

POŠTNINA PLACANA V GOTOVINI

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1952/1953

941/949

120030144

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

KOSOV ZBORNIK

LETNIK VI—VII
LETO 1952—1953
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis
je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:
Zgodovinski institut Univerze v Ljubljani

Ta zvezek so uredili:
dr. Bogo Grafenauer, Jože Hainz, dr. Jože Kastelic, dr. Josip Korošec,
Vasilij Melik, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:
dr. Bogo Grafenauer

Zamenjave (Exchanges, обмены):
Zgodovinsko društvo za Slovenijo,
Narodni muzej v Ljubljani, Prešernova cesta 24

Založba in uprava:
Državna založba Slovenije v Ljubljani
Mestni trg 26. Poštni predal 50

Ta zvezek je bil oddan v tisk
15. novembra 1952

Izšel junija 1953

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov
in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in z navedbo vira

4000

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

VI—VII
1952—1953

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Ta zvezek so uredili:

dr. Bogo Grafenauer, Jože Hainz, dr. Jože Kastelic, dr. Josip Korošec,
Vasilij Melik, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Tiskala Triglavsko tiskarna v Ljubljani

Zgodovinsko društvo za Slovenijo poklanja VI.—VII. letnik svojega glasila, »Zgodovinskega časopisa«, slovenskemu zgodovinarju, akademiku in univerzitetnemu profesorju Milku Kosu ob šestdesetletnici njegovega rojstva kot

Kosov zbornik

Zahvaljujemo se vsem Kosovim prijateljem, sodelavcem in učencem, ki so omogočili uresničenje te zamisli. Posvečajo mu vrsto razprav o raznih zgodovinskih vprašanjih od prazgodovine pa do narodnoosvobodilne borbe ter dve študiji, ki naj bi zbudili diskusijo o vprašanjih zgodovinske metode. Na tak način želimo počastiti življenjski jubilej danes najvidnejšega slovenskega zgodovinarja in mu na skromen način izraziti hvaležnost slovenskega ljudstva za njegovo življenjsko delo. Želimo mu še mnogo let življenja in mnogo uspehov pri delu za napredék zgodovinske znanosti.

*Odbor Zgodovinskega društva
za Slovenijo*

La Société historique de Slovénie publie la 6e—7e année de sa revue «*Zgodovinski časopis*» en l'honneur de l'historien slovène, membre de l'Académie et professeur d'Université M. Milko Kos, à l'occasion de son soixantième anniversaire, sous le titre des

Mélanges Kos

Nous remercions tous les amis de M. Kos, tous ses collaborateurs et ses élèves qui ont contribué à la réalisation de ce volume. Ils lui dédient une série d'études sur divers problèmes historiques depuis la préhistoire jusqu'à la lutte pour la libération nationale, ainsi que deux études destinées à susciter un échange d'idées sur les questions de méthode historique. C'est de cette manière que nous désirons honorer la soixantaine de l'historien slovène le plus éminent, et lui exprimer, sous cette forme modeste, la reconnaissance du peuple slovène pour l'oeuvre auquel il a consacré toute sa vie. Nous nous permettons de lui souhaiter une vie longue et pleine de succès dans son travail voué au progrès de la science historique.

Le Comité de la Société historique
de Slovénie

Milko Kos (né en 1892), fils de l'historien slovène Franc Kos, depuis 1926 professeur d'histoire du moyen âge et de sciences historiques auxiliaires à l'Université de Ljubljana, a consacré la plupart de ses travaux à la publication des sources, aux problèmes des sciences historiques auxiliaires, à l'histoire de la colonisation des Slovènes et à leur histoire agraire au moyen âge, à l'histoire slovène politique et culturelle, surtout celle du moyen âge, ainsi qu'aux problèmes de la synthèse de l'histoire des Slovènes. Nous nous bornons à mentionner, dans la série de ses ouvrages (cf. la bibliographie, p. 19—29, et l'étude critique de son oeuvre publiée, p. 9—19), son «*Histoire des Slovènes depuis leur immigration jusqu'à la Réforme*» (Ljubljana, 1933). Par l'ampleur de son oeuvre et par la quantité des problèmes que cet oeuvre embrasse, M. Kos est incontestablement le plus grand historien que les Slovènes aient eu jusqu'à nos jours.

KAZALO

CONTENTS — ОГЛАВЛЕНИЕ

Bogo Grafenauer, Ljubljana, Znanstveno delo Milka Kosa	9— 29
Le travail scientifique de Milko Kos	
Научная деятельность Милко Коса.	
Viktor Korošec, Ljubljana, Nekaj pravnozgodovinskih pripomb k doslej objavljenim pismom mesta Mari	30— 70
Quelques remarques juridiques sur les lettres de Mari, publiées jusqu'à présent (66—70)	
Несколько примечаний из области истории права к опубликованным до настоящего времени письмам города Мари.	
France Stare, Ljubljana, Nekaj železnodobnih predmetov iz Ljubljane	71— 77
Some Iron Age Objects from Ljubljana (77)	
Несколько предметов железного века из Любляны.	
Josip Klemenč, Ljubljana, Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Poetovija	78— 88
The March of Theodosius against Maximus from Siscia to Poetovio (87—88)	
Поход Феодосия на Максима от Сисции до Петовно.	
Jože Kastelic, Ljubljana, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici	89—109
Les découvertes de l'époque Mérovingienne à Gojače près de Gorica (108—109)	
Раннесредневековые предметы из Гояч близ Горици.	
Gregor Čremošnik, Ljubljana, Podlaga trditev o slovanskem poreklu cesarja Justinijana	110—115
The Basis of the Hypothesis about the Slav Origin of Justi- nian (115)	
Источник догадок о славянском происхождении императора Юсти- ниана.	
Georgije Ostrogorski, Beograd, Konstantin Porfirogenit o Kon- stantinu Pogonatu	116—123
Konstantinos Porfirogennetos und Konstantinos Pogonatos (123)	
Данные Константина Порфирородного о Константине Погонате.	
Ivan Grafenauer, Ljubljana, Slovenska pripovedka o ujetem divjem možu	124—153
Die Sage von gefangenen Wilden Mann (Waldmann) (151—153)	
Словенская сказка о пойманном лешем.	
Fran Ramovš, Ljubljana, Iz slovenske toponomastike	154—158
Aus der slowenischen Toponomastik (158)	
Из словенской топонимастики.	
France Grivec, Ljubljana, Prepir o Metodovih ječah	159—170
Der Streit um die Kerker des hl. Methodius (170)	
К спору о местах заключения св. Мефодия.	

- Bogo Grafenauer, Ljubljana, Vprašanje konca Koceljeve vlade v Spodnji Panoniji 171—190
 Die Fragen um das Ende der Herrschaft Koceljs in Unterpannonien (190)
 К вопросу о конце правления кн. Коцля в Нижней Паннонии.
- Josip Korošec, Ljubljana, Antropomorfna predstava na dnu slovanskega lončka iz 9. stoletja 191—201
 An anthropomorphic Image on the Bottom of a small Slav Pot from IXth century (201)
 Антропоморфическое изображение на дне словенской глиняной посуды IX. в.
- Vasilij Melik, Ljubljana, Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov 202—217
 Le problème de la bataille près de Ljubljana au temps des incursions hongroises (216—217)
 К вопросу о люблянской битве в эпоху мажарских вторжений.
- Fran Zwitter, Ljubljana, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh 218—245
 Zur Vorgeschichte der Städte und des Bürgertums auf altkarantanischem Boden (244—245)
 К начальной истории городов и их населения на старокарantanской почве.
- Leo Santifaller, Wien, Über die Titel in den Adressen der Papsturkunden von den Anfängen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts 246—258
 O naslovih v adresah papeških listin od začetkov do konca 11. stoletja (258)
 Титули в адресах папских актов с начала и до конца XI в.
- Ljubo Karaman, Zagreb, Još o kralju Slavcu 259—269
 Quelques remarques sur le roi Slavac (269)
 Заметки о короле Славце.
- Ljudmil Hauptmann, Zagreb, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja 270—284
 Die Entwicklung der gesellschaftlichen Verhältnisse im Radmannsdorfer Winkel bis zur Krise des fünfzehnten Jahrhunderts (283—284)
 Развитие социальных отношений в округе Радовлица до конца XV в.
- Jaroslav Šidak, Zagreb, Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća 285—300
 Bosnien und die westlichen Dualisten in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts (300)
 Босния и западные дуалисты в первой половине XIII в.
- Emilijan Cevc, Ljubljana, Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Ptuj 301—329
 Quelques découvertes récentes des monuments artistiques à Ptuj (327—329)
 Новые открытия из области истории искусства в Птуе.
- Heinrich Felix Schmid, Wien, Dalmatinische Stadtbücher 330—390
 Dalmatinske mestne knjige (388—390)
 Городовые книги в Далмации.
- Pavle Blaznik, Celje, Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice 391—397
 Beiträge zur historischen Topographie der Umgebung von Ljubljana (396—397)
 Заметки по исторической топографии люблянских окрестностей.

- Mihajlo Dinić, Beograd, O vitezu Palmanu 398—401
Über den Ritter Palmannus de Letinberch (401)
О рицаре Палман де Летинберх.
- Vladimir Mošin, Zagreb, Povelje cara Dušana i Jovana Paleologa
Pantelejmonovom manastiru 402—416
Les diplômes du tzar Douchan et de l'empereur Jean Paléologue
délivres au monastère du St. Pantéléimon (416)
Акты царя Душана и Иоанна Палеолога Пантелеймоновскому
монастырю.
- Sergij Vilfan, Ljubljana, Zgodovina neposrednih davkov in arest-
nega postopka v srednjeveški Ljubljani 417—442
Geschichte der direkten Steuern und des Arrestverfahrens im
mittelalterlichen Ljubljana (441—442)
История прямых налогов и запретительного судопроизводства в
средневековой Любляне.
- Aleksander Jeločnik, Ljubljana, Dve najdbi srednjeveških novcev 443—472
Two finds of middle Age Coins (471—472)
Два средневековых клада.
- Ferdo Gestrin, Ljubljana, Gospodarska in socialna struktura
gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426 473—514
Tableau économique et social du domaine de Gornji grad d'après
le terrier de 1426 (513—514)
Экономическое и социальное строение поместья Горний Град по
данным урбаря 1426 г.
- Ilija Sindik, Beograd, Verige, tesnac u Boki Kotorskoj 515—521
»Verige« (Chains) (521)
»Verige« (Ущелье).
- Ivan Božić, Beograd, Ludovik Kozjakar u Dubrovniku 522—530
Ludvik Kozjakar à Dubrovnik (529)
Людвик Козьякаар в Дубровнике.
- Marija Verbič, Ljubljana, Idrijski delavec v 16. stoletju 531—551
L'ouvrier de Idrija au 16e siècle (550—551)
Рабочие в Идрии XVI в.
- Jorjo Tadić, Beograd, O društvenoj strukturi Dalmacije i Du-
brovnika u vreme renesanse 552—565
La structure sociale de la Dalmatie et de Dubrovnik au temps
de la Renaissance (563—565)
Социальный состав населения Далмации и г. Дубровника в эпоху
Ренессанса.
- Josip Zontar, Kranj, Kranjski sodni red za deželna sodišča iz
leta 1535 566—587
Carniolian Court-Order of the County-Courts of the Year 1535
(586—587)
Краинские земские судебные уставы 1535 г.
- Mirko Rupel, Ljubljana, Namestitev Felicijana Trubarja v Ljub-
ljani 588—595
La nomination de Felicijan Trubar à Ljubljana (595)
Определение Фелициана Трубаря на место в Любляне.
- Grga Novak, Zagreb, Hereza Agostina Capogrossa, »protestanta«,
Splicanina 596—603
Heresy of Agostino Capogrosso, the »Protestant« of Split (603)
Ересь сплитского »протестанта« Агостино Капогрессо.

- Viktor Novak, Beograd, Učešće dubrovačke flote u španskoj
Nepobedivoj armadi 604—611
The Participation of the Ragusan Fleet in the Spanish »Invincibile Armada« (611)
Флот республики Дубровник в составе испанской »Непобедимой армады«.
- Ludovik Modest Golia, Dobrepolje, Razvoj cestnega omrežja na
Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju 612—618
Laying out of Streets in Carniola and Littoral in the 16th and 17th Centuries (617—618)
История дорожного строительства в Крайне и Приморье XVI—XVII вв.
- Franjo Baš, Ljubljana, Iz zgodovine hiše v Kropi 619—649
Aus der Geschichte des Wohnhauses in Kropa (648—649)
К истории дома в Кропе.
- Ignacij Vojc, Ljubljana, Kajzarstvo v logaškem gospostvu 650—662
Cotters in the Manorial Estate of Logatec (662)
Крестьяне-бедняки поместья Логатец.
- Jože Šorn, Ljubljana, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov . 663—685
Les débuts de la draperie des états provinciaux de Carniole (685)
Начальная история земской сукновальни в Крайне.
- Janko Polec, Ljubljana, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850 . 686—732
Die Einführung des Gemeindewesens in Krain 1849/50 (729—732)
Введение общинного управления в Крайне в 1849/50 г.
- Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila pri-
ključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu 733—767
Did the Peoples Struggle for Liberty prevent the Annexation of Styria and Upper Carniola to the German Reich (766—767)
Воспрепятствовала ли освободительная война присоединению Штирии и Верхней Крайны к Германии.
- France Škerl, Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941 . . . 768—797
Nazi Deportation of Slovenes in 1941 (796—797)
Ссылка словенского населения немецкими фашистами в 1941 г.
- Melita Pivec-Stele, Ljubljana, Obnova čitalnice Narodne in
univerzitetne knjižnice v Ljubljani 798—801
La réstauration de la salle de lecture de la Bibliothèque nationale et universitaire de Ljubljana (801)
Восстановление народной и университетской библиотеки в Любляне.
- France Stele, Ljubljana, Umetnostna zgodovina — zgodovinska
stroka 802—819
Histoire de l'art — science historique (819)
История искусства, как историческая наука.
- Rudolf Bičanić, Zagreb, Ekonomska povijest medju ekonomskim
i historijskim naukama 820—826
Economic History and its Place among economic and historical Sciences (825—826)
Место экономической истории в ряду экономических и исторических наук.

ZNANSTVENO DELO MILKA KOSA

Tako po obsegu svojega dela, njegovi širini in pomenu, kakor tudi po svojem mestu v organizaciji slovenskega zgodovinopisja zavzema akademik Milko Kos ob svoji šestdesetletnici brez dvoma najvidnejše mesto med slovenskimi zgodovinarji. Leto dni pred svojo šestdesetletnico je praznoval še dva jubileja — štiridesetletnico svojega znanstvenega dela in petindvajsetletnico dela na ljubljanski univerzi.¹

Rojen v Gorici 12. decembra 1892 kot sin Franca Kosa, ki je s svojimi deli položil temelje preučevanja slovenske zgodovine v srednjem veku (138), se je že kot gimnazijec posvetil resnemu študiju zgodovine, pri svojem očetu pa dobil že tudi prvo, temeljito šolo v zbiranju in analiziranju virov, temelju znanstvenega dela. Saj je že kot osmošolec objavil svojo prvo znanstveno razpravo (1), prvenca dveh pomembnih smeri svojega poznejšega znanstvenega dela — študija zgodovine slovenskega kmeta in kolonizacijske zgodovine slovenskih pokrajin.*

V času svojega univerzitetnega študija na Dunaju (1911—1916) in neposredno po njem se je posvetil kot redni član znanega Institut für österreichische Geschichtsforschung (1915—1917) še posebej študiju pomoznih zgodovinskih ved, v čemer se je pozneje izpopolnjeval še na drugi, enako znani inštituciji te vrste, École des Chartes v Parizu (1921—1922). Še kot študent je ob strani svojega očeta, ki se je septembra 1915 umaknil pred vojnimi dogodki iz Gorice na Dunaj, izpisoval v tamošnjih arhivih gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku; s tem delom je nadaljeval doma in ob raznih obiskih arhivov v Avstriji, Nemčiji, Italiji in Franciji vse do danes, tako da razpolaga v svojih kartotekah izpiskov po požrtvovalnem delu dveh generacij tako rekoč s popolno dokumentacijo slovenske zgodovine do kraja XV. stoletja. Obseg tega dela se ne kaže le v njegovih lastnih monografijah in razpravah, marveč tudi v raznih ocenah publikacij virov (11, 189, 235), enako pa tudi v gradivu, ki ga je ob svojih opozorilih vselej nesebično dajal na razpolago svojim kolegom in študentom.

¹ Za življenjske in bibliografske podatke o M. Kosu prim. Narodna enciklopedija SHS (izdaja v latinici), II, 426; zbornik Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, 1929, str. 471 in 515; Slovenski biografski leksikon I, 528; Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 50, 1938, 107—111; Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani I, 1945, 51—62. Številke, ki se v naslednjem pregledu Kosovega dela navajajo v oklepajih, se nanašajo na bibliografijo njegovega dosedanjega dela, ki je pregledu priključena.

Po nekajletnem delu v rokopisnem oddelku Državne (sedaj Narodne in univerzitetne) knjižnice v Ljubljani (24. IV. 1919—8. V. 1924), kjer je po koncu vojne začel svojo službeno pot, je bil 8. maja 1924 postavljen za docenta za pomožne zgodovinske vede na univerzi v Beogradu, 3. oktobra 1925 za izrednega profesorja iste stroke na univerzi v Zagrebu, 10. septembra 1926 pa za izrednega profesorja obče zgodovine srednjega veka in za pomožne zgodovinske vede na univerzi v Ljubljani, kjer je 7. februarja 1934 postal redni profesor teh strok. Poleg predmetov, ki mu jih je nalagal odlok o postavitvi, je v skrbi, da bi slovenski študentje zgodovine poznali zgodovino svojega lastnega naroda, ki v stari Jugoslaviji na slovenski univerzi ni bila zastopana s posebnim predavateljem, predaval od svoje postavitve na ljubljansko univerzo do leta 1937 vso slovensko zgodovino do 1918, od postavitve univerzitetnega profesorja Zwitterja za občo zgodovino novega veka do leta 1946 pa srednjeveško slovensko zgodovino do konca XV. stoletja. Tudi danes s predavanji iz obče zgodovine srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved opravlja na ljubljanski univerzi delo, ki ga po drugih univerzah v Jugoslaviji nosita po dve učni moči.

Delo na univerzi je bilo združeno z odgovornimi univerzitetnimi funkcijami (1935—36 je bil dekan, 1936—37 prodekan filozofske fakultete, od junija do septembra 1941 prorektor ljubljanske univerze, v letih 1941—45 njen rektor, v letih 1945—48 spet njen prorektor, od 1941 do 1950 upravnik Inštituta za zgodovino na filozofski fakulteti), njegovo znanstveno delo pa je bilo nagrajeno s članstvom v raznih znanstvenih družbah in akademijah (od 1928 redni član Znanstvenega društva v Ljubljani, od 1936 član Slovanskega inštituta v Pragi, od 1937 dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu in Kralovske česke společnosti nauk v Pragi, od imenovanja prvih rednih članov Akademije znanosti in umetnosti — sedaj Slovenske akademije znanosti in umetnosti — v Ljubljani dne 7. oktobra 1938 njen redni član, od 1948 dopisni član Poljske akademije v Krakovu). Seveda mu je pa to prineslo nove dolžnosti: od 31. januarja 1940 do 28. junija 1941 je bil načelnik filozofsko-filološko-historičnega razreda Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, od 19. maja 1950 je glavni tajnik Slovenske akademije, od ustanovitve Inštituta za zgodovino pri Slovenski akademiji 1948 pa je tudi njegov upravnik. Od 1934 do 1945 je bil tudi predsednik Muzejskega društva za Slovenijo, od 1945 dalje pa je podpredsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo. Ves čas izhajanja Jugoslovenskog istoriskog časopisa je bil član njegovega uredništva s skrbjo za slovenske prispevke (1935—1939), od 1950 dalje je član uredništva Zgodovinskega časopisa.

Znanstveno delo akademika Milka Kosa, razvidno iz njegovih dosedanjih publikacij, je usmerjeno v več smeri — publikacijo virov, področje pomožnih zgodovinskih ved, kolonizacijsko zgodovino v povezavi z agrarno zgodovino srednjega veka, slovensko politično in kulturno zgodovino s težiščem na srednjem veku, sintezo slovenske zgodovine, probleme slovenske historiografije.

Marsikje predstavljajo te smeri organsko nadaljevanje dela njegovega očeta. Franc Kos je namreč v svojem Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku začel z izredno pridnostjo in velikimi — tudi materialnimi — žrtvami kot navaden gimnazijski profesor izdajati prvo sistematično zbirko virov za slovensko zgodovino v srednjem veku, pripravljal je sintezo slovenske zgodovine do srede XIII. stoletja, pogosto je načenjal tudi vprašanja, zvezana z zgodovino kolonizacije slovenskega ozemlja in z zgodovino slovenskega kmeta (138).

Najbolj neposredno se je povežalo sinovo delo z očetovim pri publikaciji virov v petem zvezku Gradiva za zgodovino Slovencev (89), vendar je Milko Kos v mnogočem poglobil z novimi vidiki historične analize uvodno povezovanje objavljenega gradiva in močno razširil registre ter s tem znatno olajšal njegovo uporabo. Pristopil pa je tudi h kritični izdaji celotnih historiografskih (75, 160, 177), urbarialnih (182, 223) in drugih virov za slovensko zgodovino (25, 178, 183, 185, 196), zvezani s temeljitim tekstnokritičnim in zgodovinskim komentarjem. Te edicije ne pomenijo le bistvene stopnje naprej v razvoju slovenskega zgodovinopisja in v inventarizaciji dotlej neznanega novega gradiva, marveč jih morajo uporabljati tudi tuji historiki celo tedaj, če imajo na razpolago starejše izdaje celo v znani zbirki Monumenta Germaniae historica kakor na primer pri *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Te strani svojega dela Milko Kos ni omejil le na slovensko zgodovino, marveč je objavil več novih virov tudi za hrvatsko, srbsko in ogrsko srednjeveško zgodovino (4, 25, 29, 77, 177).

Z objavo virov neposredno zvezane so na eni strani razprave iz področja pomožnih zgodovinskih strok, na drugi strani mediévistične historične uvodne razprave k objavljenim virom in pripravljalne razprave za njihovo izdajo. V razpravah iz področja pomožnih zgodovinskih ved v zvezi s slovensko zgodovino prevladujejo one iz področja paleografije. To velja za pomembne razprave o freisinških spomenikih (23, 131, povzetek v 167), v katerih je Kos dokončno ugotovil čas (terminus post quem 972, terminus ante quem 1022—23 oziroma za del teksta 1032, verjetnejši nastanek pred letom 1000) in prostor (Zgornja Koroška s središčem okrog Lurnskega polja) njihovega nastanka, pa tudi za opis v Sloveniji hranjenih srednjeveških rokopisov (127 = 27, 30, 57, 73, 90, 94; 28), s katerim je postavil pred slovensko kulturno zgodovino še drugo, doslej še vedno ne opravljeno nalogo vsebinske preiskave in analize tega gradiva ter njegovega izvora, kar bi moglo naš razvoj v srednjem veku osvetliti z marsikatero nove strani. Le dve s slovensko zgodovino zvezani razpravi te vrste sta iz področja diplomatike (185, 213), od katerih druga predstavlja tudi bistven prispevek k vprašanju pristnosti Hadrianovega pisma slovanskim knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju ter verodostojnosti v njem vsebovanega dovoljenja za slovansko bogoslužje leta 869. V to skupino spada končno tudi še študij razvoja grba in pečata mesta Ljubljane (198, 211).

Drugače pa je pri razpravah te vrste, ki jih je posvečal ostali južnoslovanski zgodovini. Obravnaval je v prvi vrsti ob dubrovniških privilegijih razvoj srbskih in bosanskih listin ter poleg tega prepletanje

zahodnih in bizantinskih vplivov v srbski diplomatiki ter v Draču (24, 74, 98, 129, 154), dočim je razprava o »istrskem razvodu« (128), katerega nastanek — res da na temelju starejših predlog iz XIII. in zlasti srede XIV. stoletja — je trdno postavil v sredo XV. stoletja in ga s tem razkril kot falzifikat s političnimi težnjami, pomenila preko diplomatske analize pomemben prispevek k širši istrski zgodovini od XIII. do XV. stol.

Kosovo delo — zlasti pred 1933 — kaže v vrsti razprav pripravo sinteze slovenske zgodovine v srednjem veku, pa tudi pozneje se je ponovno vračal k tem vprašanjem in razgrinjal argumente za svoje kratke formulacije posameznih oddelkov v Zgodovini Slovencev od naselitve do reformacije (143). V diskusiji na VII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani je sam opozoril, da je njegovo in drugih slovenskih medievistov prvenstveno pozornost za probleme slovenskega razvoja v srednjem veku treba gledati prav v luči potrebe po znanstveni sintezi slovenske zgodovine, ki jo je bilo treba začeti graditi pri temeljih, pa tudi v luči potrebe ugotovitve temeljev slovenskega razvoja glede časa in načina naselitve in širjenja Slovencev v njihovi novi domovini ter glede samostojnih slovenskih političnih enot v zgodnjem srednjem veku (Karantanija, Spodnja Panonija), ki so imele svoj pomen tudi v zbujanju slovenske narodne zavesti in odpora proti tujcem v zadnjih dveh stoletjih tujega gospodstva; pomen drugega momenta je še podčrtal z opozorilom na nemško in italijansko zgodovinopisje v času med obema svetovnima vojnama, ki je prav te probleme tendenčno prikazovalo v sklopu priprav na osvajanje slovenskega ozemlja, kar je od naše strani vsekakor zahtevalo znanstvenega odgovora.

Osrednji problem v sklopu srednjeveške zgodovine, ki se razpenja preko vsega Kosovega znanstvenega dela, je prav vprašanje »od kod, od kdaj in kako« smo Slovenci v svoji novi domovini, to je vprašanje kolonizacijske zgodovine slovenskega ozemlja. To vprašanje, povezano v marsikateri točki z narodno obrambno borbo Slovencev v času med obema svetovnima vojnama in z bojem za pravično slovensko politično mejo na zahodu in severu, predstavlja obenem eno med osrednjimi vprašanji zgodovine »slovenskega kmečkega človeka, ki je — v preteklosti še v mnogo večji meri kot danes — bil jedro in predstavljal ogromno večino Slovencev« (182, str. VII), spričo česar ga Kos po pravici postavlja kot najvažnejše vprašanje slovenske srednjeveške zgodovine sploh.

V dveh smereh predstavlja to Kosovo delo — seveda postopno vedno bolj široko in izpopolnjeno — nadaljevanje dela njegovega očeta: v analizi urbarialnih tekstov in v imenoslovnih študijah. Njegove prve analize urbarjev se še omejujejo na topografske in družbeno-gospodarske ugotovitve stanja po posameznih urbarjih (1, 6), pozneje pa je povezal to analizo v široko razpeto preiskavo naselitvene zgodovine posameznih okolišev in ob tem reševal tudi splošna osrednja vprašanja naše gospodarske zgodovine in družbenega razvoja, kakor kolonizacijskih kriz, županov, ljudskega sodstva itd. (168, 182, 228).

Podobno je njegova prva imenoslovna študija (2), ki naj pokaže etnični razvoj na zgornjem Štajerskem v visokem srednjem veku v luči osebnih imen, po načinu obravnave še zelo blizu starejšim razpravam te vrste pri nas. Pozneje pa, ko se je po poldrugem desetletju znova vrnil k tem vprašanjem, je bila njegova delovna metoda bistveno izpopolnjena, kot se je pač prav v tem času tudi sicer v zgodovinopisju preiskava teh vprašanj močno razvila. Pri analizi krajevnih imen, usmerjeni v iskanje določenih tipov in skupin ter povezani s podatki arheoloških preiskav in pisanih virov, zajema poslej Kos vse slovensko ozemlje in osvetljuje z njeno pomočjo z novo lučjo vrsto vprašanj slovenskega zgodovinskega razvoja v srednjem veku od razvoja posameznih teritorialno ali po njihovi funkciji povezanih naselij (92, 124, 197, 223) preko pomembnega vprašanja prevzemanja antične dediščine po alpskih Slovanih v dobi naselitve in neposredno po njej (184, 197, 232) do raznih vprašanj v zvezi z ureditvijo Karantanije (197, 210) in kmečkim gospodarstvom (233). Svoj vrh in sistematičen zaključek bo doseglo to Kosovo delo v prvi knjigi že napovedanega historičnega topografskega leksikona slovenskega ozemlja (do 1300), na katerem avtor dela že dve desetletji in s katerim je zvezanih tudi nekaj podrobnih topografskih preiskav v zvezi s srednjeveškimi naselji in gospodstvu na Dolenjskem — glede starejše stiške posesti in toliko obravnavanega višnjegorskega posestva »Cesta« (169, 187) — poleg onih seveda, ki so zvezane že z izdajami urbarjev.

Vse to pa v Kosovem življenjskem načrtu njegovega znanstvenega doprinosa k poznanju slovenske preteklosti predstavlja samo dve poti h končnemu cilju, široki in obsežni kolonizacijski zgodovini slovenskega ozemlja od naselitve do zastoja kolonizacijske aktivnosti v XV. stoletju. To se najlepše vidi v njegovem obračunu o »stanju in nalogah slovenske kolonizacijske zgodovine« na II. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Ptujski gori leta 1940 (188). Tako delo pripravlja Kos že več kakor tri desetletja z zamudnim podrobnim študijem topografskega gradiva na terenu in v zemljevidih ter virih, tipov zemljiške razdelitve, naselij itd., in z medsebojnim vzporejanjem rezultatov teh posameznih smeri preiskave. Njegovi zemljevidi, kartoteke in obsežen prvi koncept takega dela, ki ga že nekaj let dopolnjuje in dodeluje, pričajo o obsegu njegovega dela v tej smeri, v primeri s katerim je vse, kar je doslej objavil s tega področja, v bistvu vendarle sorazmerno majhen del mnogo večje celote.

Prvo njegovo objavljeno delo te vrste je zvezano z borbo za našo zahodno mejo v Parizu leta 1919 (9), od leta 1930 dalje pa se vrsté podrobne preiskave in sintetični prikazi o starejši kolonizacijski zgodovini Slovenskega Primorja (123, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 227), Istre (231), Tolminskega (228), Slovenske Koroške (136, 223, 239), Ptujskega polja (144, 182) in okolice Ljubljane (237). To so dela, ki so pokazala popolnoma nove, pa bistvene strani slovenskega razvoja, dela, ki so obenem dokazovala, kako trdno stojimo tam, od koder bi nas hotela imperialistična nemška in italijanska historiografija enostavno izbrišati. Primerjava polsintetičnih del o istem vprašanju — slovenski za-

hodni meji — iz let 1919 in 1946 (9, 218) najbolj jasno pokaže veliki napredek v študiju teh vprašanj, ki je skoraj izključno zasluga Kosovega osebnega truda.

Poleg teh podrobnih razprav pa je Kos od časa do časa nakazal tudi v sintetičnih pregledih poglavitne rezultate tega svojega dela za vse slovensko ozemlje in za vse strani slovenske narodnostne meje. Prvič je vpletel te nove poteze v svojo koncepcijo slovenske zgodovine že v njenem kratkem pregledu leta 1927 (76), doslej najboljše pregled kolonizacijske zgodovine slovenskega ozemlja pa je še vedno oni v njegovi Zgodovini Slovencev (143), dasiravno je pozneje še nekajkrat podal krajše preglede teh vprašanj (162, 225, 238).

V tesni zvezi s prvimi, v dobo naselitve in prva stoletja po njej segajočimi razpravami o kolonizacijski zgodovini slovenskega ozemlja so nastajale tudi Kosove razprave o drugih vprašanih tega časa: njegova polemika proti Mikkoli glede Sama (91) in proti Zlatarskemu in Mikkoli glede Alcioka in Valuka (96), dragoceni prispevek h kronologiji zapiskov Pavla Diakona glede slovenske zgodovine (130), komentar h *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (160) in vrsta razprav o zgodovini Spodnje Panonije v IX. stoletju (145, 152, 195, 213). V zvezi s poznejšimi stoletji srednjega veka pa je poleg vrste razprav o raznih drobnejših vprašanjih (3, 8, 11, 19, 56, 178, 199, 214, 215) in stikih slovenske zgodovine z zgodovino ostalih južnih Slovanov (7, 10, 137) treba poudariti predvsem pomen treh razprav, ki pripravljajo že sintezo slovenske zgodovine do XV. stoletja: o oglejskih patriarhih in njihovem stiku s slovenskim ozemljem, o slovenski zgodovini v prvi polovici XIII. stoletja in o razvoju Kranjske (7, 10, 137).

Ne glede na to, da je težišče Kosovega dela v slovenski zgodovini do kraja XV. stoletja, pa je posegel v posameznih manjših prispevkih — za sintetične, ki zajemajo vso slovensko zgodovino, se to razume samo po sebi — nekajkrat prav do najnovejše dobe; tako v dveh objavah slovenskih zapiskov XVI. oziroma XVII. stoletja (146, 196), v pomembni kritični reviziji domnev o slovanski izdaji časnika *Télégraphe Officiel*, ki jih je utemeljeno zavrnil (78) in končno v vrsti svojih prispevkov o slovenski politični zgodovini do 1918 v *Narodni enciklopediji SHS*.

Ko je Milko Kos leta 1926 zaradi Hauptmannovega odhoda v Zagreb prevzel na ljubljanski univerzi poleg pomožnih ved občo zgodovino srednjega veka in predavanja iz slovenske zgodovine, se je postavila predenj zahteva po znanstveni sintezi slovenske zgodovine še ostreje kakor jo je čutil dotlej. Že prej so nekatere njegove razprave kazale na pripravljanje široke sinteze (5, 7, 10, 11), od 1927 — po štirih letih, ki jih je posvetil skoraj izključno delu na področju pomožnih zgodovinskih strok — do 1933 pa je večina njegovega dela obrnjena v to smer. Že leta 1927 je izšel njegov pregled celotne slovenske zgodovine za srbsko javnost (76), nato sledi vrsta razprav o dotlej malo obdelanih ali po najnovejši literaturi spornih vprašanjih slovenske zgodovine v srednjem veku, leta 1933 pa je Kos dal svoje doslej najpomembnejše delo, prvo znanstveno sintezo »Zgodovine Slovencev od naselitve do refor-

macije» (143). To delo priča na eni strani o velikem razvoju slovenskega zgodovinopisja v teku prvega poldruga desetletja obstoja slovenske univerze v Ljubljani, saj se v vrsti vprašanj opira na že dotlej objavljene izsledke obeh dotedanjih profesorjev srednjeveške zgodovine, Hauptmanna in sebe samega, večkrat pa se sklicuje tudi na delo nekdanjih študentov, na drugi strani pa predstavlja s svojim mirnim povzemanjem podatkov virov in dotedanjih razprav, s trezno presojo znanstvenih sporov, izogibajoč se polemiki, trdno podlago za nadaljnje delo na tem področju slovenske zgodovine, ali, po Hauptmannovi oceni, s historičnimi viri utemeljeni »slovenski odgovor« na vprašanja o slovenskem razvoju v srednjem veku. V vrsti potez se v tej sintezi opira na svoja še ne objavljena podrobnejša dela o slovenskem razvoju (tako glede naselitve, kolonizacijske zgodovine, pa tudi sicer se marsikje v kratkih formulacijah o raznih vprašanjih kaže popolnoma samostojno pristopanje k njim, na primer o razmerju Obrov in Slovanov, o ustoličevanju koroških vojvod itd.). Pa tudi tam, kjer je sledil tujim rezultatom, je to storil, kakor je ob priliki sam povedal (195), šele po ponovnem pretresu vseh virov in tako pridobljenem prepričanju, da so rezultati pravilni. Knjiga bi seveda predstavljala še močnejšo iniciativo za nove preiskave, če bi vsebovala znanstveno dokumentacijo v obliki opomb, ki bi se dotikale tudi znanstvenih sporov in nakazovale pot do Kosovih rešitev, ne pa le v obliki sumaričnih seznamov virov in literature k posameznim poglavjem. S tem pa bi se moral obseg knjige bistveno razširiti, pa tudi kompozicija knjige bi manj ustrezala drugemu Kosovemu namenu, ki ga je imel z njo, da namreč dà svojim študentom tudi učno knjigo slovenske zgodovine v srednjem veku. Svoj temeljni pomen za nadaljnje znanstveno delo je knjiga s svojim stvarnim razlaganjem ohranila vse do danes, dasiravno nam je mogoče diskutirati o njeni razvrstitvi poglavij iz politične in gospodarsko-družbene zgodovine in načinu njihove medsebojne povezave, in dasiravno pogrešamo v njej obravnavo nekaterih momentov v slovenski zgodovini (razvoj obalnih mest v Slovenskem Primorju in Istri, problem nastanka meščanskih naselij, na nekaterih mestih bi želeli tudi več problematike iz agrarnega razvoja glede kmetovega položaja).

Kos je sicer dokončal široko sintezo slovenske zgodovine le za čas do konca XV. stoletja, vendar pa se je pečal tudi z njenimi problemi v celoti. To je pokazal tako v svojem kratkem pregledu slovenske zgodovine (76), kakor tudi v razpravi o periodizaciji slovenske zgodovine (151), ki jo opira predvsem na momente iz politične in kulturne zgodovine, manj pa upošteva slovenski družbeno-gospodarski razvoj. Tudi v svojem sintetičnem prikazu zgodovine Slovenskega Primorja in Istre od naselitve do konca XVIII. stoletja (242) je Kos v najnovejšem času daleč presegel časovni okvir svoje Zgodovine.

Zadnji problem, ki mu je posvečal Kos dobršen del svojega dela, je razvoj slovenske historiografije v vsem njenem razponu od srednjeveških historiografskih virov, ki so nastali na slovenskih tleh, do sodobnih zgodovinskih del. Dvakrat je podal njen sistematičen pregled

(120, 150), v svojih prispevkih v Narodni enciklopediji SHS je karakteriziral glavne vire in očrtal delo vseh pomembnejših slovenskih zgodovinarjev, v Slovenskem biografskem leksikonu pa še posebej delo svojega očeta (138) in pozneje na drugih mestih delo Frana Kovačiča (171, 186). Poleg tega je v nekaj bibliografskih prispevkih (12, 26, 125, 241) opozarjal na delo našega zgodovinopisja in o naši zgodovini, v svojih številnih ocenah pa še posebej seznanjal naše zgodovinarje z novimi deli o slovenski in nekaj vprašanjih iz druge jugoslovanske zgodovine, ter obenem opozarjal na njihove pomanjkljivosti in odprta vprašanja.

Ko tako zaključujemo pregled dosedanjega Kosovega znanstvenega dela, moramo poudariti, da je kot prvi slovenski zgodovinar uvedel v slovensko zgodovinopisje način modernega izdajanja virov, začel z obravnavanjem pomožnih zgodovinskih ved, načel z obdelovanjem kolonizacijske zgodovine slovenskega ozemlja eno od najpomembnejših in za slovenski razvoj v srednjem veku najznačilnejših vprašanj, in končno dal v svoji sintezi slovenske zgodovine do XV. stoletja trden temelj za nadaljnje delo. Ne glede na to, da bosta veličina in pomen njegovega dosedanjega dela znana širši javnosti šele takrat, ko bosta objavljeni njegovi zaključni deli o historični topografiji slovenskih pokrajin do 1300 in o njihovi kolonizacijski zgodovini, ne glede na druga še ne objavljena dokončana ali skoraj dokončana dela iz srednjeveške zgodovine Ljubljane, agrarne in politične zgodovine, moremo reči že danes, da se po obsegu svojega dela in v njem obravnavane problematike slovenske zgodovine ne more meriti z njim noben dosedanj slovenski zgodovinar.

Kosovo delo pa priča tudi o tem, kako more biti tudi delo na problemih naše srednjeveške zgodovine tesno povezano tudi s sodobnim življenjem in njegovimi problemi. Vrsta njegovih del je neposredno zvezana z bojem za pravične slovenske meje po prvi in drugi svetovni vojni, zlasti na zahodu, poglavitni predmet vsega njegovega preučevanja — kolonizacijska zgodovina — predstavlja nujno potrebno obrambo proti odsvitom in pripravam nemškega in italijanskega imperialističnega pohlepa po slovenski zemlji v njihovem zgodovinopisju in publicistiki; njegov načrt dela Inštituta za zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti (229) je jasno usmerjen že k preučevanju razrednih bojev v slovenski preteklosti, njegovo lastno delo pa v zgodovino slovenskega agrarnega razvoja (prim. tudi 246), torej zgodovino najširših plasti slovenskega ljudstva, dasiravno res ta značilnost njegovega dela v monografijah in razpravah v sintezi slovenske zgodovine (143) še ni prišla do svojega polnega izraza.

Kos pa ima v svojih delih tudi svoj poseben, izrazit obraz glede načina obdelave zastavljenih vprašanj. Njegov značilni način je v mirnem navajanju virov, sestavljanju velike podobe iz množice drobnih podatkov in analiz, katerih zamudno opravljanje navadno samo slutiš med vrstami, pri čemer se le zelo redko spušča v polemiko z doteda-

njimi izvajanje prejšnjih del o istem vprašanju. Le redko se je spustil v svojih publikacijah v take spore, kakor so na primer okrog kosezov (136, str. 112—115), okrog »županske države« (182, str. 36—45), okrog ustoličevanja koroških vojvod (160, str. 29—30, 62—67) in podobnih vprašanj. Izredno obvladovanje virov za slovensko srednjeveško zgodovino, prav tako izredna mirnost pri obravnavanju vprašanj ter velika opreznost pri zaključkih, to so značilne poteze vsega njegovega dela. Zato se mu tudi le izredno redko primeri, da bi v kakšnem zaključku, za katerega se je odločil, ne pogodil pravega, ali da bi ob ponovni preiskavi istega vprašanja svoje že zavzeto mnenje spremenil. Nedvomno pa je s prav temi značilnostmi zvezano tudi že omenjeno dejstvo, da se le izredno redko spušča v obravnavo tistih spornih vprašanj slovenske preteklosti, pri katerih pomanjkanje virov ali njihova nejasnost zapirata pot k trdnim rezultatom in zahtevata razne kombinacije.

V skladu s tem bi mogli reči, da njegovo pristopanje k zgodovinskim vprašanjem označuje nekaka empirična usmerjenost. To velja tudi za njegova sintetična dela in za razpravo o periodizaciji slovenske zgodovine, v katerih prav zaradi tega ne zavzema stališča do kake teoretično zgodovinske koncepcije. Njegov pogled na zgodovino je nazoren, konkreten, zato so mu bližje konkretne strani gospodarskega in političnega življenja, konkretne osebnosti ter geografskozgodovinske oblike in njihovi pogoji kakor bolj abstraktna in bolj s teoretično zgodovinsko koncepcijo povezana vprašanja n. pr. širše gospodarske ali pravne zgodovine. V vseh teh ozirih so historiki seveda različni in se generacije razlikujejo med seboj, gotovo pa je, da je mnogostranost Kosovih interesov mnogo pripomogla k temu, da se je našel odgovor na razna vprašanja slovenske zgodovine, kjer ob začetku njegovega dela ni bilo storjenega še nič tehtnega, in da je njegovo nazorno gledanje, združeno s težnjo po jasnosti, pripomoglo k temu, da so prav njegove publikacije razumljive in zanimive tudi za širši krog vseh, ki jih zanima zgodovina.

Prav je, če k očrtu tega Kosovega dela, ki je s svojo objavo postalo del slovenske kulture, dodamo še nekaj potez njegovega javnosti manj znanega dela na univerzi in v organizaciji slovenskega zgodovinopisja, prav toliko bolj, ker je veliko njegovega časa posvečenega prav temu delu. Saj se Kos vedno zavzema z vso energijo za to, kar se mu zdi potrebno za študente, prav tako pa se tudi sam posveča njihovi vzgoji. Vestnost njegovih priprav za seminar kažejo najboljše publikacije, ki so zvezane z njim (160, 182). Enako vesten je pa tudi pri predavanjih, ki jih je od svojega prihoda na univerzo neprestano dopolnjeval in predeloval po novih zgodovinskih publikacijah. Posebej iz predavanj o slovenski zgodovini pa je po izidu Zgodovine Slovencev od naselitve do reformacije, s katero je v veliki meri mislil spet prav na študente, ustvaril izredno privlačen praktičen uvod v znanstveno delo, ko je v zvezi s podrobno karakterizacijo virov in literature ter raznih nasprotujočih si mnenj obravnaval prav sporna vprašanja iz slovenske srednjeveške

zgodovine, posebej še ona iz gospodarsko-družbenega razvoja v zvezi s položajem kmeta v poznem srednjem veku, nakazoval pa tudi pot, ki ga je vodila do njegovih rezultatov pri obravnavi kolonizacijske zgodovine slovenskega ozemlja. Poleg predavanj iz paleografije in drugih pomožnih ved, ki so že po svoji naravi najtesneje zvezala profesorja s študentom pri samem delu, so nam prav ta predavanja Kosa najbolj približala in se nam najmočneje vrezala v spomin. Pa še nekaj je treba poudariti pri Kosovem delu na univerzi — njegovo skrb in razumevanje za študenta. Naravnost z veseljem, brez vsakršne zamere je sprejemal pri seminarju in sicer vse pojave kritičnega mišljenja mladih študentov, tudi če so bili izraženi v ugovorih proti njegovim izvajanjem. Njegovo zanimanje zanje pa se nikdar ni omejevalo le na šolske ure in na čas, ki so ga prebili na univerzi, marveč se je raztezalo na vse njihovo življenje in delo tako v dobi njihovega univerzitetnega študija kakor tudi pozneje. Prav zaradi takega razmerja do študentov in skrbi za vse, ki so pokazali sposobnost in voljo za znanstveno delo, je velika Kosova zasluga, da katedra za zgodovino ne stoji niti ločena od srednješolskih profesorjev zgodovine niti pred težkimi vprašanji, kdo bo nadaljeval delo starejših profesorjev, ki se postavljajo na tako mnogih mestih na ljubljanski univerzi.

Če ob sklepu ponovno opozarjam na funkcije, ki jih ima Kos v organizacijskih telesih slovenskega zgodovinopisja, poudarjam s tem naloge, ki niti niso lahke, niti nepomembne. Niti Kosovo članstvo v odboru Zgodovinskega društva, niti sodelovanje v uredništvu Zgodovinskega časopisa ni le formalno; za vsa vprašanja, ki spadajo v obsežna področja njegovega dela, se zanima in daje svoj svet, ni mu žal časa za zamudno pregledovanje rokopisov in za pripravo pripomb v zvezi z njimi. Še bolj velja to za Inštitut za zgodovino pri Slovenski akademiji, ki ni le njegov upravnik, marveč tudi najmarljivejši sodelavec na vseh nalogah, ki mu jih je postavil. Po osvoboditvi je Kos žrtvoval prav gotovo večji del svojega časa za take širše naloge slovenskega zgodovinopisja, ki so jih postavile pred zgodovinarje zahteve novega časa in ljudska oblast. Boj za naše meje, priprava priročnika »Zgodovina narodov Jugoslavije«, pri čemer ni sodeloval le s svojim prispevkom, marveč tudi s pripombami na vse druge tekste v slovenski podkomisiji, priprave za enciklopedijo slovenske gospodarske in socialne zgodovine, vodstvo dela slovenskih zgodovinarjev pri Enciklopediji Jugoslavije, skrb za naš arhivski fond tako preko Arhivskega sveta LRS, ki mu predseduje, kakor ob pogajanjih za vrnitev arhivalij iz Italije — to je le nekaj primerov dela te vrste v zadnjih letih. Kos na utemeljeno prošnjo za potreben prispevek, svet ali pomoč nikdar ni odrekel niti posamezniku niti ljudski oblasti. In v ne majhni meri je prav njegova zasluga, da slovenski zgodovinarji predstavljajo danes, ne glede na različna mnenja tako v posameznih zgodovinskih vprašanjih kakor v nekaterih straneh zgodovinske metode, ki so nujna in ki napredek znanosti le pospešujejo, složen kolektiv vse od njega pa do najmlajših, kar je eden od bistvenih pogojev za uspešno nadaljevanje dela, ki ga je začel pred skoraj sto leti Franc Kos.

Ob tem pregledu dosedanjega znanstvenega dela našega profesorja, kakor ga gledamo njegovi učenci, prijatelji in sodelavci, želimo ob njegovi šestdesetletnici njemu in slovenski zgodovinski znanosti, da bi še mnogo let odkrival nove skrivnosti slovenske preteklosti, zlasti pa da bi v bližnji bodočnosti dal zaključna dela svojega dolgega preučevanja slovenske kolonizacijske zgodovine.

Za uredništvo:

Bogo Grafenauer

Bibliografski pregled dela Milka Kosa

- 1911: 1. Zemljiške razmere po Selški dolini leta 1630. Carniola, 2, 1911, 46 do 51, 260—286.
- 1913: 2. Slovenska osebna imena v »Liber confraternitatum Seccoviensis«. Časopis za zgodovino in narodopisje, 10, 1913, 8—25.
- 1916: 3. Opazke h kronološki vrsti tržaških škofov v srednjem veku. Carniola, 7, 1916, 161—177.
4. Doneski k zgodovini Istre v srednjem veku. Vjesnik hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva, 18, 1916, 1—28.
- 1917: 5. Oglejski patriarhi in slovenske pokrajine do srede 13. stoletja s posebnim ozirom na vlado patriarha Bertolda iz rodovine Andechs. Časopis za zgodovino in narodopisje, 13, 1917, 1—44.
6. Tolminska gastaldija leta 1377. Carniola, 8, 1917, 1—15, 147—162.
7. Odnosaji medju goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku. Vjesnik hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva, 19, 1917, 282—303.
- 1918: 8. O nameravani ustanovitvi škofije v Gornjem gradu leta 1237. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 1, 1918, 100—108.
- 1919: 9. La formation historique des limites linguistiques italo-slovenes. Lioubliana 1919, 8e. 10 str.
- 1920: 10. Srbski Brankovići in goriški grofje. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 92—97.
11. Novi doneski k zgodovini turških bojev na Slovenskem. (Ocena in dopolnilo dela: N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, IVème serie, Vème serie, 1915). Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 117—120.
12. Slovenska historična bibliografija za leto 1919 in prvo polovico leta 1920. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 309—314.
13. K. Kadlec, Moščenický statut, Rozpravy české akademie, třída 1, číslo 53, 1914. — Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 134.
14. A. Gnirs, Das Görzer Statutbuch. Wien 1916. — Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 134—135.

15. J. Strnad, Die freien Leute der alten Riedmark. Wenden und Bajuwaren-Siedlung. Archiv für österreichische Geschichte, 104, 1915, 207—686. — Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, 297—298.
16. A. Melik, Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev. I. del, Ljubljana 1919. II. del, Ljubljana 1920. — Ljubljanski zvon, 40, 1920, 52—53, 500—501.
17. V. Popović, Istorija Jugoslovena. I. sveska. Sarajevo 1920. — Ljubljanski zvon, 40, 1920, 247—249.
18. F. Šišić, Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu. Zagreb 1920. — Dokumenti o jadranskom vprašanju. V Ljubljani 1920. — Ljubljanski zvon, 40, 1920, 634—635.
- 1921: 19. Dantejevi sledovi med Jugoslovani. V zborniku »Dante«, Ljubljana 1921, 269—276. Isto v italijanskem prevodu z naslovom *Le tracce di Dante fra gli Jugoslavi* v italijanski izdaji tega zbornika, Gorica 1921, 153—160, in v reviji *L'Europa orientale*, 1921.
20. St. Germainška mirovna pogodba in naše zahteve v avstrijskih arhivih. Naši zapiski, 13, 1921, 147—149.
21. H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, 1, 1920. — Naši zapiski, 13, 1921, 95—96.
22. F. Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919. Zagreb 1920. — Ljubljanski zvon, 41, 1921, 60—61.
- 1924: 23. Paleografske in historične študije k freisinškim spomenikom. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 4, 1924, 1—37.
24. Draške privatno-pravne listine v 13. stoletju. Arhiv za arbanasku starinu, jezik, folklor i etnografiju, 2, 1924, 1—10.
25. Slovanski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu. Slavia, 3, 1924, 370—391.
26. La storia d'Italia nella storiografia jugoslava dal 1919 al 1923. Archivio storico italiano, 82, 1924, 285—291.
27. Srednjeveški rokopisi državne licejske knjižnice v Ljubljani. Zbornik za umetnostno zgodovino, 4, 1924, 129—138, 175—193.
- 1925: 28. Ljubljanski rokopis Lathcenove »Ecloga de moralibus Job«. Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede, 2, 1925, 289—302.
29. Fragment jednog dubrovačkog obituarija XIII veka. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 4, 1925, 193—209.
30. Srednjeveški rokopisi državne licejske knjižnice v Ljubljani. Zbornik za umetnostno zgodovino, 5, 1925, 49—63, 98—104, 161—172.
- 31—55. Prispevki v Narodni enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenački (izdaja v latinici), I, 1925: 31. Andechs-Meran 32. Apih Josip. 33. Arhivi u Slovenačkoj. 34. Arhivi u Austriji. 35. Bach Alexander. 36. Besednjak Engelbert. 37. Bleiweis vitez Trsteniški Janez. 38. Bohoričica. 39. Borut. 40. Brejc Janko. 41. Celjska kronika. 42. Celjski grofi. 43. Čedad. 44. Deschmann Karl. 45. Dimitz August. 46. Dopsch Alfons. 47. Ehrlich Lambert. 48. Gabršček Andrej. 49. Grbovi Ilirije i Slovenačke. 50. — kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 51. — kraljevskog dvora. 52. — Srbije. 53. Gregorčič Anton. 54. Grivec Franjo. 55. Gruden Josip.

56. Članek v Slovenskem biografskem leksikonu I, 1. zvezek, 1925: Abraham.
- 1926: 57. **Srednjeveški rokopisi državne licejske knjižnice v Ljubljani.** Zbornik za umetnostno zgodovino, 6, 1926, 42—47, 89—104, 156—168, 224 do 235.
- 58—70: Prispevki v Narodni enciklopediji (izdaja v latinici), II, 1926: 58. Kaspret Anton. 59. Koblar Anton. 60. Kocel. 61. Kociančič Štefan. 62. Komatar Franc. 63. Kos Franc. 64. Kovačič Fran. 65. Levec Vladimir. 66. Lončar Dragotin. 67. Majska deklaracija. 68. Mal Josip. 69. Matjaž kralj. 70. Melik Anton.
71. A. V. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka). Beograd 1926. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 6, 1926, 142—146.
72. A. V. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka). Beograd 1926. — Čas, 20, 1926, 260—261.
- 1927: 73. **Srednjeveški rokopisi v Sloveniji.** Zbornik za umetnostno zgodovino, 7, 1927, 142—153.
74. **Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka.** Glas Srpske kralj. akademije, 125, 1927, 1—65.
75. **Rimana pesem o ustanovitelju Jurkloštra vojvodu Leopoldu VI.** Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 6, 1927, 230 do 241.
76. **Istorija Slovenaca.** V knjigi »Slovenačka« (Srpska književna za-druga, kolo 30, br. 202), 1927, 33—85.
77. **Slovenski zapisi u rukopisu basilika cod. graec. 1352 Narodne bi-blioteke u Parizu.** Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva u Za-grebu, N. S. 15, 1927, 275—276.
78. **»Télégraphe Officiel« in njegove izdaje.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 7/8, 1926—1927, 5—12.
- 79—84. Prispevki v Narodni enciklopediji (izdaja v latinici), III, 1927: 79. Orožen Ignacij. 80. Radič Peter Pavel. 81. Ramovš Franc. 82. Raz-vod istarski. 83. Richter Franjo Ksaver. 84. Rutar Simon.
85. Gruber-Spinčić, Povijest Istre. Zagreb 1924. — B. Benussi, L'Istria nei suoi due milleni di storia. Trieste, 1924. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 7/8, 1926—1927, 61—62.
86. Francesco Babudri, Nuovo sillabo cronologico dei vescovi di Trieste, Archeografo Triestino, III serie, 37, 1921, 157—243. — Miroslav Premrou, Serie documentata dei vescovi triestini nei secoli XV. sino XVIII. Archeografo Triestino, III serie, zv. 38, 39 in 41. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 7/8, 1926—1927, 62—63.
87. J. Nagy, Tradicija isprava iz doba hrvatske narodne dinastije iz-danih u korist zadarskog samostana sv. Krševana. Zbornik kralja Tomislava. Zagreb 1925. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 7, 1927, 307—309.

88. J. Nagy, Monumenta diplomatica I. Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije. Zagreb 1925. — Starohrvatska Prosvjeta, N. S., 1, 1927, 104—106.
- 1928: 89. **Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku**, peta knjiga (1201—1246), uredil Milko Kos. V Ljubljani 1928. 8°, 58 + 586 strani. (Napisal uvod »Slovenska zemlja v razdobju 1201—1246«, str. XI—LVII, sestavil registre, str. 429—586, in uredil).
90. **Srednjeveški rokopisi v Sloveniji**. Zbornik za umetnostno zgodovino, 8, 1928, 38—48, 86—94.
91. **K zgodovini kralja Sama in njegove dobe**. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 7, 1928, 194—197.
92. **Chreine mons — Krainberg — Kranjska gora, staro ime za Karavanke**. Geografski vestnik, 4, 1928, 115—118.
93. E. Klebel, Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens. Carinthia I, 116, 1926, 1—63. — Starohrvatska Prosvjeta, N. S., 2, 1928, 172.
- 1929: 94. **Srednjeveški rokopisi v Sloveniji**. Zbornik za umetnostno zgodovino, 9, 1929, 11—45.
95. **O natpisu cara Samuila**. Glasnik Srpskog naučnog društva, 5, 1929, 209—215.
96. **O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku**. Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 251—258.
97. **Postanek in razvoj Kranjske**. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 10, 1929, 21—39.
98. **Ueber die byzantinischen Einflüsse in der älteren serbischen Diplomatie**. Izvleček predavanja v Deuxième congrès international des Etudes byzantines, Belgrade 1927, Compte-rendu. Belgrade 1929, 138.
99. **Univerza v Ljubljani in borba zanjo v preteklosti**. »Jutro«, 22. junija 1929.
- 100—120. **Prispevki v Narodni enciklopediji (izdaja v latinici)**, IV, 1929: 100. Saria Balduin. 101. Slekovec Matej. 102. Steklasa Ivan. 103. Stele Franjo. 104. Stranke političke u Sloveniji. 105. Šumi Franc. 106. Tabori. 107. Univerzitet ljubljanski. 108. Unrest Jakob. 109. Valvasor Ivan Weikhard. 110. Verbič Josip. 111. Vošnjak Bogumil. 112. Vošnjak Josip. 113. Vošnjak Mihael. 114. Vrhovec Ivan. 115. Wilfan Josip. 116. Winkler Andrej. 117. Zore Janez. 118. Žitnik Ignacij. 119. Žižek Ciril. 120. Istoriografija slovenačka (to le v cirilski izdaji).
121. J. Bianu, N. Cartojan: Album de paleografie româneasc (scriere chirilica). Bucuresti 1926. — Slavia, 7, 1928—29, 671—672.
122. Leo Santifaller, Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845 bis 1295. Innsbruck 1929. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 10, 1929, 65—66.
- 1930: 123. **K postanku slovenske zapadne meje**. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 5/6, 1930, 336—375.
124. **Stari trg in sorodna krajevna imena**. Geografski vestnik, 5/6, 1930, 160—173.

125. *La littérature historique yougoslave (la littérature historique slo-
vène)*. Bulletin d'information des sciences historiques en Europe
Orientale, 3, 1930, 155—168.
126. *Zgodovina Primorja*. V zborniku Julijska Krajina, 1930, 18—25.
- 1931: 127. *Codices aetatis mediae manu scripti qui in Slovenia reperiuntur*.
Fr. Stele iuvante descripsit M. Kos. *Srednjeveški rokopisi v Slove-
niji*. S sodelovanjem Fr. Steleta opisal Milko Kos. V Ljubljani 1931.
8°. 10 + 248 str. (V bistvu ponatis št. 27, 30, 57, 73, 90, 94, z nekate-
rimi dostavki, predgovorom in registrom.)
128. *Studija o Istarskom razvodu*. Rad JAZU, 240, 1931, 105—203. Povzetek
Studie zum »Istarski razvod« (Istrianische Grenzbeschreibung), v
Bulletin international JAZU, 5, 1933.
129. *Dve listini bana Stevana Kotromanića za Dubrovnik*. Zbornik iz
Dubrovačke prošlosti. Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života.
Dubrovnik, 1931, 35—38.
130. *K poročilu Pavla Diakona o Slovencih*. Časopis za zgodovino in
narodopisje, 26, 1931, 202—216.
131. *Nove študije k freisinškim spomenikom*. Časopis za slovenski jezik,
književnost in zgodovino, 8, 1931, 126—146.
132. Jože Rus, *Kralji dinastije Svevladičev, najstarejši skupni vladarji*
Hrvatov in Srbov 454—614. Ljubljana 1931. — Glasnik Muzejskega
društva za Slovenijo, 12, 1931, 52—54.
133. *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*, Kulturno-zgo-
dovinski del. Ljubljana 1931. — Glasnik Muzejskega društva za
Slovenijo, 12, 1931, 65—66.
134. *Memorie storiche Forogiuliesi 1924—1929*. — Glasnik Muzejskega
društva za Slovenijo, 12, 1931, 66.
135. Hugo Grothe, *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien*.
Münster 1931. — Geografski vestnik, 7, 1931, 175—176.
- 1932: 136. *Slovenska naselitev na Koroškem*. Geografski vestnik, 8, 1932, 101
do 142.
137. *Znanje o Srbima i Srbiji kod Slovenaca u starije doba*. Pravda (Beo-
grad), 30 april, 1, 2, 3 maj 1932.
138. *Prispevek v Slovenskem biografskem leksikonu I*, 4. zvezek, 1932:
Kos Franc.
139. Otto Dungern, *Genealogisches Handbuch zur bairisch-österreichi-
schen Geschichte*. 1. Lieferung. Graz 1931. — Glasnik Muzejskega
društva za Slovenijo, 13, 1932, 101—102.
140. B. Mendl, *O našich historických mapách*. Český časopis historický,
37, 1931, 574—583. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 13,
1932, 102.
141. M. Laskaris, *Vatopedskata gramota na car Ivan Asenja II. Sofija*
1930. — Glasnik Skopskog naučnog društva, 11, 1932, 263—264.
142. J. Rus, *Kralji dinastije Svevladičev, najstarejši skupni vladarji*
Hrvatov in Srbov 454—614. Ljubljana 1931. — Ljubljanski zvon, 52,
1932, 183—185.

- 1933: 143. **Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije.** Ljubljana 1933. 8°. 256 str. + 32 listov s slikami + 4 priloženi zemljevidi.
144. **K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo.** Časopis za zgodovino in narodopisje, 28, 1933, 144—153.
145. **K historii kniežaťa Pribinu a jeho doby.** V zborniku »Ríša Vel'komoravská«, Praha 1933, 53—64.
146. **Slovenska imena mesecev iz dobe okoli 1576.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 14, 1933, 141—142.
- 1934: 147. **Povodom jedne hiljadustogodišnjice.** (= ob tisočstoletnici Pribinove kneževine v Spodnji Panoniji.) Pravda (Beograd), 7, 8, 9, 10 april 1934.
148. K. Ginhart, **Das Modestusgrab in Maria-Saal.** Poseben odtis iz Josef Strzygowski Festschrift, Klagenfurt 1932. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 15, 1934, 120.
149. Jan Stanislav, **Doterajšie výskumy o frisinských pamatkach.** Byzantinoslavica, 4/2, 1932, 303—334. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 15, 1934, 120.
- 1935: 150. **Pregled slovenske historiografije.** Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 8—21.
151. **Periodizacija jugoslovenske istorije.** A. Slovenska zgodovina. Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 313—322.
152. **Panonska krajina od naselitve Slovencev do prihoda Madžarov.** V zborniku »Slovenska krajina«, Beltinci 1935, 16—20.
153. **O Fojničkom grbovniku i ostalim jugoslavenskim heraldičkim zbornicima.** Franjevački Vijesnik, 42, 1935, 353—356.
154. **Die Byzantinisierung der serbischen Herrscherurkunde.** Izvleček v: Actes du IV-e Congrès international des Etudes byzantines (Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, tome 10), 1935, 80.
155. **Josip Mantuani (28. III. 1860—18. III. 1933).** Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 273.
156. Lj. Hauptmann, **Grofovi Višnjegorski,** Rad JAZU, 250, 1935, 215 do 239. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 16, 1935, 91—92.
157. **Tentor Mate,** Latinsko i slavensko pismo. Zagreb 1932. — Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 99—102.
158. **G. Čremošnik,** Nekoliko dubrovačkih listina iz XII. i XIII. stoleća. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 42, 1931, 25—54. — Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 177—180.
159. **A. V. Solovjev,** Postanek ilirske heraldike i porodica Ohmućević, Glasnik Skopskog naučnog društva, 12, 1933, 79—123. — Jugoslovenski istoriski časopis, 1, 1935, 594—596.
- 1936: 160. **Conversio Bagoariorum et Carantanorum.** Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani. 11. Historični odsek 3. V Ljubljani 1936. 8°. 158 str. + 3 listi s faksimili.
161. **Prvo kršćanstvo med Slovenci.** Slovenec, 25. december 1936.
162. **Historični razvoj slovenskih narodnostnih meja.** V zborniku »Naši obmejni problemi«, Ljubljana 1936, 4—11.

163. **Janez Ev. Krek.** V delu »Tvůrcové dějin. Čtyři tisíciletí světových dějin v obrazech dob a osobností«. Paty díl, část 2. Praha 1936. Str. 182—190.
164. **Archivum coronae regni Bohemiae.** Tomus I. Fasciculus 1. Opera Venceslai Hrubi. Pragae 1935. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 17, 1936, 154—155.
165. **Burgenland-Westungarn.** Handbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Band I. Str. 659—746. — Časopis za zgodovino in narodopisje, 31, 1936, 90—91.
166. **M. Lascaris,** Actes serbes de Vatopédi. Extrait des Byzantinoslavica, 6, 1935. — Jugoslovanski istoriski časopis, 2, 1936, 149—151.
- 1937: 167. **Brižinski spomeniki.** (Skupaj s Franom Ramovšem.) V Ljubljani 1937. 4°. 32 str. + 10 listov faksimilov.
168. **K postanku urbarjev iz l. 1309 in l. 1322 za salzbursko posest v Posavju.** Časopis za zgodovino in narodopisje, 32, 1937, 53—61.
169. **Topografija starejše stiške posesti.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 18, 1937, 38—53.
170. **Z naših kmetskih domov na Koprščini pred 600 leti.** (S psevdonimom P. R.) Jadranski koledar, 3, 1937, 62—63.
171. **Fran Kovačič — sedemdesetletnik.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 18, 1937, 60—61.
172. **G. Čremošnik,** Nova istorijska gradja iz Dubrovnika. Novitates musei Sarajevoensis, No. 10. Sarajevo 1935. — A. Solovjev, Nepoznat ugovor Dubrovnika s arbanaskim vladarom iz početka XIII veka. Arhiv za pravne i društvene nauke, 27, 1933, 292—298. — A. V. Solovjev, Eine Urkunde des panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien, Byzantinische Zeitschrift, 34, 1934, 304—310. — Jugoslovanski istoriski časopis, 3, 1937, 444—446.
173. **Lj. Hauptmann,** Grofovi Višnjegorski, Rad JAZU, 250, 1935, 215 do 239. — Hema i Svetopuk, Rad JAZU, 255, 1936, 221—246. — Jugoslovanski istoriski časopis, 3, 1937, 466—467.
174. **R. Sallinger,** Der innerösterreichische Hofkriegsrat und die Belagerung von Bihać im Jahre 1697. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 27, 1933, 165—190. — Jugoslovanski istoriski časopis, 3, 1937, 467—468.
175. **J. Zontar,** Hauptprobleme der jugoslawischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 27, 1934, 347—373. — Jugoslovanski istoriski časopis, 3, 1937, 478—479.
176. **B. Seuffert,** Drei Register aus den Jahren 1478—1519. Innsbruck 1934. — Narodna Starina, 33, 1937, 104—105.
- 1938: 177. **Chronicon rhythmicum Sitticense.** Scriptores rerum Hungaricarum, 2, 599—609. Budapestini 1938.
178. **Odlomki stiškega nekrologija iz 15. stoletja.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 19, 1938, 63—69.
- 178 a. **Ustanovitev samostana v Velesovem.** V knjižnici »Velesovo. Zgodovinski in cerkveni opis«. V Velesovem 1938. Mala 8°, str. 5—13.

179. Inventare österreichischer staatlicher Archive. V. Inventare des Wiener Haus- Hof- und Staatsarchivs, 6. Wien 1938. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 19, 1938, 77—79.
180. Franc Grivec, Žitja Konstantina in Metodija. Celje 1936. — Jugoslovanski istoriski časopis, 4, 1938, 132—133.
181. Josip Turk, O početkih ljubljanske škofije (popravki in dostavki). Časopis za zgodovino in narodopisje, 32, 1937, 75—111. — Jugoslovanski istoriski časopis, 4, 1938, 138—139.
- 1939: 182. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek prvi. Urbarji salzburške nadškofije. (Viri za zgodovino Slovencev, knjiga prva. Izdala AZU v Ljubljani). 1939. Velika 8°. 24 + 168 strani in 2 zemljevida.
183. Iz metliškega mestnega arhiva. Etnolog, 10—11, 1937—1939, 25—49.
184. Vlahi in vlaška imena med Slovenci. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 20, 1939, 226—235.
185. Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja. (Skupaj z J. Žontarjem.) Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 20, 1939, 236—243 (diplomatska analiza listine str. 236—238).
186. † Fran Kovačič (25. III. 1867—19. III. 1939). Jugoslovanski istoriski časopis, 5, 1939, 386—388.
- 1940: 187. Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, 66—73.
188. Stanje in naloge slovenske kolonizacijske zgodovine. Časopis za zgodovino in narodopisje, 35, 1940, 26—32.
189. Alois Lang, Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520. Graz 1937, 1939. — Časopis za zgodovino in narodopisje, 35, 1940, 86—87.
190. Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana. — Zgodovina v Krajevem leksikonu Dravske banovine. — Geografski vestnik, 16, 1940, 131—133.
191. Ernst Klebel, Langobarden, Bajuwaren, Slawen. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 69, 1939, 41—116. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, 129.
192. Dorothea Oschinsky, Die Urbare des Bischofs von Brixen im 13. und 14. Jahrhundert. Breslau 1938. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, 131.
193. L. Santifaller—H. Apelt, Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295—1356. I. Teil, 1. Lieferung, 1940. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, 131—132.
194. R. Schwanke, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Cilli (1341—1456). Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. XIV. Ergänzungsband, 1939, 411—422. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, 132.
- 1941: 195. »Tri velike zmote« o Cirilu, Metodu in Koelju. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 68—70.
196. Slovenske prisege loških in blejskih kmetov iz prve polovice 17. stoletja. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 71—74.
197. Gradišče in Gradec v slovenskem srednjem veku. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 116—124.

198. **Pečat in grb mesta Ljubljane.** Krtačni odtis iz neobjavljene Kronike slovenskih mest za leto 1941, 4°, str. 3—8, s 17 slikami.
199. **Početki Novega mesta.** Krtačni odtis iz neobjavljene Kronike slovenskih mest za 1941, 4°, str. 15—20.
- 200—202. Prispevki v Hrvatski enciklopediji, I, 1941: 200. Akvilejski patriarhat. 201. Andechs—Meranci. 202. Apih Josip.
203. Prispevek v Hrvatski enciklopediji, II, 1941: Berthold (patriarh).
204. L. Santifaller—H. Appelt, Die Urkunden der Brixner Hochstifts-archive 1295—1336. I. Teil, 2. Lieferung. 1941. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 85.
205. Regesti e documenti relativi alle famiglie di Duino e di Walsee. Fiume, 15/16, 1937—1938, 3—130. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 85—86.
206. P. S. Leicht, Note sull'economia friulana al principio del secolo XIII. Estratto dall'Archivio »Vittorio Scialoja« per le consuetudini giuridiche agrarie. Vol. VII. Fasc. 1—2. 1940. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, 148.
- 1942: 207—209. Prispevki v Hrvatski enciklopediji, III, 1942: 207. Borut. 208. Celjska kronika. 209. Celjski grofovi.
- 1943: 210. **Vojvoda in knez v krajevnih imenih.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 24, 1943, 77—83.
211. **Pečat in grb mesta Ljubljane.** Zbornik za umetnostno zgodovino, 19, 1943, 38—50.
212. Josip Turk, Vatikanski arhiv. Ponatis iz Bogoslovnega Vestnika, 23, 1943 (Bogoslovna akademija v Ljubljani. Razprave 11). — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1943, 134—135.
- 1944: 213. **O pismu papeža Hadrijana II. knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju.** Razprave filoz.-filol.-hist. razr. SAZU, 2, 1944, 269—301.
214. **Ob osemstoletnici Ljubljane.** Zbornik zimske pomoči, 1944, 338—344.
- 1945: 215. **K 800-letnici prve omembe Ljubljane v zgodovini.** Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 25—26, 1944—1945, 85—87.
216. **Trst in njegovo zaledje.** Slovenski poročevalec, 22. september 1945.
217. **Od kdaj smo na morju, Krasu in Soči.** Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946, 1945, str. 88—91.
- 1946: 218. **Istoričeskoe razvitie slovenskoj zapadnoj granicy (v cir.).** Ljubljana, 1946. 8°. 19 str. Isto v francoščini pod naslovom *Développement historique de la frontière slovène occidentale* (19 str.) in v angleščini pod naslovom *Historical Development of the Sloven Western Frontier* (21 str.).
219. **Kul'turno-političeskaja prinalležnost Slovenskogo Primor'ja (v cir.).** V zborniku »Julijskaja Kraina. Staty o ee istorii i kul'ture«. Izdala SAZU v Ljubljani, 1946, str. 11—20. Isto v angleščini pod naslovom *Whereto does the Slovene Littoral belong by Civilization and Politically*, v zborniku »The Julian March. Studies its History and Civilization«. Izdala SAZU v Ljubljani, 1946, str. 11—20.
220. **Naše meje na zapadu.** Slovenski poročevalec, 16. maj 1946.

221. Gorica in meje okoli nje. Slovenski poročevalec, 16. julij 1946.
222. Beneška Slovenija — zgodovinsko ime. Trinkov zbornik, Trst 1946, str. 92—98.
223. Slovenska naselitev na Koroškem. Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 43—75 + 1 zemljevid v prilogi.
- 1947: 224. Povezani z zemljo ob morju nekda j in danes. Slovenski poročevalec, 16. september 1947.
225. Historický vývoj slovinského národnostního území. Slovanský Přehled, 33, 1947, 251—259.
226. Zgodovinski oktober 1917. Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Druga knjiga. 1947. Str. 212—217.
227. Naša zapadna meja v novejši italijanski zgodovinski literaturi. Zgodovinski časopis, 1, 1947, 187—192.
- 1948: 228. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek drugi. Urbarji Slovenskega Primorja. (Viri za zgodovino Slovencev, knjiga druga. Izdala AZU v Ljubljani.) I. del. 1948. Velika 8°. 85 str. + 2 zemljevida.
- 1949: 229. O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinopisja. Zgodovinski časopis, 2—3, 1948—1949, 135—143.
230. Ob tridesetletnici slovenske univerze. Delavska enotnost, 11. november 1949.
- 1950: 231. O starejši slovenski kolonizaciji v Istri. Razprave razreda za zgodovinske in društvene vede SAZU, I, 1950, 53—82 + 1 zemljevid v prilogi.
232. O prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju. Serta Kazaroviana. Izvestja na b'lgarskija arheologičeski institut, 16, 1950, 241—248.
233. Pustota. Slavistična revija, 3, 1950, 397—404.
234. Prihod Slovencev. Koledar Prešernove knjižnice 1951 (1950), str. 168 do 172. Isto ponatisnjeno v Jadranskem koledarju 1951.
235. H. Wiesflecker, Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten. I. Band: 957—1217. 1949. Innsbruck. Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung. Herausgegeben von L. Santifaller. Vierte Reihe: Erste Abteilung. XII + 234 str. — Zgodovinski časopis, 4, 1950, 248—252.
236. Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten. I. Band: 957—1217. (kakor pod št. 235). — Historijski zbornik, 3, 1950, 364—367.
- 1951: 237. Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane. Geografski vestnik, 23, 1951, 157—177.
238. Kolonizacija i germanizacija slovenske zemlje. Historijski zbornik, 4, 1951, 9—19.
239. Naše meje na severu nekda j in danes. Koledar Prešernove knjižnice 1952 (1951), str. 86—91.
240. Rajko Nahtigal, O imenu Pribinove in Kocljeve prestolnice: Blatenski kostel, Slavistična revija, I, 1948, 17—18. — Aladár Radnóti, Une église du haut moyen âge à Zálavár, Etudes slaves et roumai-

- nes, I, 1948, 21—30. — Désiré Dercsény, L'église de Pribina à Zálavár, prav tam, I, 1948, 85—100. — Zgodovinski časopis, 5, 1951, 364—366.
241. **Bibliografija slovenske zgodovine. Srednji in novi vek do 1941.** Vasilij Melik s sodelovanjem Milka Kosa, Alberta Rejca in Lojzeta Udet. Zgodovinski časopis, 5, 1951, 470—491.
- 1952: 242. **Istra i Slovensko Primorje kroz historiju. Razdoblje od naseljenja do konca XVIII. stoleća.** V zborniku »Istra i Slovensko Primorje. Borba za slobodu kroz vijekove«. Beograd 1952, 4ⁿ. Str. 45—70.
243. **Pred enajst in pol stoletja Slovani na zboru pri Rižani.** Jadranski koledar 1952, 77—78.
244. **Slovenska naselitev na Koprskem.** Slovenski Jadran, 21. marec 1952.
245. **Trst in Slovenci v preteklosti.** Primorski dnevnik, 20. april 1952.
246. **Kmet na Krasu pred pet sto leti.** Razgledi (Trst), 7, 1952, 226—237.
247. **Prispevek v Slovenskem biografskem leksikonu II, 8. zvezek, 1952:** Pribina.

Dr. Viktor Korošec

NEKAJ PRAVNOZGODOVINSKIH PRIPOMB
K DOSLEJ OBJAVLJENIM PISMOM MESTA MARI
(ARCHIVES ROYALES DE MARI, I—IV)*

I. Uvod

Izkopavanja v številnih »tellih« Medrečja nam odkrivajo nova poglavja zgodovine Mezopotamije, ki že davno ni več istovetna samo z Babilonijo in Asirijo. Za celo tisočletje pred prvo babilonsko državo, kakor je nastala za časa Hammurabijeve dinastije, sega nazaj zgodovina sumerskih držav. Po drugi strani nam nove najdbe osvetljujejo politično in pravno zgodovino tudi na ozemlju, ki se nahaja med Babilonijo in Asirijo. Vzhodno od Tigrisa so leta 1925 pri Kerkuku odkrili bogato zbirko klinopisnih plošč iz nekdanjih mest Arrapha in

* K R A T I C E

AO = Der Alte Orient, Leipzig.

ARM, I—IV = Archives royales de Mari, I—II, 1950, III—IV, 1951, Paris.

Deimel, AŠG = Anton Deimel, Akkadisch-sumerisches Glossar, Rom 1937.

Delitsch HWB = Friedrich Delitsch, Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig 1896.

EA = J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (= VAB II), Leipzig 1907 do 1915.

LSS = Leipziger semitistische Studien, Leipzig.

Meißner, Babylonien = Bruno Meißner, Babylonien und Assyrien, I, 1920, II, 1925, Heidelberg.

MV(Ae)G = Mitteilungen der Vorderasiatisch(-Ägyptisch)en Gesellschaft, Leipzig.

Parrot, Mari = A. Parrot, Mari — une ville perdue, Paris 1945.

RA = Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, Paris.

RLA = Reallexikon der Assyriologie, herausgegeben von Erich Ebeling und Bruno Meißner, I, 1932; II, 1938, Berlin-Leipzig.

v. Soden, Orientalia = Wolfram von Soden, Zu den politischen Korrespondenzen des Archivs von Mari, Orientalia, N. S. 21, str. 75—86.

Symbolae Koschaker = Symbolae ad Iura Orientis Antiqui pertinentes Paulo Koschaker dedicatae, Leiden 1939.

Symbolae Hrozný, I—V = Symbolae ad Studia Orientis pertinentes Frederico Hrozný dedicatae, I—V, Praha 1949—1950.

SZ = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung, Weimar.

VAB, I—VI = Vorderasiatische Bibliothek, I—VI, Leipzig.

ZZR XXIII = Zbornik znanstvenih razprav, XXIII. letnik, Ljubljana 1950.

Nuzi.¹ Že leta 1920 so pa takratne okupacijske britanske čete naletale ob srednjem toku Evfrata v kraju Šâlihîjah na razvaline stare naselbine Dura-Europos. Ustanovil jo je Seleukos I., general in naslednik Aleksandra Velikega, in jo je imenoval po svojem rojstnem kraju Europos, medtem ko je bilo domače ime zanjo Dura. Kot vojaška postojanka je pozneje večkrat menjala svoje gospodarje (država Palmira, Rimljani za časa Septimija Severa, nato zopet Palmira), dokler je prebivalstvo ni sredi četrtega stoletja opustilo in se preselilo drugam. Med 11 grškimi pergamenti, najdenimi v njenih razvalinah, za katerih raziskovanje imata največ zaslug Franc C u m o n t in Mih. R o s t o v c e v, je pravniku posebno dragocen odlomek zakona o intestatnem dedovanju v grškem jeziku.²

Komaj 50 km jugovzhodno od starega mesta Dura-Europos se v bližini sedanje sirijske mejne postaje Abu Kemal nahaja Tell Ħariri. Tu je v letih 1933—1938 francoska znanstvena ekspedicija, ki jo je vodil André P a r r o t, izkopala razvaline mesta Mari in v njem našla državni arhiv. S tem je omogočila spoznavanje zgodovine zadnjih desetletij države, ki je po mnogih stoletjih svojega obstoja v Hammurabijevem času izgubila svojo samostojnost in izginila iz zgodovine.³

Za lažje razumevanje nadaljnjih izvajanj je potrebno, da si skusamo vsaj v najbolj splošnih potezih očrtati zunanji okvir, v katerega moremo uvrstiti doslej objavljene listine iz državnega arhiva mesta Mari.

Mari se je za svoj pomen imel zahvaliti predvsem svoji legi ob veliki prometni cesti, ki je že v sumerski dobi šla mimo njega od Perzijskega zaliva proti zahodu. Iz istega razloga je bilo važno tudi kakih 70 km severozahodno ležeče mesto Terqa (sedaj Tell Ašarah).

Vrhunec svoje moči je država mesta Mari dosegla sredi drugega tisočletja, ko je bila pod 6 vladarji za 136 let vodilna med takratnimi sumerskimi državami. Stari Sumerci so bili namreč politično hudi partikularisti. Čeprav so bili stalno ogrožani od bojovitih gorjancev na vzhodu in od nomadskih rodov, ki so pritiskali nanje iz puščave na zahodu, so vendar Sumerci živeli razcepljeni na mnogoštevilne male države. Pod vlado *patesi*-ja ali (v nekoliko večjih) *lugal*-a so posamezna mesta (n. pr. Ur, Uruk, Kiš, Avan, Adab, Akšak, Lagaš, Umma) živela svoje samostojno politično življenje. Ščasoma so pod pritiskom razmer morali posameznim mestom pripoznavati nekako

¹ Prim. Paul K o s c h a k e r, Neue keilschriftliche Rechtsurkunden aus der El-Amarna-Zeit (= Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der Sächsischen Akademie d. Wiss., 39, 5), Leipzig 1928, str. 9 ss.; E. A. S p e i s e r, New Kirkuk Documents relating to Family Laws (iz The Annual of the American Schools of Oriental Research, X, 1928—1929), uvod, str. 1 s.

² Prim. P. K o s c h a k e r, Zu den griechischen Rechtsurkunden aus Dura in Mesopotamien, SZ, 46, 1926, str. 290 (tam je navedena tudi ostala literatura); Über einige griechische Rechtsurkunden aus den östlichen Randgebieten des Hellenismus (= Abh. der phil.-hist. Klasse d. Sächs. Akad. d. Wiss., 42, 1), Leipzig 1931, str. 1 s., 2 ss.

³ Prim. Zapiske v Zgodovinskem časopisu, V, 1951, str. 156 ss.; tam je navedena vsa dotlej mi dosegljiva literatura. Po novejših vesteh je A. P a r r o t v zadnjem letu 1951/52 zopet začel z izkopavanji v Tell Ħariri.

prednost. V tem smislu štejejo različne dinastije posameznih mest. Na kolikor toliko trdnih zgodovinskih tleh smo od prve dinastije iz Ura (današnji Muqajar) (Ur I) naprej, ki je vladala 171 let. H r o z n ý postavlja njen začetek v 27. stoletje.⁴ Za njo pridejo⁵ — negotovo je, ali ne včasih tudi druga poleg druge — dinastije iz mest Avan, Kiš (II), Hamaši, Uruk (II), Ur (II), Adab, na kar sledi za 136 let mesto Mari. Nato preide prednostni položaj na mesta Kiš (III), Akšak in zopet na Kiš (IV). Tedaj se Lugalzaggisiju (2263—2239),⁶ edinemu predstavniku tretje dinastije iz Uruka, posreči, da nasilno⁷ združi sumerske državnice v enotno sumersko državo. Njo je že čez 25 let uničil Sargon⁸ (Šarganišar-alim) I., ki je ustanovil prvo semitsko državo, ki se po prestolnici Akkadu imenuje akadijska. Obstajala je 181 let (2251—2078). Bila je tudi prva velika prednjazijska teritorialna država, ki je segala od Suz na vzhodu do Libanona in Amanosa ter do srede Male Azije na zahodu. Sargon I. je uvedel stalno vojsko 4500 mož, o katerih pravi, »da so vsak dan pred njim jedli«; za upravljanje obširne države je poskrbel z vzgojo uradniškega naraščaja na svojem dvoru (»sinovi palače«).⁹ Kako važno je bilo takrat mesto Mari, priča dejstvo, da se posebej omenja, da je mesto zavzel Sargon I. in pozneje zopet njegov vnuk in tretji naslednik Naram-Sin.¹⁰ Ko so se pod vodstvom mesta Uruka (IV) vsaj za 30 let Sumerci zopet politično osamosvojili, so kmalu deloma nad njimi zagospodovali bojevití Gutejci. Zopet so se pod vodstvom Uruka (V) Sumerci otresli tujega gospodstva. Kmalu nato stopi znova v ospredje mesto Ur. Za 107 let nastane zadnja sumerska država, ki se navadno imenuje kot država tretje dinastije iz Ura (2028—1920). Izmed petih vladarjev, ki se imenujejo že »kralj Ura, kralj Šumerja

⁴ Bedřich H r o z n ý, *Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde et de la Crète depuis les origines jusqu' au début du second millénaire*, (Payot) Paris 1947, str. 98. — В. И. Авдиев, *История Древнего Востока*, ОГИЗ 1948, str. 560, stavi dobo Uruka I., ki je bila neposredno pred Urom I., v čas okoli 3200.

⁵ Glej razpored, ki ga je objavil E. F. Weidner v Bruno Meißner, *Babylonien und Assyrien*, II (C. Winter), Heidelberg 1925, str. 439 ss.; prim. tudi A. Parrot, *Mari — une ville perdue* (Je sers), Paris 1945, str. 226.

⁶ Kronologija še ni ustaljena. Od tu naprej sledim datiranju, kakor ga navaja E. F. Weidner v *Archiv für Orientforschung*, XV, 1945—1951, str. 98 ss. On sam opozarja, da je tudi glede njegovega datiranja potrebna previdnost. Priporoča, naj bi se pri datiranjih navajali obe sedanji skrajnosti, n. pr. za Hammurabija najbolj zgodaj 1792—1750, najbolj pozno 1704—1662. — Za prvo (= Hammurabijevo) babilonsko dinastijo prim. tudi kronološko tabelo, ki jo podajata G. R. Driver in John C. Miles, *The Babylonian Laws*, I, Oxford 1952, str. XXIV s.

⁷ O tem poroča napis Urukagine iz Lagaša, prvega zakonodajalca; prim. F. Thureau-Dangin, *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* (= VAB I), 1907, str. 56, plošča k.

⁸ Za zgodovinske podatke prim. Br. Meißner, *Könige Babylonien und Assyrien*, Leipzig (Quelle-Meyer) 1926, str. 24 ss.; Louis Delaporte, *La Mésopotamie: Les Civilisations babylonienne et assyrienne* (v *L'Évolution de l'Humanité* I, 8), str. 18 ss.

⁹ Meißner, o. c., str. 34, 35.

¹⁰ Meißner, o. c., str. 28, 32; A. Parrot, *Mari*, str. 227.

in Akkada¹¹, imajo zadnji trije akadijska imena, kar kaže, da vedno bolj pronica semitsko prebivalstvo med starejše sumersko. Mesto Mari je v tem času upravljal namestnik vladarja iz Ura.¹² Ko so Elamci uničili (1920) zadnjo sumersko državo, je na njenem ozemlju nastalo več malih držav, ki so jim zavladali različni akadijski prvaki.¹³ Za sumersko-politično dediščino sta se najbolj potegovali državi, katerih prestolnici sta bili mesti Isin in Larsa. Medtem so se osamosvojile tudi druge manjše države, kakor Ešnunna, mesto vzhodno od Tigrisa, ki je postalo znano po nedavno najdenem akadijskem zakoniku in najbrž tudi mesto Mari, od koder je bil Išbi-Irra, prvi vladar v Isinu (1934 do 1902). Mesto Babilon pa je okoli leta 1806 napravil za svojo prestolnico neki Sumu-abum, vodja semitskih Amoritov, in je tako položil temelj za njegovo tisočletno zgodovino.

Državo v Isinu je okoli leta 1709 osvojil Rim-Sin, vladar iz Larse. Zdelo se je, da bo končno Larsa naslednik nekdanje države mesta Ura. Toda Rim-Sina je Hammurabi (1704—1662) v 30. letu svoje vlade premagal in je združil njegovo državo s svojo. V mestu Larsa je poslej imel babilonski vladar svojega namestnika. Ohranjen je znaten del njegove korespondence z dvema namestnikoma, ki sta zaporedoma tam rezidirala; prvi se imenuje Šamaš-hasir,¹⁴ drugi pa Sin-iddinam.¹⁵

V to dobo je uvrstiti doslej objavljeno klinopisno gradivo, izkopano v Tell Hariri-ju, starem mestu Mari. Od precej nad 20.000 ploščic je v prvih štirih zvezkih *Archives royales de Mari* (v naslednjem citirano kot I—IV)¹⁶ v transkripciji in prevodu vzporedno z avtografsko (klinopisno) izdajo¹⁷ objavljenih 452 pisem iz državne korespondence države Mari. V skoraj vseh pismih je namreč vladar ali naslovljenec ali pa odpošiljatelj pisma, le v nekaterih primerih so to drugi državni funkcionarji.

V marijskem državnem arhivu doslej najdene klinopisne plošče zajemajo samo dobo zadnjih vladarjev te države. Da iz prejšnjih časov ni ohranjeno ničesar, si moremo razlagati z domnevo, da so arhivsko gradivo najbrž zelo pogosto in temeljito odbirali in uničevali.¹⁸

¹¹ Prim. F. Thureau-Dangin, VAB, I, str. 186 ss., str. 186 c, v. 8 s.; d, 2, v. 1 s. in drugod. — Pri drugem vladarju te dinastije, ki se imenuje Šulgi (2010—1963), najdemo (l. c., str. 190 g) poleg sumerskih že tudi en akadijski napis.

¹² A. Parrot, Mari, str. 235.

¹³ Prim. Meißner, o. c., str. 43 ss.

¹⁴ F. Thureau-Dangin, La Correspondance de Hammurapi avec Šamaš-hasir, v RA, 21, 1924, str. 1—58.

¹⁵ A. Ungnad, Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie (= VAB VI), Leipzig 1914, št. 2—58 (str. 2—53).

¹⁶ Archives royales de Mari, Paris (Imprimerie Nationale): I. Correspondance de Šamši-Addu, par Georges Dossin, 1950; II. Lettres diverses, par Charles-F. Jean, 1950; III. Correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur de Terqa, par J. R. Kupper, 1950; IV. Correspondance de Šamši-Addu, par G. Dossin, 1951.

¹⁷ Textes Cunéiformes du Musée du Louvre, tomes XXII ss.

¹⁸ Starejši arhiv je bil najbrž sproti izločen in uničen. Prim. G. Gossens, Introduction à l'archivéconomie de l'Asie antérieure, v RA, 46, 1952, str. 98—107, zlasti str. 101 ss.

Izmed zadnjih vladarjev države Mari se v pismu I, 3 omenja Jagid-Lim. Trdi se, da je sklenil prijateljsko pogodbo z asirskim kraljem Ila-kabkabû-jem, toda jo je pozneje prekršil. Njegov sin in naslednik Jahdunlim je po navedbah v pismu I, 3 postal žrtev domače zarote.¹⁹ Nanj sta naslovljeni tudi pismi I, 1 in 2, v katerih ga vladar neke druge države prosi pomoči zoper Asirce, ki ga ogrožajo. O Jahdunlimu priča tudi njegov lastni napis na posebnem disku.²⁰

Verjetno je, da so zarotniki, ki so umorili Jahdunlima, ravnali sporazumno z Asirci. Kajti po Jahdunlimovi smrti je bil vladar države Mari asirski kralj Šamši-Addu (t. j. Šamši-Adad I.),²¹ ki pa je za svojega namestnika v državi Mari postavil svojega mlajšega sina Jasmah-Adduja. Pri tem je oče budno nadziral sinove ukrepe; v 129 objavljenih pismih²² ne varčuje z nauki, opomini in kritiko.²³ Prav tako skuša starejši njegov sin Išme-Dagan z bratskimi nasveti vplivati na Jasmah-Addujeve odločitve.²⁴ Jasmah-Addujeva pisma, od katerih jih je 18 naslovljenih na očeta,²⁵ troje pa na brata Išme-Dagana,²⁶ jasno dokazujejo, da je bil on v mestu Mari samo izvrševalec očetovih navodil in ukazov. Komu je Jasmah-Addu pisal pisma II, 53–56, ni znano. Verjetno je, da jih je pisal že Zimrilimu, od katerega je bil pozneje najbrž odvisen.²⁷

Po Šamši-Adadovi smrti je njegov starejši sin Išme-Dagan zavladal v Asiriji, Jasmah-Adduju pa je ostala država Mari.²⁸ O tem priča pismo IV, 20, ki ga je Išme-Dagan pisal svojemu bratu po nastopu vlade.

Kakor nam objavljena pisma ničesar ne povedo o tem, kako je država Mari prišla pod asirsko oblast, tako iz njih ničesar ne izvemo, kako je ta oblast nehala. Kot vladar države Mari se pojavlja naenkrat Jahdunlimov sin Zimrilim, medtem ko se med asirskim medvladjem

¹⁹ I, 3, 11' s.: »In prav njegovi služabniki (»sužnji«) so ga ubili.«

²⁰ Prevedel ga je F. Thureau-Dangin, RA, 33, 1936, str. 49–52; ponatisnjen je pri A. Parrot, Mari, str. 229.

²¹ Šamši-Adad I. (ali Šamši-Addu) je drugi napravil Asirijo za velesilo, prim. E. Forrer, Assyrien, v RLA, I, str. 228 ss., zlasti str. 229 in 243 ss. — Za njegove napise prim. E. Ebeling-B. Meißner-E. F. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, Leipzig (Quelle-Meyer) 1926, str. 22–27. — E. Forrer ga datira: 1879–1847, sedaj pa Weidner, str. 100 (glej zg. op. 6): 1727–1695, njegovega sina Išme-Dagana pa: 1694–1655.

²² ARM, I, št. 4–107; ARM, II, št. 1–10; ARM, IV, 1–15; prim. C. H. Gordon, Šamši-Adad's Military Texts from Mari (Symbolae Hrozný, III, str. 199 ss.).

²³ Prim. Zgodovinski časopis, V, 1951, str. 158 s.

²⁴ ARM, I, 121–139; II, 15–19; IV, 20–85.

²⁵ ARM, I, 108–120; II, 11; IV, 16–19.

²⁶ ARM, IV, 86–88.

²⁷ Vsa pisma, navedena v opombi 25, začenja Jasmah-Addu z besedami: »Addâ-ju povej: Tako (pravi) Jasmah-Addu, tvoj sin!« — Pisma, 53–56 se pa začenjajo: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Jasmah-Addu, tvoj služabnik (»suženj«)!« — V pismu II, 53, 20 je omenjen Zimrilim, nikjer pa noben asirski vladar. Iz tega bi mogli sklepati, da je Jasmah-Addu morda še nekaj časa ostal na svojem položaju, in sicer odvisen od Zimrilima, potem ko je le-ta po Šamši-Addujevi smrti zasedel prestol.

²⁸ Išme-Dagan mu v IV, 20 to potrjuje: »Tvoj prestol je zares tvoj prestol!« (v. 13) ... »Dokler bova jaz in ti živela, boš ti vedno sedel na svojem prestolu!« (v. 18–21).

njegovo ime nikoli ne omenja.²⁹ Iz časa njegove vlade je ohranjena obsežna korespondenca, v kateri mu njegovi funkcionarji in njegovi vazali poročajo o različnih vojaških, zunanjih in notranjih političnih zadevah. Ohranjenih je tudi nekaj njegovih pisem.³⁰ Med zunanje-političnimi dokumenti so posebno zanimiva pisma, v katerih Zimrilimu poročajo njegovi odposlanci o svojih pogajanjih s Hammurabijem v Babilonu.³¹ O notranjem življenju drugega gospodarskega središča države Mari, mesta Terqa podaja precej podrobna poročila zlasti korespondenca Zimrilimovega namestnika Kibri-Dagana,³² medtem ko so poročila drugih provincialnih namestnikov redkejša.³³

V korespondenci iz časa Zimrilimove vlade se omenja Rim-Sin, vladar države mesta Larse, vendar marijski vladar nima z njim nobenih direktnih stikov,³⁴ Izmed drugih držav se zanima Zimrilimova diplomacija skoraj samo za Ešnunno, od koder prihajajo tudi diplo-

²⁹ Pač pa so Jahdunlimove hčere ostale v mestu Mari. Ker so medtem dorasle, naroča Šamši-Addu sinu Jasmah-Adduju, naj jih pošlje v asirsko prestolnico, da se bodo tam učile glasbe (I, 64).

³⁰ Zimrilimova korespondenca, kolikor je objavljena v ARM, II, obsega približno 98 pisem. Točno število je težko določiti, ker v nekaterih pismih uvod ni ohranjen, pri drugih je negotovo, ali je v pismu omenjeni »gospod« zares Zimrilim. — Malo je pisem, ki jih Zimrilim sam pošilja: dve Hammurabiju v Babilon (II, 67—68; tretje pismo je v RA, 42, 1948, str. 77 s. pod začasno oznako B 615 objavil Ch.-F. Jean) in eno, ki ga pošilja sinu Kabia (II, 60). Eno pismo, naslovljeno na Kibri-Dagana, imamo v III, 66. — Zimrilimu pa pišejo: Hammurabi, vladar mesta Kurda (II, 78); marijski diplomatski agenti: Ibâl-pî-El (II, 20—32), Ibâl-El (II, 33—38), Jarêm-Addu (II, 72—74), Lâ'ûm (II, 76, skupno z Abum-Ekinom II, 77), dalje njegovi namestniki v pokrajinah mest: Kibri-Dagan v Terqi (II, 83—93, III, 1—64, 68—81, 83—84), Zakira-Hamûm v Qattunânu (II, 79—82), Jaqqim-Addu v Sagaratimu (II, 101—107) in končno razni posamezniki. V nekaterih pismih se pisec imenuje Zimrilimovega sina. Pri tem gre v II, 57—59 za prave sinove, medtem ko se verjetno vsaj v nekaterih primerih (II, 61—64) kot sinove označujejo vazalni vladarji (n. pr. v II, 62) Halisûmu, kralj Ilanšura (prim. Ch.-F. Jean, *Revue des Études Sémitiques et Babyloniaca*, 1941, str. 91 [Dossinov članek v Syria, 1939, 109 mi ni dostopen]), dalje mu pišejo brat (II, 65), sestra (II, 66), žena (»gospodarica de-že-le«, II, 117) in razne ženske (II, 112—116).

Da pisma II, 78 ni poslal babilonski kralj Hammurabi, sklepamo že iz uvoda, v katerem imenuje Zimrilima svojega »gospoda«, sebe pa njegovega služabnika, »sužnja« (v. 1, 4, 9, 12, 14, 17, 42). Vrh tega govori avtor pisma II, 78 o tem, da gre v Qattunân, po drugi strani pa pripoveduje pismo II, 81, da je Hammurabi iz mesta Kurda prišel v Qattunân, pismo II, 82 pa o njegovem potovanju k Zimrilimu. — Prim. Ch.-F. Jean, RA, 35, str. 112 s.

³¹ Iz Zimrilimove korespondence je razvidno, da sta bila poleg babilonskega zakonodajalca Hammurabija še dva druga: Hammurabi, vladar mesta Halapa (= Alep) v Severni Siriji (II, 68, 4) in Hammurabi, vladar mesta Kurda (II, 81, 8; II, 82, 7). Prim. o tem Ch.-F. Jean, »Hammurabi d'après les lettres inédites de Mari«, v RA, 35, str. 107—114.

³² ARM, II, 83—93; ARM, III, 1—64, 68—81, 83—84. — Na Kibri-Dagana so naslovljena pisma II, 94; III, 65; III, 66 (Zimrilim). — Prim. izčrpno razpravo J. R. Kupper, *Un gouvernement provincial dans le royaume de Mari*, v RA, 41, 1947, str. 149—183.

³³ Prim. poročila Zakirâ-Hamûm-a, najbrž namestnika v Qattunanu (II, 79—82), Jaqqim-Adduja, morda namestnika v mestu Sagarâtîm (II, 101—107).

³⁴ II, 33, 5; II, 72, 17, 23.

matski odposlanci v Mari, da bi se pogajali o miru,³⁵ toda o kaki diplomatski korespondenci med vladarjema obeh držav ni nobenih poročil. Nobenih sledov tudi ni o direktnih stikih z Asirijo. Dva poslanca iz Kargamiša se omenjata, ko prideta, da uredita prevoz nekega stebra (II, 107). Samo iz Zimrilimovega pisma babilonskemu kralju Hammurabiju izvemo, da je Zimrilim pisal Hammurabiju, kralju mesta Halapa, in mu je ta na njegovo prošnjo poslal čete na pomoč (II, 68, 2 ss.). Morda je Zimrilim zavladal s Hammurabijevo pomočjo in je morda zato z njim sklenil tesno zvezo, o kateri govori babilonski vladar v II, 21, 11 s.³⁶ Vsekakor je pa Zimrilimova politika tako ozko povezana z babilonsko, da država Mari vedno bolj izgublja svojo samostojnost. Saj naroča babilonski vladar marijskim funkcionarjem, da mu pošiljajo poročila o Zimrilimu in njegovi vojski.³⁷ Zaveznitvo z Babilonijo je bilo tako dolgotrajno in tesno, da je med prebivalstvom sčasoma oslabela zavest, da še pripada k državi mesta Mari. Tako so se prebivalci mesta Qâ sami neposredno odzvali babilonskemu pozivu in so poslali 200 vojakov Hammurabiju na pomoč. Zimrilimov funkcionar jih zaradi tega ošteva in jih opozarja, da se vendar sami imenujejo Zimrilimove podložnike (»sužnje«).³⁸

Ko je Hammurabi v 30. letu svoje vlade osvojil Rim-Sinovo državo in je osvojil mesto Larso, je v 33. letu osvojil tudi mesto Mari ter je državo svojega nekdanjega zaveznika Zimrilima združil z Babilonijo. Po večini mislijo, da je dve leti pozneje tudi razdejal mesto Mari, ko je morda potlačil kak upor v novo osvojeni deželi.³⁹ Ch.-F. Jean pa sedaj zagovarja mnenje, da so to storili Hetiti, ko so pod Muršilom I. vdrl v Babilonijo, osvojili Babilon in s tem povzročili konec Hammurabijeve dinastije.⁴⁰ Tudi o koncu Zimrilimove vlade in države Mari nam doslej objavljeni dokumenti ničesar ne povedo.

V naših nadaljnjih izvajanjih se omejujemo na gradivo, ki je bilo doslej objavljeno zlasti v prvih štirih zvezkih ARM, posamezni dokumenti, ki so bili drugod objavljeni, pa so upoštevani, kolikor so nam dostopni.⁴¹

³⁵ Prim. II, 21, 17; II, 24, 22; II, 25, 9; II, 26, 5 s.; II, 33, 6; II, 43, 4 s. — O ešnunskih poslancih, ki gredo v Mari, da bi se pogajali o miru govore II, 44, 40 ss.; II, 128, 7 ss.

³⁶ V II, 21, 11 s. ugotavlja Hammurabi: »Odkar sva jaz [in ti = Zimrilim] prišla zopet v tesno zvezo«; Jean, ARM, II, str. 49. Dobesedno pravi, da sta »se vrnila v eno roko«.

³⁷ Prim. J. R. Kupper, *Nouvelles lettres de Mari relatives à Hammurabi de Babylone*, v RA, 42, 1948, str. 35–52. — Tam želi Hammurabi prijateljskih poročil (*šulmu* prevaja Kupper tu kot »nouvelles«; o tem pojmu prim. spodaj str. 60–61) o Zimrilimu in njegovi vojski ter eventualno o svojih četah, ki jih je poslal Zimrilimu na pomoč; nato pa takoj želi poročila (*temu* = »renseignements«) o sovražnikovi vojski. Prim. o. c., str. 36, v. Rev. 4' ss.; str. 37, v. Rev. 10' ss., str. 41, v. 25 ss.

³⁸ Prim. Zgodovinski časopis, V, 1951, str. 159.

³⁹ A. Parrot, Mari, str. 227 s., 235.

⁴⁰ Ch.-F. Jean, *Qui a saccagé et incendié Mari au IIe millénaire?* (v RA, 46, 1952, str. 55 ss.).

⁴¹ Poleg diska, omenjenega zgoraj v 20. opombi, so to še naslednji teksti: F. Thureau-Dangin, *Textes de Mari*, prevaja Ibâl-pi-Elovo pismo Zim-

Kot spoznavni viri so objavljena pisma važna v različnih pogledih. Pisma izza asirskega medvladja so zanimiva za spoznavanje notranjih razmer države Mari. S svojimi podrobnimi navodili, ki jih daje Jasmah-Adduju, nam Šamši-Addu I. precej jasno očrta vladarjevo delovno področje v srednje veliki mezopotamski sužnjeposestniški despotiji. V provincialnem merilu nam isto sliko dopolnjuje Kibri-Daganova korespondenca za mesto Terqa.⁴² Vsi ti marijski napisi se pa vsebinsko in časovno izpopolnjujejo tudi z malenkostno mlajšo Hammurabijevo korespondenco z obema njegovima namestnikoma v Larsi: Šamaš-hasirjem in Sin-iddinam-om.⁴³

Zunanjepolitični del Zimrilimove korespondence nam pa osvetljuje mednarodno življenje te dobe, in sicer celo bolj za Hammurabijev Babilon kakor pa za Zimrilimovo prestolnico. Pri tem se nam kar vsiljuje primerjava s približno 350 let poznejšo zbirko iz El-Amarne, v kateri je ohranjen del korespondence faraonov Amenofisa III. in Amenofisa IV. z raznimi prednjeazijskimi vladarji, kakor tudi s še kakih sto let mlajšo hetitsko diplomatsko korespondenco, najdeno v Hattušašu (Boghazköi).⁴⁴

V navzoči razpravi bomo skušali najprej določiti splošne gospodarske in družbene razmere te dobe. Nato bomo orisali v temeljnih potezah notranji ustroj države Mari. Končno bomo iz poročil o tedanjih meddržavnih odnošajih skušali spoznati značilnosti takratnega meddržavnega življenja.

II. Gospodarske in družbene razmere

Da si moremo napraviti pravilno sliko o pravnih razmerah v državi Mari, je potrebno, da skušamo vsaj v glavnih potezah določiti, kakšne so bile njene socialne in gospodarske razmere. Ne smemo pa pozabiti, da morejo biti naša dognanja le začasna in nepopolna, dokler ne bomo poznali bogatega gospodarskega gradiva, ki doslej še ni objavljeno. Vendar pa že doslej objavljena pisma vsebujejo toliko zanimivega, da pač kaže tvegati prvi poizkus.

rilimu (RA, 33, 1936, str. 171 ss.); isti, Sur des étiquettes de panier à tablettes provenant de Mari (v Symbolae Koschaker, str. 119 s.); G. Dossin, Un cas d'ordalie par le dieu fleuve d'après une lettre de Mari (Symbolae Koschaker, str. 112 ss.); J. R. Kupper, Nouvelles lettres de Mari relatives à Hammurabi de Babylone (RA, 42, 1948, str. 35—52 — objavlja štiri nova pisma); Ch.-F. Jean, Lettres de Mari IV transcrites et traduites (RA, 42, 1948, str. 53 ss. — objavlja med 12 pismi pet novih na str. 62—78); isti, Pharmacopée et parfumerie dans quelques lettres de Mari (Symbolae Hrozný, I, 320—329 — objavlja tri nova pisma); Cyrus H. Gordon, Šamši-Adad's Military Texts from Mari (Symbolae Hrozný, III, 199—207).

⁴² Glej zgoraj 32. opombo.

⁴³ Prim. zgoraj 14. in 15. opombo.

⁴⁴ Prim. M. Th. Böhl, King Hammurabi of Babylon in the setting of his time (about 1700 B. C.), Amsterdam 1946, str. 5 ss.; V. Korošec, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega državnega arhiva, v ZZR, XXIII, Ljubljana 1950, str. 291—397; Hethitische Staatsverträge (= Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, H. 60), Leipzig 1931.

Država Mari je sužnjeposestniška država, kakor so bile to druge antične države.¹ Temeljna delitev prebivalstva na sužnje in njihove gospodarje je tudi v tej državi tako globoko prodrla v splošno mišljenje, da se razmerje gospod (*bēlum*) — suženj (*wardum*) prenaša tudi na različna druga odvisnostna razmerja. V pismih, ki jih pošilja vladarju pisec, ki ni član njegove družine (sin, brat, žena), se nasproti njemu označuje kot njegov suženj. N. pr.: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Kibri-Dagan, tvoj suženj.«² Tako se tudi službeno razmerje svobodnih ljudi, ki naj bi jih sprejel Jasmah-Addu v službo, imenuje *wardutum* (= sužnost) (I, 29, 7, 8).

Včasih je zato težko določiti, ali so z besedo *wardum* mišljeni pravi sužnji ali osebno svobodni služabniki.³ Sužnje objavljena pisma le redko omenjajo.⁴ Novi sužnji so predvsem prebivalci premaganih mest, ki pridejo v sužnost kot vojni ujetniki. Ob delitvi plena jih razdelijo med zmagovite vojake; pri tej delitvi so jih častniki pogosto skušali zase dobiti kar največ. V pismu II, 13 se pisec opravičuje vladarju (Šamši-Adduju ali Jasmah-Adduju),⁵ da je po osvojitvi mesta Šibata s težavo rešil za vladarja štiri sužnje kot njegov delež na plenu (II, 13, 7 s.). Obenem tudi omenja, da so bili potrebni strogi ukrepi, da ne bi častniki jemali vojakom njihovega deleža plena.

Priložnostno omenja Šamši-Addu v nekoliko poškodovanem pismu I, 29 (11 s.), da bi za 20 sužnjev plačal tri⁶ mine srebra (= 180 siklov). Tako bi kupnina za sužnja bila 9 siklov, kar približno ustreza nižjim cenam sužnjev v Hammurabijevem času.⁷

Razen vladarja se kot gospodarji sužnjev omenjajo tudi zasebniki.⁸ Kolikor smemo in moremo iz priložnostnih navedb sklepati, se zdi, da v državi Mari v zadnjih desetletjih njenega obstoja število sužnjev ni bilo veliko.

¹ Prim. Ostrovitjanov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), Ljubljana 1948, str. 41 ss., zlasti 51 ss.

² Prim. uvode v II, 83—93; III, 1 ss.; dalje v II, 13 s.; II, 20 ss. i. dr. — Za poznejšo dobo prim. Korošec, ZZR, 23, str. 330 s.

³ Tako se pravi, da so Jahdun-Lima »ubili njegovi sužnji (služabniki?)« (I, 3, Rev. 11' s.). V korespondenci med Šamši-Addujem in Jasmah-Addujem se dvorjaniki pogosto imenujejo »sužnjici«; n. pr. I, 61, 41; I, 10, 15, 18.

⁴ Tako potuje v karavani iz Telmuna obenem z desetimi notabli pet njihovih sužnjev (I, 17, 19, 21). Nekaj suženj se omenja v I, 8, 19, 23, 38. V pismu I, 52, 8 ss. odbije Šamši-Addu sinovo prošnjo, da bi smel kupiti sužnje za odpiranje vrčev (umivalnikov, cf. v. Soden, Or. 80, Deimel, ASG, str. 201). V I, 89 se omenja pobegla sužnja, v I, 127, 14 ss. naproša Išme-Dagan svojega brata, naj med svojimi mladimi sužnji (služabniki??) enemu poveri določeno skrb za mestna (?) vrata. — V II, 26 se poroča o podaritvi sužnje-ujetnice. V II, 109, 35 se omenja sužnja nekega Atamruma; njej piše Zimrilim. V II, 126, 8 s., 18 se omenjata dve sužnji.

⁵ Naslovljenec ni imenovan, pač pa sta v 28. vrsti imenovana oba vladarja.

⁶ Negotovo je prav število tri.

⁷ W. Schwenzner, Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben (= MVG, 19, 3, 1914), str. 36, 110, navaja med 41 primeri, v katerih so cene sužnjev med 3% in 90 sikli, 19 primerov, v katerih je cena med 10 in 20 siklov, v 16 primerih pa do 10 siklov srebra.

⁸ Prim. I, 17, 21 s. (sužnji potujočih notablov); I, 89, 5: »Sužnja Rešat-Aye je pobegnila.«

Kako so dejansko ravnali s sužnji in kakšen je bil njihov pravni položaj, zaenkrat ni mogoče reči. Nedvomno je tudi v državi Mari suženj del gospodarjeve imovine.⁹ Predvsem mu ne sme biti mogoče, da bi se s pobegom rešil suženjstva.¹⁰ Zato Šamši-Addu tako strogo naroča sinu, naj prime in pošlje nazaj pobeglo sužnjo. Če pa to ni mogoče, naj mu pošlje vsaj kuharja, ki je bil najbrž v zadevo zapleten (I, 89).

Šamši-Addu se v svojih pismih bavi večkrat tudi s pobegom drugih oseb, ki niso bile sužnji. Jasmah-Adduju ukazuje, da prime zdravnika in pet kuharjev, ki so iz Asirije pribežali k njemu, in da mu jih pošlje tja, kjer se bo nahajal (I, 28, 5—38). K temu pristavlja kot splošno zapoved (v. 39—43): »In glede vseh drugih, ki bodo k tebi pribežali (, naj velja): ne da bi ti jaz pisal, jih vkleni in daj pripeljati pred mene!«

Da je sin vestno izpolnjeval očetova navodila, priča pismo I, 111. V njem mu poroča, da je dal prijeti dva ubežnika in ju zaslišal; sedaj jih pošilja očetu, da jih bo on lahko še podrobneje zasliševal.

Za ubežnike se zanima asirski vladar pogosto tudi iz gospodarskih razlogov. Tako zahteva nazaj dva ubežnika, ki sta pobegnila od svojega dela, ko sta prenašala deske (I, 63). Drugič naroča sinu, naj zgrabi pet beguncev, ki so pobegnili v dvoje njegovih mest. Oni so iz rodu Jamahamu, ki jim je Asirec dal »žito in polje«. Jasmah-Addu naj jih izroči njihovemu šejku, da jih bo peljal nazaj k njihovim »bratom«.¹¹ Verjetno so to kolonisti, živeči v rodovni skupnosti in vezani na zemljo, ki jo jim je asirski vladar prepustil v obdelovanje (IV, 1). — V pismu IV, 5 zahteva Šamši-Addu, da sin prime in mu dá pripeljati pobeglega Uštanšarrija, ki je iz rodu Turukkov. Le-ta je bil na neki način prišel v Babilon in sedaj zahteva babilonski vladar, da mu ga Asirec izroči.

Posebna navodila pa pošilja Šamši-Addu za vsak posamezni primer, kadar gre za politične begunce. Pismo I, 8 priča o žalostni usodi družine Vilanum, ki jo je asirski vladar ukazal pomoriti, potem ko je že dalje časa mirno uživala njegov azil v mestu Mari. Boljšo usodo so imeli begunci iz Ešnunne (I, 76; I, 110).

Primerjalno lahko ugotovimo, da so se z vprašanjem beguncev pozneje pogosto bavili Hetiti. V mednarodni pogodbi, ki sta jo okoli leta 1273 sklenila hetitski kralj Hattušiliš III. in egipčanski faraon Ramses II., je v zadnjem odstavku strogo enakopravno urejena dolžnost, da se morajo medsebojni begunci izročati, vendar tako, da po

⁹ Značilno se mi zdi naštevane v II, 99, da prebivalci več krajev »s sinovi, hčerami, sužnji, sužnjami, govedi in osli« (v. 8 ss.) nimajo nobenega zavetišča.

¹⁰ To skušajo preprečiti tudi zakoniki: Bilalamov (iz Ešnunne), čl. 40, 49 ss.; Lipit-Ištarjev (iz Isina), čl. 12 s.; Hammurabijev (iz Babilona), čl. 15 ss. in hetitski (Hattušaš), čl. 22 ss. — Prim. sedaj tudi Jos. Klíma, La posizione degli schiavi secondo le nuove leggi pre-hammurapiche (v Studi in onore di Arangio-Ruiz, IV, str. 225—240), Napoli 1952, str. 233 s.

¹¹ O »bratih, ki niso delili« rodbinske imovinske skupnosti, govori večkrat tudi poznejša asirska pravna knjiga; prim. G. R. Driver - John. C. Miles, The Assyrian Laws, Oxford 1935, A § 25, B §§ 2, 3, 5.

svoji izročitvi niso kaznovani. V vazalnih pogodbah obeta hetitski vladar, da bo vazalu vrnil njegove ubežnike, samo izjemno (n. pr. glede kmetov, obrtnikov), medtem ko vazalu redno nalaga dolžnost, da mora vrniti begunce, ki so prišli k njemu iz osrednje Hetitske države.¹²

O prebivalstvu države Mari nam objavljeni viri na splošno nikjer ne govorijo, ampak omenjajo samo tiste skupine, ki ob raznih prilikah dajejo povod za kake posebne ukrepe. Tako ne izvemo ničesar o prestolniškem prebivalstvu. Nekoliko bolje smo po Kibri-Daganovih pismih poučeni o drugem največjem mestu Terqa. Iz njegovega poročila, da je za javna obvezna dela (tlako) ob prekopu mogel od 400 obveznikov zbrati le polovico (IV, 3, 15 ss.), lahko sklepamo, da je mesto Terqa imelo le nekaj tisoč prebivalcev.^{12a} Vendar smemo domnevati, da sta vsaj mesti Mari in Terqa bili pomembni gospodarski središči in že zaradi svoje lege ob veliki trgovski poti iz Mezopotamije proti zapadu tudi važni tržišči. Številna pisma, v katerih zahteva Šamši-Addu, da mu Jasmah-Addu oskrbi različne predmete in dela, prav tako pričajo, da je bila država Mari gospodarsko naprednejša in najbrž tudi bogatejša kakor pa gorata Asirija. Tako Asirec ne zahteva le sezama (I, 81, 17—20), dragocenega stavbnega lesa (I, 13, 31 ss.; I, 98) in vprežne živine (oslov in konj) z vozovi vred, ki si jih izposodi za poseben praznik (I, 50), ampak potrebuje tudi sposobnih oračev, ki bodo znali uporabljati nove asirske pluge (I, 44; I, 99). Iz mesta Mari pride stavbenik, ki mu gradi palačo v Aššurju (= Šubat-Enlilu) (II, 2). Ob drugi priliki ustavijo nosače, ki nesejo vino v Mari, in jih pridržijo, da morajo pet dni pomagati pri utrjevanju dveh mest (II, 3). Predvsem pa skuša Šamši-Addu izkoristiti delo različnih obrtnikov za izpopolnitev svoje oborožitve. Sin naj oskrbi, da bodo kovači napravili Asircem nove sulice (I, 62, Rev. 16'—20'). Ob drugi priliki naroča, naj mu nakujejo 10.000 bronastih žebeljev, težkih po 6 siklov (= 48 g). Ko to ni bilo izvršljivo, zniža naročilo na polovico in obenem naloži sinu, naj potrebno kupnino v srebru plača sam (I, 38, 15 ss.). Ko vnovič naroča žebelje (I, 62, Rev. 21' ss.), pošilja potrebni baker sam, prav tako, ko naroča, da mu nakujejo kose (srpe?, nože?) (II, 1, 4—9). V pismu II, 7 (v. 9, 17) se zanima tudi za oblegovalne stolpe in vozove. Tudi njegov starejši sin Išme-Dagan ugotavlja, da so vozovi iz mesta Mari boljši kakor asirski; zato naproša brata, naj mu poleg nekaj marijskih vozov pošlje tudi tesarja, ki mu jih bo izdeloval (IV, 79). Zlasti pa asirski vladar želi, naj Jasmah-Addu dá tesati ladje, enkrat 30 velikih, ki jih bodeta oba skupno uporabljala za prevažanje žita (I, 6, 44 ss.), drugič pa 60 ladij, ki naj bodo napravljene v Tuttulu (I, 102). Končno naroča Šamši-Addu, naj mu sin pošlje za popisovanje polja posebnega strokovnjaka obenem z izvežbanimi pisarji (I, 7, 41 ss.). Mislim, da našeti primeri prepričevalno dokazujejo, da so bile v mestih države Mari v tem času različne obrti mnogo bolj razvite kakor pa v sodobni Asiriji.

¹² Prim. V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig 1931, str. 64, 80 s. Tam so navedeni podrobnejši viri.

^{12a} Prim. J. R. Kupper, *RA*, 41, str. 161 s.

Zato se ni čuditi, da je Šamši-Addu svojo oblast nad državo Mari gospodarsko v raznih oblikah izkoriščal.

Izmed podeželskega prebivalstva se posebej omenjajo zlasti Benjaminci in Hanejci. Benjaminci so bili še nomadski rod in so iskali predvsem dobrih pašnikov za svoje črede.¹³ Pri tem so jih vabili plninski pašniki na oddaljenih gorovjih v »Gornji deželi«, ki so bili že onstran mej države Mari. Zimrilimova funkcionarja Kibri-Dagan in Jaqqim-Addu sta skušala s strogimi kazenskimi sankcijami preprečiti, da bi Benjaminci s svojimi čredami odhajali iz države;^{14 15} posebnega uspeha, kakor se zdi, nista imela. Vendar pa izvemo iz drugih Kibri-Daganovih pisem, da so se, najbrž po daljših obdobjih, Benjaminci zopet vračali v svoje naselbine (»hiše«) (III, 58, 5 ss., prim. III, 12, 16 ss.).

Benjaminci so imeli namesto županov (*hazannu*) šejke (*suqaqu*), ki so zlasti nasproti Kibri-Daganu zelo odločno zastopali njihove gospodarske koristi (III, 58, 15 ss.). Očitno je Šamši-Addu spoznal, da pri Benjaminsih običajno popisovanje še ni izvedljivo. Zato ga sinu prepove; hkrati mu pa naroči, naj zbere potrebne vojaške kontingente na ta način, da v posebnem razglasu šejkom naloži odgovornost za to, da nihče od njihovih ljudi ne izostane (I, 6—21).¹⁶

Šejke imajo tudi Hanejci,¹⁷ ki se imenujejo najbrž po deželi Hana.¹⁸ Oni so sicer že znatno bolj ustaljeni kakor pa Benjaminci, vendar tudi pri njih različna presenečenja niso izključena.¹⁹ Medtem ko spočetka pri njih prav tako ni bilo mogoče opraviti popisovanja,²⁰ so se še v asirski dobi razmere tako uredile, da se je popisovanje v redu izvršilo.²¹ Kolikšne razredne in imovinske razlike so bile med njimi že tedaj,

¹³ Jaqqim-Addu (II, 102) poroča Zimrilimu, da so njegovemu odposlancu izjavili: »Paše ni in proti Gornji deželi se obračamo.« — Prim. I, 43, Rev. 10' ss.: Po očetovem navodilu naj Jasmah-Addu pove Benjaminscem: »Da ne boste zopet odrezani od paše (tako v. Soden, *Orientalia*, 21, str. 80), grem gori (= v Gornjo deželo) ...«

¹⁴ Jaqqim-Addu (II, 102, 18 ss.) obeta Zimrilimu, da bodo njegovi orožniki prišli in vrgli v ječo vsakogar, ki bi hotel iti v tujino.

¹⁵ Kibri-Dagan je zbral šejke benjaminskih »mest« in jim zagrozil s smrtno kaznijo, če bo kdo iz njihovih krajev odšel v Gornjo deželo (II, 92, 14—19): »Kdor koli si ti, (če) en človek iz tvojega mesta odide v Gornjo deželo in ga pred mene ne pripelješ, zares, ne boš (dalje) živell« Da ta grožnja ni bila popolnoma resno mišljena, sledi iz nadaljnje vsebine pisma (v. 25 ss.), kjer obeta Zimrilimu, da bo vsakogar, ki bo odhajal v Gornjo deželo, po svojih orožnikih prijel in vrgel v ječo.

¹⁶ I, 6, 16 ss.; prevod glej spodaj str. 49—50.

¹⁷ I, 128, v. 5, 10.

¹⁸ O državi Hana prim. J. R. Kupper, *RA*, 41, 154. — Jahdunhim se med drugim imenuje tudi »kralj... dežele Hanax«. Po koncu Marijske države je obstajalo nekaj časa samostojno kraljestvo Hana.

¹⁹ O njih pripoveduje Išme-Dagan svojemu bratu (IV, 80, 4 ss.): »Dva dni, preden sem prišel v Šubat-Enlil (= Aššur), se je volja Hanejcev izpremenila in goveda ter ovce dvora... so ugrabili, kolikor se je dalo naropati.«

²⁰ I, 87, 4—6 (Šamši-Addu piše Jasmah-Adduju): »Glede popisovanja Hanejcev, ... [razmere] za popisovanje so neugodne. Ne opravi popisovanja!«

²¹ I, 37, 34—41. — V pismu IV, 57, 9 s. piše Jasmah-Adduju brat Išme-Dagan, da je popisal Hanejce; iz tega lahko sklepamo, da je del Hanejcev bival izven države Mari pod asirsko oblastjo.

nam priča Šamši-Addujevo pismo II, 1. V njem naroča sinu, naj mu za straženje palače izbere med Hanejci 400 vojakov. Polovica naj jih bo iz imovitih družin, tako da se bodo sami oskrbovali, druga polovica pa naj bo izbrana izmed revnih, krepkih mož, za katere bo skrbel vladar. Ob drugi priliki zopet vpokliče na bojni pohod poleg 2000 že mobiliziranih še nadaljnjih 3000 Hanejcev (I, 42, 5 ss.).

Ali so bili Sutu²² in Turukku, ki so ropali po raznih krajih države Mari, tuje ali domačini, iz pisem ni razvidno. Značilno pa je, da poročevalci, ki z ogorčenjem popisujejo krvoločno divjanje Turukkov, vendar ne pozabijo omenjati, da le-ti trpe lakoto.²³

Poudarili smo že, da smemo le z največjo rezervo izvajati iz objavljenega gradiva splošne domneve glede gospodarskega življenja v državi Mari v zadnjih desetletjih njenega obstoja. S tem pridržkom smemo reči, da je bilo takratno gospodarstvo še pretežno naturalno in da se v njem le v majhni meri uporablja kot splošni ekvivalent za izmenjavo dobrin srebro.

V tem pogledu se mi zdi značilno navodilo, ki ga daje Šamši-Addu svojemu sinu Jasmah-Adduju, kako naj pridobi nekega Abdumadagana, da bo sprejel namestniški položaj v mestu Tuttulu. Prigovarja naj mu, naj se iz sedanjega neugodnega bivališča, kjer je polje močvirnato, raje preseli v Tuttul, kjer si bo zgradil hišo. Predoči naj mu tudi, da je »tam obilo polja za obdelovanje« (I, 18, 19—30, zlasti 25 ss.). Prav tako poučno je pismo I, 73, v katerem se Šamši-Addu zgraža nad tem, da je sinov namestnik Sin-tiri neupravičeno pobiral davščine (*biltu*) v okraju (*haššu*) mesta Tuttula ter da je prekomerno obogatel. Očita mu zlasti, da si je nabral letno po en ali dva talenta srebra (v. 11). Nato vprašuje: »Kje jemlje (to srebro)? To ni od žita, olja in vina, katero bi redno dajal (= zamenjaval, prodajal) za srebro!« (I, 73, 14—16). Nato ugotavlja, da se v istem okrožju nahaja srebrni rudnik (v. 17—20). »Ali ne jemlje srebra (tam) in (ga) odnaša (= si ga prisvaja).²⁴ Od žita, olja in vina si tega srebra ne nabira in (ga) odnaša (= si ga prisvaja)!« (v. 21—23). Iz obeh pisem sledi, da je vladarjev namestnik v Tuttulu redno imel primeren del polja za obdelovanje in da je od prebivalstva dobival davščine v žitu,²⁵ olju in vinu — najbrž so bili to najvažnejši pridelki njegovega okrožja. Presežke žita in drugih davščin je namestnik prodajal za srebro. Šamši-Adad takega

²² Sutu se v el-amarnski korespondenci omenjajo kot bojevit narod, ki je napadel faraonove poslane na poti v Asirijo (Knudtzon, EA, št. 16, v. 37 ss.). Kot roparji nastopajo tudi v ARM, I, 100, 6 s.

²³ IV, 24, 8 ss.: Turukki »so prej trpeli lakoto. Odšli so v deželo Hirbananim. Vas... je navezala prijateljske vezi z njimi. (Vendar) so pobili vse moške v tej vasi. Odpeljali so ljudi in njihovo imovino.« — V IV, 21 se poroča, da so iz Kakkulâtima odpeljali »goveda in plen« (v. 12 s.).

²⁴ Dossin, ARM I, str. 137 (v. 21 in 23) prevaja »il se l'approprie«.

²⁵ Da je bila v Tuttulu najvažnejša davščina v žitu, sledi tudi iz Šamši-Addujevega očitka v I, 73, 11: »Žito, ki si ga vzel, ni njegova davščina« (namreč zato, ker to okrožje ne spada pod Jasmah-Addujevo oblast, cf. v. 10). — Tudi v II, 61, 13—24, se dve vasi pritožujeta, da so njune davščine v žitu previsoko odmerjene.

ravnanja ne graja, ampak samo očita Sin-tiriju, da na ta način ni mogel pridobiti enega ali dveh talentov (= 30—60 kg) srebra.

Tudi vladarjevi dohodki so bili predvsem v naturalijah. Kakor je že Kupper ugotovil, se v Kibri-Daganovi korespondenci nikjer ne omenja nobena davščina v srebru.²⁶

Vladar je imel dohodke predvsem od svojih velikih posestev. Poleg prestolniške »palače«, s katero je bilo združeno veliko gospodarstvo — saj omenja Jasmah-Addu kar 1200 krav²⁷ — je kralj imel »palači« tudi še v mestih Tuttulu in v Šubat-Šamašu.²⁸

Da so bile davščine od čred važen del Jasmah-Addujevih prejemkov, pove njegov oče, ko mu prepušča dohodke od mnogoštevilnih čred v Tuttulu, in poudarja, da so obilni (IV, 11, 12—14).

Tudi splošno lahko opazujemo, kako se ob raznih prilikah med gospodarskimi dobrinami navaja na prvem mestu živina.²⁹ Pri tem so najvažnejša goveda in ovce, za transportne potrebe uporabljajo osle,³⁰ dalje se omenjajo mule in koze, zelo redko pa konji.³¹

Drugi važen vladarjev dohodek je v žitu³² in najbrž tudi v drugih pridelkih (sezamu ali olju, vinu), kakor smo to videli pri njegovih namestnikih. Žito je dobival delno s svojih velikih posestev, delno kot davščino od prebivalstva. Kakor je že J. R. Kupper ugotovil,³³ razlikuje Kibri-Dagan v pismu III, 17, 27 ss. točno obe skupini kraljevih dohodkov v žitu: »ječmen kot davščino okrožja« in »ječmen (iz zemljišč) palače«.

Čeprav naši teksti ne navajajo nobenih podatkov o količinah žita, ki ga je vladar dobival, smemo domnevati, da so se na dvoru pogosto nakopičile znatne zaloge žita, ki so presegale potrebe domače potrošnje. To sklepamo iz poročil, da je Jasmah-Addu posojal stradajočim rodovom žito ali ga jim včasih tudi podaril.³⁴

²⁶ RA, 41, str. 173.

²⁷ I, 118, 8.

²⁸ I, 118, Rev. 21'—23': »Palača v Šubat-Šamašu, ali je (last) drugega kralja? In dalje palača v Tuttulu, ali je (last) drugega kralja? Ti palači sta obe Addova (= Šamaš-Addujeva) (lastnina).«

²⁹ Prim. I, 17, 16 ss. (karavani iz Telmuna naj Jasmah-Addu oskrbi 30 ovac, olje, sezam itd.); I, 34 odreja, da se premeste goveda, ovce in koze; II, 99, 9 našteva za otroki in sužnji takoj goveda in osle; značilni sta tudi sporočili v II, 131, 39: »Vojaki in živina so v redu.« in v III, 71, 23 ss. (po preiskavi v hiši): »Goveda, ovce in hiša... so v redu.«

³⁰ V pismu I, 132 (22 ss.) naproša Išme-Dagan svojega brata, da mu oskrbi deset gutejskih oslic za plemo.

³¹ I, 50, 12 (v Jasmah-Addujevi vpregi so osli in konji), II, 123 (8, 10) govori o 10 oslih in enem konju. — Hammurabijev zakonik konja še ne omenja.

³² Šamši-Addu svari Jasmah-Adduja zaradi zapravljivosti: »Če jim daješ srebro... ali žito, to ni tvoje srebro ne tvoje žito, ki ga daješ.« (I, 28, 24 ss.).

³³ RA, 41, 179.

³⁴ IV, 16, Rev. 5': »Glede žita, ki so ga vzeli kot obrestovano posojilo, sem se odločil, da jim žito z obrestmi vred odpustim.« Podobno mu naroča oče v I, 80. — Tudi pozneje posodi Zakirâ-Hammu okrožju 200 kor žita do žetve (II, 81, 10—35).

Kot splošni ekvivalent se uporablja srebro, in sicer tudi takrat, kadar je imenovano obenem z zlatom in bakrom (bronom).³⁵ Vendar je naturalno gospodarstvo v tem času še tako zakoreninjeno, da se srebro razmeroma redko omenja. Čisto priložnostno pravi Šamši-Addu, da je prepustil nekomu 200 ovac za dve mini srebra (I, 30, 6 ss.) in da za 20 sužnjev plača tri mine srebra (I, 29, 11 s). Podrobno izračuna, da je za 5000 bronastih žebeljev, težkih po 6 siklov (= 48 gramov), treba 8 talentov in 20 min bakra, za katerega je treba plačati 4 mine in 10 siklov srebra. Takó je razmerje med bakrom in srebrom 120 : 1, ali dve mini (= 1 kg) bakra za sekel srebra.³⁶ V srebru je določeno tudi Jasmah-Addujevo ženitno darilo (*tirhatu*)³⁷ kakor tudi stroški za posrebitev njegovega kipa.³⁸ Končno poroča Išme-Dagan, da se mu je mesto Malgum odkupilo s 15 talenti srebra.³⁹

Tudi med spori, ki jih prebivalci spravijo pred vladarja, je več sporov glede ovac, oslov, žita, polja⁴⁰ kakor pa sporov glede posojil v srebru.⁴¹

Spričo pretežno naturalnega gospodarstva in zlasti zaradi majhnega števila sužnjev je razumljivo, da so v državi Mari zelo uporabljali delovno silo svobodnih ljudi. Precej dobro sliko o tem nam nudijo Kibri-Daganova pisma. Če grozi poplava,⁴² ali je treba prekop popraviti, ga očistiti ali izkopati⁴³ novega, zbere Kibri-Dagan prebivalstvo mesta Terqa⁴⁴ ali vsega okrožja;⁴⁵ včasih zaprosi vladarja, da mu pošlje na pomoč še delavce iz prestolniškega okraja.⁴⁶ Večkrat toži, da

³⁵ Srebro je vedno imenovano pred zlatom in bronom: I, 58 (14, 17, 22); I, 75 (14, 35). Za Egipt prim. H. Kees, *Kulturgeschichte des Alten Orients: Ägypten* (v *Handbuch der Altertumswissenschaft*, III, 1), Leipzig 1933, str. 132.

³⁶ I, 38, 12—14. — V Egiptu za časa 18. dinastije je to razmerje 80 : 1 (Kees, o. c., str. 133). — Po ešnunskem zakoniku (§ 1) je 180 : 1, za časa III. dinastije je v Uru 140 : 1 (T. Fish, *Manchester Cuneiform Studies*, 1, 1951, 49, citirano po *Orientalia*, N. S., 21, str. 255).

³⁷ I, 46, v. 5, 11 s., 18, 22; I, 77, 12, 14.

³⁸ I, 74, 4 : 20 min.

³⁹ I, 129, 1, 10 s.

⁴⁰ Spori glede ovac: I, 30 (Kupce je plačal kupnino z izposojenim denarjem; upnik bo dobil njegove ovce), II, 79 (ovce so bile ugrabljene); spori glede osla: II, 136 (Oslo, ki ga je bil vladar najbrž samo za določeno potovanje prepustil drugemu, zahteva lastnik nazaj), IV, 58 (nasprotnik je zasegel osla najbrž kot varščino); glede žita: I, 80 (Dvor je dolžniku posodil 8 kor žita, ta bi moral vrniti 10 kor [20 % obresti]. Šamši-Addu naroča sinu, naj dolžniku ves dolg odpusti). Spor glede polja: I, 104.

⁴¹ I, 150 (v. 6 in Rev. 5: mnogo srebra je dolgovanega); III, 66 (Kibri-Dagan naj po Zimrilimovem naročilu pomaga upniku, da bo dobil nazaj posojeni dve tretjini mine srebra); IV, 3 (Šamši-Addu veleva, naj po poplačilu dolga bo zopet prost dolžnik, ki ga je *tamkarum* imel zaprtega v svoji hiši).

⁴² Ko je reka Habur narastla, je tamkajšnji namestnik prosil Kibri-Dagana pomoči: III, 2, 5 ss.

⁴³ III, 3; III, 79 Rev. 3' ss.; III, 5 (?).

⁴⁴ III, 3, 12 ss.

⁴⁵ III, 2, 9 s.; III, 6, 5 s.

⁴⁶ III, 3, 18 ss.; prim. III, 7, 10 ss.

je na njegov poziv prišla komaj polovica vseh obveznikov.⁴⁷ V njegovih poročilih se ponavlja stavek, ki je morda povzet iz njegovega razglasa: »Obveznega dela (= tlake) je za mnogo ljudi!« (*adûm ša šabim madim*).⁴⁸ Beseda *adûm*, ki pomeni »delovni penzum«, je izposojenka iz sumersčine in označuje v marijskih listinah tlako.⁴⁹ Splošno delovno obveznost uvaja Kibri-Dagan tudi ob žetvi, najbrž na vladarjevih zemljiščih. Enkrat skliče »vse mesto (Terqa) do najmlajših«, da gredo na »žetev ječmena v dolini« (III, 30, 12–15). Prebivalcem iz pokrajine Jamhad-a odredi v kraju Mulhe prisilno bivališče, dokler ječmen ne bo požet (v. 25–30). Vrh tega ojači orožništvo za ta čas. V naslednjem primeru pritegne prav tako tudi mlajše prebivalce, ne le iz mesta Terqa, ampak tudi iz drugih mest svojega okrožja; le Benjaminci se niso hoteli odzvati njegovemu pozivu (III, 38). Tudi na strižo ovac pokličejo prebivalstvo dveh okrožij (II, 140, 22 ss.). O sankcijah zoper tistega, ki ni prišel na tlako, nam navaja konkreten primer pismo I, 78. Jasmah-Addu je imel iz tega razloga zaprtega nekega Nergalovega pevca. Šamši-Adad mu naroča, naj ga izpusti, da bo naprej opravljal svojo službo.

Glede zemljiške lastnine je posebno zanimiv odstavek v pismu I, 6. V njem Šamši-Addu najprej prepove sinu Jasmah-Adduju, da bi popisal Benjamince, češ da razmere še niso za to primerne (v. 6–21). Nato dobesedno nadaljuje (v. 22 ss.): [22–23] »Druga (zadeva). Glede delitve polj ob Evfratu [24] in glede polj, ki naj bi jih vojaki vzeli (zase), [25] kar sem ti pisal, (o tem) si mi ti tako pisal: [26–28] Tako (praviš): „Ali naj Hanejci iz stepe vzamejo (= dobijo) polja ob Evfratu ali naj (jih) ne vzamejo (= dobijo)?“ [29] To si mi pisal. Tu [30] sem povprašal (za svet) Išar-Lima in strokovnjake. [31–32] Polja ob Evfratu niso primerna za delitev in za dodelitev (??).⁵⁰ [33–35] Če ti ta polja deliš in dodeliš (??), bo mnogo tožb.⁵¹ Polj ob Evfratu nikakor ne deli! [36–37] Kakor si je njega dni posameznik (zemljišče) vzel, naj ga uživa naprej! Polj nikar ne mešaj!⁵² [38–40] (Samo) polje umrlega ali ubežnika dodeli (??) in ga daj onemu, ki nima polja. Pri popisovanju pa ... in dodeli ... Tvoje popisovanje pa [41–43] naj bo strogo (??).

⁴⁷ III, 3, 15 ss.: »Od 400 prebivalcev (mesta) Terqa je 200 ljudi odsotnih, 200 pa navzočih.« — III, 6, 8 s.: »Izmed prebivalcev mest... jih polovica ni prišla.«

⁴⁸ III, 3, 7 s.; III, 5, 28 s.

⁴⁹ Deimel, AŠG, str. 5 s.

⁵⁰ Pomen glagola *sanaqu* v tej zvezi ni jasen. Delitsch, HWB, str. 504 s. navaja pomen: stisniti, spojiti, trdno zvezati i. sl.; Deimel, AŠG, str. 334 s.: vezati, v red spraviti, zapreti, zgraditi i. sl.; Dossin, l.c., ga prevaja z »izmeriti« (arpenter), v. Soden, *Orientalia* 21, str. 77 kot »pregledati« (überprüfen). — C. H. Gordon, v *Symbolae Hrozný*, III, 206 prevaja z »reassign(ment)«.

⁵¹ Dossin, l.c., prevaja: les plaintes seront nombreuses. — Za *tazimutum* = tarnanje, stokanje, tožba, prim. Deimel, AŠG, str. 464, Ungnad VAB, VI, str. 400.

⁵² Dossin, l.c.: que les champs ne soient pas bouleversés! Za *dalahu* = spraviti v nered, motiti, kaliti, zmešati, gl. Delitsch, HWB, str. 218; Deimel, AŠG, str. 81.

Toda Hanejci s stepe, ki so ob Evfratu uživali polja, naj (ta) polja naprej uživajo!»

Iz tega odlomka lahko sklepamo, da so zemljo ob Evfratu še nedavno pred Šamši-Addujem vladarji v razmeroma kratkih razdobjih ponovno razdeljevali med obdelovalce. Vsaj v tem delu države Mari zemljišča torej še niso bila v zasebni lastnini. Vendar so se najbrž prav za časa asirskega medvladja razmere toliko izpremenile, da Asirec naroča sinu, naj polj vnovič ne deli. Boji se, kakor pravi, da bo nastalo preveč pritožb, zato naj Jasmah-Addu ne povzroča zmešnjav glede zemljišč. Verjetno se v zvezi z velikimi političnimi izpremembami v mestu Mari (Jahdunlimova smrt!) polja že dolgo let niso vnovič več delila in obdelovalci so jih obdržali naprej v svoji posesti. Vendar pri tem ni še nastala popolna lastnina, zemljišča niso namreč podedljiva. Jasmah-Adduju naroča oče, naj polja umrlih ter polja ubežnikov prepustiča onim, ki zemlje nimajo. Šamši-Addu na ta način postavlja načelo (prim. v. 36 s.): Kdor je imel zemljišče doslej, naj ga obdrži še naprej! V bistvu je to nekaj podobnega, kakor določa starejše besedilo interdikta rimskega pretorja: *Uti nunc possidetis eum fundum, quo de agitur, ... ita possideatis*.⁵³ Velika razlika pa je v tem, da po Šamši-Addujevem navodilu traja ta zaščita obstoječega posestnega stanja najdalje do obdelovalčeve smrti.

Navedeni odstavek nam odkriva zanimivo razvojno stopnjo, ko zemljiška zasebna lastnina še ni dokončno razvita, pač pa imajo zemljiški posestniki že tako utrjen položaj, da ga asirski vladar upošteva, boječ se, da bi drugače vzbudil njihovo nevoljo.

Pri tem ostane seveda odprto vprašanje, ali so se zemljišča na ta način periodično delila samo ob Evfratu pri še na pol nomadskih rodovih, ali pa v vsej državi Mari, ali morda tudi v drugih delih Mezopotamije. Kibri-Daganovo razlikovanje med žitnim pridelkom na dvornih zemljiščih in na drugih v njegovem okrožju, od katerih pobira samo davščine (III, 17, 27 ss.), bi kazalo na obstoj zemljiške zasebne lastnine poleg državne v okrožju Terqa. Več jasnosti pričakujemo od nadaljnjih, zlasti gospodarskih tekstov.

Zanimive paralele k stališču, ki ga zavzema Šamši-Addu v omenjenem odstavku pisma I, 6, najdemo v kakih trideset let mlajši korespondenci Hammurabija s Šamaš-hasirjem, namestnikom v Larsi.⁵⁴ Pri tem je računati z možnostjo, da je bil splošni gospodarski razvoj v Larsi najbrž precej naprej pred stanjem ob srednjem Evfratu. Tako se v Larsi omenja »polje očetove hiše, ki ga stranke posedujejo izza mnogih dni«,⁵⁵ kar pomeni, da je to polje že podedljivo.⁵⁶ Isto načelo postavlja Hammurabi v svojih navodilih tudi glede zemlje, ki je bila

⁵³ Festus, *De verborum significatu*, 233 v Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, 7. izd., Tubingae 1909, II, str. 24.

⁵⁴ F. Thureau-Dangin, *La Correspondance de Hammurapi avec Šamaš-hasir*, v RA, 21, 1924, str. 1–58.

⁵⁵ RA, 21, št. 40, v. 6, št. 33.

⁵⁶ Prim. tudi št. 43 (RA, 21, str. 36), kjer stranke pišejo vladarju: »Naša polja, našo staro posest, ki so jo uživali naši očetje, nam orožniki vindicirajo.«

kot *ilku*^{56a} stranki podeljena od vladarja: »Kakor je posedovano, tako naj poseduje!«⁵⁷ Prav tako je v Šamaš-hasirjevi korespondenci izraženo načelo, da vsaj s podeljeno zemljo umrlega ali pa ubežnika vladar zopet prosto razpolaga.⁵⁸

Na splošno lahko sklepamo iz priložnostnih navedb v posameznih pismih, da je bil vsaj zelo velik del zemljišč v vladarjevih rokah, to je v državni lastnini. On je posamezne komplekse zemljišč prepuščal tujcem, bodisi rodovom (IV, 1, 18 s.) bodisi posameznikom (IV, 4, Rev. 5' ss.), ki jih je naseljeval kot koloniste na svojem ozemlju. Drugim je podelil zemljo in jim je zato naložil opravljanje določenih služb, n. pr. mestne straže (IV, 40, Rev. 10' ss.). Končno je podeljeval hiše ali zemljišča posameznim zaslužnim svojim funkcionarjem in pristašem kot plačilo (I, 32; I, 41; I, 56; II, 32).

Pismo II, 28, ki ga piše Ibâl-pî-El Zimrilimu, priča o velikih razlikah med zemljiško posestjo posameznih velikašev. Pisec navaja, da ima 50 *ikū* (= 17,6418 ha) polja, medtem ko ima njegov nasprotnik Ašqudum 1000 *ikū* (= 352,836 ha). Ibâl-pî-El je plačal vladarju 10 siklov zlata. Sedaj ponuja vladarju 10 siklov zlata in 100 ovac, da bi mu le-ta prostil vodo, ki mu jo je zaprl Ašqudum.

Že ta primer kaže, kako močno je gospodarsko življenje dežele povezano z namakalnim sistemom. Če »so vode odrezane, umira dežela lakote« (III, 1, 18), pripominja Kibri-Dagan. Vzdrževanje prekopov je ena najvažnejših dolžnosti provincialnega namestnika. Kibri-Dagan navaja poimensko troje ali četvero prekopov, za katere vestno skrbi.⁵⁹ Po vodni poti gre tudi večina prevozov blaga. Zato so ladje tako važno prevozno sredstvo. Kritično je, če zmanjka ladij za prevoz žita (III, 27), ali če so ladje ostale v mestu Rapiqu, ker ni bilo ljudi, ki bi jih bili privlekli nazaj (I, 36, 32 ss.). Razen žita pošilja Kibri-Dagan v Mari tudi razne vrste lesa, ki ga prejema od drugod.⁶⁰ Kajti kakor ugotavlja Kupper, tudi v okrožju Terqua ni bilo gozdov. Zato ni presenetljivo, da Šamši-Addu naroča Jasmah-Adduju, da mora »strogo prepovedati«, da se »nihče ne sme dotakniti« nekega gozda (I, 94).

III. Državni ustroj

Država Mari je bila sužnjeposestniška despotija. Kakor v drugih mezopotamskih državah in v Egiptu, je tudi v njej »namakalni sistem zahteval centralizirano upravo«.¹

^{56a} V Hammurabijevem zakoniku se imenuje *ilku* neodsvojljiva, pač pa podedljiva nepremična (polje, sadovnjak in hiša) in premična imovina (goveda, ovce), ki jo vladar prepušča vojakom, ki morajo zato redno opravljati vojaške dolžnosti; prim. §§ 28—41 zakonika.

⁵⁷ RA, 21, št. 50, v. 14—16 (str. 39); št. 55, v. 17 s. (str. 43); št. 65, v. 10 s., 15 (cfr. 48); prim. tudi št. 43, v. 16—18. — Prim. F. Thureau-Danginov predgovor na str. 3: En principe, le possesseur qui s'acquittait du service lié au fief ne devait pas être troublé dans sa jouissance.

⁵⁸ Prim. RA, 21, št. 17 (smrt) in št. 67 (opustitev); cfr. predgovor, str. 3.

⁵⁹ Prim. Kupper, RA, 41, str. 176.

⁶⁰ Prim. Kupper, RA, 41, str. 180.

¹ Ostrovičjanov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), str. 52.

Vladarjev naslov je *šarrum* (= kralj), vendar se v doslej znanih pismih samo mimogrede uporablja.² V pismih pisci nagovarjajo vladarja kot *bēli-ja*³ (= gospod, moj gospod). V marijski korespondenci je še skoraj⁴ nepoznano pretirano poveljevanje kraljeve osebe, ki je značilno za el-amarnsko korespondenco in poznejša asirska pisma.⁵ Vladarje drugih mezopotamskih držav označujejo pisci kot *avilum* (= mož) iz Ešnunne, Babilona, Kargamiša⁶ itd.

V despotiji je prva vladarjeva dolžnost skrb za nadaljnji obstoj dinastije. Šamši-Addu večkrat graja sina Jasmah-Adduja, češ da si »ne napravi hiše«, to je, da si ne ustanovi družine, kar je njegov brat že storil, čeprav še nima svoje države.⁷ Pozneje poskrbi oče, da se sin oženi s hčerjo Išhi-Adduja, vladarja mesta Qatanum, in poskrbi tudi za primerno ženitno darilo (*tirhatum*).⁸

V vladarjevih rokah se stekajo vse niti državne uprave. On je predvsem vrhovni poveljnik vojske,⁹ izdaja odredbe in predpise, od katerih nam je v objavljenih pismih ohranjenih vsaj nekaj odlomkov.¹⁰ Vladar je tudi vrhovni sodnik, pri katerem stranke iščejo pravice.¹¹

² I, 129, 26; IV, 53, 5; prim. I, 109, 54. — V drugod ohranjenih napisih se Šamši-Addu imenuje »kralj vesoljstva, gospodar (?) dežele med Evfratom in Tigrisom«; prim. E. Ebeling-Br. Meißner-E. F. Weidner, *Die Inschriften der altassyrischen Könige*, Leipzig 1926, str. 22 in 26, št. 5 in 6. — Jahdunlim se na disku, ki je bil najden v mestu Mari, imenuje med drugim: »kralj mesta Mari (in) Tuttula ter dežele Hana«; gl. Parrot, Mari, str. 229.

³ Tako nagovarjajo Zimrilima v svojih pismih tudi zasebniki; prim. pisma žensk v I, 112–116.

⁴ Samo v I, 55, 10 piše Jasmah-Addu najbrž Zimrilimu, da bi se mu opravičil glede nekega obrekovanja: »Mesta, zemlja in nebo so last mojega gospoda.«

⁵ V el-amarnski korespondenci se pisma, ki jih dobiva faraon od svojih funkcionarjev iz Palestine in Sirije, redno začenjajo s stavkom: »K nogam svojega kralja, svojega gospoda (včasih tudi »svojega sonca«), sem padel 7 krat (7 krat).« Primere glej pri J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln* (= VAB, II, 1915), n. pr. št. 52, 3 s.; 53, 3; 54, 3; 55, 3; 60, 4 s. itd. — Za asirska pisma poznejše dobe glej E. Klaubner, *Keilschriftbriefe. Staat und Gesellschaft in der babylonisch-assyrischen Briefliteratur* (= AO, 12, 2, 1911), str. 22 ss.

⁶ Tako se imenujejo n. pr.: »mož iz Babilona«, I, 93, 6 s. (= Hammurabi); II, 71, 13 (Hammurabi sam o sebi); IV, 5, 20; IV, 26, 15, 19; »mož iz Ešnunne, I, 27, 5; I, 37, 20, 26; I, 76, 4; I, 123, 3. — V I, 24 se omenjajo »mož iz Rabbatima« v. Rev. 2'), iz Haššuma (Rev. 3', 5', 12', 15'), Ursuma (Rev. 3', 6', 12', 17') in Kargamiša (Rev. [3'], 6', 13').

⁷ I, 61, 12 s., 24 ss.; IV, 11, 21 ss.

⁸ I, 24, 3 ss.; I, 46.

⁹ O tem prim. Charles-F. Jean, *L'armée du royaume de Mari*, v RA, 42, 1948, str. 135–148.

¹⁰ I, 6, 16–19: razglas, namenjen Benjamincem (besedilo glej spodaj na str. 49–50); I, 13, 25–29: razglas glede ubežnikov; II, 13, 35 s.: glede prisvojitve plena; II, 13, 25–30: razglas poveljnika glede prisvojitve plena; II, 92, 14–19: Kibri-Daganov razglas, da šejki jamčijo za to, da Benjaminci ne uhajajo v Gornjo deželo (gl. op. 15 v II. odd.).

¹¹ Posebno značilno je pismo, ki ga Zimrilimu pišeta Ašqudum in Hali-hadum (II, 95, v. 5 ss.): »Niqlma-El obenem s starešinami (mesta) Qâ je prišel k nama. Nato sva jih poslala k našemu gospodu. Naj naš gospod posluša

On odloča o vseh važnejših zadevah, na gospodarskem področju pa skrbi sam zlasti za ohranitev in dopolnitev namakalnega omrežja. V bistvu gre za tri oddelke, ki jih omenja Engels v svojem pismu z dne 6. junija 1853, ko pravi: »Prvi pogoj za poljedelstvo tukaj (= na Vzhodu) je umetno namakanje, to pa je zadeva bodisi srenjske ali pokrajinske ali centralne uprave. Vzhodne vlade so imele vedno samo tri oddelke: finančnega (ropanje doma), vojna (ropanje doma in onstran mej) in družbena dela (skrb za reprodukcijo).«¹²

Ceprav je kot absoluten monarh vladar države Mari lahko sam odločal o vseh vprašanjih, se je dejansko rad posvetoval s svojimi svetovalci. To poudarja večkrat Šamši-Addu in priporoča isto Jasmah-Adduju.¹³ Išme-Dagan pomiluje svojega brata, da v svoji deželi nima primernih svetovalcev in se mu zato sam ponuja za svetovalca.¹⁴

Kot vrhovni poveljnik odloča vladar v vseh vojaških zadevah in v zvezi s tem tudi o zunanji politiki svoje države. Za mobilizacijo oborožene sile se pripravlja potrebna evidenca vojaških obveznikov s popisovanjem prebivalstva¹⁵ (Dossin: recensement), ki se akadizijsko imenuje *tebibtum* ali *ubbubum*.¹⁶ Beseda je izvedena od glagola *ebēbu*, ki pomeni v iftaalu (II, 2): »očistiti, počistiti, napraviti jasno, svetlo«. Da je s tem izrazom najbrž mišljeno popisovanje prebivalstva za vojaške namene, sklepamo iz Šamši-Addujevega pisma I, 6, v. 7 ss. V njem prepoveduje svojemu sinu, da bi popisal Benjamince. Méni, da pri njih še ni za to potrebnih pogojev¹⁸ (v. 8), obenem se pa tudi boji, da bi

(= preišče) njihovo zadevo, naj kakor njihova zadeva izgleda, naš gospod jih pravično spravi (?) in naj jih pošlje nazaj!« (Ch. Jeannot v prevod v ARM, II, str. 171). Prim. tudi II, 114 (v. 16 ss.: »Naj sedaj... razpravljata pred mojim gospodom!«) Prim. II, 125 in opombi 40 in 41 v prejšnjem odstavku.

¹² Citirano po Ostrovitianov, Predkapitalistične formacije (slov. prevod), str. 53.

¹³ Šamši-Addu piše Jasmah-Addu-ju (I, 6, 29 s.): (Glede ponovne delitve zemlje ob Evfratu) »sem vprašal Išar-Lima in veščake.« Sinu večkrat naroča, naj se posvetuje s svojimi svetovalci (I, 83, 25 s.): »S Tarim-Šakimom in z Lâ'um-om se posvetuj...«; (I, 85, 7—9): »Plošče (, na katerih je očetovo pismo,) naj poslušata Lâ'um in Mutu-Bisir! Posvetuj se z njima!«; glede popisovanja naj vpraša za nasvet Jarim-Addu-ja (II, 1, 25 ss.).

¹⁴ IV, 70, 17—19: »Ti prebivaš v daljni deželi in ni mnogo (ljudi), ki pred (= s) teboj bivajo in ti glede teh zadev morejo svetovati«; v. 30: »Jaz ti bom zares rad svetoval.«

¹⁵ Prim. Ch.-F. Jeannot, o. c. (zgoraj v op. 9), RA 42, 1948, str. 140 s. — C. H. Gordon v Symbolae Hrozný, III, 205 s. prevaja *tebibtum* kot demobilization, discharge. Njegov prevod pisma I, 6, 1—13 se mi ne zdi zadovoljiv. — Razprava J. R. Kupper, Le recensement dans les textes de Mari, v Studia mariana, I, Leyde 1950, str. 98—110 mi žal ni dostopna. Iz H. Frankfortove kratke ocene te razprave v Bibliotheca Orientalis, 1951, str. 183 — ki mi je postala dostopna šele med korekturo — povzemam, da prihajam do bistveno enakih dognanj.

¹⁶ Za *tebibtum* glej n. pr.: I, 6, 39, 40; I, 7, 32, 43; I, 20, Rev. 16'; I, 42, 16; I, 62, 5, 10, 12, 16; I, 82, 5; I, 83, 5, 7; I, 129, 5; I, 130, 33; II, 130, 33; IV, 7, 8; IV, 83, 5, 7; — za *ubbubum*: I, 6, 6, 8; I, 37, 39; I, 42, 18; I, 82, 16; II, 18, 8; III, 21, 6; IV, 7, 4; IV, 7, 4, 6, 7.

¹⁷ Delitsch, HWB, str. 4 s.; Deimel, AŠG, str. 92, 111.

¹⁸ »Pisal si mi glede popisovanja Benjamincev. Benjaminci (še) niso sposobni za popisovanje. Če nje popišeš, bodo njihovi bratje Rabajci, ki prebivajo

popisovanje vznemirilo Benjaminscem sorodne Rabajce, ki se zato ne bi več hoteli vrniti v svojo deželo (v. 9—12). Pač pa naj Jasmah-Addu objavi naslednji razglas (v. 16—19): »Kralj pojde na pohod. Vsi prav do najmanjših naj se zberejo! Šejk, čigar ljudje ne bodo prišli polnoštevilno in ki bo pustil (doma) samo enega človeka, je prekršil kraljevo povelje (?).«

S to odredbo hoče Šamši-Addu nadomestiti to, kar naj bi bilo redno doseženo s popisovanjem: zajeti je treba vse za vojsko sposobne moške! Torej je popisovanje imelo predvsem tak, vojaški namen. Isto pričajo tudi nekatera druga mesta v objavljeni korespondenci.¹⁹ Drugo vprašanje je, ali so se v zvezi s popisovanjem urejale tudi druge zadeve, tako zlasti, ali so ob tej priliki ponovno razdelili polja²⁰ med obdelovalce.

Popisovanje se je vršilo po posameznih mestih, okrožjih ali rodovih.²¹ Vladar ali njegov namestnik je prebivalstvo, ki naj bi bilo popisano, zbral na primernem kraju, najraje tam, kjer je bila voda.²² Za popisovanje so radi uporabljali tudi kako priliko, ko je bilo mnogo prebivalstva določenega okrožja ali rodu že nekje slučajno zbranega.²³

Popisovanje je moralo biti skrbno pripravljeno. Navadno ga je vodil poseben izvedenec, ki mu je pri delu pomagalo po več izvežbanih pisarjev.²⁴ Kibri-Dagan poroča,²⁵ da je za posamezna mesta postavil po tri popisovalce (*amili/meš eb-bi*) in jih je za to delo posebej zaprisegel. Popisovalci so vpisali imena posameznih prebivalcev v poseben seznam, ki ga je nato dal Kibri-Dagan še prepisati, da ga je

onstran (Evrata) v deželi Jamhad, to zvedeli in bodo nanje nevoljni ter se ne bodo vrnili v svojo deželo. Nikakor jih ne popisuj!« (v. 6—13). Prepoved ponovi še v v. 21. — Podobno ugotavlja Šamši-Addu v I, 42, 15—21: »Ljudje tvojega okrožja že mnogo dni niso bili popisani in dnevi popisovanja se večajo (?), toda v sedanjih razmerah ne (moreš) ljudi popisovati. Sele po svojem povratku boš ljudi popisal. Dotlej poskrbi za nadomestilo po pobeglih in umrlih!« Tudi Hanejce prepove sinu popisovati v I, 87, 4 ss.: »[Glede popisa] Hanejcev... [razmere??] za popisovanje so slabe. Ne opravi popisovanja!« (prim. Dossinov prevod).

¹⁹ I, 7, 32 ss. (citati gl. v naslednji opombi); III, 19, 5 ss.

²⁰ Prim. I, 7, 32 ss.: »Popis se bo opravil, vojaki bodo prešteti in polja izmerjena. In tako bodo vnovič polja v deželi razdelili.« V pismu I, 6, 39 s. naroča Šamši-Addu, naj Jasmah-Addu ob popisovanju Hanejcev polja vnovič razdeli.

²¹ Popisovanje po mestih se omenja v pismu III, 19, 10 ss.; po okrožjih v I, 18, 4 s.; I, 82, 13 in III, 19, 5; po rodovih I, 6, 39 s.; I, 37, 40; I, 82, 14; II, 1, 24; IV, 57, 9.

²² V pismu II, 1, 24—30 omenja več krajev, kjer naj se zberejo; glede dveh dostavlja: »kjer (je) voda« (v. 27).

²³ I, 37, 34—40: Tam je zbrana polovica (?) dežele in vsi Hanejci, ... loti se popisovanja Hanejcev!«

²⁴ I, 7, 37—45: (Za popisovanje) »je potrebno zadostno število izurjenih pisarjev. Pošlji torej... U. obenem z večimi pisarji, ki so glede polja..., da bodo pomagali pri popisovanju in merjenju (?) polja«. (Prim. Dossinov prevod, l. c.); I, 62, 10 ss.: Mašum bo pomagal pri Išme-Daganu pri popisovanju, nato bo prišel k Asmah-Adduju in se bo tam lotil popisovanja.

²⁵ III, 19, 10—22; III, 21, 5 ss. (v. 9—15): »Postavil sem njihove popisovalce in popisali so ljudi (može) in to ploščo sem glede njihovih ljudi napisal po (posameznih) mestih in nato sem jo dal prinesiti pred mojega gospoda.«

poslal kralju v Mari. Tudi iz drugih priložnostnih izjav spoznamo, da so pri popisovanju sestavljali imenske sezname obveznikov in jih končno poslali vladarju, da jih je uporabljal ob vojaških vpoklicih.²⁶ Pri prebivalstvu, ki so ga upravljali šejki (*suqaqu*), so ti sodelovali pri popisovanju in so bili odgovorni za svoje ljudi.²⁷

Kako važno je bilo popisovanje za celotno državno organizacijo, spoznamo jasno iz neprestanih nasvetov in opominov Šamši-Adduja in Išme-Dagana Jasmah-Adduju, naj opravi popisovanje kakor treba.²⁸ Oče mu tudi naroča, naj bo pri popisovanju strog.²⁹ Iz tega lahko sklepamo, da so se prebivalci včasih skušali popisovanju odtegniti.³⁰ Že omenjena Šamši-Addujeva skrb, da ne bi popisovanje Benjamincev preplašilo drugih rodov, nam priča, da se je prebivalstvo pri tem večkrat vzemirjalo. Zato je razumljivo, če Išme-Dagan izrečno zatrjuje, da se je »srce dežele pomirilo«, potem ko je popis opravil.³¹ Zaradi neprestanih vojn med mezopotamskimi državami so popisovali prebivalstvo pogosto. Šamši-Addu graja sina zaradi odlašanja, češ da popisovanja ni bilo že »mnogo dni« (I, 42, 15 s.), ali da ga ni bilo že cela tri leta.³²

Kot vrhovni poveljnik ureja vladar delitev plena in ima pri njem svoj delež.³³ določa represalije zaradi napadov sovražnih rodov³⁴ in kaznovanje ubežnikov.³⁵ On tudi odloča, kako je treba ravnati z osvojenimi mesti.³⁶

²⁶ V I, 42 omenja Šamši-Addu, da je 2000 Hanejcev že določenih za neki bojni pohod. »In vsi ti ljudje (možje) so po imenih vpisani na plošči« (v. 8 s.). — V I, 82, 22—25 naroča sinu, naj mu ob svidenju prinese s seboj »ploščo ljudi, ki jih boš popisal«.

²⁷ III, 21, 5—8: »Glede popisovanja ljudi benjaminskih mest so prišli njihovi šejki«; šejke ob Evfratu omenja poškodovano mesto IV, 7, 11. — V II, 18, 7 ss. dajejo šejki ob popisovanju (v. 7) pojasnila za ubežnika (v. 11).

²⁸ I, 6, 40 ss.; I, 20, Rev. 16' s.; I, 129, 22 ss.; II, 1, 24—30; IV, 7, 8 s.; IV, 83, 7 ss.

²⁹ I, 6, 40 s.; I, 8, 16 s.

³⁰ Tudi po rimskem pravu se *incensus*, ki se je odtegnil cenzusu, strogo kaznuje: izgubi državljanstvo in prostost; prim. Gai. 1, 160; Ulp. 11, 11.

³¹ IV, 57, 8—12.

³² I, 36, 28 s.: »Izza treh let ti ljudje niso bili popisani«; prim. za I, 42, 15 s. zgoraj op. 18.

³³ Da prepreči nerednosti pri razdeljevanju plena, zlasti vojnih ujetnikov, razglasi (II, 13, 35 s.): »Mojo prepoved je prekršil tisti izmed (mojih) služabnikov (»sužnjev«), ki je vojaka spravil ob (njegov) plen.« Že prej je izdal podoben razglas (v. 25—30) Samadahum, ki je za kralja rešil štiri sužnje kot njegov delež pri plenu iz osvojenega mesta Šibata (v. 9). — V I, 43, 3 ss. graja Šamši-Addu Jasmah-Adduja, da je za ujetih 1000 vojakov določil kot stražo samo 30 mož.

³⁴ Beduinom, ki so ropali po marijskem ozemlju, bodo asirske in marijske čete oplenile njihovo ozemlje. Napadli jih bodo, ko bodo ob Evfratu napajali ovce (I, 83, 15 ss.).

³⁵ Šejki naj ubežnike vklenejo v verige in jih pošljejo v mesto (I, 13, 10 ss.; prim. I, 128, 6).

³⁶ I, 39, Rev. 5' ss.: »Prebivalcem mesta (Alatrû) prizanesi! ... Mesto uniči in ga požgi« — I, 103, Rev. 17' ss.: »... Mogočnega uničite. Ne pustite njegovega žita, (vse) do sadike in najmanjše reči uničite!« — Prim. I, 129 (mesto Malgûm).

Kakor o vojaških zadevah, odloča vladar sam tudi o drugih državnih zadevah. Pri tem ni mogoče opaziti nobene jasne razlike med posameznimi upravnimi področji.

O vladarjevi vlogi v notranjem državnem življenju nam marsikaj povedo pisma iz časa asirskega medvladja. V njih daje Šamši-Addu svojemu sinu podrobna navodila za posamezne upravne ukrepe, sin sam ga pa pred važnejšimi odločitvami vprašuje za mnenje ali vsaj za odobritev. V provincialnem merilu spoznavamo razmere v mestu in okrožju Terqa iz Kibri-Daganovih pisem Zimrilimu. O tej korespondenci je objavil temeljito študijo že J. R. Kupper,³⁷ ki je bil kot izdajatelj teh tekstov za to tudi najbolj poklican. Vseh njegovih dognanj tu ne bomo ponavljali, ampak se bomo omejili na tista vprašanja, ki so za pravno zgodovino najbolj važna.

Kakor ugotavlja Kupper, je bila država Mari razdeljena deloma na okrožja (*halšum* = dobesedno »trdnjava«), deloma na vazalne kneževine (Kurda, Karanâ in Ašnakkum), ki so jim vladali domači knezi kot vazali marijskega vladarja.³⁸ Okrožja so se razprostirala okoli večjih mest, v katerih je rezidirал vladarjev namestnik; njegovega uradnega naslova viri ne omenjajo.³⁹ Vladarja označuje on v uvodu svojega pisma kot »svojega gospoda«, sebe pa kot njegovega služabnika (»sužnja«).⁴⁰

Glede velikosti okrožja mesta Terqa sklepa Kupper⁴¹ iz nekatereh podatkov v pisemih, da je segalo kakih 100 km daleč vzdolž Evfrata, v širino pa kakih sedem do osem kilometrov.

Kibri-Daganovo upravno območje je bilo zelo obsežno.⁴² Predvsem je moral skrbeti za javno varnost, za mir in red, kar spričo nomadskega ali polnomadskega načina življenja precejšnjega dela prebivalstva ni bilo vedno lahko. Red je vzdrževal s svojo oboroženo silo (*bazahtum*).⁴³ Pazljivo je moral nadzirati zlasti tujce, ki so prihajali v mesto ali odhajali iz njega, prav tako tuje ladje in različne oborožene ro-

³⁷ Un gouvernement provincial dans le royaume de Mari, v RA, 41, 1947, str. 149—183; prim. tudi njegov predgovor v ARM, III, str. I s.

³⁸ Kupper, RA, 41, str. 161, 163; Ch. F. Jean, Contenu général des »Lettres de Mari«, str. 89 ss.

³⁹ Pač pa se omenjajo drugi nazivi *girsiquu* (II, 87, 37), GAL (?) - MARTU (III, 30, 37) in *rāb sikkatim*, katerih pomena še ni mogoče določiti. — Prim. Kupper, RA, 41, str. 159.

⁴⁰ To velja za vsa Kibri-Daganova pisma. Zimrilim se v svojem pismu, ki ga pošilja Kibri-Daganu, prav tako označuje kot njegovega gospoda: »Kibri-Daganu povej: Tako (pravi) tvoj gospod« (III, 66, 1—3).

⁴¹ RA, 41, str. 161.

⁴² Kupper, o. c., obravnava njegovo delovanje po naslednjih poglavjih: maintien de l'ordre (str. 166—170), administration générale (170—173), culte (173—175), travaux publics (175—178), agriculture (178—179), commerce (179 do 181), information (181—182).

⁴³ O teh orožnikih poroča Kibri-Dagan, da kontrolirajo kakih pet do šest milj ozemlja okrog mesta Terqa (III, 17, 21—23). Kibri-Dagan zatrjuje Zimrilimu, da je ta njegova oborožena sila trdna (II, 88, 7 s.; III, 12, 7; III, 17, 21). Ob žetvi jih je ojačil s prebivalci mesta Terqa (III, 30, 16). Poverjeno jim je bilo tudi nadziranje državne meje, da ne bi Benjaminci s svojimi čredami odhajali v Gornjo deželo (II, 92, 21 ss.). — Prim. Kupper, o. c., str. 165, 168.

dovne skupine, ki so se pojavljale v bližini. O vsem tem je moral sproti poročati vladarju.⁴⁴ Obveščati ga je moral tudi o drugih važnih dogodkih, kakor n. pr. da je nastala epidemija,⁴⁵ ali da so se pojavile kobilice.⁴⁶ Poleg upravnih nalog je imel tudi mnogo gospodarskih. Skrbel je za vzdrževanje prekopov in za obrambo pred poplavamami,⁴⁷ upravljal je kraljeve nepremičnine in drugo imovino, ki se je nahajala v njegovi provinci,⁴⁸ za splošne državne potrebe je dobavljal stavbeni les, za prehrano vojske moko⁴⁹ itd.

Vkljub tolikšnemu območju ne rešuje Kibri-Dagan nobene količkej važne zadeve samostojno, ampak vedno prej prosi vladarja za potrebne ukaze.⁵⁰ To dejstvo nam živo osvetljuje, kako daleč je segala vladarjeva absolutna oblast. Zato pa je moral biti vladar tudi stalno in naglo obveščan o vseh, pogosto zelo malenkostnih zadevah, kakor smo to že omenili glede Kibri-Daganove korespondence. Tudi Šamši-Addu naroča sinu Jasmah-Adduju, naj ga sproti obvešča.⁵¹ V nujnih primerih se pošilja brzi sel ali posebno nujno sporočilo.⁵² V zvezi s tem postane tudi lažje razumljivo, zakaj hetitski vladar neprestano ponavlja, da mu mora vazal sporočati vsako slabo »besedo« (*idaluš memiaš*), za katero izve.⁵³

V despotiji je vladar često skušal zastrašiti svoje podložnike s posebno krutimi ukrepi, da bi njegovi podložniki tem hitreje izpolnjevali njegove ukaze. Bahdi-Lim, ki že pet dni brez uspeha sklicuje Hanejce, svetuje Zimrilimu, naj da nekemu ujetniku odrezati glavo in jo nato da razkazovati po posameznih mestih. Od tega si obeta, da se bodo Hanejci prestrašili in prihodnjič hitreje zbrali.⁵³ Drugikrat pošlje

⁴⁴ Vladarju poroča, da so prišli v mesto Terqa različni tuji vladarji in prvaki (III, 44—46; 48; 58), tuji poslanci (III, 50; 53—56; 81; II, 83), funkcionarji (II, 83, 21; III, 47; 49), ladje (III, 56), čete (III, 57). — Prim. Kupper, o. c., str. 181 s.

⁴⁵ III, 61, 9 ss.

⁴⁶ III, 62, 5 ss.

⁴⁷ III, 1—9; III, 76, 12 ss.; III, 77; III, 79; III, 80.

⁴⁸ III, 17, 29 s.; III, 31, 7, 15; III, 32, 10; III, 77, 17 s.; III, 33, 10.

⁴⁹ III, 27; III, 23—26; prim. III, 22.

⁵⁰ Posebno značilno se mi zdi sporočilo v pismu III, 11. V njem Kibri-Dagan sporoča, da se je porušil nasip ob reki pri mestnih vratih, vendar kljub temu sam ničesar ne ukrene. »In jaz sem sklenil takole: Dokler moj gospod ne pride in ne prevzame odgovornosti za to delo, ... brez (naročila) mojega gospoda ne bom ganil z roko za izvršitev tega dela« (v. 10—14). Isto ponovi v vrstah 18—22. — Prim. Kupper, RA, 41, str. 176 s., ARM, III, str. I.

⁵¹ I, 8, 20—23: »Dva tovarna osla in [sel] naj bodo [pripravljeni]«, da ponesejo sporočilo Šamši-Adduju; I, 10, Rev. 23': »naj mi prinese poročila o vas in popolna poročila o deželi«; I, 43, Rev. 15': »Petnajsti dan pred žetvijo mi piši!« Prim. II, 5, 15 ss., 19 ss.

⁵² Hitre sle (*arvili gallutim*), vedno po dva, omenjajo pisma I, 39, Rev. 17' ss.; I, 93, 11, 14; I, 105, 9; II, 10, Rev. 4'. — »Nujno sporočilo« (*tuppum ša hamātum*) navajajo I, 48, 5; I, 105, 8.

Prim. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache (= MV Ae G, 31, 1), str. 54, § 5, 16; str. 56, § 6, 30; str. 128, § 18, C 26 s.; str. 130, § 18, D 56, 59, 64; str. 132, § 19, A III, 5, D 3; str. 134, § 21, D 21; str. 136, § 22, E 30; (= MV Ae G, 34, 1), str. 70, § 15, 20. — Prim. V. Korošec, Hethitische Staatsverträge, str. 76, 4; 77.

⁵³ II, 48, 14—24.

Šadunlaba Zimrilimu odrezano glavo nekega njegovega nasprotnika.⁵⁴ Kot zgoden primer poznejše zloglasne asirske krutosti lahko navedemo navodila, v katerih Šamši-Addu naroča Jasmah-Adduju, naj »umrjejo v isti noči«⁵⁵ (vsi moški ?) člani rodbine Vilanum, kateri je bil najprej dovolil azil. V isto poglavje spadajo vladarjevi ukazi o požiganju in uničevanju osvojenih mest,⁵⁶ o preseljevanju prebivalcev mesta Nuzi, ki jim odvzamejo prej vse kovinske predmete,⁵⁷ kakor tudi poročila o bitki, v kateri (od premaganih sovražnikov) »niti en človek ni ušel.«⁵⁸

Naša slika o despotiji v državi Mari, zlasti iz časa asirskega medvladja nikakor ne bi bila popolna, če ne bi poleg primerov zastraševanja omenili tudi primerov, v katerih vladar kritično ugotavlja ali vsaj izve za dejanske gospodarske družbene in politične razmere. V tem pogledu so različna poročila, ki jih prejema marijski vladar, mnogo bolj resnična in točna, kakor pa poročila, ohranjena v poznejšem el-amarnskem arhivu. Tako izvemo, da odhajajo Benjaminci iz dežele, ker doma ni dovolj pašnikov.⁵⁹ Celo o roparskih Turukkih izvemo, da trpe lakoto.⁶⁰ Zopet drugič si poročevalec obeta, da bodo Hanejci mirovali, ker ne trpe pomanjkanja.⁶¹ Vkljub despotizmu se vladar dejansko ozira na razpoloženje med ljudstvom, posebej med vojaki.⁶² Zlasti je imel bistro oko Šamši-Addu, ki očita Jasmah-Adduju razsipnost in ga opozarja na splošno pomanjkanje v njegovi prestolnici Mari.⁶³

⁵⁴ II, 33, Rev. 5' s.

⁵⁵ I, 8, 13. Navodila so do podrobnosti premišljena in odreja, da morajo biti umorjenci takoj pokopani (v. 16 s.), brez vsakih žalnih slovesnosti (v. 14 s.), pač pa mora Jasmah-Addu nemudoma obvestiti o tem svojega očeta. Nato ureja usodo preostalih žensk, ki naj jim odvzamejo dragocenosti (v. 31—34) ter usodo muzikantinj in suženj (v. 35 ss., 38 ss.).

⁵⁶ Prim. zgoraj op. 36.

⁵⁷ I, 75: Šamši-Addu je prebivalce mesta Nuzi (katero je bil najbrž osvojil?) spločetka nameraval prepustiti Jasmah-Adduju in mu je naročil, naj jim odzame »srebro, zlato in bron« (v. 14 ss.), sužnjam pa naj sežge oblačila in pasove. Pozneje je Šamši-Addu izpremenil svoj sklep tako, da je dal prepeljati Nuzijce na vozev v svojo prestolnico in jim ukazal odvzeti le omenjene kovinske vrednote (v. 20 ss.), ne pa tudi oblačil in pasov.

⁵⁸ I, 69, Rev. 4'.

⁵⁹ II, 102, 13 ss., prim. op. 13 v II. odstavku.

⁶⁰ IV, 24, 7 ss., prim. op. 23 v II. odstavku.

⁶¹ II, 37, 17 s.

⁶² Ker razmere niso ugodne, odreja Šamši-Addu večkrat, naj Jasmah-Addu še ne opravi popisovanja, tako pri Benjamincih (I, 6, 7 s.) in pri Hanejcih (I, 42, 17 s.; I, 87, 4 s.). — Išme-Dagan rad omenja, da se je ljudsko razpoloženje izboljšalo, n. pr. IV, 29, 38 s., zlasti po opravljenem popisovanju (IV, 57, 8—10). — O različnem razpoloženju v vojski poroča Zimrilimu Bahdi-Addu (II, 118). Omenja, da je ob vsakem pohodu napenjal (»napravil«) ušesa. Medtem ko je prej opazil mnogo slabe volje, je pri zadnjem pohodu videl le »smeh in veselje« (v. 17), vojake navdaja samo misel na borbo. — V pismu II, 31, Rev. 5' ss. zahteva Ibāl-pi-El od Zimrilima, naj odstavi nekega vojaškega poveljnika, ki dela med vojaki nerazpoloženje zoper pisca in otežkoča njegovo diplomatsko akcijo za mir.

⁶³ Ko odreče sinu srebro, da bi z njim kupil sužnje za odpiranje vrčev, mu predočuje, da prebivalci mesta Mari nimajo ne goved, ne volne in raznih drugih stvari: I, 52, v. 23 ss. (mesto je žal precej poškodovano). — V pismu I, 28 očita sinu zapravljivost zlasti zato, ker je sprejel neke pribegle osebe: zdrav-

Uradnike si v despotiji vladar izbira po svoji volji, njihova naloga je, da vršijo svojo službo kot njegovi »služabniki«. ⁶⁴ V času asirskega medvladja je Jasmah Addu redno izbiral kandidate za posamezna mesta, toda marsikatero njegovo izbiro je oče Šamši-Addu še izpremenil. ⁶⁵ Iz njegovih pisem izvemo, da zahteva od kandidata predvsem to, da je *taklum*, t. j. zanesljiv in vreden zaupanja. ⁶⁶

Uradnikom je, kakor smo že omenili, vladar prepustil primerna zemljišča v obdelovanje. Obenem so pa od prebivalstva v svojem okolišu prejemale davščine v naturalijah, kakor v žitu, olju, vinu ipd. ⁶⁷ Tako je ostalo v Mezopotamiji po večini do novoasirske dobe, ko se poleg prejemkov v živilih omenjajo tudi dohodki v kovinskih vrednotah. ⁶⁸

Posebno zaslužnim svojim funkcionarjem podeli vladar hišo ali polje, ⁶⁹ potem ko so opravili svojo službo. Drugod, zlasti tam, kjer so vodili upravo domači šejki, je vladar obdaroval velikaše in sinove šejkov včasih tudi z oblačili in zlatimi prstani, težkimi po 5 ali po 10 siklov (= 40 ali 80 g). ⁷⁰ Išme-Dagan poroča Jasmah-Adduju, da je tako storil, in mu svetuje, naj tudi on tako obdaruje svoje funkcionarje. Svoj nasvet utemeljuje s tem, da ima tudi Jasmah-Addu potrebna sredstva. ⁷¹

Namestnik, ki mu je bilo poverjeno posamezno okrožje v upravo, si je vsaj svoje nižje sodelavce sam izbral. Tako imenuje Kibri-

nika in pet kuharjev. V zvezi s tem ga vprašuje (v. 22—27): »Kadar prihajajo k tebi, kaj jim daješ? (Če) jim daš srebro... ali žito, to ni tvoje srebro in ne tvoje žito, kar jim daješ.«

⁶⁴ Dolžnosti namestnika v mestu Tuttulu označuje Šamši-Addu: »Varuj (*šullim*) mesto in deželo za njunega gospoda!« (I, 18, 30.)

⁶⁵ I, 9, 9 ss.; I, 18, 12 ss.; I, 58, 5 ss., prim. I, 109, 5 ss.; I, 61, 33 ss.; I, 73, 5 ss.; I, 103, 5 ss.; I, 120.

⁶⁶ I, 9, 16 ss.: (na neko izpraznjeno mesto) »postavi *amilam ta-ak-la-am*, ki ga ti imaš za najboljšega v deželi, ki je pozoren in ki mu ti zaupaš« (tako po v. Soden, *Orientalia* 21, str. 77); v I, 18, 13 ss. označuje takega kandidata z besedami: »on ni nikoli ničesar pogrešil in ne zanemaril« (v. 15, prim. tudi v. 16, 34, 35, 40; I, 41, 6; I, 73, 53 i. dr.). — Glagol *takalu* pomeni »opirati se, zanesti se, zaupati«; prim. Delitsch, HWB, str. 705; Deimel, ASG, str. 466; Ungnad, VAB, VI, str. 400.

⁶⁷ V I, 73 se Šamši-Addu spotika nad tem, da Sin-tiri kot dozdevni Jasmah-Addujev namestnik ni mogel zbrati enega ali dveh talentov srebra samo od prodajanja odvišnega »žita, olja in vina«. — Tudi kandidata za namestniško mesto v Tuttulu naj zvbijo tja predvsem rodovitna polja, ki jih bo lahko obdeloval (I, 18, 25, 27). — Podobno prejema neznana skupina *matrātum* žito, olje in volno od dvora (IV, 86, 35). — Po IV, 10, Rev. 11' s. mora neka skupina ljudi opravljati mesno stražo za to, da dobi polje v obdelovanje.

⁶⁸ Prim. E. Klauber, *Assyrisches Beamtentum nach Briefen aus der Sargonidenzeit* (= LSS, V, 3), Leipzig 1910, str. 46; članek »Beamter« v RLA, I, Berlin-Leipzig 1932, str. 441—446.

⁶⁹ Za podaritev hiše glej I, 32; I, 41, 16 ss. — Po I, 56, 14—19 naj Jasmah-Addu dá Zimri-Erahu 100 *ikū*, Hasidanumu pa 50 *ikū* zemlje (1 *ikū* = 3528,36 m²). — V II, 32 se omenja polje, ki ga je Zimrilim podaril Addu-nâsir-ju, toda mu je bilo pozneje odvzeto in podeljeno drugemu.

⁷⁰ IV, 74, 20 ss.

⁷¹ IV, 74, 33 ss.

Dagan popisovalce za posamezna mesta in jih tudi zapriseže.⁷² Glede drugih funkcionarjev se prisega izrečno ne omenja, kakor tudi ne izvemo nobenih podrobnosti glede načina njihove postavitve.

Ljudstvo nima v sužnjeposestniški despotiji nobenih političnih pravic, zato se kot tako v političnem življenju nikjer ne omenja. Po posameznih naseljih in rodovnih skupinah izvajajo državno upravo nekaki župani. V naših pismih se za nje uporabljata besedi *ḫazannu* ali *sugaqu* (*sugagu*); razlika med obema izrazoma še ni pojasnjena.⁷³ Zlasti glede Benjaminev in Hanejcev uporabljajo naša pisma naziv *sugaqu*, ki ga bomo skladno z *D o s s i n o m* prevajali kot »šejk«. Šejka postavi vladar najbrž izmed domačega prebivalstva; če ne pravno, so vsaj dejansko opravljali šejki svojo funkcijo navadno do smrti.⁷⁴ Šejk je moral skrbeti, da so se v njegovem okolišu izvajali kraljevi ukazi. Tako je bil odgovoren za to, da so se vojaški obvezniki udeležili vojne.⁷⁵ Vojaške begunce je moral prijeti in jih izročiti vladarju.⁷⁶ Prav tako prevzame šejk civilne begunce in jih pelje nazaj k njihovemu rodu, od koder so pobegnili.⁷⁷ Ob popisovanju daje pojasnila glede odsotnih oseb;⁷⁸ odgovoren je tudi, da noben pastir iz njegovega okoliša ne odide s svojo čredo v tujino (v Gornjo deželo).⁷⁹ Šejki sodelujejo pri izvedbi ljudskega popisovanja⁸⁰ ter zbirajo ljudi za obvezna javna dela.⁸¹ Čeprav so bili šejki pravzaprav vladarjevi zaupniki, so se včasih krepko upirali odredbam njegovih namestnikov, kakor nam priča Kibri-Daganova korespondenca.⁸²

Kot dejanski ljudski predstavniki nastopajo ljudski starešine (*avilu/meš* *šibūtum*). Najbrž so bili spočetka to res najstarejši predstavniki rodovne skupnosti. Ko se je pozneje družba razredno in imovinsko diferencirala, so bili to najbrž gospodarsko in družbeno najvplivnejši možje posameznih mest ali okrožij. Srečujemo jih tudi drugod, ne le v Mezopotamiji,⁸³ ampak tudi v Mali Aziji pri Hetitih.⁸⁴

⁷² III, 19, 17.

⁷³ Kupper, RA, 41, str. 164.

⁷⁴ V precej poškodovanem pismu I, 119 poroča Jasmah-Addu svojemu očetu, da je šejk kraja Jail umrl in da bo na prošnjo prebivalcev postavil drugega.

⁷⁵ Ta dolžnost je v I, 6, 18 šejkom izrečno naložena. Prim. zgoraj str. 50.

⁷⁶ I, 13, 9 ss.

⁷⁷ IV, 1, 12, 21 ss.

⁷⁸ II, 18, 9 ss.

⁷⁹ Ta dolžnost jim je posebej naložena v II, 92, 12—20. Prim. zgoraj str. 41.

⁸⁰ III, 21, 7 ss.

⁸¹ III, 6, 17 ss.

⁸² III, 38, 15 ss.: Ko je Kibri-Dagan pozval benjaminska mesta na obvezna javna dela, mu je šejk kraja Dumteti odgovoril: »Naj (raje) pride sovražnik in nas odpelje iz našega mesta samega!« Nato Benjaminci zares niso prišli na delo ob žetvi.

⁸³ O tem prim. A. Walther, *Das altbabylonische Gerichtswesen* (= LSS, VI, 4—6), Leipzig 1917, str. 52—63; članka: E. Ebeling, »Alter«, v RLA, I, str. 75 s. in Krückmann, »Beamter«, v RLA, I, str. 445, s. v. *rabiānu*.

⁸⁴ Prim. J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, I (= MVAe G, 31, 1, 1926), str. 94; II (= MVAe G, 34, 1, 1930), str. 8, v. 39; V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, str. 53, 57, 58 in op. 5;

Omenjajo se starešine posameznih mest⁸⁵ ali okrožij.⁸⁶ Redno nastopajo kot spremstvo kakega lokalnega predstavnika. Tako pridejo k Išme-Daganu in mu prinesejo darila, da bi se po uporabi svoje dežele z njim spravili.⁸⁷ Drugikrat spremlja deset hanejskih starešin odposlanca, ko gre v Mari h kralju.⁸⁸ Poleg župana (*ḫazannum*) sodelujejo pri kazenski preiskavi.⁸⁹ Medsebojno se posvetujejo;⁹⁰ pač zaradi svoje starosti ne hodijo več na vojno.⁹¹ Kakor povzemamo iz babilonske korespondence iz Hammurabijeve dobe, so ljudski starešine zlasti v mestih tudi sodili, če je šlo za manjše zadeve, medtem ko je o najvažnejših sodil vladar sam.⁹² Sodili so pa starešine včasih sami, včasih skupno z mestnim predstojnikom.⁹³

IV. Zunanjepolitični odnošaji

Pisma, ki so bila doslej objavljena iz marijskega državnega arhiva, vsebujejo mnogo dragocenih podatkov za proučevanje meddržavnih odnošajev v tej dobi. Pri tem nam nudi državna korespondenca iz časa asirskega medvladja razmeroma malo, kajti država Mari je bila pod asirsko oblastjo in zunanjepolitična vprašanja so se tudi za Mari reševala v asirski prestolnici.¹ Več izvemo iz pisem, ki jih Zimrilimu pošiljajo njegovi funkcionarji ali tuji vladarji, odnosno jih on piše njim. Čeprav je bila država Mari takrat tako povezana s Hammurabijevo Babilonijo, da o samostojni zunanji politiki države Mari napram drugim državam ni mogoče govoriti, nam nekatera pisma omogočajo zanimive vpoglede v meddržavne odnošaje med Babilonijo in državo Mari, oziroma točneje povedano med Hammurabijem in Zimrilimom. Kajti spričo despotskega značaja mezopotamskih držav je samoumevno, da so odnošaji med dvema državama v resnici odnošaji med njunima

A. Götze, *Die Annalen des Muršiliš* (= MVAe G, 38, 1933), citati na str. 310 s. v. ŠU. Gl. — F. Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.)* (= Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F., H. 16, München 1938), str. 103, 282.

⁸⁵ Starešine mesta Terqa se omenjajo v III, 17, 17, starešine nekega drugega mesta v III, 73, 9. — Mestni starešine se omenjajo tudi v VAB, VI, št. 171, 7; 190, 11; 191, 11; 229, 24, 30.

⁸⁶ IV, 29, 22; IV, 68, 7 s.; starešine dežele Hana v III, 65, 5 s., starešine Benjamincev v II, 83, 18.

⁸⁷ IV, 68, 5—9.

⁸⁸ III, 65, 5 ss.

⁸⁹ III, 73, 10.

⁹⁰ IV, 29, 22.

⁹¹ III, 19, 29 s.

⁹² Tudi § 48 ešnunskega zakonika prepušča kralju sodstvo v zločinih, za katere je določena smrtna kazen.

⁹³ Tako preiskujejo spor glede žita mestni starešine v VAB, VI, št. 191, 11; glede polja izdajo odločbo v VAB, VI, št. 229, 23 s. — Skupno s Šamaš-hasirjem in z »mestom« sodijo starešine glede polja; gl. F. Thureau-Dangin, RA, 21, št. 40, str. 33, v. 9 in 23.

¹ O tem prim. uvod na str. 34.

vladarjema, ki kot absolutna monarha vodita zunanjo politiko svojih držav. Isto pojmovanje najdemo² v 300 do 350 let poznejši el-amarnski in še za sto let poznejši hetitski državni korespondenci.³

Ker so v Hammurabijevi in v el-amarnski dobi osebni sestanki med vladarji skrajno redki,⁴ si vladarji pošiljajo poslanca in pisma.

Poslanec, sel (*mâr šipri*) je osebni zaupnik svojega vladarja in posreduje diplomatske stike med njim in tujim vladarjem, h kateremu je poslan. Posebnega poslaniškega prava, ki bi diplomatskim funkcionarjem zagotavljalo osebno nedotakljivost na tujem ozemlju, ne poznajo ne marijska ne el-amarnska⁵ pisma. Marijska pisma celo pričajo, da tudi v praksi tuji poslanec ni veljal za nedotakljivega. Šamši-Addu n. pr. odobrava, da so pretepli poslanca iz mesta Telmuna, ko so ga zalotili v tuji hiši pri tatvini.⁶ Ešnunske poslanca Hammurabi najprej odslovi, nato jih pa da prijeti.⁷ Sporno je, ali so bila v tem času stalna diplomatska poslanstva pri tujih vladarjih. Delovanje Zimrilimovih diplomatskih agentov v Babilonu bi še najbolj govorilo za pritrden odgovor. Vendar tudi tu ničesar ne izvemo o kakem akreditiranju, o posebnem nazivu njihove funkcije. Ničesar tudi ne čujemo o kakem babilonskem poslanstvu v mestu Mari. Zdi se, da je bilo poslovanje marijskih posancev pri Hammurabiju bolj posledica dejanskih potreb, kakor pa pravno urejeno. Tako je najbrž tudi v el-amarnski dobi zaradi večletnega zadrževanja tujih posancev najbrž pogosto nastal tak dejanski položaj, da je vladar razpravljali po več let z istim tujim poslancem.⁸ Dalje tam tudi opazimo, da se uveljavljajo strokovnjaki za zunanjo politiko prav z določeno državo. Tako velja v Egiptu kot poseben večak za odnošaje z Mitansko državo Mane, z Babilonijo pa Haia, medtem ko imajo Mitanci za odnošaje z Egiptom posebno ugled-

² Prim. V. Korošec, Mednarodni odnošaji po klinopisnih poročilih iz el-amarnskega in hetitskega državnega arhiva, v ZZR, XXIII, str. 319.

³ Prim. v uvodu str. 37, op. 44. — Ker med el-amarnsko in hetitsko državno korespondenco splošno ni velikih razlik, je v nadaljnjem mišljena pod izrazom »el-amarnska« tudi hetitska državna korespondenca, kolikor ni morda izrečno drugače povedano.

⁴ Marijska pisma omenjajo potovanje Šaria, vladarja mesta Rašama, in Hammurabija iz mesta Kurda k Zimrilimu (II, 78, 5 ss.; II, 81, 8 ss.; II, 82, 7 ss. in najbrž tudi v II, 69, Rev. 9' s.). V zvezi s temi svidenji razpravljajo pisma skoro samo o preskrbi (prehrani in pijači) gosta (II, 69, Rev. 11' ss.; II, 82, 8 ss., 21 ss.) ali o vremenskih ovirah na potovanju (II, 78, 10 ss.). — V tej zvezi ne obravnavamo različnih nameranih svidenj med Šamši-Addujem in sinom Jasmah-Addujem ter svidenj med Jasmah-Addujem in Išme-Daganom, ker gre tu za sestanke med najožjimi sorodniki. Edino sestanek, ki ga po očetovi smrti predlaga Išme-Dagan kot asirski vladar svojemu bratu kot vladarju države Mari, zasluži večjo pozornost (IV, 20, 24: »jaz in ti se bova sešla« zaradi sklenitve prijateljske pogodbe), vendar ničesar ne izvemo, ali sta se brata sestala. — Iz poznejše dobe se poroča, da sta se sestala hetitski kralj Hattušiliš III. in egipčanski faraon Ramses II.

⁵ Prim. ZZR, XXIII, str. 373.

⁶ I, 21, 11: »Prav! Naj ga pretepejo! Mari ne more zlesti na osla (in odpotovati)?«

⁷ II, 73.

⁸ Prim. ZZR, XXIII, str. 370.

nega Gilia.⁹ Podobno so Zimrilimovi diplomatski agenti v Babilonu zlasti Ibâl-pî-El, Ibâl-El, Jarêm-Addu, Jaqqim-Addu in Lâ-ûm.¹⁰

Glede načina in oblik delovanja diplomatov je velika razlika med Hammurabijevo in el-amarnsko dobo. Zimrilimovi poslanca razpravljajo o perečih zadevah s Hammurabijem neposredno in ustno.¹¹ Pri tem se morajo držati navodil svojega vladarja, ki ga sami stalno obveščajo o svojem delu kakor tudi o vsem, kar so važnega zvedeli. — El-amarnski diplomatski poslanca pa predvsem prenašajo pisma od domačega vladarja k tujemu vladarju. Njihove ustne izjave so upoštevne samo toliko, kolikor so v skladu s pismom, ki so ga prinesli s seboj. To načelo poudarjajo zlasti Hetiti.¹² Zato obstoji diplomatska korespondenca v el-amarnski dobi pretežno iz medvladarskih pisem, medtem ko imamo v marijski diplomatski korespondenci v večini poročila, ki jih pošiljajo Zimrilimu njegovi poslanca iz Babilona, zelo redka so pa pisma med vladarji.¹³

V zvezi s tem je nadaljnja razlika. Poslanca el-amarnske dobe prinašajo naslovljencu obenem s pismom svojega domačega vladarja tudi njegova darila (*šulmanu*) in pričakujejo, da bodo tudi prejeli darila za svojega vladarja. Vladar, kateremu so prinesli darila, jih ne sme odpustiti brez primernih daril za njihovega vladarja; zato jih včasih zadržuje po več let, da pripravi primerna darila.¹⁴ Pri neposrednem diplomatskem razpravljanju s Hammurabijem se taka darila še ne omenjajo. Pač pa velja že načelo, da tuji poslanec ne sme prej zapustiti dežele, v katero je bil prišel, preden mu njen vladar ne da pismenega dovoljenja (*wûrtum*);¹⁵ isto načelo velja, kakor moremo to sklepati, tudi v el-amarnski dobi.¹⁶

⁹ Prim. ZZR, XXIII, str. 368 ss.

¹⁰ Ibâl-pî-El: II, 20—26, pismo v RA, 33, 1936, str. 169—179 (gl. spodaj op. 15); Ibâl-El: II, 33 s.; Jarêm-Addu: II, 72—74; II, 76, 4; Jaqqim-Addu: pismo RA, 33, v. 7, 19, 22, 27, 46; Lâ-ûm: II, 76 s.

¹¹ II, 21—25; II, 30—31; II 33—34; II, 76—77.

¹² Tako mu poročajo, da je bila Hammurabiju baje podarjena neka sužnja-ujetnica (II, 6), da so v Babilon prišli Rim-Sinovi poslanca in prinesli s seboj pismo za Hammurabija (II, 72), o usodi ešnunskih poslancev v Babilonu (II, 73), o Išme-Daganovi mirovni pogodbi s Turukki in njej sledeči politični ženitvi (II, 40) ter o njegovem približevanju Hammurabiju (II, 49).

¹³ Prim. ZZR, XXIII, str. 371. V ARM, II sta objavljeni dve Zimrilimovi pismi Hammurabiju, babilonskemu vladarju (II, 67—68, tretje je objavil Ch. F. Jean v RA, 42, 1948, str. 77 s.), eno pismo Hammurabija iz mesta Kurde Zimrilimu (II, 78), pismo Hališuma, vladarja v Ilašurâ Zimrilimu (II, 62).

¹⁴ O tem prim. ZZR, XXIII, str. 347 ss.

¹⁵ V RA, 33, 1936, str. 169—179 je F. Thureau-Dangin objavil in prevedel pismo, ki v njem Ibâl-pî-El poroča Zimrilimu o svoji intervenciji pri Hammurabiju, da bi on odpustil Hanejce, ki so mu najbrž prišli na pomoč. Za nas je zanimiv naslednji odstavek (v. 18—24): »Dva dni potem, ko je Jakkim-Adad (posebni Zimrilimov odposlanec) izročil svoj potni list (*wu-û-ur-ta-šu*, v. 20), sva šla k Hammurabiju in Jakkim-Adad je zaprosil za svoj potni list. Tako (mu je odvrnil H.): »Soglašam, da odideš. Pojdi!« Ker pa je Jakkim-Adad želel, da Hammurabi obenem odpusti tudi Hanejce, je Hammurabi naenkrat

¹⁶ Prim. ZZR, XXIII, str. 372.

Pisma iz marijskega arhiva imenujejo v uvodu najprej naslovljenca, navadno samo kot »mojega gospoda«, za njim pa pošiljatelja pisma.¹⁷ Nato sledi takoj prava vsebina sporočila. Vlada večkrat začetkom ugotavlja, da je »čul naslovljenčevo plosčo (=pismo)«, katero mu je bil poslal, iz česar spoznamo, da so bili vladarji po večini še nepismeni.¹⁸ — Slog marijskih pisem je preprost, izražanje je kratko in jedrnat. Razen nagovora »gospod« se za vladarja ne uporabljajo redno nobeni naslovi.

Pisma el-amarnske dobe pa navajajo v uvodu vsaj glavni vladarski naslov pošiljatelja in destinatarja.¹⁹ Nato sledi pred meritorno vsebino pisma še posebno pozdravno voščilo (*šulmu*).²⁰ V njem sporoča pošiljatelj pisma, da gre njemu, njegovim svojcem, njegovim vojakom, konjem in deželam dobro, ter izreka enake želje za naslovljenca, za njegove svojce in njegovo imovino. Medsebojno pošiljanje pozdravnih voščil velja kot dokaz za prijateljske odnose med dvema vladarjema.²¹ — Enostranske zametke take klavzule najdemo že v nekaterih marijskih pismih. V svojem pismu IV, 20 se Išme-Dagan opravičuje bratu Jasmah-Adduju, da mu zaradi svoje prezaposlenosti ob nastopu vlade še ni mogel poslati svojega *šulmu*,²² svojega sporočila, da mu gre dobro. Podobno uporabljajo ta izraz Zimrilimovi funkcionarji, ko mu na koncu svojih pisem zagotavljajo, da je v vojski vse v redu.²³ Išme-

izpremenil svojo odločitev, češ da je treba še počakati poročil o sovražniku. Zato »naj Jakkim-Adad ... ostane do petega dne! Ko bomo imeli popolna poročila o sovražniku, ... ga (= Jakkim-Adada) bom odpustil in nato naj gre!« (v. 40–44). — Iz tega lahko sklepamo, da je Zimrilimov poslanec ob svojem prihodu v Babilon svoj »potni list« izročil Hammurabiju ter da ni smel prej oditi, preden mu ga vladar ni izročil, odnosno dal napisati novega. — Zaenkrat ostane še nerešeno vprašanje, ali je to splošno veljalo, ali pa je to posebna Hammurabijeva praksa.

¹⁷ Večina pisem se začenja z besedami: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi n. pr.) Ibāl-El, tvoj služabnik (suženj)« (II, 33–38). Zimrilimovo pismo Hammurabiju se začenja: »Hammurabiju povej: Tako (pravi) Zimrilim, tvoj brat« (II, 67–68). — Med očetom in sinom kakor tudi med brati in sestrami je namesto »služabnika« ustrezna sorodstvena označba (oče, sin, brat, sestra). Prim. pisma med Šamši-Addujem in Jasmah-Addujem, Išme-Daganom in Jasmah-Addujem, med Zimrilimom in njegovimi sinovi (II, 57 ss.), bratom (II, 65), sestro (II, 66) in ženo (»gospodarico dežele«) (II, 117).

¹⁸ Šamši-Addu to mnogokrat ugotavlja, n. pr. I, 6, 5; I, 9, 5; I, 10, 4 itd.; isto ugotavlja tudi Jasmah-Addu n. pr. I, 108, 4, in Išme-Dagan v IV, 76, 5.

¹⁹ Prim. ZZR, XXIII, str. 323 s.

²⁰ *šulmu* pomeni: »udobje, zadovoljnost, zdravje, srečo, mir«, skratka: »urejenost«. Od njega je izpeljana beseda *salimum*, ki pomeni mir, spravo (II, 44, 41, kjer Ch.-F. Jean prevaja s »paix«, v poškodovanem II, 42, 8 pa z »réconciliation«, prim. tudi IV, 22, 13) in *salim* (I, 103, Rev. 16') za zaveznika. Od *salimum* je izpeljanka *salimatum*: ina *salimatim* (= v prijateljskem duhu) piše v II, 25, 16 Zimrilim Hammurabiju. — Prim. Delitsch, HWB, str. 664 s., Deimel, ASG, str. 428.

²¹ Prim. ZZR, XXIII, str. 324 ss.

²² G. Dossin, ARM, IV, str. 37, prevaja: »des nouvelles de ma santé«.

²³ »Vojakom mojega gospoda gre dobro« v II, 21, Rev. 25'; II, 22, 33; II, 23, Rev. 25'; II, 25, Rev. 18'; II, 26, Rev. 16'; II, 31, Rev. 15'; II, 34, 40. »Služabnikom mojega gospoda gre dobro. Ni ne bolezní ne prestopkov« v II, 24, Rev. 25'. V II, 30, Rev. 18' ss. dostavlja, da ni nihče umrl. Nekoliko drugačne formulacije so v II, 33, Rev. 21' s.; II, 37, 25; II, 55, 39 ss.

Dagan pripominja na koncu nekaterih svojih pisem Jasmah-Adduju, da gre njemu in njegovim vojakom dobro in da naj brat, ki za taka sporočila večkrat prosi, nima nobenih skrbi.²⁴ Kibri-Dagan uvršča v večini svojih pisem klavzulo, da je v mestu in okolišu Terqa vse v redu in jo povezuje z ustrezno ugotovitvijo glede božanstev Dagana in Ikrub-Ila. Klavzulo postavlja takoj za uvodom.²⁵ Prav tako zatrjuje Zakira-Hammû takoj za uvodom svojih pisem Zimrilimu, da je v mestu Quattunân in v okolišu vse v redu.²⁶ V treh Hammurabijevih pismih, ki jih je objavil J. R. Kupper v RA, 42, 1948, uporablja babilonski vladar izraz *šulmu* v pomenu prijateljskega sporočila, ki naj mu ga marijski funkcionarji pošiljajo o Zimrilimu in njegovi vojski, ev. tudi o tamkajšnjih Hammurabijevih zavezniških kontingentih, medtem ko se poročila o sovražni vojski imenujejo *temu*.^{26a}

Po doslej povedanem lahko ugotovimo, da iz preprostega diplomatskega pisma v Hammurabijevem času, ko si vladarji sami še razmeroma redko dopisujejo, nastane v el-amarnski dobi mnogo bolj togo formulirano pismo. Pri tem je posebno zanimiv razvoj klavzule *šulmu*. Spočetka je to samo priložnostno enostransko sporočilo o lastnem zdravju in redu v vojski, medtem ko Hammurabi imenuje *šulmu* tudi sporočila o zavezniku in njegovi vojski. V el-amarnskih medvladarskih pismih pa je *šulmu* že nepogrešno skrbno dvostransko formulirano pozdravno voščilo, ki poroča naslovljencu o lastnem zdravju in ugodju in izraža želje za njegovo zdravje in ugodje. Ta razvoj nam postane lažje razumljiv, če upoštevamo, koliko večji pomen imajo v el-amarnski dobi pisma med vladarji samimi.

Iz nekaterih poročil Zimrilimovih poslancev si lahko napravimo precej jasno sliko o diplomatskih sprejemih na Hammurabijevem

²⁴ V Šamši-Addujevih pismih najdemo to klavzulo skrajno redko (I, 4, 18 s.; I, 55, 18). Išme-Dagan jo uvršča v nekaterih pismih, in sicer večinoma na koncu pisma, redkeje takoj za uvodom (IV, 34, 5 s.; IV, 42, 5). V njej sporoča bratu, da gre dobro njemu (IV, 38, Rev. 20') kakor tudi njegovim vojakom (I, 135, 21; IV, 24, 32 s.; IV, 34, 5 s.; IV, 42, 5). Včasih omenja tudi svojo delavnost (IV, 67, 24 s.) ali želi, da se brat ne vznemirja (IV, 25, 25 s.) ali ga poziva, naj mu tudi on redno poroča o sebi (IV, 24, 33; IV, 87, 15 ss.). V IV, 69 omenja Jasmah-Addujevo prošnjo, naj mu Išme-Dagan redno poroča o sebi; isto pričakuje tudi on od brata.

²⁵ Tako v II, 84, 5 s.; II, 86—89, v. 5 s.; II, 90, 5 s.; II, 93, 5 [s.]; III, 10, 5 s.; III, 12, 5 s.; III, 13, 5 s.; III, 17, 5 s.; III, 29—34, 5 s.; 37, 5 s.; III, 39—42, 5 s. itd. Ni pa te klavzule v pismih n. pr. II, 83; II, 85; III, 1—9; III, 11; III, 14—16; III, 18—28; III, 35—36; III, 38 i. dr. Zdi se, da jo opušča zlasti v poročilih o nujnih, perečih zadevah.

²⁶ II, 79—82, v. 5. — Prav po tej klavzuli lahko sklepamo, da je bil on Zimrilimov namestnik v Qattunânu.

^{26a} Hammurabi pošilja dvojce pisem (št. 51, RA, 42, str. 35 ss.; št. 54, str. 37 s.) Bahdi-Limu, marijskemu dvorskemu prefektu (cf. J. R. Kupper, RA, 42, 35), tretje (št. 52, str. 40 s.) pa Pugaqumu, ki ga poznamo kot avtorja pisma II, 120. V vseh treh pismih naroča Hammurabi, naj mu naslovljenec pošlje »sporočilo (*šulmu*, Kupper: des nouvelles de) o Zimrilimu, sporočilo o njegovi vojski (četah)«, (v 54, 12 ss. tudi »sporočilo o mojih četah, ki sem jih poslal Zimrilimu«) (51, v. 4 s.; 54, v. 10—13; 52, v. 25 s.). Neposredno nato sledi naročilo glede vesti (*temu*, Kupper: renseignements) o sovražnikovi vojski.

dvoru. Zlasti sta poučni pismi II, 23 in II, 76. Ko sta marijska diplomata Ibâl-pî-El in Zimri-Addu prejela nova navodila od Zimrilima, se takoj prihodnje jutro napotita v Hammurabijevo palačo. Že »ob zori sta pred vrati palače«, ²⁷ kajti v opoldanskih urah preprečuje vročina opravljanje uradnih poslov. Ko prideta na notranje dvorišče, kjer jima nadenejo posebno sprejemno oblačilo, ²⁸ opazita tamkaj poslanca drugih držav. ²⁹ Končno prideta pred Hammurabija, ki ima okrog sebe tri svetovalce, »ki varujejo tajnost«. ³⁰ Nato povzame besedo (»poprime zadevo«) ³¹ marijski odposlanec in razloži Hammurabiju željo svojega vladarja. Pri tem opazi, da svetovalci šepetajo Hammurabiju na uho svoje nasvete. ³² Nato mu Hammurabi odgovori in pove svoje mnenje o dotični zadevi. Kadar poslanec ni bil zadovoljen s Hammurabijevim odgovorom, mu je ugovarjal, na kar je babilonski vladar zopet odgovoril. ³³

Diplomatski jezik je že v tem času skrbno izbiral besede. Ibâl-pî-El poroča Zimrilimu, da izpolnjuje njegovo navodilo, naj »govori Hammurabiju samo prijazne (»dobre«) besede«. ³⁴ Tudi Hammurabi spretno pridobiva s svojo ljubeznivostjo. O tem priča Ibâl-pî-Elovo poročilo Zimrilimu (II, 31, 5—12): »Kadar kaka zadeva vznemirja (»peče«) Hammurabija, takrat mi piše in nato grem k njemu, kjer se (ravno) nahaja. Kakršna koli je zadeva, ki ga vznemirja, on mi jo pove. O vseh važnih zadevah, o katerih govori z menoj, stalno poročam svojemu gospodu.«

Predmet razpravljanja je urejanje različnih vojaških in političnih vprašanj, ³⁵ ki se pojavljajo spričo tesne zveze ³⁶ države Mari z Babilonijo. Omenja se tudi nameravana sklenitev zavezniške pogodbe med Hammurabijem in Zimrilimom. ³⁷

Po političnem pomenu njene vsebine gre marijski korespondenci prednost pred el-amarnsko. Le-ta namreč razpravlja o faraonovih ženitvah s hčerami prednjeazijskih vladarjev, ki uporabijo to priliko za neprestano moledovanje za faraonovo zlato ali srebro. Pri tem se stalno pritožujejo, da so faraonova darila premajhna in da on predolgo za-

²⁷ II, 23, 4—8.

²⁸ II, 76, 6: »vstopila sva na dvorišče palače«; II, 76, 8: (tu gredo k Hammurabiju trije marijski poslanci, v. 7 s.): »oblekli so nam (slovesno) obleko«.

²⁹ II, 23, 8 s.: »Poslanec kralja (mesta) Kurde... je vstopil (hkrati) z nama.« — II, 76, 9 ss.: »In Jamhadejcem, ki so vstopili (hkrati) z nami, so tudi oblekli (slovesno) obleko.«

³⁰ II, 23, 13 s.: »Išar-Lim, Mutuhadkim, Rim-Addu, služabniki..., ki držijo tajnost, so se nahajali okoli njega.«

³¹ II, 23, 15.

³² II, 23, Rev. 2' s.: »To je šepetal na uho svojega gospoda«; primerjaj II, 23, Rev. 6'.

³³ Prim. RA, 33, 1936, str. 171 ss. v. 24 s., 26 ss., 36 ss.

³⁴ II, 24, 5 s., 8.

³⁵ Prim. II, 21—25, II, 30—31, II, 33—34, II, 76.

³⁶ Prim. II, 21, 11 s. — Citat spredaj v uvodu v op. 36.

³⁷ II, 77, prim. spodaj!

držuje njihove poslane. Političnih vprašanj se pisma le redko dotikajo. Znatno resnejša v političnem merilu je hetitska državna korespondenca, ki je nastala v državi z drugačnimi gospodarskimi in družbenimi razmerami. Zato v njej nimajo darila med vladarji več velikega pomena, pač pa stopajo v ospredje politične in vojaške zadeve.³⁸ Kakor smo že omenili, se v korespondenci Zimrilimove dobe niti ne omenjajo darila, ki naj bi si jih vladarji redno pošiljali. Pač pa služi ženitev za utrditev političnih zvez. Šamši-Adad, ki je dolgo očital mlajšemu sinu, da si še ni ustanovil »hiše«, ga oženi s hčerjo Išhi-Adduja, vladarja mesta Qatanum; pozneje najdemo tasta kot Jasmah-Addujevega zaveznika.³⁹ Zimrilimu sporoča njegov funkcionar kot posebno važno novico, da je Išme-Dagan sklenil mir s Turukki in da bo svojega sina oženil s hčerjo njihovega prvaka Zazija.⁴⁰ Kako so ženske veljale v tej dobi za manjvredne, priča okolnost, da nobena izmed obeh nevest ni imenovana po imenu.

V medsebojnih stikih vladarji skrbno varujejo svojo formalno enakopravnost in neodvisnost. V pismih se neodvisna vladarja nago-varjata kot »brata« (*ahu*), s čimer izražata tudi, da obstoje med njima dobri odnosi. Bratski nagovor el-amarnska korespondenca dosledno uporablja.⁴¹ Hetiti pridejo zaradi njega celo v spor z asirskim vladarjem.⁴² V doslej objavljenih marijskih pismih se Zimrilim v svojih pismih, ki jih piše Hammurabiju, imenuje njegovega brata,⁴³ isto stori njegov poslanec, ko govori z babilonskim vladarjem.⁴⁴ Hammurabi pa govori o Zimrilimu kot o »gospodu« dotičnega poslanca, ali kratko o Zimrilimu.⁴⁵ Pač pa imenuje Hammurabi vladarja dežele Jamhad »brata«, ko mu ta pošlje svoje čete na pomoč.⁴⁶ Tudi Šamši-Addu imenuje »brata« Išhi-Adduja, kralja mesta Qatanum,⁴⁷ ko želi oženiti Jasmah-Adduja z njegovo hčerjo. Podobno imenuje ešnunskega vladarja »brata«, ko želi od njega doseči, da bi mu izročil neke politične ujetnike.⁴⁸ Pozneje se Išhi-Addu označuje kot brata napram svojemu zetu Jasmah-Adduju.⁴⁹ Odvisni vladarji pa se v pismih označujejo ali

³⁸ Prim. ZZR, XXIII, str. 296 ss., 305 ss.

³⁹ I, 24, 3—14; I, 46 (cfr. I, 45; I, 48); II, 51.

⁴⁰ II, 40, 4 ss.: »Išme-Dagan je sklenil mir s Turukki. Zazijevo hčer vzame za svojega sina Mût-asurja« (v. 5—8). — Najbrž je tudi Zimrilim omožil svojo hčer z Aškur-Addujem, vladarjem mesta Karanâ, da bi svojega vazala priklenil nase. Prim. J.-R. Kupper, RA, 42, 1948, str. 42, op. 2.

⁴¹ Prim. ZZR, XXIII, str. 330 ss.

⁴² ZZR, XXIII, str. 334 ss.

⁴³ II, 67, 1 s.; II, 68, 1 s.: »Hammurabiju povej: Tako pravi Zimrilim, tvoj brat; enako v pismu B 615, ki ga je objavil Ch.-F. Jean v RA, 42, 1948, str. 77 s., v. 1 s.

⁴⁴ II, 24, 10: »Zakaj zadržuješ služabnike svojega brata?«

⁴⁵ »tvoj gospod« v II, 21, 6, Rev. 10', 14'; II, 25, 13, 14; Zimrilim v II, 21, 23, 19.

⁴⁶ II, 71, 11, 15.

⁴⁷ I, 24, 10.

⁴⁸ I, 27, 16, 20, 24, 30.

⁴⁹ II, 51, 3.

kot sinovi napram očetu,⁵⁰ ali celo kot služabnik (»suženj«) napram svojemu gospodu.⁵¹

V poznejši el-amarnski in hetitski meddržavni korespondenci ima velik pomen »bratstvo« (*aḫūtu*),⁵² izpeljanka od *aḫu* = brat. S to besedo označujejo trajno prijateljsko razmerje med dvema neodvisnima vladarjema, ki vzdržujeta prijateljske stike, kar formalno pokažeta s tem, da si redno pošiljata poslanca. Ustanovitev bratstva med vladarjema, njunimi sinovi, obema deželama se proglašja v meddržavni pogodbi med Ramsesom II. in Hattušilom III. (1273) kot bistvo pogodbe.⁵³ V marijski korespondenci se že uporablja beseda »bratstvo« v istem političnem smislu, čeprav le redko.

Predvsem ga uporablja Išme-Dagan v svojem pismu, v katerem obvešča svojega brata, da je po očetovi smrti »stopil na prestol hiše svojega očeta«.⁵⁴ Jasmah-Addu pripoznava za neodvisnega vladarja in mu predlaga, naj si najprej prisežeta »trdno«⁵⁵ prisego, nato »se bova jaz in ti sešla in bova ustanovila bratstvo med seboj za vedno.«⁵⁶ Prav to, da naj se med rodnima bratoma tako bratstvo šele ustanovi, nam priča, da je bratstvo v Hammurabijevem času že poseben pravno-političen pojem, ki ni v nobeni zvezi s krvnim sorodstvom. Zanimivo je, da že sedaj pomeni ustanovitev bratstva pravi namen pogodbe med vladarjema dveh držav. — Drugič najdemo ta izraz »bratstvo« v očitku neznanega pisca, češ da se Išme-Dagan podobno neiskreno približuje Hammurabiju, kakor je njegov oče Šamši-Addu neiskreno pošiljal zagotovila o bratstvu vladarju mesta Ešnunne.⁵⁷

V drugih mednarodnih pogodbah, ki so v tem času samo pogodbe med vladarji, se pojem bratstva še ne uporablja, kolikor smemo to trditi na podlagi pogosto precej poškodovanih besedil.

V pismu I, 3 pripoveduje Jasmah-Addu, da sta njegov ded Ilakabkabû, asirski kralj, in marijski vladar Jaggid-Lim »prisegla med seboj trdno prisego pri bogovih«.⁵⁸ Kakor Jasmah-Addu nadalje trdi, je pogodbo prekršil Jaggid-Lim.⁵⁹

⁵⁰ Od Asircev ogroženi vladar Abi-Samar bi želel doseči, da bi mu Jahdunlim pomagal. Zato ga imenuje »svojega očeta« (v. 6), sebe pa proglašja za njegovega sina, svojo hišo za njegovo (Rev. 11'–13'). — Podobno se najbrž označujejo kot sinovi nasproti Zimrilimu tudi vazalni vladarji v II, 61–64. Prim. zlasti II, 61, 5 ss., kjer pisec izrečno poudarja, da vsa njegova mesta pripadajo Zimrilimu in da so oni (piščevi svojci?) njegovi sinovi. Primer iz pozne asirske dobe v ZZR, XXIII, str. 331.

⁵¹ Tako piše Hammurabi (najbrž vladar mesta Kurda) v II, 78, 1–4: »Mojemu gospodu povej: Tako (pravi) Hammurabi, tvoj služabnik«; prim. op. 30 v uvodu.

⁵² Prim. ZZR, XXIII, str. 330 ss.

⁵³ Prim. ZZR, XXIII, str. 332 s.

⁵⁴ IV, 20, 5.

⁵⁵ IV, 20, 22. Pridevnik *dannum* pomeni: trd(en), močan ipd. Dossin, l. c., ga prevaja kot solennel (enako tudi v I, 3, 9 s.).

⁵⁶ IV, 20, 21–26.

⁵⁷ II, 49, 11. »Tako je bilo ravnanje njegovega očeta (v. 7), ... pošiljal mu (t. j. ešnunskemu vladarju) je bratstvo« (v. 11).

⁵⁸ I, 3, 7–10.

⁵⁹ I, 3, 11 s.

Z nameravano zavezniško pogodbo med Hammurabijem in Zimrilimom se bavi pismo II, 77. Iz delno poškodovanega besedila sklepamo, da bi vsak sopogodbjenik moral opraviti pogodbeno prisego v svoji deželi.⁶⁰ S tem bi postal zavezan, da jo izpolnjuje; to obveznost označujejo z rečenico *napištam lapatum* = »dotakniti se grla, zadržniti, stisniti grlo«.⁶¹

Podobno orientalsko slikovito je pogodbeno vezanost med zaveznikoma označil Hammurabi, ko so dospele v Babilon zavezniške čete iz dežele Jamhad (v Severni Siriji). Tedaj je namreč veselo ugotovil: »Dobro je, da je moj brat (= vladar Jamhada) poslal čete v Babilon in da je moj brat zvezal resice plašča z možem iz Babilona.«⁶²

Simbolične obličnosti, ki so jih uporabljali ob sklepanju meddržavnih pogodb, se omenjajo v dveh nadaljnjih primerih. Šamši-Addu pripoveduje, da je združil tri severnosirske vladarje v vojaško zvezo, ki so jo z njim sklenili zoper Sumu-Ebuha. Sklenitev pogodbe označuje s stavkom: »Pred menoj bodo udarili roko.«⁶³ Kakšna simbolična gesta je pri tem mišljena, ni povedano.⁶⁴

O primitivnih obličnostih pri sklepanju prijateljstva med dvema rodovoma: Hanejci in Idamarazijci, poroča Zimrilimu njegov diplomat Ibal-El. Naprošen, da sodeluje — najbrž kot Zimrilimov namestnik — je dal ob sklenitvi zaklati mladega oslička, ni pa pustil zaklati tudi mladega psička in neke ptice, kar so vse za ta namen pripravili.⁶⁵ Kot uspeh svojega sodelovanja omenja, da je »naredil mir« (*sa-li-ma-am ... aš-ku-u/n*, v. 13 s.) med obema rodovoma. Usmrnitev oslička nas spominja delno ohranjene pogodbe, ki jo je sklenil Mati'ilu iz Agusi-ja z asirskim kraljem Aššurnirarijem V. (753—745). Pri tej pogodbi je bil zaklan oven, da so na njem simbolično prikazali posledice, ki naj zadenejo Mati'ilu-ja, če bi pogodbe ne izpolnil.⁶⁶ Ker pa manjka v II, 37 točnejših navedb, ni mogoče dognati, kakšen pomen je imela usmrnitev oslička.

V pismu II, 72 poroča Zimrilimu njegov diplomatski agent iz Babilona, da je tja prišlo štiričlansko poslanstvo Rim-Sina iz Larse. V pismu, ki so ga prinesli Hammurabiju, mu Rim-Sin zagotavlja zavezniško pomoč: »Če se sovražnik obrne zoper tebe, bodo moji vojaki prišli tebi na pomoč. Če se pa sovražnik obrne zoper mene, naj pridejo tvoji vojaki meni na pomoč!«⁶⁷ Tako klavzulo o zavezniški medsebojni pomoči najdemo pozneje strogo paritetno formulirano v pogodbi med

⁶⁰ II, 77.

⁶¹ K temu izrazu primerjaj razlago G. Dossina in Ch.-F. Jeana v ARM, II, str. 237.

⁶² II, 71, 10—15.

⁶³ I, 24, Rev. 14' s.

⁶⁴ Dossin, ARM, I, str. 221, domneva, da je bila to neka kretnja sovražnosti zoper Sumu-Ebuha.

⁶⁵ II, 37, 6, 10 s.

⁶⁶ Prim. F. E. Peiser, MVAeG, 3, 1898, str. 228 s.; Br. Meißner, Babylonien und Assyrien, I, str. 140.

⁶⁷ II, 72, 13—16.

Ramsesom II. in Hattušilišem III., enostransko modificirano pa v hetitskih vazalnih pogodbah.⁶⁸

Vsem doslej znanim medvladarskim pogodbam iz marijskega arhiva je skupno to, da vidijo bistvo pogodbe v medsebojni prisegi obeh vladarjev. Dobri dve stoletji pozneje se pa v poročilu, da sta (ok. 1430) babilonski kralj Karaindaš in asirski Aššur-bēl-nišēšu sklenila prijateljsko pogodbo, razlikujeta že dve sestavini: *rikiltum* (*riksum*, *rikistum*) in prisego (*mamitum*).⁶⁹ *Rikiltum* je pogodbeno besedilo, ki ga vsak pogodbenik predloži drugemu, da ga s svojo prisego sprejme kot obvezno. Na tem razlikovanju je zasnovana hetitsko-egipčanska pogodba iz leta 1273. S potrebnimi spremembami ga najdemo zopet v hetitskih vazalnih pogodbah: *išhiul* — *lingaiš*.⁷⁰

*

Ob zaključku je primerno, da ponovno naglasimo, da utegnejo nadaljnje objave marijskih tekstov marsikatero tu izrečeno trditev dopolniti ali tudi ovreči. Vkljub temu je pa nesporno, da v mestu Mari (Tell Hariri) najdeni klinopisni teksti vsebujejo gradivo, ki je za pravnega zgodovinarja zelo pomembno.

Naj bo navzoča razprava skromen izraz spoštovanja in hvaležnosti našemu tako zaslužnemu jubilarju, čigar dela so tako zelo važna tudi za našo domačo pravno zgodovino!

QUELQUES REMARQUES JURIDIQUES SUR LES LETTRES DE MARI, PUBLIÉES JUSQU'À PRESENT

(Archives royales de Mari, I—IV)

Résumé

I. Introduction

Notre étude porte principalement sur les 452 tablettes de Mari, publiées jusqu'à ici dans les quatre premiers tomes des Archives royales de Mari (= ARM). Ces tablettes constituaient une partie des archives diplomatiques du royaume de Mari, sous le règne des quatre derniers rois avant la disparition de cet État du Moyen-Euphrate.

Sur le premier roi Iaggid-Lim ainsi que sur son fils et successeur Jahdunlim nos sources sont assez maigres. La plupart de nos tablettes appartiennent aux deux phases suivantes du royaume de Mari. C'est d'abord l'«*interrègne assyrien*», quand le royaume de Mari dépendait de l'Assyrie et quand le roi assyrien Šamši-Addu I. installa à Mari son fils Jasmah-Addu comme régent. Après la mort de Šamši-Addu, c'est Zimrilim, fils de Jahdunlim, qui devient

⁶⁸ Prim. Hethitische Staatsverträge, str. 68 s.

⁶⁹ Prim. Hethitische Staatsverträge, str. 23 s.

⁷⁰ Prim. o. c., str. 21 ss.

roi de Mari. Il y règne longtemps en étroite union avec Hammurabi, le grand législateur de Babylone, qui finalement s'empare du territoire de son ancien allié.

La documentation abondante, que nos tablettes contiennent est intéressante à différents égards pour des recherches juridiques.

D'une part, les lettres de l'époque assyrienne ainsi que celles de la correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur de Zimrilim à la ville de Terqa, avec son seigneur, nous offrent des renseignements précieux sur la structure du royaume de Mari et sur ses conditions sociales et économiques.

D'autre part, les lettres envoyées à Zimrilim par ses agents diplomatiques nous rendent possible d'observer le développement des relations internationales et de ses formes aux jours de Hammurabi, roi de Babylone.

Comme sources supplémentaires à ces lettres viennent en considération: pour le premier groupe, la correspondance de Hammurabi avec Šamaš-ḥašir et avec Sin-idinnam, ses gouverneurs à Larsa, et pour le deuxième groupe, la correspondance internationale provenant des archives de Tell-el-Amarna et de Hattušaš.

II. Conditions sociales et économiques

Le royaume de Mari, comme les autres États de l'antiquité, était basé sur le classement de sa population en hommes libres et en esclaves. Cette division fondamentale exerçait une telle influence sur la façon de penser, qu'on appelait dans nos lettres tous les citoyens esclaves (*wardum*) envers leur souverain, qui était adressé en seigneur (*bēlum*).

L'esclavage résulte à Mari surtout de la capture à la guerre. Les prisonniers forment une partie du butin que l'on partage entre les combattants. D'après une lettre (II, 13, 7 s.) le roi aussi obtient quatre esclaves comme son lot.

Le nombre des esclaves à Mari ne semble guère avoir été très considérable. D'après une remarque de Šamši-Addu, le prix d'un(e) esclave était de neuf sicles d'argent en moyenne.

Aucun esclave ne peut arriver à la liberté par la fuite. Šamši-Addu ordonne à son fils de saisir aussi tous les fugitifs libres et de les faire amener chez lui. Quant aux fugitifs politiques, le roi d'Assyrie prend des dispositions différentes selon le cas.

La population du royaume de Mari était assez hétérogène. Il y avait des Benjaminites, «une peuplade nombreuse et turbulente» (Kupper, 166) et des Hanéens, qui «ne sont sédentaires qu'à demi» (Kupper, 170). Ils sont commandés par leurs cheiks (*suqaqu*). Chez les Hanéens on peut déjà observer des différences économiques considérables.

Au point de vue économique, le royaume de Mari était plus avancé que l'Assyrie. C'est pour cette raison que Šamši-Addu demande à son fils non seulement des artisans, mais aussi différents produits, nécessaires à son armée.

L'économie de l'époque est presque complètement basée sur la terre et son exploitation.

On fait p. ex. espérer à un gouverneur d'avoir à sa disposition de la terre arable en abondance (I, 18). Les revenus d'un gouverneur se composaient régulièrement de blé, d'huile et de vin.

De même la fortune du roi consiste en troupeaux et en domaines, qui lui fournissent du blé. Comme déjà M. Kupper a bien observé, dans la correspondance de Kibri-Dagan il n'est jamais question d'impôts en argent (RA, 41, 173). Des grandes quantités de blé sont ramassées dans le palais, ce qui donne au seigneur la possibilité de prêter du froment au peuple à l'occasion d'une famine.

L'argent devient assez tardivement une commune mesure de la valeur des choses. La proportion de valeur entre l'argent et le cuivre c'est 120 contre 1.

Dans ces circonstances il est facile à comprendre que le souverain ainsi que ses gouverneurs se procurent souvent par des corvées la main-d'œuvre, dont ils ont besoin pour le maintien du système de l'irrigation, pour la rentrée de moisson, pour la tonte des moutons.

Un renseignement très remarquable sur la propriété des champs nous est fourni dans la lettre ARM, I, 6. Šamši-Addu ordonne à son fils, qu'il ne partage pas de nouveau les champs au bord de l'Euphrate entre des Hanéens, pour ne pas provoquer des plaintes nombreuses. «Que chacun conserve sa possession ancienne!» (v. 36 s.). Seulement les champs, ayant appartenu à un mort ou à un fuyard, peuvent être donnés à celui qui n'en a pas (v. 38 s.). Nous en pouvons conclure que dans un passé pas très lointain on avait donc encore partagé des champs périodiquement entre des cultivateurs. Mais jusqu'à l'époque de Šamši-Addu la position des possesseurs des champs s'était déjà tellement affermie que le roi d'Assyrie ne veut plus laisser «bouleverser les champs» (v. 37).

Néanmoins ce n'est pas encore la pleine propriété individuelle du sol, car le roi dispose à son gré des champs d'un mort ou d'un fuyard. Les champs ne se transmettent donc pas encore de père en fils. Ainsi nous y assistons à une évolution qui est en train de substituer le régime de la propriété individuelle du sol au régime initial de la propriété collective, mais cette évolution n'est pas encore achevée. Reste à savoir, si cette évolution avait lieu à ladite époque seulement dans le pays au bord de l'Euphrate.

Il est intéressant d'observer que Hammurabi, lui aussi, exprime dans sa correspondance avec Šamaš-ḥašir la même maxime: «Leur ancienne possession, comme ils la possèdent, qu'ils la possèdent» (RA, 21, 43). C'est au fond le même principe qu'on retrouve dans l'édit du préteur romain: «Uti eum fundum... nunc possidetis, ita possideatis» (Festus, Bruns, Fontes 7, II, 24, 233).

De différentes remarques occasionnelles dans nos lettres nous pouvons conclure qu'au moins une grande partie du sol appartenait au roi de Mari, qui en faisait fréquemment donation aux diverses personnes. Outre cela existait aussi de la propriété individuelle du sol. C'est une lettre (III, 17, 27—29) de Kibri-Dagan que nous trouvons une distinction nette entre l'orge du palais (*še'um ša ekallim*) et l'orge du district qui constitue la redevance (*še'um šibšim ša ḥašim*) (Kupper, RA 41, 179).

Enfin, c'est du système d'irrigation que la fertilité du pays en dépend. Pour cette raison son entretien et son extension représentent une préoccupation capitale du roi ainsi que de son gouverneur.

III. Sur la structure de l'État

L'État de Mari était une despotie. Son souverain est «seigneur» (*bēlum*) envers tous ses sujets qui ne sont que ses *wardum* («esclaves», serviteurs). Le titre de roi (*šarrum*) n'est employé qu'incidemment. En qualité de maître absolu, le roi tient tous les rênes du gouvernement entre ses mains.

Afin d'assurer la continuation de la dynastie, il faut d'abord que le roi «fonde sa maison». Šamši-Addu, après avoir fait plusieurs reproches à cet égard à son fils Jasmah-Addu, enfin le marie avec la fille du roi de Qatanum.

Comme commandant en chef de la force armée le souverain fait assez fréquemment le recensement, afin d'établir une liste des hommes soumis au service militaire. Il semble de même parfois qu'à cette occasion aussi le partage et l'arpentage des champs eurent lieu.

Le territoire de Mari comprend plusieurs districts (*ḫalsum*) et quelques royaumes vassaux (Kupper, RA, 21, 163). Grâce à la correspondance de Kibri-Dagan, gouverneur à Terqa, nous sommes assez bien renseignés sur l'administration du district de Terqa. Quoique la compétence d'un gouverneur fût très étendue, il était néanmoins obligé de demander pour chaque décision une instruction de son souverain. D'autre part le gouverneur était tenu d'informer son souverain de tous les événements qui étaient arrivés à sa connaissance.

Dans l'État de Mari on rencontre parfois la tendance à l'intimidation du peuple. Baḫdi-Lim propose à Zimrilim de trancher la tête d'un prisonnier et de la faire promener dans les villes des Ḫanéens, afin que ceux-ci prennent peur et qu'ils se rassemblent rapidement quand ils seront convoqués (II, 48). D'autre part le souverain aime à consulter ses conseillers avant de prendre une décision importante. Les informations qui lui parviennent sur différents problèmes, ont égard aussi aux causes sociales et économiques de ces problèmes. C'est p. ex. la famine qui pousse des Turukkéens à leurs razzias, c'est le manque de pâturages qui mène des Benjaminites avec leurs troupeaux vers le Haut-Pays.

Le souverain choisit ses collaborateurs à son gré. C'est Šamši-Addu qui confirme ou désapprouve les propositions de Jasmaḫ-Addu. — La première condition que le candidat doit remplir, est celle d'être *taklum*, c'est-à-dire, «sûr», sur qui on peut compter. — Le serment des fonctionnaires n'est mentionné que chez les agents recenseurs, nommés par le gouverneur Kibri-Dagan (III, 19, 17).

Les fonctionnaires obtiennent du roi pour leur entretien des champs à cultiver, du peuple de leur pays ils reçoivent du blé, de l'huile et du vin. Périodiquement le roi leur donne des vêtements et des bagues en or de cinq et de dix sicles (II, 74, 20 ss.).

Sur la vie du peuple, en particulier sur les habitants de la capitale, leur situation sociale et économique, nos sources nous apprennent très peu. — Les Benjaminites et les Hannéens ont leurs cheiks (*suqaqu*) qui correspondent aux maires (*ḫazannu*). Ils coopèrent quand il s'agit de la mobilisation des hommes, sujets au service militaire, de même du recensement. Ils sont responsables de ce que la population se rassemble pour la corvée, et que des pâtres Benjaminites ne quittent pas le pays avec leurs troupeaux. Quoique nommés par le roi, les cheiks souvent défendent les intérêts de leur territoire avec fermeté.

Les Anciens sont les représentants naturels du peuple d'un district. Leur position est fondée sur l'autorité de l'âge, plus tard probablement aussi sur leur position économique et sociale.

IV. Les relations internationales

Plusieurs lettres de Mari nous fournissent des renseignements précieux sur les rapports internationaux entre Mari et Babylone aux temps de Zimrilim et de Ḫammurabi. Une comparaison avec le correspondance d'El-Amarna, postérieure de 300 à 350 ans, et avec celle de Hattuşaş, postérieure d'un siècle de plus, nous rend possible d'observer jusqu'à quel point diverses institutions et règles ont changé pendant ce temps.

Quant aux bases des rapports internationaux, nous pouvons constater qu'elles sont restées les mêmes dans les trois périodes.

Les rapports entre deux États ne sont en réalité que des rapports entre leurs souverains. Ceux-ci se reconnaissent mutuellement pour égaux et indépendants par le titre de frère (*aḫu*) qu'il se donnent.

Le contact entre les souverains est entretenu par leurs envoyés (*mār šipri*). La situation juridique de ceux-ci n'est pas encore réglée, surtout en ce qui concerne le droit d'inviolabilité et d'exterritorialité. C'est d'une lettre qui a été publiée et traduite par le feu M. F. Thureau-Dangin en 1936, que nous apprenons qu'un envoyé de Mari ne pouvait quitter Babylone, avant que Hammurabi ne lui permit de partir en lui remettant son passeport (*wūrtum*).

D'autre part quant aux questions détaillées il y a aussi des différences considérables entre la correspondance de Mari et celles d'El-Amarna et de Hattušaš.

Au point de vue formel, nous pouvons constater d'abord une grande différence quant à la fonction des lettres et des envoyés dans les rapports entre les chefs-d'État. Les envoyés de Zimrilim négocient directement avec Hammurabi et discutent avec lui oralement sur divers problèmes. C'est pourquoi la majeure partie de la correspondance diplomatique consiste en compte-rendus des envoyés à Zimrilim, tandis que les lettres de souverain au souverain sont très rares. À l'époque d'El-Amarna au contraire des lettres entre les chefs d'État sont la forme régulière pour la communication des messages entre eux. La première cause du changement est certainement la distance entre les capitales respectives qui est plus grande. La position des envoyés cependant a changé en même temps; leurs déclarations orales ne sont valables que quand elles sont confirmées par les lettres qu'ils ont apportées.

Puis nous pouvons constater aussi des différences quant à la composition formelle des lettres. La correspondance de Mari, de même que celle de Hammurabi, est écrite dans un style clair et simple et évite les titres officiels autant que possible. Dans chaque lettre, une courte introduction, contenant le nom de l'expéditeur et en général aussi du destinataire, est suivie par le sujet de la communication. Les lettres d'El-Amarna, au contraire, placent après l'introduction, qui est plus développée, encore une longue salutation (*šulmu*), dans laquelle l'expéditeur fait savoir au destinataire qu'il va lui-même bien et exprime en même temps des vœux pour sa personne. Dans quelques lettres de Mari il y a d'ailleurs aussi une courte formule de *šulmu*, par laquelle l'expéditeur informe le destinataire que lui ainsi que l'armée de Mari ou son district vont bien.

Des entrevues entre les divers souverains sont très rares dans toute l'antiquité.

Dans les textes de Mari la conclusion des traités internationaux est mentionnée plusieurs fois. Ceux-ci ne sont sanctionnés que par le serment. Le mot *rikiltum* qui est très important dans le traité entre Rames II. et Hattušiliš III. ainsi que dans les traités vassaux hittites, ne se trouve pas encore dans nos textes. — Mais on rencontre déjà l'expression *aḫutu* (= fraternité) pour désigner l'alliance créée par le traité entre les deux parties; la même idée nous est bien connue déjà du traité entre Ramses II. et Hattušiliš III. — Enfin il est remarquable qu'à l'occasion de la conclusion d'un traité entre deux peuplades on a tué un ânon (II, 37).

Quoique les lettres, publiées jusqu'à présent, ne représentent qu'une petite partie des riches matériaux découverts, nous pouvons constater en conclusion, qu'elles éclaircissent considérablement la structure interne ainsi que les relations internationales de l'État aux temps de Hammurabi.

Nous espérons que des publications futures, en particulier celles des textes économiques, jèteront encore plus de clarté dans les questions traitées.

France Starè

NEKAJ ŽELEZNODOBNIH PREDMETOV IZ LJUBLJANE

Ljubljanski narodni muzej je dal na razpolago nedavno odprtemu Arheološkemu oddelku ljubljanskega Mestnega muzeja lepo število izkopanin, ki jih je hranil v svojem depozitu. Med tem gradivom, ki so ga izkopali na področju mesta Ljubljane, vzbuja posebno pozornost nekaj predzgodovinskih predmetov, ki v arheološki literaturi še niso bili objavljeni. Ti predmeti sicer niso v okviru materialne kulture naše predzgodovine kaka posebna redkost, so pa pomembni za predzgodovino Ljubljane, zlasti ker je bila na njenem področju med kulturo Ljubljanskega barja in med antično Emono še do nedavnega velika vrzel.

Iz inventarne knjige Ljubljanskega narodnega muzeja razberemo, da so našli pri regulacijskih delih struge Ljubljanice (med leti 1880 in 1914) med drugim arheološkim gradivom tudi naslednje predmete.

1. Popolnoma ohranjeno bronasto certoško fibulo z izvotljenim polkroglastim gumbom, s štirimi prečnimi vrezi za rombično razširjenim lokom in s peresovino z dvema zavojema (d. 10, d. noge 2, pr. gumba 1,1, š. loka do 1,5; Tab. I, 1; P 4821¹).

2. Popolnoma ohranjeno bronasto certoško fibulo s polkroglastim gumbom, z dvema vrezoma na hrbtu noge, z močno klekastim lokom, ki ima na zadnjem delu med dvema svitkoma masivno kroglico in s peresovino z dvema zavojema (d. 9, d. noge 2,2, pr. gumba 0,9, pr. kroglice 0,8; Tab. I, 2; P 4822).

3. Veliko nekoliko poškodovano železno certoško fibulo z rombično razširjenim hrbtom noge in lokom ter z dvakrat uvito peresovino (d. 13,8, d. noge 3,2, š. noge 1,4, š. loka do 1,3; Tab. I, 3; P 4826).

4. Prav tako železno certoško fibulo le nekoliko masivnejše izdelano (d. 13, d. noge 4, š. noge 1,2, š. loka do 1,6; Tab. II, 1; P 4824).

5. Dobro ohranjen železen nož s trnastim nastavkom za ročaj, z ukrivljenim listom in nekoliko navzgor zavihano konico (d. 15,8, d. lista 13,2, š. lista do 1,4; Tab. I, 4; P 4828).

¹ Mere predmetov so navedene v centimetrih; kratice pomenijo: d. (dolžina), š. (širina), v. (višina), db. (debelina), pr. (premer). Zadnja številka v oklepaju pomeni inventarno številko predmeta v Ljubljanskem narodnem muzeju.

6. Fragmentiran železen nož iste oblike (ohranjena d. 9,7, š. lista do 1,3; Tab. I, 5; P 4831).

7. Nekoliko poškodovan železen nož z ukrivljenim listom in s ploščato skovanim držajem z dvema zakovicama za pritrjevanje obloge (ohranjena d. 12,5, š. lista do 1,5, š. držaja do 1,7; Tab. II, 4; P 4829).

8. Železno tulasto sekiro z velikim ušescem za pritrjevanje na toporišče (d. 13,8, d. tulca 6,2, š. rezila 7, pr. ušesca 2,2; Tab. II, 2; P 4824).

9. Fragment bronaste pravokotne pasne sponse s tremi zakovicami. Na spodnji strani so dobro vidni sledovi tolčenja z nekim kladivom, ki je imelo ozko in dolgo udarno ploskev (š. 5,3, ohranjena d. 4,4, db. 0,15; Tab. II, 3; R 2169²).

10. Nekoliko poškodovano vretence bikonične oblike iz drobnozrnatega sivega peščenca (v. 2,7, pr. 3,7; Tab. II, 5; P 4837).

11. Dobro ohranjen železen meč, s klekasto upognjenim listom pod ročajem, s trnastim izrastkom pod ploščato skovanim ozkim nastavkom za ročaj, ki ima na koncu masiven bronast zaključek. List meča ima enojno rezilo, ki je nekoliko konveksno usločeno (d. 75, d. lista 64, s. lista do 3,4; risba 1; B 5051³).

Za večino naštetih predmetov nimamo podrobnih najdiščnih podatkov, vendar jih lahko z veliko verjetnostjo lokaliziramo na predel, kjer so naši pri regulacijskih delih največ arheoloških najdb; to je med današnjim Tromostovjem in Špico. Za podrobno kulturno in časovno opredelitev naših najdb nam torej preostane le tipologija. Najznačilnejši predmet so certološke fibule. Oba železna predmeta Tab. I, 3 in Tab. II, 1 pripadata tako po velikosti kakor tudi po obliki (gumb, noga, rahlo klekast lok) tipu »klasične« certološke fibule. Prav tako in tudi v železu izdelano obliko poznamo z Vač⁴ in zelo verjetno je, da sta bila izdelana naša primera v vaških kovačnicah, zlasti ker je ista oblika bronastih fibul na tem najdišču precej pogosta⁵ in ker so mogli železni primeri tega tipa nastati le v naselbinah z zelo izurjeno tehniko kovanja. Drugi dve, bronasti certološki fibuli sta dve enačici »klasične« oblike. Medtem ko ima primer Tab. I, 2 še starinski značaj (svitka in kroglica na zadnjem delu loka), kaže fibula T. I, 1 mlajše poteze, zlasti zaradi izvotljenega gumba, ki ni več nasajen na navzgor zavihan podaljšek hrbta noge, marveč je z njo preprosto spojen. Sekira je dokaj okorno izdelana, vendar pa kaže na zelo izurjeno tehniko kovanja, kajti obod tulca je tako mojstrsko zvarjen, da opazimo rahle sledove zvarjenih plavuti le v notranjem delu tulca. Ušesce za pričvrščanje sekire na toporišče je prav tako privarjeno. Tulaste sekire z ušescem najdemo v ilirskih grobovih razvite iz mlajše železne dobe vseh večjih kranjskih najdišč

² Fragment je inventariziran v inventarni knjigi rimskih najdb (R), ne ve pa se, kje je bil najden; vsekakor pa je predmet predzgodovinski.

³ Predmet je inventariziran v inventarni knjigi najdb iz Ljubljanskega barja (B).

⁴ Ljubljanski narodni muzej inv. št. P 230.

⁵ Ljubljanski narodni muzej inv. št. P 142—147.

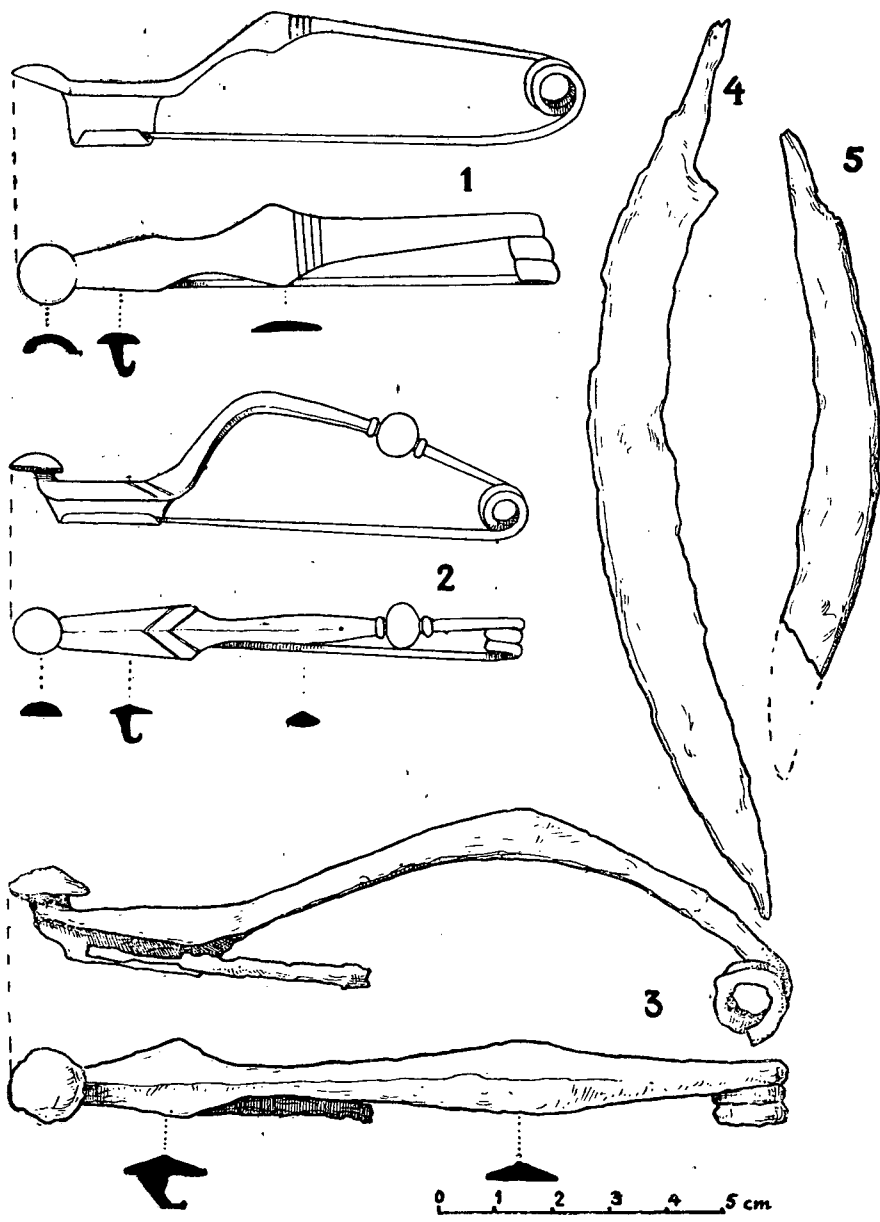

Tabla I

(posebno na Vačah in Magdalenski gori), naš primer pa se od večine teh razločuje po čokati obliki in razmeroma dolgem rezilu. Iz tega bi lahko sklepali, da sekira ni služila kot bojna sekira,⁶ ampak vse prej za domačo uporabo. Opisani železni noži pripadajo dvema najbolj značilnima tipoma naših predzgodovinskih nožev. K tipu noža s trnastim nastavkom za ročaj, z ukrivljenim listom in z nekoliko navzgor zavihano konico se uvrščata primera Tab. I, 4 in 5. Taki noži so zelo pogosti v razviti železni dobi Kranjske skoraj na vseh najdiščih. Primer Tab. II, 4 pripada tipu nožev s ploščato skovanim ročajem, na katerega je bila z zakovicami pritrjena obloga, list pa je prav tako nekoliko ukrivljen. Pojav tega tipa nožev je vezan na mlajši čas in je značilen za ilirsko materialno kulturo mlajše železne dobe.⁷ Najbolj dragocen predmet je nedvomno železen meč. Iz področja Slovenije poznamo nekaj takih mečev s klekasto upognjenim listom pod držajem in z enojnim rezilom.⁸ Našli so jih v Trzišču pri Cerknici,⁸ na Vačah⁹ in v Vinici.¹⁰ Oblikovni izvor naših ukrivljenih mečev je še nejasen, čeprav je zelo verjetno, da korenini njihova oblika v mahairah. To pa ni edina možnost razlage, kajti ukrivljeni meči so se prav tako lahko razvili na podlagi pri nas splošno uporabljanih nožev s klekastim listom (primerjaj n. pr. Tab. I, 4 in Tab. II, 4). Pri ukrivljenih mečih (izjema je le meč iz Vinice), kakor tudi pri večini ukrivljenih nožev je klek pod ročajem, kar daje predmetu čisto določen način uporabe, pri mečih svojevrsten način sekanja. Če bi zajeli ukrivljene meče iz področja Slovenije v razvojno zaporedje, bi lahko iz praktično uporabnega in oblikovnega stališča pripisali meč z Vač starejši, meče iz Tržiča pri Cerknici in iz Ljubljane pa razvojno mlajši varianti, za katero bi bilo značilno dolgo in ozko rezilo ter močno poudarjen trnast izrastek na prehodu v ročaj. Glede na gradivo, ki spremlja take meče tudi na drugih najdiščih,¹¹ smo upravičeni domnevati, da so taki ukrivljeni meči najbrž japonski, oziroma da so posneti po japonskih, kajti meči, ki jih lahko po spremnem gradivu pripišemo Keltom, so pri nas popolnoma drugačni (ravni, dvorezni, s strehastim prehodom rezila v ročaj).¹² Preostaneta nam še dva pred-

⁶ Bojne sekire imajo po navadi zelo dolg ozek vrat in kratko rezilo, primerjaj n. pr. primer z Vač: Müllner, *Typische Formen*, Taf. XXXII, 1.

⁷ Ta tip nožev najdemo v najmlajših grobovih na Vačah (grobišče na Apnu ni objavljeno), na naselbini v Vinratjevcu (izkopavanja leta 1951), v grobovih iz Šmarjete (Müllner, *Typische Formen*, Taf. XLII, 11, 12) itd.

⁸ Argo, 1894, str. 149, T. XII, 18.

⁹ Schmid, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 1910, 105—107, sl. 22.

¹⁰ Deschmann, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft*, Wien 1883, 178, sl. 60, 61.

¹¹ *Treasures of Carniola*, New York 1934, 89, T. XI (59).

¹² Jezerine grobovi, 99, 237 in 400 (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus der Bosnien und der Herzegowina* [WMBH], 1895, 116 in sledeče), Ripač pri Bihaču, grobovi 12, 17 in 78 (WMBH, 1900, 7 in sledeče), Donja Dolina (WMBH, 1904, 153, sl. 104).

¹³ Meči iz Mokronoga, Bele cerkve in z Vinjega vrha (Müllner, *Typische Formen*, Taf. XXXIX, Taf. XL).

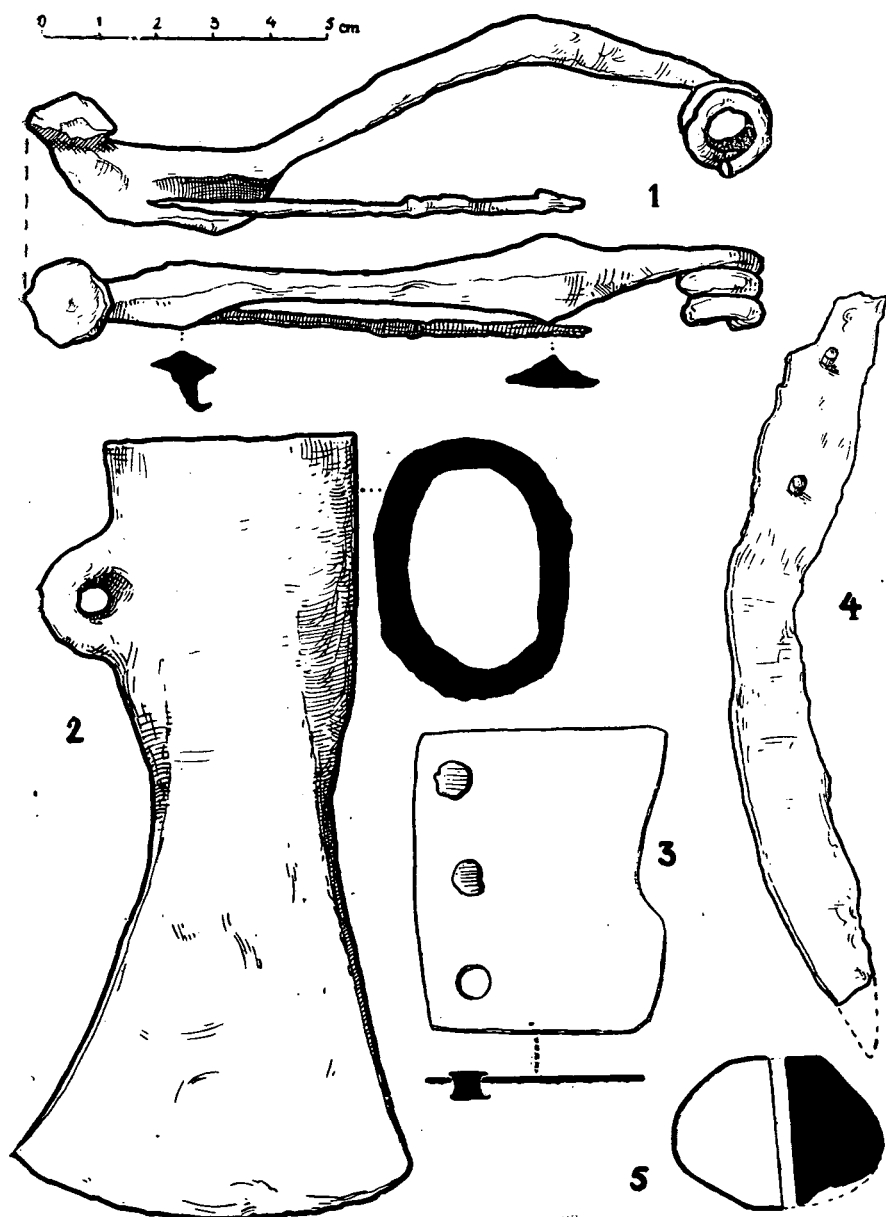

Tabla II

meta: kamnitno vretence Tab. II, 5, ki je tipološko nepomembno in fragment bronaste pravokotne pasne spona Tab. II, 3. Ta tip spona je bil v razviti železni dobi na Kranjskem tako na splošno v uporabi, da ga lahko štejemo kot enega izmed glavnih značilnosti ilirske materialne kulture pri nas.

Kot rečeno so opisani predmeti važni za predzgodovino Ljubljane, saj so na njenem področju šele pred nekaj leti odkrili prve predzgodovinske ostaline, ki ne pripadajo kulturi Ljubljanskega barja.¹³ Starejše železnodobno ilirsko grobišče na Kongresnem trgu in na dvorišču Slovenske akademije znanosti je delno izpolnilo praznino med pozno neolitsko in bronastodobno kulturo Ljubljanskega barja ter med antično Emono. Grobišče na dvorišču Slovenske akademije znanosti je sicer prineslo nekaj skromnih elementov, ki jih smemo pripisati razviti oziroma mlajši železni dobi,¹⁴ vendar pa so bili taki

Risba I

predmeti maloštevilni in tudi druge okoliščine niso dovoljevale, da bi mogli na podlagi teh najdb domnevati o kulturni kontinuiteti železne dobe do prihoda Rimljanov. Z obravnavanim gradivom je v glavnem izpolnjena ta praznina. S certoškimi fibulami je za Ljubljano nakazan čas našega »cvetočega halštata« (okoli 450—350), kateremu pripadata tudi zakrivljena noža starejše variante in tulasta sekira z ušescem. Certoške fibule utegnejo segati tudi v mlajšo železno dobo (nekako po letu 350), posebno bronast primer Tab. I, 1. Za mlajšo železno dobo pa sta značilna nož Tab. II, 4 in ukrivljen meč. Meč tipološko verjetno ni starejši od 2. stoletja pr. n. št., zato bi ga morda lahko povezali z domnevnimi japodskimi premiki proti severozahodu v teku 2. stoletja.¹⁵ Pričakujemo lahko, da bodo nadaljnja raziskovanja terena na področju Ljubljane poglobila dosedanje izsledke.

¹³ Med minulo vojno so na Kongresnem trgu naleteli pri gradnji zaklonišč na dva groba z žganim pokopom (še ni objavljeno), med leti 1948 in 1950 pa so izkopali na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti 64 žganih ilirskih grobov (začasno poročilo v Arheoloških poročilih SAZU za leto 1948, Ljubljana 1950, str. 7 in sledeče).

¹⁴ Železna veriga za pripenjanje meča na pas, nekaj fragmentov rdeče žgane keramike, ki je bila poslikana z grafitom.

¹⁵ Glej Karstädt, Studien zur politischen u. Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus, Göttingen gelehrte Nachrichten, 1937, I. pogl.

SOME IRON AGE OBJECTS FROM LJUBLJANA

Résumé

The author makes known some objects found on the area of Ljubljana on the occasion of regulation works in the river bed of Ljubljanica — between the years 1880 and 1914. These objects were found between the so-called »Špica« (Point) and the Tromostovje (Triple Bridge), and that: two fibulae of bronze and two of iron, Certosa type all four, 5 iron knives, an iron axe, an iron sword, a belt buckle of bronze, and a whorl of grey sand stone. These objects belong to the high Hallstattian period and La-Tène-age, and partly fill up the gap between the Moor-culture of Ljubljana and ancient Emona.

Josip Klemenc

TEODOZIJEV POHOD PROTI MAXIMUSU IZ SISCIIJE DO PETOVIJA

Po bitki pri Odrinu (9. VIII. 378 po Kr.), v kateri je bila premagana in uničena vzhodno-rimska armada in kjer je padel cesar Valens I., je njegov nečak Gratian, zapadno-rimski cesar, proglasil 13. I. 379 po Kr. v Sirmiju izvrstnega vojskovodjo Teodozija za vladarja v vzhodno-rimski državi. Teodozij se je izkazal vreden tega zaupanja. Ohranil je red in mir v svoji državni polovici, sovražne napade je deloma odbil s silo, deloma se je pa z vpadajočimi germanskimi plemeni pomiril in jih je deloma celo preselil v svojo državo. Tako n. pr. je Zahodne Gote naselil v Traciji, kot svoje foederate — zaveznike.

V zapadni polovici je prišlo kmalu do prisilne menjave vlade. Britanski namestnik Maximus je pregnal Gratiana s prestola in ga dal celoumoriti (383 po Kr.). Vsled Teodozijevih vojaških priprav in radi posredovanja milanskega škofa sv. Ambrozija se je Maximus zadovoljil z Britanijo, Galijo in Španijo. Italijo, Afriko in Zapadni Ilirik je pa prepustil mladoletnemu Gratianovemu bratu Valentinianu II. Teodozij s tem stanjem ni bil zadovoljen, vendar se je moral sprijazniti z njim, a Maximus je čakal le primerne priložnosti za končni obračun s Teodozijem.

Kljub takemu napetemu položaju vendar ni prišlo med njima do državljanske vojne radi nemirnih germanskih sosedov, ki so vpadali tako v eno, kakor tudi v drugo polovico države. Šele leta 387 po Kr. je po Maximovem mišljenju nastopil za njega ugodni trenutek, da se polasti še Valentinijanovega dela. Že pomladi tega leta se je pripravljal, da bi zasedel Italijo, a je ta svoj načrt izpeljal šele meseca avgusta, takrat pa s tako naglico, da se je Valentinijan II. z državnimi insignijami komaj rešil iz Aquileje po morju v Solun k Teodoziju po pomoč.

Teodoziju se je zdel jesenski čas neprimeren za vojskovanje, poleg tega pa tudi ni imel dovolj čet za državljansko vojno, pa se je radi tega še pogajal z Maximusom. Ta pa je med tem časom zasedel celo Italijo in tudi vrata v Italijo, Aquileja, so prišla v njegove roke. Zasedel je s svojimi četami naravno obrambno črto na severo-vzhodni strani Italije. Njegov poveljnik Andragatus je pa branil prelaze čez Julijske Alpe.¹

¹ Latini Pacati Panegyrt. Theodosio dictus, c. 30: »superatis Alpibus Cotiis, Iulia quoque claustra laxaret...«

Verjetno je mišljeno pod tem celo vojaško važno ozemlje od Beneških lagun pa do Save (Praetentura Italije et Alpium).² Obrambo Italije pa je povečal Maximus še na ta način, da je pomaknil obrambno črto še bolj proti vzhodu na Dravo in Savo.³ Posebno močno je zavaroval vse važnejše prehode čez ti dve reki tako n. pr. v Sisciji in Poetoviju; v zadnjem je prevzel poveljstvo celo njegov brat, comes Marcellinus.

Tudi cesar Teodozij se je dobro pripravil za vojsko. Mobiliziral je vse svoje foederate, razna germanska plemena, med drugimi tudi Zahodne Gote, Hune in Alane. Toda Teodozij ni hotel napasti svojega nasprotnika Maximusa samo na suhem, nego je še poslal mladega Valentinijana II. in njegovo mater po morju z močnim brodovjem v Italijo. Ta ekspedicija bi lahko postala Maximusu zelo nevarna, ker je bil v Rimu zelo nepriljubljen in celo osovražen.⁴ Napada na Italijo z morske strani, to je v hrbet, se je Maximus še najbolj bal, pa je radi tega obrnil vso svojo pozornost na morje. Andragatus je moral zapustiti Aquilejo in poiskati sovražnika na morju.⁵

S to ekspedicijo je bila Maximova glavna sila na severo-vzhodni strani Italije oslABLJENA, a ravno tjakaj se je nameril Teodozij, ki se je hitro pomikal iz Carigrada. Dne 14. junija leta 388 je bil že v Stobiju, prodiral je z vso svojo močjo neovirano po prastari vojaški cesti v dolini Vardarja, Morave in nazadnje Save proti severo-vzhodu do Siscije. Tukaj je njegova konjenica kljub visokemu stanju vode prešla čez Savo, nenadoma udarila na sovražnika in ga popolnoma porazila.⁶

Teodozijev napad na Siscijo je bil nenaden in je radi tega še pomembnejši njegov uspeh, ker je bila Siscija v tem času naravno pa tudi umetno močno utrjena. Ob starem rokavu reke Kolpe pri Čepu v bližini vasi Dužice so bili še leta 1937 vidni ostanki mogočnih rimskih zgradb, verjetno kakšnega kastela, ki je mogoče služil tudi zato, da sovražnik ne bi Siscije mogel napasti od zadaj. Ta kastel pa je služil tudi za obrambo ceste in še bolj nasipa, ki je bil v rimskem času zelo potreben radi visokega stanja reke Kolpe. Ta poplavi še dandanes celo ozemlje okrog Siska, če voda slučajno predere nasip pri Čepu.⁷ Ko so dobili v Siscijo poročilo o nenadnem Teodozijevelem prihodu, so verjetno zelo hitro predrli omenjene vodno-brambene priprave pri Dužici in s tem še

² Natančno opisuje to celo utrjeno ozemlje W. Schmid, *Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Isonzofront*; izšlo je v *Jahreshefte des Österr. Archaeol. Instituts*, Bd. XXI, XXII, 1922, Bbt. Sp. 295 ssq. L. Hauptmann, *Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I*, 4, Wien 1914, str. 328, navaja tudi ostalo tozadevno literaturo in opiše kratko to praetenturo Italije takole: »Pred tem (Italskim) limesom leži kot izhodna postaja za ceste v Italijo Emona, za njo v drugi črti Castra (Ajdovščina) in Tergeste, v tretji pa mogočna orožarna Akvileja. Na ta način je bila ‚Praetentura Italiae et Alpium‘ v četrtem stoletju ena sama ogromna trdnjava.«

³ Orosius, I. VII, c. 35, *Hist. misc.* XIII, c. 1.

⁴ Zosim., I. IV, c. 45.

⁵ Zosim., I. IV, c. 46, Orosius, I. VII, c. 35, *Hist. misc.* I. XIII, c. 1.

⁶ Latini *Pacati Panegyri. Theodosio dictus*, c. 34.

⁷ J. Klemenc, *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Zagreb, str. 16, Dužica.

umetno povečali naravno poplavo. Na ta način so zelo otežkočili osvojenje Siscije.

Siscija je bila v antiki zelo važno vojaško središče, ker se tukaj križa mnogo vojaških cest. Za Teodozijeve namene so bile zelo ugodne ceste, ki so vodile proti zapadu in dalje proti morju, n. pr. proti Saloni skozi Burnum itd. Vendar mu je obetalo prodiranje proti Senii (Senju)⁸ mnogo več uspeha, ker bi se po tej poti približal od jugovzhodne strani že prej omenjeni Praetenturi Italiae. V tem slučaju bi pustil comesa Marcellinusa in njegovo armado v Poetoviju ob strani ali pa celo za hrbtom. Ker bi mu pa Marcellinus v tem položaju lahko padel v hrbet, se je Teodozij odločil, da gre najprej proti njemu, ga premaga in se šele kasneje od severovzhoda vrže na Maximusa, ki ga je čakal izza Praetenturae Italiae pri Akvileji.

Nekateri starejši pisatelji, n. pr. E. von Wietersheim⁹ so mislili, da se je Teodozij iz Siscije obrnil proti Celeji, oziroma da je prišlo med Emono in Celejo do odločilne bitke.¹⁰ Toda temu odločno oporekajo antični viri.¹¹ Iz Siscije vodijo sledovi rimske ceste v severovzhodni smeri skozi kraje Stupno, Sela mimo rimskih utrdb pri Dužici, kjer se je verjetno šele končalo utrjeno in zaščiteno ozemlje nekdanje rimske trdnjave Siscije. Rimska cesta se nadaljuje v isti smeri ob robu Savske nižine, včasih bolj zgoraj, včasih bolj spodaj po pobočjih gričevja, ki jo omejuje na zahodni strani. Sledove te ceste je opaziti južno in južnovzhodno od vasi Peščenice (sl. 1) čez potok Burdelj in Buno do Buševca, kjer je bilo važno križanje rimskih cest. Rimska cesta se nadaljuje naprej v isti smeri, to je proti severozahodu po južnem delu Turapolja skozi Mraclin, Petrovino, kjer so rimski grobovi in ostanki rimskih zgradb, Dolnjo Lomnico, Malo Mlako (rimske zgradbe) in Botinec do Save, kjer vodi čez njo v smeri na Stenjevec. Ta del ceste od Buševca naprej je precej slabši nego prvi del od Siska do Buševca.

Ob potoku Buni pri Novem Selu so močne rimske kulturne plasti z ostanki žganine, ki govore za večje antično naselje v tem kraju. Od prej omenjene ceste se odcepi tukaj druga, ki vodi ravno v severni smeri do Save, ki pa ni dokumentirana s tolikimi najdbami kot severozahodna, a vodi do Save pri Ščitarjevem, kjer so v Savski strugi ostanki rimskih pilotov, ki so bili nosilci nekdanjega rimskega mostu. Pač pa je vodila rimska cesta na robu onega zemljišča, ki ga Sava tudi za največjih poplav ni dosegla in je tako lahko armadi vedno služila. Marsigli¹² ima vnešen v svoji karti ravno del te ceste med Odro in Savo in ga ima označenega celo kot tlakovano rimsko cesto.¹² Tudi večina novejših pisateljev od Katančiča do Mommsena smatra ostanke rimske ceste od Ščitar-

⁸ Klemenc, o. c., str. 112 sqq.

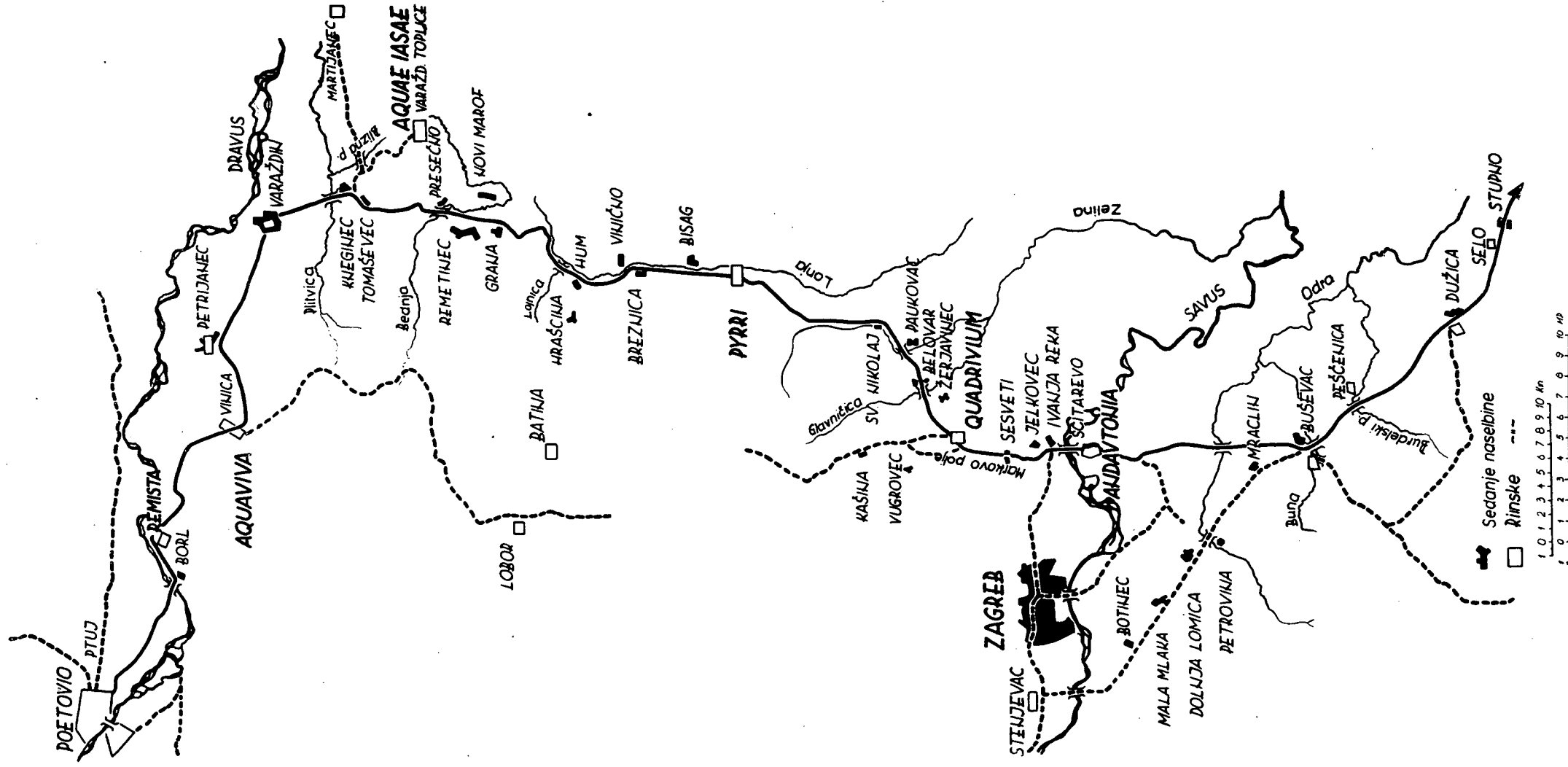
⁹ E. von Wietersheim, *Historische Erinnerungen aus Friaul und Dalmatien*. Izšlo je v *Sybel's Historische Zeitschrift*, Bd. XIII, München 1865, str. 340 sqq.

¹⁰ O. c., str. 354.

¹¹ Pacatus, c. 35, 36: »Sisciae, Petovione, ubique denique terrarum victus est (Ambrosius ep. 40, n. 23).

¹² Marsigli, *Danubius, Pannonico Mysicus*, Amstelodami 1726, I. del, II. zv., 1. list.

J. Klemenc, Teodozijevo pohod

Rimska cesta, ki jo je porabil Teodozij za pohod proti Maximusu

Sl. 1. Stara rimska cesta Cesta Emona—Siscia, po rokopisni karti iz leta 1789, »Situation der Strassenzüge in Agramer Comitatz. Sedaj v mestnem muzeju v Zagrebu

jevega čez Buševca do Siska za del rimske itinerarske ceste.¹³ Najbolje pa dokazuje to cesto kraj Andautonija, skozi katerega je vodila rimska cesta in ki leži na mestu in v okolici sedanjega Ščitarjevega. Andautonija leži na nekoliko vzvišenem kraju in je tako bila zaščitená pred poplavi. Še pred prihodom Rimljanov je bila glavno mesto plemena Andautonijev (in je torej bila že predzgodovinska naselbina). To je ostala tudi za časa Rimljanov. Tu je bila važna prometna točka ob prehodu čez Savo. Rimsko naselbino dokazuje mnogo tukaj najdenih zidov in ostankov predmetov vsakdanje uporabe, kakor tudi mnogi napisi, ki omenjajo ime Andautonija in se sigurno nanašajo na ta kraj.¹⁴ Tudi oddaljenost tega kraja od Siscije, ki znaša XXVII m(ilia) p(assuum) po označeni cesti popolnoma odgovarja dejanskemu stanju. Ravno ta velika rimska cesta se nadaljuje proti severu in ob njej so našli leta 1934 v bližini vasi Jelkovca »in situ« miljnik,¹⁵ ki je bil postavljen leta 235 po Kr. Na njem označena oddaljenost znaša XXX m(ilia) p(assuum), a oddaljenost tega miljnika do Ščitarjevega je pa 3 rimske milje. Do sedaj opisana rimska cesta od Siska do Buševca in naprej do Ščitarjevega je nedvomno del velike itinerarske ceste Poetovio—Siscia.¹⁶

Pomikanje večjih vojaških množic bi bilo po cesti od Buševca do Stenjevec, kjer vodi cesta po ravnini, še mogoče, vendar bi bilo zelo otežkočeno na nadaljnjem pohodu proti Poetoviju po cesti Veliko Trgovišče—Krapina—Rogatec.¹⁷ Teodozij bi moral prodirati po tej cesti ali pa po cesti proti Emoni, ako bi krenil na Stenjevec. Eno ali drugo bi bilo proti njegovim vojaškim načrtom. Na noben način ni hotel priti med Marcellinusove in Maximusove čete, pa je najbolj verjetno, da se je držal najvzhodnejše ceste, ki je vodila iz Siscije proti Poetoviju. V tem primeru je to bila cesta, ki je vodila od Buševca proti Ščitarjevu in naprej v severni smeri.

Ko je Teodozijska armada prekoračila savski most med Ščitarjevim in Ivanjo reko je nadaljevala svojo pot proti Jelkovcu in ni krenila po lokalni cesti, ki je vodila skozi ozemlje današnjega Zagreba do Stenjevec in naprej proti Emoni, nego je prodirala naravnost proti severu, proti naslednji postaji, ki jo poznamo po itinerarijih pod imenom Pyrri.¹⁸

Od Jelkovca, kjer nam dokazuje veliko rimsko itinerarsko cesto ravno miljnik iz leta 235 po Kr. in ime »Rimski put«, je vodila cesta pri postajnem poslopju čez železniško progo in naprej do Sesvetov, dalje

¹³ J. Klemenc, Blatt Zagreb, str. 110, kjer so navedena vsa ta mišljenja.

¹⁴ CIL III, št. 4000 in 4001. Hoffiller-Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien (AIJ), Zagreb 1938, Nr. 447, 478, Klemenc, o. c., str. 65 sqq.

¹⁵ AIJ št. 602, Klemenc, o. c., str. 65.

¹⁶ Itineraria provinciarum et maritimum imperatoris Antonini Augusti, ed. O. Cuntz, Itineraria Romana I, Lipsiae 1929, str. 265, 11 sqq.

A Poetavione Siscia m. p., C.

Aqua viva m. p., XVIII.

Pyrri m. p., XXX.

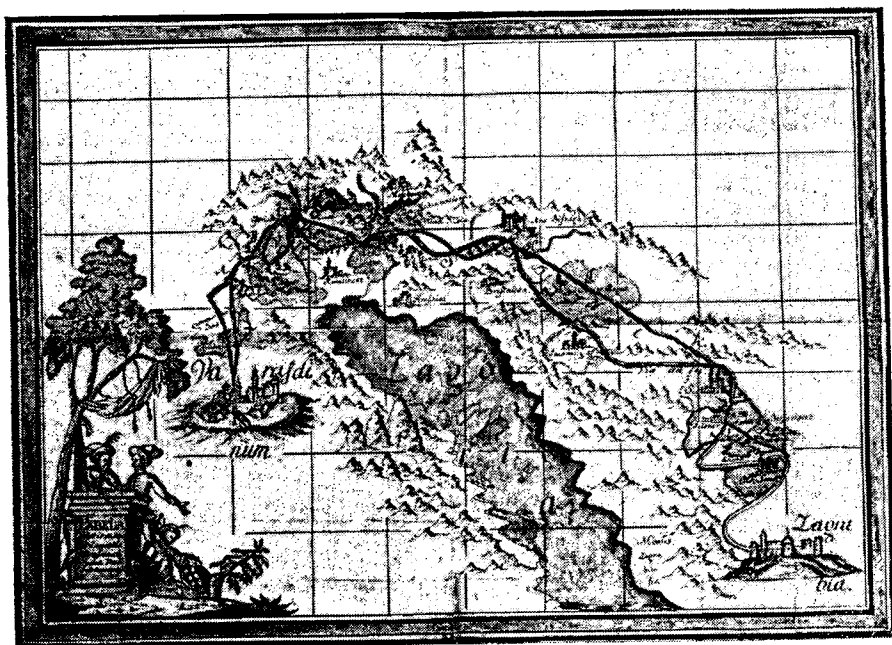
Dautonia m. p., XXIV.

Siscia m. p., XXVII.

¹⁷ Klemenc, o. c., str. 115.

¹⁸ Klemenc-Saria, Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj, str. 91.

skozi gozd »Mokrice« in po »Markovem polju« vzporedno z Vugrovim potokom. Nato se obrne cesta proti severovzhodu do Gradišča, jugovzhodno od Vugrovca, kjer so našli ostanke rimskih zgradb in Ikarov torso.¹⁹ Tukaj je bilo važno križišče rimskih cest, ker se je odcepila ena proga in sicer krajša proti Kašini do Marije Bistrice in je na ta način presekala Zagrebško goro. Ta cesta vodi skozi ozke soteske in ima precej vzpona, pa je bila radi tega manj prikladna za večje vojaške sile, posebno s prtljago (impedimenta). Zato je verjetno, da pride za Teodozijevo

Sl. 2. Del rimske ceste Poetovio—Siscia med Bjelovarom in Zerjavincem po rokopisni karti iz leta 1757 (»Tabella veteris et noae Zagrabia Varasdinum ducent, Viarū Ic(!)tonographia exhibens«).

Sedaj v Narodnem muzeju v Zagrebu. Inv. št. 785, IV B

armado v poštev le cesta, ki vodi od Quadriviuma (tako se je imenovalo to križišče cest) proti severovzhodu²⁰ čez potok Glavničico. Ta cesta je tudi neke vrste meja med zemljišči Belovara in Žerjavince (sl. 2). Omenjajo jo tudi srednjeveške listine in sicer ko potrjuje kralj Andrej II. leta 1217 darilno listino zagrebški stolni cerkvi. Omenjena je ta cesta kot meja med zemljišči, ki vodi v bližini Belovara čez potok Glavničico kot *magna via*.²¹ Tam je tudi omenjen del meje takole: »... in fluvium

¹⁹ Brunšmid J., Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, str. 21, št. 31, sl. 31. Klemenc, Blatt Zagreb, str. 20 in 110.

²⁰ Klemenc, o. c., str. 108.

²¹ Tkalčić Ivan, Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII et XIII, Zagrabiae 1873—1874, Tom. I, 43.

Glauniza, et per illam descendit ad magnam viam ubi est pons, et per eandem viam revertitur ad occidentem per metas episcopi...» Iz tega mesta lahko sklepamo, da je šla meja po veliki cesti in čez potok Glavničico pri Belovaru. V drugi darilni listini omenjajo zopet isto cesto, kot mejo posestva, ko vodi proti zapadu ali to pot kot via exercitualis do Quadriviuma pri Gradišču:²² »... et inde facto regressu ad viam exercitualement, que fuit prima meta Casina, tendit per eandem versus occidentem ad Quadrivium...» Nadaljevali se je morala ta pot ob potoku Zelini, po severnem pobočju Gradine pri Paukovcu in v smeri današnje ceste do Sv. Ivana Zeline. Odtod je vodila po dolini potoka Bedenice in zapadno od Hrastja.²³ Kenner²⁴ je mislil, da stoji Hrastje na mestu rimske naselbine Pyrry, kar pa ne odgovarja razdalji rimske ceste.

Rimska cesta je vodila od Hrastja dalje po zapadni strani reke Lonje nekako do cerkve sv. Treh Kraljev, južno od Komina. Ta cerkev ima v svojih zidovih vzdanih mnogo rimskih spolijev iz bližnje rimske naselbine, ki je zelo verjetno ležala na hribu Kamenjak. Že ime samo nam pove, da je bilo tukaj mnogo razvalin in porušenih kamenitih zidov, najverjetnejše rimskih. Rimski grobovi in velike najdbe rimskega denarja leta 1918 (zadnji zastopani rimski cesar v tej najdbi je bil cesar Tacitus) nam to potrjujejo. Razno steklo, fragmenti rimske keramike iz teh najdb nam govore za to, da je bilo tukaj rimsko naselje. Razdalja Pyrry po Itinirarijih bi nekako odgovarjala.²⁵

Pyrry je ležal na zapadnem bregu reke Lonje, pa tudi rimska cesta je šla verjetno po nizkih, zapadnih gričastih obronkih zahodno od Lonje proti severu. Od Komina je vodila rimska cesta mimo Bisaga in Breznice. V Hraščini²⁶ so našli rimski nagrobni spomenik iz drugega stoletja po Kr. Kje je bil najden, ni določeno, pač pa je zelo verjetno, da je stal ob rimski cesti, ki je vodila vzhodno od Hraščine in zavije pri Humu proti severovzhodu. Dalje gre vzhodno od Grane in Rementinca, a zapadno od Novega Marofa proti reki Bednji in po mostu v bližini sedanjega Presečnega čez njo. Dalje vodi proti Tomaševcu ali tako, da gre najpreje zapadno in potem severno od tega kraja proti vzhodu. Od te ceste je vodila proti jugovzhodu lokalna rimska cesta skozi Kneginec do Varaždinskih Toplic, ki so jih imenovali v antiki Aquae Iassae.

To rimsko cesto iz Varaždinskih Toplic omenja tudi darilna listina kralja Andreja II., ko podeli mestu Varaždinu pravice svobodnega mesta in določi meje mestnega ozemlja:²⁷ »... Prima meta... pervenit ad rivulum qui vulgo dicitur Blizna, et per eundem rivulum vertitur ad

²² Tkalčić, o. c., Tom. I, 41.

²³ Klemenc o. c. str. 21, 107.

²⁴ Kenner Fr., Noricum und Pannonien v Berichte und Mittheilungen des Alterthumsvereins zu Wien, 1870, Jhrg. XI, str. 124, op. 7.

²⁵ Glej opombo 16.

²⁶ Vjesnik N. S., XIII, 1913—14, str. 104, sl. 8, AIJ št. 456, Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, str. 8.

²⁷ Tanodi Zl., Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasдини, Tom. I, codex diplomaticus 1209—1526, Varasдини 1942, str. 2.

meridiem, pervenit ad quandam vallem et ascendit ad magnam viam, per quam itur ad Toplitz.

Isto cesto omenja listina od 4. X. 1472 leta, ko je končno določena meja mesta Varaždina proti posestvu Ivana, sina Gregorja Vojina de Kapolna, in brata Jurija:²⁸ »... *inde per eundem rivulum Blizna eundo ad meridiem (venissent) ad quandam vallem et ascenderet ad magnam viam, per quam itur ad Thoplicam* ...«

Pač pa se v bližini, to je severno od Tomaševca, odcepi od rimske ceste Poetovio—Siscia itinerarska cesta Poetovio—Mursa, ki vodi skozi Martijanec (rimske grobovi), Poljanec (krasen rimski voz v arheološkem muzeju v Zagrebu), Ludbreg (del rimskega konjeniškega kipa) in dalje proti vzhodu.²⁹

Kneginec je mejil na zemljišče že omenjenega Tomaševca in ga srednjeveške listine zelo pogosto omenjajo.³⁰ Od Tomaševca je vodila rimska cesta proti severu in jo omenja tudi listina Čazmanskega kaptola, ki je izvedel reambulacijo mej mesta Varaždina dne 25. decembra 1470,³¹ kjer omenja Kneginec in nato: »... *viceversa pervenissent ad predictum fluvium Plythroycza circa pontem muratum, et pertranseundo eundem pontem muratum, inde transeundo duos lacus venissent ad metas sero terminos ville sero possessionis episcopi ecclesie Zagrabiensis, ubi penes viam magnam ad dictam civitatem Warosdiensem tendentem* ...«

Isti zidani most omenja spis dvorskega sodnika Stjepana Batorija:³² »... *deinde per eandem viam versus aquilonem pergendo in magno spatio pervenissent ad predictum Plythroycza et transeundo pontem Kevohud dictum, quem ipsi cives pontem muratum nominassent* ...«

Iz tega se vidi, da pridemo po cesti, ki vodi iz Tomaševca proti severu, po zidanem mostu čez Plitvico v Varaždin, a seveda od vzhodne strani.

Kljub temu, da mora iti Teodozijeva armada preko mnogih naravnih zaprek, kakor so n. pr. reke, je bilo prodiranje po tej cesti mnogo boljše in lažje, pa tudi varnejše in sigurnejše nego skozi ozke in težke prehodne soteske, ki vodijo iz doline reke Save čez Sleme v dolino reke Drave. Cesta je vodila po dolini reke Lonje in prehod v dolino Bednje južno

²⁸ Tanodi Zl., o. c., št. 183, str. 227.

²⁹ Rimska cesta Poetovio—Mursa in Poetovio—Siscia je do Tomaševca skupna in ima postaji Remista in Aqua viva. Te postaje na progi omenja od Poetovione do Siscije It. Ant. (glej opombo 16). Dalje jih omenja It. Burd. sive Hierosol, 561, 3 sqq.

Civitas Poetovione mil. XII.

Transis pontem, intras Pannoniam Inferiorem.

Mutatio Ramista mil. IX.

Mansio Aqua viva mil. IX.

Tabula Peutingeriana,

Petavione,

Remista,

Aqua viva.

Mutatio Populos je že samo na cesti proti Mursi (Osijeku). AIJ, str. 199.

³⁰ Tanodi, o. c., str. 327, pod Kneginec.

³¹ Tanodi, o. c., str. 179, št. 219.

³² Tanodi, o. c., št. 183, str. 227

od Novega Marofa bi mogel postati nevaren Teodozijevim četam. Po prehodu čez Bednje ga je ločilo le še par rimskih milj od doline Drave. Od manjših rek bi mogla biti edino le še Plitvica neka ovira, a čez njo je vodil gotovo tudi že v rimskih časih močan zidan most.

Zelo verjetno je pa tudi, da so bile severno od Tomaževca, tam kjer se odcepi cesta proti Mursi, že Teodozijeve konjeniške čete, ki jih je lahko poslal od Murse naprej, da so mu ščitile desno krilo, ko je prodiral sam ob Savi proti Sisku. S tem da je Teodozij neovirano zasedel omenjeno važno križišče severno od Tomaževca, je dosegel velik uspeh, ker se je od Tomaževca pa do Ptuja širilo Dravsko polje, kjer so bili nenadni napadi nemogoči in je on obvladal teren s svojo konjenico.

Ob itinerarski cesti, ki je vodila od postaje Pyrrri (Komin) do Poetovija, sta bili še dve važni postaji,³³ od katerih je bila prva Aqua viva. Nekateri starejši pisatelji so mislili, da je bil Varaždin to mesto.³⁴ Vendar je Varaždin preveč reven na antičnih gradbenih ostankih, ki bi dali sklepati na večjo naselbino. Pač pa je bilo v mestu in okolici več skupnih najdb keltskih in rimskih denarjev, kar nam potrjuje, da moramo tukaj iskati rimsko cesto.

Iz Varaždina vodijo sledovi rimske ceste proti zahodu v smeri proti Petrijancu, ki so ga tudi nekateri smatrali za »Aqua viva«.³⁵ V Petrijancu so našli leta 1805 ogromen zaklad rimskega zlatega denarja in okraskov. Zadnji vladar, ki je bil zastopan, je bil Julijan. Ta najdba kakor tudi več rimskih grobov in napis dokazuje, da je vodila tukaj blizu rimska cesta. Ta je morala na vsak način voditi proti zahodu do podnožja Goric v bližini današnje Vinice. Postaja Aqua viva je bila na mestu same Vinice ali pa vsaj v njeni okolici. Tudi oddaljenost od Poetovia — XX m(ilia) p(assuum) — bolj ustreza razdalji do Vinice kot pa do Petrijanca. Reichard misli, da je bila tukaj Aqua viva; na vsak način pa je bila tukaj večja rimska naselbina.³⁶

Od Vinice je vodila rimska cesta proti Dravi v smeri proti Zavrču. Večina geografov, ki se bavijo s staro geografijo, smatra da je Zavrč stara rimska cestna Remista.³⁷ Nekateri so pa mislili, da je to grad Borl, ki leži že na levem bregu reke Drave. Most³⁸ pri Borlu dokazuje marmornata glava nekega (mogoče M. Aurel?) rimskega cesarja, čigar kip je stal na mostu. Glavo so našli v prodru ob Dravi leta 1951 ravno pod gradom Borlom.

Po antičnih virih sodeč je poteklo Teodozijevo prodiranje od Tomaževca do Borla brez vsakih večjih ovir. Zdi se, da mu tudi prehoda čez Dravo na mestu pod Borlom niso zaustavile Marcellinove čete, tako

³³ Glej opombo št. 29.

³⁴ Mommsen na zemljevidu, ki ga ima CIL III, Katanscich P., Specimen Philologiae et geographiae Pannoniarum, Zagrabiae 1795, str. 21.

³⁵ Tomaschek v P. W. R. E. II, str. 307.

³⁶ Reichard, Thesaurus topographiae, Noremb. 1824.

³⁷ Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, str. 90, AIJ, str. 199.

³⁸ Ta most je verjetno tudi oni, čez katerega si prišel pri Ptuj iz Pannonije Superior v Pannonijo Inferior, kakor piše It. Burd: transis pontem intrans in Pannoniam Inferiorem (glej opombo 29).

da je prišel neovirano na levi dravski breg. Na ta način je prišel neovirano na ravnino vzhodno od Poetovija, kjer so se mu postavile v bran Marcellinove čete. Prvi dan ni prišlo do odločitve. Med odločilnim spopadom drugega dne je pa prešel del armade comesa Marcellinusa na Teodozijevo stran. S tem je postal Teodozij gospodar tudi Poetovija in odprta mu je bila pot proti jugu. Iz Ptuja je krenil Teodozij po stari vojaški cesti skozi Celejo do Emone. O obrambi v pričetku omenjene Praetenturae Italiae ne čujemo ničesar. Verjetno je ni niti nihče branil. Proticesarja Maximusa so pa ubili njegovi lastni vojaki v Akvileji. Na ta način je zmagal Teodozij v prvi državljanski vojni proti Maximusu.

THE MARCH OF THEODOSIUS AGAINST MAXIMUS FROM SISCIA TO POETOVIO

Résumé

In 387, Maximus subdued that part of territory over which, after the father's dead, ruled Valentinian II. Therefore, it came to a conflict between him and Theodosius who attended to the interests of Valentinian. Maximus, who had also taken possession of the whole Italy, moved his defence line forward to the other side of „Praetentura Italiae et Alpium” upon the Sava and Drava rivers where he defended the two important bridge-heads of Siscia and Poetovio. Theodosius advanced against Maximus in forced marches and captured Siscia in an unexpected assault. At Poetovio stationed comes Marcellinus, a brother of Maximus, and Theodosius was not free to neglect him or let him unnoticed behind his back. For this reason he turned towards this town on the best and surest main itinerary road. This road led from Siscia through Strupno, Sela and by Roman fortifications near Dužica, and that on the border of the Sava basin whereto Sava inundations reached no more. Besides the Roman remains this road is documented by a map of 1789 (Fig. 1), now in the Town Museum of Zagreb. „Via antiqua Romana”, noted on this map, was a part of the Poetovio itinerary road as far as Buševac only. The other part of this road — from Buševac away — leads over Turapolje (Lukavec) towards Stenjevec (Roman cemetery) and further to Emona. It is sure Theodosius did not advance by this road, otherwise he would have had comes Marcellinus behind his back. For his march must be considered the itinerary road branching off at Buševac leading towards the North on the border of inundation land over the Sava river at Ivanja reka and reaching Ščitarjevo, which is a proved Roman colony.

The further direction of this road is shown by the Roman milestone found „in situ”, in 1934, near Jelkovac. From here away the Roman road leads toward the North across the railway at the station Sesveti, through the forest of Mokrice over Markovo polje as far as Gradišče (Icarus torso), Quadrivium with the confines line between Žerjavina and Belovar where it is noted by the map „Tabella veteris et noae Zagrabia Varasdinum ducent, Viarū Ic(!)tonographia exhibens” 1757 (Fig. 2), now in the Archaeological Museum of Zagreb. This road is also mentioned by the deed of donation of King Andrija II, 1217, as „magna via” and „via exercitualis”. The Roman road continued along the brook Zelina in the direction of the actual street as far

as St. Ivan Zelina, farther westward of Hrastje, where its tracks are to be seen as far as Komin which may correspond to the Roman colony Pyrra.

The road passes westward of Lonje, further by Bisaga and Breznica as far as Hum where it turns toward the North-East, it leads eastward of Grana and Remetinac, westward of Novi-Marof towards the river Bednja, crossing it by the bridge, to Tomaševac. In proximity of this place there branches off the itinerary road Poetovio-Mura passing through Martijanec (Roman graves), Poljanec (Roman Chariot), Ludbreg (Roman equestrian statue) and further towards the East. The Poetovio road leads toward the North from Tomaševac as far as Knežinac, and the Roman stone-bridge to Varaždin. This road is also mentioned by the deed of donation of the Chapter of Čazman, 1470.

Though, along this road, there are some narrow ravines and passages across smaller rivers, it is nevertheless the best of all leading from the Sava bassin over Seme, to the Drava bassin. It passes eastward of the direction toward Poetovio and thus the troops of Theodosius could not be taken by surprise here. It was suitable for the baggage train, too.

From Varaždin to Poetovio there are two more greater Roman stations by the itinerary road, i. e. Aqua viva, situated on the place of actual Vinica or in proximity, and Remista which according to its distance from Poetovio might best correspond to Zavrč. At Borl there was a Roman bridge across the Drava River. Theodosius with his horsemen passed this part of the road quickly and crossed over the Drava river too as there was nobody to resist. The struggle only took place the day after before the town of Poetovio where Theodosius vainquished, especially because Marcellin's troops partly passed on his side.

Jože Kastelic

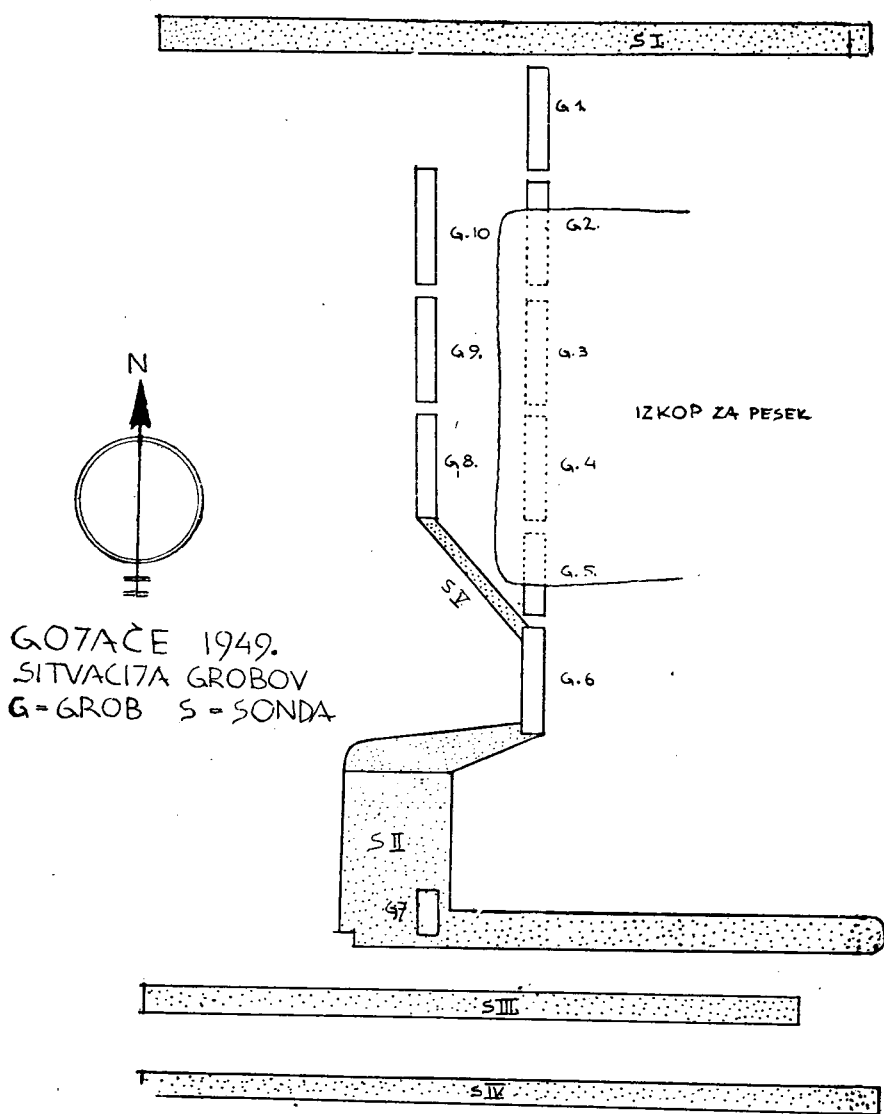
NAJDBE ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA V GOJAČAH PRI GORICI

Nekako na pol pota med Ajdovščino in Gorico leži v Vipavski dolini na podnožju Čavna (1187 m) vas Črniče (165 m) z železniško postajo Batuje (133 m). Cesta iz Ajdovščine se v tem predelu doline razcepi v dve veji, eno južno, ki teče po sami dolini Vipave, in drugo severno skozi Črniče in Šempas. Više ležeča cesta se od spodnje danes cepi pri vasi Selo (143 m), stari odcep pa je bil že nekaj kilometrov vzhodneje pri mlinu ob vrtovinskem potoku (114 m) in gre sedaj kot »stara cesta« tik pod vasmi Gojače (191 m) in Malovše do Črnič, kjer se stara cesta spet združi z novo gornjo cesto. Da se vipavska cesta cepi na tem mestu v dve veji, je pogojeno po terenu, ki ima tu preko doline položen nizek hrbet v obliki zapaha. V tem dejstvu moramo iskati tudi geografski faktor stare naselitve tega področja.

I. Grobovi Gojače-Boršt

Marca 1949 je Narodnemu muzeju sporočil študent Alojzij Vrtovec, Gojače 46, da so ljudje pri kopanju peska za zadružni dom nad Gojačami naleteli na skeletne grobove. Kontrolna sonda je pokazala že deloma odkopan skeletni grob, pokrit s ploščo. Jeseni 1949 smo nato izvršili majhno izkopavanje zaščitnega značaja. Na tem mestu se moram zahvaliti krajevnim oblastem za pomoč, zlasti pa družini Vrtovec, ki je delo v veliki meri omogočila.

Svet, na katerem leži nekropola, se dviga neposredno proti severo-vzhodu za vasjo proti hribu Sv. Pavel. Na vzhodni strani strmo pada v ozko dolino, po kateri teče potok, ki izvira pod Sv. Pavlom. Na samem terenu sta na vzhodnem pobočju še dva izvirka, eden manjši, drugi močnejši, ki je bil pred kakimi sto leti zajet za vaški vodovod, speljan po pobočju. Teren se spušča nekako v smeri sever—jug, njegova položna kopa ni čisto okrogla, temveč podolgovata. Sestoji iz kraške preperevajoče skale z majhno plastjo peščenega humusa. Ledinsko ime je Boršt, en del se imenuje Zelena peč. Na vrhu rasto še posamezni bčri, na splošno pa je teren sedaj spremenjen v kraški pašnik. Na severni strani kope je plitvo sedlo, ki loči kopo od severnega, višjega hriba, kjer vodi pot k Sv. Pavlu.

Slika 1. Skica nekropole v Gojačah-Borštu (Risba Kubias)

Pred leti je pod Zeleno pečjo nek kmet našel skelet, ko je kopal vinograd. Na Borštu so v prvi svetovni vojni vojaki kopali še sedaj viden jarek in našli kosti.

Do marca 1949 so kmetje pri kopanju peska izkopali 5 grobov, pri kontrolni sondi marca smo dokončali izkop groba št. 6, jeseni 1949 pa grobove št. 7 do 10 (sl. 1). Skupaj je torej izkopanih deset grobov. Če pa prištejemo k njim še one, o katerih imamo nezanesljive starejše

podatke, pa se število še dvigne. Ker je večina terena še nepreiskanega, moremo domnevati, da je nekropola v Gojačah-Borštu vseeno obsežnejša, kakor pa jo danes poznamo.

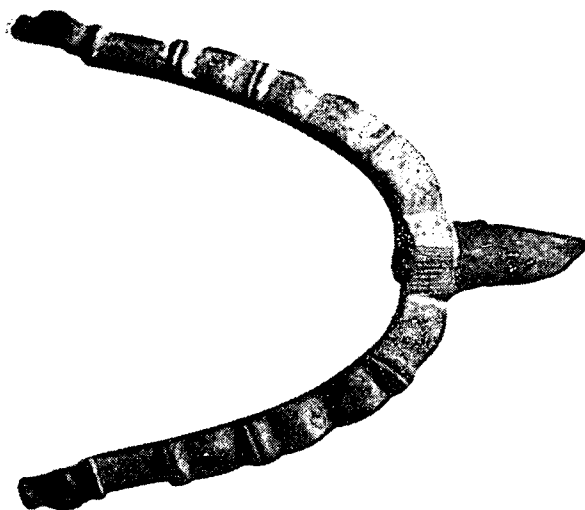
A. Grobovi, izkopani od kmetov do marca 1949

Grob 1. Skelet je ležal v smeri sever—jug, bil je pokrit s škripljasto ploščo in zasut s kamenjem. Odrasel skelet.

Grob 2. Smer sever—jug, skelet pokrit s ploščo. Odrasel skelet.

Grob 3. Smer sever—jug ali obratno, skelet pokrit s ploščo.

Grob 4. Smer sever—jug ali obratno, skelet pokrit s ploščo.

Slika 2. Ostroga, Gojače-Boršt (Foto Berce)

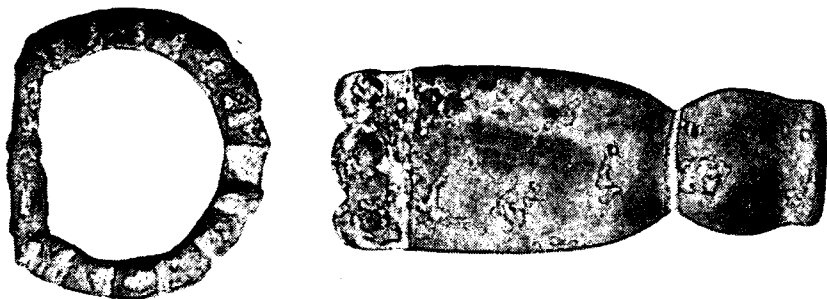
Grob 5. Smer jug—sever, ležal je na plošči, glava je bila tudi pokrita s ploščo. Skelet je bil menda še nedorasel.

Grob 6. Smer jug—sever, brez plošče. Odrasel skelet, v nekoliko skršeni legi.

V teh grobovih so se našli naslednji predmeti, ki jih žal ni mogoče razporediti po grobnih sestavih:

a) Bronasta ostroga z železno konico in železnimi zakovicami na obeh koncih. Notranja stran ostroge je gladka, zunanja pa polkrožno dvignjena, tako da sta kraka polkrožnega preseka. Kraka sta razčlenjena v šest delov z rebri. Med prvim in drugim delom sta povprek nanešeni dve rebri, med tretjim in četrtnim dve, med četrtnim in petim dve, šesti del pa je oblikovan v štirikoten zaključek, ki ga omejuje eno rebro. Skozi zaključek je prebita železna zakovica. Od konice proti koncema krakov se ostroga oži, konec pa je zopet zadebeljen. Srednji del ostroge, na katerem je nasajen trn, je na gosto okrašen

z vertikalnimi zarezi. Trn je železen in nasajen na trup ostroge v obliki zakovice. Trn je zelo dolg, masiven in se končuje v piramidalno konico. Ostroga je vlita. Dolžina s trnom 10,5 cm, trn 2,5 cm, širina pri koncu 8,7 cm, debelina kraka 1,5 cm. Verjetno je iz groba št. 5. Narodni muzej v Ljubljani (NM) inv. št. S 419. Sl. 2.

Slika 3. Pasna spona, Gojače-Boršt (Foto Berce)

b) Bronasta dvodelna pasna spona z železnim trnom. Prvi del sponse, spona v ožjem smislu, je na notranji strani gladek, na zunanji strani pa polkrožno dvignjen, tako da je presek polkrožen. Spona je

Slika 4.
Pasna spona, Gojače-Boršt

Slika 5.
Nož, Gojače-Boršt

(Foto Berce)

rebrasto razčlenjena. Posebej je uglobljena lega za konec trna. Rama, okoli katere je bil trn pritrjen, je ravna, tanka in gladka, ostali del sponse pa ima obliko tričetrtinskega kroga. Ta del ni enakomerno širok, ampak se od osnove rahlo širi. Železni trn je izgubljen. Velikost $2,5 \times 2,0$ cm. — Drugi del sponse je jeziček na koncu pasu. Ima podolgovato in ploščato obliko. Na notranji strani je gladek, zunanja stran pa je na osnovi tanka in ima tri železne zakovice. Nato je rahlo zadebeljena, proti koncu pa se stisne in tvori lepo oblikovano masivno

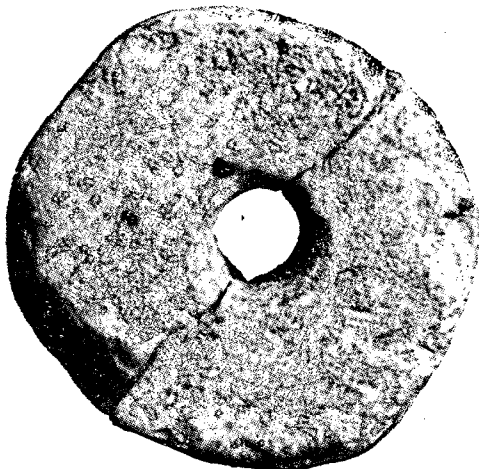
glavico. Spona je vlita. Dolžina 4,0 cm, širina 1,5 cm. Verjetno je iz istega groba kot ostroga. NM inv. št. S 420 a b. Sl. 3.

c) Bronasta ploščata spona v obliki črke D, z železnim trnom. Notranja stran je gladka, zunanja pa je na polkrožnem trupu okrašena s prečnimi zarezi. Železni trn je izgubljen. Velikost $3,3 \times 2,3$ cm. Verjetno iz groba št. 6. NM inv. št. S 421. Sl. 4.

č) Železen nož. Trn za ročaj je ostro, skoraj pravokotno ločen od rezila. Nož je fragmentarno ohranjen. Ohranjena dolžina 10,5 cm, širina 2,5 cm, dolžina trna 5,0 cm. NM inv. št. S 422. Sl. 5.

Slika 6.
Nož, Gojače-Boršt
(Foto Berce)

Slika 7.
Glinast prstan za prejo, Gojače-Boršt
(Foto Berce)

d) Železen nož. Trn za ročaj prehaja neizrazito iz rezila. Nož je fragmentarno ohranjen. Ohranjena dolžina 12,5 cm, širina 2,5 cm. NM inv. št. S 423. Sl. 6.

e) Glinast prstan za prejo. Iz svetlorumene gline. Premer 4,7 cm, debelina 1,2 cm, premer luknjice 1,0 cm. NM inv. št. S 424. Sl. 7.

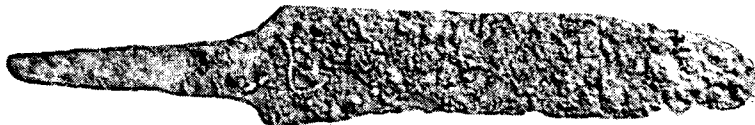
f) Kamenček za prstan, rubinaste barve, jajčaste oblike. Izgubljen.

B. Grobovi, izkopani od Narodnega muzeja jeseni 1949

Grob 7. Otroški grob, smer jug—sever, brez plošče. Vsekan v skalo in zasut s kamni. Dolžina groba 0,70 m, širina 0,65 m, globina 0,80 m. Individuum star do enega leta. Brez pridakov.

Grob 8. Skelet mladega individua. Dolžina groba 1,66 m, širina 0,60 m, globina 0,95 m. Grob je vsekan v skalo. Skelet leži na grobem pesku. Okrog skeleta je zgrajena obloga iz večjih, neobdelanih kamnov podolgovate oblike. Ker je grob izkopen v pobočju, ki teče

v smeri groba, je obloga na desni, zunanji strani, skrbna in sistematčna, na levi, notranji strani, pa samo deloma izvedena. Posebno močni pa so kamni za glavo, ob femurjih in za nogami. Na teh kamnih slone tri škrljaste plošče, s katerimi je bil skelet pokrit. Plošče so grobo obdelane, z dokaj ravnimi stranicami. Plošče so položene tako, da leže

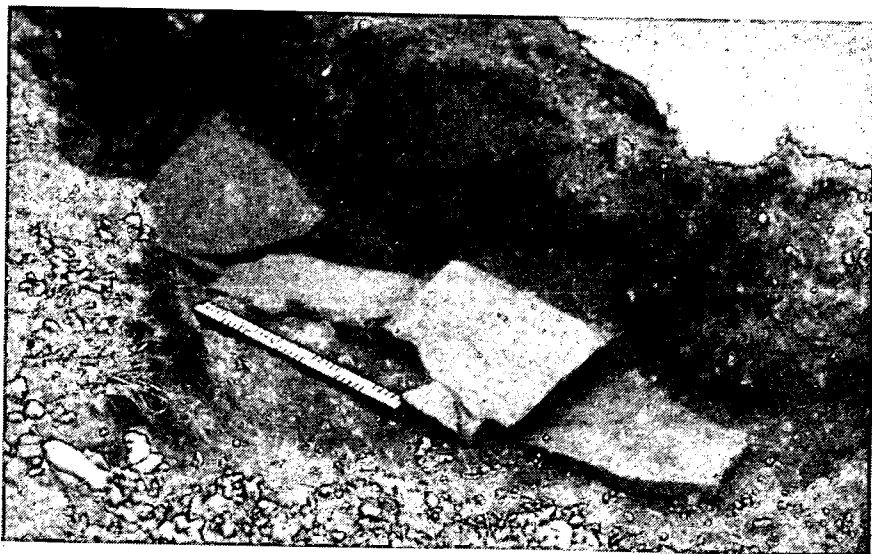

Slika 8. Nož, Gojače-Boršt (Foto Berce)

robovi srednje plošče nad robovi obeh končnih plošč. Grob je nato zasut z debelim kamenjem in prstjo. Skelet leži v normalni legi, roke so položene ob telesu. Brez pridatkov. Sl. 9.

Grob 9. Odrasel skelet. Smer sever—jug. Dolžina groba 2,04 m, globina 1,0 m, širina 0,65 m. Grob ima okoli skeleta prav tako kamenito oblogo kakor grob 8. Skelet je pokrit prav tako s tremi škrljastimi ploščami, ki pa so deloma razlomljene, srednja pa je globoko udrta. Zasut je grob prav tako z debelim kamenjem, pomešanim s prstjo. Skelet leži v iztegnjeni legi, leva roka je položena ob trupu, desna upognjena in položena v naročje. Brez pridatkov.

Grob 10. Skelet mladega individua. Smer sever—jug. Dolžina groba 1,85 m, širina 0,60 m, globina 0,59 m. Grob je urejen natančno tako, kakor grobova št. 8 in št. 9. Toda poleg treh plošč, s katerimi je skelet

Slika 9. Grob 8, Gojače-Boršt (Foto Berce)

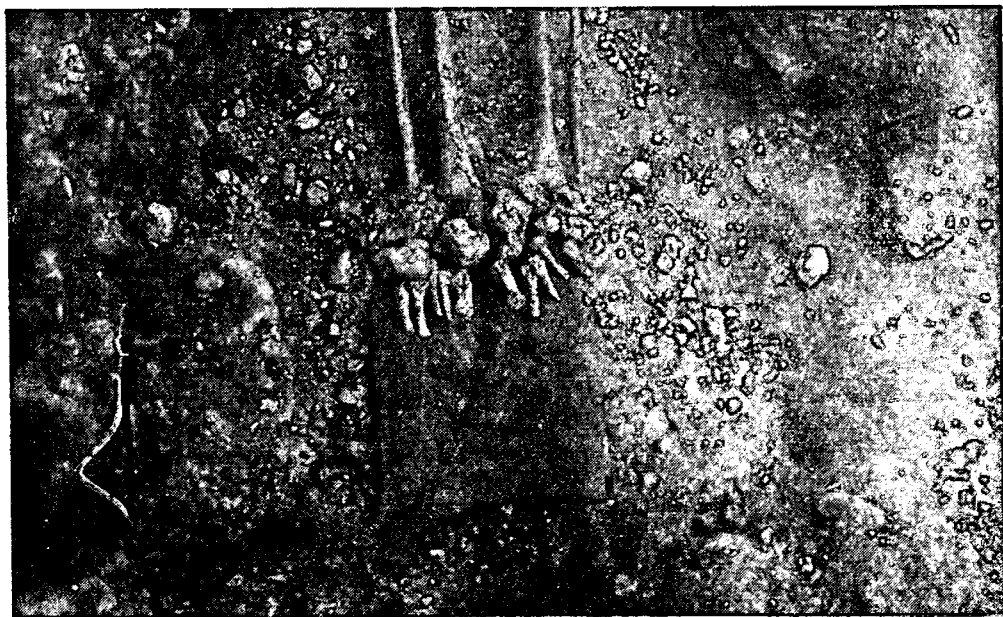
pokrit, se nahaja tu še majhna škrljasta ploščica pravokotne oblike (velikosti $0,20 \times 0,25$ m), ki je položena pod stopala tako, da leže nožne kosti na tej posebni ploščici. Skelet leži v iztegnjeni legi, leva roka je položena ob trupu, desna pa je nekoliko skrčena. Brez pridatkov. Sl. 10.

C. Slučajna najdba leta 1950

Kakih 100 m severno od grobov je našel neki kmet železen nož. Trn za ročaj prehaja usločeno iz rezila. Dolžina 13,5 cm, širina 2,3 cm, dožina trna 5,0 cm. NM inv. št. S 425. Sl. 8.

II. Naselbina pri Sv. Pavlu

Pol ure hoda od nekropole Gojače-Boršt proti severovzhodu se dviga hrib Sv. Pavel (525 m). Hrib je na vzhodu in jugu strmo odsekan v globoke prepade, na zahodu je položnejši, s severa, torej od strani pod visokimi hribi Čavna, pa je položno dostopen. Uro hoda na zahodu nekako v isti višini nad dolino se dviga v podobni konfiguraciji hrib Tabor, ki je bil utrjen in je dobil svoje ime v času turških vpadov. Neposredno pod Sv. Pavlom izvira studenec, ki pa je zdaj navadno presušen. Z vrha Sv. Pavla obvlada razgled vso Vipavsko dolino, od vipavskega gradu in Ajdovščine mimo Branika do Soče in Oslavja za Gorico. Vrh Sv. Pavla je rahlo podolgovat v smeri sever—jug in tvori precej raven plato, ki se v sredini nekoliko zniža tako, da je površina

Slika 10. Grob 10, Gojače-Boršt (Foto Berce)

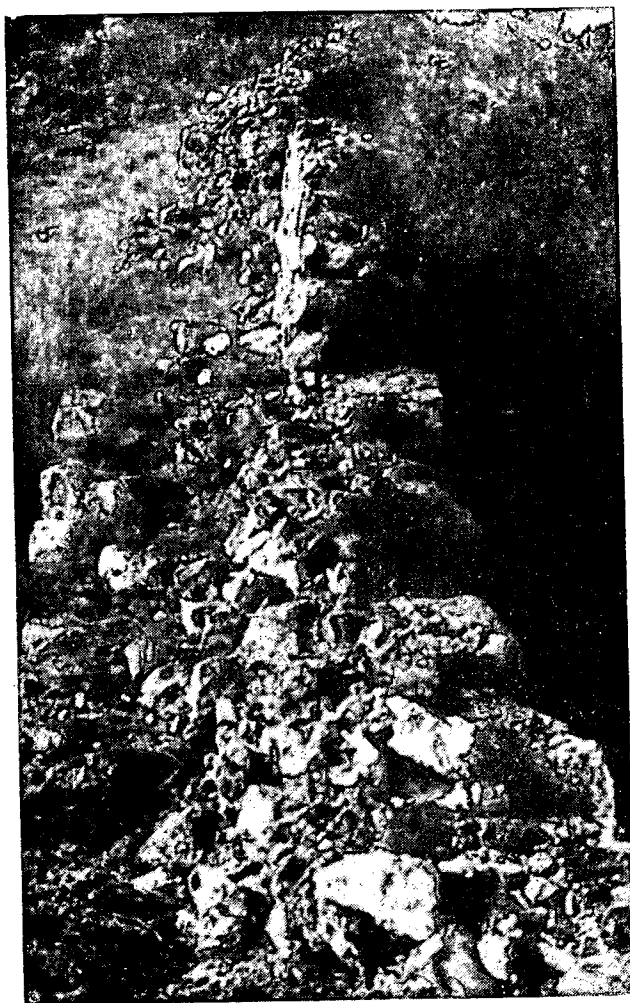
predeljena v dva dela s plitvim sedlom. Plato je dolg 270 m, širok pa na jugu 120 m, na severu 80 m. Na severni strani vodita na plato dve poti, ki pred vhodom ostro zavijeta. Od obeh vhodov je zlasti dobro ohranjen in viden oni na vzhodu, kjer je cesta mestoma vsekana v živo skalo, v zadnjih metrih pred vhodom pa celo stopnjičasto dvignjena. Poznajo se sledovi kolesnic v skali. Pri vhodu je skala izsekana v ravno ploskev tako, da sta se po njej mogli premikati obe krili trdnjavskih vrat. Podboji niso ohranjeni. Vidiijo pa se sledovi, kjer so podboji stali. Ves plato je bil nekoč utrjen z zidom iz neobdelanih kamnov, vezanih z izvrstno malto (sl. 11). Le na obeh licih zidu in na vogalih so kamni obdelani (sl. 12). Sedanja višina obzidja znaša po-

Slika 11. Zidovi pri Sv. Pavlu (Foto Berce)

vprečno 0,5 m. Na mnogih mestih pa so ohranjeni samo še temelji. Zidovje teče tik nad prepadi in se prilagodi elipsasti konfiguraciji platoja. Na notranji strani zidovja je skalnat teren umetno splaniran, tako da nastane izza obzidja širok raven hodnik. Na nekaterih posebno izpostavljenih mestih se obzidje razdeli v zunanji in notranji zid. Pod strmim južnim pobočjem platoja je dobro ohranjen visok stolp-donjon. Na sredi platoja je v zadnjem času sezidana majhna cerkev na ruševinah stare cerkve, ki je bila v jožefinskem času opuščena. V severnem predelu platoja se dobro vidiijo v terenu prečno potekajoče terase.

Pri zidanju cerkvice so se našli lonci, nekje na platoju pa je bila leta 1944 najdena železna puščica. Puščica ima dolg nastavek v obliki zožujočega se tulca, ki je proti koncu poševno kaneliran. Ostrina je trikotna, ploščata, z rebrom po sredi. Dolžina 8,5 cm, dolžina lista 2,0 cm. NM inv. št. S 426. Sl. 13.

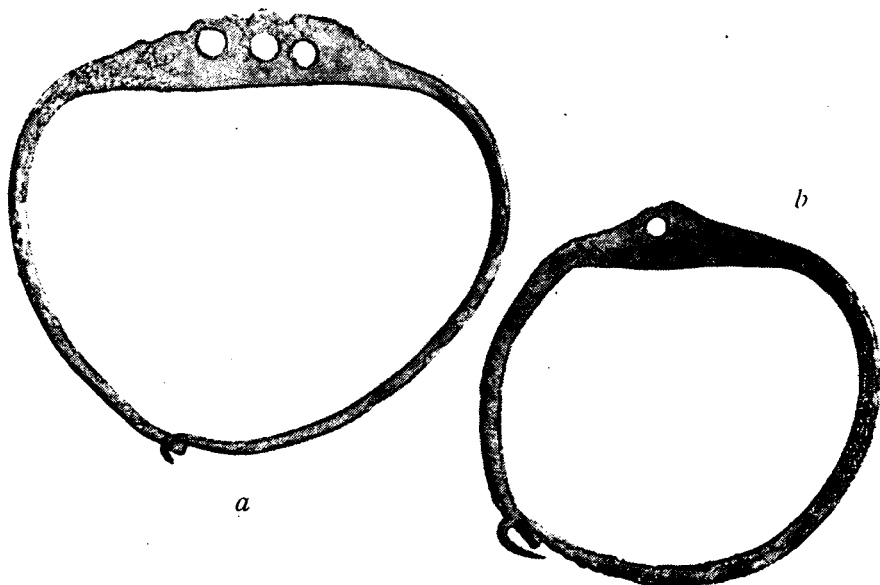
Slika 12. Zidovi pri Sv. Pavlu (Foto Berce)

Slika 13. Puščica, Sv. Pavel (Risba Kubias)

III. Grobovi Gojače-Mórlek

Pol ure južno od vasi Gojače proti postaji Batuje leži pašnik z ledinskim imenom Mórlek. Pred leti sta se tu našla dva skeleta in pri enem od njiju železen nož. Skeleta sta bila pokrita s kamni, kakor v nekakih grobnicah iz suhega zidu. Sedaj je sredi pašnika izkopana velika peščena jama. Na robu jame smo našli v sipu fragmente človeških in živalskih kosti, slabo ohranjen rimski bronast novc iz IV. stoletja ter drobce terre sigillate, terre nigre in pseudosigillate. Dalje smo našli fragmente svetlo rdeče amfore, temne, s finim peskom pome-

Slika 14. Uhani v grobu št. 1, Gojače-Mórlek (Foto Berce)

šane grobe keramike, fragmente umazano sive keramike ter fragmente tanke bronaste rebraste zapestnice. Mnogo je fragmentov žlindre. NM inv. št. S 432.

Na najbolj zahodnem robu peščene jame leži grob št. 1. To je grob odraslega skeleta v smeri zahod—vzhod z majhnim odklonom (16°) proti jugu. V peščenem terenu je izkopana jama s poševnimi stenami. Grob je zasut s prstjo in velikim kamenjem. Pod koleno se je našel košček žlindre, ki je prišel v grob gotovo že z zasipanjem, ker se žlindra tod pogosto najde. Dno groba tvori čist pesek. Dolžina groba na vrhu znaša 2,40 m, na dnu 2,10 m; širino groba ni bilo mogoče določiti, ker je izkop peska uničil vso desno stran groba in skeleta; globina znaša 1,0 m. Tik nad skeletom je bilo v zelo majhnih količinah sem in tja videti drobne sledove oglja. Skelet leži v iztegnjeni legi, z levo roko

iztegnjeno ob trupu, desna pa ni ohranjena. Pri skeletu so se našli sledeči pridatki:

a) V sipu groba nad kolkom, 0,40 m nad skeletom, drobec keramike iz temnorjave gline, mešane z drobnim peskom. Keramika ni glajena, stena je tanka. Velikost $1,5 \times 1,0$ cm, debelina 0,4 cm. NM inv. št. S 427.

b) Pri levi podlahtnici, tik nad skeletom, drobec temnorjave keramike, mešane s peskom. Velikost $1,0 \times 0,7$ cm, debelina 0,5 cm. NM inv. št. S 428.

c) Na levi strani glave bronast uhan z dvema sklenjenima kvačicama. Obod je na spodnjem koncu sploščen in razširjen v navzdol obrnjeno trikotno ploščico, ki ima stranice rahlo usločene. V trikotniku je ena luknjica za obesek, ki pa manjka. Velikost uhana $3,0 \times 2,7$ cm. NM inv. št. S 429. Sl. 14 a.

Slika 15. Igla v grobu št. 1, Gojače-Morlek (Foto Berce)

č) Pod desno stranjo mandibule bronast uhan z dvema sklenjenima kvačicama. Obod je na spodnjem koncu sploščen v ploščico, ki je na spodnjem robu nazobčana. V ploščici so tri luknjice za obeske, ki pa manjkajo. Velikost uhana $3,7 \times 3,4$ cm. NM inv. št. S 430. Sl. 14 b.

d) V hipogastrični legi je ležala bronasta igla s konico na desno. Igla je okroglega preseka, na glavi je sploščena in uvita. Dolžina igle 9,6 cm. NM inv. št. S 431. Sl. 15.

*

Najdbe v Gojačah so prinesle v znanstveno evidenco nekatere prav zanimive momente. Kar se tiče naselbine, je plato Sv. Pavla nedvomno prahistorični kasteljer, dasi zato še nimamo nobenega arheološkega dokaza.¹ Rimska poseljenost kasteljera je očitna.² Židovi, ki so ohranjeni, kolesnice na poti pred severovzhodnim vhodom in terase na severnem delu platoja izvirajo po vsej verjetnosti iz rimske dobe. Najvažnejša rimska cesta iz Italije na vzhod je vodila po vipavski dolini od Akvileje mimo Gradiške in Rubij (Ponte Sonti *Ta Peut*) ter Bukovice (Ad Fornulos *It Hier*) do Sv. Križa (Fl. Frigido *Ta Peut*).³ Mimogrede naj omenimo, da od Akvileje dalje ta cesta ni imela naziva via Postumia, kakor misli po Kandlerju zopet Sticotti,⁴ in da podobnost

¹ Primeri za kasteljere v Vipavski dolini C. Marchesetti, I castelieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903, 54 s.

² J. Berbuč, Na školji Sv. Pavla v Vipavski dolini, LZ 7, 1887, 394 do 397.

³ K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 453 s.

⁴ Inscriptiones Italiae, regio X, fasc. 4: P. Sticotti, Tergeste, Roma 1951.

slovanskega imena za kraj Postojna v tem smislu ničesar ne dokazuje.⁵ Cesta, ki je prišla od Soče po dolini Vipave, se je preko Prvačine in Dornberga morala dvigniti k Batujam in Selom, od koder je nato v glavnem potekala v istih višinah do Sv. Križa.⁶ V tem predelu se je verjetno cepila od nje gornja, vicinalna cesta, ki je šla proti Soči v predelu Solkana in se tu združila z alpsko cesto gornje soške doline. Ta vicinalna cesta je potekala neposredno pod Sv. Pavlom. Tudi v zgodnjem srednjem veku je treba skoraj gotovo iskati na Sv. Pavlu tisto naselbino, kateri pripada nekropola z bronasto ostrogo. Res pa je, da ni doslej najdena nikaka sled te naselbine. Toda spričo dragocenosti ostroge in zaradi monumentalnega načina pokopavanja je težko misliti, da bi mogla biti naselbina kje drugje, kakor prav na tem mestu, ki je nekropoli najbližje in za utrjeno naselbino najbolj ugodno. Nadaljnja usoda tega kasteljera s srednjeveško utrdbo in stolpom na podnožju je neznana.

Druga skupina poselitve se nam kaže na terenu Morlek, južno od Gojač, kjer so se našli fragmenti rimske keramike. V tej zvezi bi bilo treba preiskati tudi teren Kózmac v neposredni bližini, na katerem stoje ruševine v jožefinskem času opuščene cerkve Sv. Kozme in Damjana. Še bolj južno in še globlje v dolini pa sta se pri Batujah našla dva kamenita fragmenta s pleteninastim okrasom iz 11. stoletja.⁷

Bolj jasni kakor v naselbinah so rezultati v obeh nekropolah, na Morleku, kjer je izkopan doslej samo en grob, in v Borštu, kjer jih je izkopanih deset. Kateri naselbini pripada grob na Morleku, za sedaj ni mogoče ugotoviti, grobovi v Borštu pa pripadajo kasteljeru pri Sv. Pavlu, kot smo že omenili. Časovno spadata obe skupini grobov v zgodnji srednji vek, le da je grob na Morleku starejši kakor grobovi v Borštu.

Na Morleku imamo en sam grob. Verjetno pa je bilo že več grobov uničenih, teren pa tudi ni še docela preiskan. V grobu št. 1 so posebno važni uhan. Ta tip doslej v Sloveniji ni bil zastopan in v literaturi tudi ne opisan. Ker se dobi v Srednji Evropi v alamanskih grobovih, ga lahko za sedaj imenujemo »alamanski tip uhana«. Uhan z eno luknjico — kot naš levi uhan — mi ni znan. Uhan s tremi luknjicami — naš desni uhan — pa se je našel n. pr. v alamanskih grobiščih Sindelfingen⁸ in Ergenzingen,⁹ oboje v Württembergu. V luknjicah so v Württembergu ohranjeni obeski, ki sestojajo iz obročkov, na katerih je pritrjena masivna paličica. Enak uhan imamo v prav tako alamanskem grobišču Schleithem-Hebsack v vzhodni Švici, v grobu št. 50.¹⁰ Zaradi redkosti in netipičnega spremnega materiala je točnejše dati-

⁵ Pravilno P. Fraccaro, *La via Postumia nella Venezia*, Festschrift Egger I (1952), 275.

⁶ S. Rutar, *Rimska cesta »Aquileia—Siscia«*, IMK 9, 1899, 27—30.

⁷ E. Cevc, *Predromanski pletenini iz Batuj*, *Arheološki vestnik* 1, 1950, 136—145.

⁸ W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg*, Berlin und Leipzig 1931, 53 s.; Taf. 35 B, 4.

⁹ W. Veeck, o. c. Taf. 35 B, 6.

¹⁰ Neobjavljeno, muzej Schaffhausen.

ranje teh uhanov težko, vendar se more zlasti po najdbi v alamanskem grobišču Holzgerlingen v Württembergu z veliko verjetnostjo postaviti ta »Sonderform«, kakor jo imenuje W. Veeck, v sedmo stoletje.¹¹ Za to datacijo imamo še nekaj drugih dokazov. Alamanski grobovi v Württembergu prinašajo poleg tega »alamanskega uhana« kot glavni tip uhan s kocko. Najdene so razne variante teh uhanov, med njimi tudi srebrni uhani z votlo kocko in vloženimi steklenimi ploščicami na prirezanih vogalih, tako n. pr. v grobiščih Oetlingen¹² in Pfahlheim.¹³ Ti uhani spadajo po Veecku v konec šestega in v sedmo stoletje in so importirani. Enaki uhani, samo da so bronasti, so se našli na Bledu v grobu 261. S tem smo zopet v sedmem stoletju, tako da je za grob v Gojačah datiranje dokaj trdno, dasi ga ni mogoče podrobneje določiti.

Druga najdba v grobu je bronasta igla. Ta je v grobovih zgodnjega srednjega veka precej pogost pojav. Iz panonskega področja naj omenimo igle iz kraja Keszthely¹⁴ in Lebény¹⁵ ter podobno iglo iz kraja Szécsény.¹⁶ Tudi ta tip igle-stilusa s sploščenim in uvitim koncem predstavlja poznejšo fazo enostavnega stilusa s sploščeno in nekoliko zakrivljeno glavo. V Sloveniji imamo zgodnejši tip na Bledu v grobu št. 236, v hrvatski Istri pa v Buzetu.¹⁷ Vendar še tudi ta zgodnji tip po spremnih najdbah z Bleda in iz Buzeta spada v 7. stoletje. Isto velja potem tudi za tip v Gojačah.

Če smo imenovali uhane iz groba št. 1 »alamanski tip«, pa s tem vprašanje etnične pripadnosti groba v Gojačah nikakor še ni rešeno. Vprašati se moramo, kateri etnični elementi so mogli prebivati ali se vsaj začasno muditi v sedmem stoletju v Vipavski dolini. Predvsem je v tem času langobardski limes že formiran onstran Soče in je Vipavska dolina pot, po kateri vdirajo v Furlanijo Slovani in Obri.¹⁸ Poleg tega historičnega momenta moramo upoštevati tudi dejstvo, da nam iz langobardskih grobov Italije uhan »alamanskega tipa« ni znan, dasi imamo iz sedmega stoletja večjo vrsto dobro raziskanih nekropol, med njimi tako obsežne kot so Castel Trosino in Nocera Umbra. Grob v Gojačah torej ne more biti lagobardski niti po arheološkem niti po historičnem pretresu. Isto velja za Gote, ki že iz kronoloških osnov ne pridejo v poštev, pa tudi arheološko nima uhan iz Gojač gotskega karakterja. Manj jasno pa je vprašanje Alamanov. Dejansko imamo v začetku 6. stoletja Alamanne na slovenskih tleh, in sicer tisti del alamanskega plemena, ki se je zatekel okoli 506 k Teodoriku ob Donavi v Noriku.¹⁹

¹¹ W. Veeck, o. c. 53 s.

¹² W. Veeck, o. c. Taf. 35 A, 4.

¹³ W. Veeck, o. c. Taf. 37 A, 4 a, b.

¹⁴ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braun-schweig 1905, Bd. 1, 383, Fig. 1039.

¹⁵ J. Hampel, o. c. 1, 383, Fig. 1040.

¹⁶ J. Hampel, o. c. 1, 383, Fig. 1038.

¹⁷ K. Dinkluge, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*, Laibach 1943, Taf. 7.

¹⁸ B. Grafenauer, *Ustoličenje koroških vojvod in država karantan-skih Slovencev*, Ljubljana 1952, 427.

¹⁹ B. Grafenauer, o. c. 412.

Po Zeissu in B. Grafenauerju se dajo tudi v Kranju poleg kasnejše langobardske arheološke ostaline in poleg gotske osnovne skupine ugotoviti tudi alamanske poteze.²⁰ Ne da bi se na tem mestu spuščal v podrobno analizo tega problema, naj omenim le, da so »alamanski« elementi v Kranju res vidni, vendar v zelo majhnem številu, kajti frankovsko-porenske fibule, ki so v Kranju precej dobro zastopane in vodilne, so se v sredini 6. stoletja širile po vseh srednjeevropskih in italjskih germanskih naselbinah. S tem dobimo alamanske arheološke elemente v prvi polovici 6. stoletja na Gorenjskem. Ali ni mogoče, da je naša datacija groba v Gojačah pogrešena in da imamo opraviti tu z alamanskim grobom iz prve polovice 6. stoletja? Ali pa se je alamanski element skupno z langobardskim držal na slovenskem ozemlju še v 7. stoletju, kakor za Langobarde trdijo mnogi znanstveniki? Ko bo grobišče v Kranju ponovno v podrobnosti obdelano, bo mogoče podati prepričljivo sliko trditve, da kranjsko grobišče ne sega preko časovne meje leta 600. To je posebno dobro vidno na S-fibulah, ki so vse brez izjeme delo sredine 6. stoletja in ki segajo v svojih frankovskih elementih še do okoli 575. leta. Če upoštevamo možnost, da so grobovi tudi nekaj desetletij kasnejši, moramo mejo okoli leta 600 kljub temu iz arheoloških ozirov vzdržati. S tem pa odpade tudi možnost, da bi mogli alamanski element, ki je že tako v svoji prvi fazi v Sloveniji minimalen, potegniti še v 7. stoletje na naših tleh. Druga možnost, da bi namreč datacija uhanov bila pogrešena in da spadajo namesto v sedmo stoletje v prvo polovico šestega, pa iz primerjalnega gradiva v Švici in Württembergu ne more priti v poštev. Četudi je pri tako izolirani najdbi zaključek nemogoč, moramo vseeno domnevati, da sta »alamanska uhana« v Gojačah iz sedmega stoletja in da njun etnični nosilec ni bil niti Langobard niti Got, pa tudi ne Alaman, temveč da ga moramo iskati pač v novih naseljencih teh krajev, torej v Slovencih.

Vprašanje groba v Gojačah ne bi bilo samo po sebi tako važno, če ne bi medtem bilo izkopanih na Bledu sto grobov, ki pripadajo v glavnem sedmemu stoletju in ki imajo v svojem sestavu precejšnje število uhanov s kocko raznih variant. Prav ti uhani so v alamanskih grobovih sedmega stoletja tako v Württembergu kot drugod zelo pogosti. V Sloveniji ga imamo zastopanega še v Laški vasi pri Celju²¹ in v Šmarjeti na Dolenjskem.²² Toda tako najbrž v Šmarjeti,²³ gotovo pa na Bledu spremlja uhane s kocko uhan s košarico panonskega tipa (Also-pahok²⁴ in Margarethen am Moos na Nižjem Avstrijskem v sodnem okraju Bruck a. L.²⁵) ter na Bledu uhan reichenhallskega tipa, ki jih

²⁰ B. Grafenauer, o. c. 412—415.

²¹ J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, Celje 1947, 47, 48; J. Kastelic, Varstvo spomenikov 2, 1949, 59 s.

²² Neobjavljeno, Narodni muzej v Ljubljani med prahistoričnim inventarjem, P 1071, P 1075, P 1076.

²³ Fragment uhana, košarica izgubljena. Neobjavljeno, Narodni muzej v Ljubljani med prahistoričnim inventarjem, P 1073.

²⁴ A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Berlin und Leipzig 1926, Bd. 2, Taf. V, 7.

²⁵ Neobjavljeno, Naturhistorisches Museum na Dunaju.

moramo nesporno datirati v 7. stoletje.²⁶ V isto skupino grobov bo treba najbrž šteti tudi Gojače. S tem bi imeli v Sloveniji zdaj štiri grobne najdbe iz 7. stoletja, ki jih moramo pripisati po vsej verjetnosti Slovincem, živčim v slovensko-obrski zvezi, in sicer Bled I, Laška vas pri Celju, Šmarjeta na Dolenjskem in Gojače. Na ta način je seveda tudi zgrešena trditev J. Korošca, da je Bled I langobardski in da je skoraj identičen s Kranjem.²⁷ Z gotovostjo moremo trditi vsaj to, da so po arheološki strukturi vse štiri najdbe »ne-langobardske« in da spadajo v sedmo stoletje.

Druga gojaška nekropola — »v Borštu« —, ki pripada po vsej verjetnosti še neugotovljenemu naselju na Sv. Pavlu, pa spada v kasnejšo dobo. Uhanov ali obsenčnikov do sedaj v teh desetih grobovih ne poznamo. Najbolj tipičen predmet, ki se je našel, je bronasta ostroga z železnim trnom in zakovicami.^{27a} V Sloveniji poznamo do sedaj samo en fragmentaren primer ek bronaste ostroge z Gradišča nad Bašljem pri Kranju. Gradišče je deloma raziskano, objavljena pa je samo keramika.²⁸

Od ostroge je ohranjen samo trn in del enega kraka. Ostroga je vilita. Posebnost predstavlja trn, ki ima vlit bronast plašč in železno jedro. Trn je pritrjen z železno zakovico na trupu ostroge. Tako trn kot kraka sta ornamentirana. Trn ima obliko valja, ki se na koncu zožuje v kratko piramidalno konico. Val je na obeh krajih omejen z odebeljenim rebrom, ki je nato razčlenjen z granulacijo. Valj ima vtisnjen vzorec-šablono, ki se dvakrat ponovi. Vzorec je sestavljen iz dveh nekoliko podolgovato potegnjenih polkrogov, ki sta simetrično obrnjena navzven. V obeh polkrogih se nahajajo koncentrično drugi polkrogi; skupaj so v vsakem sistemu po trije granulirani polkrogi v obliki nekake metope. Krak ima rombičen presek. Na vrhu romba teče neokrašen pas. Na obeh straneh pa je krak razdeljen v polja s prečnimi rebri, ki so okrašena z zarezi. V poljih se nahaja rebrast ornament v obliki razcepljene vejice, ki izhaja od trna navzven. Tudi ta rebra in ostali deli polja so okrašeni z zarezi. Dolžina trna je 2,6 cm, dolžina ohranjenega kraka pa 4,0 cm. NM inv. št. S 433. Sl. 16 in 17 c.

Ker je ostroga tako slabo ohranjena, ne moremo reči, ali je imela zakovice ali ušesca. S tem nam odpade ena možnost za natančnejše datiranje, ker so ostroge z ušesci navadno starejše od onih z zakovicami. Ker se Gradišče nad Bašljem razteza skozi več stoletij in ima morda kontinuiteto vsaj od propada antike, nam tudi ostale najdbe ne morejo služiti za točnejšo datacijo. Vendar pa je ornament na ostrogi precej zgovoren. Značilno je že to, da ima ostroga tudi trn oblečen

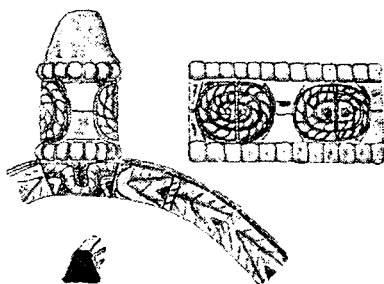
²⁶ J. Kastelic, Varstvo spomenikov 2, 1949, 57 ss.

²⁷ J. Korošec, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, 276, o. 40; J. Korošec, Arheološki vestnik 2, 1951, 138—139; J. Korošec, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. 7 1952, 16.

^{27a} J. Kastelic, Arheološka istraživanja u Sloveniji, »Jugoslavija«, Jesen 1950 (št. 3), 83; J. Kastelic, Varstvo spomenikov 2, 1949, 87 s.

²⁸ R. Ložar, GMDS 20, 1939, 195—200.

v bron, kar je pri vseh znanih ostrogah tega časa edina izjema. Poleg tega je zelo važna tehnika okrasa. Opraviti imamo z vlitu grobo granulacijo. Ta se pojavlja v Alpah v ketlaškem kulturnem krogu na robovih lunastih uhanov vlitega tipa, n.pr. na Bledu²⁹ ali v Krunglu.³⁰ Še izrazitejša granulacija, ki je tudi mnogo bolje izdelana, nastopa na pasnih sponah v Hohenbergu. Fazo s pasnimi sponami moremo v Hohenbergu datirati v 8. stoletje pred fazo ketlaške variante Krungl—Hohenberg—Bled.³¹ Granulacija ostroge z Gradišča nad Bašljem pa je

Slika 16. Ostroga,
Gradišče nad Bašljem
(Risba Kubias)

že zelo degenerirana in jo moramo zato postaviti že v ketlaško dobo ter jo vzporediti z izdelavo vlitih lunastih uhanov. To bi nas privedlo v deveto in deseto stoletje.

Ostroga z Gradišča nad Bašljem se v nekaterih detajlih ornamenta — granulacija prečnih reber na trnu, delitev v polja na krakih — zelo približuje starohrvatskim bronastim ostrogam iz Biskupije v Dalmaciji. Posebno močna je ta podobnost z ostrogo iz Biskupije, ki ima na trnu ornament križa.³² Sorodna pa je tudi češkim

ostrogam iz Kolína n. pr. v tem, da ima ornament motiv dveh polkrogov, ki sta nameščena simetrično z odprtima koncema navzven v obliki metope, Gradišče nad Bašljem na trnu, Kolín pa na osnovi trna.³³ Za sličen primer metopnega razvrščanja polkrogov navajam še ploščico iz grobišča Brno-Maloměřice.³⁴

Bronasta ostroga iz Gojač ni čisto sorodna niti oni z Gradišča nad Bašljem, niti dalmatinskim in ne češkim ostrogam. Še najbolj je podobna ostrogi iz Würzburga na Bavarskem, ki jo R. Zschille in R. Forrer postavljata v deveto stoletje.³⁵ Provenienca ostroge iz frankovsko-alamanskega teritorija je s tem zelo verjetna. Na drugi strani pa je ostroga po svojem materialu, velikosti, masivnosti in dekorativni učinkovitosti skupaj s fragmentom ostroge z Gradišča nad Bašljem vendarle blizu starohrvatskim ostrogam iz Dalmacije in ostrogam iz Kolína na Češkem. Dalmatinske ostroge pripadajo devetemu stoletju, ostroge iz Koljanov v Dalmaciji pa so, ker imajo ušesca, še starejše.³⁶ S teritorija

²⁹ J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu, Ljubljana 1950, 33 s.

³⁰ O. Fischbach, Archaeologiai Ertesítő 17, 1897, 142, Tab. 5, 1—3.

³¹ J. Kastelic, o. c. 31—32; E. Diez, Die Funde von Krungl und Hohenberg, Jahrbuch d. Zentral-Kommission, N. F. 4, 1, 1906, 201—208.

³² J. Strzygowski, Die altslawische Kunst, Augsburg 1929, 177, Abb. 162.

³³ J. Schráníl, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin und Leipzig 1928, Taf. LXV, 5—6.

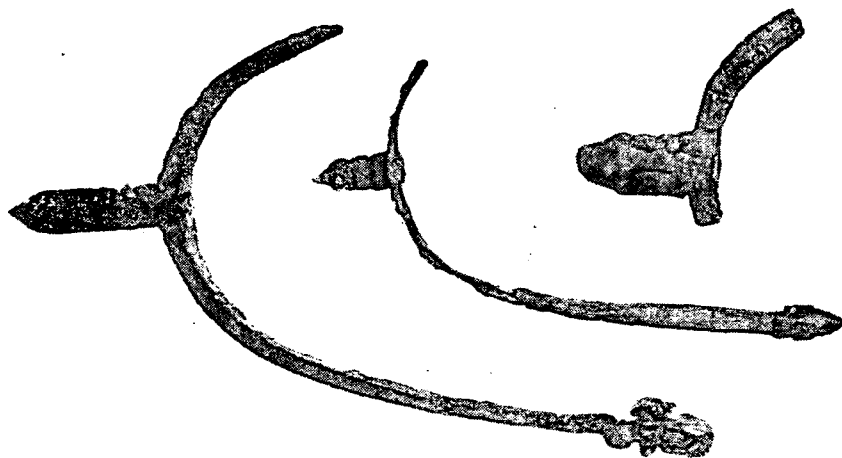
³⁴ J. Poulik, Staroslovanská Morava, Praha 1948, Tab. XLI, 1.

³⁵ Navajam po spominu, ker mi knjiga R. Zschille-R. Forrer, Der Sporn in seiner Formentwicklung, Berlin 1891, ta čas ni dostopna.

³⁶ L. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 127 s.; J. Strzygowski, o. c. 175—178.

Jugoslavije moramo med okrašenimi ostrogami omeniti še ostrogo iz Sultanovičev v Bosni, ki se datira pač v karolinško dobo.³⁷ Ostroga iz Gojač se potemtakem uvršča v doslej znane bronaste ostroge Srednje Evrope in Jadrana in pripada devetemu stoletju.

S temi ugotovitvami imamo na eni strani podano zvezo bronastih ostrog, najdenih na slovenskem teritoriju, z Dalmacijo: Biskupija, Gradišče nad Bašljem, Gojače. Na drugi strani pa imamo zvezo zahodnih, frankovsko-alamanskih ostrog z našim materialom: Würzburg, Gojače,

Slika 17. Ostroge, Gradišče nad Bašljem (Foto Nučič)

Biskupija. Tretja zveza pa obstoji v črti: Kolín, Gradišče nad Bašljem, Biskupija, Gojače. Iz stilnih razlogov moremo z gotovostjo trditi, da so dalmatinske ostroge krajevni izdelek, dočim je za najdbo v Gojačah pač najbolj verjeten import iz Bavarske. Za ostrogo na Gradišču nad Bašljem pa bi bila provenienca iz Dalmacije možna, dasi ni gotova.

Vse ostale ostroge v Sloveniji, razen iz Gojač in z Gradišča nad Bašljem, so železne in predstavljajo torej preprostejši tip ostrog. Take so ostroge na Ptujskem gradu, kjer se jih je našlo enajst.³⁸ J. Korošec misli, da so ptujske ostroge vplivane verjetno od dalmatinskih preko belobrdске kulture, vpliv zapadnih tipov pa da ni mogoče določiti. Po datiranju celotnega grobišča v enajsto stoletje bi spadale tudi ostroge v to dobo. Vendar moremo za nekatere pač trditi, da spadajo v deseto stoletje, ker se datacija grobišča nemara sme raztegniti tudi v to stoletje.³⁹ V ostalem misli J. Korošec, da se ostroge v slovanskih grobovih začnajo pojavljati v devetem in desetem stoletju.⁴⁰

³⁷ I. Čremošnik, Nalaz staroslovenskih mamuz iz Sultanovića, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. 6, 1951, 311—321.

³⁸ J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950, 100—103.

³⁹ J. Kastelic, ZČ 5, 1951, 337 s.

⁴⁰ J. Korošec, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, 246.

Poleg ptujskih ostrog imamo v Sloveniji še dve železni ostrogi z Gradišča nad Bašljem, ki ju tu objavljam, ker sta dober spremni material za datacijo bronaste ostroge:

a) Železna ostroga. Trn je zelo dolg in se končuje s piramidalno konico. Kraka sta trikotnega preseka in se proti koncu tanjšata. Konec kraka je razširjen v ploščico, ki ima tri prečno postavljene zakovice. Površina ploščice je ornametalno razčlenjena. Dolžina ostroge 13,0 cm, dolžina trna 3,0 cm. En krak je odlomljen. NM inv. št. R 7062. Sl. 17 a.

b) Železna ostroga. Trn je kratek, štirioglat, končuje se z ostro piramidalno konico. Trup trna se zožuje in je s prečnimi kanelurami razdeljen v tri dele. Na ostrogo je pritrjen z zakovico. Krak ostroge je v zgornjem delu ploščat in širok. Okrašen je s prečnimi rebri. V spodnjem delu pa krak z ostrim prehodom preide v polkrožni presek. Na koncu se razširi v ploščico, ki je polkrožno zaključena in ima eno zakovico. Dolžina ostroge 9,5 cm, dolžina trna 1,3 cm. En krak je odlomljen. NM inv. št. R 7072. Sl. 17 b.

Prvi tip je znan iz Ptuja,⁴¹ čeprav je ploščica na koncu kraka nekoliko drugačna. Drugi tip pa v Sloveniji ni znan. Popolnoma pa ustreza ostrogi iz kraja Stelčoves na Češkem.⁴² Tudi te železne ostroge spadajo v deveto do enajsto stoletje in so s tem še en dokaz za to, da pripada bronasta ostroga iz Gojač karolinški dobi.

Poleg ostroge se je verjetno v istem grobu našla bronasta dvodelna pasna spona. Jeziček sponse ima svoje analogije v frankovsko-alamanskem področju, čeprav z njimi ni identičen.⁴³ Predvsem se od njih razlikuje po tem, da njegove stranice od zakovic potekajo ravno, dočim so tam konkavno usločene, kar je zadnji ostanek imitacije povsem stilizirane živalske glave, ki naj jo tak jeziček predstavlja. Jeziček iz Gojač pa je to predstavo v stilizaciji popolnoma izgubil, ohranil je le še formalni element členitve svoje ploskve na dva dela. Prav ta dvodelnost pa v zapadnih primerih manjka. Četudi je jeziček iz Gojač po svoji docela nestilizirani obdelavi različen od zapadnih analogij, pa je vendarle še vedno tem sorodnejši, kakor pa popolnoma drugače zasnovanim obrskim, kestelskim jezičkom za pas. Zato je treba njegovo provenienco iskati pač tam, kjer je nastala tudi ostroga.

Ostale najdbe v Gojačah-Borštu so manjšega pomena. Trije noži, ki so najdeni, nimajo nobene posebne poteze. Poudariti je treba samo, da je zlasti eden precej velik in močan. V ostalem pa se ti noži v ničemer ne razlikujejo od splošno razširjenih nožev zgodnjega srednjega veka. Omembe vreden je tudi glinast prstan za prejo, ki potrjuje ugotovitev, da gre v Gojačah za nekropolo nekega naselja in ne morda za kake slučajne pokope.

Najdbe v Gojačah-Borštu ne vsebujejo nobene poteze, ki bi mogla za trdno pojasniti njihovo etnično pripadnost. Po svoji vsebini pred-

⁴¹ J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950, 101.

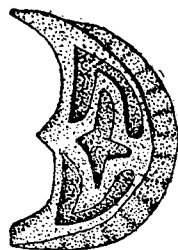
⁴² J. Schranil, o. c. Taf. LXX, 11.

⁴³ M. Franken, Die Alamannen zwischen Iller und Lech, Berlin 1944, Taf. 16, 6—18; Taf. 17, 10—34.

stavlja jo nekako koiné osmega in devetega stoletja za Srednjo Evropo. Nimamo uhanov ali obsenčnikov, nimamo keramike. Toda po analogiji z Gradiščem nad Bašljem, ki ima poleg bronaste in železne ostroge tudi obilico slovanske keramike, smemo z ozirom na čas, kateremu najdbe pripadajo, z veliko gotovostjo govoriti o slovanskem nosilcu najdb, to je o Slovencih.

*

Izvajanja, ki sem jih tu podal, so v mnogočem dokaj negotova in se gibljejo večkrat v svetu domnev bolj kakor na trdnih dejstvih. Toda fragmentarnost arheoloških virov za Slovensko Primorje v zgodnjem srednjem veku je vzrok, da ugotovitve ne morejo biti bolj izrazite. Najdbe v obeh nekropolah v Gojačah pa so kljub temu dovolj važne. Prinesle so dozdej najbolj kvalitetno ostrogo v Sloveniji, ki je poleg fragmenta z Gradišča nad Bašljem hkrati edina bronasta ostroga na Slovenskem. Našel se je nov tip uhanov, ki je načel zanimivo problematiko datiranja in zvez z alamanskimi predmeti v sedmem stoletju. Gojače so istočasno tudi prvo do zdaj znano znanstveno evidentirano najdišče slovanske kulture v Slovenskem Primorju.

Slika 18.
Uhan, Tolmin
(Risba Kubias)

Toda videti je, da se bodo najdišča še pojavila. Najdba staroslovenskega lonca z valovnico na Kortini pri Sv. Antonu nad Koprom spomladi leta 1952 se je Gojačam pridružila. Lonec je iz temnorjave gline pomešane s peskom, na vratu ima valovnico, ustje pa je razširjeno in močno poudarjeno. Delan je z vretenom. Spada v dobo okoli leta 1000. Muzej v Kopru.⁴⁴ V zadnjem času se je našel pod sedanjim pokopališčem v Tolminu, nekoliko severno od cerkvenega presbiterija, pri kopanju groba v globini 1,5 m lunast uhan. Uhan je vlit, emajlni vložki so izgubljeni, po ornamentu pa ustreza ptujskemu uhanu iz groba 79⁴⁵ oziroma Komendi pri Kamniku.⁴⁶ Zanka uhana ni ohranjena, velikost lunice je $3,5 \times 1,8$ cm (sl. 18). V istem grobu sta se našla dva obsenčnika, nesklenjena, s stožčastim zaključkom, ki ima dve kaneluri. Premer obsenčnika 6,1 cm. Po svoji velikosti ustrejata obsenčnikom iz Žirovnice in z Bleda. Končno se je našel še tretji obsenčnik, prav tako nesklenjen, stožčastega zaključka z eno kaneluro. Premer obsenčnika 3,2 cm. Grob je izrazito ketlaškega tipa in se veže preko Bohinjske Srednje vasi na gorenjsko skupino. Z grobiščem v Mengšu, Komendi, Ljubljani in Črnomlju pa ima skupno to, da spada gotovo v sistem grobišč okoli cerkve, v nasprotju z Bledom, Bohinjem in Ptujem. Grob spada v deveto ali deseto stoletje. Predmeti so v Muzeju za Tolminsko v Tolminu. V listinah se Tolmin prvič omenja med leti 1063 in 1068.⁴⁷

⁴⁴ V. Š (r i b a r), Arheološka raziskovanja v Istri. Slovenci ob Jadranu, Koper 1952, 17—19.

⁴⁵ J. K o r o š e c, o. c. barvana tabla po str. 336, sl. 2.

⁴⁶ W. S c h m i d, Carniola 1, 1908, Taf. II, 22.

⁴⁷ F. K o s, Gradiivo III, št. 227.

Z najdbami iz Gojač, Kortine in Tolmina se arheologiji na Primorskem postavljajo nove naloge. Pokrajina, ki je tako bogata s historičnimi podatki o Slovencih v zgodnjem srednjem veku, je dobila prve arheološke dokaze o slovenski kolonizaciji. Razumljivo je, da so te najdbe zaradi svoje malostevilnosti ter časovne in krajeve razmaknjenosti še zelo nejasne v podrobnostih in svojih historičnih koneksih. Kljub temu pa morda niso docela neprimerne, da jih objavljam v počastitev zgodovinarja slovenskega srednjega veka, ki ga je rodila primorska zemlja.

LES DÉCOUVERTES DE L'ÉPOQUE MÉROVINGIENNE À GOJAČE PRÈS DE GORICA

Résumé

Près de Gorica dans le Littoral Slovène se trouve le village Gojače à l'altitude de 191 mètres du niveau de la mer. Au pied du village mentionné passait la route romaine Aquileia-Emona, et le village Gojače lui-même se trouve entre les stations *Ad Fornulos It Hier* et *Fl. Frigido Ta Peut.* Sur ce territoire ont été trouvé des vestiges de l'époque mérovingienne. Il s'agit de deux nécropoles: a) la nécropole Gojače-Boršt, où 10 tombeaux furent découverts et b) la nécropole Gojače-Morlek, où un tombeau fut déterré jusqu'ici. Au dessus du village, le castellièr Sv. Pavel, se trouvant 525 mètres à l'altitude du niveau de la mer, fut exploré.

Étant fortifié avec de fortes murailles, le castellièr jouit d'une position très favorable. Pour le moment, il n'est pas possible de voir des vestiges préhistoriques, quoiqu'on puisse les supposer. Probablement, la muraille ainsi que les terrasses en terre à l'intérieur du castellièr datent de l'époque romaine. Il est très probable qu'à l'époque mérovingienne le castellièr était le site habité auquel appartient la nécropole Gojače-Boršt.

Le tombeau Gojače-Morlek contenait près du squelette, orienté vers l'est, deux boucles d'oreille et une épingle en bronze. En Slovénie, ces deux boucles d'oreille sont d'un type jusqu'à aujourd'hui inconnu, mais elles correspondent aux boucles d'oreille dans les cimetières alamanes à Württemberg (Sindelfingen, Ergenzingen) et en Suisse (Schleithem-Hebsack). W. Veeck place la date de ce type de boucle d'oreille au septième siècle, éventuellement à la fin du sixième siècle et l'appelle «Sonderform». Cette datation nous force à refuser la possibilité du porteur ethnique almane de notre découverte. Car, le vestige ethnique alman qui existait au commencement du sixième siècle dans l'État de Théodorique, avait disparu complètement au temps des Ostrogothes et plus encore à l'époque des Langobardes. Il est probable qu'à Gojače nous avons à faire déjà avec la nouvelle colonisation de Slovènes qui ont adopté le type de boucle d'oreille qu'on portait en ce temps-là dans l'Europe centrale. La question est importante par rapport à la nécropole de Bled, où au groupe Bled I sont représentées la boucle d'oreille à dé et la boucle d'oreille à corbeille. Les deux types de boucle d'oreille de leur côté sont liés dans les tombeaux alamanes à la boucle d'oreille du type nommé ci-dessus. De cette manière, l'aspect de Bled I, en ce qui concerne la datation au septième

siècle est plus évidente et il est certain que Bled I est «non-langobardien», comme certains archéologues ont supposé.

Les tombeaux Gojače-Boršt sont orientés nord-sud ou au sens contraire et sont d'habitude d'une profondeur considérable; les squelettes sont couverts avec de fortes dalles. Sans doute, la découverte la plus importante dans les tombeaux c'est l'éperon en bronze avec une épine en fer. Selon le type, l'éperon correspond à l'éperon de Würzburg, et il ressemble aussi à l'éperon de Gradišče nad Bašljem près de Kranj en Slovénie centrale, de Kolín en Tchékoslovaquie et à ceux de Biskupija en Dalmatie. C'est la première découverte de l'éperon en bronze en Slovénie. Et par le style et par le fait que sa parallèle à Gradišče nad Bašljem fut trouvée liée aux éperons en fer qui, de leur côté ressemblent d'une certaine manière aux éperons de Ptuj en Slovénie du Nord, de Biskupija en Dalmatie et de Stelčoves en Tchékoslovaquie, nous pouvons placer l'éperon de Gojače au neuvième siècle. Les tombeaux proviennent de la période de la colonisation slovène et peuvent être attribués aux Slovènes.

Jusqu'à l'époque récente les découvertes de Gojače étaient, malgré les riches sources historiques que nous avons de cette région, le seul document archéologique de l'époque mérovingienne slovène dans le Littoral Slovène. A présent cependant, un pot céramique à ligne ondulée du type slave fut trouvé à Kortina près de Sv. Anton au-dessus de Koper (Capodistria) et une boucle d'oreille avec émail en creux du type Köttlach à Tolmin sur la Soča supérieure. Ces découvertes indiquent déjà les problèmes d'une investigation archéologique future de l'époque mérovingienne dans le Littoral Slovène.

Gregor Čremošnik

PODLAGA TRDITEV O SLOVANSKEM POREKLU CESARJA JUSTINIJANA

V preteklem letniku Zgod. časopisa (str. 430) sem navedel, da bom posebej pisal o edini, zelo šibki niti, ki še veže dozdevno slovansko poreklo cesarja Justinijana z južnimi Slovani, namreč o hercegovskem imenu Upravda ali Opravda.

Znano je, da je ves znanstveni svet od prve četrtine XVII. do konca XIX. stoletja verjel, da je cesar Justinijan po poreklu Slovan in da se je v svoji mladosti zval Upravda. Ni čudo torej, da v Finžgarjevem romanu »Pod svobodnim soncem« kot cesar v Carigradu nastopa Upravda, a Upravdi služi kot najemnik naš simpatični junak Iztok — poznavalci vedo, da je ime Iztok pravzaprav legendarno ime Upravdinega očeta. Legendarni Upravda in Iztok sta glavni osebi v Finžgarjevem romanu, čeprav je za svetovno znanost Jakob Bryce že 25 let pred izidom Finžgarjevega romana dokazal, da slovanstvo Justinijana sloni na falzifikatu XVII. stoletja in je Hrvat Šišić 10 let pred izidom romana obširno pisal o Ivanu Tomku Marnaviću, ki je izdelal falzifikat o Upravdi. Ves potek Marnavićevega falzificiranja pa je v najmanjše posameznosti analiziral Nikola Radojčić v Glasu S. K. A. 184 (1940).

Vkljub nepobitnim dokazom in rezultatom Radojčića pa je vprašanje ostalo v eni točki še vedno nejasno, oziroma je znanstveni delavec občutil še neko negotovost, namreč v tem, da si ime Upravda ni izmislil falzifikator Marnavić, ampak je baje obstajalo kot živo še v XV. stoletju v Hercegovini. Ako pa je živelo ime Upravda, ki točno odgovarja latinskemu Justin oziroma Justinijan, pri nas še v XV. stoletju, potem bi moral biti Justinijan vseeno v neki določeni zvezi z južnim slovanstvom.

V tem primeru bi bilo najbolj verjetno, kar je predpostavljal že sam Bryce, namreč, da je bil Justinijan — Upravda tako znamenita osebnost, da je postal legendarni junak jugoslovanske narodne tradicije,¹ a Marnavićev falzifikat da je postal na podlagi ustnega narodnega izročila. Če tudi torej v tem primeru ne bi mogli govoriti o

¹ Citiram po Radojčiću, Glas 184, str. 202. V Radojčićevi razpravi je navedena in obravnavana tudi vsa dotedanja literatura o tem vprašanju, zato je tukaj ne navajam.

slovanstvu Justinijana, bi mogli govoriti o njem vsaj kot o junaku narodne tradicije, ki bi si bila Upravdo zapomnila po imenu do XV. stoletja, kakor si je n. pr. iz XV. stoletja do danes zapomnila tuje junake Filipa Madžarina, Muso, Kesedžijo in toliko drugih.

Seveda bi bilo tako tolmačenje še vedno romantično in so znanstveniki realistično-kritične dobe to negirali. Filolog in lingvist Jagić trdi, da je ime Upravda skovanka, ki je nastala med letom 1601, ko je izšlo Orbinijevo delo *Il regno degli Slavi*, v katerem je prvič naveden hercegovski Upravda, in letom 1605, ko je izšlo Luccarijevo *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, kjer Upravda nastopa prvič kot cesar — Slovan.² Jireček je previdnejši in je mnenja, da se Upravda iz začetka XVII. stoletja, torej pri Orbiniju, Luccariju in Marnaviću, opira na ime Oprauda, ki se nahaja v dubrovniških arhivskih knjigah XV. stoletja kot Radič Oprouda, kar pomeni Opravda in kar po Jirečkovem mnenju poteka iz glagola »opravdati«.³ Radojčić pobija Jagića, češ »mnogo je grešio mudri naučenjak« in se decidirano obrača proti mnenju, da bi bilo ime Upravda »učen stvor jugoslovenskih istoričara«.⁴ V resnici pa ima Jagić prav in je pri Jirečku kriv samo malenkosten propust, da ni prišel do pravega tolmačenja hercegovskega Upravde.

Točna je Radojčićeva trditev, da je Marnavić mogel najti Upravdo že pri Orbiniju, ki ga navaja v zvezi s hercegom Stjepanom ob priložnosti hercegovskega pomirjenja s pobunjenim sinom Vladislavom, t. j. leta 1453 (Orbini ne navaja letnice). Orbini pripoveduje o hercegu, da je »riceuè in gratia il suo figliolo Vuladislauo. Il quale fatta la pace col padre, fece venir a Rausa Vprauda Catunar di Dabar suo antico seruitore, col quale andò à casa; e il padre gli (sc. Vladislavu) diede in gouerno li dogni Vulasi e poco dopo gli aggionse etiandio li Polimzi«.⁵ Točno je tudi, da istega Upravdo Katunara omenja Luccari v svojih analih, toda v popolnoma drugi zvezi. Luccari pripoveduje, da je po propadu bosanske kraljevine leta 1463 herceg Stjepan iz strahu ponudil Turkom večji tribut in da je dal svojega sina Stjepana, ki je pozneje postal paša in vezir »Aemet«, za talca. Dalje pravi »Dopo questo Herzeg, per cauare i danari (sc. za povečani tribut) pose tagliagioni sopra i Vulassi e sopra i Polimzi e mandò ad imbarcarsi della gabella Vprauda Katunar di Dabar«.⁶ Kakor se vidi, govorita i Orbini i Luccari o Upravdi Katunar (katun je pastirska vas oziroma občina) iz Dabra v Hercegovini (župa Dabar vzhodno od mesta Stolac v Hercegovini).

² Citiram po Radojčiću, Glas 184, str. 224.

³ Po istem, str. 225. Radojčić na tem mestu citira Jirečkov delo »Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer« (= Sitz. ber. d. Wien. Akad. 136, 1897, 52), toda v omenjenem delu Jireček nikjer ne govori o imenu Oprauda.

⁴ Prav tam, 224.

⁵ Orbini M., *Il regno degli Slavi*, str. 386. Prim. Radojčić, l. c., 225. Citiram iz Orbinija v začetku nekaj manj, kakor Radojčić, pri koncu pa en važen stavek več.

⁶ Luccari G., *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, str. 109.

Na to navaja Radojčić iz kronike Junija Rastića (izd. od Nodila, Mon. spect. hist. Slavorum meridionalium XXV, 1893) neko mesto, kjer Rastić pod letom 1459 po imenu našteva poslance hercega Stjepana, namreč znanega bogomilskega Gosta Radina, Pavla Markovića in pa nekega Radicha Upraudo⁷ in Radojčić pravilno trdi, da je to Jirečkov Oprauda. Radojčić pa iz Rastićeve kronike ni navedel vseh primerov, v katerih Rastić omenja Upravdo. Takoj po omenjenem poslanstvu, ki je prineslo v Dubrovnik hercegovе darove, omenja Rastić »E poco dopo, essendoli nato un figlio maschio, mandò l'istesso Uprauda ambasciatore, per notificarlo alla repubblica«.⁸ Rastić je pisal svojo kroniko na podlagi ohranjenih arhivskih knjig »Acta consilii rogatorum«. V knjigi XVI te arhivske serije se nahaja na fol. 53 pod 22. junijem 1459 sklep dubrovniškega senata, naj rektor in Mali svet sprejmeta hercegovеga poslanca Radiča, naj mu čestitata k rojstvu hercegovеga sina in naj poslanca primerno obdarujeta.⁹

Dalje Rastić pod letom 1469 navaja pogajanja hercega Vlatka, sina in naslednika hercega Stjepana, 'z dubrovniško vlado z ozirom na izplačilo zapuščinē hercega Stjepana in pravi »Poi offerirono a Radic Uprauda, suo (sc. Vlatkov) ambasciatore, le due parti d'argento, per se e per Stiepan«.¹⁰ Dubrovniški senat je o tem razpravljal 18. marca 1469 (Acta cons. rog. XX, fol. 134) in 8. aprila 1469 (prav tam, fol. 138 b), ter ima kronist Rastić svoje podatke in Radičēvo ime iz te arhivske knjige.

Zadnjikrat navaja Rastić našega Radiča pod letom 1470 zopet kot poslanca hercega Vlatka »dopo qualche settimana (Vlatcho) mandò Radic Uprauda e Radich Grupchieuich con certe dimande, alle qualli la repubblica si scusò«.¹¹ To vest je črpal Rastić iz Acta cons. rog. XXI, kjer je na fol. 1 pod 21. avgustom 1470 sklep senata, naj se rektor in Mali svet opravičita obema Vlatkovima poslancema (t. j. naj odbijeta Vlatkovo zahtevo), samo Rastić navaja ime drugega poslanca kot Radich Grupchieuich, a original ima Radiz Grupchouich, kar je pravilno.¹²

Končno se Rastićev Radič Uprauda omenja še enkrat v dubrovniških virih, toda tega primera Rastić ni mogel opaziti in ga ne navaja, zato ker ni omenjen v arhivskih knjigah »Acta cons. rog.«, ampak samo v listini-pobotnici hercega Vlatka od 25. marca 1468. V pobotnici herceg Vlatko pravi, da je od Dubrovčanov sprejel denar »по нашихъ поклицарихъ по кнезъ Радичъ Богдановихъ и нашемъ дикъ Ивръ«,¹³ a na hrbtni strani pobotnice je dubrovniški kancelar zapisal

⁷ Radojčić l. c., 225.

⁸ Mon. XXV, 355.

⁹ Ta podatek mi je iz Acta cons. rog. XVI izpisal ravnatelj arhiva dr. Foretić in se mu za to zahvaljujem.

¹⁰ Mon. XXV, 380.

¹¹ Ravno tam, 383.

¹² Tudi ta podatek mi je izpisal dr. Foretić. O Grupkoviću prim. GZM 1952, 313 pod št. 134.

¹³ Lj. Stojanović, Stare srp. povelje i pisma II, 181.

v italijanščini, da je bila vsota izplačana »a Vlatcho et a conte Stephano et per essi a Radiz Oprouda et a Ifcho Diach«.¹⁴

Iz zapisa dubrovniškega kancelarja zvemo zanimivo dejstvo, da se Rastičev Radič Upravda piše pravzaprav Radič Bogdanović in da ta Radič Bogdanović nosi še bolj zanimivi vzdevek (Spitzname) Oprouda. Mora se prav posebno naglasiti, da kronist Rastič našega Radiča dosledno piše Radič Uprauda (Mon. XXV, 335 dvakrat, 380 in 383), da pa Rastičevi viri, namreč Acta consilii rogatorum, prav tako dosledno in povsod (knj. XVI, fol. 53, XX, fol. 134 in 138^a ter XXI, fol. 1) to ime pišejo jasno in razločno Oprouda. Rastič je torej od vsakega Oproude napravil Upravdo. Pač najbrž pod vplivom Orbinija in Luccarija, ali vsaj Luccarija, katerega je brezdvomno poznal. Orbini in Luccari sicer ne navajata Rastičevega Radiča Upravdo recte Oproudo, a svojega Upravdo Katunara ne navajata v istih letih 1459 (1468), 1469 in 1470 kakor Rastič, temveč v letih 1453 oziroma 1463, in v zvezi s popolnoma drugimi dogodki, kakor jih omenja Rastič, toda vkljub temu skoraj ne more biti dvoma, da je Orbini-Luccarijev Upravda Katunar ista, na dvoru hercega Stjepana službujoča osebnost, kakor Rastičev Radič Upravda na dvoru Stjepana in njegovega sina — naslednika Vlatka. Ta od svojega očeta ni prevzel samo Radiča Upravdo — Oproudo, ampak še celo vrsto drugega osebja (miloševski mitropolit David, dijaka-pisarja Radivoja Dobriševića, Radiča Grubkovića itd.; prim. GZM 1952, 305, 309 in 318). V vseh primerih gre torej za hercegovskega dvorjana Radiča Bogdanovića, ki ga Dubrovčani nazivajo Radič Oprouda.

Radojčić je bil na pravem sledu, ko je za Jiročekovega Opravdo spraševal »da li ga, zaista, treba tako čitati? Da nije ime Upravda nastalo samo kao posledica lošega čitanja?«¹⁵ Točno. Kot posledica slabega čitanja in še slabšega tolmačenja.

Gotovo je že Orbini v enem od svojih virov čital »Oprouda«, toda to tolmači z Upravdo, ker mu izraz Oprouda ni bil znan. Luccari je moral imeti isti vir pred seboj. Na to kaže ne samo isto ime Uprauda Katunar de Dabar, ampak tudi omenjanje Donjih Vlahov in Polimcev, čeprav pod drugim letom in drugimi okoliščinami — ali je bil ta vir kaka dubrovniška ali kaka hercegovska kronika, bi se zastoj spraševali — toda Luccari je šel korak dalje in je izmišljeno — skombinirano hercegovsko ime Upravda prenesel že na cesarja Justinijana. Ali je to stuhtal on sam, ali v zvezi s someščanom in sodobnikom Orbinijem, ali celo morda v zvezi z Marnavićem, ki je teh let, ko delata Orbini in Luccari, pisateljjuoči bogoslov v Rimu? Na to pač menda ne bomo nikdar dobili odgovora. Vsekakor je ime Upravda, kakor točno domneva Jagić, skovanka jugoslovanskih zgodovinarjev, nastala med leti 1601 in 1605, z dodatkom, da je ta skovanka nastala na podlagi nerazumljivega oziroma nerazumljenega priimka Oprouda. Vzrok tega prenosa z Oproude na Upravdo bo pri Orbiniju

¹⁴ Prim. GZM 1952, 310.

¹⁵ Glas 184, 225.

in Luccariju nekoliko odpustljivega neznanja, mnogo več pa fantastičnosti, ki je izvirala pri njih iz najčistejših pobud, iz plamtečega rodoljubja, medtem ko je pri Marnaviću večjo vlogo igralo často- in koristoljubje.

Od Orbinija in Luccarija naprej pa postaja zadeva z Oproudo — Upravdo nerodna za našo historiografijo in postaja zgovoren dokaz temu, kako pri najglobljih učenjakihi zaman iščemo popolnosti. V malenkostih se zmotijo tudi največji. K. Jireček je v istih dubrovniških arhivskih knjigah *Acta consilii rogatorum*, iz katerih je Rastić črpal svojega Radiča Upravdo, čisto pravilno čital Radićevo ime kot »Oprouda«, ¹⁶ toda kot rojenemu Čehu mu beseda ni bila znana (oproda — oprovda namreč ni občeslovanska, ampak samo jugoslovanska spo-sojenka) in je naredil samo malenkostno napako, da jo je sam racionalistično tolmačil »Opravda« od »opravdati«, ni pa pogledal v Miklošičev etimološki slovar, kjer bi bil pod »oproda« našel stvarno razlago. Bolj nerodno je pri Jagiću, Šišiću in Radojčiću, da se niso spomnili srbohrvatskega »oprovde«, ki je bil znan vse do XVI. stoletja kot živa klasna oznaka. Uporablja jo še Marulić v svojem epu *Judita*, a K. Frankopan še leta 1527 prosi v svojem pismu »odpišite mi po tom našem oprovdi«, ¹⁷ toda že leta 1600 je Dubrovčana Orbini in Luccari več ne razumeta. Pozneje je pri Srbih in Hrvatih ta termin sploh zginil, ker je zginil obenem z viteštvom tudi substrat termina, namreč vitezov oprovda — oproda (armiger, Ritterknappe), medtem ko se je pri nas obdržal v viteških romanih. Zanimivo je, da Miklošič našega oprodo — oprovdo tolmači z madžarskim apród istega pomena, a Mažuranić nasprotno domneva, da izvira beseda iz slovanskega »oprovoditi« — oprovoda — oprovda in da so jo Madžari prevzeli od nas, kar pa ne bo držalo. Očitno je Miklošičeva razlaga pravilnejša, skrajno zanimivo pa je, da smo Slovenci ta termin iz fevdalnega družbenega ustrojstva prevzeli od Madžarov, ne pa od Nemcev, kakor bi pričakovali. Iz vsega se vidi, da je Upravda pri Orbiniju, Luccariju, Marnaviću in Rastiću nastal iz »Oprouda« v virih.

Končno še par besed o hercegovskem Radiću Oprovdi. I Hercegovci i Dubrovčani imajo še prav posebno razvito neprijetno navado, ki jo v manjši meri najdemo pri vseh narodih, namreč da radi dajejo pejorativne priimke, včasih že neotesane in nedostojne. Rodbine Galea v Dubrovniku se je prijel priimek »Goriguzica«, Simon Bundić je v ustih ljudstva postal Šime Gaćar itd. ¹⁸ Na isti način je naš Radić Bogdanović v Dubrovniku bolj znan kot Oprouda kakor pa kot Bog-

¹⁶ Bryce-ovo delo, kjer se nahaja Jirečkovovo pravilno čitanje, toda napačno tolmačenje, mi ni na razpolago, toda se to da povzeti iz Šišića. *Nastavni Vjesnik* IX, 571.

¹⁷ Prim. Rječnik jugoslav. akademije in še bolj natančno Mažuranić, *Doprinosi za pravno-povjesni rječnik pod »oprovda«*. Oba slovarja imata mnogo bolj obširno gradivo, kakor Miklošičev etimološki slovar, ki ima samo najkrajšo razlago.

¹⁸ Prim. *Monumenta hist. ragusina* I, indeks pod Galea in Bonda, najpopolnejšo zbirko podobnih imen pa prim. pri K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens* I (*Denkschriften d. Akad. Wien* 48, 1902, str. 77).

danović. Seveda že davno ni bil več oproda, ampak vlasteličić-knez, kakor se to izrecno omenja v pobotnici hercega Vlatka od 25. marca 1468, toda to mu ni koristilo, on je Dubrovčanom ostal »oproda«, kar je morda bil v mladosti, ali verjetneje celo njegovi predniki.

Tako nam od vse sijajne legende o velikem bizantinskem cesarju slovanskega pokolenja Upravdi ni ostalo drugega, kakor skromni hercegovec Radić Oproda, ki je postal nevede in nesluteč podlaga za enega od najbolj zanimivih falzifikatov svetovne zgodovine.

THE BASIS OF THE HYPOTHESIS ABOUT THE SLAV ORIGIN OF JUSTINIAN

R é s u m é

James Bryce, Ferdo Šišić and Nikola Radojčić, in their treatises, have thoroughly examined and elucidated the problem of falsity concerning the Slav origin of the emperor Justinian. The only thing not yet explained is the question wherefrom Orbini, Luccari and Ivan Tomko-between 1601 and 1605 — had taken the name Upravda. In the treatise of Bryce Jireček already called attention to the name Oproda found in the archives of Dubrovnik of XVth cent. According to Jireček the correct form is Opravda (from opravdati = to justify, to warrant, to defend).

The author supports by the archives of Dubrovnik and cites therefrom all five instances where, between 1459 and 1470, a Radić Oproda is mentioned. This Radić Oproda was delegate of rulers of Herzegovina — „hercegs” Stjepan and his son and successor Vlatko. The key for the explanation of the name Oproda is given by the acknowledgment of receipt of the „herceg” Vlatko of March 25, 1468 (ed. of Lj. Stojanović, Starosrpske povelje i pisma, II, p. 181, No. 760). Vlatko acknowledges in the text receipt of money from Dubrovnik by his delegates Radić Bogdanović and clerk Ivko, while the Chancery officer of Dubrovnik notices „a tergo” of the same acknowledgment that the Government of Dubrovnik disbursed the money to the delegates of the „herceg”: to Radić Oproda and clerk Ivko. It appears from this document that the real name of Radić was Bogdanović, but the people of Dubrovnik knew him by his nickname Oproda. This denomination „Oproda” is, therefore, but a nickname, as it would be given to noticeable persons by the people of Dubrovnik and Herzegovina most frequently in the Middle ages, as today, too, this is a customary manner.

In Serbocroatian of Middle Ages „Oproda” means „armiger”, shield-bearer and this meaning was common till the middle of the XVIth cent. (in Serbocroatian of today it is used no more). When in the Balkans, after the Turkish occupation, the knighthood disappeared, the name of shield-bearer „Oproda” passed away too. When Mauro Orbini, about 1600, was arranging his „Il regno degli Slavi”, he did no more understand the word „Oproda”, which he had found in the sources of the XVth cent. From an unknown „Oproda” he combinatorily derived the more known Upravda, while Luccari from Oproda-Upravda made *emperor Justinian*, the translation of whose name would really correspond to the Slav Upravda.

Georgije Ostrogorski

KONSTANTIN PORFIROGENIT O KONSTANTINU POGONATU

Prema jednoj staroj tradiciji nadimak Pogonat (Bradati) nosio je car Konstantin IV (668—685). Tako zovu ovog vladara docniji Vizantinci, a tako ga zovu i moderni vizantolozi. Međutim, već pre duže vremena poznati engleski istoričar Bruks istakao je u jednom malom članku da je ta tradicija, izgleda, nastala zabunom i da ustvari Konstantin Bradati nije bio Konstantin IV nego njegov otac Konstans II (641—668), čije je pravo ime takođe bilo Konstantin.¹ Zaista, na novcu se Konstans II, kao uostalom i njegov deda car Iraklije, često prikazuje sa upadljivo dugačkom bradom, dok Konstantin IV, naprotiv, ima sasvim običnu bradu.² Pored toga, Bruks je upozorio na to da se u opisu carskih grobova u Porfirogenitovoj Knjizi o ceremonijama, kako izgleda, kao Pogonat ne citira Konstantin IV već njegov otac. Prema Bruksu, Konstantin IV se prvi put javlja sa nadimkom Pogonat u različitim redakcijama hronike Simeona Logoteta. Ova grupa hronika, nastala sredinom X veka, zna i kojom je prilikom car Konstantin IV dobio taj nadimak: kad je po stupanju na presto mladi Konstantin IV, na vest o očevoj pogibiji u Sirakuzi, krenuo sa flotom za Siciliju, on je pošao u pohod golobrad a vratio se u Carigrad već sa bradicom. Iz hronike Simeona Logoteta nadimak Pogonat, zajedno sa ovom naivnom pričom, prodro je u docnije vizantinske hronike. Naprotiv, stariji izvori ne znaju za taj nadimak: ne navodi ga ni Teofan, ni patrijarh Nićifor, ni prvobitna redakcija hronike Georgija Monaha.

Međutim, zanimljivi Bruksov članak bio je malo zapažen i vizantolozi najvećim delom i danas, prema ustaljenoj tradiciji, nazivaju Pogonom Konstantina IV.³ Uostalom, Bruksova argumentacija bila je

¹ E. W. Brooks, Who was Constantinus Pogonatus? *Byz. Z.* 17 (1908), 460—462.

² Cf. W. Wroth, *Catalogue of Imp. Byz. Coins I*, pl. XXX—XXXV (Konstans II); II, pl. XXXVI—XXXVIII (Konstantin IV).

³ Da navedemo samo najpoznatije novije priručnike: Ф. И. Успенский, *История византийской империи I* (1913), 717; Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire byzantin* (1919) 222; Ch. Diehl-G. Marçais, *Le monde oriental de 395 à 1081* (1936), 240; N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine III* (1934), 314 (Index); К. 'Αμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους I* (1939), 328; L. Bréhier, *Vie et Mort de Byzance* (1947), 571 (Index); В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове I* (1918), 139; St. Runciman,

nepotpuna. Pored svedočanstva koje pružaju slike na novcu, on se pozvao samo na jedno mesto iz Knjige o ceremonijama. Pri tome on izražava čuđenje da istoričari nisu obratili pažnju na ovaj podatak. No još je čudnovatije da se sam Bruks, specijalno ispitujući ovu temu, zadovoljio jednim podatkom iz Knjige o ceremonijama, a nije potražio obaveštenja i u drugim Porfirogenitovim spisima. O tome koji je car nosio nadimak Pogonat ima, naime, podataka i u *De thematibus* i u *De administrando imperio*. Ti podaci su jasniji i određeniji no svedočanstvo iz *De caerimoniis*. Ali pada u oči da se ti podaci međusobno ne slažu — i upravo u tome je njihov naročiti interes.

Mi se vraćamo na pitanje koje je Bruks pre skoro pola veka pokrenuo a koje samo po sebi nije od velikog značaja, ne zbog toga što bismo želeli da upotpunimo njegovu argumentaciju, već zato što se na ovom primeru mogu uočiti izvesne osobine Porfirogenitovih spisa koje bacaju puno svetlosti na zaista važno pitanje o karakteru ovih spisa kao izvora.

*

Podatak iz Knjige o ceremonijama, na koji je Bruks upozorio, nalazi se, kao što smo napomenuli, u opisu grobova pretstavnika carskih porodica sahranjenih u crkvi sv. Apostola u Carigradu. Posle grobova Iraklija i njegove žene Favijske Eudokije spominju se ovde grobovi Konstantina Pogonata i njegove žene Fauste a zatim grob »u kome leži Konstantin, unuk Iraklija, sin Konstantina Pogonata.«⁴ Pošto se žena Konstantina IV nije zvala Fausta nego Anastasija i pošto Konstantin IV nije imao sina Konstantina, Bruks je zaključio da se pod Konstantinom Pogonatom ovde podrazumeva Konstantin — Konstans II (ime njegove žene nije poznato iz drugih izvora), dok se Konstantin IV navodi kao Pogonатов sin. Iako Konstantin IV nije bio Iraklijev unuk, kako se kaže u tekstu, već njegov praunuk,⁵ ovaj zaključak je nesumnjivo opravdan, tim pre što na njega upućuje i sam redosled nabiranja.⁶

History of the First Bulgarian Empire (1930). 26; F. Šišić, Povijest Hrvata (1925), 269; К. Јиречек-Ј. Радонић, Историја Срба I (1952), 60. — A. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire Byzantin I (1952), 256 uzima u obzir i prihvata Bruksovu tezu, ali se čak i kod njega u indeksu (t. II, 454) Konstantin IV ipak navodi sa nadimkom Pogonat.

⁴ De caerim. lib. II, cap. 42, p. 644, 15 (ed. Bonn): *ἕτερος λάρναξ Προικονήσιος Κωνσταντίνου Παγωνάτου. ἕτερος λάρναξ ἀπὸ λίθου πρασίνου Θεσσαλικῆς, ἐν ᾗ ἀπόκειται Φαῦστα ἡ γυνὴ Κωνσταντίνου Παγωνάτου. ἕτερος λάρναξ Σαρακηνός, ἐν ᾗ ἀπόκειται Κωνσταντίνος. Ἐγγων Ἡρακλείου, υἱὸς Κωνσταντίνου τοῦ Παγωνάτου.*

⁵ Tako da bi se pri striktnom tumačenju teksta moglo zaključiti da se ovde Pogonatom naziva Iraklijev sin Konstantin III, a Pogonatovim sinom Iraklijev stvarni unuk Konstans II. Međutim, takvo tumačenje nije moguće, tim pre što se ni žena Konstantina III nije zvala Fausta nego Grigorija. Up. Brooks, op. cit., 461. — Uostalom, već patriarh Ničifor u svom hronološkom spisku naziva Konstansa II sinom, a Konstantina IV unukom Iraklija, zaboravljajući na Konstantina III koji je vladao samo nekoliko meseca.

⁶ Uprkos ovom redosledu, Reiske, polazeći od uverenja da je Pogonat bio Konstantin IV, u svom latinskom prevodu umesto *υἱὸς Κωνσταντίνου Παγωνάτου* stavio je »pater Constantini Pogonati«, naglasivši u komentaru (De caerim. II, 768): »Filium Constantini Pogonati patri cognominem nullum novi.«

Međutim, vrlo je upadljivo da se na jednom mestu u Spisu o temama Pogonatom naziva upravo Konstantin IV. I dok opis carskih grobova u Knjizi o ceremonijama sigurno nije sastavio sam Konstantin Porfirogenit,⁷ pomenuti podatak u Spisu o temama može biti potiče iz pera samog cara Konstantina VII. Taj podatak nalazi se, naime, u početnom delu druge knjige De thematibus, koji ima karakter uvoda i donekle potseća na predgovor na početku prve knjige kojim počinje ceo spis, pa nije neverovatno da ga je napisao sam car-redaktor. Govoreći o osnivanju teme Trakije posle dolaska Bugara na Balkansko Poluostrvo, Porfirogenit kaže da se prelaz tih varvara preko Dunava dogodio pred kraj vlade Konstantina Pogonata: *ἐγένετο δὲ ἡ τῶν βαρβάρων περαιώσις ἐπὶ τὸν Ἰστρον ποταμὸν εἰς τὰ τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πρωγωνάτου*.⁸ Nema, naravno, nikakve sumnje da se tu pod Konstantinom Pogonatom podrazumeva Konstantin IV, jer se zna da su Bugari prešli Dnuav za njegove vlade, i to oko 680 g.

No najzanimljiviji su podaci o Bradatom caru u Spisu o narodima, i to naročito u 21 poglavlju tog spisa. U ovom poglavlju, koje se uglavnom zasniva na Teofanovoj hronici i čini deo jedne veće kompilacije o starijoj istoriji Arabljana, priča se najpre o upadu Mardaita u Liban i o poslanstvu koje je Muavija u vezi s tim uputio caru Konstantinu IV, iza čega je i car poslao kalifi svog izaslanika: *ἐπὶ ταύτῃ τῇ προφάσει πέμπεται παρὰ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, τοῦ ὀρθοδόξου, υἱοῦ τοῦ Πρωγωνάτου, Ἰωάννης δὲ ἐπίκλην Πιτζηκαύδης*.⁹ Međutim, odgovarajuće mesto u Teofanovoj hronici glasi: *ὁ δὲ βασιλεὺς τοὺς τοιοῦτους πρέσβεις δεξάμενος... ἀπέστειλε σὺν αὐτοῖς ἐν Συρίαν Ἰωάννην τὸν πατρίκιον, τὸ ἐπίκλην Πιτζηκαύδην*.¹⁰ Prema tome, napomena da je Konstantin IV bio Pogonatov sin ne nalazi se kod Teofana i naročito je dodata u tekstu De adm. imp.¹¹ Dalje, tamo gde se

⁷ Već davno je zapaženo da se u tom opisu spominje i grob samog Konstantina Porfirogenita. Istina, to je docniji umetak, kao što se vidi iz reči: *ἐν ᾧ ἀνέκειται Λέων ὁ δαίδιμος σὺν τῷ υἱῷ Κωνσταντίνῳ ὕστερον τελευτήσαντι τῷ Πορφυρογεννήτῳ* (De caerim. 643, 7). Činjenica da se Lav VI naziva *δαίδιμος* (na drugim mestima, iza toga *μανάριος*: De caerim. 643, 11, 17) potvrđuje da je tekst ovog poglavlja sastavljen verovatno još u doba Konstantina Porfirogenita, ali nema nikakvog razloga za pretpostavku da ga je sastavio sam car Konstantin.

⁸ De them. lib. II, cap. 1, p. 46, 1 (ed. Bonn). — Novo izdanje A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De thematibus (Studi i Testi 160), Vaticano 1952, nije nam još pristupačno. Bliža obaveštenja o tom delu dobili smo tek za vreme štampanja ovog članka iz kritike F. Dölger'a u Byz. Z. 45 (1952), 390 sq. Teza da je druga knjiga De them. nastala krajem X veka i da ju je sastavio istoričar J. Genesije svakako ne izgleda srećna, kako to primećuje i Dölger. Uostalom, za nas nije od naročite važnosti da li je početni deo druge knjige De them. napisao sam Konstantin Porfirogenit ili neko drugi. Važno je za nas samo to da pisac tog poglavlja nije identičan sa autorima ostalih podataka o Konstantinu Pogonatu koji se nalaze u Porfirogenitovim spisima i da prema tome ti podaci potiču od više različitih lica (dodato u korekturi).

⁹ De adm. imp. cap. 21, 9 (ed. Moravcsik-Jenkins).

¹⁰ Theoph. I, 355, 14 (ed. De Boor).

¹¹ Ova napomena bunila je redom sve izdavače, čvrsto uverene da je Pogonati bio sam Konstantin IV. Već je Meursius predložio da se reč *υἱός* izostavi, što su prihvatili i Banduri i Bekker, dok je Migne stavio zapetu iza *υἱός*. Up. aparat u izdanju Moravcsik-Jenkins. Međutim,

završava prikaz o događajima iz doba Konstantina IV, kaže se: *ἐν τοῦτοις τελευταῖα Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς, ὁ υἱὸς τοῦ Παυωνάτου, κρατήσας τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἔτη ιζ' καὶ ἐβασίλευσεν ἀντ' αὐτοῦ Ἰουστινιανός, ὁ υἱὸς αὐτοῦ*.¹² Naprotiv, Teofan kaže samo: *Τούτῳ τῷ ἔτει ἀνεπήλθ' εὐσεβὴς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος κρατήσας ἔτη ιζ' καὶ ἐβασίλευσεν Ἰουστινιανός ὁ υἱὸς αὐτοῦ*.¹³ Dakle, i ovde je dodata ista napomena da je Konstantin IV bio Pogonatorov sin.

Međutim, u istom poglavlju, negde na sredini između obe gore citirane rečenice koje govore o caru Konstantinu IV kao o Pogonatorovom sinu, Konstantin IV se odjedanput javlja kao Pogonat. Ovde se priča o borbama u Kalifatu, o sudbini Moavijinih potomaka i, najzad, o prelazu Arabljana u Španiju. No pošto je time prešao granice vlade Konstantina IV, pisac napominje da se to dogodilo već »u danima Justinijana Rinotmeta, a ne Pogonata«: *ἐν ταῖς ἡμέραις Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινότμητου, οὐχὶ δὲ τοῦ Παυωνάτου*.¹⁴ Ovu priču pisac ne uzima iz Teofana, nego izgleda iz nekog istočnog izvora, jer se on žali da grčki istoričari o tome ništa ne pišu.¹⁵ Ali, kako mu bilo, jasno je da primedbu da Arabljani nisu prešli u Španiju za vreme Konstantina IV nego tek za vreme Justinijana II naš pisac ne preuzima iz svog izvora nego unosi sam, primetivši da je poremetio hronološki red izlaganja. I, eto, pri tome on Justinijana II naziva Justinijanom Rinotmetom, a Konstantina IV — Pogonatom.

No onda je očigledno da napomene u gore navedenim rečenicama, koje izrično naglašavaju da je Konstantin IV bio Pogonatorov sin, ne potiču od sastavljača ovog poglavlja. Čini se da je moguće samo jedno rešenje: ove napomene su dodate docnije i predstavljaju marginalne beleške nekog čitaoca, koje je zatim prepisivač rukopisa uneo u tekst. Ovaj docniji čitalac, koji je svakako takođe pripadao najvišem dvorskom krugu,¹⁶ smatrao je, dakle, da je Pogonat bio otac Konstantina IV, Konstans II, i u želji da tačno odredi o kome se caru Konstantinu ovde radi on dva puta specijalno naglašava da je car Konstantin IV, otac Justinijana II, bio Pogonatorov sin. Naprotiv, sastavljač 21 poglavlja Spisa o narodima Pogonatom naziva samog Konstantina IV i u tome

zbunjeni su čak i ovi najnoviji, odlični izdavači, kako to pokazuje njihov Index, p. 300. — Isto i u oba dosada najopsežnija istraživanja o De adm. imp.: J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, Byz. Z. 15 (1906), 530; G. Manojlović, *Studije o spisu »De administrando imperio cara Konstantina VII Porfirogenita*, Rad 182 (1910), 43 sq.

¹² De adm. imp. 21, 46.

¹³ Theoph. I, 361, 15.

¹⁴ De adm. imp. 21, 30.

¹⁵ De adm. imp. 21, 31. Međutim, kao što je pokazao u svom izvrsnom istraživanju J. B. Bury, op. cit. 529 sq., ustvari naš pisac (Bury kaže: Konstantin) jednostavno nije uspeo da pronadje kod Teofana odgovarajući izveštaj, pošto ga je tražio na pogrešnom mestu, pobrkavši Tarikovo osvajanje Španije 711 g. (u doba Justiniana II) i dolazak u Španiju Abd-ar-Rahmana, rodonačelnika španske dinastije Omajada, 755 g. U ova, kao uvek, vrlo jasna i oštroumna Bury'eva izlaganja Manojlović, op. cit., 43 sq., unosi nepotrebnu zabunu.

¹⁶ Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Budapest 1949, p. 12 i 33 dobro ističu da je De adm. imp. bio spis poverljive prirode, nepristupačan običnim smrtnicima.

se podudara sa gore navedenim pasusom iz Spisa o temama, za koji smo pretpostavili da ga je možda napisao sam Konstantin Porfirogenit. Međutim, 21 poglavlje Spisa o narodima, kao ni ceo odeljak o starijoj istoriji Arabljana kome ovo poglavlje pripada, sigurno nije sastavio sam Porfirogenit. Jedna veća partija izveštaja o Arabljanima, uzetih uglavnom iz Teofana, završava se ovim rečima koje svakako ne potiču od samog cara Konstantina nego od nekog njegovog saradnika: *Ἔως ὧδε ἐκανόνισεν τοὺς χρόνους τῶν Ἀράβων ὁ ἐν ἀγίοις Θεοφάνης... μητροδότειος τυγχάνων τοῦ μεγάλου καὶ εὐσεβοῦς καὶ χριστιανικωτάτου βασιλέως Κωνσταντίνου, υἱοῦ Λέοντος κ τ. λ.*¹⁷

Na kraju 48 poglavlja Spisa o narodima nalazi se jedna beleška o izumu Grčke vatre, koja glasi: *Ιστέον, διὰ ἐπὶ Κωνσταντίνου, υἱοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ καὶ Πωγωνάτου καλουμένου, Καλλίνικός τις ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Ῥωμαίοις προσφυγῶν, τὸ διὰ τῶν σιφῶνων ἐκφερόμενον πῦρ ὑγρὸν κατεσκεύασεν, δι' οὗ καὶ τὸν τῶν Σαρακηνῶν στόλον ἐν Κυζίκῳ Ῥωμαῖοι καταφλέξαντες τὴν νίκην ἤρασαν.*¹⁸ Kao što vidimo, ova beleška, koja se takođe odnosi na vreme Konstantina IV, sadrži napomenu o tom caru kao Pogonatovom sinu sasvim sličnu gore navedenim napomenama iz 21 poglavlja, u kojima smo prepoznali docnije umetnute marginalne beleške. Jedva se može posumnjati u to da ova primedba i ovde ima isto poreklo i potiče od istog lica kao i slične primedbe u 21 poglavlju.¹⁹

¹⁷ De adm. imp. 22, 77. — Jenkins, op. cit. 11, je u pravu ističući da vrlo mali deo De adm. imp. stvarno potiče iz pera Konstantina Porfirogenita. Ovo važi, naravno, i za ostala Porfirogenitova dela.

¹⁸ De adm. imp. 48, 28. S ovim tekstom vredi uporediti:

Theoph. I, 354, 13: *τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγῶν τοῖς Ῥωμαίοις πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη ἐνέπρησε καὶ σύμψυχα κατέκαυσεν. καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης ἐπέστρεψαν καὶ τὸ θαλάσσιον πῦρ εὗρον.*

Sym. Log.-Theod. Melit.: *Καλλίνικος γάρ τις ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγῶν τοῖς Ῥωμαίοις, πῦρ ὑγρὸν ἀρχήθεν αὐτὸς κατεσκεύασε, καὶ τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη καταπρήσας σύμψυχα ἀπώλεσεν. Καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης μεγάλης ἐπέστρεψαν, ἔκτοτε τὸ ὑγρὸν πῦρ ἐφευρόντες (od dosada objavljenih redakcija Logotetove hronike redakcija Teodosija Melitinskog daje ovde, kao i u većini slučajeva, najbolji tekst).*

Skyl.-Cedr. I, 765, 11: *τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλίου πόλεως τῆς Αἰγύπτου προσφυγῶν τοῖς Ῥωμαίοις, πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη κατέπρησεν ἐν Κυζίκῳ, σύμψυχα καταποντίσας αὐτά. αὐτὸς οὖν ἐστὶν ὁ τὸ θαλάσσιον πῦρ ἐφευρόν.*

Jasna je zajednička osnova svih ovih tekstova (jasno je takođe da je stilizacija beleške u De adm. imp. najslobodnija a ujedno i najinteligentnija). Ali se postavlja pitanje kakav je njihov međusobni odnos. Bu r y, op. cit. 539, bio je mišljenja da je beleška u De adm. imp. uzeta iz Teofana, dok je u pogledu Logotetove hronike izneo zanimljivu pretpostavku da je njen tekst uzet direktno iz »izgubljene hronike koja je bila glavni izvor Teofanov za VII vek.« Na ovu misao navela ga je reč *ἀρχήθεν* u tekstu Logotetove hronike. Međutim, još je mnogo značajnije da i beleška u De adm. imp. i Skilica podudarno tvrde da je arabljanska flota uništena *ἐν Κυζίκῳ*, dok Teofan o tome ne kaže ništa. Istina, na početku svog prikaza o borbama oko Cari-

¹⁹ Naprotiv, dovoljno je baciti jedan pogled na tekst opisa carskih grobova u Knjizi o ceremonijama (v. gore prim. 4) da bi se uvidelo da tamo nadimak Pogonat nije naknadno umetnut.

Prema tome, u Porfirogenitovim spisima ima više podataka o caru s nadimkom Pogonat, ali se taj nadimak u *De them.* i u 21 poglavlju *De adm. imp.* na jednom mestu pripisuje Konstantinu IV, dok se na dva druga mesta istog poglavlja kao i u 48 poglavlju istog spisa i u *De caerim.* Konstantin IV naziva Pogonatovim sinom. Pokazalo se da je pitanje o tom nadimku složenije no što je Bruks mislio. Autoritet Konstantina Porfirogenita, na koji se Bruks pozivao, ne pomaže mnogo, jer su navodi u Porfirogenitovim spisima sasvim protivrečni. Ipak po svemu izgleda da je Bruks bio u pravu kad je tvrdio da je nadimak Pogonat prvobitno pripadao Konstansu II a da je docnije zabunom prenet na njegovog sina Konstantina IV. Mnoge slike Konstansa II na novcu zaista su u ovom pogledu tako karakteristične i upadljive da se preko tog argumenta ne može preći. Uz to, Bruks je vrlo duhovito objasnio zašto je nadimak Konstansa II mogao preći na njegovog sina. Zabuna je lako mogla nastati zato što se ovaj car sve više nazivao Konstansom tako da se na njegovo pravo ime Konstantin gotovo i zaboravilo, pa se usled toga i njegov nadimak Konstantin Pogonat povezao za njegovog sina Konstantina. Naprotiv, teško bi bilo objasniti zašto bi nadimak Konstantin Pogonat, da je pripadao Konstantinu IV, prešao na njegovog oca Konstansa II.

Međutim, zabuna koja je nastala oko ovog nadimka ne potiče tek od Simeona Logoteta. Njegova hronika, koja se završava 948 g., nije prvi poznati izvor koji taj nadimak pripisuje Konstantinu IV, kako je to mislio Bruks. Mi smo videli da se Konstantin IV javlja kao Pogonat, otprilike u isto vreme, u *De administrando imperio* i, svakako ranije, u *De thematibus*.²⁰ Još starijih podataka o tom nadimku mi začudo

grada Teofan ukratko spominje zauzeće Kizika od strane Arabljana (Théoph. I, 354, 2; ovu rečenicu prepisuje skoro bukvalno Skyl.-Cedr. I, 765, 3). Moglo bi se možda pomisliti, iako to nije mnogo verovatno, da je to navelo autora vesti o Grčkoj vatri u *De adm. imp.* da u svojoj belešci spominje Kizik, ili bi se moglo, i to sa većom verovatnoćom, pretpostaviti da je on to učinio tako reći ad maiorem gloriam grada Kizika, budući da se u prethodnim partijama u samom *De adm. imp.* (cap. 47 i 48) mnogo govori o Kizikskoj mitropoliji. No kako mu bilo, u svakom slučaju je teško, pa čak i nemoguće zamisliti da je Skilica nezavisno od njega uneo isti podatak, i to u istoj formulaciji *ἐν Κυζίκῳ*, dosta čudnovatoj kad se radi o pomorskoj bici. Čini se da postoje samo ove dve mogućnosti: ili je Skilica uzeo te reči iz *De adm. imp.*, ili su i autor beleške u *De adm. imp.* i Skilica koristili neki treći izvor u kome su se te reči nalazile. Prema tome, mi moramo da zaključimo bilo da je Skilica ovde, pored Teofana, upotrebio i *De adm. imp.*, bilo da su se autor beleške u *De adm. imp.* i Skilica služili neposrednim Teofanovim izvorom i da su iz njega uzeli reči *ἐν Κυζίκῳ*, dok ih je Teofan izostavio. Međutim, na osnovu ovde analiziranih tekstova, od dve mogućnosti koje smo izneli pretpostavku da je Skilica, koji je, kao što je poznato, bio visoki dostojanstvenik, koristio, pored Teofana, i *De adm. imp.* izgleda čak i verovatnija, kako s obzirom na veliku sličnost njegovog i Teofanovog teksta, koja dokazuje njegovu zavisnost upravo od Teofana, tako i s obzirom na to što se može prilično dobro objasniti zašto je autor beleške u *De adm. imp.* dodao u svom izveštaju podatak o Kiziku, ma da ga i nije našao kod Teofana.

²⁰ S druge strane, zaslužuje pažnju činjenica da autor marginalnih beležaka u 21 i 48 poglavlju Spisa o narodima insistira na tome da je Konstantin IV bio Pogonatov sin, iako je on svakako mlađi od Simeona Logoteta.

nemamo ili bar zasada ne znamo. Braneći svoju tezu, Bruks je podvukao da ni Teofan ni patrijarh Nićifor, ni prvobitna redakcija hronike Georgija Monaha ne nazivaju Konstantina IV Pogonom. Ali ne nazivaju oni tako ni Konstansa II. Drugim rečima, stariji izvori uopšte ne znaju za taj nadimak. Ovo ne može a da ne iznenadi, jer bi prirodno bilo očekivati da je takav nadimak, ma na koga se cara odnosio, morao nastati još za života tog cara ili barem uskoro posle njegove smrti. Međutim, mi možemo da ukažemo na jednu frapantnu analogiju. Ni poznati nadimak Justinijana II »Rinotmet« ne spominje se u starijim izvorima. Ni Teofan ni patrijarh Nićifor nikada ne nazivaju Justinijana II Rinotmetom.²¹ Vrlo je upadljivo da i za ovaj nadimak, kao i za nadimak Pogonat, najstarije poznate podatke pružaju Porfirogenitovi spisi, a pored njih opet Logotetova hronika.²²

*

Za rešavanje pitanja koji se vizantiski car u stvari zvao Pogonom spisi Konstantina Porfirogenita, kao što smo videli, ne daju mnogo ili, bolje rečeno, daju premnogo, jer zastupaju čas jednu, čas drugu verziju. Ali se zato pokazalo da je proučavanje ovog u suštini prilično beznačajnog pitanja veoma instruktivno za rasvetljavanje problematike samih Porfirogenitovih spisa, jer upravo neslaganja na koja se u njima po tom pitanju nailazi bacaju puno svetlosti na karakter i strukturu tih spisa. Odavno je poznato i više puta se naglašavalo da su protivrečnosti i nedoslednosti vrlo česta pojava u Porfirogenitovim delima. Pitanje o Bradatom caru, kojim smo se mi ovde pozabavili, pruža za to jedan dosada nezapažen, iako vrlo upadljiv i karakterističan primer. Nazivajući Konstantina IV čas Pogonom, čas Pogonatom sinom, Porfirogenitovi spisi samo odražavaju neslaganje koje je o tome postojalo. Tu se ne radi o slučajnim greškama ili omaškama. Podaci Porfirogenitovih spisa o caru Pogonatu ne slažu se zato što su ti podaci različitog porekla i potiču iz različitog vremena i od različitih lica. Analizirajući šest podataka o Pogonatu u Porfirogenitovim delima, mi smo mogli da utvrdimo da tih šest podataka potiču od četiri različita lica: od samog Konstantina Porfirogenita (?) (De them. II, cap. 1), od dva njegova saradnika (De adm. imp., cap. 21, 30 i De caerim. II, cap. 42) i od jednog docnijeg čitaoca (De adm. imp., cap. 21, 11 i 46 i cap. 48).

²¹ Georg. Mon. 742, 20 (ed. De Boor) naziva Justinijana II *δ ῥινόγλωσσόμητος*, ali nadimak *ρινόμητος*, koji se docnije tako udomačio, originalna redakcija hronike Georgija Monaha ne poznaje. Ovaj nadimak javlja se samo u docnijim rukopisima, u onim istim rukopisima u kojima se i Konstantin IV naziva Pogonom, iako originalna redakcija Georgijeve hronike za taj nadimak ne zna. Ni spisak careva, dodat Uskršnoj hronici, koji se nastavlja sve do u vreme Konstantina VII i Romana I Lakapina, ne navodi ni jedan ni drugi nadimak, već nabraja (Chron. Pasch. II, 84, ed. Bonn): *Ἡράκλειος, Κωνσταντῖνος* (Konstantin III), *Κωνσταντῖνος* (Konstans II), *Κωνσταντῖνος* (Konstantin IV), *Ἰουστινιανός*.

²² De them. 50, 14. De adm. imp. 21, 30 (v. gore) i 22, 4 (u naslovu, verovatno docnijeg porekla: cf. Bury, op. cit. 520 sq.). Sym. Log.-Theod. Melit. 120.

Proučavajući Porfirogenitove spise treba uvek naročito voditi računa o heterogenosti njihovih podataka i o njihovoj neusklađenosti, jer o usklađivanju svojih podataka car Konstantin i njegovi saradnici nikada se nisu mnogo brinuli. Treba uz to uvek uzimati u obzir mogućnost umetaka koji potiču iz docnijih marginalnih beležaka. To je pokazala, uostalom, već pre skoro pola veka velika i vrlo dragocena rasprava Bury'a o *De administrando imperio*, a to pokazuje još jedan put i ovo malo istraživanje na osnovu upoređenja podataka o jednom konkretnom i vrlo sitnom pitanju u sva tri glavna dela koja nose ime cara Konstantina Porfirogenita.

KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS UND KONSTANTINOS POGONATOS

Zusammenfassung

Wie E. W. Brooks, *Byz. Z.* 17 (1908), 460 ff. gezeigt hat, bezeichnete der Beiname Pogonatos ursprünglich Konstans II. (641—668) und wurde erst später — irrtümlicherweise — auf dessen Sohn Konstantin IV. (668—685) übertragen. Als Beweis berief er sich auf die Münzbilder, die Konstans II. mit einem ungewöhnlich üppigen Bart zeigen, und ferner auf eine Stelle in *De caerim.*, p. 644, 15 Bonn., die unter Konstantinos Pogonatos nicht Konstantin IV., sondern Konstans II. zu verstehen scheint. Indessen ist, was Brooks übersah, auch in anderen Schriften des Konstantinos Porphyrogenetos an mehreren Stellen von Konstantinos Pogonatos die Rede. Diese Stellen verdienen eine nähere Prüfung, weil sie zwar nicht zur Frage nach der Zugehörigkeit des Beinamens Pogonatos, wohl aber zur ungleich wichtigeren Frage nach dem Charakter und der Zusammensetzung der konstantinischen Schriften nicht unwesentliche Erkenntnisse vermitteln. Die diesbezüglichen Angaben in den Schriften des Konstantinos Porphyrogenetos sind nämlich widersprechend: in *De them.*, p. 46, 1 Bonn. und *De adm. imp.*, cap. 21, 30 Moravcsik-Jenkins wird Konstantin IV. als Pogonatos bezeichnet; in *De adm. imp.*, cap. 21, 9 und 46, also nicht nur in derselben Schrift, sondern sogar in demselben Kapitel (vermutlich handelt es sich um Marginalnotizen), und *De adm. imp.*, cap. 48, 28 wird er aber, ebenso wie in *De caerim.*, p. 644, 15, als Sohn des Konstantinos Pogonatos eingeführt. Der Beiname Pogonatos wurde also Konstantin IV. nicht erst durch die Logothetenchronik beigelegt, wie Brooks annahm. Die Angaben in den Schriften des Konstantinos Porphyrogenetos spiegeln die Unstimmigkeiten wider, die über die Zueignung dieses Beinamens bestanden, und bieten so ein bisher unbeachtetes, sehr charakteristisches Beispiel der in den konstantinischen Schriften nicht seltenen Widersprüche. In älteren bekannten Quellen kommt der Beiname Pogonatos merkwürdigerweise überhaupt nicht vor. Eine auffallende Parallele hierzu bietet indessen der bekannte Beiname Justinians II. — Rhinotmetos, für den gleichfalls die konstantinischen Schriften (*De them.*, p. 50, 14; *De adm. imp.*, cap. 21, 30 und 22, 4) neben der Logothetenchronik (Theod. Melit. 120) die ältesten bekannten Belege liefern.

Ivan Grafenauer

SLOVENSKA PRIPOVEDKA O UJETEM DIVJEM MOŽU

Divji mož in gorni mož se v slovenskih pripovedkah pogosto zamenjavata. Gorni mož je po pričevanju pripovedke o »Hudi muci«¹ prvotno pritlikavo vilinsko bitje, bodisi hišni malič, kakor v srednjeveški nemški pesnitvi »Daz schretel und der wazzerber«² iz 13. stoletja, bodisi pritlikavi gozdni možek, kakršen je retoromanski

¹ Nadležnega gornega moža odžene od hiše medvedarjev medved in te »hude muce« se gorni mož odtlej tako boji, da si ne upa več blizu. O pripovedki z literaturo glej. Iv. Grafenauer, Slovenski jezik (SJ) III (1940), 52—55. — V razpravi se bodo rabile le-te okrajšave:

AZN = Arhiv za zgodovino in narodopisje, Maribor,

Ehrismann II, 1 = Gustav Ehrismann, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters, Zweiter Teil. Die Mittelhochdeutsche Zeit. Erster Abschnitt, Frühmittelhochdeutsche Zeit. Beck, München (1922).

Ehrismann II, 3 = isto, Dritter Abschnitt, Schlußband (1935).

Graber, Sagen = Georg Graber, Sagen aus Kärnten (1914, ²1941).

Graber, Sagen u. Märchen = Georg Graber, Sagen und Märchen aus Kärnten (1935, ²1944).

Kelemina = Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Uredil Jakob Kelemina (1930).

Kocbek, Storijske = Fr. Kocbek, Storijske. Narodne pripovedke in pravljice iz gornjegrajskega okraja, Celje (1926); tudi v knjigi Fr. Kocbek, Savinjske Alpe, Celje (1926), str. 238—275.

Kotnik, Storijske = France Kotnik, Storijske I. Koroške narodne pripovedke in pravljice zbral in uredil..., Celje (1924).

LZ = Ljubljanski Zvon.

Pajek, Črtice = Jož. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, Ljubljana (1884).

SAZU = Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani.

SG = Slovenski Glasnik, Celovec.

Šašel, Bisernice = Ivan Šašel, Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada. V Adlešičih nabral... I in II.

Šašel-Ramovš = Narodno blago iz Roža. Zbral dr. Josip Šašel. Priredil F. Ramovš, AZN II, Maribor (1936—1937).

Vernaleken-Burg, Alpensagen = Theodor Vernaleken, Alpensagen. Hrsg. v. Hermann Burg, A. Pustet, Salzburg-Leipzig (1938).

Veselovskij, Solomon i Kitovras = A. Veselovskij, Slavjanskija skazanija o Solomone i Kitovrase i zapadnyja legendy o Morol'fe i Merline, SPb. (1872).

² Delo — gl. o njem Ehrismann II, 3, str. 70 — se pripisuje Heinrichu v. Freiberg (2. polovica 13. stoletja). *Schretel* = škratek; stvnem. *scrato* = pilosus, kosmatinec; srvnem. *wazzerber* (Wasserbär) ni Waschbär: rakun, ampak severni, beli medved.

Kanih, »velik kakor deček šestih let«, v gornjegrajski inačici, ali pritični gorski možič, varih gorskih zakladov, kakor v koroškoslovenski inačici iz Lipice ob Dravi sev. od Pliberka.³ In vendar večina inačic pripoveduje tu o divjem možu,⁴ kar je očitno nesmiselno: divjega moža, gozdnega moža, hostnika, ki je gospodar vse zverjadi v črnih gozdovih, ki kroglo, naravnost v usta ustreljeno, hladnokrvno izpljune, češ to je slab tobak, kádi ga sam, tega divjega moža bi se medved sploh ne lotil, in če bi se ga, bi ga divji mož na mestu na kosce raztrgal (prim. Besednik 1872, 22; Kres 1884, 607—08). Neskladnost se vidi zlasti v Podmilšakovi inačici naše pripovedke (Slov. Glasnik 1864, 281), ki združuje dve tipični in zato nezdružljivi potezi divjega in gornega možiča: divji mož najprej medveda vrže ob steno, da se ves hišni vogel odvali, ko se ga pa nato medved loti in mu hlače razporje (!), zbeži in se skrije v gozd (zdaj je pač gorni možič). — Docela izmaličena je pripovedka v knjigi Lojzeta Zupanca, Velikan Nenasit, belokranjske pripovedke (1944), str. 13—15, Grad na Kolečaju: divji mož je spremenjen v nenasitnega velikana, ki kmetom prazni kašče in hleve, pač simbol bivših grajskih gospodov; kmetje spuste nanj velikanskega medveda, ki se je bil priklatil v vas in so ga ujeli pa zaprli, in zdaj drug drugega ugonobita (podoba na str. 14).

Podobno zamenjujejo slovenske pripovedke — in ne le te — divjega in gornega moža tudi v pripovedki o »Ujetem divjem možu«. Teh pripovedk doslej pravzaprav niti ne poznamo še. Jakob Kelemina, »Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva« (1930), št. 150,

³ Slovenske inačice. Kanih (Kelemina, op. k št. 153, str. 391, opozarja, da imenujejo Ladinci žene divjih mož »gannes«): Kocbek, Storiže, št. 85. — Gorni mož: Šašel-Ramovš, odd. 1. Bajke, št. 1, na koncu, str. 4—5. — Graber, Sagen u. Märchen (1944), s. 211. Das Bergmandl und der Bärenreiber, iz Lipice ob Dravi s. od Pliberka. — Besedilo pri Mödendorferju, Koroške nar. pripovedke (1946), Gozdni mož III, 2. pol. str. 35, o katerem pravi opomnja str. 355, da je iz zbirke (I), t. j. iz avtorjevih »Nar. pripov. iz Mežiške doline«, Lj. (1924), in da sta to pripovedovala Ivan in Marija Jelen iz Mežice, je zgolj Šašljev pravkar omenjeni zapis, svojevóljno razširjen in prestavljen v papirnato časnikarsko slovenščino; v »(I)« tega besedila sploh ni. Tudi prva polovica odstavka »Gozdni mož III« je enako potrjena po Šašlu-Ramovšu, podobno tudi »Gozdni mož II«, le da je ta okrajšan in opomnja imenuje pravi vir. — Dodati bi bilo še dve nemški inačici iz bližine slovenske meje: Graber, Sagen u. Märchen (1944), 218: Der Poltergeist in Afritz (Strašilo v A.) in Graber, Sagen (1914), Nr. 208. »Ein Hausgeist« (hišni duh) iz Nöringgrabna; v prvi teh dveh je nam. medveda velika mačka (lev), v drugi k medvedu še opica in pes.

⁴ Divji mož: Peter Hitzinger, Novice 1858, 253, iz Tržica — prizorišče onstran Ljubelja; — J. P., SG 1864, 281, iz Krašne, prizorišče »Dolinar gore-li v Dolinah« — J. P. ni, kakor je domneval Kelemina, str. 391, op. k št. 152, J. Pajk, ampak Andrejčkov Jože Podmilščak; gl. G. Jereb, LZ 1884, 726, t. 6; — M. Strnad iz nove Stifte, Pajek, Črtice, 109; prizorišče v N. Št. pri Gor. gradu. — Divjak: Alojzija Jeglič, Dražgoše, omenil v Mödendorfer, Mladika 1937, 313 z enim samim stavkom; prizorišče »V Beli peči pri Dražgošah«. — Dodati je še Graber, Sagen (1914), Nr. 87. Der furchtsame Waldmann (Ustrašeni gozdni mož) iz Sel pod Košuto — prizorišče tam; nam. medvedarjvega medveda hud kocast pes, ki ga nanj naujskajo, pa se gozdni mož potem boji »hude muce«. — Iz nemške Koroške: Graber, Sagen u. Märchen (1944), str. 186, Der wilde Mann in der Wimitz.

Divji mož ali Vilénjak, podaja le eno, belokranjsko-štajersko izročilo (vsega 3 + 1 inačica), pa še to nepravilno. Inačici Ivana Šašljaja iz Adlešič je odrezal smiselni, le nekoliko nepopolni sklep in ga nadomestil s čisto nasprotnim, le glede ene poteze popolnejšim iz Raven pri Zdolah v dolnjem štajerskem Zasavju ter tako belokranjsko inačico izmaličil.⁵ O gorenjsko-koroški veji izročila podatki v opomnjah k št. 150, str. 391, ne omogočijo nikake sodbe. Mimo tega omenjajo opomnje samo 2 koroškoslovenski inačici, danes pa jih poznamo nič manj ko 8 — nekatere res le v nemškem prevodu — le tretjino manj, kot je vseh drugih skupaj. Ni dvoma pa, da se bodo še katere našle, če jih bomo načrtno iskali, zlasti v pokrajinah, iz katerih doslej ne poznamo nobene inačice. Danes so nam znane le-te inačice:

Belokranjske

1. Johann Kapelle, Die Sage vom wilden Mann (Pripovedka o divjem možu), Illyr. Blatt 1840, 191—92. Iz črnomaljske okolice. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

2. Lojze Zupanc, Velikan v škornju, Velikan Nenasit, belokrajinske pripovedke, Lj. 1944, 11—13; prizorišče na Smuku nad Semičem. — Vprašanje je, v koliko je pripovedka sploh ljudska.

3. Jurij Sodevski-Kobe (1807—58), Stara povedka. Divji mož. Novice II (1844), št. 39 (25. avg.). Iz metliške okolice. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

4. Ivan Šašelj, Divji mož ali Vilénjak, Bisernice I, 1906, 213 do 215. Iz Adlešič. Kelemina, št. 150, str. 213—15 (sklep iz sledeče številke).

Štajerska iz Dol. Posavja

5. Fr. Cerjak iz Raven v Zdolah (vzh. od Rajhenburga), O Ajdu, dr. Jož. Pajek, Črtice (1884), 109—10. Iz Brestanske grape v Zdolah. Kelemina, št. 150 (sklep), op. str. 391 (v »Črticah« napačno »v Brestaniški grabi«).

Gorenjske

6.—7. J. Tušek z Martinjega vrha, Od divjega moža I—II. SG III, št. 3 (1. febr. 1859), s. 45. In. I. slabo ohranjena, II. kratka pa jedrnata, tipična. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

8. Matej Tonejec Samostal, Divji mož ujet, Kres IV (1884), 608—609. Iz Gorij na Bledu. V leposlovnem okviru po Jurčičevem zgledu, sicer pa zvesto podana. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

⁵ Kelemina sledi Šašlju do besed (Bisernice I, 214): »...ravnal je (sc. grof) z njim prav lepo«. Izvirnik nadaljuje: »In ko ga je bil ta naučil, kedaj naj seje različna semena in žita, da mu bo obilo obrodilo, ga je izpustil...« — Kelemina je ta stavek po svoje spremenil (Cerjak pri Pajku, Črtice, 110, pravi le, da »ajd« ni hotel razumeti nobenega jezika): »Samo k temu ga niso mogli pripraviti (kdo?), da bi bil odprl usta in jim (komu?) povedal to, kar bi radi znali od njega. Grof ga nazadnje izpusti...« Za tem sledi, bolj ali manj premenjen, Cerjakov netipični sklep.

Koroškoslovenske

9. Graber, Der betrunkene Zwerg, Sagen aus Kärnten (1914), Nr. 49. Iz Slovenjega Plajperga. Prim. št. 10.

10. Möderndorfer, Pijani škrat — pripovedoval Franc Petrič iz Mežice — Narodne pripovedke iz Mežiške doline, Lj. 1924, str. 67; Koroške narodne pripovedke (1946), 84, z nekaterimi premembami.

11. Šašel-Ramovš, Narodno blago iz Roža, Bajke itd., št. 6. Šquberl (—k—), sklepni stavki »Drháče...«. — Vinko Möderndorfer, Koroške narodne pripovedke (1946), je ves sestavek nenatančno priredil v časnikarski slovenščini. — Iz Slovenjega Plajperga. Slabo ohranjena.

11. G. Graber, Vom wilden Mann, Sagen aus Kärnten (1914), Nr. 82. S severnega podnožja Uršlje gore. Netipična.

13. G. Graber Eine andere Sage vom Waldmann (začetek), n. d., Nr. 94 — v (1941), str. 71 brez številke: Der Waldmann (Gozdni mož). Iz pokrajine vasi Mieger (Medgorje), Saager (Zagorje) in Kohldorf (Vogle) »im Rosental« — res so vsi trije kraji v vzh. »Gurah« med Dravo in Krko pred stočjem, pa Graber je Vogle v kolenu Drave (levi breg) na jvzh. vznožju »Gur« zamenjal z Voglami v kolenu Drave (desni breg) nasproti Velikovcu, kajti le té so napačno ponemčene s Kohldorf (nam. Winklern), medtem ko se óne imenujejo Woglach. — Pijanega, a ne ujetega hostnika vprašujejo, o čem, ne zvemo.

14. Šašel-Ramovš, Gorni mož, Nar. blago iz Roža, Bajke itd. št. 1, prva polovica, AZN II (1936—37), str. 4—5. Iz Slov. Plajperga. V pravem ljudskem jeziku. — Möderndorfer jo je slabo prestavil v časnikarsko slovenščino: Gozdni (!) mož II, Koroške nar. pripovedke (1946), 33—34.

15. V. Möderndorfer, Gozdni mož (druga polovica), Nar. pripovedke iz Mežiške doline, Lj. 1924, str. 12—13. — Gozdni mož II (druga polovica), Koroške nar. pripovedke (1946), 30—32. »Pripovedovala Ivan in Roza Jelen iz Mežice«. Netipična. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

16. V. Möderndorfer, Črna baba in povodni mož (predzadnji odstavek), Nar. pripovedke iz Mežiške doline (1924), str. 8, Koroške narodne pripovedke (1946), 26. Zgodba netipična, prenesena na pohorskega povodnika. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

Bolški okraj na Primorskem (naknadno odkrite inačice)

17. Simon Gregorčič ml., Divji mož ujet, priobčil v izvlečku Jos. Abram, Planinski Vestnik XIII (1907), 183. Iz Loga pod Predelom.

18. Milko Matičetov, Ujeti divji mož in sirišče, povedal Andrej Hosner, p. d. Kurtile, Trenta št. 20, spravniki planine Zapotokom. Rkp.

19. Milko Matičetov, dopolnilo k začetku Hosnerjeve inačice, povedal Franc Kverh, Zapovjdam. Rkp.

20. Milko Matičetov, različica k sklepu Hosnerjeve inačice, povedala Marija Kravanja, p. d. pri Marinčcu Pod Skalo, Soča št. 68. Rkp.

Uvodna označitev

Iz imen, ki jih nosi vilinsko bitje naše pripovedke v slovenskih inačicah, bi mogli vsaj z verjetnostjo 14 : 4 sklepati, da se je pripovedovala prvotno o divjem ali gozdnem možu, ne o pritlikavem gornem možu ali škratu (divji mož v št. 1, 3—4, 6—8, 12, 17—20, gozdni mož v št. 13, 15, velikan v št. 2; — gorski škrat v št. 9—11, gorni mož v št. 14); verjetneje pa bi sklepali tako z verjetnostjo 16 : 4, ker sta »ajd« (št. 5) in povodni mož (št. 16) mogla zameniti le divjega moža, ne pa gornega škratka. Gotovost kajpak to ni, saj se imena v pripovedkah razmeroma lahko spreminjajo in se mora starejše ime neredko umakniti mlajšemu.

Pogledati moramo še, kaj pravi k temu zgodba in to najprej v slovenskih inačicah. Prvi pojem o njej najlaže dobimo iz drugega dveh kratkih obrazcev »Od divjega moža«, ki jih je »zapisal v Martiniverhu J. Tušek« (gl. v seznamku št. 7).⁶ V pristnem ljudskem slogu so tu v najkrajši obliki izraženi vsi bistveni motivi pripovedke: A. Vzrok, zakaj ljudje divjega moža ujamejo; B. da ga ujamejo omočenega z upijanljivo pijačo; C. da ga izpuste, ko se odkupi z gospodarsko važno skrivnostjo; D. da se izpuščeni divji mož ljudem posmeje, češ da ga najvažnejšega niso vprašali. Pripovedka se glasi:

Od divjega moža II.

(Zapisal v Martiniverhu J. Tušek.)

(A.) *Dražošanje⁷ so hodili v Jelovco derva delat, so pa sabo jemali kruha pa mleka. Pa vsaki dan jim je divji mož vse snedel, tako dolgo, da so zapazili, kdo jim jemlje.*

(B.) *So pa vzeli sabo žganja in vina in so to vkup zmešali. Potlej je prišel divji mož, je pa tisto popil, pa upijanil se in zaspal. Ko so prišli, so ga dobili pa zaperli.*

(C.) *In povedal jim je od tiste železne rude, ki jo še zdaj kopljejo v Jelovci. — Dobra ruda! — Potlej so ga pa spustili.*

(D.) *Ko so ga spustili, je pa djal: Imeli ste ga tička v pesteh, pa ste ga spustili. Ko bi ga spustili ne bili, bi bil vam še povedal, čemu je žica sred orehovega jedra.*

Tušková pripovedka govori o divjem možu; s tem se ujema tudi njegova sla po kruhu in mleku, tudi njegovo globoko

⁶ Martinj vrh je na široko raztresena rovtarska naselbina v višini 700—1000 m nad morjem pod šentlenarškim zvonom svzh. od Blegaša na selški (senčni) strani gorskega hrbta, ki loči Selško in Poljansko dolino. — Ivan Tušek (1835—77): Erjavčev sodelavec, bivši sošolec in Vajevec.

⁷ Dražošanje = Dražgošanje. — Dražgoše — znane zaradi okupatorjevega pokola in požiga 1942 — na južnem pobočju Jelovice severno od Železnikov, ki so od tam dobivali železno rudo. Ker množina rude sodobnim obratom ni več zadostovala, je rudarstvo z železarsko malo in večjo obrtjo proti koncu 19. stoletja v Selški dolini prenehalo.

znanje naravnih skrivnosti, kar naj označuje skrivni namen, ki ga ima kozulja-žica v podobi križa v orehu. Prevzel pa je tudi že posle gornega moža, gorskega maliča ali škrateljna, ko razkriva ljudem rudninske zaklade. To mešanje motivov vidimo bolj ali manj tudi v drugih inačicah, vendar se izločuje iz množice tudi skupina inačic, ki so skoraj brez kakršne koli škratovske primesi in nam kažejo divjega moža skoraj zgolj kot varuha rastlinske rasti in živalstva v naravi. To je belokranjsko-štajerskozasavska skupina. Najlepše nam jo predstavlja zapis Ivana Šašljaja iz Adlešič (gl. seznamek, št. 4).

Belokranjsko-štajerskozasavska skupina

Divji mož ali Vilénjak

(Zapisal Ivan Šašelj v Adlešičih.)

(A¹.) Še pred nedavnim časom, ko so bili ljudje še bolj pridni in poštene, prebival je v Izgorniku⁸ divji mož. Bil je ves zaraščen kakor panj, ki je obdan z mahom«. Proti ljudem je bil prav prijazen in jih je večkrat učil in opominjal, kedaj naj orjejo, sejejo, žanjejo. Kedor je poslušal njegov glas in se ravnal po njegovem opominu, je imel dobro letino in je obilo pridelal. V spomladi hodil je pred zoro na Veliko Plešivico, ali na Ledinjak, ali pa tudi na Goljek in je klical ljudem: »Zda je hora, zda sijaj!« ali pa: »zda orji!« Ako jim je pa klical: »Hitaj, hitaj!« so šli urno na delo in dobro je bilo za nje. Če je pa kričal: »Spi, spi!« ni se lotil nikdo dela, ker so vedeli, da ni ugoden čas. V jeseni jih je pa opominjal: »Spravljaj muž, sneg ti bo zápal!« Včasih mu pa kedo ni verjel. Če je pa vrgel potem za poskušnjo le šako zrnja v zemljo, mu je obrodilo prav obilen sad.¹

(A².) Enkrat bi ga bili pa ljudje vendar radi ujeli. Toda, ker se je ljudi najraje ogibal in jim ni prišel nikdar prav blizo, niso vedeli, kako bi ga dobili v roke.

(B.) Za to so si pa zmislili to le zvijačo: Vedeli so, da hodi po zimi vsak dan pit iz neke »škavle« vodo. Pobreški graščak⁹ toraj veli ljudem nekega dne, da naj pobero vso vodo iz škavle, vanjo pa ulijejo vina. Blizo na okoli pa je postavil lovce, ki naj bi pazili nanj, kedaj bo prišel pit. Res pride. A ko pokusi pijačo, zdi se mu čudno, da nima navadnega okusa. Pa kmalo je spoznal, da je to vino in ne voda. Za to pravi: »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene.« Pije enkrat, pije drugič, a ker se mu zdi dobro, pije še tretjič. Ker je bilo pa vino močno, se ga napije. A zdaj zapazi poleg škavle škornje. Ker je bil radoveden, kako se hodi v njih, za to jih obuje in skuša hoditi. Ker so jih bili pa ljudje na podplatih z lojem namazali, ni mogel hoditi v njih po ledu in se je zornil na tla. V tem trenutku pa priskočijo lovci k njemu in ga zgrabijo. Ker

⁸ Adlešiški Izgornik (391 m) in Vel. Plešivica s cerkvijo Marije Magdalene (366 m) sta večja griča jzah. in szah. od Adlešič (230 m — Kolpa tam ok. 145 m); Ledinjak in Goljek sta manjša griča blizu Adlešič.

⁹ Pobreški grad je 1 km s. od Adlešič na skalnem pomolu nad kolnom reke Kolpe.

jih je bilo obilo, ni se jim mogel ubraniti. Zbežejo ga in peljejo v Pobreški grad tedanjemu grofu.

(C.) Ta ga je imel dalje časa zaprtega, pa je ravnal ž njim prav lepo. In ko ga je bil ta naučil, kedaj naj seje različna semena in žita, da mu bo obilo rodilo, ga je izpustil.

(D.) Divji mož pa je rekel: »Lipo tico ste imeli, pak je niste znali čuvati.« (Št. 5: »Ko bi vi bili mene le prašali, zakaj je tisti križ v orehu!«) Na to pa je zginil in niso ga nikdar več vidili. (Št. 3: Ko je spomlad nastala, je njegovo upitje: »delaj, delaj, sej, sej!« popolnoma izostalo. Stanovnike je tlaka zadela¹⁰ in druge nesreče.)

Razbor in različne skupine. Zgodba adlešiške pripovedke je zgrajena iz enakih sestavnih delov kakor martinjvrška, le da je zlasti v prvih dveh odstavkih dosti zgovornejša in bogatejša. Snovno pa se z drugimi inačicami belokranjsko-zasavske skupine — tudi netipična inačica izpod Uršlje gore (št. 14) se ji primika — loči od martinjvrške s tem, da je divji mož v njih zgolj varuh rastlinskega življenja v naravi in pospeševalec poljedelstva, nikdar pa ne poseže v oblast gospodarja rudnega bogastva, gornega moža.

K t. A. V belokranjskih inačicah je motiv uporabljen celo že v začetku: divji mož si v adlešiški inačici s svojim poljedelskim znanjem ne odkupi svobodo šele, ko ga ujamejo — kakor v martinjvrški v razkritjem železne rude — ampak v vseh treh inačicah že od vsega početka iz svoje volje kmetom pomaga, svetuje, kdaj naj orjejo, sejejo, žanjejo. To je pri nas redoma naloga žalik žena — starost motiva potrjuje skrb za setev, saditev in rast najstarejših poljskih sadežev, boba in prosa — na Štajerskem in Kranjskem se je to preneslo na rojenice.¹¹ Redoma pa to ni naloga divjega moža. Res tudi graubündenski — po svojem izvoru retoromanski — divji možiči ob kaki priložnosti ljudi svare pred pretečim nenadnim neurjem ali drugačno nesrečo, sicer pa so kljub svoji dobrodušnosti z nasveti zelo skopi.¹² Le v koroškoslovenski pripovedki iz Čajnič (Graber, Sagen und Märchen², 185) ne prihaja divji mož h kmetu samo po ocvirke, ampak svari tudi pred neurjem, napoveduje, kdaj je treba žeti ali bob saditi. V nemškokoroški pripovedki iz Winitze (n. d., 186) pa je kmetu kar za pomočnika kakor v naši poduršeljki inačici št. 15.

¹⁰ Kobetova inačica je bila priobčena malo pred odpravo tlake.

¹¹ O žalik ženah: Vernaleken-Burg, s. 99: Wilde Weiber (im Rosental) — Kotnik, Storijske, št. 7—10, Žalik žene v Vodenikovem skalovju pri Starem trgu, v Mrakovih pečeh, v Št. Danijelu, ob Klopinskem jezeru. — Šašel-Ramovš, 1. Bajke itd. št. 2. — Möderndorfer, Koroške nar. pripovedke (1946), str. 36—43, Žal žene I—V. — Graber, Sagen (1914), Nr. 63. Die saligen Frauen (Salkweiber, Salaweiber), t. 1—12 vse s slov. strani; Graber, Sagen u. Märchen (²1944), str. 220—235. Salige Frauen, Weiße Frauen (8 slov. prip.).

O žalik ženah — rojenicah: Kelemina, št. 134, I—III (od mlinarja L. Stepišnika), IV (od Janka Pukmeisterja Vijanskega. Inačice v opombah str. 389—90.

¹² Vernaleken-Burg, Alpensagen, Von den wilden Männlein in Graubünden, str. 129, 131 i. še.

V belokranjskih inačicah se je motiv prenesel v uvod po vsej verjetnosti iz odstavka o odkupu — tam je v poduršeljki inačici tudi ostal — ter se izoblikoval po pripovedkah o žalik ženah-rojenicah.

Dvojna uporaba je povzročila, da je v uvodnem delu adlešiške inačice splahnil razlog, zaradi katerega ljudje divjega moža ujamejo, in tako ni čudno, da se je to dejanje preneslo na graščaka, pobreškega grofa: če od dobrega divjaka kmetje že imajo dobiček, zakaj bi ga grof zase ne izsilil? Ta motiv je bil kdaj jasno izražen tudi v metliški (št. 3) in črnomaljski inačici (št. 1). V metliški je še zdaj le malo zabrisan; »ženska zvedljivost« kot edini nagib, da se ljudje lotijo dobrotnika divjaka, je v kmečkem življenjskem okolju čisto nemogoča, gre torej za gosposke ženske. To potrjuje pripovedovanje samo: »Ulovivši ga, gredo z njim v grad, de ga gospodi pokažejo, ki ga je že zdavno željela viditi.« In opis neokusne, zijalaste radovednosti, ki jo gospoda razkazuje pri ogledovanju,¹³ je značilen zgled za posmehljivo omalovaževanje, s kakršnim je tlačan vračal »vašim gnadam« oholost, s kakršno so občevali z njim. V črnomaljski pripovedki o gradu ali grofu ni govora; motiv pa, da si hočejo ljudje »divjega moža zagotoviti« ter »se polastiti njegove osebe« samo zato, »da bi tega svetovalca iz svojega okolja ne izgubili in se stalno veselili prijetne blaginje«, izpričuje jasno isto miselnost kakor dejanje pobreškega grofa v adlešiški pripovedki; iz istega okolja izvira tudi poudarjanje »sirovega, odbijajočega vedenja« dobrega divjega moža, njegove plahosti pred »civiliziranimi ljudmi«. ¹⁴ Tudi da imajo divjega moža, ki ni ničesar zakrivil, zaprtega tako dolgo, da v ječi izhira, kaže, da se je moglo goditi to po ljudski predstavi le v gradu: na kmetih so bili zaporji samo v gradovih. To velja kajpak tudi za inačico iz Raven v Zdolah (št. 5), kjer so »ajda«, »ker mu niso mogli nobene hudobije očitati... črez pol leta vendar-le izpustili«; zakaj so ga ujeli, tudi tu ne zvemo.

Podobno vlogo kakor v belokranjskih pripovedkah graščaku je podelila pripovedka izpod Uršlje gore, takisto zgolj poljedelska, vendar netipična (št. 15), velikemu kmetu Plešivčniku. Razlog, da Plešivčnik gozdnega moža ujame, je ta, da »je nadlegoval Plešivčnikove ženske«, poteza, ki je prevzeta od povodnega moža.

Iz uvodnega dela belokranjskih in sorodnih inačic je potemtakem vidno, da vzrok, zaradi katerega ljudje sklenejo divjega moža ujeti, nikakor ni, kakor v martinjvrški pripovedki, kaka njegova krivda ali nadležnost (pravkar omenjena poduršeljka inačica ni tipična za gozdnega moža). Prvotni razlog pa iz ohranjenih inačic ni razviden. Zgodo-

¹³ Novice 1844, n. m.: Vse vanj viri, vse ga obstane, vse se mu čudi; zdaj gledajo njegove parklje, zdaj gledajo njegovo dlako, zdaj ga poprašujejo za mnoge prirodne reči...

¹⁴ Illyr. Blatt, n. m. (današnji pravopis): Um diesen Ratgeber aus ihrem Bereich nicht zu verlieren und sich fortwährend des Wohlstandes der Bahglichkeit zu erfreuen... der Wunsch, ... sich des wilden Mannes zu versichern und dessen habhaft zu werden... um ihm zu Leibe zu kommen... seine natürliche Scheu vor civilisierten Menschen, dessen verwildertes Aussehen wie auch sein rauhes, abstoßendes Wesen... Našopirjeni nemški slog in — slov. pripovedka!

vinski razvoj pripovedke daje slutiti, da so ljudje v kaki stiski ali nevarnosti iskali pri divjem možu koristnega sveta, pa jim, plah kakršen je, ni prišel blizu ali se je odgovoru izogibal.

K t. B. Glede načina, kako divjega moža ujamejo, je ohranila adlešiška inačica kar muzejsko starino: iz »škavle«¹⁵ (vdolbine, prim. it. scavare, scavo; lat. excavare), h kateri hodi divji mož pit, ukaže pobreški graščak pobrati vso vodo, vanjo pa vliti vina. Zdi se, kakor da je pobreški grof sam modri Salomon, divji mož pa, ki pravi o vinu »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene«, Ašmedaj, kralj demonov, ki ga je dal ujeti. A o tem več dalje spodaj. Vina (in žganja) nastavijo divjemu možu tudi v metliški in zasavski inačici, tudi tu kje zunaj ob potih divjega moža, ne pri sebi kakor v martinjvrški inačici, pa tudi ne v studencu. (V Kapellejevi inačici iz črnomaljske okolice je ta motiv odpadel.) Mimo tega pa mu nastavijo tudi še škornje (v črnomaljski inačici samo škornje), kar se da nerodne, z lojem namazane itd., da bi ga laže udržali. Tako v vseh petih inačicah naše skupine, sicer pa le še v eni sami, kar jih poznamo, Tonejčevi iz Radovine pri Gorjah (št. 8). Ne prida umen slovenski izum! V graubündenskih inačicah podare ljudje divjim možičem, če jim pasejo živino, časih mimo hrane i. dr. tudi čedno obleko ali čevlje, a kot plačilo, ne kot mamilo, da bi ga lahko ujeli — in možek se časih zato prevzame in pastirstvo pusti.¹⁶

K t. C. V adlešiški inačici se odkupi divji mož iz ujetništva s tem, da nauči pobreškega grofa umnega kmetovanja, v drugih inačicah je ta odstavek bolj ali manj pohabljen. V inačici izpod Uršlje gore (št. 15) je gozdni mož Plešivčnikov hlapec in kot tak vodi kmečka dela kakor divji mož v belokranjskih inačicah v svobodi, pa to zanj ni odkup, ker Plešivčniku ob priložnosti kar ubeži. V metliški inačici divjega moža izpuste, ne da bi se nam povedalo, ali se je s kako skrivnostjo (napovedjo prihodnosti) odkupil ali ne. V črnomaljski pripovedki pa divji mož v zaporu izhira in umre.

K t. D. Z zasmehom, da po najvažnejšem niso vprašali, se ujemajo adlešiška, zasavska in poduršelska pripovedka — prvi dve druga drugo izpopolnjevaje — z martinjvrško inačico. Metliška in črnomaljska tega nimata, ujemata pa se v pripovedi, da so prišli po odhodu (smrti) divjega moža za tiste kraje hudi časi.

Gorenjska skupina

Nekaj starinskih potez ima tudi Tonejčeva pripovedka iz Radovine pri Gorjah na Bledu (št. 8); v njej divji mož ni le čuvar rastlinja in njega zdravilnih moči, ampak tudi varuh divjačine v gorah in gozdovih, čred po planinah, ob priložnosti tudi pomočnik lovcem in

¹⁵ V Beli krajini je malo živih vrelcev in potokov; pitno vodo dobivajo večinoma na dnu vdolbin (škavel) v skalnatih tleh, ki jih napajajo podtalni kraški vodotoči.

¹⁶ Prim. Vernaleken-Burg, Alpensagen, str. 132—134 iz Savien, Monbiel, Conters v Prättigauu i. dr. — Prim. tudi Graber, Sagen u. Märchen (1944), 207, Die Zwerglein in Heiligenblut.

pastirjem, ima pa tudi nekaj potez gornega moža, gospodarja rudninskih bogastev. Tonejec je pripovedko položil v leposlovnem okviru v usta teti Meti, ki jo pripoveduje siroti nečaku Janezu.¹⁷ Nabiraje drv v hosti mu na vprašanje (n. d., 606), »je-li rés kaj divjega moža, ali se samo tako pripoveduje o njem«, odgovori: »Če boš prav pridno nabiral, bom ti drevi povedala, ko bova doma pri peči, kako so ga enkrat Korenčanje¹⁸ ujeli.« Zvečer oblubo izpolni (n. d., str. 608—09):

Divji mož ujet

(Zapisal Matej Tonejec v Radovini pri Gorjah)

(A.) Bilo je na nekej planini, kjer so pasli Dolinci¹⁸ in kjer še gotovo pasejo, imena pa ne vem, pozabila sem, kako se pravi kraju. Tù sem je prišel večkrat divji mož, hodil je mleko pit. Tako pogosto je prihajal, da se ga ljudje niso več bali; dražili ga niso in bil jim je dober, kajti varoval je, da jim divja zver ni živine jemala. Vedel je, kakor sploh divji mož to vé, za podzemelske zaklade, in radi bi bili zvedeli ljudje, kje ruda leži skrita v zemlji, da bi se obogatili z njo. Vendar tega jim ni hotel povedati. Skušali so ga ujeti in ga potém prisiliti, da jim pové o zakritem bogastvu. Ravno tako bi bili radi zvedeli o različnih zdravilnih močeh, ki jih imajo marsikateri gorske rastline in njih korenine. Toda ni bilo mogoče spraviti iz njega, česar so želeli. Neki star ovčar pa je zvedel od modre ženske, da je mogoče divjega moža tako zvezati, ako ga ujamejo, da ne bode mogel vezi raztrgati, in potém naj ga izprasujejo, pa jim bode povedal za plačilo, če ga zopet izpustijo, kje leži ruda in ktere rastline imajo posebne zdravilne moči. Žena je rekla, da ga morajo s hudovitnovimi trtami (hudoviten = *Viburnum Lantána*), ki morajo biti narobe zvite, zvezati, in teh ne bode raztrgal, sicer ga ne obdrži druga vez nobena.

Vedeli so zdaj, s čim in kako ga je treba zvezati, toda kako ga je mogoče ujeti, tega niso še znali. Premišljevali so sem in tja, a ni jim prišlo kaj pametnega na misel. Niso si mogli pomagati. Zopet gre ovčar in pové starej ženi, da ne vedó, kako bi ga v pest dobili. To je lahko, pravi ona. Saj veste, kako radoveden je divji mož, nastavite mu zeló visoke škornje, da mu bodo šli čez koleno, ko jih bode obul. Vendar opijaniti ga morate poprej, da si ne bode mogel pomagati, ako se preorne v škornjih po tleh.

(B.) Napravili so torej močne in dolge škornje, vsakemu možaku bi bili preveliki. Nastavili so jih v koči, kamor je hodil mleko pit, da jih je videl. Opazovali so ga, je-li jih bode primeril ali ne. Ko se je napil, vzel je rés obuvalo in ga jel ogledovati, vendar obul ga ni. Ko je prišel zopet, namešali so mu mleko z mnogo in močnim žganjem. Cel škaf je bilo te pijače pripravljene zanj. Dobro mu je dišala, da je oso popil. Potém

¹⁷ Matej Tonejec Samostal, Divji mož ujet, Kres IV (1884), 606—609.

¹⁸ Dolinci so prebivalci Save Dolinke od Jesenic navzgor. Kórenčanje, prebivalci Podkorena, so imeli do konca prve svetovne vojne poglavito visoko planino onstran Vršiča, t. i. Veliko planino. Gl. A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, SAZU, Razr. za prir. in med. vede. Dela I (1950), str. 185.

se je lotil škorenj in zlekel jih je na noge. Segali so mu daleč čez kolena. A zdaj ga je jelo lomiti, ko je šel iz kočice po stopnicah, zmetle so se mu noge in vrglo ga je, da ni mogel vstati, ker je bil vedno bolj pijan; noge mu niso hotele služiti in kolena se mu niso udajala. Valjal se je po trati pred kočico, vstati pa nikakor ni mogel. Pomagal si je z rokama, toda na noge se ni mogel postaviti. Ko so ga videli, da je premagan, zvezali so ga z narobe zožitimi hudobitnovimi trtami, in res ni jih mogel raztrgati.

(C.) Odpeljali so ga na lesenem vozu z močnim volom, nadejejoč se, da bodo postali bogati, ker jim bode povedal za zaklade. Ko so ga peljali mimo pokopališča in cerkve, rekel je: Koliko leži tukaj pokopanih, ki so šli prezgodaj v zemljo, ker niso vedeli za prava zdravila! Mnogo bi se jih bilo še lahko rešilo za dokaj let, ko bi ljudje ne bili nevedni. Jel je prositi, naj mu nekoliko olajšajo vezi, ker ga boli, kjer je prevezan, kajti trdo so jih bili zategnoli. Spolnili so mu željo.

(D.) Zdaj pa je postal toliko prost, da je zapone odpel, ne raztrgal, in ko je imel roki prosti, niso mu bili več kos. Potegol je škornje [i]z nog, in oplášeni so gledali za njim, ko je šel v goro. Imeli ste ptičja imeli, dejal jim je, ko je bil prost, toda niste ga znali porabiti! Več vam ne bode prišel v pesti. —

O rudi in zakladih pa niso ničesa zvedeli od njega, ker so ga hoteli še le pozneje izpraševati, ko bode v zaporu, a goljufalo jih je.

Razbor in različne skupine. S to Tonejčevu pripovedko in s Tuškovo vzorčno miniaturo, drugo iz Martinjvrha (št. 7), ki divjemu možu pripisujeta tudi varuštvo nad gorskimi zakladi, se združujejo v eno skupino še tri pohabljeni inačice, ena gorenjska, prva Tuškova iz Martinjvrha (št. 6) in dve koroški, Graberjevi izpod Uršlje gore (št. 12) in iz Medgorja-Zagorja-Vogljan (št. 13), in še tretja koroška, Möderndorferjeva, ki je prenesla motivni obrazec ujetega divjega moža na pohorskega povodnika (št. 16). V prvi Tuškovi (št. 6) je ohranjeno pravzaprav samo bistvo sklepnega odstavka (D): Ko pride divji mož v mlin, človek, ki je tam, ves čas v strahu molči; ko se divji mož poslovi, mu reče: »Ko bi me bil kaj vprašal, bi ti bil veliko povedal; ker me pa nisi nič vprašal, ti pa nisem nič povedal.« — V prvih dveh koroških miniaturah pa divji mož nasilnim fantom, ki ga primejo (št. 12), kmečkim ljudem, ki ga v hiši upijanijo (št. 13), na vsa vprašanja odgovori — kakšna so bila, ne zvemo — ko ga izpuste, pa se poslovi s posmehom (št. 13): »Vse, kar ste me vprašali, je bilo brez pomena«; (št. 12, 13) »bedaki, zakaj me niste vprašali, čemu je križ v orehu!« Pohabljen je tudi tretja koroška, o vodnarju (št. 16): zvežejo ga spečega na obrežju jezera — o opojitvi ni besede; tipičen je samo zasmeh v slovo. O vprašanju, ki mu ga zastavijo kmetje glede pokopanih v pokopališču pri Sv. Križu nad Belimi vodami, pa bo spodaj kaj več povedati v zvezi s Tonejčevim zapisom.

K t. A. Najpopolnejša inačica vse skupine — in ne le te, Tonejčeva pripovedka, je motivno zelo bogata in je ohranila vrsto prav starih potez, ki jih v drugih naših inačicah ali sploh ni ali pa so nekako popačene. Kar niz jih je že v uvodnem odstavku. Tako že nekaj potez

v značaju divjega moža. Ta ni le kakor v belokranjskih inačicah varuh rastlinstva, ampak tudi poznavalec njegove najgloblje narave, njegovih skrivnih moči; mimo tega je gospodar divjačine in zverjadi, ki ji zato tudi brani jemati živino po planinah; ve tudi — to je od gornega moža — za rudna bogastva. Ljudem je dober, če ga ne dražijo, pa je nezaupljiv in nerad izdaja svoje skrivno znanje; saj če preveč vedo, so ljudje nevarni. Uvod kaže, kako je to res; če gre za bogastvo, jim je vsako sredstvo dobrodošlo. In kaj vse vedo: da hudovitnovih trt, narobe zviti, on ne more raztrgati (v slovenjeplajperški inačici, št. 14, je to srobot, v graubündenski iz Parpana opasilnica za seno¹⁹); vedo za njegovo radovednost, za njegovo slo po mleku in znajo vse to izkoristiti. Pa kljub škornjem, mleku in žganju tudi glava divjega moža ni iz repe: Tonejčeva inačica s sporednicami je ena izmed tistih, v katerih človek kljub vsej svoji umnosti lê ni kos divjakovi zvijači.²⁰

K t. B. Potek zgodbe je tu kar ves čas že določen s pripravi, o katerih je pravil uvod. Novo je le, da prvi poskus, da bi se ljudje divjega moža polastili, ne uspe, ker se zanesejo le na divjakovo radovednost in na škornje; a trezen se jih boji, obuje jih šele, ko je pijan. Opojno pijačo — ne dolensko vino, ampak gorenjsko žganje — pomešajo kajpada kakor v martinjvrški miniatuiri (št. 7) v mleko. Opojenega in ohromelega povežejo, kakor je treba, in odpeljejo s planine na vozu proti domu.

K t. C. Odkupa v Tonejčevi inačici ni, ker se divji mož reši z zvijačo; tudi v pohabljenh inačicah o odkupu ni besede. Važen pa je pogovor o usodi na pokopališču pokopanih, s katerim divji mož spremljevalce zamoti, da mu na prošnjo vezi zrahljajo, ki se jih potem lahko reši, ne da bi jih raztrgal. Obžaluje, da toliko ljudi prezgodaj umre, ker ljudje boleznim pravih zdravil ne poznajo. V Möderdorferjevi inačici o divjem možu-povodniku (št. 16) je to obžalovanje obrnjeno v družbeno smer: na pokopališču pri Sv. Križu nad Belimi pokopani tisoči so razen treh bogatinov vsi zveličani, saj so bili ubožni, umrli so od glada in kuge (pomni: kuge!). Oboje izhaja od inačice, ki se je pri nas izgubila, pa se je ohranila v Graubündenu v Švici in se glasi takole:²¹ Ko je razsajala v Graubündenu kuga, »črna smrt«, ni umrl

¹⁹ Vernaleken-Burg, Alpensagen, 131: Doch gelang es einmal einem starken Manne in Parpan, ein wildes Männlein zu fangen. Er band es an ein Heuseil und das wilde Männlein mußte ihm folgen. — Pa ga možič naposled le spelje. Gl. spodaj str. 140.

²⁰ Prim. naše št. 3, 5, 9, 10; Vernaleken-Burg, n. d., 132, 135.

²¹ Vernaleken-Burg, n. d., 135: Zur Zeit, als die Pest unter dem Namen »Der schwarze Tod« in Graubünden war und unzählige Opfer forderte, so daß ganze Höfe ausstarben und in vielen Gemeinden man keinen Platz auf den Friedhöfen mehr hatte, um die Toten zu begraben, machte man die Entdeckung, daß gar keine wilden Männlein und Weiblein an dieser furchtbaren Krankheit starben, und man kam daher auf den richtigen Schluß, daß sie ein Geheimmittel dagegen besitzen. Aber niemand konnte es erfahren, denn sie wollten es durchaus nicht sagen. Da fiel einem Mann eine List ein. Ein wildes Männlein, dem man für Hirtendienste, die es leistete, öfters Nahrung auf einen Stein legte, mußte das Geheimnis ausplaudern. Jener Mann füllte ein Loch, das im Stein war, mit Wein an. Nach einer Weile trat der Mann aus dem Versteck

za njo noben divji možic, nobena divja ženičica. Zdravila pa niso hoteli izdati. Pa si zmisli nekdo in vlije vina v vdolbino kamna, kamor so sicer polagali hrano za divjega možica pastirja. Mož čez nekaj časa vpraša divjega možica, ki se je upijanil, kaj bi bilo dobro zoper kugo. »To dobro vem,« reče možic, »kompava in poprov koren, pa tebi tega še dolgo ne povem.« Mož zdravilo razznani in za kugo nihče več ni umrl.

K t. D. Sklepni odstavek v Tonejčevi inačici je nekoliko drugačen kakor v inačicah z odkupom in v tistih, v katerih divji mož vsaj na vprašanja odgovarja, čeprav ne vemo na kakšna. Poslovilni zasmeh divjega moža se nanaša samo na to, da ljudje tička niso mogli obdržati, odpadlo pa je opozorilo na najpotrebnejše vprašanje, ker ga ljudje sploh izpraševati še niso začeli, tudi ne po železni rudi. In to omenja kajpada ne divji mož, ampak pripovedovalec. Omemba zavora — ki se inačici nekako ne prilega — spominja tudi tu na grajsko gospodo.

Koroškoslovenska skupina

Preostale štiri slovenske pripovedke (št. 9, 10, 11, 14), vse same koroške, se strinjajo v skupino o ujetem gornem možu, gorskem škratku, gospodarju rudnega bogastva naših gora. Najodličnejša inačica med njimi je Š a š l j e v a iz Slovenjega Plajperga. Glasi se:²²

Gorni mož

(Zapisal J. Šašel v Slov. Plajpergu. AZN II, 4—5)

Plájparžani so čéjkedèj samú živino redíli, púle ubdenáli pa ut tegà živéli. Že darono pa so tudi svinc zasledili noj ga kopali; tó se je pa taklé zgúduvo.

(A.) Pastirjam na Tomažavi pvanini na Žingarci je večbárti smétane zmenjkoavo. Zasledili so gorná možá, da jim mliko pusnéma. Al ze sívo se kniso vúpeli pragnati tagà malávodra. Zató so puskesèli ze zvijačo. Kedèr se jim je stévo (zd-), da jih s hoste mgledúje, so pili z àne vélče brénte pa goasnú hoálili, kakú je pijáča dorá; ke so utšlí, so žganja

hervor und fragte das Männlein, was gut sei gegen die Pestkrankheit. »Ich weiß es wohl,« sagte das Männlein: »Eberwürza und Bibernella, aber das sag i dir no lang nit.« Der Mann war über das Gehörte so erfreut, daß er vergaß, noch nach mehrerem zu fragen, das ihm das Männlein in diesem Zustande gewiß mitgeteilt hätte. Er eilte nach Hause, machte das Mittel bekannt, und siehe, hierauf starben keine Menschen mehr an der Pest.

²² Gl. zgornji seznamek, t. 14. — Občina in fara Slovenji Plajperg na severnem pobočju Karavank obsega med karavanškim grebenom od Ljubelja do Stola na jugu in sporednim grebenom Žingarice na severu — Grlóvec je skrajni mejnik na vzhodu — dolino Ljubeljskega potoka (selišče Brodi — Brojani), sporedno dolino Podenskega pritoka na zahodu (selišče Poden, Raven) in od zahoda proti vzhodu na vznožju Žingarice potekajočo Plajperško grapo (selišča od spodaj navzgor: Sopotnica, Pustota, Raškroba — tu je farna cerkev — Gornji konec in Strugarji). Tomaževa planina je pod vzhodnim vrhom Žingarice, Puklom (1589 m), nad Pustoto. Stari rudnik za svinec, ki je dal fari in občini ime, so 1904 opustili.

nalili v brénto pa jo prat stán pustavèli. Gornì mož je kmávo peršù pa nse spíro, da ga je bërž začévo udnášvati. Tedàj so pastírji poánili pu njomì, ga ze serbótjam zvézili; samú tó drží gorná možá, rosè drúje vezí be stèrgu. Ke so ga zvézana gnali pu Pestotì, je diroja žanà ropíva za njím: kráva pejána, al ti knísem rakvò, da samú mlíko pí.

Pergnáli so ga k cèrkli. Tó se je pu Plajparzi reznasvò kàker be na pároko rodáru; vsè je kùpej búrevo, še Strúgarji pa Brojáni so perletéli, bábe pa so perbezale ke be jih s pájčo gnòv. Na rosè učí so zejáli v kosmatínca; pa túdi on je gledu kàkr zakvàn bik, da se ga nšir kní vùpu dutekníti. Udélač pa so ga zmírjeli: húncoet marpeprídni, al boš šè mlíko pusnému? Tarbán namárni, na boš se vèč ze Žingarce na Gerlóvec prekoraču pa pu našam dovì scávo; kòj perprávi se na ti šlínjo vùro!

(C.) Pa túdi gornì móž nčí ustòv doròžen. Ubíčovom je, da bo Vrtáčo pa Žingarco na Plajparh zválu; kè pa tó kní zalagvò, je začém pròv mívò prosíti, náj ga pustíjo. Pa túdi to nčí zdávo, zatú je ublúbu, da pukáze an šac, ut ktérú se bo cívo Plájparh ubogátu. To je putégnovo. Pukázu jím je kráje v Ráškobi pa na Ràspotji, cèr mórejo kopáti, da bójo rúdo našli.

(D.) Potlè so górnú možá spústeli. S hóste pa se je začém norčvati: méli ste tico v pestíh pa je kníste ználi upípati. V Plájparzi je zvátá pa srabrà da nšir kna ví pa nšir kna bo védu. Túdi tó bi vàm mógu puvéti, káj zamóre kozóla v uréši, al tagà ud menè že kna bóte vèč zvadèli. Za nàs je svínc dóber dovól!

Plájparžanì so kopáli pa rísen samú svíncano rúdo našli. Dómgo so túhteli, kakú bi górnú možá spét vjéli, da bi ud njá búli skrivnústi zvadèli; al on puzná rosè čevéšče zvíjáce pa se kna ná vèč ujéti. Za naprej se jomì na Žingarci kní vèč dupadvo pa tudi na Gerlóvec se kní vèč prekoraču, ke so z moróžnarji strílati začeli. Prebándru je na Raven u Podnu pa ... še dondonéšnji na Rároni prabíva.

Razbor inačične skupine o gornem možu, škratu. Šašljeva slovenjeplajperška pripovedka (št. 14) nam gornega moža predstavlja samo kot gospodarja rudnega bogastva, o skrivnem znanju rastlinskih moči in pospeševanju poljedelstva, o gospodarjenju nad divjačino in skrbi za živino na planinah ni drugega sledu, kakor da hodi pastirjem mleko posnemati. To velja tudi za vse tri drobnejše sporednice (št. 9–11). V nasprotju s temi, ki govore o pritlikavcu (št. 9), pritlikavem »gorskem možičku« (št. 10), jamskem škrateljni škuberlu (št. 11), je poglavitna slovenjeplajperška pripovedka gornega moža preobrazila po vzorcu divjega moža ali hostnika in povodnega moža v pravega velikana. Kakor kažeta ljudska zmerjalka »na boš se vèč ze Žingarce na Gerlóvec prekoraču pa pu našam dovì scaw!« in gornjakova grožnja, »da bo Vrtáčo pa Žingarco na Plajparh zvalu«, so si ga ljudje predstavljali v tako fantastični velikosti, da se to kar nič ne ujema z možnostjo, da bi ga s srobotom povezali in da bi on kakor povodni mož »anò lepó déčvo wjew« in za ženo vzel. Kakor se vidi, se njegova velikost v ljudski predstavi po razmerah menja.

K t. A. Uvodno poglavje pripovedke o gornem možu — o vzroku, zakaj ga pastirji ujamejo — se kar nič ne razločuje od druge martinjvrške in Tonejčeve iz Radovine; je pač mlekojed. V vseh treh sporednicah o pritlikavcu pa se je ta oddelek zlil z drugim o opojitvi in ujetju njegovem: malica, h kateri hodi vasovat, ni pastirska malica, mleko in kruh, ampak rudarska in je zraven žganje, ki malčka kajpak upijani.

K t. B. Tudi v poglavitni inačici o gornem možu je odstavek o opojitvi in ujetju spremenjen. Pastirji mu žganja ne vlijejo kar v mleko, ki ga hodi posnemati, ampak mu z nalašč prirejenim prizorom zbude skomine po žganju, ki mu ga nastavijo v brenti, da se ga kljub ženinemu svarilu, naj le mleko pije, res loti. Srobot kot vez, ki ga divji mož ne more pretrgati, spominja radovinskih narobe zvitih hudovitnovih trt in graubündenske opasilnice za seno. V sporednicah o pritlikavcih vsega tega ni.

K t. C. Izviren je prizor vaške sodbe nad »malawdrom«, »tarbanom namarnim« pri »cirkli«, središču občine. Za svojevrstnim ljudskim zmerjanjem in gornjakovimi grožnjami se prično pogajanja. Gorni mož pokaže ležišča svinčene rude in ljudje ga izpuste. Pritlikavi gorni možek v obeh inačicah pokaže rudarju, ki ga je zasačil, zaklade zlata, srebra in dragega kamenja, tako da pozabi paziti na pot. V inačici o škubrlu (št. 11), ki je že prej s trkanjem rudarjem odkrival ležišča rud, o novih odkritjih ni govora, ampak samo o sirovem zasmehovanju pijanega možička in o kazni, ki rudarje zato doleti, da jim ne naznanja več, kje je rude dovolj.

K t. D. Sklep vzorčne slovenjeplajperške pripovedke je v osnovi tipičen: gorni mož se iz ljudi norčuje, ker so poglavitnega pozabili. Tu pa ne omenja samo skrivnostno kozolo v orehu, ampak tudi prijemljive dobrine, srebrno in zlato rudo. Omeni se tudi njegov odhod z Žingarice; a daleč ne gre, le do Ravni v Podnu. V inačicah o gornem možičku se ta norčuje iz rudarja, ki je pasel samo oči ob rudnem bogastvu, pa pozabil na pot: zakaj nisi na poti iz hriba posipal pšeničnih zrn (št. 9), zakaj si nisi dal pokazati dohod? — bival pa je v gori — tristo let — motiv iz pripovedke o rajski ptici (št. 10). V inačici o škuberlu ta neha s trkanjem nakazovati ležišča rud in jame propadejo (št. 11).

Povzetek pregleda slovenskih inačic. Po pregledu slovenskih inačic št. 1—16 — pet jih je zgolj agrarnih o divjem gozdnem možu (št. 1—5, 15), šest tudi o divjem, gozdnem (in povodnem) možu, pa deloma že tudi rudnega značaja, štiri inačice o gornem možu (tri o pritlikavcu), gospodarju rudnega bogastva — bi smeli domnevati, da se je pripovedka o opojenem in ujetem vilinskem bitju pripovedovala prvotno o velikanu divjem, gozdnem možu, hostniku, varuhu rastlinstva in živalstva, ne pa o pritlikavem varuhu rudninskih zakladov gora. Pogledati treba, kaj pravijo na to drugojezične sporednice in starejši viri (o bloških inačicah [št. 17—20], ki so se odkrile šele, ko je bil rokopis razprave že izgotovljen, glej dalje spodaj!).

Koroškonemške pripovedke

Zdi se, kakor da bi koroškonemške sporednice temu sklepanju nasprotovale. Res v obeh Graberjevih knjigah ni niti ene tipične pripovedke, vendar govore o gornem možičku, varuhu rudnega bogastva kar štiri inačice, ena sama pa o divjem možu, varuhu živine in ljubitelju mleka.

Dve pripovedki o gornem možičku sta skoraj enaki.²³ V prvi iz Kremsgrabna, daje gorni mož kar iz svoje volje lovcu na izbiro, naj voli eno izmed trojega: zlato za kratko časa, železo za večno, križ v orehu (pač znanje njegove skrivnosti); lovec izbere rudo. Tudi kmet od Sv. Duha med Beljakom in Nemškim Plajpergom voli tako, ko mu ujeti gorni možic nudi drugo ali tretjo v odkup svobode, in možic je izbire zelo vesel. Tretja inačica iz Löllinga pod rudno goro pri Hüttenbergu²⁴ je podobna našima dvema o pijanem škratu (št. 9, 10), le da rudar škrate ujame, ne da bi se omenilo žganje, in da ga škrate v odkup pelje v zlato jamo v St. Ulrichsgrabnu, da si vzame zlata, kolikor mu je treba, in ga popelje spet na dan. V četrti pripovedki iz Spodnje Labotske doline²⁵ imajo sogoltni prebivalci na obrežju jezera, ki je tedaj napolnjevalo ta kraj, gornega možička kar trideset let zaprtega, ker jim noče izdati zlatih zakladov. Naposled pa ga le izpuste na oblubo, da jim bo nekaj napravil, kar bo vsem v neskončno korist. In on stori, da jezero odteče. Njegovo bivše dno je najrodovitnejša koroška dolina.

Tudi edina pripovedka o upijanjenem divjem možu²⁶ ni tipična. Nekemu kmetu v Wachsenbergu (s. od Feldkirchna-Trga) je dajala živina po skrbi divjega moža silno mnogo mleka in on je izdeloval iz njega presno maslo. Divji mož pa pride vsak dan pokušat mleko iz vseh nastavljenih posod ter pušča v njih sledove svojih nesnažnih kocin. Nekega dne pomeša kmet vse mleko z žganjem. Divji mož se upijani, kmet z družino pa se norčuje iz njega, ko kolovrati in se prekucuje po bregu. Divji mož pa se ujezi: »Mleko je vsemu svetu mati, žganje vsemu svetu bebec. V tvojo hišo me ne bo več.« Res ga ni več, z njim pa je odšla tudi blaginja.

Graubündenske in južnotirolske pripovedke

Prav nasprotno od nemškokoroških pričujejo pripovedke iz Graubündena in njihovo pričevanje je toliko vrednejše, ker predstavljajo izročilo starejše retoromanske kulturne plasti, zahodne veje staroalpske kulture, ki je njena vzhodna veja legla v osnovo alpskoslovenskega kulturnega razvoja. — Graubünden (rom. Grischun) je še danes na polovico romanski, tretjina prebivalstva pa je retoromanska.

²³ Graber, Sagen (1914), Nr. 23. Woher das Eisen im Kremsgraben stammte — to je stranski dolič Lieserske doline. — N. d., št. 24. Das gefangene Bergmandl (zu Heiligengeist bei Villach). V izd. (1941) prve pripovedke ni, druga, brez št., je na str. 20.

²⁴ Graber, Sagen u. Märchen (1944), 214—215. Bergmännlein (Lölling).

²⁵ Graber, Sagen (1914), Nr. 31. Der Dank des Bergmännleins (iz Dol. Labotske doline). V (1941) str. 23—24 brez št.

²⁶ Graber, Sagen u. Märchen (1944), 197—198.

Kadar govore graubündenske pripovedke o ujetem ali z vinom opojenem vilinskem bitju, to res ni, kakor v večini slovenskih in če v nemškokoroški iz Wachsenberga, divji mož velikan, ampak drobni, tri in pol čevlja visoki, pa krepki in silno urni divji možič.²⁷ Ta pa je kakor naš kórenski divji mož gospodar divjačine in divjega rastlinja, poznavalec njegovih skrivnih moči; živi se z mlekom divjih koza, jajci gozdnih in gorskih kur in z divjimi jagodami, dobro se razume tudi na sirarstvo in na gozdno delo. Nikjer pa se ne govori, da bi bil gospodar rudnega bogastva v gorah, kvečemu to se pripoveduje, da uslugo kdaj poplača z ogljem, ki se potem doma spremeni v zlato. Človeku se je pridružil baje šele v 16. stoletju, najčešče mu pomagajo pri pastirskem delu. Pri tem pa ne prihajajo v človeška bivališča, kvečemu v kak pastirski stan, ter nezaupno skrivajo svoje skrivno in praktično znanje. Ljudem niso nadležni, nikoli jih ljudje zaradi tega ne ujamejo, kakor n. pr. divjega moža. Kadar ga ljudje opoje ali opojenega ali neopojenega ujamejo, store to iz objesti ali, da bi mu izvabili katero njegovo skrivno znanje ali spretnost.

Silaku iz Parpana, ki ga je, kakor že vemo, zvezal z opasilnico za seno (gl. zgoraj str. 135, op. 19) in ga nekaj dni imel zaprtega, obljubi, da mu bo odkril, če ga prej izpusti, nekaj, kar mu lahko življenje reši; ko pa je prost, mu reče: »Če meso ješ, reži ga po dolgem, ne v šir, da se ne zadušiš!« in jo popiha. Dečkom iz prättigauskega Contersa,²⁸ ki divjemu možiču kozarju naližejo v hlevu eno korito z vinom, drugo z žganjem — pred vinom, rdečim, se svari: »Röti, du b'schieß'st mi nit!« žganju, brezbarvnemu kakor voda, pa zapade — in ga potem ujetega peljejo v vas, izpuščen podobno svetuje: »Ob lepem vremenu vzemite jopiče s seboj, ob slabem imate izbiro.« Časih ga pa tudi ljudje preslepijo, bodi opojenega ali ne, da jim razodene skrivnost, ne da bi se tega zavedel, in celo z dostavkom: »Kaj ne, to bi bili radi od mene zvedeli, pa tega živemu človeku ne povem!«²⁹ saj takega poznamo že iz pripovedke o izvabitvi zdravil zoper »črno smrt«, ki nam je omogočila, da smo doumeli motiv pokopališča in razgovora o umrlih v pripovedki o kórenskem divjem možu in o pohorskem povodnem možu (gl. zgoraj str. 135, op. 21).

Ti dve pripovedki o dečkih iz Contersa in o zdravilu za kugo imata kar tipično obliko z vsemi štirimi sestavnimi deli, le da v pripovedki o kugi Graubündnec divjega moža ne zveže, kar pač vsebina nujno prepoveduje.

Izgubila pa je tipično obliko pripovedka o tem, kako je divji možek človeka sirariti naučil, ki pa je zaradi svoje vsebine zelo važna — v ohranjeni obliki se sicer zdi, kakor da bi planšar že znal siriti, prvotno pa tega ni bilo —:³⁰ Divji možič se je hotel izkazati planšarju

²⁷ Vernaleken-Burg, n. d., 127—140. Vom den wilden Männlein in Graubünden.

²⁸ Vernaleken-Burg, nav. spis, t. 3, odst. 5, str. 134—35.

²⁹ Vernaleken-Burg, n. m.

³⁰ Vernaleken-Burg, nav. spis, t. 4, odst. 3, str. 137—38: Auf einer Alpe lebte ein wildes Männlein auf ziemlich vertrautem Fuße mit einem Senn

hvaležnega zaradi njegove dobrote: naj pusti enkrat njega siriti, a pri tem naj sam do konca molči. Planšar sede na molzni stol in gleda; ko pa možič obesi drugič še sirotko v kotlu nad ogenj, se planšar zasmeje, češ čemu sirotko vnovič siriti. Možič pa mešalnico odloži, češ če nočes vedeti, pa bodi, zbeži in se nikoli več ne vrne. Tako ljudje niso zvedeli, kaj se lahko iz sirotke še naredi, in jo rabijo samo za krmljenje prašičev in časih za čiščenje krvi.

Pravi smisel te pripovedke nam odkrije šele romanskotirolska pripovedka, ki je pač tudi staroalpskega vlaškega izvora. Podajem tu samo njeno bistveno vsebino:³¹

Divji mož Salvanel, gospodar velikih ovčjih čred po planinah, hodi ponoči skrivaj k pastirjem mleka pit. Eden vlije v vse mlečne posode

und empfieng von ihm manches, was ihm Freude machte; dafür war es dem Senn sehr zugetan. Um ihn für seine Wohltaten zu belohnen, sagte es einmal zu ihm, heute solle er es käsen lassen und solle zuschauen, aber kein Wort sprechen, bis es fertig sei. Der Senn geht auf den Vorschlag ein, setzt sich auf einen Melkstuhl und schaut dem Männlein zu. Dieses machte alles in Ordnung und zuletzt, als es nach der Meinung des Sennen fertig war, setzte es den Kessel mit Schotte wieder über das Feuer und schickte sich an, von neuem zu hantieren. Der Senn fing an zu lachen und über das Männlein zu spotten, daß es aus der Schotte noch einmal käsen wolle. Da legte das Männlein die Kelle beiseite und sagte

»Wenn d' nüt weist — So seist«, und eilte fort und ließ sich nicht wieder sehen. Hätte der Senn geschwiegen, wie die Verabredung gelaute hätte, so hätte er gelernt, welchen Nutzen man aus der Schotte ziehen kann — aber so ist dieses Geheimnis noch bis auf den heutigen Tag ein Rätsel geblieben und man weiß mit der Schotte nichts anderes anzufangen, als den Durst der Schweine zu löschen und allenfalls das Blut zu reinigen.

³¹ Chr. Schneller, Märchen u. Sagen aus Wälschtirol. Innsbruck (1867), str. 213 in 215 (očitno dve inačici). Ruski povzetek po obeh: Veselovskij Solomon i Kitovras, 258—59. Ker mi italijanski (ladinski) izvirnik ni dostopen, tudi Schnellerjev nemški prevod ne, ne kaže, da bi tu podajal prevod iz tretje roke; zato naj stoji tu Veselovskega povzetek v ruskem jeziku:

Ješče teper' v romanskom Tirole razskazyvajut o Salvanel'e, krasno-kožem čeloveke, kotoryj živët sredi lesov v peščerach, gde u nego stada tučnych ovec s bogatoju šerst'ju. Noč'ju on chodit na poiski i vypivajet moloko u pastuchov. Odnomu iz nich udalos' pojmat' jeho, naliv vina v moločnyje gorški. Posle neudačnych popytok k pobegu, Sal'vanel' načinajet razprašivat' pastucha, kakaja eto byla židkost', pogruzivšaja jeho v stol' sladkij son. Pastuch schitril v otvete, budto eto sok rastenija iz roda ternovnikov. »Tak ja molju Boga,« skazal Sal'vanel', »čtoby ono vezde prinimalos' i puskalo korni, kuda tol'ko dosjagajet zemlja.« Tak i sdelalos'; jesli by ne solgal pastuch, vinograd ros by teper' na takich veršinach, na kakich rostut prizemistyje ternovyje kusty. Na vopros pastucha, razve jemu nedostatočno sobstvennago moloka, čto on promyšljajet čužim, Sal'vanel' otečal, čto svojë jemu neobchodimo dlja delanija syra, i vsled za tem naučajet chozjaina delat' syr, maslo i tak nazyvajemuju po ina ali pu ina. Kogda chozjain iz blagodarnosti otpuskajet jeho na volju, Sal'vanel' kričit jemu izdali: »Napravno ty menja vysvobodil, a to ja by naučil tebjja, kak delat' vosk iz syvotki.« — Razprto tiskane besede so tiskane že v izvirniku v latinici, apostrof je znamenje mehkega glasu.

O motivu upijanjenega in ujetega in — po otroku — izpuščenega divjega moža v pravljicah, ki nas tu dalje ne zanimajo, gl. pri Bolte-Polívku, Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen d. Br. Grimm III, št. 136, Der Eisenhans, posebno str. 95, 106—07, 112.

vina in pijanega Salvanela zveže. Ko se prebujen ne more osvoboditi, vpraša pastirja, kakšna je bila to pijača, ki ga je tako sladko uspavala. Pastir se mu zlaže, da je od sadov trnovega grma. »Daj Bog,« pravi Salvanel, »da bi raslo povsod, koder zemlja sega!« Ko bi bil pastir resnico povedal, bi vinska trta rasla tudi v takih višinah, v katerih raste samo še trnje. Pastir ga vpraša, čemu hodi mleka krast, ko ga ima sam na pretek. Salvanel mu razloži, da dela iz svojega mleka sir in maslo, ter pokaže, kako se tej reči streže. Hvaležni pastir ga izpusti, Salvanel pa se mu posmeje: »Prezgodaj si me izpustil; ko bi me še ne bil, bi ti bil pokazal, kako se iz sirotke vosek dela.«

Ustrezne inačice iz Bolškega okraja. Tema dvema vsebinsko dopolnjujočima se inačicama iz Graubündena in iz Laškega Tirolskega se pridružuje še vrsta slovenskih inačic iz Bolškega okraja, ki smisel in pomen te alpskovlaške inačične skupine dokončno utrjujejo. Odkril jih je prav zadnji čas šele Milko Matičetov. Zasledil je namreč doslej neopaženo čisto kratko omembo pripovedke o Divjem možu sirarju iz Loga pod Predelom — zdaj je to uradno »Log pod Mangartom« — v »Opisu Trente« Josipa Abrama — Bajde Kazaka (1875—1938; gl. Lovrenčičev nekrolog v Mladiki 1958, 311—13); ta je bil od 8. septembra 1901 do 16. oktobra 1904 vikar v Trenti (gl. Planinski vestnik 1907, 185) in je uporabil za zgodovinski in narodopisni del svojega »Opisa Trente« (Planinski vestnik XIII, št. 4—12, april—december 1907) mimo svojega znanja tudi rokopisne spise (izgubljene) Šimna Gregorčiča ml., pesnikovega bratranca (1856—1917; gl. SBL I, str. 257), ki je bil tudi vikar v Trenti (od 8. novembra 1882 do 12. julija 1884; gl. Planinski vestnik 1907, 184), nato pa še do 1893 vikar v Logu pod Predelom.

Abramova omemba v Planinskem vestniku XIII, št. 12 (december 1907), str. 183, v odstavku o bajeslovnih bitjih, ki jih Trentarji poznajo (naša št. 17), se glasi: »Nadalje poroča Šimen Gregorčič v svoji kroniki, da pripovedujejo v Logu pod Predelom o Divji jagi (jaga-baba). Človek se mora uleči na tla, da zvihra ona nad njim. Tam so ujeli Divjega moža. Naučil jih je siriti. Ko so ga pa izpustili, je dejal: 'Če bi me ne bili izpustili, bi vas bil naučil še kaj boljšega.' Lovili so ga, a zastonj.«

Ta pripovedčni drobec je spodbudil Matičetova, da je ob delu Narodopisne skupine Etnografskega muzeja iz Ljubljane v Trenti (1. do 10. julija 1952) in v Soči (11. do 20. julija 1952) poiskal pripovedovalcev, ki bi tam to pripovedko poznali in pripovedovali. In našel je kar tri.

Osnovna inačica iz Trente (št. 1, naša št. 18); povedal 6. julija 1952 Andrej Hosner, p. d. Kurtle, Trenta, h. št. 20, spravniki planine Zapotokom v Koncu Gornje Trente:

So ujeli »dujega moža«. So rekli, da so ga imeli tam ujetega. Še jih je prosil in je jokal, da naj ga spustijo. Potem ga niso hoteli spustiti. Potem jim je obljubil, da jih bo navadil eno dobro reč napraviti ven iz

mleka. Še so mu obljubili, da ga spustijo, če jih tisto navadi. Jim je povedal: »Nič drugega, kakor morate deti noter v mleko malo jarčjega ali kozličjega dreka, tisti, ki je v želodcu« (tisto pravimo zdaj »sirišče«). Sir jih je navadil delati. Kò so napravili sir, so ga spustili. Potem ko je prišel malo preč od njih, jim je rekel, da v sirotki je še najboljša reč. Ni povedal, kaj bi to bilo. Mi mislimo, da je skuta, ko je tistikrat niso še znali skuhati.

Dopolnilo (netipično) k začetku osnovne inačice (št. 2, naša št. 19). Povedal Franc Kverh, 57 leten, Zapovdnam. Ko mu je M. prebral osnovno inačico (št. 1), je pripomnil, da ni popolna, ker da nima nič o tem, kako so divjega moža ujeli. To je takole povedal:

Ujeli so »dujega moža« v klado. Eden je drva cepil in še divji mož mu je pa pomagal. Ko je bila razpoka, je vtaknil noter prste, oni je pa klin ven razbil in klada je dela vkup in so ga imeli za roke ujetega.

Dopolnilo k sklepu osnovne inačice (št. 3, naša št. 20). Povedala Marija Kravanja, p. d. »pri Marinčcu« Pod Skalo, Soča h. št. 68. Ko ji je M. prebral osnovno zgodbo (št. 1), je dejala:

Moj rajnik oča je zmerom pravil, da so ujeli divjega moža. In je pravil, kar ste imel Vi zapisano. In potem, ko je stran od hramov šel, je rekel, da, če ga niso (= bi ga ne) bili pustili, da je (bi) bil povedal, za katero »nucengo« je tisti križ, ki je v orehovi lupini (tu: kokócevi žbini).

Pripovedovalka je razbila nato oreh in M.-u pokazala tisti »križ«, t. j. suhi semenski nosilec sredi jedrca, ki ga deli v štiri dele.

Tem alpskoromanskim in bolškim slovenskim inačicam se od daleč približuje še koroškonemška inačica iz Wachsenberga pri Feldkirchnu (gl. zg. str. 139), najsi je tudi zmedena, v kateri divji mož samo skrbi, da dajejo krave obilo mleka, kmet sam pa iz njega dela presno maslo (tam okoli ni planin, da bi izdelovali sir). Potemtakem je ta inačični tip razširjen po vsem ozemlju, na katerem so znane pripovedke o (upijanjenem in) ujetem divjem možu, a ne strnjeno, ampak po nekaj inačic v krajih in okrajih, ki so daleč drug od drugega. Taka razprostranjenost je značilna za relativno najstarejše narodopisne pojave.

Kulturnohistorični pomen tega inačičnega tipa. Inačični tip o divjem možu, učitelju sirarstva, je kulturnohistorično velikega pomena. Kakor se nanašajo vzhodnoalpske pripovedke o odkritju železnih in svinčenih rudnih ležišč na novopoživljeno rudarstvo v visokem srednjem veku v naših krajih, ker je starorimsko rudarstvo po prihodu Slovenov v Karantanijo propadlo, tako se tudi pripovedka o uvedbi sirarstva v Osrednjih in Vzhodnih Alpah nanaša na podoben kulturnohistoričen dogodek. Pridelovanje trdega sira iz presnega mleka ni bila staroindoevropska zadeva. Kelti, Germani in Slovani so poznali samo mehki sir iz kislega, »zasirjenega« mleka: stnord. *ostr*, dan.-šved. *ost* (= lat. *jus*, slov. *juha*) pomeni prvotno mehki sir, takisto stslo. *syr* iz **sûr* »kisel« (prim. stvnem. *sûr*, nvnem. *sauer*). Grki so se od balkan-

skih staroselcev naučili delati trdi sir iz ovčjega in kozjega mleka. Kelti so se naučili sirarjenja od Rimljanov ter sprejeli od njih tudi ime: lat. *caseus* — st.irska *caise*. Germani so se seznanili s sirom pri Rimljanih vsaj v 5. stoletju in ga potem tudi sami delali; vsi Zahodni Germani imajo latinsko ime za sir:³² zahgerm. **casjus*; stvnm. *kasi*, *chasi*; stskas. *kasi*, *ciəsi*; srvnem. *kaese*, srznem. *case*, angelsaks. *cese*, *cyse*, angl. *cheese* (Kluge-Götze, Etym. Wb. d. dt. Spr.¹¹, s. v. Käse). Slovani, ki trdega sira niso dobili neposredno od Rimljanov, ampak posredno in ne samo od njih, so ohranili staro besedo — sir iz kislega mleka pa je postal po potrebi pač mehki sir, gnili sir ipd. Na katero dobo se retoromanska (potem tudi laškotirolska in slovensko-vzhodnoalpska) pripovedka nanaša, se ne da za trdno ugotoviti. Nanašati se more na to, kako so se naučili sirarstva od staroselskih Retoromanov v 5. in 6. stoletju v Alpe došli germanski rodovi, lahko pa tudi na to, kako so se keltskorimski priseljenci naučili planinjenja in sirjenja pri Retijcih in Noričanih.

Izhodišče motivu upijanjenega in ujetega mitičnega bitja

Da je zgodba pripovedke o opojenem in ujetem mitičnem bitju še starejša, spričuje starogrška mitologija, in sicer bajka, ki je doma v Mali Aziji in sega tam v predgrške čase, bajka o frigijskem kralju Midu in satiru Silenu, vzgojitelju Dionizovem-Bakhovem. V najkrajši obliki ji označuje bistvene poteze Ksenofon, ko omeni v opisu Kirovega pohoda proti bratu kralju kraj, kjer se je bajka godila:³³ »Odtod — t. j. od mesta Kaýstru pedíon — je potoval dva dnevna pohoda, deset parasang, v Thýmbrion, obljudeno mesto; tam je bil ob poti studenec imenovan po frigijskem kralju Midu; ob njem, pravijo, je Midas, ko ga je z vinom pomešal, ujel Satira (sc. Silena).« O nadaljevanju govore drugi viri:³⁴ Midas ga je z njegovim spremstvom deset dni tako sijajno gostil, da mu je Silen dal na prosto katerokoli željo. Midas si je želel, da bi se vse, kar bi prijel, spremenilo v zlato. Da ne bi od lakote in žeje umrl, se je moral na Silenovo povelje skopati v reki Paktolu; v njej je od tedaj zlato.

Ne le motivna vrsta v tej bajki — z vinom pomešana studenčnica, opojitev in ujetje bajnega bitja, plačilo dvomljive vrednosti in opozorilo, da je tako — je prav ista kakor v pripovedkah o divjem možu, k temu še najstarejša oblika priprave za opojitev s tem, da se vino vlije v vodni studenec (med vzhodnoalpskimi pripovedkami samo škavla v adleški iniačici, med graubündenskimi vdolbina v kamnu pripovedke o zdravilu zoper kugo, vodni koriti v iniačici iz Contersa v Prättigauu); prav odlično se divjemu možu prilega tudi Satir kot

³² Kluge-Götze, Etymol. Wörterbuch d. deutschen Sprache¹¹ (1934), 288 s. v. Käse.

³³ Xenophon, Anabasis, lib. I, c. 2, § 13.

³⁴ Pausanias, Periegesis I, 4; Plutarh, Consolat. ad Appollon.; prim. Veselovskij, n. d., 259, op. 2; gl. v priročnikih grške mitologije.

bajno bitje rastlinske in živalske rasti, prav posebno pa še Silen, vzgojitelj in spremljevalec Diónysov romanskotirolskemu Salvanelu, ljubitelju vina in vinske trte.

Vzhodne sporednice.

K tej pripovedčno-bajčni vrsti ni šteti mongolsko-indijsko pripovedko o *Vikramaditji*,³⁵ ki dorastel gre v mesto, kjer je vladal njegov umrli oče, in reši mesto in njenega kralja iz oblasti hudih duhov (Šimnusov) s tem, da opoji s 400 posodami žganja najprej Šimnuse in jih poseka, nato pa opoji še kralja Šimnusov in ga v boju premaga in ubije. En sam skupen motiv, opojitev, ne dovoljuje sklepa na genetično skupnost.

Nekaj več skupnih potez nahajamo v srbski pravljici »Zlatoruni ovan«,³⁶ ki je kakor slovenska pravljica o »Pastirju« — Valjavec jo je prelin v pesem³⁷ — po celotni osnovi dejanja v zvezi z arabsko pravljico o »Aladinu in čudoviti svetilki« iz zbirke »Tisoč in ena noč«. Drugo nemogoče delo, ki ga mora v srbski pravljici opraviť lovčeve vdove sin, ko je zasnubil cesarjevo hčer, je, da mora sezidati grad iz same slonove kosti — čudovit grad mora zgraditi sirótek snubec tudi v arabski in slovenski pravljici. — Kakor pri prvem delu mu svetuje tudi zdaj skrivnostna deklica, kaj naj stori (v arabski in slovenski pravljici izvrše vse potrebno junaki, ki jih pokliče drgnjenje čudovite svetilke, trkanje na prstan) (57 s.; 84 s.): Ona kad ga sasluša, reče mu: Lako će biti i to; nego idi k caru i iŝti lađu i u njoj trista akova vina i trista akova rakije, i uz to još dvadeset dundera, pa kad dođeš na lađi tu i tu između dve planine, zagradi vodu ŝto je onde, pa uspi u nju sve vino i rakiju. Viljevi će onamo doći da piju vodu, pa će se opiti i popadati, a dunderi onda neka im sve zube izrežu pa ih nosi na ono mesto gde car hoće da mu se grad sagradi, pa lezi te spavaj, a za sedam dana biće grad gotov.« Onda se on vrati kući i pripovedi materi kako je bio opet s devojkom i ŝta mu je ona kazala. A mati mu opet reče: »Idi, sinko, ne bi li Bog dao da ti opet pomogne.« On otide k caru i iziŝte sve, pa onda otide i svrŝi kako mu je devojka kazala: viljevi dođu te se opiju i popadaju, a dunderi im iseku zube i donesu na ono mesto gde će se grad zidati; on u veće metne u torbu struk bosiljka, pa otide onamo i legne spavati, i tako za sedam dana bude grad gotov.

Ta epizoda o upijanjenih slonih, ki v arabski in slovenski pravljici nima ustrezne enačice, je nastala pač po bizantinskem vplivu. Res priča o takem bizantinskem viru apokrifni vložek o Salomonu in

³⁵ Veselovskij, n. d., 18—19. Njegova vira: Ardži Burdži, Mongolskaja povest', perev. s mongol'skago lamoju Galsam-Gombojevym (1858); Mongolische Märchen. Die neun Nachtrags-Erzählungen des Diddhi-Kür und die Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan etc.... Innsbruck (1868).

³⁶ Vuk St. Karadžić, Srpske nar. pripovetke, 3. drž. izd. Beograd (1935), ŝt. 12, str. 55—60 (1. izd. str. 81—89).

³⁷ M. Valjavec, Poezije, Lj. (1899), 94—106. — Prvič SG VI (1860), 165 ss.

zmaju v srvnem. pesmi iz prve tretjine 12. stoletja »Das Lob Salomons«,³⁸ sloneči sicer na sv. pismu. To je pripovedka, osnovana po vzorcu alpske in starogrško-maloazijske bajke o divjem možu-Silenu s potezami iz apokrifne talmudske legende o Salomonu in demonu Ašmedaju (arijskem Ašma-deva). Pesnik pravi v začetku vložka, da je zgodbo dobil posredno iz grškega vira:³⁹

1	Ein hêrro hîz Hêronimus:	ûzzir einim bâchi vundin,	
	sîn scripft zelit uns sus.	ûzzir Archêly,	5
	der heit ein michil wundir	daz habint noch dî Crîchi...	

Ta vložek pripoveduje o zmaju, ki se je zaredil v Jeruzalemu in sproti izpil vse studence in šterne v mestu. Sila je bila velika. Salomon pa je bil moder:⁴⁰

17	er hîz das luit zû gân,	dis allir bestin lîdis.	20
	eini cisternam vullan	dô er iz alliz ûz gitranc,	
	medis undi wînis,	ich weiz er in slâffinti bant...	

Strašni zmaj spregovori in Salomonu reče, da mu hoče, če ga takoj izpusti, povedati, kako bo mogel svetišče, ki ga gradi, dovršiti že v enem letu. Salomon mu ukaže, naj mu to takoj pove, sicer ga dá pokončati. Zmaj mu res pove:⁴¹

40	»ein tîr gât in Libanô,	dû snidit alsein scarsachs	
	daz heiz dû dir gewinni,	ûffi den marmilstein.	
	dî adirin bringi...	vîl ebini mûz er inzuei,	
44	dâr ûz werchi einû snur,	swi sô dir lîb ist.«	
45	dû wirt scarf undi was,	der kunig vrowit sich des.	50

Salomon ukaže, da zmaju porežejo vezi, in mu prepove (svoje) dežele:⁴²

³⁸ Das Lob Salomons. Besedilo gl. Müllenhoff-Scherer, Denkmäler², Nr. XXXV; Waag, Kleinere deutsche Gedichte d. 11. u. 12. Jahrhunderts (1890, 1916). — O spisu gl. Ehrismann II, 1, 99—103 z literaturo).

³⁹ Slov.: Nekemu gospodu je bilo ime Hieronymus: njegov spis nam pravi tako. Ta je našel silno čudo (t. j. čudežno zgodbo) v (dobsd.: iz) neki knjigi, v Archêly (t. j. Archaeologiji), ki jo imajo še Grki. — Ehrismann II, 1, s. 101, pravi, da se to nanaša na Antiquitates Hieronyma Egipčana (Hieronymus Aegyptius) iz Kardije (ok. 300 pr. n. e.).

⁴⁰ Slov.: Ukazal je ljudem, da poprimejo (sc. za delo in) napolnijo eno šterno z medicino v vinom, najboljšim začinjenim. Ko je (zmaj) vse to popil, vem, da ga je (Salomon) spečega zvezal.

⁴¹ Slov.: Po Libanonu pohaja košuta (srna); to, ukaži, da ti dobe in prineso (njene) žile... Iz teh naredi vrvco, ta bo ostra in rezna, ta razreže mramorni kamen kakor bridki meč; čisto gladko mora vsaksebi, prav kakor je tebi ljubo. Kralj se tega razveseli.

⁴² Slov.: Tedaj se je odpeljal v gozd z vsemi svojimi hlapci. Našel je v Libanonu košuto (srno). Tedaj se je na mestu spustil za njo; lovil jo je nenehno tri cele dni. Ko je košuto dobil, tedaj je bil zelo vesel. Ukazal je, da mu dobe in prineso žile. S temi so zgradili hram v Jeruzalemu brez uporabe železa.

55 dô vûr er zi waldi
 mid allin sînin holdin.
 er vant daz tîr in Libanô:
 zi steti jagit erz dô.
 dô jagit erz alli
 60 drî tagi volli.

dô er daz dir dô giwan,
 dô was er ein vrô man.
 er hîz imo giwinnin
 di âdirin bringin.
 von dû wart daz hûs zi Hiersalêm
 giworcht ân alliz isin.)

Glede vseh četverih sestavnih delov zgodbe se ta vložek naslanja na alpsko pripovedko o divjem možu, in sicer se prvi sestavni del, razlog, zaradi katerega se ljudje lotijo bajčnega bitja, njegova nadležnost, veže izrečno samo z ustrezno skupino alpskih pripovedk — v talmudskem apokrifu ni nič podobnega. Drugi del je v obeh izročilih enak: priprava za opojitev z ujetjem bajčnega bitja. Tretji del obsega kakor v alpski bajki odkup svobode z odkritjem dragocene skrivnosti — v talmudskem apokrifu odkupa svobode ni. Tudi četrti del ustreza alpski bajki, le da je odpadla zasmehljiva beseda osvobojenega bajčnega bitja, češ da osvoboditelj ni najboljšega izbral — v talmudskem izročilu vsega tega ni.

Na bajčni vložek v pesmi »Das Lob Salomons« je vplivala tudi talmudska apokrifna pripovedka o Salomonu in Ašmedaju, poglavarju hudih duhov; povod za zložitev obojih motivov je bila popolna enakost drugega dela, priprav za opojitev in ujetje opojenega bajčnega bitja. Tako sta pastirja in divjega moža (Mida in Silena) lahko zamenila Salomon in knez hudih duhov v podobi zmaja; s tema dvema delujočima osebama pa je prišel v bajko tudi Salomonov problem, da zgradi svetišče v Jeruzalemu, Ašmedajevo znanje za sredstvo, kako obdelovati kamen za svetišče brez uporabe železnega orodja, Salomonova oblast nad demoni, ki Ašmedaja prisili, da mu sporoči, kar zna.

Da moremo razmerje bolje presoditi, si moramo ogledati vsaj bistvene ustrezne odstavke v talmudski apokrifni legendi. Uvodni odstavek o pripravah za opojitev Ašmedaja in ujetju njegovem priobčim v nemškem prevodu iz Talmuda in v staroruski prireditvi v tako imenovani paleji;⁴³ začetek se glasi — samo po talmudskem apokrifu:

⁴³ Talmudski apokrif (traktat Gittin, izd. Dyhrenfurth 1821, 68a, b) je priobčen (brez odstavka o pridobitvi šamira) v nemškem prevodu dr. J. Babada v Vogtovi izdaji Salmana in Morolfa, Halle, Niemeyer (1880), str. 213 do 217. Veselovskij, Salomon i Kitovras, 105—111, podaja rusko prireditev po raznih drugih prevodih, tudi epizodo o pridobitvi šamira.

Staroruski apokrif »Pověst' o Kitovrasě« paleje iz leta 1477 je izdal N. S. Tichonravov, Pamjatniki otrečennoj russkoj literatury I (1863), 254—255, besedilo paleje iz 1494 A. N. Pypin, Pamjatniki starinnoj russkoj literatury III (1862), 51—52, besedilo ukr. krechovske paleje XV do XVI stl. Ivan Franko, Apokryfy i legendy I, Lviv (1896), 280—82. — Ruski povzetek po prvih dveh pri Veselovskem, n. d., 209—12: Jagičev nemški prevod po istih dveh — brez odstavka o pridobitvi šamira je priobčil Vogt, n. m. — N. K. Gudzij, Chrestomatija po drevnej russkoj literature XI—XVII vekov, Učpedgiz M. (1947), 5—7 priobčuje po Tichonravovu začetek legende (do odstavka o pridobivanju šamira) in odstavek iz sklepnega dela iz paleje 1494. — Tu podajam samo prvo epizodo o ukrotitvi Ašmedaja (Kitovrasa), prvo na levi v prevodu dr. J. Babada, drugo na desni v slovenskem

[Kralj Salomon naj bi po Mojzesovem zakonu (2 Mojz 20, 25; 5 Mojz 27, 5—6; prim. Josua 8, 30—31) sezidal hišo Gospodovo iz neobdelanih kamnov, ki se jih ni dotaknilo železo. Pokliče rabine na posvet; povedo mu, da je za obdelovanje kamenja potreben šamir (čudežen črvič — po paleji ptičji nohet — s katerim se kamen reže),⁴⁴ ki ga je uporabljal že Mojzes za obdelovanje dragih kamnov v naramniku velikega duhovnika. Od duhov zve Salomon, da samo kralj duhov Ašmedaj ve, kje se šamir dobi. Ta prihaja vsak dan na neko goro pit iz zapečatenega studenca vodo. Tam ga je mogoče najti. Tu se prične legenda v paleji.]

Darauf schickte Salomo nach Benajah, dem Sohne des Jehojada, übergab ihm eine Kette, auf der der Name (sc. Gottes) eingegraben war, und einen eben solchen Ring, ferner ein Bündel Wolle und Schläuche voll Wein. Jener ging (hin) und grub eine Zisterne unterhalb (der Aschmedais), entleerte dadurch diese vom Wasser und verstopfte die so entstandene Öffnung mit Wolle. Darauf grub er oberhalb jener eine neue Zisterne, füllte sie mit Wein, deckte sie zu (Veslovskij bolje: vyše kolodca on delajet drugoje ugloblenije, črez kotoroje vylivajet v kolodec vino, a otverstije snova zapirajet takim že obrazom [t. j. z volno]), ging weg und setzte sich auf einen Baum.

Aschmedai kam, schaute nach dem Siegel, öffnete die Grube,

Tedaj torej je bilo treba Salomonu povprašati^a po Kitovrasu. Zasledili so ga^b, kje živi v daljni puščavi. V svoji modrosti je Salomon sklenil skovati železno verigo in železen ovratnik. Nanju je zapisal v božjem imenu zarotilo. In poslal je svojega najboljšega bojarja s hlapci in ukazal, naj neso s seboj vina in medice, tudi ovčjega runa so vzeli s seboj. Prišli so na njegovo mesto; (tam so bili^c) trije studenci, njega pa ni bilo tam. Po Salomonovem ukazu so izpraznili te tri studence in zataknili žrela z ovčjimi runi; in nalili so dva studenca z vinom, enega pa z medico. Sami pa so se skrili vstran; vedeli so namreč, da mu bo priti^c k studencu vode pit.

Ko se mu je zahotelo vode, je prišel in, pripognivši se, je videl

prevodu po vseh treh redakcijah, spodaj pa v izvirnem jeziku. Preostala zgodba se daje v povzetku.

⁴⁴ Ta talmudska prirodoepisna pripovedka je znana mimo Semitov tudi antičnim Rimljanom — od njih je šla v srednjem veku po vsem krščanskem svetu. Rimski retor Claudius Aelianus (ok. 200), *Historiae animalium* — pisane so v grškem jeziku — I, 45, III, 26, pripoveduje to o vdodu (épop), pa tudi o žolni (dryokoláptes), ki se v pripovedko še bolj podaja kakor vdod, saj ne gnezdi kakor vdod samo v naravnih duplih trohnelih dreves, ampak si votlino za gnezdo sam izdolbe — kajpak ne v zdrav les — in zgledi; in vhod v njegovo gnezdo je ravno tolikšen, da ptič lahko snukne skozenj. Še bolj znano je poročilo C. Plinija Secunda starejšega, *Naturalis historia* X, 18, 1, ki pripisuje to zgodbo samo žolni (picus). Zel (herba), ki jo rabi, da vhod do gnezda odpre, naj bi bila po Greg. Kreku, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte*² (1887), 662, križnolisti mleč (Euphorbia Lathyris L.); na Laškem ga imenujejo sferracaballo, češ da konj takoj podkvo zgubi, če nanj stopi. To je nemški Springwurz. Kajkavska pravljica (Mat. Valjavec, *Narodne pripovetke*, 252—254) govori o travi, »koja ima to moč da more saki zatvor odpreti«.

fand aber Wein; da sagte er (Spr. 20, 1): »Ein Spötter ist der Wein, ein Brausekopf starkes Getränk; und wer darin taumelt, ist nicht weise«; ferner (Os 4, 11): »Hurerei und Wein und Most rauben den Verstand« — ich trinke also nicht. Als er aber durstig wurde, konnte er sich nicht enthalten zu trinken, so daß er berauscht in einen tiefen Schlaf sank. Jener (Benajah) steigt vom Baum herab, schlingt um diesen die Kette und schließt sie. Aschmedai erwacht, geberdet sich nie wahnsinnig, um sich von der Kette zu befreien; da sagt ihm Benajah: »Der Name deines Herrn ist auf dir; der Name deines Herrn ist auf dir.«

vino in rekel (Preg 28, 1): »Nihče, kdor pije vino, moder ne postane.« Ko pa se mu je zahotelo vode, je rekel (Ps 103 [104], 15): »Ti si vino, ki razveseljuješ človeško srce.« In izpil je vse tri vodnjake (in hotel malo pospati. Vino ga je razvnelo in je trdno zaspal)^p. Oni bojar pa pride, mu ovije železno verigo okrog vratu in ga trdno zveže. Ko je prišel k zavesti, se je hotel oprostiti. Salomonov bojar mu reče: »Ime Gospodovo z zarotitvijo je na tebi.« Ko je videl na sebi Gospodovo ime, je šel krotko (sc. z njimi).

Besedilo po vseh treh palejah

(1477) Togda že ubo byst' potreba Solomonu voprositi^a o Kitovrasě. Osočib že i, gde živet' v pustyni dal'nei; i po mudrosti svojej zamysli Solomon' skovati uže želežno i grivnu železnu — napisa že na nej vo imja božije zarečenije^c. I posla že bojarina svojego^d lučšago so otroky, ie ukazaše vesti vino i med', i runa ovčija s soboju vzjaša. Priidoša že k městu jeho — ože^e 3 kladjadzja, a jeho něst' tu. I po ukazanju Solomonu^f vyl'jaša 3 kladjadzi i zatkoša žerela ich runy ovčimi, i nal'jaša dva kladjazja vina, a tretej^h medu; sami že sochranišasja na straně; vědjachu bo jakoⁱ priiti^j jemu vody piti k' kladjazem'. Ik priide, prechotěv' vodě^k, i prinik^m, vidě vino, i otvēščav' reče: »vsjak pjaⁿ vino ne umudrjajet'«; jako že perechotě vodě^o i reče: »ty jesi vino veseljašče serdca člověkom'«. I vypit' vsja 3 kladjadzi. I chotě pospati malo, razže (1494: razžeže) jeho vino, i uspe tvrdo.^p On' že bojarin' prišed ostegnu o šii jeho uže želežno i privjadza i tvrdo. I očjutivsja, chote izjatisja, i reče jemu bojarin' Solomon': »imja gospodne so zapreščenijem' na tobě. On' že vidě^v na sobě imja gospodne, poide krotko.

[Povzetek: Na poti v Jeruzalem in v kraljevi grad kaže Ašmedaj (Kitovras) v obojih virih svojo moč in preroško znanje skoraj na isti način (pa to se vidi šele pozneje). V gradu mora čakati tretjega dne, da ga Salomon sprejme. Ko stopi predenj, mu očita, da hoče, ko je ukrotil ves svet, zavladati še njemu. Salomon mu odvrne, da tega ne

⁴⁵ Apostrof je trdi znak, minuta mehki.

Različice iz paleje 1494 in krehovske — okrajšave v besedilu so razrešene, polglasnik (kjer treba) vokaliziran; velike črke, ločila, ločitev besed po današnji šegi. — Zgolj glasoslovne in oblikovne različice se ne upoštevajo.

a) Kr. prositi — b) Kr. dod. i + 1494, Kr. osočiša — c) 1494, Kr. zaročenje — d) 1494 nima — e) 1494 nima — f) 1494, Kr. oli (Gudzij, n. m. razlaga kot »tol'ko«); prevod po Jagičevi konjekturi — g) 1494, Kr. dod. i — h) 1494, Kr. tretij — i) 1494, Kr. ože — j) Kr. priidet' — k) Kr. nima — l) Kr. vody piti — m) 1494, Kr. dod. i — n) 1494 p'jai — o) 1494, Kr. vody — p) I chotě... tvrdo Kr. nima — r) 1494, Kr. viděv' —

želi zaradi sebe, ampak zaradi zidanja hiše božje; potreben mu je šamir. Ašmedaj mu pove, da ga nima on, ampak morski kralj. Ta pa ga ne da nikomur razen ptiču vdodu; ta ž njim v puščinjah in gorah drobi skalovje ter seje tja drevesna semena, da tako zrastejo gozdovi in se prikaže zelenje (v paleji je to zmedeno in okrajšano). Salomon spet pošlje Benajah (svojega najboljšega bojarja). Vrh visoke gore najde ta vdodovo gnezdo z mladiči in brez starih, ga pokrije s klobukom iz debelega stekla ter se skrije. Ptica prileti in, ko ne more do mladičev, zleti po šamir, ki steklo zdrobi. Tedaj Benajah (bojar) zakriči, ptič izpusti šamir iz kljuna ter zbeži. Benajah (bojar) ga vzame in nese Salomonu.

Salomon pridrži Ašmedaja (Kitovrasa) pri sebi do zvršitve Gospodove hiše. Tedaj pa ga kralj duhov ob neki priložnosti izzove, da mu odvzame verigo in mu izroči svoj prstan, po katerem ima oblast nad duhovi, in Ašmedaj ga vrže na konec njegove dežele ter v njegovi podobi prevzame njegovo oblast — in njegove žene. Šele po dolgi pokori dobi spet svoj prstan — dobili so ga v ribjem trebuhu. Ašmedaj ga je bil vrgel v morje — na kar Ašmedaj (Kitovras) zbeži. Pa Salomona še vedno obhaja strah pred njim (Vis. pes. 3, 7—8): Postelja Salomonova, šestdeset hrabrih iz Izraela z meči ob boku ... zoper nočne strahove.]

Besedilo talmudskega apokrifa spričuje, da ni ostalo pri samem vplivu na knjižni vložek v pesmi »Das Lob Salomons«, ampak da je nekaj potez verjetno došlo tudi v ljudsko izročilo pripovedke o divjem možu. Nekateri izreki, s katerimi se divji mož svari pred vinom, so vsaj od daleč podobni Salomonovim pregovorom in drugim svetopisemskim izrekom, s katerimi se Ašmedaj svari pred vinom in se mu potem le vda. V adlešiški inačici sta svarilo in vdaja kar združena (str. 129): »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene!« V graubündenski iz Contersa (gl. op. 28) se svari divji možek pred vinom: »Rdečko, ne boš me premamil!«, brezbarvnemu žganju pa zapade. V koroškonemški inačici iz Wachsenberga (str. 139) pa divji mož šele pijan vzroji: »... Žganje je vsemu svetu norec!«

Ali je vse to vsaj posredno prav iz talmudskega izročila ali morda iz samega sv. pisma, zdaj še ni mogoče ugotoviti; res je treba upoštevati, da vsaj v prvih dveh primerih — tipologično najstarejših — gre tudi za škavlo, oziroma za korito za vodo, kamor se opoj vlije, prav kakor v talmudskem izročilu — pa to nahajamo tudi v bajki o Midu in Silenu.

Ne glede na te še ne docela jasne nadrobnosti treba pa le priznati, da imajo ljudska izročila, ki so zapisana šele pred razmeroma nedavnim časom — najstarejša naša pripovedka o divjem možu je iz leta 1840 — lahko za seboj že več ko 2000-leten razvoj, kajpada ne pri enem samem narodu.

DIE SAGE VOM GEFANGENEN WILDEN MANN (WALDMANN)

Zusammenfassung

Die slowenischen Sagen verwechseln ständig den zwerghaften »*gorni mož*«, den Hüter der Mineralschätze (Bergmandl), und den riesigen »*dioji mož*«, *gozdni mož*, *hostnik*« (den Wilden oder Waldmann), was wohl darauf zurückzuführen ist, dass der Berg als wilder Wald aufgefasst wird. So meint die Sage von der »Schlimmen Miez« (*O hudi muci*) nach Ausweis der mhd. Variante »Das Schrettel und der Wasserbär« (G. Ehrismann, Mhd. Lit., Schlussbd. [4], 70) den zwerghaften »*gorni mož*«, der in der Balgerei mit dem Bären den kürzeren zieht, aber fast alle Varianten nennen ihn »*dioji mož*«, »*diojak*« (Kelemina, Bajke in pripovedke, 1930, Nr. 152, 153, S. 218–20, Anm. S. 391; I. Grafenauer, Die slow. Sage von der »Schlimmen Miez« und ihre mhd. Variante, Slovenski jezik III, 1940, 52–55 — dazu hier einige Nachträge).

Dasselbe trifft auch in der Sage vom »Gefangenen Wilden Mann« zu (Kelemina, Nr. 150, S. 215–16, Anm. S. 391); davon wird selbst der Erzählungsstoff beeinflusst und unsere Aufgabe wird es sein, den ursprünglichen Sinn herauszubekommen.

Zuerst wird eine Übersicht über die bisher bekannt gewordenen Varianten geboten — gegenüber dem einen aus zwei Varianten (unserer Nr. 4 u. 5) zusammengesetzten Text Keleminas und den 7 in den Anmerkungen angeführten (uns. Nrn. 3, 1, 8, 15, 16, 6, 7) sind es nun 20 Varianten aus allen Teilen des slowenischen Sprachgebietes. An einer Kurzform (Nr. 7) lernen wir dann die wesentlichen Motivformeln der Sage kennen: A. Der Wilde Mann, nach Milch und Brot lüstern, isst den Holzern ihr mitgebrachtes Essen weg. B. Sie ködern ihn mit Schnaps und Wein und sperren den Betrunknen ein. C. Durch Bekanntmachung von Einsenerzlagern erkaufte er sich die Freiheit. D. Frei geworden, verlacht er die Leute, dass sie das Beste doch nicht erfahren hätten: was das Kreuz im Nusskern bedeute. — Trotz der Kürze sind hier mit Zügen des Wilden Mannes (Gier nach Milch) Züge des Bergmandls (Kenntnis der Erzschatze) verflochten.

Im Folgenden werden an je einer Variante drei Variantentypen der slowenischen Sage charakterisiert — ein vierter ist weiter unten eingereiht, da er erst nachträglich aufgefunden wurde.

Die erste Gruppe ist die weisskrainisch-steirische (Nr. 1–5), zu der noch eine kärntnerslowenische Variante gehört (Nr. 15). Von Bergschätzen ist da nirgends die Rede, vielmehr ist der Wilde oder Waldmann hier nach Art der Vilen ein bewährter Ratgeber der Bauern bei der Feldarbeit. In drei weisskrainischen Varianten (1, 3, 4) wird er sogar festgenommen, damit er auch dem feudalen Gutsherrn seine Kenntnis leihe. In drei Varianten wird er zu diesem Zweck betrunken gemacht — in einer mit dem antiken Zug, dass im Felsbrunnen das Wasser durch Wein ersetzt wird (Nr. 4). Daneben oder statt dessen werden in fünf Varianten dem Wilden Mann noch Stiefel hingestellt (Nr. 1, 2, 3, 4, 15 — in Nr. 1 u. 2 sogar nur einer für beide Füße!), damit er sich sozusagen selbst fesselt. Ihren Zweck erreicht die Gefangennahme nur in zwei Varianten (Nr. 4, 15), doch nicht ganz (das typische Spottwort), in zwei Varianten wird sie zum Unglück für die Bauern, da sie ihren Helfer verlieren (Nr. 1, 3). — Die jüngste Fassung (Nr. 2) ist wertlos, da der Wilde Mann darin aus Unterstand (des Erzählers oder Schreibers) zum »Riesen Nimmersatt« verkehrt ist, dem Symbol des feudalen Bauernschinders.

Zur zweiten Gruppe gehören ebenso sechs Varianten, fünf davon vom Wilden Mann, der zugleich Hüter von Erzlagern ist; drei stammen aus Ober-

krain: die uns schon bekannte Kurzform (Nr. 7), eine noch kürzere (Nr. 6 — sie bietet nur die letzte Motivformel anders gefasst) und die bedeutendste Variante von allen aus Radovna bei Bled (Nr. 8); die übrigen Varianten stammen von den Kärntner Slowenen; zwei sind Kurzformen (Nr. 12, 13), die dritte ist auf den Wassermann übertragen (Nr. 16). In der Radovner Variante sind die Züge des Wilden Mannes viel zahlreicher als in der oben gekennzeichneten Kurzform (Nr. 7). Nicht nur kommt er zu den Sennen Milch trinken, er beschützt zum Dank auch ihre Herden vor Raubwild — er ist ja der Herr der Tierwelt — er kennt alle Heilpflanzen und obendrein, als Bergmandl, die unterirdischen Erzlager. Die beiden letzteren Eigenschaften sind schuld, dass die Sennen ihn festnehmen — mittels Schnaps in der Milch, riesigen Stiefeln und verkehrt gedrehter Schneeballwieden. Doch der Wilde Mann überlistet sie. Beim Vorbeifahren am Kirchhof lenkt er ihre Aufmerksamkeit ab, indem er von denen spricht, die infolge Unwissenheit dort zu früh begraben worden; auf seine Bitte lockert man ihm die harte Wiede, worauf er sie abstreift und sich mit einem Spottspruch davonmacht. Mit dem Kirchhofmotiv gehört hierher die kärntnerslowenische Variante vom Waldmann-Wassermann (Nr. 16), die beide ein Ebenbild in Graubünden haben. Von den Kurzformen ist nichts Besonderes zu sagen.

Die dritte Gruppe bilden vier kärntnerslowenische Varianten (Nr. 9, 10, 11, 14). Die ersten drei berichten vom zwergigten Bergschrat, den beim Jausenstehlen ein Bergmann (oder die ganze Belegschaft, Nr. 11) durch Schnaps trunken macht, aber von ihm um den Loskauf geprellt wird (oder gar zu Schaden kommt, Nr. 11). Die vierte Variante aus Windisch-Bleiberg (Nr. 14) erzählt zwar vom »gorni mož«, der aber ein Riese nach Art des Waldmannes ist; er wird wegen Abrahmens der Milch von den Sennen mit Schnaps betrunken gemacht und mit Waldrebenwieden gebunden (vgl. die Radovnervariante Nr. 8), kauft sich durch Bekanntgabe von Bleierzlagern los, läuft aber dann mit dem Spottwort davon, sie hätten von ihm von Gold- und Silberminen erfahren können und wozu das Kreuz in der Nuss zu gebrauchen sei.

Auf Grund der slowenischen Varianten könnte man schliessen, dass die Sage vom berauschten und gefangenen mythischen Wesen ursprünglich vom Wilden oder Waldmann erzählt worden wäre (6 Var. v. Wilden Mann, 6 v. Wilden Mann mit Bergmandlmotiv, 4 v. Bergmandl mit gelegentlichem Waldmannmotiv). Dem scheinen die alpendeutschen Varianten in Grabers und Krainz's Sagenbüchern zu widersprechen: keine von ihnen ist zwar ganz typisch, doch sprechen 5 (von 6) Varianten vom Bergmandl (s. Anm. 23, 24, 25), nur eine einzige vom Wilden Mann, dem Pfleger des Milchviehs und der Milchwirtschaft (Anm. 26).

Ganz anders die Graubündener und Welschtiroler Sagen. Sie sprechen nur vom Wilden Mann. In Graubünden ist es zwar nicht der riesenhafte Recke der slowenischen Sage, sondern es sind kleinwüchsige, doch überstarke Männlein. Sie sind Herren der Tierwelt, kennen alle Naturgeheimnisse, namentlich alle Heilpflanzen, das Wetter und seine Anzeichen, nie aber ist von mineralischen Schätzen die Rede. Dem Menschen gegenüber sind sie scheu, tun ihm aber gelegentlich Hirtendienste, geben ihm, meist unbewusst, wertvolle Ratschläge. Die Sagenvarianten weisen die wesentlichen vier Motivformeln auf; Zweck der Gefangennahme ist immer, ihnen ein Geheimnis zu entlocken, das Mittel — Trunkenmachen durch Wein, in zwei Varianten in Brunnentrögen, bzw. im Felsloch (Vernaleken-Burg, Alpensagen, 1938, 134, 135). Der Gefangene überlistet aber seine Bezwinger, gibt ihnen, freigelassen, als Loskauf einen nichtsagenden Rat und entspringt (o. c., 131 f., 134 f.). Wohl aber wird er, vom Wein angeheitert, ohne Gefangennahme gesprächig und gibt, ohne sich dessen be-

wusst zu werden, Geheimnisse preis, gelegentlich tut er es auch absichtlich aus Dankbarkeit.

Zwei Varianten sind da besonders wichtig. In der einen (s. Anm. 21) wird das Wildmännlein zur Pestzeit durch Wein im Felsloch trunken gemacht und gibt die Arzneimittel gegen die Pest kund, worauf die Leute das weitere Ausfragen vergessen. In der anderen (Anm. 30) zeigt ein Wildes Männlein seinem Freunde, einem Sennen, seine Art der Käsebereitung (urspr. lehrt er sie ihn), durch sein Dreinreden wird er aber verhindert zu zeigen, was man aus dem Schotten (Käsewasser) noch Nützliches machen könne.

Die ursprüngliche Form des Sagentypus vom Käsemachen ist aus zwei Varianten zu ersehen bei Chr. Schneller, Märchen und Sagen aus Wälschtirol, Innsbruck 1867, 213, 215, dem Autor nur in russischem Auszug zugänglich (Anm. 31). Die vier Motivformeln sind ganz typisch, der Waldmann Salvanel, berauscht durch Wein in Milchtöpfen, lehrt die Sennen die Käsebereitung; freigelassen macht er sich lustig, da sie nicht erfahren hätten, wie man aus Schotten Wachs bereiten könne.

Die Graubündener Pestheilmittelvariante erinnert an das Kirchhofmotiv (vom unnötigen, vorzeitigen Tod) in den slowenischen Varianten aus Radovna (Nr. 8) und vom Ursulaberg (Nr. 16 vom Waldmann-Wassermann). Bei den Käsebereitungsvarianten erinnern wir uns an den Wilden Mann als Pfleger des Milchviehs und der Milchwirtschaft in der letzten kärntnerdeutschen Variante (Anm. 26) und an die Milchliebhaberei des Wilden Mannes in vielen anderen Sagenformen. Ganz klar ist aber der Zusammenhang mit vier erst nach Fertigstellung der Handschrift entdeckten Varianten aus dem Quellgebiet der Soča-Koritnica im Bezirk von Bolc (Flitsch): von Log unter dem Predil (Planinski vestnik 13, 1907, 183), aus Trenta, Zapodnam und Soča; in allen lehrt der gefangene Wilde Mann die Leute die Käsebereitung, verschweigt aber, was aus der Molke noch zu machen sei.

Es ist klar, dass es sich bei beiden Variantentypen um den Wilden Mann handelt und nicht um das Bergmandl; ebenso klar, dass der Variantentyp von der Käsebereitung das Zusammentreffen von zwei verschiedenen Kulturen darstellt. Die Kelten, Germanen und Slawen kannten ursprünglich nur die Zubereitung von Weichkäse aus Sauermilch. Die Griechen und Römer lernten die Bereitung von Hartkäse aus Süsmilch mit Lab von den Vorindogermanen auf der Balkan- und Apenninenhalbinsel; die Kelten und Germanen lernten die Käsebereitung mit Lab direkt von den Römern (s. Anm. 32), die Slawen indirekt und nicht nur von ihnen. Der rätoromanisch-altalpenromanisch-slowenische Sagentyp stammt entweder aus der Periode des Eindringens germanischer und slawischer Stämme in die Alpen (5.—7. Jahrh.), oder — wahrscheinlicher — aus der Zeit, in der die keltischen und römischen Zuwanderer von den Räten und Norikern die alpine Almwirtschaft kennen lernten.

Die Motivformel vom trunken gemachten und gefangenen Wilden Mann ist aber noch älter. Der vorgriechisch-kleinasiatische Mythos von Mydas und dem Satyr Silenus (Anm. 33, 34) weist nach dem Orient; ebenso die Episode von den trunken gemachten und der Stosszähne beraubten Elephanten in Karadžić's Märchen Nr. 12, einer Nachbildung von »Aladins Wunderlampe« (Anm. 36), und die Drachenepisode im mhd. »Lob Salomons« (12. Jahrh., siehe Anm. 38), die auf die Sage von Ašmedai im Talmud zurückgeht. Die betreffenden Abschnitte — vom Fang des Ašmedai — werden hier wiedergegeben samt den entsprechenden Stellen aus der altrussischen Nachbildung, der alten Kitovrassage.

IZ SLOVENSKE TOPONOMASTIKE

1. Ohonica

Vas, ki leži ob gozdu na poti, ki pelje od Borovnice k slapovom Pekla, se imenuje *Ohonica* (v krajevnem dialektu *maxanica*). Če besedo tematološko razčlenimo, vidimo, da je stvarjena tako kakor Borovnica; ta kraj je bil prvotno pokrit z bori, o čemer pričajo še zdaj korenike, ki pri oranju na mahu nanje naletijo. Očitno se je kraj imenoval sprva *Borovo* z adjektivom *borovъnъ* in s substantivizacijo: *borovъnica*, Anton Bajec, Besedotvorje I. § 184. Tako je treba za naše ime izhajati iz osnove *Ohovo*, ki dá na isti način *ohovъnica*. Osnovna beseda *Ohovo* je izpričana v shrv. kot *Johovo* s protezo *j-* v začetku. *Johovo* pa spada k subst. *jôha*, kakor zgoraj *Borovo* k subst. *bor*. Akad. Riječ. s. v. pravi, da je *-o-* v besedi *jôha* »mjesto néгдаšnéga *-ol-*«, torej *jolha*, ki je iz *olha* »jelša« prim. polj. *olcha*, *olsza*, rus. *olъxa*, *olъša*, češ. *olše*, zgornjeluz. *molša*, polabsko *vúolsa*. Razmerje med *jelša* in *olša* se tolmači na različne načine. Prvotna osnova je imela na začetku besede *a-*, kakor kažejo primerjave z drugimi ide. jeziki: *alъxa* je v zvezi z nem. *erle* < *elre*, lat. *alnus*, got. **alisā* poleg **alizā* in zato je sklepal Berneker Etym. Wrth. na psl. *alъxa*, kar je dalo poznejše *olъxa*, v stavčni zvezi nastalo *ialъxa* pa je po preglasu pravilno rodilo *jelъxa*, *jelъša*. Vsekakor je treba izhajati iz debla, ki se pričenja z ide. *a-*. Tudi na slovenskem ozemlju srečavamo obe obliki. Oblika *olša* je predvsem v severnem, alpskem terenu znana, najdemo jo pa tudi v južnem. Znani so kraji kot *Olsa*; *Olcha* v Prekmurju (Csanki II. 888); *Olshnitz* na Tirolskem ob Lienzu, *Eischnitz-Oischnitz*, potok v Kalsertalu na Tirolskem, Unterforcher Slav. Namenreste, Jahrb. Leitmeritz 1889, 12, *Uševk* (pri Kamniku, l. 1400: Erlspach), *Šeolje* (Selška dolina), v 13. stol. *Erla*, okrog l. 1500 pa *Ob-scherolach*, *Osserlaich*, *Jelševnik* pri Črnomlju (l. 1457: *Olservinkh*), *Uševk* (pri Moravčah), *Uševica* (pri Nevljah), dalje spada semkaj še *Viševk*, nem. *Olscheuk* (Šentjurij pri Kranju), *Višelnica* (Zgornje Gorje); čeprav je grafično glede prvega zloga nastala umetna naslonitev na komp. *vyše*, *višava* in podobno gl. L. Pintar LZ 1914, 460. Za *Viševk* pri Ložu so izpričane stare oblike *Olsuych* 1269, *Olsnich* 1269, *Olswisch* 1260 in *Olznich* 1283. Na Kranjskem so običajno imena iz *jelša*: *Jelša*, *Jelše*, *Jelševce*, *Jelševnik*, *Jelšovca* itd. Beseda *olcha* je izpričana v Osojanih v Reziji, Jan B. de Courtenay Mat. 916, na Zilji: *rodъša*, dalje

ima Popović v svojem slovarju voša za Škofjo Loko, v Selcih in na Bledu se govori *woŭša* ali z disimilacijsko opustitvijo drugega *u*: *wóša*. O vprašanju *je:jo* je izdal R. Ekblom posebno razpravo *Der Wechsel (j)e- ~ o-* im Slavischen in obravnaval vse hipoteze, ki so bile dotlej (l. 1925) v ti zadevi postavljene; njegovo mnenje je, da je normalni *e*-glas prešel v *o-*, če ga niso obkrožali mehki konzonanti, zaradi česar je nastal labiovelarizacijski vpliv na *e*; *e* je postal nekakšen srednjejezični vokal *ə*, ki se je pozneje razvil v *o-*, za kar pričajo tudi staroruske izposojenke tipa *Haelgha* > *Olga*. Gotovo je le to, da se je ta izprememba labiovelarizacije izvršila že v praslovanščini.

V zadnjem času se je s tem vprašanjem bavil Birger Callaman, *Zu den Haupttendenzen der ursl. und altrussischen Lautentwicklung* 1950; zanj je jasen pomik jezične artikulacije *e* v notranjost ustne votline. V končnih odstavkih govori o artikulacijskih bazah, ki jih je tudi praslovanščina v teku svojega razvoja menjavala. Ker so znane psl. proteze pred *ʋ*, *ʒ* in *y*, tedaj jih po pravici pričakujemo tudi pred *e* in *o-* vokali, zato so že v psl. nastale proteze *je* in *vo-*. Ker je glas *o* šele v psl. nastal, je zato razumljivo, da je *j-* proteza pred *a* (> *ā* > *o*) v *alʋxa* mogla nastati.

Tako je tudi slov. in shrv. dubleta *jelša* : *olša* samo nadaljevanje praslovanske dublete. Vendar pa *joha* ne izvira iz starejšega *jeðha* prim. seoce, teoce in gl. Ekblom l. c. 22, kakor misli Berneker *Etym. Wrth.*, marveč je psl. *olʋxa*, ki je identično s slov. *olša*, *olha*. Proteza *i-* pri *jolha* je razumljiva bodisi iz kontaminacije z *jelha* ali pa je nastala iz zvez pri *-olhi*.

2. Kompolje

Kraj *Kompolje* je znan na več mestih Slovenije; pri Ratečah ob Savi (že Trubar omenja to *Kompolje* v Reg. 1558 R II b: *nad Compolom*), dalje v bližini Velikih Lašč na Dolenjskem in pri Brdu. Dolenjsko ime se glasi v krajevnem akajočem dialektu *Kúmpale*.

Edino razlago, ki sem jo zasledil v literaturi, je podal W. Steinhäuser, *Die genitivischen Ortsnamen in Österreich*, Akad. d. Wiss. Wien phil.-hist. Sitz. ber. 206, 1. Abh. Nemško ime za *Kompolje* je namreč *Gimpel*, ki ga Steinhäuser veže z osebnim imenom svn. *Gumpel* in stvn. *Gumpilo* ali *-ili*, kar je pomanjševalno ime prvotnega *Gumpo*. Meni pa se zdi, da *Kompolje* s takim imenom ni v nikakršni zvezi, marveč so Nemci slov. ime prevzeli in neakcentuirani drugi zlog *-polje* nadomestili s svojim *-pel*.

Ime *Kompolje* je po mojem mnenju kompozicija ozir. jukstapozicija iz *kom* + *polje*. Dočim je drugi člen jasen, je prvi člen *kom-*, kakor se zdi, nejasen. Realna potrditev pravi, da so kraji s tem imenom na višini glede na okolico. Zato smatram, da se v prvem členu skriva višinski izraz s pojmom »hrib«, tako da znači *Kompolje* pravzaprav *visoko ležeče polje*, *polje na planoti*. Izraz *kôm*, *kôma* je znan tudi v srbohrvaščini gl. Akad. Rječ. s. v. Tudi pri Slovencih imamo to poimenovanje: *Kum* ob Savi s pravilnim dolenjskim refleksom *o* > *u* kakor *bog* > *bux*; na *Kumi* piše Trubar v Katek. 1575, str. 202. Semkaj spadajo še različne

izvedenke kakor *Komna*, *Komen*, priimek *Kómac* v Soški dolini in podobno. Iz vseh teh imen odseva prvotni pomen *koma*, t. j. hrib, višina. Dalje spada semkaj tudi slov. *komôlec* v pomenu vzpetina.

Slovanski etimološki slovarji *Miklošičev* in *Bernekerjev* poznata dva *kom*, prvega v pomenu trda gmota, klada, drugega v pomenu »hrib« (znani so grebeni *Kômovi* na jugu Dalmacije pri Črni gori). Ali obadva pomena se dasta združiti, gl. P. Persson, Btrg. zur ide. Sprachforschung I, 160, kjer navaja tudi adj. *čestŕ* in *gostŕ* iz istega korena z različno prevojno stopnjo *e/o* ter razne druge besede, ki iz različnih ide. jezikov tako po osnovi kot po pomenu sodijo semkaj.

Beseda *Kom-polje* kot jukstapozicija pomeni torej *visoko polje*, *polje na visokem* glede na sosednje okoliške ravnine in nižine.

V sosesčini Kompolja nad Savo je tudi ime *Impole*. Ime je znano predvsem v priimku *Vimpolšek* in ima svoj izvor v kompoziciji *vinŕno-polje* > *vinpolje* in po asimilaciji *n* pred *p* v *m*: *Vimpolšek*. Začetni *v* je v krajevnem imenu izpadel, ker so ga smatrali za predlog *oŕ* po zvezah *v-impolje*, *v-impolju*, ostalo pa je v priimku.

3. Skaručina

Sufiks *-ina* ima v slovenščini po A. Bajcu, Besedotvorje slov. jezika, § 77, najrazličnejše pomene, kakor pač simpleks zahteva, tako tudi zbirnost (kolektivum), kakor *družina* k *drug*, *mir* »porušen, star zid« in *mirina* »staro zidovje« (v Istri) z istim pomenom kot ljubljansko *Mirje*. Ta sufiks kaže tudi naše krajevno ime. Kraj, kjer so prebivalci potomci *Žitka*, t. j. *Žitići* (nem. Sittich), se je imenoval *Žitičina* v današnje Stična na Dolenjskem (gl. Ramovš HG II), kjer ima *-ina* še vedno kolektivni pomen, čeprav je prehod k pripadnosti že zelo jasen; od pripadnosti do svojilnosti pa ni dolga pot.

Zato sklepam, da mora ime *Skaručina* tudi nekaj podobnega izražati. Osnova *Skaruč-* je prav tako kakor zgoraj skupni naziv potomcev *Skoruta*, torej *Skorutići* + *ina* dá *Skorútičina* in z redukcijo posttoničnega *-i* ter dial. prehodom predtoničnega *o* v *a* pred *r* (prim. gor. *guvaré*) dobimo današnje *Skarúčina*. V osnovi je torej staro slovansko osebno ime *Skorut* ali *Skoruta*: k suf. *-ut* prim. *Borut*, *Bogut*, *Dragut(in)* gl. Miklošič, Slav. Personennamen. Tam najdemo tudi ime *Skorŕ*, »hiter« v raznih izvedenkah in sestavljenkah, kakor tudi krajevna imena iz te osnove pod št. 275: *skorzŕw*, *skorzewo*, *skořice*, *skorotin*, *skorotica*, *skoręcin*, *skoroše*.

Zanimivo je, da je v bližini ohranjeno enakšno krajevno ime v Črnuče iz osebnega imena *Črnut*, izvedeno ali s posesivnim sufiksom *-io-*, t. j. *Črnutje* -če, ali pa stanovniško ime s sufiksom *-jane*, ki se je v nom. skrčil v *-je*, kakor *gorjane* > *gorje*.

4. Vrhnika

Kraj *Vrhnika* ob izviru Ljubljance nas spominja na krajevna imena kakršna so *Vrhpolje*, *Vrzenec*, kjer je *vrh* okrnjeni lokal singulara *u-jevske* osnove (*orhu*) v funkciji adverba, ki zahteva sledeče ime v

genitivu: vrh-studenca > *vrzdenca*, na kar je bil narejen nom. *Vrzenec*. Če je temu tako, potem nam je treba v *-nika* videti takšen genitiv. Smiselno bi to bil, po redni potrditvi, izvir Ljubljanice (odtod tudi ponemčeno *Oberlaibach*; iz tega sledi, da se je ime *reke* imenovalo Laibach). Vemo, da je Ljubljanica kraška voda, ki privre na dan iz raznih jam in razpok; take jame so se morale nekoč imenovati v slovenščini *nirke*; koren *nyr-* spada h korenu *ner*, stosl. imamo *nbro*, *nrēti* in tudi *noriti* pomeni v ukrajinščini »izvirati«, polj. *wyrnac* pa pomeni »priti navzgor (zemlje)«. Tako sem že v Konz. str. 97 razlagal dolensko *mirna* po prekozložni disimilaciji $n - n > m - n$ iz *nyrina* ali *nyrbna* kot »vodo, ki privre iz podzemeljskih jam«; nedisimilirana je ostala oblika v nem. *Neyring*.

Na desnem bregu Ljubljanice pod Vrhniko je vas *Mirke*, torej v neposredni bližini izvira Ljubljanice. Tudi to ime pomeni po istem razvoju »kraj, kjer pride voda iz jam na dan«, torej so *Mirke* nastale iz *nyrbke* po disimilaciji $n - r > m - r$. Te *Mirke* vidim v končnem zlogu imena Vrhnika *vrh-nyrka*, t. j. ob vrhu vode, ki privre iz jam. V besedi sta si neposredno sledila dva *r* in drugi je bil zato zatrt ter je onemel: *vrhnika* dobi s tem glasoslovno in realno potrjeno obliko. H korenu *ner-*, *nor-*, *nyr-* in tudi *nur-* gl. Miklošič, Etym. Wrth. s. v. P. Skok Etn. VII, 58, si je ime razlagal iz *vrh-reka* z disimilacijo $r - r > r - n$.

5. Ljubljana — Laibach

O tem imenu in njeni nemški dvojnici se je že mnogo pisalo — gl. J. Kelemina, Razprave SAZU, II. razred, I, str. 93—108. Slovensko ime *Ljubljana* še ni dokončno razjasnjeno, nem. ime *Laibach* pa se je običajno tolmačilo iz slov. lokala stanovniškega imena *Ljubl'ach*. Tako vsaj po Miklošiču, dočim je L. Pintar, LZ 1908, 243 sl. in 310 sl., bil za *lōbl'ana*, t. j. za koren *lōbōz loφos*, kar pa Kelemina zavrača, str. 96 sl.

Laibach kot ime reke je torej jasno izpričano. To ime se piše za reko in za mesto ob nji, najprej *Leopach* v kroniki Kéza k l. 901. Oblika je po Kelemini starofrankovska. Ali ta listina je ponarejena. Vseeno pa more biti zapissek pristen. Vsi kasnejši zapiski pa kažejo starobavarsko obliko: *Udalricus de Laibach* 1144, in *Laybaco* 1247, 1252, *Leibach* 1261, in *Laibaco* 1262, *Laybacum* 1263, *de Laibaco* 1263, *Laybach* 1268, *Labaci* 1268, *Leibach* 1163. Vsi kažejo, da gre za svn. *leibach*, prav tako so narečne oblike na južnem Koroškem *lāmāx*, ob Sorici *lōarwāx*, na Kočevskem *lōiwāx* izvedene iz svn. *leibach*, v starejši, stvn. dobi pa *laibaha*. Diftong *ai* v prvem zlogu nikakor ni združljiv s slov. *ū*, ki bi se preglasil zaradi sledeče mehke konzonance *-bl'*, kajti za preglašeni *ū* imamo bav. refleksi *ou* > *oi*, s Kranjskega pa sta znani tudi obliki z *ai* *Laihl* »Loibl-pass«, *Leubl*, *Leupel* za *Ljubelj* in *Kropainikx* < *Koprionik*; ta *ai* izvaja Kelemina iz *ou* in pritegne zraven še *Laibach*, le da koroško *lāmāx* od tega razvoja odloči in sprejme zanj *ou* > *au* in pred labiali v *ā*. Glede vokalizma bi še opozoril na Nagl, Deutsche Mda I. 75 in Bremer, PBB 19, 472; 21, 573, ki se tičejo posameznih dialektičnih refleksov v prvem zlogu. Preglašeni bav. *ū* bi prešel v *eu* in bi šele od XV. stoletja dalje

po razokrožitvi pričakovali *ei*, kar se ne strinja z listinskimi zapiski, ki vsi kažejo na stvn. *lai-* in svn. *ei*, ki je že dosežen v XIII. stoletju. Zato mislim, da *Laibach* ni možno izvajati iz loc. pl. *Ljubljax*, za kar najdem potrditev tudi v dejstvu, da je *Laibach* rečno ime, dočim bi *Ljubljax* bilo stanovniško ime.

Nem. *Laibach* smatramo zato za kompozitum *laib* + *ahha*; drugi člen *ahha* je znan in pomeni »potok, vodo, reko« (isti koren kot v lat. *aqua*), kakor suponira tudi Kranzmayer, Die deutsche Mda von Zarz str. 28. Koren *laibjan* pa pomeni »übrig lassen, hinterlassen«, f. *laibō* pa »Überbleibsel, Rest«, tako pomeni *Laibach* reko, ki ohranja ostanke vode. Ker je Ljubljanica globoka in mirno tekoča reka, ki nikdar ne posiha, je to ime zanjo po realni potrditvi popolnoma razumljivo. Tako se dá obrazložiti nemško ime, ki je bilo z rečnega imena preneseno na krajevno ime.

Slovensko ime *Ljubljana* pa ni v nobeni zvezi z nem. imenom, kakor je razvidno iz zgornjih listinskih, časovno si sledečih zapiskov in današnjih nem. narečnih oblik in tudi po dejstvu, da se reka v slovenščini imenuje *Ljubljanica* in ne *Ljubljana*. Pri razlagi tega imena se naslanjamo na *ljuba* »vas v Slavoniji v sremski županiji«; njeni stanovniki se imenujejo *Ljublani* v Akad. Rj. VI. 296, istotam se omenja še vas *Ljubljanica* kot krajevno in pokrajinsko ime v zagrebški županiji. Od kraj. imena *Ljuba* je možno pokrajinsko ime *Ljubana* prim. drag : dragana, brat : bratana, gl. Bajec, Besedotvorje I. § 69, ali pa stanovniško ime s sufiksom *-jan*: *Ljubljanec*, kar se je kasneje, vendar že zgodaj izpremenilo v singularno ime, prim. zapisek *Lubigana* 1146, *Lubiglana* iz l. 1360, Patrie del Friül, Udine 16—30 Aprila 1951, str. 2; glede izpremembe končnega *-e* > *-a* (obenem s tem je prehod množinskega imena v singularno ime) gl. L. Pintar, LZ 1908, str. 312; pri tem je delovala prekožložna asimilacija, ki je končni posttonični *-e* izpremenila v *-a* po predhodnem dolgem in rastočem *-á-*.

AUS DER SLOWENISCHEN TOPONOMASTIK

Zusammenfassung

Der Verfasser erklärt die Bildung der Ortsnamen *Ohonica* aus *joha* < *jolha* = *jelša* (hierbei zitiert er verwandte Namen sowohl aus dem ehemaligen als auch aus dem jetzigen slowenischen Gebiet); *Kompolje* als Juxtaposition aus *kom* + *polje* = »Hochfeld, Feld auf der Höhe« (denn *kom* = »Hügel, Höhe«); *Skaručina* aus der gemeinsamen Benennung der Nachkommen der Skorut *Skorutiči-ina*, *Vrhnika* aus *vrh-nyrka* = »über dem aus den Höhlen hervorquellenden Wasser«, *Laibach* als ursprünglichen Flussnamen aus *Laib-ahha* = ein Fluss, der Wasser (sc. auch in der Dürrezeit) übrig lässt (*ahha* = Bach, Wasser, Fluss; *laibjan* = »übrig lassen, hinterlassen«, *laibo* = Überbleibsel, Rest), *Ljubljana* als Ortsnamen aus *Ljuba* über den Einwohnernamen mit dem Suffix *-jan* : *Ljubljanec*.

Dr. France Grivec

PREPIR O METODOVIH JEČAH

V starodavnosti se je sedem grških mest potegovalo za čast Homerjevega rojstnega kraja. V zadnjih desetletjih pa se nemški zgodovinarji prepirajo, katero nemško mesto je bilo počaščeno po mučeniških vezeh »blaženega učitelja našega Metodija«.¹ Nemški zgodovinarji se zavedajo pomenljivosti onih žalostnih dogodkov, manj pa so si svesti veličine Metodove osebnosti.

V začetku našega stoletja se slavisti in zgodovinarji niso mogli zediniti v naslednjih treh vprašanjih: 1. kje je bil Metod zajet, 2. kje je bil sojen, 3. kateri vladar je bil navzoč pri sodbi, nemški kralj Ludovik ali moravski knez Svetopolk? O krajih Metodovih ječ pa niti slavisti niti zgodovinarji niso natančneje razpravljali. Kar splošno so trdili, da je bil sv. Metod zaprt v nekem bavarskem samostanu pasavske ali freisinške škofije. V vprašanje določenega kraja ali samostana niso segali. Le z domnevo, da je bil sv. Metod zaprt v freisinški škofiji, so mnogi združevali mnenje, da je bila Metodova ječa v nekdanjem omdotnem stolnem (škofovem) samostanu.

Po prvi svetovni vojni se je nemška znanost začela živijeje zanimati za sv. Cirila in Metoda, posebej za Metodov spor z Nemci in za krajevno določitev Metodovih ječ. Ne le v starejših središčih slavistike (Leipzig, Berlin) in bizantinologije (München), temveč tudi na mlajših nemških univerzah (Köln, Hamburg) predavajo o naših blagovestnikih. Po drugi svetovni vojni je v Kölnu v zbirki gradiva za akademski pouk izšel snopič z značilnim naslovom: *Prepir o Metodu*.² Münchenski univerzitetni profesor A. Ziegler, poznavalec vzhodnoslovanske in bizantinske zgodovine, je v razpravi »Der Slavenapostel Methodius im Schwabenlande«³ ocenil različna novejša mnenja o Metodovih ječah in predložil svojo izvirno rešitev.

¹ ŽM 8.

² Kölner Hefte für den akademischen Unterricht. Historische Reihe: 2. H. Löwe, *Der Streit um Methodius* (brez letnice). Dobra kritična zbirka dokumentov. Seznam literature pa ni kritičen.

³ A. Ziegler, *Der Slavenapostel Methodius im Schwabenlande* (zbornik: Dillingen und Schwaben, 1949), str. 169—189. Pisec me je prosil, da mu sporočim svoje mnenje o njegovi razpravi. To sem storil v članku »Quaestiones Cyrillo-Methodianae« v časopisu »Orientalia Christiana periodica« 1952, 113 do 117. Pričujoča razprava z novimi izsledki dopolnjuje oni članek

Vprašanje ni le zgodovinsko, temveč tudi jezikoslovno, tesno zvezano z besedilom cksl. Metodovega življenjepisa. O Metodovem ujetništvu pripovedujeta 9. in 10. poglavje Žitja Metodija. Ti dve poglavji sta bili do druge polovice 19. stoletja najbolj dvomljivi; po odkritju papeških pisem o teh dogodkih⁴ pa sta tako osvetljeni in potrjeni, da je s tem odločilno izpričana velika zgodovinska verodostojnost in treznost ŽM. Cksl. Metodov življenjepis piše o razburljivih dogodkih dostojanstveno mirno in jedrnato stvarno. Višek dramske napetosti se spaja z zgodovinsko stvarnostjo. A vmes je nekaj nejasnih in nedoločnih izražanj, ki še danes niso dovolj pojasnjena.

Če se kritično ozremo na dosedanje zgodovinske in slavistične razprave o neprijetnem vprašanju Metodovega trpljenja v nemškem ujetništvu, moremo ugotoviti, da so ga obravnavale nekoliko enostransko. Zgodovinarji so se preveč omejili na latinske vire, slavisti pa niso vsestransko upoštevali papeških pisem. Vsi pa so prezrli ali premalo upoštevali odločno prizadevanje panonskega kneza Koclja. V pričujoči razpravi sem uporabil in dopolnil dosedanje raziskavanje ter posebej novejše nemške domneve o krajih Metodovih ječ.

Razprava je razdeljena v dve poglavji: 1. Kje je bil sv. Metod zajet, kje sojen in vpričo katerega vladarja? 2. Kraji Metodovih ječ.

I.

Na koncu obširnega 8. poglavja ŽM je povedano, da je knez Kocelj poslal Metoda v Rim v spremstvu dvajsetih odličnih panonskih mož in da je bil Metod tam posvečen za panonskega škofa. Izpuščeno pa je, da se je Metod vrnil v Panonijo in še marsikaj drugega. Za tem presledkom se pripovedovanje nadaljuje z veznikom *p o s e m b*, medtem ko je redna nepretrgana zaporednost v začetku ŽM 15 označena z veznikom *p o t o m b* (potem, postea).⁵ Osmo poglavje ŽM v začetku in na koncu zelo toplo govori o Koclju. V začetku 9. poglavja ŽM pa smo že na Moravskem. Tam je Metod naletel na nasilno nasprotovanje nemških škofov.

Ta način pripovedovanja ŽM nikakor ne govori za mnenje slavistov V. Jagića in A. Brücknerja, da je bil Metod zajet v Panoniji.⁶ Brückner močno naglaša, da se je to moglo zgoditi le v Panoniji in le zaradi Panonije. Toda Metodova panonska nadškofija je obsegala predvsem Moravsko, kjer sta solunska brata prej tri leta vneto delovala, pouče-

⁴ Monumenta Germaniae. Epp. VII, str. 280—286. — Löwe, o. c. 20—24. — F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev II, str. 162—169.

⁵ To velja le o slogu ŽM. V cksl. ŽK 17 se rabi *p o s e m b* za nepretrgano zaporednost.

⁶ V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache (1913) 48. — A. Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel (1913) 64 in 71 odločno poudarja, da je Metoda prijel salzburški nadškof v Panoniji; Jagić piše manj odločno.

vala in vzgajala učence,⁷ a v Panoniji sta se mudila le mimogrede med potjo v Rim.

Iz salzburske zgodovinske in cerkvenopravne spomenice »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*«, iz ŽM in iz papeških pisem leta 873 smemo sklepati, da nadškof Adalvin ni bil nasilen, marveč da je svoje domnevne pravice proti Metodu in papežu skušal braniti s cerkvenopravnimi dokazi. Odlomek papeževnega pisma ga sicer obdolžuje, da je povzročil Metodovo odstavitev (*auctor deiectionis*), toda nasilja ga ne dolži. Ohranjeni odlomek se bistveno razlikuje od pisem pasavskemu škofu Hermanriku in freisinškemu škofu Anonu; tema dvema se v najostrejši obliki očita divjaška surovost in nasilnost. Ano je še posebej grajan kot povzročitelj (*incentor, instigator, auctor*) surovega in nasilnega ravnanja. Najostrejše je pismo pasavskemu škofu, češ da je sv. Metoda dalj časa trpinčil v ječi in celo pod milim nebom v zimskem času. Iz konteksta moremo sklepati, da ga je on »vlekel na zbor škofov«, čeprav latinska pasivna oblika (*in episcoporum concilium tractum*) ne izreka tako določno, kdo je Metoda vlekel; verjetno je, da so ga vlekli vojaki Hermanrikovega spremstva. Vsega tega pa pasavski škof ni mogel delati v Panoniji, marveč le na Moravskem in potem v svoji škofiji. Če bi bil Metoda zajel nadškof Adalvin v Panoniji, nikakor ne moremo razložiti, kako bi bil Metoda dobil v oblast pasavski škof.

Vse kaže na Moravsko, kakor je posebej dokazoval moravski zgodovinar B. Bretholz⁸ in za njim češki zgodovinar V. Novotný.⁹ A Bretholz je šel predaleč, ko je trdil, da je bil Metod na Moravskem tudi sojen.

Panonijo moramo še odločneje izključiti, če se ozremo na glavnega Metodovega pokrovitelja, panonskega kneza Koclja. Jagić sicer trdi, da je bil Kocelj dobrodušen in brez odporne moči. Toda kako bi bil dobrodušen slabič mogel doseči, da je bil Metod postavljen za panonskega nadškofa kljub ugovorom salzburskega nadškofa in njegove številne duhovščine, ki se je le nerada umaknila. Tu nikakor ni zaščala slabotna dobrodušnost; potrebno je bilo velikodušno junaštvo. Po pravici se čudimo, kako je Kocelj mogel toliko tvegati in doseči, ko je bil le mejni grof in torej nemški podložnik. Če je mogel Metoda poslati v Rim s spremstvom dvajsetih mož, nedvomno primerno oboroženih, če se je Metod v takšnem spremstvu vrnil v Panonijo, slovesno pozdravljen od vsega ljudstva, tedaj pač ni bila primerna prilika za nasilni nastop salzburskega nadškofa. Takšen nastop bi se bil mogel končati le s krvavim bojem. A tega ni bilo treba. Nemci so dobro vedeli, da bo Metod šel na Moravsko, kjer je bilo jedro njegove cerkvene pokrajine. Zaradi tega ni bilo potrebno, da bi poskušali nevarni nastop v Panoniji.

⁷ Brückner zelo prezirljivo piše o delovanju slovanskih blagovestnikov na Moravskem, češ da sta prišla tja nepovabljeni in da nista veliko dosegla (str. 43—46).

⁸ MIOG XVI, 342—349.

⁹ V. Novotný, České dějiny I, 348.

Če bi bili Nemci Metoda zajeli v Panoniji, bi bili morali zajeti ali izgnati tudi Metodove učence ter v Panoniji zopet nastaviti salzburško duhovščino, ki je bila tam že dolgo udomačena. Pa tudi Koclju ne bi mogli prizanesti. Brückner res trdi, da so Nemci z Metodom vred zajeli in trpinčili tudi nekaj Metodovih učencev, med njimi meniha Lazarja,¹⁰ ki je omenjen v instrukciji za ankonskega škofa Pavla, papeževega legata za rešitev sv. Metoda. Podobno misli L. K. Goetz.¹¹ Toda odlomka dveh papeževih pisem iz leta 873 pričata, da je knez Kocelj še do tega leta vladal v Panoniji in po Metodovih navodilih skrbel za pravilno družinsko življenje svojih podložnikov.¹² Knezovo dopisovanje v takšnih zadevah je bilo potrebno v Metodovi odsotnosti, pa možno le v primeru, če Panonije ni upravljal salzburški nadškof. Kocljevo junško zvestobo sv. Metodu do leta 873 potrjuje tudi grožnja nemških škofov, ko so morali Metoda izpustiti: »Ako imaš tega pri sebi, se nas ne boš dobro znebil« (ŽM 10). Ako je Kocelj imel toliko moči, da je salzburškemu nadškofu in njegovi duhovščini tri leta branil vrnitev v Panonijo, je pač mogel varovati Metoda, da ga Nemci niso mogli zajeti v Panoniji. Ko je odločilno sodeloval pri ustanovitvi panonske nadškofije, je nujno moral misliti, kako bo Metoda in njegovo nadškofijo ščitil.

Na Moravskem je spomladi leta 870 nitranski (Rastislavu podložni) knez Svetopolk ujel kneza Rastislava in ga zvezanega izročil Nemcem, ki so potem zasedli Moravsko. Sv. Ciril in Metod sta prej nad tri leta in pol (863—867) delovala na Moravskem, potem pa prav zato odpotovala skozi Panonijo v Rim, da bi ustanovila samostojno moravsko cerkveno pokrajino. Ko se je sv. Metod po izredno dolgi (triletni) odsotnosti vrnil iz Rima, je moral kot nadškof predvsem zasesti poglobitni del svojega misijonskega ozemlja, namreč Moravsko. To je bilo toliko bolj potrebno, ker so njegove ondotne misijonske uspehe ogrožale politične zmede in bojna vihra. Nemci so lahko iz Panonije zvedeli, kdaj in kod bo šel Metod na Moravsko in vse pripravili, da bi priljubljenega nadškofa zajeli brez prevelikega hrupa. Iz zgoraj navedenega papeževega pisma bojevitemu pasavskemu škofu Hermanriku sklepamo, da je ta zajel Metoda.

Tudi iz pripovedovanja cksl. Žitja Metodija sklepamo, da je bil Metod zajet na Moravskem. Tam namreč beremo, da je »stari vrag vzdignil (nadržal) srce vragu (sovražniku) moravskega kralja proti njemu (Metodu) z vsemi škofi.« S tem je namignjeno, da se je žalostni dogodek izvršil na Moravskem. Z druge strani pa je precej nedoločno pripovedovanje ŽM dalo povod za različno reševanje vprašanja, kdo je bil oni sovražnik in kje je bil Metod sojen.

Cksl. ŽM je pisano v krepkem jedrnatem slogu. A pozna se mu naglica in neka neuglajenost. V prizadevanju za čim najkrajše izra-

¹⁰ O. c. 64 s.

¹¹ L. K. Goetz, *Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius* (Gotha 1897) 185; sklicuje se na A. Lapôtra.

¹² F. Kos, *Gradiivo II*, 166. — F. Grivec, *Clozov-Kopitarjev glagolit. Razprave AZU (filozofsko-fil.-histor. razred) 1945*, 394—399. — Isti, *Slovenski knez Kocelj* (1938) 126—128.

žanje je marsikaj izpuščeno, zlasti tisto, kar je bilo že povedano v Žitju Konstantina. Takšno skrajševanje gre večkrat tako daleč, da so nekatera mesta zaradi tega premalo jasna. V 6. poglavju je n. pr. povedano, da je papež Nikolaj povabil sv. brata v Rim, a ni omenjeno, da je umrl, preden sta prišla tja, in da ju je v Rimu sprejel papež Hadrijan. Ker je to jasno povedano v ŽK, zato pisec ŽM ni čutil potrebe, da bi isto stvar natančneje pripovedoval. Prekratko pripovedovanje o preganjanju sv. Metoda pa je posebej nejasno, ker o tem ne poroča noben drug eksl. vir.

V prekratkem pripovedovanju se pisec ŽM ni niti toliko potrudil, da bi z že udomačenimi slovanskimi izrazi ločil razne vrste vladarjev. V 5. poglavju imenuje Rastislava kneza, v 10. poglavju omenja kneza Svetopolka. V 9. poglavju pa govori o moravskem kralju, potem pa v tem in v naslednjem poglavju isti izraz brez vsakega pridevka rabi za nemškega kralja.¹³ Povrh nenavadne rabe besede kralj se v prvem stavku 9. poglavja ponavlja izraz vrag enkrat v pomenu hudič, drugič pa v pomenu sovražnik.¹⁴ Na koncu stavka pa so v neprimerni zvezi omenjeni še (nemški) škofje: »Po tem je stari vrag ... nadražil srce vragu moravskega kralja proti njemu (Metodu), z vsemi škofi.« V tem nejasnem in zelo neuglajenem stavku je treba pojasniti tri vprašanja: 1. Kdo je sovražnik, 2. kdo je kralj, 3. kateri škofje, ali le bavarski ali vsi nemški škofje?

Zgodovinar Bretholz je predložil mnenje, da je Metodov sovražnik sam »moravski kralj« Svetopolk,¹⁵ češ da je treba brati: (Vrag je nadražil srce) »sovražnika, moravskega kralja«. Toda s to razlago je zabrisano izvirnikovo razlikovanje dajalnika (vragu, t. j. sovražniku) in rodilnika (moravskega kralja), ki tukaj označuje dve različni osebi. Še očitnejše je nasprotje z zgodovinsko zvezo. Pokrajinski (nitranski) knez Svetopolk se je takrat, ko je bil Metod zajet, podvrget Nemcem in je moral oditi v nekako nemško internacijo, da bi ga tam »prevzgojili« v nemškega podložnika; torej ni bil samostojen. Očitno je, da tedanji Metodov sovražnik ni bil Svetopolk, ampak nemški kralj. Vrh tega bi v Bretholzovi domnevi »vsi škofje« bili Svetopolkovi škofje,

¹³ V 16. pogl. ŽM je omenjen ogrski kralj v podonavskih deželah, a Ogrji takrat še niso imeli kralja, zlasti ne v Podonavju; torej je raba izraza kralj v ŽM zelo nedosledna.

¹⁴ Pomanjkljivo izrazoslovje tudi na drugih mestih ŽM prizadeva podobne težave. Na koncu 5. pogl. moti izražanje »vrnila sta se« (Gl. Grivec, Žitja Konstantina in Metodija 1951, str. 117 s.). — V 8. in 17. poglavju se ponavlja eksl. izraz nastolnik v dveh različnih pomenih. V 17. poglavju očitno pomeni naslednik. V besedni zvezi 8. poglavja pa je tak pomen nemogoč. Sreznovski, Snopek i. dr. so dognali, da je prvi nastolnik prevod grškega protóthronos ali próedros. M. Kos pa je dokončno dokazal, da se oni grški izraz res ponavlja v pismih papeža Nikolaja I. celó v latinskem prevodu primus sessor. Slovenski prvi nastolnik je torej natančen prevod tedanjega značilnega izražanja papeške pisarne. M. Kos, O pismu papeža Hadriana II. knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju (Razprave AZU 1944) 275 s.

¹⁵ Gl. zgoraj op. 8.

kar je očiten nesmisel. Sicer je tukaj izvirno besedilo zelo neuglajeno, a vendar se še more razbrati, da so to sovražniki, t. j. nemški škofje.

Brückner je Bretholza zavrnil na ta način, da je izvirno cksl. besedilo svojevoljno popravil s črtanjem dveh besed (sovražniku, moravskega) in stavek ohranil v obliki: (Vrag je nadražil) »srce kralja proti njemu (Metodu), z vsemi škofi.« Besedi sovražniku in moravskega je po njegovem mnenju vrnil staroruski prepisovalec.¹⁶ A ta Brücknerjev popravek izvirnikovega teksta je svojevoljen in neutemeljen.

Sovražnik je torej nemški kralj Ludovik ali njegov sin Karlman. Moravski kralj pa je knez Rastislav; manj verjetno je, da bi bil to Svetopolk, ki je bil takrat nemški zaveznik. Nemški kralj ni bil Svetopolkov, ampak Rastislavov sovražnik.

»Vsi škofje« dejansko niso bili vsi nemški, ampak vsi bavarski škofje s salzburškim nadškofom na čelu. Nadškofija Salzburg leži v mejah takratne Bavarske, bavarskemu »kralju« pa sta podrejeni od leta 817 tudi Karantanija in Panonija. Iz papeževih pisem leta 873, iz zgodovinske zveze in iz cerkvenopravnih razlogov z nedvomno gotovostjo sledi, da so Metoda sodili škofje salzburške nadškofije, a nikakor ne vsi nemški škofje.

Kje je bil Metod sojen, kdo je bil tisti kralj, ki se je ironično potegnil za Metoda? Bretholz je trdil, da so se nemški škofje zbrali na Moravskem in da je bil Svetopolk tisti kralj,¹⁷ ki je nemške škofo nagovoril: »Ne nadlegujte mojega Metodija; saj se je že spotil kakor pri peči.« A v novejšem času zgodovinarji splošno soglašajo, da so škofje zborovali v Regensburgu. Tam je bil namreč v novembru 870 nemški državni zbor; tja sta prišla kralj Ludovik in njegov sin Karlman. Tam je bil ujeti moravski knez Rastislav obsojen na smrt, potem pa toliko pomiloščen, da so ga oslepili.

Bretholzovo in Jagićevo mnenje, da je nemške škofo nagovoril »kralj« Svetopolk, je spojeno s trditvijo, da so Metoda sodili na Moravskem. Po soglasju novejših zgodovinarjev, da je Metoda sodil zbor škofov v Regensburgu, pa je domneva o Svetopolkovem nastopu vsaj zelo omajana, če ne odklonjena. Saj niti Svetopolkova navzočnost v Regensburgu ni dokazana. Če pa je tja prišel, tedaj njegov položaj in ugled pri Nemcih še ni bil toliko utrjen, da bi bil mogel v tej obliki nastopiti pred škofi.

Ker je dokazano, da je bil kralj Ludovik takrat v Regensburgu, je verjetno, da je on nagovoril nemške škofo približno tako, kakor pripoveduje ŽM. Manj verjetno, pa mogoče je mnenje, da je bil ta kralj Karlman, ki je bil kmalu potem postavljen za bavarskega vojvoda. S tem mnenjem soglaša trditev 9. in 10. poglavja ŽM, da so Metoda sodili vsi »kraljevi škofje«; a zbrani so bili le bavarski, torej Karlmanovi škofje. Goetz celo misli, da sta bila pri krivični sodbi zoper sv. Metoda navzoča oba nemška »kralja«, namreč Ludovik in Karlman.

¹⁶ A. Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel 70—73.

¹⁷ Bretholzu se je pridružil (vsaj deloma) V. Jagić, Entstehungsgesch. 50.

To sklepa iz Metodove izjave: »Resnico govorim pred kralji in se ne sramujem.« Toda Metodova izjava je citat iz psalma 118, 46; torej nikakor ne dokazuje, da je Metod govoril pred dvema kraljema.¹⁸ Sv. Metoda je nagovoril samo eden, najbrž Ludovik, kralj v pravem pomenu.

Iz kraljevih besed, da se je Metod »spotil kakor pri peči« in iz Metodovega odgovora o »potnem filozofu« sklepajo nemški zgodovinarji, da se je Metod zelo razvnel ali razburil. A prav odgovor o filozofu, ki se je zato spotil, ker se je prepiral s surovimi ljudmi, spričuje Metodovo dostojanstveno odločnost. Cksl. *grubaja čadъ* pomeni pač surove ljudi, a nikakor ne izraža zaničevanja. Miklošič je to prvotno (1854) prevedel *idiotae*, pozneje (1870) pa *homines rudēs*; prvo je zaničevalno, a oboje pomeni neizobražene ljudi. Cksl. pridevnik *grubyj* pa pomeni predvsem surovega človeka in ne izključuje izobrazbe. Beseda *čadъ* še določneje izključuje zaničevanje; saj se nekaj vrst prej (ŽM 8) panonski plemiči imenujejo *čbstna čadъ*. Surovost za ravnanje nemških škofov (in njihovega spremstva) nikakor ni preostra označba, saj so Metoda bili s pestmi, pasavski škof mu je grozil celo s konjskim bičem, kakor beremo v papeževih pismih. Po takšnem ravnanju je Metodu pač moglo biti vroče, a dostojanstvenega ravnovesja nikakor ni izgubil.

Duhovita in dobro zadeta prisposoba o filozofu, ki se je spotil v prepiru s surovimi ljudmi, razodeva mirno razsodnost in vzvišeno dostojanstvenost; obenem pa se natančno sklada z zgodovinskimi dejstvi velike nemške surovosti nasproti Metodu. Iz papeževih pisem vidimo, da sta posebno freisinški škof Ano in pasavski škof Hermanrik ravnala zelo surovo, predvsem Hermanrik. A prav ta dva sta bila precej izobražena, zlasti Hermanrik. Z označbo *gruba čadъ* je vse to točno zadeto. V primeri z ostrimi papeževimi pismi je opis mučnih prizorov v ŽM 9 in posebej v Metodovih izjavah vzvišeno zmeren.

II.

Za določitev kraja ali krajev, kjer je bil sv. Metod zaprt, je treba najprej dognati, kateri škofje so Metoda sodili. V papeških pismih leta 873 so razločno imenovani trije pglavitni krivci: salzburški nadškof in dva njemu podložna škofa, pasavski in freisinški. Salzburška nadškofija je takrat obsegala vse tedanje Bavarsko s Karantanijo in Panonijo severno od Drave, skupno pet škofij: Salzburg, Passau, Freising, Regensburg, Säben (Brixen). Vrh tega je bilo na Bavarskem še škofijsko mesto Eichstätt in del te škofije, ki pa je spadala k nadškofiji Mainz. V papeževem pismu škofu Hermanriku beremo, da so Metoda

¹⁸ To je posebno jasno razvidno iz izvirnega cksl. besedila ŽM. Tam je v Metodovi izjavi zapisano: »Resnico govorim pred cesarji«, natančno po cksl. bibličnem prevodu. V cksl. se rabi beseda *kralъ, korolъ* (cksl. oblika ruske recenzije) le za zahodne vladarje. Za vse druge kralje (melek, rex, basileus), posebej za kralja v prenesenem religioznem pomenu (božje kraljestvo), se rabi beseda *cesarъ*; tako tudi v II. Friz. spomeniku v. 63: (božje) cesarstvo.

»vlekli na zbor škofov« (in episcoporum concilium), torej na zbor (vseh) škofov salzburske nadškofije. Isto sledi iz papeževega pisma salzburskemu nadškofu Adalvinu in iz instrukcije za papeževega legata škofa Pavla. ŽM 9 pripoveduje, da so zoper Metoda nastopili vsi sovražnikovi škofje, češ: »V naši pokrajini učiš.« Cerkevna pokrajina (cksl. oblast) pa obsega vso nadškofijo, vse škofije tiste nadškofije. V 10. poglavju ŽM beremo, da je papež obsodil nemške škofove, »da ne sme noben kraljev škof peti maše dokler ga (Metoda) bodo držali.«

Za ugotovitev števila prizadetih škofov je zelo važna pripomba 10. poglavja ŽM, da je nemške škofove zadela izredna »sodba sv. Petra; štirje škofje od njih so namreč (nagloma) umrli«. Iz tega sklepamo, da je bilo na zboru vsaj pet škofov. Če bi bili Metoda sodili samo štirje škofje, bi pisec ŽM gotovo povedal, da je »sodba sv. Petra« zadela vse, ko je že dvakrat govoril o vseh (kraljevih) škofih. Ker so se škofje zbrali v Regensburgu, je bil na zboru nedvomno tudi tedanji regensburški škof Emerik. Ta v papeževih pismih ni omenjen. Umrli je šele leta 891. Torej ga ni zadela stroga Petrova sodba. Potemtakem je Petrova sodba — nagla smrt zadela ostale štiri škofove salzburske nadškofije. To je res zgodovinsko potrjeno. Salzburski nadškof je umrl 14. maja 873, najbrž še pred Metodovo rešitvijo. Freisinški škof je preminil leta 875, pasavski leta 874; približno takrat je umrl tudi säbenski škof, a leto ni natančno znano. (Tedanji eichstättski škof je umrl leta 881.)

Sv. Metoda so nasilno »vlekli« v Regensburg. S takšnim nasiljem je bil v krajih, kjer so se kaj več pomudili, nujno združen zapor ali ječa v strogem pomenu. Na koncu 9. poglavja ŽM pa še beremo, da so nemški škofje Metoda »pregnali na Švabsko«. Torej je bil Metod prehodno zaprt na več krajih in nazadnje še nekje na Švabskem. Novejši nemški zgodovinarji pa se (vsaj večinoma) prepirajo le o enem kraju. V zadnjih letih navajajo: Niederaltaich v pasavski škofiji, Freising, Ellwangen na Švabskem.

Papež graja pasavskega škofa, da je Metoda zaprl v ječo (carcer-alibus poenis afficiens) in da so ga vlekli na zbor škofov. Iz te zaporednosti moremo sklepati, da je bil Metod v ječi že pred škofovsko sinodo. Škofje pa so za takšne zadeve navadno uporabljali samostanske ječe. Zato je verjetno, da je Hermanrik Metoda zaprl v benediktinskem samostanu Niederaltaich (ob Donavi), ki mu je bil najbližji in mimo katerega je šel v Regensburg. Nemški zgodovinarji menijo, da je imel dobre zveze s tem samostanom, ker je bil njegov učitelj kancler Gozbald opat tega samostana; da je torej Metoda zaprl v tem samostanu.¹⁹

V samostanu Niederaltaich je bil Metod zaprt le začasno, preden so se sešli škofje v Regensburgu in morebiti nekoliko časa po škofovskem zboru, preden je bilo vse pripravljeno za pot v pregnanstvo. Iz papeževega pisma freisinškemu škofu Anonu posnemamo, da so Metoda vlekli tudi v Freising. Iz ŽM 9 pa sklepamo, da so Metoda

¹⁹ M. Heu wieser, Geschichte des Bistums Passau I (1939), 162. Njemu se je pridružil J. Oswald v Münchener Theol. Zeitschrift 1951, 318.

pregnali na Švabsko onstran mej bavarskih škofij. Tam namreč beremo: »Njega (Metoda) pa so pregnali na Švabsko in ga držali poltretje leto.« Stsl. glagol *zaslati* razločno pomeni *poslati daleč proč*, *pregnati*, nikakor pa ne samo *poslati*.²⁰ Isti pomen ima ruski glagol *so slatʹ* in samostalniki *ssylka* (pregnanstvo); pa tudi ruski glagol *zaslatʹ* pomeni prvotno: *poslati daleč proč*. Če bi bili bavarski škofje Metoda imeli zaprtega v kateri svoji škofiji, bi bilo zadosti povedano: »Njega so držali poltretje leto.« Besede »pregnali na Švabsko« bi bile odveč in bi le motile. Pisec ŽM se je tukaj zelo trudil za čim najkrajše izražanje; one tri besede je nedvomno zato zapisal, da je z njimi povedal važno okoliščino daljnega pregnanstva.

Nemški zgodovinar A. Ziegler odločno dokazuje, da Švabsko (Svabi) tukaj pomeni pokrajino zahodno od Bavarskega, Švabsko v ožjem pomenu. Nekateri drugi nemški zgodovinarji²¹ pa trdijo, da so že v oni dobi včasih vse Nemce imenovali Švabe. Toda ta dvomljiva razlaga ne more ovreči konteksta v ŽM 9, ki kaže na deželo onstran Bavarskega.

Ziegler skuša kraj Metodovega pregnanstva natančneje določiti. Odločil se je za mesto Ellwangen, pravzaprav za ondetni benediktinski samostan. To mnenje podpira posebej z verjetno domnevo, da je bil pasavski škof Hermanrik po rodu Švab, nekaj časa menih ali celo opat ondotnega samostana. Sporočil mi je, da je za svoje mnenje zbral še nove dokaze in da o tem pripravlja novo razpravo. Ni gotovo, če bo mogoče kraj Metodovega pregnanstva tako natančno določiti. Trdno pa je dejstvo, da je bil Metod pregnan onstran mej bavarskih škofij.

Ziegler in tisti zgodovinarji, ki so se odločili za Niederaltaich, izključujejo Metodov zapor v Freisingu. Nekateri drugi, zlasti J. Aufhauser in M. Hartig,²² pa so se odločili za Freising. Papeževno pismo škofu Anonu in okoliščina, da so Metoda pregnali na Švabsko, res daje dovolj trdno podlago za mnenje, da je bil Metod zaprt v Freisingu. Kakor je Metodova pot z Moravskega v Regensburg šla skozi Passau pod vojaškim vodstvom (s konjskim bičem) škofa Hermanrika, tako je med potjo v švabsko pregnanstvo moral za varnost skrbeti freisingški škof, ker je šla pot skozi njegovo škofijo. Papež graja Anona, da Metoda ni imel za vrednega družbe duhovnikov, zbranih pri njem (Anonu) — *nec presbyterorum, qui penes te reperti sunt, iudicasti dignum consensu*.²³ To se je moglo zgoditi le v Freisingu ali vsaj v freisingški škofiji. Na koncu istega stavka je še obtožba, da je s svojimi tovariši (*sequacibus*) Metoda obsodil in zaprl v ječo (*carceri mancipasti*). S tem je po kontekstu mišljen začasni zapor v Freisingu. Manj verjetno je, da tu omenjeni zapor pomeni ječo v pasavski škofiji ali »na Švabskem«.

²⁰ V knjigi Žitja Konstantina in M. (1951) sem stsl. glagol *zaslati* prevel netočno (*poslati*). Šele nemški prepis o Metodovih ječah me je opozoril na pravi pomen: *relegare, verschicken*.

²¹ Tako J. Oswald (zgor. op. 19), ki navaja še druge.

²² M. Hartig, *Errichtung des Bistums Freising* (1939) 59. Navaja ga Ziegler (str. 186). V Freisingu kažejo hišo, ki stoji na mestu Metodove ječe, a vse le na podlagi domneve novejših zgodovinarjev.

²³ Namesto *consensu* bi bilo primerneje *consessu*.

Pasavski škof si je po večletni tradiciji prisvajal cerkveno oblast v moravski kneževini. Freisinški škof pa je imel le posamezna posestva v Panoniji in Karantaniji, morebiti tudi na Moravskem. Zanimiva listina iz leta 861 potrjuje, da je knez Kocelj freisinški cerkvi podaril posestvo pri Blatnem jezeru.²⁴ Verjetno je, da je sv. Metod v Panoniji ali na Moravskem kdaj srečal kakega freisinškega duhovnika, upravitelja cerkvenih posestev. Latinski glagol (*penes te*) *reperiti* sunit bi mogli tako razlagati, da je Metod v škofovi okolici opazil kakega znanca. A ne glede na ta glagol že poudarjanje freisinške duhovniške družbe nekaj namiguje.

Papež graja Anona, da je kriv vsega trpinčenja sv. Metoda (*cunctarum afflictionum instigator, immo auctor*). Kot upravitelj papeževih posestev v Nemčiji in nekak papežev zaupnik (*fidelis*) bi bil moral Metodovo zadevo sporočiti v Rim. A tega ni storil. Ko so ga v Rimu o zadevi vprašali, je celo lagal, da Metoda ne pozna. Papeževa obtožba, da je povzročitelj, je upravičena vsaj v tem pomenu, da je Ano nemške škofove h krivičnemu ravnanju spodbujal z zagotovitvijo, da zadeve ne bo sporočil papežu, marveč jo z vsemi sredstvi prikrival.

Skrb za prikrivanje je bila nagib, da so Metoda pregnali daleč »v Švabe«. Iz papeževih pisem leta 873 sklepamo, da papež ni vedel, kje je Metod zaprt. Niti Anonu niti Hermanriku ne ukazuje posebej, naj Metoda izpustita. Pač pa nadškofu Adalvinu naroča, naj ukrene vse potrebno, da bo Metod mogel svojo nadškofijo zopet zasesti (*te agente sedem a fratre nostro Methodio recipiendam*). Zdi se, da so s pregnanstvom v Švabe skušali Metodu pretrgati zvezo s papežem in s knezom Kocljem. Svoj namen so deloma res dosegli; saj se je mučna zadeva vlekla skoraj tri leta. Dolgotrajno prikrivanje je žalostna zasluga škofa Anona. Metodovi učenci, zlasti knez Kocelj, pa so ohranili stik z Metodom in mu omogočali, da je mogel svoje pritožbe posiljati v Rim.

Kocelj se je nedvomno veliko trudil, da bi rešil svojega nadškofa. V tem so sodelovali drugi učenci. Priljubljeni knez je mogel tudi med latinskimi duhovniki in menihi najti pomočnikov. Po njih je Metod (morebiti po posredovanju kneza Koclja) svojo zadevo sporočal v Rim, kakor beremo v instrukciji za papeževega legata škofa Pavla: *Apostolicam sedem per ipsum trienium plurimis missis et epistolis proclama-* *mentem*. Na koncu instrukcije je omenjeno, da je bil eden izmed Metodovih poslancev, namreč menih Lazar, pretepen ali ubit (*de percussoribus Lazari monachi*).²⁵ Velika Kocljeva skrb za Metoda je razvidna tudi iz grožnje nemških škofov, da mu ne bodo prizanesli, če bo imel pri sebi Metoda, kakor beremo v ŽM 10.

²⁴ M. Kos, *Zgodovina Slovencev* (1933), priloga VIII (k str. 64). — F. Kos, *Gradiivo II*, str. 137.

²⁵ *Percutere* pomeni: preteptati, prebosti, ubiti. Ne da se dognati, če je bil Lazar Metodov učenec, kakor trdita A. Lapôte in Goetz (o. c. 185). Verjetneje je, da je bil latinski menih slovanskega rodu; manj verjetno je, da je bil nemškega rodu. Metod in Kocelj sta mogla dobiti zaveznike tudi med latinskimi menihi.

Staroslovenski viri se nobenega kneza ne spominjajo tako častno in toplo kakor Koclja. ŽK le o knezu Koclju poroča, da je »močno vzljubil slovenske (starocerkvenoslovanske) knjige, da bi se jih naučil«. ŽM v 8. in 10. poglavju pripisuje Koclju vse zasluge za ustanovitve samostojne slovanske cerkvene pokrajine s slovanskim bogoslužjem. Enako staroruski letopis (Nestor). Hrabrov spis (iz prve polovice 10. stoletja) o slovanskih pismenkah našteva Koclja med vladarji, ki so vladali v dobi ustanovitve slovanske književnosti. Kocljeva zasluga je, da slovansko misijonsko in književno delo med triletno Metodovo odsotnostjo ni bilo pretrgano, ker so učenci slovanskih apostolov dobili zavetje v slovenski Panoniji. Ta zgodovinska zveza odločno izključuje domnevo, da je bil Metod zajet v Panoniji. S tem je tudi izključena ječa v salzburški škofiji.

Papeževa pisma iz leta 873 pričajo o Metodovih ječah v pasavski in freisinški škofiji. Če bi površno razlagali poročilo ŽM 9, da so nemški škofje pregnali sv. Metoda na Švabsko, bi mogli sklepati, da je bil Metod trajno zaprt v Freisingu, v pasavski škofiji pa le začasno med potjo v Regensburg.²⁶ Nemško dokazovanje, da je bil Metod pregan na Švabsko v ožjem pomenu, pa nas je opozorilo, da je bil Metod trajno zaprt nekje v švabski deželi zahodno od Freisinga. Po vsem tem je z veliko verjetnostjo dognano, da je bil sv. Metod nekoliko časa zaprt v samostanu Niederaltaich, potem v Freisingu, nazadnje pa nad dve leti na Švabskem, morebiti v mestu Ellwangen.

Ob šestdesetletnici našega zgodovinarja dr. M. Kosa tukaj posebej omenjam dve njegovi znanstveni deli, kritično izdajo in razlago salzburške zgodovinske spomenice »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« (Ljubljana 1936) ter razpravo »O pismu papežu Hadrianu II. knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju« (Razprave AZU 1944).²⁷ Z obema si je pridobil mednarodno prvenstvo v pravilni znanstveni oceni dveh za slovensko zgodovino važnih spomenikov. Posebej je dokončno dokazal pristnost Hadrijanove poslanice slovanskim knezom. V tej bistroumni in trezni razpravi je brez obotavljanja popravil svoje prejšnje nasprotno mnenje in pokazal nepristransko akademsko ljubezen do resnice, ki je značilna za njegovo znanstveno delo.

²⁶ Tako D. Rattinger v razpravi: *Der hl. Cyrill und der hl. Method (Stimmen aus M. Laach 22, 1882, str. 411)*. To trezno znanstveno razpravo navaja Goetz (o. c. 180 in 184); drugi nemški zgodovinarji so jo prezrli.

²⁷ Gl. tudi zgoraj op. 14.

DER STREIT UM DIE KERKER DES HL. METHODIUS

Zusammenfassung

1. Mehrere Geschichtschreiber und Slavisten (Jagić, Brückner, Ohienko) meinen, Method sei in Pannonien (870) festgenommen worden. Diese Meinung lässt sich jedoch mit dem Wortlaut der Vita Methodii und mit dem geschichtlichen Zusammenhang der Ereignisse kaum in Einklang bringen. Fürst Kozel, der Beschirmer Methods, herrschte in Pannonien noch bis Ende des Jahres 873 und korrespondierte in kirchlichen Fragen mit Rom; somit war Pannonien vom Jahre 870 bis Ende 873 der Jurisdiktion des Salzburger Erzbischofs entzogen. Deshalb ist wahrscheinlicher die Annahme, Method sei im Jahre 870 aus Pannonien nach Mähren gegangen, das sein eigentliches Missionsfeld bildete. Nachdem Sventopluk seinen Onkel Rastislav den Deutschen ausgeliefert und sich dem deutschen Könige Ludwig unterworfen hatte, kamen bayerische Priester unter der Führung des Passauer Bischofs Hermanrich nach Mähren. Dort nahm Bischof Hermanrich den hl. Methodius gefangen und schleppte ihn nach Regensburg, wo König Ludwig in November des Jahres 870 den Reichstag hielt. Bei dieser Gelegenheit versammelten sich daselbst die bayerischen Bischöfe und verurteilten den hl. Methodius, setzten ihn ab und verbannten ihn nach Schwaben.

2. Aus den Briefen des Papstes Johann VIII. an die bayerischen Bischöfe und aus der Instruktion für seinen Legaten, Bischof Paulus von Ancona ist ersichtlich, dass Bischof Hermanrich den hl. Methodius aufs roheste mishandelte und ihn (einige Zeit) im Kerker hielt. Dies konnte er nur in seiner Diözese ausführen. Deshalb kann man einigen bayrischen Historikern (Heuwieser, Oswald) zustimmen, Method sei im Benediktinerkloster Niederaltaich (Diözese Passau) eingekerkert gewesen, jedoch nur zeitweilig. Professor A. Ziegler (München) hat jüngst scharfsinnig festgestellt, Method sei von bayrischen Bischöfen in das eigentliche Schwabenland verschickt und wahrscheinlich im Kloster Ellwangen in Haft gehalten worden. Das »Svavici« der Vita Methodii bedeutet also Schwaben im engeren Sinn. Diese Feststellung wäre noch dahin zu ergänzen, dass eine zeitweilige Haft in der Passauer Diözese (Abtei Niederaltaich) und wahrscheinlich auch in Freising nicht auszuschliessen sei.

Bogo Grafenauer

VPRAŠANJE KONCA KOCLJEVE VLADE V SPODNJI PANONIJI

Kakor bo razvidno iz uvodnega pregleda dosedanje zgodovinske literature, obstoji že nekaj desetletij med slovensko in hrvatsko historiografijo nesoglasje glede časa in načina konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. Pri hrvatskih zgodovinarjih je obveljalo Šišićevo mnenje, da je Kocelj padel na čelu frankovske vojske v boju proti Hrvatom okr. 876, ko so se ti uprli frankovskemu vrhovnemu gospostvu, pri slovenskih zgodovinarjih pa stara sodba Franca Kosa, ki jo je na podlagi Hauptmannove podrobne argumentacije uveljavil predvsem slavljeneec, ki mu je posvečena pričujoča publikacija, v vrsti svojih del,¹ da je bil namreč Kocelj odstranjen okr. 874 po Frankih zaradi svoje udeležbe v protifrankovskem uporu na vzhodni meji frankovske države v letih 869—874.

Različno reševanje istega vprašanja, ki je bilo mogoče pri samostojni obdelavi slovenske in hrvatske zgodovine vsake posebej, pa je seveda moralo odpasti pri njuni skupni obdelavi z okvira Zgodovine narodov FLRJ, ki jo pripravlja širok kolektiv naših zgodovinarjev in katere prvi zvezek (do okr. 1500) prav v tem času izhaja v srbsčini, hrvaščini in slovenščini. Na podlagi daljšega razpravljanja je širša redakcija tega dela sprejela stališče slovenskega zgodovinopisja in obenem dala pobudo, naj podpisani v podrobnejšem prispevku pokaže razloge za to odločitev.

Podlago navedenemu nesoglasju predstavlja različna razlaga naslednjega kratkega odstavka v 30. poglavju dela *De administrando imperio*, v katerem Konstantin Porfirogenet pripoveduje med drugimi sporočili »O temi Dalmaciji« tudi sledeče:

*Μέχρι δὲ χρόνων τινῶν ὑπετάσσοντο
καὶ οἱ ἐν Δελματία ὄντες Χρῳάται τοῖς
Φράγγοις... ἰσοσῦτον δὲ ἐσκληρόνουντο
οἱ Φράγγοι πρὸς αὐτούς, οὗ τὰ ἐπομάσθια
τῶν Χρῳάτων φονεύοντες προσέριπτον*

Nekaj časa pa so bili podvrženi tudi Hrvatje v Dalmaciji Frankom...; Franki pa so bili nasproti njim tako trdi, da so ubijali Hrvatom dojenčke in jih

¹ Kos M., *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, 1933, str. 77 do 80; isti, *Panonska krajina od naselitve Slovencev do prihoda Madžarov, v Slovenska krajina*, ur. Novak V., 1935, str. 18—20; isti, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 1936, str. 109.

αὐτὰ σκόλαξιν. Μὴ δυνάμενοι δὲ οἱ Χρῳβά-
τοι ταῦτα παρὰ τῶν Φράγγων ὑφίστασθαι
διέστησαν ἀπ' αὐτῶν φονεύσαντες καὶ οὕς
εἰχον ἄρχοντας ἐξ αὐτῶν. "Ὅθεν ἐστράτευσαν
κατ' αὐτῶν ἀπὸ Φραγγίας φουσαῖτον μέγα
καὶ ἐπὶ ἐπὶ χρόνους πολέμησαντες ἀλλή-
λοις ὅψε καὶ μάχης ἐπερίσχυσαν οἱ Χρῳ-
βάτοι καὶ ἀνείλον τοὺς Φράγγους πάντας
καὶ τὸν ἄρχοντα αὐτῶν Κοτζίλιν καλοῦμε-
νον. Ἐκτοτε δὲ μέλναντες αὐτοδέσποτοι
καὶ αὐτόνομοι, ἐξητήσαντο τὸ ἅγιον βά-
πτισμα παρὰ τοῦ Ῥώμης καὶ ἀπεστάλησαν
ἐπίσκοποι, καὶ ἐβάπτισαν αὐτοὺς ἐπὶ Πο-
ρίνου τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν.^{1a}

metali psom. Ker Hrvati niso
mogli tega od Frankov prenašati,
so se jim uprli in ubili arhonte,
ki so jih imeli od njih. Zato se
je odpravila nad nje iz Frankov-
skega velika vojska, in ko so se
sedem let vojskovali med seboj,
so pozno in s težavo zmagali
Hrvati in pobili vse Franke in
njihovega arhonta, imenovanega
Kotzilis. Odtlej so ostali samo-
stojni in svobodni in so prosili
za sveti krst iz Rima, in poslali
so jim škofa in jih krstili za vlade
Porina, njihovega arhonta.

To kratko sporočilo je v dosedANJI historiografiji doživelo celo vrsto razlag.² Med njimi sta se v moderni historiografiji uveljavljali predvsem dve: Starejšo med obema je utemeljeval že pred skoraj sto leti Ernst Dümmler.³ Porinos je po njegovem mnenju Borna, knez dalmatinskih Hrvatov v času upora Ljudevita Posavskega; Kotzilis mu pomeni Kadaloha, furlanskega krajišnika, proti kateremu se je v letu 818/819 začel slovanski upor pod vodstvom Ljudevita Posavskega; prav ta upor, ki v resnici ni trajal niti polnih pet let (818/9—822/3), naj bi bil podlaga za sporočilo ljudske tradicije o sedemletnem vojskovanju s Franki. Dümmler sam pa opozarja, da je ljudsko izročilo, zapisano že okrog 130 let po v njem opisanih dogodkih, v mnogočem pokvarjeno: Borna je ostal zvest Frankom v boju proti Ljudevitu, upor je bil zadušen in Hrvati so se osvobodili frankovske nadoblasti šele približno pol stoletja pozneje; uprli so se panonski Slovani in ne dalmatinski Hrvati; Kadaloh je umrl za mrzlico po povratku iz boja domov, ne pa da bi padel v boju z uporniki. Takó poročilo v mnogočem ne ustreza podrobnemu resničnemu zgodovinskemu razvoju, marveč je ohranilo le nekatere njegove najznačilnejše poteze. Dümmlerjevo mnenje je sprejela pozneje vrsta domačih in tujih zgodovinarjev, predvsem Franjo Rački,⁴ Franc Kos⁵ in Ljudmil Hauptmann.⁶ Zlasti Haupt-

^{1a} Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*: bonnski corpus, dela III, str. 144 v. 16—145, v. 5; ed. Moravcsik Gy., 1949, str. 142 do 144; Rački F., *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquum illustrantia*, 1877, str. 328.

² Šišić F., Genealoški prilozi hrvatskoj narodnoj dinastiji, *Vjesnik Hrv. arheol. društva* 13, 1914, str. 19—28.

³ Dümmler E., Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549—828), *Sitzungsber. d. Wiener Akad., phil.-hist. Kl.* 20, 1856, str. 391—393.

⁴ Rački F., *Documenta*, str. 328—329.

⁵ Kos F., Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II, 1906, št. 77.

⁶ Hauptmann L., Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher, *Mitteil. d. österr. Instit. f. Geschichtsforsch.* 40, 1924, str. 1—16; hrvatski prevod Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije, *Zborn. kr. Tomislava*, 1925, str. 164—175; isti, *Mejna grofija Spodnjepanonska*, *Razprave ZDHV* 1, 1923, str. 311—357.

mann je v navedenih razpravah proti drugačnemu Šišićevemu mnenju zbral vse pglavitne dokaze v prid Dümmlerjeve razlage navedenega mesta iz De administrando imperio, ki jih bomo mogli v naslednjem še dopolniti z rezultati nekaterih novejših razprav in opozoriti na še nekaj slabih točk Šišićevega dokazovanja.

Proti tej že ustaljeni razlagi je namreč leta 1914 nastopil Ferdo Šišić⁷ zaradi težav, ki jih je glede Dümmlerjevega tolmačenja razgrnil že Dümmler sam, z novo razlago. Porinos naj bi bil knez dalmatinskih Hrvatov Branimir, Kotzilis spodnjepanonski knez Kocelj, boj, omenjen v navedenem sporočilu, borba dalmatinskih Hrvatov za osvoboditev izpod Frankov leta 876, »pokristjanjevanje« Hrvatov pa ločitev dalmatinske Hrvatske od carigrajskega patriarhata in podreditve Rimu. Ne glede na Hauptmannove navedene publikacije in na Gruberjevo kritiko⁸ je Šišić vztrajal pri svoji razlagi, ki se je nato uveljavila v hrvatskem zgodovinopisju prav tako trdno, kakor je slovensko zgodovinopisje preko Kosovih del sprejelo Hauptmannove rezultate o tem problemu na eni in knezu Kocelju na drugi strani.⁹

V zadnjem času pa je v zvezi z navedenim odlomkom iz De administrando imperio postavil novo domnevo znani bizantolog H. Grégoire.¹⁰ Sporočilo o naselitvi Hrvatov v »Iliriku in Panoniji«¹¹ v istem delu Konstantina Porfirogeneta namreč veže s Slovani ob Blatenskem jezeru.^{12a} Prav na te panonske Slované naj bi se nanašal tudi zgoraj navedeni odstavek. Dümmlerjeva razlaga se mu zdi nesprejemljiva, ker naj bi bili dalmatinski Hrvati po sporočilu Konstantina Porfirogeneta kristjani že od Herakleja naprej;¹² Dümmlerjevi enačbi Kotzilis = Kadaloh, Porinos = Borna sta po njegovi sodbi »zgodovinsko in jezikovno nemogoči«. Nato nadaljuje z lastnim izvajanjem: »In na drugi strani je Kotzil(in) naravno Kocelj, tako znani slovanski knez, ki je vladal v 9. stoletju nad Slovani ob Blatenskem jezeru, medtem ko je Porinos jasno slavni Pribina, njegov oče. Ta dva kneza sta bila oba

⁷ Šišić F., Genealoški prilozi, str. 28—48; gl. tudi Geschichte der Kroatien, 1917, str. 94—98, in Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, str. 355—360.

⁸ Gruber D., Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, Vjesnik Zemalj. ark. 20, 1918, str. 116—136, delno tudi 136—162.

⁹ Za slovensko zgodovinopisje prim. Kos M., Zgodovina Slovencev..., str. 80; Grivec F., Slovenski knez Kocelj, 1938, str. 142—145; za hrvatsko: Katić L., Pregled povijesti Hrvata, 1938, str. 33; Novak G., Prošlost Dalmacije I, 1944, str. 98; Liburnicus, Der Kampf um die Ostküste der Adria, 1944, str. 67; Bösendorfer J., Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju, Rad JAZU 286, 1952, str. 164—165 (v razpravi je tudi sicer o Slovincih več pogršk, zemljevid IV str. 165 pa je v tem pogledu naravnost nezaslišan: Karantanija je skršena na področje okrog srednje Mure, posebna »Karintija« — v 9. stoletju! — seže v Međimurje, Sulm pa teče nekako od Hüttenberga navkreber in navzdol preko Svinške planine in Golice do Mure!).

¹⁰ Grégoire H., L'origine et le Nom des Croates et des Serbes, Byzantion 17, 1944—45, str. 93—95.

¹¹ Konstantin Porfirogenet, n. n. m., III, str. 144, v. 12—16.

^{12a} Grégoire H., n. n. m., str. 93.

¹² Konstantin Porfirogenet, n. n. m., III, str. 148, v. 21—149 v. 2.

Slovana, toda bila sta postavljena po Frankih; in na drugi strani je čas Pribine in Koclja, ko so bili Slovani ob Blatenskem jezeru pokristjanjeni po nemških škofih, ali, če se hoče, po rimski cerkvi. Torej imamo v tem poglavju, z nekaterimi pomotami, v bistvu malo težkimi (Kocelj je vzet za Pribino in Pribina za Koclja), spomin na povsem datirane zgodovinske dogodke in neodvisno in na splošno do danes napačno razumljeno pričevanje, izredno dragoceno za zgodovino slovanskega prebivalstva, ki je v času Porfirogeneta izginilo, preplavljeno po madžarskem navalu.¹³

Grégoirovo mnenje sem namenoma že tu navedel v celoti, ker ga moremo takoj zavrniti, tako da se bomo mogli podrobneje zadržati le pri že starem sporu med Šišićevo in Dümmler-Hauptmannovo razlago navedenega sporočila iz *De administrando imperio*. Na drugem mestu sem navedel nove dokaze za tezo, da gre pri sporočilu o naselitvi Hrvatov v »Ilirik in Panonijo« za interpolirani dodatek v ljudskem izročilu, ohranjenem v 30. poglavju *De administrando imperio*, in da je ta interpolacija v zvezi z razširitvijo hrvatske države za vlade kralja Tomislava na Slavonijo (*Historijski zbornik* 5, 1952). Povezovati ta vstavek s Slovani ob Blatenskem jezeru je vsekakor nemogoče iz več vzrokov: Slovanska naselitev v tem delu Panonije spada v večjem delu šele v čas od začetka 9. stoletja dalje.¹⁴ V Panonijo okrog Blatenskega jezera pa se niso doseljevali v prvi vrsti Hrvati, kakor včasih samovoljno in brez vsake opore v virih trdijo,¹⁵ marveč Karantanci. To nam dokazuje na eni strani dejstvo, da salzburški anonim v svojem spisu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* razume pod Karantanci tako prebivalce Karantanije kakor one Spodnje Panonije.¹⁶ Še važnejše pa je, da frankovski državni anali v zvezi z uporom Ljudevita Posavskega imenujejo to ozemlje v razliko od ozemlja južno od Drave regio *Carantanorum*, *Carantanæ partes*,¹⁷ ker ne gre pri tem za neko posebno frankovsko upravno enoto (grofijo ali krajino), je torej nosilo to okrožje v Spodnji Panoniji tako ime zaradi svojega prebivalstva.¹⁸ Porfirogenet piše dalje v zvezi s Hrvati, odseljenimi v »Ilirik in Panonijo«, le o enem samem, torej skupnem njihovem knezu; ker pa je tak knez v teku vsega 9. stoletja — če bi se že to sporočilo nasilo hotelo povezati s tem časom — sedel med Savo in Dravo (okr. 820 Ljudevit, v 4. desetletju Ratimir, konec 9. stoletja pa Braslav),¹⁹ ga seveda ne moremo podvojiti z oblastniki severno od Drave v okolišu Blatenskega jezera. Končno je v času Pribine in Koclja tudi težko

¹³ Grégoire H., n. n. m., str. 94—95.

¹⁴ Grafenauer B., Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 119—120.

¹⁵ Prim. Šišić F., *Povijest Hrvata...*, str. 343 v op.

¹⁶ Gl. Kos M., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, RZD 11, *Histor. odsek* 3, 1936.

¹⁷ Kos Fr., *Gradivo* II, št. 57; Rački F., *Documenta*, str. 322.

¹⁸ Hauptmann L., *Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi*, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodov.* 2, 1920, str. 222—226.

¹⁹ Rački F., *Documenta*, str. 320—328, 336—337, 379—381.

domnevati zanju takšne odnošaje z dalmatinsko Hrvatsko, kakršne odraža Porfirogenetovo sporočilo o »darovih«, ki da so jih pošiljali hrvatski knezi v »Iliriku in Panoniji« knezu dalmatinske Hrvatske. Spodnja Panonija je bila od 828 dalje v drugem delu frankovske države, oddeljena od dalmatinske Hrvatske s posebno slovansko kneževino med Savo in Dravo, ki je bila v letih 827—838 podrejena celo Bolgarom. Poleg tega pa je mejna grofija Spodnja Panonija imela v frankovski fevdalni ureditvi brez dvoma višji položaj kakor polvazalna kneževina dalmatinskih Hrvatov.

Prav tako nemogoče pa je tudi vezati zgornje poročilo posebej s Pribino in Kocljem, kakor hoče Grégoire. Poleg že doslej navedenih razlogov, ki majo Grégoirovo dokazovanje, onemogoča tako povezovanje tudi vrsta drugih momentov. Tako predstavlja Porfirogenetovo poročilo Kotzilisa in Porina kot načelnika dveh nasprotujočih in bojujočih se strani (čeprav se Porinos ne veže v sporočilu neposredno z uporom), ne pa kot očeta in sina. V vsem času Pribinove vlade je bila Spodnja Panonija trdno v frankovskih rokah in ni bilo v njej nikakršnega upora. Pribina ni bil nikakršen poveljnik vojske, ki bi od Frankov prihajala pokoriti Slované okrog Blatenskega jezera, marveč prav spodnjepanonski mejni grof s sedežem v Blatenskem kostelu²⁰ pri Blatenskem jezeru. Padel je sicer res v boju z uporniki proti vzhodno-frankovskemu kralju Ludvikom Nemškemu, toda upornikom je stal na čelu lastni Ludvikov sin Karlman in niso imeli s Hrvati prav nič opraviti; padel pa ni na čelu frankovske vojske, ki bi prihajala upor potlačiti, in šele po dolgotrajnih bojih, marveč v svoji mejni grofiji, ki jo je pred uporniki branil, prav kmalu po izbruhu upora.²¹ Smrt, ki jo opisuje Porfirogenet glede Kotzilisa, je v zvezi z razmerjem spodnjepanonskih Slovanov do Frankov prav tako nemogoča tudi za Koclja. Kocelj je namreč okr. 860 mirno dedoval po svojem očetu mesto mejnega grofa, leta 869 pa najdemo prav njega med voditelji slovanskega upora proti Frankom; od kod naj torej pride na čelo frankovske vojske, ki tlači upor v Spodnji Panoniji? Nemogoče je postavljati pokristjanjevanje Spodnje Panonije šele v čas Pribine in Koclja, iz katerega poznamo v tej pokrajini že precej dograjeno, ne pa šele misijonsko cerkveno organizacijo.²² Prav Kocljev čas je najmanj pripraven za zamenjavanje »Rima« z nemško cerkvijo, ker je bil prav tedaj na višku spor med papežem in nemškimi škofi glede pravice do Spodnje Panonije.²³ Končno kratkotrajna samostojnost Spodnje Panonije v zadnjih letih Kocljeve vlade (869—874) ni pomenila začetka trajnejše svobode in samostojnosti. Nemudoma ji je sledila obnovitev frankovske nadoblasti in celo še trdnejša povezava Spodnje Panonije z zahodnejšo — prav tako Frankom podrejeno — pokrajino Karan-

²⁰ Nahtigal R., Nekaj pripomb k pretresu Hrabrovega spisa o azbuki Konstantina Cirila, Slavistična revija 1, 1948, str. 17—18 (o imenu).

²¹ Kos F., Gradivo II, št. 175, 178.

²² Kos M., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, str. 136—140, 79—93.

²³ Gl. pisma Ivana VIII.: Kos F., Gradivo II, št. 217, 218, 229.

tanijo pod Arnulfom (okr. 876).²⁴ Tako niti ene poteze Konstantinovega sporočila ne moremo vskladiti s sliko, ki jo nudijo trdni in razmeroma podrobni, iz različnih strani potekajoči viri o Pribinu in Koclju ter njuni vladi v mejni grofiji spodnjepanonski. Sicer pa tudi nikakor ne morem odkriti poti, po kateri bi mogla zaiti zgodovina karantansko-moravske Spodnje Panonije, Pribine in Koclja v ljudsko izročilo dalmatinskih Hrvatov.

Vrnimo se tedaj k Šišiću in njegovim dokazom. Šišić izhaja v svoji razlagi na uvodu navedenega odlomka iz stališča, da mu je treba v bistvu verjeti in da gre vsekakor za dogodke v zvezi z dalmatinsko in ne s tako imenovano panonsko Hrvatsko. Po njegovem mnenju torej Konstantin pripoveduje o tistem hrvatskem upor, ki se je v resnici obrnil proti Frankom pred osvoboditvijo Hrvatov — in sicer dalmatinskih — izpod frankovske nadoblasti. Ker pa so bili Hrvati do leta 871 podložni Frankom, in sicer italški liniji karoliške dinastije, in ker se šele 879 pojavi neodvisni hrvatski knez Branimir,²⁵ meni Šišić, »da se Konstantinova vijest o ustanku hrvatskom protiv franačkog gospodstva ima staviti u doba poslije godine 871, a prije 879.«²⁶ Sam pa priznava, da to »naprosto izrečeno mnijenije još ne dokazuje ništa«, marveč da ga je treba šele podpreti z viri. Tako predstavlja jedro Šišićeve argumentacije poskus, da dokaže vojno med Hrvati in Franki pred hrvatsko osamosvojitvijo v osmem desetletju 9. stoletja. To vojno dokazuje s povezovanjem treh drugih sporočil iz hrvatske in frankovske zgodovine v tem času z navedenim mestom na eni, bojem za nasledstvo cesarja Ludvika II. v Italiji v letih 875—877 na drugi strani.

Tako poroča Hinkmar v Bertinianskih analih k letu 876: *Károlo-mannus frater eorum* (sc. Karoli et Hludowici) *nec ad eos, nec ad patrum suum Karolum imperatorem, sicut ei mandaverat, venit, occupatus in belligatione contra Winidos*. Ker je Svetopolk leta 874 sklenil z Ludvikom Nemškim mir, ki se ga je vestno držal — tako meni Novotný²⁷ — do 882, trdi Šišić, da morejo Bertinianski anali misliti pri tem le na neko vojno s Hrvati, ker je »za godinu 876 i pomisao na kaki ustanak ili čak rat s Česima, Panoncima, Karantancima te posavskim Hrvatima upravo isključena«, sklicujoč se na Novotnýja pa zavrača tudi one, ki so v Hinkmarjevih Winidih domnevali Velikomoravce.

Drugo sporočilo o tej vojni je iskal pri benečanskem kronistu Ivanu Diakonu (okr. leta 1000), ki poroča k letu 876, da so »tedaj hudobna plemena Slovanov in Dalmatincev začela ropati pokrajino Istro; in sicer so opustošila tam štiri mesta, to je Umag, Novigrad, Cervere in Rovinj. Nato je bilo sporočeno gospodu dožu Urzu, da hočejo preiti k mestu Gradež; s trideset ladjami je prišel k imenovanemu mestu«, nato pa udaril v Istro in napadalce tam potolkel, vendar pa jetnike izpustil.

²⁴ Hauptmann L., Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 2, 1920, str. 247—248.

²⁵ Rački F., Documenta, str. 7—10, 374.

²⁶ Šišić F., Genealoški prilozi, str. 38.

²⁷ Novotný V., České dějiny I/1, str. 358—359, 363 op. 1.

»In zaradi tega je bil razdrt mir, ki je bil nekđaj med Slovani in Benećani.«²⁸ Ker Dandolo v svoji kroniki, napisani v 14. stoletju, navaja v neki redakciji »Iljka, kneza Slovanov« kot voditelja napadalcev²⁹ — vsaj vsa starejša historiografija ga je tako razumela — in ker so Benećani po Domagojevi smrti leta 876 sklenili s Hrvati mir,³⁰ trdi Šišić, da »se tude radi o formalnom ratu, a ne o gusarskom pljaćkanju.«³¹ Benećanskega nastopa v Istri pa naj ne bi povzročile namere napadalcev proti benećanskemu Gradežu, marveć pogodba s Franki iz leta 840, da bodo Benetke s svojo mornarico pomagale sosednim frankovskim podanikom proti slovanskim plemenom (ut quandumque mandatum domni nostri imperatoris... vel missorum ejus nobis fuerit nuntiatum... cum navali exercitu contra generationes Sclavorum, inimicos scilicet vestros, in quo potuerimus solatium prestare debeamus absque ulla occasione).³² Konćno poroća k istemu času Leon VI. (886 do 911), kako je njegov oće Bazilij »slovanska ljudstva... preprićal, da so spremenila stare šege in jih prevedel h grćkim in podredil romejskemu naćinu vladanja, ... jih osvobodil suženjstva njihovim arhontom in jih naućil vojskovati se proti Romejcem sovraćnim ljudstvom.«³³ O uveljavljanju bizantinske nadoblasti nad Hrvati v letih 877 in 878 poroća tudi Konstantin Porfirogenet.³⁴

Ta sporoćila povezuje Šišić s takratno borbo za Italijo med Karolingi po smrti cesarja Ludvika II. († 12. VIII. 875). Karlman, doloćen za naslednika Ludvika Nemćkega na Bavarskem in sosednjih slovanskih pokrajinah,³⁵ je namreć že 875 udaril v Italijo, pa sprva osvojil le Furlanijo, a 877 mu je po smrti njegovega spoćetka srećnejšega tekmeća, strica Karla Plešastega, vendarle uspelo pridobiti si Italijo. Že pridobitev Furlanije naj bi bila prinesla Karlmanu tudi vrhovno nadoblast nad dalmatinsko Hrvatsko. Kakor pa je v Italiji nastal odpor proti nemćkim gospodarjem, tako »su takvi osjećaji zaokupili i Hrvate«. Z bizantinsko podporo so se uprli Frankom.³⁶ Tako na zakljućku ne le povzema, marveć v marsićem ostreje, kakor dopuščajo posamezni viri, konstruira naslednji razvoj: »Karlman je istodobno, kad je gledao da steće Italiju, poslao još i neke svoje čete u Hrvatsku, da je pridruže njegovoj vlasti, kao baćtiniku kraljevine Italije, no ove su čete tako okrutno postupale s Hrvatima, da su kroz to izazvale ustanak s teńnjom oslobodjenja ispod franaćke vlasti. Kad potom udju u Hrvatsku jake franaćke čete, došlo je do rata, koji je potrajavao dulje vrijeme, a vodio se izmjenićnom srećom, dok konaćno Hrvati ne pobijede. Rat se vodio po kopnu u Hrvatskoj i na moru uz istarsko primorje; franaćkim

²⁸ Raćki F., Documenta, str. 365—366.

²⁹ Raćki F., Documenta, str. 366.

³⁰ Raćki F., Documenta, str. 366.

³¹ Šišić F., Genealoćki prilozi, str. 39.

³² Fanta A., Die Verträge der Kaiser mit Venedig bis zum Jahre 983, Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsforsch., Erg.-Bd. 1, 1885, str. 125.

³³ Raćki F., Documenta, str. 368—369.

³⁴ Raćki F., Documenta, str. 369—373.

³⁵ Kos F., Gradivo II, št. 204.

³⁶ Šišić F., Genealoćki prilozi, str. 35—38.

kopnenim četama zapovijedao je (dašto pored drugih još i) arhont Kocilis, koga Hrvati pobijediše i ubiše, dok je na moru vojevao u smislu obveze s franačkim carstvom mletački dužd Urso Badoarije, nesumnjivo pozvan u pomoć (!) od Karlmana.³⁷ Te konstrukcije podpira končno še s svojim tolmačenjem imen Kotzilis in Porinos. Izvajanje imena Kotzilis od Kadaloh (za katerega uporabljajo viri oblike Codo-lach, Cadolaus, Chadalo, Cadalus, Cadola) je po njegovem mnenju nemogoče, pač pa se »u Konstantinovom imenu *Kotzilis* može čitati samo slovensko ime Kocel«, ki je tudi točno označen kot arhont (vazalni knez).³⁸ Porinos pa je knez Branimir, zvezan s Konstantinovo obliko imena preko jedra Bran, za katero uporablja Porfirogenet poleg oblike *δ Βράννος* tudi drugo: *δ Βόρενα*.³⁹

To dokazovanje je Šišić kratko povzel v svoji *Geschichte der Kroaten*,⁴⁰ ob čemer pa ga je dopolnil še s trditvijo, da je Kocelj vodil frankovsko vojsko proti Hrvatom prav zato, ker je bil kot gospodar nad ozemljem med Dravo in Savo neposreden sosed dalmatinske Hrvatske.⁴¹

Kljub obsežni kritiki, ki so jih doživela prav ta Šišićeva izvajanja,⁴² jih je v delu *Povijest Hrvata* u vrijeme narodnih vladara⁴³ ponovil v še ostrejši obliki, podčrtujoč posebej, da »ime *Kotzilis* može s a m o i i s k l j u č i v o da bude inače poznati Kocelj..., a Dümmlerjevo nasilno tumačenje kao da je izopačeno za Kadaloh... ima se bezuvjetno odbaciti kao neozbiljno; varijanta Hezil za Kadaloh uopšte nema«.⁴⁴ Prav tako ostro vzdržuje trditve o Kocljevi oblasti v posavski Hrvatski. O Hauptmannovih podrobnih nasprotnih dokazih kratko izjavlja, da ga »nijesu mogli da uvere, da napustim moje mišljenje o Pribini i Kocelju«, oz. »ne mogu da uvažim... jer me nijesu mogli uvjeriti, da nemam pravo«.⁴⁵ Nikjer pa ne pove, zakaj teh dokazov ne more sprejeti in v čem je njihova pogrešnost.

Če pretresamo — uporabljajoč pri tem tudi ugotovitve starejših kritik — vrednost navedene Šišićeve razlage, vidimo takoj, da je njeno temeljno vprašanje v tem, ali je Šišićeva domneva o vojni med Hrvati in Franki pred osvoboditvijo prvih izpod nadoblasti drugih v 70-ih letih 9. stoletja dovolj podprta ali ne.

Šišićevo tolmačenje sporočila Bertinianskih analov, da gre za boj med Franki in Hrvati, zadeva na nepremagljivo oviro že v dejstvu, da niti en vir ne uporablja za Hrvate imena Winidi. Na drugi strani pa uporablja Hinkmar v Bertinianskih analih ime Winidi vseskozi za zahodne Slovine od Velikomoravcev preko Čehov in lužiskih Srbov do Abodritov, zlasti mnogokrat za Velikomoravce, nikdar pa ne za južne

³⁷ Šišić F., *Genealoški prilozi*, str. 40—41.

³⁸ Šišić F., *Genealoški prilozi*, str. 41—42.

³⁹ Šišić F., *Genealoški prilozi*, str. 48.

⁴⁰ Šišić F., *Geschichte der Kroaten*, 1917, str. 70—71, 96—97, 106—108.

⁴¹ Šišić F., prav tam, str. 71.

⁴² Gl. op. 6 in 8.

⁴³ Šišić F., *Povijest Hrvata...*, str. 342—343, 350—360, 386—387.

⁴⁴ Šišić F., prav tam, str. 358 op.

⁴⁵ Šišić F., prav tam, str. 344 op. in 360 op.

Slovane.⁴⁶ Pri tu omenjeni borbi gre poleg tega le za nenaden, pa zelo omejen in kratkotrajen spopad; čas, na katerega moremo sklepati po podatkih virov, nam vsekakor ne dopušča domneve, da bi Karlman takrat pripravil večji pohod proti Hrvatom in se z njimi boril: sestanek z bratoma in stricem glede delitve očetove dediščine je mogel biti dogovorjen šele nekaj časa po smrti Ludvika Nemškega († 28. avgusta 876),⁴⁷ a 3. novembra je bil Karlman že spet v Regensburgu.⁴⁸ Prav smrt Ludvika Nemškega pa je prav lahko sprožila kak manjši napad zahodnih Slovanov, s katerimi se je ta vladar komaj nekaj let prej nekako pobotal; ne glede na mir, ki je na splošno vladal med Svetopolkom in Franki od 874 do 882, tak bežen napad tudi od strani Velikomoravcev ni nemogoč, kakor kaže češki vpad v Turingijo l. 880, ki se tudi niti najmanj ni oziral na medsebojni »mir«.⁴⁹

Podobno kakor z »vojno na suhem« je tudi z »vojno na morju«. Predvsem Ivan Diakon izrecno pove, da je benečanski poseg v hrvatski napad na Istro sledil šele temu, da je bilo sporočeno »domno Urso duci quod Gradensem ad urbem vellent transire«, torej benečanski bojazni, da bi se raztegnil napad na lastno benečansko področje.⁵⁰ Benečani torej niso šli v bran za frankovske interese, marveč za svoje lastne. V skladu s tem je bil ob tem spopadu zrušen mir med Hrvati in Benetkami (propter hoc fedus, quod inter Solavos et Veneticos olim fuerat,⁵¹ disruptum erat),⁵² in so se Hrvati po Domagojevi smrti spet pomirili z Benečani (mortuo autem Domogoi, Sclavorum pessimus duce, domnus Ursus dux et Johannes suus filius cum Sclavis pacem et concordiam iniit)⁵³ ne glede na hrvatsko razmerje s Franki. Pa tudi glede na določbe frankovsko-benečanske pogodbe in Karlmanov položaj v Italiji je te boje med Hrvati in Benečani nemogoče vezati s Karlmanovo domnevno vojno proti Hrvatom leta 876. Pomoč, ki so se jo zavezali dati Benečani contra generationes Sclavorum, namreč ni bila avtomatično vezana na vsak slovanski napad, marveč na posebno cesarjevo naročilo (quandocumque mandatum imperatoris... vel missorum eorum nobis fuerit mandatum);⁵⁴ Benetke so bile torej po tej pogodbi zvezane s cesarjem, poleg tega pa — to se

⁴⁶ Winidi se v Hinkmarjevem delu Bertinianskih analov imenujejo osemnajstkrat; šestkrat v neposredni zvezi z Rastislavom, tudi poleg tega so osemkrat brez dvoma mišljeni Velikomoravci, dvakrat polabski Slovani, enkrat Slovani od Velikomoravcev preko Čehov do polabskih Slovanov; poleg tega je še za Šišića sporno mesto.

⁴⁷ Böhm er - Mühlbacher, Regesta imperii I, str. 647.

⁴⁸ Böhm er - Mühlbacher, Regesta imperii I, št. 1520, str. 647; Kos F., Gradivo II, št. 241.

⁴⁹ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 168—169; Gruber Dane, Vjesnik Zemalj. ark. 20, 1918, str. 124—126; Novotný V., n. d., I/1, str. 359.

⁵⁰ Rački F., Documenta, str. 365; Kos F., Gradivo II, št. 243; Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 169.

⁵¹ Rački F., Documenta, str. 364.

⁵² Rački F., Documenta, str. 366.

⁵³ Rački F., Documenta, str. 366.

⁵⁴ Fanta A., n. n. m., str. 125, 74—75.

vidi iz dejstva, da sklepa Lotar leta 840 kot prvi to pogodbo, še preden je cesar — z onim Karolingom, ki je vladar v Italiji.⁵⁵ Od božiča leta 875 dalje je bil cesar prav Karlmanov nasprotnik, Karel Plešasti, obenem pa tudi gospodar v Italiji. Karlman si je 875 sicer res pridobil s pomočjo furlanskega plemstva Furlanijo, ne pa oblasti v Italiji: tudi sam računa svoje kraljevanje v Italiji šele od oktobra 877.⁵⁶ Ker je bila dalmatinska Hrvatska že od 828 ločena od Furlanije, brez oblasti nad Italijo ni mogel zahtevati zaradi oblasti nad Furlanijo pokornosti od dalmatinske Hrvatske, nikake pravice pa tudi ni imel do pomoči s strani Benetk.

Dočim torej ni prav nobenega razloga za povezovanje bojev med Benetkami in Hrvati leta 876 z neko domnevno hrvatsko-frankovsko vojno, pa spadajo prav lepo v razvoj hrvatsko-benečanskega razmerja glede na hrvatske gusarje v območju severnega Jadrana v tem času.⁵⁷ Od okr. 830 dalje se vrste spopadi med Slovani in Benetkami, povzročani po slovanskih gusarskih napadih.⁵⁸ Benečani sicer prisilijo okrog leta 865 Domagoja k sklenitvi miru, toda ne glede na to zavzamejo v 70-ih letih 9. stoletja gusarski napadi znova tolikšen obseg, da posreduje zaradi njih pri Domagoju celo papež Ivan VIII.⁵⁹ Dokler so mislili, da sloni Dandoloovo sporočilo o knezu Iljku (Illico Sclavorum princeps, Yllicus Sclavoniae princeps)⁶⁰ na nekih samostojnih zgodovinskih virih (poleg Ivana Diakona), je delila gusarski napad iz leta 876 od vseh prejšnjih vsaj še ena razlika: gusarje naj bi ob tej priliki vodil eden med hrvatskimi knezi.⁶¹ Z dokazom, da je nastal »knez Iljko« le iz napačnega razumevanja časovne členice (tunc = illico = eo tempore), da hrvatskega kneza Iljka v resnici nikdar ni bilo ter da je Ivan Diakon edini vir, ki ga je Dandolo uporabljal pri opisu teh dogodkov in ga le nekoliko parafraziral (Sclavorum gentes = Sclavorum princeps),⁶² je ta edina dozdevna razlika izginila. Napad leta 876 je popolnoma iste vrste kakor vsi starejši gusarski napadi, le nekoliko večjega obsega, in prav to je sprožilo — nedvomno v zvezi s splošno povečano gusarsko aktivnostjo Hrvatov v tem času, ki se odraža tudi v omenjenem papeževem pismu in v označevanju Domagoja za »najslabšega kneza Slovanov« — nov kratkotrajen spor z Benetkami, ki je bil pa še v istem letu urejen z obnovitvijo miru.⁶³ Tako ta gusarski napad ne le da ne podpira Šišićeve konstrukcije o vojni med Franki in Hrvati,

⁵⁵ Fanta A., n. n. m., str. 51—128; Lentz E., Der allmähliche Übergang Venedigs von faktischer zu nomineller Abhängigkeit von Byzanz, Byzant. Zeitschr. 3, 1894, str. 71—78; Kretschmayr H., Geschichte von Venedig I, 1905, str. 95.

⁵⁶ Böhmner-Mühlbacher, Regesta imperii I, št. 1519 f, str. 647.

⁵⁷ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 169—170; Gruber D., n. n. m., str. 127—130.

⁵⁸ Rački F., Documenta, str. 334—336, 363—367.

⁵⁹ Rački F., Documenta, str. 6.

⁶⁰ Rački F., Documenta, str. 366.

⁶¹ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 169.

⁶² Dinić M., O hrvatskom knezu Iljku, Jugosl. istor. časopis 4, 1938, str. 77—86.

⁶³ Rački F., Documenta, str. 366.

marveč ji kvečjemu nasprotuje: težko si je namreč misliti, da bi si Hrvati s posebno obsežnimi gusarskimi napadi kopali nove sovražnike na vrat prav v času svojega odločilnega boja za svobodo.⁶⁴

Že Hauptmann je obsežno dokazal, da pri sporočilih Leva VI. in Konstantina Porfirogeneta o »osvoboditvi« Hrvatov ne gre za osvoboditev od Frankov, marveč za notranje spremembe, zvezane s padcem Domagojeve dinastije.⁶⁵ Poleg tega ta »osvoboditev« pomeni v resnici le pokoritev bizantinski nadoblasti, kar spet slabo spada v Šišićevo konstrukcijo.

Tako vsi zunanji viri, s katerimi je hotel Šišić podpreti svojo interpretacijo na uvodu navedenega odlomka iz *De administrando imperio*, ne govore prav nič o kaki vojni med Hrvati in Franki ali hrvatskem uporu leta 876. Ostane nam torej le še ta odlomek sam. Šišić se je oprl predvsem na štiri njegove elemente: da se poročilo nanaša na Dalmacijo v ožjem smislu, brez panonske Hrvatske; da je sledila upor doba samostojnosti; da more biti predloga Kotzilisa le Kocelj; da je predloga Porina Branimir.

Na Šišićevo tezo, da gre v tem sporočilu nujno posebej le za dalmatinske Hrvate, bi mogli pristati le tedaj, če bi originalno ljudsko izročilo, ohranjeno v 30. poglavju *De administrando imperio* kjerkoli ločilo med Slovani v Dalmaciji in »panonski Hrvatski« (Slavoniji). Toda edino mesto, ki loči ti dve pokrajini glede hrvatskega prebivalstva, t. j. sporočilo o selitvi Hrvatov iz Dalmacije v Ilirik in Panonijo, ni del ljudskega izročila, marveč mu je dodano ob njegovi »obdelavi« v Carigradu. Tako torej na eni strani ni nujno, da bi bili pri upor udeleženi le dalmatinski Hrvati, ker je izraz »Hrvati v Dalmaciji« uporabljen na tem mestu kot antiteza k zakarpatskim Belim Hrvatom, ne pa k panonskim Slovanom onstran Gvozda. Na drugi strani so se pa vsaj Guduskani nekaj časa udeleževali upora pod Ljudevitim vodstvom, tako da bi se tradicija o upor mogla preko njih prenesti v izročilo dalmatinskih Hrvatov. To velja toliko bolj, ker tudi izročilo o selitvi Hrvatov iz Zakarpatja pod vodstvom petih bratov in dveh sestra poteka po vsem videzu iz Like in severne Dalmacije, prav v Liki pa so bivali Guduskani. Prav to bi moglo veljati tudi glede odstavkov o upor proti Frankom in pokristjanjevanju, ki slede opisu priselitve in boja z Obri.

K drugemu Šišićevemu razlogu je treba pripomniti predvsem, da Hrvati tudi po osvoboditvi izpod frankovske nadoblasti še niso bili svobodni, marveč so prišli najprej pod bizantinsko nadoblast,⁶⁶ ki pač ni mogla v hrvatske razmere posegati manj kakor frankovska po 828. Šele leta 879 se je obnovila neodvisna hrvatska kneževina v Dalmaciji. Toda tudi nekaj let po koncu upora Ljudevita Posavskega srečamo dogodek, ki bi mogel v dalmatinskem izročilu odmevati kot začetek samostojnosti. Leta 828 je bila namreč zaradi neuspeha furlanskega

⁶⁴ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 169.

⁶⁵ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 170—173; Gruber D., n. n. m., str. 130—136.

⁶⁶ Šišić F., Povijest Hrvata..., str. 360—363.

krajišnika v obrambi meje proti Bolgarom, ki so 827 začasno odtrgali od frankovske države Srem, Slavonijo in poznejšo Spodnjo Panonijo, furlanska krajina razdeljena v več mejnih grofij.⁶⁷ Kneževina dalmatinskih Hrvatov, dotlej podrejena furlanskemu krajišniku, je bila poslej iz te zveze izločena in odvisna le še neposredno od italškega kralja (oz. cesarja) iz rodu Karolingov. Ta sprememba je brez dvoma za dalmatinsko Hrvatsko pomenila precej večjo mero svobode, kakor nam najbolje dokazuje Sas Gotšalk, ki se je zatekel, pregnan iz Italije, na Trpimirov dvor in njegova sporočila o doživljajih na njem.⁶⁸

Glede Porina je Šišić sam za zvezo z Branimirjem navajal obliko *δ Βόρινα*, preko katere pa je Porinos vsaj prav toliko blizu Borni kakor Branimiru. Izbira med obema je torej povsem odprta.⁶⁹ Tako je torej Kotzilis zanj trdnejša postavka, kajti zanj — enako tudi Grégoire — odprto zanika možnost izvajanja iz Kadaloha in dopušča kot podlago edinole ime Kocelj. Šišić ima prav, če trdi, da za furlanskega krajišnika Kadaloha ni ohranjena nobena oblika imena, ki bi spominjala na Kotzilis; moti pa se, če trdi na tej podlagi, da takih oblik za ime Kadaloh sploh ni. Že od velikega Förstennannovega slovarja starih nemških imen⁷⁰ sem velja, da so imena Kadaloh, Chazil, Chozil in Chezil le razne oblike istega imena; v literaturi, ki jo navaja Hauptmann v svoji oceni⁷¹ pa bi mogel videti Šišić še več, da sta se namreč včasih rabili izmenoma dve različni obliki za isto osebo (n. pr. za odvetnika samostana Kl. Mattsee Chadelhoh in Chazilin).⁷²

Če brskamo za nosilci tega imena od 9. do 11. stoletja v virih za takratno slovensko ozemlje, vidimo pred vsem, da je bilo ime precej pogosto. Poleg furlanskega krajišnika Kadaloha⁷³ in Koclja⁷⁴ najdemo v 9. stoletju še Cadeloc-a, ki je z mejnim grofom Goterhamom padel leta 802 na čelu frankovskih čet v boju proti obrskim upornikom pri Kiseku;⁷⁵ v 10. stoletju je bil neki Cadalhoh odvetnik salzburške cerkve na današnjem zgornjem Štajerskem,⁷⁶ neki Cadolus, ki je umrl sredi tega stoletja, pa zemljiški posestnik pri Vižinadi v Istri;⁷⁷ v 11. stoletju pa srečamo poleg Chazilija, ki je bil slovenskega rodu in je pričal po

⁶⁷ Rački F., Documenta, str. 333; Kos F., Gradivo II, št. 96; Šišić F., Povijest Hrvata..., str. 324—326.

⁶⁸ Rački F., Documenta, str. 341; Katić L., Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, 1932 (tudi Bogoslovska smotra, 1932).

⁶⁹ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 168.

⁷⁰ Förstmann E., Altdeutsches Namenbuch I², 1900, str. 333; Gottsched M., Deutsche Namenkunde, 1932, str. 248—249.

⁷¹ Hauptmann L., Zbornik kralja Tomislava, str. 168 op. 3.

⁷² Wittich H., Genealogische Untersuchungen zur Reichsgeschichte unter den salischen Kaisern, Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsforsch., Erg.-Bd. 5, 1896—1903, str. 425 op. 1.

⁷³ Kos F., Gradivo II, št. 22, 50, 52, 57, 62, 77, 78.

⁷⁴ Kos F., Gradivo II, št. 117, 142, 143, 174, 178, 181, 199, 207, 210—12, 214, 219, 220, 224, 276, 297.

⁷⁵ Kos F., Gradivo II, št. 10.

⁷⁶ Kos F., Gradivo II, št. 366, 368.

⁷⁷ Kos F., Gradivo II, št. 499.

slovanskem pravu,⁷⁸ vrsto fevdalnih gospodov s tem imenom: Chazili-Chezil je posestnik v Podjuni,⁷⁹ plemeniti Chezil pri Železni Kapli,⁸⁰ Kadalhoh-Chazili-Chezil priča v briksenskih listinah in je kratek čas odvetnik briksenskega škofa na Kranjskem,⁸¹ grof Chazili iz Možaca pa je imel obsežno posest na zahodnem robu Furlanije in pri Dobrli vesi.⁸²

Šišičevo in Grégoirovo zanikovanje, da bi Kotzilis mogel izhajati iz kake oblike imena Kadaloh pa je dokončno izgubilo tla z Nahtigalovim razpravljanjem o izvoru imena Kocelj.⁸³ Nahtigal je namreč dokazal, da moramo po vsej verjetnosti gledati v imenu Kocel'č, čemur v latinski grafiki tedaj najbolj točno ustreza oblika Cozili, obliko imena Kadaloh, prenešeno preko hipokoristikona Kazzo-Kazili. Dočim namreč na eni strani najdemo v listinskem gradivu v Vzhodnih Alpah zagotovljene vse oblike navedenega nemškega imena obenem s prehodi Kadaloh-Kazili in Kazili-Kezil pri istih osebah, na drugi strani pripone -el'č v slovanščini do 9. stoletja ni bila imenotvorna, marveč se je uveljavila šele pod vplivom pripone -ili v starovisokonemščini. Grafična negotovost Kocljevega imena v starocerkvenoslovanskih spomenikih še od svoje strani potrjuje Nahtigalovo domnevo, da gre za izposojeno in ne za domače ime, ne glede na dejstvo, da je končno domače ime Kocelj tudi po pomenu, ki bi ga moglo imeti, za knežjega sina skrajno neverjetno (moglo bi biti zvezano s korenem kocenč = prvotno v pomenu nečesa trdega, pri rastlinah v pomenu storž, prenešeno debeli kraj, membrum virile; celo slovaško kocur = maček je izključeno kot podlaga). Prevzem nemškega imena ob krstu približno osemletnega Koclja v Traismauerju⁸⁴ je prav lahko razložljiv in ima svojo vzporednico tudi v prevzemu slovanskega imena Svetopolk (po botru, velikomoravskemu knezu) za Arnulfovega sina.⁸⁵ Tudi še pozneje poznamo v Vzhodnih Alpah osebe, ki nosijo dvojno, slovansko in nem-

⁷⁸ Kos F., Gradivo III, št. 11.

⁷⁹ Kos F., Gradivo III, št. 157, 163, 233.

⁸⁰ Kos F., Gradivo III, št. 173.

⁸¹ Kos F., Gradivo III, št. 158, 370, 214, 227; ostale navedbe v briksenskem gradivu gl. Redlich O., Acta Tirolensia I, Die Traditionsbücher des Hochstiftes Brixen, 1886, št. 90, 91, 203 a, 212, 236, 246, 262, 309, 395; 175, 183, 163, 280, 353, 362, 363 b; 120, 170, 228 a. Istovetnost osebe se sicer ne da matematično dokazati, je pa kljub temu verjetna. Kadalhoh namreč pod tem imenom nikdar ne priča na Kranjskem (marveč le kot Chazili-Chezil), neverjetno pa je, da bi bil odvetnik briksenskega škofa prav za posest na Kranjskem, če ne bi imel s pokrajino nikakršnega stika; na Kranjskem namreč nastopajo vseskozi posebni briksenski odvetniki: Redlich O., št. 137—140, 145, 146, 175, 183, 218, 219, 322, 324, 353.

⁸² Kos F., Gradivo III, št. 271, 367; IV, št. 20, 56, 129.

⁸³ Nahtigal R., O imenu panonskoslovenskega kneza Koclja, Slovenski jezik 2, 1939, str. 1—14; isti, O imenu Kocel'č, Slavistična revija 2, 1949, str. 303—305.

⁸⁴ Kos M., Conversio Bagoariorum et Carantanorum, str. 135, 73—76; Grivec F., Slovenski knez Kocelj, 1938, str. 15—16, 27—28, 233.

⁸⁵ Böhrer-Mühlbacher, Regesta imperii I, št. 1765 f, str. 726; Grivec F., Glasnik Muzej. dr. za Slovenijo 19, 1938, str. 151 sl., 157.

ško ime.⁸⁶ Z dejstvom, da je tudi ime Kocelj le ena med oblikami imena Kadaloh, je Šišićevega ugovarjanja seveda konec. Tudi tu sta nam od Kotzilisa teoretično odprti obe poti, tako k Koclju, kakor k Kadalohu.

Vsi momenti, na katere se je pri svoji interpretaciji teksta opiral Šišić, so v našem pretresu odpovedali. Tekst je treba zato znova vzporediti z dogodki okrog leta 876 na eni, z onimi okrog leta 820 na drugi strani, če hočemo videti, kam spada. Poglavitni momenti, na katere se moremo pri tem opreti, so:

- a) krutost Frankov nasproti Hrvatom, ki je povzročila upor;
- b) obstoj frankovskih arhontov ali frankovske vojske na Hrvatskem;
- c) upor proti Frankom;
- č) pohod frankovske vojske pod poveljstvom Kadaloha-Kotzilisa proti Hrvatom;
- d) začetek hrvatske samostojnosti;
- f) obrat k Rimu; prihod škofa od tam; pokristjanjevanje.

Najprej poskusimo postaviti poročilo ljudskega izročila v okvir, ki mu ga je odmeril Šišić. Od 828 dalje je bila dalmatinska Hrvatska polvazalna slovanska kneževina, notranje popolnoma samostojna, zavezana g o t o v o l e k dajanju vojaške pomoči ob vojskah v sosedstvu,⁸⁷ m o r d a — virov za to nimamo, vendar se dá tako sklepati po analogijah v frankovski državi⁸⁸ — tudi k plačevanju neke dajatve in omejena glede izbire novega kneza, ki bi ga mogel tudi še po letu 821⁸⁹ potrjevati frankovski cesar pred izročitvijo oblasti; podrejena je bila brez posrednikov naravnost Lotarju in njegovim naslednikom v Italiji. V njej ni bilo nikakršnih predstavnikov frankovske oblasti, »arhontov« (razen domačih knezov, toda tedaj bi morali po tradiciji Hrvati ob osvoboditvi ubiti Domagoja!), niti frankovske vojske. Nihče med Franki torej ni imel priložnosti, da bi s svojo krutostjo izzival upor dalmatinskih Hrvatov. O upor samem in o bojih med Franki in Hrvati okrog leta 876 ne sporoča nikak vir, sporočilo o gusarskem napadu na Istro priča prej obratno.

Vse, kar vemo o Karlmanovem poskusu, da osvoji Italijo, tudi od svoje strani podira Šišićevo konstrukcijo. Vprašanje, kdo bo vladal v Italiji, se je odprlo s smrtjo cesarja Ludvika II. († 12. avgusta 875), ki ga je Ludvik Nemški že na prejšnjih pogajanjih pridobil za misel, da bi mu sledil njegov sin Karlman.⁹⁰ Papež Ivan VIII., ki je hotel sam prevzeti vodstvo politike v Italiji, pa je proti temu hotel postaviti za cesarja brata Ludvika Nemškega, zahodnofrankovskega kralja Karla

⁸⁶ Kos F., Gradivo II, št. 497; Kelemina J., Slovenačko-nemački odnosi u srednjem veku, 1937 (sep. iz Strani pregled), str. 8.

⁸⁷ Prim. Rački F., Documenta, str. 322, 342—353.

⁸⁸ Šišić F., Povijest Hrvata..., str. 307; Genealoški prilozi, str. 30—31.

⁸⁹ Za leto 821 prim. Rački F., Documenta, str. 325.

⁹⁰ Böhm er-M ü h l b a c h e r, Regesta imperii I, št. 1254 a, 1263 b, 1275 a, str. 517, 521, 523; k Ludvikovi politiki glede Italije za časa spora s Karlom Plešastim prim. tudi D ü m m l e r E., Geschichte des ostfränkischen Reiches 2, 1887², str. 384—411.

Plešastega.⁹¹ Karel je prišel takoj v Italijo, kjer se je proti njemu brez uspeha boril najprej Karlmanov brat Karel Švabski, nato pa je prišel v novembru v Italijo preko Brennerja Karlman sam. Karel Plešasti pa ga je z zvijačo pridobil za sklenitev premirja do maja 876 in k umiku nazaj na Bavarsko. Glede nasledstva v Italiji naj bi po določbah premirja odločal Ludvik Nemški. Ne glede na umik je s pomočjo tamošnjega plemstva Karlman vendarle že tedaj pridobil Furlanijo,⁹² toda iz tega ni izvajal še nikakih pravic do Italije kot celote: svoje vladanje v Italiji računa v listinah šele od oktobra 877.⁹³ Karel Plešasti je namreč izrabil Karlmanov umik za stvarno polastitev oblasti v Italiji; 25. decembra 875 ga je papež kronal za cesarja, v januarju 876 pa so ga priznali za vladarja tudi italjski velikaši; le furlanskih zastopnikov ni bilo na zboru.⁹⁴ Za Ludvika Nemškega in Karlmana stvar s tem seveda ni bila rešena, vendar je bila njun cilj Italija in ne kake nepomembne polvazalne kneževine, ki so predstavljale le malenkostno korist. Treba je bilo prisiliti Karla Plešastega k ponovni delitvi dediščine. Tako je odrinil Ludvik Nemški sam konec novembra na pohod preko Rena, da bi prisilil Karla k umiku iz Italije. V januarju se je vrnil domov, vendar pa se je že od julija 876 zbirala nova vojska za pohod v zahodnofrankovsko državo.⁹⁵ Smrt Ludvika Nemškega (28. avgusta 876) je pohod seveda preprečila.⁹⁶ Najprej je bilo treba urediti vprašanje njegove dediščine med njegovimi tremi sinovi Karlmanom, Ludvikom in Karlom. Tudi ta delitev se je zaradi boja z »Winidi«, pač Velikomoravci, zavlekla do novembra.⁹⁷ Odtlej pa se je Karlman pripravljal na nov pohod v Italijo, ki ga je v resnici začel junija 877.⁹⁸ Tokrat je njegov pohod dosegel uspeh, ki je s smrtjo Karla Plešastega (6. X. 877) postal dokončen.⁹⁹ V ta burni razvoj, v katerem je šlo Ludviku Nemškemu in Karlmanu očitno za pglavitni cilj, Italijo, in nista imela časa, da bi se mudila z drobtinicami, je pač nemogoče postavljati obsežnejše frankovske pohode proti upornim Hrvatom, do katerih Karlman pred pridobitvijo Italije tudi ni imel pravic. Hrvatska namreč ni bila po 828 z ničemer zvezana posebej s Furlanijo.

Prav tako težko je tudi vezati s frankovsko vojsko proti Hrvatom leta 876 spodnjepanonskega kneza Kocelja. Na eni strani je bil Kocelj v letih 869—874, zlasti pa v času, ko so imeli Metoda zaprtega na Nemškem, med vsemi slovanskimi upornimi knezi najbolj vnet v vzdrževanju Metodovega dela in upora proti Frankom,¹⁰⁰ zaradi česar je

⁹¹ Hartmann L. M., *Geschichte Italiens im Mittelalter* III/2, 1911, str. 13.

⁹² Paschini P., *Storia del Friuli* I, 1934, str. 175—178.

⁹³ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, str. 641—642; Hartmann L. M., n. n. m., str. 13.

⁹⁴ Hartmann L. M., n. n. m., str. 19; gl. op. 92.

⁹⁵ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, str. 643—644, 645.

⁹⁶ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, str. 645—646.

⁹⁷ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, str. 647.

⁹⁸ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, 1522, str. 648.

⁹⁹ Böhrner-Mühlbacher, *Regesta imperii* I, št. 1522 a, stran 648; Hartmann L. M., n. n. m., str. 40—41, 47—48.

¹⁰⁰ Gl. Grivec F., *Slovenski knez Kocelj*, str. 87—145, 249—267; vendarle glede odločilnih momentov v razvoju te dobe prim. tudi Kos M., »Tri velike

verjetnost njegove ponovne pridružitve k Frankom kajpada majhna. In to ne le z njegove strani! Moravska domača kneza Rastislav in Svetopolk, ki sta bila s stališča frankovskega fevdalnega prava pač manjša grešnika kakor mejni grof Kocelj, sta padla 870, ko so se ju Franki polastili, oba v ječo; kaj malo je verjetno, da bi postopali s Kocljem mileje. Pomembnejše od tega pa je dejstvo, da viri, dasiravno jih ne moremo zgostiti v izrecen dokaz, vendarle precej jasno kažejo, da je leta 874 Kocelj izginil iz zgodovinske pozornice. Zadnje besede, s katerimi ga omenja Žitje Metodija, napisano po nekem Metodovem učencu neposredno po Metodovi smrti še na Moravskem¹⁰¹ — Koclja opisuje ta vir podrobneje in s precej večjo ljubeznijo kakor Rastislava in Svetopolka — je grožnja bavarskih škofov, ko so morali leta 873 izpustiti Metoda: »Ako boš imel tega pri sebi, ti ne bomo prizanesli.«¹⁰² Ta grožnja je za vprašanje Kocljevega propada toliko bolj zgovorna, ker se je Ivan VIII. v svojih pismih okrog leta 873 potegoval še posebej za svobodo Metodovega dela v Panoniji in ker se je Metod očitno vendarle sprva zatekel v Panonijo, bil pa od tam pregnan na Moravsko (tandem fugatus a Karentanis partibus intravit Moraviam).¹⁰³ Če bi ga bil pregnal res Kocelj, bi bil način, s katerim govori o njem Metodov učenec v Žitju Metodija, gotovo nemogoč. In v resnici srečamo leta 874 v Spodnji Panoniji novega grofa, Gozwina (874: Diotmarus archiepiscopus ecclesiam ad Petowa Gozwini comitis consecravim).¹⁰⁴ Šišićeva domneva, da je Ptuj spadal v posebno dudlebsko grofijo, je pogrešna.¹⁰⁵ Ptuj je bil ločen od Panonije šele ob ofenzivi proti Madžarom okrog 980, dudlebska grofija pa je ležala severneje od tod na Lipniškem polju. Gozwin je torej sedel res na Kocljevem mestu, dasiravno ne več v Kocljevem položaju: trdneje je bil podrejen Karlmanu, oziroma od 876 dalje Arnulfu, pod katerim se Karantanija in grofije na njenem jugu in vzhodu spoje v vojvodino (regnum) Karantanijo.¹⁰⁶ Kako živo je bilo v tem času še vedno salzbursko sovraštvo do Koclja, kaže tudi predloga, po kateri je posnel okrog leta 980 ponarejeni Arnulfov privilegij za Salzburg določbe o Ptuj: ex parte nostra addimus (k dvema že salzburskima deloma) terciam partem civitatis qua proprietates Carantani fuit illique diiudicatum est eo quia reus magestatis nostrae criminatus est constare, exceptis... rebus quas uxori illius propter fidele servitium concessimus.¹⁰⁷ Do

zmote o Cirilu, Metodu in Koclju«, Glasnik Muzej. dr. za Slovenijo 22, 1941, str. 68—70, in Grafenauer B., Opombe, Čas 33, 1938/39, str. 226—231.

¹⁰¹ Grivec F., Žitja Konstantina in Metodija, Univerza v Ljubljani, filozofska fakulteta, 1951, str. 16.

¹⁰² Žitje Metodija, c. 10; Lavrov P. A., Materialy po istorii voznikovenija drevnejšej slavjanskoj pis'menosti, 1930, str. 75.

¹⁰³ Kos M., Conversio Bagoariorum et Carantanorum, str. 140, 109.

¹⁰⁴ Hauptmann L., Razprave ZDHV 1, 1923, str. 323, 354; Annales Iuvavenses maximi a. a. 874: Monum. German. SS 30, str. 741; Kos F., Gradivo II, št. 232.

¹⁰⁵ Hauptmann L., Razprave ZDHV 1, 1923, str. 328—332; Kos M., Conversio Bagoariorum et Carantanorum, str. 86.

¹⁰⁶ Gl. op. 24.

¹⁰⁷ Kos F., Gradivo II, št. 296 (str. 224).

Arnulfove dobe je ta privilegij nemogoč že zato, ker dotlej ni bil ves Ptuj salzburški (glej zgoraj o Gozwinu!), da pa tu omenjeni dogodki ne morejo spadati šele v čas po njegovi ponovni osvojitvi v 10. stoletju, je dokazal že Franc Kos.¹⁰⁸ Tako v resnici govori vse za pravilnost Pircheggerjeve domneve, da je v tej določbi ohranjena sled kazni, ki je zadela Koclja za njegov upor. Z govorjenjem o »Karantancu« brez imena in naslova se prav dobro sklada sovraštvo, izraženo do Koclja tudi v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, kjer je Kocelj prav tako ostal brez vsakega naslova.¹⁰⁹

Pogrešen je končno tudi Šišićev dokaz glede Kocljeve oblasti nad Panonsko Hrvatsko, zaradi česar naj bi bil kot neposredni sosed dalmatinske Hrvatske najprirodnejši poveljnik frankovske vojske proti upornim Hrvatom. Ne glede na to, ali spada 100 kmetij »juxta fluvium Valchau«¹¹⁰ v okolico Blatenskega jezera ali k Vukovarski Vuki¹¹¹ — mogoče je oboje — je spadal Srem od okrog 845 do okrog 874 k Spodnji Panoniji po pričevanju Konstantina Porfirogeneta,¹¹² bavarskega geografa¹¹³ in Massudija,¹¹⁴ torej treh med seboj neodvisnih virov, kakor je že pred desetletji dokazal Hauptmann.¹¹⁵ Šišić je na njegovo podrobno argumentacijo odgovoril le, da »ga njegovi dokazi niso mogli prepričati«, ker ime Karašica, prevzeto iz bolgarščine, priča o dolgi bolgarski vladavi v Sremu.¹¹⁶ Na dokaze iz virov ni to pač nikak argument! In vendar tudi ponavljalci Šišićevih tez v zavračanju Hauptmanna niso nič bolj podrobni. Obratno pa srečamo leta 984 pod Braslavom »regnum inter Dravum et Savum flumines«,¹¹⁷ torej v panonski Hrvatski še vedno polvazalno plemensko kneževino, ne pa fevdalizirano pokrajino.¹¹⁸ Izraz bi dopuščal le še, da gre za tako imenovano plemensko vojvodino, kakršne nastajajo tedaj tudi drugje v vzhodno-frankovski državi — toda edinstven primer bi bil, če bi se taka plemenska vojvodina razvila le iz enega dela ene same mejne grofije. Ves proces formiranja tako imenovanih plemenskih vojvodin to možnost popolnoma izključuje. Panonska Hrvatska je torej ostala plemenska kneževina v teku vsega 9. stoletja in ni zapadla fevdalizaciji kakor slovenske pokrajine; izmuznula se ji je pač zato, ker je bila v času

¹⁰⁸ Kos F., *Gradivo II*, str. 223, op. 6.

¹⁰⁹ Pirchegger H., v Pirchegger-Dungern, *Urkundenbuch d. Herzogtumes Steiermark, Erg.-Bd., Veröffentlichungen d. Histor. Landeskommission für Steiermark* 33, 1949; gl. oc. Hauptmann L., *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 246.

¹¹⁰ Kos F., *Gradivo II*, št. 133.

¹¹¹ Gl. referat o raznih mnenjih pri Šišić F., *Povijest Hrvata...*, str. 342 do 344; dodaj še Kos M., *Zgodovina Slovencev*, str. 75.

¹¹² Konstantin Porfirogenet, *n. n. m.*, III, str. 173, v. 19—22.

¹¹³ Šafařík, *Slavische Altertümer* 2, str. 673 sl.

¹¹⁴ Marquardt J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, str. 115.

¹¹⁵ Hauptmann L., *Časopis za slovenski jezik, književn. in zgodov.* 2, 1920, str. 239—241; isti, *Razprave ZDHV* 1, 1923, str. 345—350.

¹¹⁶ Šišić F., *Povijest Hrvata...*, str. 343—344, op.

¹¹⁷ Rački F., *Documenta*, str. 379.

¹¹⁸ Hauptmann L., *Razprave ZDHV* 1, 1923, str. 345.

reformo Ludvika Nemškega na jugovzhodu leta 828 izven frankovskega območja, pod Bolgari.¹¹⁹

Končno je tudi Branimirov obrat od Carigrada k Rimu le slaba vzporednica k sporočilu ljudskega izročila. Hrvatje so takrat svojega škofa že imeli, ni jim ga bilo treba šele pošiljati; prav tako je Branimirova doba že daleč od časa pokristjanjevanja.

Niti v eni točki torej nismo mogli najti zadovoljivega soglasja med zgodovinskim okvirom, v katerega potiska Šišić obravnavano sporočilo, in med vsebino tega poročila samega. Vse kaže, da je povsem pravilno ugotovil Hauptmann, da se Hrvatom ni bilo treba z orožjem osvobajati frankovske nadoblasti, marveč da je vrhovni gospodar res sam odpadel v letih, ko je bila Italija zaradi medsebojnih bojev med Karolingi za njeno posest sama brez glave. Kocelj, ki je že leta 874 izgubil oblast nad Spodnjo Panonijo in bil na neznan način odstranjen, pa seveda s temi dogodki ni imel nikakega stika.

To je tem bolj zanesljivo, ker moremo na uvodu navedeno sporočilo Konstantina Porfirogeneta v njegovih navedenih poglobitnih črtah točko za točko potrditi tudi z drugimi viri za čas okrog upora Ljudevita Posavskega. Ljudevit sam je povedal, da se je uprl zaradi »krutosti in nenavadnega postopanja« (Cadolaum comitem et marcae Foroiuliensis praefectum crudelitatis atque insolentiae accusare conabatur).¹²⁰ Ker je to pač nekdo moral izvajati, predstavlja ta pritožba tudi dokaz o obstoju frankovskih zastopnikov in morda vojaških oddelkov v zvezi z obrambo meje na tem področju (morda v zvezi s še vedno živimi aspiracijami Bizanca na Balkanski polotok, ki so dobile izraza tudi v času Ljudevitovega upora). Dasiravno predstavlja to izjemo na področju polvazalnih plemenskih kneževin vzdolž vzhodne meje frankovske države, imamo vendarle prav za območje Furlanske krajine nekaj dokazov, da so krajišniki prav v tem času prehajali svoje pravice in uvažali frankovsko pravo tudi na področjih, ki še niso bila v tem pogledu vključena v frankovski fevdalni upravni sistem. Tako so se leta 804 zastopniki istrskih mest pritožili proti vojvodu Ivanu zaradi uvažanja frankovskega fevdalnega prava.¹²¹ Kadaloh sam je izven območja ožje Furlanije, »in finibus Sclavinie« uvažal fevdalno zemljiško gospodstvo in »in loco qui dicitur Zellia« daroval oglejski cerkvi 20 kolonov.¹²² Poskus, okoristiti se z uvažanjem fevdalizma na področju polvazalnih plemenskih kneževin je torej prav za Kadalohovo dobo in prav za Furlansko krajino dokazan. Franki pa so mogli prihajati mimo grede na to področje tudi sicer, kakor vemo to za dalmatinsko Hrvaško ob priložnosti mejnih sporov z dalmatinskimi mesti.¹²³ Prav poskusi fevdalizacije v korist frankovskih zemljiških gospodov so bili po moji sodbi poglobitni vzrok za upor s strani plemenskih velikašev, ki so se

¹¹⁹ Hauptmann L., Razprave ZDHV 1, 1923, str. 345.

¹²⁰ Rački F., Documenta, str. 320; Kos F., Gradivo II, št. 52.

¹²¹ Kos F., Gradivo II, št. 23.

¹²² Kos F., Gradivo II, št. 78.

¹²³ Rački F., Documenta, str. 317; Kos F., Gradivo II, št. 50.

bali za svoj prestiž in moč. Upor Hrvatov proti Frankom nam je znan po vrsti podrobnih podatkov,¹²⁴ prav tako tudi velike frankovske vojske, ki so jih pošiljali proti upornikom. Prvi med temi vojskami je v resnici poveljeval Kadaloh; dasiravno ni padel v boju, pa je vendarle umrl v času upora. Začetek hrvatske samostojnosti v predstavi ljudske tradicije se dá prav dobro povezati z večjo svobodo, ki jo je prinesla dalmatinskim Hrvatom upravna reforma leta 828.¹²⁵ Ta čas je še zelo blizu pokristjanjevanju Hrvatov oziroma njegovi najpomembnejši dobi okrog leta 800, blizu tega časa pa je v Dalmaciji vladal nad Hrvati tudi knez Borna. In končno je res prav v prvi polovici 9. stoletja nastala škofija v Ninu, podrejena neposredno papežu. To nam dokazujejo poznejše listine, spričo drugega soglasja z resničnimi dogodki pa tudi obravnavana ljudska tradicija.¹²⁶ Glede nekaterih svojih potez je sicer poročilo nedvomno zmedeno, kakor je pripomnil že Dümmler, vendar ne toliko, da ne bi mogli zatrdno ugotoviti njegove prave zgodovinske podlage.¹²⁷

¹²⁴ Rački F., Documenta, str. 321—328; Kos F., Gradivo II, št. 55, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 76.

¹²⁵ Rački F., Documenta, str. 333; Kos F., Gradivo II, št. 96.

¹²⁶ Glede drugačnih tez o času pokristjanjevanja prim. moja izvajanja v Historijskem zborniku 5, 1952, str. 26—28; glede ninske škofije Šišić F., Priručnik I/1, str. 183—197, posebej str. 190. Barada M., Episcopus Chroatensis, Croatia sacra 1, 1931, str. 162—186, dokazuje sicer, da je nastala ninska škofija šele okr. 864, vendar pa me oba temeljna dokaza M. Barade proti Šišićevim izvajanjem ne moreta prepričati o pravilnosti njegovega stališča. Darovanje »desetine« v Klisu leta 852 splitski nadškofiji (ut singulis annis de omnibus nascentibus terrae ex curte nostra, quae Clusam dicitur, decimam inferrantur in memoratam ecclesiam) še ne onemogoča podrejenosti tega področja ninski cerkvi. V resnici bi sicer morala biti po teoriji odredb zahodne — zlasti karolinške — zakonodaje uvedena cerkvena desetina povsod, in to v korist stvarno nadrejene škofijske cerkve. Toda, kakor večkrat, teorija tudi tu še ni pomenila povsod v resnici uvedene prakse. V zvezi s tem bi opozoril na številna dela H. F. Schmida o uvajanju cerkvene desetine pri Slovanih, ki so pokazala, da se ona uvaja na splošno šele daljši čas po pokristjanjenju (dočim jo zamenjujejo prej cerkveni dohodki druge vrste) in da kasneje naleti njeno uveljavljanje večkrat na precej hud odpor. Zlasti bi podčrtal, da se je uvedlo pobiranje desetine v neposrednem sosedstvu Hrvatov, na slovenskem delu področja oglejskega patriarhata v korist oglejske stolice šele v zvezi z reformnim gibanjem v drugi polovici 11. stoletja; dotlej pa so desetino uvajali postopno lastniki tako imenovanih »lastniških cerkva« (Eigenkirchen), katerim je v onem času po vsej priliki tudi pripadala (prim. M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 127; gl. posebej Kos F., Gradivo III, 1911, št. 227, kjer se v drugi polovici 11. stoletja izrecno poroča o uživanju cerkvene desetine v območju patriarhata po brixenški škofijski cerkvi na podlagi raznih darovanj). Take desetinske dohodke je bilo torej vendar tudi tu mogoče darovati mimo nad-

¹²⁷ Glavni vzrok pogrēšk je treba pač iskati v povezovanju izročila o uporu Ljudevita Posavskega z zgodovino dalmatinskih Hrvatov preko Guduškanov, nemara še utrjenem zato, ker je bilo za Tomislava — nekaj desetletij pred zapisom poročila — nekdanje Ljudevitovo področje res pridruženo dalmatinski Hrvatski; glede Borne bi pa vendarle še poudaril, da ga sicer izročilo res postavlja na čelo Hrvatov v času pokristjanjevanja, da ga pa ne veže neposredno z uporom. Kronološke pogrēške te vrste pri kontaminaciji raznih starih ljudskih izročil niso nič nenavadnega.

DIE FRAGEN UM DAS ENDE DER HERRSCHAFT KOCELJS IN UNTERPANNONIEN

Zusammenfassung

In seiner Abhandlung behandelt der Verfasser die Frage, ob sich die Ereignisse, welche Konstantin Porphyrogennetos im 30. Kapitel *De administrando imperio* bezüglich des Aufstandes der Kroaten gegen die Franken erzählt (Anm. 1a), auf den Anfang des 9. Jahrhunderts beziehen mit Kadaloh und dem Aufstand unter Führung des pannonischen Fürsten Ljudevit (so meinten vor allem Dümmler und Hauptmann, Anm. 3—6, und nach ihnen die slowenische Geschichtsforschung), oder auf den Schluss des 9. Jahrhunderts mit den kroatischen Fürsten Domagoj und Branimir und dem unterpannonischen Fürsten Kocelj (so nimmt an nach Šišić, Anm. 7 und 9, die kroatische Geschichtsforschung), oder auf die Mitte des 9. Jahrhunderts mit den unterpannonischen Fürsten Pribina und Kocelj (Grégoire, Anm. 10—13). In eingehender Prüfung aller bisherigen Argumentation beweist er die Unhaltbarkeit der zweiten und dritten Annahme und steuert einige neue Beweise zugunsten der ersten bei, dass nämlich dieser Teil der kroatischen Tradition die Ereignisse in Verbindung mit dem Aufstande Ljudevits gegen den furlanischen Markgraf Kadaloh und mit der Annahme des Christentums bei den Kroaten im Anfange des 9. Jahrhunderts wiedergebe, obwohl sich mit ihnen auch einige etwas spätere Ereignisse aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts verbanden. Der Fall Koceljs gehört also um das Jahr 874, und nicht — wie Šišić zu beweisen versuchte — um das Jahr 876.

rejene škofijske cerkve in ne glede na zakonodajo in njeno teorijo. V tem stvarnem okviru ne predstavljajo določbe Trpimirove darovnice nič nemogočega tudi tedaj, če je ninska škofija že obstajala. — Pismo papeža Nikolaja o ustanovitvi cerkvene občine (*catholicorum collectio*) brez predhodnega papeževega pristanka iz let 858—867, za katero sicer res ni povsem jasno, kaj je pravzaprav njegova podlaga, je po moji sodbi nemogoče uporabljati prav za določanje nastanka ninske škofije, ker Ivan VIII. leta 879 — komaj poldrugo desetletje kasneje — izrecno trdi, da so ninski škofje prejeli svojo oblast od papeža: unde antecessores tui (sic — v množini!) divine legis dogmata mellifera cum sacre institutionis forma summique sacerdotii honorem sumpserunt, redeas, quatenus et ipse ab apostolica sede... episcopalem consecrationem per nostre manus... percipias (Šišić F., n. d., str. 204).

Josip Korošec

ANTROPOMORFNA PREDSTAVA NA DNU SLOVANSKEGA LONČKA IZ 9. STOLETJA

Med grobnim inventarjem, odkopanim leta 1950 v bližini graščine Turnišče pri Ptuju, je v grobu št. 16 najden tudi slovanski lonček (slika 1 a). Lonček nima sam po sebi nikakršne posebnosti. Lahko celo trdimo, da je izredno grob in nepravilen, čeprav je bil, kakor kažejo mnogi znaki, dodelan na lončarskem vretenu. Po obliki, tehniki izdelave, načinu ornamentike in sestavi gline, iz katere je izdelan, spada v vrsto slovanske keramike, katera se pripisuje že veliko naprednejšemu času, v katerem se je keramika že izdelovala ali vsaj dodelavala na lončarskem vretenu z malo rotacijsko hitrostjo. Ta vrsta keramike se po srednjeevropski kronologiji stavlja v III. stopnjo slovanske keramike (Poulík), oziroma po starejši klasifikaciji v srednjo gradiščansko periodo (Schránil). V zvezi z ostalim grobnim inventarjem, odkritim na tej nekropoli, je pa mogoče tudi naš lonček časovno relativno dokaj dobro datirati. V raznih grobovih tega grobišča so najdeni razni objekti, ki so na eni strani bili izdelani še v tradiciji avaro-slovanske, keszhelyske kulturne skupine, na drugi imajo pa zopet izrazite belobrdске elemente. Posebno izrazite elemente kaže v tej smeri nakit, ki je relativno tudi najbolj zastopan. Med nakitom pa imajo zopet odločilno vlogo uhani. Tako stoje nekateri, tu najdeni luničasti uhani in nekateri grozdasti uhani nekako na prelomu med avaroslovansko in belobrdsko kulturno skupino. K avaroslovanski oziroma sploh k starejšim kulturnim skupinam pa kaže naša nekropola tudi po celem značaju nekropole same in po značaju pridevkov. Tako imamo tu dosti nakita in orodja. Čeprav smo v orožju, ki je tu zastopano samo v enem primeru, dokaj revni, imamo pa zato tem več keramičnih objektov. Saj je med 24 sedaj odkritimi grobovi kar 10 grobov z lončki, v posameznih primerih celo z dvema ali tremi lončki. Ako upoštevamo tudi druge momente, imamo tu med 24 grobovi kar 19 takih s pridevki. Vse to pa dá soditi, da je naše grobišče še izrazito pogansko, kljub izredni bližini Ptuja, sedeža cerkvene oblasti za te kraje. Čeprav posamezni keramični objekti dajejo včasih tudi videz kasnejšega časa, kakor posamezni lonci, ki so bili že popolnoma izdelani na lončarskem vre-

¹ J. Korošec - P. Korošec, Predzgodovinske in slovanske ostaline na Turnišču blizu Ptuja (v tisku).

tenu in ki bi jih po tehnični izdelavi in obliki lahko uvrstili že v keramiko, ki pripada času po X. stoletju, spada vendar naše grobišče tako kulturno kakor časovno v tako imenovano poavaroslovansko periodo, to je v IX. stoletje, in kulturno v prehodno skupino, tedaj ko belobrdška kulturna skupina še ni bila razvita. Ako pa želimo še nekoliko točneje opredeliti naše grobišče, bo spadalo v prvo polovico IX. stoletja.²

Grob št. 16, v katerem je najden ta naš lonček, je pa mogoče časovno opredeliti le v okviru celega našega grobišča. V grobu se je našla tudi še ogrlica, sestavljena iz steklenih jagod, biserov, ki pa niso karakteristični, oziroma nam ne omogočajo natančnejše klasifikacije, ker poznamo premalo ustrežajočega gradiva. Tudi lonček sam tozadnevno ne nudi odgovora na to vprašanje. Tako smo primorani, da tudi lonček stavimo le sumarno v čas celega razdobja, v katerem je obstajalo naše grobišče. Glede na grob je mogoče lonček zanimiv le v toliko, ker je bil najden v otroškem grobu.

Kakor je oblika lončka nepomembna in ne nudi nikakršne posebnosti, tako je nezanimiva tudi ornamentika, ki spada v vrsto navadnega okraševanja slovanskih loncev (valovnica). Kljub temu je pa naš lonček izredno dragocen predmet, mogoče eden med najbolj dragocenimi, kar smo jih našli zadnje čase v Sloveniji. Kakor sem že omenil, je lonček dodelan na lončarskem vretenu z malo rotacijsko brzino. Na ploščici vretena, na kateri se je nahajal lonček pri izdelovanju, je bil pa vrezan ali vdolben izredno zanimiv znak (slika b). Na ta način je na dnu lončka, ki je stal na imenovani ploščici, nastal pozitiven plastičen znak, predstavljač antropomorfno figuro v krogu, ki ga predstavlja odebeljeni rob dna, ki je nastal tako, da je glina silila čez rob relativno male ploščice, na kateri je stal lonček. Plastična ljudska figura je sicer sumarna in groba, vendar pa jasna in izrazita. Predstavljena je v stoječem položaju z močno razkoračenimi nogami. Roke ima horizontalno razširjene. Glava je trikotne oblike, a trup ovalen. Detajlov nima figura nikakršnih. Niso predstavljeni niti prsti na rokah niti stopala na nogah. Tudi na licu nimamo nobenega detajla. Desna roka izgleda, kakor da bi bila upognjena, mogoče v komolcu (?), in povita proti glavi, vendar je bil pa ravno na tem delu odtis, ki ga je naredila ploščica, toliko sumaren, da je dokaj verjetno, da je tu le del roke iztrgan. Sumarnost figure vidimo tudi v tem, da so tako roke kakor noge izdelane v obliki enakomernih plastičnih reber, brez kakršnihkoli zožitev, tako da so vedno enako debele. Sumarnost predstave je tolikšna, da bi se že z estetskega gledišča moglo pomisliti, da je mogoče tu bil mišljen nek drug znak, ki se je pa ponesrečil. Tako sta tudi avtorja monografije o grobišču v Turnišču pri Ptuj domnevala, da je bil mogoče tu mišljen tudi križ, ki se je pa ponesrečil. To domnevo dajeta le kot neko slučajno možnost, čeprav stojita na gledišču, da imamo tu opravka z antropomorfno predstavo.³ Čeprav, ako hočemo

² l. c.

³ l. c.

a

b

Slika 1. Slovanski lonček (Turnišče, grob 16)

biti dosledni, ne smemo tudi tega momenta izgubiti iz vida, je vendar figura izdelana toliko jasno, da jo moramo kljub raznim pomislekom, kakor so navidezna odsotnost plastike pri Slovanih, odsotnost podobnih predstav antropomorfne figure na dnu posod itd., pripisati očiti želji za predstavo antropomorfnega lika. Da tu ni bil mišljen plastičen znak križa, vidimo že po tem, da se tu kraki križa ne križajo v neki centralni točki, da so dalje navidezni kraki križa predstavljeni v raznih smereh, ter da je zgornji del oblikovan tako, to je v obliki glave, kakor ga nimamo nikoli na podobnih primerih križa. Na našem primeru se jasno razločuje glava, ki je ostro oddeljena od trupa. Sam trup je relativno nesorazmeren in kratek, vendar pa izrazit, kakor so tudi roke in noge, kljub vsej sumarnosti, vendar v legi in na mestu, kakor se nahajajo tudi v naravi. Poleg tega pa tudi vsi drugi razni geometrijski znaki, kakor so krog, križ, krog z vpisanim križem, pravokotnik, pravokotnik z diagonalami, pravokotnik s križem in sploh vsi geometrijski liki kažejo izredno pravilnost, kar je pač dokaz, da so bili izdelani s pomožnimi sredstvi. Take pravilnosti pa nikakor ne opazimo na naši figuri. Res da ona ni bila izdelana neposredno na dnu lončka, ampak je bila vdolbena na leseno ploščico vretena kot negativ, ki je pa pozitiven pomen dobila šele tedaj, ko je bila odtisnjena na posodi. Sumarnost figure, izdelane na ploščico, pa dokazuje, da takšne figure oziroma liki niso bili običajni, posebno ne na dnu loncev. Tako tudi z geometrijskimi znaki vsaj glede vsebine nima nič skupnega. Zato vsi elementi kažejo na to, da je na našem lončku bila mišljena in tudi predstavljena antropomorfna figura, za sedaj sploh prva v tem času na slovenskih tleh. Kolikor mi je pa znano, nimamo doslej tudi nikjer drugod predstavljene antropomorfne figure na dnu slovanskega lončka.

Antropomorfne figure spadajo sploh med izredno redke upodobitve pri Slovanih zgodnjega srednjega veka. Mnogi ravno zato sploh osporavajo, da bi bili Slovani poznali figuralne upodobitve. A vendar nam zgodovinski viri X. in XI. stoletja poročajo o slovanskih plastičnih izdelkih in kipih, kakor so bile predstave božanstev Svantovita v Arkoni, Svaroga v Retri itd. Pač pa imamo malo arheoloških dokazov o obstoju takšne plastike, kar pa tudi ni čudno, ker je večina takšnih izdelkov bila iz lesa, ne pa iz trajnejšega materiala. Vendar pa imamo tudi nekaj likovnih predstav, ki se bodisi s pravico ali pa po krivem pripisujejo Slovanom in njihovi umetniški delavnosti. Šele kasneje v X. in XI. stoletju imamo na raznih krajih več figuralnih upodobitev, ki pa stoje že več ali manj pod tujimi vplivi. Tudi v zlatarskih tehnikah se tedaj začenjajo javljati bodisi antropomorfne ali pa živalske predstave, predvsem na raznih nakitnih predmetih, kakor so kolti, križi, barme itd. Pred vsemi prednjači tu Rusija, kamor so ti liki, ki predstavljajo v glavnem svetnike, dospeli iz Bizanca. V tem času imamo pa tam prav tako kakor pri nas tudi že prave plastične like, ki so bili pogosto izdelani od tujih mojstrov. Le tu in tam moremo soditi, da je pri teh delih sodelovalo tudi domače prebivalstvo, kot n. pr. pri nekaterih dalmatinskih skulpturah.

Niederle je menil, da je slovanska umetnost bila pred X. stoletjem šele na svojem začetku razvoja.⁴ Seveda on tu ni mislil le na pravo, temveč tudi na obrtno umetnost in delavnost. To mnenje je zastopal z ozirom na tedanje splošno gledanje, da je baje slovanska kultura bila pred X. stoletjem le bolj odvisna od tujih izdelkov. Nekakšno bolj primitivno okraševanje domov, oblačil in podobnih izdelkov pa dopušča tudi on. Gledišče znanosti je bilo tedaj Slovanom še dokaj nenaklonjeno. No, ako pa vsaj sumarno pregledamo glavne predmete s figuralnimi upodobitvami, bomo vendar le videli, da jih imamo le neko število, čeprav so raztreseni po celem slovanskem svetu. Tako moremo med zelo zanimive spomenike te vrste všteti predstave na srebrnem okovu turovega rogu, najdenega v Černi mogili blizu Černigova. Rybakov je dokazal, da je ta rog navzlic tujim orientalnim elementom vendarle slovansko delo pod vplivom sasanidske umetnosti.⁵ Figuralne upodobitve pa predstavljajo ptice, ljudi in fantastična bitja, včasih simetrično predstavljena in povezana med seboj s palmeto. V Želenkah na Češkem imamo reliefno upodobitev na okovu pasice, kjer je predstavljen jelen na begu (?), a na hrbtu mu sedi ptica.⁶ Posamezne reliefne upodobitve imamo pa tudi na avaroslovanskih okovih in jezičkih pasic ter zaponah. Čeprav ti izdelki predstavljajo domače delo, ne pa import, jih moramo za sedaj vendarle izpustiti, ker je težko opredeljevati te objekte po etnični pripadnosti med Avare in Slovane. Najbolj pogosto predstavljajo posamezne živalske figure, včasih tudi fantastične živali ali pa živali v medsebojni borbi. Skoraj vsako avaroslovansko najdišče ima kakšen okov, jeziček pasice ali pa zapono, ki je bila okrašena na ta način. Te predstave so bile zvečine lite skupaj s samim predmetom. Antropomorfne predstave pa spadajo tudi tu med izredne in izjemne pojave, čeprav jih je le nekaj. Podobno pa je tudi v köttlški kulturni skupini, kjer imamo včasih ali reliefne ali emajlirane figuralne predstave, posebno na fibulah in uhanih. Tudi tu so antropomorfne predstave redke, nekoliko bolj pogoste pa živalske.⁷

Z gledišča uporabe so vse te predstave na raznih objektih čisto okrasnega pomena. Nikdar pa niso izdelane kot samostojne, temveč vedno kot okras na drugih predmetih in to skoro vedno na takšnih, katerih funkcija je že samo po sebi bolj okrasnega, ne pa praktičnega pomena, čeprav tudi takšne funkcije mnogim takšnim predmetom ne moremo odrekati. Le malo pa imamo čisto praktičnih objektov, na katerih bi se nahajale podobne okrasitve. Sem je pa takšno okraševanje dospelo le iz čisto ornamentalnih pobud. Tudi naša antropomorfna figura ne predstavlja samostojnega dela, vendar pa poleg tega nima tudi nikakršne ornamentalne tendence, čeprav se nahaja na čisto praktičnem objektu. Drugače se ne bi nahajala na dnu lončka. Že iz tega

⁴ Niederle, Rukovět slovanské archeologie, Praha 1931, 218.

⁵ Rybakov, Remeslo drevnej Rusi, 1948, 284 in sl., sl. 68, 69.

⁶ Schránil, Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin-Leipzig 1928, 312 sl. — Niederle, Rukovět, 181, sl. 81.

⁷ Carniola 1908, T. III, 6.

zvzroka jo nikakor ne moremo niti približno povezovati vsebinsko z zgornjimi predstavami, kvečjemu mogoče z nekaterimi, toda le v čisto tehničnem oziru. Tako so mnogi okovi, jezički od pasic in zapone odlivani v kalupih, kjer je bil že v kalupu izdelan negativ tudi figuralne predstave. Na nekaj podobnega pa lahko mislimo tudi pri našem lončku, kjer je bila figura odtisnjena v glini kot pozitiv z negativno vdolbene predstave na ploščici vretena.

Kakor sem že omenil, je večina figuralnih predstav pri Slovanih znana iz kasnejših stoletij. Vendar pa imamo tudi nekoliko zgodnejših primerov, med katere moramo na vsak način šteti tudi vse primere iz avaroslovanske kulturne skupine Panonske ravnine. Zelo znane so pa danes tudi tako zoomorfne kakor tudi antropomorfne predstave, najdene v depoju Martinovka pri Kijevu.⁸ Posebno so zanimive predstave konj v koraku in stilizirane človeške figure, ki so razkoračene, z rokami na bokih ter velikimi glavami.⁹ Tudi ti izdelki so pa bili mišljeni kot okovi. Najdba v Martinovki se je pripisovala različnim etničnim skupinam, vse pa govori po najnovejših dokazih, da je ta depo slovanski s posameznimi importiranimi bizantinskimi objekti. Ostalo so pa objekti, ki bodo predstavljali slovansko delo.¹⁰ Rybakov to najdbo datira v VI.—VII. stoletje.¹¹ Čeprav ti okovi in te upodobitve zopet nimajo nikakršne zveze z našo predstavo, so za nas vendar pomembne že s čisto drugega gledišča. Po najnovejših ugotovitvah namreč, je bila martinovska kultura razširjena tudi po naših krajih v VII. stoletju (Čadjavica na Hrvaškem).¹² Na fibulah te kulture (ločne fibule) pa imamo zelo pogosto nogo predstavljeno v obliki maske, oziroma v obliki antropomorfne glave. V Rusiji nosi naziv »antropomorfne fibule« cela skupina fibul te vrste, ker se pri njih maska ne javlja samo na nogi, temveč tudi na glavi fibule. S tem pa želim le opozoriti, da antropomorfne predstave tudi Slovanom niso bile tako tuje, kakor so še pred kratkim domnevali. Ne glede na imenovane fibule bi pa v načinu predstave mogoče le mogli videti neko sorodnost med našo figuro in človeškim likom iz martinovskega depoja. Seveda pa tu ne mislim niti na nek vpliv niti na kakršnokoli medsebojno povezavo. Toda tako naša kakor martinovska figura imata veliko glavo, ki je pri naši popolnoma sumarna in trikotne oblike, nesorazmerno telo in pa razkoračene noge, ki so pa na martinovski tudi še nekoliko upognjene v kolenih. Že časovna razlika in geografska oddaljenost pa kaže, da je vse to le navidezno in da tu ne moremo tudi pri najboljši volji najti nobenega stika.

Kakor bi bile mogle takšne in podobne predstave dati čeprav oddaljene pobude tudi za izdelavo naše figure, je še veliko lažje dospela

⁸ Depot še ni sistematično objavljen.

⁹ Rybakov, Remeslo, 82, sl. 10.

¹⁰ l. c. 81 sl. — Reinecke Festschrift, Mainz 1950, 158, 168, sl. — Fettich, Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn (Arch. Hungarica, 21, 1937), 282 sl.

¹¹ Rybakov, Remeslo, 81.

¹² Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts (Reinecke Festschrift), 150 sl.

pobuda od pravih monumentalnih plastičnih izdelkov ali pa iz monumentalnih reliefnih upodobitev, ki so bile, kakor sem že omenil, zvečine izdelane v lesu. Le skromne priče teh del imamo v trajnejšem materialu. Že v X. stoletje spada verjetno polykefalno slovansko božanstvo iz Zbrucza, ki ga Rybakov označuje kot idol Svantovita.¹³ K slovanskim spomenikom prištevajo danes nekateri tako imenovane bamberške stele, najdene v reki Regnici. Te predstavljajo grobe in sumarne antropomorfne predstave. Slovanom se danes pripisujejo tudi posamezni zgubljeni kipi v Rusiji. Skromne ostanke slovanske plastike imamo tudi na Poljskem. Tako se Slovanom pripisuje kamen, ki ima na treh straneh figuralne uporabitve (na eni jezdeca, na drugi človeško figuro, na tretji pa človeško figuro z rogom v desnici). Na Poljskem sta najdena tudi še dva druga kamna, na katerih je predstavljena v reliefu človeška figura. Eden je najden v Slupsku, drugi pa v Żydovu.¹⁴ Med ostalimi primeri je danes najbolj znana reliefna moška figura, najdena na otoku Rujani. Predstavljena je bradata moška figura z rogom v rokah. Schuchhardt je bil mnenja, da ta in podobne figure pripadajo nagrobnim stelam.¹⁵

Na žalost pa slovanskih nagrobnikov danes ne poznamo, čeprav je dokaj verjetno, da so jih Slovani vsaj v posameznih krajih res tudi uporabljali. Na posameznih gradiščih v Rusiji, posebno v kijevskem okraju, prav tako pa tudi v grobovih v Gnjezdovu, Černi mogili, Golubovcih itd., so se našle male glinaste in metalne figurice, ki v mnogem spominjajo na prazgodovinske statuete.¹⁶ Ker pa niso niti zbrane niti jasno objavljene, je dokaj težko soditi, ali predstavljajo slovansko delo ali ne. Mala bronasta figura, ki predstavlja oblečen moški lik s koničnim pokrivalom, ki je najdena v Schwedtu, se prav tako pripisuje slovanskemu delu.¹⁷ Noge so pri tej figuri razstavljene, a roke položene na boke. Že v rezbarsko obrt pa spadajo figuralne predstave, ki so ohranjene v lesu in kosti. Znan je stiliziran konjenik, najden na Volinji in lesena dvonožna figura s kozlovsko glavo, najdena v Lednogorzi.¹⁸ Zopet le okrasen pomen imajo razne reliefne figure (ptičje, zoomorfne in antropomorfne), ki se nahajajo na glavnikih in ročajih nožev.

Razen figuralnih predstav v avaroslovanski in köttlaški kulturni skupini ter plastičnih izdelkov v dalmatinski skupini so vse poprej omenjene danes ohranjene reliefne in plastične predstave toliko oddaljene od naših krajev, da ni nikakršnih izglede, da bi mogli neposredno povezati vsaj osnovno idejo predstave antropomorfne figure z našo sedaj najdeno figuro na dnu lončka. Edina, ki bi v tem pogledu

¹³ Niederle, Rukovět, 230. — Rybakov, Remeslo, 417.

¹⁴ Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań 1947, 445 sl.

¹⁵ l. c., 446.

¹⁶ Schuchhardt, Alteuropa, 1935, 310. — Schuchhardt, Vorgeschichte von Deutschland, 1928, 325.

¹⁷ Niederle, Rukovět, 230 sl. — Niederle, ŽS II, 145, 199. — Niederle, ŽS III, 663, 667. — Antoniewicz, Archeologia Polski, 223.

¹⁸ Schuchhardt, Vorgeschichte, 325, sl. 223.

¹⁹ Kostrzewski, Kultura prapolska, 443 sl., sl. 251, 252.

—poleg avaroslovanske, ki je starejša od našega lončka — prišla v poštev, bi bila še martinovska kultura, ki je pa seveda časovno zopet toliko oddaljena, da ni mogoče ustvariti nikakršne kontinuitete. Kakor pa sedaj vse kaže, tudi naše ožje področje, Slovenija, ni bilo brez figuralnih predstav, ki bi jih mogli pripisati slovanskemu prebivalstvu. Taki primeri so reliefna figura na Sveti gori nad Bizeljskim in reliefna figura v Hodišah na Koroškem.²⁰ V prvem primeru imamo verjetno predstavo sedeče figure z razširjenimi rokami, v drugi pa izredno sumarno predstavljen stoječi lik, ki je delno fragmentiran. Obe ti figuri Cevc z umetnostno zgodovinskega gledišča postavlja v zgodnji srednji vek, in sicer relief v Hodišah v VII.—VIII. stoletje, medtem ko relief na Svetih gorah stavlja od IX. do X. stoletja, a je bolj voljan datirati ga pod konec tisočletja.

Vsekakor bi bilo povsem zgrešeno, ako bi hoteli medsebojno povezavati te reliefe z našo figuro. Vendar so pa vsi ti primeri dokaz — kolikor se izkaže, da je Cevčeva teza pravilna — da tudi v Sloveniji slovanskemu prebivalstvu predstava antropomorfnih figur ni bila tuja, kakor ni bila tuja tudi ostalim Slovanom. Zato nas tudi pojav figure na našem lončku ne more niti najmanj začuditi, čeprav ga moramo datirati na začetek IX. stoletja, kakor je datirano grobišče, kjer je bil lonček najden. Figura sama nima nikakršnih umetnostnih tendenc, temveč je le čisto preprost izdelek, ki ga celo ne moremo staviti niti v obrtno umetniško delavnost.

Kakor sama predstava figure na našem lončku glede na vse momente in tudi na svoj pojav ne postavlja nikakršnih problemov, tako je pa zagonetno mesto, na katerem se na lončku nahaja. Zunanja stran dna lončka, t. j. mesto, na katerem lonec stoji, je kaj malo primerno za figuralne predstave. S tem odpade tudi vsaka domneva, da je bila figura narejena, oziroma odtisnjena zaradi kakršnihkoli ornamentalnih vzrokov. Razne plastične geometrijske figure na dnu (križ, krog) se označujejo kot znaki, ki so se skušali na razne načine tolmačiti in ki so končno dobili še največ opore v mnenju, da so to znaki lončarjev oziroma lončarskih delavnic, kljub vsem ugovorom in včasih tudi nerazumljivim momentom. To mnenje prevladuje danes posebno pri ruskih arheologih, ki utemeljujejo svoje sklepe ne samo na arheoloških, temveč tudi na etnografskih izsledkih. Posebno zanimive so ugotovitve Rybakova, ki trdi, da ima v večini primerov v Rusiji ena skupina tudi en osnoven tip znaka na dnu posod. Tak osnovni tip se javlja v raznih variantah, ki se med seboj razlikujejo le v posameznih detajlih. Temeljni znak je najbolj preprost in tudi najstarejši, medtem ko so kasnejši bolj komplicirani.²¹ To svoje mnenje povezuje z etnografskimi izsledki Efimenka, ki je ugotovil, da lončarjev sin, ki je sam lončar in se oddeli od očeta, obdrži še dalje očetov znak, ki ga le obogati s kakšno novo črto.²² Da so znaki na dnu posod znaki lončarjev,

²⁰ Arheološki vestnik III/2. (V tisku.)

²¹ Rybakov, Remeslo, 175 sl.

²² I. c., 178.

sodijo tudi drugi arheologi. Tako gledišče zastopa tudi Kostrzewski, ki meni, da so se znaki razvili v času, ko se je začelo uporabljati pravo lončarsko vreteno (na nožni pogon) ter je zaradi masovne produkcije prišlo do večje konkurence v lončarski obrti.²³ Dokaj podobno stališče zastopa tudi Poulík.²⁴ Poleg takih mnenj imamo pa še vrsto drugih. Tako zagovarja Nābe domnevo, da so nekateri znaki, kakor n. pr. križ, nastali na nemškem ozemlju ter predstavljajo simbol krščanstva. Na lončkih naj bi imeli sakralni pomen. Ostale znake pa smatra kot znake posestnikov posod ali pa kot hišne in plemenske znake posestnikov oziroma izdelovalcev.²⁵ Glede napačnega gledišča o simboličnem pomenu križa na slovanskih lončkih, ki se javljajo tudi pred X. stoletjem, medtem ko Nābe misli, da se javljajo šele po X. stoletju, in sicer na vsem slovanskem področju, danes pač ni potrebno več razpravljati. V isto skupino bi potem morali vstaviti tudi vse ostale plastične znake. Nekoliko se pa z Nābeom strinja tudi Borkovský, ki z dokaj močnimi argumenti zagovarja mnenje, da so vsi takšni znaki imeli na samem začetku nek simboličen pomen, ki se je pa kasneje pozabil. Vendar so pa takšne znake tudi še dalje uporabljali zaradi nekega drugega namena.²⁶ Svoje gledišče zagovarja Borkovský največ s tem, da so na gradišču v Časlavu našli kar 74 vrst raznih znakov, kar bi vsekakor bilo preveliko število za znak lončarjev ali pa za plemenski oziroma rodovni znak, čeprav bi se moglo predpostavljati, da je bilo gradišče več stoletij naseljeno.²⁷ Vendar je pa navzlic vsem tem ugovorom doslej bilo še najbolj verjetno, da so ti znaki predstavljali znake lončarjev. Proti znaku posestnika ali rodu pa govori že to, da bi vsak lončar moral imeti ustrezajoče število lončarskih vreten ali vsaj ploščic, na katerih bi se nahajali vsi ustrezajoči negativni znakov, po potrebi za vsakega kupca posebej, kar pa ni verjetno.

Naša antropomorfna figura na dnu lončka pa postavlja v ospredje zopet celo problematiko lončarskih znakov in njih pomen. To vprašanje je za sedaj še toliko bolj nejasno, ker je naša figura doslej prvi znak takšne vrste. V Rusiji imamo sicer primere, da so se na dnu lončkov predstavljali tudi ključni razne oblike, vendar mi pa ni znana niti zoomorfna niti antropomorfna predstava. Toda medtem ko pri raznih geometrijskih likih res lahko vidimo znake lončarjev, kar v mnogih primerih res tudi bodo — večina takšnih znakov se ne nahaja namreč le na grobiščih, temveč tudi v naselbinah — je vendar zelo težko verjetno, da bi naša figura predstavljala prav tako znak te vrste. Čeprav ni izključeno, je vendar dokaj težko verjetno, da bi si nek lončar izbral prav antropomorfno figuro za svoj znak. Prav tako je malo verjetno tudi, da bi ga uporabljal hišni posestnik ali pa da bi pred-

²³ Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań 1923, 128 sl. — Kostrzewski, Kultura prapolska, 268 sl.

²⁴ Poulík, Staroslovanská Morava, Praha 1948, 19.

²⁵ Mannus X, 71 sl.

²⁶ Borkovský, Staroslovanská keramika ve střední Evropě, Praha 1940, 52.

²⁷ l. c., 52.

stavljajal znak rodu ali znak plemena, kolikor pač predpostavimo točnost Nabeove teze, po kateri bi se znaki na dnu posod mogli tolmačiti tudi na tak način. Za tolmačenje našega znaka za enkrat nimamo opore niti v domačem niti v tujem materialu. Grobišče, na katerem je najden naš lonec, ima poleg tega le še en lonec s plastičnim znakom na dnu, ki predstavlja križ v krogu, čeprav je število lončkov relativno veliko (12 primerov). Toda v času, kateremu pripada naše grobišče, so se po današnjem stanju znanosti znaki na dnu posod šele začeli uporabljati. Do polnega razmaha prihajajo šele v X. in XI. stoletju, čeprav imamo tudi pokrajine, kjer so že pred tem časom v večji uporabi.

Ko moramo zavreči misel, da bi bila naša antropomorfna figura znak lončarja ali pa znak posestnika posode, bi bilo iz vseh razlogov še najbolj verjetno, da ima naša figura res nek simboličen pomen. Zgrešeno pa bi bilo, ako bi v njej videli nek podoben pomen, kakor ga nekateri vidijo v križu kot znaku krščanstva, ki je navsezadnje prastar motiv dveh prekrizanih linij in ki tudi na naših slovanskih lončkih nima s takšnim simbolom nič opraviti ne glede na to, da so mnoga od teh grobišč še čisto poganska. Kolikor se res izkaže, da je naša figura simbolične narave, bo v tem primeru imela le sakralen pomen. To pa tem prej, ker je tudi naš lonček izdelan nadvse sumarno in po vsej verjetnosti ni bil namenjen vsakodnevni, to je praktični uporabi. Ne bomo dosti zgrešili, ako sodimo, da je bil lonček izdelan samo za posebne, sakralne namene kot pridevek v grobu.²⁸ Na ta način bi mnenje Borkovskega, da so plastični znaki na dnu posod imeli prvotno simboličen pomen, ki se je pa sčasoma izgubil in dobil drug pomen, imelo sedaj novo realnejšo oporo. Kljub temu pa problem naše figure še vedno ni v vseh vprašanjih, ki jih ona postavlja, dovolj razjasnjen. Tako se je danes še povsem nemogoče dotakniti vprašanja, kaj ona v svojem bistvu predstavlja, čeprav jo lahko tolmačimo s kultnim pomenom; upodobitev oziroma portret pokojnika, neko božanstvo ali kaj podobnega. Vsaka od teh predpostavk bi se dala zagovarjati na ta ali oni način, vendar pa brez zadostne materialne podlage. Drugo vprašanje, ki bi ga mogli postaviti, je, zakaj se ta figura, ako ima nek globlji pomen, ne nahaja na nekem drugem mestu, temveč prav na dnu posode. Tudi na to vprašanje bi bilo mogoče odgovoriti samo hipotetično. Seveda pa ostaja tudi še nadalje odprto vprašanje, ali imamo res opravka z nekim simboličnim ali kakšnim drugim znakom, ki ni nastal slučajno, temveč je bil narejen hoté kot antropomorfna predstava.

²⁸ Slovansko keramiko bi danes mogli po namenu deliti v dve skupini. Eno je keramika za vsakdanjo uporabo, drugo pa kultna oziroma sakralna keramika, uporabljena pri pokopih. Razlika med njima je prvenstveno v izdelavi, a pri grobni keramiki tudi v arhaizmu. To mnenje sem izrazil že na več drugih mestih prvenstveno za našo keramiko. Verjetno bo pa isti primer tudi drugod, kar se pa doslej ni dovolj jemalo v poštev, posebno pri kronoloških vprašanjih, zaradi česar so nastali tudi zelo nasprotujoči si sklepi.

AN ANTHROPOMORPHIC IMAGE ON THE BOTTOM OF A SMALL SLAV POT FROM THE IXTH CENTURY

Résumé

Among the grave objects, dug out in 1550 in proximity to the Castle of Turnišče near Ptuj there was found, in the grave No. 16, a small Slav pot (Fig. a). According to Central European chronology this pot, showing no peculiarities, belongs, as to its characteristics, already to the IIIth degree of the Slav ceramics. Jointly with the other material, we can, in a relative manner, date our pot very well. As to the interment and burial place, throughout pagan, we are permitted to date it from the Kesthely post-Avar period, i. e. from the time when the Belo Brdo culture was not yet developed — the first half of the IXth century.

In spite of rough make our small pot is particularly interesting because of its bottom mark — a plastic anthropomorphic image inside a ring (this ring is shaped as thickened rim of the bottom). True, the image is summary but clear. It is represented in standing position with wide straddled legs. Hands horizontally stretched, head triangularly shaped, body oval. There are no other details (Fig. b). In spite of clearness the summariness of the image is so great that one may imagine another sign was thought upon. Though such an interpretation could only be supposed as causal matter.

Slav anthropomorphic images are extremely rare in the early Middle Ages. Many scientists, therefore, argue against figured shaping of the Slavs. That is different as to transmitted historical sources.

Nevertheless, at first in the Xth and XIth centuries and in various technics there appear Slav anthropomorphic and zoomorphic figures. Sporadically, we formerly find such ones too. In this respect we possess quite a lot of various reliefs, where to we shall be obliged to count a great deal of Kesthely culture products too. Actually hereto may also belong images on Martinovka culture objects, attributed, in our time, by serious scientists to the Slavs.

Before all, as to our small pot, the place of the image is enigmatic. This design being a bottom mark, an ornamental character of this image could be left out of consideration. But the problem of bottom marks is not yet solved. From actual scientific point of view such marks are most probably potters' marks without any religious or cult significance. The author does not know of any anthropomorphic representation as to bottom marks. In this respect, the significance of such marks, referring to our instance, could come to the front anew. Our mark cannot be termed as potter's mark. It is not out of consideration our mark might have a symbolic meaning.

Vasilij Melik

VPRAŠANJE BITKE PRI LJUBLJANI V DOBI MADŽARSKIH NAPADOV

I.

Pri vrsti starejših zgodovinarjev — naj omenimo samo Lazija, Valvazorja, Engela, Kocha in Dimitza¹ — je najti vest o neki bitki z Madžari, ki naj bi se vršila za madžarskih navalov, v prvi polovici desetega stoletja pri Ljubljani. Ko je Franc Kos v svojem Gradivu objavil poročilo o tem dogodku po Dandolovem in Thuróczijevem tekstu, ga je obenem s kratko analizo označil kot »od konca do kraja izmišljeno«.² V novejšem zgodovinopisju se potem o bitki pri Ljubljani v glavnem ni več govorilo,³ vendar pa se pri nekaterih avtorjih še vedno omenja kot povsem resnična. Naj navedemo predvsem Ernsta Klebla, ki govori o nji na več mestih.⁴ S slovenske strani se je na

¹ W. Lazius: *De gentium aliquot migrationibus*, 1600, str. 162. — J. W. Valvazor: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, 1689, X. Buch, str. 196, 197. — M. Koch: *Chronologische Geschichte Österreichs*, 1846, str. 47. — A. Dimitz: *Geschichte Krains*, I, 1874, str. 142. — J. Chr. Engel: *Geschichte des ungarischen Reichs*, I, Wien 1834, str. 80.

² F. Kos: *Gradivo*, Druga knjiga, 1906, št. 343.

³ O bitki ne govorijo med drugim M. Kos: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, Ljubljana 1933 — A. Jaksch: *Geschichte Kärntens bis 1335*, I, Klagenfurt 1928 — H. Braumüller: *Geschichte Kärntens*, Klagenfurt 1949 — prav tako nobena novejših študij o razvoju Ljubljane niti novejše madžarske zgodovine, kakor n. pr. B. Hóman: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940.

⁴ E. Klebel: *Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens*. Carinthia I, 116, 1926, str. 48: Nach verschiedenen neueren Behauptungen (citirani so Dimitz, Koch in SS. rer. Langob.) soll Laibach 919 zerstört worden sein, nach einer grossen Niederlage des friaulischen Heeres. — ... da angeblich 919 der Herzog von Friaul und der Markgraf von Istrien bei Laibach gegen die Ungarn kämpften. — E. Klebel: *Die mittelalterliche deutsche Siedlung im deutsch-magyarischen und deutsch-slowenischen Grenzraum* (Die südostdeutsche Volksgrenze. Der Grenzraum Wien—Pressburg—Radkersburg—Osttirol. Herausgegeben von F. Heiss. Berlin 1934), str. 43, 73: Nach einer wohl auf Niederaltaiher Quellen zurückführenden Nachricht in ungarischen Quellen haben 901. bei Laibach die Herzoge Eberhard von Friaul und Gottfried von Meran (!) und der Patriarch gegen die Magyaren eine Schlacht verloren, wobei die Herzoge fielen. Da der Name Eberhard richtig ist und der Ortsname in der richtigen zeitgemässen Lautgestalt Leopah erscheint, kann die Nachricht als verbürgt angesehen werden. — E. Klebel: *Herzogtümer und Marken bis 900*.

Klebla naslonil Jakob Kelemina v svoji imenoslovni študiji o Ljubljani,⁵ na razpravljanje tega pa je navezal svoja razmotrivanja o ljubljanskem imenu tudi pokojni Franc Ramovš.⁶ Zaradi vsega tega morebiti vendarle ne bo odveč, če se vprašanja še enkrat, pa nekoliko podrobneje dotaknemo. Ali se je bitka vršila ali ne, je samo po sebi pač povsem malo pomembno. Ker pa so viri za slovenske dežele v desetem stoletju tako zelo redki, nam služi vsako, sicer drugače še tako malo važno sporočilo za razglabljanja in sklepanja o najrazličnejših problemih. Tako dokazuje Klebel z bitko pri Ljubljani tedanjo povezavo Kranjske z Italijo.⁷ Govori se o izvoru imena Ljubljana. Poleg tega gre za vprašanje prve omembe glavnega mesta Slovenije. Splošno velja, da se Ljubljana prvič pojavlja v virih šele leta 1144 — imeli bi tedaj kar za dvesto let starejši podatek in marsikatero temno vprašanje iz najstarejše naselitvene zgodovine bi se zastavljalo in reševalo drugače. Zato je torej problem bitke pri Ljubljani vendarle vredno rešiti.

II.

Vest o bitki najdemo najprej v kroniki (*Gesta Hungarorum*) Simona de Kéze, »zvestega klerika« ogrskega kralja Ladislava IV., ki je bila napisana med leti 1282 in 1285;⁸ potem pa v Dunajski slikani kroniki (*Chronicon pictum Vindobonense*) in v Budimski kroniki (*Chronicon Budense*) s sorodnimi variantami, ki ju nova izdaja madžarskih virov imenuje s skupnim imenom *Chronici Hungarici compositio*

Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters, II, 1958, str. 20: Man darf vielleicht auf eine versprengte Stelle hinweisen: eine ungarische Ableitung von Niederaltaicher Annalen des 11. Jahrhunderts erzählt zu 901 von einer Ungarnschlacht bei Laibach, bei welcher dux Eberhard (von Friaul), der Patriarch (Friedrich) von Aquileja und ein dux Meranie Gottfried den Ungarn entgegengetreten wären. Hauptmann hat nachgewiesen, dass im 12. und 13. Jahrhundert der Name Meran an der Landschaft am Quarnero gehaftet hat. Von germanistischer Seite ist der Name Meran von einem Beinamen der Goten »merjans« abgeleitet worden; und Gotenreste in Kroatien sind in den Guduskanern neuestens nachgewiesen worden. Es wäre nicht unmöglich, dass uns die Nachricht von 901 eine weitere der vier Grafschaften nennen würde, Meranien, an die spätere Organisationsformen des Reiches anknüpften. — E. Klebel: Siedlungsgeschichte des Deutschen Südostens, München 1940, str. 66/67: Andererseits begegnet in späten, aber guten Quellen (Simon Keza) die Nachricht von einer Niederlage des Herzogs Eberhard von Friaul und des Herzogs Gottfried von Meran und des Patriarchen Friedrich von Aquileja bei Laibach gegen die Ungarn um 900. Krain muss um diese Zeit also noch zum Königreich Italien gehört haben.

⁵ J. Kelemina: Ljubljana. Razprave razreda za filološke in literarne vede Slov. akademije znanosti in umetnosti, I, Ljubljana 1950, str. 103—105.

⁶ Glej v tem zborniku str. 157.

⁷ E. Klebel: Siedlungsgeschichte ..., gl. op. 4 zgoraj.

⁸ A. Domanovszky v: *Scriptores rerum Hungaricarum* (v naslednjih opombah citirano: SRH), edendo operi praefuit E. Szentpétery, Vol. I, Budapestini 1937, str. 131.

saeculi XIV.⁹ (mi bomo v nadaljnjem rekli na kratko: Kronika iz XIV. stoletja). Naj tu navedemo besedilo:¹⁰

Kéza:

Post haec vero Carinthiam hostiliter adeuntes, ultra castrum Leopah Ineraniae¹¹ dux Gotfridus nomine duxque Eburhardus cum Aquilegiensi patriarcha ipsis occurrentes atrociter insimul pugnauerunt. Et quamvis ex Hungaris plures corruissent in praelio memorato, uterque¹² duces occiduntur patriarcha per fugam liberato. Abinde spoliata Carinthia, Styria et Carniola, cum maxima praeda in Pannoniam revertuntur.

Kronika iz XIV. stoletja:

Post hec Carinthiam hostiliter adeuntes, ultra castrum Leopah dux Meranie Gothfridus nominatus et dux Carinthie Eberhardus, necnon Gregorius Aquilegie patriarcha ipsis occurrentes, insimul atrociter pugnauerunt, et quamvis ex Hungaris plures ibi cecidissent, tamen ambos duces Hungari occiderunt patriarcha vero per fugam evadente. Abinde spoliata Carinthia, Corniola et Stiria cum maxima preda sunt reversi.

Poleg tega omenja bitko pri Ljubljani še pet drugih virov (pravzaprav le trije, ker dva vira kraja bitke ne imenujeta, dasi jo opisujeta).¹³ Ti viri povsem slonijo na prvih dveh, ne da bi prinesli karkoli svojega. Po Simonu de Kézi je prevzel svoje besedilo Andrej Dandolo v svoji Beneški kroniki,¹⁴ ki sega do leta 1339.¹⁵ Iz Kronike XIV. stoletja pa so prepisovali opis bitke Heinrich von Mügelin v svoji nemško pisani Madžarski kroniki,¹⁶ ki je med leti 1358 in 1361 dovršen prevod Kronike iz XIV. stoletja;¹⁷ potem isti pisec v svoji latinsko pisani Rimani kroniki,¹⁸ ki jo je po nemškem tekstu (z uporabo prvotnega

⁹ A. Domanovszky: prav tam, str. 219 ss.

¹⁰ Simonis de Kéza Gesta Hungarorum, izd. A. Domanovszky, prav tam, str. 167. — Chronici Hungarici compositio saeculi XIV., izd. A. Domanovszky, prav tam, str. 304.

¹¹ Pravilno: Meraniae (opomba po Domanovszkem).

¹² Pravilno: utrique (opomba po Domanovszkem).

¹³ Mügelinova Rimana kronika in Münchenska kronika.

¹⁴ Andreae Danduli Chronicon Venetum v Rerum Italicarum scriptores, izd. L. A. Muratori, XII, 1728, str. 199—200.

Postea Croatiam invadunt. Ultra castrum Leopoli Moraviae dux Gottifredus duxque Hardus cum Aquilegiense patriarcha illis occurrunt. In eo proelio uterque dux occiditur, patriarcha vero fuga salvatus est. Exinde spoliata Croatia et Styria cum maxima praeda in Pannoniam redeunt.

¹⁵ A. Pothast: Bibliotheca historica medii aevi, I, 1896, str. 362.

¹⁶ Chronicon Henrici de Mügelin germanice conscriptum, izd. E. Travník, SRH, Vol. II, 1938, str. 140—141:

Und czugen do gen Kernten uncz enhalb Lewppach. Do begegnet den Vngern der herczog von Merhern herre Gothart genant und herr Eberhart genant und (pravilno: brez und — opomba po Travniku) der herczog von Kernten und herre Gregor der patriarch von Agley, und stritten mit einander. Do wurden der Vngern an czal erslagen, doch wurden die herczogen payde in dem streit erslagen. Do floch der patriarch ausz dem streit mit den seinen. Nach dem streit raubten die Vngern Kernten und Kregen und czugen wider gen Vngern.

¹⁷ E. Travník, prav tam, str. 93.

¹⁸ Chronicon rhythmicum Henrici de Mügelin, izd. A. Domanovszky prav tam, str. 252:

Deinde ad Carinthiam et Stiriam processit plebs actica Hunorum, cunctaque spoliavit predicti principatus. Tunc marchio Gothardus Moraue occu-

latinskega vira) posnel nekaj po letu 1361;¹⁹ nadalje Münchenska kronika²⁰ iz XV. stoletja, ekscerpt Dunajske slikane kronike;²¹ pa Thuroczy v svoji *Chronica Hungarorum*,²² ki je prvič izšla leta 1488.^{22a} Za naš nadaljnji pretres teh pet del seveda ne prihaja več v poštev.

Da razen del, ki so črpala iz madžarskih kronik in smo jih omenili, noben znan nemadžarski vir, niti iz Italije, niti iz Nemčije, niti od kod drugod, ne govori o bitki pri Ljubljani, ali o kaki nelokalizirani bitki s podobnimi podatki, je znano.²³

III.

Naj najprej pregledamo podatke, ki jih o bitki dajeta Kéza in Kronika iz XIV. stoletja.

Kot prvi se omenja meranski²⁴ vojvoda Gotfrid.²⁵ Meranski vojvode²⁶ se pojavijo v zgodovini šele po letu 1152;^{26a} tudi sicer nimamo

rens Hunis, mox cum Alberto, duce Karinthiorum et Aquilegiensi predigno patriarcha Gergorio vocato mox acies disponunt. Fit gentium pressura multique cum Alberto duce et marchione Gothardo corruerunt. E bello sed efugit prefatus patriarcha cum paucis et evasit. Tunc Huni ad Panoniam hec spolia duxerunt in regia virtute triumpho cum insigni.

¹⁹ A. Domanovszky prav tam, str. 229, 232.

²⁰ *Chronicon Monacense*, izd. A. Domanovszky prav tam, str. 64:

Exinde Carinthiam vadunt hostiliter, ubi duces Moraviae et Carinthie interficiunt, patriarcha Aquilegiensi fugiente. Insuper Carinthia spoliata, simul cum Carniola et Styria, cum ere gravidi sunt reversi.

²¹ A. Domanovszky prav tam, str. 55.

²² M. Iohannis de Thwórcz: *Chronica Hungarorum* v *Scriptores rerum Hungaricarum*, izd. I. G. Schwandtner, I, 1746, str. 90—91:

Post haec Carinthiam hostiliter adeunt; ultra castrum Leopach dux Moraviae Gotfridus nominatus et dux Carinthiae Eberhardus nec non Gregorius, Aquilejae patriarcha ipsis occurrentes, insimul atrociter pugnauerunt. Ambos duces Hungari occiderunt, patriarcha tantum per fugam evadente.

^{22a} A. Domanovszky, SRH I, str. 233.

²³ Prim. F. Kos: *Gradivo II*; R. Lüttich: *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert*, Berlin 1910; *Annales Iuvavenses maximi*, izd. H. Bresslau v *Monumenta Germaniae historica* (v naslednjih opombah citirano MGH), *Scriptorum t. XXX.*, pars II, Leipzig 1926.

²⁴ Pri prepisih Kézinega dela (ohranjeno nam je le po rokopisih XVIII. stoletja in tiskani izdaji iz istega časa) beremo Meraniae samo v Horányijeви izdaji, v treh rokopisnih prepisih pa beremo Vieraniae; pri čemer je v enem prepisu prvotno stalo: Ineraniae. Obliko Meraniae najdemo dalje v dveh najstarejših rokopisih Dunajske slikane kronike iz XIV. in XV. stoletja ter v štirih variantah Budimske kronike iz XIV. in XV. stoletja; v Sambukovem kodeksu iz XV. stoletja beremo Meraue; v treh variantah Dunajske slikane kronike iz XV., XVI. in XVIII. stoletja: Morauie. Tudi v vseh kasnejših virih — pri Dandolu, Mügelnu, Thuroczyju in v Münchenski kroniki beremo to zadnjo obliko (Moravie, Morauie, Merhern).

²⁵ Namesto Gotfrid beremo v nemškem in latinskem Mügelnovem tekstu: Gothard.

²⁶ Andeška rodbina, katere člani so za dachauskimi nosili meranski vojvodski naslov, je imela koncem XII. in v prvi polovici XIII. stoletja mnogo stikov z Ogrsko. Žena Andreja II. je bila andeška, njen brat Bertold, poznejši oglejski patriarh, je bil nadškof v Kalocsi itd. Prim. O. Dungern: *Genealogisches Handbuch zur bairisch-österreichischen Geschichte*, I, Graz 1931, str. 25—27.

v doslej znanem zgodovinskem gradivu starejše omembe imena Merania, Meran.²⁷ Med vsemi, ki so nosili naslov meranskega vojvode (1152—1248), ni bilo nobenega Gotfrida.²⁸ V Dungerevemu genealoškem priročniku se ne navaja v celi dachauski in andeški rodbini noben Gotfrid;²⁹ le v neki listini iz leta 1178 se imenuje kot priča neki Goteфридus de Andehse.³⁰ Ob teh težavah z meranskim vojvodo v obdobju madžarskih napadov so nekateri, tako svoje čase tudi Klebel,³¹ prišli na misel, da bi utegnili iti za istrskega mejnega grofa. Toda tudi med istrskimi mejnimi grofi nam za deseto stoletje ni znan noben Gotfrid,³² čeprav tu morebiti ne razpolagamo z neprekinjeno vrsto krajišnikov.

Za drugega udeleženca bitke, Eberharda³³ Kéza ne pove, kje je bil vojvoda; Kronika XIV. stoletja pa ga postavlja na Koroško. Eberhard je bilo ime sinu bavarsko-karantanskega vojvode Arnulfa, ki je sledil očetu po njegovi smrti (937), a bil brž odstavljen in pregnan (938) ter tako izginil iz zgodovine.³⁴ Morebiti je, kakor meni Hóman, pobegnil k Madžarom³⁵ — vsekakor ni kot vojvoda padel v boju z njimi. Razen njega ni bilo nobenemu karantanskemu vojvodi ime Eberhard, niti v desetem stoletju, niti prej, niti kdaj pozneje.³⁶ Za dobo madžarskih navalov poznamo neprekinjeno vrsto karantanskih vojvod in vemo tudi za vsakega, kako je svoje vojvodovanje končal — v bojih z Madžari je padel le Luitpold leta 907.³⁷ Tudi kje drugje na našem ozemlju in v sosesčini ne najdemo za deseto stoletje izpričanega nobenega Eberharda v kaki funkciji.³⁸

Klebel postavlja Eberharda za furlanskega vojvodo, ne da bi povedal zakaj — kakor da bi sploh ne moglo biti nobene druge možnosti.³⁹ Eberhard je res bil furlanski mejni grof, toda umrl je že davno pred madžarskimi navali, leta 865/866.⁴⁰ Tudi za njim ne najdemo do konca desetega stoletja nobenega Eberharda — treba pa je spet priznati, da nam morebiti ni znana nepretrgana lista mejnih grofov. Tako je n. pr. v naših podatkih praznina med zadnjim desetletjem devetega in drugim desetletjem desetega stoletja.⁴¹ Ob vsem tem ni razumljivo, po čem

^{27a} L. Hauptmann: Entstehung und Entwicklung Krains v Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abt., 4. Teil, Wien 1929, str. 384 ss.

²⁷ Prim. F. Kos: Gradivo II, III.

²⁸ Glej L. Hauptmann prav tam in O. Dungerev, cit. delo, str. 6—36.

²⁹ Glej O. Dungerev: cit. delo, str. 6—36.

³⁰ F. Kos: Gradivo IV, št. 609.

³¹ E. Klebel: Zur Geschichte... gl. op. 4 zgoraj.

³² Prim. F. Kos: Gradivo II.

³³ Od variant Kronike iz XIV. stoletja imata Chronicon Budense in Chronicon Dubnicense, obe iz XV. stoletja: Bernhardus. Latinska rimana kronika H. Mügelna piše Albertus, Dandolo pa Hartus.

³⁴ Prim. Jaksch cit. delo str. 126; F. Kos: Gradivo II, št. 384.

³⁵ B. Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters, I, Berlin 1940, str. 126.

³⁶ Prim. A. Jaksch: cit. delo.

³⁷ Prim. F. Kos: Gradivo II, posebej št. 342; A. Jaksch, cit. delo.

³⁸ Prim. F. Kos: Gradivo II.

³⁹ E. Klebel v vseh v op. 4 citiranih delih.

⁴⁰ P. Paschini: Storia del Friuli. Vol. I, Udine 1934, str. 171.

⁴¹ Prav tam, str. 171, 184, 188.

sklepa Klebel, da je ime Eberhard pri Kézi pravilno.⁴² Prav tako je nerazumljiva njegova trditev, da sloni vest o bitki na niederaltaichskih analih.⁴³ Madžarski viri so res upoštevali *Annales Altahenses*; toda kakor nam pokaže primerjava tekstov, ne za dobo navalov, temveč še za kasnejša obdobja.⁴⁴ Za dobo navalov ne najdemo v Kézi in Kroniki iz XIV. stoletja nobenega sledu besednega reda niederaltaichskih letopisov. *Annales Altahenses* ne omenjajo v tej dobi ne Karantanije, ne Karantancev, ne Leopaha, ne Meranije, ne Štajerske (ali Karantanske marke), ne Kranjske, ne Furlanije, ne Ogleja, nobenega Gotfrida. Le nekaj Eberhardov najdemo tu, a noben ni v zvezi z Madžari.⁴⁵

Oglejski patriarh je pri Kézi anonimen, v Kroniki XIV. stoletja nosi ime Gregor. Gregorja med oglejskimi patriarhi tistega časa ne najdemo; prvi tega imena se pojavi šele leta 1252.⁴⁶ Oglejska kronika omenja, da se je boril z Madžari patriarh Friderik (900—921) in da jih je premagal; kdaj naj bi se bila ta bitka vršila, ni povedano.⁴⁷ Klebel je, kakor že razni starejši pisci pred njim, udeležbo v bitki pri Ljubljani pripisal temu Frideriku.⁴⁸

Oblika Leopah⁴⁹ za Ljubljano⁵⁰ je nekoliko neobičajna.⁵¹ V virih se pojavlja podobna oblika na -eo- (Leobacum) le v drugi polovici trinajstega stoletja, in to na listinah furlanskega izvora,⁵² tako n. pr. v listini iz leta 1265, ki predstavlja pogodbo med oglejskim patriarhom Gregorjem in koroškim vojvodo Ulrikom III. in v kateri se omenja tudi ogrski kralj Bela IV.⁵³

Dežele, kakor se v poročilu o bitki navajajo (Carinthia, Carniola, Styria, Merania), kažejo na upravno razdelitev, kakor je obstajala še mnogo po času madžarskih napadov: na eni strani po osamosvojitvi nekdanjih karantanskih krajin od Koroške, na drugi pa potem, ko so kranjski krajišniki odtrgali (verjetno v drugi polovici XI. stoletja) del Istre in Hrvatskega Primorja od Hrvatske.^{53a} Posebej k

⁴² E. Klebel: *Die mittelalterliche...* gl. op. 4 zgoraj.

⁴³ Prav tam in Herzogtümer... (prav tako op. 4 zgoraj).

⁴⁴ Glej tudi opombe izdajateljcev Anonyma, Kéze in Kronike XIV. stoletja ob robu in pod črto v SRH. Prva notica, prevzeta iz *Annales Altahenses*, se tu beleži k letu 1002. Prim. Kaindl v op. 58 cit. delo, 88, str. 212, 309.

⁴⁵ *Annales Altahenses maiores*, izd. W. Giesebrecht in E. Oefele v MGH, SS t. XX, Hannover 1868, doba navalov str. 785—786.

⁴⁶ Prim. F. Kos: *Gradivo II—V*; P. Paschini, cit. delo.

⁴⁷ F. Kos: *Gradivo II*, št. 334. P. Paschini: cit. delo, str. 189.

⁴⁸ E. Klebel: *Siedlungsgeschichte...* in Herzogtümer... gl. op. 4 zgoraj.

⁴⁹ Dandolo piše Leopoli; eden rokopisov Mügelrove nemške kronike (iz XV. stoletja) ima Laybach.

⁵⁰ Danes vsi lokalizirajo castrum Leopah v Ljubljano (tako tudi SRH I, str. 167, 304). Megiser pa je mislil na Ljibuče pri Pliberku (*Annales Carinthiae*, 1612, str. 599).

⁵¹ O tej obliki glej J. Kelemina, v op. 5 cit. delo.

⁵² Informacija tov. prof. dr. Milka Kosa.

⁵³ A. Jaksch: *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, IV, str. 621, št. 2865.

^{53a} Prim. Hauptmann cit. delo, str. 380 ss.; gl. tudi Barada: *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952, str. 13—15.

pisanju Styria, Stiria naj pripomnimo, da se ta oblika pojavi šele po letu 1180, prej nosijo krajišniki naslov marchio de Styra ali Styrensis, ki je pa tudi nastal šele v drugi polovici enajstega stoletja, ko je prišel na oblast rod Traungavcev.⁵⁴

IV.

Odkod sta Simon de Kéza konec trinajstega stoletja in Kronika XIV. stoletja črpala svoje podatke za bitko pri Ljubljani, ki se je vršila okrog 350 let ali več pred tem? Odgovor moremo iskati le v primerjavi z ostalimi madžarskimi viri.

Najstarejši domači madžarski vir so tako imenovana Gesta Ungarorum, ki jih je napisal po Hómanovem mnenju okrog let 1091/1092 učen duhovnik na dvoru kralja Ladislava I. in ki se na žalost niso ohranila. Kljub temu jih moremo precej dobro rekonstruirati iz del poznejših piscev, ki so jih uporabljali (Anonymus, Kéza, Kronika XIV. stoletja itd.). Gesta so opisovala prvotno domovino in izvor Madžarov, njihove selitve, osvojitve Panonije, razne vojne pohode in navale ter nadaljnje dogodke do kraja enajstega stoletja. Proslavljala so velike vojskovodje dobe preseljevanj in dinastijo Arpadovcev. Kot vire je uporabljal pisec Reginonovo kroniko in njeno nadaljevanje ter Annales Altahenses; časih jim je sledil dobesedno, mnogokje pa je tekst razširjal in spreminjal. Zelo veliko je uporabljal tudi domače ustno izročilo.⁵⁵

Gesta Ungarorum so v naslednjih obdobjih razni avtorji nadaljevali, pa tudi izpreminjali (v skladu s svojimi vsakokratnimi tendencami).⁵⁶

Najstarejše ohranjeno madžarsko zgodovinsko delo so Gesta Hungarorum, ki jih je napisal »magister P.«, navadno imenovan Anonymus, notar kralja Bele (kakor danes večinoma mislijo, Bele III.), malo pred letom 1200 ali okrog tega leta. Glavni vir so mu bila stara Gesta Ungarorum v nadaljevanju iz časa Štefana II. (1116—1131), za opis zasedbe Panonije pa je uporabljal predvsem ustno izročilo.⁵⁷

O odnosu Kéze do Kronike XIV. stoletja obstoje razna naziranja. Kaindl je menil, da je Kéza tekst starih Gest najtočneje ohranil in sam le malo izpremenil ali dodal (večinoma iz nekega nam neznanega, bržkone nemškega vira) ter napisal hunsko kroniko kot prvi del madžarske zgodovine. Iz starih Gest, ki pa jih je močno predelala in razširila, in iz Kéze, odkoder je prevzela hunsko kroniko, je črpala kronika, napisana okrog leta 1300 pri budimskih minoritih (zato ji je

⁵⁴ H. Pirchegger: Geschichte der Steiermark bis 1282, Graz 1936, str. 263 ss.

⁵⁵ B. Hóman, v op. 35 cit. delo, str. 299 ss. — I. Deér v SRH I, str. 1—11.

⁵⁶ A. Domanovszky v SRH I, str. 134.

⁵⁷ B. Hóman, v op. 35 cit. delo, str. 408 ss. Ae. Jakubovich v SRH I, str. 13 do 30. L. Szilagyi v SRH II, str. 629—634.

dal ime Ofner Minoritenchronik). Po tej so bile sestavljene vse kasnejše madžarske kronike (Budimska, Dunajska slikana itd.). Tako Kaindl.⁵⁸ Domanovszky označuje delo, ki ga je Kaindl imenoval Budimsko minoritsko kroniko, z imenom »Chronici Hungarici compositio saeculi XIII.«, mu pripisuje hunsko kroniko ter ga postavlja pred Kézino delo, v drugo polovico XIII. stoletja. Kéza je po njegovem mnenju to redakcijo na kratko prepisal, dočim jo je Kronika XIV. stoletja popolneje ohranila.⁵⁹ Hóman pa je naziranj, da je Kéza pisec redakcije iz XIII. stoletja s hunsko kroniko vred.⁶⁰

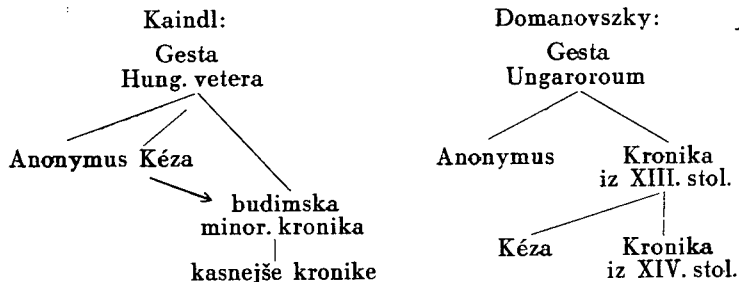
Poleg Anonyma, Kéze in Kronike iz XIV. stoletja so tudi drugi ohranjeni viri črpali iz Gesta Ungarorum, tako n. pr. Annales Posonienses, Chronicon Hungarico-Polonicum. Teh se tu ne bomo dotikali, ker pri njih manjka opis dobe, ki nas zanima.⁶¹

V.

Oglejmo si zdaj, za razsvetlitev vprašanja bitke pri Ljubljani, pregledno vsebino pripovedovanja dogodkov do bitke pri Augsburgu 955 pri Anonymu, Kézi in Kroniki iz XIV. stoletja, pa zraven še naznačimo vesti, ki jih podaja o Madžarih Regino, glavni vir Gesta Ungarorum za dobo navalov.⁶²

⁵⁸ R. F. Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, Archiv für österreichische Geschichte, 85, 1898, str. 487; 88, 1900, str. 418, 419, 425.

⁵⁹ A. Domanovszky v SRH I, str. 133, 138. — Rodovnik madžarskih virov po Kaindlu in Domanovszkem:

⁶⁰ A. Domanovszky v SRH I, str. 136.

⁶¹ Prim. njih izdaje v SRH I, II.

⁶² Reginonis chronicon in Continuator Reginonis Trevirensis, MGH, SS t. I, Hannover 1826, doba navalov, str. 599—623. — P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum, SRH I, str. 33—117. — Kéza in Kronika iz XIV. stoletja po navedenih izdajah v SRH. — Pripomniti je, da so pri vzporejanju madžarskih kronik k Reginonu v izdajah SRH ponekod napake. Tako se n. pr. Anonymov tekst v pogl. 54 ne nanaša le na Reginonove notice k letoma 909 in 910, temveč tudi na ono k letu 908; Kéza v 39. pogl. pa ne sloni na Reginonu 907—910 in 912, temveč na Reginonu 908, 909 in 910.

R e g i n o :

- 889 Odhod Madžarov iz Skitije. Opis Skitije. Napadi na Karantance, Moravane in Bolgare.
- 894 Madžari opustošijo Moravsko, ki jo po Svetopolku sinovi le kratko časa drže
- 901 Opustošenje Lombardije (škof Liudvard ubit)
- 907 Poraz Bavarcev (vojvoda Luitpold ubit)
- 908 Opustošenje Saške in Turingije.
- 909 Pohod na Švabsko
- 910 Poraz Frankov na bavarsko-frankovski meji
- 912 Opustošenje Frankovske in Turingije
- 913 Opustošenje Švabske; zmaga Bavarcev in Švabov ob Innu
- 915 Opustošenje Švabske, Turingije in Saške (pridejo do Fulde)
- 917 Pohod skozi Švabsko in Alzacijo do Lotaringije
- 924 Opustošenje Frankovske
- 926 Opustošenje Frankovske, Alzacije, Francije in Švabske
- 932 Opustošenje Frankovske, Švabske, Francije in Italije
- 934 Zmaga kralja Henrika
- 938 Zmaga Sasov
- 944 Zmaga Bavarcev in Karantancev pri Welsu
- 954 Pohod preko Rena v Francijo in skozi Italijo nazaj
- 955 Kraljeva zmaga ob Lechu (vojvoda Konrad pade)

A n o n y m u s :

- Opis Skitije. Izvolitev Almosa za vojvodo (1—6)
- Pot iz Skitije v Panonijo (7—13)
- Nadrobno opisovanje zmagovitih bojov in zavojevanj (Bolgarija, Transilvanija, Češka, Bizanc, Hrvatska, Panonija itd.) (13—52)
- Bojni pohod Léla, Bulcsuja in Botonda:
boj s karantansko vojsko,
- preko Čedad v Lombardijo (Padova, škof Liudvard in Štefan ubita) (53),
- opustošenje Lotaringije in Švabske
- bitka na frankovsko-bavarski meji (54)
- Nov bojni pohod Léla, Bulcsuja in Botonda:
opustošenje Švabske (bitka ob Innu; Lél in Bulcsu ubita), Bavarske, Švabske, Saške,
- Lotaringije (Erhanger in Bertold ubita),
- Frankovske in Francije,
- bitka s Sasi. (55)
- Bojni pohod Botonda, Szabolcsa in Örkénya:
oplenitev Bavarske, Švabske, Saške, Turingije, Lotaringije,
- Francije, Italije,
bitka ob Renu (veliki vojvoda ubit) (56)

Kéza:

Ponovni prihod v Panonijo (24—25)
Razdelitev na sedem vojska; vojskovodje (26—33)

Opustošenje Moravske in Češke (Vratislav ubit) (34)

Napad na Koroško: bitka pri Leopahu (35)

Cesar Konrad pripravlja pohod na Madžarsko, a se mora zaradi državljanske vojne vrniti v Rim (36)

Napad na Bolgarijo (37)

Pohod preko Čedad v Lombardijo (škof Liudvard ubit) (38)

Opustošenje Saške, Turingije, Švabske, Frankovske in Burgundije; bitka pri Abahu (Hertnidus Schwarzenburški ujet) (39)

Napad na Nemčijo: bitka ob Lechu (Lél in Bulcsu ubita) (40), oplnitev fuldskega samostana, opustošenje Švabske

(bitka pri Wormsu; lotarinški in švabski vojvoda ubita),

Francije in Italije (41)

Kronika iz XIV. stoletja:

Ponovni prihod v Panonijo (26)
Razdelitev na sedem vojska; obširno opisovanje vojskovodij in raznih rodbin (27—53)

Opustošenje Moravske in Češke (mir z Vratislavom) (54)

Napad na Koroško: bitka pri Leopahu (55)

Cesar Konrad pripravlja pohod na Madžarsko, a se mora zaradi državljanske vojne vrniti (56)

Napad na Bolgarijo (57)

Pohod preko Čedad v Lombardijo (Padova, škof ubit) (58)

Opustošenje Saške, Turingije, Švabske, Frankovske in Burgundije; bitka pri Abahu (59)

Napad na Nemčijo: bitka ob Lechu (Lél in Bulcsu ubita) (60), oplnitev fuldskega samostana,

opustošenje Lotaringije (bitka pri Strasburgu; Erhanger in Bertold ubita),

Francije in Italije (61)

Regino omenja, kakor vidimo, Karantance v zvezi z Madžari dvakrat; v svoji prvi vesti o Madžarih leta 889 in proti koncu dobe navalov ob bitki pri Welsu leta 944. O drugi notici v madžarskih virih ni sledu, pač pa najdemo prvo na dveh mestih ohranjeno pri Anonymu:⁶³

Regino 889:	Anonymus, pogl. 50:	Anonymus, pogl. 51:
deinde Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt, perpaucos gladio, multa milia sagittis interimunt, quas tanta arte ex corneis arcubus dirigunt, ut earum ictus vix praecaveri possit.	Et inde egressi usque ad Rabam et Rabuceam venerunt, Sclauorum et Pannoniorum gentes et regna vastaverunt et eorum regiones occupaverunt. Sed et Carinthinorum Moroanensium fines crebris incursibus irripuerunt, quorum multa milia hominum in ore gladii occiderunt, presidia subverterunt et regiones eorum possiderunt et usque in hodiernum diem adiuvente domino potenter et pacifice posteritas eorum detinet.	Memoravit... audierat ducem Arpadium et suos milites validiores esse in bello et Romanos fugatos esse de Pannonia per ipsos et Carinthinorum Moroanensium fines devastasse et multa milia hominum occidisse in ore gladii eorum regnumque Pannoniorum occupasse et inimicos eorum ante faciem eorum fugisse.

Pri Kézi in Kroniki iz XIV. stoletja te notice ni več. Koroško v dobi navalov omenjata ta dva vira samo ob vesti o bitki pri Ljubljani. Anonymus pa prinaša še dve omembi Karantancev:⁶⁴

Anonymus pogl. 44:	Anonymus pogl. 53
Dux vero Arpad et sui nobiles... constituerunt, ut ultra Danubium irent et terram Pannonie subiugarent et contra Carinthinos bellum promoverent ac in marciam Lombardie se venire preparent...	Alios autem constituerunt duces exercitus... Qui accepta licentia a duce Zulta cum exercitu Caranthino decreverunt et per Forum Iulii in marchiam Lombardie venerunt, ...

Iz razporeditve vsebine, kakor smo jo zgoraj navedli, je razvidno, da ta kratka vest o spopadu s karantansko vojsko pri Anonymu popolnoma ustreza obširnemu poročilu o bitki pri Ljubljani pri Kézi in Kroniki iz XIV. stoletja.

⁶³ MGH, SS I, str. 600. — SRH I, str. 100, 103.

⁶⁴ SRH I, str. 89, 107.

VI.

Vprašanje, ki se nam zdaj postavlja, se glasi: ali je Anonymus prvotno obsežnejše in podrobnejše poročilo v *Gesta Ungarorum* tako zelo skrčil — ali pa je, narobe, Anonymus prevzel prvotno skopo besedilo in so ga razširili kasnejši sestavljalci kronik — ali kdo onih pred Kézo ali Kéza sam, kakor si pač predstavljamo genealogijo teh virov. Analiza podatkov, ki jih o bitki dajeta Kéza in Kronika iz XIV. stoletja, nam kaže, da zapis o bitki, vsaj v tej obliki, kakor je prišla do nas, ni mogel nastati pred drugo polovico XII. stoletja (oblike Merania, Stiria). Naslednje primerjave naj zajamejo vprašanje še širše.

Če nekoliko primerjamo poročila o madžarskih navalih na zahod pri vseh treh madžarskih virih in pri Reginonu, bomo brž ugotovili, da so ta poročila pri Anonymu mnogo zanesljivejša kakor pa pri Kézi ali celo Kroniki iz XIV. stoletja. Res so pri Anonymu številni madžarski navalni na zahod v obdobju 901—955 — Regino omenja tu Madžare v zapisih k 17 različnim letom — združeni v samo tri bojne pohode in opis vsakega je sestavljen na podlagi več Reginonovih poročil, ki se nanašajo tudi na med seboj precej oddaljena leta (pri drugem pohodu n. pr. na leta 913, 915, 917, 926, 938) — vendarle pa je vrstni red napadov ostal v glavnem ohranjen. Tudi edina kronološka navedba, povezana z zahodom, je v bistvu pravilna.⁶⁵ Za čas navalov na zahod se pri Anonymu navaja sedem nemadžarov, ki jih Regino vse omenja. Štirje so vsebinsko in formalno docela pravilno povzeti (Luidvard, vladarji Karel, Konrad in Oton), ostali trije pa so pri Reginonu brez vsake zveze z Madžari, dočim so pri Anonymu žrtve njih pohodov. Vendar gre tu, kakor se zdi, bolj za pomoto, kakor pa za falzificiranje.⁶⁶

Pri Kézi in Kroniki iz XIV. stoletja se pojavi za dobo navalov šest novih oseb — nemadžarov (Vratislav, Gotfrid, Eberhard, Gregor, Hertnid Schwarzenburški, škof Ulrik). Od teh je le ena (škof Ulrik) povsem pravilno postavljena na svoje mesto.⁶⁷ Trije so iz bitke pri Ljubljani. Češki knez Vratislav (905—921) je mogel igrati neko vlogo v odnosih do Madžarov, skleniti mir z njimi, kakor poroča Kronika iz XIV. stoletja, nikakor pa ni padel v boju z njimi, kakor pravi Kéza.⁶⁸ O Hertnidu Schwarzenburškem (Kéza) je vse poročilo izmišljeno.⁶⁹ Ime kralja Konrada, ki ga Anonymus postavlja pravilno, se pri Kézi

⁶⁵ »Postea vero anno V. regnante Cuonrado imperatore Lelu, Bulsu, Bontond... partes Alemannie irrupuerunt« (pogl. 55). Kronološka povezava je posneta pravilno po Reginonovi notici k letu 915 »Alamanniam... vastaverunt«, tekst (partes Alemannie) in bitka pri Innu pa sta po letu 915 — v toliko je kronologija napačna.

⁶⁶ Umor grofa Štefana, ki ga Regino popisuje v letu 901 takoj za navalom Madžarov v Italijo, pripiše Anonymus Madžarom. O podobnem primeru Erhangerja in Bertolda glej podrobneje na str. 215.

⁶⁷ K bitki na Leškem polju leta 955. Prim. Lüttich, v op. 23 cit. delo, str. 159.

⁶⁸ V. Novotný: České dějiny. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha 1912, str. 447, 451.

⁶⁹ MGH, SS t. XXIX, Hannover 1892, str. 534 (Heinemannova opomba k Kézínemu tekstu).

in Kroniki iz XIV. stoletja povezuje z dogodki, ki nimajo z njim nobene zveze.⁷⁰ Še huje je z Erhangerjem in Bertoldom.⁷¹ Ob njiju nastane nenadoma popolnoma izmišljena bitka, po Kézi pri Wormsu, po Kroniki iz XIV. stoletja pri Strasburgu. In kakor je Anonymova bitka s karantansko vojsko lokalizirana ultra castrum Leopah, tako je bitka na bavarsko-frankovski meji (Regino 910) lokalizirana circa (ultra) castrum Abah (v Kroniki iz XIV. stoletja še natančneje: citra Danubium).⁷² Obe bitki nista lokalizirani v nobenem drugem nam znanem viru. Vrstni red dogodkov pri Kézi je že bolj neurejen kot pri Anonymu, v Kroniki iz XIV. stoletja pa imamo poleg tega oprava z nesmiselnimi kronologijami.

VII.

Vsa ta razlika med Anonymom z ene in Kézo ter Kroniko iz XIV. stoletja z druge strani nam jasno kaže, da je bil tekst starih Gesta Ungarorum za obdobje navalov najbolj podoben temu, kakor nam je ohranjen pri Anonymu — saj bi drugače morali misliti, da je ta po čudnem naključju izločil pri prepisovanju ravno vse tiste podatke, ki so bili netočni ali sumljivi, ki jih ni bilo v Reginonu. Gesta Ungarorum so bila za dobo navalov sorazmerno zvesta Reginonovi kroniki. Anonymus je njihov tekst za to obdobje nedvomno ohranil mnogo bolje od ostalih virov, čeprav je ponekod tekst Gest tudi pokvaril in krajšal,⁷³ ponekod pa tudi kaj dodal. Ta zaključek, pridobljen na podlagi konkretne primerjave tekstov, ki se tičejo obdobja navalov, se povsem ujema s splošno sodbo B. Hómana, da je Anonymus kljub raznemu spreminjanju in dodajanju bližji Gestam kakor Kronika iz XIII. in XIV. stoletja.⁷⁴

Kéza in Kronika XIV. stoletja sta tekst Gest v mnogočem izpremenila. Za dobo navalov na zahod sta dodala vrsto novih podatkov. Od teh podatkov je le malo takih, ki so točni, neprimerno več pa takih, ki so v nasprotju z dejstvi, neresnični, izmišljeni. Nič nam lepše ne pokaže odnosa starih Gest do Reginona, pa Anonyma, Kéze in Kronike iz XIV. stoletja do Gest, kakor usoda Reginonovih notic k letu 917 v vseh treh madžarskih virih.

⁷⁰ Prav tam, str. 533.

⁷¹ Glej podrobneje na str. 215.

⁷² Kraj Abbach je na desnem bregu Donave jugozapadno Regensburga. Heinemannova lokalizacija (Aschpach?) je nepravilna, ker se nanaša na bitko leta 913, dočim gre za ono iz leta 910 (glej MGH, cit. mesto str. 534).

⁷³ Iz Reginonovega zapisa 908 Ungarii iterum terminos transgressi Saxoniam et Thuringiam vastaverunt in 909 Ungarii Alamanniam ingressi sunt je nastalo pri Anonymu Deinde Lotorigiam (Šaško je izpustil, Turingijo spremenil v Lotaringijo) et Alemanniam devastaverunt. Ostali kroniki sta ohranili prvotni tekst Gest. Kéza: Post haec Saxoniam, Thuringiam, Sveviam... demoliti...

⁷⁴ Ae. Jakubovich v SRH I, str. 28.

R e g i n o , 917:

Ungarii per Alamanniam in Alsatiā et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt. Erchanger et Berahtold decollantur.

A n o n y m u s , pogl. 55:

Hungarorum embola... totam Bauariam et Alemanniam ac Saxoniam et regnum Lathariense igne et gladio consumpserunt et Erchangenum atque Bertoldum duces eorum decollaverunt.

K é z a , pogl. 41:

et post haec tota Svevia demolita Renum Vuormaciae transierunt, ibique duos duces, scilicet Loteringiae et Sveviae cum maximo exercitu contra eos venientes invenerunt. Quibus devictis et fugatis...

K r o n i k a XIV. stoletja , pogl. 61:

abinde Reno transpassato Lothoringensem ducatum igne et gladio vastaverunt, ubi circa Strozburg, que in Latino dicitur Argentina, in quodam prelio Echardum ducem Lothoringie et Pertoldum ducem Barbancie, qui ei venerat in auxilium, captivantes decollaverunt.

Justifikacija uporniških švabskih grofov po kralju Konradu seveda ni imela prav nič opraviiti z madžarskimi navali⁷⁵ — Gesta Ungarorum so oboje združila, končno pa so iz tega nastale velike bitke, iz švabskih grofov pa nazadnje lotarinški in brabantski vojvoda (naslov brabant-skih vojvod se pojavi šele v XII. stoletju).^{75a} Kéza in Kronika iz XIV. stoletja torej za dobo madžarskih navalov nikakor nista »pozna, toda dobra vira«, kakor pravi Klebel.^{75b} Že načelno moramo biti nedvomno izredno skeptični do vseh vesti, ki jih za dobo navalov prinašata Kéza in Kronika iz XIV. stoletja, pa jih ne najdemo niti v Anonymu, niti v Reginonu, niti v kakih drugih virih.

Prav taka pa je vest o ljubljanski bitki, za katero nam je še posebej analiza podatkov dala tako negativen rezultat. Vse, kar je v vesti o tej bitki zanesljivega, je to, kar poroča Anonymus in kar so verjetno poročala Gesta Ungarorum v zadnjem desetletju XI. stoletja: cum exercitu Caranthino decreverunt — brez vsakega imena, brez vsake lokalizacije. To je seveda zelo splošen podatek, ki nam k bojem med Madžari in Karantanci v začetni dobi madžarskih navalov konec IX. in v začetku X. stoletja, kakor jih poznamo že precej, nič novega ne pove — kakor na sploh madžarske kronike za boje s Slovenci, Nemci, Romani tistega časa ne povedo kaj novega, saj so njih podatki posneti po mnogo boljših znanih zahodnih virih. Tudi ugibanja, katera bitka je s tem mišljena, ali ona iz leta 901, ko so bili Madžari poraženi,⁷⁶ ali

⁷⁵ Prim. Heinemannovo opombo, cit. mesto str. 534.

^{75a} U. Chevalier: Répertoire des sources historiques du Moyen-Age, Topo-bibliographie, 1894—1899, str. 476.

^{75b} E. Klebel: Siedlungsgeschichte..., gl. op. 4 zgoraj.

⁷⁶ F. Kos: Gradivo II, št. 331.

morebiti katera druga, nekaj prej ali celo pozneje, bi bila — zaradi načina pisanja madžarskih Gest, kar se tiče kronologije — povsem brez smisla.⁷⁷

Ne bi se hoteli dotikati vprašanja, ali so podatki o bitki pri Ljubljani, ki jih prinaša Kronika iz XIV. stoletja na novo in jih pri Kézi ni najti, bili v skupnem viru in jih je Kéza izpustil, ali pa jih je dodala Kronika iz XIV. stoletja. Kar se da soditi po materialu za dobo navalov, bi bilo mogoče oboje; za naš namen pa rešitev tega vprašanja (ki je zaradi različnih razlag genealogije virov precej zamotano) ni potrebna. Kézino poročilo ni prav nič bolj verjetno od poročila v Kroniki XIV. stoletja, čeprav se mu more, ker navaja manj podatkov, očitati tudi manj napak.

VIII.

Vest o bitki pri Ljubljani, kakor nam jo dajeta Simon de Kéza in Madžarska kronika iz XIV. stoletja, se nam je pokazala tako, kakor jo je bil pred skoraj petdesetimi leti označil Franc Kos: kot izmišljena. Za to govori tako primerjava in ocena virov, kakor pretres imen, ki se navajajo. Vest nam ne daje za deseto stoletje nikakega pričevanja; nastala je v drugi polovici dvanajstega ali v trinajstem stoletju, v eni takratnih redakcij Madžarske kronike — zakaj in kako, ne bi imelo smisla preučevati. Vsa sklepanja in razpravljanja na podlagi poročila o »bitki pri Ljubljani« morejo biti torej le prazna in ničeva, za znanost brez vsake koristi.

LE PROBLÈME DE LA BATAILLE PRÈS DE LJUBLJANA AU TEMPS DES INCURSIONS HONGROISES

Résumé

Simon de Kéza de la fin du XIIIe siècle ainsi que diverses rédactions de la Chronique hongroise du XIVe siècle (Chronicon Pictum Vindobonense, Chronicon Budense) mentionnent, parmi les incursions hongroises vers l'Occident au cours de la première moitié du Xe siècle, une bataille près de Ljubljana (ultra castrum Leopah) où auraient trouvé la mort le duc de Méran Gotfrid et le duc carinthien Eberhard (dont Kéza n'indique pas le pays), tandis que le patriarche d'Aquilée Gregor (dont Kéza ne donne pas le nom) se serait sauvé par la fuite. Bien que déjà l'historien Franc Kos eût, dans son ouvrage « Gradivo za zgodovino Slovencev », nié l'authenticité de cette relation, elle fut acceptée comme authentique par plusieurs historiens modernes, surtout par Ernst Klebel, qui en tiraient des conclusions diverses.

⁷⁷ Tako je tudi opomba, ki jo je dal izdajatelj Anonymovega teksta v SRH k stavku cum exercitu caranthino decreverunt in ki pravi: »Madžari so leta 901 spravili Koroško (Carinthiam) pod svojo oblast...«, povsem zgrešena. Kdo pa ve, da se je to zgodilo ravno leta 901 in po čem? Poleg tega pa sploh ne gre za Koroško ampak za Kranjsko (SRH I, str. 107).

L'auteur de l'article soumet cette relation à une critique détaillée et arrive à la conclusion que les personnes y citées sont absolument inconnues à l'époque des incursions hongroises, et que, avant 1152, il n'y avait guère de ducs de Méran. Les pays énumérés correspondent à la situation territoriale après 1180. Cette relation, du moins dans la forme que nous connaissons de Kéza et de la Chronique du XIVe siècle, ne peut donc être antérieure à la fin du XIIe siècle. Dans l'Anonymus, la plus ancienne source hongroise conservée (1200 env.) qui, comme Kéza et la Chronique du XIVe siècle, a puisé ses relations dans les Gesta Unogaronum, source primitive mais perdue de la fin du XIe siècle, on ne trouve aucune trace de la bataille près de Ljubljana. A la place respective cependant il mentionne qu'il y eut bataille entre les Hongrois et les Carantans, ce qui ne représente aucun fait nouveau, puisque d'autres sources nous parlent de nombreux combats pareils. L'Anonymus ne cite aucun nom de lieu ou de personne. La comparaison des relations sur les incursions hongroises vers l'Occident dans les chroniques hongroises nous amène à la constatation que l'Anonymus représente, pour l'époque des incursions, une source beaucoup plus sûre que ne le sont Kéza et la Chronique du XIVe siècle, et qu'il a conservé bien plus fidèlement le texte des Gesta primitives, basé principalement sur les relations de Reginon et de son continuateur (Annales Altahenses ne servent de source que pour l'époque après 1002). Simon Kéza et la Chronique du XIVe siècles au contraire ont ajouté pour l'époque des incursions nombre d'événements et de détails dont la plupart sont inventés. Ils ne méritent donc pas notre confiance comme sources pour cette époque. — Après un examen général des sources et une analyse des noms cités en rapport avec cette bataille, nous sommes amenés à la conclusion que la relation sur la bataille près de Ljubljana n'est pas authentique et que toutes les déductions échaufaudées sur cette base sont fausses et sans valeur.

Fran Zwitter

K PREDZGODOVINI MEST IN MEŠČANSTVA NA STAROKARANTANSKIH TLEH

Ko sem delal na svoji disertaciji Starejša kranjska mesta in meščanstvo in mi je pri tem z dragocenimi nasveti pomagal in mi žrtvoval mnogo časa prof. dr. M. Kos in ko sem pisal svojo razpravo Razvoj ljubljanskega teritorija,¹ sem imel pri študiranju obsežne literature o postanku srednjeveških mest in meščanstva vtis, da je vsa ta literatura obravnavala in pojasnila le nekaj posameznih aspektov, ne pa glavnega problema. Šele pozneje sem dobil zlasti pri študiranju tez belgijskega historika H. Pirenna² vtis, da raziskavanje začenja prodirati v osrčje vsega problema. V kratkem članku Problemi zgodovine slovenskih mest³ sem zavzel stališče do raznih teorij o postanku mest in opozoril na pomen te problematike za vprašanja zgodovine mest na slovenskem ozemlju tudi s pritegnitvijo nekaterih virov. Na isti problem sem se vrnil, ko sem pisal poglavje o mestih na Slovenskem v srednjem veku za prvo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije, ki je zdaj v tisku in bo izšla v srbski, hrvatski in slovenski izdaji. Jasno pa je, da sem mogel v obeh zadnjih publikacijah le kratko zavzeti stališče oziroma dati kratko sintezo, nisem pa mogel niti podrobneje argumentirati svojega mnenja niti izčrpnije polemizirati z ostalo literaturo, ki v glavnem slej ko prej hodi po starih poteh. Da izpolnim to vrzel, naj se tu še enkrat vrnem na ta problem. V tej razpravi morem govoriti v glavnem le o činiteljih, ki predstavljajo kvečjemu oporišča za kasnejši razvoj meščanskih naselij, medtem ko bi bilo napačno gledati v njih prvotne oblike mest. Upam pa, da mi bo v kratkem mogoče v drugi razpravi pozitivno pokazati, kdaj in kje moremo že resnično govoriti o meščanskih naselbinah in meščanstvu v pravem smislu besede.

Jasno je, da se moram pri tem omejiti na nekatera glavna vprašanja in da ne morem razpravljati na. pr. o razvoju posameznih mestnih naselij in tudi ne ponavljati vseh ugotovitev dosedanjih raziskavanj. V geografskem oziru se omejujem približno na ozemlje nekdanje Karantanije in zajemam kasnejšo Koroško, Štajersko in Kranjsko in tudi Gorico, čeprav upoštevam morda bolj južne, slovenske predele,

¹ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Lj. 1929; Razvoj ljubljanskega teritorija, Geografski vestnik V/VI, Lj. 1930.

² Prim. zlasti H. P i r e n n e, Les villes du Moyen âge, Bruxelles 1927.

³ Jugoslovenski istoriski časopis III, 1937, str. 236—47, zlasti str. 239—45.

izvzemam pa Trst in druga mesta v stari Istri, kjer moremo govoriti o neki kontinuiteti iz rimske oziroma zgodnesrednjeveške dobe. Gre mi torej v bistvu za ozemlje prvotne slovenske kolonizacije. Prepričal sem se, da so te pokrajine tudi v dobi do 13. stoletja zelo povezane med seboj in da izčrpnější viri za eno pokrajino pojasnjujejo bolj skope vire za drugo, tako da je tak okvir mogoč in upravičen. Na drugi strani pri istrskih mestih že izhodišče razvoja ni podobno srednjeveškim mestom, saj ta mesta že v rimski dobi niso izrazito neagrarne naselbine obrtnikov in trgovcev, beseda *civis* pomeni državljan in ne meščan, mesto se v upravnem oziru ne razlikuje od okolice, ampak tvori središče zanjo; v zgodnjem srednjem veku se pa nato naturalno gospodarstvo še okrepi in uprava se fevdalizira; šele gospodarski dvig, ki je privedel nato v 12. stoletju do komunalnega gibanja, predstavlja analogijo procesu postanka mest in meščanstva v kontinentalnih pokrajinah.⁴ Vendar pa pri teh mestih obstoji kontinuiteta naselja ter vsaj v nekem smislu kontinuiteta razvoja gospodarstva in uprave. Zato je njihova problematika svojevrstna in jih ne obravnavam v tej razpravi.

Ta geografski okvir omogoča enotnejši odgovor na vprašanje o kontinuiteti rimskih mest. Potrebno je seveda razlikovati med raznimi aspekti tega problema. Tu ne more biti moja naloga dokazovati, kako se v zgodnjem srednjem veku ohranijo smeri večine rimskih cest in kako je ta kontinuiteta komunikacij važna tudi za nastanek nekaterih srednjeveških mest. Prav tako samo opozarjam na dejstvo, da so se Slovenci naselili predvsem na že prej naseljenem ozemlju in tako tudi v širšem in ožjem okolišu nekdanjih rimskih mest. V nekaj primerih je ta naslonitev tako tesna, da smemo govoriti o večji ali manjši kontinuiteti rimskega oziroma predslovanskega in pa slovenskega naselja; od kasnejših mest pride tu v poštev predvsem Ptuj, nadalje Beljak in Kranj in v nekem smislu tudi Stari trg na mestu antične postaje Colatio, od koder se je morda že pred 1180 tržišče premestilo v bližnji Slovenj Gradec.⁵ Tu nas pa ne zanima vprašanje kontinuitete rimskih mestnih naselbin v celoti, ampak le ožje vprašanje, ali se je v srednji vek ohranilo kako rimsko mestno naselje, ki bi imelo po svojem prebivalstvu neagraren, obrtniško-trgovski značaj — kakor je znano, takega značaja niso imela vsa mesta niti

⁴ Prim. za ta mesta B. Benussi, *Nel medio evo, Atti e memorie della Società istriana di storia patria* X—XIII, 1894—97, in *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, 1924, potem G. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo*, I—II, 1924—25, za Trst posebej F. Cusin, *Appunti alla storia di Trieste*, 1930, ter povzetek glavnih dejstev v mojem tekstu v *Zgodovini narodov Jugoslavije*.

⁵ Za vprašanje kontinuitete naselitve sploh prim. M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, Lj. 1933, str. 32 sl., 198—99, in njegove monografije k problemu kolonizacije slovenske zemlje, zlasti *Slovenska naselitev na Koroškem*, *Geografski Vestnik* VIII, 1932, *Slovenska naselitev na Koroškem*, *Koroški zbornik*, Lj. 1946, potem *Stari trg in sorodna krajevna imena*, *Geografski vestnik* V/VI, 1930, in v teh publikacijah navedeno literaturo; za Beljak posebej G. Moro, *Geschichte der Stadt Villach*, V. 1940, za Kranj posebej J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Lj. 1939.

v rimski dobi — in ali se je to mesto v pravnem pogledu kaj razlikovalo od svoje okolice. Tu pa se moramo vprašati najprej, kaj pomeni v srednjeveških zgodovinskih virih za naše kraje do 12. stoletja beseda *civitas*, glavni terminus za mesto v rimski dobi.

Conversio Bagoariorum et Carantanorum iz 9. stoletja uporablja za karantansko ozemlje izraz *civitas* na eni strani, ko govori o tem, da so Modest in njegovi učenci posvetili cerkev »in Liburnia civitate«, t. j. v St. Peter im Holz na Lurnfeldu na zgornjem Koroškem, na drugi strani pa pri pripovedovanju o graditvi cerkve »infra civitatem Privinae«, t. j. pod Blatenskim kostelom.⁶ V prvem primeru pomeni izraz razvaline antičnega mesta Teurnia ali Tiburnia, v drugem primeru novo zgrajeni grad Pribine, ki ga isti vir na drugih mestih označuje kot munimen. Če preidemo na srednjeveške listine, naš glavni vir, srečujemo v njih *civitas* Carantana najprej v falzificirani listini iz leta 890, ponarejeni v 10. stoletju na podlagi zdaj izgubljene pristne listine iz 9. stoletja, nato pa v pristnih listinah od 927, 977 in dalje v potrdilnih listinah 10., 11. in 12. stoletja.⁷ Znano je, da gre tu za Krnski grad, torej v srednjem veku nastali grad in ne mesto (slovenski tekst v Gradivu označuje Krnski grad in druge *civitates* kot mesta), saj ta grad ni nastal niti na mestu kake rimske *civitas*⁸ niti se pri njem ni razvilo kako srednjeveško mesto. Iz listin salzburške tradicije, v glavnem istih kakor za *civitas* Carantana, in sicer najprej iz falzifikata k letu 890 in nato iz pristnih listin 10. in 11. stoletja črpamo tudi omembe *civitas* Ziup na mestu antične Solve, 2½ km jugovzhodno od Lipnice (Leibnitz).⁹ Pri tem pa gre za antične razvaline, ki niso bile več naseljene.¹⁰ Bliznja Lipnica (Leibnitz) se pa v že citirani listini od 970 ne imenuje *civitas*, kakor mislijo nekateri,¹¹ ampak *locus*,¹² ker daje pasus »iuxta

⁶ Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11, hist. odsek 3, Lj. 1936, str. 131, 137 ter lokalizacija prav tam str. 45, 77–78, a za poznejša raziskavanja o imenu in lokalizaciji Blatenskega kostela prim. M. Kos v ZČ V, 1951, str. 364–66.

⁷ Listina k 890, Gradivo II, 226, št. 296, Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae (= Jaksch, MC) III, 24, št. 62; od 927 Gradivo II, 282, št. 369, Jaksch, MC III, 35, št. 90; od 977 Gradivo II, 356, št. 460, Jaksch MC III, 60, št. 147; od 982 Gradivo II, 368, št. 473, Jaksch, MC III, 65, št. 154; od 984 Gradivo II, 378, št. 482, Jaksch, MC III, 67, št. 159; od 1051 Gradivo III, 114, št. 179, Jaksch, MC III, 125, št. 304; od 1057 Gradivo III, 124, št. 197, Jaksch, MC III, 129, št. 317; od 1178 Gradivo IV, 310, št. 610, Jaksch, MC III, 471, št. 1244; od 1199 Gradivo IV, 463, št. 913, Jaksch, MC III, 580, št. 1487.

⁸ Na to opozarja pravilno H. Braumüller, *Geschichte Kärntens*, Kl. 1949, str. 170.

⁹ Listina k 890 Gradivo II, 225, št. 296, Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (= Zahn, UB) I, 13, št. 9; od 970 Gradivo II, 332, št. 436, Zahn, UB I, 30, št. 25; od 977 Gradivo II, 355, št. 460, Zahn, UB I, 33, št. 27; od 982 Gradivo II, 367, št. 473, Zahn, UB I, 37, št. 30; od 984 Gradivo II, 377, št. 482, Zahn, UB I, 38, št. 31; od 1051 Zahn, UB I, 68, št. 59; od 1057 Zahn, UB I, 73, št. 64.

¹⁰ H. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark* I, Gotha 1920, str. 380.

¹¹ »in zraven mesta Lipnice«, Gradivo II, 332, št. 436; A. Luschn-Ebengreuth, *Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters*², Bamberg 1914, str. 345.

¹² H. Pirchegger, n. o. m., str. 380.

situm locum ciuitatis Lipnizza vocatum« smisel le, če ga razumerao kot »iuxta situm civitatis locum Lipnizza vocatum«. H. Pirchegger domneva, da je stara Lipnica stala v neposredni bližini sedanje na kraju, ki se imenuje Altenmarkt in »da je nadškofija prenesla tržno pravo antične Solva najprej sem«, kar dobesedno nima nikakega smisla, saj je med dobo antične Solva in med dobo salzburske posesti (morda pred 860, najkasneje 970) minulo nekaj stoletij, ampak je mogoče to trditev pač razumeti le tako, da se je v bližini antične Solve razvilo tržišče Slovanov ali pa da je tako tržišče ustanovil Salzburg, kar pa seveda ni nikako nadaljevanje prava antične Solve. Kakor tu je tudi pri že omenjenem Starem trgu pri Slovenjem Gradcu mogoče govoriti le o slovanskem tržišču na mestu antične postaje Colatio. Celje se v srednjem veku nikdar ne imenuje civitas in se šele 1322 omenja kot trg. Tako nam od vseh štajerskih krajev, ki jih H. Pirchegger omenja na mestu nekdanjih rimskih krajev, ostane le še edino naselje na starih karantanskih tleh, ki se je zanj resno postavila teza o nekaki kontinuiteti rimske civitas, Ptuj.

Za »civitas« Ptuj v srednjem veku je prvi vir že omenjena listina od 890, ki je po sedanjem mnenju sicer falzifikat iz let med 970 in 977, ki je pa sestavljena na podlagi danes izgubljene pristne listine iz 9. stoletja, ki je že vsebovala vse tu za nas v poštev prihajajoče podatke. Po tej listini potrjuje kralj Arnulf salzburskemu nadškofu cerkev v Ptuj u desetino in dva dela »mesta« »cum bannis, theloneis et ponte«, kar so že vse podelili tej nadškofiji njegovi predniki, zraven pa ji še sam dodaja tretji del »mesta«, ki je bil prej last Karantanca, pa ga je ta izgubil zaradi veleizdaje, z izjemo onih stvari, ki jih pušča ženi tega Karantanca zaradi njene zveste službe, in sicer v gornjem »mestu« v vzhodnem delu mesta »curtilem locum«, kjer se je začela graditi nova cerkev, in v dolnjem »mestu« v zahodnem delu »mesta« »curtilia loca«, ki jih je imel prej ta Karantanec.¹³ Po Pircheggerjevem mnenju je bil Karantanec Kocelj, čemur se pridružuje tudi Lj. Hauptmann, opozarjajoč, da ta razlaga osvetljuje na eni strani Kocljevo katastrofo, na drugi strani pa dokazuje tudi, da je imel falzifikator 10. stoletja pred seboj pristno listino iz 9. stoletja s temi podatki, ker bi izmišljanje takih podatkov za salzbursko cerkev ne imelo nikakega smisla.¹⁴ To mesto je prešlo nato s popolnoma nebistvenimi stilističnimi spremembami, ki na vsebini ničesar ne menjajo, v pristno listino od 977 in nato

¹³ »... ad Pettouiam aeccliesiam cum decima et duas partes civitatis cum bannis, theloneis et ponte, quae ab antecessoribus nostris illo tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis que proprietates Carantani fuit illique diiudicatum est, eo quia reus magestatis nostrae criminatus est constare, exceptis subnotatis rebus quas uxori illius propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate in orientali parte civitatis ipsius curtilem locum, ubi nova aeccliesia incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca que in potestate tunc habuit...« Gradivo II, 224, št. 296; Zah n, UB I, 13, št. 9; Jaksch, MC III, 24, št. 62.

¹⁴ Urkundenbuch des Herzogtumes Steiermark, Ergänzungsheft zu den Bänden I bis III, bearbeitet von Hans Pirchegger und Otto Dungen, Graz 1949, str. 50; ocena Lj. Hauptmanna v ZČ IV, 1950, str. 246—47.

v druge listine 10. in 11. stoletja.¹⁵ Šele v potrditvah salzburške posesti iz druge polovice 12. stoletja se ne omenja več Karantanec in posest njegove žene in Salzburgu se potrjuje posest vsega Ptuja (»ad Pettowe ecclesiam cum decima et totam civitatem cum bannis, theloneis et ponte et omnibus ad locum illum pertinentibus«).¹⁶

H. Pirchegger v svoji študiji o srednjeveškem Ptujju najprej postavlja tezo, da je antični Poetovio ohranil svojo eksistenco, čeprav so se obdržali le skromni ostanki njegovega nekdanjega razcveta, in da je predstavljal trgovsko središče za Slovence.¹⁷ Pristno listino 9. stoletja, ki je tvorila podlago za falzifikat k letu 890, pa razlaga v tem smislu, da je Arnulf tedaj potrdil salzburški cerkvi v Ptujju cerkev z desetino in dva dela mesta »mit dem Gerichtsbanne, dem Zoll und der Brücke«, opozarja na pomen mostu za promet in na to, da je Ptuj edino štajersko naselje, ki se v listinah karolinške dobe imenuje mesto.¹⁸ V drugem delu iste razprave se vprašuje, če je bilo Ptujju mestno pravo podeljeno n. pr. v VIII. ali IX. stoletju ali se je pa ohranilo celo iz antike, kar se mu zdi bolj verjetno.¹⁹ Ob poročilu iz 15. stoletja, da je bilo zgrajeno mestno obzidje malo pred letom 1251, izraža H. Pirchegger mnenje, da je bilo obzidje tedaj le obnovljeno, ker pojem civitas = mesto predpostavlja obzidje.²⁰ — V svoji Zgodovini Štajerske ponavlja H. Pirchegger, da je imel Salzburg v Ptujju cerkev z desetinsko pravico, »den Königsbann, den Marktzoll (theloneum) und die Brücke«, da se Ptuj imenuje civitas in da je bil pač vedno tržišče, vendar pa omenja, da je bilo mesto malo pred 1251 obzidano, prej je imelo le jarek in plot.²¹ Glavni znak trške naselbine so mu tedenski sejmi in višje privilegirani letni sejmi, ki so pod posebno zaščito trškega gospoda, v začetku kralja, in je za njihovo kršitev po Königsbann-u globa 60 šilingov, kakor n. pr. Ptuj leta 977.²² Pač le na Ptuj se nanaša Pircheggerjeva trditev, da so se smatrala vsa rimska mesta zaradi svojih zidanih hiš za gradove in da se je označevalo pravo, ki se je razvilo v njih, kot »Burgrecht«, mir, ki je vladal v njih »bei Königsbann«, pa kot »Burgfriede«.²³

¹⁵ Listina od 977 Gradivo II, 355, št. 460, Z a h n, UB I, 32—33, št. 27, J a k s c h, MC III, 59—60, št. 147; od 982 Gradivo II, 366—67, št. 473, Z a h n, UB I, 36—37, št. 31, J a k s c h, MC III, 65, št. 154; od 984 Gradivo II, 377, št. 482, Z a h n, UB I, 37—38, št. 31, J a k s c h, MC III, 67, št. 159; od 1051 Gradivo III, 113—14, št. 179, Z a h n, UB I, 67, št. 59, J a k s c h, MC III, 125, št. 304; od 1057 Gradivo III, 123, št. 197, Z a h n, UB I, 73, št. 64, J a k s c h, MC III, 129, št. 317.

¹⁶ Listina od 1178 Gradivo IV, 310, št. 610, J a k s c h, MC III, 471, št. 1244; od 1199 Gradivo IV, 463, št. 913, J a k s c h, MC III, 580, št. 1487.

¹⁷ H. Pirchegger, Die Geschichte Pettaus im Mittelalter I, Jahresbericht d. Gymnasiums Pettau 1902/3, str. 9.

¹⁸ Prav tam, str. 12.

¹⁹ Prav tam II, Jahresbericht d. Gymnasiums Pettau 1903/4, str. 28.

²⁰ Prav tam I., n. o. m., str. 15.

²¹ H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark I, Gotha 1920, str. 380—381

²² Prav tam, str. 396.

²³ Prav tam, str. 396—7; vsa tu citirana mesta se nahajajo tudi v drugi izdaji iste knjige Geschichte der Steiermark bis 1282, Graz-Wien-Leipzig 1936.

Pritrditi je treba Pircheggerjevemu mnenju, da pri Ptujju obstoji v znatni meri kontinuiteta med rimsko in srednjeveško naselbino, čeprav arheologi ne soglašajo popolnoma v svojih mnenjih o obsegu rimskega Poetovio,²⁴ saj so poznejša arheološka izkopavanja odkrila v veliki meri kontinuiteto od prazgodovinske preko rimske do slovanske in poznosrednjeveške dobe. Ne more biti dvoma o tem, da je Ptuj že v 9. stoletju važno cerkveno središče. Iz mesta »cum bannis, theloneis et ponte« je treba vsekakor sklepati, da je imel Salzburg v Ptujju že v 9. stoletju most, morda tudi mostnino; theloneum pomeni po Pircheggerju dajatev ob sejmi (Marktzoll), medtem ko trdi Rietschel, da more pomeniti vsako dajatev od prometa (Verkehrsabgabe), torej tudi mostnino ali mitnino;²⁵ vendar pa mislim, da bo iz poznejših izvajanj jasno, da ima Pirchegger v tem primeru prav, ker so se v Ptujju tedaj že vršili sejmi, pač ne tedenski, zato pa letni sejmi. Izraz »cum bannis«, ki ga listina uporablja v razliki od drugih listin v pluralu, pomeni pač na eni strani pravico do sodstva (Gerichtsbann), na drugi pa tudi sejmsko pravo (Marktbann). V Ptujju se je torej trgovalo od 9. stoletja dalje in verjetna je tudi Pircheggerjeva domneva, da so tam Slovenci trgovali tudi že prej. Ni pa mogoče pritrditi Pircheggerjevim trditvam, da bi bil Ptuj že tedaj obzidan in da bi imela ptujška civitas kak poseben pravni položaj. Elaborat pod naslovom »Anfangk der stift des klostere von den von Pettaw« v rokopisu cod. 141 dunajskega Staatsarchiva, ki je bil sicer napisan v 15. stoletju, a predstavlja — kakor je razvidno iz njegove vsebine — le prepis originalnega rokopisa nastalega v ptujškem dominikanskem samostanu okrog leta 1272, govori namreč popolnoma jasno o tem, da je bilo šele pred letom 1251 ptujsko mesto obdano z obzidjem in da so hoteli nekateri meščani pustiti leta 1230 ustanovljeni dominikanski samostan izven obzidja, kar se je pa samostanu vendar posrečilo preprečiti, in o tem, da je od nekega ptujškega meščana samostan dobil zemljišča, ki so bila pozneje ločena od samostana po mestnem obzidju.²⁶ V Ptujju je bil morda že prej kak jarek ali plot, a vse to nič ne spremeni na dejstvu, da je bilo mesto obzidano šele sredi 13. stoletja, da se je šele tedaj odločilo, kje bo teklo obzidje in da torej Ptuj prej predstavlja odprto, neobzidano civitas. — Še manj je mogoče pritrditi Pircheggerjevemu mnenju, da bi imel Ptuj

²⁴ Prim. razna mnenja v tem pogledu, omenjena v razpravi Fr. Baša, *Historično-geografski razvoj Ptujja*, ČZN XXVIII, 1933, str. 83—113.

²⁵ S. Rietschel, *Markt u. Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung*, Leipzig 1897, str. 21—22.

²⁶ J. Zahn, *Über die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters zu Pettau. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 16, 1879, str. 3—24, posebej str. 6, 12—13 in ponatis za nas tu važnih mest str. 8: Item dominus Hertnidus eiusdem matrone filius ordinavit quod Domus fratrum circumdata est muro ciuitatis, qui cum ciuitas muro cingeretur, quidam de ciuibus volebant excludere claustrum, sed per ipsius ordinationem et instantiam non est factum... Prefatus autem dominus Hert. obiit anno Cristi 1251, 4 nonas Septembris... Similiter dominus Hilprandus ciuis Bethouiensis in quotidianis elemosinis fratribus multa bona fecit, et quasdam areas eis emit qui (!) fuerunt quandoque pars orti, sed postea per murum ciuitatis a nostra area sunt secluse... Et iste similiter obiit anno Domini 1230, in die Michaelis...

v 9. stoletju ali celo ohranil iz rimske dobe kako mestno pravo in da bi se v njem za to, ker se je kot rimsko mesto smatralo za grad, razvilo kako posebno pravo (Burgrecht) ali kak poseben mir (Burgfriede). Tak Burgfriede z globo 60 šilingov za kršitev obstoji po Rietschelu prvotno le pri publicae civitates (kraljevskih gradovih) in je pač malo verjetno, da bi veljal za Ptuj.²⁷ Viru o Ptuj samem vedo povedati le o salzburskem delu Ptuja in pa o onem delu, ki je pripadal Koclju ozir. je ostal njegovi ženi, ničesar pa o kakih svobodnikih ali sploh prebivalcih s posebnim pravnim položajem, kot posebna poslopja se razen cerkva omenjajo le curtilia loca, kar morejo biti le posesti zemljiških gospodov. Proti takemu pojmovanju govore pa tudi analogije drugod.

Iz dosedanjih izvajanj je razvidno, da predstavlja na karantanskih tleh v teh stoletjih civitas bodisi razvaline rimskega mesta ali pa srednjeveški grad. Pri Ptuj je bilo razlog za tako označevanje pač dejstvo, da so bile tam rimske razvaline, razen tega so pa nekatere rimske zidane stavbe verjetno še stale. Skupen znak vseh civitates bi bil torej zid, ne pa poseben gospodarski ali pravni položaj. Zato se smemo pridružiti Luschinovemu mnenju, da beseda civitas v virih pred 12. stoletjem ne predstavlja terminus technicus v gospodarskem in pravnem smislu.²⁸ Seveda nastaja s tem pri prehodu v naslednje razdobje problem, v katerem viru civitas še ni in v katerem je že terminus technicus. Za civitates na nemškem ozemlju je pa prišel S. Rietschel že 1894 do rezultatov, ki pač v glavnem veljajo še danes: civitas (in urbs) pomeni v karolinški dobi včasih škofijski sedež, včasih pa navaden kastel, nemški prevod besede je burg; prebivalci morejo biti po svojem pravnem položaju svobodni ali nesvobodni kakor oni izven civitates, njihova zemljiška posest morè biti svobodna ali nesvobodna kakor tam; svobodne občine morejo obstajati v njih kakor izven njih, civitates so obzidane, ne more pa biti govora o nadaljevanju rimske municipalne ustave, niti o eksempciji od javne sodne oblasti, tako da v pravnem in komunalnem oziru ni razlike med »mestom« in deželo.²⁹ Njegove trditve veljajo v glavnem tudi za karantansko ozemlje, vendar tu civitates niso vedno obzidane in včasih izraz pomeni, kakor smo videli, le razvaline rimskih mest.

Če v civitates, ki vendar vsaj deloma pomenijo večja naselja, ne moremo videti prve faze razvoja srednjeveških mest, more to še manj veljati za gradove. Teorije o medsebojni nujni notranji zvezi med gradovi in mesti so nastale zato, ker so mnoga (ne vsa) srednjeveška mesta nastala pod gradovi, ker je grad obzidan in poznejša srednjeveška mesta tudi skoraj brez izjeme obdana z obzidjem, ker imena mnogih mest in celo izrazi za mesto in meščana v mnogih evropskih jezikih izhajajo iz izrazov, ki pomenijo gradove (prim. iz germanskega

²⁷ S. Rietschel, Markt und Stadt..., 216 sl.

²⁸ A. Luschin-Ebengreuth, Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters, 2. izd., Bamberg 1914, str. 344. Temu mnenju se pridružuje tudi A. Mell, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, Graz-Wien-Leipzig 1929, str. 86.

²⁹ S. Rietschel, Die Civitas auf deutschem Boden bis zum Ausgang der Karolingerzeit, Ein Beitrag zur Gesch. der deutschen Stadt. Leipzig 1894.

burg, ki pomeni utrjen kraj sploh, torej tako rimsko mesto kakor prazgodovinsko gradišče in srednjeveški grad, izvedene izraze burger, bourgeois itd. in imena krajev na burg, -bourg, -borough, -borgo itd. madž. vár = grad in város = mesto; slovanska mesta na -grad in variante tega izraza v raznih slovanskih jezikih ter gradjanin itd. za meščana iz izraza, ki prav tako pomeni prvotno utrjen kraj). Tako so nastale teorije o postanku vsaj dela meščanstva iz ministerialitete, o izvoru mestnega prava (nemški izraz burgrecht!) iz grajskega prava, in interpretacija izrazov civitas in urbs v virih kot mesto je Nemčijo 10. in 11. stoletja kar obljudila z mesti. Te teorije so pa naletele na nepremagljive težkoče. Staro svobodno plemstvo kakor tudi ministeriali in vitezi na eni strani in meščanstvo na drugi strani sta in ostaneta dva po gospodarski funkciji in pravnem položaju ločena socialna razreda in težko si je mogoče predstavljati, da bi se mogel razviti drugi iz prvega. Grad, stolna cerkev, samostan itd. z njimi pripadajočim ozemljem kot mestna imuniteta na eni strani in poleg njih obstoječa meščanska naselbina na drugi strani imata povsem različno gospodarsko funkcijo in se tudi pravno ločita druga od druge in si je težko predstavljati, kako bi moglo biti v začetku drugače in bi druga tvorila sestavni del prve. Predvsem se je pa pokazalo, da je bilo v Nemčiji do konca 11. stoletja obzidanih le enajst mest, od katerih so vsa razen enega stara rimska mesta, med tem ko nastajajo druge meščanske naselbine kot odprti trgi (fora) in to tudi v primerih, kjer nastajajo poleg že obzidane večinoma cerkvene naselbine (civitas, urbs); šele pozneje so te naselbine dobile obzidje.³⁰ Zgoraj omenjene znake povezanosti med gradom in mestom si je mogoče pojasniti drugače: meščanska naselbina ni mogla nastati kjerkoli, ampak le pod zaščito cerkvenega ali posvetnega velikaša;³¹ duhovščina in plemstvo predstavljata za meščanske obrtnike in trgovce glavne odjemalce njihovih produktov in blaga;³² razen tega so prometna pota, ki pridejo v poštev za trgovanje, obenem tudi vojaška pota, ki interesirajo fevdalce, ob teh potih in zlasti na križiščih teh potov nastanejo gradovi, pod njimi pa mesta.³³

S. Rietschel je pisal leta 1905, da so pač definitivno minili časi, ko so začenjali zgodovino mest v Avstriji z urbes in civitates 9. do 11. stoletja in da more veljati kot ugotovljeno, da so bila ta mesta ustanovljena kot tržne naselbine in da pred 12. stoletjem gotovo niso bila obzidana.³⁴ Današnji avtorji so si na jasnem, da pomeni urbs grad in je torej sinonim za castrum še v virih 12. stoletja tudi pri krajih, kjer je tedaj poleg gradu že obstajala ali pa pozneje nastala meščanska naselbina. Če se torej pri Lipnici v listini od ca. 1150 imenuje urbs, pomeni to grad, ki se v drugih listinah pri istem kraju imenuje castrum,

³⁰ S. Rietschel, Markt und Stadt..., str. 106, 125 sl., 151 in passim. Isti, Das Burggrafenamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädten während des früheren Mittelalters, Leipzig 1905, str. 321 sl.

³¹ S. Rietschel, Markt und Stadt..., str. 40.

³² W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, I^o, 134 sl.

³³ H. Pirenne, n. o. m., str. 120.

³⁴ S. Rietschel, Das Burggrafenamt..., str. 82—83.

urbis prefectus v listini 1172 je njen gradišnik, Burggraf, torej komandant gradu, ki se v drugih listinah imenuje castellanus, medtem ko je bila meščanska naselbina, forum, ki se prvič imenuje leta 1170, tedaj še neobzidana.³⁵ Tudi za Gradec je danes priznано, da pomeni urbs v listini 1164 isto kar na drugem mestu iste listine castrum, to je grad, da sta prav tako identična urbs v listini ca. 1175 in castrum v listini leta 1172, da je prefectus urbis 1136 ista funkcija kakor burgravius leta 1185 ali castellanus 1190, da se pa pod gradom razvije meščanska naselbina, katere nastajanje nakazujejo besede »in suburbano castris Graece« in »in turribus licet forensibus« 1164, ki se nato leta 1172 prvič imenuje forum, medtem ko njeno obzidje šele sto let (1265) kasneje dokazuje Otokarjev urbar, čeprav je morda obstajalo že nekaj časa prej.³⁶ Na Koroškem pomeni pri Brežah urbs leta 1121 še grad, torej isto kakor v številnih drugih listinah castrum, in prefectus de Friesach leta 1155 in 1161 je isti funkcionar, ki se omenja v številnih drugih listinah kot castellanus ali purchravius; urbs torej ni identična s forum, čeprav je dejstvo, da dobe Breže kot prva meščanska naselbina na tu obravnavanem ozemlju obzidje, potem povzročilo, da dobi beseda urbs kmalu drug pomen.³⁷ Pri Spodnjem Dravogradu pomeni »urbem forum Traberch« med 1193 in 1220, da se razlikuje med trgom in med urbs, ki pomeni isto kar v tem in drugih virih castrum, torej grad.³⁸ In končno je pri koroškem Strassburgu urbs 1180 identična s castrum tega kraja, ki se omenja v drugih in celo v istem viru, nikakor pa ne s forum, ki se prvič omenja okrog 1200, saj govori še listina od 1229 o trgu gradu Strassburg (forum... urbis Straszburgh).³⁹ Beseda urbs pomeni torej v začetku nedvomno grad in je kakor pri civitas problem za raziskovalca le v tem, kdaj in kje beseda nima več tega pomena in začne označevati mesto.

Drugi izraz v virih, ki bi mogli ob njem omahovati med tolmačenjem kot grad ali kot naselbina meščanov, burgum ali burgus,

³⁵ H. Pirchegger, *Gesch. der Steiermark I*, str. 380 in druga izdaja, str. 432, ter S. Rietschel, *Das Burggrafenamt...*, str. 71, na podlagi listin pri Zahnu I, 296, št. 285, Gradivo IV, 149, št. 269 (urbs), pri Zahnu I, 518, št. 549 (urbis prefectus), pri Zahnu I, 481, št. 514 (forum), in drugih listin pri Zahnu in v Gradivu, kjer se omenja castrum in castellanus.

³⁶ Fr. Popelka, *Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Stadt Graz*, *Zeitschr. d. Hist. Ver. f. Steiermark XVII*, 1919, str. 165, 167, 168, 176, 178, in H. Pirchegger, *Gesch. d. Steiermark*, str. 383, ter S. Rietschel, *Das Burggrafenamt...*, str. 71, po Zahnu, UB I, 171, št. 172; 451–52, št. 484; 514, št. 546; 516, št. 548; 537, št. 565; 618, št. 642 (= Gradivo IV, 358, št. 704); 688 sl., št. 701 (Gradivo IV, 387, št. 774) in po A. Dopsch, *Österreich. Urbare II*, str. 58.

³⁷ Karlheinz Zechner, *Die Rechte der Kärntner Städte im Mittelalter und ihr Zusammenhang mit den Stadtrechten ausserhalb Kärntens*, *Würzburg 1938*, str. 89; S. Rietschel, *Das Burggrafenamt...*, str. 71; urbs 1121, Jaksch, MC I, 87, št. 46; MC III, 227, št. 564; prefectus Jaksch, MC III, 368, št. 959; MC III, 382, št. 1014 = Zahnu, UB I, 359, št. 368.

³⁸ Gradivo IV, 428, št. 855, Jaksch, MC III, 548, št. 1426.

³⁹ K. Zechner, n. o. m., str. 117; Jaksch, MC I, 238, št. 316, MC II, 8, št. 540; MC I, 405, št. 521 = Gradivo V, 253, št. 508.

pa nikakor ne pomeni Burg, ampak suburbium gradu, torej naselbino meščanov.⁴⁰ Zanimiv je vir iz leta 1269 iz bližine tu obravnavanega ozemlja, ki direktno izenačuje burgum in forum.⁴¹ Na našem ozemlju se ta termin pojavlja redko, vendar je tu važna listina iz leta 1184 do 1192, kjer bamberski škof oprošča šentpavelski samostan mitnine za živila za lastno uporabo »in burgo nostro Villaci« in sicer na eni strani zato, ker se prav pri Bambergu uporablja burgum kot sinonim za forum, na drugi strani pa zato, ker je to v resnici najstarejši vir, ki pri Beljaku nedvomno izpričuje eksistenco meščanske naselbine.⁴² Manj važne so druge omembe tega izraza: Breže se tako imenujejo le v dveh tujih pripovednih virih o poti angleškega kralja Riharda po Koroškem v letu 1192, Ptuj in Gradec le v neki papeški listini iz leta 1222, Št. Vid na Koroškem le v neki listini velikovskega prošta Ulrika iz leta 1263.⁴³

Bolj pogosto kakor purgum se pojavljajo v virih za naše ozemlje burgenses: leta 1158 se pojavljajo med pričami za ministeriali burgenses vsekakor iz Brež; med 1164 in 1167 se pojavlja Viljem, ki je burgensis v Brežah; 1173 se pojavlja med pričami zopet več breških burgenses, med njimi Hainricus monetarius; nelokalizirani so neki burgenses, ki se omenjajo v listini za Aniško dolino od ca. 1180, med njimi scutarius in faber; 1211 se omenjajo burgenses de Villiaco, ki so vetrinjskemu samostanu porušili njegovo hišo; isto leto se pri koroškem Weitensfeldu omenjajo eiusdem fori burgenses; 1217 se burgensibus prefati fori (Velikovca) dovoli, da ne plačujejo mostnine, če prenašajo preko mostu stvari za lastno uporabo, kar se potrdi 1218; leta 1221 slede med pričami za vitezi (milites) kranjski burgenses; po listini med 1220 in 1224 je kupil vetrinjski opat hišo s pritiklinami »v naši vasi (villa) Maribor« a Gotscaleo pellipario burgense nostro; 1233 se pojavljajo kot priče burgenses iz Knittelfelda, 1245 iz Velikovca, 1253 se omenja burgensis iz koroškega Št. Vida in ko preda 1261 oglejski patriarh Ulriku Spanheimovcu Slovenj Gradec in še nekaj drugih krajev v do-smrtni fevd, morajo priseči »ministeriales et burgenses omnes predictorum castrorum et locorum«, da bodo zvesti vojvodi do njegove smrti, potem jih pa bodo izročili patriarhu, »dicti castellani ac ministeriales et burgenses« morajo pa potem ponavljati to prisego vsaka tri

⁴⁰ S. Rietschel, Das Burggrafenamt..., str. 120. Register IV. zv. Gradiva tolmači burgum kot grad, register V. zv. pa bolj pravilno kot mesto.

⁴¹ »in dicto foro erigendo seu burgo«, H. Wiesflecker, Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten, I. Band, Innsbruck 1949, str. 220—21, št. 826.

⁴² Gradivo IV, 354, št. 695; Jak sch, MC III, 488, št. 1298; za Bamberg S. Rietschel, Markt und Stadt..., str. 108. Izraz burgum za Beljak se ponavlja tudi v potrdilih tega privilegija 1252 in 1264 (Jak sch, MC IV, 402, št. 2476; 612, št. 2838).

⁴³ Gradivo IV, 408, št. 817 = Jak sch, MC III, 535, št. 1397; Gradivo IV, 410, št. 818; Gradivo V, 183—184 = Zahn, UB II, 287, št. 196, Jak sch, MC IV/2, 590, št. 2793.

leta.⁴⁴ Pri interpretaciji teh listin stoji večina avtorjev na stališču, da pomeni burgenses isto kakor cives ali forenses v drugih listinah in so si na jasnem, da gre tu za meščane.⁴⁵ Drugačnega mnenja je A. Mell, ki trdi, da so se vsi prebivalci, ministeriali in svobodniki, ki so živeli znotraj utrjene »Burg« in morali skrbeti za njeno obrambo, imenovali burgenses-Burgmannen, iz česar je nastala označba Bürger, lat. civis; kasneje izenačenje burgenses s forenses in cives in jih označuje kot Marktinsassen, kar naj bi predstavljalo očitvidno kasnejši stadij razvoja, če ta trditev ni v protislovju s prejšnjo.⁴⁶ Za to trditev se Mell sklicuje le na Hasenöhrla in če popravimo tiskovno pomoto v njegovem citatu (»Hasenöhrl in Ö. G. A. XLVII, S. 120 f.« pomeni v resnici Hasenöhrlovo razpravo »Beiträge zur Geschichte des deutschen Privatrechts in den österreichischen Alpenländern, Archiv f. öst. Geschichte, 97. Band, Wien 1909, str. 121 sl.), najdemo pri Hasenöhrlu v resnici isto trditev, na str. 123 pa tudi identificiranje burgenses z meščani, za to svojo trditev se pa Hasenöhrl sklicuje le na tri viře: na listino od 1211, kjer salzburški nadškof kupi od nekega plemiča grad Huonsperch, ki ga bo prevzel po smrti dotičnega plemiča, in se z njim dogovori, »ut non ponemus in praedicto castro aliquem burgensem, nisi quem saepedictus nobilis duceret eligendum,«⁴⁷ na zgoraj omenjeno listino kranjskih burgenses od 1221 in na zgoraj omenjeno listino od 1261. Od teh treh virov more predstavljati problem le prva listina, ki se pa ne tiče tu obravnavanega ozemlja in kjer je taka uporaba besede burgensis morda le napaka pisarja listine. Pri Kranju nas vrstni red prič, ki je očitvidno edini Hasenöhrllov motiv (za milites slede kranjski burgenses, potem Cvnradus puer = oproda in potem Cvnradus de Cower, Colo de Velac et alii multi), nikakor ne sili, da bi dali besedi drugačen pomen kakor drugod, pri listini 1261 je pa očitvidno, da gre za meščane iz Slovenjega Gradca, ki je tedaj že znan kot meščanska naselbina.

⁴⁴ 1158 Jaksch, MC I, 165, št. 201; 1164–67 Zahn, UB I, 457, št. 491, reg. Jaksch, MC III, 404, št. 1077; 1173 Gradivo IV, 270, št. 533, Jaksch, MC I, 214, št. 279; ca. 1180 Zahn, UB I, 579, št. 613; 1211 Gradivo V, 94, št. 173, Jaksch, MC IV, 55, št. 1654; Weitensfeld 1211 Jaksch, MC I, 332, št. 433; 1217 Gradivo V, 151, št. 280, Jaksch, MC IV, 90, št. 1748, MC IV, 99, št. 1772; 1221 Gradivo V, 181, št. 348, Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain (= Schumi, UB) II, 32, št. 42, Jaksch, MC IV, 121, št. 1829; 1220–24 Gradivo V, 173, št. 329, Zahn, UB II, 302, št. 211, Jaksch, MC IV, 109, št. 1808; 1233 Zahn, UB II, 402, št. 301; 1245 Gradivo V, 413, št. 874, Jaksch, MC IV, 321, št. 2293; 1253 Zahn, UB III, 198, št. 128, Jaksch, MC II, 65, št. 611, MC IV, 445, št. 2545; 1261 Schumi, UB II, 227, 229, št. 290, 291, Jaksch, MC IV, 573, 574, št. 2761 (prim. za analizo listine F. Zwitter, Starejša kranjska mesta..., str. 9).

⁴⁵ A. Luschin-Ebengreuth, n. o. m., str. 347; H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark I, str. 386, 390; F. Zwitter, Starejša kranjska mesta..., str. 16. Register h Gradivu IV tolmači izraz kot grajski prebivalci, register v Gradivu V pa opozarja na geslo mesto.

⁴⁶ A. Mell, n. o. m., str. 86, 211.

⁴⁷ Po A. v. Meiller, Regesta archiepiscoporum Salisburgensium inde ab anno MC VI usque ad annum MCCXLVI — Regesten zur Geschichte der Salzburger Erzbischöfe..., Wien 1866, str. 200, št. 134, zdaj celoten tekst listine Hauthaler-Martin, Salzburger Urkundenbuch III, 150, št. 646.

Zgoraj navedeni podatki o izrazu *burgensis*, ki bi se dali pač še dopolniti z drugimi srednjeveškimi viri, dokazujejo, da gre za prebivalce krajev, ki so iz drugih virov znani kot meščanske naselbine, listine jih često spravljajo direktno v zvezo s forum, v nekaterih primerih je mogoče ugotoviti, da so oni obrtniki. Sam izraz je mogel nastati kot označba za obrtnike in trgovce v že prej obzidanih rimskih mestih, ki so jih Germani imenovali *purg*, in se prenesti nato na obrtnike in trgovce, ki so se naselili v *purgum* pod srednjeveškim gradom, ki je bil prvotno neobzidan; niti izraz sam niti viri sploh in za tu obravnavano ozemlje posebej nas ne silijo, da bi konstruirali nek poseben socialni razred, ki bi obstajal iz dveh tako različnih sestavnih delov kakor so ministeriali in sploh grajske posadke na eni strani in meščanski obrtniki in trgovci na drugi strani.

Čeprav je večina srednjeveških meščanskih naselbin nastala pod gradovi, čeprav je še pred postankom gradov fevdalcev slovanski izraz za utrdbo podlaga za postanek krajevnega imena pri Gradcu,⁴⁸ pri Slovenjem Gradcu, pa tudi pri koroškem Gradesu,⁴⁹ in čeprav je seveda še večje število meščanskih naselbin, ki se jim imena končujejo na *-burg*, sta si vendar grad in meščanska naselbina gospodarsko in pravno med seboj tuja. Ugotovitev, da je grad povsod izvzet iz mestnega sodstva in uprave in podrejen le mestnemu gospodu, je sicer menda izrečno napisal le K. Zechner, vendar pa mislim, da gre tu za splošno pravilo, ki je znano vsakemu raziskovalcu naših starejših mest.⁵⁰ Če na drugi strani trdi K. Zechner, da so Breže v 12. stoletju vodili predvsem ministeriali in duhovniki, moramo vprašati po smislu te trditve.⁵¹ Mesta so bila seveda odvisna od svojih mestnih gospodov. Razen tega je danes dognano, da meščanske naselbine v prvem času svojega obstoja niso same volile svojih sodnikov, ampak jih je imenoval mestni (ali trški) gospod, in ti sodniki so bili včasih iz vrst ministerialov, tudi gradišnikov. Vse to pa seveda ne govori proti ostri razliki med ministeriali in meščani, saj bi mogli sicer po analogiji sklepati, da tudi med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki ni bilo ostre razlike. Proti tej ostri razliki bi bilo mogoče navesti kot argument še eksistenco mestnih patricijev, ki jih dunajski in nekateri drugi viri imenujejo *Erbbürger*, to je meščanov, ki morejo imeti — kakor plemiči — prave fevde, ki stoje v rodbinski zvezi s plemstvom, se v vrsti prič včasih navajajo sredi med plemiči in so včasih oproščeni plačevanja mestnih davkov, ter dejstvo, da imamo nekaj primerov, da član plemiške rodbine postane meščan in obratno. Nekaj mestnih patricijev in nekaj primerov, da ministeriali prestopajo v meščanstvo, imamo v Gradcu, nekaj patricijskih rodbin je v Št. Vidu ob Glini, kjer je v enem primeru sin ministeriala meščan, beseda *Erbbürger* se pojavlja v koroškem St. Leonhardu, za Breže je trdno dokazano pač samo, da je ena veja iste rodbine meščanska, dve drugi pa ministerialski, v Ljubljani obstoji nedvomno

⁴⁸ Fr. Popelka, n. o. m., str. 160—61.

⁴⁹ K. Zechner, n. o. m., str. 192.

⁵⁰ K. Zechner, n. o. m., str. 148.

⁵¹ K. Zechner, n. o. m., str. 97.

nekaj patricijskih rodbin, med njimi v prvi vrsti Porgerji.⁵² Kar se tiče gospodarske razlike med patriciji in med ostalimi meščani, je proti Luschinovemu mnenju, da patriciji žive od zemljiške rente in ne od trgovine, in proti Voltelinijevemu mnenju, da se oni sicer bavijo s trgovino, da so pa oni edini zemljiški posestniki v mestih in da morejo biti drugim meščanom podeljene hiše le od njih, prevladalo mnenje L. Grossa, ki se z njim za Gradec strinja tudi Fr. Popelka, da se oni ne le bavijo s trgovino, ampak tudi niso izključni meščanski zemljiški posestniki v mestih, ampak je razlika med njimi in drugimi meščani le v njihovem večjem premoženju.⁵³ Za nas najbolj važno je pa vprašanje o izvoru mestnih patricijev in tu trdi Luschin, da so oni deloma izšli iz ministerialov in vitezov, L. Gross poudarja, da so nekateri izšli tudi iz obrtnikov, njihov deloma plemiški izvor poudarja Popelka, K. Zechner trdi, da je nastal patriciat v veliki meri iz plemstva, za njim ponavlja trditev, da so patriciji pač nastali iz plemstva, H. Braumüller, medtem ko za ljubljanske patricije doslej nihče ni trdil, da bi nastali iz plemstva in F. Gestrin vidi v njih produkt socialne diferenciacije v okviru meščanstva.⁵⁴ Vprašanje o izvoru patricijskih rodbin bi bilo vredno še študirati, podoba je, da ta izvor ni pri vseh rodbinah isti, a če imamo pred očmi dejstvo, da patricijske rodbine nimajo nikakega bistvenega deleža pri ustanovitvi meščanske naselbine (tak delež bi imele, če bi bili patriciji res edini meščanski zemljiški lastniki v mestu) in da se te rodbine pojavljajo sploh le v nekaj mestih in so zelo maloštevilne, iz samega dejstva, da so nekatere med njimi plemiškega izvora, ker jih je pač privlačevalo meščansko pridobivanje, še ne smemo sklepati, da bi ljudje plemiškega izvora predstavljali kak bistven sestavni del nastajajočega meščanstva. Teze F. Cusina o vlogi, ki so jo pri formiranju tržaške komune igrali milites in valvassori, tu ne pridejo v poštev, ker je bil razvoj v Trstu in istrskih mestih povsem svojstven, drugačen od mest v notranjosti.⁵⁵

Nekdanje naziranje, da so na dvorcih in pristavah velikih zemljiških gospodov nastale naselbine nesvobodnih obrtnikov, ki so v začetku delali le za zemljiškega gospoda, pozneje so pa delali tudi za druge in si priborili osebno svobodo in da so tako nastala mesta in meščanstvo, je danes v znanosti opuščeno. Nemški zgodovinar Georg von Below ima brez dvoma zaslugo, da je proti tej »hofrechtliche Theorie« dokazal, da taki dvorci sicer ponekod obstoje in da oni celo še žive dalje v mestih kot imunitete zemljiških gospodov, ki pravno ne

⁵² Za Gradec Fr. Popelka, n. o. m., str. 240 sl., str. 284, prim. H. Pirchegger, *Gesch. d. Steiermark* I, 385 in druga izdaja str. 439; za koroška mesta K. Zechner, n. o. m., str. 18–20, 85, 97–98; za Ljubljano Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta...*, str. 46–47, J. Zontar, *Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije*, *Glasnik Muz. dr. za Slovenijo* XIII, 1932, str. 22–23, F. Gestrin, *Doneski k zgodovini Ljubljane v sr. veku*, *ZČ* V, 1951, str. 197 sl.

⁵³ Lothar Gross, *Zur Frage der Wiener Erbbürger*, *Mitt. d. Vereins f. Gesch. der Stadt Wien* I, 1920, str. 39 sl. Fr. Popelka, n. o. m., str. 241–42.

⁵⁴ Literatura k prejšnjim opombam, posebej K. Zechner, n. o. m., str. 151, H. Braumüller, n. o. m., str. 180–1, F. Gestrin, n. o. m., str. 197.

⁵⁵ F. Cusin, *Appunti...*, str. 60, 66.

spadajo pod mestno oblast, da se pa ne da dokazati, da bi iz njih nastale meščanske naselbine; za te naselbine je značilno, da so njihovi prebivalci po veliki večini osebno svobodni obrtniki in trgovci, one nastanejo poleg imunitet, ki ostanejo še dalje izvzete iz mestne oblasti, in ne iz njih.⁵⁶ Za mesta na tu obravnavanem ozemlju te teorije ni zastopal izrazito noben historik. V virih se tudi pri njih omenja ponekod *curtis* ali *curia*, treba se je pa vprašati, ali gre pri tem le za posamezno hišo ali za večji dvorec, razen tega pa seveda tudi, v kakšnem razmerju je ta dvorec do meščanske naselbine; jasno je seveda, da tudi v teh mestih obstoje večje imunitete in posamezne svobodne hiše. Pri kranjskih mestih je takih imunitet in svobodnih hiš mnogo, dvorec se pa omenja kot *curtis* 1074 in *curia* 1291 le pri Škofji Loki, a tudi tu je on v Stari Loki in ne v meščanski naselbini Škofji Loki.⁵⁷ Na Koroškem se pri Brežah *curtis* omenja že 860 in nato v številnih virih vse do okrog 1200.⁵⁸ Eden od teh virov iz let 1090—1106 razlikuje pri krških alodih, podeljenih v fevd, »*Fresaci curtis una*« in »*Friesacense insuper forum cum 10 mansis*«, torej dvor in meščansko naselbino. Staro *curtis* danes lokalizirajo na Petersberg, torej ne na mesto kasnejše meščanske naselbine.⁵⁹ Tudi pri Velikovcu vidimo iz formulacij 1105—26 »*medietatem fori Judeorum et curtis ibidem positam*« in 1147 »*medietas eiusdem fori et curtis stabularia*«, da se jasno razlikuje med *forum* na eni strani in med dvorcem (pristavo) na drugi strani.⁶⁰ Od ostalih koroških mest omenja pri Beljaku že cesarska listina od 979 »*quandam curtem quae vocatur Fillac*« obenem z gradom in cerkvijo.⁶¹ Vsa ta poslopja se nahajajo pač v najstarejšem vzvišenem delu mesta okrog cerkve, ne v središču načrtno ustanovljene meščanske naselbine.⁶² Dvor z gradovi in drugimi pritiklinami se omenja 1147 tudi pri koroškem Št. Vidu, ne da bi bil ta dvor točneje lokaliziran.⁶³ Od krajev, ki so pozneje postali trgi oziroma mesta, se *curtis* omenja že

⁵⁶ G. v. Below, *Territorium und Stadt*, München u. Leipzig 1900, str. 299 sl.

⁵⁷ Za imunitete Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta...*, str. 15—16, 37 sl. in Razvoj ljubljanskega teritorija, n. o. m., str. 158 sl., za Škofjo Loko posebej *Starejša kranjska mesta...*, str. 11—12.

⁵⁸ 860 Gradivo II, 134—35, št. 172, Jaksch, MC III, 12, št. 27; k 890 Gradivo II, 226, št. 296, Jaksch, MC III, 25, št. 62; 927 Gradivo II, 280, št. 368, Jaksch, MC III, 33—34, št. 89, Zah n, UB I, 22, št. 18; za listine 982, 984, 1051 in 1057 gl. zgoraj opombo 7; 1090—1106 Gradivo III, 231—32, Jaksch MC I, 84, št. 59. Ne na to glavno *curtis*, ampak na posamezne hiše, ki se tudi tako označujejo, se pač nanašajo podatki o admontskem *locus curtis* v Brežah od 1139 (Zah n, UB I, 182, št. 178), 1147 (Zah n, UB I, 267, št. 258), 1185 (Zah n, UB I, 613, št. 641) in 1187 (Zah n, UB I, 662, št. 684) in podatki o dveh *curtes* v Brežah, podeljenih v fevd od krške proštije, od ca 1200 (Gradivo IV, 469, št. 923 in obsežnejše Jaksch, MC II, 8, št. 540).

⁵⁹ K. Ginhart, *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes St. Veit*, v *Die Kunstdenkmäler Kärntens*, Klagenfurt, Bd. VI, 1, str. 675.

⁶⁰ 1105—26 Jaksch, MC, *Ergänzungsheft*, Kl. 1915, str. 6, št. 3048. 1147 Gradivo IV, 152, št. 237, Jaksch, MC III, 325—26, št. 838.

⁶¹ Gradivo II, 363, št. 468, Jaksch, MC III, 63, št. 150.

⁶² G. Moro, n. o. m., str. 10, 14.

⁶³ Gradivo IV, 129, št. 231; Jaksch, MC III, 323, št. 831.

898 pri Krki, okrog 1200 pa v trgu Strassburg, salzburška curia 1183 v Labudu.⁶⁴ Zelo malo se pojavljajo izrazi *curtis*, *curia* in sl., ki jih itak ne smemo vedno razlagati v smislu kakih večjih dvorcev zemljiških gospodov, pri mestih nekdanje Štajerske: pri Ptujju poleg že omenjenih *curtilia loca* le še 1203, ko podeli salzburški nadškof Admontu *locum curtis*, 'kjer gre očitno le za eno hišo, osvobodeno od dajatev Salzburgu, v Mariboru se le 1202—20 govori o neki curia »sub castro Marpuch«, torej pod gradom na Piramidi in ne v meščanski naselbini, pri Gradcu se v že omenjeni listini od 1164 govori o tria *curtifera* in *suburbano castri Graece sita*«, ki so pa »certisque terminis a ceterorum habitaculis distincta« in predstavljajo le imuniteto treh samostanu Reun podložnih hiš.⁶⁵

O pravih dvorcih zemljiških gospodov smemo torej govoriti le pri majhnem številu mest, največ pri koroških mestih, kar je pač v zvezi s tem, da je bilo v tej deželi pridvorno gospodarstvo bolj razvito kakor na Štajerskem in na Kranjskem, ki sta bili v splošnem kolonizirani kasneje. Podatki o teh dvorcih so skromni, vendar nam celo oni dovoljujejo v večini primerov razlikovanje med mestom dvorca in med mestom meščanske naselbine in tako ne dajejo nikake opore konstrukciji, ki bi hotela izvajati meščane iz nesvobodnih obrtnikov na teh dvorcih.

Below, ki mu je v negativnem oziru uspelo dokazati, da se mesta niso razvila iz dvorcev nesvobodnih obrtnikov, je mogel pa v pozitivnem oziru postaviti le trditev, da predstavlja izhodišče razvoja mestne ustave mestna občina, da ima skoraj vsako mesto svoje soseskino zemljišče in da obstoji tu analogija z vaško sosesko.⁶⁶ Trditev, da predstavlja mestna občina, *universitas civium*, *gemain der purger*, ki obstoji že v času, ko je mestni sodnik imenovan od mestnega gospoda, izhodišče mestne ustave, je brez dvoma pravilna, prav tako trditev, da imajo mesta prav tako kakor vasi svoje soseskine pašnike in gozdove. Še pred mestno občino so pa morali eksistirati meščani in tu Below sicer govori o močnem doseljevanju v mesta, ne razlaga pa izvora meščanov. V dosledni izvedbi pa ta teorija trdi, da so bila mesta prvotno vasi, ki se je v njih potem eventuelno razvila obrt in trgovanje, nato pa so bila s privilegiji povzdignjena v trge oziroma pozneje v mesta, njihovi prebivalci pa v meščane. Ta teorija, da so mesta prvotno »kolonizacijske vasi«, je bila zastopana tudi pri nas⁶⁷ in proti njej sem že

⁶⁴ Krka 898 Gradivo II, 238, št. 319, J a k s c h, MC I, 42, št. 4 (*curtem qui dicitur Gurca*); Strassburg ca. 1200 J a k s c h, MC II, 8, št. 540 (*Item Pilgrimus dapifer habet mancipia et curtem in foro Straszburgh*); Labud 1183 J a k s c h, MC I, 243, št. 326 (*in curia domini archiepiscopi Salzeburgensis in Lauent*).

⁶⁵ Ptuj 1203 Gradivo V, 35, št. 46, Z a h n, UB II, 102, št. 61; Maribor 1202 do 1220 Gradivo V, 34—35, št. 44, J a k s c h, MC III, 593—94, št. 1514, Z a h n, UB II, 209, št. 137 (k ca. 1215); Gradec 1164 Z a h n, UB I, 451, št. 484.

⁶⁶ G. v. B e l o w, *Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde*, Düsseldorf 1889.

⁶⁷ F. r. B a š zlasti v oceni Wengertove knjige v Čas. zgod. nar. XXVIII, 1933, str. 55—57.

nastopil v razpravi Problemi zgodovine slovenskih mest;⁶⁸ ker je pa K. Zechner, ki seveda vse te literature ni poznal, 1938 ponovno postavil trditev, da je večina koroških mest nastala iz vasi,⁶⁹ naj mi bo dovoljeno, da se tu še enkrat bolj izčrpno vrnem na ta problem.

Mesta in trgi spadajo med naselja in zgodovinar, ki odgovarja na vprašanja o njihovem postanku, mora poleg pisanih virov upoštevati tudi druge vire, razen tega pa tudi rezultate raziskovalcev drugih strok, ki so jim podlaga za študij prav ti nepisani viri. Sem spadajo predvsem tločrti mest in trgov, ki so bili upoštevani v splošni diskusiji o njihovem postanku že dolgo, preden jih je za del tu obravnavanega ozemlja (Štajersko) prvi sistematično študiral tudi pod tem vidikom M. Sidaritsch.⁷⁰ Glavni rezultati njegove študije, ki sloni na franciscejskem katastru, bi bili za nas sledeči: od vseh mest in trgov nekdanje Štajerske pripada približno šestina (15,8 %), a od tega polovica vseh mest, tržnemu tipu (Platztypus), označenem po dominantnem položaju trga, a nobeno od njih nima podeželskega značaja (t. j. ne sklenjene vrste hiš, prevladujočih nizkih hiš itd.); dve tretjini vseh naselij, med njimi ostala polovica mest, pripada cestnemu tipu (Strassentypus), ki ga označuje razširjena cesta (S. razlikuje tu še dva podtipa, drugega z dolgo, pravokotno glavno cesto), od tega tipa ima manj kakor polovica naselij (35 od 82) podeželski značaj; ostalo šestino, kamor spadajo izključno le trgi, predstavlja gručasti tip, ki se ne razlikuje bistveno od gručaste vasi, tu ima od 20 naselij 17 podeželski značaj. Sidaritsch pri prvem in pri drugem tipu izključuje postanek iz vasi, tu gre za naselja, ki so bila ustanovljena z namenom, da bi bila tržišča, le pri tretjem tipu dopušča tak postanek. Arhitekt H. Wengert se v svoji knjigi Die Stadtanlagen in Steiermark⁷¹ omejuje na mesta; za trge konstatira le, da tisti trgi, ki so nastali iz vasi s podelitvijo tržne pravice, v splošnem ne prihajajo v poštev za razvoj v mesta, in ga zato zanimajo le trgi, ki so bili ustanovljeni kot trgi in ki jih označuje sklenjena vrsta hiš (z izjemo kapi in pa prehodov med hišami tam, kjer so te obrnjene s končno stranjo proti cesti), grupacija vseh hiš okoli tržnega prostora, njihova precej enaka širina; mesta so mu nastala ali iz odprtih trgov ali s presaditvijo naselbine na drugo mesto ali z ustanovitvijo na deviških tleh; pri tem razlikuje po tločrtu več tipov mest, porazdeli mesta na te tipe in objavlja njihove tločrte po franciscejskem katastru. Pri koroških mestih in trgih razlikuje K. Ulbrich štiri tipe po načrtu ustanovljenih mest in trgov (cestni trg, prehod od cestnega na pravokotni trg, pravokotni trg, cestno mesto in trg), tržni kraj iregularne oblike in tip, ki predstavlja razvito vas.⁷² Pod njegovim vplivom razlikuje tudi

⁶⁸ N. o. m., str. 241—42.

⁶⁹ K. Zechner, n. o. m., posebej str. 6, 16, 139.

⁷⁰ M. Sidaritsch, Die steirischen Städte und Märkte in vergleichend-geographischer Darstellung (Zur Geographie der Deutschen Alpen-Festschrift Robert Sieger, Wien 1924. Str. 161—187).

⁷¹ H. Wengert, Die Stadtanlagen in Steiermark. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Städtebaues. Graz 1932.

⁷² K. Ulbrich, Städte und Märkte in Kärnten, Mitt. d. Geogr. Ges. in Wien, 82. Bd., 1939, str. 193—222.

V. Paschinger v zadnji izdaji svoje »Landeskunde von Kärnten« med razvitimi vaškimi naselji in med po načrtu ustanovljenimi trgi in mesti, kamor spada večina koroških tržnih naselij.⁷³ Ulbrichova razprava kombinira geografsko problematiko z umetnostnozgodovinsko; s te strani pride za tu obravnavano ozemlje zelo malo v poštev razprava A. Klaara »Der mittelalterliche Städtebau in Österreich bis zum 13. Jahrhundert«, ki izraža razen tega poleg nekaterih zanimivih idej nerazumevanje za gospodarski pojem mesta in sploh precejšnjo zmedenost pojmov, značilno tudi za druge razprave knjige, v kateri je ta razprava izšla, pač pa je dragocena objava tločrtov koroških in štajerskih mest v »Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler«.⁷⁴ Med slovenskimi geografi se je A. Melik najprej v razpravi Razvoj Ljubljane izrekel za tezo o ustanovitvi tega mesta po načrtu, nato pa v svoji Sloveniji izrekel splošno mnenje, da je bila večina tržnih krajev, kakor imenuje skupaj mesta in trge, ustanovljena na novo in ni nastala s podelitvijo tržnih pravic že obstoječi vasi; tržni prostor mu dokazuje sistematično zasnovo, on razlikuje več tipov tločrt, le eden od njih, ki spominja na gručasto vas, je nastal verjetno z vasi.⁷⁵ Pri primorskih mestih razlikuje F. Cusin mesta rimskega izvora »a forma regolare« in »città baronali« iz srednjega veka »di forma allungata«.⁷⁶ Ti avtorji se deloma razlikujejo v svojih klasifikacijah, zgodovinar bo vedno kontroliral n. pr. trditve, ali predstavljajo tločrti franciscejskih katastrov prvotne tločrte teh naselij, in tudi druge njihove trditve. Kljub temu pa obstoji med njimi soglasje v tem, da le za manjšino meščanskih naselbin in to za manj pomembne domnevajo, da so nastale tako, da je bila že obstoječa vas s privilegijem povzdignjena v trg, medtem ko jim je pri večini, in to prav pri pomembnejših naselbinah, sistematična zasnova posebnih tipov, ki nimajo analogije pri agrarnih naseljih, dokaz, da so bile ustanovljene na novo s posebnim ozirom na njihovo tržno funkcijo.

Če preidemo na pisane vire, moramo najprej ugotoviti, da se večina krajev, kjer so bila mesta in trgi, omenja v njih v času, ko še ni nikakih dokazov za obstoj meščanskih naselbin, in da so torej imena teh meščanskih naselbin večinoma prevzeta iz starejše dobe.⁷⁷ To je razumljivo, saj so na eni strani meščanske naselbine zaradi svoje gospodarske funkcije nastajale v pokrajini, ki je bila že naseljena, na drugi strani

⁷³ V. Paschinger, *Landeskunde von Kärnten und Osttirol*. 2. umgearb. Aufl. Klagenfurt 1949. Str. 216.

⁷⁴ A. Klaar, *Der mittelalterliche Städtebau in Österreich bis zum 13. Jahrhundert* (Die bildende Kunst in Österreich, Vorromanische und romanische Zeit. Hrsg. von Karl Ginhart. Baden bei Wien 1937. Str. 82–89). — G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. II. Abt. Österreich. I. Bd.: Die Kunstdenkmäler in Kärnten, Salzburg, Steiermark, Tirol u. Vorarlberg, hrsg. von D. Frey u. K. Ginhart, Wien-Berlin 1933.

⁷⁵ A. Melik, Razvoj Ljubljane, *Geografski vestnik* V/VI, Lj. 1930. str. 113, 121–23. — A. Melik, Slovenija, *geogr. opis*, I, Lj. 1936, str. 602, 612–14.

⁷⁶ F. Cusin, *Appunti...*, str. 73.

⁷⁷ Prim. za Štajersko H. Pirchegger, *Gesch. d. Steiermark* I, str. 380 do 395, za Koroško vse Zechnerjevo delo in tabelo pri Ulbrichu, n. o. m., str. 199–204, za Kranjsko Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta...*, str. 7–15.

je pa znano, da je razvoj meščanskih naselbin v srednjem veku v veliki meri odvisen od moči njihovega gospoda, da ima vsako mesto in trg svojega mestnega oziroma trškega gospoda in da mesta in trgi nikakor ne nastajajo iz svobodnih vasi, kakor pravilno poudarja S. Rietschel.⁷⁸

Pred meščansko naselbino se pa z istim imenom ne omenja samo grad ali dvorec zemljiškega gospoda ali pa cerkev, ampak včasih tudi že fara ali pa locus, kar da sklepate na obstoj večjega naselja. V nekaterih primerih se to naselje direktno imenuje villa, vas. Za enostavno logiko tistih, ki sklepajo, da se je tisto, kar se omenja kasneje, razvilo iz onega, kar se omenja prej, so to dokazi, da so se trgi in mesta razvili iz vasi. V sledečih izvajanjih, kjer seveda ne težim za izčrpnostjo, naj opozorim na to, da problem v resnici ni tako enostaven.

Znano je, da se Gorica v pisanih virih prvič pojavlja kot vas v listini od 1001, ki omenja »medietatem unius ville que Sclavorum lingua vocatur Goriza«, medtem ko se trg prvič pojavlja 1210, obzidje okrog trga 1329 in mesto 1398; sklepanje, da se je torej trg razvil iz vasi, bi bilo pa vendar napačno, ker je trg nastal na površju hriba, na katerem stoji grad, medtem ko leži vas pod hribom in se kot neobzidana vas omenja še v 14. in 15. stoletju, torej v času, ko obstoji istočasno že tudi trg oziroma pozneje mesto.⁷⁹

Kar se tiče kranjskih mest in trgov, sem mogel ugotoviti, da so pri Kamniku, Ljubljani in Škofji Loki prvotne naselbine in fare izven meščanske naselbine, da je nastanek meščanske naselbine s tem, da so vasi podeljene trške pravice, dokazan le pri Trziču (1492), verjeten pa tudi pri nekaterih drugih trgih, da za postanek meščanskih naselbin iz prve dobe nimamo direktnih pisanih poročil razen Pucljeve notice k letu 1256, ki govori o oppida noviter constructa, iz 14. in 15. stoletja imamo pa ustanovno listino Novega mesta, ki govori o novi ustanovitvi, in več listin o povzdignjenju trgov v mesta, pri čemer se pri Višnji gori že obstoječa meščanska naselbina presadi na drugo mesto.⁸⁰

Na Koroškem se označujejo kot villae štiri poznejša mesta in sicer prav ona, kjer smo že srečali dvor (curtis, curia) zemljiškega gospoda: Št. Vid, Velikovec, Beljak in Breže. Št. Vid se omenja kot villa 1131 in nato 1162, medtem ko se forum omenja prvič 1176;⁸¹ vprašanje, ali gre za isto naselje, kolikor je meni znano, še ni bilo postavljeno. Pri Velikovcu že sama dikcija cesarske listine od 1170 (Suum est enim universum ius eiusdem ville et forum et omnia fori iura ad voluntatem suam tantummodo dispensare) opozarja na to, da obstoji razlika med villa in forum.⁸² Beljak se označuje kot vas v kraljevski listini od 1060, kjer

⁷⁸ S. Rietschel, Markt und Stadt..., str. 41–42.

⁷⁹ Fr. Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, Glasnik Muz. dr. za Slov. I–VIII, 1919–27, pos. I, str. 4, 7, 8, 14 sl.

⁸⁰ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta..., str. 7–15, 19–20.

⁸¹ 1131 ac per medium ville sancti Viti, Jaksch, MC I, 101, št. 61 a; 1162 apud villam Sancti Viti in ecclesia, Gradivo IV, 224, št. 441, Jaksch, MC I, 178, št. 229; 1176 in foro nichil iuris habeat..., Jaksch, MC III, 452, št. 1206.

⁸² Gradivo IV, 259, št. 511; Jaksch, MC III, 429, št. 1140.

se ustanavlja »mercatum« (in villa, que vocatur Villach, ... mercatum statuimus), tako da je interpretacija te listine v zvezi z razlago pojma mercatum, o čemer bo govora kasneje.⁸³ Geografi poudarjajo pri teh treh mestih njihove načrtne tločrte, Ulbrich razen tega domneva pri Velikovcu in Beljaku prvotno tako imenovano cerkveno naselje (Kirchensiedlung: utrjeno naselje okrog cerkve), ki bi torej ne bilo identično s kasnejšim mestom.⁸⁴ Breže se imenujejo villa najprej v pripovednem viru Vita Chunradi archiepiscopi k dogodkom 1122—1125, kjer se njihovi prebivalci imenujejo cives, nato se pa še 1168 datira neka listina in villa Frisacensi.⁸⁵ Dejstvo, da se tu kot prebivalci villae imenujejo cives, nam v zvezi z že omenjenim dejstvom, da se Breže že prej imenujejo forum, in v zvezi s tem, da so nam breški cives tega časa znani tudi iz drugih virov, vsiljuje vprašanje, ali villa tu sploh pomeni vas, naselje pod zemljiškim gospodom, in ne morda meščansko naselbino. Že Rietschel je ugotovil, da se naselbine trgovcev, dokler so odprti trgi in ne obzidane, imenujejo v virih tudi villa.⁸⁶ Ta razlaga velja tudi za Breže, kar nam bodo potrdile analogije na Štajerskem. Da srednjemu veku ni bila tuja misel sistematične zasnove in ustanovitve meščanske naselbine, dokazuje presaditev foruma v Brežah, ki je bil prvotno na levem bregu reke Metnitz, na desni breg, kjer leži kasnejše mesto, v letih 1124—1130, nadalje pri Velikovcu dejstvo, da nastane poleg starega trga, ki leži v današnjem predmestju in je postal spanheimovski, po 1240 nov šentpavelski trg na mestu današnjega mesta, in končno tudi dejstvo, da leži prvotni Celovec, ki se prvič imenuje že kot trg med 1193 in 1199, na Goričici severno od Gline, medtem ko je bil današnji Celovec južno od Gline zgrajen kot trg med 1246 in 1252.⁸⁷ Jasno pa je, da so tudi na Koroškem nekateri manjši trgi nastali iz vasi.

Pri mestih in trgih nekdanje Štajerske, kjer je direktnih pisanih virov o njihovem postanku seveda zelo malo, poleg Sidaritscha in Wengerta tudi zgodovinar H. Pirchegger odgovarja na vprašanje, ali gre za nove ustanovitve ali za presaditev naselbine na drugo mesto ali za postanek meščanske naselbine v vasi. Iz njegovih izvajanj je razvidno, da je novih ustanovitev precej in to prav pri pomembnejših mestih. Pri presaditvah (transplantacija, Umsiedlung) je že Wengert opravičeno razlikoval med primeri, kjer je bilo staro naselje sploh opuščeno, in med primeri, kjer staro naselje obstoji kot vas dalje poleg novega (Stari Trg pri Slov. Gradcu, Altenmarkt pri Fürstenfeldu itd.).⁸⁸ Po mojem mnenju v tem drugem primeru sploh ni mogoče govoriti o presaditvi naselja, ampak kvečjemu sejma, saj ni nikakih dokazov, da bi prišli prebivalci novega trga iz starega naselja in ne od drugod. Razen tega

⁸³ Gradivo III, 127, št. 204; Jaksch, MC III, 135, št. 338.

⁸⁴ K. Ulbrich, n. o. m., str. 200—201, 216—17; V. Paschinger, n. o. m., str. 216.

⁸⁵ 1122—25 Gradivo IV, 39—41, št. 70, Jaksch, MCI, 88, št. 52 (k 1123—24); 1168 Gradivo IV, 250, št. 495, Jaksch, MC III, 419, št. 1113.

⁸⁶ S. Rietschel, Markt und Stadt..., str. 69, 114, 151—52.

⁸⁷ A. Jaksch, Geschichte Kärntens I, str. 166, 255, 318, 387; II, str. 23.

⁸⁸ H. Wengert, n. o. m., str. 13.

bi bilo važno vprašanje, ali pomeni izraz »trg« pri teh starejših naseljih meščansko naselbino ali — kar se mi zdi edino verjetno — enostavno samo vas, kjer so se vršili sejmi, kar nas že vodi k problemu smisla izraza »forum«.⁸⁹ Seveda bi bilo pa tudi pri opustitvi starega naselja potrebno postaviti vprašanje, ali je bilo to naselje meščansko in ali je prišlo jedro prebivalcev novega meščanskega naselja res iz starega naselja. Kar se tiče povzdignjenja vasi v trg, imamo na Štajerskem pisan vir za to v cesarskem privilegiju samostanu St. Lambrecht za Köflach iz leta 1170, kar predstavlja pač eno od najstarejših listin za tako povzdignjenje sploh in je ta primer tem bolj interesanten, ker ugotavljajo tudi raziskovalci tločrta, da je Köflach gručasto naselje.⁹⁰ Kar se pa tiče listine za Št. Lovrenc na Pohorju od 1222, pa pri njej ne gre za povzdignjenje vasi v trg, ampak po pristnem tekstu listine le za lokalni sejem, kjer šentpavelski kmetski podložniki kupujejo in prodajajo med seboj, a tudi po falzificiranem tekstu listine še vedno le za sejem brez mitnine in tržnine.⁹¹ Trgov, ki so nastali iz vasi, je bilo seveda več; H. Pirchegger navaja nekaj primerov, da se villa nekaj let pozneje pojavi kot forum (Zalec 1259 in 1265), in nihanja med oznako villa in forum za isto naselje.⁹² Da moramo pa tudi v teh primerih upoštevati še druge možnosti razlage, dokazuje primer Maribora, ki se leta 1209 imenuje forum, listina med 1220 in 1224 pa govori o tem, da je vetrinjski opat kupil »in uilla nostra Marhpurc« hišo s pritiklinami »a Gotscalco pellipario burgense nostro«, torej od mariborskega meščana.⁹³ Vetrinjski dvor v Mariboru leži kasneje v obzidanem mestu in to nam dokazuje, da moramo izraz villa v tem primeru tolmačiti tako kakor pri Brežah in v primerih, ki jih navaja Rietschel, to je da pomeni trg, torej meščansko naselje, ki je pa še odprto, ne obdano z obzidjem. V zvezi s tem je zanimiv izraz forensis villa, ki se pojavi v notici okrog leta 1160 za Ens, ki leži seveda izven tu obravnavanega ozemlja,⁹⁴ posebno pa v privilegiju cesarja Friderika II. štajerskim ministerialom in deželanom od 1237, kjer se jim daje pravica zahtevati vrnitev tistih njihovih podložnikov, ki bi se brez njihovega dovoljenja zatekli v mesta

⁸⁹ Prim. formulacijo, ko podari brat vojvode Friderika II. ca. 1233 »totam uillam in Antiquo foro« (Altenmarkt pri Fürstenfeldu) ivanovcem (Zahn, UB II, 412, št. 310).

⁹⁰ »... contulimus et imperiali munificentia concessimus... in villa Chouelach nuncupata forum pro sue voluntatis arbitrio ordinare et ad ipsius ecclesie commodum forensia in eo sibi iura constituere« (Zahn, UB I, 478, št. 513). Pirchegger, *Gesch. d. Steierm. I*, 389—90, 394—95. Sidaritsch, *n. o. m.*, 176—77. Wengert, *n. o. m.*, 13—14.

⁹¹ Gradivo V, 181—82, št. 349 (splošna vsebina); Zahn, UB II, 276, št. 191 (falzificirani tekst); Jaksch, MC IV, 125, št. 1834 (pristni tekst). Prim. H. Pirchegger, *Marburg in alter Zeit* (Südsteiermark, Graz 1925, str. 341).

⁹² H. Pirchegger, *Gesch. d. Steierm. I*, 394; 2. izd., str. 450.

⁹³ 1209 Gradivo V, 86, št. 154, Zahn, UB II, 153—54, št. 98; 1220—24 Gradivo V, 173, št. 329, Zahn, UB II, 302, št. 211 (k 1224), Jaksch, MC IV, 109, št. 1808.

⁹⁴ Zahn, UB I, 401, št. 415.

in trge (villas forenses), ki bi bili ustanovljeni in jim podeljene svo-
boščine.⁹⁵

Ekonomskemu bistvu meščanskih naselbin bližja je teorija, ki raz-
laga njihov postanek v zvezi s sejmi in tržišči. Tu naj le omenim
znano dejstvo, da so se po graditvi cerkva in ustanovitvi župnij razvila
na dan patrona cerkve proščenja, kjer se blago zamenjuje in kjer se
tudi trguje. Ti skromni začetki menjalnega gospodarstva nastanejo
brez kakih privilegijev, iz njih so pač izšli prvi letni sejmi v podeželju;
oni so omenjeni v literaturi o našem vprašanju, a avtorji v splošnem
ne trdijo, da bi se iz kakega takega proščenja ali letnega sejma, ki se
vrši zaradi svoje prirode le enkrat na leto, razvila meščanska nasel-
bina.⁹⁶ Bolj važni kakor ta brez privilegijev nastala lokalna proščenja
in sejmi so pa večji sejmi, ki velja zanje — če že ne vedno, pa vsaj od
začetka 10. stoletja dalje — načelo, da njihova podelitev predstavlja
regalno pravico.⁹⁷ Zato imamo zanje več pisanih virov, in sicer za tu
obravnavano ozemlje na eni strani nekaj podelitvenih listin, na drugi
strani pa vire, kjer se oni omenjajo z izrazoma *mercatum* in *forum*.

Vse tri podelitvene listine iz 10. in 11. stoletja se tičejo krajev na
Koroškem. Najstarejša med njimi je cesarska listina od 975, kjer se
dovoljuje vdovi Immi v kraju Lieding »*mercatum et monetam contru-*
endam ac teloneum de eodem mercatu exigendum«. ⁹⁸ Poskus ni uspel;
K. Zechner domneva, da ima ta listina zvezo s koroškim Strassburgom,
kjer se 1200 prvič omenja *forum*.⁹⁹ Nato imamo iz 1016 listino, ki nam
je danes sicer ohranjena le v poldrugo stoletje kasneje falzificirani
obliki, vendar je pa del teksta te listine prevzet iz prvotne pristne
listine, saj ta pristni del vsebuje tudi pristna potrditev tega privilegija
iz leta 1028, ki nam je ohranjena; v pristnem delu listine od 1016 cesar
grofu Viljemu »*mercatum dedimus in suo predio ubicumque placuerit*
sibi ad habendum, atque theloneum in qualicumque loco sit mercatum
in comitatu suo, quod vocatur Friesahc, in proprium tradidimus ea
ratione, ut liberam inde habeat potestatem faciendi, quod velit, dandi

⁹⁵ Ad hoc statuimus... ut sepedictis ministerialibus ac comprovincialibus
Styrie homines ipsorum proprietatis vel in prediis eorum modo quolibet po-
sitos qui ad civitates vel villas forenses que erecte per omnem ipsam terram
fuerint et libertati dedite occasione huius libertatis confugerint, sine licentia
dominorum ad quos pertinent, propriis dominiis ipsorum restituantur, cum
rebus, occasionibus quibuslibet pretermisiss. Gradivo V, 318—19, št. 671 (ne
morem se strinjati s tolmačenjem »forenses villae« kot »tuje vasi«); Zah n,
UB II, 463, št. 354; Schwind-Dopsch, Ausgewählte Urkunden..., 79,
št. 36.

⁹⁶ H. Pirchegger, Gesch. d. Steierm. I, str. 380 (»das Zusammenströmen
der Hausierer bei Kirchweihfesten genügte wohl im 9. und 10. Jahrhundert«);
K. Zechner, n. o. m., str. 138—39 (pretirava njihov pomen); Fr. Zwitter,
Star. kranjska mesta..., str. 22 (opozorilo na vir o proščenjih na Dolenjskem
od 1265).

⁹⁷ S. Rietschel, Markt u. Stadt..., str. 7—30 osporava sejemski regal
v vzhodnofrankovski državi pred začetkom 10. stoletja, za poznejšo dobo ga
ne osporava nihče, če seveda izvzamemo mala proščenja (prav tam, str. 30
do 31).

⁹⁸ Gradivo II, 347, št. 451; Jaksch, MC I, 47, št. 8.

⁹⁹ K. Zechner, n. o. m., str. 117—18.

vendendi commutandi vel sibi tenendi»; v listini 1028 se potrjuje ista pravica »in loco Friesacha vel in ceteris suis prediis in eodem comitatu iacentibus«, sicer se pa ta potrditev vsebinsko krije s pristnim delom prvotne listine, ki predstavlja najstarejši vir za začetke trgovanja v pozneje tako znamenitih Brežah.¹⁰⁰ V tretji podelitveni listini od 1060 kralj bambersškemu škofu »in villa que vocatur Villach... mercatum fieri statuimus reddentes et donantes id ipsum mercatum predicto eiusdem loci episcopo suisque successoribus perpetuo habendum atque possidendum et quicquid eis placuerit, ad usum ecclesiae inde faciendum ea videlicet ratione, ut idem mercatum liberum sit ducum comitum iudicum omniumque potestatum contradictione securum soli tantum Babenbergensi episcopo cum banno monetariis monetis theloneis omnibusque forensis iuris utensilibus subditum et proprium. Insuper hoc nostra regali auctoritate statuimus, ut omnes qui ad predictum mercatum causa forensis negotii conflunt, ibidem negociantes indeque redeuntes secura et certa pace fruuntur«.¹⁰¹

Kar se tiče virov, kjer se le omenja mercatum oziroma forum, se tu omejujem na dobo do tretjega desetletja 12. stoletja, ko se v Brežah prvič omenjajo cives (gl. zg. op. 85) oziroma v originalni listini od 1130 »forenses«.¹⁰² V tej dobi se pri Brežah v (po Jakschu) pristnem tekstu falzificirane listine od 1043 govori o »ecclesie quam apud forum suum Friesach iam construere ceperat«, v (po Jakschu) pristnem delu druge falzificirane listine od istega leta o »quicquid sibi proprietatis erat in toto tractu Frisach cum mercatu«.¹⁰³

Razen tega se v že omenjenem viru za 1090—1106 v Brežah omenja forum z desetimi hubami (gl. zg. op. 58). Velikovec se v že omenjenem viru za 1105—26 imenuje »forum Judeorum« (gl. zg. op. 60), v drugem viru za ista leta se pa imenuje kot kraj Volchimeratus.¹⁰⁴ Na Štajerskem daje vojvoda Henrik II. Koroški samostanu St. Lambrecht po pristni listini od 1103, kar se ponavlja še večkrat kasneje, »mercatum Judenpurch cum usu qui muta dicitur, theloneo et pretereuncium merce«.¹⁰⁵ V isto kategorijo spada pač tudi Ptuj, samo da se tam omenja le theloneum in bannum, ne pa mercatum ali forum (gl. zgoraj op. 13 in 15).

Nemška beseda »Markt« pomeni včasih sejem (n. pr. Jahrmarkt, Wochenmarkt), včasih trg kot naselje, ki je v srednjem veku naseljeno od istega meščanskega razreda kakor mesto in spada torej med meščanska naselja, včasih pa tudi čisto topografsko le del naselja (n. pr. Alter Markt v Ljubljani) ali je celo le izraz za trg (Platz), kjer se vrše sejmi. Beseda Marktrecht more pomeniti sejmsko pravo ali pa pravo

¹⁰⁰ 1016 Gradivo III, 25, št. 36; Jaksch, MC I, 52, št. 13; 1028 Gradivo III, 55, št. 84; Jaksch, MC I, 54, št. 15; Zahn, UB I, 54, št. 45.

¹⁰¹ Gradivo III, 127, št. 204; Jaksch, MC III, 135, št. 338.

¹⁰² Gradivo IV, 57, št. 99; Jaksch, MC I, 94, št. 58.

¹⁰³ Gradivo III, 85, št. 124; Jaksch, MC I, 56, št. 16; Gradivo III, 88, št. 126; Jaksch, MC I, 59, št. 17.

¹⁰⁴ Gradivo IV, 6, št. 11; Jaksch, MC III, 210, št. 521.

¹⁰⁵ Gradivo IV, 5, št. 8; Zahn, UB I, 111, št. 95; Jaksch, MC III, 208, št. 517.

trga kot meščanske naselbine. Kdor pregleduje literaturo o zgoraj navedenih virih, dobi vtis, kakor da so raziskovalci pod vtisom istega izraza za tako različne pojme in da tolmačijo zgoraj navedene termine z »Markt«, »Marktrecht«, kar naj bi že v začetku pomenilo meščansko naselbino. Kolikor pa vendar trdijo, da gre v začetku le za letne in tedenske sejme, vidijo kasnejši razvoj čisto juridično v tem, da so se sejmom pridružile še razne pravice, dokler ni bil končno dovršen razvoj v mesto. Tako trdi Werunsky, da na Koroškem že od 975 obstoje fora, t. j. naselbine trgovcev in obrtnikov, na drugem mestu pa, da so se sejmom pridružile pozneje posebne oblike zemljiške posesti, razvoj je pa dokončala ustanovitev posebnega sodnega okraja.¹⁰⁶ Po H. Pircheggerju se v Ptujju že od 977 vrše privilegirani letni sejmi in pa tedenski sejmi, pozneje nastanejo posebna trška sodišča (Marktgerichte), razvoj pa dokonča ustanovitev sodnega okraja.¹⁰⁷ A. Mellu so trgi nastali iz vasi (pri tem argumentira s tem, da imamo le za Bruck ob Muri pisan vir za novo ustanovitev, čemur bi bilo mogoče ugovarjati s tem, da imamo tudi le za Köflach pisan vir o povzdignjenju vasi v trg); s tem, da je vasi podeljen letni sejem, nastane forum; nadaljnji razvoj je tudi pri njem čisto juridičen (poseben sodni okraj, lastno sodstvo in posebno pravo), pri mestu pride zraven še obzidje.¹⁰⁸ A. Jakschu je mercatus in forum pri omenjenih koroških krajih enostavno Markt, brez komentarja.¹⁰⁹ K. Zechnerju in za njim H. Braumüllerju sta bistveni le dve pravici: pravica imeti sejme, ki obstoji od začetka, in pravica do izvzetega sodnega okraja, ki se uveljavi kasneje.¹¹⁰ In vendar gre pri vseh teh juridičnih novih pojavih (lasten sodnik, posebno sodišče in sodni okraj, posebne oblike zemljiške posesti in prava sploh) bolj za pravne posledice kakor za odločilna nova dejstva; kdor jim pripisuje odločilen pomen, sledi res po Sombartu onemu pruskemu principu, »dass erst Verordnung Leben macht«. Below ima brez dvoma prav, ko trdi, da tvori občina meščanov izhodišče mestnega ustavnega razvoja, da je mesto pojmovno in historično prej občina kakor sodni okraj.¹¹¹ Občina meščanov suponira pa seveda naselje meščanov in eksistenco meščanov samih. Dosedanja literatura o teh virih si pa ni jasno stavila odločilne dileme: ali gre tu pri mestih v virih le za sejme oziroma kraje, kjer se vrše sejmi, ali za naselja meščanov kot novega socialnega razreda.

V splošni literaturi o postanku srednjeveških mest je bilo seveda to vprašanje obravnavano, in sicer najbolj temeljito od S. Rietschla v njegovi knjigi Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Avtor priznava, da letni sejem sam ekonomsko ne zadostuje za ustanovitev mesta in da je šele tedenski in dnevni sejem pogoj za naselitev

¹⁰⁶ E. Werunsky, Österr. Reichs- u. Rechtsgeschichte, Wien 1894 sl., str. 44—47, 331.

¹⁰⁷ H. Pirchegger, Gesch. d. Steiermark I, 396 (2. izd., 435).

¹⁰⁸ A. Mell, n. m. o., str. 86—87, 211—12.

¹⁰⁹ A. Jaksch, Geschichte Kärntens I, str. 138, 166, 194.

¹¹⁰ K. Zechner, n. o. m., str. 141 in passim; H. Braumüller, n. o. m., str. 176, 178.

¹¹¹ G. v. Below, Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde, str. 3.

trgovcev.¹¹² To je ekonomsko povsem jasno, saj letni sejem ne more ustvariti pogojev za stalno eksistenco prebivalstva, ki si mora svoje agrarne potrebščine v veliki meri kupovati, in zato pač ni naključje, da so tudi v kasnejši dobi nekateri letni sejmi eksistirali tudi v podeželju, medtem ko so tedenski sejmi na eni strani bistven znak, na drugi strani pa izključni privilegij meščanskih naselbin.¹¹³ Avtor tudi lepo ugotavlja razliko med kraji s sejmi, ki niso trgi v pravnem smislu besede, in med trgi kot sedeži trgujočega prebivalstva; med temi trgi in med mesti pa razlika ni ostra, ona obstoji v glavnem v tem, da so mesta obzidana, vendar pa obstoje tudi obzidani trgi.¹¹⁴ On razlikuje tudi med sejmskim mirom, t. j. posebno zaščito za vse udeležence sejma tudi na potu, ki je personalni mir in velja seveda le za določen čas, in med mestnim mirom, ki je mir naselbine, lokalni mir; mestni mir se ni mogel razviti iz sejmskega miru, saj obstoji sejmski mir poleg njega še dalje za čas letnega sejma za vse udeležence, ki pridejo v mesto na sejem.¹¹⁵ Kar se tiče privilegijev, razlikuje med splošno formulo (*construendi mercatum*) in med specialnimi formulami, kjer se govori o *mercatum annuale*, *septimanale*, *quotidianum*; v 10. in 11. stoletju prevladuje splošna formula, avtor citira razpravo, kjer se navaja za Nemčijo teh stoletij 68 splošnih privilegijev, 3 za dnevne, 7 za tedenske in 10 za letne sejme, ter pripominja, da bi ostale od dotičnega avtorja prezrte listine tega razmerja ne spremenile; v 12. stoletju pa ti splošni privilegiji izginejo, na njihovo mesto stopijo ali podelitve letnih sejmov ali pa mestne ustanovitvene listine.¹¹⁶ Kar se tiče smisla splošne formule, mu nekako ne ugaja mnenje, da bi šlo le za pravico trgovanja, vendar priznava, da je bilo sejmskemu gospodu prepuščeno, da ustanovi trg ali pa organizira sejme, kakršne pač hoče.¹¹⁷ V splošnem ga pa zanima le *mercatum* in *forum* kot naselje trgovcev (*mercatores*, kar vsebuje tudi obrtnike) in tu navaja mnogo podatkov, kako take naselbine nastajajo poleg že obstoječih, imajo posebne tločrte, oblike zemljiške posesti, posebno pravo in posebne cerkve. V njegovi knjigi pogrešamo le izčrpnjših podatkov o izvoru teh *negociatores*, česar se dotakne le z nekaj stavki, in trškega prava, ki ga izvaja iz običajnega prava trgovcev, medtem ko mestni mir izvaja še iz grajskega miru;¹¹⁸ razen tega je pa iz njegove knjige vendar jasno, da *mercatum* in *forum* v vseh primerih ne more pomeniti meščanske naselbine.

Ce na tej podlagi analiziramo zgoraj citirane vire, vidimo, da gre pri privilegijih za splošne privilegije, ki prepuščajo prejemniku listine, da sam konkretizira njihovo vsebino, nas pa pušča v negotovosti, ali so se vršili sejmi ali pa je bila ustanovljena naselbina obrtnikov in trgovcev. Značilno je, da prevladuje izraz *mercatum* in da se le redko

¹¹² S. Rietschel, n. o. m., str. 42—45, 46—48.

¹¹³ Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta...*, str. 22—23, 54.

¹¹⁴ S. Rietschel, n. o. m., str. 149, 150 sl.

¹¹⁵ S. Rietschel, n. o. m., str. 202—206, 216.

¹¹⁶ S. Rietschel, n. o. m., str. 42, 109.

¹¹⁷ N. o. m., str. 42—46, 109.

¹¹⁸ N. o. m., str. 140, 191—95, 216 sl.

pojavi izraz *forum*, medtem ko v latinskih virih kasnejše dobe *mercatum* skoraj izgine, *forum* pa postane glavni izraz za trg kot meščansko naselbino. Da *mercatum* v tem oziru ni nedvoumen izraz, je jasno; da pa tudi pri izrazu *forum* nismo sigurni, dokazuje *annuale forum* in *predicta villa* v cesarski listini za avstrijski Petronell od 1142, kjer *annuale forum* brez dvoma pomeni letni sejem.¹¹⁹ V zvezi z *mercatum* se redno pojavlja tržnina (*theloneum*), pri Liedingu in Beljaku tudi novc, pri Judenburgu tudi mitnina in že skladiščno pravo (dolžnost ponuditi blago ob prehodu na prodaj). Nekoliko izčrpnjša je le listina za Beljak, povzeta po tri leta starejši listini za Harsbruck pri Nürnbergu.¹²⁰ Tu se pojavlja tudi *bannum*, kar ne pomeni le sejemskega ali tržnega sodstva, ampak tudi pravico do globe 60 šilingov za kršitev sejemske ali tržne pravice.¹²¹ Ius forense more pomeniti tako sejmsko pravico kakor tudi pravico trške naselbine.¹²² Zadnji citirani stavek privilegija za Beljak predstavlja izrazito določbo sejemskega miru, ki velja za vse, ki prihajajo na sejem, se nahajajo tam in se vračajo, tako da izraz *forense negocium* brez dvoma pomeni trgovanje na sejmu. Značilno je, da dobi bamberski škof pozneje za Beljak 1225 posebno cesarsko listino, kjer se še posebej podeljuje letni sejem (*nundinae*) na dan sv. Jakoba.¹²³ Ta primer preseneča, vendar ima analogije drugod.¹²⁴ V splošnem gre tu seveda povsod razen pri ponesrečeni ustanovitvi Liedinga za kraje, ki so bili kasneje pomembne meščanske naselbine; v njih so se morda tudi v tem času ne le vršili sejmi, ampak tudi že živeli stalni prebivalci, ki so živeli od obrti in trgovine; viri dopuščajo tudi to možnost, privilegiji s svojo splošno formulo so to pravno omogočili, a dokazati je to mogoče šele za dobo, ko se v virih že pojavijo meščani kot nov socialni razred.

Kakor drugod se seveda tudi v naših mestnih privilegijih razlikuje med mestnim mirom in med sejmskim mirom, ki velja za vse obiskovalce letnega sejma brez razlike socialne pripadnosti in kraja bivališča, a seveda le za čas sejma oziroma še določen čas pred njim in po njem.¹²⁵ Sejmsko sodstvo spada seveda v kompetenco mestnega sodnika. Posebnost v tem oziru predstavlja pa ptujsko mestno pravo, ki je bilo sicer zapisano šele leta 1376, vendar pa kot pravno napotilo o pravu, ki je veljalo v Ptujju še v času nadškofa Konrada (1291—1312) in Henrika.¹²⁶ Med določbe tega prava, ki zanje ni ohranjena nikaka listina

¹¹⁹ Luschin-Ebengreuth, *Österr. Reichsgesch.* I², str. 346.

¹²⁰ A. Jaksch, *Gesch. Kärntens* I, str. 194.

¹²¹ S. Rietschel, n. o. m., str. 157, 197—98.

¹²² S. Rietschel, n. o. m., str. 174 sl.

¹²³ Gradio V, 213, št. 423; Jaksch, *MC* IV/1, 150, št. 1892.

¹²⁴ S. Rietschel, n. o. m., str. 48.

¹²⁵ Fr. Zwitter, *Starejša kranjska mesta...*, str. 22.

¹²⁶ F. Bischoff, *Das Pettau Stadtrecht vom Jahre 1376, Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Classe*, CXIII. Bd., 1. Heft, Jg. 1886. Wien 1887, str. 695—744.

iz prejšnjega časa, ki bi se nanj opirale,¹²⁷ spadajo tudi določbe o tem, da se meščana v času letnega sejma (*freiung*) toži pred posebnim »*freiung richter*«, ki posluje vsak večer, zadnji dan sejma pa tudi večkrat (čl. 180). Ta sodnik predaja tudi hiše v mestu, polja v mestnem pomirju in stojnice na sejmišču, ki bi se prodale na sejmu, ne pa deželski sodnik (čl. 183) in seveda tudi ne mestni sodnik, ki ima sicer to kompetenco (čl. 71). Določa se, kaj se meščanu v času sejma ne sme odvzeti, pač zato, ker je zanj tedaj pristojno drugo sodišče (čl. 182). Ta sodnik sodi meščanom, njihovim hlapcem in deklam po mestnem pravu, tako kakor mestni sodnik sicer (čl. 179), očitvidno tudi ob njihovem sodelovanju (čl. 181, tudi čl. 169). Tu gre pač za zelo staro uredbo (člen 169 trdi pač le, da so meščani od nekdanj sodelovali pri tem sodišču, kar se je ugotovilo v času »*Petreins des Kelner gewalt*«, ne pa da je to sodišče šele tedaj nastalo), ki je pa ni opazil niti izdajatelj ptujskega mestnega prava Bischoff niti H. Pirchegger, ki je pisal o njem;¹²⁸ le K. Zechner jo omenja mimogrede in domneva iz višje globe v času letnega sejma v Velikovcu, da je bil tudi tam poseben sejmski sodnik.¹²⁹ V Nemčiji izvaja sodstvo na letnem sejmu predstavnik mestnega sodstva, medtem ko obstaja v Franciji često od mestnega sodišča povsem ločeno sejmsko sodišče.¹³⁰ Nastane vprašanje, zakaj prav v Ptujju mestni sodnik ne izvaja tudi sejmskega sodstva. Če pomislimo na to, da se pri Ptujju že v 10. stoletju omenja *theloneum* (pač tržnina) in *bannum* (pač tudi sejmsko sodstvo in globe za kršitev sejmskega miru), se nam vsiljuje domneva, da je sejmski sodnik v Ptujju ostanek iz časa, ko še ni bilo meščanske naselbine. Ptuj bi torej pred ustanovitvijo meščanske naselbine kot *civitas* ne imel nikakega posebnega pravnega položaja, pač pa bi bil kraj privilegiranih letnih sejmov in zato tudi posebnega sejmskega sodstva v času, ko so se vršili ti sejmji.

Vsi doslej obravnavani činitelji predstavljajo kvečjemu oporišča za nastanek meščanskih naselij, ne pa njihove prvotne oblike. V zvezi s tem je labilna tudi terminologija v virih. Besedi *civitas* in *urbs* imata prvotno drugačen pomen in ga spremenita šele v času, ko so mesta že razvita; na drugi strani ni vedno nedvoumen niti izraz *villa*; celo pri izrazih *mercatum* in *forum*, kjer je zveza z meščanskimi naselbinami brez dvoma najbolj tesna, si nismo vedno na jasnem o njihovem smislu. Do gotovosti pridemo šele, ko moremo kombinirati te termine s podatki o meščanih, o eksistenci novega socialnega razreda, ki postane nosilec menjalnega gospodarstva.

¹²⁷ F. Bischoff, n. o. m., str. 705—06.

¹²⁸ H. Pirchegger, *Geschichte der Stadt u. Herrschaft Pettau...*, II, n. o. m., str. 32.

¹²⁹ K. Zechner, n. o. m., str. 178.

¹³⁰ S. Rietschel, n. o. m., str. 206.

ZUR VORGESCHICHTE DER STÄDTE UND DES BÜRGERTUMS AUF ALTKARANTANISCHEM BODEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser stellt sich in dieser Abhandlung zur Aufgabe, im Lichte der allgemeinen Theorien über die Entstehung der mittelalterlichen Städte und des Bürgertums einige Fragen aus der Vorgeschichte der Städte zu lösen, während er in einer zweiten Abhandlung das erste Auftreten des Bürgertums und der bürgerlichen Siedlungen zu studieren beabsichtigt. Geographisch behandelt er das altkarantanische Gebiet, das heisst etwa die späteren Länder Kärnten, Steiermark, Krain, Görz unter Ausschluss der Städte an der Küste der Adria, wo eine teilweise Kontinuität mit der Antike besteht; diese Länder sind auch nach dem Aufhören des Herzogtums Karantani enge miteinander verbunden und die reicheren Quellen für einige Länder (z. B. Kärnten) helfen bei der Erklärung der spärlichen Quellen für die anderen.

Aus der umfangreichen Problematik der Kontinuität mit der Römerzeit (Kontinuität der Strassenzüge, des Siedlungsgebietes, in einigen Fällen teilw. Kontinuität der Siedlungen) behandelt der Verfasser ausführlicher nur die Bedeutung des Ausdrucks *civitas* in den Quellen bis ins 12. Jahrhundert und kommt zu dem Ergebnis, dass dieser Ausdruck entweder die Ruinen einer Römerstadt oder eine mittelalterliche Burg bedeutet; auch Ptuj (seit dem 9. Jahrhundert als *civitas* bezeichnet) ist bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts nicht ummauert und man kann (wie z. B. H. Pirchegger) bis zur Gründung der bürgerlichen Siedlung von keiner rechtlichen Sonderstellung dieser *civitas* sprechen.

Auch *urbs* bedeutet bis zur Aufkommen der bürgerlichen Siedlung, in einigen Fällen sogar noch später, die Burg, wogegen der selten aufkommende Ausdruck *burgum* oder *burgus* mit *forum* (Marktsiedlung) gleichzusetzen ist; *burgensis* wird auf diesem Gebiet immer für »Bürger« und nicht etwa für »Burgmann« (wie Hasenöhl und A. Mell) gebraucht. Sowohl die Burg und die bürgerliche Siedlung, als auch ihre Einwohner unterscheiden sich überall und auch auf dem behandelten Gebiet wirtschaftlich und rechtlich scharf untereinander: die Burg gehört nirgends in die Kompetenz der städtischen Autonomie, das Übertreten Adelliger in die Bürgerschaft kommt nur ganz vereinzelt vor, die Erbbürger kommen nur in einigen Städten vor, zählen nur einige Familien und sich sicher wenigstens teilweise ein Produkt der inneren Differenzierung des Bürgertums und nicht adeliger Herkunft. Fronhöfe kommen in den Quellen nur bei einigen Städten vor, meistens in Kärnten, und sogar hier können wir in der Mehrzahl der Fälle (durch Lokalisierung und durch Analyse der Quellen) feststellen, dass sich der Fronhof und die bürgerliche Siedlung klar von einander unterscheiden.

Was das *Verhältnis der Dörfer zum Märkte bzw. Stadt* anbelangt, so behauptet die Grundrissforschung, dass sich die Pläne der meisten Städte und Märkte wesentlich von denen der Dörfer unterscheiden, dass sie durch systematische Anlage um den Marktplatz auf die Neugründungen hinweisen und dass nur weniger bedeutende Märkte durch Erhebung eines Dorfes zum Markt entstanden sind. Die Analyse der geschriebenen Quellen zeigt, dass in vielen Fällen die bürgerliche Siedlung neben der ursprünglichen und nicht aus ihr entstanden ist; daneben kommen bei kleineren Märkten Erhebungen aus Dörfern auch vor (der älteste Fall Köflach 1170); bei den »Umsiedlungen« muss man unterscheiden, ob die ältere Siedlung eine bürgerliche Siedlung oder ein Dorf mit einem Jahrmarkte ist, ob sie aufgelassen wird oder die neue

Siedlung neben ihr entsteht, wobei vielleicht nur der Jahrmarkt »umsiedelt«; schliesslich bedeutet das Wort *villa* in den Quellen nicht notwendig ein Dorf, sondern in einigen Fällen ganz sicher einen offenen Markt mit bürgerlicher Bevölkerung (Friesach, Maribor, *villa forensis* in zwei steirischen Quellen).

Die drei Marktverleihungsprivilegien in Kärnten aus dem 10. und 11. Jahrhundert und andere Quellen, die vom *mercatum* oder *forum* sprechen, wurden entweder so interpretiert, dass es sich schon im Anfang um bürgerliche Siedlungen handelt, oder man behauptete, dass im Anfange nur Jahr- und Wochenmärkte stattfinden, während später noch verschiedene Rechte (bes. Ausbildung des Gerichtsbezirkes) hinzutreten, um die Ausbildung einer Stadt zu vollenden. Die Frage muss aber anders gestellt werden: handelt es sich nur um eine Ortschaft mit privilegierten Märkten, oder um eine Siedlung des Bürgertums als einer neuen sozialen Klasse? In dem zweiten Falle bedeuten dann juristische Neuerscheinungen (bes. Gerichtsbezirk, Richter, Gericht, Recht, Formen des Grundbesitzes) nur Konsequenzen dieser entscheidenden neuen Tatsache und sogar der Unterschied zwischen der bürgerlichen Marktsiedlung und der Stadt ist dann nicht mehr von wesentlicher Bedeutung. Sowohl die sog. allgemeine Formel der Privilegien wie auch die Zweideutigkeit der Ausdrücke *mercatum* und sogar *forum* lassen beide Interpretationen zu. Interessant ist in diesem Zusammenhange das Stadtrecht von Ptuj (ein Weistum aus der Zeit um 1300, aufgeschrieben 1376), wo neben dem Stadtrichter ein Freungrichter für die Zeit des Jahrmarktes vorkommt, was wohl in Frankreich, aber nirgends in Deutschland seine Analogie findet und auf eine Zeit hinzuweisen scheint, wo es in dieser Stadt wohl schon privilegierte Jahrmärkte, aber noch keine bürgerliche Siedlung gegeben hat. Erst die Erwähnung von Bürgern in den Quellen (zuerst *cives* und *forenses* von Friesach in dem 3. Dezennium des 12. Jahrhunderts) erlaubt uns, mit Sicherheit von der Existenz der neuen bürgerlichen Klasse und ihrer Siedlungen zu sprechen.

Leo Santifaller

ÜBER DIE TITEL IN DEN ADRESSEN DER PAPSTURKUNDEN VON DEN ANFÄNGEN BIS ZUM ENDE DES 11. JAHRHUNDERTS

Das Anfangsprotokoll der Papsturkunden setzt sich bekanntlich zusammen aus der Intitulatio, dem Namen und Titel des Ausstellers, also des Papstes, und der Adresse oder Inscriptio, dem Namen und Titel des Empfängers.¹ Der in diesen Adressen enthaltene Gesamttitel be-

¹ Eine umfassende Diplomatik der inneren Merkmale der älteren Papsturkunden gibt es nicht. Im allgemeinen vgl. Jean Mabillon, *De re diplomatica libri VI* (1681) insbes. Buch II über Urkundenstill und Formeln; Ch. Fr. Toustain und R. Fr. Tassin, *Nouveau Traité de diplomatique* (1750—1765), Deutsche Übersetzung von Joh. Chr. Adelung und Ant. Rudolph (1759 bis 1769) insbes. Buch 3 über Urkundensprache, Titel, Namen, Formeln und Buch 4 Spezialdiplomatik der Papsturkunden; Léopold Delisle, *Mémoire sur les actes d'Innocent III* (Bibliothèque de l'École des Chartes 4 ser. 4, 1838, S. 1—73); Th. Sickel, *Acta Karolinorum I. Lehre von den Urkunden der ersten Karolinger* (1867) insbes. § 40—89 über die inneren Merkmale; P. Kehr, *Die Urkunden Otto III.* (1890), insbes. S. 117 ff. Die inneren Merkmale; A. Giry, *Manuel de Diplomatique* (1894) insbes. S. 317 ff. (Titres et qualités des personnes); Cesare Paoli und Karl Lohmeyer, *Grundriss der Lateinischen Paläographie und Urkundenlehre. III. Urkundenlehre* (1899—1900), insbes. III. Der Text der Urkunden und IV. Das Protokoll der Urkunden; Oswald Redlich, *Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre* (Erben-Redlich, *Urkundenlehre* 1, 1907), insbes. S. 17 ff. Allgemeine Begriffe und Grundlagen; Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre* 1, 1912, insbes. S. 45 ff. Urkundenteile und Urkundenarten; dasselbe 2 (1915), insbes. S. 225 ff. Die Vorlagen, Formulare, Vorurkunden, Akte usw. S. 325 ff. Die Urkundensprache; L. Schmitz-Kallenberg, *Die Lehre von den Papsturkunden* (Meister, *Grundriss der Geschichtswissenschaft* I, 2, 1913) S. 56 ff.; Richard Heuberger, *Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien* (Meister, *Grundriss der Geschichtswissenschaft* I, 2 a. 1927), insbes. S. 223 ff.; A. de Bouard, *Manuel de Diplomatique française et pontificale* 1 (1929), insbes. S. 223 ff. La forme des actes (langue, protocole et texte, les parties etc.); Marco Modica, *Diplomatica* (1942), insbes. S. 106 ff. Parti del documento, S. 140 ff. Della lingua e dello stile nei documenti, S. 210 ff. Documenti pontificii; Cesare Paoli-G. C. Bascapè, *Diplomatica* (1942), insbes. S. 105 ff. Testo dei documenti, S. 127 ff. Protocollo dei documenti; Leo Santifaller, *Urkundenforschung* (1937), insbes. S. 26 ff. Die inneren Merkmale, S. 53 ff. Die Papsturkunden.

Im besonderen: Friedrich Thaner, *Über Entstehung und Bedeutung der Formel Salva Sedis Apostolicae auctoritate* (Sitz. Ber. der phil.-hist. Kl. der k. Akad. d. Wissensch. 71, 1872, S. 805—851); Th. v. Sickel, *Prolegomena zum Liber Diurnus II* (ebenda 117, 1889 n. 13); Curt-Bogislav von Hacke, *Die*

steht aus dem eigentlichen Amtstitel (z. B. *episcopus*), aus Verwandtschaftsbezeichnungen, die sich zu Titeln entwickelt haben (z. B. *frater*, *filius*) und aus adjektivischen bzw. abstrakten Titeln (z. B. *venerabilis*, *dilectus*). Diese Titel und Bezeichnungen und die Geschichte ihrer Verwendung für die verschiedenen Urkundenempfänger in den verschiedenen Zeiten sind vor allem diplomatisch-kritisch von grosser Wichtigkeit, doch kommt ihnen auch für die Geschichte der Verfassung und

Palliumverleihungen bis 1143. Eine diplomatisch-historische Untersuchung (1898); P. Kehr, *Diplomatische Miszellen* III. Zu Humbert von Silva Candida (Nachrichten der K. Ges. d. Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Kl. 1900 n. 1, S. 103–109); M. Tangl, Die Fuldaer Privilegienfrage (Mitt. d. Inst. f. österr. Geschichtsforsch. = *MIÖG.* 20, 1899, S. 193–252); Georg Schreiber, Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert (Stutz, Kirchenrechtl. Abhandl. n. 65–68, 2. Bd. 1910); Hans Hirsch, Studien über die Privilegien süddeutscher Klöster (*MIÖG.* Erg. Bd. 7, 1907, S. 471–602); Edmund E. Stengel, Die Immunität in Deutschland 1 (1910), insbes. S. 368 ff. Verhältnis zur Papsturkunde; Otto Lerche, Die Privilegierung der deutschen Kirche durch Papsturkunden (Archiv für Urkundenforschung 3, 1911, S. 125–232); Karl Schmitz, Ursprung und Geschichte der Devotionsformeln bis zu ihrer Aufnahme in die fränkische Königsurkunde (Kirchenrechtl. Abhandl. hrsg. von Stutz 81. Heft. 1913); A. Waas, Leo IX. und Kloster Muri (I. c. 5, 1914, S. 241–268); Wilhelm Levison, Zur Vorgeschichte der Bezeichnung *Servus servorum Dei* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Kan. Abt. 6, 1916, S. 384–86); Wilh. M. Peitz, *Liber Diurnus I* (Sitz. Ber. der phil.-hist. Kl. der Akad. d. Wissensch. 185, 1918, n. 4); Heinrich Getzeny, Stil und Form der ältesten Papstbriefe bis auf Leo d. Gr. (1922); Leo Santifaller, Die Urkunde Papst Coelestins III. für Brixen von 1193 (Santifaller, Brixner Domkapitel 1924–25, S. 56–59); Willy Staerk, *Dei Gratia* (Festschrift für Walther Judeich. 1929, S. 160–172); Raissa Bloch, Die Klosterpolitik Leos IX. (Archiv für Urkundenforschung 11, 1930, S. 176–257); Leo Santifaller, Papsturkunden für Domkapitel bis auf Alexander III. (Brackmann-Festschrift 1931, S. 81–122); Felix Gutmann, Die Wahlanzeigen der Päpste bis zum Ende der avignonesischen Zeit (Marburger Studien II 3. 1931); Joachim Studtmann, Die Pönformel der mittelalterlichen Urkunden (Archiv für Urkundenforschung 12, 1932, S. 251 bis 374); Leo Berlinger, Beiträge zur inoffiziellen Titulatur der römischen Kaiser (1935); Maria Kopeczynski, Die Arengen der Papsturkunden bis zu Gregor VII. (1936); Max-Josef Midunsky, *Diplomatische Untersuchungen zum Urkundenwesen des Papstes Hadrian IV.* (Diss. Breslau 1935); Leo Santifaller, Die Verwendung des *Liber Diurnus* in den Privilegien der Päpste von den Anfängen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts (*MIÖG.* 49, 1936, S. 225–366); Nelly Ertl, Diktatoren frühmittelalterlicher Papstbriefe (Archiv für Urkundenforschung 1, 1937, S. 56–132); Johannes Baptist Sägmüller, Zur Geschichte der Entwicklung des päpstlichen Gesetzgebungsrechtes 2. Aufl. (1937); Leo Santifaller, Beiträge zur Geschichte der Kontextschlussformeln der Papsturkunden (Histor. Jahrbuch 57, 1937, S. 233–257); Hans Hirsch, Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes (*MIÖG.* 54, 1942, S. 363–433); Percy Ernst Schramm, *Sacerdotium und Regnum* (Studi Gregoriani 2, 1949, S. 416 ff.). Es sei ferner besonders hingewiesen auf die zahlreichen Bemerkungen über die inneren Merkmale in den Kehr'schen *Regesta Pontificum Romanorum* (*Italia Pontificia*, *Germania Pontificia*) sowie in den Nachrichten und in den Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen von Kehr und dessen Mitarbeitern; zahlreiche Beiträge zur Geschichte der inneren Merkmale der Papsturkunden finden sich ferner in den in den verschiedenen historischen Zeitschriften veröffentlichten Untersuchungen über früh- und hochmittelalterliche Urkunden, so insbesondere in: *Bibliothèque de l'École des Chartes*, *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano*, *Neues Archiv* (Deutsches Archiv), *Archiv für Urkundenforschung*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* usw.

Verwaltung sowie auch für die allgemeine politische und Kulturgeschichte erhebliche Bedeutung zu.

Im folgenden wird eine zusammenfassende Übersicht über diese in den Adressen der Papsturkunden verwendeten Titel von den Anfängen bis zum Ende des elften Jahrhunderts geboten.² Alle näheren Einzelheiten, die diplomatisch-kritischen Erörterungen sowie die ausführlichen Quellenbelege und Literaturangaben hoffe ich in nicht allzuferner Zeit in meiner »Diplomatik der inneren Merkmale der älteren Papsturkunden« vorlegen zu können.

In der folgenden Übersicht bedeuten:

A T = Amtstitel

V T = Verwandschaftstitel

a T = adjektivische bzw. abstrakte Titel.

A. Geistliche Empfänger

Kardinäle (bzw. deren Vorläufer)

A T: Ende des 7. Jahrh. *presbyter tituli* etc., dann vorausgesetzt, dass die Überlieferung richtig ist, *cardinalis* in der ersten Hälfte des 9. Jahrh.; dann in der zweiten Hälfte des 11. Jahrh. *presbyter* und *sacerdos SRE*, oft in der Verbindung mit *cardinalis*. Ende des 11. Jahrh. einmal *conpresbyter*.

V T: Zweite Hälfte des 11. Jahrh. zunächst *filius* und dann regelmässig *frater*.

a T: Ende des 7. Jahrh. *dilectissimus*, erste Hälfte des 9. Jahrh. *dilectissimus in Christo*, zweite Hälfte des 11. Jahrh. *charissimus*, *dilectus in Christo*, *venerabilis*, *charissimus atque dulcissimus*, *reverentissimus ac charissimus*; eine feststehende Titulatur erscheint noch nicht vorhanden.

Patriarchen

A T: Im 5.—7. Jahrh. *episcopus*; seither *patriarcha*. Vereinzelt im 8. und 11. Jahrh. *archiepiscopus* und im 11. Jahrh. *coepiscopus*. Ausnahmsweise einmal im 9. Jahrh. *consacerdos*.

V T: Im 5., 9. und 10. Jahrh. *confrater*, im 8.—11. Jahrh. *frater* und ganz vereinzelt im 8. Jahrh. *filius*.

a T: Im 4.—8. Jahrh. regelmässig *dilectissimus*; daneben auch *dilectus* im 5. und 6. Jahrh. und vereinzelt auch einmal im 11. Jahrh. *Charissimus* vereinzelt im 5. und 11. Jahrh. Im 9. Jahrh. regelmässig *reverendissimus et sanctissimus*. Vereinzelt *honorabilissimus* und *reverentissimus* im 9. Jahrh. und *dilectus in Christo* im 11. Jahrh. Photius wird einmal *prudentissimus* genannt.

² Vgl. dazu im besonderen: Santifaller, Papsturkunden für Domkapitel (1931) S. 90—95; Midunsky, Urkundenwesen Papst Hadrians IV (1935) S. 16 ff.; Santifaller, Liber Diurnus (1936) S. 240—250.

Metropolitanen

A T: Ende des 4., im 5. und 6., vereinzelt auch noch im 7. und 8. Jahrh. *episcopus*. *Coepiscopus* Ende des 6., im 7., vereinzelt im 8. und dann wieder im 11. Jahrh. regelmässig. *Archiepiscopus* im 7. und dann regelmässig im 8. und 9. Jahrh. *Archipraesul* einigemal im 10. und 11. Jahrh. *Metropolitanus* vereinzelt im 9. Jahrh., *antistes* Ende des 11. Jahrh.

Primas nur für die Primaten im engeren Sinne.

V T: *confrater* ist seit der Mitte des 8. Jahrh. die regelmässige Bezeichnung; daneben seit der gleichen Zeit auch oft *frater*. *Filius* ausnahmsweise im 10. und 11. Jahrh.

a T: die älteste, seit dem Ende des 4. Jahrh. nachweisbare und bis zum Ende des 6. Jahrh. ausschliesslich gebrauchte Titulatur ist *dilectissimus*; im 7. Jahrh. noch wiederholt benützt, tritt sie dann im 8., 10. und 11. Jahrh. nur mehr ganz vereinzelt auf; einmal findet sich unter Gregor I. die Zusammensetzung *dilectissimus et sanctissimus*; sonst kommen ähnliche Zusammensetzungen in der zweiten Hälfte des 10. und zu Anfang des 11. Jahrh. öfter vor. *Reverentissimus et sanctissimus* findet sich zuerst unter Gregor I., Ende des 6. Jahrh., tritt aber im 7. Jahrh. gegen das *dilectissimus* ganz zurück und gewinnt erst seit Zacharias in der Mitte des 8. Jahrh. die Vorhand; seit dem bis gegen Ende des 10. Jahrh. ist diese Titulatur die gebräuchlichste; nach dieser Zeit verschwindet sie und findet sich im 11. Jahrh. nur mehr in drei Hamburger Fälschungen. *Reverentissimus* allein tritt zuerst im 7. Jahrh. auf, findet sich einigemal im 9. und 10. Jahrh., insbesondere unter Agapit II. und dann unter Urban II. zu Ende des 11. Jahrh. Zusammensetzungen mit *reverentissimus* kommen vereinzelt im 9.—11. Jahrh. vor. *Venerabilis* zuerst öfters unter Johann VIII. (878), dann einigemal in der ersten Hälfte des 11. Jahrh. wird dann die regelmässige Titulatur unter Nikolaus II. und Alexander II. *Dilectus* findet sich zuerst im 10. Jahrh., kommt dann auch zu Anfang des 11. Jahrh. und unter Viktor II., Nikolaus II. und Alexander II. vor und wird regelmässige Titulatur unter Gregor VII. und Urban II.; Zusammensetzungen finden sich im 10. und 11. Jahrh. *Charissimus* tritt einmal im 11. Jahrh. unter Johann XIII. und dann im 11. Jahrh. unter Leo IX. auf, kommt unter Alexander II. häufig vor und findet sich auch noch einigemal unter Urban II.; Zusammensetzungen trifft man vereinzelt im 10. und 11. Jahrh.

Erwähnt seien die ganz vereinzelt vorkommenden Titel *beatissimus* in den Hamburger Fälschungen des 9. Jahrh. und in einer Urkunde Benedikts VIII. für Trier, *spiritualis* unter Gregor V., *diligentissimus et dilectissimus* unter Alexander II. Unter diesem Papste findet sich auch einigemal das Beiwort *in Christo* ohne weitere Zusätze.

Den Titel *dominus* finde ich nur je einmal im Jahre 400 und im Jahre 967.

Bischöfe

A T: Die gewöhnliche Amtsbezeichnung ist *episcopus*; sie findet sich zuerst 405.

Coepiscopus wird selten und wohl stets auszeichnend verwendet — im 5., 6., 8., 10. und 11. Jahrh.

Praesul wird ganz vereinzelt im 7., 9. und 11. Jahrh. gebraucht. Einigemale findet sich auch die Bezeichnung *antistes* im 10. und 11. Jahrh.

Endlich kommt auch *pontifex* zweimal im 11. Jahrh. vor.

Consacerdos findet sich vereinzelt im 7. und 11. Jahrh.

V T: *Frater* ist die regelmässige Bezeichnung seit dem 4. Jahrh. *Confrater* kommt nur ganz selten im 9. und 11. Jahrh. vor. Ausnahmsweise wird im 9., 10. und 11. Jahrh. *filius* verwendet.

a T: Zuerst *dilectissimus* unter Liberius in der Mitte des 4. Jahrh. und bleibt dann regelmässige und nahezu ausschliessliche Titulatur bis ins 8. Jahrh.; seit dem kommt sie insbesondere in Zusammensetzungen bis auf Gregor VII. noch öfters, doch in der Regel auszeichnend vor.

Dilectus findet sich einmal ebenfalls schon unter Liberius, dann aber erst wieder vereinzelt im 8. und 10. und zu Beginn des 11. Jahrh. und wird dann der regelmässige Titel unter Nikolaus II., Alexander II., Urban II. Zusammensetzungen finden sich im 9. und dann öfters im 11. Jahrh.; die Zusammensetzung *dilectus in Christo* ist unter Gregor VII. der am häufigsten gebrauchte Titel und kommt auch noch unter Urban II. wiederholt vor.

Charissimus tritt zuerst unter Leo I. in der Mitte des 5. Jahrh. auf, findet sich dann einmal unter Johann XV. zu Ende des 9. Jahrh. und unter Leo IX. und zweimal unter Alexander II.; unter Urban II. ist der Titel öfters nachweisbar. Die Zusammensetzung *charissimus in Christo* ist unter Johann XIII., Benedikt VI. und Benedikt VII. in der 2. Hälfte des 10. Jahrh. sehr gebräuchlich. *Charissimus in domino Jesu Christo* findet sich einmal unter Johann XIX. 1025.

Reverentissimus et sanctissimus findet sich zuerst unter Gregor II., Stefan II. und Zacharias im 8. Jahrh., wird im 9. Jahrh., insbesondere unter Nikolaus I. und Johann VIII. regelmässiger Titel und tritt auch noch bis in die Mitte des 10. Jahrh. vereinzelt auf. *Reverentissimus* allein begegnet seit Leo IV. und unter Nikolaus I., besonders häufig aber unter Johann VIII. und kommt dann vereinzelt bis auf Silvester II. vor. Sonstige Zusammensetzungen mit *reverendissimus* finden sich vereinzelt im 7. und in der ersten Hälfte des 9. Jahrh. dann öfters unter Johann VIII. und zuletzt unter Benedikt VIII.

Venerabilis findet sich zuerst unter Leo IV. und Nikolaus I., öfter unter Johann VIII., dann auch mehreremale im 10. und 11. Jahrh., insbesondere unter Urban II.

Vereinzelte finden sich *sanctissimus* unter Paschal I., *dulcissimus* unter Johann XIII., *spiritualis et venerabilis* und *religiosissimus* unter Benedikt VIII. und *in Christo* unter Alexander II.

Bischöfe im Allgemeinen (auch Erzbischöfe)

A T: Bis ins 7. Jahrh. Sammelbezeichnung für die Bischöfe im allgemeinen *episcopi*, dann seitdem mehr und mehr *coepiscopi*; in der zweiten Hälfte des 9. Jahrh. findet sich dann zuerst die Bezeichnung *archiepiscopi et episcopi* und kommt dann auch im 10. und 11. Jahrh. vor, macht aber dann im 11. Jahrh. wieder der Bezeichnung *coepiscopi* Platz.

V T: schliesst sich im allgemeinen jener der Metropolen an.

a T: *dilectissimus* ist von Damasus I. bis Urban II. die nahezu ausschliessliche Titulatur. Daneben finden sich unter Innozenz I. *sanctus et dilectissimus* und unter Hadrian II. *reverentissimus et dilectissimus*.

Äbte und Pröpste

A T: *Abbas* ist seit dem Ende des 5. Jahrh. durch unsere ganze Epoche die regelmässige Bezeichnung. *Presbyter et abbas* im 7.—10. Jahrh. und *presbyter monachus atque abbas* im 9.—11. Jahrh. wird für Abt Fulrad von s. Denis und für einzelne meist italienische Äbte, wie Bobbio, Farfa, Subiaco u. a., doch nicht regelmässig verwendet.

Archimandrites für die Vorsteher der Klöster im Orient findet sich im 5.—7. Jahrh.

Prepositus Ende des 9. Jahrh., doch regelmässig erst seit den dreissigen Jahren des 11. Jahrh.

V T: Seit Ende des 5. Jahrh. regelmässig *filius*. Ausnahmsweise seit der Mitte des 11. Jahrh. werden Äbte, wohl stets auszeichnend, auch als *frater* bezeichnet.

a T: Zuerst findet sich *dilectissimus* unter Gelasius I. Ende des 5. Jahrh. und unter Gregor I.; vereinzelt kommt diese Bezeichnung im 7. und 8. Jahrh., sowie im 10. und 11. Jahrh. bis auf Urban II. vor. Zusammensetzungen finden sich jedenfalls seit der zweiten Hälfte des 10. Jahrh. bis auf Alexander II. öfters, wobei *dilectissimus in Christo* und *dilectissimus in Domino* vorherrschen.

Religiosus finde ich zuerst unter Sergius I. zu Beginn des 8. Jahrh.; es wird dann, zeitweise allerdings von anderen Titulaturen mehr oder weniger zurückgedrängt, durch unsere ganze Epoche bis auf Gregor VII. immer wieder verwendet. *Religiosissimus* finde ich nur einmal unter Alexander II.

Venerabilis kommt zuerst jedenfalls unter Paul I. vor, findet sich dann im 9. und häufiger im 10. und 11. Jahrh. und wird seit Clemens II. sehr häufig verwendet. Zusammensetzungen kommen seit der Mitte des 10. Jahrh. vor.

Dilectus taucht vereinzelt Ende des 9. Jahrh. auf, kommt auch im 10. und 11. Jahrh., insbesondere unter Nikolaus II. und Alexander II. vor und wird unter Urban II. die weitaus gebräuchlichste Titulatur. Zusammensetzungen wie *dilectus Deo* u. a. finden sich schon früher, seit Ende des 8. und im Beginn des 9. Jahrh.; *dilectus in Christo* zuerst unter Paschal I. findet sich dann einmal im 10. und öfters im 11. Jahrh., insbesondere unter Leo IX. und Alexander II., wird unter Gregor VII. die vorherrschende Titulatur und bleibt auch noch unter Urban II. nach *dilectus* am häufigsten in Verwendung. Von den sehr zahlreichen Verbindungen seien nur die am häufigsten vorkommenden *dilectus et religiosus*, *dilectus et venerabilis* und *dilectus in Christo et venerabilis* angeführt.

Einigemale trifft man auch den Titel *amabilis*, meist in Verbindungen im 8. und 10. Jahrh.

Reverentissimus wohl stets auszeichnend findet sich einige Male im 10. und 11. Jahrh.; unter Urban II. findet es sich für den Abt von Cluni.

Carissimus kommt in den verschiedensten Zusammensetzungen in der 2. Hälfte des 10. und im 11. Jahrh. vor, wobei *charissimus in Christo* und *charissimus in Domino* vorherrschen. *Carissimus* allein findet sich je einmal unter Johann XV. und Alexander II. und öfters unter Urban II.

Vereinzelt vorkommende und seltenere Titel sind oben angeführt.

Abtissinen

A T: *abbatissa* zuerst im 8. Jahrh.

V T: *filia* im 10. und 11. Jahrh.

a T: *religiosa* im 2.—11. Jahrh. *Dilectissima* einmal unter Stefan VIII. im 10. Jahrh. *Venerabilis* findet sich je einmal unter Silvester II. und Benedikt VIII. *Dilecta* und die Verbindungen *dilecta in Christo* und *dilecta et religiosa* sind die gebräuchlichsten Titulaturen von Leo IX. bis Urban II. *Carissima in Domino* bzw. *in Christo* findet sich unter Nikolaus II. bzw. unter Alexander II.

Kanoniker, Geistliche, Mönche etc.

A T: *Canonicus* seit Anfang des 10. und im 11. Jahrh. für Domherren und im 11. Jahrh. auch für Kollegiatkanoniker.

Presbyter seit der Mitte des 4. Jahrh. und verschwindet Anfang des 7. Jahrh. *Sacerdos* zu Ende des 9. Jahrh.

Diaconus seit Mitte des 4. Jahrh.

Clericus seit dem 5. Jahrh.

Monachus seit dem 5. Jahrh.

Clerus im 5.—11. Jahrh.

V T: *filius* seit der zweiten Hälfte des 4. Jahrh.

a T: *Dilectissimus* Ende des 4. und des 5. Jahrh. u. a. für den hl. Hieronimus und in den Briefen Leo I. und dann noch vereinzelt im 8. und 11. Jahrh.

Dilectus et venerabilis einmal unter Pelagius im 6. Jahrh. *Dilectus* allein zuerst je einmal unter Nikolaus I. und Johann VIII. und dann seit Leo IX. öfters, insbesondere unter Urban II.; *dilectus in Christo* unter Leo IX., Gregor IX. und öfters unter Urban II.

Religiosus vereinzelt im 8. und 9. Jahrh.

Venerabilis vereinzelt unter Nikolaus I., Alexander II. und Urban II., mehreremale unter Johann VIII.

Carissimus und die Zusammensetzungen *Carissimus in Christo* und *Carissimus in Domino* von Leo IX. bis Urban II.

Reverendus einmal unter Alexander II. für den Klerus.

Nonnen

A T: *Deo sacrata, deo consacrata, deo dicata* im 8. und 9. Jahrh. Im 11. Jahrh. *sanctiimonialis*.

V T: —

a T: *domina* unter Stefan III. für Bertrada.

B. Weltliche Empfänger

Oströmische bzw. byzantinische Kaiser

A T: *Augustus* vom 4. bis zum Ende des 7. und im 9. Jahrh. *Imperator* vereinzelt im 5. und 7. und regelmässig im 9. und 11. Jahrh. Die Verbindung *imperator augustus* im 9. Jahrh. *Caesar* einmal im 9. Jahrh.

V T: *Filius* Ende des 5.—11. Jahrh.

a T: *Gloriosissimus* allein und in Zusammensetzung mit *serenissimus* und *clementissimus* im 4., 5. und 6. Jahrh. Unter Leo IX. *gloriosus et religiosus*.

Piissimus in Zusammensetzungen mit *religiosissimus, serenissimus, tranquillissimus, gloriosissimus, dilectissimus, dilectus* und *Deo amabilis* im 5., 7. und insbesondere im 9. Jahrh.

Dilectus mit *gloriosus* im 9. Jahrh.

Dilectissimus in verschiedenen Verbindungen im 9. Jahrh.

Dominus im 7. Jahrh. *Magnus* in Verbindung mit *imperator* im 7. und 9. Jahrh. *Victor et triumphator* im 7. Jahrh.

Semper in Verbindung mit *Augustus* im 5., 9. und 11. Jahrh.

Oströmische bzw. byzantinische Kaiserin

A T: *Augusta* im 5., 6. und 9. Jahrh.

V T: *Filia* im 9. Jahrh.

a T: *Dilectissima* im 9. Jahrh.

Abendländische Kaiser

A T: *Augustus* je einmal für Karl den Grossen und Heinrich II. *Imperator* regelmässig im 9. und vereinzelt auch im 11. Jahrh. Die Verbindung *imperator augustus* im 9. und 10. Jahrh. *Caesar Augustus* für Otto III.

V T: *Filius* Anfang des 9.—11. Jahrh.

A T: *Piissimus et serenissimus* unter Leo III.; *spiritualis et gloriosus* unter Johann VIII.; *dilectissimus* unter Gregor V. und Leo IX. und *dilectissimus in Domino spiritualis* und *dilectissimus in Christo et serenissimus*.

Dominus und victor ac triumphator unter Leo III.

Abendländische Kaiserin

A T: *Augusta* einmal im 9. Jahrh. *Imperatrix* im 11. Jahrh. und *imperatrix augusta* im 9. und 10. Jahrh.

V T: *Filia* in der zweiten Hälfte des 9. und im 10. Jahrh.

a T: *Dilecta* unter Nikolaus I. und Johann VIII.; ferner unter Johann VIII. *dilecta ac spiritualis* und *dilectissima*. *Dilectissima et spiritualis et serenissima* und *dilecta et serenissima* unter Johann XIII.

Könige

A T: *rex* seit dem 6. Jahrh.

V T: *filius* seit dem 6. Jahrh. *Compater* zeitweise für Pippin und Karl d. Gr.

a T: *gloriosissimus* mit *praecellentissimus* im 6. und 7. Jahrh., mit *dilectissimus* in der 2. Hälfte des 9. Jahrh. und mit *piissimus* im 11. Jh.

Excellentissimus in der 2. Hälfte des 7., im 8. und 9., vereinzelt auch noch im 10. Jahrh. *Excellentissimus atque praecellentissimus* in der ersten Hälfte des 7. Jahrh. *Excellentissimus et dilectus et gloriosus* unter Johann VIII. *Excellentissimus atque Christianissimus* unter Zacharias.

Gloriosus vereinzelt im 7. und in der ersten Hälfte des 9. Jahrh., vereinzelt in der 1. Hälfte des 10. und des 11. Jahrh. und dann wieder häufig unter Gregor VII. Verbindungen insbesondere mit *dilectus* und *dilectissimus* besonders in der 2. Hälfte des 9. Jahrh. und dann vereinzelt zu Beginn des 10. Jahrh.

Spiritualis in Verbindung mit *Compater* unter Stefan II., Paul I. und Hadrian I. für Pippin und Karl d. Gr.

Dilectissimus allein und in Zusammensetzungen vereinzelt unter Johann VIII., Viktor II. und Gregor VII.

Dilectus allein und in Zusammensetzungen häufig unter Johann VIII. und vereinzelt im 11. Jahrh.

Carissimus allein und in Zusammensetzungen unter Leo IX., Alexander II. und Urban II.

Dominus findet sich seit der Mitte des 6. Jahrh., im 7. und 8. Jahrh. bis einschliesslich Leo III.

Königinnen

A T: *Regina*

V T: *Filia*

a T: *Gloriosissima atque praecellentissima* unter Gregor I. *Gloriosa* im 7. Jahrh. und dann unter Nikolaus I. *Dilectissima in Christo* unter Gregor VII.

Domina unter Gregor I. und im 7. Jahrh.

Vornehme Laien (Herzoge, Fürsten etc.)

A T: *Honorati, optimates, primores* im 5., 8. und 9. Jahrh. *Vir* seit dem 6. Jahrh.

V T: *Filius*

a T: *Illustris* zu Ende des 5., im 6. und 7. und vereinzelt im 9. und 11. Jahrh. *Sublimis* einmal im 6. Jahrh. *Illustrissimus* vereinzelt im 6., 9. und 11. Jahrh.

Magnificus in der ersten Hälfte des 8., 9. und des 11. Jahrh.

Gloriosus je einmal unter Paul I., Johann VIII. und Gregor VII. *Gloriosissimus* je einmal unter Leo III. und Paschal I.

Dilectus allein und mit zahlreichen Verbindungen und Zusammensetzungen besonders in der 2. Hälfte des 9. Jahrh., vereinzelt im 10. und zu Beginn des 11. Jahrh. und dann wieder häufiger in der 2. Hälfte des 11. Jahrh.

Dilectissimus in Zusammensetzungen und allein vereinzelt in der 2. Hälfte des 9. und im 11. Jahrh.

Einzelne Titulaturen wie *amantissimus* und *eximius* unter Johann VIII., *spiritualis* unter Johann XIX. und *strenuus* unter Alexander II.

Vornehme Frauen (Fürstinnen etc.)

A T: *Femina*

V T: *Filia*

a T: *Dilectissima in Domino* im 10. Jahrh.; *honesta, dilecta, gloriosa ac charissima* und *inclyta* im 11. Jahrh.

Volk, Gläubige im Allgemeinen

A T: *Populus* 1.—11. Jahrh. *Plebs* 5.—9. Jahrh.

V T: *Filii*

a T: *Dilectus* im 4. und 5. Jahrh. und unter Urban II., *dilectus in Christo* unter Leo IX. und Urban II. *Dilectissimus et dulcissimus* unter Hadrian I.

Alphabetische Übersicht

a

abbas, presbyter et abbas, presbyter,
monachus atque abbas, *Äbte*
abbatissa, *Äbtissinnen*
amabilis, *Äbte und Präpste*. — Deo
amabilis, *öström. Kaiser*
amantissimus, *vornehme Laien*
antistes, *Bischöfe, Metropolen*
archimandrites, *Vorsteher der Klöster*
im Orient
archiepiscopus, *Metropolen, Patri-*
archen
archipraesul, *Metropolen*
augusta, *Kaiserin*
augustus, *Kaiser*

b

beatissimus, *Metropolen*

c

caesar, *öström. Kaiser*. — caesar augu-
stus, *abendländ. Kaiser*
canonicus, *Kanoniker*
cardinalis, *Kardinäle*
carissima in Christo, carissima in Do-
mino, *Äbtissinnen*. — gloriosa ac
charissima, *vornehme Frauen*
carissimus, *Kardinäle, Patriarchen,*
Metropolen, Bischöfe, Äbte und
Pröpste, Kanoniker, Geistliche, Mön-
che, Könige. — carissimus atque
dulcissimus, *Kardinäle*. — carissimus
in Christo, *Bischöfe, Äbte und*
Pröpste, Kanoniker, Geistliche und
Mönche. — carissimus in Domino,
Äbte und Pröpste, Kanoniker, Geist-
liche, Mönche. — carissimus in Do-
mino Jesu Christo, *Bischöfe*. — reve-
rentissimus ac carissimus, *Kardinäle*
clementissimus, *öström. Kaiser*
clericus
clerus, *Geistliche*
coepiscopus, *Patriarchen, Metropolen,*
Bischöfe
compater, *Könige*
confrater, *Patriarchen, Metropolen,*
Bischöfe
conpresbyter, *Kardinäle*
consacerdos, *Patriarchen, Bischöfe*

consacrata Deo, *Nonnen*
christianissimus (atque excellentissi-
mus), *Könige*
Christo in (*Verbindung*), *Metropolen,*
Bischöfe

d

Deo amabilis, *öström. Kaiser*. — Deo
dicata, Deo sacrata, *Nonnen*
diaconus, *Kanoniker etc.*
dicata Deo, *Nonnen*
dilecta, *Äbtissinnen, abendländ. Kai-*
serin, vornehme Frauen. — dilecta
ac spiritualis, *abendländ. Kaiserin*.
— dilecta et religiosa, *Äbtissin;*
dilecta et serenissima, *abendländ.*
Kaiserin. — dilecta in Christo, *Äb-*
tissin
dilectissima, *Äbtissinnen, öström. und*
abendländ. Kaiserinnen, Königinnen.
— dilectissima et spiritualis et sere-
nissima, *abendländ. Kaiserin*. — di-
lectissima in Christo, *Königinnen*.
— dilectissima in Domino, *vornehme*
Frauen
dilectissimus, *Kardinäle, Patriarchen,*
Metropolen, Bischöfe, Äbte und
Päpste, Kanoniker etc., öström. und
abendländ. Kaiser, Könige, vorneh-
me Laien. — dilectissimus et dulcis-
simus, *Volk*. — dilectissimus et
sanctissimus, *Metropolen*. — di-
lectissimus in Christo, *Kardinäle,*
Äbte und Pröpste. — dilectissimus
in Christo et serenissimus, *abend-*
länd. Kaiser. — dilectissimus in Do-
mino, *Äbte und Pröpste*. — dilec-
tissimus in Domino spiritualis, *abend-*
länd. Kaiser. — diligentissimus et
dilectissimus, *Metropolen*. — reve-
rentissimus et dilectissimus, *Bischöfe*.
— sanctus et dilectissimus, *Bi-*
schöfe
dilectus, *Patriarchen, Metropolen,*
Bischöfe, Äbte und Pröpste, Kano-
niker, Geistliche, Mönche, öström.
Kaiser, Könige, vornehme Laien,
Volk. — dilectus Deo, *Äbte und*
Pröpste. — dilectus et religiosus,
Äbte und Pröpste. — dilectus et

venerabilis, *Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche und Mönche.* — dilectus in Christo, *Kardinäle, Patriarchen, Bischöfe, Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche etc., Volk.* — dilectus in Christo et venerabilis, *Abte und Pröpste*

diligentissimus et dilectissimus, *Metropolit*

domina, *Königinnen, Nonnen*

Dominus, *Metropolit, oström. und abendländ. Kaiser, Könige.* — dulcissimus, *Bischöfe.* — dulcissimus et dilectissimus, *Volk.* — carissimus atque dulcissimus, *Kardinäle*

e

episcopus, *Patriarchen, Metropolit, Bischöfe*

excellentissimus, *Könige.* — excellentissimus atque Christianissimus, excellentissimus atque praecellentissimus, excellentissimus et dilectus et gloriosus, *Könige*

eximius, *vornehme Laien*

f

femina, *vornehme Frauen*

filia, *Abtissinnen, oström. und abendländ. Kaiserinnen, Königinnen, vornehme Frauen*

filius, *Kardinäle, Patriarchen, Metropolit, Bischöfe, Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche und Mönche, oström. und abendländ. Kaiser, Könige, vornehme Laien, Volk*

frater, *Kardinäle, Patriarchen, Metropolit, Bischöfe*

g

gloriosa, *Königinnen.* — gloriosa ac charissima, *vornehme Frauen*

gloriosissima atque praecellentissima, *Königinnen*

gloriosissimus, *oström. Kaiser, Könige, vornehme Laien*

gloriosus, *oström. Kaiser, Könige, vornehme Laien.* — gloriosus et religiosus, *oström. Kaiser.* — excellentissimus et dilectus et gloriosus, *Könige*

h

honesta, *vornehme Frauen*
honorabilissimus, *Patriarchen*
honorati, *vornehme Laien*

i

illustris, *vornehme Laien*
illustrissimus, *vornehme Laien*
imperator, *oström. und abendländ. Kaiser.* — imperator augustus, *oström. und abendländ. Kaiser*
imperatrix, *imperatrix augusta, abendländ. Kaiserin*
inclyta, *vornehme Frauen*

m

magnificus, *vornehme Laien*
magnus, *oström. Kaiser*
metropolitanus, *Metropolit*
monachus, *Kanoniker, Mönche*

o

optimates, *vornehme Laien*

p

patriarcha, *Patriarchen*
piissimus, *oström. Kaiser, Könige.* — piissimus et serenissimus, *abendländ. Kaiser*
pontifex, *Bischöfe*
populus, *Volk*
praecellentissimus, *Könige.* — excellentissimus atque praecellentissimus, *Könige*
praecellentissima (atque gloriosissima), *Königinnen*
praepositus, *Pröpste*
praesul, *Bischöfe*
presbyter, *Kanoniker, Geistliche etc.* — presbyter tituli, pres. card., *Kardinäle.* — presbyter et abbas, *Abte.* — presbyter monachus atque abbas, *Abte*

primores, *vornehme Laien*
primus, *Metropolit*
prudentissimus, *Patriarchen*

r

regina, *Königinnen*
religiosa, *Abtissin*
religiosissimus, *Bischöfe, Abte und Pröpste, oström. Kaiser*

religiosus, *Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche und Mönche*. — dilectus et religiosus, *Abte und Pröpste*

reverendus, *Kanoniker, Geistliche und Mönche*

reverentissimus, *Patriarchen, Metropolit, Bischöfe, Abte und Pröpste*. — reverentissimus ac carissimus, *Kardinäle* — reverentissimus et dilectissimus, *Bischöfe*. — reverentissimus et sanctissimus, *Patriarchen, Metropolit, Bischöfe*

rex, *Könige*

S

sacerdos, *Kanoniker, Geistliche*. — sacerdos SRE., cardinalis, *Kardinäle*

sacrata Deo, *Nonnen*

sanctimonialis, *Nonnen*

sanctissimus, *Bischöfe*. — reverentissimus et sanctissimus, *Patriarchen, Metropolit, Bischöfe*

sanctus et dilectissimus, *Bischöfe*

semper, *oström. Kaiser*

serenissima (dilectissima et spiritualis et) *abendländ. Kaiserin*

serenissimus, *oström. Kaiser*. — piissimus et serenissimus, *abendländ. Kaiser*

spiritualis, *Metropolitan, Könige, vornehme Laien* — spiritualis et venerabilis, *Bischöfe*. — spiritualis et gloriosus, *abendländ. Kaiser*. — dilectissima et spiritualis et serenissima, *abendländ. Kaiserin*

strenuus, *vornehme Laien*

sublimis, *vornehme Laien*

T

tranquillissimus, *oström. Kaiser*

V

venerabilis, *Kardinäle, Metropolit, Bischöfe, Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche, Mönche, Abtissinnen*. — dilectus et venerabilis, *Abte und Pröpste, Kanoniker, Geistliche, Mönche*

victor ac (et) triumphator, *oström. und abendländ. Kaiser*

vir, *vornehme Laien*

O NASLOVIH V ADRESAH PAPEŠKIH LISTIN OD ZAČETKOV DO KONCA 11. STOLETJA

Povzetek

Začetni protokol papeških listin je sestavljen iz intitulacije, imena in naslova izdajatelja listine, t. j. papeža, ter adrese ali inskripcije, imena in naslova prejemnika (dela o diplomatiki papeških listin v op. 1). Celotni naslov adrese sestavljajo uradni naslov (n. pr. episcopus), sorodstvene označbe, ki so se razvile v naslov (n. pr. frater, filius itd.) in iz pridevniških oziroma abstraktnih naslovov (n. pr. venerabilis, dilectus). Avtor je sestavil pregled teh naslovov, uporabljenih v papeških listinah do 11. stoletja (predдела gl. v op. 2), razporejen po vrstah prejemnikov (A = duhovniški prejemniki: kardinali, patriarhi, metropolit, škofje, opati in prošti, opatice, nune; B = posvetni prejemniki: vzhodno-rimski oziroma bizantinski cesar, zahodni cesar, vzhodno-rimska oziroma bizantinska cesarica, kralji, kraljice, odlični laiki, odlične žene, ljudstvo in verniki nasploh) in po navedenih sestavnih delih (AT = uradni naslov; VT = sorodstveni naslov; aT = pridevniški oziroma abstraktni naslov). Podrobna dokumentacija bo podana v njegovem delu »Diplomatik der inneren Merkmale der älteren Papsturkunden«. Rezultate pojasnjuje abecedni pregled vseh naslovov z navedbo, za kakšne naslovljence se vsak naslov uporablja.

Ljubo Karaman

JOŠ O KRALJU SLAVCU

Miho Barada je posljednjih godina s uspjehom podvrgao kritici i ispravio više detalja i tvrdnji iz najstarije hrvatske povijesti. Između ostalog zabacio je davno mišljenje o hrvatskom kralju Slavcu. S Baradinim mišljenjem složio se i sam Šišić i kralj Slavac ne figurira u nizu hrvatskih kraljeva u povjesnim djelima najnovijeg doba. Meni se međjutim argumenti izneseni od Barade ne učiniše dosta jakim i uvjerljivim. Znao sam pored toga, prema usmenom saopćenju, da se s Baradinim mišljenjem slaže i da je do istih rezultata u pogledu Slavca došao Viktor Novak, koji je spremao studiju o kartularu samostana sv. Petra u Selu, u kojem se jedino spominje rex Slavizo. Sada je objelodanjena opsežna, svestrana i temeljita studija ob ovom kartularu iz pera V. Novaka i P. Skoka. U njoj se i Novak odlučno zalaže za to, da Slavac nije hrvatski kralj između Petra Krešimira i Zvonimira, već samostalan neretljanski vladar iz samog kraja 11. stoljeća. Ali ni Novakovi argumenti u pogledu Slavca me ne uvjere, pa držim zgodnim iznijeti na diskusiju svoje prigovore Baradinim i Novakovim izvodima u ovom pitanju.¹

1.

Tezu o Slavcu kao kralju Hrvatske iznio je još historičar Ivan Lučić u svojem djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae*. Lučić je naime naišao u kartularu sv. Petra u Selu, koji na čelu teksta ima datum g. 1080., na Slavca uz naziv rex, pa je, prema znanju i stanju nauke svojeg doba, držao Slavca hrvatskim kraljem i postavio ga između kralja Petra Krešimira, koji se posljednji put u dokumentu spominje g. 1073. i kralja Zvonimira, koji se spominje od g. 1075. Povod reviziji Lučićeva mišljenja, koje su prihvatili i dalje razradili historičari prošlog i ovog stoljeća, dao je Baradi sretan nalaz dokumenta iz g. 1050. u Vatikanskoj Biblioteci, u kojem sastavljač isprave, kojom se crkva sv. Silvestra na Biševu dariva samostanu benediktinaca na Tremitima, spominje neretljanskog vladara Berigoja kao rex Marianorum. Preispitujući nato tekst kartulara sv. Petra Barada je došao do uvjerenja,

¹ Up. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, u »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«, Sv. L., Split 1932, str. 175—183; V. Novak-P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, *passim*.

da se datum g. 1080. kartulara odnosi samo na posvećenje crkve, kojom je prigodom Splitski Petar Crni crkvu obilato obdario zemljama i crkvenim priborom, dok pasus sa spomenom Slavca iznosi mnogo kasnije događaje iz vremena kada je isti Petar Crni, post multorum annorum curricula, pokraj crkve osnovao samostan kao zavjet učinjen u vrijeme teške bolesti. Tako je Slavac ostao zapravo neodređen u vremenu i Barada mu fiksira vrijeme na temelju ovih razmatranja: 1. Slavac presudjuje spor oko neke zemlje darovane sv. Petru u Selu mnogo godina kasnije nego li je u sudjenju u ranijem sporu učestvovala Jakov, knez Neretljana (dux Marianorum); 2. Jakov, knez Neretljana, spominje se u dokumentima iz vremena kralja Zvonimira i Stjepana II godine 1078.—1089.; 3. prema tome je Slavac samostalan vladar Neretljana iz samog kraja stoljeća. I Novak je došao do istih rezultata, uglavnom na temelju istih argumenata, to jest s jedne strane na temelju pretpostavke, da je Petar Crni prije podigao crkvu svečano posvećenu g. 1080., a tek mnogo godina kasnije poslije teške bolesti, osnovao samostan, a s druge strane na temelju uvjerenja, da tekao s pasusom, u kojem se spominje Slavac, započinju u kartularu izvodi iz vremena osnutka samostana, koji je uslijedio poslije g. 1090.

Novak piše, da su raniji komentatori kartulara sv. Petra također razlikovali vrijeme gradnje crkve i vrijeme osnutka samostana i smatrali, da je datum 1080. na čelu teksta kartulara godina, kad se osnovao samostan, a crkva da je bila sagrađena, dakle i posvećena, daleko ranije, već oko g. 1060. odnosno 1064.—65. To nije točno. Jedino P. Kaer piše, da je crkva sagrađena oko g. 1060., a samostan da je osnovan kasnije i to negdje prije g. 1073. Rački i Šišić su samo mišljenja, da je i prije svečanog posvećenja crkve, g. 1080., kojim je povodom ktitor Petar Crni bogato obdario svoju zadužbinu, postojao samostan i stavljaju početak samostana, a prema tome i crkve, oko g. 1060., odnosno 1064.—1065.² Njihovo je mišljenje razumljivo, jer po pravilu gradnja crkve i osnutak samostana prethode svečanom posvećenju crkve; oni samo početak izgradnje samostana i crkve fiksiraju u spomenute godine bez posebnog obrazloženja i opravdanja.

Katedrala u Zagrebu je bila svečano posvećena prilikom boravka Andrije II u Zagrebu g. 1217., ali su se u katedrali već pod kraj 12. stoljeća pokapali zagrebački biskupi; a katedrala u Šibeniku posvećena je g. 1555., iako se je počela graditi stoljeće ranije g. 1431., a još prije to jest od g. 1402. su počela pritjecati darivanja i ostavštine za gradnju crkve. Ktitor samostana obično gradi u isto vrijeme i crkvu i zgrade

² Up. Novak-Skok, Supetarski kartular, n. dj. str. 33, bilj. 12; P. Kaer, Dvije opatije sv. Petra Gumajskog i sv. Stjepana de Pinis u staroj splitskoj nadbiskupiji za doba narodne hrvatske dinastije, Spljet 1890, prilog *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 1890, str. 30—32. Rački u Radu zagrebačke Akademije izdanom godinu dana prije njegove smrti (Rad 126, str. 191, Zagreb 1893) piše, da je Petar Crni već prije g. 1080. u mjestu Selo sagrađio samostan u sv. Petra (Documenta str. 65, on fiksira to vrijeme u g. 1065.), a Šišić u svojoj *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1915, na str. 539 također piše, da je Petar Crni oko g. 1064. utemeljio samostan sv. Petra, a ne crkvu, kako Novak navodi.

za redovnike, osim slučaja da samostan osniva čitav grad pa se samostanu daje neka već ranije i drugom prigodom podignuta crkva.³ Ali ovo nije slučaj u sv. Petru u Selu, kojega se ktitor, splitski odličnik Petar Crni hvali, da je *cepimus ecclesiam construere, quamque deo permittente studio artificum complevimus*. Prema tome ćemo opravdano pretpostaviti da postoji veći razmak vremena između gradnje crkve i osnutka samostana i da su crkva i samostan dvije različite stvari, samo ako imamo izričitog oslona i dokaza u dokumentima.

Čini se, da je Baradu i Novaka navela na mišljenje, da su gradnja crkve i osnutak samostana dvije i o sebi i po vremenu postanka različite stvari⁴ u prvom redu okolnost, da se na čelu kartulara sv. Petra u dijelu, koji prenosi sadržaj uvodnog dijela fundacionalne isprave Petra Crnog izdate povodom posvećenja crkve g. 1080., ktitorovo darivanje spominje izrazom *in domo dei dedimus* i *pro dotis eiusdem ecclesie nos exigere cepit*, a ne spominju se izričito *monasterium* ili *coenobium*. Ali ispitivanjem teksta kartulara uvjerit ćemo se, da se u darovnici ili darovnicama Petra Crnog svojoj zadužbini i dalje dosljedno i isključivo javlja izraz *ecclesia* dapače i ondje, gdje je po sadržaju jasno, da se radi o samostanu a ne o samoj crkvi.

Tako na primjer zadužbina sv. Petra dobiva od Petra Crnog više od 50 robova i oni se u više izvoda kartulara sv. Petra darivaju *in ecclesia*, *ad opus ecclesie*, *ecclesie servus*, *in ecclesia sancti Petri* (izvodi br. 42, 44, 45, 48, 64, 65, 67 i 68).^{4a} I Novak je mišljenja, da je toliki broj robova bio potreban kao radna snaga, tek onda, kad je sagradjen samostan poslije g. 1090. i kad se ukazala potreba za obradjivanjem većeg broja zemalja i vinograda. Ali pod dojmom gore navedenih izvoda, u kojima se robovi daju u vlasništvo *in ecclesia* itd., Novak pripušta naknadno mogućnost, da je ponekog roba Petar Crni kupio odmah pri gradnji crkve i da su oni mogli da budu pomagači pri njenoj gradnji dakle godinu, dvije prije 1080 g.⁵ Medjutim u izvodima iz darovnica Petra Crnog u kartularu ne spominje se za ni jednog roba, da je dan u vlasništvo *monasterio*; a osim toga u barem dva slučaja jasno je, da je *ecclesia*, kojoj je rob bio darovan, u stvari bio samostan sa redovnicima i opatom. To je slučaj dječaka Zlobe (izvod br. 45), kojeg je Petar Crni kupio od oca i poslije toga dao mu slobodu, izučio za svećenika i obvezao ga da će trajno služiti sv. Petru, što može biti, ako se radi o samostanu, *ad eiusdem ecclesiae opus*, *ibi illum*

³ To je slučaj kod samostana sv. Krševana u Zadru g. 986. (Documenta, str. 21), samostana sv. Petra u Drazi na Rabu g. 1059. (Documenta str. 57), samostana duvna sv. Dujma u Trogiru g. 1064. (Documenta str. 63), samostana duvna sv. Marije u Zadru g. 1066. (Documenta str. 66) i samostana duvna u Splitu g. 1069. (Documenta str. 75).

⁴ Barada (n. dj. str. 180) piše, da se u tekstu darovnica Petra Crnog čisto i bistro razabiru dva vremenska termina: sagradjenje crkve a istom poslije utemeljenje samostana pri istoj, ali on to ne obrazlaže potanje. I Novak polazi u svojoj široko zasnovanoj studiji s istog uvjerenja i iznosi amo tamo u prilog svoje teze, nekoja razmatranja, na koje ću se osvrnuti.

^{4a} Novak je raščlanio kartular u 106 izvoda, n. dj. str. 213—232: po njemu navodim izvode u ovom članku.

⁵ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 107 i 199.

perpetuo manere volumus.⁶ To je nadalje slučaj svinjara, koji je iz zahvalnosti, što ga je opat (abbas) izliječio od kozica, dao se u vlasništvo samostanu, iako kartular veli in nominata ecclesia. Povodom ovog slučaja i sam Novak priznaje, da je termin ecclesia mogao biti uzet i za samostan; ali on ovo iznosi tek pri kraju svoje studije i ne izvodi iz toga nikakove daljnje zaključke.⁷

Isto tako Novak uvidja da obveza, da se dnevno služi misa, koju čitamo u izvodu načinjenu prema zaključnoj stavci fundacionalne listine Petra Crnog (izvod br. 70 a), u kojem opet dolazi termin ecclesia a ne monasterium, priliči više samostanu, a ne jednoj seoskoj crkvi; ali ipak ostaje pri, da tako rečem, apriornom uvjerenju, da je postojala posebna listina prigodom osnutka crkve iz g. 1080 i posebna listina prigodom kasnijeg osnutka samostana.

A najljepše jeste, da i sam pasus kartulara, u kojem se spominje odluka Petra Crnog da osnuje samostan i u nj se povuče, dakle sam temelj za Baradinu i Novakovu reviziju ranijeg mišljenja o kralju Slavcu, rabi isključivo izraz ecclesia ondje, gdje je jasno da se radi o samostanu: ozdravivši Petar Crni izvršio je zavjet učinjen u vrijeme teške bolesti da će, ostane li na životu, u Sv. Petru se dati ošišati i obući haljinu sv. Benedikta, in prefata ecclesia Petri apostoli me totonderem et habitum beatissimi Benedicti recipere, i uz savjet i pomoć splitskog nadbiskupa Lovre i njegovog klera postavio je svoga sinovca Grgura za opata samostana, in supra nominata ecclesia domnum Gregorium nostrum nepotem abbate m ordinavimus.

U jednu riječ činjenica je, da se u čitavom osnovnom dijelu kartulara, koji iznosi sadržaj darovnice Petra Crnog i bilješke u vezi s time,⁸ Petrova zadužbina spominje kao ecclesia, pa bilo da se radi o crkvi, bilo da se radi o samostanu. Kada bi poraba termina ecclesia odnosno pomanjkanje termina monasterium, koji rabe drugi darovatelji iz kartulara,⁹ imali značiti, da u to vrijeme još nema samostana, to bi trebalo zaključiti, da uopće ni Petar Crni ni nitko u njegovo vrijeme nije osnovao samostan: a to se protivi i izričitom gore navedenom kazivanju kartulara (izvod br. 6), kao i stoljetnom nazivu samostana po ktitorovu očevu odnosno obiteljskom imenu Petrus de Gumai.¹⁰

U ostalom poraba termina ecclesia za samostansku zadužbinu nije nikako iznimna pojava u to doba. Imamo je u dokumentu, koji je Baradi upoće dao povoda za pokretanje pitanja o kralju Slavcu, naime u darovnici neretljanskog vladara Berigoja iz g. 1050.¹¹ U njoj se crkva

⁶ I ovdje Novak koleba: na str. 103 tumači gornji pasus, da je Zloba bio »vezan pravilima benediktinskog reda, kome je pripadao manastir sv. Petra«, a na str. 199 piše »da to znači crkvu, a ne manastir«.

⁷ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 200.

⁸ U Barade, n. dj. str. 179, br. 1 i 2 (7), a Novaka, n. dj. str. 159—160 izvodi br. 1—70 a i 78—86.

⁹ U Barade br. 3—6, 8—9, a u Novaka izvodi br. 71—77.

¹⁰ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 67.

¹¹ Up. Barada, n. dj. str. 177.

sv. Silvestra na otoku Biševu daje u vlasnost benediktinskom samostanu na Tremitima s riječima *illam offere et tradere in ecclesia sancte Genitricis et virginis Marie, que dedicata est in insula Tremiti, ubi regimen tenere videtur dominus Guisenolfus venerabilis a b b a s*.¹²

U vjeri, da je Petar Crni tekao po isteku mnogo godina poslije gradnje crkve pristupio osnivanju samog samostana učvršćuje Novaka okolnost, da se kod posvete crkve g. 1080. kao darovatelj spominje Petar Crni i žena mu Ana; a prema propisima nije se redovno mogao suprug odvojiti od žive žene i poći u samostan, osim da se i ona zamonasila.¹³ Medjutim mi ne znamo, da li Petrova žena nije to učinila; a isto tako ne moramo uzeti, da je Petar Crni primio sv. red i zamonasio se, nego se po svemu čini, da se samo povukao u samostan, tu se dao ošišati i obukao haljinu sv. Benedikta, e da živi u askezi poput braće redovnika. Bio je to u to doba običaj. Navest ću samo slučaj, bliz po vremenu i okolnostima, vojvode Stjepana, Krešimirova sinovca, koji se bio povukao u tišinu samostana sv. Stjepana »pod borovima« u Splitu, e da nekoliko godina kasnije zasjedne na hrvatsko prijestolje.

Na jednom mjestu svoje studije Novak nagadja, da se je Petar Crni, revni pristaša papinskog reformnog pokreta i proreformne politike kralja Zvonimira, povukao u samostan tek poslije ženine smrti i poslije ubistva kralja Zvonimira g. 1089., kada su se u hrvatskim krajevima prilike tako izmijenile, da je bilo opasno stajati u prvim redovima borbe.¹⁴ I ovo je nagadjanje bez temelja i protivno izričitom kazivanju samoga Petra, da je samostan osnovao kao zavjet učinjen u vrijeme teške bolesti.

Uopće iz čitavog konteksta uvodnog dijela kartulara, osobito onog dijela, u kojemu se, iza darivanja obilatog posjeda zemalja zadužbini sv. Petra, iznose peripetije oko sticanja tih zemalja, jasno proizlazi, da je do velike bolesti Petar Crni bio sav zauzet materijalnim brigama sticanja i povećavanja svog imutka¹⁵ — to je ono in rebus stultis studui nichil utile multis njegova epitafa — i da se je tekao u teškoj bolesti zavjetovao da će, ostane li pomoću božjom na životu, sagraditi crkvenu zadužbinu i povući se u tišinu samostanskog života: dakle, prije bolesti nema traga crkvi, a u bolesti je začeta ujedno namisao podizanja i crkve i samostana.

Prema svemu ovome, što iznesosmo, nemamo nikakova oslona za pretpostavku, da je jedno gradnja crkve a drugo osnivanje samostana

¹² Kralj Slavic potvrđuje (u izvodu br. 75) samostanu posjed zemalja koje je još za života njegov brat Rusin bio darovao in monasterio sancti Petri (izvod br. 72) i tome dodaje još neke svoje zemlje u istom kraju s riječima in eadem ecclesia contulit. A u natpisu na sarkofagu Petra Crnog u onom dijelu, koji je poslije Petrove smrti sastavio njegov prijatelj svećenik Dobro ističe se kao pokojnikova zasluga, da je osnovao samostan i oko njega podigao zidine templum fundavit cum menibus (Novak, n. dj. str. 29) iako riječ templum u užem smislu znači hram božji, dakle crkvu a ne samostan.

¹³ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 42.

¹⁴ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 32.

¹⁵ Up. Novakovo pisanje u n. dj. str. 28.

i da je proteklo dugo vrijeme između jednog i drugog čina. A vjerovanje u to je upravo bila polazna točka i Baradi i Novaku, da pasus o kralju Slavcu u kartularu istrgnu iz veze sa dijelom kartulara ispred toga, koji je datiran g. 1080. i koji iznosi događaje što su se zbili te godine prigodom posvete crkve, odnosno prepričava događaje u vezi s darovanim zemljama, koji su se zbili prije te godine, pa da na temelju toga, u daljnjem razlaganju, izvedu zaključak, da je Slavac bio neretljanski vladar iz samog kraja 11. stoljeća.

Kartular sv. Petra jest zbornik dokumenata posebne vrsti namijenjen svrsi, da samostan brani i dokazuje svoja prava. On sastoji iz niza prijepisa i izvoda različitih darovnica i bilježaka o darovanim stvarima; prvi mu je dio sastavljen početkom 12. stoljeća a drugi dio krajem tog stoljeća. To je uzeo u obzir već Rački i darovnice iz 11. stoljeća razdjelio prema različitim darovateljima. Barada je to uglavnom izmijenio samo u toliko, što je ono, što je samostanu darovao ktitor Petar Crni (u Račkoga, Documenta br. 111), razdjelio, u dva dijela, od kojih se prvi odnosi na gradnju crkve posvećene g. 1080., a drugi, bez datuma, odnosi se na navodno mnogo kasnije osnovani samostan (na samom početku ovog drugog dijela spominje se kralj Slavac). A Novak je raščlanio čitav kartular prema predmetu u 106 izvoda, od kojih darivanje Petra Crnog sadrže izvodi 1—70 i 78—86.

Medjutim i sam Novak piše, da je kartular sastavljen nekim redom i prema utvrđenom planu. Jednu veliku cjelinu čini u kartularu prvih 70 izvoda, koji iznose darivanje crkvi i samostanu Petra Crnog. U tom osnovnom dijelu ističu se posebne grupe, koje govore o posjedima u Poljicima, u Solinu i oko njega te o kupoprodaji darovanih robova.¹⁸ Najuže je pak, prema mom mišljenju, povezana grupa izvoda br. 2—6 (u ovom posljednjem izvodu spominje se Slavac), koja iznosi peripetije onih zemalja oko crkve, koje su Petar i žena mu darovali zadužbini sv. Petra u izvodu br. 1. Da im vidimo sadržaj.

Na dan svečanog posvećenja crkve dne 11. oktobra 1080., na poziv splitskog nadbiskupa Lovre, Petar Crni je dao svojoj zadužbini kompleks zemalja oko crkve, koje je ranije bio pravovaljano nabavio (omnia enim ista nostro proprio acquisivimus pretio) (izvod br. 1). I tada se u izvodima br. 2—6 redom iznosi, kako je Petar došao do tog posjeda, kako je nabavljao najprije jednu, pa drugu i daljnje zemlje, te na kakove je poteškoće i borbe za priznanje svog vlasništva on naišao. Ne spominju se u tim izvodima br. 2—6 neke nove zemlje, ne iznose se naknadna darivanja, već se samo iznose peripetije zemalja darovanih i spomenutih već u uvodnom izvodu br. 1. Posjed ovih zemalja oko crkve spominje se u uvodnom izvodu 1., koji je napravljen prema fundacionalnoj listini izdanoj povodom posvećenja g. 1080., istim riječima kao i u izvodu br. 6 u kojem se spominje kralj Slavac: posjed se proteže kroz Glavicu i Dolinu (mons, monticellum — vallis) od Solina (Saline) do vinograda Tuste Kose (vinea Tilste Cosse). I Novak priznaje, da su se nabava zemalja i sporovi oko posjeda tih zemalja

¹⁸ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 159.

u izvodima 2—5 zbili prije g. 1080.¹⁷ Jasno je, da je Petar nabavio zemlju, na kojoj je podigao crkvu, prije gradnje crkve. Samo izvod br. 6. Novak i Barada prebacuju u mnogo kasnije vrijeme, jer se u njemu spominje samostan, tobože osnovan mnogo godina kasnije. Ali kako nema tog dvostrukog, posebnog osnivanja crkve, pa tek onda samostana, nema ni razloga izlučiti taj izvod br. 6 iz konteksta s izvodima pred njim. Ovaj izvod, u kojem se spominje Slavac je ne samo sadržajem nego i stilizacijom usko vezan s izvodima, što mu prethode. U izvodu br. 6 se opetovano navode predmeti i osobe iz predidućih izvoda kao prefata i supra nominati (in prefata ecclesia, in nominato Monticellum, ex prefatis testimoniis, ad nominatas Petras). Sam izvod počinje s riječju nam (naime, jer), koja usko povezuje tekst sa predidućim. Nam stoji na početku izvoda u kartularu samo još u izvodu br. 2, kojim započinje iznošenje ranijih peripetija zemalja darovanih godine 1080.

Novak tvrdi, da se tekar od br. 6, kojim navodno započinju izvodi iz vremena samostana, izmjenjuje uporaba plurala i singulara od strane ktitora, dok u izvodima 1—5, koji se odnose na crkvu podignutu od bračnog para Petra Crnog i žene mu Ane, da nalazimo samo na pluralnu stilizaciju.¹⁸ To međutim nije točno. U izvodu br. 4 pored emimus i divideremus imamo dedit mihi, ego dividerem, in parte mea, a me, mecum duxi, a u izvodu br. 5 pored više pluralnih izraza imamo i a me subtrahere cepit.

Ako je to tako, a najvjerojatnije jeste, to se je Slavac još negdje prije g. 1080. našao u Poljičkom primorju, gdje je u crkvi sv. Petra u Priku, u pratnji bana Petra i župana Zarube, presudio spor između Petra Crnog i Tugarana, koji su Petru osporavali pravo da gradi zaselak za samostanske slugu na brdašcu Glavici iznad crkve (monticellum), što ga je ranije bio pravovaljano nabavio od Miroslava i sinova Mihajlovih.¹⁹ Razumljivo je prema tome, da ga je Lučić, nagadjajući, da je rex Slaviz kartulara hrvatski kralj, ugurao između Petra Krešimira i Zvonimira. Rekoh nagadjajući, jer kartular ne veli za Slavca, da je bio rex Croatiae. I stvarno sigurnih dokaza za to nemamo. Ali za to govore ipak suglasni indiciji, a ti su: naziv rex, nastup u pratnji bana i djelovanje na teritoriju hrvatske države.

¹⁷ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 194—195. Vidi također str. 189: »sigurno je, da je Petar Crni imao u svome vlasništvu i takove posjede još iz ranijih vremena, a njih je poklonio crkvi pri njenoj posveti. Stjecanje tih posjeda zacijelo je bilo uneseno u pismena svjedočanstva, u noticije ili karte, da bi trajno mogle pred sudovima braniti vlasništvo u slučajevima, kad bi od ma koga bilo napadnuto. A takovih je vlasništava bilo i iz vremena prije 1080. godine«.

¹⁸ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 41—42.

¹⁹ Kronologija događaja ispričanih u uvodnom dijelu kartulara ne pravi nikakvih poteškoća. Valjda još 60-tih godina 11. stoljeća Petar je nabavljao zemlje, početkom 70-tih godina je obolio i ozdravivši dao se na gradnju crkve i samostana; za vrijeme gradnje o. g. 1074.—1075. došao je u poljičko primorje kralj Slavac i tom prigodom presudio spor oko Glavice u korist Petra i sam obdario samostan, koji je g. 1080. dovršen a crkva tada posvećena.

Ako pak prihvatimo mišljenje, da je Slavac samostalan neretljanski vladar iz samog kraja 11. stoljeća, u poteškoći smo da objasnimo neke okolnosti i u nemogućnosti da to dovedemo u sklad sa nekim poznatim činjenicama.

U ispravi, koju je Barada našao u Vatikanskoj Biblioteci, vladara Neretljana Berigoja, koji ispravu potpisuje kao iudex Marianorum, sastavljač isprave u njenom tekstu nazivlje rex Marianorum.²⁰ Poznato je takodjer, da je nedavno u bernskoj biblioteci bio nadjen rukopis monaha Gottschalka, koji kneza Hrvata Trpimira spominje kao Tripe-mirus rex Sclavorum.²¹ Ne možemo prema tome kategorički isključiti mogućnost, da Slavčev naziv rex u kartularu označuje nekog, koji nije hrvatski kralj. Ali gore navedeni slučajevi su iznimke; pravilo je ipak, da se hrvatski kraljevi nazivlju rex, a neretljanski vladari od 9. stoljeća pa do Berigoja iudex Marianorum, a poslije toga dux Marianorum ili morsticus. Na iznimku imamo pravo misliti samo, ako nas na to nagone posebni razlozi. To međjutim nije slučaj kod Slavca; dapače obratno svi su indiciji protiv toga.

Moramo najprije napomenuti, da se Slavac spominje na još jednom mjestu u kartularu i to opet kao rex; to je ondje, gdje se iznosi kako je boraveći u poljičkom primorju u pratnji bana Petra i župana Zarube, dao samostanu sv. Petra neke zemlje i potvrdio zemlje darovane od svog brata i navodnog prethodnika na prijestolju neretljanskih vladara, Rusina. Značajno je, da u tim usko povezanim izvodima kartulara (72—75) njegov sastavljač Slavca nazivlje rex, a Rusina i na tom mjestu kao i na drugim mjestima kartulara (izvod 59, 97) nazivlje morsticus, to jest nazivom poglavara Neretljana u drugoj polovici 11. stoljeća (v. niže). Neizbježan je utisak, da se pravi razlika izmedju Slaviz rex i Rusinus morsticus.

Slavca prati u poljičkom primorju ban Petar. Ukoliko je poznato bana su imali hrvatski kraljevi ali ne neretljanski vladari. U Berigojevoj ispravi uz kneza stavljaju svoj potpis tri župana a nikakav ban. Konačno Slavac vrši vladalačku sudačku vlast s ove strane rijeke Cetine, dakle na teritoriju hrvatske države, a ne u neretljanskom kraju.²² Najbolju potvrdu, da je poljičko primorje pripadalo hrvatskom kralju imamo u jednom pasusu kartulara sv. Petra (izvod br. 98). Kralj Zvonimir je bio dao svom ujcu Strezi da pobire daću sa kraljevskih zemalja na obroncima Mosora u poljičkom primorju. Streza je svojatao tim povodom neku zemlju, koju je Petar Crni bio nabavio od privatnih vlasnika, pa je Petar poveo te vlasnike kao svjedoke pred kralja u Šibenik i dobio potvrdu svog prava vlasništva.

²⁰ Up. Barada, n. dj. str. 177.

²¹ Up. L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb 1932, str. 8.

²² I Novak drži, da su Poljica izvan neretljanske oblasti, ali iz toga ne izvodi argumente protiv kralja Slavca, neretljanskog vladara; up. Novak-Skok, n. dj., str. 198.

S druge strane, ako prihvatimo Baradino i Novakovo mišljenje, da je Slavac neretljanski vladar iz samog kraja 11. stoljeća, to je ovaj kraj ušao u sklop hrvatske države, i to za sva kasnija stoljeća, upravo u vrijeme skrajne slabosti, nutarnjih nemira i propadanja samostalnosti ove države; a to nije mnogo vjerojatno.

Ali ima nešto, što je važnije i presudnije, a to je da sve ukazuje na to, da je neretljanski kraj, već mnogo godina prije, to jest u vrijeme kneza Jakova i Rusina, župana »morskih« (morsticus) a navodnih pret-hodnika samostalnog vladara Neretljana, Slavca, bio ušao u sklop hrvatske države.

Isprava kneza Berigoja iz g. 1050., koju je Barada našao u Vatikan-skoj Biblioteci, svakako pokazuje, da je netočna Šišićeva tvrdnja, da je već početkom 11. stoljeća, a najkasnije oko g. 1020. neretljanska oblast došla pod državnu vlast hrvatskog kralja.²³ Još sredinom stoljeća Berigoj, iudex Marianorum, nastupa kao vladar u neretljanskom kraju i okružen svojim županima daje crkvu na otoku Biševu benediktin-skom samostanu na Tremitima. Berigoj se nazivlje iudex kao knez Družak u 9. stoljeću, i istupa samostalno prema vani kao imenom nepoznati odaslanik Neretljana, koji je oko g. 830. bio pokršten u Mlecima, kao knez Družak, s kojim je dužd Trandenik g. 839. sklopio poseban mir i kao uopće Neretljani, koji se opetovano u 9. i 10. stoljeću spominju u borbi s Mlečićima, odjelito od sukoba Mlečića s hrvatskom državom.²⁴

Ali malo poslije Berigoja mora da se situacija iz temelja izmije-nila. Knezovi Neretljana Jakov i Rusin ne zovu se više iudex već dux Marianorum (knez »Marjana« ili današnjim hrvatskim jezikom knez Primoraca),²⁵ odnosno morsticus (župan »morski« ili današnjim hrvat-skim jezikom župan primorski).²⁶ Osobito je zanimljiv ovaj drugi naziv, jer i po svojem obliku, kao i po tome kako dolazi u ispravama, jasno je, da ne označuje nekog vladara nego jednog od župana, pro-čelnika nekog kraja, u prisustvu kojih hrvatski kralj izdaje povelju: *Hacta sunt ante notitia horum testium...* Pribine cetinstici (iupani), Jacobi morstici, Adamizi nonensis iupani, Stresigne breberstici, Desi-miri corbavistici.²⁷

Jaš važnije jeste, da iz sačuvanih dokumenata jasno proizlazi, da je u vrijeme kralja Zvonimira i Stjepana II Jakov, dux Marianorum, ili morsticus, u stvari bio hrvatski velikodostojnik usko vezan s dvo-rom i državom hrvatskom. Na početku svog vladanja Zvonimir je po-vođom svečane posvete katedrale hrvatskog dvorskog biskupa održao u okolici Knina saborovanje, na kojem su odasvud dolazili ljudi tražeći prava i pomoći. Tu su uz kralja na okupu crkveni i svjetovni odličnici i tu je prisutan knez Jakov, kojega kralj određuje kao onoga, koji će uvesti duvne u Splitu u posjed zemlje u Pustici, koju im je kralj

²³ Up. F. Šišić, *Pov. Hrvata*, str. 483.

²⁴ Up. Rački, *Documenta* str. 334, 336, 366, 374, 400, 425—427.

²⁵ Up. Novak-Skok, n. dj. str. 279.

²⁶ Up. Novak-Skok, n. dj., str. 276 i 279.

²⁷ Up. Rački, *Documenta* str. 117; vidi slično str. 149.

darovao. Godine 1078. Jakov je u društvu hrvatskih crkvenih i svjetovnih odličnika i župana prisutan i svjedok darivanju kralja Zvonimira prava u župi Cetini splitskoj nadbiskupiji. Iste se godine Jakov našao uz kralja u Šibeniku, gdje je kralj u društvu mnogih hrvatskih odličnika i papinog legata kardinala Petra, koji je upravo tada boravio u hrvatskim stranama, potvrdio Petru Crnom pravovaljanost posjeda neke zemlje nabavljene od Petra Crnog (v. gore). I na saboru koji je g. 1089.—1090. održao kralj Stjepan u Šibeniku nalazimo kneza Jakova.²⁸ Jasno je po svemu, da je u vrijeme Zvonimira i Stjepana neretljanski kraj dio hrvatske države.

3.

Postavlja se pitanje kada je neretljanska oblast ušla u sklop hrvatske države. Tu nam pomaže Baradino točno upozorenje, da se Jakov, dux Marianorum, spominje u kartularu (izvod br. 5) još u prvom sudbenom sporu oko nekih zemalja ispod brdašca kod Stinice, koji je održan mnogo godina prije, nego li je spor oko tog brdašca, na kojem je Petar Crni bio počeo graditi naselje za samostanske slugе, presudio kralj Slavac; a to je moralo biti, kako vidjesmo, negdje oko god. 1074. do 1075. Iz toga slijedi, da je Jakov bio dux Marianorum već u vrijeme kralja Petra Krešimira, pa ponovo u vrijeme Zvonimira i Stjepana. Njegovu je funkciju poglavice Neretljana samo na kratko vrijeme prekinula epizoda kralja Slavca, koji je tu funkciju dao svom bratu Rusinu morsticus-u. To je razlog, zbog kojeg se knez Jakov ne javlja pod Slavcem, kada ovaj traži od Petra Crnog, da svoje pravo na sporno brdašće dokaže pomoću tri bolja svjedoka iz prve rasprave.²⁹

O knezu Jakovu u vrijeme Petra Krešimira ne znamo mnogo. Nemamo dokaza o njegovom položaju na hrvatskom dvoru kao u vrijeme kralja Zvonimira. Ali Jakov nosi već u Krešimirovo vrijeme naziv dux Marianorum, stalno boravi u Splitu okružen cum suis militibus i risariusom Zavidom i pred njim se iznose na odluku sporovi o zemljama u poljičkom primorju na hrvatskom teritoriju; a sam Split je u Krešimirovo doba postao integralni dio države kralja Hrvatske i Dalmacije. Je li onda smjelo nagadjati, da je već u vrijeme Petra Krešimira, koji ponosno ističe, da je deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum, neretljanska oblast ušla u sklop hrvatske države?³⁰

²⁸ Up. Documenta str. 113, 117, 132, 149. Ove su isprave dijelom preradjene, ali kako Šišić piše, »njihova je historijska eksploatacija ostala netaknuta« odnosno »sadržina je u suštini autentična« (Šišić, Povj. Hrv., n. dj. str. 544, bilj. 47 i str. 576, bilj. 49).

²⁹ Barada, u vezi sa svojim mišljenjem o pojavi kralja Slavca tek krajem stoljeća, tumači izostanak Jakova na raspravi pred Slavcem time, što je Jakov bio u to vrijeme već mrtav (n. dj. str. 197, bilj. 115).

³⁰ Ovim člankom htio sam samo upozoriti na slabe strane teze o Slavcu, samostalnom vladaru Neretljana iz kraja 11. stoljeća, a ne zaći u pitanja, što je Slavca dovelo do hrvatskog prijestolja, da li dinastički momenti ili crkveno-

QUELQUES REMARQUES SUR LE ROI SLAVAC

Résumé

L'auteur soumet à une analyse critique la thèse de M. Barada et de V. Novak qui ont tenté de prouver que le rex Slavizo du cartulaire de St. Pierre de Gumaj ne serait pas un roi croate ayant régné entre Petar Krešimir et Dimitar Zvonimir, mais bien un souverain autonome des habitants de la région de la Neretva dont le règne se situerait vers la fin du XIe siècle. L'auteur s'oppose à cette thèse en s'appuyant sur les arguments suivants: 1) Entre la consécration de l'église élevée par Petar Crni, et la fondation du monastère où Petar Crni finit par prendre, après une maladie grave, sa retraite, il ne s'est pas écoulé un espace de temps considérable; il s'agit au contraire de deux faits contemporains puisque, dans le cartulaire, le terme de « ecclesia » est employé souvent là où, évidemment, on parle du monastère. 2) Le passage du cartulaire où le roi Slavac est mentionné comme juge dans un litige pour une terre appartenant à Petar Crni, est étroitement lié, et par son contenu et par son style, à l'introduction du cartulaire qui est datée par la consécration de l'église en 1080. Il s'ensuit que le jugement du roi Slavac eut lieu avant 1080. Du fait que Slavac y est appelé rex, qu'il apparaît accompagné du ban et qu'il rend le jugement sur des terres situées sur le territoire croate de la rive droite de la Cetina, il s'ensuit qu'il fut roi croate et non pas un souverain des habitants de la région de la Neretva.

La région de la Neretva qui avait son souverain indépendant, iudex Marianorum, jusqu'au milieu du XIe siècle encore (Berigoj, 1050), devint, un peu plus tard, une partie de l'état croate. Le chef de cette région, Jakov dux Marianorum, ou bien morsticus (sc. iupanus), devint grand dignitaire à la cour du roi croate. Au temps du roi Petar Krešimir, Jakov exerce sa fonction à Split entouré cum suis militibus, tandis que sous le règne des rois Zvonimir et Stjepan III, il se trouve près de Šibenik à la cour royale où il prend activement part au conseil du roi et dans l'exécution de ses ordres. Au temps de l'épisode brève et, quant à ses causes, encore trop peu éclaircie, du règne de Slavac, la fonction du chef de la région de la Neretva, morsticus, fut exercée par le frère de Slavac, Rusin.

političke borbe, da li je Slavac ili Krešimir bio zarobljen od kneza Amika itd. Slavčev nastup je u svakom slučaju bila kratkotrajna epizoda, valjda samozvanog i samo u dijelu zemlje priznatog vladara. Na to sluti navod u kartularu sv. Petra, da je on u poljičko primorje došao causa discordie que erat inter Slavizo et Lubomiro kao i ono ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatie cepit, što pokazuje, da Zvonimir nije mirno i neposredno naslijedio Petra Krešimira.

Ljudmil Hauptmann

RAZVOJ DRUŽABNIH RAZMER V RADOVLJIŠKEM KOTU DO KRIZE PETNAJSTEGA STOLETJA

Pred mnogimi leti mi je dal slavljeneec, kateremu je namenjena pričujoča knjiga, na razpolago svoj prepis srednjeveških briksenskih urbarjev. Drago mi je, da se mu morem oddolžiti za kolegialno uslugo baš na tem mestu s člančičem, kateremu je oni prepis važna podlaga.

Radovljiški kot, o katerem govore omenjeni urbarji, je bil v ranem srednjem veku svet zase. Sicer ga je Sava spajala z ostalo Kranjsko, toda ta spoj je bil dvomljive vrednosti. Kajti kdor je prodril skozi velikansko gozdno pregrajo, ki se je širila od Kranjske kotline do blizu Radovljice, je kmalu obtičal v zagati. Savo Dolinko so spremljali tako gosti gozdovi, da promet s Koroško ni šel čez Podkorensko sedlo v Gornjo Koroško, ampak po ovinkih preko Ljubelja ali Jezerskega v Spodnjo. Na Primorsko pa je vodila samo vratolomna tovarna pot iz Spodnjega Bohinja, ki je padala na dva in pol kilometra dolžine z Baškega sedla do Podbrda za celih 752 metrov, t. j. za 31 %.

Radovljiški kot je bil na ta način skoraj povsem odrezan od ostalega sveta. Ni zato čudo, da so zadeli slovanski doseljenci tu pod Triglavom še na ostanke starega prebivalstva, na katero spominjajo še danes tri imena: Dunaj, Bohinj in Bled. Prvo označuje dva hriba, enega pri Jereki, vzhodni izrastek Šavnice, a drugega nad Obrnami; koren je keltski. Isto velja za Bohinj. Zanj namreč »ni najti zveze s kakim slovenskim korenem«, pač pa bi se dalo rekonstruirati pred-slovensko, keltsko ime *baconia*, čigar »osnova bi značila bukovje, bukov gozd«, torej točno isto, na kar kaže tudi še današnje ime za Spodnji Bohinj od Bistrice do Ribičevega laza — Bukovska dolina, Bukovica ali Bukovje. Glede Bleda pa se sme trditi, da je beseda nastala okoli 800 iz starejše *beld-* ali *belt-*, ki »se ne da speljati na nobeno slovensko ime«, temveč mora biti romansko ali celo predromansko in šele pozneje romanizirano. Prav po tej stari obliki pa si je skrojil Nemec svoj »Veldes«.¹

Kot vojak, misijonar ali trgovec je prodril do gorenje Save morebiti že za Karla Velikega, ostal pa je v deželi šele po aneksiji 828. leta, ko so se dotlej le tributarne kneževine v Podonavju preuredile v grofije in marke. Za madjarskih pohodov v Italijo je sicer Posavska marka

¹ Prijazno objasnilo pokojnega g. predsednika SAZU F. Ramovša.

zopet razpadla, Ratold, praded grofov Ebersberških, takrat najbrž krajiščnik na Savi, se je umaknil na Bavarsko,² ali četudi se je zrušila nemška oblast, etnična sestava ljudstva vsaj na gornji Savi se ni več bistveno izpremenila. Blejsko-bohinjski kot je bil preveč od rok, prepust in nepristopen, da bi privlačil Madjare. Zato je pač verjetno, da so begunci z Ljubljanskega polja tu iskali zavetja, toda ne, da je narod odtod bežal. Tudi kak posamezen Nemec je lahko ostal, samo nemški dotok je usahnil.

Pot v Posavje se je odprla nemški kolonizaciji v drugič, ko je mladi bavarski vojvoda Henrik okoli 970 v zmagoviti ofenzivi obnovil krajine od Donave do Krasa. Ali boji, katere je vodil nato z bratrancem in nečakom na nemškem prestolu, so ovirali brzo konsolidacijo na jugovzhodu. Šele ko se je s Henrikom II. bavarska veja dinastije polastila tudi nemške krone, so za Kranjsko napočili mirnejši časi. Okoli 1010 se vrnejo Ebersberžani z Ulrikom I., njega nasledi njegov sin Eberhard, za njima preide krajina na vnuka Eberhardove sestre, Ulrika II. Weimar-Orlamündskega, a ko ta 1070 umre brez odraslih sinov, podeli Henrik IV. Kranjsko 1077 Ogleju.³

Z ozirom na bogastvo pisanih virov, ki po popolnem molku prejšnjih stoletij naenkrat pripovedujejo o enajstem, je Radovljiski kot v Sloveniji brez primere. Pet kraljevskih diplom in preko 40 notic v tradicijskem kodeksu briksenskega škofa Altvina (1049—97) živo osvetljuje posestne in družabne razmere na izviru Save.

Velik del sveta je pripadal tu nekdanj kralju. Že prva listina daje sliko urejene domene s hlapci, utrjenimi dvorci in cerkvicami. Henrik II. je izdvojil iz nje 1004 trideset kraljevskih hub, ki si jih je smel Briksen izmeriti v savskem medrečju in preko njega do Tržiške Bistrice. Henrik III. je dodal kraljevske gozdove od izvira Savice in Save Dolinke do njiju sotočja ter izpopolnil z novim darilom posest na levem bregu Save, naposled pa si je škof prisvojil na lastno pest še gozdove na desnem bregu Savice. Središče te nove gosposčine je bil blejski grad s »curtis«, pod katero se skriva po vsej priči današnja Pristava.⁴

Ostali del kraljevske zemlje je razpadel še v enajstem stoletju na tri komplekse. Eden je bil freisinško Dovje. Ob Karavankah do Kokre so se razprostirala posestva grofov Ebersberških in njihovih weimar-orlamündskih in ortenburških dedičev,⁵ a sredi teh gosposčin omenja Altvinov kodeks še različne, manjše alode, razdeljene na dva in štiri-deset lastnikov.

Ako odbijemo velikaše škofove družine, ki ga spremljajo na njegovih poteh od Tirola do Srednje Štajerske in Gorenjske, ter one, ki

² Hauptmann, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, 341 sl., 344 sl.

³ Ibid. 348 sl., 379 sl.

⁴ Kos, Gradivo III, 13 n. 17, 20 n. 28, 75 n. 106 sl., 168 n. 274. — O sodobnem pokopališču baš na Pristavi J. Kastelic-B. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu. Slovenska akademija, zgod. raz., dela 2, 14 sl.

⁵ Ibid. III, 55 n. 85, 99 n. 143. — Hauptmann, n. o. m. 391, 393, 400, 415.

se javljajo v gorenjskih tradicijah kot priče, ker so slučajno baš na svojih posavskih posestvih, ko škof obiskuje Bled,⁶ tedaj ostane 34 imen, od katerih je 25 čisto slovenskih — Preslav, Nepokor, Blagosod itd. —, a 9 nemških ali krščansko-nevtralnih. Vendar je 6 izmed njih označevalo, če sodimo po najbližjih sorodnikih, skoraj gotovo zopet Slovence, a kvečjemu 3 se tičejo morebiti nemških priselnikov.⁷ Iz druge polovice enajstega stoletja poznamo torej najmanj 25, če ne 31 ali celo 34 svobodnih slovenskih posestnikov izpod Triglava.

Njihova darila briksenski cerkvi so bila navadno tako skromna, da bi jih najrajši pripisovali kmetom. Toda često niti očitni velikaši niso dajali več. Po tem kriteriju se torej ne more sklepati na stanovski značaj tradentov. Toda pisarji so skoraj redno dodajali njihovim imenom posebno, stanovsko označbo: v 16 primerih »ingenuus«, v 4 »nobilis«, a v 13 »nobilitatem ali libertatem sortitus, libertate potitus ali libertus«. Moglo bi se zato domnevati, da je bila ta bujnost nazivlja odsev določenih pravnih razlik. No ista oseba se je imenovala ingenuus, nobilis, nobilitatem sortitus ali libertate potitus, a zadnji izraz se je rabil tudi za libertus. Izrazi se torej očitno ne tičejo različnih stopenj stanovskega prava.

Njihov smisel razumemo, ako se ne omejimo na gorenjske tradicije Altvinove dobe nego vzamemo v poštev i ostale. Kajti potem dobimo statistiko z 275 primeri, iz katerih se vidi, da je bila stanovska terminologija izprva trdna: svobodni plemič se je imenoval »nobilis«, »ingenuus«. No kmalu se je ta terminologija zmedla; in naenkrat se je začela na razne načine poudarjati »libertas«. Toda »liber« je pomenil marsikaj, tudi samo polusvobodnega kmeta, praznika. Pojem je bil torej preohlapen. Boljši, ker ožji, je bil »nobilis«. Ali v Briksenu tudi s to besedo niso bili več prav zadovoljni. Sicer so jo rabili še dalje, ali večinoma le še v širših zvezah, zlasti v takih, ki so naglaševale plemstvo po rodu: »nobilis ex genere, nobilis prosapie, nobili prosapia ortus, nobili procreatus ex genere, progenie, sobole, stirpe«. Edinole »ingenuus« je redno ostal, kakršen je bil, brez dodatka, ker je kazala že osnova njegovega imena (ingignere) na prirojeni stan.

Zdi se torej, da se svobodno pokolenje plemstva v enajstem stoletju ni več razumelo samo po sebi. In zares! Kakor drugje, tako je razvidno tudi iz briksenskih listin, da se je stari družbeni red majal. Nesvobodniki, sluge, so prodirali v škofovo družino, prevzemali visoke, dvorske časti in pridobivali fevde, ki so jim dopuščali viteško življenje. Takšno je bilo doslej privilegij svobodne gospode; zdaj so silili med njo i hlapci.

Staro nazivlje temu navalu ni bilo več kos. Eksperimentiranje s stanovskimi izrazi je imelo zato za cilj potegniti čim prej jasno črto med novo, lažno gospodo in pravo od korena.⁸ Toda po nesreči ta

⁶ Isti, Mariborske studije, Rad 260 (1938), 96.

⁷ Gradiivo III, n. 164, 168, 306, 316, 378: Winrih, Tunzo, Paulus, Adalfrit, Hadamar, Gorgius.

⁸ Za vse gornje gl. Hauptmannovo knjigo, predano Akademiji za tisk, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu.

stan ni bil več edinstven. Baš v enajstem stoletju se završuje razvoj, po katerem so se veliki dinastični rodovi oddvojili od ostalega plemstva, osvobodivši se grofovskega sodišča.⁹ Kdor ni pripadal njihovem krogu, je bil sicer še vedno »nobilis«, »ingenuus«, ali ne več iste socialne teže. Altvinov kodeks nam kaže člane tega zdaj nižjega plemstva na Gorenjskem že v težki borbi za obstanek. Njihovi alodi se drobijo v delitvah, Briksen z njimi zlepa ali zgrda zaokrožuje svojo posest,¹⁰ a ostale gosposčine so pač postopale slično, saj ti mali slovenski plemiči niso imeli zaščitnika. Zakaj, da so spadali pod grofovsko sodišče, jim ni mnogo koristilo. Kajti krajiščnik-patriarh je bil daleč in brez moči; njegovi namestniki pa, izprva bržkone grofje Vovbrski, od sredine dvanajstega veka pa grofje Andeški,¹¹ so bili sicer močnejši, ker so imeli poleg službenega fevda, Kranja, še svojo lastno posest, toda oboje skupaj je znašalo okoli 1150 v najboljšem primeru eno dvanajstino tedanje Kranjske, vse drugo je bilo razdeljeno v glavnem na celo kopo cerkvenih in dinastičnih teritorijev.¹² Grof-namestnik torej ni imel materialne sile, da bi branil ogrožene svobodnjake. Tragedija male gospode je bila na ta način že do sredine dvanajstega veka doigrana; od sredine trinajstega se javljajo namesto gorenjskih »nobiles« kasazikmetje, — posebno značilno v gorjanski in zasipski fari, kjer navajajo briksenske tradicije enajstega stoletja plemenitega Bodigoja, Prisnoslava, Adalfrita s sinovoma Ivanom in Preslavom, Jurja in Domoslava.¹³

Če bi o kasazih še ne vedeli ničesar, bi morali zdaj računati s tremi možnostmi: ali da so bili obubožani potomci nekdanjih slovenskih plemičev ali stan, ki je živel v tako neprodni temi, da ga viri skozi stoletja ne poznajo, ali da so bili povsem nova socialna tvorba. Toda ne samo izpeljava stanovskega imena iz plemenskega Kaseg kaže na nesporno starost kasazov, nego tudi »herimanni« desetinske pogodbe od 1064/68,¹⁴ o katerih kasaštvu še nihče ni dvomil, odkar se v sporu o tem sloju citira ta listina. Ali ona pove še več. Po njenih besedah je namreč predal briksenski škof Altvin oglejskemu patriarhu Rabingeru

»iustam decimationem ex omnibus bonis, que in suo patriarchatu habuit, eam quoque decimam, quam complures herimanni sue ecclesie dederunt«, patriarh pa mu je vrnil za dve hubi v Begunjah »decimas

⁹ Klebel E., *Diplomatische Beiträge zur bairischen Gerichtsverfassung*. Archivalische Zeitschrift 44 (1936), 186, 191 sl., 203 sl. — Dungen O., *Adels-herrschaft im Mittelalter*. München 1927, str. 10 sl.

¹⁰ Kakor op. 8.

¹¹ Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, Rad 250 (1935), 220 sl.

¹² Erläuterungen I/4, 392 sl. — Kos M., *Zgodovina Slovencev* 140 sl.

¹³ Državni arhiv München, Brixen, Hochstift, Lit. n. 1, urbar iz leta 1253 (f. 174 a). — *Župnija Zgornje Gorje*: prepis fevdne knjige celjskih grofov od 1436 (Dež. arh. štajerski), 22 n. 169, 30 n. 237 sl., 31 n. 242 sl. in *Acta Tirolensia* I, 185 n. 306, 219 n. 378. — *Župnija Zasip*: fevdna knjiga 1436, 30 n. 239, 31 n. 241, 244 in *Acta Tir.* I, 109 n. 166, 187 n. 312 sl., 188 n. 316, 216 n. 372.

¹⁴ *Gradivo* III, 139 n. 227.

que ex cuncto eius predio in Carniola posito et que in Charinthia ex areis servis suis proveniunt«.

Pogodba je bila v zvezi z reformo, ki je šla za tem, da se prizna patriarhu izključno pravo do desetih po vsem območju njegove cerkve. Zategadelj se je moral Briksen odreči desetine, ki so mu jo plačevali »herimanni«, glede desetine s *svoje* zemlje pa se je sporazumel s patriarhom, da mu preda tudi njo, ali da jo dobi takoj spet nazaj, čim odstopi Ogleju dve kmetiji v znamenje, da desetine ne pobira po lastnem pravu, ampak po patriarhovi milosti.

Altvinovi herimanni torej gotovo niso sedeli na briksenskih tleh, temveč na lastnih, na katerih so bili ustanovili, kakor dokazuje svobodno razpolaganje z desetino, eno ali več lastniških cerkvic.¹⁵ Cerkev v svetnih rokah pa so bile plemiške, kakor one kapelice v Bohinju, ki sta jih poklonila Altvinu Blagosod in Preslav.¹⁶ Sam Klebel je imel zato v prvem trenutku vtis: ti herimanni nastopajo »kakor svobodni zemljiški gospodje«. Ali ker bi moral potem žrtvovati svojo arimansko teorijo, je zopet omahnil in proglasil ustanovitelje starih podružnih cerkev v kasaških vaseh za *k m e t s k e* kasaze,¹⁷ ne namignivši, zakaj niso mogli biti gospodski.

Brez ozira na koroško gradivo slika torej že gorenjsko kasaze kot plemstvo, katero se je do trinajstega stoletja pokmetilo, izvzemši poedince, ki so se še o pravem času rešili v podložno plemstvo, ministeriale.

Brixen je naseljeval ministeriale na Kranjskem že takoj v enajstem veku. Dva izmed njih sta bila Mantvin in Altger iz Tirola.¹⁸ Od začetka trinajstega stoletja dalje se omenjajo tudi ortenburški ministeriali: na Lipniškem pri Radovljici gospodari 1228 Friderik, »gospod« Ulrik pa z bratom Markvardom, Rudger in Majnhard Ploz čuvajo 1263 razen Hudičevega gradu tudi sosednji Kamen.¹⁹ Leta 1185 razlikujemo pod ministeriali že tudi viteze. Ministerial Popo z Bleda ima pod seboj viteza Engelberona in Ekeriha, a poleg njih so živeli ministerial Majnhard Blejski, Rudeger Poljiški in vitez Eberhard Gorjanski.²⁰

Socialni razvoj je na ta način znatno prehitel gospodarskega, za katerega v stalnih borbah velikašev za zaokrožitev svojih razklatih in pestro izpremešanih posestev ni ostalo niti časa niti zanimanja. Dolgo se je zato gospodarilo skrajno ekstenzivno. Še v drugi polovici dvanajstega stoletja freisinški škof ne dobiva iz Dovja ničesar drugega

¹⁵ Zontar J., Problem lastniških cerkvic in samostanov v pravni zgodovini Jugoslovanov. Slovenski Pravniki 49 (1935), 430 sl.

¹⁶ Acta Tirolensia I, 76 n. 211. — Prim. še M. Kos in J. Zontar, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja. Glasnik Muzejskega dr. za Slovenijo 20 (1939), 236 sl. in desetinsko pogodbo oglejskega patriarha s celo vrsto kranjskih in koroških plemičev 1132 (Gradivo IV, 67 n. 112)

¹⁷ Klebel, Von den Edlingern in Kärnten. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 28 (1942), 74, 77.

¹⁸ Acta Tirolensia I, 86 n. 240 b. — Hauptmann, Mar. stud. 260, 96 n. 214.

¹⁹ Gradivo V, 245 n. 489. — Monumenta Carinthiae IV/2, 595 n. 2805.

²⁰ Gradivo IV, 176 n. 336. — Santifaller L., Die Urkunden der Brixener Hochstiftsarchive I (1929), 54 n. 46.

nego prašiče in kokoši.²¹ Značilne so tudi davščine po blejskem urbarju iz leta 1253. Kajti ako pustimo na strani kasaze v Češnjici, dve po posebnem ključu obdavčeni hubi v Srednji vasi in »Crotenpachu«, ter prigodne dajatve za škofovo kuhinjo, kadar se mudi na Bledu, tedaj je opravljalo od 142 kmetij 88 zemljiški davek samo v drobnici, ostalih 54 kmetij pa je dajalo poleg nje po enega ali dva mernika pšenice, vsega skupaj 14 vaganov proti 25 vaganom pšenice, 25 rži in 104 ovsa edinole od blejske pristave.

Poljedelstvo je bilo torej tu še zelo slabo razvito. Ali tudi za živinorejo se gosposčina ni mnogo brigala. Živina se je redila, kjer in kakor je kraj na to vabil. Statistika govori v tem pogledu jasno. 1253 je dajalo

	hub	prašičev	ovc	jagnet
v Bohinju	37½	47	31	38
na Bledu	105	15	109	105

Presenetljiva razlika med svinjskim davkom v enem in drugem kraju se tu neprisiljeno razlaga z različno obilnostjo žira. Bohinjci so lahko gonili več svinj v žir, ker so imeli dosti bukovja; v blejskem okraju pa je bilo samo 7 hub na Dobravi, ki so dajale škofu 14 prašičev, od vseh ostalih kmetij pa je dobival 109 ovc in 98 jagnet, ali samo enega prašiča, ki ga je dajal neki kmet pri jezeru.²²

Gospodarsko iniciativo je pokazal Briksen samo tam, kjer je šlo za pijačo. Kajti v nasprotju s plemiči enajstega stoletja, ki so bili še taki korenjaki, da se niso plašili niti blejskega vina,²³ so duhovni gospodje trinajstega veka in njihovi upravitelji na Bledu imeli že toliko finejša grla, da so opustili vse vinograde, katere so jim dobrotniki nekdanj darovali, razen enega, in zahtevali rajši od sedem vasi, ki so odrajtovale žito, da vsaka kmetija obenem daje še šest veder piva.²⁴ Toda to je bil tudi edini in po povodu precej sumljiv primer gospodarske naprednosti; drugače se nikjer nič ni genilo.

Da se je v starem veku tu kopala ruda in kovalo železo, se je videlo po najdiščih. Toda slovenski kmetje so topili rudo v nizkih odprtih ognjiščih samo za domačo rabo,²⁵ sicer se nihče ni brigal za rudno bogastvo. Kraljevske darovnice, ki drugje skrbno beležijo, ali se nahaja na darovanem zemljišču kak rudnik ali ne, na Bledu in v Bohinju docela molče. Govore o lovu in ribarstvu, o gozdovih in mlinih, samo o rudnikih in fužinah niti besede. In ta molk traja še 1253: Briksen ne prejema niti enega žeblja ali peneza od železarstva.

²¹ Gradivo IV, 207 n. 410.

²² Prigodne dajatve: stivram anonne et carnum (urbar od 1253, 174 a) = in presencia domini episcopi tenentur... stivram annone et carnum ad coquina ipsius domini (urbar od 1320, 58 a). — Vagan = 6 mernikov razvidno iz razmerja pšeničnega davka n. pr. v Žirovnici in Ribnem (ibid. 174 b).

²³ Acta Tirolensia I, 53 n. 139, 62 n. 168, 78 n. 218 (= Gradivo 144 n. 236), 79 n. 221 sl. (= 145 n. 239 sl.).

²⁴ Briksenski urbar od 1253, 174 b: 238 veder iz 7 vasi, samo dva kmeta dajeta po 8 veder.

²⁵ Müllner A., Geschichte des Eisens, Wien 1909, 197 sl.

Zaostalost potemtakem označuje gospodarske razmere na gornji Savi do globoko v trinajsti vek. Vendar se je vprav v istem stoletju pripravljala že tudi preobrat. Kajti malenkostno enoličnost fevdalnih pretefov za kako vasico ali hubo je naenkrat zasenčil veliki problem združitve razkosane Kranjske pod enotno knežjo oblastjo, izzivajoč dolgotrajne, ogorčene borbe, ki so prinesle s seboj nov tempo razvoja.

Leto, ki pomeni v tem smislu epoho, je 1228, ko je umrl brez otrok grof-namestnik Henrik Andechs-Meranski. Iz spora za njegovo dediščino je izšel kot zmagalet avstrijski vojvoda Friderik II.

Borbe tega zadnjega Babenberžana s Čehi in Madjari so kmalu potegnile v svoj vrtinec tudi Kranjsko. A ko ga je cesar odstavljal 1236 zaradi upora, so složno navalili na obsojenca med drugimi tudi vsi njegovi kranjski sosede razen Briksena. Sicer se je Friderik tri leta pozneje zopet pomiril s cesarjem, nagla njegova smrt pa je dovedla do novih bojev. Oglejski patriarh, grofje Goriški, Spanheimi, Přemyslovci in Habsburžani so se borili za kranjsko nasledstvo.²⁶

V obči nesigurnosti te dobe je posebno trpel Briksen. Škof Henrik IV je bil tako slab, da je moral biti srečen, ko je vojvoda Bernhard Koroški vzel Bled 1236 po cesarjevem nalogu v svoje varstvo. Ali ko ga je po Henrikovi smrti vrnil briksenski cerkvi, se ga je takoj polastil njen »zaščitnik« Majnhard Goriški. Naposled je padla gosposčina v roke celo dvema ministerialoma, Gerhohu z Jetrbenka in Viljemu Blejskemu, a Briksen je bil tako onemogel, da jima je moral plačati 250 mark srebra, da bi mu vrnila svoj plen, čeprav je bil vsaj Viljem škofov podanik.²⁷

Seveda je to podaništvo pomenilo takrat le še zelo malo. Kajti kakor si senior ni znal trajno podrediti svobodnega vazala, tako se mu je zdaj polagoma izmikalo tudi ministerial. Dasi je nobilis z vstopom v ministerialstvo zapustil svobodno plemstvo, je vendar našel takoj zopet nadomestilo za izgubljeno zaslombo v solidarnosti z novimi tovariši. Res da so bili blejski ministeriali na Gorenjskem popolnoma odrezani od ostalih briksenskih ministerialov; prepoved ženitve izven škofove oblasti pa jih je imela izolirati tudi od neposredne okolice. Zdi se torej, da so bili v resnici docela v škofovih rokah. Toda ako je briksenski gospod kot svetni vladar prepovedoval ženitve izven svoje družine, je kot cerkveni knez še manj smel trpeti zakone med sorodniki. Kompromis je bil zato neizogiben: našel se je v delitvi otrok iz mešanih zakonov.

Kako pestri so bili zato ministerialski rodovniki že sredi trinajstega stega veka, nas učijo Viljem, Verso, Markvard in Friderik z Bleda. Markvard je imel za ženo ministerialko goriškega grofa, Friderik ministerialko bamberskega škofa, Verso Blejski, nečak andeških ministerialov iz Kamnika, se je oženil s hčerjo drugega andeškega ministeriala, Konrada Gala, a njegova sestra je imela za moža spanheimskega ministeriala Bertolda Gradniškega.²⁸

²⁶ Erläuterungen I/4, 416 sl. — Kos, v Gradivu V, uvod 23 sl.

²⁷ Ibid. V, 46 sl.

²⁸ Ibid. V, 261 n. 528, 404 n. 854 sl. — Steir. UB. II, 107 n. 141, 116 n. 149, 151.

Življenjski krog blejskih ministerialov je segal potemtakem mnogo dalje nego meje blejske gospoščine. Rodovne vezi so ustvarjale solidarnost, ki je spajala ministeriale različnih gospodov v enoten sloj. Ta pa je prevzel dejansko moč v deželi, ker jedro fevdalne vojske je bilo odslej ministerialsko. Kdor je stremel za knežjo oblastjo na Kranjskem, je zato snubil ministeriale. V stoletni borbi za deželno gospodstvo je zategadelj njihova moč stalno rasla, dokler jih ni ročinj od 1338 za kranjske stanove izenačil kot člane visokega plemstva, »deželane«, »lantherren«, z grofi.²⁹

Militarizacija srednjeveške družbe je bila s to zmago ministerialskega stanu dovršena. Narod je imel dolžnost omogočiti široki plasti vojakov po poklicu, da se posveti edinole orožju, a dinastom, da pojačajo po potrebi svoje lastne viteške čete s tujimi vitezi-najemniki. Ti pa niso bili ravno poceni. Salzburški nadškof na primer je moral plačati Albertu Viltuškem in Ulriku Mariborskemu 1252 za pomoč obleganemu Sachsenburgu 54 mark srebra, za katere jima je moral zastaviti celo veliko vas Zrkovce.³⁰ Militarizem je bil torej že v fevdni dobi zelo drag. Da se pokrijejo njegovi stroški, tudi tedaj ni bilo druge pomoči, nego povečati proizvodnjo.

V ta namen so se gospoščine trudile ustanavljati čim več kmetij. Okoli 1250 so blejski rovtarji že sedeli v Koroški Beli.³¹ Sto let pozneje zadenemo na slovenske lazarje tudi v gozdovih med Dovjem in Ratečami. Borovska vas, drugo ime za Kranjsko goro, je tu še dolgo spominjalo, da je nastala na krčevini.³²

Mnogi kolonisti so prišli iz tujine. Tako je dovedel škof Emiho Freisinški 1283 v Dovje nemške kmete iz okolice Innichena v Pustertalu. Druge Pustertalce, prednike današnjih Nemškorutarjev na Gornji Bači, je bil patriarh Bertold Oglejski (1218—1251) poklical na Tolminsko.³³ Briksenski škof Bruno je, kakor se zdi, naselil Nemški rovt nad Bistrico,³⁴ a na ortenburško kolonizacijo spominja morebiti Brezje vzhodno od Radovljice, še 1846 Deutsch-Birkendorf.^{34a}

Vzporedno z ustanovitvijo novih kmetij so gospoščine začele poviševati bremena starim. Iz briksenskih urbarjev se dobro vidi, kako so od 1253 do 1320 dajatve poskočile. Kajti ako vzamemo redne letne davščine v poštev, tedaj je na početku štirinajstega veka vsaka kmetija sicer še vedno dajala ovco z jagnetom, ali zraven tudi že prašiča, a predvsem 4 do 6 mernikov pšenice in ovsu ter 4 rži. Bremena so se torej od 1253 do 1320 povečala za 100 do 300 %; ali hubni davek je bil

²⁹ Levec V., Die krainischen Landhandfesten. Mitt. d. österr. Inst. für Gesch. Forsch. XIX (1898), 296 sl.

³⁰ Steir. UB. III, 181 n. 114. — Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, 99.

³¹ Briksenski urbar od 1253, 174 b.

³² Schumi F., Archiv für Heimatkunde I, 12 n. 7 (1362). — Wilfan S., Einige geschichtliche Notizen über das Kronau-Tal. Mitt. d. hist. Ver. f. Krain, 1850, 3.

³³ Kos, n. o. m. II/1, 17.

³⁴ Briksenski urbar od 1253, 174 a.

^{34a} Freyer H., Alphabetisches Verzeichnis aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain, 1846, str. 14.

1253 tudi tako nizek, da ga je mogel gospod mirno zvišati, preden bi to koga bolelo. Razen tega pa se ne sme pustiti z vida, da z davščinami ni rasel v isti meri tudi trud, ker je zato odpadla tlaka, bodisi da je blejska pristava medtem prešla v tuje roke ali bila razbita na kmetije. A zlasti se ne sme pozabiti, da je srednjeveškega kmeta varoval pred neomejenim izrabljanjem njegove delovne moči — cerkveni koledar s svojimi neštetimi prazniki.

Matrikula radovljjske župnije iz leta 1468 je v tem oziru izredno poučna, ker našteva prav za njo sedemdeset praznikov. Če se tudi vzame, da je bila med njimi morda polovica polupraznikov, je bil za radovljjskega kmeta ostvarjen najmanj petdnevni teden.³⁵ Na sploh se sme zato reči, da položaj gorenjskega kmeta na vrhuncu srednjega veka ni bil neugoden. Nevarnost mu je pretila le od drobljenja kmetске posesti, a do tega je bilo takrat še daleč. Kajti čemu bi bili delili kmetije na vedno manjše kose, ki bi redili kvečjemu še kočarje, dokler je bilo še zemlje za krčenje? Za kogar doma ni bilo več mesta, je še lahko šel v gozdove; a komur to ni bilo več mogoče ali všeč, je mogel poskusiti svojo srečo v ortenburški Radovljici.

Po Valvazorju je to mestece prastaro; že cesar Henrik III. (1039—56) mu je baje podelil mestne pravice.³⁶ V resnici pa je bilo tako neznatno naselje, da se do leta 1296 jedva čuje o njem.³⁷ Valvazorjeva trditev je torej v najboljšem primeru nesporazum. Iz tega razloga je menil že Richter v »Archiv für Geographie, Historie, Staaten- und Kriegsgeschichte« 1822, 466, da je pač res neki Henrik povzdignil Radovljico v mesto, toda ne nemški cesar Henrik, nego koroški vojvoda istega imena, sin Majnharda Goriškega († 1335).

Toda Radovljica se javlja v štirinajstem stoletju kot odprti trg, a ne kot utrjeno mesto. Trg pa je nastal iz gospodarskih razlogov. Seveda je na prvi pogled čudno, zakaj bi bil deželni knez kot gospodar Kranja ustanovil le nekaj kilometrov od tega mesta konkurenčno naselje. Za obrtnika in trgovca je bil Kranj vabljivejši, a gorenjskega prometa ni bilo treba še posebej prestreči v Radovljici, saj so itak vodile ceste, ki so se tam stekale, v skupni progi v Kranj.

Prirodna konkurenca, ki jo je morala Radovljica delati Kranju, navaja zato nehote na misel, da se je trg osnoval šele, ko Radovljica ni bila več deželnoknežja, ampak — ortenburška. Sicer ne vemo, kdaj so Ortenburžani dobili ta kraj. Gotovo je le, da je bilo deželsko sodišče, pod katerim je stal trški sodnik, 1343 ortenburško,³⁸ a da so ga bili Ortenburžani »brez dovoljenja« odcepili od Kranja.³⁹ O Kranju pa je znano, da sta ga zavzela poleg drugih gosposčin 1307 v vojni Habsbur-

³⁵ Steska V., Radovljjska matrikula iz leta 1468. GMDS 2 (1921), 23 sl.

³⁶ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI (Radmannsdorf), 461 sl.

³⁷ Gradivo II, 105 n. 157, 110 n. 169; IV, 253 n. 501. — Kovač K., Ein Zehent-verzeichniss aus der Diözese Aquileia aus dem Jahre 1296. MÖG XXX, 634.

³⁸ Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain, 1862, 47.

³⁹ Milkowicz V., Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains. Mitt. d. Musealvereins für Krain III (1890), 49.

Ortenburški grb

žanov proti Henriku Koroškemu kot njihova zaveznika Henrik Goriški in Majnhard Ortenburški.⁴⁰ Domneva je zato vsekakor zelo zapeljiva, da so dale prav te borbe Ortenburžanom dobrodošlo priliko, odtrgati Radovljico od Kranja in napraviti iz nje svoj Proti-Kranj. A Richter bi bil na ta način opravičen, kajti Radovljica bi bila potem res dobila svoje pravice z a vojvode Henrika, četudi ne baš od njega.

Novi trg je brez dvoma pripomogel po svoje, da se je proletariacija kmetskega naraščaja na gornji Savi odgodila do konca srednjega veka. Zakaj marsikateri kmetški sin, za katerega je doma manjkalo kruha, ga je pač našel v Radovljici. Seveda je mogla ta z ozirom na omejene razmere absorbirati le malo kmetskega viška. Kajti še manj kakor krčenje bi bil odtok v tesni gorenjski trg preprečil naglo delitev kmetij, če kmetje ne bi bili imeli še tretje možnosti preskrbe v fužinarstvu, ki se je razmahnilo v treh krajih v *porečju Save Dolinke* na Planini nad Jesenicami, pri Mojstrani, Javorniku in na Radovni, deset kilometrov od njenega izliva v Savo, potem *pod Jelovico* pri Radovljici v Kropi, Kamni Gorici in Kolnici in naposled *v Bohinju* v Stari Fužini, nasproti Nomnju na potoku Plavžerici in tri kilometre dalje v Štengah, na ustju Mešence.⁴¹

Novo je bilo na tem fužinarstvu predvsem njegova samostojnost. Fužinarji niso bili več kmetje, ki so samo mimogrede topili rudo in kovali železo, temveč so stali poleg kmetov kot poseben stan. Kdaj se je ta osamosvojil, noben vir ne pove. V Kropi so trdili 1739, da kopljejo rudo že »nad štiristo let«; v Kamni gorici in Kolnici so računali 1595 prav tako nad štiristo let nazaj; 1547 pa so podaniki iz vseh treh vasi pisali v prošnji na deželnega kneza, da njih fužine stoje približno »sto let«.⁴² Osnutek samostojnega fužinarstva bi se mogel potemtakem postavljati po mili volji v štirinajsto, dvanajsto ali petnajsto stoletje. Toda to svobodo omejujeta po vsej sreči najstarejši vesti, ki ju imamo o gorenjskih fužinah, — iz leta 1403 za Koroško Belo in iz 1381 za Planino in Savo.⁴³ Prva sicer ne pravi, da li je bila fužina, ki jo je takrat postavil z dovoljenjem briksenskega škofa Ulrika Hermann der Esel, tam res prva, tem jasneje pa govori drugi primer. Kajti privilegij grofa Friderika Ortenburškega od 1381 ne polaga šele temeljev fužinarstva na Planini, marveč urejuje že obstoječe.

Ljudska tradicija pripoveduje, da je bila prva lastnica planinskih fužin sv. Hema († po letu 1044). Njej pripisuje tudi fužine pri Mojstrani, v Kolnici pri Voščah, na Radovni, Mešenci in Plavžerici.⁴⁴ Vse to bi torej segalo nazaj v enajsti vek! Toda ljudstvo ima za letnice slab spomin. Važna zato ni Hemina doba, ampak domovina — Koroško: fužinarji s Koroškega so prinesli njeno ime na Gorenjsko, a dovedli so jih njihovi rojaki, Ortenburžani.

⁴⁰ Tangl K., Die Grafen von Ortenburg. Arch. f. Kde. österr. Gesch. 36 (1866), 96. — Dinitz A., Geschichte Krains 1 (1874), 211 sl.

⁴¹ Müllner, n. o. m., 249 sl., 320 sl., 372 sl.

⁴² Ibid. 268, 281, 300.

⁴³ Ibid. 374 sl., 449.

⁴⁴ Ibid. 268.

Z žilavo brezobzirnostjo so bili ti osnovali iz svojih koroških in kranjskih posestev »grofijo Ortenburško«; z bistrim očesom so spoznali gospodarsko važnost meščanstva in pospeševali zato razvoj Radovljice. Ni torej niti najmanj čudno, ako jih najdemo v štirinajstem stoletju kot neumorne kolonizatorje. Okoli 1330 je Oton Ortenburški poklical iz svoje koroške domovine nemške koloniste v kočevski Mooswald; 1349 si je dal njegov brat Friderik podariti od kralja Karla IV. tristo frankovskih in turinških ujetnikov, da tudi te naseli na Kočevskem; nekako ob istem času je gnal slovenske rovtarje ob Savi navzgor do Kranjske gore, 1404 pa, kratko pred izumrtjem svojega rodu, so Ortenburžani pozvali prve fužinarje, koroške Nemce, v Belo Peč.⁴⁵

Podelitev rudarskega prava za Planino 1381 potemtakem ni bilo osamljeno dejanje, marveč stoji očitno v tesni zvezi z občo kolonizacijsko podjetnostjo grofov Ortenburških, tem bolj, ker za to govore tudi razmere v Kropi.

Južno in zahodno od te vasi se dviga Jelovica. V njej je ležala Valavka, katero so po narodnem izročilu odkopavali Lahi.⁴⁶ Kdaj so ti prišli tu sem, se zopet nikjer ne pove. Toda Ortenburžani so že dolgo v ozkih stikih s Furlansko, posebno od leta 1300 dalje. Patriarh Peter je imenoval Majnharda Ortenburškega takrat za kapetana Furlanske, a po Petrovi smrti je ena stranka kandidirala celo Majnhardovega brata za patriarha. Ali četudi je ta kandidatura propadla, strankarske borbe v patriarhatu so dajale Ortenburžanom stalno priliko, da se vmešajo.⁴⁷ Spoznali so tako kraj in ljudi. A za kaj so se dali ti Furlanci uporabiti, to se je pokazalo vprav v tej dobi onkraj Jelovice v freisinških Železnikih: okoli 1330 so prišli tja Furlanci, 1348 pa jim je dal freisinški škof že prvi privilegij.⁴⁸

Misel, povabiti nekaj teh fužinarjev čez Jelovico na svoja tla, je morala biti Ortenburžanom v takih okoliščinah zelo blizu posebno zato, ker so se bavili prav ob istem času s slično kolonizacijo, o kateri pričajo nemški spomini okoli Kroke. Kajti na Jelovici se je kopala ruda v jami »Nemki« in »na planicah pod Nemško goro«; druga »Nemka« je ležala na Kamni gorici, ki obrobja kroparsko dolino na vzhodu.⁴⁹

Nemci, po katerih so se te jame krstile, niso bili kakor oni pri Jesenicah Korošci. Tradicije o koroški Hemi so tu neznane, a s tem se strinja ne samo, da se kraj, kjer leži jeloviška »Nemka«, še danes imenuje »na Rajhu«, nego tudi to, da so po narodnem izročilu rudarji prišli tu sem iz — Saške.⁵⁰ Saški se je prištevala tudi Turingija, najstarejše središče rudarstva v Rajhu. Skoraj z gotovostjo smemo zato

⁴⁵ Erläuterungen I/4, 467. — Kos, Zgodovina 177. — Gstirner, Die Julischen Alpen. Westlicher Teil. Zeitschrift d. deutschen u. österr. Alpenvereins 31 (1900), 418.

⁴⁶ Müllner, n. o. m., 259, 267. — Da li je našel ime »Walsche Grube« za Valavko v virih, ali pa je to le njegovo tolmačenje, ni jasno.

⁴⁷ Tangl, n. o. m., 36, 80 sl.

⁴⁸ Blaznik, Kolonizacija selške doline, 71 sl.

⁴⁹ Müllner, n. o. m., 259 sl.

⁵⁰ Ibid. 259 sl., 268.

trditi, da je bilo 1349 med onimi tristo turinškimi ujetniki tudi nekaj rudarjev, ki jih je Friderik Ortenburški zadržal v Kropi.

Zasluga teh tujcev, ki so se na ta način zbirali v štirinajstem stoletju na Gorenjskem z vseh strani, je bila brez dvoma, da so modernizirali zaostalo domače fužinarstvo. Sicer še niso uvedli brescianskih fužin, v katerih se je izdelovalo posebno odlično jeklo, — te so začeli zidati šele tedaj, ko je posezanje Habsburžanov v italijansko politiko oživilo zvezo z jugom in privabilo Italijane iz Brescie, ki so prinesli s seboj domači način topljenja. Toda prvi korak naprej v razvoju gorenjskega fužinarstva so vendar storili že kolonisti štirinajstega veka, ki so jeli namesto starih kmetjskih peči postavljati sedaj nekaj metrov višoke fužine »na volka«, v katerih se je ruda mnogo bolje izkoriščala kakor dotlej.⁵¹

Privilegij iz leta 1381 za Planino dokazuje, da je bil položaj teh fužinarjev zelo povoljen. Imeli so hube s pašniki in planinami, kjer so pridelovali svoj živež, potem jame, fužine, kovačnice in gozdove, kjer so žgali oglje, a vse to so uživali po grajskem pravu skoraj kakor lastnino, dedno za letni davek, čigar višina je bila enkrat za vselej določena, in s pravico, da svobodno razpolagajo z vsem svojim premoženjem in nepremičnim imetjem, bodisi da bi ga hoteli prodati, zamenjati, založiti, darovati ali v katerokoli drugo svrho nameniti. Povrhu jim je gosposčina priznala še posebno stanovsko pravo, ki je ščitilo njih osebe in delo ter dajalo njihovim domovom po mestnem primeru omejeno pravico azila, a varstvo teh pravic je prepuščala svobodno voljenemu sodniku, za katerega je izločila iz deželskega sodišča imunitetno okrožje med Savo, Jesenicami, Ukovo in grebenom Karavank. Da bi pa tujci še rajši prihajali, so Ortenburžani obetali vsakomur, kdor bi postavil novo kovačnico ali fužino, da jo lahko zopet proda, ne da bi zategadelj izgubil svoje stanovske pravice, dokler bi ostal pod jeseniško imuniteto.⁵²

Radovljiški kot se je torej dolga stoletja razvijal neobičajno skladno. Stare kmetije so se krepko držale, nove so nastajale v lazih, kogar pa ni mikalo kmetijstvo, je lahko šel v Radovljico ali med fužinarje. Stoprv viharji petnajstega veka so tu pretresli gospodarstvo in družbo do dna.

⁵¹ Ibid. 200 sl.

⁵² Ibid. 374.

DIE ENTWICKLUNG DER GESELLSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IM RADMANNSDORFER WINKEL BIS ZUR KRISE DES FÜNFZEHNTEN JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von der geographischen Abgeschiedenheit des Radmannsdorfer Winkels aus, die es einerseits schwachen keltoromanischen Resten ermöglichte, sich bis in die slawische Zeit hinein zu erhalten (nach dem Zeugnis der Toponomastik Dunaj, Bohinj-Wochein, Bled-Veldes), andererseits aber den Deutschen wenig Anreiz zur Einwanderung bot. Die deutsche Herrschaft äußerte sich daher zunächst nur in der Organisation des Königsgutes, die in der Veldeser Burg und ihrem Fronhofe einen wichtigen Stützpunkt erhielt. Allein dieser Königsboden löste sich schon im elften Jahrhundert in drei Teile auf: die Brixener Herrschaft Veldes, das freisingische Dovje (Lengsfeld) und das Markgrafengut, das im zwölften Jahrhundert den Ortenburgern zufiel. Dazwischen aber lagen, wie man aus dem Traditionskodex des Brixener Bischofs Altwin ersieht, kleinere Allode, die noch größtenteils in den Händen einer slowenischen Freischiicht waren.

Ihr Stand wird verschieden angegeben, lässt sich jedoch verstehen, wenn man sich den Sprachgebrauch der Brixener Kanzlei unter Altwin vor Augen hält. Dann macht man die Entdeckung, dass die Schreiber in den ersten Jahren mit zwei knappen Titeln auskommen: »nobilis« oder »ingenuus«. Bald aber beginnen sie seltsam zu schwanken, dehnen und umschreiben das einfache »nobilis« in stets neuen Abwandlungen mit dem deutlichen Bemühen, die angeborene »nobilitas« zu unterstreichen, während das »ingenuus«, bei dem man sie noch herausfühlt, durchaus unberührt bleibt.

Die Erklärung für diese plötzliche Unsicherheit der Terminologie liegt nun in der Krise, die die Edelfreien gerade im elften Jahrhundert ergriffen hatte. Der dynastische Adel schloss sich nämlich ab, indem sich auch der titellose Herr gräfliche Rechte beilegte, von unten aber drängten Unfreie nach, die, mit Dienstlehen ausgestattet, ebenfalls »nobiles« sein wollten. Die Buntheit der Terminologie war daher nicht der Ausdruck einer Vielfalt von Adelsklassen, sondern entsprang dem begreiflichen Bestreben, den Adel der Geburt nicht durch den Ehrgeiz unfreier Emporkömmlinge verdunkeln zu lassen. Eben zu diesem freien Altadel aber hat man nach ihren Titeln auch die slowenischen Tradenten und Zeugen des Codex Altwini, die Zehentherren des aquileischen-brixenschen Vertrages von 1064/68 zu rechnen, die der vielleicht furlanische Schreiber mit einem heimischen Worte »herimanni« nannte. Freilich, die Tage dieses Adels waren damals schon gezählt. Im zwölften Jahrhundert verschwinden sie aus den Urkunden, im dreizehnten erscheinen seine Nachkommen nur noch als Edling b a u e r n.

Im Gegensatz zu dieser sozialen Entwicklung ging die wirtschaftliche langsam vor sich. Noch nach dem Brixener Urbar von 1253 gaben fast 2/3 der Bauern nur Viehzinse (Schweine und säugende Mutterschafe), die übrigen zinsten zwar daneben auch Getreide, indes in kaum nennenswerter Menge nur ein bis zwei Metzen, nicht Mut!

Allein noch im selben Jahrhundert bereitete sich ein Umschwung vor. Denn die kleinliche Ode feudaler Händel hier um ein Dörfchen, dort eine Hube überschattete auf einmal das große Problem, das den Süden ein Jahrhundert lang in Atem hielt, die Aufrichtung einer einheitlichen Landeshoheit im zerklüfteten Krain und dessen Anschluss an Österreich. Die dadurch her-

vorgerufenen, endlosen Kämpfe vollendeten durch den Durchbruch der Ministerialität die Militarisierung der mittelalterlichen Gesellschaft, der Militarismus aber war schon damals kostspielig und verlangte Erhöhung der Produktion.

Das Nächstliegende war, die Zinse zu erhöhen. Zu diesem Zweck verlegte man, wie aus den Brixener Urbaren hervorgeht, das Schwergewicht auf den Getreidedienst und steigerte die Abgaben um 100 bis 300 %, was bei den niederen Zinsen von 1253 möglich war, ohne den Bauer zu überlasten, zumal mit der Auflösung des Eigenbetriebes auch die Fronpflicht kaum noch drückte. Da zudem die Matrikel der Radmannsdorfer Pfarre durch eine Unzahl von Feiertagen auch zum mindesten die Fünf-Tage-Woche garantierte, so war die Lage des Bauernstandes an der oberen Save auf der Höhe des Mittelalters offenbar nicht ungünstig. Sie wurde noch dadurch gefestigt, das dem bäuerlichen Nachwuchs der Abfluss nach Radmannsdorf, das die Ortenburger zu einem Konkurrenten Krainburgs zu machen trachteten, und in die Eisenindustrie von Jesenice, Kropa usw. offen stand, die dieselben Ortenburger sogar durch Ansiedlung thüringischer Bergleute gefördert zu haben scheinen.

Jaroslav Šidak

BOSNA I ZAPADNI DUALISTI U PRVOJ POLOVICI XIII STOLJEĆA

Premda je pitanje o podrijetlu t. zv. novomanihejskih sekta na evropskom Zapadu još uvijek u nauci otvoreno, nema sumnje, da su one s vremenom uspostavile neke, pobliže neodređene, veze sa sličnim sektama na Balkanskom poluotoku. Od druge polovice XII. stoljeća, štaviše, pojavljuju se u dokumentarnoj građi različiti, izravni i neizravni, podaci, u kojima se odražava svijest kako zapadnih dualista tako i njihovih protivnika o kolijevci i žarištu dualističkih učenja u središnjem i istočnom dijelu Balkanskog poluotoka. Ta se svijest povezuje najčešće s imenom »bugarske« zemlje — u njezinu širem, državno-političkom značenju, pod kojim se je podrazumijevala i Makedonija.

Činjenica, da se od druge polovice XII. stoljeća sukobljuju na Zapadu dvije glavne struje u novomanihejskom pokretu: izrazito i umjereno dualistička — koju neki nazivaju danas, za razliku od prve, također monarhijanzmom — isključuje mogućnost uže organizacione veze između pojedinih ogranaka pokreta. Još u sredini XIII. stoljeća obje se struje, prema svjedočanstvu R. Sacchoniya uzajamno proklinju.¹ Razumljivo je dakle, zašto upravo Sacchoni, koji daje najpotpunije podatke o pojedinim »crkvama katara«, ne spominje, osim zajedničkog podrijetla, ni jednom riječju neki oblik njihova organizacionog jedinstva.

Obje spomenute struje u zapadnom novomanihejstvu razlikuju se redovito po svojoj pripadnosti »redu« (ordo) »dragovičkom« ili »bugarskom«. Odavna je već u našoj historiografiji ispravljena teška pogreška, koju je C. Schmidt učinio poistovjetivši izraz »dragovički« — dakako, u znatno iskvarenom obliku latinskih dokumenata — s imenom grada Trogira u Dalmaciji.² Uza sve to nije još ni danas objašnjen podatak iz g. 1167., sačuvan u prijepisu iz 1222., prema kome se između

¹ Cathari albanenses dampnant concorrezenses et e conuerso. (U izdanju D. Knievalda, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU 270, 1949, str. 118.)

² C. Schmidt, Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois I, 1849, str. 57 i na drugim mjestima. Usp. o tome moj prilog: Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V, 1953.

petero katarskih crkava na Balkanskom poluotoku nalazila i — »ecclesia Dalmatiae«.³ Premda se pri kraju XII. stoljeća pojavljuju patareni u Splitu i Trogiru, koji progonjeni bježe u Bosnu,⁴ nigdje nema u izvorima spomena o tako čvrsto organiziranoj crkvi, kakvu pretpostavlja navedeni podatak, niti se ime te crkve spominje još kojom drugom prilikom.

Zbog toga su neki iznijeli pretpostavku, da je »ecclesia Dalmatiae« ona ista crkva, koju Sacchoni — jedini put u sačuvanoj građi — naziva »ecclesia Sclavoniae«.^{4a} Izraz »Sclavus, Sclavonus« nije se doduše tek ovom prilikom povezao s pojavom dualističkih heretika. Već u prvoj polovici XIII. stoljeća upotrebljava se on za ogranak umjerenih Konkorićana u sjevernoj Italiji.⁵ Ali se upravo u XIII. stoljeću izraz Sclavonia upotrebljavao na Zapadu u vrlo neodređenom značenju: obuhvaćao je sve zemlje, u kojima su živjeli Južni Slaveni.⁶ Mogao je, prema tome, da zamijeni različite pokrajinske nazive, ne samo imena Bosne i Srbije, nego čak i Bugarske. Ta okolnost otežava znatno objašnjenje slavenskog imena za dio talijanskih patarena.

Ali ni izraz »ecclesia Sclavoniae« ne može se objasniti neposredno na temelju inače dosta opsežnog spisa R. Sacchoniya, u kojem se navodi. Samo redosljed katarskih crkava u Sacchonijevu popisu može poduprijeti indirektan zaključak, da se pod spomenutim izrazom krije »crkva bosanska«, kako se ona sama naziva u XIV. i XV. stoljeću.⁷

Rimska kurija, njezin vjekovni neprijatelj, koji ju je dosljedno progonio do kraja bosanske državnosti, nije je nikada nazivao ni slavenskim ni bosanskim imenom. Ona je nije uopće osuđivala kao organizaciju nego samo kao herezu i utočište dualističkih heretika.

³ Ecclesiae Romanae et Drogometiae et Melenguae et Bulgariae et Dalmatiae sunt divisae et terminatae, et una ad alteram non facit aliquam rem od suam contradictionem, et ita pacem habent inter se... (Carigradski dualistički biskup Nicetas zapadnim dualistima.) Notitia conciliabuli apud S. Felicem de Caraman, sub Papa haereticorum Niquinta celebrati, u djelu M. Bouquet, Recueil des historiens des Gaules XIV, 1806, 448—450 (citiram prema D. Obolensky, The Bogomils, 1948, str. 245).

⁴ Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster Spalatensis archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum... (Inocencije III. kralju Emeriku 11. X. 1200.) Smičiklas, Diplomatički zbornik II, 1904, str. 351.

^{4a} I. v. Döllinger, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters I, 1890, str. 121.

⁵ quidam eorum (t. j. Konkorićana), qui appellantur Sclavi (1235); ap. Döllinger, o. c. II, str. 61.

⁶ Usp. pismo pape Grgura IX. od 13. II. 1234., upućeno kleru i vjernicima »per Carniolam, Istriam, Dalmatiam, Bosniam, Croaciam, Serviam et alias partes Sclavoniae constitutis«. Smičiklas, o. c. III, str. 396.

⁷ Sacchoni navodi »ecclesiam Sclavoniae« poslije katarskih crkava u Italiji i Francuskoj, a prije takvih crkava u istočnom dijelu Balkanskog poluotoka. Malo niže daje zajednički broj »savršenih« za crkve: Sclavonie et Philadelphie et Grecorum, Bulgariae et Dugmuthie. Usp. priloženi faksimil jednog dijela fol. 86^b u zagrebačkom rukopisu Sacchonijeva spisa Summa de catharis et leonistis seu pauperibus de lugduno (Sveuč. bibl. M. R. 146).

[illegible]

Kada je to uradila prvi put, u početku XIII. stoljeća, govorila je o izbjeglim patarenima u Bosni i o proklesoj »herezi kataraka«, zbog koje se teško osumnjičuju mnogi ljudi u zemlji bana Kulina.⁸ Međutim, u dosta obilatoj korespondenciji papa, koja se odnosi na tu heretičku »ljagu«, što je utisnula neizbrisivi pečat srednjovjekovnoj Bosni, uzalud ćemo tražiti kakav konkretniji podatak o odnosu i vezama bosanskih heretika s dualistima na Zapadu.

I.

Prva akcija Rimske kurije protiv heretika u Bosni, koja je započela g. 1200., završena je tri godine kasnije potpunim podvrgavanjem predstavnika »krstjana« — tih »redovnika vjere bosanske«, kako ih jednom prilikom nazivaju Dubrovčani⁹ — zahtjevima Kurije i ugarskog dvora, koji je daljnju sudbinu katolicizma u Bosni najtješnje povezao sa svojim političkim interesima u toj zemlji. Pokazao je to već razvoj prilika u Bosni dvadesetak godina kasnije.

Upućujući svoga legata Akoncija u proljeće 1221. u Dalmaciju s isključivom zadaćom, da »obuzda zlobu nekih Slavena, koji, baveći se gusarenjem, plijene i ubijaju križare kao i druge kršćane bez razlike«, papa Honorije III. nije još smatrao potrebnim da ovoj misiji dade neko protivuheretičko obilježje.¹⁰ Ni kasnije nije on — kao njegov suvremenik, splitski arhidakon Toma — osuđivao omiške gusare zbog krivovjerja, nego samo zbog njihova štetnoga »poganskog običaja«.¹¹ Ali je uskoro zatim, 3. XII. 1221., pozvao legata da svoju djelatnost proširi i na Bosnu, gdje — kako je čuo — primaju heretike i dopuštaju im da otvoreno propovijedaju svoje bludnje.¹² Tako je s istim obrazloženjem, kao i g. 1200., Rimska kurija opet pokrenula pitanje hereze u Bosni, ali ga taj put nije više povezivala s pojavom heretika u susjednoj Dalmaciji.

Premda je nastojala, da legatu osigura moralnu i materijalnu, pa i oružanu, pomoć ugarskog dvora i episkopata, a nešto kasnije i dubrovačke crkve, čiji je nadbiskup bio neposredni starješina katoličke »ecclesiae bosnensis«,¹³ nije u tome uspjela. Ugarska je tada proživlja-

⁸ Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorundam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati... (Inocencije III. svojim legatima u Bosni 21. XI. 1202.) Smičiklas, o. c. III, 1905, str. 14.

⁹ ...da mu (kralju Tvrtku II.) se opravi što bude poručiti i narediti u svom listu pod svojom običanom pečatju koi bude upisao pr'd redovnici rim'ske vjere ili vjere bosanske... (1442). M. Pucić, Spomenici srbski II, 1862, str. 105.

¹⁰ Smičiklas, o. c. III, str. 192 (19. IV. 1221). — U pismu Splićanima 13. IV. i. g. papa izričito napominje, da »Sclavi et Dalmatini, koje optužuje zbog gusarenja, censeantur nomine christiano« (ib. III, str. 191).

¹¹ ...quod inhabitatores castri Almisensis... paganorum more uniuersa uastantes... (12. III. 1222). Smičiklas, o. c. III, str. 210.

¹² ...sicut audivimus, in partibus Bosnie tamquam in cubilibus structio-num heretici receptati... Smičiklas, o. c. III, str. 196.

¹³ Smičiklas, o. c. III, 198—199 i 209—210.

vala jednu od najtežih kriza u svome političkom razvoju i potpuno se oglašila papinu pozivu. Na temelju pisama, koja su potekla iz papinske kancelarije, ne može se pouzdano utvrditi ni to, da li je barem sam Akoncije izvršio povjerenu mu misiju. Posljednjih dana mjeseca svibnja 1222. boravi on u Zadru, na koncu listopada u Dubrovniku, krajem godine u Zadru, a 27. srpnja 1223. spominje se posljednji put kao papin legat u Splitu.¹⁴ Nije poznato, što je dalje radio, ali 15. V. 1225. piše papa o njemu kao pokojniku.¹⁵

Samo splitski arhidakon Toma tvrdi na dva mjesta svoje historije izričito, da je Akoncije bio u Bosni. Premda mu kronološka veza među tadašnjim događajima nije jasna, a ni datum Akoncijeve smrti ne donosi tačno, ipak ističe, da je legat »mnogo vremena« radio u Bosni na istrebljivanju heretika i da je ondje, shrvan naporima, i umro.¹⁶ Farlati je odatle zaključio, da je Akoncije već 1222. doista otišao u Bosnu i ondje proboravio gotovo tri godine, a da je umro 1224. ili 1225.¹⁷ Rački je naprotiv isprva mislio, da je Akoncije »još iste godine« — t. j. 1222., prema arh. Tomi — preminuo u Bosni, ali je kasnije, u komentaru Tominoj Historiji, ovu pogrešku ispravio.¹⁸ Čorović je najzad, pobijajući prvobitno mišljenje Račkoga, ustvrdio, da se Akoncije samo malo vremena zadržao u Bosni. On »tamo počeo rad — kaže Čorović — ali se naskoro razboli i vrati natrag u Dalmaciju«.¹⁹

Usporedimo li sprijeda navedene datume iz Akoncijeva oskudnog itinerara, očigledno je, da mu je u toku 1222. i u prvoj polovici 1223. preostajalo u najboljem slučaju svega nekoliko mjeseci za boravak u Bosni, i da s većim vremenskim razmakom u tom pogledu možemo možda računati tek poslije srpnja 1223. Ova vremenska određivanja ne bi bila sama po sebi osobito važna. Rački je opravdano istakao, da »kratko djelovanje Akoncijevo u Bosni nije imalo ostaviti iza sebe mnogo tragova«.²⁰ Prepušten potpuno sebi i svojim slabim silama — njegovu slabo zdravlje ističe arh. Toma — Akoncije se napokon obrati na kaločkog nadbiskupa, potičući ga na odlučnu borbu protiv bosanskih heretika. Iz papina pisma spomenutom nadbiskupu od 15. V. 1225.²¹ može se zaključiti — kao što je to uradio Perojević²² — da je Akoncije pomišljao pritom na križarsku vojnu, o kojoj se bez uspjeha doista radilo sve do 1227. Uza sve to je Rački dopustio mogućnost, da je za

¹⁴ Usp. Smičiklas, o. c. III, str. 212, 217, 218 i 229—230.

¹⁵ Smičiklas, o. c. III, str. 242.

¹⁶ Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana (iz. F. Rački). MSHSM 26, 1894, str. 103: »Interea legatus Acontius in Bosnam profectus pro exterminandis hereticis multo ibi tempore laboravit. Erat autem corpore imbecillis, sed zelo catholice fidei validus propugnator. Cum ergo forti fuisset languore correptus, ad extrema perveniens, totum se domino commendavit. Ibique sue uitae cursum feliciter peregit anno domini millesimo CCXXII.«

¹⁷ D. Farlati, Illyricum sacrum IV, 1769, str. 47; usp. takodjer III, str. 253.

¹⁸ o. c., str. 103—104 (bilj. d).

¹⁹ Historija Bosne I, 1940, str. 191.

²⁰ Bogomili i Patareni, Rad VII, 1869, str. 149.

²¹ Smičiklas, o. c. III, str. 242—243.

²² Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine I, 1942, str. 217

vrijeme Akoncijeve akcije u Bosni »imao biskup bosanskih Patarena otići iz zemlje i prići jednovjercem u južnu Francezku«,²³ a Kniewald, koji se priklonio ovom »nagađanju« — izraz potječe od njega — otišao je u tom pravcu još dalje i pretpostavio daljnju mogućnost, da se radi o biskupu Bratoslavu, koji se spominje u jednom spisu iz 1251.²⁴

Podlogu za ta domišljanja dalo je pismo papina legata Konrada u Francuskoj od 2. srpnja 1223.,²⁵ o kojem je pismu još Farlati tvrdio, da se odnosi na Bosnu.²⁶ Ono bi, prema tome, poduprto podacima o Akoncijevoj djelatnosti u Bosni, trebalo dokazati, da su katari i patareni na Zapadu »u načelniku crkve bosanske štovali starješinu one crkve, koja je najbliža vrelu njihove vjere, iztičuću na balkanskom poluotoku, te stoga ovu vjeru najčistije sačuvala« (Rački).²⁷ Na svaki način smatra Rački »jasnim«, da — uz Sacchonija, kojega spis datira ispravno oko 1250. — upravo ovo pismo potvrđuje, »da je bosanska crkva patarenska već u trećem desetku XIII. stoljeća spadala u sastav bogomilskih, patarenskih i katarskih crkava«. ²⁸

U ovom pismu, koje se sačuvalo u spisu *Chronica Anglorum* suvremenog Matije Parižanina (*Parisiensis*), legat Konrad saziva crkvenu sinodu u Sensu sa zadaćom, da poduzme hitne mjere protiv pojačane djelatnosti heretika. Među ostalim izvještava, da »in finibus Bulgarorum, Croatie et Dalmacie, iuxta Hungarorum nationem« stanuje heretizarh, »quem heretici Albigeneses papam suum appellat« i kome »confluunt heretici Albigeneses, ut ad eorum consulta respondeat«. Zatim odmah nastavlja, da je tom »antipapi« njegov namjesnik, heretički biskup Bartolomej (Cartès, prema Schmidtu), odstupio svoje sjelo u Porlosu. Iz stilizacije pisma ne razabire se jasno, da li su Albigenzi tražili savjeta u tog antipape još prije nego što je došao u Francusku, ali je podatak o njegovu dolasku onamo dovoljno jasan.

Na pitanje, odakle je antipapa došao, mišljenja se u nauci razilaze već više od jednog stoljeća, što dokazuje, da podatak izvora nije, usprkos svemu geografskom određivanju, dosta precizan. Uz mišljenje Farlatija, da opis zemalja u njemu upućuje na Bosnu, koja leži »gotovo u sredini između ovih zemalja«, pristali su bez kolebanja F. Ks. Pejačević,²⁹ Rački,³⁰ I. Döllinger,³¹ Kniewald³² i Sclovjev.³³ Petranović je,

²³ o. c. VII, str. 164.

²⁴ o. c., str. 55—56.

²⁵ U ovoj se raspravi služim izdanjem O. Raynald a, *Annales ecclesiastici* (nastavak Baronija) XIII, 1646, str. 227, jer mi najnovije izdanje u MGH, SS 28, 1888, nije bilo pristupačno. Tekst se ovdje razlikuje u nekim neznatnijim pojedinostima od izdanja u Farlatija, o. c. IV, 47, i Smičiklasa, o. c. III, str. 227. Znatnija je razlika između posljednjega i prethodnih, što Smičiklas mjesto: (in finibus) *Bulgarorum* donosi oblik *Bulgarie*.

²⁶ o. c. IV, 1906, str. 47.

²⁷ o. c. VII, str. 164.

²⁸ Ib., str. 164.

²⁹ F. X. Pejačević, *Historia Serviae*, 1799, str. 381.

³⁰ o. c. VII, str. 164.

³¹ o. c. I, str. 201.

³² o. c., str. 55. »Prema ovim podacima već je krajem prve četvrti 13. st. postojao patarenski 'papa'... vjerojatno upravo u Bosni...«

oslanjajući se na jedno mjesto u Schmidta, primio ovo mišljenje s velikom suzdržljivošću.³⁴ Ali ni sam Schmidt nije bio sasvim načistu sa smještajem spomenute zemlje; on je na jednome mjestu svoga djela zaključio, da se radi o Bosni, a na drugom — o Bugarskoj.³⁵ Potonje mišljenje zastupali su N. Osokin³⁶ i J. Ivanov,³⁷ a u novije vrijeme J. Guiraud,³⁸ St. Runciman³⁹ i Dm. Obolensky.⁴⁰ Za razliku od drugih, Čorović je izbjegao svaku točniju lokalizaciju.⁴¹

Nije dakako u pitanju brojčani odnos jednih ili drugih, nego činjenica, da podatak — govori li sam za sebe — doista dopušta različita tumačenja. Izraz »in finibus« ne označava stanovitu zemlju unutar nekih granica, niti nameće potrebu da pribjegnemo neodređenom pojmu »podkrajeva«, kao što to čini Rački. Pa ni riječi »iuxta Hungarorum nationem« ne treba, po primjeru Račkoga, nužno prevesti izrazom: »na medi Ugarske«. Riječ finis upotrebljavala se u svom pluralnom obliku vrlo često u značenju zemlje ili države, pa je tako i sam Rački jednom prilikom shvaća.⁴² Podatak prema tome govori o »zemljama Bugara, Hrvatske i Dalmacije, kraj ugarskog naroda«, kao prebiva-lištu heretičkog pape.

Nije zacijelo slučajna pojava, da se u tom podatku, ma koliko on bio neodređen, spominje na prvome mjestu upravo Bugarska. Prema Sacchonijevo svjedočanstvu postojale su još i u sredini XIII. stoljeća »bugarska« i »dragovička« crkva, koje su dualistički heretici na zapadu smatrali izvorom cijelog pokreta. Ondje je upio nauku dosljednog dualizma carigradski »papa haereticorum« Nicetas, koji je g. 1167. uspio da privremeno predobije zapadne dualiste za svoje učenje; odatle je uskoro zatim došao Petracus, koji je u jednom dijelu talijanskih pata-rena opet uspostavio umjereni dualizam, a pri kraju XII. stoljeća je biskup Konkorićana Nazarije boravio kod starješina »crkve bugarske« i vratio se odatle s rukopisom, grčkim ili crkvenoslovenskim, Tajne knjige (poznate i pod naslovom: Liber sancti Johannis), koja predstav-lja jedan od tako rijetkih spisa nesumnjivo dualističkog podrijetla.⁴³ Sve to upućuje barem na oprez pri tumačenju spomenutog podatka.

³³ Postanak i propast »Bosanske crkve«, Prosvjetni radnik II, Sarajevo 1947, br. 6, str. 13.

³⁴ Bogomili. Crkva bosanska i krstjani, 1867, str. 103—104.

³⁵ o. c. I, str. 290, i II, str. 147.

³⁶ Istorija Albigojcev i ih vremena II. Pervaja inkvizicija i zavoevanie Languedoca Francuzami (ćir.), Kazanj 1872, str. 95.

³⁷ Bogomilski knigi i legendi, 1925 (ćir.), str. 30. Zaključujem tako iz Ivanovljevih riječi: »Na čelo na balgarskite bogomilski episkopi stojal edin varhoven episkop, kogoto zapadnoevropejskite dokumenti naričat 'papa'«.

³⁸ Histoire de l'Inquisition au moyen âge, 1935, str. 233.

³⁹ The Medieval Manichee, 1947, str. 187.

⁴⁰ o. c., str. 246.

⁴¹ o. c., str. 192.

⁴² o. c. VII, str. 91.

⁴³ O tim vezama između Bugarske i zapadnih dualista usp. Obolensky, o. c., str. 288—289, i Ivanov, o. c., str. 60—72 (o Tajnoj knjizi, čiji latinski tekst Ivanov donosi na str. 73—87). — O Tajnoj knjizi i njezinu dovođenju u vezu s Bosnom pisat ću drugom prilikom, jer rukopis, koji pritom dolazi u obzir, potječe iz XIV. stoljeća.

Taj je oprez utoliko potrebniji, što hipoteza o bijegu bosanskog biskupa na Zapad u vrijeme Akoncijeve misije pokazuje više osjetljivih praznina. Glavnu smo upoznali: neuspjeh same misije. Ali ona nije jedina. Ako se uzme na um, da je pismo legata Konrada datirano 2. srpnja 1223., a da se Akoncije 27. i. mj. nalazio u Splitu, gdje je trebao da preda palij nadbiskupu Guncelu, onda bi tobožnji bijeg bosanskog biskupa morao uslijediti najkasnije u prvoj polovici 1223. Time se vrijeme, koje preostaje za Akoncijevu djelatnost u Bosni, znatno smanjuje i čini spomenutu hipotezu još manje vjerojatnom.

Osim toga, posljednji trag mogućnosti oduzima toj hipotezi činjenica, da je do 30-ih godina postojala u Bosni katolička biskupija pod jurisdikcijom dubrovačkog nadbiskupa, koja je već otprije imala redovnički karakter i dobivala hijerarhiju iz redova svojih »krstjana«. Pokraj nje nije moglo biti mjesta nekoj posebnoj heretičkoj crkvi na čelu s biskupom ili »djedom«. S obzirom na to, neodrživost spomenute hipoteze pogotovu jasno pokazuje Kniewaldova pretpostavka o biskupu Bratoslavu kao bjeguncu.

Bratoslav je jedini »episcopus Bosnensis«, kojemu je ime zasjeđeno pouzdanim dokumentom iz g. 1251.⁴⁴ Tada dubrovački nadbiskup potkrijepljuje na Rimskoj kuriji svoja prava na nekadašnje područje dubrovačke crkve uz ostalo i ispravom o posvećenju (carta consecrationis) biskupa Bratoslava. Ne ulazeći u pitanje, od kakve bi koristi moglo biti nadbiskupu osvježavanje nedaleke uspomene na jednoga svoga sufragana, koji je postao katarskim papom, dovoljno je konstatirati, da se vrijeme Bratoslavljeva episkopata ne može sigurno odrediti ni jednim drugim vremenskim podatkom osim g. 1233. kao terminom post quem non. Te je godine biskup, izabran od »krstjana«, skinut sa svoje časti i zamijenjen dominikancem Ivanom Wildeshausenom, koga je papa imenovao.⁴⁵

Preostaje najzad, da se ispita istinitost razmatranog podatka s obzirom na tvrdnju o papi dualističkih heretika. Premda je još nedavno Dm. Angelov bez ikakva razloga ustvrdio, da se »opći rukovodilac (sic!) bogomilskih bratstava i općina birao sad između bugarskih sad između bosanskih i hrvatskih bogomila«,⁴⁶ izvorna građa dopušta da se o tome donese konačno rješenje. Uza sve to, što se u inkvizitorskim spisima od XI.—XIV. stoljeća pojavljuje tu i tamo po koji podatak o heretičkom papi, koji se ponekad smješta u neku određenu zemlju, ponajviše negdje u Italiji ili Francuskoj, u nauci je prevladalo negativno mišljenje, koje je još Schmidt potkrijepio s dovoljno dokaza.⁴⁷ Rački je to mišljenje izrazio riječima, da »ništa ne nalazimo u nauci sljedbe ili u ustroju njezine općine, što bi nas izdaleka opunovlastilo na zaključak, da su crkve njezine priznavale zajedničku glavu, ili da je bud koji njezinih biskupa stajao svim ostalim na čelu s pravom prvostolnika.

⁴⁴ S mič i k l a s., o. c. IV, str. 460 (11. X. 1251).

⁴⁵ Ib. III, str. 379—380 (30. V. 1233).

⁴⁶ Bogomilstvoto v Bălgarija, 1947 (ćir.), str. 70.

⁴⁷ Usp. osobito Guirauda, o. c., str. 232—234.

Ona se viest porodila iz analogije prema primatu u katoličkoj crkvi...⁴⁸ Ta bi se konstatacija odnosila dakako i na bosanskog herezijarha, kad bi pretpostavka o njegovoj egzistenciji mogla podnijeti težinu naučne kritike.

II.

Postoji, međutim, dokumenat, koji kao da govori protiv gornjeg zaključka. To je bula pape Inocencija IV. od 19. VIII. 1244., upravljena ugarskom kleru, koja se po mišljenju K. Jirečeka i drugih istaknutih čeških povjesničara odnosi na Bosnu, a kojoj naša historiografija nije dosad uopće obraćala pažnje.

Da se ispravno ocijeni ovaj izvor, potrebno je uzeti u obzir razvoj odnosa između Rimske kurije i Bosne poslije Akoncijeve misije i napose g. 1244. To je razdoblje ispunjeno događajima, koji su u mnogom odredili historijsku sudbinu srednjovjekovne Bosne. Poslije Akoncijeve neuspjeha propao je uskoro i plan kaločkog nadbiskupa, da se dočepa svjetovne vlasti nad Bosnom. Donacija kralja Andrije II., kojom mu je na vječna vremena darovao Bosnu (u užem smislu riječi, to jest središnju Bosnu), Sol i Usoru, i koju je 15. V. 1225. potvrdio i sam papa, nije se mogla provesti u život.⁴⁹ Sedam godina kasnije Kurija je ponovo pokušala da, ne birajući sredstava, osigura zauvijek stvar katolicizma u Bosni. Tako je 1233. smijenjen dotadašnji biskup i postavljen drugi iz reda dominikanaca, koji su također dobili pristup u zemlju. Biskupija je trebala da bude preuređena po uzoru drugih dijeceza na Zapadu: da dobije katedralnu crkvu, kaptol i desetinu, a izvori dopuštaju također mogućnost da se s razlogom pretpostave i dublje promjene u organizaciji crkve i u njezinim obredima.⁵⁰ Posljedica je tih reformama bio otpor, koji je zemlju od jeseni 1234. do 1237. izložio udarcima križarskog rata. Kad je Bosna najzad bila pokorena, izgledalo je, da će izgubiti i svoju političku samostalnost, jer je papa 9. VIII. 1235. potvrdio donaciju Andrije II., koji je Bosnu odstupio neposrednom pobjedniku — svome mlađem sinu, slavonskom hercegu Kolomanu.⁵¹

Ali se Bosna nije ni tada potpuno primirila. Još u toku 1238. uzima papa pod svoju zaštitu križare, koji odlaze u Bosnu,⁵² bosanski biskup dobiva potkraj 1239. Đakovo u Slavoniji, koje će postati njegovim trajnim sjedištem,⁵³ a kaločki nadbiskup iseljava heretike i učvršćuje novu vlast podižući utvrđenja na prikladnim mjestima.⁵⁴

Svi su ti naponi ostali uzaludni. Godine 1240. ban Matej Ninoslav opet se pojavljuje kao »veliki ban bosanski« i posjećuje sa svojim »boljarima« Dubrovnik, kome obećaje zaštitu u slučaju rata s raškim

⁴⁸ o. c. X, str. 185.

⁴⁹ Smičiklas, o. c. III, str. 243.

⁵⁰ O tim promjenama u crkvenom životu Bosne 30-ih godina XIII. stoljeća pisat ću opširnije na drugom mjestu.

⁵¹ Smičiklas, o. c. III, str. 443.

⁵² Ib. IV, str. 67—68.

⁵³ Ib. IV, str. 93—94.

⁵⁴ Ib. IV, str. 322 i 297.

kraljem. Provala Mongola 1241. i 1242., koja je Ugarsku znatno oslabila, osigurala ga je na neko vrijeme od novih neprijateljstava. Ban se, štaviše, 1243. upleo u borbu protiv kraljeve stranke u Dalmaciji, pošto je u Splitu bio izabran knezom. Tek tada se položaj iz temelja promijenio. U toku mjeseca srpnja 1244. kralj Bela IV. je uspio da svlada i protivnike u Dalmaciji i bana Ninoslava. Podatak arh. Tome,⁵⁵ da je on u isto vrijeme poslao vojsku pod banom Dionizijem protiv Splićana, a drugu protiv bosanskog bana, potvrđuje činjenica, da je Bela u drugoj polovici lipnja boravio u Glažu na granici Usore⁵⁶ i da je 20. srpnja izdao ispravu, kojom je bosanskom biskupu potvrdio sve dotadašnje darovnice.⁵⁷ Učinio je to dan kasnije, nego što je ban Dionizije 19. srpnja završio rat u Dalmaciji mirom, koji je sklopljen između Trogira i Splita, s isključenjem splitskih saveznika, među kojima se dakako nalazio i ban Ninoslav kao splitski knez.

Iz teksta Beline isprave proizlazi, da joj je neposredno prethodio također mir s Bosnom. Ona je doduše zadržala razmjernu samostalnost pod svojim banom i vrhovnom vlašću ugarskog kralja, ali je u crkvenim poslovima bila prinuđena da prizna sve organizacione promjene, koje su izvršene poslije 1233. Bosanski biskup i kaptol snabdjeveni su zemljišnim posjedima, koji su izuzeti ispod svjetovne sudbenosti i oslobođeni od banskih dažbina, a ubiranje crkvene desetine uređeno je po uzoru na ugarske biskupije.

Od toga vremena nema u poznatim izvorima traga nekoj akciji Rimske kurije do g. 1246., kada je ona pristupila ispitivanju molbe, kojom je kaločki nadbiskup opet pokrenuo pitanje jurisdikcije nad bosanskom biskupijom.⁵⁸ Ta je akcija 1247. završena konačnim podvrgavanjem katoličke »ecclesiae bosnensis« pod kaločku crkvu.⁵⁹

Upravo u tom razdoblju bosanske povijesti od 20. VII. 1244. do 20. VII. 1246., kada se papa u stvari molbe kaločkog nadbiskupa Benedikta obraća opatu benediktinskog samostana sv. Martina u Pannonhalmi, treba da — prema mišljenju čeških povjesničara — nađe svoje mjesto i spomenuta bula Inocencija IV. od 19. VIII. 1244.

Bula se nije sačuvala u originalu niti u registama Vatikanskog arhiva. Potthast je u sv. II, 972, svojih regesta bilježi samo intitulacijom i formulom datiranja prema izdanju J. Fella, *Rerum Anglicarum scriptorum veterum* tomus I, 1684. Neko starije izdanje nije mi poznato, ali postoji novije, koje je 1864. priredio H. R. Luard u djelu *Annales Monastici* I. i koje je F. Palacký 1868. prešampao u raspravi: »O stycích Valdenských se sektami v Čechách«.⁶⁰ Palacký je tom prilikom napomenuo, da je formulu isprave, »koja« dokazuje da je (isprava) namije-

⁵⁵ o. c., str. 195.

⁵⁶ Smičiklas, o. c. IV, str. 233.

⁵⁷ Ib., str. 236—240.

⁵⁸ Ib., str. 297—298.

⁵⁹ Ib., str. 322—323.

⁶⁰ Časopis Českého Museum 1868. Služim se izdanjem u F. Palackého *Spisy drobné* II, s. a., str. 340—364 (v Dílo F. Palackého, III, 115—144).

njena češkom biskupu«, objelodanio već prije poznati njemački historičar W. Wattenbach.

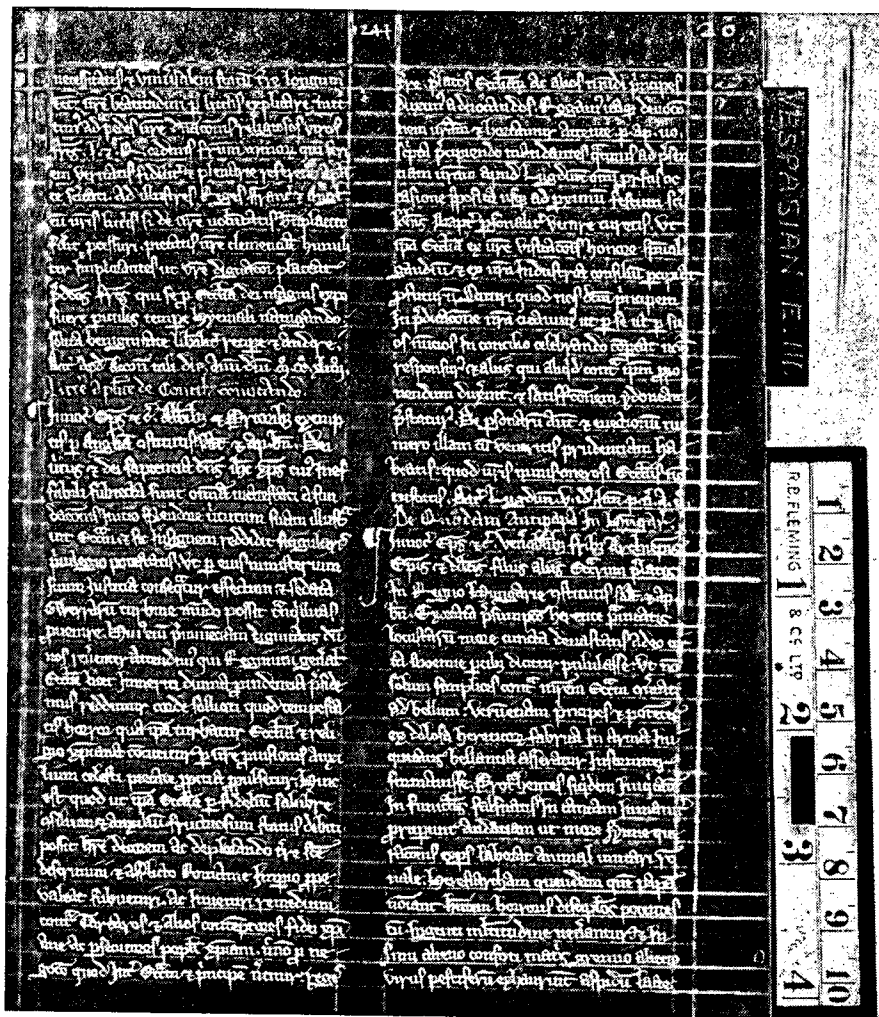
Wattenbach je, naime, u Gradskoj knjižnici u Lübecku pronašao rukopis XV. stoljeća, koji je 1449. kupljen u Erfurtu. To je zbirka epistola, od kojih jedna skupina sadržava samo predloške za »stilsko vježbanje« i od kojih se mnoga pisma odnose na husitsko pitanje 1421., iako su i ona sva napisana »u istoj maniri i nisu nimalo sadržajna«. Kako ima i nekih naknadno unesenih pisama, posljednje potječe iz g. 1456. Na fol. 154' našao je Wattenbach »među pismima iz XIII. stoljeća« prijepis jednog papina pisma, koje je po citiranim riječima njegova početka i svršetka — ostalo je dao samo u regestu — doista istovjetno s pismom iz Burtonskog samostana u sjever. Engleskoj (danas u Britanskom muzeju).⁶¹

Prije nego što prijedem na razmatranje samog teksta i njegove sudbine u historiografiji, donosim ovdje tekst prema fotografskom snimku prijepisa u rukopisu Burtonskog samostana, koji — kako pokazuje priloženi faksimil — sadržava različitu građu i potječe vjerojatno iz XIII. ili najkasnije početka XIV. stoljeća. (Prijepis ima naslov: De quodam antipapa in Hungaria.)⁶²

»Innocentius, episcopus etc. venerabilibus fratribus archiepiscopis, episcopis et dilectis filiis aliis ecclesiarum prelatibus in regno Hungarie constitutis salutem et apostolicam benedictionem. Excecata presumptio heretice prauitatis, locustarum more cuncta deuastans, adeo circa Boemie partibus dicitur pullulasse, ut non solum simplices contra matrem ecclesiam conuertat ad bellum, verum etiam principes et potentes ex dolosa hereticorum fabrica in arma iniquitatis bellantia asserrantur informiter formauisse: protrahentes siquidem iniquitatem in funiculis falsitatis in tantam inmanitatis proruperunt audaciam, ut more simie, que rationis expers laborat animal imitari rationale, heresiarcham quendam, quem papam nominant, habentem horribili discipulos potentes, cum ingenti multitudine uenerantur, et in sinu alieno confoti matris gremio alieno virus pestiferum exhaustiunt aspidum, lacte doctrine simplicis conculcato. Volentes igitur inualescentis morbi corruptele adhibere antidota sanitatis, ne ipsorum sermo, qui serpit ut cancer, membra occupet saniora, illius auctoritate confisi, cuius vices gerimus, qui ligandi plenam nobis contulit potestatem, excommunicamus et anathematizamus heresiarcham, quem Boemi papam vocent, cum discipulis falsitatis, ac utriusque sexus hereticos in Boemie regno constitutos, fautores, receptatores et defensores eorum: vobis per apostolica scripta precipientes districte, quatenus ipsos excommunicatos in terris uestris et diocesibus publice denuntietis et faciatis ab omnibus

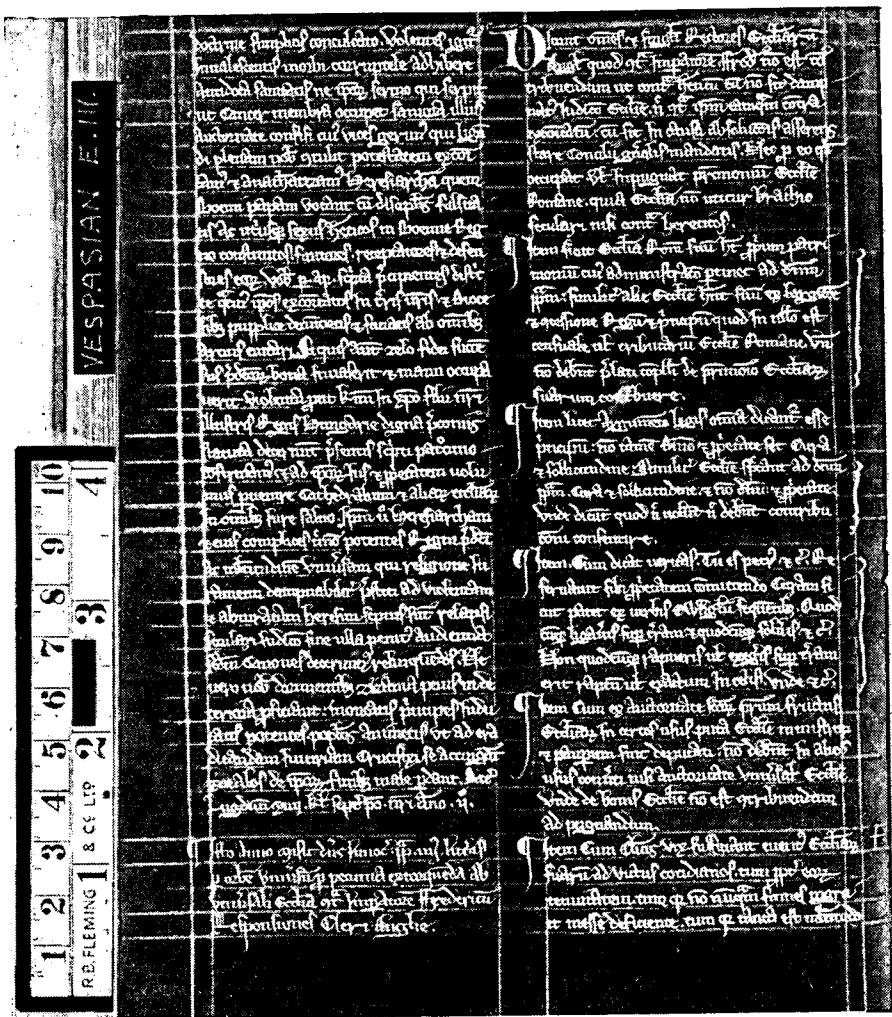
⁶¹ Dr. W. Wattenbach, Notizen aus Handschriften der Stadtbibliothek zu Lübeck. (Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. I, 1851, str. 382—384.) U bilješci Wattenbacha (str. 384) nema formule, o kojoj govori Palacký. Wattenbach ovako rezimira sadržaj bule: »... Schreiben eines Papstes an einen Bischof, dass er die Ketzler in Böhmen mit ihrem heresiarcha, den sie papa nennen, in den Bann gethan habe, was er ihm bekannt zu machen befiehlt; das Benehmen des Königs von Böhmen wird gerühmt.«

⁶² Smatram ugodnom dužnošću, da se i na ovom mjestu najsrdačnije zahvalim gđji. Phyllis Auty, asistentu sveučilišta u Londonu, što mi je dobavila spomenute snimke.

Slika 2 i 3. Prijepis bule Inocencija IV. od 19. VIII. 1244. u jednom

arctius euitari. Si quis autem zelo fidei succensus predictorum bona inuaserit et manu occupauerit violenta, prout carissimi in Christo filii nostri illustris regis Hungarie digna praeconiis statuta decernunt, presentis scripti patrocinio confirmamus, et ad ipsorum jus et proprietatem uolumus peruenire, cathedralium et aliarum ecclesiarum in omnibus jure saluo. Ipsum vero heresi-archam et eius complices, nec non potentes regni predicti, ac multitudinem universam, qui religione juramenti dampnabiliter praestiti ad violentam et abiuratam heresim sepius sunt relapsi, seculari iudicio sine ulla penitus secundum canones decernimus relinquendos. Ne uero uobis dormientibus zizania peius in deteriora proficiant, moneatis principes, inducat is potentes, populos

rukopisu iz Burtonskog samostana (danas u Britanskom muzeju)

animetis, vt ad eradicandam iniuriam Crucifixi se accingant et malos de ipsorum finibus male perdant. Dat. Lugduni, XIV Kal. Sept. pontificatus nostri anno secundo.◀

Papa je dakle doznao, da se u češkim zemljama hereza toliko proširila, da je protiv crkve digla ne samo priprosti puk nego i mogućnike. Tamošnji heretici imaju štaviše herezijarha, koga nazivaju papom i koga on — zajedno s njegovim učenicima, sljedbenicima i zaštitnicima — udara crkvenim prokletstvom. Obavještavajući o svemu tome ugarski episkopat, poziva ga, da ovu anatemu objavi, i nalaže, da se protiv

spomenutih heretika primijene sva sredstva svjetovne vlasti, pa i nasilno oduzimanje zemljišnog imutka.

Kako papa ne kaže izričito, o kakvim se to hereticima radi, a kako prvu najbližu vijest iz g. 1257. o hereticima u Češkoj Palacký opravdano povezuje s Valdenzima, kojih je utjecaj u razvoju kasnijih českih sekta tako očigledan, on je zaključio, da podatak o papi i njegovim moćnim zaštitnicima upućuje na herezu katar. Premda je to jedino poznato svjedočanstvo, koje bi se odnosilo na pojavu dualističkih heretika u Češkoj, Palacký nije izrazio nikakve sumnje u njegovu vjerodostojnost. Uzimajući u obzir dugogodišnje borbe između papi privrženoga Václava I. i češke gospode, sklone caru, koja su kralja 1248. čak privremeno skinula s prijestolja, smatrao je, da se »cijela ta pojava — načinom koji nam dakako nije više poznat — upletala u poznate velike sukobe između carstva i papinstva u to doba.«⁶³ Uz to je mišljenje pristao također V. Brandl,⁶⁴ a prihvatio ga je i Rački.⁶⁵

Ali je već 1876. K. Jireček, ne ulazeći dublje u to pitanje, samo uzgred napomenuo, da se razmatrana isprava »odnosi na Bosnu, a nikako ne na Češku.«⁶⁶ Isto je stanovište zauzeo 1911. V. Novotný,⁶⁷ kome se 1914. pridružio M. Weingart.⁶⁸ K. Krofta se 1915. zadovoljio konstatacijom, da je Palacký u spomenutoj raspravi sabrao »glavne vijesti o hereticima u Češkoj u predhusitsko doba, koje se u većini vjerojatno odnose na Valdenze«,⁶⁹ a V. Chaloupecký nije u svome prilogu o Valdenzima 1925. izrazio ni tu rezervu.⁷⁰ Nije mi poznato, da li je koji od českih povjesničara pisao opširnije o tome pitanju; spomenuti pisci ne navode nikakav poseban rad.

Međutim, tekst isprave isključuje svaku sumnju o tome, da se doista odnosi na Češku. U njemu se papa doduše ne obraća »nekom biskupu«, kako tvrdi Wattenbach na osnovu lübečkog prijepisa, niti »hvali držanje českoga kralja«, ali je za rješavanje ovog pitanja odlučna činjenica, da je Wattenbach jasno pročitao one riječi u ispravi, koje govore o hereticima i njihovu tobožnjem papi u Češkoj. A naš tekst je upravo u tom pogledu vrlo pouzdan. U njemu se ne upotrebljava samo oblik Boemia (u gen.), koji u skrajnjem slučaju dopušta mogućnost, da je nastao krivim čitanjem imena Bosnia, nego i oblik Boemi (pl.), koji ni u kom slučaju nije prepisivač mogao izvesti iz riječi Bosnenses. Prema tome, postoje dva prijepisa, kojih međusobnu

⁶³ O. c., str. 344 (121).

⁶⁴ Uvaha o spisu »O stycích a poměru sekty Valdenské k někdejším sektám v Čechách. Psal dr. F. Palacký«. (Časopis Matice Moravské I, 1869, str. 78—93.)

⁶⁵ O. c. VII, str. 165 i bilj. 2 na istoj strani.

⁶⁶ Dějiny Bulharů, 1876, str. 179, bilj. 6.

⁶⁷ U jednoj recenziji u Český Časopis Historický XVII, 1911, str. 365.

⁶⁸ Počátky bogomilství, prvního opravného hnutí u Slovanů, Slovanský Přehled XVI, 1914, str. 9, bilj. 2.

⁶⁹ Novější badání o Husovi a hnutí husitském, Český Časopis Hist. XXI, 1915, str. 76—77.

⁷⁰ K dějinám Valdenských v Čechách před hnutím husitským, ib. XXXI, 1925, str. 369—382.

vezu ne možemo doduše slijediti u pojedinostima, ali koji su nastali u različito vrijeme na različitim mjestima, a podudaraju se nesumnjivo u osnovnim podacima.

Isprava se povrh svega ne može po svome sadržaju dovesti u sklad s ostalim vijestima, koje su nam se sačuvale o događajima u Bosni iz toga vremena. Tek što je vojni pohod Bele IV. završen pobjedom, koja je, uz ostalo, osigurala interese katoličke crkve u Bosni — što dokazuje kraljeva isprava od 20. srpnja 1244. —, papa bi već mjesec dana kasnije, 19. kolovoza i. g., opet pozivao na odlučne mjere protiv bosanskih heretika. Podatak u Račkoga, prema kome se kralj »tuži bar g. 1244, da je u Bosni opačina krivovjerska tako silno mah preotela, da imade u onih stranah veoma malo revnovatelja i štovatelja prave vjere«, ⁷¹ potječe iz isprave od 20. VII. i odnosi se na događaje, koji su prethodili darivanju đakovačkog vlastelinstva bosanskom biskupu. Podatak u Farlatija, prema kome je Bela IV. na poticaj pape progonio 1245. heretike u Bosni, nije ispravno datiran. ⁷² Raynald, kojim se je Farlati na tom mjestu poslužio, jasno govori o događajima, koji su se zbili tek g. 1247.

Pa i tada, kada je Rimska kurija ponovo digla zastavu križarskog rata protiv heretika u Bosni, nema u njezinim pozivima spomena o njihovu papi niti u njima na bilo koji način dolazi do izražaja neka veza s bulom od 19. VIII. 1244. Pošto je papa 3. VIII. 1246. poslao kaločkom nadbiskupu znak križa, ⁷³ a u pismu od 30. I. 1247. poticao kralja, da ustraje u pobijanju bosanskih heretika ⁷⁴ — u doba, kada se Bela zbog baštine Babenbergovaca upleo u rat na zapadu — u korespondenciji Rimske kurije nastaje oduži prekid. A kad se ona opet nastavlja pri kraju 1247. ili u početku 1248., ban Matej Ninoslav uspijeva da sukob svede u kolotečinu mirnog sporazumijevanja. Tek 1254., kada Ninoslav nije više bio živ, zaratio je Bela IV. protiv Bosne i njezinih heretika i uspio da je podloži svome znatno pojačanom utjecaju.

Uza sve to mogla bi pobuditi neko nepovjerenje činjenica, da se bulom od 19. VIII. 1244. papa obraća ugarskom episkopatu i potiče ga na odlučne korake protiv heretika u Češkoj, kojom tada vlada njegov vjeran privrženik. Palacký, koji je češku srednjovjekovnu povijest u svoje vrijeme najbolje poznao, nije u tome vidio nikakve smetnje, da ispravu uklopi u tok događaja u Češkoj četrdesetih godina. Učinio je to usprkos tome, što je neopravdano smatrao, da je papa pomišljao čak i na oružanu pomoć ugarskog kralja. Papa doduše spominje »regis Hungarie digna statuta« o postupku protiv heretika — zacijelo ne konkretno čeških nego heretika uopće — ali takav poziv nije ugarskom episkopatu upravio. Ostavljajući otvorenim pitanje, koliko istine ima u papinim obavještenjima, okolnost, da papa smatra upravo ugarski episkopat najviše zainteresiranim u tom pitanju, ne mora iznenaditi. Da je i na suprotnoj strani takav interes postojao, dokazuje pismo

⁷¹ O. c. VII, str. 158.

⁷² O. c. IV, str. 53.

⁷³ Smičiklas, o. c. IV, str. 298.

⁷⁴ lb. IV, str. 310—311.

olomoučkog biskupa Bruna papi Grguru X. iz g. 1273., u kome biskup izražava bojazan zbog heretika i shizmatika, kojima otvoreno pružaju zaštitu u — Ugarskoj.⁷⁵

*

Imajući na umu sve, što je sprijeda rečeno o pismu papina legata Konrada iz g. 1223. kao i mjestu, koje pripada buli pape Inocencija IV. od 19. VIII. 1244., nema sumnje, da se tvrdnja o nekim vezama između Bosne i zapadnih dualista u prvoj polovici XIII. stoljeća ne može potkrijepiti ni jednim pouzdanim podatkom. Pogotovu se pojava heretičkog pape u Bosni može smatrati samo plodom mašte i bezrazložnih domišljanja. Ni podatak u Rajnerija Sacchonija o »ecclesii Slavoniae« kao jednoj od katarskih crkava u sredini XIII. stoljeća ne može se s potpunom sigurnošću primijeniti na Bosnu, koja je tek od toga vremena i dobila svoju samostalnu »crkvu bosansku«. Uostalom, ni Sacchoni ne tvrdi, da između te crkve i ostalih katarskih crkava na Zapadu postoji ma kakva organizaciona veza ili međusobni dodir u obliku priznavanja nekog moralnog autoriteta — kako misli Rački —, osim uvjerenja o njihovu zajedničkom podrijetlu s Istoka.

BOSNIEN UND DIE WESTLICHEN DUALISTEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIII. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Verfasser bekämpft in diesem Aufsätze vor allem die Richtigkeit der Voraussetzung, die sich vorzüglich an ein Schreiben des päpstlichen Legates in Frankreich Konrad vom Jahre 1223 anknüpft, dass nämlich damals nach Frankreich ein Antipapa aus Bosnien übersiedelte. Im Zusammenhang damit stellt er auf Grund einer, diesem Aufsätze beigefügten Kopie (in Facsimile) aus dem British Museum fest, dass sich die Bulle Innocentius' III. vom 19. VIII. 1244, in welcher wieder von einem papa haereticorum die Rede ist, nicht auf Bosnien, sondern auf Böhmen bezieht. Nachdem auch die Angabe R. Sacchoni's (um 1250) über eine katharische »ecclesia Slavoniae« nicht ohne weiteres mit Bosnien in Beziehung gebracht werden kann, kommt der Verfasser zum Beschluss, dass die Annahme, nach welcher Bosnien in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts den organisatorischen oder moralischen Mittelpunkt der dualistischen Sekten im Westen darstellte, jeder Berechtigung entbehrt.

⁷⁵ Ap. Brandl, o. c., str. 81.

Emilijan Cevc

NOVA UMETNOSTNOZGODOVINSKA ODKRITJA V PTUJU

Med spomeniki srednjeveške umetnosti na Slovenskem pripada gotovo proštjski cerkvi v Ptuj¹ eno prvih mest, čeprav moramo priznati, da njena današnja pričevalnost v mnogočem še ne odgovori na vrsto vprašanj, ki se raziskovalcu pred njo zastavljajo. Preden bomo lahko o tem spomeniku izgovorili zadnjo besedo — ki bo verjetno odmevala tudi v širšem prostoru izven meja naše domovine — ga bo treba še v mnogočem preiskati ter predvsem znanstveno restavrirati. Ko bo odluščen omet z zidov, ko bodo izpod rahlega dleta spet zaživele preslikane freske in ko bo pritegnjen v primerjavo tudi tuji komparativni material — šele tedaj se nam bo razkrila tisočletna zgodovina tega spomenika. Vendar je že to, kar vidimo na njem danes, dovolj, da osvetli nekatera temna poglavja ne samo v naši umetnostni preteklosti, ampak tudi v naši kulturni zgodovini. Zato upam, da smem v počastitev jubileja svojega učitelja, univ. prof. dr. Milka Kosa, prispevati ta sestavek, čeprav želi biti le prvo poročilo o novih odkritjih v Ptuj².

Na mestu, kjer stoji današnja ptujska proštjska cerkev, je stala že v starokrščanski dobi cerkev; ostanke njene opreme so našli leta 1919 pri preurejanju zelenjadnega trga.¹ Ta stavba je propadla pač v dobi preseljevanja narodov. Ne vemo, kje je stala cerkev, o kateri poročajo viri, da je bila v času salzburškega nadškofa Liuprama in panonskega vojvoda Pribina, torej med leti 840 do 859, posvečena »ad Bettobiam«,² ni pa izključeno, da je ob njenem nastanku bil še živ spomin na kraj poznoantične cerkve. Ta prva zgodnesrednjeveška stavba je po vsej verjetnosti postala žrtev madžarskega navala leta 894, ki je opustošil vso Panonijo, tako da še leta 900 tožijo bavarski škofje v pismu papežu Ivanu IX., da so Madžari »požgali božje cerkve in razdejali vsa poslopja tako, da v celi Panoniji, naši največji pokrajini, ni niti ene

¹ W. Schmid, Ptujске krščanske starosvetnosti, ČZN 1936, str. 103 sq.

² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, XI, 16 — v izdaji M. Kos, Ljubljana, 1936, str. 137 in str. 85 sq. Možno je, da je bila ta cerkev celo lesena (ibid. str. 90), seveda, če ne upoštevamo, da je Ptuj med salzburškimi cerkvenimi postojankami že v tej dobi imel večji pomen.

cerkve».³ Zadnja leta 9. stoletja, ki jih še vedno označuje močen madžarski pritisk, gotovo niso bila ugodna za zidavo nove cerkve, saj tedaj niso mogli popraviti niti utrdbe na Ptujskem gradu, ki je bila gotovo za varnost prebivalcev najvažnejša, zato tudi nastanek nove cerkve, ki ga domneva M. Slekovec⁴ okoli leta 890, v tem času še ni verjeten. Ta je utegnila nastati šele v 10. stoletju, kajti listina z dne 1. oktobra 977, s katero potrjuje cesar Oton II. salzburškemu nadškofu razna posestva, med drugim tudi ptujsko, omenja v Ptujju kraj v vzhodnem ali gorenjem delu mesta, kjer so začeli delati novo cerkev⁵ (ta kraj je gotovo identičen z mestom sedanje cerkve); letnica izstavitve te listine nam seveda lahko služi samo kot »terminus ante quem«, ker se listina v besedilu naslanja na nek starejši dokument. Ne vemo, koliko se je od te druge srednjeveške cerkve ohranilo vsaj v temeljih današnje stavbe, vsekakor pa je morala biti ta kaj skromna, ker se Ptuj tudi po zavrnitvi madžarskih navalov leta 955 z zmago na Lechfeldu pri Augsburgu še vse 10. stoletje ni mogel povzpeti do tiste veljave, ki jo je imel v 9. stoletju.⁶ Šele pod salzburškim nadškofom Konradom I. (1106—1147) je zavladal na ogrski meji mir, ki je bil sklenjen leta 1131. Tedaj je Konrad na novo pozidal porušeni ptujski grad in v splošnem porastu blagostanja⁷ je zrastle na starem mestu najbrž tudi nova ptujska cerkev romanskega stila.⁸ Ta domneva sicer ni arhivalno izpričana, je pa kaj verjetna, če upoštevamo, da v salzburški diecezi skoraj ni bilo cerkve, ki bi je Konrad ne bil vsaj popravil, če ne kar na novo sezidal, tako da govori umetnostna zgodovina kar o »konradski renesansi«.⁹ Ker je bil Ptuj izredno važna salzburška postojanka, je kaj verjetno, da je hotel Konrad v njem utrditi ne samo salzburško politično, ampak tudi cerkveno avtoriteto z novo župno cerkvijo.

Kljub temu, da se je od te konradske stavbe, zidane iz velikih, lepo obdelanih kamnitnih kvadrov, še mnogo ohranilo, vendar o njenem videzu še ne moremo izreči prave sodbe. Na cerkvenem podstrešju, zlasti nad južno stransko ladjo, še vidimo njene zidove z romanskimi okni. Po dolžini je segala od današnje zahodne stene do

³ »ecclesias Dei incenderunt et omnia aedificia deleverunt; ita ut in tota Pannonia, nostra maxima provincia, tantum una non appareat ecclesia«. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, II., št. 324; M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1933, str. 85 sq.

⁴ Škofija in nadduhovnija v Ptujju, Maribor 1889, str. 33. — K temu ga je zapeljala ponarejena listina, datirana z letom 890, ki pa je v resnici nastala šele v 10. stoletju pred letom 982 (glej F. Kos, Gradivo II., št. 296).

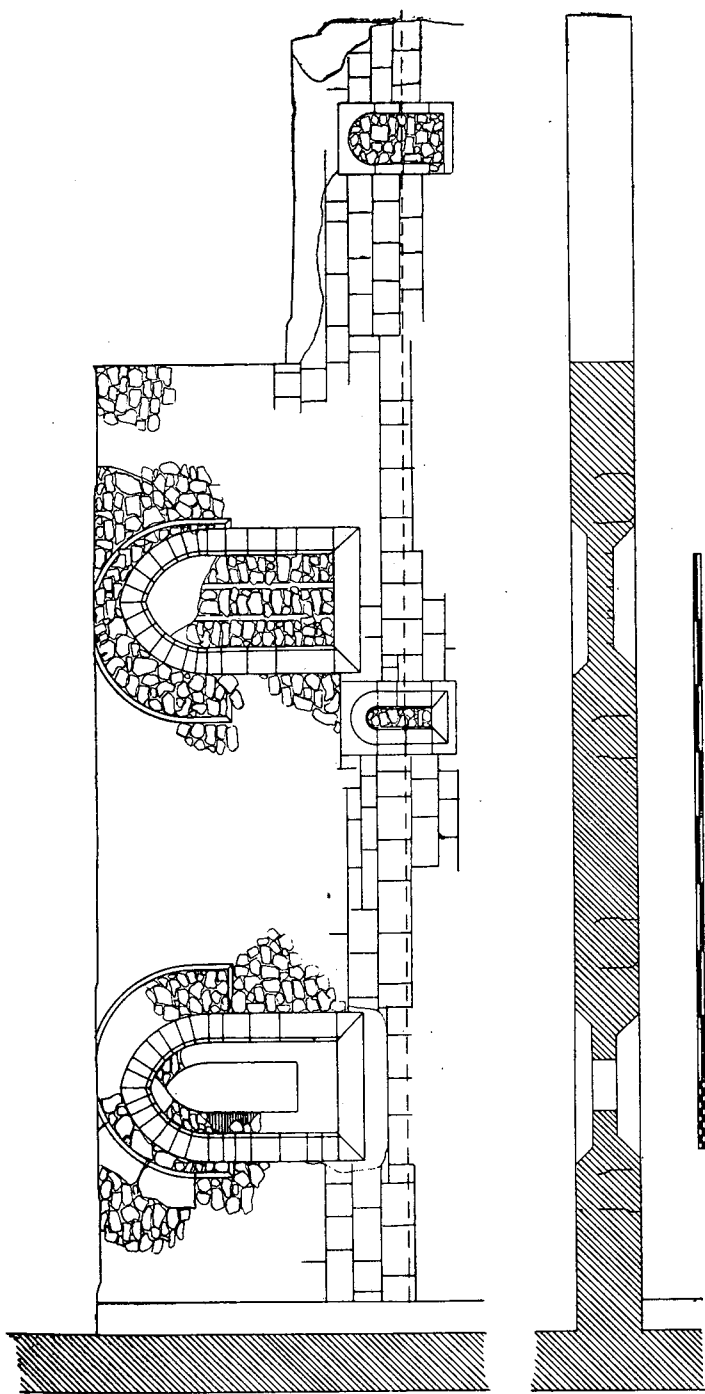
⁵ »in superiori civitate in orientali parte civitatis... ubi nova ecclesia incepta est«. F. Kos, Gradivo II., št. 460.

⁶ M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo, ČZN 1933, str. 144.

⁷ ibid. str. 145.

⁸ M. Slekovec, o. c., str. 35 sq; J. Graus, Die Stadtpfarrkirche zu Pettau, Kirchenschmuck XV., Graz 1884, str. 129.

⁹ Med najvažnejšimi naj omenim le: Admont, obnovev salzburške stolnice sv. Petra, St. Zena v Reichenhallu, Seckau, kor in kripti v Krki itd. — P. Ben Roth, Erzbischof Konrad I. von Salzburg, ein grosser Bauherr im Mittelalter, Jahresbericht d. Abteigymnasiums Seckau 1946/47.

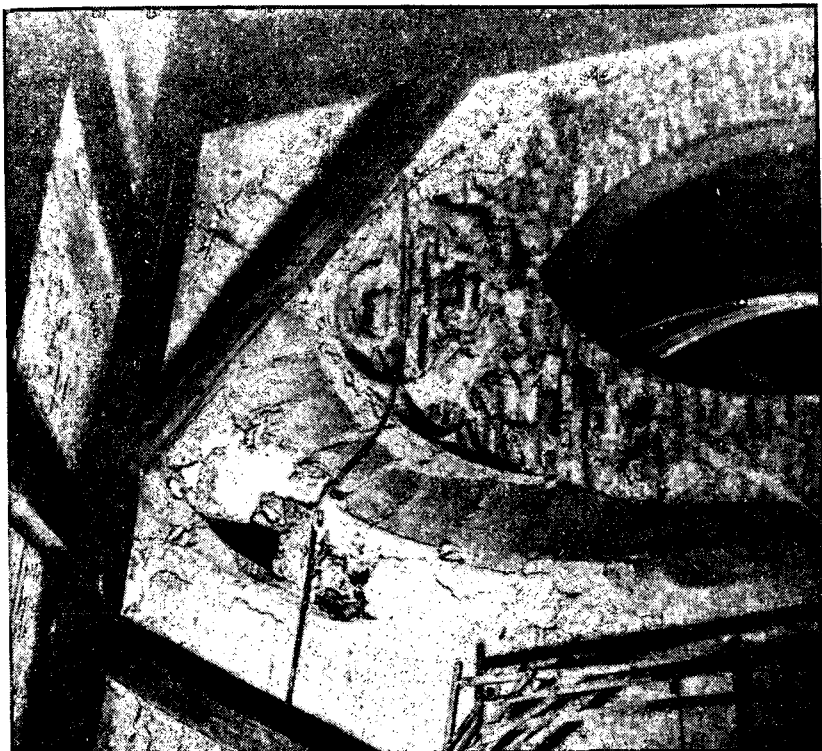
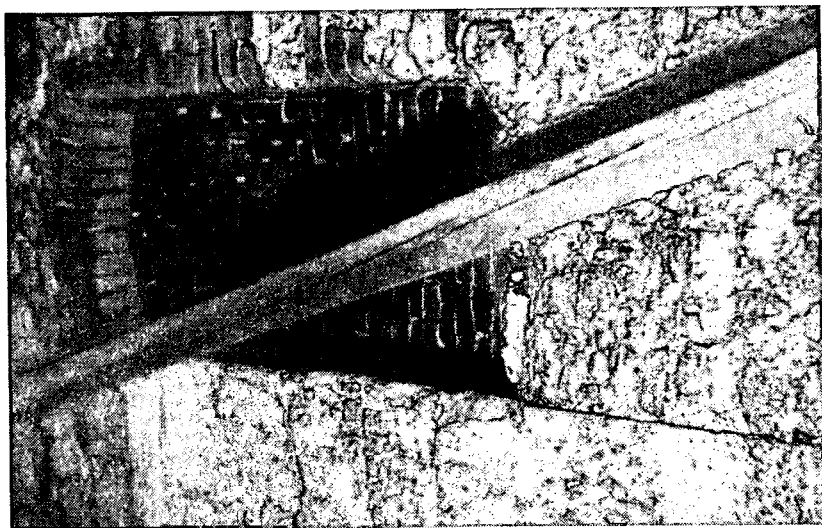

Slika 1. Pogled na južno steno glavne ladje in današnjega pevskega kora (zahodne empore), viden na podstrešju južne ladje. Spodnji del (pravilno klesani kamni) pripada starejši (konradski) zidavi, nad njim pa se dviga iz nepravilnih kamnov zidana empora; njen jugovzhodni ogel označuje vertikalna črta ob koncu tretje četrtine risbe. V starejšem delu sta vidni dve romanski okenci (levo je delno, desno popolnoma zazidano ter ima v levem spodnjem oglu ostenja vdrelano novejšo konzolo). Polkrožna loka v nadzidku pomenita okni romanske empore, v kateri sta vdelani zazidani gotski okni; skozi levo je prebit šilastoločen vhod na današnje podstrešje. (Risala ing. arch. Milica Detoni.)

konca današnje predzadnje traveje glavne ladje — zadnja je torej šele kasnejši dodatek! — ter je bila prekrita z ravnim lesenim stropom in pač zaključena s polkrožno apsidjo. Ne moremo reči, če je imela tudi tri ladje, verjetneje pa se mi zdi, da je imela le eno, današnjo srednjo, kajti niti razmerje današnjih treh ladij in še manj njih travej ne ustreza sestavu prostornine zrele romantike, prav tako pa tudi višina, v kateri so vdelana okna, skoraj ne dopušča misli na bazilikalno razsvetljavo; tudi oblika in razpored slopov, ki nosijo polkrožne loke ter delé ladje, kaže s svojimi, na profilirane plošče zreduciranimi kapiteli razmeroma kasno formo, ki se ne ujema z zidavo. Zato se nam vzbuja misel, da so bili morda loki šele kasneje predrti, torej takrat, ko sta bili dozidani stranski ladji in da je bila tedaj cerkev verjetno tudi podaljšana za eno travejo. Če bi zidal Konrad res troladijsko stavbo, bi se najbrž tudi v Ptujju držal hirsauskega arhitekturnega tipa, ki se je v salzburškem kulturnem krogu uveljavil že pred Konradom in ki ga označuje ritmično menjavanje slopa in stebra (primerjaj baziliko v Seckau!). Prav tako ne vemo, kakšen je bil zahodni del cerkve. Morda je tu prva (kvadratna?) traveja tvorila lopo, kajti sicer bi bil tloris stavbe v razmerju dolžine do širine predolg.

Nekoliko jasnejša je stavbna podoba v 13. stoletju. Tedaj lahko že z vso gotovostjo govorimo o troladijski cerkvi, katere zahodna partija, obsegajoča današnji pevski kor, se je kot stolp dvigala nad ostalo arhitekturno gmoto.¹⁰ In prav ta zahodni del daje ptujski cerkvi poseben mik in pomen, čeprav je bil raziskovalčevim očem dolgo časa prikrit. Preiskava na podstrešju južne ladje je namreč pokazala, da je v dolžini današnjega pevskega kora že pozna romantika nadzidala nad prvotno romansko steno iz rezanih kamnitnih kvadrov povisek iz nepravilno lomljenih kamnov, ki so mu le robovi še iz rezanih kvadrov. Jugovzhodni del tega nadzidka je še lepo viden, kajti kasnejša gotska povečava glavne ladje je prav na tem mestu pustila v zidu odprtino, ki jo je nato barok zadela z opeko. Stranski ladji sta segali prvotno le do tega zaključka; severna je prvotno dolžino ohranila do danes, južno pa so leta 1415 podaljšali za tri traveje proti zahodu ter v tem podaljšku ustvarili krstno kapelo. Tako je torej prvotno zahodna partija živela kot samostojni arhitekturni element, ki je rasel enotno že od temeljev navzgor ter kipel s svojim nadzidkom nad cerkveno streho. Ne moremo sicer popolnoma rekonstruirati pogleda na ta del, vemo pa, da sta v nadstropju predirali steno dve veliki, polkrožno zaključeni okni, ki pa sta bili znotraj najbrž še biforno razdeljeni. Rob njunega ostenja je samo preprosto posnet. Ko so v 14. stoletju sezidali na tem mestu nov, današnji pevski kor, so seveda okni iz 13. stoletja zazidali, namesto teh pa prebili dve šilasti, s krogovičjem okrašeni okni. Ko pa so leta 1415 podaljšali južno ladjo, so tudi ti gotski okni zazidali, ker ju je pač zakrila streha tega podaljška. — Kakšno je bilo zahodno in severno lice poznoromanske zahodne partije, danes

¹⁰ Razprava J. Gregoriča (Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do leta 1430, ZUZ 1951, str. 22) je že v tem smislu dopolnjena.

Slika 2 (levo). Jugovzhodni ogel poznoromske empore; jasno označena črta kaže njegovo nadaljevanje tudi še pod baročno odprtino. — Slika 3 (desno). Pogled na levi okenski kompleks zahodne empore (prim. sl. 1). Med poševnima tramoma vidimo del ostenja polkrožnega okna in v njem zazidano gotsko okno s krogovičjem; skozi šilastoločni vhod je videti obok današnjega pevskega kora

še ne moremo reči; severna stran je bila najbrž brez oken. Zelo verjetno je, da je pritličje še vedno služilo kot preddvor, ki ga je uničila šele gotizacija v 14. stoletju. Kar pa zadeva podobo notranjščine nadstropnega dela zahodne partije, nam nudita oporo za njeno delno rekonstrukcijo dva elementa. Prvi sta že omenjeni veliki okni v južni steni, ki kažeta, da je bil prostor razdeljen na dve traveji. Drugi element pa je konzola v severozahodnem oglu tega prostora, danes skrita v kasneje prizidanem gotskem polžastem stopnišču, ki drži na podstrešje kora. Ta konzola priča, da je bil svod križno rebrasto obokan, na drugi strani pa nam s svojo obliko dovoljuje tudi sklepati na čas nastanka nove zahodne partije.¹¹ Konzola je izklesana namreč v obliki klasičnega brstnega kapitela, čigar listi, oklepajoči izrazito kelihasto čašo, so še močno stilizirani, tako da njih brstni zavoji še nimajo tiste oživiljene forme, kakršno najdemo n. pr. okoli leta 1230 že na kapitelih v biforah dominikanskega križnega hodnika v Ptujju.¹² Tudi poudarjena kelihasta osnova kapitela priča za razmeroma zgodnji nastanek, ki ga moramo iskati pač bližje pozni romantiki kot zgodnji gotiki. Spodaj je kapitel zaključen s prstanom ostrega profila, pod tem pa se zaključuje kratek vrat v čaši, ki je spodaj srčasto razklana, tako da skozi razporek zro tri navpična rebra. Kapitel pokriva plošča, ki prehaja navzgor v profilirano naklado. — Tako oblika kapitela kakor profil naklade nas spominjata na nekatere kapitele v cistercijski samostanski cerkvi v Kostanjevici ob Krki, in sicer prav na tiste, ki spadajo med stilno najzgodnejše ter jih moramo pripisati klesarju, ki je ustvarjal še iz tradicije začetka 13. stoletja. Če upoštevamo, da je bil kostanjeviški samostan ustanovljen leta 1234, potem so njegovo cerkev zidali v drugi četrtini 13. stoletja¹³ — s tem pa nam je dan tudi časovni namig za nastanek ptujske zahodne partije v prvi polovici 13. stoletja.¹⁴

Kar zadeva genetični razvoj tovrstne zahodne partije, moramo njene prve zarodke iskati že v karolinški arhitekturi (prim. Centulo!). Prvotno je bil to laikom določeni prostor samostanskih cerkva, ki pa je zadobival vedno bolj privilegiran značaj ter je končno prešel v

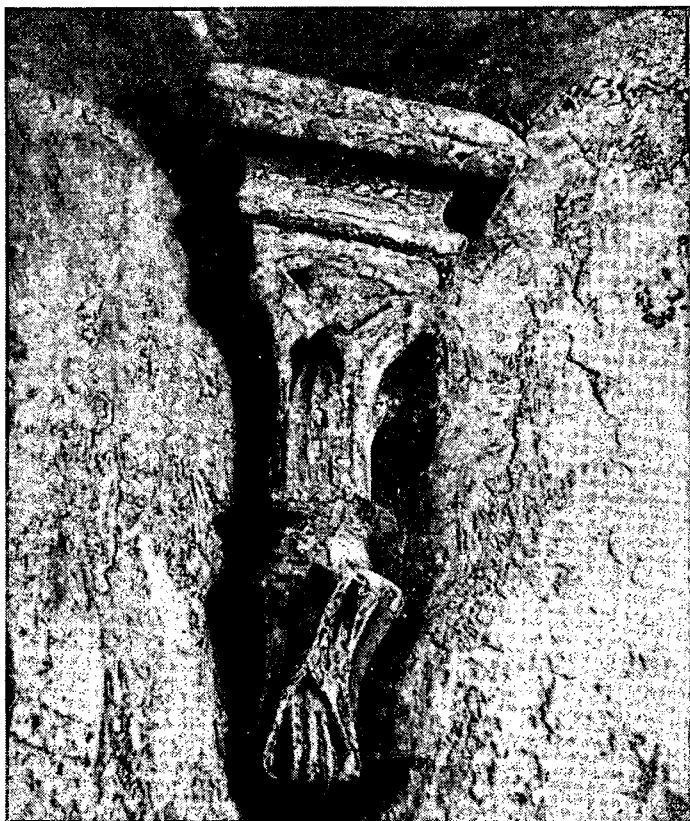
¹¹ Manj verjetno je, da bi sredi prostora stal steber ter opiral obok, ki bi bil v tem primeru sestavljen iz štirih svodnih pol.

¹² F. Stelè, K stavbni zgodovini dominikanskega samostana v Ptujju, ČZN 1933, str. 162 in sl. 60, 61.

¹³ J. Gregorič, o. c. str. 8.

¹⁴ Ni izključeno, da je bila tedaj povečana tudi ostala cerkev ter spremenjena v troladijsko. Čudno je namreč, da so vsa romanska okna vzhodno od nadzidka popolnoma zazidana, dočim je oknu pod nadzidkom, ki bi torej še lahko služilo, zazidana samo svetloba — pač v času gotizacije. Razen tega je v levo ostenje vseh drugih romanskih oken vdolana, povsod v isti višini, kamenitna konzola, ki bi utegnila nositi poznoromanski ravni strop stranske ladje. Seveda je dokončen odgovor na to domnevo še odprt do temeljite re-stavracije stavbe. Mimogrede naj omenim, da je na podstrešju južne ladje, in sicer že nad prizidkom iz leta 1415 (to je nad tretjo travajo, šteto od zahoda) opaziti malenkostne ostanke fresk, izvršenih še na belež, kar bi utegnilo pričati še o njih zelo zgodnjem nastanku. Teh ostankov za zdaj še ni mogoče razložiti, saj leže nad obokom prizidka, ki velja za mlajšega.

prostor, ki je bil namenjen le odličnikom. Seveda je v srednji Evropi zahodna partija navadno ujeta med fasadna stolpa. Toda poleg pravega zahodnega kora moramo pritegniti v razvojno vrsto tudi zahodni stolp, ki je služil včasih kot zvonik, pogosteje pa kot zahodni oratorij ali kot zahodna empore (Gernrodel!), prav tako pa tudi motiv zahodne

Slika 4. Poznoromanska kapitelna konzola v severozahodnem oglu empole (v polžastem gotskem stopnišču)

prečne stavbe, ki vzbuja v zunanji silhueti vtis prečne ladje. Interesantno, dasi zgodnejšo komparacijo nam nudi n. pr. cerkev sv. Lucijana v Werdenu (dozidana sredi 11. stoletja); tu nastopa zahodni stolp kot redukcija velikih zahodnih partij. Približno ob istem času je nastal tudi zahodni stolp Marijine cerkve v Reichenau.^{14a}

13. stoletje je torej tudi ptujsko župno cerkev spremenilo z dodatkom nekakega stolpa na zahodu po vzoru cerkva z zahodnim stolpom,

^{14a} E. Lehmann, *Der frühe deutsche Kirchenbau*, Berlin 1938, str. 86 sq., str. 95 sq. in slike.

le da ptujski nadzidek ni slonel več na kvadratni, ampak na podolžni, pravokotni osnovi. V bistvu se mi zdi, da združuje Ptuj tako motiv zahodnega kornega stolpa kot motiv zahodne prečne stavbe v enotnem livu ter v obojestranski redukciji. Motiv sam nam postane še bolj razumljiv, če pomislimo, da cerkev pravzaprav ni imela drugega stolpa, saj je današnji zvonik pripadal mestnemu utrdbenemu sistemu in ni sodoben s cerkvijo. Nastane pa seveda še novo vprašanje: ali ni imela morda Konradova cerkev iz 12. stoletja že na vzhodu korni stolp in bi kasneje zahodna partija temu skušala ustvariti ravnotežje? Danes lahko rečemo le, da pomeni ptujska zahodna partija zelo važen primer iz kasnega razvojnega razdobja tega motiva.

Nobenega dvoma ni, da imamo v nadstropnem delu ptujske zahodne partije opraviti s posebno obliko zahodne empore, ki je bila popolnoma samostojen nadzidek in torej ni bila ujeta v prostor med fasadnima stolpoma kot n. pr. zahodna empora stolnice v Krki na Koroškem.¹⁵ Na vzhodni strani se je prostor empore gotovo odpiral v cerkveno ladjo — kako, še ne moremo reči, prav gotovo pa se ni vanjo prelival kakor se danes, ampak je bil bolj sam v sebi zaključen.

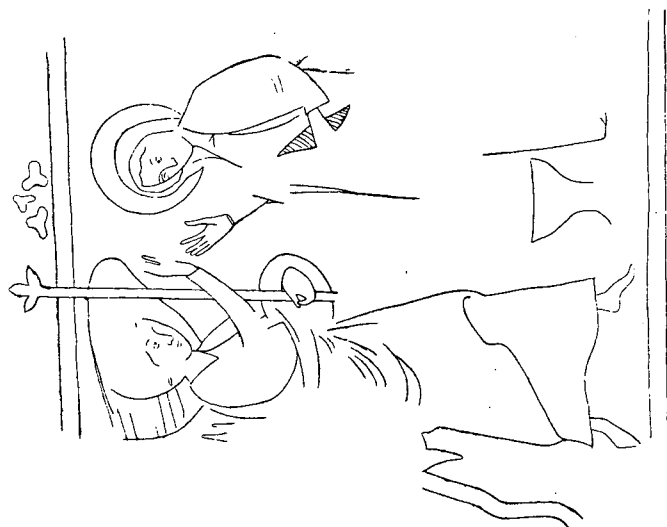
Kar pa je posebno važno in kar nam potrjuje misel, da imamo opraviti res z zahodno emporo, so freske, s katerimi je bil ves prostor poslikan od vsega začetka. Zid so najprej med kamni zadelali z bolj surovim ometom in vanj vrezali črte kot fuge, nato pa so vse ometali s finejšim ometom, podlago za belež, na katerega so slikali.

Že konzola je vsa polihromirana: kelihasto jedro je kobaltno modro, brstni listi so izmenoma cinoblasto rdeči in modri, vrat pod prstanom je rdeč, spodnja čaša je modra in usločeni del naklade je rdeč, na njegovem nazaj zavihanem robu pa najdemo še sledove rdeče in zelene barve. Tako nam nudi ta konzola na naših tleh najlepši primer polihromiranega arhitekturnega člena, ki je moral v svojem prvotnem okolju polno harmonirati s slikarjami po stenah. Okolje konzole je obrobjeno s širokim večbarvnim pasom, čigar notranje polje je rjavo-rdeče ter z ozko belo črto oddeljeno od dobrih 6 cm širokega temno-rdečega pasu, tega pa je od zunanjega, 4,5 cm širokega črnega pasu ločila spet 1 cm široka bela črta.

Levo in desno od konzole, to je na severni in zahodni strani nekdanje empore, so se pokazale slikarije, ki pričajo, da je bila nekoč vsa empora figuravno poslikana.¹⁶ Kakor kažejo ostanki, je bila poslikana

¹⁵ Prim. K. Ginhart-B. Grimschitz, *Der Dom zu Gurk*, Wien 1930, str. 28 sq., sl. 43 in 157. Krška empora meri 11,40 m × 8,45 m, v višino pa 7,70 m.

¹⁶ Ko smo poskusili odlučiti belež, so se izpod tega pokazali sledovi slikarije, ki pa jim je bilo spočetka težko določiti vsebino. Leto kasneje, 1949, sem opazil ostanke slikarije tudi na severni in zahodni steni, toda za en zavoj stopnišča više. Ker sem bil prepričan, da je bil nekoč poslikan ves prostor nekdanje empore, ki je identičen s prostorom današnjega pevskega kora, sem načel omet tudi izven stopnišča na severni steni kora, kjer se je slikarija res pokazala ter sega do tal, kjer je vidna še v pritličnem pasu tik ob recentnem vhodu na kor. Izkazalo se je tudi, da je spodnji del stene prebeljen, zgornji, ki ustreza nekako ločnemu zaključku stene, pa je ometan. Pobeljeni deli slikarije so slabše ohranjeni, ker poteza belež barvo za seboj, omet pa je pustil njih površino nedotaknjeno.

Slika 5 (levo). Zgornja polovica slike Marijinega oznanjenja. — Slika 6 (desno). Skica slike Marijinega oznanjenja (risal Leon Koporc)

tudi njena južna stena, kolikor sta to seveda dopuščali obe veliki okni. Ker so te freske za zgodovino našega slikarstva 13. stoletja zelo pomembne, mislim, da ne bo odveč, če se na tem mestu ob njih nekoliko dlje pomudim, čeprav je res, da bomo lahko določneje spregovorili o njih šele tedaj, ko bo za njimi preiskan ves današnji pevski kor. Vendar nam tudi doslej odkriti deli že dopuščajo njih približno časovno in stilno opredelitev.

Podoba je, da je bila severna stena, ki ni imela oken, razdeljena v vodoravna polja, v katerih so se nizali upodobljeni prizori drug ob drugem ter kot bogata preproga prekrivali steno. Višina teh polj znaša okoli 160 cm. Horizontalno so jih med seboj delili ravni, beli pasovi, navpične delitve pa doslej še nisem zasledil; verjetno je, da so posamezne prizore v navpični smeri delili enaki beli pasovi kakor v vodoravni. — Slikarski okras zahodne stene je bil najbrž bolj organsko zasnovan, kajti enakomerna, geometrična delitev stene tu najbrž zaradi kakega okna ni bila mogoča. Kakor kažejo dovolj skopi fragmenti, se je po njej prepezala ornamentika iz stiliziranih rastlinskih vitic, ki so obenem ustvarjale okvire za medaljonske slike. Ločni vrhovi sten so bili na vseh stenah poslikani najbrž le s črnim ornamentom ali pa so bili s tem izpolnjeni vsaj koti med slikami in arhitekturno danimi loki.

Desno ob konzoli, to je na severni steni empore (na stopnišču), je naslikan prizor Marijinega oznanjenja. Slika je visoka 148 cm. Na levi strani se je prizor končeval ob robu starega oboka; ko so tega ob zidavi gotskega kora porušili, so izdrli iz stene tudi njegova rebra, pri tem pa so seveda na tem mestu uničili tudi precejšen del slikarije. Na desni strani se slika nadaljuje in zaključí že pod ostenjem stopnišča. Slika je bila pobeljena. Na spodnjem delu je njen omet odpadel do žive stene. Ker je belež potegnil za seboj precej barve, je prizor v podrobnostih dokaj nejasen, konture figur pa so se še razmeroma dobro ohranile, tako da vtis, ki ga danes nudi, ni samo znanstveno še zadovoljiv, ampak tudi estetsko zelo sugestiven.

Ne moremo več prav presoditi, ali se prizor odigrava v arhitekturnem prostoru ali pred nevtralnim ozadjem. V zgornjih dveh tretjinah je vidno kobaltno modro ozadje, ne opazimo pa kakih sledov arhitekture in tudi spodaj ne moremo več določiti, kje se je začel pas tal niti ne njegovega barvnega tona. Od leve strani se v naglem koraku bliža na desni stoječi Mariji angel oznanjevalec. Oblečen je v travnato zeleno suknjo (v spodnjem delu je njena barva črno oksidirala), čez to pa je ogrnjen v cinobrastordeč plašč; podoba je, da je bil cinobradi ton plašča laziran še s temnejšo, zamolklordečo barvo, ki pa se je ohranila le še na nekaterih mestih. Plašč ovija angelu levo ramo in hrbet, se zasuče okoli njegove leve roke ter sega spredaj do kolen, zadaj pa se spušča do sredine meč; čez bok se ovija v napetih, usločenih gubah, ki se elegantno stekajo proti levi roki, zadaj (na levi) pa plapolata z značilnim, jezikastim motivom, ki se ostro končuje. Angel je zasukan v tričetrtinski profil. Desnico zgovorno dviga ter pri tem menda proži kazalec in sredinec proti Mariji, v levici, odeti v tesni rokav suknje in ušesasto oviti s plaščem, pa drži razmeroma debelo in

visoko belo žezlo, ki sega s svojim trilistnim zaključkom že preko zgornjega roba v polje prizora, ki je nad to sliko. Angelova glava, obkrožena s svetlookrastim nimbom, je lahno sklonjena, za njo pa se vodoravno dviga angelova leva perut, katere koleno je desno od obraza; desna perut je potekala navpično z angelovim hrbtom, toda od te se je ohranil le del roba nad ramenom. Izpod suknje, ki sega angelu do gležnjev, se kažejo njegove noge, obute v sivomodre (?), tesne čevlje; levo stopalo (za gledalca na desni strani) je podano v profilu: dolgo je, koničasto in rahlo zasukano navzdol; desna noga je zasukana iz ploskve proti gledalcu en face ter pomaknjena nazaj. Angel torej še ne pripogiba kolen, ampak je upodobljen le v naglem koraku.

Na desni strani stoji Marija, ki lahno sklanja glavo proti angelu. Zgornji del telesa je tudi pri njej zasukan v tričetrtinski profil. Rahlo razprto dlan desnice dviga kakor v začudenju predse, levica pa, ki se izvija iz okraستهga plašča, segajočega do tal (?), ji drži na obe strani prišiljen klopčič niti (preslico??). Marijina suknja je modra. Obraz ji obdajajo vzvalovani kodri, čez nje pa ima potegnjen rob plašča. Nimb okoli glave je svetlookrast. Pred Marijo stoji belkasta, kelihasta posoda, ne moremo pa več razločiti, ali so iz nje rasle rože ali pa je padala vanjo nit s klopčiča. — Karnat obeh figur je oliven, konture so črne.

Ikonografsko združuje naša slika helenistično in sirska predstavo Marijinega oznanjenja. Grška koncepcija je preprosta in plemenita: Marija sedé posluša angelovo oznanilo (med starejšimi primeri naj omenim le fresko v Priscilinih katakombah). Kasneje dobi Marija v roko preslico ali klobčič s škrlatno nitjo, kajti apokrifni Jakobov evangelijski, ki pripoveduje o Marijini mladosti, poroča, da je ta v trenutku, ko se ji je prikazal angel, tkala tempeljsko pregrinjalo. Tako je upodobljena n. pr. na sarkofagu iz Ravene ali na svileni tkanini v Lateranu iz 5. stoletja ter na aleksandrinski slonokoščeni plastiki. — Popolnoma drugačna pa je sirijska ikonografska formula, kakršno najdemo že na reliefih na ampulah iz Monze, ki reproducirajo najbrž mozaik iz cerkve v Nazaretu. V sirijski ikonografski koncepciji Marija pred nebeškim poslancem stoji. Ta tip se je že v 6. stoletju razširil po Orientu (prim. freske v Kapadociji in sirske rokopise!). Po zahodni Evropi sta se udomačila oba tipa, grški in sirske. Za prvega naj opomnim n. pr. na miniaturo iz 9. stoletja v Evangeliariju iz Sv. Medarda v Soissonu ali v Gradualu iz Prīma iz konca 11. stoletja, za drugega pa slikano okno v Chartresu. Seveda so umetniki motiv tudi variirali z dodajanjem novih podrobnosti, toda 12. stoletje je prizor vedno bolj poenostavljalo — vsaj za Francijo velja to kot pravilo. Tedaj izgubi angel žezlo (zahodni portal v Chartresu), Marija ne stoji več pred prestolom, pridobi pa knjigo, ki ji je v začudenju padla iz rok. V 13. stoletju nobena podrobnost več ne pojasnjuje, kaj se je zgodilo; pred sliko se počutimo »kakor izven prostora in časa«. ¹⁷ Zelo mikavne pri-

¹⁷ E. Mâle, *L'art religieux du XIIe siècle en France I*, Paris 1922, str. 57 sq, str. 118 in slike. — Lep primer helenističnega tipa s sedečo Marijo nam nudi tudi freska iz 12. stoletja v groti sv. Amadourja v Rocamadouru (P. H. Mi -

mere nam spet nudijo miniature 13. stoletja. Izrazito sirskega koncepta je n. pr. miniatura v Evangelistarju iz kölnskega sv. Martina (brüsselska Bibl. royale), nastalem v prvi četrtini 13. stoletja; zelo grška je upodobitev Oznanjenja v Psalteriju iz Waldkircha v stuttgartski Deželni biblioteki iz začetka 13. stoletja, dočim pomeni n. pr. miniatura v Misalu iz Würzburga (Berlin, Staatsbibliothek), nastala okoli 1250, že popolno vsebinsko obubožanje upodobljenega prizora: izginili so že vsi atributi in zavladala je popolna brezprostornost prizorišča. Vedno pogostejše pa se zdaj začne pojavljati popolnoma literarno pojasnilo v obliki napisnih trakov, ki jih držita v rokah Marija in angel ter z njimi tolmačita svoje besede — poglejmo n. pr. le miniaturo v Psalteriju iz bamberske dieceze v pariški Nat. bibl. iz prve polovice 13. stoletja.¹⁸ Vendar tudi spomini na starejše vzore ne izginejo kar čez noč. Tudi v 13. stoletju še najdemo upodobljene nekatere podrobnosti; posebno angelovo žezlo se zelo dolgo ohranja. Med primeri, ki so ptujski freski najbližji, naj navedem miniaturo, iztrgano iz nekega engelberškega Psalterija (Nürnberg, Germ. Nat. Museum), nastalo med leti 1250 in 1267; angel tu nima več žezla, pač pa ima Marija v levici še vedno klobčič ali preslico, ob glavi pa ji lebdi goločbek.¹⁹ Ikonografsko je naši sliki še bližja kmalu po letu 1234 nastala miniatura, ki je zdaj v nürnberškem Germ. Nat. Museum; Marija ima v roki klobčič, angel žezlo, razloček je le v tem, da sta figuri manj razgibani in da je angel bos. Arhitekturni prostor se je popolnoma umaknil nevtralnemu ozadju, pred katerim niti tla niso podrobneje poudarjena; manjka tudi kelihasta posoda na tleh.²⁰ Prav za motiv te kelihaste posode pa je zgovorna miniatura, iztrgana iz nekega Psalterija, nastalega okoli leta 1250 na Tirolskem ali Srednjem Frankovskem (New York, Metropolitan Museum Print Room): med angelom in Marijo, ki sta zasnovana popolnoma v sirskega tipu, stoji na tleh kelihast vodnjak, iz katerega pijeta vodo dva goloba. Morda spominja ta motiv na Jakobov protoevangelij, ki opisuje Marijo ob studencu ali pa pomeni v smislu marijanske tipologije »Fons signatus«.²¹ Vprašanje je, ali je torej posoda na ptujski sliki pomenila vodnjak ali košarico za nit in prejo. Popolnoma v smislu v naši opombi 17. citirane Hermeneje pa je upodobljen prizor Oznanjenja na miniaturi iz srede 12. stoletja v rokopisu iz Lambacha (Berlin,

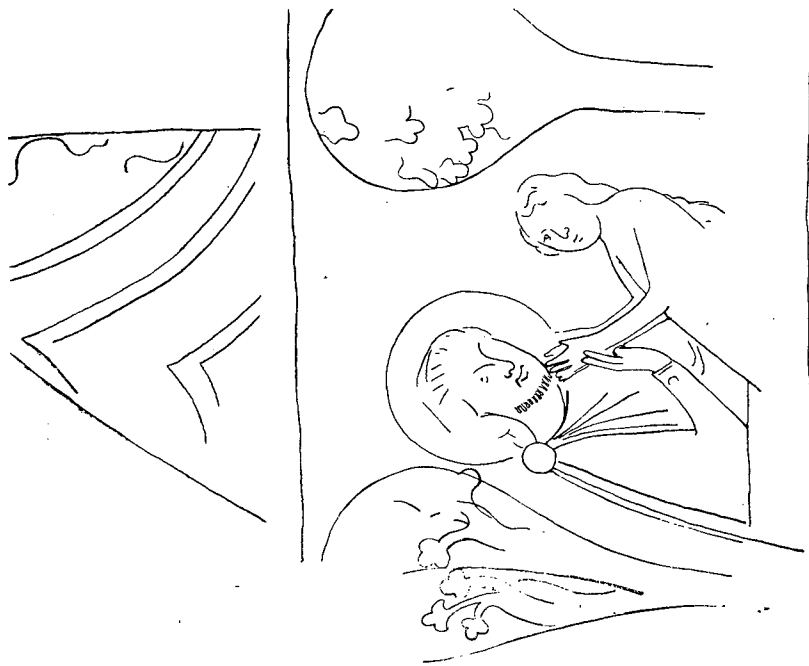
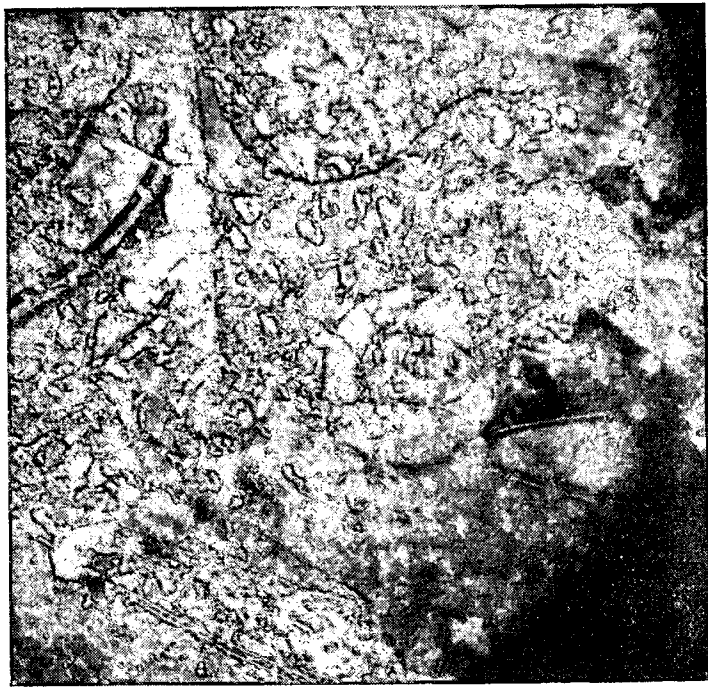
ch el, *Fresques romanes des églises de France*, Paris 1943, tab. 85—86). — Mikavno je pritegniti v komparacijo tudi slikarsko navodilo iz grške Hermeneje: »§ 209. Marijino oznanjenje. Hiša; Najsvetejša stoji pred sedežem ter nekoliko sklanja glavo in v eni roki drži svilo, ki je navita na klobčič, desnico pa izteza proti angelu. In knez Gabriel je pred njo; z desnico jo blagoslavlja in v levici drži kopje. In nad hišo je nebo in iz njega se spušča v žarku Sv. Duh na glavo Najsvetejše.« (G. Schäfer, *Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos*, Trier 1855, str. 171.)

¹⁸ H. Swarzenski, *Die lateinischen illuminierten Handschriften des XIII. Jahrhunderts in den Ländern am Rhein, Main und Donau* (Die deutsche Buchmalerei des XIII. Jahrhunderts), Berlin 1936, II., sl. 21, I., str. 85; II., sl. 618, I., str. 132; II., sl. 1000, I., str. 159; II., sl. 818, I., str. 144 (prim. tudi II., sl. 618).

¹⁹ *ibid.* II., sl. 530, I., str. 125.

²⁰ *ibid.* II., sl. 710, I., str. 137.

²¹ *ibid.* II., sl. 1042, I., str. 162 in op. 3.

Slika 7 (levo). Slika Stvarjenja Eve. V zgornjem delu je vidno tudi nekoliko ornamentalne slikarije
Slika 8 (desno). Skica slike Stvarjenja Eve in ornamentalne slikarije nad njo (risal Leon Koporec)

K. Bibl.),²² na katerem iz kelihaste posodice pred Marijinimi nogami z dveh klobčičev potekata dve niti proti Marijini levici. Teh niti na naši freski ni nikjer opaziti.

Po tem ikonografskem ekskurzu lahko sklepamo, da je ptujska slika nastala vsekakor v času, ko je bila še živa ikonografska tradicija 12. stoletja, kajti po sredi 13. stoletja se njene posamezne podrobnosti vedno bolj gubé.

Če se od slike Marijinega Oznanjenja povzpne po polžastih stopnicah za zavoj više, srečamo drugo sliko, tik nad pravkar opisano. Spodnjo polovico so ji, žal, uničile stopnice. Ob njej se že začenjajo rebra novejšega oboka. Ker slika ni bila nikdar pobeljena, ampak le ometana s 3 do 5 cm debelim ometom, se je njena barva sicer bolj ohranila, pač pa so jo naključni z redkimi kljuvi. Zgoraj in spodaj zaključuje sliko bel pas, spodnji zaključek pa je viden še nad sliko Oznanjenja.

Prizor se odigrava v pokrajini, katere tla vidimo nad sliko Oznanjenja; naznačena so z rdečimi krivuljami na beli osnovi, kar naj pomeni menda kamenje. Podrobneje je krajina naznačena še z dvema drevesoma pred modrim ozadjem (nebo?). Levo drevo je ujeto v raztegnjeno, hruškasto konturo, znotraj katere se veje rogovilasto cepijo ter so zveržene kot pri oljkah, dočim so veliki listi deteljaste oblike. Desno drevo sliči po konturi prerezani smokvi; bolj okroglo je kot levo in listje mu je naznačeno le z nepravilnimi krivuljami. Obe krošnji prehajata spodaj v debeli, enotni debli. Obrisi dreves je črn in črne so tudi konture listov ter vej na zeleni osnovi. Sadov na drevju ni opaziti.

Med obema drevesoma je viden zgornji del (od pasu navzgor) moške postave z okrastim, črno obrobljenim nimbom okoli glave. Mož je oblečen v zeleno suknjo, čez to pa je ogrnjen v vinskordeč, antikizirajoč plašč, čigar konca sta speta na desni rami z veliko, okroglo agrafo; proti agrafi se pahljačasto stekajo gube plašča. Ob robovih plašča poteka bela črta. Podolgovati obraz moža, v tričetrtinskem profilu zasukanega v svojo levo stran, obdaja kratka brada, sestavljena iz individualnih kosmov, ki se nizajo drug ob drugem; na koncih so odebeljeni, pri korenu pa razcepljeni. Usta so nežna in majhna, nad njimi pa tvorijo brki stilno značilen lunast lok pod razmeroma dolgim nosom. Koren nosu je na levi (osvetljeni) strani naznačen z belo črto, na senčni pa z rjavo. Brki, brada, ustnice in vse konture golih delov telesa so zarisane v rjavordeči barvi (žgana siena). Rjavi lasje so počesani nazaj in poudarjeni z vrisanimi črtami. Poševno pod možem — kakor bi jo ta držal ali dvigal z levico — je naslikana gola figura z dolgimi lasmi, ki ji izginjajo za levo ramo in se pod njo spet pokažejo. Poln obraz, dolgi lasje in pomanjkanje brade dovoljujejo misel, da imamo pred seboj najbrž žensko figuro; ta kakor v molitvi vzporedno dviga roki proti moževemu obrazu, mož pa jo z desnico (kazalec

²² G. Swarzenski, *Die Salzburger Malerei von der ersten Anfängen bis zur Blütezeit des romanischen Stils (Denkmäler des süddeutschen Malerei des frühen Mittelalters II.)*, Leipzig 1913, II., sl. 416, I., str. 154.

in sredinec sta iztegnjena) blagoslavlja. Nedvomno imamo pred seboj ilustracijo prizora iz Geneze — Stvarjenje Eve. V tem primeru bi si morali manjkajoči spodnji del slike dopolniti z ležečim in spečim Adamom, ki mu Stvarnik dviga ženo iz boka.

Karnat je pri obeh figurah oliven, konture so tudi pri Evi rjave.

Da imamo pred seboj res prizor Stvarjenja Eve in ne Adama, nam priča že to, da najdemo to sliko prav nad sliko Marijinega oznanjenja. Verjetno sta obe med seboj v idejni zvezi, kakršno najdemo že v spisih starih cerkvenih očetov ter jo kratko označuje formula »Eva — Ave«. ²³ Tako imamo torej v naših upodobitvah opraviti s srednjeveško teološko spekulativno miselnostjo, ki se izraža v nizanju idejno sorodnih prizorov iz predpodob stare zaveze in nove zaveze. Pa tudi sicer srečamo v srednjeveški umetnostni posesti upodobitev Evinega stvarjenja mnogo pogostejše kot Adamovega. ²⁴ Naša upodobitev je v bistvu še zvesta bizantinskemu ikonografskemu pravilu, ki ga Hermeneja formulira slikarju takole: »Paradiž (z različnimi drevesi in mnogimi rožami); v njem leži goli Adam, naslonjen na roko in Eva izhaja iz njegove strani ter dviga roki navzgor in večni Oče zgoraj v luči jo drži z levico ter jo blagoslavlja z desnico.« ²⁵

Seveda najdemo slično razmerje figur lahko tudi v sceni Adamovega stvarjenja — prim. n. pr. le miniaturo v Psalteriju iz Karlsruhe (Lichtenthal, Landesbibl.), ²⁶ vendar je tu Adam, ki ga Stvarnik podpira, dvignjen nad zemeljsko oblo ter mu je tudi drža rok popolnoma drugačna; poleg tega je tudi bradat. Stvarjenje Eve pa imamo na sličen način upodobljeno že sredi 11. stoletja na bronastih vratih v Augsburgu, le da tam Stvarnik dviga Evo za roko. ²⁷ Bolj se naši sliki približuje miniatūra iz Ambrosijevega Hexamerona v samostanu sv. Emerama v Regensburgu iz srede 12. stoletja. ²⁸ Popolno ikonografsko sorodnost pa kaže miniaturna ilustracija epa »Die Erlösung« v berlinskem fragmentarnem rokopisu B₁, ki pa je nastala skoraj sto let po naših freskah leta 1337. ²⁹ Bog na tej ilustraciji opira Evo kot kako dete, podobno kot na sliki v Ptujju.

Tretja slika na severni steni je bila odkrita izven stopnišča na pevskem koru ter je desna soseda sliki Oznanjenja. Zgoraj in spodaj jo obroblija bel pas. Žal je slika, ki je bila prav tako le pobeljena, danes popolna razvalina, ki dopušča le delno rekonstrukcijo glavnih ikonografskih potez.

²³ Starokrščanska himna poje: »Sumens illud Ave Gabrielis ore, funda nos in pace mutans Evae nomen.« — K. K ü n s t l e, *Ikongraphie der christlichen Kunst I*, Freiburg i. B. 1928, str. 274.

²⁴ *ibid.*

²⁵ G. S c h ä f e r, o. c. str. 106, § 77.

²⁶ H. S w a r z e n s k i, *Die lat. illum. Handschriften*, o. c. II., sl. 445, I., str. 117.

²⁷ J. K i r c h n e r, *Die Darstellung des ersten Menschenpaares in der bildenden Kunst*, Stuttgart 1903, str. 58, sl. 6.

²⁸ *ibid.* str. 67, sl. 8.

²⁹ Reprodukcijsko glej v »Die Erlösung«, *Deutsche Literatur in Entwicklungsreihen, Reihe Geistliche Dichtung des Mittelalters*, Bd. 6, Leipzig 1934, naslovna slika.

Na desni sedi Marija na širokem prestolu, pokritem z blazino. Sedež podpirata dva stebra, ni pa jasno, ali je sivkasti pas med ploščo sedeža in stebrom le prednja stran sedeža ali pa blazinica, ki naj nadomesti kapitel nosilnih stebričev. Prav skupina Marije z Jezusom v naročju je najmočnejše poškodovana. Razen prestola je viden še večji del Marijinega obraza, ki kaže, da se je Marijina glava lahno sklanjala na našo levo. Marijina obleka je bila menda modra ter je segala do tal, izpod njenega roba pa gleda še kos obuvala leve noge. Dete, ki sedi Mariji v naročju, označujejo le sledovi cinobradordeče barvane suknje; kazno je, da je iztegal Jezus eno roko proti kraljem. Nejasno je, ali pomeni vrsta vzporednih črtic ob desnem robu Marijino levo roko, ki opira Jezusa, ali kaj drugega, še bolj zapleten pa je pomen neke gole noge — ali verjetneje živalske tace — poleg Jezusa v Marijinem naročju. Tako po svoji goloti kot po legi nas ne prepriča, da bi šlo morda za Jezusovo nogo, še manj pa po obliki.

Prestolujoči Mariji se bližajo od leve trije kralji. Prvi je starec z vzvalovanimi lasmi in z nekoliko dekorativno urejeno kodrasto brado, ki pa vendarle ne podlega kakemu shematičnemu sistemu. Telo mu je lahno sklonjeno naprej, glava pa nekoliko dvignjena v tilnik ter okronana z veliko trirogljato krono; srednji rogelj je polkrožen, stranska dva pa sta prišiljena, ker sta zamišljena pač v profilnem pogledu. Ta kralj je oblečen v suknjo, ki je bila menda umazano vijoličaste barve ter nekako spominja na žaket. Sloke noge, ki mu gledajo izpod suknje že od sredine bokov, klecajo v poklek; odete so v črne nogavice, stopalo pa jim tiči v ozkem, prišiljenem čevlju. Roki, ki sta pač držali dar, izteza menda predse. Izza krone starega kralja zre le z zgornjo polovico obraza drugi, mladeniški kralj s polžasto zarisanimi lasmi. Krona mu ni več ohranjena, pač pa vidimo spodaj še njegovi nogi. Verjetno je kazal z roko na zvezdo, kajti zdi se mi, da opazimo desno od krone prvega kralja še sled zapestja drugega. Tretji kralj na levi je oblečen v dokolensko, cinoblasto suknjo, izpod katere vidimo še del nog, pred seboj pa drži v rokah posodico z dišavami; ta je okroglasta ter ima pokrov v obliki prisekanega stožca, ki je spodaj okrašen z motivom niza konkavnih lokov. Tudi obraz tega kralja je brezbrad, na glavi pa ima slično krono kot stari kralj, le da je ta nekoliko višja.

Prav na levi strani opazimo nek rombičen motiv okrase barve, pod njim pa nekako kockasto bazo. Ne moremo reči, ali gre tu za ostanek upodobitve neke stavbe ali za koritaste jasli. Pač pa si menda smemo razlagati motiv, zajet zgoraj v vodoravno S-asto krivuljo, ki ga vidimo pred nogama obeh mladih kraljev, kot skalo, za katero figuri stojita; s čemer bi bila dovolj prepričljivo nakazana krajina in globinska razsežnost prizorišča.

Ozadje je danes sivo, nekoč pa je bilo verjetno modro. Vse konture karnata so temnorjave.

Med vsemi upodobitvami kaže Poklon treh kraljev največ ikono-grafske svobode. Tu ni več spomina na bizantinske slikarske predpise. Kljub hieratični Marijini drži je v prizoru vendarle mnogo življenja in epike. Že to pa nam pove, da imamo pred seboj izrazit igerski tip

Slika 9. Skica slike Poklona treh kraljev (risal Leon Koporc)

upodobitve Poklona treh kraljev, ki ilustrira igro, nastalo v drugi polovici 12. stoletja. Ta tip, čigar začetke moramo iskati v Franciji, je dosegel svoj višek v 12. in 13. stoletju ter se razširil tudi v Nemčijo in srednjo Evropo. Zanj je pravilo, da prvi kralj daruje, drugi kaže na zvezdo — zadnje se pojavi v začetku 13. stoletja. Po letu 1300 stari kralj nič več ne upogiblje kolen, ampak samo še kleči. Od začetka 13. stoletja se realizem upodobitve vedno bolj krepi. Jezus neha blagoslavlјati, namesto tega pa sega po darilu starega kralja.³⁰

³⁰ F. Stelè, Stenske slike v ladji cerkve na Vrzdencu, Vjesnik Hrvat. arheol. društva, Zagreb 1928.

Lahko bi navajali dolgo vrsto ikonografskih primerov, toda opomnim naj le na nekatere. Daljni pravzor nam lahko nudi miniatura v Evangeljski knjigi iz Sv. Petra v Salzburgu:³¹ kralji nosijo darove v pokritih rokah, zvezde ni še nikjer, med Marijo in kralji ni nobene psihološke povezanosti. Suknje segajo kraljem do kolen. Miniatura je iz začetka 11. stoletja. — Nekoliko naprednejša je miniatura iz zadnje tretjine 12. stoletja v Misalu iz samostanske knjižnice v St. Florianu,³² kjer je prešlo v gibanje kraljev proti Mariji večje življenje in se je nad prizorom že pokazala tudi zvezda, čeprav nanjo še nihče ne kaže. — V vrsti miniatur iz 13. stoletja naj navedem samo nekaj primerov: v Evangelistarju iz St. Martina v Kölnu (Brüssel, Bibl. royale) iz prve četrtine 13. stoletja, v kölnskem popisu zakladnice Bratovščine sv. Treh kraljev (Hannover, Kestner Mus.), nastalem pred 1258, v Psalteriju v engelberški samostanski knjižnici iz srede 13. stoletja, v Psalteriju iz Waldkircha pri Freiburgu i. B. (Stuttgart, Landesbibl.) iz začetka 13. stoletja, v Psalteriju iz Bamberga (Bamberg, Staatsbibl.) iz začetka 13. stoletja, v srednjefrankovskem Lekcionarju (New York, Pierpont Morgan Lib.) iz srede 13. stoletja itd.³³ Pri vseh teh je osnovno razpoloženje prizora že popolnoma drugačno kot pri nas. Ne samo, da prvi kralj na teh upodobitvah že skoraj popolnoma kleči, ampak so tudi vse figure kraljev oblečene v dopetna oblačila.

V domačem slovenskem gradivu je mikavna primerjava s fresko Poklona treh kraljev v cerkvi na Vrzdencu, nastalo v začetku 14. stoletja. Na Vrzdencu se je slikar spet odrekel vsem pridobitvam 13. stoletja, tako ikonografskim kot stilnim, ter upodobil prizor čisto idealistično, brez trodimenzionalne tendence. Figure so grupirane druga ob drugi, izražajo se samo v konturah, vsak prostor je izginil in geste so postale spet popolnoma shematične.³⁴

Omeniti moramo še dekoracijo zaključnega vrha severne stene, kakršna je delno ohranjena nad sliko Stvarjenja Eve. Viden je le levi ogel vrha ločnega polja, ki je izpolnjen z motivom nekakih proti vrhu usločenih oglov, obrnjenih s konico navzgor ter izrisanih z belo in črno barvo, kakor bi bili navešeni neki trakovi. Na desni strani jih zaključuje navpična črta, onkraj katere je (danes) prazno polje s sledovi rožnate barve, ki se nadaljuje še pod ostenjem stopnišča.

Drugače kot severna pa je okrašena zahodna stena empore.

V višini scene Stvarjenja Eve je desni ogel njenega vrhnjega ločnega polja izpolnjen s črno ornamentiko na okraști podlagi. Debelejše in tanjše valovnice se vzporedno nizajo od leve proti desni, od skrajne desne črte pa izhajajo črne vodoravne poteze, nanizane v dveh vrstah druga nad drugo kakor peresa na ptičjem krilu. Toda le skrajni desni

³¹ G. S w a r z e n s k i, Die Salzburger Malerei, o. c., II., sl. 45, I., str. 30 sq.

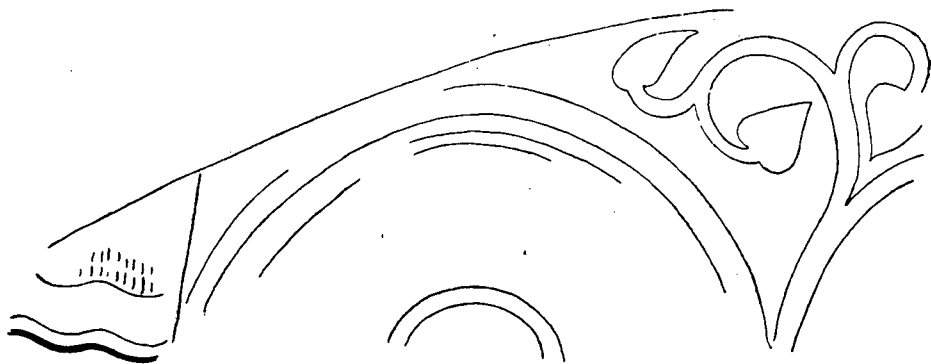
³² ibid. II., sl. 376, I., str. 126 sq.

³³ H. S w a r z e n s k i, Die lat. illum. Handschriften, o. c. II., sl. 6, I., str. 85 sq; II., sl. 157, I., str. 96; II., sl. 475, I., str. 119; II., sl. 621, I., str. 131; II., sl. 798, I., str. 143; II., sl. 1010, I., str. 160.

³⁴ F. S t e l è, Stenske slike na Vrzdencu, o. c., str. 136 sq.

ogel ločnega zaključka stene nam je to dekoracijo ohranil, vse ostalo nadaljevanje na levi je na tem mestu uničeno prav do živega kamna zidu.

To polje je spodaj oddeljeno s črno horizontalno črto od polja pod njim, v katerem je fragmentarno ohranjena ornamentika, sestavljena iz zelene in rdeče rastlinske vitice (tudi zeleni deli so podslikani z rdečo barvo!), ki je speljana v obliki koncentričnih krogov, tako da tvori okvir za nekak medaljon, v katerem je naslikan nerazločen ščitast motiv z rdečim pasom na rožnati osnovi po sredi. Spodaj na desni se vitica odcepi ter se zavije v spiralo, ki se končuje s srčastim listom; na njenem hrbtu je spet srčast list, od katerega izhaja spodaj še en navzdol zapognjen srčast list.

Slika 10. Skica ornamentalnega motiva na zahodni steni (risal Leon Koporec)

Vse kaže, da se ta motiv organsko razvija tudi v spodnjem polju ob konzoli, kjer pa so njegovi ostanki še bolj fragmentarni. V medaljonu iz rdečih in zelenih vitic je vidna dopasna figura bradatega moža z valovitimi, rjavimi lasmi, ki gleda v našo levo stran ter je odet v rdečo in zeleno obleko. Plašč mu je spet pod vratom z okroglo sponko. Pod njim je svetlordeč pas, poslikan menda s črno ornamentiko, nato pa nerazločen motiv, najbrž pod polkrožnim lokom (?), ki je sličen okraستمu nimbu in v tem nejasen predmet, sličen visoki kapi z gumbom na vrhu; tega motiva ne moremo prav razložiti.

Morda je bila na tej steni naslikana v prepletu rastlinskih vitic vrsta svetnikov ali pa Jesejeva korenika. Motivno slične primere najdemo lahko že v slikarstvu, posebno v iluminacijah 12. in 13. stoletja — primerjaj n. pr. miniature v salzburškem Antifonarju iz Sv. Petra (Samostanska biblioteka)³⁵ iz prve polovice 12. stoletja, v Gumpertovi Bibliji v Erlangenu³⁶ iz zadnje četrtine 12. stoletja, ali Jesejeve korenike v Psalterju strassburške dieceze v Donaueschingenu, nastalem po letu 1254.³⁷

³⁵ G. Swarzenski, *Die Salzburger Malerei*, o. c. II., sl. 328, I., str. 108 sq.

³⁶ *ibid.* II., sl. 114, 118, 130, 151, I., str. 129 sq.

³⁷ H. Swarzenski, *Die lat. illum. Handschriften*, o. c., II., sl. 506, I., stran 122.

Že ikonografski pregled nam je nudil nekoliko opore pri časovnem določevanju ptujskih slikarij. Videli smo, da se te ikonografsko vključujejo še bolj v romanski svet kot v zgodnjegotski predstavniki svet, kajti v njih še ne občutimo niti idealističnih tendenc poznega 13. stoletja — kakršne najdemo n. pr. v freskah na Vrzdencu — niti živega realizma zahodne, naprednejše gotike. Poskusimo zdaj na kratko še na nekaterih posameznostih določiti čas nastanka slik.

Okrogla agrafa (Stvarjenje Eve, figura v medaljonu v spodnjem polju zahodne stene), ki spenja antikizirujoča oblačila, je pogost pojav že v zreli romantiki (prim. n. pr. miniature že omenjene Gumpertove Biblije!),³⁸ nastopa tudi še v 13. stoletju, n. pr. v Bibliji iz Heisterbacha iz časa okoli 1240, kjer pa se ji pridružuje že rombična gotška agrafa, ali v kölnski Kraljevski kroniki iz Aachena (Brüssel),³⁹ nastali kmalu po letu 1238 itd. — Za nošo treh kraljev smo že rekli, da nastopajo podobne kratke suknje v 12. stoletju, da pa se te v 13. stoletju že podaljšujejo do gležnjev, kar pomika spet našo datacijo bliže letu 1200. Obuvalo angela na sliki Oznanjenja kaže sicer že na zgodnjegotski čas, vihrajoči konec plašča pa spet spominja mnogo bolj na bizantinske vzore 11. in 12. stoletja kot na zgodnjegotske. Trirogeljno krono, kakršno nosijo na glavah naši trije kralji, srečamo v že omenjeni Bibliji iz Heisterbacha ter v kölnski kraljevski kroniki.⁴⁰ Z belim robom obrobljeno oblačilo je značilno tako za 12. kot za 13. stoletje, drevesa na sliki Stvarjenja Eve pa so že otrok zgodnejšega 13. stoletja. — prim. n. pr. spet Biblijo iz Heisterbacha.⁴¹ Podobno s skalami oblikovana tla, kakršna so na sliki Treh kraljev, poznamo n. pr. v Evangeliarju iz Mainza (Aschaffenburg)⁴² iz časa okoli 1260, le da se tam skale že nekoliko ostreje zalamljajo. In kar zadeva oblikovanje las in brade — prim. zlasti brado Stvarnika! — temu moramo iskati korenine že v 12. stoletju; lepotni obraz našega Stvarnika srečamo n. pr. že v Nekrologu iz Št. Petra v Salzburgu iz srede 12. stoletja,⁴³ v prvi polovici 13. stoletja pa nam nudi zelo mikavno paralelo miniatura v Kodeksu iz Altenberga (Düsseldorf)⁴⁴ s prizorom Barlaama in Jozafata; brada puščavnika spominja na brado našega Stvarnika in Jozafatovi lasje na lase naših treh kraljev. Tudi v draperiji oblačil bi utegnili najti nekaj sorodnosti. Časovno značilna je tudi polkrožna risba brk nad ustnicami Stvarnika, ki ustreza prvi polovici 13. stoletja.⁴⁵ Tudi rastlinsko vitico s srčastimi listi pozna vsaj že konec 12. stoletja, kot kaže n. pr. okras Gumpertove Biblije.^{45a}

³⁸ G. Swarzenski, Die Salzburger Malerei, o. c. II., sl. 122, 123, 125, 126, 135, 146.

³⁹ H. Swarzenski, Die lat. illum. Handschriften, o. c. II., sl. 69, 83, 146, 74, I., str. 91 sq.; II., 50, I., str. 90.

⁴⁰ ibid. II., sl. 68, 60.

⁴¹ ibid. II., sl. 83.

⁴² ibid. II., sl. 227, 229, 230, 239, I., str. 101.

⁴³ G. Swarzenski, Die Salzburger Malerei, o. c. II., sl. 398, 399, I., str. 93.

⁴⁴ H. Swarzenski, Die lat. illum. Handschriften, o. c. II., sl. 35, I., str. 88.

⁴⁵ ibid. I., str. 35.

^{45a} G. Swarzenski, Die Salzburger Malerei, o. c. I., sl. 118, 128.

Bolj zapleteno je vprašanje splošnega stilnega izraza. Pri ikono-grafski raziskavi smo ugotovili neko konservativno vztrajanje pri vzorih 12. stoletja. Isto nam potrdi tudi stilna govorica naših slik. Že barvni toni, ki nastopajo pri nas (olivni ton obrazov, rdečevijolična oblačila, modra, zelena in sivomodra barva), so isti, ki jih je ljubilo že 12. stoletje.⁴⁶ — Kompozicija je tanko pretehtana. Kakšno sozvočje je n. pr. doseženo v naklonu Marijine in angelove glave. Isti motiv se ponovi tudi pri njunih rokah: kakor prehaja kompozicionalni lok z angelove glave na Marijino, tako poteka pod tem drugi, dvojni lok iztegnjene angelove desnice in dvignjene Marijine desnice: obe roki se skoraj dotikata, da se nam zdi, kakor bi prehajal med njima oživljajoči fluid. Če pregledamo Marijino desnico z elegantnimi, rahlo razprtimi prsti, obenem pa še mirno držo levece ali angela, kako gracilno drži v levici žezlo, nam bo zazvenela vsa subtilna lirika trenutka. Vse soglaša v mehkem toku linij kompozicije in draperije, tako da lahko že ob tej fragmentarno ohranjeni sliki zaslutimo vso izrazno moč in kvaliteto njenega slikarja.

Tudi pri sceni Stvarjenja Eve opazimo slično melodično kompozicijo. Enako je soglasje kretenj, ujetih v sistem krožnih črt. Po telesu Eve bi lahko potegnili do Stvarnikovega nimba krog. Od izreza Stvarnikovega plašča pod vratom bi lahko potegnili spiralno črto čez nimb na oval obraza. Izrazna govorica, ki se skriva v kretnjah rok, se spet ujema v dva koničasto se sklepajoča loka. V eleganci vej levega drevesa bi lahko opazili v rastlinski svet preneseno eleganco motiva razprte Marijine dlani na sliki Oznanjenja.

Predvsem pa ne smemo pozabiti na sistem gubanja oblačil. Res, da se nam je od površinske risbe ohranilo kaj malo, toda vsaj v nekaterih delih angelovega plašča in na Stvarnikovem plašču opazimo še toliko sledov poteka gub, da lahko zaključimo, da je slikarja vodila pri oblikovanju teles izrazita plastična volja, čeprav se ta v konturah pokorava linearnim tendencam. Profilna projekcija, kolikor nastopa, nikakor ne pomeni izhoda iz zadrege; figure so, nasprotno, zajete naravnost v kontrapostičnih držah — prim. n. pr. samo angela! Barva hoče biti več kot samo polnilna; čeprav je v bistvu lokalna, vendarle poudarja plastični izraz teles. Kratko bi lahko ta stil označili z risarsko plastičnim formalizmom prehodne dobe med romaniko in gotiko (poznoromanski »mehki stil«).

Pojavlja pa se novo vprašanje: Kam zasidrati umetnostni izraz našega slikarja? Kje so korenine njegovega sloga, kje je bila njegova domovina?

Odgovor na vsa ta vprašanja nam je za zdaj še prikrit. Ob redkih spomenikih stenskega slikarstva smo se morali pri iskanju komparativnega gradiva omejevati v glavnem na knjižne miniature, s čemer pa nočem preprosto trditi, da je slikar prenašal na stene kar slikarski okras iz kakega rokopisa. Seveda, izključeno bi to ne bilo, saj je v praksi večkrat bilo tako. Na koncu nekega salzburškega rokopisa iz

⁴⁶ ibid. I., str. 89.

srede 12. stoletja najdemo n. pr. notico, ki priča o zvezi med monumentalnim in knjižnim slikarstvom, ko navaja barve, ki se uporabljajo za slikanje sten, stropov, lesa itd.⁴⁷ Vendar že P. Buberl⁴⁸ opozarja, da miniatura predloga v svojem času gotovo ni bila edina stilno odločujoča, saj so bile skoraj vse romanske cerkve poslikane in torej ni bila nositeljica razvoja knjižna ilustracija, ampak zidno slikarstvo. Miniatura naj bi zrcalila rezultate, ki jih je doseglo monumentalno slikarstvo. Če bi pri naših slikah smeli domnevati pobude knjižnega slikarstva, bi jih morali iskati pač najprej pri dekoraciji zahodne stene s figurami med rastlinsko ornamentiko.

Ker je bil Ptuj salzburska posest, je razumljivo, če se ozremo ob iskanju izvora našega slikarja najprej v salzburski umetnostni krog. Ker nam pri tem zidno slikarstvo ne more biti v pomoč — freske v Nonnbergu so zrastle iz popolnoma drugega umetnostnega izraza — moramo poseči pač po knjižni ilustraciji. Vse do začetka 12. stoletja nam ta ne nudi ničesar pomembnejšega, v 12. stoletju pa doseže zelo bogat razcvet, ki ni nič več provincialnega značaja. V 12. stoletju poznamo v Salzburgu že vrsto umetniških imen, med njimi tudi več slikarjev.⁴⁹ Potek linearnih gub s prizadevanjem po njih zaokrožitvi in želja po izraznosti večje forme ali ploskve, kar vse srečamo tudi še na ptujskih freskah, je značilno prav za salzbursko slikarstvo 12. stoletja.⁵⁰ V figurah se pojavi nova ritmika in gube izgube ornamentalni značaj. V drugi četrtini 12. stoletja se po vsej Nemčiji pojavi zaokroženi, napeti stil, ki ljubi polnejše, zaokrožene tipe forme obleke in gibov. V Salzburgu pa pripravlja temu pot bizantinujoča smer kustosa Bertolda.⁵¹ Admontska Biblija, nastala ca. 1150, pomeni v tem stilu klasično dognanost; figure so vitke, telesa gibkejša, figure so ritmično razgibane. Pri formiranju tega stila je imela važno nalogo tudi bizantinska umetnost, pri čemer ne smemo prezreti možnosti beneškega vpliva.⁵²

Vendar direktnega vzornika našim slikam v salzburskem krogu ne moremo najti. Res je, da zvane v njih še spomini na salzbursko umetnost 12. stoletja, toda v času, ko so morale nastati ptujske slike, je salzbursko slikarstvo že spet izgubilo vodilni pomen ter, vsaj v miniataturi, prehajalo v nov stilni izraz. Slaba ohranjenost ptujskih slikarij, na katerih manjka skoraj vsa modelirujoča zgornja plast barve, nam sicer otežkoča komparacijo, vendar vse kaže, da pravega stilnega sorodnika doslej še ne poznamo. Ne kot stilno sorodne, ampak kot stilno vzporedne lahko omenimo v večji bližini freske v Št. Pavlu na Koroškem, nastale najbrž še pred sredo 13. stoletja, ki kažejo s svojimi —

⁴⁷ *ibid.* I., str. 61.

⁴⁸ Die romanischen Wandmalereien im Kloster Nonnberg in Salzburg und ihre Beziehungen zur Salzburger Buchmalerei und zur byzantinischen Kunst, Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission f. Denkmalpflege, Wien 1909, str. 25 sq.

⁴⁹ G. S w a r z e n s k i, Die Salzburger Malerei, o. c. I., str. 61.

⁵⁰ Prim. Biblijo iz samostana St. Florian (*ibid.* II., sl. 77—80, I., str. 67).

⁵¹ *ibid.* I., str. 71.

⁵² *ibid.* I., str. 77 sq.

po W. Frodlu že zastarelimi — oblikami na mojstra, ki je stilno zasidran še v začetku 13. stoletja.^{52a} Morda bi nekoliko sorodnega razpoloženja lahko zasledili v freskah na severni zunanjsčini krške stolnice,^{52b} vendar je njih ohranitev (le še risba!) za primerjavo premalo zgovorna. Razložek je že v tem, da se pri omenjenih koroških freskah uveljavlja v prvi vrsti risba, pri ptujskih pa nastopa poleg linije tudi barva še kot odločujoč oblikovalni faktor.

Poseben karakter imajo ob ptujskih slikarijah freske zahodne empore v Krki, ki so klasičen zastopnik ostrolomljenega risarsko-plastičnega stila 13. stoletja⁵³ in v Ptujju samem freske v (med vojsko porušeni) minoritski cerkvi iz časa ca. 1260, ki veljajo kot delo zgodnjegotskega »restavradorja«⁵⁴ krških fresk. Krške freske so sicer res nastale v salzburškem cerkvenem območju, nikakor pa ne tudi v salzburški umetnostni luči. Njih stilna govorica je popolnoma drugačna od ptujske: v njej prevladuje nordijski naglas, ki se uveljavlja v slokih telesih, v zalomljenih draperijah ter v nemirnem, slikovitem oblikovanju barvnih efektov. V primeri s krškimi prevladuje v ptujskih slikah večja teža in resnost. Krške freske razkrajajo plastično formo v risarsko strukturo, ptujske pa so še popolnoma plastično zajete. Ostra linija se poraja komaj v svojih prvih začetkih — prim. rob angelo-vega plašča, ostri zaključek njegovega vihrajočega konca, konture Marijine suknje na sliki Poklona treh kraljev. Mikavna je medsebojna primerjava dreves: krška res na prvi pogled spominjajo na ptujska, toda njih rast in razrast je živahnejša, bolj lirična in igriva in naravi bolj verna. Če upoštevamo, da je bil slikar fresk prvovrsten umetnostni oblikovalec, celo eden najpomembnejših v tedanji srednji Evropi, nas mora res začuditi, da je njegov ptujski sodrug, ki po kvaliteti komaj kaj zaostaja, ustvarjal iz popolnoma drugačnega umetnostnega občutja. Tega nam ne razloži niti misel, da je morda ptujski slikar pripadal starejši generaciji, ki je zrasla še v začetku stoletja, saj naj bi tudi krške freske ustvaril mojster Henrik, ki nastopa v virih kot slikar že leta 1191. Kako je torej mogel Henrik okrog leta 1220 — ko naj bi po B. Grimschitzu freske nastale — tako radikalno spremeniti svoj stilni izraz, da bi ta naravnost revolucionarno deloval in ustvaril v alpskih deželah kar novo umetnostno šolo (prim. n. pr. freske v Gößu na Štajerskem!)?

Na to je prvi odgovoril že A. Haseloff,⁵⁵ ko je kratko zanikal datacije krških fresk okoli 1220 in obenem tudi Henrikovo avtorstvo. Ne samo, da so krške freske v svojem času in prostoru popolnoma izolirane — prav tako tudi ne reprezentirajo stilne stopnje saškega knjižnega slikarstva, kakor je to domneval Grimschitz. Hase-

^{52a} W. Frodl, Die romanische Wandmalerei in Kärnten, Klagenfurt 1942, str. 48, sl. str. 68, 69 in tab. XV.

^{52b} ibid. str. 45; K. Ginhart-B. Grimschitz, o. c. str. 91, sl. 96.

⁵³ K. Ginhart-B. Grimschitz, Der Dom zu Gurk, o. c.

⁵⁴ F. Stelè, Stenske slike v minoritski cerkvi v Ptujju, ZUZ 1931, str. 1 sq.

⁵⁵ Göttingische gelehrte Anzeigen, št. 6, Berlin 1934, str. 256 sq. (Recenzija citirane knjige »Der Dom zu Gurk«.)

loff opaza v njih že več gotskega kot romanskega stilnega občutja, kar vsekakor kaže, da si smemo njih nastanek le težko zamišljati pred sredo 13. stoletja. Le v tem primeru bi se krške freske vskladile z južnonemškim slikarskim krogom, saj bi imele logično stilno predstopnjo v freskah v Brixenu.

Prav tako je podvomil v datacijo krških fresk tudi H. Swarzenski,⁵⁶ ki jim domneva stilno vozlišče v regensburškem umetnostnem krogu ter jih časovno pomika proti letu 1260. — V luči teh perspektiv bodo lahko ptujske freske pomenile važen delež k umetnostni problematiki vzhodnoalpskih dežel 13. stoletja.

Toda če južnonemško slikarstvo ne nudi prave stilne vzporednice našim slikam, kje moramo potem to iskati? Ni izključeno, da zveni v njih odmev neke zahodnoevropske umetnostne smeri, saj se stilno približujejo n. pr. stilu miniatur francoskega rokopisa »Vie de saint Denis« iz srede 13. stoletja.⁵⁷ Nočem seveda sponirati kakega direktnega prenosa francoskih vplivov, vendar ni izključeno, da je cvetoča francoska umetnost prve polovice 13. stoletja odmevala tudi preko Alp.

Odrpito je tudi vprašanje bizantinskega vpliva. Kakor je bil ta sicer v salzburški umetnosti 12. stoletja precej opazen, bolj kot v ostali Nemčiji,⁵⁸ tako ga v 13. stoletju ne smemo več premočno poudarjati. H. Swarzenski⁵⁹ je pravilno zapisal, da bizantinska umetnost v 13. stoletju za srednjo Evropo ne pomeni, kakor v preteklih stoletjih, neizčrpne vira novih ikonografskih in stilnih motivov, ampak bolj ustvarjalno dojemanje njej lastnih umetnostnih vrednot. To spremeno razmerje do Bizanca je šele rodilo razvoj plastike in slikarstva 13. stoletja. Notranje vrednote bizantinske umetnosti pa so: nadaljevanje antičnega umetnostnega izročila, ki se prav v tem času v Evropi znova prebuja, norma lepote ideala človeške postave in čut za kanonsko oblikovanje telesa. Na ptujskih freskah ni več otrdele hierarhije, čeprav so nekatere podrobnosti še ujete v meje stilnega in ikonografskega kanona. Figure se umikajo tako iz frontalnosti kakor iz profilnosti, oživiljene so in monumentalnost je pri njih že nadomestila lirična poteza. Nikjer ne opazimo več prisiljene simetričnosti, čeprav simetrična ravnotežnost še ni opuščena.

In končno nam pomaga pri dataciji tudi slikarska tehnika. Rekli smo že, da so slikarije nanesene na apneno osnovo, da torej niso prave freske in da so zadnje doslikave — detajli obrazov, draperije in podobno — naslikane že popolnoma na suho ter se zaradi tega tudi najraje luščijo. Isto velja tudi za lazure. Ta slikarska tehnika pa ustreza še romanskemu času, dasi je res, da traja pri nas tudi še tja v 14. stoletje, kot dokazujejo n. pr. freske na Vrzdencu. Omenim naj še, da konture figur in predmetov niso vtisnjene v osnovo, kakor n. pr. na

⁵⁶ Die lat. illum. Handschriften, o. c. I., str. 37 in 16.

⁵⁷ H. Martin, Les joyaux de l'enluminure à la Bibliothèque nationale, Paris-Bruxelles 1928, sl. XXXIV, XXXV, tekst. str. 28, 101.

⁵⁸ G. Swarzenski, Die Salzburger Malerei, o. c. I., str. 86.

⁵⁹ Die lat. illum. Handschriften, o. c. I., str. 7.

freskah v Krki. Risba je lahkotna, skoraj kaligrafska — prim. posebno risbo detajlov obrazov, listov, roba itd.

Vse dosedanje raziskave od pričevanja same arhitekture zahodne empore do slikarskega stila, tehnike in ikonografije, so nas vodile v prvo polovico 13. stoletja ali bolje — v drugo četrtino stoletja. Poglejmo pa zdaj, v koliko nam pri dataciji pomagajo tudi zgodovinski viri.

Prav s tem časom sovpada vladavina enega najpomembnejših srednjeveških salzburških nadškofov, Eberharda II. (1201—1246). Pod njim se je Salzburg razvil v pravo teritorialno kneževino. Eberhard II. je ustanavljal nove škofije (krško, seckausko, lavantinsko) in, vnet za zunanji sijaj, je na vseh slovesnostih nastopal kot pravi knez. Sodobni vir dostavlja njegovi osmrtnici, da je bil velik v znanostih in da je 46 let slavno vodil svoj škofijski sedež.⁶⁰ Kako zelo je cenil Ptuj, nam priča že to, da je leta 1222 prenesel tja iz Gradca kovnico denarja.⁶¹ V njegovem času je bil leta 1231 ustanovljen dominikanski samostan in kmalu nato je dobilo mesto novo ali vsaj razširjeno obzidje. Vsaj dvakrat je bil Eberhard tudi sam v Ptuj, tako leta 1235 in leta 1246.⁶² Zelo verjetno je, da je nastala naša zahodna empora v zvezi s katerim teh škofovih obiskov, kar bi potrjevalo tako njen kot nastanek njenega slikarskega okrasja v drugi četrtini 13. stoletja.⁶³

Zahodna empora pa ni trajala niti poldrugo stoletje. Ne vemo zakaj — morda le zaradi spremenjenega lepotnega okusa — so jo proti koncu 14. stoletja nadomestili z novo, gotško emporo — z današnjim pevskim korom. Ne vemo točno, kdaj se je to zgodilo, kajti novejša letnica na sklepniku v podkorju »1312« je odločno prezgodnja, saj se ne sklada niti s stilom arhitekture, še manj pa s plastičnim okrasom sklepnikov pod korom. Če je bila na tem mestu res že od vsega začetka letnica zapisana z arabskimi številkami, kar pa je malo verjetno, je možno, da je preprost slikar bral gotško sedmico za enico in tako vse skupaj

⁶⁰ H. Widmann, *Geschichte Salzburgs* I., Gotha 1907, str. 293 sq.

⁶¹ F. Kos, *Gradivo* V., št. 353. — Kovnica je ostala v Ptuj do leta 1232, ko se je preselila nazaj v Gradec.

⁶² Leta 1235 je izstavil v Ptuj listino, s katero podeljuje odpustke vsem, ki bodo hodili k pridigam ptujskega dominikanskega priorja; 13. septembra 1246 pa spet izstavi v Ptuj neko listino (F. Kos, *Gradivo* V., št. 640 in št. 888).

⁶³ Da bi namreč nastala zahodna empora — in bila morda tudi cela cerkev povečana — šele po smrti Eberharda II. (leta 1246), je že po stilnem izrazu arhitekture in slikarij skoraj izključeno, pa tudi politične in gospodarske razmere so bile tedaj tako slabe, da na kaka večja stavbna dela ni misliti. Naslednik škofa Eberharda II., Filip Izvoljenec (Erwählte von Salzburg), je bil leta 1248 res osebno v Ptuj in leto kasneje je 13. aprila zasedala v tamošnji župni cerkvi celo sinoda, toda osebno življenje bojevitega Filipa, ki je bil na vse strani sprt in zadolžen ter se za škofa niti posvetiti ni dal, izključuje misel, da bi on prenovil ptujsko cerkev. Prav tako je neverjetna njena predelava v času ogrskih vojsk, ki so leta 1258 tudi Ptuj za šest let pridobile ogrski kroni, kajti prav v Ptuj in okolici je bilo žarišče plemiškega protiogrskega odpora. (H. Pirchegger, *Die Geschichte Pettaus im Mittelalter*, XXXIV. Jahresbericht des Gymnasiums in Pettau, 1903, str. 17 sq.)

pomladil za šestdeset let. Vsekakor bi letnica 1372 stilno popolnoma ustrezala.^{63a} Omenim pa naj še neko okolnost:

Na vsej doslej odkriti slikariji ni nobenih sledov požara. Ne opazimo na njej niti sledov dima, niti sajastih kapelj, kakršne smo našli na kasnejšem baročnem beležu, ko smo odkrivali freske na koru. Pač pa je ožgan in počrnel belež, s katerim so bile freske pobeljene, to se pravi prvi belež nove gotske empore. To pa pomeni, da ob nekem velikem požaru freske niso bile več vidne in da je bila tedaj zahodna empora že prezidana v sedanji kor. Pri tem požaru je nastala tudi večja razpoka desno od gotskega polžastega stopnišča, ki sega tudi še pod omet s freskami in prav tako je napočeno tudi rebro gotskega oboka vrhu severne stene v današnji severozahodni ogelni traveji. Sledov tega požara pa ni najti na ometu in beležu stopnišča, ki je nastalo že v 15. stoletju, morda že leta 1415. Potemtakem je verjetno nek požar divjal v cerkvi po letu 1372 — če je gotski kor res tedaj nastal — in pred letom 1415. Ohranjeno je sicer sporočilo, da so Turki leta 1396 po porazu krščanske vojske pri Nikopolju pridrli pred Ptuj ter ga požgali,⁶⁴ v kar pa zgodovinarji dvomijo.⁶⁵ Tedaj pa naj bi pogorela tudi ptujska župna cerkev. Naj bo temu tako ali tako, vsekakor je očitno, da moramo pri ptujski proštiji cerkvi res računati z nekim požarom ob koncu 14. stoletja in morda je prav ta nudil povod za njeno temeljito gotizacijo v začetku 15. stoletja.

*

Najnovejša umetnostnozgodovinska odkritja v Ptujju so gotovo kaj pomembna. Obogačujejo tako našo arhitekturo pozne romantike s samostojnim tipom zahodne empore, pa tudi v slikarstvu prve polovice 13. stoletja izpolnjujejo vrzel, ki je na tem mestu doslej zijala in obenem še vabijo k novi reviziji problematike krških fresk. Za slovensko ozemlje pa so te slike še posebno pomembne, saj niso samo izredno kvalitetne ter v širokem kulturnogeografskem prostoru brez primere, ampak tudi najstarejše, kar jih doslej pri nas poznamo. Če je mesto Ptuj med drugo svetovno vojno izgubilo z uničenjem minoritske cerkve edinstven arhitekturni in z njenimi freskami pomemben slikarski spomenik druge polovice 13. stoletja, je pa z odkritji v proštiji cerkvi pridobilo novo mikavnost, ki ne bo vabila samo kulturnega turista, ampak tudi domačega in tujega znanstvenika.

^{63a} Mikavna je primerjava konzolnih mask pod baldahini na vzhodni strani kora z maskami v prezbiteriju v Martjancih (Prekmurje), nastalih leta 1392!

⁶⁴ M. Slekovec, o. c., str. 50 sq; F. Kovačič, Slovenska Stajerska in Prekmurje, Ljubljana, 1926, str. 202 sq.

⁶⁵ n. pr. H. Pirchegger (Zeitschrift des Hist. Ver. f. Steiermark, 1922, str. 67 sq).

QUELQUES DÉCOUVERTES RÉCENTES DE MONUMENTS ARTISTIQUES À PTUJ

Résumé

L'ensemble de l'église du prévôté à Ptuj représente un des monuments artistiques les plus remarquables de la Slovénie, bien que le dernier mot sur son importance ne puisse être dit qu'après sa restauration.

L'église primitive datant des premiers siècles chrétiens se trouvait presque sur le même emplacement que l'église actuelle; des vestiges retrouvés en sont la preuve. Il est probable que sur le même emplacement fût bâtie aussi l'église consacrée par Liupram, archevêque de Salzbourg, entre 840 et 859, époque du règne du prince Pribina de Pannonie, et détruite en 894 lors d'une incursion hongroise. Au Xe siècle, une nouvelle église fut bâtie. Elle était probablement très petite, car tout nous fait supposer qu'après 1131, l'archevêque Konrad Ier en ait fait construire une autre en grandes pierres de taille. Son noyau à une nef est conservé encore aujourd'hui dans la construction à trois nefs actuelle; elle avait un plafond plat en bois et s'étendait jusqu'à l'avant-dernière travée occidentale de la nef centrale. Du côté occidental, il y avait probablement un narthex. Tout nous fait supposer que la construction de l'église à trois nefs ne date que d'une époque postérieure, probablement du XIIIe siècle. Les nefs furent reliées par des grands arcs semicirculaires dont les pilastres massifs situent la construction déjà dans l'époque romane avancée. Il se peut que la nouvelle construction élevée au-dessus de la partie occidentale (narthex) sur la base rectangulaire, et qui servait de tribune occidentale, date de cette même époque, c'est-à-dire du milieu du XIIIe siècle. Sa paroi méridionale fut percée de deux grandes fenêtres en plein cintre. Sa structure en pierres irrégulières peut être discernée encore aujourd'hui sous les combles de l'église. Cette construction s'élevait au-dessus de la masse de l'église telle une haute tour occidentale. Son corps ne fut masqué que vers la fin du XIVe siècle, lorsque le nouveau style gothique exigea la construction de plafonds voûtés. Ces travaux furent menés à leur fin au début du XVe siècle avec la construction d'un long chœur nouveau, et en 1415, avec la construction d'un baptistère du côté occidental de la nef méridionale. Au cours du dernier quart du XIVe siècle (en 1372 ?), la tribune occidentale aussi fut radicalement gothisée et transformée dans le chœur destiné aux chanteurs actuel. Dans un coin de l'escalier gothique qui conduit de l'église au chœur et aux combles, on voit encore une console avec un chapiteau gothique de style avancé et qui avait supporté l'ancienne voûte en croisée d'ogives de la tribune, ce qui nous permet de situer son origine dans le deuxième quart du XIVe siècle. Ce type de tribune occidentale que ne flanquent pas les deux tours de la façade, comme p. ex. dans la cathédrale de Krka en Carinthie, est assez rare et tire son origine de l'époque antérieure à l'époque romane (cf. l'oratoire occidental de Gernrode). Il représente un écho de grandes parties occidentales des constructions connues dans l'Europe occidentale (p. ex. St. Lucien à Werden). L'église de Ptuj unissait donc le motif de la tour occidentale et le motif de la nef transversale occidentale et représentait un bel et important exemple du style hautement évolué de ce type. Cependant une question s'impose: n'était-ce pas la partie orientale de l'ancienne église de Konrad qui aurait exigé une telle solution et qui, dans ce cas, aurait pu avoir une tour à chœur orientale ?

La tribune était décorée par des fresques qui, aujourd'hui, représentent l'ornement le plus précieux de l'église du prévôté de Ptuj. Elles étaient

cachées sous une couche de crépi de date postérieure et ne sont dégagées que partiellement. Elles sont peintes sur une couche de crépi fin blanchi à la chaux. On ne peut donc parler d'une véritable technique *al fresco*. Actuellement, la décoration n'est visible que dans l'escalier gothique à gauche et à droite de la console, et sur la paroi septentrionale de la tribune, mais des traces prouvent que toute l'ancienne tribune était peinte. La console elle-même montre une décoration polychrome.

Les scènes peintes sur la paroi septentrionale sont divisées par des bandes blanches horizontales et verticales, tandis que sur la paroi occidentale, l'ornement principal consiste dans une guirlande de vigne. Malheureusement, les fresques sont dans un mauvais état de conservation, la couleur n'adhérant pas bien à l'enduit de chaux.

Sur la paroi septentrionale, on voit les scènes suivantes : la Création d'Eve, l'Annonciation (dans l'escalier) et l'Adoration des Mages (au chœur). La conception iconographique de l'Annonciation imite encore les modèles byzantins et unit le type hellénistique (pelote de fil dans la main gauche de la Vierge, corbeille à ses pieds) au type syrien (Vierge debout). L'ange tient encore le sceptre de héraut, ce qui est une preuve de la longévité de l'ancienne tradition iconographique et rappelle, en comparaison avec l'art de l'enluminure, le XIIe siècle, ces éléments étant déjà perdus au milieu du XIIIe siècle.

L'Annonciation se rattache symboliquement à la Création d'Eve, peinte sur la partie supérieure de la même paroi (« Eve — Ave »). Dans un paysage à arbres piriformes caractéristiques du style roman avancé, Dieu le Père soulève Eve comme un enfant dans ses bras; la partie inférieure de la peinture est détruite. Les modèles byzantins restent sensibles dans cette fresque aussi. Du point de vue iconographique, la fresque représentant les Rois Mages est la plus moderne. La Vierge à l'Enfant est assise sur un trône capitonné. Les Rois Mages s'avancent vers elle de gauche. Aucun d'eux n'est pas encore en train de s'agenouiller, mais il paraît que le deuxième déjà montre du doigt l'étoile (« type mimique »). Devant le dernier Roi, il y a probablement un rocher. La paroi orientale est couverte en partie d'un dessin décoratif en forme de lignes noires ondulées (remplissage des angles), la décoration principale cependant consiste dans un motif végétal dont les branches entrelacées portent des feuilles cordiformes. Dans les médaillons formés par les branches, on voit des bustes (arbre de Jessé?). La forme des ramifications évoque encore le XIIe siècle.

L'analyse iconographique prouve que ces fresques datent de l'époque romane avancée, ce qui est confirmé aussi par les détails des vêtements (agrafe ronde, couronnes et surcots des Rois Mages, trône de la Vierge), ainsi que par le traitement des cheveux et des barbes (boucles serrées, individuelles). Le style de ces peintures est assez conservatif et reste fidèle aux modèles du XIIe siècle parmi lesquels nous citerons, bien que la filiation ne soit pas directe, la Bible d'Admont du milieu du XIIIe siècle. Le peintre s'est efforcé de rendre ses figures les plus plastiques possible, ce qui est un trait caractéristique du début du XIIIe siècle. Les draperies souples tombent en s'arrondissant, la composition est subordonnée aux arcs semicirculaires. Nous avons donc affaire au style souple typique de l'époque romane avancée. Bien que Salzbourg dont le pouvoir féodal s'étendait aussi à Ptuj fût, au XIIe siècle, un des centres artistiques les plus importants de l'Allemagne méridionale, Ptuj ne semble pas être rattaché étroitement à l'école de Salzbourg. On doit cependant tenir compte du fait que, au XIIIe siècle, l'importance artistique de Salzbourg était déjà en déclin. Il est probable que les peintures de Ptuj reflètent plutôt un accent de style de l'Europe occidentale que celui de l'Allemagne

méridionale. On pourrait peut-être trouver aussi des traces d'une influence venant de l'Italie du Nord dont la peinture contemporaine fut fécondée par la tradition iconographique byzantine (Venise!). Sur les fresques de Ptuj, on ne remarque nulle part de plis anguleux de la première période gothique, tels que nous les observons p. ex. sur les fresques de la tribune occidentale de Krka, et aussi à Ptuj même sur les fresques de l'église des frères mineurs qui ont été détruites au cours de la dernière guerre. Ce fait pourrait étayer la thèse que les fresques de Krka ne dataient pas de 1220 env., mais bien de la seconde moitié du XIIIe siècle.

Le style, l'iconographie et la technique attestent que les fresques de Ptuj ne datent que de la première moitié du XIIIe siècle. La situation historique permet la supposition qu'elles ont été peintes au temps de l'archevêque de Salzburg Eberhard II, éminent ami des arts, qui a visité Ptuj au moins deux fois, en 1235 et en 1246, et qui y a transporté temporairement aussi sa Monnaie. La construction de la tribune et la peinture des fresques peuvent donc être situées, avec une probabilité assez grande, entre ces deux dates.

Ces peintures récemment découvertes sont, jusqu'à présent, les fresques les plus anciennes de la Slovénie. Du fait de leur qualité et du témoignage de style qu'elles apportent, leur importance artistique est remarquable, d'autant plus qu'elles sont uniques dans leur genre même en dehors des frontières étroites de leur patrie.

Heinrich Felix Schmid

DALMATINISCHE STADTBÜCHER

I.

Vor einem Vierteljahrhundert hat der verehrte Jubilar, dem diese Blätter gewidmet sind, mit seiner gehaltvollen Untersuchung der ragusanisch-serbischen Verträge bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts¹ einen wichtigen Beitrag zur Erforschung des Urkundenwesens Dalmatiens geleistet. So mag es ihm nicht unwillkommen sein, wenn in den folgenden Ausführungen der Versuch unternommen wird, auf dem gleichen Arbeitsgebiet weitere Erkenntnisse zu gewinnen.

Den äusseren Anlass und die Möglichkeit dazu bieten die reichen Gaben, mit denen in den letzten Jahren die Südslavische Akademie der Wissenschaften in Zagreb, in schwungvoller Wiederaufnahme der grossartigen Editionstätigkeit, die sie, dank der Munifizenz ihres Begründers, Bischof Strossmayer, und der Energie ihrer Präsidenten, in erster Linie Franjo Račkis, vor dem Ersten Weltkrieg durchführen konnte, die Geschichtsforschung beschenkt hat: die ersten Bände der »*Monumenta Traguriensia*«, der »*Monumenta Historica Ragusina*« und der »*Monumenta Catarena*«.

In den beiden bisher erschienenen Bänden der ersten Abteilung der *Monumenta Traguriensia*, der »*Notae seu abbreviaturae cancellariae communis Tragurii*«,² legt Miho Barada vor, was aus den Jahren 1263 bis 1294 von dem Teil des einstigen Stadtarchivs von Trogir (Traù) übriggeblieben ist, den Johannes Lucius (1604—1679), der Verfasser der durch kritische Quellenbenutzung ausgezeichneten Darstellungen »*De regno Dalmatiae et Croatiae*« (Amsterdam 1660; Wiederabdruck in Georg Schwandtner's *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Bd. III, Wien 1748) und »*Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*« (Venezia 1673) als

¹ Vgl. Milko Kos, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka (Diplomatička studija), Glas Srpske Kraljevske Akademije CXXIII, drugi razred 67, Beograd-Zemun 1927, S. 1—66 (dazu die Anzeige durch H. F. Schmid, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven N. F. IV, 1928, S. 313—315).

² *Monumenta Traguriensia* — Trogirski spomenici, Pars prima — Dio I: *Notae seu abbreviaturae cancellariae Communis Tragurii* — Zapisnici pisarne općine Trogirske, transcripsit et digessit — prepisao i uredio Dr. Miho Barada. Vol.-Svezak I, II. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium — Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1948, 1950, 552 und 416 S. (= *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* vol. 44, 45).

»*Libri seu quaterni notarum*« bezeichnet hat: es handelt sich um die Aufzeichnungen der Notare Bonaventura Petri aus Ancona,³ Franciscus Anconitanus,⁴ Franciscus Angeli aus Ancona,⁵ Franciscus Benvenuti de Cingulo,⁶ Franciscus Benvenuti de Seregnanio aus Cremona,⁷ Scorus,⁸ eines Notars unbekannten Namens,⁹ endlich der Notare Jacobus aus Fermo,¹⁰ Philippus Simonis,¹¹ Nicolaus Palmerii¹² und Siroctus Petri aus Ancona.¹³

Während die von Barada edierten Quellen der Wissenschaft bisher völlig unbekannt waren,¹⁴ schöpft die neue Reihe¹⁵ der *Monu-*

³ In Bd. 1: (I.) »Folia relicta quaterni notarii Bonaventurae Petri civis Anconae« (S. 1—88, nr. 1—183, 21. 10. 1263—16. 6. 1264); (II.) »Folium quaterni Bonaventurae Petri civis Anconae« (S. 89—91, nr. 1—6, 12. 3.—22. 8. 1265).

⁴ In Bd. 1: (III.) »Folia quaterni notarii Francisci Anconitani« (S. 92—129, nr. 1—63, Juni—7. 9. 1270); (IV.) »Quaternus notarii Francisci Anconitani« (S. 130—220, nr. 1—168, Dezember 1270—9. 5. 1271).

⁵ In Bd. 1: (V.) »Quaternus notarii Francisci Angeli« (S. 221—268, nr. 1—93, 31. 8.—11. 11. 1271); (VI.) Dgl. (S. 269—507, nr. 1—464, 23. 11. 1271—22. 5. 1273).

⁶ In Bd. 2: I. »Quaternus notarii Francisci Benvenuti de Cingulo« (S. 1—125, nr. 1—268, Jänner 1274—20. 10. 1275); III. Dgl. (S. 174—176, nr. 1—4, 27. 5.—30. 9. 1278); VII. Dgl. (S. 250—263, nr. 1—23, 27. 10. 1286—21. 11. 1288).

⁷ In Bd. 2: II. »Quaternus Nicolai Francisci Benvenuti de Seregnanio de Cremona« (S. 126—173, nr. 1—105, 17. 3. 1276—27. 6. 1277).

⁸ In Bd. 2: IV. »Quaternus notarii Scori« (S. 177—242, nr. 1—185, 9. 10. 1278 bis 8. 12. 1279).

⁹ In Bd. 2: V. »Quaternus ignoti notarii« (S. 243—245, nr. 1—6, 7.—18. 9. 1281).

¹⁰ In Bd. 2: VI. »Quaternus Iacobi de Fermo« (S. 246—249, nr. 1—10, 24. 8. bis 30. 9. 1285).

¹¹ In Bd. 2: VIII. »Quaternus notarii Filippi Simonis« (S. 244—266, nr. 1—4, 11.—16. 4. 1290).

¹² In Bd. 2: IX. »Quaternus Nicolai Palmerii notarii« (S. 267—308, nr. 1—94, 10. 12. 1291—28. 6. 1292).

¹³ In Bd. 2: X. »Quaternus Sirocti Petri de Ancona« (S. 309—330, nr. 1—44, Jänner 1293—1. 4. 1294).

¹⁴ Vgl. F. Rački, *Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih, Rad Jugosl. Akad. XXVI, 1874, S. 176; C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I, Wien 1901 (Denkschriften d. kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien, Philos.-histor. Cl., Bd. XLVIII, III), S. 5. Nach den Angaben dieser Forscher setzen die erhaltenen Gemeindeprotokolle in Trogir mit dem Jahr 1316, die Notarsbücher mit dem Jahr 1342 ein. — Doch sind einzelne von den jetzt aus den Notarsbüchern veröffentlichten Urkunden entweder — vermutlich durch jene — Johannes Lucius oder dem Herausgeber des *Illyricum sacrum* (8. Bände, Venetiis 1751—1819), Daniel Farlati, bekannt gewesen und von ihnen abgedruckt worden; nach diesen Abdrucken oder nach den im Archiv des Domkapitels Trogir vorhandenen Originalen (Reinschriften der Urkunden) oder späteren Abschriften sind von T. Smičiklas im *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (bisher Bd. II—XVI, Zagabriae 1904 bis 1939; weiterhin abgekürzt CD.) veröffentlicht die Urkunden vom 15. 8. 1272, Mon. Trag. 1 (VI), S. 402, nr. 256 = CD. VI, S. 1, nr. 1; vom 15. 12. 1272, a. a. O. S. 446, nr. 344 = CD. VI, S. 49, nr. 45 (zum 15. 12. 1273), vom 26. 8. 1274, Mon. Trag. 2, I, S. 43, nr. 92 = CD. VI, S. 84, nr. 71; vom 30. 9. 1285, Mon. Trag. 2, V, S. 248, nr. 10 = CD. VI, S. 535, nr. 455; vom 10. 5. 1292, Mon. Trag. 2, IX, S. 291, nr. 60 = CD. VII, S. 83, nr. 70. Nach den Angaben Baradas befinden sich die Originale von Mon. Trag. 1, (I), (II), (III), (IV), (V) im Archiv der Südslavischen Akademie der Wissenschaften in Zagreb; die der übrigen in Mon. Trag. 1 und 2 veröffentlichten Notarsbücher befanden sich 1925 im Archiv der Stadt Trogir.*

¹⁵ Die Bezeichnung »*Monumenta Ragusina*« führt auch die von F. Tkaličić und J. Gelcich besorgte Edition der als »*Libri reformationum*« be-

menta Ragusina aus den Schätzen des Archivs von Dubrovnik (Ragusa) und damit aus einer Schatzkammer, deren Bedeutung für die Geschichtswissenschaft längst bekannt ist,¹⁶ die aber auch Gegenstand eingehender kanzlei- und archivgeschichtlicher Forschungen gewesen ist: 1903/04 veröffentlichte Constantin Jireček seine grundlegende Darstellung der »mittelalterlichen Kanzlei der Ragusaner«;¹⁷ 1910 gab Josip Gelčić (Gelcich) eine Übersicht der von ihm geordneten Bestände des Archivs von Dubrovnik.¹⁸ 1924 endlich beschrieb Gregor Čremošnik »Die Kanzlei von Dubrovnik (Ragusa) bis zum Jahre 1300 und die ältesten Bücher des Archivs von Dubrovnik«.¹⁹

Diejenigen Einträge dieser ältesten »Bücher« des Ragusaner Archivs, deren Inhalt sich irgendwie auf das südslawische Hinterland Dubrovniks bezieht, hatte Čremošnik schon 1932 veröffentlicht.²⁰ Nunmehr legt er die in jener Edition noch nicht enthaltenen Einträge aus den Jahren 1278—1282 vor. Sie gehen sämtlich auf den Notar und Stadtschreiber Thomasinus de Savere aus Reggio d'Emilia zurück.²¹

Das Vorhandensein von »Notarialbüchern« aus dem 14. Jahrhundert in Kotor (Cattaro) war der Wissenschaft längst bekannt.²² Jirečeks Exzerpte aus ihnen — wie aus den Beständen des Ragusaner Archivs — haben eine wichtige Grundlage für die von ihm, Ludwig v. Thallóczy und Milan v. Šufflay besorgte Edition der »Acta et Diplo-

zeichneten Protokolle des Großen und Kleinen Rats von Dubrovnik aus den Jahren 1301—1379, die in die Reihe der Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium als Bd. X, XIII, XXVII, XXVIII, XXIX, Zagabriae 1879 bis 1897, eingereiht ist; vgl. dazu die Besprechung von Bd. 3 und 4 dieser »Monumenta Ragusina« durch C. Jireček, Archiv für slavische Philologie XIX, 1897, S. 585—598. — Andererseits hat die (damals Kgl.) Serbische Akademie im Rahmen der III., den Denkmälern des Mittelalters gewidmeten Abteilung des Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda eine Veröffentlichungsreihe als »Monumenta historica Archivi Ragusini — Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva« bezeichnet; sie wurde mit dem 1. Heft ihrer III. Serie eröffnet, den von Gregor Čremošnik herausgegebenen Acta Cancellariae et Notariae annorum 1278—1301 — Kancelarski i notarski spisi 1278—1301, Beograd 1932; dort entwickelt in der Vorrede (S. V—IX) Jov. Radonić das Programm der Veröffentlichungsreihe.

¹⁶ Vgl. die Angaben von J. Radonić, a. a. O.

¹⁷ Constantin Jireček, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner, Archiv für slavische Philologie XXV, 1903, S. 501—521, XXVI, 1904, S. 161—185.

¹⁸ Josip Gelčić, Dubrovački arhiv, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, 1910, S. 537—588.

¹⁹ Gr. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija do godine 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive, Glasnik Zem. Muz. XXXIX, 1927, S. 231—253 (Deutsches Résumé S. 252 f.).

²⁰ In der in Anm. 15 erwähnten Edition.

²¹ Monumenta historica Ragusina, vol. I.: Notae et Acta Cancellariae Ragusinae — Spisi dubrovačke kancelarije, vol.-knjiga I: Notae et acta Thomasi de Savere — Zapisi notara Tomazina de Savere 1278—1282. Transcripsit et digessit — Prepisao i uredio dr. Gregor Čremošnik. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium — Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1951. XV + 462 S.

²² Vgl. Jireček, Die Romanen I, a. a. O.

mata res Albaniae mediae aetatis illustrantia»²³ geboten. Der I. Band der *Monumenta Catarensia* bringt die Edition des ältesten erhaltenen »*Liber notariorum Catarensium*« von Antun Mayer.²⁴ Sie enthält Einträge aus den Jahren 1326—1335 von der Hand der Notare Philippus Mathei aus Osimo (Mark Ancona), Petrus Viti und seines Sohnes, des Klerikers Marcus, und Jacobus de Savignanais aus Mailand.²⁵

II.

Es handelt sich also bei allen diesen Editionen um Veröffentlichungen von Archivalien in Buch- oder Heftform, die von Notaren angefertigt worden sind und in denen diese fortlaufend Bekundungen ihrer eigenen Tätigkeit²⁶ eingetragen haben. Die Notare selbst haben sie gelegentlich in Trogir als *quaterni notarum seu abbreviaturarum, quaterni seu abbreviatura*,²⁷ in Dubrovnik als *liber in quo abbreviate sunt carte...*²⁸ bezeichnet.²⁹

Diese Notarsbücher gehören also, ebenso wie die Archivalien mit entsprechender Bezeichnung und ähnlichem Inhalt aus Hvar (Lesina),³⁰

²³ Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Collegerunt Dr. Ludovicus de Thallóczy, Dr. Constantinus Jireček et Dr. Emilianus de Sufflay. Vol. I. (344—1343), Vindobonae 1913, Vol. II. (1344—1406), das. 1918. Vgl. die Einleitungen zu Bd. I, S. X., zu Bd. II, S. III.

²⁴ Historijski Institut Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Dubrovnik. Monumenta Catarensia — Kotorski Spomenici, vol. I.: Liber notariorum Catarensium I — Prva knjiga kotorskih notara, ab anno — od godine 1326—1335. Digessit, prefatione regestis, indice instruxit Antonius Mayer — Uredio i dodao uvod, regeste i kazalo Antun Mayer, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb 1951, 647 S., 4 Tafeln mit Lichtbild-Reproduktionen, 1 Kartenskizze.

²⁵ In der Einleitung weist Mayer darauf hin, dass während der Arbeiten an der vorliegenden Edition im Archiv der Südslavischen Akademie ein bisher unbekanntes Notarsbuch aufgefunden wurde, das Einträge aus den Jahren 1332—1337 enthält und als II. Band der »Monumenta Catarensia« veröffentlicht werden soll.

²⁶ Und nicht Statuten oder Abschriften älterer Urkunden, vgl. unten S. 336.

²⁷ 1279, Notar Scorus, Mon. Trog. 2, IV, S. 212, nr. 94.

²⁸ Vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija a. a. O. S. 241, 243—245.

²⁹ Während in Kotor die auch in Dubrovnik bekannte griechische Bezeichnung *catastichum* — die noch der Auswertung für die Geschichte des byzantinischen Urkundenwesens harrt — üblich war: vgl. Jireček, Kanzlei der Ragusaner, I, a. a. O., S. 510 (Dubrovnik 1326/1327), II, a. a. O., S. 211 (Kotor); M. v. Sufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, Wien 1904 (Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien, philos.-histor. Cl., Bd. CXLVII, VI) S. 97, Anm. 5, S. 98, Anm. 1, 7 (Kotor), Mon. Cat. I, S. 373, nr. 1107 (Kotor 1333). Doch verwendet presbyter Abaninus, cancellarius eiusdem communitalis (sc. Catari) 1323 den Terminus *abbreviari* mit Bezug auf zwei von dem Notar Petrus Viti (vgl. unten S. 382) aufgenommene Urkunden: vgl. Jireček a. a. O. II, S. 211.

³⁰ Nach den Angaben von T. Smičiklas in der Vorrede zu CD. II, S. XXII, sollen die Bestände des damals beim Kreisgericht in Split, wo es deponiert sein sollte, nicht aufzufindenden Notariatsarchivs von Hvar mit dem Jahr 1272 einsetzen. Überreste der um 1290 einsetzenden Notarsbücher aus Hvar befinden sich im Archiv der Südslavischen Akademie in Zagreb.

Korčula (Curzola),³¹ Split (Spalato)³² und Zadar (Zara)³³ — das älteste Zaratiner Notarsbuch, das 1289—1290 von dem Notar Creste de Tarallo geführt worden ist, ist bereits 1899—1901 von Luka Jelić veröffentlicht worden³⁴ — der den Darstellungen des mittelalterlichen Urkundenwesens wohlbekannten Kategorie der Notars-Imbreviaturen³⁵ an.³⁶

Durch Drucklegung der Forschung — freilich unzulänglich — erschlossen war seit 1853 die älteste erhaltene Notars-Imbreviatur, die des Genueser Notars Johannes Scriba aus den Jahren 1154 bis 1164.³⁷ Beschrieben hat sie Hans von Voltelini,³⁸ der Forscher, dem die Wissenschaft die vorbildliche, durch den Gehalt der sie begleitenden Einleitung für jeden, der sich mit Notarsurkunden und -imbreviaturen beschäftigt, unentbehrliche Edition der Imbreviaturen der Notare Obert von Trient aus dem Jahre 1256 und Jakob Haas aus Bozen aus dem Jahre 1237 verdankt.³⁹

Die urkundengeschichtliche Forschung hatte sich lange Zeit damit begnügt, festzustellen, dass in den Notars-Imbreviaturen Konzepte der von den Notaren ausgefertigten Urkunden in Buchform zusammengestellt sind, wie sie vor Aufkommen der Imbreviaturbücher gelegentlich am Rande und namentlich auf der Rückseite der Urkunden-Reinschriften

³¹ Vgl. SUFFLAY a. a. O. S. 98, Anm. 5.

³² Kanzlei- und Gerichtsbücher der Stadt Split aus der Zeit seit 1314, in Verwahrung teils des dortigen Kreisgerichts, teils des damaligen Statthaltereiarchivs in Zadar erwähnt JIREČEK, Die Romanen I, S. 5.

³³ Vgl. SMIČIKLAS a. a. O., S. XXI f., JIREČEK a. a. O., Luka Jelić, Zadarski bilježnički arhiv, Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva, I, 1899, S. 162—165.

³⁴ In der in der letzten Anm. angeführten Abhandlung, a. a. O. S. 165—192, 252—261, Vjestnik II, 1900, S. 12—19, 114—120, Vjestnik III, 1901, S. 42—46, 134—140, 240—262. Das als Registrum A. Cresti de Tarallo civis et publicus notarius ladrensis 1289 et 1290 bezeichnete Notarsbuch enthält 279 Eintragungen.

³⁵ Vgl. O. Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters, München und Berlin 1911 (Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte, herausgegeben von G. v. Below und F. Meinecke, Abt. IV; Urkundenlehre, Bd. III), S. 217—222; H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien², Bd. II, 1. Abt., Leipzig 1915, S. 128—131; C. Paoli, Diplomatica. Nuova edizione aggiornata da G. C. Bascapè, Firenze s. a. (1942), S. 298 f., 308; A. de Boüard, Manuel de Diplomatie française et pontificale. L'Acte privé. Paris 1948, S. 176—180.

³⁶ Freilich hat nur Redlich a. a. O. S. 209 von der Veröffentlichung der ältesten Zaratiner Notariats-Imbreviatur Kenntnis genommen.

³⁷ Durch Abdruck der aus ihrem Zusammenhang gerissenen Einträge zwischen Urkunden anderweitiger Herkunft in: Historiae Patriae Monumenta, Bd. 6 (Chartarum II), Augustae Taurinorum 1853.

³⁸ H. Voltelini, Die Imbreviatur des Johannes Scriba im Staatsarchiv zu Genua, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung XL, 1926, S. 70—80.

³⁹ Die Südtiroler Notariats-Imbreviaturen des dreizehnten Jahrhunderts. I. Herausgegeben von H. v. Voltelini, Innsbruck 1899 (= Acta Tirolensia II) — Aus dem Nachlass Voltelinis sind kürzlich die Imbreviaturen der Notare Jakob Haas von Bozen aus dem Jahre 1242, Zacheus von Trient aus dem Jahre 1272 und Jakob Tugehenn von Bozen aus dem Jahre 1293 veröffentlicht worden: Zweiter Teil der Südtiroler Notariatsimbreviaturen des 13. Jahrhunderts, herausgegeben von weil. H. v. Voltelini und Fr. Huter, Innsbruck 1951 (= Acta Tirolensia IV).

angebracht worden waren.⁴⁰ Erst die intensive Beschäftigung mit den ältesten erhaltenen Notars-Imbreviaturen aus Genua und Siena im Zusammenhang mit deren vollständiger und sachgemässer Edition hat, zunächst den Herausgebern selbst, zu neuen Beobachtungen über Inhalt und Bedeutung dieser Notarsbücher Anlass gegeben.

1916 bis 1918 hatte der amerikanische Geschichtshistoriker E. Byrnes etwa 40.000 Einträge in fast 20 Genueser Notarsbüchern auf 3 km Film aufgenommen. Damit war der Anstoss gegeben für die Vorbereitung einer umfassenden Publikation dieser Quellen: in den Jahren 1935—1940 haben die amerikanischen Historiker J. E. Eiermann, M. W. Hall-Cole, H. G. Krueger, R. G. Reinert und R. L. Reynolds zusammen mit den italienischen Forschern Mario Chiaudano, Mattia Moresco und Raimondo Morozzo della Rocca zunächst jenes Notarsbuch des Johannes Scriba neu herausgegeben,⁴¹ weiter die Jahrgänge 1186 und 1190 aus den Imbreviaturen des Obertus Scriba de Mercato,⁴² die des Wilhelmus Cassinensis aus den Jahren 1190—1192,⁴³ des Bonvillanus aus dem Jahre 1198⁴⁴ und endlich die des Johannes Guiberti aus den Jahren 1210—1211.⁴⁵ Die Vorgeschichte, das Programm und die Grundsätze des grossen Editionsunternehmens haben Mattia Moresco und Gian Piero Bognetti dargelegt,⁴⁶ auf seine Bedeutung für die handelsgeschichtliche Forschung hat Hektor Ammann eindringlich hingewiesen.⁴⁷

Die aus den Jahren 1221—1223 und 1227—1229 stammenden ältesten Notarsbücher aus Siena hatte schon 1912 Alessandro Lisini durch

⁴⁰ Vgl. den Nachweis der einschlägigen Literatur bei Bresslau a. a. O. S. 119, Anm. 1, und in den Anmerkungen zu S. 120 und 121; die wichtige Abhandlung von P. S. Leicht, *Dictum ed imbreviatura* (Bullettino Senese di Storia Patria XVII, 1910, S. 369—402) jetzt in dessen *Scritti vari di Storia del Diritto Italiano*, vol. II, t. II, Milano 1949, S. 187—214.

⁴¹ M. Chiaudano-M. Moresco, *Il Cartolare di Giovanni Scriba*, 2 Bände, Torino 1935. Die Bände sind einerseits als Bd. 1 und 2 der *Documenti e Studi per la Storia del Commercio e del Diritto Commerciale Italiano* pubblicati sotto la direzione di F. Patetta (e) M. Chiaudano, andererseits als Bd. 19 und 20 der vom Istituto Storico Italiano per il Medioevo veröffentlichten *Regesta Chartarum Italiae*, Roma 1935, erschienen.

⁴² M. Chiaudano-R. Morozzo della Rocca, *Oberto Scriba de Mercato (1190) bzw. (1186)*, Torino 1938 bzw. 1940 (*Documenti e Studi...*, Bd. 11 bzw. 16).

⁴³ M. W. Hall, H. C. Krueger, R. L. Reynolds, *Guglielmo Cassinese*, 2 Bände, Torino 1938 (*Documenti e Studi...*, Bd. 12, 13).

⁴⁴ J. E. Eiermann, M. W. Hall, H. G. Krueger, R. L. Reynolds, *Bonvillano*, Torino 1939 (*Documenti e Studi...*, Bd. 15).

⁴⁵ M. W. Hall-Cole, H. G. Krueger, R. G. Reinert, R. L. Reynolds, *Giovanni di Guiberto (1200—1211)*, 2 Bände, Torino 1939, 1940 (*Documenti e Studi...*, Bd. 17, 18).

⁴⁶ M. Moresco, G. P. Bognetti, *Per l'edizione dei notai liguri del sec. XII*, Torino 1938 (*Documenti e Studi...*, Bd. 10; das Buch ist gleichzeitig, Genova 1938, als Veröffentlichung der R. Deputazione di Storia Patria per la Liguria erschienen).

⁴⁷ H. Ammann, *Neue italienische Quellen zur mittelalterlichen Wirtschaftsgeschichte*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXXVI, 1943, S. 1—32.

knappe Inhaltangaben bekannt gemacht.⁴⁸ Ihre vollständige Veröffentlichung⁴⁹ verdanken wir der 1935 verstorbenen Rechtshistorikerin Dina Bizzarri.

Nun ist sowohl für Genua wie für Siena im Zusammenhang mit diesen Veröffentlichungen darauf hingewiesen worden, dass die älteren Notarsbücher keineswegs nur Konzepte der von den Notaren im Auftrage von Privaten ausgefertigten Urkunden enthalten, dass sie vielmehr auch Eintragungen aufweisen, die der Tätigkeit der Notare als Stadtschreiber, als Schriftführer der städtischen Behörden, insbesondere der Gerichte, ihre Entstehung verdanken: in Genua Urteilssprüche der Konsuln und Verwaltungsakte der Gemeinde,⁵⁰ in Siena Bürgerrechtsverleihungen durch den Podestà, Darlehensaufnahmen der Gemeinde und Gerichtsakte.⁵¹

So sind die Notarsbücher zunächst gleichzeitig Stadtbücher gewesen — bis die Verfeinerung des städtischen Verwaltungsapparats zur Anlage besonderer Eintragungsbücher für seine einzelnen Zweige führte, so etwa in Siena zu der Einrichtung der seit 1226 erhaltenen Einnahmen- und Ausgabenbücher der Gemeinde.⁵²

Wie diese spezialisierten Stadtbücher, wie weiter die ja auch von Notaren geschaffenen Kopialbücher der die Rechte der Stadt gewährleistenden Urkunden⁵³ und die Statutenbücher,⁵⁴ sind auch die Notarsbücher Zeugnisse der Entfaltung der kommunalen Autonomie in den Städten Italiens im 12. und 13. Jahrhundert: dieser Prozess⁵⁵ wurde nicht nur pragmatisch zu einem nicht unbedeutenden Anteil von den ja seit der römischen Reichszeit niemals gänzlich verschwundenen rechts- und

⁴⁸ A. Lisini, *Indice di due antichi libri di imbreviature notarili*. Siena 1912, Commissione Senese di Storia Patria (Beilage zu Bd. XIX, 1912, des *Bullettino Senese di Storia Patria*).

⁴⁹ D. Bizzarri, *Imbreviature notarili*, 2 Bände, Torino 1934, 1939 (Documenti e Studi..., Bd. 4, 9).

⁵⁰ Vgl. Chiaudano in der Einteilung zu *Il Cartolare di Giovanni Scriba*, a. a. O., Bd. I, S. XXXVIII f., *Moresco u. Bognetti* a. a. O., S. 4.

⁵¹ Vgl. Bizzarri, a. a. O., Bd. I, S. XXVII—XXXIII.

⁵² *Libri dell'entrata e dell'uscita della Repubblica di Siena, detti del Camarlengo e dei Quattro Provveditori della Biccherna*, a cura della Direzione del R. Archivio di Stato di Siena (1226—1250). 5 Bände, Siena 1914—1940.

⁵³ Eine freilich sehr unvollständige Übersicht über die bisher veröffentlichten städtischen Kopialbücher Italiens gibt Paoli-Bascapè, *Diplomatica*, S. 283 f. mit S. 324 [44].

⁵⁴ Die vollständigste Übersicht über die italienischen Kommunalstatuten und ihre Ausgaben bietet E. Besta, *Fonti: Legislazione e Scienza Giuridica dalla caduta dell'Impero Romano al secolo decimo sesto*, Milano 1925 (Bd. I, Teil 2 der von P. del Giudice herausgegebenen *Storia del Diritto Italiano*), S. 455—679. Vgl. auch P. S. Leicht, *Storia del Diritto Italiano: Le Fonti*³, Milano 1947, S. 151—172.

⁵⁵ Eine Übersicht über die ausserordentlich umfangreiche Literatur dieses Problems bietet N. Ottokar, *Il problema della formazione comunale*, in: *Questioni di Storia Medioevale* a cura di Ettore Rota, Milano s. a. (1946), S. 355—384. Dazu die treffliche Auswahl von Quellenzeugnissen und Literaturangaben bei P. Brezzi, *I comuni cittadini italiani — Origini e primitiva costituzione (secoli X—XII)*, Milano 1939 (*Documenti di Storia e di Pensiero Politico*, 9).

schriftkundigen Bevölkerungselementen, dem Stande der Richter und Notare,⁵⁶ getragen — er fand auch dokumentarisch seinen Niederschlag in Schriftstücken, die eben von Richtern und Notaren nach den gleichen Regeln verfasst wurden wie die von ihnen für Privatpersonen ausgefertigten Urkunden.⁵⁷

Aus dem gleichen Stande gingen die höchsten Beamten des Stadtstaates — Konsuln, Richter, bald auch der Podestà — entweder selbst hervor — oder doch ihre unentbehrlichen und einflussreichen rechts- und schriftkundigen Gehilfen. Es ist die Entstehung des Berufsbeamtentums, die sich in diesen Vorgängen abspiegelt — wenn auch die beamteten Richter und Notare zunächst regelmässig neben ihrer Amtstätigkeit eine freiberufliche Wirksamkeit ausübten, die Richter als Schiedsleute, die Notare als Urkundenaussteller für Privatpersonen.

Auf dem Hintergrund dieses Geschehens und als eine seiner Erscheinungsformen vollzieht sich auch jene Entwicklung, die von der Wissenschaft des Urkundenwesens bisher nicht voll befriedigend erklärt werden konnte: der Aufstieg der Notarsurkunde zum *publicum instrumentum*, zum Instrument des öffentlichen Glaubens, der *fides publica*, als deren Träger der Notar erscheint. Ihren Höhepunkt erreicht diese Entwicklung, wenn die Notarsurkunde zum Exekutionstitel wird und damit eine rechtliche Geltung erlangt, die der des gerichtlichen Urteils ebenbürtig ist.⁵⁸

Notwendiges Requisit dieser Entwicklung ist die Sicherung der Bewahrung und der öffentlich zugänglichen Verwahrung des Urkundeninhalts: als nächstliegendes und einfachstes Hilfsmittel zur Erreichung dieses Zwecks bietet sich eben die Notars-Imbreviatur an. Ihr haftet der Charakter der Amtlichkeit zunächst noch durch ihre Entstehung aus dem »allgemeinen Stadtbuch« der Anfangszeit kommunaler Diplomatie an. Nach der Spezialisierung des Stadtbuchwesens beschränkt sie sich auf die Wiedergabe des Inhalts der vom Notar ausserhalb seines Aufgabenkreises im Dienste der Stadtverwaltung ausgefertigten Urkunden:

⁵⁶ Vgl. Ernst Mayer, Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft Herrschaft. 1. Bd., Leipzig 1909, S. 99—127.

⁵⁷ Vgl. dazu die ausgezeichneten Untersuchungen von P. Torelli, Studi e ricerche di diplomatica comunale, I, Atti e Memorie della R. Accademia Virgiliana di Mantova, N. S. vol. IV, p. I, Mantova 1911, S. 1—99, II, das. 1915 (Pubblicazioni della R. Accademia Virgiliana di Mantova I).

⁵⁸ Die eingehende Begründung der hier vorgetragenen Anschauung muss der Verfasser seiner in Ausarbeitung befindlichen Untersuchung über »Ursprung, Entwicklung und rechtliche Bedeutung der Notarsurkunde und des Notarsregisters in Italien und Dalmatien bis zum 15. Jahrhundert« vorbehalten. Vgl. vorläufig namentlich: Fr. Schupfer, Il diritto delle obbligazioni in Italia nell'età del risorgimento, Bd. I, Torino 1921 (Nuova Collezione di Opere Giuridiche No 213), S. 112—126; D. Bizzarri, Il documento privato nel territorio senese durante il Medioevo, Archivio Giuridico »Filippo Serafini« 4. S. XXVII (CXI), Modena 1934, S. 105—214, XXVIII (CXII), 1934, S. 92 bis 106 (Wiederabdruck in: D. Bizzarri, Studi di Storia del Diritto Italiano editi dalla famiglia a cura di F. Patetta e M. Chiaudano, Torino 1937, S. 575—607); dieselbe, Gli studi sul documento privato, Archivio Giuridico 4. S. XXX (CXIV) 1935, S. 134—156 (Wiederabdruck: Bizzarri, Studi, S. 631—654).

aber auch diese Einträge sind nicht mehr rechtsunwirksame Konzepte, sondern vollgültige Gleichschriften bzw. Kurztexte der aus ihnen »publizierten« Urkunden, gleich ihnen privilegiert durch den öffentlichen Glauben, den der Notar genießt.⁵⁹

Deutlichen Ausdruck findet dieser Aufstieg der Notars-Imbreviatur zu amtlicher Geltung in einem Vorgang, den, unabhängig voneinander, zwei hervorragende Vertreter der Wissenschaft des Urkundenwesens in seiner Bedeutung erkannt und gewürdigt haben, der Italiener Pietro Torelli⁶⁰ und der Österreicher Richard Heuberger:⁶¹ seit spätrömischer Zeit pflegten die Urkundenausfertiger die Perfektion der ihnen obliegenden rechtsbedeutsamen Funktion durch Übergabe (Tradition) der Urkunde an ihren Destinatär im Eschatokoll festzuhalten. Im 13. (vereinzelt schon im 12.) Jahrhundert nimmt nun dieser, in der Urkundenforschung viel erörterte »*post traditam*«-Vermerk⁶² — ehe er im Zusammenhang mit der eben geschilderten Entwicklung des öffentlichen Glaubens der Notarsurkunde endgültig aus ihr verschwindet — die Bedeutung einer Beurkundung der Eintragung des Urkundeninhalts in die Imbreviatur als des nunmehr die Urkundenausstellung perfektionierenden Vorgangs an.

Freilich vollzieht sich die Entwicklung, die wir angedeutet haben, nicht gleichmässig im gesamten Verbreitungsraum der früh- und hochmittelalterlichen Notarsurkunde in Italien und Dalmatien; sie ist in der Intensität, die zur alleinigen Massgeblichkeit und Verantwortlichkeit des Notars für die Urkundenausstellung geführt hat, charakteristisch für die Gebiete, in denen auch die Stadtgemeinde zu voller Wahrnehmung staatlicher Funktionen aufstieg, also zunächst für die Lombardei und Toskana, aber auch für Ligurien, die Emilia, die Mark Ancona, Umbrien und den Ducatus Romanus; ausserhalb dieses Bereichs, also in ganz Süditalien, in Sizilien und Sardinien, in Piemont, soweit es zum Herrschaftsbereich der Grafen von Savoyen tritt, und vor allem in Venedig — und in Dalmatien wird, überall spätestens im 13. Jahrhundert, die Rechtsgültigkeit der Urkunde abhängig gemacht von der Mitwirkung gerichtlicher Funktionäre an ihrer Ausstellung.⁶³

⁵⁹ Auch von diesen Ausführungen gilt das in der vorangehenden Anmerkung Gesagte.

⁶⁰ Vgl. Torelli, *Studi e ricerche* I, a. a. O., S. 67, 74.

⁶¹ Vgl. R. Heuberger, *Cartam tradidi*. Zum Ausklingen der *traditio cartae*. Festschrift zu Ehren Oswald Redlichs. Veröffentlichungen des Museum Ferdinandeum zu Innsbruck, Bd. 8, 1928, S. 91—121.

⁶² Vgl. über ihn vor allem Bizzarri, *Gli studi sul documento privato* a. a. O., S. 143—145 mit Angabe der Literatur; dazu neuerdings Piero Rasi, *Il documento e la traditio cartae nel periodo longobardo*, Pavia 1946 (Pubblicazioni della Università di Pavia, Studi nelle Scienze Giuridiche e Sociali, 99) und vor allem Ernst Levy, *West Roman Vulgar Law. The Law of Property*. Philadelphia 1951 (*Memoirs of the American Philosophical Society* vol. 29), S. 146—148 (Überschrift: »*No traditio per cartam*«).

⁶³ Vgl. darüber zunächst die dankenswerte, aber nicht erschöpfende Zusammenstellung von L. Genuardi, *La presenza del giudice nei contratti privati italiani dell'alto medio evo*, *Annali del Seminario Giuridico della R. Università di Palermo*, vol. III—IV, Palermo 1917, S. 37—100, für das von Ge-

Wir können uns in diesem Zusammenhang nicht des Näheren mit der Frage nach der Ursache dieser Erscheinung beschäftigen: dass sie mit der Tatsache, dass in diesen Gebieten das Vorhandensein einer übergeordneten staatlichen Gewalt — als die wir auch die des Dogen und seiner Behörden in Venedig betrachten müssen — die Staatswerdung der Stadtgemeinde nicht zum Abschluss kommen liess, zusammenhängt, ist augenscheinlich. Für Venedig und Dalmatien — teilweise auch für Süditalien⁶⁴ — kommt als wichtiges Moment der Umstand hinzu, dass sich dort das Notariat durchweg bis in das 13. Jahrhundert in den Händen von Geistlichen befand,⁶⁵ die nicht in dem Masse wie ihre weltlichen Kollegen Träger des Aufstiegs ihrer Funktion zu kommunaler Geltung sein konnten.

Wir haben damit eine Frage berührt, mit der sich die Erforscher des dalmatinischen Urkundenwesens wiederholt beschäftigt haben: bei seiner Untersuchung der »dalmatinischen Privaturkunde« (1904) stiess Milan v. Šufflay auf die *examinatores*, die in den norddalmatinischen Städten, in Rab (Arbe), Zadar, Trogir, Šibenik (Sebenico), Split, Skradin (Scardona), bald nach dem Beginn des 13. Jahrhunderts regelmässig im Eschatokoll der Notarsurkunden als an deren Ausfertigung beteiligt erwähnt werden, und deren Mitwirkung in den Statuten als Voraussetzung der Rechtsgiltigkeit der Urkunde bezeichnet wird, ebenso wie das die Statuten von Kotor und Budva (Budua) für die *auditores* vorsehen.⁶⁶ Er glaubte das Auftreten dieser Funktionäre als Folgeerscheinung der Tatsache erklären zu sollen, dass es in den dalmatinischen Städten, anders als in Italien, nicht zu einem Zusammenschluss der Notare in eigenen Kollegien mit besonderen Aufsichtsorganen gekommen ist.⁶⁷ Dieser Auffassung hat sich Marko Kostrenčić in seiner 1930 erschienenen wichtigen Untersuchung übre »*Die fides publica in der Rechtsgeschichte der Serben und Kroaten bis zum Ausgang des 15. Jahr-*

nuardi nicht berücksichtigte Savoyische Herrschaftsgebiet vgl. C. Nani, *Istromenti sigillati e stile di sigillato, Studi giuridici dedicati e offerti a Francesco Schupfer*, Torino 1898, Bd. II, S. 485—520. Betr. Venedigs und Dalmatiens vgl. unten Anm. 65—73.

⁶⁴ Hier dürfte wohl die von Genuardi a. a. O., S. 99 f., geäusserte Annahme zutreffen, dass es der Einfluss des langobardischen Rechtsbrauchs war, der — zunächst in Salerno, in Capua und in Apulien — die Zuziehung des Richters zur Urkundenherstellung veranlasste, während diese in den Gebieten, in denen ein solcher Einfluss nicht spürbar war, wie in Amalfi, Neapel und Gaeta, erst in Auswirkung der sie vorschreibenden Bestimmungen der 1231 von Friedrich II. erlassener Gesetze erfolgt ist. Vgl. zu dieser Frage aber auch die Ausführungen von G. Ferrari, *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia Meridionale*, Leipzig 1910 (Byzantinisches Archiv 4), S. 15—22.

⁶⁵ Vgl. für Venedig: E. Besta, *Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enrico Dandolo*, L'Ateneo Veneto, XXII, vol. 2, S. 243.

⁶⁶ Vgl. M. v. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, a. a. O., S. 57 f., 106—110.

⁶⁷ Auf diese Tatsache weist auch Jireček, *Kanzlei der Ragusaner*, a. a. O., S. 506, hin.

hundreds«⁶⁸ angeschlossen. Dabei konnte er darauf hinweisen, dass auch in Dubrovnik die Mitwirkung eines *iudex iuratus* bei der Urkunden-ausfertigung vorgesehen ist.⁶⁹ Dagegen hat jüngst Miho Barada die Ansicht geäußert, das Institut der *examinatores* sei in den norddalmatinischen Städten aus der Notwendigkeit heraus entstanden, den fremden, aus Italien kommenden Notaren, die etwa gleichzeitig mit seinem Auftreten in den norddalmatinischen Städten häufiger zu werden beginnen, einheimische, sachkundige, vor allem aber mit der Sprache der Bevölkerung vertraute Funktionäre beizuordnen. In den Trogirer Akten wird im 15. Jahrhundert der *examinator* gelegentlich als *interprete* bezeichnet.⁷⁰

Indessen hat schon 1931 Ugo Inchiostri in seiner trefflichen Darstellung der Stadtverfassung von Rab bis zum 15. Jahrhundert⁷¹ darauf hingewiesen, dass das Amt der *examinatores* — das in Rab innerhalb Dalmatiens am frühesten (1228) bezeugt ist und zunächst (bis 1244) überwiegend von Geistlichen versehen wird — auch in Venedig bekannt ist.⁷²

Entstehung und Bedeutung der venezianischen *Curia dell'essaminador* hat 1907 Melchiorre Roberti eingehend untersucht: die durch die Statuten Raniero Dandalos 1204 geschaffene Behörde hatte zunächst die Aufgabe, die Publizität des Eigentumsübergangs an Immobilien durch Prüfung der auf ihn bezüglichen, von der venezianischen Gesetzgebung vorgesehenen amtlichen Schriftstücke zu sichern. Die *examinatores* übernehmen seit etwa 1225 die Prüfung von Urkundenabschriften; 1280 wurde die Unterschrift von mindestens 2 *examinatores* zur Voraussetzung der Rechtsgültigkeit jeder Notarsurkunde erklärt. Gleichzeitig wurde das Examinatoren-Gericht verpflichtet, die zur Unterschrift vorgelegten Urkunden in einen *quaternus de bregamena* einzutragen.⁷³

Wir dürfen also feststellen, dass das norddalmatinische Institut der Urkunden-*examinatores* in Venedig seine Parallele und vermutlich, zum mindesten hinsichtlich der Bezeichnung dieser Funktionäre, seinen Ursprung hat. In Dubrovnik wird die Zuziehung des *iudex iuratus* in dem von Jireček aufgefundenen *capitulare*, d. h. der Eidesformel vorgesehen, die der geistliche Stadtnotar Pascalis 1228 zu beschwören hatte.⁷⁴ Erinnern wir uns, dass Dubrovnik seit 1205 unter venezianischer

⁶⁸ M. Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930 (Srpska Kr. Akademija, Posebna izdanja, knj. LXXVII, Društveni i istoriski spisi, knj. 317; deutsche Zusammenfassung S. 149—153).

⁶⁹ A. a. O., S. 78—80.

⁷⁰ Barada in dem (nicht paginierten) Vorwort zum 1. Bd. der *Monumenta Traguriensia*.

⁷¹ U. Inchiostri, *Il comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV (Estratto dall'Archivio Storico per la Dalmazia-Roma, Volumi IX, X, XI e XII)*. Roma 1931.

⁷² A. a. O., S. 77 f.

⁷³ Vgl. M. Roberti, *Le Magistrature giudiziarie veneziane e i loro capitolari fino al 1300*. Vol. I, Padova 1907, S. 194—198, mit dem Abdruck des *Capitolare dei Giudici dell'Esaminador*, Vol. II, Venezia 1909, S. 197—225.

⁷⁴ Vgl. Jireček, *Kanzlei der Ragusaner I*, a. a. O., S. 507 f., mit dem Abdruck des *capitulare* das. II, a. a. O., S. 185. Dieses jetzt auch CD. III, S. 279,

Herrschaft stand;⁷⁵ der Einfluss Venedigs erscheint also auch hier nicht ausgeschlossen.⁷⁶ Andererseits war in Dubrovnik der venezianischen Herrschaft die der normannischen, zuletzt staufischen Könige von Sizilien, der Beherrscher Apuliens, zuletzt unmittelbar vorangegangen (von 1186 bis 1191 und von 1193 bis nach 1201).⁷⁷ Die Stadt stand in lebhaften Handelsbeziehungen mit den Städten Apuliens,⁷⁸ in denen damals überall die Mitwirkung des Richters an der Urkundenherstellung eingebürgert war.⁷⁹ Auf jeden Fall steht demnach die Mitwirkung eines Richters bei der Urkundenausfertigung in Dubrovnik auch nicht als isolierte Erscheinung da.

Dagegen ist die Bezeichnung *auditores* für die bei der Errichtung von Urkunden über Privatrechtsgeschäfte regelmässig zugezogenen beamteten Urkundenzeugen ausser in Kotor und Budva zunächst nur in Ulcinj (Dulcigno) nachzuweisen.⁸⁰ Doch werden in Dubrovnik *auditores* erwähnt als — zweifellos von amtswegen zugezogene — Zeugen für das Nichtzustandekommen bzw. das Ergebnis eines *stanak*,⁸¹ d. h. der bei Rechtsstreiten mit Angehörigen anderer dalmatinischer Städte oder eines der Herrschaftsgebiete des serbischen Hinterlands vor einem mit Richtern aus dem Herkunftsbereich beider Parteien besetzten Gerichtshof an einem neutralen Ort durchgeführten Verhandlungen.⁸²

nr. 250. Schon vorher fungiert ein *iuratus iudex* als Urkundenzeuge: 1214, CD. III, S. 125, nr. 105, 1215, das. S. 134, nr. 116, 1219, das. S. 171, nr. 145, 1222, das. 217, nr. 191. — In anderen Fällen bezeugt eine Mehrzahl von *iurati iudices* den durch die Urkunde festgehaltenen Vorgang: 1215, das. S. 114, nr. 93, 1215, das. S. 132, nr. 113, S. 133, nr. 114, 115, 1218, das. S. 166, nr. 140, 1222, das. S. 216, nr. 190.

⁷⁵ Vgl. Grga Novak, Prošlost Dalmacije, Zagreb 1944, Bd. I, S. 168.

⁷⁶ Zumal, worauf Roberti a. a. O., I, S. 195 hinweist, in Venedig die Mitglieder der 1204 geschaffenen *Curia dell'Esaminador* sich in ihren Unterschriften zunächst nur als *iudices* oder *iudices electi* zu bezeichnen pflegten.

⁷⁷ Vgl. Gr. Čremošnik, Nekoliko dubrovačkih listina iz XII. i XIII. stoleća, Glasnik Zemaljskog Muzeja XLIII, 1931, S. 25—28.

⁷⁸ Handelsverträge mit Molfetta um 1148 und 1208, mit Monopoli und Bari 1201, mit Termoli 1203, mit Bisceglie 1211, vgl. Novak a. a. O., S. 168, 170.

⁷⁹ Vgl. die dahingehenden Bestimmungen in dem um 1200 aufgezeichneten Gewohnheitsrecht von Bari, T. Massa, Le consuetudini della città di Bari, Bari 1903 (Commissione Provinciale di Archeologia e Storia Patria, Documenti e Monografie, vol. V), S. 239 f.

⁸⁰ Acta Albaniae II, S. 78, nr. 336 (1576), S. 94, nr. 392 (1586), S. 163, nr. 586 (1597).

⁸¹ 1238, CD. IV, S. 53, nr. 47: Johannes Tiepolo, comes von Dubrovnik, bezeugt vor 5 *auditores* (unter ihnen 2 *iurati iudices* und der Stadtnotar Pascalis, der die Urkunde ausfertigt), dass er mit 3 *iurati iudices* aus Dubrovnik vergeblich in Ston (Stagno) zur festgesetzten Zeit das Eintreffen der Vertreter der Stadt Split abgewartet und daher mit den Ragusaner Richtern das Urteil gefällt habe; 1239, CD. IV, S. 77, nr. 73: In Ston bezeugt vor 8 *auditores* (unter ihnen ein *iuratus iudex* und der Stadtnotar Pascalis, der wiederum die Urkunde ausfertigt, aus Dubrovnik) der comes von Omiš (Almissa) mit einem Genossen, nachdem 12 namentlich genannte Einwohner von Omiš trotz Vorladung nicht zu dem *stanak* erschienen sind, seine Bereitschaft zu Massnahmen gegen die Angehörigen und die Fahrhabe von Seeräubern aus Omiš.

⁸² Vgl. über das *stanak* zuletzt T. Taranovski, Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi, III/IV deo, Beograd 1935, S. 149—154.

Die dalmatinischen Notars-Imbreviaturen gehören demnach einem Rechtsgebiet an, innerhalb dessen die Notare auch auf ihrem eigentlichen Tätigkeitsgebiet, dem der Urkunden-Ausfertigung für Privatpersonen, an die Mitwirkung städtischer Funktionäre gebunden waren. Sie sind — neben zwei Notarsimbreviaturen des ausgehenden 13. Jahrhunderts aus Sizilien, die beide nur Eintragungen von Urkunden über private Rechtsgeschäfte enthalten⁸³ — die ersten und bisher einzigen Denkmäler dieser Art, die der Forschung erschlossen werden.⁸⁴

III.

Die ältesten erhaltenen und durch Editionen der Forschung erschlossenen Notarsbücher aus Trogir, Dubrovnik und Zadar sind entstanden in unmittelbarem zeitlichem Zusammenhang mit einem für das Urkunden- und Kanzleiwesen der Städte Dalmatiens epochemachenden Vorgang: dem Auftreten der aus Italien kommenden »gelehrten« Notare.⁸⁵ Mit Bezug auf Trogirs mächtige Nachbarstadt Split wissen wir — aus dem Bericht ihres Geschichtsschreibers, des Archidiacons Thomas, — dass der erste fremde Notar⁸⁶ 1239 im Gefolge des ersten Podestà der Stadt, Garganus de Arscindis, aus Ancona herüberkam⁸⁷ — im Zuge der von Thomas selbst inspirierten Massnahmen, deren Ziel die Herstellung der Rechtssicherheit in der durch die Übergriffe der bisherigen, den Magnatengeschlechtern des kroatischen Hinterlandes entstammenden Stadthäupter, der *comites*, und durch Parteikämpfe innerhalb der Bürgerschaft schwer erschütterten Stadt war.⁸⁸ Das »*regimen Latinorum*« — so

⁸³ R. Starrabba, *Catalogo ragionato di un protocollo del notaio Adamo de Citella dall'anno di XII indizione 1298—99 che si conserva nell'Archivio comunale di Palermo*, Archivio Storico Siciliano N. S. XII, Palermo 1887, S. 56—70, 366—375, 394—400 (aus Palermo). — Il Registro notarile di Giovanni Maiorano (1297—1301) a cura di Antonino da Stefano, Palermo 1943 (R. Deputazione di Storia Patria per la Sicilia, Memorie e Documenti di Storia Siciliana, II [Documenti], vol. 3; aus Monte S. Giuliano).

⁸⁴ Ausser den oben in Anm. 38, 41—45, 49 angeführten Imbreviatur-Editionen liegen noch Veröffentlichungen aus weiteren Imbreviaturen aus Genua und Savona sowie aus den genuesischen Kolonien im östlichen Mittelmeerraum vor, darunter: *Actes des Notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, publiés par G. I. Brătianu, Bucarest 1927 (Académie Roumaine, Études et Recherches II), vgl. die Angaben von Morasco und Bognetti am in Anm. 46 a. O.

⁸⁵ Vgl. v. Šufflay, a. a. O., S. 19—29.

⁸⁶ Petrus de Transmundo, *Anconitanus civis*: vgl. Jireček, *Kanzlei der Ragusaner*, I, a. a. O., S. 511 (CD. IV, S. 86, nr. 79, S. 113, nr. 103).

⁸⁷ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, digessit Fr. Rački, *Zagrabiae* 1894 (*Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* vol. 26), S. 120.

⁸⁸ Vgl. Ch. Šegvić, *Tommaso Arcidiacono di Spalato. Il suo tempo e la sua opera*. Spalato 1914 (1° Supplemento al *Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata*, Anno XXXVII, 1914); A. Selem, *Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato*, *La Rivista Dalmatica*, Anno VIII, fasc. III—IV, Zara 1926, S. 10—54.

bezeichnet Thomas die von ihm herbeigeführte Neuordnung⁸⁹ — war freilich in Split von kurzer Dauer: der Landesherr, König Bela IV. von Ungarn und Kroatien, verbot den Spalatinern die Berufung landfremder Stadthäupter. Schon für 1243 musste ein kroatischer Magnat aus dem Hause Frankopan zum Podestà gewählt werden;⁹⁰ das *comes*-Amt, zunächst vom Erzbischof mitverwaltet,⁹¹ geht wieder in die Hände der Magnaten über,⁹² aus deren Reihen auch weiterhin der Podestà bestellt wird,⁹³ bis, gegen Ende des Jahrhunderts, wieder Italiener aus der Mark Ancona als Inhaber dieses Amtes auftreten.⁹⁴

Trogir bemühte sich, nach dem Bericht des Thomas,⁹⁵ dem von der Nachbarstadt gegebenen Beispiel der Neugestaltung der Stadtverfassung nachzueifern: von 1243 bis 1318 werden hier Inhaber des Podestà-Amtes erwähnt; 7 von ihnen stammen aus der Mark Ancona.⁹⁶

⁸⁹ A. a. O., S. 118. Vgl. auch daselbst S. 120 über die Wirksamkeit des Podestà Garganus de Arscindis aus Ancona: Totum namque regimen disposuit ed exemplar ytalicarum urbium, que per potestatum regimina gubernantur. Es handelt sich dabei wesentlich um folgende Massnahmen: 1. die Anlage eines Bürgerverzeichnisses gelegentlich der Ablegung des Gehorsamseides durch die Bevölkerung; 2. die Ordnung des Gerichts- und Finanzwesens der Stadt (S. 120), wobei eine Einschätzung des Vermögens der Einwohner zwecks Steuerveranlagung stattfand (S. 122) eine Massnahme, die auch in den italienischen Städten vielfach im Zusammenhang mit dem Übergang zum Podestà-Regime erfolgte: vgl. D. Bizzarri, Sull'epoca dell'introduzione della »Lira« e della Magistratura Podestatile in Siena. Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino, vol. L, 1915, S. 571—586, Wiederabdruck Bizzarri, Studi, a. a. O., S. 45—60; 3. die Schaffung eines Statutenbuchs (S. 123 f.).

⁹⁰ Vgl. Novak, Prošlost Dalmacije I, S. 122.

⁹¹ Erzbischof Ugrinus erscheint zugleich als *comes* 1245, CD. IV, S. 271, nr. 236, S. 279, nr. 244, 1247, das. S. 321, nr. 284, S. 327, nr. 290, 1248, das. S. 340, nr. 304.

⁹² Vgl. Novak, a. a. O., S. 123.

⁹³ So 1258, CD. V, A. 86, nr. 603 Graf Guido von Modruš und Vinodol (aus dem Hause Frankopan), 1272, das. 632, nr. 979, CD. VI, S. 1, nr. 2, S. 3, nr. 4, S. 5, nr. 7, Vučina von Bribir (aus dem Hause Šubić).

⁹⁴ So 1274, CD. VI, S. 68, nr. 61 Rogerius Lupus aus Fermo, 1289, das. S. 672, nr. 564, S. 677, nr. 569 Renaldus (Ranialdus) de Taraboctis (Cerobottis) aus Ancona, 1290, das. S. 701, nr. 590 Stephanus Domini Ugerii aus Ancona, 1292, CD. VII, S. 94, nr. 74 Jacobus aus Fermo, 1295, das. S. 210, nr. 189 Gundicius Desconis aus S. Elpidio.

⁹⁵ A. a. O., S. 124.

⁹⁶ Vgl. in dem von J. Strohhal zusammengestellten Verzeichnis der Bischöfe und Stadthäupter von Trogir, in seiner Ausgabe von Statutum et Reformationes Civitatis Tragurii — Statut i reformacije grada Trogira, Zagrabiae 1915 (Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, vol. 10), S. 366—368: Palmerius Falci aus Fermo (1284—1285), Raynaldus Georgii aus Fermo (1287—1288), Stephanus Ugerii aus Ancona (1289—1290), Philippus Zannis de Nappis aus Ancona (1292), Oliverius de Rubeis aus Ancona (1308) — 1287, dazu nach Mon. Trag. 2, IX, S. 268, nr. 4, S. 281, nr. 35: Symon de Bonivaldi aus Ancona (1292), nach das. X., S. 330, nr. 44: Phylippus domini Rugerij de Tudinis aus Ancona (1291). — 1287, CD. VI, S. 583, nr. 491, beschloss der Grosse Rat der Stadt Trogir, für die Neubesetzung des Podestà-Amtes nur Bürger von Fermo in Betracht zu ziehen, und zwar zunächst 5 vom dortigen Stadtrat vorgeschlagene Personen (unter ihnen befindet sich Raynaldus Georgii).

Aus Ancona stammten auch jene Notare Bonaventura Petri, Franciscus und Franciscus Angeli, denen wir die ältesten erhaltenen Trogirer Imbreviaturen verdanken,⁹⁷ ebenso wie ihr Nachfolger Siroctus Petri,⁹⁸ während Anconas Nachbarstadt Fermo die Heimat des Trogirer Notars Jacobus ist,⁹⁹ ebenso wie die von zwei Podestà seines Wirkungsortes.¹⁰⁰ In der Mark Ancona liegt auch Cingoli, der Herkunftsort des Notars Franciscus Benvenuti de Cingulo.

Die Beziehungen zwischen den Städten der Mark Ancona¹⁰¹ und Trogir waren lebhaft: darüber unterrichten uns gerade die Eintragungen in den Trogirer Notarsbüchern.¹⁰² Die Städte der Mark Ancona besaßen seit der Mitte des 13. Jahrhunderts gut organisierte Kanzleien: in Osimo wird 1247,¹⁰³ in Iesi, wo schon 1251 das Vorhandensein einer Notarsimbreviatur bezeugt ist,¹⁰⁴ 1256,¹⁰⁵ in Fermo 1266¹⁰⁶ ein Kopialbuch mit

⁹⁷ Vgl. oben S. 331. Dass auch Franciscus Angeli aus Ancona stammt, ergeben die Einträge Mon. Trag. 1, I, S. 115, nr. 251, II, S. 161, nr. 77, VII, S. 201, nr. 21. Eine CD. VI, S. 407, nr. 346 veröffentlichte Urkunde vom 1. 4. 1284 ist von Ba... Oradini de Ancona... notarius iuratus communis Tragurii ausgefertigt. Franciscus war vor und nach seiner Tätigkeit in Trogir Stadtnotar in Split: vgl. v. S u f f l a y a. a. O., S. 23, Anm. 1 bzw. die Urkunden 1260, CD. V, S. 164, nr. 672, 1261, das. S. 199, nr. 705, 1262, das. 212, nr. 717, 1265, das. S. 343, nr. 833, 1266, das. S. 378, nr. 861, S. 384, nr. 864, 1272, CD. VI, S. 1, nr. 2, 1273, das. S. 30, nr. 30, S. 47, nr. 44, 1274, das. S. 68, nr. 61, 1275, das. S. 103, nr. 90, S. 115, nr. 101, S. 129, nr. 176, 1277, das. S. 201, nr. 182, das. S. 267, nr. 226, S. 269, nr. 228, 1287, das. S. 585, nr. 494.

⁹⁸ Vgl. oben S. 331.

⁹⁹ Vgl. oben S. 331. Er ist vielleicht identisch mit dem magister Jacobus scriptor olim de Firmo, der 1272, Mon. Trag. 1, (VI), S. 390, nr. 232, sich verpflichtet hat, für ein (nichtgenanntes) Kloster in Split ein Missale zu schreiben. Er könnte auch mit dem oben Anm. 94 erwähnten Podestà Jacobus aus Fermo in Split identisch sein.

¹⁰⁰ Vgl. oben Anm. 96.

¹⁰¹ In diesem Zusammenhang darf auf eine Urkunde hingewiesen werden, die bisher augenscheinlich von den Erforschern der Geschichte Dalmatiens noch nicht berücksichtigt worden ist: am 10. Juni 1208 schliesst die Stadt Fano einen Freundschaftsvertrag mit Split. Die Urkunde ist gedruckt von Pietro Maria Amiani, *Memorie storiche della città di Fano*, P. II, Fano 1751, Anhang (Sommario) S. XXII, unter der irrigen Überschrift: *Istrumento di Confederazione tra i Fanesi e la Città di Ragusi*.

¹⁰² Vgl. Mon. Trag. 1, (I), S. 26, nr. 59 (Export von Fellen nach der Mark Ancona), S. 27, nr. 60 (Export von Wollé und »sochana« dorthin); (III), S. 106, nr. 26 (der in Anm. 99 erwähnte magister Jacobus scriptor aus Fermo hat seinem in Trogir tätigen Landsmann, dem Schuhmacher Bartholomeus Gulielmi, ein Darlehen gewährt); (IV), S. 185, nr. 104 (Export von Fellen nach Ancona); (V), S. 227, nr. 15 (dgl. nach der Mark Ancona).

¹⁰³ Vgl. Giosuè Cecconi, *Carte diplomatiche Osimane*, Ancona 1878 (Collezione di Documenti storici antichi delle Città e Terre Marchigiane per cura di C. Ciavarini, t. IV), S. XV.

¹⁰⁴ Vgl. die Einträge des Guilelmus magistri Johannis notarii, in denen der *quaternus rogationum* seines Vaters erwähnt wird, aus dem Jahre 1251, bei Antonio Gianandrei, *Carte diplomatiche iesine*, Ancona 1884 (Collezione... t. V), S. 127.

¹⁰⁵ Vgl. a. a. O.

¹⁰⁶ Vgl. Fr. Filippini-G. Luzzatto, *Archivi marchigiani*, *Atti i Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Province delle Marche*, N. S. vol. VII, 1911/12, Ancona 1912, S. 377.

Abschriften der für die Stadt wichtigen Urkunden angelegt. In Ancona, wo die Bestände des Stadtarchivs erst mit dem Jahre 1308 einsetzen,¹⁰⁷ wird es nicht anders gewesen sein.

So waren die Männer, die aus der Mark Ancona als Podestà und Notare nach Trogir kamen, aus ihrer Heimat mit dem auch dort noch jungen System des städtischen Kanzleibetriebs vertraut, zu dessen notwendigsten Requisiten eben, neben der Sammlung der vorhandenen Urkunden, die Führung eines Stadtbuchs gehörte. Ein Cartularium, d. h. ein Urkunden-Kopialbuch war im Trogirer Stadtarchiv noch zur Zeit des Johannes Lucius vorhanden.¹⁰⁸ Und einige der ältesten Stadtbücher liegen uns eben in den in den Monumenta Traguriensia gedruckten Aufzeichnungen vor.¹⁰⁹

Als *liber rogationum factarum... de negotiis hominum* bezeichnet der Notar Philippus Simonis das Buch, mit dessen Führung er am 11. April 1290 beginnt, in dem einen der beiden uns erhaltenen derartigen Bucheinleitungs-Vermerke.¹¹⁰ Und in der Tat spiegeln seine Eintragungen¹¹¹ wie die seiner Amtsvorgänger und Nachfolger alle »Geschäfte der Menschen« wider — von dem Versprechen, zwei Jahre

¹⁰⁷ Vgl. P. Kehr, Papsturkunden in der Romagna und in den Marken, Nachrichten der kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen 1898, Philos.-histor. Kl., S. 21.

¹⁰⁸ Vgl. M. Barada in dem Vorwort zu Mon. Trag 1.

¹⁰⁹ In den folgenden Anmerkungen, bis einschliesslich Anm. 385, beziehen sich alle Angaben auf die beiden vorliegenden Bände der Monumenta Traguriensia. Diese werden weiterhin einfach mit arabischen Ziffern (1, 2) angeführt, die einzelnen in ihnen abgedruckten Notarsbücher mit römischen Ziffern (1, [I]—[VI]; 2, I—X) gemäss der Übersicht in Anm. 3—13.

¹¹⁰ 2, VIII, S. 264, nr. 1. Der zweite erhaltene Bucheinleitungsvermerk (1286, 2, VII, S. 250, nr. 1) nennt, ebenso wie der eben erwähnte, den regierenden König, den Bischof, den *comes* und den Stadt hauptmann *capitaneus*) bzw. Podestà von Trogir, in gleicher Reihe mit ihnen dann den Verfasser, Franciscus Benvenuti de Cingulo, und seinen Sohn Gualterius als Notare von Trogir. — Erhalten sind ferner, innerhalb der einzelnen Notarsbücher, Einleitungsvermerke einzelner Seiten, Halbjahre oder Jahre, in denen ausser der Jahreszahl die Namen des regierenden Königs von Ungarn, des Bischofs von Trogir, der Konsuln und *examinatores* von Trogir genannt werden, so 1270, 1, (III), S. 97, ad nr. 9, (IV), S. 131, ad nr. 6 (ohne Nennung der *examinatores*), 1271, das. (VI), S. 279, nr. 19 (statt der *consules* werden die *iudices civitatis Traguriensis* genannt), S. 281, nr. 24 (dgl.), 1272, S. 367, nr. 178 (dgl.), S. 374, nr. 183 (dgl.), S. 449, nr. 349 (mit Nennung des Podestà), 1276, 2, I, S. 88, nr. 189 (mit Nennung des *comes* und des Podestà), 1292, 2, IX, S. 268, nr. 4 (dgl.), S. 281, nr. 35 (dgl.), 1293, 2, X, S. 321, nr. 24 (mit Nennung des *comes* und der *consules sive iudices*). Vermerkt wird weiter der Dienstantritt neugewählter *examinatores* (1272, 1, [VI], S. 362, nr. 166) oder Richter (1272, 1, [VI], S. 378, nr. 207; 1273, S. 460, nr. 372; 1279, 2, IV, S. 224, nr. 132), das Nichtvorhandensein von Richtern (1274, 2, I, S. 9, nr. 19), das Eintreffen eines neuen Podestà (1272, 1, [VI], S. 416, nr. 281).

¹¹¹ Bzw. Urkundenausfertigungen (so auch in dem in der letzten Anm. erwähnten Halbjahrseröffnungsvermerk des Notars Siroctus Petri aus dem Jahr 1293). Als *rogatio* bzw. *rogare* bezeichnen die italienischen Notare seit dem 12. Jahrhundert die ihnen bei der Urkundenausfertigung obliegende Tätigkeit. Ursprünglich hatte der Terminus, seinem eigentlichen Wortsinn entsprechend, die von dem Urheber des durch die Urkunde bezeugten Vorgangs an den Notar gerichtete Bitte um Beurkundung bezeichnet.

lang keinen Wein zu trinken, das der Goldschmied Radoslav seiner Schwiegermutter gibt,¹¹² bis zu den wichtigsten Haupt- und Staatsaktionen der Stadtväter und des Bischofs.

1. Ihrer Masse nach das Schwergewicht haben natürlich die Eintragungen, die sich auf Rechtsgeschäfte von Privatpersonen beziehen. Unter ihnen stehen zwei Gruppen von Verträgen im Vordergrund: Kaufverträge über Liegenschaften und Anerkenntnisse von Zahlungsverpflichtungen.

Die Kaufverträge über Liegenschaften sind als Erklärungen des Verkäufers über den Verkauf des näher bezeichneten Hauses, Hausanteils oder Grundstücks an den Käufer abgefasst; der Verkäufer bestätigt stets den Empfang des Kaufpreises,¹¹³ dessen Betrag erwähnt wird; und leistet dem Käufer Gewähr *sub obligatione bonorum suorum*. Selten wird dem Käufer ausdrücklich das Recht zur sofortigen Besitzergreifung zugestanden.¹¹⁴ Alles das entspricht dem üblichen Inhalt der dalmatinischen und italienischen Verkaufsurkunde des 13. Jahrhunderts.¹¹⁵ Nun pflegt aber der Notar Bonaventura Petri in seinen Imbreviaturen (1263 bis 1265) an die Gewährleistungsklausel die Formel anzufügen: »et in cambium dicte rei (sc. des Verkaufsobjekts) unum passum etc.«,¹¹⁶ die er häufig zu »et in cambium etc.« verkürzt,¹¹⁷ vereinzelt durch den Vermerk ersetzt, der Verkäufer sei »confessus se habere in cambium secundum usum Tragurii unum passum apud Blattam Pantani«.¹¹⁸ Weitläufiger drückt sich der Notar Franciscus Anconitanus aus: der Verkäufer erklärt: »et in signum pure venditionis ab eodem (sc. dem Käufer) habuisse tres barcos (an anderen Stellen: bracos¹¹⁹) per longum et latum de terra in Blatta Pantani secundum consuetudinem civitatis Traguriensis.¹²⁰ Der

¹¹² 21. I. 1292; 2, IX, S. 275, nr. 20: Hactum fuit Tragurii ante domum infra-scripti examinitoris: Raddosclaus aurifex siens (lies: sciens) et recognoscens se, quod vinum eum multum offendit et occasione vini et pro vino, quod bibit, facit male facta sua, ydcirco pro sua utilitate et meliori conditione propria sua voluntate promisit Radde Volcet sue socere non bibere hinc ad duos annos proxime venturos; et si bibet et probari poterit per testes ydoneos, voluit quod dicta Radda eius socrus sit libera et absoluta a debito et de debito XII librarum venetorum parvorum, quas sibi Raddosclavo dare tenetur. Presentibus Petrosso Čeçe et Cibriano barberio testibus et domino Dessa Duymi examinatore. — Der Randvermerk des Notars: »Radde Volcet. Publicatum est« beweist, dass die Urkunde ausgefertigt und der Anspruchberechtigten gegen Entrichtung der Beurkundungsgebühr ausgefolgt worden ist.

¹¹³ Auch wenn, wie sich vielfach aus dem unmittelbar folgenden Eintrag ergibt, der Käufer den Kaufpreis ganz oder teilweise schuldig bleibt und darüber eine eigene Schuldanerkenntnisurkunde ausstellt. Vgl. z. B. 1, (I), S. 9, nr. 22, S. 13, nr. 31 mit nr. 32, S. 21, nr. 48 mit S. 22, nr. 49 u. ö.

¹¹⁴ Z. B. 1, (I), S. 10, nr. 38, S. 25, nr. 56, S. 29, nr. 67, S. 36, nr. 78, S. 39, nr. 84, S. 44, nr. 95.

¹¹⁵ Vgl. v. Sufflay, Dalmatinische Privaturkunde, S. 113—126; v. Vol-telini, Notariatsimbreviaturen I, S. LXVII—LXXX.

¹¹⁶ 1, (I), A. 4, nr. 11, S. 81, nr. 169.

¹¹⁷ 1, (I), S. 5, nr. 12 u. ö. (33 mal).

¹¹⁸ 1, (I), S. 29, nr. 67.

¹¹⁹ Gleichbedeutend mit *passus*, vgl. V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908—1922, S. 651.

¹²⁰ 1, (III), S. 92, nr. 1 u. ö.

Vermerk, der im ersten erhaltenen Imbreviaturenbuch (1270) dieses Notars 22mal vorkommt, fehlt in seinem zweiten Imbreviaturenbuch (1270—1271).¹²¹ Er fehlt ebenso in den beiden Imbreviaturenbüchern des Notars Franciscus Angeli (1271—1273),¹²² erscheint aber wieder regelmässig¹²³ in den beiden Imbreviaturenbüchern aus den Jahren 1274—1275 bzw. 1276—1277,¹²⁴ deren Verfasser Franciscus Benvenuti de Cingulo bzw. Franciscus Benvenuti de Seregnanio de Cremona, vielleicht gerade deswegen als identisch betrachtet werden dürfen. Der Vermerk kommt noch einmal 1278 vor,¹²⁵ verschwindet damit aber endgültig aus den bisher veröffentlichten Trogirer Notarsimbreviaturen.

Schon diese Übersicht über das Vorkommen des Vermerks zeigt, dass es sich bei der Bekräftigung des Liegenschaftsverkaufs durch Intauschgabe einer minimalen Fläche Sumpflandes¹²⁶ um die Bezugnahme auf einen Rechtsbrauch handelt, dessen Anwendung zwar in den Jahren 1263—1278 von den vertragschliessenden Parteien als der Gewohnheit der Stadt Trogir entsprechend, aber nicht mehr als für das Zustandekommen des Rechtsgeschäfts unerlässlich betrachtet wurde — und der augenscheinlich damals nicht mehr tatsächlich geübt wurde.

Marko Kostrenčić hat 1913 auf das Vorkommen derartiger »Draufgaben« an Grund und Boden bei Liegenschaftskäufen im kroatischen Rechtsbereich und deren dadurch bedingte, von den Quellen ausdrücklich erwähnte Angleichung an Tauschgeschäfte hingewiesen.¹²⁷ Er wertet den Rechtsbrauch als Erscheinungsform der »arrha«, d. h. der Vorleistung, durch die der Käufer den Verkäufer zur Erfüllung des Kaufvertrags verpflichtet.¹²⁸

Wir können den Rechtsbrauch, den wir aus den Trogirer Imbreviaturenbüchern kennengelernt haben, an Hand der erhaltenen Urkunden-Reinschriften in Trogir schon 1242¹²⁹ und 1259¹³⁰ feststellen. Wir können

¹²¹ 1, (IV).

¹²² 1, (V), (VI).

¹²³ Unter ständiger Bezeichnung des Tauschobjektes als: unum passum per longum et latum de terra in Blacta Pantani...

¹²⁴ 2, I, II. Zuerst 2, I, S. 2, nr. 4, weiter noch 79 mal.

¹²⁵ 2, III, S. 174, nr. 1 (Notar Franciscus Benvenuti de Cingulo). Der Vermerk fehlt in der inhaltlich gleichartigen Eintragung des gleichen Notars das. S. 176, nr. 4.

¹²⁶ Serbokroat. *blato* »Sumpf«; vgl. über die Häufigkeit des Wortes als Ortsbezeichnung Jireček, *Romanen I*, S. 98. Dazu die Erwähnung des *flumen Pantani* 2, I, S. 125, nr. 268.

¹²⁷ M. Kostrenčić, *Bezujetije*, *Mjesečnik hrvatskog pravničkog društva* XL, Zagreb 1913, S. 550—556.

¹²⁸ Dieser Auffassung haben sich angeschlossen A. Soloviev, *Osobennost' dogovora prodaži nedvizimostej v slavjanskom pravě*, *Przewodnik historyczno-prawny* II, Lwów 1931, S. 5, und Th. Saturník, *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*, v *Praze 1934* (L. Niederle, *Slovanské starožitnosti, odíl kulturní*, d. II, sv. 2), S. 145—147.

¹²⁹ CD. IV, S. 143, nr. 131 (der Verkäufer eines Grundstückes erhält neben dem Kaufpreis nomine vero concambii unum passum de terra per longum et amplum, ubi dicitur ad velum).

¹³⁰ CD. V, S. 139, nr. 647 (die Verkäufer erhalten ausser dem Kaufpreis pro cambio... unum passum de terra per longum et amplum apud Blatta de Pantano).

aber einen entsprechenden Rechtsbrauch auch in dem benachbarten Split nachweisen: von 7 Urkunden aus den Jahren 1234—1290, die erwähnen, der Verkäufer habe, neben dem Kaufpreis, in *signum stabilis et precise vendicionis* ein oder drei Schritt Land erhalten, bezeichnen sechs diese Landstücklein als *in Bade* gelegen.¹³¹ Die gleiche Ortsangabe findet sich im Jahre 1198 in der ältesten unter vier Urkunden, in denen von Tauschgeschäften mit Grundstücken die Rede ist, bei deren Durchführung der eine Vertragsteil *more patrie* drei Schritt Land und eine ansehnliche Geldsumme, der andere ein vollwertiges Grundstück erhalten hat.¹³² Es handelt sich hier augenscheinlich um Urkunden über als Tauschverträge maskierte Kaufgeschäfte,¹³³ wir lernen aus ihnen den Rechtsbrauch, der uns beschäftigt, auf einer älteren Entwicklungsstufe kennen.

Wie aber ist seine Entstehung zu erklären? Seine Erwähnung fehlt in Trogir in Urkunden, die sich auf Liegenschaftsverkäufe durch Testamentsvollstrecker beziehen.¹³⁴ Nach einer aus dem Jahre 1350 stammenden Bestimmung des Spalatiner Statuts waren Nachlassgüter, die von den Testamentsvollstreckern verkauft wurden, nicht dem Näherrecht unterworfen, d. h. in diesem Fall der in Split 1305 anerkannten Berechtigung der Verwandten eines Verkaufswilligen, andern Kaufwilligen gegenüber ein Vorkaufsrecht auszuüben.¹³⁵

Ein auf die Verwandten des Veräußerers einer Liegenschaft begrenztes Beispruchs- oder Retraktsrecht ist dem slavischen wie dem germanischen Recht bekannt.¹³⁶ Sein Vorkommen im kroatischen Rechts-

¹³¹ 1234, CD. III, S. 394, nr. 341 (die Verkäuferin erhält vom Käufer in *signum... emptionis stabilis et precise tres barcos de terra tua in Dilato sub Corsize quasi pro gambio*); 1240, CD. IV, S. 103, nr. 97 (der Verkäufer erhält vom Käufer in *signum empcionis perpetue tres barcos de terra tua a Bade pro cambio*); 1268, CD. V, S. 469, nr. 935 (die Käufer erhalten in *signum... stabilis et precise — — — cionis unum passum de terra per longum et amplum... in Bade*); 1209, das. S. 502, nr. 969 (entsprechend); 1275, CD. VI, S. 103, nr. 90 (die Verkäuferin erhält in *signum pure vendicionis... tres barcos per longum et latum de terra in Bade pro cambio secundum consuetudinem civitatis Spaleti*); 1276, das. S. 171, nr. 158 (wie 1268); 1290, das. 701, nr. 590 (wie 1275).

¹³² 1198, CD. II, S. 292, nr. 276 (italienische Übersetzung aus dem 17. Jahrhundert: der eine Vertragsteil hat *secondo l'costume della patria... assegnato mezzo... di terra alla Bada*); 1207, CD. III, S. 67, nr. 60 (der eine Vertragsteil hat *more... patrie... angewiesen... per longum et latum terra tua in Dillato tres barcos*); 1209, das. S. 96, nr. 78 (der eine Vertragsteil hat *more... patrie... angewiesen de terra mea tres barcos per longum et latum*); 1212, das. S. 112, nr. 90 (entsprechend).

¹³³ Im Eschatokoll der Urkunde von 1198 heisst es: *a questa permuta e compra furono testimoni*; in der Urkunde von 1212 wird die »zusätzliche« Geldleistung als *finito precio* bezeichnet, mit dem in der mittelalterlichen Verkaufsurkunde ständig begegenden Ausdruck für den Verkaufspreis.

¹³⁴ 1242, CD. IV, S. 154, nr. 155; Mon. Trag. 1, (I), S. 36, nr. 78.

¹³⁵ *Statuta et leges Civitatis Spalati opera J. J. Hanel, Zagrabiae 1878* (Mon. hist. jur. Slav. Mer. II), S. 245 bzw. 236, *Statutum novum*, cap. XIV bzw. VI.

¹³⁶ Vgl. Saturník, *O právu soukromém*, S. 161—121; K. v. Amira, *Grundriss des germanischen Rechts*, Strassburg 1913 (*Grundriss der germa-*

bereich hat Ivan Stroh al eingehend untersucht: mit dem Ergebnis, dass die Einführung des Näherrechts in den dalmatinischen Städten auf die Einwirkung der venezianischen Rechtsordnung zurückzuführen sei.¹³⁷

In Venedig wie in Süditalien und Sizilien steht ein hier auch die Nachbarn des Veräusserers in den Kreis der Anspruchsberechtigten einbeziehendes Näherrecht im 12. und 13. Jahrhundert in voller Geltung:¹³⁸ seinem Schutz soll in Venedig die Normierung der Publizität von Liegenschaftsverkäufen dienen, als deren Garanten hier die *examinatores* zuerst in Erscheinung treten.¹³⁹

Dort, wo dieses Verwandte und Nachbarn begünstigende Näherrecht in Geltung steht, gilt überall der Grundsatz, dass seine Auswirkung sich nur auf den Verkauf von Liegenschaften erstreckt,¹⁴⁰ während Tauschgeschäfte mit Liegenschaften ihr ebensowenig unterliegen wie Schenkungen,¹⁴¹ zu denen im Sinne derartiger Bestimmungen auch die von Testamentsvollstreckern getätigten Verkäufe gehören, die ja der Durchführung der vom Errichter des Testaments in der Sorge um das Heil seiner Seele angeordneten Spenden an kirchliche Anstalten dienen sollen.¹⁴²

So drängt sich die folgende Schlussfolgerung auf: der Rechtsbrauch, Liegenschaftsverkäufe, die nicht, wie die von Testamentsvollstreckern durchgeführten, Schenkungszwecken dienen, als Tauschgeschäfte zu maskieren, den wir in Split und Trogir beobachten konnten, ist aus dem Bestreben entstanden, die Normen des Näherrechts zu umgehen: er gewährte den auf Grund dieser Normen Anspruchsberechtigten ein ursprünglich wohl reales, später nur noch symbolische Bedeutung be-

nischen Philologie³, 5), S. 197; R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts⁵, Leipzig 1930, S. 422—430.

¹³⁷ J. Stroh al, Otkupno pravo u starih Hrvata, Rad 189, 1911, S. 1—115. Dagegen Vl. Ma urani , Prinosi, passim, besonders S. 360—367 s. v. kupiti.

¹³⁸ Vgl. im allgemeinen Schupfer, Il diritto delle obbligazioni in Italia nell'et  del risorgimento, Bd. III, Torino 1921 (Nuova Collezione di Opere Giuridiche No. 214), S. 308—328 (mit Angabe der  lteren Literatur); A. Solmi, Storia del diritto italiano³, Milano 1930, S. 361; M. Roberti, Svolgimento storico del diritto privato in Italia², Bd. II, Padova 1935, S. 146—149.

¹³⁹ Vgl. oben S. 340.

¹⁴⁰ Vgl. für Venedig Besta, Il diritto e le leggi civili a Venezia a. a. O., S. 65. Dem Verkauf gleichwertig erscheint die einer entgeltlichen Veräusserung gleichkommende Landleihe auf lange Sicht.

¹⁴¹ Vgl. die Bestimmungen des oben Anm. 79 angefuhrten Gewohnheitsrechts von Bari aus der Zeit um 1200, bei Massa a. a. O., S. 121 f: *Ius prothomiseos in donationibus, quae ex mera animi liberalitate procedunt, exulavit... In permutationibus prothomisis tamquam inefficax reputatur, cum altera rebus captata vicariis, confinalium iura resolvit.* — In Süditalien und Sizilien wird das »Vorkaufsrecht« der Verwandten und Nachbarn mit Ausdrücken bezeichnet, in denen griech. *προτιμήσις* bzw. (ius) *προτιμήσεως* nachklingt, die Bezeichnung, unter der es durch ein Gesetz des Kaisers Romanos Lakapenos aus dem Jahre 922 im Byzantinischen Reich für verbindlich erklärt worden war.

¹⁴² Vgl. dazu die grundlegende Darstellung von M. Roberti, Le origini dell'esecutore testamentario, Modena 1915 (R. Universit  di Cagliari. Istituto economico-giuridico, Studi economico-giuridici pubblicati per cura della Facolt  di Giurisprudenza, Anno V, Parte II, S. 1—254).

sitzendes Zugriffsobjekt in Gestalt eines winzigen Landstücks, das in der Praxis des städtischen Liegenschaftsverkehrs des 13. Jahrhunderts in die Funktion einer symbolischen »Draufgabe« beim Liegenschaftsverkauf zurücktritt.¹⁴³

Es hätte demnach in den dalmatinischen Städten schon vor dem Wirksamwerden des venezianischen Einflusses¹⁴⁴ ein Näherrecht gegeben: damit gewinnt die in der Wissenschaft sich durchsetzende Auffassung,¹⁴⁵ dass dieses Institut, wo es in Gebieten auftritt, in denen das spätrömische Vulgarrecht sich als lebenskräftig erwiesen hat,¹⁴⁶ eine von dessen Erscheinungsformen darstellt, eine neue Stütze.¹⁴⁷

Und wir dürfen weiterhin, zunächst als Vermutung, die Behauptung wagen, dass, im Hinblick auf die Kongruenz der Verbreitungsräume beider Institute, zwischen dem Näherrecht und der Mitwirkung gerichtlicher Funktionäre an der Urkundenausstellung ein Zusammenhang auch dort besteht, wo er nicht, wie in Venedig, durch den Wortlaut der Quellen unmittelbar bezeugt ist.¹⁴⁸

¹⁴³ Als echte »Draufgabe« erscheint dagegen das in einem Paar *subtularium* (Schuhe) bestehende, dem slavischen Gewohnheitsrecht angehörende *besuetie* bei den in Split getätigten Liegenschaftsverkäufen 1215, CD. III, S. 130, nr. 111, und 1234, das S. 408, nr. 352. Vgl. dazu die oben Anm. 127, 128 angeführte Literatur und unten Anm. 206.

¹⁴⁴ Der, wie Stroh al a. a. O. an Hand der Statuten der Städte Dalmatiens und Istriens nachweisen konnte, in den materiell-rechtlichen Bestimmungen des Näherrechts nirgends vor Beginn des 14. Jahrhunderts fühlbar wird; vgl. dazu für Split oben Anm. 135; in Trogir wird das auf Verwandte beschränkte Näherrecht erst 1425 normiert und durch Sicherung der Publizität der Verkäufe gesichert: *Reformationum Tragurii lib. II, cap. 6*, in der oben Anm. 96 angeführten Ausgabe S. 217.

¹⁴⁵ Vgl. zuletzt und massgeblich E. Levy, *West Roman Vulgar Law*, S. 119.

¹⁴⁶ Darauf, dass das für die dalmatinischen Städte zutrifft, hat vor allem Ugo Inchiostri in seinen Schriften immer wieder hingewiesen, vgl. vor allem seinen *Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo*, *Archeografo Triestino III. ser., vol. III*, 1907, S. 85—158. Dazu für Istrien P. S. Leicht, *Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX—XII*, *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis, I*, Trieste 1910, S. 179 bis 201 (Wiederabdruck in *Scritti vari a. a. O.*, S. 165—185).

¹⁴⁷ Vgl. zum Vorgehenden die Verbindungslinie zwischen Beispruchsrecht der Verwandten, Publizität der Veräußerungen und »Draufgabe«, die für das deutsche Recht gezogen wird von Franz Beyerle, *Weinkauf und Gottespfennig*, *Festschrift Alfred Schultze*, Weimar 1934, S. 251—292.

¹⁴⁸ Eine erste Stütze findet diese Auffassung in der schon von v. Šufflay, *Dalmatinische Privaturkunde*, S. 109, festgestellten Tatsache, dass in Hvar, wo nach der Übernahme der Landesherrschaft durch Venedig (1278) zunächst der Podestà bei der Ausstellung der Urkunden mitwirkt (1286, CD. VI, S. 568, nr. 482; 1287, das. S. 601, nr. 508; 1289, das. S. 651, nr. 567), der *examinator* nach den Bestimmungen des Statuts von 1331, ed. S. Ljubić, *Statuta et Leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae et Civitatis et Insulae Lesinae, Zagrabiæ 1882—3* (Mon. hist. jur. Slav. Merid. III), S. 114, 186, lib. I, cap. VI, VII, lib. II, cap. XIX in erster Linie als »Prüfer« von Grundstücks-Grenzen fungiert und in dieser Eigenschaft bei der Ausstellung von Urkunden über Grundstücksveräußerungen durch den Notar, aber auch über Besitzeinweisungen durch den *buccarius* (Stadtbüttel, vgl. unten Anm. 209) interveniert.

2. Der Schuldschein als Anerkennung einer Zahlungsverpflichtung ist der Urkundentyp, dessen Gestaltung den Aufstieg der Notarsurkunde zum Höhepunkt ihrer Entwicklung, zur Funktion eines Exekutionstitels,¹⁴⁹ am deutlichsten verfolgen lässt. Dieser Aufstieg vollzieht sich nicht einheitlich: in Toskana — in Siena schon vor 1202 — und in Umbrien räumen die Stadtgesetze im 13. Jahrhundert vielfach dem Notar die Befugnis ein, dem seine Zahlungsverpflichtung anerkennenden Schuldner bei nicht termingemäßer Zahlung die Zulassung aussergerichtlicher Pfändung und Verwertung seiner Habe durch den Gläubiger aufzuerlegen.¹⁵⁰ Andere Statuten behalten die Erteilung der Pfändungserlaubnis ausdrücklich dem Richter vor:¹⁵¹ in beiden Fällen sollte die Ermächtigung des Gläubigers zu eigenmächtiger Befriedigung seines Anspruchs durch blosses Parteien-Übereinkommen ausgeschlossen werden — zweifellos nicht zuletzt im Hinblick auf den finanziellen Verlust, den beim Wegfall der sehr erheblichen Gebühren für die gerichtliche Pfändungserlaubnis die städtischen Funktionäre erlitten.¹⁵² Die Praxis ist über solche Hindernisse hinweggeschritten: der Schuldner, dem ja diese Gebühren zur Last fielen, ermächtigte den Gläubiger zur Selbsthilfe »ohne Rücksicht auf die entgegenstehenden Bestimmungen des Stadtrechts«.

Dass es in Trogir eine solche Bestimmung gegeben haben muss, und dass man sich auf diese Weise über sie hinwegsetzte, das lassen uns die Einträge der Notarsimbreviaturen erkennen: In 15 von Bonaventura Petri in das älteste erhaltene Imbreviaturbuch (1263—64) eingetragenen Urkunden verpflichtet sich der Schuldner, *non obstante capitulo vel consuetudine Tragurii* den Verkauf des Teiles seiner Güter als rechtsgültig anzuerkennen, den der Gläubiger bei nichttermingemäßer Schuldtilgung zur Befriedigung seines Anspruchs und zur Deckung seiner Auslagen durchführt.¹⁵³ Franciscus Anconitanus (1270/71) wählt meist¹⁵⁴ eine andere Fassung: der Schuldner ermächtigt jetzt ausdrücklich den

¹⁴⁹ Vgl. oben S. 337.

¹⁵⁰ Vgl. D. Bizzarri, *Il documento notarile guarentigato* (Genesi storica e natura giuridica), Torino 1932 (R. Università di Torino. Memorie dell'Istituto Giuridico, Ser. II, Memoria XVII); H. Planitz, *Der Schuldbann in Italien*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte LII, Germanist. Abt., Weimar 1932, S. 164—166.

¹⁵¹ Vgl. die Beispiele bei G. Salvioli, *Storia della procedura civile e criminale*, p. II, Milano 1927 (Storia del Diritto Italiano pubblicata sotto la direzione di P. del Giudice, vol. III, p. II), S. 635—637.

¹⁵² Das hat, an Hand der Bestimmungen der Ragusaner Statuten, deutlich gemacht Ivo Puhán, »Aptagi« dubrovačkog prava, *Istorisko-pravni zbornik*, god. II, sv. 3—4, Sarajevo 1950, S. 200—213.

¹⁵³ So ausdrücklich 1, (I), S. 26, nr. 57, S. 27, nr. 61, 62, S. 37, nr. 80, S. 38, nr. 93, S. 41, nr. 89, S. 45, nr. 96, S. 46, nr. 98, S. 52, nr. 109, S. 56, nr. 115, S. 57, nr. 118, S. 67, nr. 140, S. 79, nr. 166, S. 81, nr. 170, S. 82, nr. 172; Gleichbedeutend sind wohl die Bestimmungen, in denen die Genehmigung des Verkaufs nicht ausdrücklich erwähnt wird: 1, (I), S. 13, nr. 32, S. 31, nr. 70, S. 35, nr. 77, S. 39, nr. 123, S. 62, nr. 128, S. 72, nr. 151, S. 79, nr. 164.

¹⁵⁴ Vereinzelt wendet er eine derjenigen seines Vorgängers verwandte Formel an: 1, (III), S. 106, nr. 126, S. 110, nr. 32, S. 163, nr. 63.

Gläubiger, *sua propria auctoritate sine licentia aliqua curie vel mandato* sich aus seinem Vermögen zu befriedigen und verzichtet darauf, sich auf Gewohnheit, Statut oder *capitulare* der Stadt Trogir zu berufen.¹⁵⁵ Ähnlich formulieren die Verkaufserlaubnis auch Franciscus Angeli (1271 bis 1273)¹⁵⁶ und Siroctus Petri (1293—1294),¹⁵⁷ während Franciscus Benvenuti (1274—77 und 1287) zur Ausdrucksweise des Bonaventura Petri zurückkehrt,¹⁵⁸ die auch Nicolaus Palmerii (1290—92) anwendet;¹⁵⁹ in den Imbreviaturen des Notars Scorus (1278/79) pflegt der Schuldner dem Gläubiger ein bestimmtes Grundstück zu verpfänden und ihn zu dessen allfälligem Verkauf, ungeachtet der Bestimmungen des Stadtrechts, zu ermächtigen,¹⁶⁰ in zwei Fällen allerdings mit dem Vorbehalt, dass ein solcher Verkauf nach öffentlicher Feilbietung durch Ausrufer an den Meistbietenden zu erfolgen habe.¹⁶¹ Ein solcher Vorbehalt kommt vereinzelt auch in anderen Imbreviaturen vor, wobei die Einholung gerichtlicher Erlaubnis zur Feilbietung ausbedungen werden kann,¹⁶² während umgekehrt der Schuldner ausdrücklich auf die Feilbietung verzichten kann.¹⁶³ Eine solche Feilbietung einer Liegenschaft, wie sie vom Gericht auch zwecks Hereinbringung von ihm verhängter Bussen genehmigt werden konnte und dann vom Bussschuldner betrieben wurde,¹⁶⁴ konnte wegen Schulden an einen privaten Gläubiger von diesem wohl mit und ohne ausdrückliche Genehmigung des Gerichts, immer aber unter Inanspruchnahme des Gemeindebüttels durchgeführt werden.¹⁶⁵ Trotz dieses

¹⁵⁵ So 1, (III), S. 93, nr. 4, S. 99, nr. 13, S. 121, nr. 49, S. 123, nr. 52, (IV), S. 132, nr. 8, S. 133, nr. 10, S. 158, nr. 56, S. 167, nr. 72, S. 209, nr. 151, S. 217, nr. 164.

¹⁵⁶ So 1, (V), S. 248, nr. 53, S. 250, nr. 58, S. 251, nr. 59, S. 254, nr. 67, S. 263, nr. 85, 86, S. 264, nr. 87, (VI), S. 276, nr. 13, S. 277, nr. 15, S. 289, nr. 39, 40, S. 314, nr. 80, S. 321, nr. 92, S. 322, nr. 95, S. 327, nr. 103, S. 334, nr. 115, S. 337, nr. 120, S. 342, nr. 130, S. 344, nr. 135, S. 354, nr. 152, S. 356, nr. 157, S. 358, nr. 159, S. 366, nr. 175, S. 368, nr. 179, S. 370, nr. 185, S. 371, nr. 186, S. 372, nr. 188, S. 382, nr. 218, 220, S. 386, nr. 224, S. 392, nr. 235, S. 393, nr. 238, S. 404, nr. 295, S. 415, nr. 280, S. 419, nr. 288, S. 423, nr. 296, S. 424, nr. 298, S. 429, nr. 309, S. 430, nr. 313, S. 435, nr. 359, S. 462, nr. 375, S. 483, nr. 413, 414, S. 493, nr. 433, S. 498, nr. 455, S. 501, nr. 450, S. 502, nr. 452, S. 503, nr. 456.

¹⁵⁷ So 2, X, S. 312, nr. 8, S. 313, nr. 11, S. 327, nr. 37.

¹⁵⁸ So 2, I, S. 3, nr. 5, 8, S. 4, nr. 7, 9, S. 19, nr. 42, S. 22, nr. 47, S. 23, nr. 50, 51, S. 29, nr. 61, S. 31, nr. 66, S. 32, nr. 67, S. 34, nr. 74, S. 40, nr. 87, S. 41, nr. 89, S. 44, nr. 94, S. 52, nr. 114, S. 56, nr. 121, S. 84, nr. 181, 182, S. 88, nr. 188, S. 89, nr. 192, S. 92, nr. 200, S. 112, nr. 245, S. 114, nr. 248, II, S. 150, nr. 53, S. 159, nr. 72, S. 160, nr. 75, S. 163, nr. 83, S. 173, nr. 104, VII, S. 257, nr. 10, S. 258, nr. 13.

¹⁵⁹ So 2, IX, S. 271, nr. 9, S. 281, nr. 37, S. 283, nr. 41, S. 291, nr. 62, S. 296, nr. 72, S. 304, nr. 88.

¹⁶⁰ So 2, IV, S. 219, nr. 117, S. 229, nr. 150, anders S. 237, nr. 170.

¹⁶¹ 2, IV, S. 204, nr. 68 (*facta prius publica et sollempni subastacione per terram Traguriensem ecc. nec non obstante capitulis seu statutis ecc.*), S. 231, nr. 155 (*bagniri facere et vendere*).

¹⁶² 1, (IV), S. 214, nr. 158 (*dummodo cum voluntate curie faciat ipsam primo bandire*).

¹⁶³ 2, I, S. 27, 57 (*renuntians omni suo iuri tam incanti quam aliis omnibus et exceptionibus, renuntians capitulari civitatis Traguriensis aliquo seu consuetudine non obstante*).

¹⁶⁴ 1, (IV), S. 173, nr. 81.

¹⁶⁵ Vgl. einerseits 2, I, S. 12, nr. 25 (der Gläubiger hat mit Genehmigung des Gerichtes ein Grundstück des Schuldners in Besitz genommen und es

der Feilbietung innewohnenden Publizitätsmoments war mit ihrer Durchführung den Forderungen des Stadtrechts augenscheinlich nicht genüge getan: wohl aber war das der Fall, wenn der Schuldner sich verpflichtete, dem Gläubiger über den Erwerb des ihm bei nicht terminmässiger Schuldrückzahlung zufallenden Grundstücks eine Verkaufsurkunde *secundum consuetudinem civitatis Traguriensis* — d. h. jedenfalls unter Berücksichtigung des von uns erörterten Rechtsbrauchs — auszustellen.¹⁶⁶ Die Rechtsgültigkeit des Verkaufs des Schuldnerguts durch den Gläubiger will ja auch die von Bonaventura Petri angewandte Formel in erster Linie sichern; dasselbe Bestreben lässt eine Entscheidung des Stadtgerichts erkennen: die Konsuln von Trogir erklären selbst einen derartigen Verkauf für rechtsgültig — ungeachtet der Bestimmungen des Stadtrechts.¹⁶⁷ Der eigenmächtige Verkauf einer Schuldnerliegenschaft durch den Gläubiger konnte die Rechte der auf Grund des Näherrechts Anspruchsberechtigten gefährden: in diesem Umstand ist wohl eine der Wurzeln des — wie die uns vorliegenden Imbreviaturen zeigen, in der Zeit ihrer Entstehung von der Praxis schon überwundenen — Widerstandes der Stadtgewohnheit gegen eine Anerkennung der Schuldurkunde als Exekutionstitel zu erkennen.

Wie sehr diese Anerkennung in der Praxis sich durchzusetzen begann, beweist eine Eintragung, in welcher der Schuldner das Recht zur Besitzergreifung und zum Verkauf seiner Güter nicht nur dem Gläubiger, sondern auch dessen im Besitz der Schuldurkunde befindlichen Bevollmächtigten zuerkennt.¹⁶⁸ In einem andern Falle hat ein solcher Bevollmächtigter des Gläubigers *auctoritate sibi concessa tenore... instrumentorum* den Verkauf von Schuldnerliegenschaften durchgeführt,¹⁶⁹ die Schuldurkunde aber nicht dem Schuldner zurückgegeben: daraufhin beklagt sich der Schuldner beim Podestà, und dieser verbietet dem *examinator*, die vom Notar in seiner Anwesenheit aufgenommenen, aber augenscheinlich noch nicht »publizierten«, d. h. den Käufern jener Liegenschaften ausgehändigten Verkaufsurkunden für vollgültig zu erklären, einem der Käufer, den Kaufpreis an den Bevollmächtigten des Gläubigers auszuzahlen, ehe dieser die Schuldurkunde zurückgegeben hat.¹⁷⁰ Ein Vorgang, der die der Wertung der Schuldurkunde als Exekutionstitel innewohnende Gefahr eines Missbrauchs

bandiri lassen), 2, IV, S. 135, nr. 166 (das Gericht trägt dem Gläubiger auf, ein Grundstück des Schuldners *voce preconia publice per terram Traguriensem... bagniri faceret, ut est iuris, et poneret ad incantum*), andererseits 1, (VI), S. 306, nr. 68 (von einem durch den Gläubiger zwecks Schuldeinbringung verkauften Weinberg heisst es: *qua vinea pluries et pluries bandita et incantata in plathea Traguriensi fuit per Millorinum banditorem comunis Traguriensis*).

¹⁶⁶ 1, (VI), S. 372, nr. 189.

¹⁶⁷ 2, II, S. 136, nr. 23.

¹⁶⁸ 1 (VI), S. 504, nr. 457.

¹⁶⁹ 2, X, S. 314, nr. 13, S. 315, nr. 14. Es handelt sich dabei um die von dem Notar Siroctus Petri, dem Verfasser der Imbreviatur, selbst ausgefertigte Schuldurkunde, nicht etwa um die Bevollmächtigungsurkunde.

¹⁷⁰ 2, X, S. 320, nr. 22.

deutlich erkennen lässt, aber auch ein Licht auf die keineswegs sich in einer Kontrolle des Notars erschöpfende Funktion des Examinators wirft.

Nicht wenige unter den in die Trogirer Notarsimbreviaturen eingetragenen Schuldurkunden räumen dem Gläubiger, neben der ihm wieder unter Ausschaltung entgegenstehender Bestimmungen des Stadtrechts zugestandenem Befugnis zu eigenmächtigem Verkauf von Liegenschaften des Schuldners, das Recht der Festnahme des zahlungssäumigen Schuldners ein: es kann sich dabei um eine zusätzliche Sicherung für den Fall handeln, dass die Güter des Schuldners für eine Befriedigung des Gläubigers nicht ausreichen,¹⁷¹ es kann sich aber auch um die Auswirkung eines Misstrauens gegen die Zahlungsfähigkeit, Zuverlässigkeit und Redlichkeit des Schuldners handeln,¹⁷² zumal wenn der Kaufpreis für eine bewegliche Sache geschuldet wird.¹⁷³ In manchen Fällen ist die Ursache der Vertragsklausel nicht zu erkennen.¹⁷⁴ Auch diese Art der Selbsthilfe kann vom Stadtgericht für zulässig erklärt werden.¹⁷⁵

Wir wissen dank den ertragreichen Untersuchungen von Hans Planitz,¹⁷⁶ dass auch in Italien im 13. Jahrhundert die Festnahme des Schuldners vielfach mit der Vermögenspfändung konkurrierte, wenn sie auch dort dieser gegenüber im Zeichen der fortschreitenden Rationalisierung des schuldrechtlichen Verkehrs¹⁷⁷ allmählich in den Hintergrund trat. In Trogir waren, in der Zeit der Entstehung unserer Notarsbücher, Verkäufe von Unfreien durch ihre Eigentümer¹⁷⁸ nicht selten; in einem Fall wird ein Mädchen durch seine Eltern als Magd verkauft,¹⁷⁹ in einem anderen gibt der Schuldner dem Gläubiger eine Magd als Pfand,¹⁸¹ in einem dritten Fall erfolgt ein Tausch vom Mägen.¹⁸² In

¹⁷¹ So 1, (II), S. 90, nr. 5; s. IV, S. 189, nr. 25.

¹⁷² So 1, (III), S. 97, nr. 10 (der Schuldner hat durch Nachlässigkeit den Verlust der Schuldsumme verschuldet), S. 99, nr. 13 (die Schuldsumme stellt den vom Schuldner zu leistenden Ersatz für ein von ihm dem Gläubiger weggenommenes Pferd dar), S. 106, nr. 26 (Schuldner ist ein — augenscheinlich neu zugezogener — Schuhmacher aus Fermo), (IV), S. 198, nr. 28 (die Schuldner haben den Viehbestand des Gläubigers geschädigt), (VI), S. 190, nr. 42 (Gerichtsbeschluss; der zu Schadenersatz verurteilte Schuldner hat den Gläubiger festgenommen und als Knecht verkauft).

¹⁷³ So 1, (III), S. 123, nr. 52 (Kaufpreis für ein Pferd), (VI), S. 355, nr. 154, 155 (Kaufpreis für Wolle), S. 426, nr. 302 (Kaufpreis für Kleider).

¹⁷⁴ So 1, (V), S. 410, nr. 270.

¹⁷⁵ 1, (VI), S. 302, nr. 61 (bei nichtterminmässiger Leistung des Schadenersatzes wegen Pferdediebstahl).

¹⁷⁶ Der Schuldbann in Italien, a. a. O., S. 134—259.

¹⁷⁷ Planitz a. a. O., S. 259.

¹⁷⁸ Es handelt sich dabei augenscheinlich immer um Angehörige der Landbevölkerung des Trogirer Hinterlands.

¹⁷⁹ So 1, (I), S. 37, nr. 81, S. 190, nr. 112, (VI), S. 270, nr. 4, S. 334, nr. 116, S. 379, nr. 209, S. 394, nr. 239; 2, I, S. 74, nr. 162, S. 108, nr. 234, II, S. 164, nr. 84, S. 165, nr. 86, IV, S. 190, nr. 27, S. 202, nr. 59, S. 203, nr. 64, S. 213, nr. 97, S. 216, nr. 107, 108, S. 226, nr. 158.

¹⁸⁰ 2, IV, S. 201, nr. 56 (unter Vorbehalt des Loskaufsrechts durch die Eltern).

¹⁸¹ 2, IX, S. 286, nr. 48.

¹⁸² 2, IX, S. 290, nr. 59.

zahlreichen Dienstverträgen, durch die vielfach die Eltern¹⁸³ der Dienstnehmer diese, noch häufiger diese selbst¹⁸⁴ sich zu oft jahrelanger Knechtschaft verpflichten,¹⁸⁵ wird nicht selten den Dienstherrn die Befugnis eingeräumt, den Dienstboten, der seinen Dienstherrn bestiehlt oder verlässt, *sua auctoritate*, ohne Gerichtsverfahren, festzunehmen.¹⁸⁶ Die Festnahmeklausel findet sich auch in einem Dienstvertrag, in dem sich der Dienstnehmer verpflichtet, einem Schuhmachermeister ein Jahr lang »in seinem Handwerk« zu dienen;¹⁸⁷ augenscheinlich handelt es sich um ein Übereinkommen zwischen Handwerksmeister und -gesellen, das sich deutlich von den zahlreichen Handwerks-Lehrverträgen unterscheidet, die Aufnahme in die Notarsbücher¹⁸⁸ gefunden haben.¹⁸⁹ Auch

¹⁸³ So 1, (I), S. 2, nr. 4 (7 Jahre), (IV), S. 188, nr. 108 (9 Jahre); 2, I, S. 92, nr. 199 (16½ Monate), S. 93, nr. 201 (20 Jahre), S. 144, nr. 249 (12 Jahre), S. 118, nr. 256 (5 Jahre), II, S. 150, nr. 10 (25 Jahre), S. 138, nr. 27 (5 Jahre), S. 144, nr. 41 (8 Jahre), S. 173, nr. 105 (6 Jahre), IV, S. 217, nr. 111 (ohne Fristangabe), S. 225, nr. 136 (auf Lebenszeit der Dienstgeberin), S. 228, nr. 148 (ohne Fristangabe), S. 229, nr. 149 (30 Jahre), S. 237, nr. 168 (ohne Fristangabe), S. 242, nr. 185 (23 Jahre). Ihre *cosina germana* verdingt die Vertragschliessende 1, (I), S. 136, nr. 64 auf 9 Jahre.

¹⁸⁴ So 1, (I), S. 69, nr. 143 (4 Jahre), (II), S. 164, nr. 66 (5 Jahre), (VI), S. 271, nr. 6 und S. 304, nr. 64 (10 Jahre), S. 323, nr. 96 (5 Jahre), S. 342, nr. 131 (3 Jahre), S. 353, nr. 149 (2 Jahre), S. 392, nr. 237 (12 Jahre), S. 399, nr. 249 und S. 433, nr. 317 (3 Jahre), S. 437, nr. 324 und S. 444, nr. 340 (1 Jahr), S. 458, nr. 369 (20 Jahre); 2, I, S. 80, nr. 174 (4 Jahre), S. 113, nr. 246 (2 Jahre), II, S. 126, nr. 1 (10 Jahre), S. 151, nr. 57 (Mutter und Sohn, 16 bzw. 10 Jahre), nr. 58 (5 Jahre), S. 152, nr. 59 (4 Jahre), S. 155, nr. 66 (6 Jahre), S. 168, nr. 92 (ohne Fristangabe), S. 169, nr. 96 (10 Jahre), S. 172, nr. 102 (5 Jahre), IV, S. 208, nr. 81 (25 Jahre), S. 209, nr. 87 (6 Jahre), S. 218, nr. 113 (16 Jahre), S. 218, nr. 113 (20 Jahre), S. 238, nr. 173 (25 Jahre), VII, S. 258, nr. 14 (5 Jahre).

¹⁸⁵ In zwei Fällen verdingt der bisherige Dienstherr den Dienstnehmer weiter: 1, (VI), S. 339, nr. 123 (für den Rest seiner nicht angegebenen Dienstfrist); 2, II, S. 153, nr. 61 (auf 8 Jahre).

¹⁸⁶ 1, (IV), S. 164, nr. 66 heisst es ausdrücklich: *non obstante capitulo civitatis Traguriensis*.

¹⁸⁷ 1, (I), S. 68, nr. 142 (10. 4. 1264): *Raddovan filius Marini Ckarsi sua voluntate astrinsit et locavit se pacto cum magistro Petro Hungaro calçolario ad serviendum ei in dicta arte usque ad annum proxime venturum completum. Promittens ei pacto fideliter servire ei in dicta arte et facere ea que sibi preceperit in dicta arte bona fide; et non recedere ab eo sine sua voluntate. Et si aufugerit ab eo sine sua voluntate, debet ei restaurare omnes dies, quibus afuerit a dicto servitio; et liceat ipso magistro eum ubicumque invenerit capere pro suo pactuali et reducere ad servitium suum.* Ähnlich in dem Vertrag des gleichen Dienstnehmers mit einem andern Schuhmachermeister 1, (IV), S. 207, nr. 147 (19. 4. 1271).

¹⁸⁸ Augenscheinlich deshalb, weil in Trogir damals eine zunftmässige Organisation der Handwerker noch nicht soweit durchgebildet war, dass eigene Zunft-(Lade-)bücher geführt worden wären. Eine *consuetudo magistrorum civitatis Traguriensis*, bei Ablauf der Lehrzeit den Lehrlingen das nötige Handwerksgerät zu überlassen, wird erwähnt 1, (V), S. 239, nr. 36.

¹⁸⁹ Am zahlreichsten sind Lehrverträge für das Schuhmacherhandwerk, so 1, (I), S. 8, nr. 19 (7 Jahre), S. 17, nr. 40 (9 Jahre), S. 20, nr. 46 (7 Jahre), S. 41, nr. 88 (8 Jahre), S. 83, nr. 174 (12 Jahre), S. 85, nr. 179 (9 Jahre), (V), S. 239, nr. 36 (7 Jahre), (VI), S. 445, nr. 341 (7 Jahre), S. 469, nr. 390 (3 Jahre); 2, I, S. 60, nr. 131 (7 Jahre), S. 71, nr. 155 (8 Jahre), S. 82, nr. 177 (10 Jahre), IV, S. 193, nr. 37 (8 Jahre), S. 196, nr. 48 (7 Jahre); für das Schneiderhandwerk: 1, (I), S. 34, nr. 75 (5 Jahre), S. 78, nr. 163 (8 Jahre), (IV), S. 184, nr. 102 (ohne Fristangabe), S. 191,

sie werden meist von den Eltern der Lehrlinge abgeschlossen, in einem Fall¹⁹⁰ mit Genehmigung der Leibherren der unfreien Mutter des Lehrlings. In Ausdrucksweise und Inhalt stehen diese Lehrverträge den Dienstverträgen sehr nahe: auch sie begründen eine meist langjährige, schon wegen der Unterschiedlichkeit der Dauer dieser Lehrzeit augenscheinlich keineswegs in erster Linie auf die Erfordernisse der Handwerkslehre abgestimmte Dienstbarkeit des Lehrlings; auch in einem solchen Lehrvertrag wird dem Lehrherrn die Befugnis zur Festnahme des flüchtig werdenden Lehrlings eingeräumt.¹⁹¹

Die Lehrherren wie die Dienstherrn der Dienstverträge gewähren den Dienstnehmern Unterhalt und Bekleidung; die handwerkliche Unterweisung, die den Lehrlingen zuteil wird, tritt in den Lehrverträgen an die Stelle des Barlohns, der in den Dienstverträgen stets¹⁹² als einmalige Abfindung für die gesamte Dienstzeit festgesetzt wird, die bei Vertragsabschluss durch den Dienstherrn an den Vertragspartner, also vielfach an die Eltern des Dienstnehmers, ausgezahlt wird. Die Dienstleistung erscheint also durchweg als Abgeltung einer Geldsumme, deren Rückzahlung in bar die Empfänger augenscheinlich nicht durch Einräumung eines Pfandrechts an Liegenschaften gewährleisten konnten oder wollten.

Insofern steht der Dienstvertrag der Trogirer Notarsbücher dem Mietvertrag nahe, bei dem gleichfalls eine einmalige Zahlung an den Vermieter für die befristete Überlassung des Mietobjekts erfolgt.¹⁹³ Die Praxis, eine Darlehensaufnahme als Scheinverkauf einer Liegenschaft unter gleichzeitiger Ausbedingung des Rückkaufrechts für den Verkäufer bei Rückzahlung des Kaufpreises zu maskieren, die etwa in Siena im 12. Jahrhundert gang und gäbe war,¹⁹⁴ begegnet vereinzelt in den Eintragungen der Trogirer Notarsbücher.¹⁹⁵

Der Realkredit hat sich also in Trogir in der Zeit der Entstehung unserer Notarsbücher schon weitgehend zu einem selbständigen Institut des Wirtschaftslebens entwickelt; dabei bildet die zu eigenmächtigem Verkauf von Schuldnergut ermächtigende Schuldurkunde — trotz entgegenstehender Bestimmungen des Stadtrechts — die übliche Sicherung; der Schuldner, der Realkredit nicht in Anspruch nehmen kann oder

nr. 116 (3 Jahre), (VI), S. 327, nr. 104 (4 Jahre); 2, I, S. 53, nr. 116 (5 Jahre) für das Kürschnerhandwerk: 1, (VI), S. 279, nr. 20 (9 Jahre), S. 321, nr. 93 (8 Jahre), S. 377, nr. 205 (9 Jahre), S. 325, nr. 301 (9 Jahre); 2, IV, S. 217, nr. 110 (8 Jahre); für das Waffenschmied-Handwerk 1, (VI), S. 380, nr. 211 (4 Jahre).

¹⁹⁰ 1, (I), S. 85, nr. 179.

¹⁹¹ 1, (I), S. 17, nr. 40.

¹⁹² Mit Ausnahme der eben dadurch eine Sonderstellung einnehmenden handwerklichen Dienstverträge, vgl. oben Anm. 187.

¹⁹³ Si 1, (I), S. 19, nr. 44, S. 87, nr. 182, (IV), S. 172, nr. 80.

¹⁹⁴ Vgl. D. Bizzarri, *Il documento privato nel territorio senese durante il Medioevo*, Archivio Giuridico 4, S. XXVII (CXI), Modena 1934, S. 212.

¹⁹⁵ 1, (III), S. 116, nr. 40, (VI), S. 384, nr. 222. Nach 1, (V), S. 261, nr. 81 erfolgt ein Liegenschaftsverkauf, bei dem die Käufer für den Fall nicht termingemässer Zahlung des gestundeten Kaufpreisrestes dem Verkäufer die Liegenschaft selbst und den bereits gezahlten Teil des Kaufpreises überlässt, *non obstante capitulare civitatis Traguriensis*.

will, muss dem Gläubiger die Verfügung über seine Person oder die eines seiner Gewalt Unterworfenen zugestehen, entweder sofort, durch Verknechtung, oder durch Einräumung der Befugnis zu eigenmächtiger Festnahme, obgleich auch diese im Stadtrecht nicht vorgesehen ist.

Die Kodifikation des Trogirer Stadtrechts im Statut von 1322 verpflichtet das Stadtoberhaupt, den *comes*, dem Gläubiger bei Vorlage vollwertiger, d. h. von einem Notar ausgestellter, vom Examinator bekräftigter, Schuldurkunden die Exekution ohne Durchführung eines Gerichtsverfahrens zu bewilligen.¹⁹⁶ Die Befugnis zur Festnahme eines zahlungsunfähigen Schuldners wird nur dem auswärtigen Gläubiger zuerkannt,¹⁹⁷ während der einheimische Gläubiger augenscheinlich, falls er sich mit Hilfe der Schuldurkunde nicht befriedigen kann, nur durch ein Gerichtsverfahren die Festnahme des zahlungsunfähigen Schuldners und seine Anhaltung im Gemeindegefängnis auf Kosten des Gläubigers erreichen kann.¹⁹⁸ Hundert Jahre später mussten die Stadtväter gegen die »unangemessene« Gewohnheit vieler Schuldner Stellung nehmen, auch bei kleinen Schuldbeträgen den Gläubiger mit der Aufforderung abzuspeisen, er solle sich auf eigene Kosten aus dem Schuldnergut befriedigen, wodurch der Exekutionsbeamte eine Einbusse an den ihm zustehenden Gebühren erlitt.¹⁹⁹ Dadurch, dass diese Gebühren für Schuldbeträge bis zur Höhe von 20 *librae* festgesetzt werden, wird stillschweigend die Parteienvereinbarung über die eigenmächtige Exekution von Schuldanerkenntnissen über höhere Beträge als zulässig anerkannt.

3. Eine Eigentumsübertragung haben zum Inhalt, neben den von uns gewürdigten Verträgen über den Verkauf von Liegenschaften und Unfreien, die zahlreichen Urkunden über den Verkauf von Weinstöcken und Ölbäumen, die auf Grundstücken gepflanzt sind, die meist kirchlichen Anstalten,²⁰⁰ seltener der Stadt,²⁰¹ manchmal dem Käufer,²⁰² in anderen Fällen anderweitigen Eigentümern²⁰³ gehören. Nur bei Vorgängen der letztgenannten Art wird gelegentlich der Zustimmung des Grundeigentümers gedacht.²⁰⁴ Das Eigentumsrecht an Weinstöcken und Ölbäumen auf fremdem Grund kann Gegenstand des Tausches,²⁰⁵ der Verpfändung,²⁰⁶ der Mitgiftbestellung,²⁰⁷ der letztwilligen Verfüg-

¹⁹⁶ Statutum et reformationes civitatis Tragurii ed. Stroh al (vgl. oben Anm. 96), S. 19, Statutum lib. I, cap. 31, mit S. 22 f., cap. 40—42, S. 32, cap. 68.

¹⁹⁷ A. a. O., S. 19, lib. I, cap. 32.

¹⁹⁸ A. a. O., S. 19, lib. I, cap. 30 mit S. 21, cap. 38.

¹⁹⁹ Reformationum Tragurii lib. II, cap. 9, a. a. O. S. 221 (1425).

²⁰⁰ So 1, (I), S. 82, nr. 171, (IV), S. 147, nr. 35, S. 162, nr. 62, S. 179, nr. 92, S. 208, nr. 149, (VI), S. 277, nr. 16, S. 351, nr. 145, S. 359, nr. 161, S. 476, nr. 401; 2, I, S. 47, nr. 102, S. 50, nr. 108, S. 62, nr. 135, S. 65, nr. 140, II, S. 74, nr. 116, S. 81, nr. 176, S. 82, nr. 178 u. ö.

²⁰¹ So 1, (VI), S. 335, nr. 117, S. 496, nr. 446; 2, I, S. 64, nr. 139 u. ö.

²⁰² So 1, (I), S. 42, nr. 90, (VI), S. 327, nr. 105, S. 397, nr. 145; 2, I, S. 27, nr. 58 u. ö.

²⁰³ So 1, (IV), S. 132, nr. 7, S. 191, nr. 115, (VI), S. 361, nr. 182 u. ö.

²⁰⁴ So 1, (IV), S. 147, nr. 34, (VI), S. 388, nr. 225.

²⁰⁵ So 1, (I), S. 45, nr. 97, (IV), S. 201, nr. 135.

²⁰⁶ So 2, IV, S. 210, nr. 91.

²⁰⁷ So 1, (VI), S. 355, nr. 153; 2, I, S. 74, nr. 161.

ung²⁰⁸ sein. Nur vereinzelt wird in diesem Zusammenhang die dem Grundeigentümer zustehende, vom Eigentümer der Weinstöcke und Ölbäume zu leistende Abgabe erwähnt, das *agriticum*²⁰⁹ oder *terraticum*.²¹⁰

Gelegentlich begegnen uns diese Bezeichnungen²¹¹ auch in den zahlreichen Pachtverträgen der Trogirer Notarsbücher: sie haben durchweg die Verpachtung von Weinbergen bzw. von Weinstöcken und Ölbäumen auf fremdem Grund²¹² zum Inhalt und sehen dabei vielfach die Neuanlage von Weinbergen auf erst urbar zu machendem Lande vor. In diesem Falle zahlt üblicherweise der Verpächter dem Pächter im Vorhinein eine entsprechend dem Ausmass des mit Weinstöcken zu besetzenden Landes festgesetzte Geldsumme.²¹³ In anderen Fällen tritt an die Stelle dieser Zahlung die Überlassung der Hälfte des in Kultur zu nehmenden Landes nach seiner Besetzung mit Weinstöcken.²¹⁴ Es handelt sich hier augenscheinlich um eine jüngere Spielart des Instituts, dessen ältere Erscheinungsform wir in dem Sondereigentum an Weinstöcken und Ölbäumen kennen gelernt haben und das in der Begründung eines zwischen dem Eigentümer des Bodens und dem Beschaffer und Pflanzeur und Betreuer der Weinstöcke geteilten Eigentum besteht. Die ältere Praxis hatte, vermutlich, um dem Grundsatz der Unveräusserlichkeit kirchlichen Landeigentums, aber auch den Normen des Näherrechts²¹⁵ Rechnung zu tragen, in der Loslösung des Eigentums an Weinstöcken und Ölbäumen einen Weg zu diesem Ziel gefunden, während die jüngere Rechtsübung unbedenklich dem Winzer das Eigentum an einem Teil des von ihm urbar gemachten Bodens einräumt — wenn er nicht mit Geld abgefunden werden kann. Jedenfalls spiegeln die Eintragungen der Trogirer Notarsbücher ein Kapitel der Entstehungsgeschichte des dalmatinischen Kolonats wieder: bis in die jüngste Zeit war ja die Frage umstritten, ob zwischen Grundherren und Kolonen in Dalmatien ein reines Pachtverhältnis oder eine gesellschafts- bzw. miteigentumsartige Rechtsbeziehung bestanden hat.²¹⁶

Die Pacht- und Winzereiverträge verpflichten in ihrer grossen Mehrzahl den Winzer, die Hälfte des Ertrages an den Verpächter abzu-

²⁰⁸ So 1, (VI), S. 366, nr. 177.

²⁰⁹ So 1, (II), S. 90, nr. 6 (Erbchaftsteilung), (III), S. 108, nr. 29, (IV), S. 201, nr. 135 mit S. 203, nr. 139, (VI), S. 388, nr. 229.

²¹⁰ So 1, (I), S. 54, nr. 112, (IV), S. 162, nr. 61; 2, I, S. 31, nr. 65, S. 62, nr. 135, S. 74, nr. 161, S. 100, nr. 217, S. 107, nr. 231, IV, S. 188, nr. 21, IX, S. 274, nr. 17, S. 280, nr. 32, X, S. 311, nr. 6.

²¹¹ *Agraticum*: 1, (VI), S. 411, nr. 274, S. 420, nr. 291, S. 470, nr. 391; 2, IX, S. 269, nr. 7. — *Terraticum*: 1, (IV), S. 145, nr. 30, S. 179, nr. 91.

²¹² So 1, (I), S. 25, nr. 53, (VI), S. 470, nr. 391.

²¹³ So 1, (III), S. 64, nr. 135, S. 119, nr. 46, S. 128, nr. 62 u. ö.

²¹⁴ So 1, (VI), S. 407, nr. 265, 266, S. 420, nr. 291, S. 493, nr. 434; 2, IV, S. 177, nr. 3, S. 218, nr. 115.

²¹⁵ An die Intauschgabe von »einem Schritt Landes« bei Kaufverträgen erinnert der Vorgang 2, I, S. 100, nr. 216: — bei der Verpachtung eines Weinbergs wird bestimmt: habere debet ecclesia sancte (!) Čacharie (deren Grundeigentum vorher nicht erwähnt worden ist) pro terratico pasum unum terre quod est ibi.

²¹⁶ Vgl. C. de Pellegrini-Danielli, Sulla colonia dalmata, p. I, Zara 1896; H. Mayr, Das dalmatinische Kolonat, Wien 1911.

führen.²¹⁷ Hinsichtlich seiner Verpflichtungen in der Rebenpflege verweisen sie durchweg auf die gute Gewohnheit der Stadt Trogir;²¹⁸ diese wird auch ständig als massgebend bezeichnet für die augenscheinlich allgemeingültige besondere Rechtsübung bei Krankheit des Winzers, Hungersnot oder Krieg,²¹⁹ die jedenfalls in einer vorübergehenden Herabsetzung der Leistungen des Winzers bestanden haben muss. In zwei Fällen²²⁰ verpflichten sich die Vertragschliessenden zur Einhaltung der Vertragsbestimmungen *sub pena, que in capitulari comunis Traguriensis continetur*. Solche Strafandrohungen, die sich in erster Linie gegen nachlässige Winzer, in zweiter Linie gegen Weinbergseigentümer richten, die ihren Winzern den vereinbarten Lohn nicht zahlen, haben in das Trogirer Statut von 1322 Aufnahme gefunden.²²¹ In der Bestimmung, dass bei Auflösung des Winzerei-Verhältnisses das Eigentum an den im Weinberg gepflegten Bäumen dem Grundeigentümer zusteht,²²² klingt in dem Statut der Rechtszustand nach, den die Notarsbücher deutlich widerspiegeln.

4. Unter den sonstigen Verträgen sachen- und obligationenrechtlichen Inhalts in den Trogirer Notarsbüchern verdienen die zahlreichen Einträge, die sich auf die Gründung, den Betrieb und die Auflösung von Handelsgesellschaften beziehen,²²³ besondere Beachtung. Ihre Würdigung könnte nur unter Heranziehung und Verwertung der reichen Literatur über das Handelsgesellschaftswesen der Städte Dalmatiens²²⁴ und Italiens²²⁵ erfolgen und würde die dieser Abhandlung gezogenen Grenzen überschreiten. Hier mag der Hinweis gestattet sein, dass sie, ebenso wie die vielen in die Notarsbücher eingetragenen Bestellungen von Bevollmächtigten,²²⁶ einen Einblick in die von den Trogirer Geschäftsleuten gepflegten Handelsbeziehungen ermöglichen: beachtenswert ist, dass neben dem stets regen Verkehr mit den dalmatinischen Nachbarstädten

²¹⁷ Diese Leistung kann, wenn der Verpächter selbst Eigentümer des Pachtgrundes ist, als *agratum* bzw. *terraticum* bezeichnet werden; 1, (VI), S. 435, nr. 321 ist *dare ad terraticum* gleichbedeutend mit Verpachtung (eines mit Weinstöcken zu besetzenden Grundstücks). Ist der Verpächter nicht selbst Grundeigentümer, so fließt das *agratum* bzw. *terraticum* meist in der Höhe eines Viertels des Ertrages dem ursprünglichen Grundeigentümer zu.

²¹⁸ So 1, (I), S. 25, nr. 53, S. 26, nr. 58, (III), S. 64, nr. 135 u. ö.

²¹⁹ So 1, (III), S. 104, nr. 22, S. 119, nr. 46, S. 128, nr. 62, (IV), S. 137, nr. 18.

²²⁰ 1, (III), S. 104, nr. 22, S. 128, nr. 62.

²²¹ Statutum Tragurii ed. Stroh al, S. 79—82, lib. II, cap. 71—79.

²²² A. a. O., S. 81, cap. 75.

²²³ So 1, (I), S. 26, nr. 59, S. 31, nr. 70, S. 56, nr. 115, S. 86, nr. 180, (III), S. 94, nr. 5, S. 119, nr. 30, (IV), S. 176, nr. 86, S. 181, nr. 95, S. 185, nr. 103, S. 212, nr. 156, (V), S. 259, nr. 78, (VI), S. 292, nr. 46, S. 349, nr. 145 u. ö.

²²⁴ Vgl. G. Čremošnik, Naša trgovačka društva u srednjem veku, Glasnik Zem. Muzeja XXXVI, 1924, S. 69—82.

²²⁵ Vgl. die Literaturübersicht bei G. Luzzatto, Storia economica d'Italia, vol. I, Roma 1949 (Biblioteca Storica XX), S. 344 f.

²²⁶ So 1, (I), S. 27, nr. 60, S. 23, nr. 63 u. ö. Eine Vollmacht-Ausstellung 2, I, S. 50, nr. 110 erfolgt, weil der Vollmachtgeber *vellet ad licterarum studium proficisci*.

Split,²²⁷ Šibenik²²⁸ und Zadar,²²⁹ dem gelegentlichen mit Dubrovnik,²³⁰ Kotor²³¹ und dem Holzexporthafen Senj (Zengg),²³² Fernhandelsbeziehungen nicht nur mit Venedig²³³ und der Mark Ancona,²³⁴ sondern, seit 1274, auch mit Apulien²³⁵ gepflegt werden: es ist das eine Auswirkung der auf die Erwerberung Dalmatiens, Kroatiens und Ungarns gerichteten Politik Karls von Anjou, ein Vorspiel der Herrschaft seines Hauses in diesen Ländern.²³⁶

5. Unter den Urkunden personenrechtlichen Inhalts stehen die Freilassungserklärungen im Vordergrund: die Freilassung von unfreien Knechten und Mägden erfolgt meist entgeltlich: das Loskaufgeld wird von dem Freizulassenden selbst,²³⁷ von dem Bruder²³⁸ oder dem Bräutigam²³⁹ der Magd oder von Dritten²⁴⁰ entrichtet. Ein Vater kauft seine Tochter durch Intauschgabe einer andern Magd frei.²⁴¹ Unentgeltliche Freilassungen erfolgen zum Nutzen des Seelenheils des Freilassenden²⁴² oder auf Grund letztwilliger Verfügungen.²⁴³ In einem Fall ist die Wirkung der Freilassung an die Bedingung geknüpft, dass die Freigelassene sich nicht in Trogir aufhält.²⁴⁴ Sie entstammt augenscheinlich

²²⁷ Vgl. 1, (III), S. 100, nr. 15, (VI), S. 378, nr. 208, S. 479, nr. 406; 2, II, S. 126, nr. 5, S. 143, nr. 39, IX, S. 268, nr. 5.

²²⁸ Vgl. 1, (IV), S. 138, nr. 19, (VI), S. 293, nr. 47, S. 440, nr. 332; 2, II, S. 135, nr. 21, S. 136, nr. 22.

²²⁹ Vgl. 1, (I), S. 52, nr. 110, S. 60, nr. 125, S. 73, nr. 154, (VI), S. 381, nr. 216, S. 388, nr. 228, S. 491, nr. 431; 2, I, S. 63, nr. 138, S. 116, nr. 251, II, S. 125, nr. 4, S. 143, nr. 39, S. 158, nr. 70, S. 163, nr. 82.

²³⁰ Vgl. 1, (VI), S. 474, nr. 389.

²³¹ Vgl. 1, (VI), S. 251, nr. 60; 2, I, S. 67, nr. 145.

²³² Vgl. 1, (VI), S. 274, nr. 10, S. 296, nr. 51, S. 496, nr. 442 mit S. 506, nr. 442.

²³³ Vgl. 1, (I), S. 50, nr. 105, 106, S. 72, nr. 152, S. 92, nr. 172, S. 85, nr. 178 u. ö.

²³⁴ Vgl. oben Anm. 102.

²³⁵ Vgl. 2, I, S. 108, nr. 235; II, S. 134, nr. 19, IV, S. 205, nr. 71, dazu 2, II, S. 151, nr. 57, S. 152, nr. 59: Rubertus de Casandra nimmt Diensthofen für seinen Haushalt in Barletta auf.

²³⁶ Vgl. dazu schon Giovanni Lucio, *Memorie storiche di Tragurio Venetia 1673*, S. 92 ff., und besonders Fr. Carabellense, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari 1911 (Commissione provinciale di Archeologia e Storia Patria, Documenti e Monografie, vol. X), S. 153—170.

²³⁷ 1, (IV), S. 196, nr. 125, (V), S. 255, nr. 68; 2, I, S. 77, nr. 168. In dem Fall 1, (VI), S. 430, nr. 312 wird von dem Freigelassenen und seinem bisherigen Leihherrn die früher mit beiden aufgenommene Notarsurkunde »vernichtet«: augenscheinlich handelt es sich um die Beendigung einer durch Selbstvernechtung geschaffenen Unfreiheit.

²³⁸ 1, (I), S. 46, nr. 99.

²³⁹ 1, (VI), S. 430, nr. 313; der Notar erwähnt die anschliessend an die Freilassung durch Ringgabe erfolgte Trauung.

²⁴⁰ 1, (IV), S. 135, nr. 15 mit S. 136, nr. 16, S. 167, nr. 71 mit nr. 72.

²⁴¹ 2, I, S. 94, nr. 208. Freikauf durch Intauschgabe einer Magd von seiten eines Dritten 2, IX, S. 290, nr. 59.

²⁴² 1, (III), S. 113, nr. 36, S. 126, nr. 58, (VI), S. 368, nr. 181; 2, I, S. 81, nr. 175, IX, S. 282, nr. 39.

²⁴³ 1, (IV), S. 157, nr. 54 (doch müssen sich die Kinder der Freigelassenen, trotzdem deren Freilassung sich auf sie erstrecken soll, nochmals von einem Dritten freikaufen lassen, das. S. 167, nr. 71, 72), (VI), S. 329, nr. 108.

²⁴⁴ 2, I, S. 110, nr. 240.

dem ländlichen Hinterland der Stadt, in dem kroatisches Gewohnheitsrecht gilt, das, wie wir aus einer Freilassungsurkunde erfahren, eine symbolische Gegenleistung für die Freilassung vorsieht.²⁴⁵ Wie sehr sich demgegenüber die italienischen Notare in Trogir als Wahrer römischer Rechtstradition fühlen, zeigt sich darin, dass sie gelegentlich die Bestimmungen der Freilassungsurkunden, die dem Freigelassenen volle Handlungs- und Bewegungsfreiheit zusichern, durch den auch bei ihren Kollegen im Mutterland beliebten Zusatz, der Freigelassene solle alle Rechte eines freigeborenen römischen Bürgers genießen,²⁴⁶ ausschmücken.²⁴⁷

6. In der Reihe der Urkunden familienrechtlichen Inhalts verdienen die zahlreichen Emanzipationen Beachtung, durch die Väter²⁴⁸ oder verwitwete Mütter²⁴⁹ ihren Söhnen volle Verfügungsgewalt über das selbst-erworbene Vermögen einräumen, zunächst um dieses gegen Ansprüche von Geschwistern nach dem Tode des Familienoberhaupts zu sichern.²⁵⁰ Umgekehrt kann ein wegen Abwesenheit²⁵¹ oder Streits mit den Eltern²⁵² aus der Familiengemeinschaft ausgeschiedener Sohn in diese wieder aufgenommen werden und damit seinen Anspruch auf ein zukünftiges Erbteil zurückerlangen.

Im ehelichen Güterrecht herrscht in Trogir, nach dem Ausweis der Notarsbücher, das römisch-rechtliche Dotalsystem: der Brautvater pflegt vor oder bei der Eheschliessung dem zukünftigen Schwiegersohn die Mitgift in Geld,²⁵³ Liegenschaften,²⁵⁴ Weinstöcken²⁵⁵ oder Vieh²⁵⁶ aus-

²⁴⁵ 1, (III), S. 113, nr. 36: Bollissca Dobroselai und seine Gattin Dobra gewähren um ihres Seelenheils willen ihrer Magd Perviça, der Tochter ihrer Magd Stana und des Radobert, die Freiheit; et ad maiorem huius rei cautelam et firmitatem dedit dictus Radobert in concambium seu in besuettum (vgl. die oben Anm. 127, 128 angeführte Literatur) dicto Bollisce unam diprohidem (= diploidem, ein Kleidungsstück) secundum patrie consuetudinem.

²⁴⁶ Vgl. dazu P. S. Leicht, La formula dei *cives romani* nelle manumissione medievale, im Dezemberheft 1930 der Zeitschrift »Roma«, zitiert bei demselben, La formula d'affrancazione dei coloni nel periodo bolognese e i suoi antecedenti, Studi di Paleografia e Diplomatica in onore di Vincenzo Federici, Firenze 1945, S. 143—156.

²⁴⁷ 1, (I), S. 46, nr. 99; (VI), S. 368, nr. 181; 2, IX, S. 290, nr. 59. Ebenso in dem Gerichtsbeschluss über die Anerkennung des Freiheits-Status eines Mädchens, das von dem Sohn seiner ehemaligen Leibherrin als unfreie Magd in Anspruch genommen wird; 2, VII, S. 254, nr. 7.

²⁴⁸ So 1, (IV), S. 203, nr. 138, (V), S. 249, nr. 55, (VI), S. 280, nr. 21, S. 400, nr. 250, S. 426, nr. 303, S. 438, nr. 327, S. 506, nr. 463.

²⁴⁹ So 1, (II), S. 89, nr. 2, (III), S. 124, nr. 54, (VI), S. 326, nr. 101, S. 348, nr. 141, S. 360, nr. 163, S. 474, nr. 398, S. 502, nr. 453; 2, I, S. 46, nr. 99, S. 49, nr. 107, IV, S. 207, nr. 77.

²⁵⁰ Vgl. über den römisch-rechtlichen Ursprung der Emanzipation volljähriger Kinder Solmi, Storia del diritto italiano³, S. 320 f.

²⁵¹ 1, (I), S. 32, nr. 72.

²⁵² 1, (IV), S. 147, nr. 36, S. 205, nr. 143.

²⁵³ So 1, (I), S. 10, nr. 24, S. 51, nr. 107, 108, (III), S. 107, nr. 27, (VI), S. 288, nr. 38, S. 454, nr. 360, S. 455, nr. 361; 2, I, S. 40, nr. 85 u. ö.

²⁵⁴ So 1, (VI), S. 288, nr. 38.

²⁵⁵ So 1, (I), S. 40, nr. 87.

²⁵⁶ So 1, (III), S. 102, nr. 18.

zuhändigen, oft unter dem Hinweis, dass diese Zuwendung *super partem*, d. h. ohne Einrechnung in das künftige Erbteil der Braut, erfolgt. Die Rechtsübung, *quod pater et mater possunt maritare filias suas cum bonis, que sibi dare volunt*, muss vor 1275 durch ein *capitulare* der Stadt Trogir anerkannt worden sein.²⁵⁷ Eine entsprechende Bestimmung enthält auch das Statut von 1322.²⁵⁸ Die gelegentlich²⁵⁹ als *maritacium* bezeichnete Mitgift fällt bei Auflösung der Ehe, falls aus ihr keine Erben hervorgegangen sind, an die Brauteltern bzw. deren Erben zurück: das wird einmal als *bona consuetudo Dalmatie* bezeichnet.²⁶⁰

Als der Gewohnheit der Stadt Trogir entsprechend qualifizieren die Notarsbücher ein Institut des ehelichen Güterrechts, das zum mindesten in seiner Bezeichnung, *ingannatio*²⁶¹ bzw. *excannatio*²⁶² eine Besonderheit des Trogirer Stadtrechts zu bilden scheint: es handelt sich um die Abfindung, die der Witwe, die, solange sie im Witwenstande verbleibt, den Niessbrauch an dem von ihrem Gatten hinterlassenen Vermögen hat, gebührt, wenn sie eine neue Ehe eingeht. Das Trogirer Statut von 1322 setzt die Höhe der *ingannatio* mit 50 *librae* fest²⁶³ und dieser Betrag wird auch dreimal in den zehn Eintragungen der Notarsbücher genannt, in denen das Institut Erwähnung findet; fünf Einträge setzen die der Stadtgewohnheit bzw. einem Kapitel des Stadtrechts entsprechende Höhe der Abfindung als bekannt voraus — in einem Falle unter Hinweis auf eine Sonderregelung für »arme Menschen«, die wiederum im Statut von 1322 ihren Niederschlag gefunden hat.²⁶⁴

Die Notare haben augenscheinlich den Namen des Instituts mit ital. *ingannare* »täuschen« in eine Beziehung gebracht, die kaum seiner wirk-

²⁵⁷ Am 3. 8. 1275, 2, I, S. 220, nr. 102, verlangen in *curia Traguriensi* die Söhne des Petrus (Gracie) die Anrechnung der ihrer Schwester Maria bei ihrer Verheiratung durch ihren Vater angewiesenen Mitgift in ihr Erbteil; die Beklagte verweigert diese Anrechnung unter Berufung auf das im Text erwähnte *capitulare*. Daraufhin erklären die Kläger, dieses sei erst nach der Verheiratung ihrer Schwester erlassen worden. Aus dem Testament des Petrus Gracie vom 10. 1. 1272, 1, (VI), S. 286, nr. 34, ist nicht ersichtlich, ob Maria zur Zeit seiner Errichtung schon verheiratet war.

²⁵⁸ Statutum Tragurii ed. Stroh al, S. 105, lib. III, cap. 8.

²⁵⁹ 2, I, S. 220, nr. 102, IX, S. 281, nr. 36, 37.

²⁶⁰ 2, I, S. 28, nr. 60.

²⁶¹ So 1, (VI), S. 308, nr. 71 (auf S. 310; 50 *librae*), S. 324, nr. 99 (ein Grundstück), S. 385, nr. 223 (*ingannationem secundum formam capituli Traguriensis*), S. 445, nr. 342; 2, I, S. 117, nr. 254 (50 *librae et omnes pannos sue persone*), S. 118, nr. 255 (dgl.), III, S. 175, nr. 3 (ein um 20 *librae* gekauftes Grundstück), IV, S. 196, nr. 47 (*tantum de bonis... pro incannacone secundum usum et consuetudinem civitatis Traguriensis*).

²⁶² So 2, I, S. 6, nr. 13 (*pro excannatione secundum consuetudinem civitatis Traguriensis pauperum hominum; pro qua excannatione soll ein Hausgrundstück verkauft werden*), S. 41, nr. 90 (auf S. 42: *exgannationem secundum consuetudinem civitatis Traguriensis*), S. 83, nr. 180 (auf S. 84).

²⁶³ Statutum Tragurii ed. Stroh al, S. 108, lib. III, cap. 14.

²⁶⁴ A. a. O.: Si quis pauper sine testamento decederet... habeat (sc. uxor) de bonis illius, si alteri viro nubere voluerit, secundum possibilitatem bonorum ipsius in provisionem et determinationem curie.

lichen Entstehung entsprechen kann.²⁶⁵ Die wegen der Seltenheit ihres Vorkommens wohl als älter zu betrachtende Wortform *excamnatio* lässt eine Gleichsetzung mit *exscamnatio* »Entschemelung, Entstuhlung« möglich erscheinen: es würde sich dabei um eine bildhafte Bezeichnung zunächst des Vorganges handeln — die Witwe, die wieder heiratet, wird aus dem Witwenstuhl verdrängt — die dann auf die anlässlich dieses Vorgangs fällige Leistung übertragen worden wäre.²⁶⁶ Sowohl die Entstehung des Wortes wie die des Instituts bedarf weiterer Untersuchung.²⁶⁷

7. Letztwillige Verfügungen werden von den Notaren regelmässig im Hause des Testators in Gegenwart des Examinators und von zwei oder drei Zeugen aufgenommen.²⁶⁸ In einzelnen Fällen tragen die Notare eine wörtliche Gleichschrift der Testaments-Urkunde mit Invokation, ausführlicher Datierung und Arenga in die Imbreviatur ein.²⁶⁹ Es handelt sich dabei um letztwillige Verfügungen, deren Aufbau und Inhalt — ebenso wie bei der Mehrzahl der Testamente, die, gleich den Vertragsurkunden, von den Notaren zwar unter Aufnahme ihres vollständigen Inhalts, aber mit Weglassung oder Kürzung des Protokolls und Eschatokolls in die Imbreviaturen eingetragen werden — in erster Linie durch das Bedürfnis des Testators, für das Heil seiner Seele umfassende Fürsorge zu treffen, bestimmt ist. Die Reihe der Zuwendungen, die diesem Zweck dienen sollen, wird meist durch ein Vermächtnis an den Bischof — nicht selten mit dem Zusatz: »falls er bei meinem Begräbnis die Messe liest« — eröffnet; es folgen regelmässig Vermächtnisse für die an dem Begräbnis teilnehmenden Kleriker und den als *appatrinus*, *appatratu*

²⁶⁵ Nach W. Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1911, S. 331, nr. 4416 ist die Grundbedeutung von ital. *ingannare*: durch Nachahmung (etwa der Tierstimme beim Locken von Haustieren) täuschen.

²⁶⁶ Derart gebildete Bezeichnungen für die Morgengabe erwähnt Franz Brandileone, Studi preliminari sullo svolgimento storico dei rapporti fra coniugi in Italia, Archivio Giuridico N. S. V (LXIV), Modena 1901, H. 2, S. 75–77 (in dem Wiederabdruck in Brandileone, Scritti di Storia del Diritto Privato Italiano, I, Bologna 1931, S. 311–313): *basaticum* oder *basatura* »Gabe für den ersten Kuss« in Süditalien, *antelectum* »Gabe vor dem Ehebett«, *dis-montadura*, *descensura* »Gabe beim Absitzen vom Pferd (vor dem Hause des Ehemanns)« in Friaul. Auch griech. *θεώρετρον* (vgl. folgende Anm.) bezeichnet zunächst »die beim (ersten) Erblicken (des unverhüllten Antlitzes) der Frau geleistete Gabe«.

²⁶⁷ Eine der Witwe im Falle der Wiederverheiratung verbleibende Abfindung aus dem Mannesgut in bestimmter Höhe ($\frac{1}{12}$ der Mitgift) kennt ein Gesetz in griechischer Sprache, das in der handschriftlichen Überlieferung mit einem griechisch abgefassten Gesetz König Rogers von Sizilien aus dem Jahre 1150 verbunden erscheint, vgl. Brandileone, Frammenti di legislazione normanna e di Giurisprudenza bizantina nell'Italia meridionale, Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, a. 1886, S. 281 (in dem Wiederabdruck Brandileone, Scritti I, S. 83 f.). Die Abfindungssumme trägt hier den ursprünglich die Morgengabe bezeichnenden Namen *θεώρετρον*.

²⁶⁸ Nur 1, (I), S. 62, nr. 129, 130, mit S. 63, nr. 131 wird eine letztwillige Verfügung auf Grund der Aussage zweier Zeugen eingetragen, jedoch wird die Ausfertigung eines Testaments nicht erwähnt.

²⁶⁹ So 1, (I), S. 3, nr. 9, S. 43, nr. 93, (VI), S. 308, nr. 71; 2, I, S. 117, nr. 254.

u. ä., einmal²⁷⁰ auch als *pater spiritualis* bezeichneten Beichtvater²⁷¹ des Testators,²⁷² häufig solche für das Domkapitel und verschiedene Klöster in Trogir,²⁷³ in deren einem der Testator vielleicht begraben zu werden wünscht,²⁷⁴ endlich für Seelenmessen;²⁷⁵ seltener sind Vermächtnisse an Bruderschaften,²⁷⁶ zugunsten der Armen der Stadt,²⁷⁷ für den Loskauf von Unfreien²⁷⁸ oder Gefangenen.²⁷⁹ Alle diese Zuwendungen bedürfen eines Ausführungsorgans: die Einsetzung von Kommissaren, d. h. Testamentvollstreckern,²⁸⁰ fehlt nur in wenigen Testamenten: sie ist um so notwendiger, wenn der Testator etwa die Wiedergutmachung von ihm begangenen Unrechts durch Restitution der *male ablata* vorsieht²⁸¹ --

²⁷⁰ 2, IV, S. 236, nr. 167.

²⁷¹ Dass es sich um einen solchen — und nicht etwa um einen Taufpaten des Testators — handelt, machen zunächst die zahlreichen Fälle wahrscheinlich, in denen die Testamente den Namen des *appatrinus* bzw. *appatratu*s nicht nennen. Die Bezeichnung *pater spiritualis* ist in Split bekannt (vgl. 1226, CD. III, S. 260, nr. 232), in Dubrovnik allgemein gebräuchlich (vgl. den Index zu *Mon. hist. Rag.* 1, s. v.). Die Erwähnung eines geistlichen *patrinus* — wie die des Bischofs — in der Reihe der Empfänger den Seelgeräten in dem um 1368 entstandenen *Artis notariae speculum* des Leo Speluncanus bezeichnet Fr. Brandileone, *I lasciti per l'anima e la loro trasformazione*, Memorie del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, vol. XXVIII, no. 7, Venezia 1911, S. 33 (in dem Wiederabdruck, Brandileone, *Scritti* I, S. 402 f.) als Neuerung des 14. Jahrhunderts. — Die Gestalt des *pater spiritualis* bzw. (*ap*)*patrinus* bedarf der Untersuchung hinsichtlich ihrer Verbreitung und eines allfälligen Zusammenhangs mit dem byzantinischen *πνευματικός*.

²⁷² Diese drei Elemente begegnen in der Mehrzahl der durch die Fürsorge für das Seelenheil bestimmten Testamente, so 1, (VI), S. 174, nr. 83, S. 194, nr. 123, (V), S. 225, nr. 10, (VI), S. 286, nr. 34, S. 308, nr. 71, S. 317, nr. 87, S. 324, nr. 99, S. 325, nr. 100, S. 319, nr. 107, S. 357, nr. 158, S. 366, nr. 177, S. 385, nr. 223, S. 398, nr. 248, S. 464, nr. 379; 2, I, S. 45, nr. 98, II, S. 152, nr. 60, S. 155, nr. 67, VII, S. 251, nr. 4, X, S. 316, nr. 15.

²⁷³ So, ausser in der Mehrzahl der in den vorangehenden Anm. angeführten Urkunden, auch 1, (I), S. 3, nr. 9, S. 43, nr. 93, S. 48, nr. 101 (auch für auswärtige Klöster, u. a. in Zadar, Padua und der Mark Ancona), S. 53, nr. 111, S. 67, nr. 141, S. 84, nr. 175, (IV), S. 139, nr. 20, S. 160, nr. 58, S. 213, nr. 157; 2, I, S. 6, nr. 13, S. 26, nr. 55, S. 54, nr. 118, S. 117, nr. 254, S. 122, nr. 264, IV, S. 195, nr. 45, S. 236, nr. 167. Klöster in Split werden 1, (VI), S. 308, nr. 71, Klöster in Split und Zadar das. S. 357, nr. 158 als Vermächtnisnehmer genannt.

²⁷⁴ So 1, (IV), S. 139, nr. 20, S. 194, nr. 23, S. 210, nr. 153, S. 211, nr. 154, S. 216, nr. 161

²⁷⁵ Deren Zahl, falls sie angegeben wird, 3, 300 oder 1000 betragen soll.

²⁷⁶ So 1, (I), S. 48, nr. 101, S. 336, nr. 119.

²⁷⁷ So 1, (I), S. 48, nr. 101, (VI), S. 318, nr. 71, S. 357, nr. 158, S. 398, nr. 248; 2, I, S. 83, nr. 180, S. 117, nr. 254. — Arme Verwandte: 1, (VI), S. 308, nr. 71.

²⁷⁸ So 1, (IV), S. 160, nr. 58. Freilassung eigener Knechte und Mägde des Erblassers: das. und 1, (VI), S. 325, nr. 100, S. 357, nr. 158; 2, I, S. 122, nr. 264.

²⁷⁹ So 1, (VI), S. 325, nr. 100.

²⁸⁰ Als solche werden öfters Verwandte des Erblassers, aber nur vereinzelt, so 2, I, S. 32, nr. 68, die von ihm eingesetzten Erben bestimmt. Gelegentlich fungiert der *appatrinus* als Testamentvollstrecker, so 1, (I), S. 53, nr. 111, (IV), S. 194, nr. 123, (VI), S. 324, nr. 99.

²⁸¹ So 1, (IV), S. 194, nr. 123, (VI), S. 317, nr. 87, S. 324, nr. 99, S. 329, nr. 107, S. 336, nr. 119; 2, I, S. 118, nr. 255. — Ein ganzes Register wiedergutzumachender Taten hinterlässt seinen Testamentvollstreckern (zu denen hier, wie auch

oder wenn die Vermächtnisbeträge erst durch den Verkauf von Liegenschaften oder Fahrhabe des Testators beschafft werden müssen. An die Zuwendungen für das Seelenheil schliessen sich in den Testamenten dieser Art die Vermächtnisse an Verwandte des Erblassers an; sie nehmen selten die Form einer *heredis institutio* an,²⁸² häufiger die einer Überlassung des nach Erfüllung der Vermächtnisse verbleibenden Nachlasses an die Erben.²⁸³ Abgesehen von den Floskeln, in denen die Notare ihre Vertrautheit mit der Terminologie des römischen Erbrechts dokumentieren,²⁸⁴ entsprechen die gekennzeichneten Testamente durchaus dem Typus des massgeblich durch die Seelenheilsfürsorge bestimmten früh- und hochmittelalterlichen italischen Testaments, wie ihn Melchiorre Roberti zunächst aus den Quellen des nichtlangobardischen Italiens herausgearbeitet hat.²⁸⁵

In schroffem Gegensatz zu ihnen steht eine Gruppe von Testamenten, in denen Vermächtnisse für fromme Zwecke völlig fehlen²⁸⁶ oder doch gegenüber der Regelung der Erbschaftsverhältnisse stark in den Hintergrund treten.²⁸⁷ So lässt sich an Hand der in die Trogirer Notarsbücher eingetragenen letztwilligen Verfügungen die Entkirchlichung des Testaments im 13. Jahrhundert deutlich verfolgen.²⁸⁸

sonst gelegentlich, der bei der Testaments-Aufnahme mitwirkende *examinator* gehört) Stephanus, 2, I, S. 83, nr. 180: er vermacht drei Personen bestimmte Beträge *pro maltolicto*, was jedenfalls als *maltol(li)to* = *male ablato* zu verstehen ist; er hat ein Seelgeräts-Vermächtnis seines Bruders noch nicht durchgeführt, ferner unwirksam gewordene Urkunden noch nicht zurückgegeben, darunter eine *carta, que fuit facta pro coverta*, d. h. wohl eine Urkunde über einen Scheinvertrag. — Eine Witwe sieht in ihrem Testament, 2, I, S. 32, nr. 68 die Rückgabe von Liegenschaften vor, die ihr verstorbener Mann erworben haben könnte durch eine *emtio* . . . , *que esset pingnus vel usuraria*.

²⁸² So 1, (IV), S. 211, nr. 154, (VI), S. 286, nr. 34, S. 385, nr. 223.

²⁸³ So 1, (VI), S. 318, nr. 71, S. 329, nr. 107, S. 332, nr. 112, S. 336, nr. 119, S. 357, nr. 158, S. 398, nr. 248; 2, I, S. 118, nr. 255, II, S. 148, nr. 51, S. 152, nr. 60, S. 155, nr. 67, IV, S. 236, nr. 167.

²⁸⁴ Franciscus Anconitanus und Franciscus Angeli pflegen in ihren Imbreviaturen, 1, (IV), bzw. (VI), zu erwähnen, die letztwillige Verfügung solle, wenn nicht als Testament, so doch als Kodizill gewertet werden; Franciscus Benvenuti (1, I, II, VII) und Nicolaus Palmerii (2, IX) bezeichnen die von ihnen aufgenommenen Testamente gern als *iure nuncupativi testamenti* gültig.

²⁸⁵ In seiner oben Anm. 142 angeführten Untersuchung.

²⁸⁶ 2, I, S. 96, nr. 208, S. 105, nr. 226, S. 112, nr. 243, II, S. 156, nr. 68, IV, S. 180, nr. 7, S. 194, nr. 41, S. 196, nr. 47, IX, S. 291, nr. 61, S. 297, nr. 74.

²⁸⁷ So 1, (I), S. 63, nr. 132, 133, S. 64, nr. 134, (VI), S. 395, nr. 243; 2, I, S. 26, nr. 55, S. 41, nr. 90, II, S. 154, nr. 64, IV, S. 194, nr. 47, S. 234, nr. 164, S. 236, nr. 167, IX, S. 275, nr. 19, X, S. 316, nr. 15.

²⁸⁸ Wobei im Auge zu behalten ist, dass die Notare nicht nur auf die Formulierung der Testamente, sondern auch auf die Aufnahme von Vermächtnissen zu frommen Zwecken in sie augenscheinlich bedeutsamen Einfluss geübt haben: das ergibt sich aus dem sozusagen stossweisen Auftreten bestimmter Vermächtnisgruppen.

8. In seiner Ausdrucksweise,²⁸⁹ vor allem aber durch seinen Charakter als einseitige Verfügung²⁹⁰ steht das Testament dem Urteil nahe.²⁹¹ Urteile — zunächst der Zivilgerichte — wurden auch in Italien im 13. Jahrhundert im allgemeinen nur niedergeschrieben, wenn die obsiegende Partei es verlangte und den Notar dafür bezahlte.²⁹² Schon infolge dieser Praxis mussten Gerichtsbeschlüsse an der Seite der Urkunden über Privatrechtsgeschäfte Aufnahme in die Notarsimbreviaturen finden,²⁹³ solange nicht besondere Registerbücher über sie geführt wurden.

Auch in Trogir konnte 1270 ein Urteil nicht niedergeschrieben werden, weil kein Notar in der Stadt anwesend war.²⁹⁴ War aber ein solcher da, so trug er die zivilgerichtlichen Entscheidungen des Podestà, der Konsuln oder Richter in seine Imbreviatur ein. Wir finden daher in den Notarsbüchern eine reiche Fülle solcher Urteile. Es handelt sich vielfach um Fragen des Nachbarrechts,²⁹⁵ des Eigentums an Grundstücken,²⁹⁶ der Ersatzleistung für veruntreute oder gestohlene Viehstücke und Saumtiere.²⁹⁷ Wenn die Gültigkeit eines Verkaufs wegen Nichtberücksichtigung des Nacherbschafts der Verwandten des Verkäufers,²⁹⁸ die einer Mitgiftbestellung, weil sie die Rechte der Miterben geschmälert habe,²⁹⁹ bestritten wird, klingen uns bekannte Motive an, ebenso wenn durch Gerichtsbeschluss einem Pfandinhaber der Verkauf der von ihm gepfändeten Liegenschaft gestattet,³⁰⁰ einem durch Viehdiebstahl Ge-

²⁸⁹ Die in den Testamenten des 8. bis 12. Jahrhunderts allgemein übliche Verwendung von *iudicare* in der Bedeutung »vermachen, hinterlassen« (vgl. zu ihrer Verbreitung und Bedeutung Roberti, a. a. O., S. 173 f.) begegnet in drei von dem Notar Scorus ausgefertigten Testamenten, 2, IV, S. 195, nr. 45, S. 196, nr. 47, S. 234, nr. 164.

²⁹⁰ Im Gegensatz zu den sonstigen Urkunden privatrechtlichen Inhalts, die durchweg den Charakter von Verträgen zwischen Parteien tragen, auch wenn das zugrundeliegende Rechtsgeschäft, wie etwa bei der Freilassung, der Emanzipation oder der Schenkung, von Haus aus eine einseitige Willenserklärung beinhaltet.

²⁹¹ So erklärt sich auch die Zusammenfassung beider Gruppen von Urkunden in einem *Liber de sententiis et testamentis* in der Ragusaner Kanzlei, über die sich Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, a. a. O., S. 235 wundert.

²⁹² Vgl. Torelli, Studi e ricerche II, S. 109, 149, 153.

²⁹³ Vgl. oben S. 336.

²⁹⁴ »Sententia scripta non fuit, quia notarius non fuit in civitate, qui eam scriberet« erklären am 19. 4. 1271, 1, (IV), S. 207, nr. 148, die Konsuln des Vorjahres vor ihren Nachfolgern, die daraufhin gemäss dem Bericht ihrer Vorgänger das Urteil fällen.

²⁹⁵ Zugehörigkeit von Grenzmauern, Zulässigkeit von Zubauten, Durchgangsgestattung u. dgl., so 1, (III), S. 96, nr. 8, S. 103, nr. 20, S. 127, nr. 59, (VI), S. 278, nr. 17, S. 281, nr. 23, S. 292, nr. 45, S. 436, nr. 322, 323, S. 490, nr. 429; 2, I, S. 8, nr. 17, S. 17, nr. 36, S. 19, nr. 41, S. 24, nr. 52, S. 78, nr. 109, VII, S. 255, nr. 8, IX, S. 276, nr. 22, S. 283, nr. 42, S. 297, nr. 73.

²⁹⁶ So 1, (VI), S. 330, nr. 9, S. 345, nr. 136; 2, I, S. 9, nr. 18.

²⁹⁷ So 1, (IV), S. 207, nr. 148, (V), S. 276, nr. 72, (VI), S. 353, nr. 150; 2, I, S. 106, nr. 228.

²⁹⁸ So 1, (VI), S. 331, nr. 110, S. 434, nr. 320, S. 435, nr. 421, S. 441, nr. 334, 2, I, S. 96, nr. 209.

²⁹⁹ 2, I, S. 102, nr. 220.

³⁰⁰ 1, (I), S. 70, nr. 145.

schädigten die Festnahme und womöglich der Verkauf des Diebes, der die ihm auferlegte Busse nicht entrichtet hat, bewilligt wird.³⁰¹ Auf den reichen verfahrensrechtlichen Inhalt dieser Urteile kann an dieser Stelle nur hingewiesen werden: das Bild der Funktionen des *pristan*, des Trägers des öffentlichen Glaubens,³⁰² bereichert sich um neue Züge.³⁰³ Neues Licht fällt auch auf das städtische Ämterwesen: durch gerichtliche Entscheidung wird festgestellt, dass die Verpflichtung, das Amt des *buccarius*, eines Stadtbüttels,³⁰⁴ zu versehen, erblich an bestimmten Liegenschaften haftet und deren jeweiligen Eigentümer trifft.³⁰⁵

Des öfteren kommt es im Verlaufe des Gerichtsverfahrens zu einer Einigung der Parteien,³⁰⁶ die im Lichte der Notarsimbreviaturen keine andere Bedeutung hat als der aussergerichtliche Vergleich.³⁰⁷ Und wenn sich die *Traguriensium iudices* in eine Erbschaftsauseinandersetzung zwischen zwei Brüdern selbst einschalten, ohne dass augenscheinlich eine Klage erhoben worden wäre, lässt der Eintrag des Notars über ihren Beschluss³⁰⁸ nicht eindeutig erkennen, ob es sich um einen Urteils- oder einen Schiedsspruch handelt: deutlich wirkt hier der ursprünglich arbiträre Charakter der Zivilgerichtsbarkeit der auf römischer Entwicklungsgrundlage entstandenen mittelalterlichen Stadt³⁰⁹ nach.

Auch in der Strafrechtspflege hat sich in Trogir im ausgehenden 13. Jahrhundert der sich in den Städten mit Podestà-Regime entwickelnde Grundsatz des »Vorrangs der öffentlichen Strafe vor allen Formen persönlicher Verbrechenssühne, also die Überwindung von Fehde

³⁰¹ So 1, (III), S. 96, nr. 9, (VI), S. 364, nr. 171. Dazu der oben Anm. 175 angeführte Gerichtsbeschluss.

³⁰² Vgl. darüber die oben Anm. 68 angeführte Untersuchung von Kostrenčić, aber auch die wichtigen Bemerkungen von U. Inchiostri in seinen *Osservazioni* zu der von C. de Franceschi besorgten Übersetzung von Ernst Meyers »Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen« (Zeitschr. d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte XXIV, Germ. Abt., 1903, S. 211—308), Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, vol. XXII, Parenzo 1906 (anno 23), S. 436.

³⁰³ 1, (VI), S. 361, nr. 164 berichtet dominus Duimus de Cega, der vom Gericht *de voluntate partium... fuit electus pristaldus et iudes (!) ad videndum, cognoscendum et terminandum questionem predictam* — einen Grenzstreit — über das von ihm nach Lokalauschein und Zeugeneinvernahme gefällte Urteil. — Das. S. 475, nr. 400 wird die Entsendung eines *pristaldus* nach Brač erwähnt *ad siendum* (lies: *sciendum*) *consuetudinem dicte insule* hinsichtlich der Verteilung der Totschlagsühne (*vražda*) unter den Anspruchsberechtigten.

³⁰⁴ Vgl. dazu namentlich U. Inchiostri a. a. O., S. 455.

³⁰⁵ 1, (III), S. 95, nr. 7, entscheiden die Konsuln auf Grund der Klage des *buccarius maior*, dass der *buccaratus minor* von den Erben seines letzten Inhabers, auch wenn sie weiblichen Geschlechts seien, zu versehen sei; 1, (VI), S. 411, nr. 273 wird entschieden, *quod illi, qui habent bona... Bucarucii*, der verpflichtet gewesen war, *facere bucaratum comunis*, diese Verpflichtung zu übernehmen haben.

³⁰⁶ So 1, (VI), S. 296, nr. 52, S. 463, nr. 378.

³⁰⁷ So 1, (I), S. 21, nr. 47, S. 29, nr. 66, (III), S. 98, nr. 12, (VI), S. 282, nr. 27, S. 350, nr. 144; 2, (VII), S. 259, nr. 15, 16.

³⁰⁸ 2, I, S. 1, nr. 1.

³⁰⁹ Vgl. dazu Torelli, Studi e ricerche I, S. 23.

und Busse«³¹⁰ noch nicht voll durchgesetzt: Verbrechen werden noch in erster Linie durch Busse an den Geschädigten gesühnt; dass *secundum civitatis consuetudinem* den Totschläger keine andere Strafe traf als die Verpflichtung, an die Erben seines Opfers die Totschlagsbusse, die *pražda*,³¹¹ zu entrichten, erfahren wir aus einer Urkunde, die berichtet, dass in einem Falle eben diese Anspruchsberechtigten vor Gericht auf die Busse verzichtet haben, da sie den Totschläger *sibi pacis osculo in conpatrem assumpserunt*.³¹² Eine an die Stadtgemeinde zu zahlende Geldstrafe verhängte der Podestà, wenn ein Übeltäter »ein schlechtes Beispiel« gegeben hatte, nicht so sehr durch seine Missetat — es handelt sich um Hausfriedensbrüche, Raufhändel u. dgl. — als dadurch, dass er eine erste Vorladung nicht befolgt und sich aus dem deswegen über ihn verhängten Bann nicht gelöst hat.³¹³ Bei »blutigen Wunden« und Brandstiftung wird die Geldstrafe nach amtswegiger Untersuchung sofort verhängt, dem Brandstifter überdies für den Fall der Zahlungssäumnis der Verlust der rechten Hand angedroht, während bei einem der Raufer die Strafe herabgesetzt wird *propter paupertatem et simplicitatem et quia erant subtilus vino*.³¹⁴ Alles das erfahren wir aus den Eintragungen auf dem einzigen erhaltenen Blatt aus dem Notarsbuch des Iacobus de Firmo: es war das jedenfalls ein »*liber condemnationum*«, aus dem, wie sich aus zwei erhaltenen Vermerken³¹⁵ ergibt, die verhängten Geldstrafen bei Zusammentritt des *generale consilium comunis Tragurii* bekannt gegeben wurden.

9. Und doch ist in dieses augenscheinlich spezialisierte Notarsbuch der Zehntvertrag eingetragen worden, den am 30. 9. 1285 der Bischof von Trogir mit der Stadtgemeinde geschlossen hat.³¹⁶ Vermutlich, weil in ihm eine der Stadtgemeinde bei nicht pünktlicher Zehntentrichtung zu zahlende Geldstrafe vorgesehen ist.

Die übrigen, nicht spezialisierten Notarsbücher weisen Eintragungen, die Interessen der Stadtgemeinde betreffen, in reicher Fülle auf. Beim Verkauf³¹⁷ oder Tausch³¹⁸ von Gemeindeland, beim Ankauf von Häusern für die Gemeinde³¹⁹ tritt diese in der gleichen Funktion in Erscheinung wie ihre privaten Vertragspartner. Anders schon bei der Vergebung von Gemeindearbeiten³²⁰ oder der Genehmigung des Winzeireibetriebs auf Gemeindeland unter Berücksichtigung der wirtschaft-

³¹⁰ G. D a h m, Untersuchungen zur Verfassungs- und Strafrechtsge-
schichte der italienischen Stadt im Mittelalter, Hamburg o. J. (1941), S. 7.

³¹¹ Vgl. dazu M a ž u r a n i ć, Prinosi, s. v. und die dort angeführte Lite-
ratur, besonders aber St. C i s z e w s k i, Wrózda i pojednanie, Warszawa 1900.

³¹² 1, (III), S. 103, nr. 21.

³¹³ 2, VI, S. 246, nr. 1, 3, S. 247, nr. 4, S. 248, nr. 7.

³¹⁴ 2, VI, S. 246, nr. 2, S. 247, nr. 5, S. 248, nr. 8.

³¹⁵ 2, VI, S. 247, nr. 6, S. 248, nr. 9.

³¹⁶ 2, VI, S. 248, nr. 10. Vgl. dazu oben Anm. 94.

³¹⁷ 1, (I), S. 15, nr. 33, (III), S. 101, nr. 17, (IV), S. 171, nr. 79; 2, IV, S. 179,
nr. 5, S. 239, nr. 174.

³¹⁸ 2, I, S. 8, nr. 16, S. 10, nr. 21.

³¹⁹ 2, I, S. 11, nr. 22, S. 63, nr. 137.

³²⁰ 1, (I), S. 78, nr. 162; vgl. auch 1, (VI), S. 337, nr. 121, S. 339, nr. 124.

lichen Notlage der Antragstellerin.³²¹ Noch deutlicher kommt die öffentlich-rechtliche Bedeutung der Einträge — und damit die Verwendung der Notarsbücher als allgemeiner Stadtbücher zum Ausdruck in Fällen, in denen es sich um die Verpachtung von Zolleinnahmen³²² und sonstigen Stadteinkünften,³²³ um die Erwerbung derartiger Einnahmen,³²⁴ schliesslich um die Organisation des städtischen Verwaltungsapparats handelt: die erstmalige Bestellung besoldeter Schiffswächter³²⁵ wird ebenso eingetragen wie die Quittung des Podestà über sein ihm vom Stadtkämmerer ausgezahltes Jahresgehalt³²⁶ und die Entlastung der Stadtkämmerer durch den Grossen Rat der Stadt am Ende ihrer Amtsperiode.³²⁷

Verwaltungs- und Gerichtshoheit sind in Trogir in der Zeit der Entstehung unserer Notarsbücher noch nicht deutlich getrennt: beide werden, mit oder ohne Mitwirkung des *comes* oder des Podestà, von den höchsten einheimischen Funktionären der Stadt wahrgenommen, die bald als *consules*, bald als *iudices* bezeichnet werden. Sie bestellen einen Vormund für einen Minderjährigen,³²⁸ Nachfolger für verstorbene Testamentsvollstrecker,³²⁹ gestatten einer verarmten Witwe die pfandweise Vermietung des in ihrem Niessbrauch befindlichen Hauses ihres verstorbenen Gatten³³⁰ — verleihen aber auch das Bürgerrecht,³³¹ beschlagnahmen in Kriegszeiten³³² die Getreideladung eines Ragusaner Schiffes,³³³ und schliessen Verträge mit benachbarten Grundherren und Städten.³³⁴ Sie bestellen schliesslich Bevollmächtigte *ad inveniendum unum notarium pro... comuni Traguriensi et ad salarium sibi promittendum et pactum cum eo faciendum... de solutione instrumentorum et causarum vel questionum*.³³⁵

In dieser Formulierung kommt die dreifache Funktion des Notars im damaligen Trogir als Stadtschreiber, als Aussteller von Urkunden im

³²¹ 2, I, S. 62, nr. 136.

³²² 1, (VI), S. 415, nr. 280; 2, I, S. 103, nr. 222, IV, S. 198, nr. 54, S. 199, nr. 55 (mit wichtigem Zolltarif).

³²³ 2, I, S. 69, nr. 150, IX, S. 296, nr. 71.

³²⁴ 2, IX, S. 291, nr. 60.

³²⁵ 1, (VI), S. 486, nr. 420.

³²⁶ 2, IX, S. 306, nr. 92.

³²⁷ 2, X, S. 321, nr. 23.

³²⁸ 1, (V), S. 504, nr. 459.

³²⁹ 1, (VI), S. 325, nr. 118.

³³⁰ 2, I, S. 105, nr. 227.

³³¹ 2, I, S. 107, nr. 231 (unter gleichzeitiger Zuweisung eines Hauses und von Weinstöcken auf Gemeindegrund). — das. S. 4, nr. 8 verleiht der Podestà das Bürgerrecht; ebenso 2, V, S. 244, nr. 5 (auch Ablegung des Bürgereides durch den Bürgerrechtswerber).

³³² Es handelt sich um Kämpfe mit den Nachbarstädten Split und Šibenik.

³³³ 2, I, S. 111, nr. 242.

³³⁴ 1, (VI), S. 299, nr. 57 (mit dem *comes* von Cetina), S. 300, nr. 58 (mit der Stadt Klis); an dem Abschluss der Freundschafts- und Rechtshilfeverträge ist die Stadt Šibenik als dritter Partner beteiligt.

³³⁵ 1, (VI), S. 480, nr. 409. Aus dem Auftrag an die Bevollmächtigten, dem Bewerber Schutz gegen Angriffe der Seeräuber aus Omiš auf der Hin- und Rückreise in Aussicht zu stellen, ergibt sich, dass an die Gewinnung eines Notars aus Italien gedacht wurde.

Privatrechtsverkehr und als Ausfertiger der Gerichtsbeschlüsse treffend zum Ausdruck. Alle diese Aspekte der notariellen Tätigkeit haben, wie wir feststellen konnten, in den Notarsbüchern ihren Niederschlag gefunden. Gab es neben ihnen Stadtbücher im engsten Sinn, die ausschliesslich für die Eintragungen über die Tätigkeit städtischer Organe bestimmt waren? L u c i u s hat *fragmenti de consigli* benutzt, aus denen er Eintragungen aus den Jahren 1284/85, 1287, 1289/90, 1292 und 1293 mitteilt.³³⁶ Damals wurde also ein besonderes Protokoll über die Verhandlungen des Grossen Rats von Trogir geführt. Aus anderer Quelle³³⁷ hat L u c i u s einen Ratsbeschluss vom 13. Mai 1271 mitgeteilt,³³⁸ dessen Formulierung genau derjenigen entspricht, die ein Imbreviatureintrag des Notars Franciscus Angeli vom 2. Dezember 1272³³⁹ aufweist. Wahrscheinlich ist also in diesen Jahren ein Ratsprotokoll noch nicht geführt worden. Vermutlich begann also gerade in der Periode, in der unsere Notarsbücher entstanden sind, die städtische Registerführung sich zu spezialisieren — durch Anlage eines Ratsbuchs und des *Liber condemnationum*, von dem uns ein Bruchstück in der Imbreviatur des Iacobus de Firmo erhalten ist.

10. Nicht nur im Dienst der städtischen Behörden und der einzelnen Bürger waren die Trogirer Notare tätig: ein ansehnlicher Teil der Einträge ihrer Imbreviaturen betrifft kirchliche Angelegenheiten. Privatrechtsgeschäfte von Klöstern und anderer kirchlicher Anstalten wie der Verkauf,³⁴⁰ die Verpachtung³⁴¹ der Erwerb,³⁴² der Tatsch³⁴³ von Liegen-

³³⁶ L u c i o, *Memorie*, S. 116, 121, 127, 131, 135. Teilweiser Wiederabdruck dieser Eintragungen CD. VI, S. 504, nr. 420, S. 524, nr. 442, S. 583, nr. 491, S. 666, nr. 559, S. 689, nr. 582.

³³⁷ Die er als *note della Cancellaria* bezeichnet (a. a. O., S. 90); ebenso bezeichnet er (a. a. O., S. 98) die Quelle, aus der er die oben Anm. 14 erwähnte Urkunde vom 10. 5. 1292 geschöpft hat — und das ist vermutlich die Imbreviatur des Nicolaus Palmerius. Es besteht daher die Wahrscheinlichkeit, dass ihm im ersten Falle ein Imbreviatur-Eintrag als Vorlage gedient hat (der letzte erhaltene Imbreviatureintrag des Franciscus Anconitanus 1, (IV), S. 220, nr. 168, ist vom 9. 5. 1271, der erste des Franciscus Angeli, 1, (V), S. 221, nr. 1 vom 31. 8. 1271).

³³⁸ A. a. O., S. 90; Wiederabdruck CD. V, S. 591, nr. 42.

³³⁹ 1, (VI), S. 441, nr. 333 (Die *iudices comunis* und die *consiliarii* dürfen Schenkungen aus Gemeindevermögen, die den Wert von 100 *solidi* übersteigen, nur mit Zustimmung der Mehrheit des 20 *boni homines* umfassenden *consilium* durchführen).

³⁴⁰ Durch Klöster: 1, (I), S. 23, nr. 52, S. 65, nr. 137, S. 66, nr. 138, S. 75, nr. 158, (III), S. 105, nr. 24, (VI), S. 343, nr. 132, S. 389, nr. 230 mit S. 390, nr. 231; 2, I, S. 72, nr. 158, S. 73, nr. 159, IV, S. 187, nr. 19.

³⁴¹ Durch das Domkapitel: 1, (IV), S. 178, nr. 90; durch einen Pfarrer: 1, (VI), S. 298, nr. 54, S. 488, nr. 425; 2, I, S. 22, nr. 48, S. 35, nr. 75 mit nr. 76, S. 66, nr. 143, IV, S. 228, nr. 145, 146. — Vermietung eines Kirchengrundstücks durch den Pfarrer: 2, I, S. 48, nr. 91.

³⁴² Um echte Kaufgeschäfte von Klöstern handelt es sich 1, (IV), S. 161, nr. 60 und 2, I, S. 73, nr. 160. In den Fällen 1, (IV), S. 149, nr. 39 mit nr. 40, S. 150, nr. 41 mit nr. 42, S. 151, nr. 43 mit nr. 44 schliessen das Domkapitel bzw. 2 Trogirer Klöster Kaufverträge über Liegenschaften mit Testamentsvollstreckern ab, die anschliessend sofort den (vermutlich gar nicht bar ausgezahlten) Kaufpreis der kirchlichen Anstalt restituieren und damit die Vermächtnisse des Testators erfüllen.

schaften, die Verpachtung kirchlicher Einnahmen,³⁴⁴ die Quittungsleistung über von Testamentsvollstreckern ausgezahlte Vermächtnisse,³⁴⁵ die Bestellung von Bevollmächtigten in Vermögensangelegenheiten³⁴⁶ unterscheiden sich in ihrem Wesen nicht von entsprechenden Vorgängen unter Laien.

Die Gerichtsbarkeit in solchen Angelegenheiten³⁴⁷ wie überhaupt in Vermögenssachen von Geistlichen³⁴⁸ übt der Bischof: die Verhandlung erfolgt *in curia* bzw. *in consistorio domini episcopi*, aber in Gegenwart von Laienzeugen, des städtischen Examinators und des Stadtnotars, der die Urkunden über die Prozessvorgänge ausfertigt.

In der bischöflichen Kurie spielen sich auch Vorgänge ab, die ein Grenzgebiet kirchlicher und weltlicher Interessen berühren, dessen rechtliche Gestaltung von grösster Bedeutung für die Entwicklung der kirchlichen Rechtsordnung gewesen ist und daher die Aufmerksamkeit der Wissenschaft der kirchlichen Rechtsgeschichte in besonderem Masse auf sich zieht: die Einflussnahme von Laien auf die Bestellung von Geistlichen an Niederkirchen³⁴⁹ und auf die Nutzung und Verwaltung ihres Vermögens. In Trogir hat sich in der Zeit der Entstehung unserer Notarsbücher die Terminologie und die Praxis des kanonischen Patronatsrechts³⁵⁰ weitgehend durchgesetzt: die Patrone, die sich gern als *patroni et fundatores* ihrer Patronatskirchen bezeichnen, präsentieren die Geistlichen, denen sie diese verliehen sehen wollen, dem Bischof zur Konfirmation: das geschieht innerhalb der Diözese mündlich, während Trogirer Bürger, die Patronatsrechte in der Erzdiözese Split besitzen, einen Prokurator durch Vollmachtsurkunde³⁵¹ ermächtigen, ihren Kandi-

³⁴³ Durch einen Pfarrer mit Zustimmung der Patrone seiner Kirche: 1, (VI), S. 287, nr. 37. Durch Klöster: 1, (IV), S. 186, nr. 103, S. 187, nr. 106; 2, I, S. 59, nr. 128, 129.

³⁴⁴ 1, (VI), S. 503, nr. 456 (Verpachtung von Zehnterträgen im Auftrag des Bischofs).

³⁴⁵ Vgl. Anm. 342. — Die Testamentsvollstrecker des Lucas Petri lassen sich die Auszahlung von Vermächtnissen, ausser von 5 Einzelpersonen und der durch einen Richter vertretenen Stadtgemeinde Trogir, von 6 Klöstern in Trogir bestätigen: 1, (VI), S. 373—376, nr. 190—192, 194—201, 203. Ferner 1, (IV), S. 160, nr. 58; 2, I, S. 8, nr. 15, S. 11, nr. 23, S. 12, nr. 24, X, S. 328, nr. 40.

³⁴⁶ Durch den Minoriten-Ordens-Minister in *Sclavonia* zum Verkauf aller Liegenschaften der Minoriten in Trogir 1, (VI), S. 284, nr. 31. Der Verkauf, durch den die Mittel für den Neubau eines Minoritenklosters in Trogir beschafft werden sollen, wird vom Bischof von Trogir durchgeführt, das. S. 319, nr. 89 (mit S. 320, nr. 91). Ferner 2, (IV), S. 232, nr. 159.

³⁴⁷ 1, (III), S. 117, nr. 42 (Vermietung eines Hauses durch ein Kloster in Sibenik).

³⁴⁸ 1, (IV), S. 133, nr. 11, S. 134, nr. 12, 13 (ein Kanoniker des Domkapitels in Trogir wird von seinem Bruder auf Herausgabe von dessen Erbteil geklagt; der Bischof entscheidet, nach Einvernahme des Beklagten, dass der Klage stattzugeben ist); dazu das. S. 204, nr. 141 (ein anderer Kanoniker weist im Auftrag des Bischofs die Witwe des Klägers in die ihr zugesprochenen Güter ein).

³⁴⁹ D. h. Kirchen, die nicht Dom-, Stifts- oder Klosterkirchen sind.

³⁵⁰ Vgl. H. E. F e i n e, Kirchliche Rechtsgeschichte I, Weimar 1950, S. 329.

³⁵¹ 1, (I), S. 84, nr. 176; (IV), S. 202, nr. 136, (VI), S. 452, nr. 356.

daten dem Erzbischof von Split zu präsentieren. Auch die bischöfliche Konfirmation und damit die Verleihung des Benefiziums erfolgt in der Regel mündlich, schriftlich augenscheinlich nur dann, wenn es notwendig erscheint, die Rechte Dritter ausdrücklich zu wahren: als Bischof Columbanus von Trogir 1276 den ihm von den Patronen einer Kirche präsentierten Priester instituiert, stellt er fest, dass drei Viertel von deren Einkünften bestimmten Personen zustehen.³⁵² Bei der Institution waren zwei angesehene Trogirer Bürger³⁵³ anwesend; sie bezeugen alsbald auf Wunsch eines anderen Geistlichen, dass dieser dem Bischof die Namen von Personen, die ihn für jene Kirche präsentiert hätten, vorgelesen und gegen das Vorgehen des Bischofs an den päpstlichen Stuhl appelliert habe.³⁵⁴ In einem andern Fall ist, während zwei Geistliche vor dem Bischof um die Konfirmation ihrer Präsentation für die gleiche Patronatskirche haderten, ein dritter Priester erschienen mit der Behauptung, dass die Institution ihm gebühre, da er ein Blutsverwandter der *hereditarii*, der »Erbherren« jener Kirche sei, wobei er einen Zettel mit deren Namen vorwies.³⁵⁵ Dass die Zugehörigkeit zum Kreise der *hereditarii* einer Kirche gewisse Vorteile mit sich brachte, die sich wohl kaum in den Prärogativen eines Patrons nach kanonischem Recht erschöpft haben dürften, lässt eine Urkunde erkennen, durch die Bischof Columbanus dem an der Feststellung dieser Zugehörigkeit Interessierten bezeugt, er habe sie mit Hilfe des Pfarrers der in Frage kommenden Kirchen nachgeprüft.³⁵⁶ Die Frage des Ursprungs und des Gehalts des »Erbkirchenrechts« dieser dalmatinischen *hereditarii* — wir kennen das Institut auch aus Dubrovnik und Kotor³⁵⁷ — bedarf einer näheren Untersuchung, die, da es sich in Dalmatien um ein Gebiet handelt, dessen kirchliche Rechtsentwicklung sich auf ihrer spätrömisch-altkirchlichen Grundlage im wesentlichen unbeeinflusst von den Einflüssen

³⁵² 2, II, S. 146, nr. 44.

³⁵³ Comes Marinus Amblasij und Lucas Mathei; der letztere erscheint in zahlreichen Einträgen als begüterter Bürger.

³⁵⁴ 2, II, S. 146, nr. 45.

³⁵⁵ Auch dieser Vorgang wird durch eine auf Wunsch des sich in seinen Ansprüchen geschädigt Fühlenden aufgenommene Urkunde, in der die bei dem Vorgang zugegen Gewesenen ihn bezeugen, bekannt: 1, (III), S. 120, nr. 47.

³⁵⁶ 2, II, S. 147, nr. 49. Der Bischof hat von dem Pfarrer verlangt *ut ostenderet sibi montanum et licteras de fundatoribus et hereditariis* jener Kirchen; der Pfarrer kann dies Verlangen nicht erfüllen, weil sich das *montanum* im Besitz eines Dritten — vielleicht eines der *hereditarii*? — befindet. Was bedeutet *montanum*? Handelt es sich vielleicht um eine »volksetymologische« Wiedergabe von griech. *ὀριμὸς* »limitatio« auf Grund einer Identifikation von *ὄρος* »limes« mit *ὄρος* »mons«? Für die Marienkirche in Spiljani, um deren Besetzung es sich bei dem in der vorangehenden Anmerkung erwähnten Streit handelt, besitzen wir die 1189 in Trogir von ihren *fundatores* ausgestellte Beschreibung der Grenzen der Grundstücke der Kirche, CD. II, S. 239, nr. 224, die auch ein Verzeichnis der Bücher und Geräte der Kirche enthält.

³⁵⁷ Vgl. unten S. 384 mit Anm. 408—411 bezw. Anm. 452 unter a). Weitere Nachweise bei J. Ž o n t a r, Problem lastniških cerkva in samostanov v pravni zgodovini Jugoslovanov, Slovenski pravnik XLIX, 1935, S. 434—437.

anderer Rechtsordnungen vollzogen hat, wertvollen Ertrag für die kirchliche Rechtsgeschichte verspricht.³⁵⁸

Aber auch wo nicht Einzelinteressen im Spiele stehen, kann sich ein Konflikt um das Besetzungsrecht an einer Kirche ergeben: die Stadt Trogir nimmt das Patronatsrecht an einer Stadtkirche in Anspruch und lässt durch ihre *iudices* dem Bischof einen Geistlichen für diese präsentieren: der Bischof erklärt nach einigem Zögern, er habe die Pfründe schon einem andern verliehen.³⁵⁹ Wenn wir uns nicht täuschen, findet in den Rechtsauffassungen, wie sie einerseits die Stadtbehörde mit der Inanspruchnahme des Patronatsrechts, andererseits der Bischof mit der Übung der *libera collatio* bekunden, ein für das Verhältnis von Stadt und Kirche in der Periode der Durchformung des städtischen wie des kirchlichen Selbständigkeitsbewusstseins kennzeichnender Vorgang seinen Ausdruck: die Abspaltung der beiderseitigen Rechte von dem gemeinsamen Stamm, dessen Wurzeln in die Zeit hinabreichen, in der Stadt und Kirche überall dort, wo beider Ursprünge der Zeit des römischen Reichsrechts angehören, eine unteilbare Einheit bildeten, als deren gemeinsame Repräsentanten der Bischof ebenso wie die weltlichen Stadthäupter fungiert hatten.³⁶⁰

Unsere Notarsbücher lassen deutlich erkennen, dass in der Zeit ihrer Entstehung im Urkunden- und Kanzleiwesen diese Gemeinschaft ungeschmälert fortbesteht: durch den Stadtnotar lässt der Bischof von Trogir auch seine Massnahmen beurkunden, seine Kundgebungen aufnehmen, die Angelegenheiten der kirchlichen Ehejurisdiktion, der Diözesanverwaltung und -organisation betreffen: die Lösung einer Ehe,³⁶¹ seinen Protest gegen eine vom Metropoliten, dem Erzbischof von Split, angeordnete Visitation seiner Diözese durch einen auswärtigen Bischof³⁶² und alle die Schritte, die er unternimmt, um die von den Metropoliten

³⁵⁸ Vgl. dazu H. E. Feine, Eigenkirchenrechtliche Erscheinungen in Dalmatien im frühen Mittelalter, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte LXIV, Kanonist. Abt. XXXIII, 1944, S. 265—277.

³⁵⁹ 1, (VI), S. 429, nr. 311. Die Stadtgemeinde appelliert daraufhin an die Vikare des Erzbischof von Split, die den Bischof von Trogir zur Verhandlung der Angelegenheit vorladen; über die Aushändigung dieser Vorladung an den Bischof lässt sich der von der Stadtgemeinde präsentierte Geistliche eine Urkunde, das. S. 432. nr. 316, ausstellen. 2, I, S. 56, nr. 122 verzichtet derselbe Geistliche auf die ihm aus der Präsentation auf eine andere Kirche zustehenden Rechte.

³⁶⁰ Vgl. dazu für Italien die Untersuchungen von S. Mochi-Onory, Vescovi e Città (sec. IV—VI), Bologna 1933 (Biblioteca della Rivista di Storia del Diritto Italiano 8) und Ricerche sui poteri civili dei Vescovi nella città umbra durante l'alto Medio Evo, das. 1930 (Biblioteca... 2), für Dalmatien die Ausführungen bei E. Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung a. a. O., S. 230—235 und, wenn auch einseitig gesehen, R. Strohál, Pravna povijest dalmatinskih gradova I, Zagreb 1913, S. 280—323, M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest², Zagreb o. J. (1922), S. 227—280.

³⁶¹ 1, (IV), S. 196, nr. 126.

³⁶² 1, (VI), S. 446, nr. 343.

und dem Landesherrn begünstigten Bemühungen der Stadt Šibenik, Sitz eines eigenen Bistums zu werden,³⁶³ zu vereiteln.³⁶⁴

Auch der Tod des Bischofs wird vom Stadtnotar beurkundet.³⁶⁵ Durch die Imbreviaturen schlingt sich eine vielgliedrige Kette von Beurkundungen von Vorgängen des kirchlichen Rechtslebens.³⁶⁶ Auch zwei Papsturkunden haben auf diese Weise im Transumpt Aufnahme in sie gefunden.³⁶⁷ Halten wir aus dieser Fülle von Nachrichten noch einen Vorgang fest, der besonders deutlich den Charakter dieser Imbreviaturen als allseitiger Stadtbücher illustriert: 1263 hat der Trogirer Stadtnotar Bonaventura Petri in der Domkirche in Anwesenheit des Domkapitels von Herrn Stephanus, dem *primicerius*³⁶⁸ des Domkapitels und *tabellio* (Notar) *civitatis* in Nin (Nona) ein gesiegeltes Schreiben übernommen, durch das die Inassen des Ambrosiusklosters in Nin, 2 Priestermonche und 3 Laienbrüder, mit Zustimmung des dortigen Stadtrats, dem der Patronat über das Kloster zusteht, den Überbringer beauftragen, einen Abt für ihr Kloster zu suchen. Unter der Zeugenschaft des *comes* von Trogir und anderer Laien erwählt daraufhin Stephanus einen ihm empfohlenen Mönch in Trogir zum Abt des Niner Klosters. Und der Trogirer Stadtnotar fertigt die Urkunde darüber aus³⁶⁹ — genau so wie einer seiner Nachfolger 1271 die erfolgreiche Podestà-Suche der Beauftragen von *comes* und Stadtrat von Šibenik in Trogir beurkunden wird.³⁷⁰

³⁶³ Die 1298 zum Ziel führen sollten.

³⁶⁴ 2, I, S. 15, nr. 31 (Bestellung eines Prokurators, der beim päpstlichen Stuhl gegen die Massnahmen des Erzbischofs von Split appellieren soll; dazu das. nr. 32, S. 16, nr. 33, 34, S. 21, nr. 45; der Prokurator appelliert vor dem Abt des Stephansklosters, den Dominikanern und Minoriten in Trogir sowie dem Bischof von Knin, der gleichzeitig Banus des Küstenlandes ist), S. 20, nr. 43 (Bestellung eines Prokurators zur Exkommunikation des Klerus und der Organe der Stadtverwaltung in Šibenik; dazu das. nr. 44, Verkündigung der Exkommunikation durch den Prokurator, S. 43, nr. 92, neuerliche Exkommunikation).

³⁶⁵ 2, IV, S. 232, nr. 160 (am 18. 11. 1279 wird die Erklärung eines Stadtrichters über den am 6. 11. eingetretenen Tod des Bischofs Columbanus beurkundet: die Urkunde soll »nach Ungarn«, d. h. an den König, gesandt werden, zugleich mit einem Schreiben des neuen Bischofs von Trogir Johannes, der am Todestage seines Vorgängers, von Apulien kommend, in Trogir gelandet ist; die Frage, wieso und von wem der neue Bischof augenscheinlich noch zu Lebzeiten seines Vorgängers eingesetzt werden konnte, bedürfte näherer Untersuchung).

³⁶⁶ Die grossen Teils wieder Appellationen an den päpstlichen Stuhl und durch sie veranlasste päpstliche Mandate, Delegationen und Subdelegationen zum Gegenstand haben, so 1, (I), S. 49, nr. 102, S. 57, nr. 117, S. 71, nr. 148, (IV), S. 209, nr. 152, (V), S. 225, nr. 9 mit S. 228, nr. 16, (VI), S. 387, nr. 226, S. 412, nr. 275 mit S. 416, nr. 282, S. 425, nr. 300; 2, II, S. 105, nr. 87.

³⁶⁷ Urkunden Urbans IV. vom 21. 1. 1264, 1, (I), S. 57, nr. 117, Gregors X. vom 17. 4. 1272, 1, (VI), S. 412, nr. 275.

³⁶⁸ Eine Kapitels-Dignität. Vgl. dazu die Nachweise über die Verbreitung der Amtsbezeichnung bei L. Santifaller, Beiträge zur Geschichte des Lateinischen Patriarchats von Konstantinopel (1204—1261) und der venezianischen Urkunde, Weimar 1938 (Historisch-Diplomatische Forschungen 3), S. 77, Anm. 1.

³⁶⁹ 1, (I), S. 12, nr. 28.

³⁷⁰ 1, (V), S. 265, nr. 89. Entsprechend 1270, CD. V, S. 528, nr. 990.

11. So steht der Stadtnotar in Trogir im ausgehenden 13. Jahrhundert tatsächlich im Brennpunkt des gesamten Lebens der Stadt in allen seinen Aspekten, in Kirche und Rathaus, in Handel und Gewerbe³⁷¹ und in der Familie.³⁷² Er, der von der Stadt beeidigte Notar, ist allein berechtigt, mit Intervention des Examinators vollgültige Urkunden über Rechtsgeschäfte von Privatleuten auszufertigen,³⁷³ denen er durch sein Notarszeichen öffentlichen Glauben sichert.³⁷⁴ Wir konnten feststellen, wie nicht nur die Stadtgemeinde selbst, sondern auch der Bischof und andere geistliche Würdenträger³⁷⁵ ihren Willensäusserungen öffentlichen Glauben sichern, indem sie sie vom Stadtnotar beurkunden lassen.

Das Siegel findet, wie schon v. Šufflay feststellen konnte,³⁷⁶ ausser als Privatsiegel bei Testamenten,³⁷⁷ bei Urkunden Anwendung, die für den Gebrauch ausserhalb des städtischen Rechtskreises bestimmt sind: die Stadt Trogir siegelt eine Urkunde über einen in Trogir abgeschlossenen Vergleich zwischen der Stadt Split und Kaufleuten aus Pola,³⁷⁸ eine Bürgerrechtsverleihung;³⁷⁹ der Stadtnotar veranlasst bei Urkunden, die das Eigentum an Liegenschaften im kroatischen Hinterland betreffen, in einem Fall die Anbringung des Stadtsiegels,³⁸⁰ in einem andern die der Siegel der Stadt, des Bischofs und zweier Klöster.³⁸¹

Der Notar Scorus hat im Jahre 1279 eine stattliche Anzahl von Urkunden, wie er sich ausdrückt, »authentiziert«, indem er ihren Inhalt in seine Imbreviatur eintrug: diese Urkunden sind grossenteils von einem Notar Caracio(ne)³⁸² ausgefertigt,³⁸³ viele unter ihnen tragen das

³⁷¹ Hier mag noch auf die gewerberechtsgeschichtlich wichtigen Werkverträge hingewiesen sein: 2, IV, S. 201, nr. 58 (Hausbau), IX, S. 273, nr. 14 (Schiffbau), X, S. 311, nr. 5 (*pro quodam laborerio*).

³⁷² Er fungiert auch, wie gelegentlich in Italien (vgl. Roberti, *Svolgimento storico*, vol. III, S. 109), als »Laienvormund« bei der Trauung, d. h. er befragt die Nupturienten, ob sie einander heiraten wollen, worauf der Bräutigam durch Ringgabe die Trauung vollzieht und dann der Notar für jeden Ehepartei einen »Trauschein« ausfertigt: 2, IX, S. 310, nr. 4 (hier wird die Anwesenheit eines Geistlichen erwähnt, *qui infrascriptum amicum* — den Bräutigam — *benedixit aqua sancta secundum consuetudinem civitatis Traguriensis*), S. 311, nr. 7, X, S. 329, nr. 43.

³⁷³ So nach dem Statutum Tragurii von 1322, ed. Stroh al, S. 32, lib. I, cap. 68.

³⁷⁴ A. a. O., S. 22, cap. 40.

³⁷⁵ So z. B. der zum Bischof von Knin gewählte Minorit Frater Simon de Tragurio bei Bestellung eines mit der Betreibung seiner Konfirmation beauftragten Prokurators, 1, (VI), S. 402, nr. 256, der (katholische) Bischof von Kephallenia und Zakynthos, dominus Henricus natione Paduanus, der nach einem Überfall auf sein Schiff in Trogir auf seine Ansprüche gegen die Seeräuber (aus Omiš) verzichtet, das. S. 446, nr. 344.

³⁷⁶ Dalmatinische Privaturkunde, S. 87—89.

³⁷⁷ So 2, I, S. 30, nr. 63.

³⁷⁸ 1, (VI), S. 273, nr. 9.

³⁷⁹ 2, I, S. 4, nr. 8.

³⁸⁰ 1, (III), S. 116, nr. 41.

³⁸¹ 1, (VI), S. 331, nr. 111.

³⁸² Der Name ist augenscheinlich ungarisch (Karácsony). Dass er auch Imbreviaturen geführt hat, erfahren wir aus einem in einem Aktenbuch der Ragusaner Stadtkanzlei eingetragenen Beschluss des Trogirer Stadtgerichts vom 23. April 1279, CD. VI, S. 292, nr. 246, den ein sonst nicht bekannter Tro-

Gemeinde-Siegel. Vielleicht ist es gerade dieses Auftreten eines Konkurrenten gewesen, das den Notar Scorus veranlasst hat, sich *per iudices et curiam Traguriensem* ausdrücklich bestätigen zu lassen, dass seiner Imbreviatur³⁸⁴ der öffentliche Glaube zukommt.³⁸⁵

IV.

Wir sind, um die Überschrift, die wir dieser Untersuchung gegeben haben, zu rechtfertigen, auf den Inhalt der Trogirer Notarsbücher ausführlich eingegangen. Um so kürzer müssen wir uns bei der Betrachtung der übrigen, durch Editionen erschlossenen dalmatinischen Notarsbücher fassen.

1. Das ist hinsichtlich der Imbreviaturen aus Dubrovnik um so leichter möglich, als ihr ausgezeichnete Editor Gregor Čremošnik uns einen trefflichen Einblick in die Notarsbuchführung in Dubrovnik gegeben hat.

Wenn auch die Führung von Imbreviaturen hier vielleicht schon einige Jahre früher begonnen hat³⁸⁶ — die Organisation der Notarsbuchführung verdankt die Stadt dem Manne, dem man, wie Čremošnik sagt, vor dem Stadtarchiv ein Denkmal errichten sollte,³⁸⁷ ihrem Notar und Stadtschreiber seit Jänner 1278,³⁸⁸ Magister Thomasinus de Saverre. In seiner Heimatstadt Reggio d'Emilia hatte der damalige Podestà schon 1228 ein *Cartularium*, ein Kopialbuch der für die Stadt wichtigen Urkunden, anlegen lassen, das 1269–70 umgeschrieben und ergänzt wurde.³⁸⁹ Es gab also dort eine gut organisierte Stadtkanzlei; in den Nachbarstädten Bologna und Modena war 1265/66 bzw. 1271 das Privaturkundenwesen zentralisiert worden: alle Notare dieser Städte mussten seitdem die von ihnen aufgenommenen Urkunden innerhalb

girer Stadtnotar Nasiura de Trivixio (Treviso) auf Anordnung der Konsuln von Trogir (es sind die gleichen, die jenen Beschluss gefasst haben) *ex abbreviaturis Taraconi scriptoris comunis* in urkundliche Form gebracht hat.

³⁸³ 2, IV, S. 191, nr. 28–31, S. 193, nr. 35, 37, 38, S. 203, nr. 65, S. 213, nr. 99, S. 122, nr. 123, S. 299, nr. 176. — Nicht genannt ist der Aussteller das. S. 192, nr. 32, S. 193, nr. 36, S. 194, nr. 33–41, S. 197, nr. 50–52, S. 202, nr. 59–61, S. 204, nr. 66, S. 206, nr. 74, 75, S. 222, nr. 124–126, S. 223, nr. 127, 128, S. 231, nr. 155, S. 236, nr. 167.

³⁸⁴ Wie der seines Vorgängers Franciscus de Cingulo.

³⁸⁵ 2, IV, S. 211, nr. 94 (3. 10. 1279); Luca Mathei hat dem Notar Scorus ein von Franciscus de Cingulo ausgefertigtes Testament vorgelegt, dessen Gleichschrift in den von der Stadtgemeinde verwahrten *quaterni notarum seu abbreviaturarum* nicht aufzufinden war; daraufhin *provisum fuit per iudices et curiam Traguriensem, quod hoc testamentum in quaterno mei dicti notarii Scori notaretur vel scriberetur, ne in posterum posset in aliquo dubitari vel inde questio exoriri*.

³⁸⁶ Vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, a. a. O., S. 241.

³⁸⁷ In der Vorrede zu Mon. Rag. I, S. VI.

³⁸⁸ Vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, a. a. O., S. 233.

³⁸⁹ Francesco Saverio Gatta in der Einleitung zu seiner Edition: *Liber Grossus Antiquus Communis Regii* (»Liber Pax Constantina«), Vol. I, Reggio-Emilia 1944 (Biblioteca della Deputazione di Storia Patria dell'Emilia e della Romagna, Sezione di Modena, N. 5), S. IX–XXI.

einer bestimmten Frist in die in den Stadtkanzleien geführten *Libri Memorabilium* eintragen lassen.³⁹⁰ Gerade in jenen Jahren hat Thomasinus seine Heimat verlassen und sich, wie er in seinem Testament³⁹¹ berichtet, in Venedig und Istrien »und verschiedenen anderen Teilen der Welt« aufgehalten: sicher schon als Notar — es wäre ein dankenswertes Unternehmen, seinen Spuren nachzuforschen. In Dubrovnik war er bis zum Jänner 1284³⁹² gleichzeitig als Stadtschreiber und als Notar im Privatrechtsverkehr tätig;³⁹³ doch führte er seine Imbreviaturen von vornherein getrennt für seine amtlichen und seine privaten Agenden; darüber hinaus gliederte er den Stoff nach Materien: so sind die spezialisierten Imbreviaturen entstanden, die Čremošnik aus den Sammelbänden, in denen sie heute im Ragusaner Archiv zusammengeheftet sind, herausgeschält hat. Schon ihre von Thomasinus selbst gewählten Titel zeigen, dass seine amtliche Tätigkeit sich grösstenteils bei Gericht abspielt: hier schreibt er die Terminsetzungen und -erstreckungen (*Liber de induciis*), die »Sicherheitsleistungen«³⁹⁴ und Zeugenaussagen und sonstigen Gerichtsakten (*Liber de securitatibus, testificationibus et aliis actis omnibus*), die Verbrechens-Anzeigen (*Liber de maleficiis*). In den *Liber de sententiis et testamentis* trägt er einerseits Urteile der beamteten Richter in Zivilsachen wie Sprüche von Schiedsrichtern in Zivilsachen, andererseits Testamente ein. Liegenschaftsverkäufe mussten in Dubrovnik, nach den Bestimmungen des Statuts vom Jahre 1272, durch Ausruf öffentlich bekannt gemacht werden;³⁹⁵ diese Ausrufungen werden in den »*Liber in quo scripte sunt omnes possessiones vendite et preconizate per loca solita publica voce preconia, ut moris est*« eingetragen. Für die häufigsten Urkunden des privaten Rechtsverkehrs, Schuldanerkennnisse und Handelsgesellschafts-Verträge wird eine besondere Imbreviatur angelegt (*Liber in quo abbreviate sunt carte notarii de credenciis, debitis et colleganciis*); eine weitere Imbreviatur nimmt die übrigen Notarsurkunden auf (*Liber in quo abbreviate sunt carte notarii omnes exceptis debitis*).³⁹⁶

³⁹⁰ Vgl. Fr. Bonaini, Gli archivi delle provincie dall'Emilia, Firenze 1861, S. 17, 132.

³⁹¹ Vom 17. 1. 1284, CD. VI, S. 454, nr. 383.

³⁹² Vgl. Gr. Čremošnik, Dubrovački notar prezbiter Johannes (1284 do 1293), Glas Srpske kralj. Akademije CLXXI, drugi razred 88, Beograd 1936, S. 107. — In dieser Abhandlung gibt Čremošnik in den Anmerkungen zu S. 91—98 einen Abdruck der auf den vier erhaltenen Blättern der Imbreviatur des Priesters Johannes enthaltenen Einträge (aus dem Jahr 1284).

³⁹³ Als Stadtschreiber wirkte er weiter bis zu seinem jedenfalls 1286 eingetretenen Tode, vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, a. a. O., S. 236, während als Notar seit 1284 sein bisheriger Gehilfe, der Priester Johannes, tätig war, vgl. Čremošnik, Prezbiter Johannes, a. a. O., S. 103—110, gleichzeitig aber auch andere Notare (Pascalis 1285, Marinus 1286) auftreten, vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija, a. a. O., S. 238.

³⁹⁴ Als *securitates* werden die Einträge bezeichnet, laut denen Prozessparteien sich verpflichten, zu bestimmten Terminen vor Gericht zu erscheinen.

³⁹⁵ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272* edd. V. Bogišić et C. Jireček, Zagrabiae 1904 (Mon. hist. jur. Slav. Merid. IX), S. 119, lib. V, cap. 35.

³⁹⁶ Vgl. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija a. a. O., S. 234 f., 242—251.

In seinen Editionen³⁹⁷ hat Čremošnik die Einträge aus den 7 Spezialimbreviaturen zusammengefasst und in chronologischer Folge aneinandergereiht und dadurch dem Benutzer die Ermüdung erspart, die bei der Durcharbeitung von Massen formell völlig gleichartigen Stoffes unvermeidlich wäre. Er hat ferner in höchst geschickter Weise die an die Herausgeber von Notarsurkunden immer wieder heranretende Frage nach der Möglichkeit der Weglassung sich ständig wiederholender Formeln gelöst, ohne die Lesbarkeit und inhaltliche Zuverlässigkeit seiner Edition zu gefährden, indem er 18 derartige Formeln — die grossenteils schon Magister Thomasinus als solche betrachtet und daher vielfach abgekürzt hat — ausgewählt und in einer Übersicht³⁹⁸ zusammengestellt hat, auf die im Text unter Bezeichnung der einzelnen Formel verwiesen wird. Schon diese Zusammenstellung stellt einen wichtigen Beitrag zur Geschichte der notariellen Praxis und des Notars-Instruments dar.

Von diesen Formeln beziehen sich 4 auf Terminsetzungen und -erstreckungen, 2 auf die Liegenschaftsverkaufsaufrufe. In den Schuldenerkenntnissen findet 1 Formel Anwendung, die Kaufverträge über Liegenschaften bieten 3 Formeln, die Handwerkslehrverträge 5 Formeln, die Quittungen nach Schuldrückzahlung 2 Formeln; eine letzte Formel kennzeichnet die Vollmachten.

Schon diese Aufzählung ermöglicht einen guten Einblick in den Inhalt der Publikation. Häufig sind ausserdem Einträge über den Verkauf von Unfreien,³⁹⁹ Mitgiftbestellungen,⁴⁰⁰ die Verpachtung von Weinbergen.⁴⁰¹ Die Testamente werden öfters auf Grund von Zeugenberichten erstellt; sie enthalten regelmässig Vermächnisse *pro primicia* und *pro decima*, d. h. zur Abgeltung der vom Testator bei Lebzeiten nicht erfüllten Verpflichtungen zur Darbringung von Oblationen (in Gestalt von Erstlingsfrüchten) und Zehntleistung.⁴⁰² Als Testamentsvollstrecker⁴⁰³ werden gern die weltlichen *thesaurarii* der Domkirche bestellt.

Gering ist die Anzahl der Einträge, die kirchliche Angelegenheiten betreffen: die Erzbischöfe von Dubrovnik beschäftigten seit dem Ende des 12. Jahrhunderts eigene Notare.⁴⁰⁴ Während einer Sedisvakanz hat das Domkapitel 3 Urkunden⁴⁰⁵ durch den Stadtnotar ausfertigen lassen. 2 Einträge⁴⁰⁶ betreffen die Verpachtung bzw. den Verkauf von Grundstücken durch Klöster. Das Kloster Lokrum (Lacroma) führt 1281 eine umfassende Agrarreform auf seinen weit verstreuten Besitzungen durch:

³⁹⁷ Vgl. oben S. 332 mit Anm. 15.

³⁹⁸ In der Einleitung zu Mon. Rag. 1, S. IX—XIV.

³⁹⁹ Sie sind grösstenteils in den *Acta Cancellariae et Notariae* abgedruckt.

⁴⁰⁰ Bzw. Empfangsbestätigungen des Ehemanns über die Mitgift. Die Mitgift wird stets als *perchivium* (von griech. *περίχιν*, vgl. Jireček, Romanen I, S. 91) bezeichnet.

⁴⁰¹ Von Grundstücken, auf denen Weinberge angelegt werden sollen.

⁴⁰² Diese Vermächnisse werden von Geistlichen, die vom Domkapitel in Dubrovnik als *decimarii* bestellt sind, entgegengenommen, Mon. Rag. 1, S. 140, nr. 476.

⁴⁰³ *Pitropi* statt *epitropi* aus griech. *ἐπιτροπος*, vgl. Jireček, a. a. O.

⁴⁰⁴ Vgl. Jireček, Kanzlei der Ragusaner II, a. a. O., S. 186, Anm. 1.

⁴⁰⁵ Mon. Rag. 1, S. 110, nr. 388, S. 163, nr. 532, S. 218, nr. 699.

⁴⁰⁶ Mon. Rag. 1, S. 329, nr. 1109, S. 335, nr. 1119.

an die Stelle der Leistung des halben Ertrages der Grundstücke durch deren Nutzer tritt überall die Entrichtung einer festen jährlichen Geldabgabe, wobei freilich das Pachtverhältnis auf 20 Jahre befristet ist.⁴⁰⁷

Angewiesen auf die Dienste des städtischen Notars sind augenscheinlich die »Kircherbherren«, die *hereditarii*; als solche treten in Verträgen über die Verpachtung von Kirchenland⁴⁰⁸ zunächst Geistliche auf, die sich als Äbte bestimmter Kirchen bezeichnen; neben ihnen können an den gleichen Kirchen weitere geistliche *hereditarii* tätig sein;⁴⁰⁹ sie berufen sich auf ihre Abstammung von bestimmten Personen ebenso wie die nichtgeistlichen *hereditarii*, die in einem Fall⁴¹⁰ ihre Zustimmung geben. In seinem Testament⁴¹¹ bestimmt der Erbauer einer Kirche, dass diese niemals in *hereditario* sein, vielmehr durch die *thesaurarii* der Domkirche betreut werden soll.

Völlig fehlen in den bisher veröffentlichten Imbreviaturen des Thomasinus de Savere Einträge über Urkunden, die ohne Zusammenhang mit gerichtlichen Vorgängen von der Stadtgemeinde ausgestellt worden wären. Wir wissen, dass in Dubrovnik spätestens seit Beginn des 14. Jahrhunderts Ratssitzungsprotokolle geführt wurden.⁴¹² Ob daneben noch ein Konzeptbuch über Verwaltungs- und Hoheitsakte der Stadt geführt wurde, erscheint zweifelhaft.

So sind die ältesten erhaltenen Ragusaner Imbreviaturbücher inhaltlich weit weniger allseitig als die Trogirer Notarsbücher — vielleicht gerade wegen der weitgehenden Spezialisierung, die Magister Thomasinus eingeführt hat.

2. Der Zaratiner Notar Creste de Tarallo war vermutlich ein Einheimischer.⁴¹³ Seine Imbreviatur⁴¹⁴ enthält keinerlei Einträge über Hausverkäufe in der Stadt Zadar.⁴¹⁵ Kaufverträge über Liegenschaften ausserhalb der Stadt, namentlich auf der Insel Pag, aber auch über Schiffe, Viehbestände, Wein und Salz, Pacht- und Urbarmachungsverträge⁴¹⁶ sind in grösserer Zahl eingetragen, daneben Tauschverträge,

⁴⁰⁷ Mon. Rag. 1, S. 177, nr. 576.

⁴⁰⁸ Mon. Rag. 1, S. 177, nr. 575, S. 223, nr. 715, S. 336, nr. 1121.

⁴⁰⁹ Mon. Rag. 1, S. 185, nr. 593 teilen zwei geistliche *hereditarii*, von denen der eine den Abt-Titel führt, die ihrer Kirche gehörigen Grundstücke untereinander auf.

⁴¹⁰ Mon. Rag. 1, S. 336, nr. 1121 (der Abt ist Rossinus de Balisclava, ein zweiter Geistlicher ist *hereditarius pro parte illorum de Balisclava*, weitere geistliche *hereditarii* sind Mengarius de Stilo und Petrus Margariti de Stilo; 4 Laien sind *hereditarii ex parte illorum de Stilo*, neben ihnen tritt Johannes Blasii Johannis de Stilo als *hereditarius* auf).

⁴¹¹ Mon. Rag. 1, S. 229, nr. 731.

⁴¹² Vgl. oben Anm. 15.

⁴¹³ Vgl. Jireček, Kanzlei der Ragusaner I, a. a. O., S. 510.

⁴¹⁴ Vgl. oben S. 334.

⁴¹⁵ Die Einträge Vjestnik Zemaljskog Arkiva (Weiterhin abgekürzt: VZA) I, S. 258, nr. 89, III, S. 242, nr. 209 betreffen Holzhäuser; in dem letzteren Fall wird ausdrücklich gesagt, dass der Verkauf *sine terra* erfolgt, da das Holzhaus sich auf Kirchenland befindet.

⁴¹⁶ Diese betreffen hier nicht nur die Anlage von Weinbergen: VZA II, S. 12, nr. 99 verleiht ein Grundherr ein Grundstück in einem Dorf mit der Befugnis, ein Stück Waldes zu roden (*disboscare*).

Schuldanerkenntnisse, Mitgiftbestätigungen, einzelne Testamente. Wichtig für die Geschichte des Beurkundungswesens sind die zahlreichen *breviaria*: als solche werden die dienstlichen Berichte bezeichnet, die städtische Funktionäre dem Notar zu Protokoll geben und die von diesem für die interessierten Parteien in Urkundenform ausgefertigt werden. Es handelt sich dabei einerseits um Berichte der *praecones*, der städtischen Ausrufer, die im Auftrage der Stadtbehörde Liegenschaften öffentlich feilgeboten haben, deren Eigentümer eine ihnen auferlegte Geldstrafe oder eine Dritten geschuldete Zahlung nicht erlegt haben;⁴¹⁷ nachdem ein Kaufwilliger ein Angebot gemacht hat, wird die Liegenschaft neuerlich einen Monat lang öffentlich feilgeboten, um womöglich ein höheres Angebot zu erzielen; wenn ein solches nicht erfolgt, nimmt der *praeco observata solepnitate statuti iuris et consuetudinis Iadere* öffentlich in der Stadtlaube (*sub logia Iadere*) die Eigentumsübertragung vor.⁴¹⁸ Das vom Notar ausgefertigte *breviarium* gilt als Eigentumsnachweis für den Erwerber; will dieser die Liegenschaft weiterveräußern, verkauft er das *breviarium*.⁴¹⁹ Als *breviaria* werden aber auch Urkunden bezeichnet, die einen Bericht über eine Entscheidung des Stadtgerichts⁴²⁰ enthalten, durch die einer Partei bestimmte Vermögensrechte zuerkannt werden; zur Durchführung der Entscheidung wird jedesmal ein *pristao* bestellt, und dessen Zeugnis bildet formell den Gegenstand des *breviarium*.⁴²¹ Das *breviarium* als urkundlicher Bericht eines städtischen Funktionärs ist der Rechtsordnung Venedigs wohlbekannt,⁴²² ebenso die Eigentumsübertragung durch den *praeco*.⁴²³ Es wird Aufgabe weiterer Untersuchung sein, festzustellen, inwieweit in dem Zaratiner Rechtsbrauch venezianischer Einfluss wirksam ist.

Zweifellos war der Notar bei der Fällung jener gerichtlichen Entscheidungen selbst anwesend; er hat ihren Wortlaut selbst protokolliert

⁴¹⁷ VZA I, S. 181, nr. 41 ist die Feilbietung im Auftrag der Testamentsvollstrecker mit Genehmigung des *comes* von Zadar erfolgt, um die Auszahlung von Vermächtnissen zu ermöglichen.

⁴¹⁸ So VZA II, S. 19, nr. 118, S. 118, nr. 129, 130, S. 119, nr. 131, III, S. 45, nr. 148.

⁴¹⁹ So VZA III, S. 142, nr. 187.

⁴²⁰ In einem Fall, VZA III, S. 251, nr. 237, der *iudices maris per Iaderensem curiam constituti*; es handelt sich um eine *societas ligni*, eine zwecks Holzexport nach Ancona gegründete Handelsgesellschaft. — Bei einer Entscheidung der *iudices examinatores*, VZA I, S. 252, nr. 71, fehlt, vielleicht zufällig, die Rubrik »*breviarium*« und, vielleicht weil die Urkunde unvollständig eingetragen ist, die Erwähnung des *pristaldus*; die in der gleichen Sache erflossene, vom Herausgeber unvollständig abgedruckte Entscheidung der *iudices examinatores constituti per Iadrensem curiam*, das. S. 253, nr. 71, trägt die Rubrik *breviarium*.

⁴²¹ So VZA I, S. 256, nr. 83, S. 259, nr. 92, S. 260, nr. 97; II, S. 13, nr. 104, 105, S. 14, nr. 106, S. 16, nr. 109, S. 18, nr. 113, S. 114, nr. 122, S. 116, nr. 127, S. 117, nr. 128; III, S. 42, nr. 137, S. 43, nr. 141, S. 44, nr. 144, S. 134, nr. 154, S. 137, nr. 165, S. 141, nr. 183, 184, S. 242, nr. 208, S. 254, nr. 249.

⁴²² Vgl. Besta, Il diritto e le leggi civili di Venezia, a. a. O., S. 80.

⁴²³ Vgl. Besta, a. a. O., S. 81. In Venedig bildete diese Eigentumsübertragung durch den *praeco* den Schlussakt jeder Liegenschaftsveräußerung, nach Abschluss der zwecks Wahrung der Näherrechts-Ansprüche durchgeführten Massnahmen zur Sicherung der Publizität vgl. oben S. 349.

und nicht erst dem mündlichen Bericht des *pristav* entnommen.⁴²⁴ Das besagt, da diese Tätigkeit bei Gericht ja im Auftrage der Partei erfolgte, noch nicht, dass wir Creste de Tarallo als Gerichts- und damit als Stadtschreiber und daher seine Imbreviatur⁴²⁵ als Stadtbuch bezeichnen können; für eine solche Wertung spricht dagegen die Tatsache, dass er das Eintreffen eines neuen *comes* in Zadar feierlich unter Beifügung seines Notarszeichens in ihr vermerkt hat.⁴²⁶

V.

Die Notarsbücher aus Trogir, Dubrovnik und Zadar sind, urkundengeschichtlich betrachtet, wertvolle Beweise dafür, dass in diesen drei Städten die Hauptmaximen, die für das Urkundenwesen in Italien im 12. und 13. Jahrhundert Geltung erlangt haben, sich durchgesetzt haben: die zentrale Berechtigung und Verantwortung des Notars in der Urkundenherstellung und die derjenigen einer gerichtlichen Entscheidung angenäherte Rechtswirksamkeit der Notarsurkunde. Die Hemmnisse, die der vollen Entfaltung dieser Grundsätze im Wege stehen, — die Mitwirkung von Vertretern der Stadtgemeinde bei der Urkundenausstellung,⁴²⁷ des Stadtgerichts bei der Exekution auf Grund der Notarsurkunde — haben wesentlich formelle Bedeutung.

In ganz andere, urkundengeschichtlich höchst aufschlussreiche Verhältnisse geben uns die Notarsbücher aus Kotor⁴²⁸ Einblick. Dort waren bis 1292 einheimische Geistliche als Notare tätig gewesen.⁴²⁹ Einer von ihnen, der Diakon Micha Giga (1247—1271) hat bereits ein *catastichum*, d. h. eine Imbreviatur,⁴³⁰ geführt.⁴³¹ 1285—1294 war Magister Thomas aus Fermo, wie seine Kollegen in Split und Trogir ein Sohn der Mark

⁴²⁴ Das zeigt schon die für alle notariellen Ausfertigungen gerichtlicher Entscheidungen in Italien und Dalmatien im Mittelalter charakteristische Formulierung der Anfangsworte des Urkunden-Kontexts: *Cum coram nobis*.. (es folgen die Namen der Richter).

⁴²⁵ In der Eintragungen über Verwaltungs- und Hoheitsakte der Stadtgemeinde ebenso fehlen wie solche über kirchliche Angelegenheiten, abgesehen von der Teilnahme kirchlicher Anstalten am Liegenschaftsverkehr.

⁴²⁶ VZA III, S. 142, nr. 186.

⁴²⁷ Die Eintragungen in den Notarsbüchern aus Trogir und Dubrovnik erwähnen regelmässig die Mitwirkung des *examinator* bzw. des *iudex iuratus*. In der Zaratiner Imbreviatur des Creste de Tarallo fehlt jeder Hinweis auf eine Mitwirkung des *examinator* bei der Urkundenausstellung; doch ist diese bei der Mehrzahl der veröffentlichten Zaratiner Originalurkunden aus der Zeit der Entstehung der Imbreviatur nachzuweisen, so 1287, CD. VI, S. 584, nr. 493, S. 587, nr. 495, S. 590, nr. 499, S. 592, nr. 500, S. 593, nr. 501; 1289, das. S. 656, nr. 551; 1290, das. S. 686, nr. 580, S. 687, nr. 581, S. 695, nr. 586, CD. VII, S. 5, nr. 6; 1291, das. S. 23, nr. 27, S. 29, nr. 24, S. 54, nr. 43; sie fehlt 1289, CD. VI, S. 631, nr. 536, S. 649, nr. 545; 1291, CD. VII, S. 33, nr. 27.

⁴²⁸ Vgl. oben S. 333.

⁴²⁹ Vgl. Jireček, Kanzlei der Ragusaner, II, a. a. O., S. 211; A. Mayer im Vorwort zu Mon. Cat. 1, S. 8.

⁴³⁰ Vgl. oben Anm. 29.

⁴³¹ Vgl. Jireček, a. a. O.

Ancona, dort als Notar tätig.⁴³² Seit 1297⁴³³ ist ein einheimischer Laie, Petrus Viti, als Notar in Kotor nachweisbar, der auch einige Einträge aus den Jahren 1329 und 1330 im dritten der acht Imbreviatur-Hefte, die im 1. Band der *Monumenta Catarensia* veröffentlicht sind, verfasst hat.⁴³⁴ Damals war Philippus Matthaei aus Osimo, wieder ein Notar aus der Mark Ancona, im Auftrag von Bischof und Stadt nach Rom gereist;⁴³⁵ vorher hatte er (1326/27) die Einträge im ersten und zweiten Imbreviaturheft verfasst; während seiner Abwesenheit war Petrus Viti gestorben; sein Sohn, der Kleriker Marcus, führte das dritte Imbreviaturheft zu Ende und legte das vierte an (1330). Nach seiner Rückkehr aus Rom übernahm Philippus wieder die Imbreviaturführung: er verfasste die Einträge im fünften bis achten Imbreviaturheft (1330—1335), bis auf 100 Einträge aus dem Jahr 1331 im ersten Teil des sechsten Imbreviaturhefts, die der *abbreviator* Petrus Jacobi de Savignanis aus Mailand geschrieben hat — vermutlich ein Gehilfe des Philippus.⁴³⁶

Im I., II. und VIII. Imbreviaturheft unterscheiden sich nun die Einträge, die Geschäfte des Privatrechtsverkehrs zum Gegenstand haben, durch die Formulierung deutlich von denjenigen, die Beschlüsse des Gerichts wiedergeben: jene bringen die Erklärung des Urkunden-Urhebers in subjektiver Ausdrucksweise (*Ego... confiteor me recepisse... u. ä.*); im Eschatokoll wird die Anwesenheit eines *iuratus iudex*, eines *auditor* und eines weiteren Zeugen erwähnt; entsprechend sind auch die Einträge über Gemeindebeschlüsse redigiert (*Nos communitas Catarensis ad sonum campane unanimiter congregati facimus concordium...⁴³⁷ u. ä.*); bei ihrer Protokollierung intervenieren nur zwei *iurati iudices*. Gerichtsbeschlüsse werden dagegen mit: »*Coram nobis iuratis iudicibus... venit...*« eingeleitet. Mit diesen Formulierungen hält sich Philippus Matthaei an die allgemeine Übung der italienischen Notare seiner Zeit.

Im III. Imbreviaturheft leitet dagegen Petrus Viti alle Einträge mit den für Gerichtsbeschlüsse charakteristischen Worten ein: dadurch gewinnen alle Beurkundungen, auch wenn es sich um einfache Schuldanerkennnisse oder Zahlungsbestätigungen handelt,⁴³⁸ — den Charakter von gerichtlichen Entscheidungen;⁴³⁹ im Eschatokoll erklärt der Notar jedesmal ausdrücklich, er habe die Beurkundung auf Geheiss der Richter geschrieben. Marcus Petri behält im III. Imbreviaturheft die Praxis

⁴³² Vgl. Jireček, Mayer, a. aa. OO.

⁴³³ Vgl. Jireček, a. a. O.

⁴³⁴ Vgl. Mayer, a. a. O., S. 9.

⁴³⁵ Mon. Cat. 1, S. 180, nr. 508.

⁴³⁶ Vgl. zum Vorangehenden Mayer, a. a. O.

⁴³⁷ Mon. Cat. 1, S. 87, nr. 222.

⁴³⁸ So Mon. Cat. 1, S. 179, nr. 506, S. 192, nr. 536.

⁴³⁹ Die beiden in der letzten Anm. angeführten Schuldanerkennnisse enthalten die Erklärung der *iurati iudices*: que omnia (d. h. das Verpflichtungsbekenntnis des Schuldners) nos supradicti iudices per sententiam confirmamus bzw. nos supradicti iudices... sentencialiter confirmamus confessionem dicti Chrano (des Schuldners). Ähnlich Mon. Cat. 1, S. 194, nr. 540, S. 195, nr. 543, S. 199, nr. 552, S. 200, nr. 554, S. 201, nr. 557, 558.

seines Vaters bei, stilisiert dagegen im IV. Imbreviaturheft die Einleitungsformel: *Coram nobis testibus subnotatis ego... confiteor...*; als Zeugen fungieren je ein *iudex iuratus* und ein *auditor*. Philippus Mathaei kehrt im V. und VII. Imbreviaturheft⁴⁴⁰ zunächst zu seiner früheren Ausdrucksweise zurück, während Petrus de Savignanis in den von ihm verfassten Einträgen des VI. Heftes diejenige des Marcus Petri anwendet. Das Überraschende ist nun, dass Philippus, gelegentlich des Amtsantritts neuer Richter im April 1332 seine Imbreviatur als *quaternus sententiarum* bezeichnet⁴⁴¹ und auch tatsächlich die weiteren Einträge des VII. Heftes als Gerichtsbeschlüsse formuliert, auch wenn sie wieder Schuldanerkenntnisse von Privaten u. dgl. enthalten.⁴⁴² Im VIII. Imbreviaturheft (1335) kehrt der italienische Notar endgültig zu seiner ursprünglichen Ausdrucksweise zurück.

Handelt es sich bei diesen Unterschieden in der Formulierung um für die Urkundenforschung gleichgültige Ausprägungen der verschiedenen Notarsindividualitäten bzw. um Auswirkungen der Verschiedenheit der Schulung der beteiligten Notare? Gewiss verkörpert Petrus Viti die einheimische Tradition gegenüber der Routine des Italieners; aber dieser hat sich, wie wir feststellen konnten, zum mindesten zeitweise jener Tradition anpassen müssen. Und wie lebendig diese war, dafür besitzen wir Zeugnisse auch in den »modern« stilisierten Imbreviaturheften des Philippus Matthaei: nicht nur in einem Eintrag, in dem eine Schuldanerkenntnis als *coram iudicibus* erfolgt und von ihnen durch Richterspruch bestätigt bezeichnet wird.⁴⁴³ Der von allen Notaren gleichartig geschilderte Vorgang der Errichtung rechtsgültiger Testamente ist kennzeichnend für die Entwicklung des Urkundenwesens in Kotor: vor dem *iuratus iudex*, dem *auditor* und einem Zeugen⁴⁴⁴ erscheinen Personen, die sich als Testamentsvollstrecker⁴⁴⁵ bezeichnen, legen einen Zettel (*cedula*) vor, der nach ihrer Angabe das Testament ihres Auftraggebers enthält und in dem zwei Testamentszeugen genannt sind, und bitten den Notar, er möge das Testament *scribere et reducere in publicam formam*. Daraufhin läßt die Gerichtskommission — so dürfen wir uns ausdrücken — die als Testamentszeugen Genannten vor, vernimmt sie unter Mitwirkung des Notars eidlich und erteilt dann, nachdem die Zeugen die Echtheit des Testaments bestätigt haben, dem Notar den Auftrag, das »öffentliche Testament« auszufertigen.⁴⁴⁶ Erinnerung diese Schilderung nicht unwillkürlich an die Vorgänge, die sich im 6. Jahr-

⁴⁴⁰ Das V. Imbreviaturheft enthält, nach seiner Angabe, Mon. Cat. 1, S. 220, nr. 625, Einträge, die er auf Grund von Konzepten des Marcus Viti verfasst hat.

⁴⁴¹ Mon. Cat. 1, S. 336, nr. 1101.

⁴⁴² So Mon. Cat. 1, S. 337, nr. 1102, 1103, S. 343, nr. 1021 u. ö.

⁴⁴³ Mon. Cat. 1, S. 41, nr. 66. Es handelt sich um eine Schuldanerkenntnis der Gemeinde.

⁴⁴⁴ Oder, innerhalb der Eintragsreihen, die alle Privatrechtsgeschäfte als *coram iuratis iudicibus* erfolgt bezeichnen, vor diesen drei geschworenen Richtern.

⁴⁴⁵ Epitropi, vgl. oben Anm. 403.

⁴⁴⁶ So Mon. Cat. 1, S. 26, nr. 13, S. 37, nr. 54, S. 44, nr. 74 u. ö.

hundert, etwa in Ravenna, bei der Aufnahme von Partei-Urkunden in die *Gesta municipalia* abspielten?⁴⁴⁷

Wir können an dieser Stelle nicht alle die Folgerungen ziehen, die sich an diesen Hinweis anknüpfen lassen. Hier genügt zunächst die Feststellung, dass *iudex iuratus* und *auditor* in Kotor⁴⁴⁸ und ebenso jedenfalls der *iudex iuratus* in Dubrovnik und vermutlich die *examinatores* in Norddalmatien und wohl auch in Venedig⁴⁴⁹ als Beurkundungs-Intervenienten Träger einer Funktion sind, die in Kotor noch im 14. Jahrhundert zeitweise von dem vollbesetzten Gericht ausgeübt wurde — dessen Zeugnis dann automatisch der vor ihm errichteten Urkunde öffentlichen Glauben und urteilsgleiche Rechtswirkung verleihen musste. So bestätigen die Catarensen Imbreviaturen die allgemein anerkannte Auffassung, dass sich der Aufstieg der Notarsurkunde zu einer derartigen Geltung aus der Verflechtung des Notars in das Gerichtswesen, wie sie in Italien seit dem 9. Jahrhundert nachweisbar ist, ergeben hat — mit der wichtigen Modifikation freilich, dass diese Verflechtung und damit jener Aufstieg keineswegs notwendig auf langobardische oder fränkische Einflüsse zurückzuführen ist.⁴⁵⁰ Denn diese sind ja in Kotor wie in ganz Dalmatien niemals wirksam gewesen.

Wir müssen darauf verzichten, in diesem Zusammenhang des Näheren auf den ungemein reichen Ertrag hinzuweisen, den die Durchforschung der Catarensen Imbreviaturen für die Geschichte des Privat- und Verfahrensrechts,⁴⁵¹ aber auch der kirchlichen Rechtsordnung,⁴⁵²

⁴⁴⁷ Vgl. statt anderer die tiefeschürfende Darstellung dieser Vorgänge bei A. Steinwenter, Beiträge zum öffentlichen Urkundenwesen der Römer, Graz 1915.

⁴⁴⁸ Und in Budva und Ulcinj, vgl. oben S. 341.

⁴⁴⁹ Und ebenso natürlich die bei der Urkundenausfertigung mitwirkenden *iudices* in Süditalien, vgl. oben S. 338.

⁴⁵⁰ Für die nähere Ausführung und Begründung des Vorgehenden muss der Verfasser wieder auf seine in Anm. 58 erwähnte, in Ausführung befindliche Darstellung verweisen.

⁴⁵¹ Die Notars-Urkunde bedarf, wenn sie von dem in ihr genannten Berechtigten (Gläubiger) an einen anderen übertragen wird, ferner wenn sie als Beweismittel oder Exekutionstitel bestritten wird, noch der *firmatio*, d. h. der Bestätigung der Berechtigung ihres Inhabers durch den in ihr Genannten bzw. durch ihren Urheber: diese erfolgt durch Eidesleistung, geg. Falls mit 6 Eideshelfern; so Mon. Cat. 1, S. 325, nr. 976 (1332: secundum consuetudinem civitatis principalis debet cartam firmare), S. 340, nr. 1010 u. ö.

⁴⁵² Nur auf zwei Punkte darf hier kurz hingewiesen werden:

a) Das Institut der *hereditarii* (vgl. oben S. 372) erfährt weitere Beleuchtung durch die Einträge Mon. Cat. 1, S. 60, nr. 134, S. 61, nr. 137, 138, S. 62, nr. 139 (1326): 4 *patrones* (!) einer Kirche erwählen einen Kleriker zu deren Rektor und Abt, *volentes ipsum... perpetuis temporibus in ecclesie memorate redditibus persolvi cum effectu*; daraufhin erwählen 3 andere *patrones et hereditarii* der gleichen Kirche einen andern Kleriker, den Sohn des einen und Neffen der beiden anderen dieser *hereditarii*, ihrerseits zum Abt und Rektor der gleichen Kirche; der Vater dieses zweiten Klerikers verpflichtet sich gleichzeitig, den beiden anderen *hereditarii* — es handelt sich um die Witwen seiner Brüder — *ad dandum, exhibendum partem reddituum omnium* dieser Kirche, *quos percipiet... filius meus*. — 1335, Mon. Cat. 1, S. 434, nr. 1315 stimmen die *heredi-*

für die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, ja auch für die Kunstgeschichte⁴⁵³ gewähren kann. Nach dem Erscheinen des II. Bandes der *Monumenta Catarensa* wird die Wissenschaft durch Inangriffnahme dieser höchst lohnenden Aufgabe der Südslavischen Akademie den Dank für die Veröffentlichung dieser so überraschend inhaltsreichen Quellen — wie für die der übrigen dalmatinischen Stadtbücher durch deren allseitige Auswertung abzustatten haben.

VI.

Die Catarenser Imbreviaturen enthalten, wie wir feststellen konnten, gerade in ihren ursprünglichsten Teilen Gerichtszeugnisse über private Rechtsgeschäfte. In den übrigen Imbreviaturen aus Kotor wie in denjenigen aus Trogir, Dubrovnik und Zadar haben die Eintragungen über private Rechtsgeschäfte zwar formell den Charakter von Konzepten zu Notarsurkunden; schon wegen der Mitwirkung jener gerichtlichen Funktionäre an diesen Beurkundungen, vor allem aber wegen der Gleichartigkeit und Gleichförmigkeit ihres Inhalts mit dem der Catarenser Gerichtszeugnisse lässt sich jedoch eine scharfe Trennungslinie zwischen den beiden Gruppen von Imbreviaturen nicht ziehen.

So erscheint zunächst der Vergleich der dalmatinischen Imbreviaturen mit den Schöffenbüchern des deutschen Rechtsgebiets berechtigt, deren Inhalt ja auch in der Hauptsache aus Gerichtszeugnissen über private Rechtsgeschäfte besteht. Die Schöffenbücher stellen eine Erscheinungsform der Stadtbücher dar: diese Bezeichnung verwendet die Wissenschaft für alle »in Buchform geordneten schriftlichen Aufzeichnungen städtischer Behörden seit dem Mittelalter«.⁴⁵⁴ Man pflegt allgemeine Stadtbücher, mit noch nicht spezialisiertem Inhalt, und besondere, d. h. spezialisierte Stadtbücher zu unterscheiden; zu den letzteren gehören, neben Statuten und Privilegienbüchern, Verwaltungs- und Finanz-

tarii zweier Kirchen der Verpachtung eines diesen gehörigen Grundstücks deren »Abt« zu.

b) In 13 Fällen, Mon. Cat. 1, S. 38, nr. 55 u. ö., verleihen die Vorsteher kirchlicher Anstalten diesen gehörige Grundstücke *ad plantandum*, d. h. zur Besetzung mit Weinstöcken, *ad decimam partem... secundum consuetudinem civitatis Catari*. Es handelt sich dabei um die älteste, noch durch die Nutzung kirchlichen Eigentums bedingte Erscheinungsform des kirchlichen Zehntrechts wie sie in Italien, Istrien und Dalmatien sich ausserhalb der Reichweite des alle Gläubigen treffenden karolingischen Zehntgebots erhalten hat, wie sie aber auch dem Herrschaftsgebiet der orthodoxen Kirche, die eine allgemeine Zehntpflicht nicht kennt, nicht fremd ist, vgl. dazu H. F. Schmid, *La dime à Byzance et son rayonnement*, im Druck für den 4. Band der *Mélanges Henri Grégoire*.

⁴⁵³ 1331, Mon. Cat. 1, S. 233, nr. 662, verpflichten sich 4 Bürger von Kotor, den *pictoribus Grecis sancti Triphonis* (der Domkirche von Kotor)... *solvere integraliter de omni opere, quod facient ab hodierna die in ultra*.

⁴⁵⁴ K. Beyerle Die deutschen Stadtbücher. Deutsche Geschichtsblätter X, 1909, S. 146.

büchern, die Justizbücher, deren wichtigste Spielart eben die Schöffenbücher darstellen.⁴⁵⁵

Die Übung, Stadtbücher zu führen, hat sich mit dem deutschen Stadtrecht in den Ländern der böhmischen Krone,⁴⁵⁶ in Polen⁴⁵⁷ und Ungarn⁴⁵⁸ verbreitet. Sie gilt der Wissenschaft bisher als typisches Institut des deutschen Stadtrechts.⁴⁵⁹

Wir konnten im Zuge unserer Ausführungen wiederholt auf die Privilegien- (Kopial-) Bücher italienischer Städte hinweisen.⁴⁶⁰ Dass es in Italien städtische Verwaltungs- und Finanzbücher gibt, ist allgemein bekannt.⁴⁶¹ Die Stelle der Gerichtszeugnisse über private Rechtsgeschäfte — und damit der Schöffenbücher vertraten dort die Notarsimbreviaturen, die, wie wir feststellen konnten, zunächst ja auch Aufzeichnungen über gerichtliche Entscheidungen in sich aufgenommen haben.⁴⁶²

Das Gleiche gilt, das hat unsere Betrachtung ergeben, von den Notarsbüchern aus Trogir, Zadar und Kotor, während in Dubrovnik eine weitgehende Spezialisierung des Stadtbuchwesens erfolgt ist. Die Trogirer Imbreviaturen enthalten aber auch Aufzeichnungen über städtische Verwaltungsakte: man wird sie⁴⁶³ daher mit den »allgemeinen« oder gemischten Stadtbüchern des deutschen Rechtskreises⁴⁶⁴ vergleichen dürfen — von denen sie sich freilich dadurch, dass in ihnen die kirchlichen Angelegenheiten einen so bedeutenden Raum einnehmen, deutlich unterscheiden.

Durch Wesen und Form ihres Inhalts ist daher die Bezeichnung der Notarsbücher Dalmatiens als Stadtbücher völlig gerechtfertigt. In den Ländern des heutigen Jugoslawiens ist das Stadtbuchwesen in drei

⁴⁵⁵ Vgl. die — im einzelnen von einander abweichenden — Gliederungen der Stadtbüchertypen und die Übersichten über die Editionen bei Beyerle, a. a. O., S. 145—200; P. Rehme, Über Stadtbücher als Geschichtsquelle, Halle a. d. S. 1913, demselben, Stadtbücher des Mittelalters, Festschrift der Leipziger Juristenfakultät für Viktor Ehrenberg, Leipzig 1927 (Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, H. 21), S. 171—398; Redlich, Privaturkunden, S. 166, 189—194; Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre² I, S. 732—738; R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte⁷, Leipzig 1922, S. 767 bis 769, H. Planitz, Deutsche Rechtsgeschichte, Graz 1950, S. 187 f.

⁴⁵⁶ Vgl. J. Kapras, Právní dějiny země koruny České, I, v Praze 1913, S. 68—71; O. Peterka, Rechtsgeschichte der böhmischen Länder I, Reichenberg 1923, S. 167—170, II, das. 1928, S. 74.

⁴⁵⁷ Vgl. St. Kutrzeba, Historja źródeł dawnego prawa polskiego II, Lwów-Warszawa-Kraków o. J. (1926), S. 294—266.

⁴⁵⁸ Vgl. R. F. Kaindl, Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern II, Gotha 1907, S. 299 f.

⁴⁵⁹ Vgl. Bresslau, a. a. O., S. 738.

⁴⁶⁰ Vgl. oben Anm. 53, 103, 104, 389.

⁴⁶¹ Vgl. Paoli-Bascapè, a. oben Anm. 53, a. O. mit den Ergänzungen bei Gatta, a. oben Anm. 389, a. O., S. XVIII, Anm. 1.

⁴⁶² Vgl. oben S. 336.

⁴⁶³ Und vielleicht auch die Zaratiner Imbreviatur des Creste de Tarallo, vgl. oben S. 379.

⁴⁶⁴ Vgl. die oben Anm. 455 angeführte Literatur.

Erscheinungsformen vertreten: in Slovenien durch einen Ableger des österreichischen Zweiges der mutterländisch-deutschen Stadtbücher;⁴⁶⁵ im binnenländischen Kroatien durch Vertreter des ungarländischen Astes des deutschrechtlichen Instituts;⁴⁶⁶ in Dalmatien endlich durch eine selbständige Ausprägung der in Italien gestalteten Vorlagen.

Vielleicht gibt diese Untersuchung Anlass, einmal den Verbindungsfäden nachzuspüren, die zwischen diesen italienischen Vorlagen und dem Stadtbuchwesen des deutschen Rechtskreises bestehen können. Für die böhmischen Länder, in denen ja die Tätigkeit italienischer Notare im 13. Jahrhundert bezeugt ist⁴⁶⁷ und das Stadtbuchwesen sich besonders reich entfaltet hat — und in engem Zusammenhang steht mit der Entstehung und Entwicklung der Landtafeln des böhmischen Landrechts,⁴⁶⁸ die ihrerseits wiederum den Gerichtsbüchern des polnischen Landrechts⁴⁶⁹ als Vorlage gedient haben — liegen diese Verbindungsfäden ja deutlich zu Tage.

Es wird eine dankbare Aufgabe urkunden- und rechtsgeschichtlicher Farschung mit universalem Horizont sein, die Funktion dieses länderumspannenden und völkerverbindenden Stadtbuchwesens in der Entstehungsgeschichte der europäischen Gesellschaftsordnung festzustellen: seine Bedeutung für die Gewährleistung der Rechtssicherheit liegt auf der Hand, ebenso die Rolle, die das Institut dadurch gespielt hat, dass die Stadtbuchführung eines der ältesten Wirkungsgebiete für ein fachlich vorgebildetes, verantwortungsbewusstes Berufsbeamtentum gewesen ist. Die Quellengrundlage für die Erfüllung dieser wahrhaft europäischen Forschungsaufgabe ist von der Wissenschaft Jugoslaviens durch die Editionen der dalmatinischen Stadtbücher um wertvollstes Material bereichert worden.

⁴⁶⁵ Vgl. M. Dolenc, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*, Ljubljana 1935, S. 117.

⁴⁶⁶ Vgl. die Edition der Zagreber Stadtbücher, *Monumenta liberae regiae Civitatis Zagrabiae*, ed. J. B. Tkalčić, vol. IV—XI, Zagrabiae 1897—1906.

⁴⁶⁷ Vgl. J. Novák, *Henricus Italicus und Henricus de Isernia*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XX, 1899, S. 253 bis 275. Der erstere hat 1279 oder 1280 die ersten *quaternos contractuum vel obligacionum regalium registorum ad instar* angelegt; unter den »königlichen Registern« ist die Landtafel zu verstehen, deren ältester erhaltener Eintrag 1287 entstanden ist, vgl. O. Redlich *Die ältesten Nachrichten über die Prager Stadtbücher und die böhmische Landtafel*, a. a. O., XXXII, 1911, S. 165—171; V. Vojtišek, *K počátkům městských knih pražských a devk zemských*, *Právník* LX, 1921, S. 129.

⁴⁶⁸ Vgl. O. Redlich, a. a. O. und *Privaturkunden*, S. 196—199, *Kapras*, a. a. O., S. 23—25, *Peterka*, a. a. O., I, S. 146 f., 155 f.; V. Vojtišek, *O nejstarších českých městských knihách, pražské a novobydžovské, Od pravěku k dnešku* (Pekařův sborník) I, v Praze 1930, S. 189—214.

⁴⁶⁹ Vgl. Redlich, *Privaturkunden*, S. 194 f., *Kutrzeba*, a. a. O., I, S. 130, 158, *St. Kętrzyński*, *Zarys nauki o dokumencie polskim* I, Warszawa 1934, S. 447—458, *A. Gieysztor*, *Zarys nauk pomocniczych historii*³, Warszawa 1948, S. 83.

DALMATINSKE MESTNE KNJIGE

Povzetek

I. Predmet razprave so zapisi mestnih notarjev v Trogira, Dubrovnika in Kotora iz dobe 1263 do 1294, 1278 do 1282 oziroma 1326 do 1335, ki jih je izdala Jugoslovanska Akademija znanosti in umetnosti v letih 1948 do 1951 v prvih zvezkih novih serij publikacij »Monumenta Traguriensia«, »Monumenta historica Ragusina« in »Monumenta Catarensia«, ter knjiga imbreviatur zadrškega notarja Creste de Tarallo (1289/90), ki je bila objavljena v izvlečkih v letih 1899 do 1901.

II. To so notarske imbreviature, knjige ali zvezki, v katere so beležili notarji zaporedoma svoje službeno poslovanje. Ob njihovem študiju je potrebno upoštevati tudi edicije notarskih imbreviatur izven Dalmacije, zlasti Genove in njenih kolonij (od 1154 dalje), Siene (od 1221), Tridenta (od 1236), Bozna (od 1237), Monte San Giuliana pri Trapaniju (od 1297) in Palermo (od 1298). Posebno značilne so najstarejše ohranjene imbreviature iz Genove in Siene. Ne vsebujejo le konceptov listin, ki so jih izstavili notarji po naročilu zasebnikov, marveč tudi vpise, ki izvirajo od delovanja notarjev kot zapisnikarjev mestnih oblastev, zlasti sodišč. Zato so »splošne mestne knjige«. V njih odseva nastajanje mestnih pisarn, ki se izoblikujejo v teku svojega razvoja tako, da pride do specializacije, do ureditve »posebnih mestnih knjig« (registrov dohodkov in izdatkov, kopialnih knjig ter knjig statutov). Ti pojavi prikazujejo obenem stopnje v razvoju komunalne avtonomije mest 12. in 13. stoletja, pa tudi dvig notarske listine do veljave kot »instrumentum publicum«. Notar je postal nosilec »javne vere«, kar je koristilo tudi njegovi imbreviaturi, ker je ta izhajala iz »mestne knjige«.

Vendar ni zadoščala povsod, kjer so se ohranili izza časov pozne antike elementi zasebnih listin in notariata, notarjeva izstavitve listine sama, da bi bila zagotovljena listini »javna vera«: kjer ni mogla mestna občina v polni meri uveljaviti državnih funkcij, zlasti v južni Italiji in Dalmaciji, je bila odvisna v 13. stoletju polna veljavnost listine od sodelovanja sodnih funkcionarjev pri njeni izstavitvi. Na Rabu, v Zadru, Trogiru, Šibeniku, Splitu in Skradinu se imenujejo ti funkcionarji »examinatores«, v Dubrovniku »iurati iudices«, v Kotoru, Budvi in Ulcinju pa »auditores«.

III. Povsod v Dalmaciji je vodstvo notarskih knjig v tesni zvezi z uveljavljanjem novih oblik v sestavljanju listin in v ureditvi pisarn, ko so se pojavili »učeni« notarji iz Italije, zlasti iz Ankonske Marke. Istočasno so preuredili po italijanskem vzorcu mestni ustroj Splita in Trogira.

Med listinami trogirskih notarskih knjig, ki obravnavajo zasebno-pravna razmerja, sta zastopani zlasti dve skupini: kupne pogodbe in priznanje plačilnih obveznosti. Za kupne pogodbe o nepremičninah je značilen zaznamek starejših trogirskih imbreviatur, da mora kupec izročiti prodajalcu poleg kupnine še nek menjalni predmet. Pri tem gre očitno za pravni običaj, ki je postal zgolj simbolični izraz, ker je menjalni predmet neznaten komad nepremičnine brez vrednosti. Tudi v Splitu se dá ugotoviti podoben običaj od leta 1198. Prikazovanje prodaje nepremičnine kot menjalnega opravila je imelo bržkone namen obiti predpise retraktnega prava, ker so imeli sorodniki, v nekaterih primerih tudi sosedje, lastnika nepremičnine predkupno pravico ob prodaji, niso pa imeli pravice prigovarjati pri menjalnih ali darilnih pogodbah. Omenjena pravica sorodnikov (sosedov) je morala obstajati v Dalmaciji, preden se je uveljavil beneški vpliv v zasebno-pravnem redu. Bržkone je temeljil ta pojav tudi v Dalmaciji na poznorimskem vulgarnem pravu.

Pripoznavne dolgov kažejo, kako je rasel pomen notarske listine, ki je prevzela funkcijo izvršilnega naslova. Pogosti dogovori strank, ki so bili v nasprotju s predpisi mestnega prava, so dajali upniku pooblastilo, da je smel iskati plačilo terjatve iz dolžnikovega premoženja brez sodelovanja sodišča. S tem dogovorom se je izognila stranka plačilu sodnih in rubežnih pristojbin. V nekaterih primerih je prejel upnik pooblastilo, da bo smel prijeti dolžnika in mu odvzeti svobodo ob plačilni zamudi. Tako pravico so dajale pogosto tudi gospodarju proti ubežnemu poslu službene pogodbe, ki so jih sklepali starši za svoje otroke, pa tudi služinčad sama, kar jih je obvezovalo k večletni odvisnosti. Podobno službeno razmerje so utemeljile tudi številne (rokodelske) učne pogodbe. Osebe, ki niso imele nepremičnin ter zaradi tega niso uživale realnega kredita, so morale ob najemanju posojila predati v odvisnost same sebe ali drugo osebo, ki je bila podvržena njihovi oblasti, oziroma dovoliti upniku, da jih dá zgrabit, ako ne bi izpolnile svoje obveznosti.

Številne listine obravnavajo prodajo vinskih trt in oljk na tuji zemlji. V viničarskih pogodbah so prepuščali viničarju, ki se je zavezal zasaditi zemljišče s trtami, lastnino na polovici zemljišča, ki ga bo zasadil. Pri tem gre za obliko dalmatinskega kolonata, značilne tvorbe pravnega razmerja med zemljiškim gospodom in kolonom, ki je imelo deloma poteze zakupa, deloma pa pravnega odnošaja, ki se je že približeval družbenemu oziroma solastninskemu razmerju.

Listine, ki se nanašajo na zakonsko premoženjsko pravo, jasno kažejo veljavo rimskopravnega dotalnega prava. Posebnost Trogira je bil institut tako imenovane »ingannatio«, to je odpravnine za vdovo, ki je imela v vdovskem stanju užitek močeve zapuščine, pa je sklenila nov zakon. Poleg listin o pravnih opravilih zasebnikov so v trogirskih notarskih knjigah številne civilnosodne odločbe. Pri tem pa ni vedno jasno, ali gre za sodbo, ki jo je izrekel sodišče, ali pa za izrek razsodišča. V tem se kaže prvotni razsodiščni značaj civilnega sodstva srednjeveških mest.

V kazenskem pravosodju javnopravna kazen še ni popolnoma izpodrinila samopomoči v obliki »fajde« in sprave. Zločin so poravnali predvsem s plačilom globe oškodovancem ali njihovim dedičem. Mestna oblast je nalagala denarne kazni predvsem zaradi neposlušnosti oziroma motenja javnega reda. Zapisovali so jih v »liber condemnationum«, čigar drobci so ohranjeni v eni izmed trogirskih notarskih knjig. Bržkone je bila to prva specializirana trogirska mestna knjiga. Kajti ostale notarske knjige vsebujejo številne zapise iz upravnega delovanja mestne občine. Notar je bil namreč obenem mestni pisar, ki je sestavljal sodne sklepe pa tudi listine zasebnega pravnega prometa. Ker je izdajal tudi listine za škofijsko kurijo, nam odkrivajo notarske imbreviature tudi pomembne cerkvenopravne odnošaje, zlasti za Dalmacijo značilno »pravico do dednih cerkva«, tako imenovanih »hereditarii«.

IV. V Dubrovniku je organiziral mestno pisarno notar magister Thomasinus de Saverie iz Reggio d'Emilia (1278—1286). Pri tem je uvedel obsežno specializacijo mestnih knjig. Bile so posebne knjige o civilnosodnem postopku, o prijavah hudodelstev, o sodbah civilnih sodišč, o razsodbah razsodišč in oporokah, končno o javnem razglašanju prodaje nepremičnin. Posebno imbreviaturo je namenil pripoznavam dolgov in pogodbam trgovskih družb, ki so bile v zasebnopravnem prometu najpomembnejše. Mestnih upravnih aktov ni beležil.

Zadrska imbreviatura 13. stoletja je pomembna za zgodovinski razvoj listinskih zapisov, ker vsebuje mnoge vpise z nazivom »breviaria«. Pri tem gre deloma za poročila mestnih glasnikov (praecones), ki so prodali po naročilu mestnega oblastva nepremičnine na dražbi in jih prisodili v last najvišjemu

ponudniku, deloma pa za zapise odločb mestnega sodišča, ki so priznale premoženjske pravice; formalno so to pričevanja pristavov, katerim je bila poverjena izvršitev odločbe.

V. Trogirske, dubrovniške in zadrške notarske knjige prikazujejo stanje, ki ustreza bistveno onemu v mestih Italije. Kotorske notarske knjige pa nudijo kljub poznejšemu nastanku vpogled v starejši stadij javne listine. V nekaterih kotorskih imbreviaturah imajo vsi zapisi, tudi listine ob pripoznavah dolgov ali potrdilu plačil, značaj sodnih sklepov. Javno oporoko so sestavljali v Kotoru še v 14. stoletju v oblikah, ki nas nehoté spominjajo na potek pravnih opravil v Raveni 6. stoletja, ko so beležili strankine listine v »Gesta municipalia«.

Te ugotovitve so dalekosežnega pomena za zgodovino zahodnoevropske listine o zasebnopravnem prometu vobče. Potrjujejo pomen povezave notarja in notarske listine s sodstvom, stoje pa v nasprotju z dosedanjim prevladujočim nazorom v vedi, da je ta povezanost nastala pod langobardskim ali frankovskim vplivom.

VI. V opisanih dalmatinskih notarskih knjigah zabeležene listine zasebnopravne vsebine so sodna pričevanja o zasebnopravnih poslih. Takšna pričevanja so vsebovale tudi knjige skabinov (Schöffen) nemškega pravnega območja, ki so tvorile obliko v sistemu nemških mestnih knjig. Skupno z nemškim mestnim pravom so se razširile proti vzhodu v češke, poljske in ogrske dežele. Tudi na tem območju so obstajale splošne in specializirane mestne knjige. Tudi v tem pogledu moremo govoriti o neki paraleli z institutom splošnih in specializiranih notarskih in mestnih knjig v Dalmaciji in Italiji. Zaradi tega se nam vsiljuje vprašanje, ali obstaja med obema pojavoma neka genetska zveza, zlasti, ker je povezan na Češkem nastanek najstarejših mestnih knjig in deželnih desk z delovanjem italijanskih notarjev. Da bi mogli rešiti to vprašanje in primerjalno raziskati institucijo mestnih knjig, kar obeta nova odkritja za zgodovino evropskega družbenega reda, si je pridobila jugoslovanska znanost z edicijami dalmatinskih mestnih knjig velike zasluge.

Pavle Blaznik

DONESKI K HISTORIČNI TOPOGRAFIJI LJUBLJANSKE OKOLICE

Pri zbiranju gradiva za razpravo o zemljiških gospostvih v Ljubljani in njeni okolici sem naletel v virih na marsikatero krajevno ime, ki ga ni bilo mogoče lokalizirati na prvi pogled. Nekatera imena so zapisana v zelo popačeni obliki, druga spet predstavljajo le del današnje naselbine, ali pa obeležujejo obsežnejši teritorij; pri nekaterih so zemljišča v virih tako pomešana, da jih je treba podrobno analizirati, če hočemo priti do točnejše rekonstrukcije. V naslednjih vrsticah sem zbral nekaj takih primerov, ki zahtevajo deloma pritegnitve vrste virov, preko katerih se je šele mogoče dokopati do jasnejše slike. V veliko oporo mi je bila pri lokalizaciji zlasti stara zemljiška knjiga, ki je urejena po zemljiških gospostvih. Ta vir predstavlja zanesljiv most med urbarialnim gradivom in polpreteklo dobo, saj sega časovno preko zaključne faze zemljiških gospostev globoko v drugo polovico 19. stoletja.

Ime Göss je lokalizirala doslej literatura v Blatno vas v Kolo-dvorski ulici v Ljubljani.¹ Pravilno lokalizacijo nakazujejo urbarji šentpeterske župnije, ki je imela v tem kraju v posesti eno hubo. Medtem ko se omenja to zemljišče 1517 pod imenom Gees (MALj, št. 17), naletimo na istem mestu 1681 na oznako Nayesch, a 1695 Na Jesisze (ŠKALj); v zemljiški knjigi je huba vpisana pod imenom Na Jesi oder Jeschza.² Ime Göss je treba torej v skladu s temi navedbami staviti na Ježico. — Ježico sicer srečamo v virih tudi kot »Bey St. Cancian«, ker je tod župna cerkev sv. Kancijana.³ — Prav tja je treba staviti tudi posest 4 hub in 2 domcev, ki jo je kupil 1715 lastnik Kodeljevega Peter Codelli od Janeza Krištofa pl. Otthaimba. Imenjska knjiga stavlja to posest v »Iggdorf«,⁴ na drugem mestu pa v »Iglisdorf« (GB VI, 203'). Čeprav je imela rodbina Otthaimb tedaj posest na Ižanskem, se vendar ne smemo odločiti za Iško vas, nego za Ježico. Iz dominikalnih aktov je razvidno, da so pripadale Kodeljevemu sredi 18. stoletja med drugim

¹ N. pr. Vrhovec I., Ljubljanski meščanje, str. 51.

² Arhivalije brez navedbe arhiva so v ODAS-u.

³ Prim. RDA (= rektifikacijski dominikalni akti), fasc. 7, št. 34 in zemljiško knjigo. Numeracija pri RDA se nanaša na gorenjsko zbirko, kolikor ne navajam drugače.

⁴ GB (= imenjska knjiga) VI, vložek 15.

tudi 4 hube in 2 domca v kraju »Jesche oder Iglsdorf« (RDA, fasc. 300, št. 25); zemljiška knjiga stavlja to posest na Ježico.

Med posestjo ljubljanske komende naletimo 1490 na eno hubo v kraju »Albriach«.⁶ Dominikalni akti dokazujejo, da gre za Snebrje,⁶ kjer je imela komenda tudi v dobi zemljiške knjige eno hubo.

V območju graščine Osterberg so ležale 1372 tri kmetije »vnder Osterwerkch«, dalje dve »an der Radewl«, ena pa »auf dem Rosenperg« (listina 28/9, 1372). Vse te kmetije je treba staviti v Podgrad, oziroma v njegovo najbližjo okolico. Zemljiška knjiga naravnost istoveti Podgrad in Osterberg (Podgrad oder Osterberg). V Podgrad stavlja zemljiška knjiga tudi dominikalni rovt, imenovan Rosenberg. Radewl pa je očitno istoveten z zaselkom Gradovlje, ki spada prav tako k Podgradu.

Urbar fužinskega gospostva iz 1616 govori o pristavi »an Rasbor«, ki je imela polja v obsegu petih hub (RDA, fasc. 1, št. 24). V skladu z zemljiško knjigo je ležala omenjena pristava v Razorih pri Zagradišču (Maierhof Rasor recte Sagradische).

Glede lokalizacije kosezov v podmolniškem področju daje vicedomski urbar 1496 (Vic. I, 54 A) le delen odgovor. Edino hubo, ki se kasneje v tej zvezi več ne omenja, postavlja urbar v Brezje. Ostala zemljišča so vpisana sicer kot dvorci, ki so pa v teku stoletij spreminjali obseg ($\frac{1}{2}$ —1) in so končno od 18. stoletja dalje označeni v virih v splošnem le kot hube. S pritegnitvijo vicedomskih urbarjev, kakor tudi fužinskih (RDA, fasc. 1, št. 23, 24), kamor je od druge polovice 16. stoletja dalje pripadal večji del kosezov, je razvidno, da je treba iskati poedina koseška zemljišča v Mostah ($1\frac{1}{2}$ dvorec) in Dobrunjah (2 dv.), ki so jih uživali kosezi, kateri so stanovali v županiji Podgorici (1515). Po en dvorec je ležal v Štepanji vasi, Zagradišču in Šmarju. — Posebno vprašanje postavlja lokalizacija imena »in der awen«, ki ga srečamo 1496 v tem kompleksu dvakrat. Obe imeni mogoče nista istovetni. Dvorec, ki ga je imel 1496 Jakob »von der awen«, je bil 1515 v rokah Gregorja Logarja in je ležal v Kašlju, kar bi nas upravičevalo, da stavimo ime »awen« v tej zvezi k Zalogu. V kraj »zw der awen« pa stavlja urbar 1515 dva polovična dvorca. Enega teh je užival 1496 koseški podmolniški župan Jurij z brati in Jakob »zu der awen«. Za cesarja Friderika III. je prešel eden teh dvorcev kot fevd v last rodbine Logar z obveznostjo, da mora oddati lastnik po enega vola, kadar pride deželni knez na Kranjsko; to fevdno razmerje je ostalo v veljavi na tem posestvu skozi stoletja.⁷ Drug dvorec se je do 1636 povsem zdrobil (vic. urb. 1636, v RDA, fasc. 4). Travnike, ki jih je kupil od te posesti Ivan Khisel, lastnik fužinskega gospostva, lokalizirajo viri v neposredno območje Podmolnika.⁸ Tudi zemljiška knjiga omenja v tej zvezi travnike »u log« v Podmolniku.

⁵ Komendski urbar 1490, fotok. v MALj.

⁶ Alberiach oder Schneberiach, RDA, fasc. 7, št. 34.

⁷ Vic. urbar 1527; MHK, 1846, 1.

⁸ Vic. I, 51; list. 28/5, 1572.

Ta dva dvorca je treba torej postaviti v središče koseške upravne enote Podmolnik. Iz opisanega sledi, da so bili podmolniški kosezi od konca srednjega veka dalje prav maloštevilni in razmetani po obsežnem ozemlju od Most in Štepanje vasi, preko Dobrunj, Zagradišča in Podmolnika do Šmarja in Podgorice.

Leta 1365 je podelil Rudolf IV. Frideriku Čreteškemu med drugim v fevd sedem hub »zu Lippoglaw«.⁹ Omenjene hube so prešle proti koncu 14. stoletja po rodbinskih zvezah v posest Turjaških (MHK, 1865, 3). Turjaški urbar iz 1504 jih lokalizira »zu lippoglaw«. Turjaški so obdržali to posest neokrnjeno skozi stoletja, kakor sledi iz zemljiške knjige, ki stavlja te kmetije v Podlippoglaw.

Čemšenik srečamo v vicedomskem urbarju 1496 ne le kot naselbinsko ime, nego tudi kot sedež županije (Tschremsenikg). Tam je bilo omenjenih tedaj 10½ hub, od katerih sta bili dve opuščeni. Na isto ime naletimo tudi v sledečih vicedomskih urbarjih 1515, 1527, oziroma v fužinskem urbarju 1589.¹⁰ Naziv Čemšenik je zajemal širše ozemlje. V virih najdemo različna istovetenja. Tako stavljajo dominikalni akti Čemšenik v Daljno vas (Subschenitz vulgo Dalna Vass — RDA, fasc. 1, št. 19), v sosednjo Srednjo vas (Schebschenize oder Sredna Vassa — RDA, fasc. 8, št. 15), pa tudi na bližnja Sela (Na Sellich oder Tschemscheniza — RDA, fasc. 1, št. 5). Enako je v zvezi s tem imenom tudi Zemschenizhof, ki ga stavlja Valvasor pred ljubljanska karlovska vrata (Valv. XI, 669). Vicedomske hube lokalizirajo dominikalni akti fužinskega gospostva v celoti v Daljno vas (RDA, fasc. 1, št. 19). Navzlic tej izraziti označbi niso ležale vse omenjene hube v Daljni vasi. Primerjava vicedomskih urbarjev, dominikalnih aktov in zemljiške knjige jasno kaže, da je bilo skoraj polovico teh hub v Selah, ostale so bile pa razdeljene med Daljno in Srednjo vas.

V županiji Podgorica omenjajo vicedomski urbarji v kraju Pleše hubo »an der hoch«. Kmetija je prešla v 18. stoletju z ostalo ondotno vicedomsko posestjo v last Codellijev. Zemljiška knjiga jo lokalizira na Vrh pri Podgorici.

Posebno upravno enoto tvori v vicedomskih urbarjih županija Moss s 7½ hubami. Tudi te hube so v 18. stoletju pripadle rodbini Codelli. Takrat je bila ta nekdanja upravna enota v sklopu županije Zalog. Iz zemljiške knjige jasno sledi, da je treba ime Moss lokalizirati v Gornje Blato. Vendar je razbrati iz podatkov v dominikalnih aktih kot v zemljiški knjigi, da je ležalo tod le 4½ nekdanjih vicedomskih hub. Pač pa naletimo v teh virih na Gumnišče (Habnisch, Gubnische) s 3 hubami, ki se omenjajo poleg onih v Gornjem Blatu. Celotno število hub točno ustreza stanju v nekdanji vicedomski županiji Moss, ki je torej obsegala dve naselbini: Gornje Blato in Gumnišče.

V tej okolici je ležal dvorec Ganitschhof, ki ga je uredila proti koncu 17. stoletja Zofija Schwab, ko je pritegnila del podložniške zemlje v vasi Genische, kjer so bili naseljeni le njeni podložniki

⁹ MMK, 1906, št. 155, str. 48.

¹⁰ Schebschenitz-RDA, fasc. 1, št. 23.

(Valv. XI, 181). Krajevni seznam iz 1846 postavlja dvorec v Gumnišče.¹¹ Do srede 19. stoletja so spadale k temu imenju med drugim tudi štiri hube v naselju Ganische (RDA, fasc. 319, št. 4), oziroma Ganitsche (zemlj. knj.). Iz primerjave parcelnih imen v katastrski mapi in zemljiški knjigi popolnoma jasno sledi, da je treba postaviti ime Ganitsche v naselje Gajniče pri Šmarju na Dolenjskem, ki po legi povsem ustreza Valvasorjevemu opisu.

Posest Hamerstil je večkrat menjala gospodarja. Končno je prešla 1692 od Engelshauserjev v last Turjaških (GB VI, 22, 213). Pri tem imenu ne gre le za gradič Namršelj, ki leži v želimeljski dolini,¹² nego za posest okoli 9 hub in 2 mlinov, ki jo navajajo viri pod tem imenom.¹³ Iz zemljiške knjige sledi, da je treba iskati to posest v Želimljah, ki so sestavljene razen iz jedra še iz več po vsej dolini raztresenih zaselkov.¹⁴ Prav gotovo so pa ležale te kmetije tako v Želimljah v ožjem smislu kot tudi v Pleši in Rogovili.

Turjaški urbar iz 1504 navaja pet hub Zum Perg, ki so omenjene med Drenikom in Gradiščem. Posest je ostala skozi stoletja neokrnjena v rokah Turjaških. Iz zemljiške knjige je razvidno, da je treba postaviti te kmetije na Vrh pri Turjaku.

Med 1197 in 1202 je daroval koroški vojvoda Ulrik šentpavelskemu samostanu 20 kmetij v Šujici in v kraju »Pvhelern«. Pvhelern lokalizira Fr. Kos v Vnanje in Notranje Gorice (Gradio IV, 457/8). Vso to posest, od katere je bilo 8 hub »in Puchel« pri Ljublanici, je kupil 1314 od samostana kot fevd ljubljanski meščan Nikolaj Porger.¹⁵ Leta 1437 je prodal samostan vseh osem hub ljubljanskemu meščanu Henriku Stawthaymerju; ob tej priliki so bile hube točneje lokalizirane: ležale so v Notranjih Goricah in Plešivici.¹⁶ Prav tako so ležale v Notranjih Goricah tudi one štiri hube ljubljanskega meščanskega špitala, ki jih omenjajo vsi špitalski urbarji od 1541 dalje.¹⁷ Pač pa je iz zemljiške knjige razvidno, da je treba staviti posest štirih hub, ki jo lokalizira špitalski urbar 1630 »Zu Goritz« v Vnanje Gorice; ta posest je prešla po razprodaji špitalskih zemljišč 1770 v last družine Rasp z Glinic (RDA, fasc. 229, št. 46).

V ljubljanskem komornem urbarju (MALj) naletimo 1637 prvič na ime Spanauia. Ime je obsegalo takratne nove travnike ob Ljubljanici, ki so bili v posesti poedinih gospodov, oziroma ustanov, deloma tudi kmetov iz Viča in Glinic. Gospoda je imela travnike ob reki, kmetske parcele so bile od reke odmaknjene. Ime Spanauia je označevalo obsežno ozemlje. Prav gotovo se je nanašalo na območje ob Dolgem grabnu, kjer je ležal travnik ljubljanskega meščanskega špi-

¹¹ Freyer H., Alphabet. Verzeichnis aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogth. Krain, Laibach 1846.

¹² Pintar L., IMK, 1903, 103.

¹³ RDA, Dol., fasc. 121, št. 49.

¹⁴ Krajevni leksikon Dravske banovine, 366.

¹⁵ Fra II, 39, št. 177, str. 201.

¹⁶ Fra II, 39, št. 414, str. 366.

¹⁷ 1541 Im Gmoss oberhalb Laibach Goritschach; 1630 Am Gemöß bey St. Marein (!) — ŠkALj; 1756 Am Gemeß b. S. Merthen.

tala. Upoštevajoč podatek v urbarju 1752 (MALj) je pa obsegala Spanauia tudi območje Rakove jelše (Spanovia oder Rokove Jeushe), ki leže prav na nasprotnem koncu v smeri proti Ljubljani. Pod naslovom Spanovia naletimo tudi na dva travnika, ki sta bila v začetku 18. stoletja pripisana v skupino Prule. Z imenom Spanauia so torej spočetka zaznamovali nove travnike ob Ljubljanici od Prul pa do Dolgega grabna. Kasneje je zajemalo to ime vse bolj travnike na zahodni strani v smeri proti Dolgemu grabnu oz. Jezeru (Spanovia gegen St. Anna, t. j. Sv. Ana pri Jezeru oziroma Podpeči).

V ljubljanskem komornem urbarju 1674 (MALj) srečamo prvič naslov *Rudnigkh*, kjer je govora o pravicah, ki jih imajo glede odvoza sena poleg domačinov tudi razni podložniki iz oddaljenejših vasi (n. pr. Hrušice, Dobrunj, Bizovika). Notica se ponavlja v vseh ostalih urbarjih. Nanaša se na *Ilovico*, kjer so imeli pravico do paše oziroma sena poleg raznih Ljubljančanov tudi številni tuji podložniki iz najrazličnejših vasi (RDA, fasc. 336, št. 94).

V komendskem urbarju 1490 (MALj) je govora o županiji *Dragomisl*. Kakor sledi iz dominikalnih aktov, je ime istovetno z *Dragomerjem* ob Ljubljanskem barju (RDA, fasc. 7, št. 34).

Memolach omenja vicedomski urbar 1496 kot naselbino z dvema polovičnima vicedomskima hubama. Označena naselbina nastopa tudi kasneje v vseh vicedomskih, oziroma ljubljanskih urbarjih kot del kozarske županije, ki jo je v celoti kupilo mesto Ljubljana od vicedoma 1725.¹⁸ Ime je pisano v različnih oblikah: *Memolach*, *Memoliach* (1515), *Memoulach* (1527), *Na Müllach* (1636, 1726), *Na Wüllach*, na *Villach* oder *Momolach* (RDA, fasc. 259, št. 1, 17). Uganko nam pomaga razvozljati karta Ljubljanskega barja, ki jo je narisal proti koncu 18. stoletja Tobias Gruber, brat izsuševalca Ljubljanskega barja. V tej karti je označena vas *Momole* med *Dragomerjem* in *Logom*. V resnici je urbarialno ime še danes ohranjeno v imenu *Mole*, ki spada kot poseben zaselek k vasi *Log*.

V istih virih srečavamo stalno tudi ime *Nekaltzich* s pol vicedomske hube (1496), *Na kalizich* ($\frac{1}{2}$ h, 1515), *Na kaltschich* (1 h, 1527), *Na kaltschach* (2 h, 1636), *Na kalezach* (2 h, 1726). Lokalizacijo podaja zemljiška knjiga, ki omenja pri ljubljanski mestni posesti Kozarje $3 \frac{1}{2} + \frac{1}{4}$ hube na *Kalzach* = *Hölzenegg* (Lesno brdo). Ime *Na Kalcih* je še danes ohranjeno kot oznaka za dve kmetiji, ki ležita v neposredni bližini Lesnega brda severno od naselbine. Pri eni teh kmetij se pravi po domače pri *Kavčniku*.

Ljubljanska komenda je imela hubo in mlin v kraju *Swarzenekh*, ki je spadal v polhograjski urad (RDA, fasc. 7, št. 34). Iz pripombe Sw. oder Uselli je razvidno, da gre za Selo pri Črnem vrhu (št. 9). — Podobno je imela komenda v istem uradu nekaj kmetij v kraju *Leutenberg* oder *Susche*. Iz zemljiške knjige sledi, da so te kmetije v zaselku *Suši*, ki je del Brezovice pri Jeterbenku.

¹⁸ Vic. urb. 1496, 1515, 1527, 1636; mestni ljubljanski urbarji 1726—1848 (MALj).

Bokalce so imele manjšo posest Na Suchi Mlacki (RDA, fasc. 295, št. 8). Iz zemljiške knjige se da sklepati, da leži omenjeno zemljišče v Komaniji, kjer sta se pisala sredi 18. stoletja dva od treh bokalških podložnikov Koman (RDA, fasc. 295, št. 8, 9).

V škofijski županiji Vič srečamo v 17. in 18. stoletju v celoti eno hubo »na Verchok«.¹⁹ Posest je ležala v Rhovcih pri Viču, kakor nakazuje zemljiška knjiga.

H Kodeljevu je spadala med drugim tudi posest v naselju Wischnitze (RDA, fasc. 300). Glede na zemljiško knjigo je treba iskati omenjeno posest v Dolnicah pri Št. Vidu nad Ljubljano (Wisolnize-Dounize).

Med posestjo fužinskega gospostva se omenjajo 1589 tudi tri hube v kraju Breschenitz; v neposredni družbi te posesti navaja sicer vir samo naselja severno in severozahodno od Ljubljane (RDA, fasc. 1, št. 23). Leta 1756 naletimo pri posestnem seznamu istega gospostva na tem mestu na ime Grossenegg s tremi hubami (RDA, fasc. 1, št. 19). Očividno je, da sta obe imeni oznaka za isti kraj. Pravo lokalizacijo nakazuje zemljiška knjiga, ki omenja tri fužinske kmetije v kraju Prežganje, katerega izenačuje z imenom Grossenegg. Vsekakor gre za naselbino Peržanj pri Št. Vidu, v bližini katere je ležala še druga posest fužinskega gospostva in ki jo zaznamuje katastrska mapa 1825 kot Preschgain.

V jeterbenškem uradu, ki je pripadal 1699 ljubljanski škofiji, je ležala huba v kraju Guttach (RDA, fasc. 4, št. 25). V zemljiški knjigi je označena ta kmetija v naselju Gutah-Topol. Ime Guttach nastopa v družbi Žleb, Pristave, Stežic in Brezovice — torej samih naselij v območju ondotnega jeterbenškega gradu. Po vsej priliki je treba ime lokalizirati v Hutno, kakor se imenuje del Žleb (prim. Krajevni leksikon 351).

BEITRÄGE ZUR HISTORISCHEN TOPOGRAPHIE DER UMGEBUNG VON LJUBLJANA

Zusammenfassung

Der Verfasser ist im Laufe der Vorbereitung einer Abhandlung über die Grundherrschaften in der Umgebung von Ljubljana an verschiedene Ortsnamen angetroffen, die erst mittels verschiedener anderen Geschichtsquellen (vor allem der Urbare, der Rectifications-Dominicalakten und des franziſceischen Katasters) zu lokalisieren waren:

Gees (1517) = Ježica; Albriach (1490) = Snebrje; vnder Osterwerkch, auf dem Rosenperg (1372) = Podgrad und nähere Umgebung; Radewl (1372) = Gradovlje; Rashor (1616) = Razori bei Zagradišče; in der awen (1496) = Podmolnik; Lipoglaw (1365) = Podlipoglav; Tschremsenikg (1496) = Daljna vas,

¹⁹ Urbar 1671 (ŠkALj); RDA, fasc. 4, št. 24.

Srednja vas und Sela; an der hoch (1496) = Vrh bei Podgorica; Moss (1496) = Gor. Blato und Gumnišče; Ganitschhof, Genische (1689), Ganische (1756), Ganitsch (1848) = Gojniče; die Hufen Hamerstil (1692) = Želimlje mit Umgebung (z. B. Pleša, Rogovila); zum Perg (1504) = Vrh bei Turjak; Pyhelern (1197 bis 1202) = Notranje Gorice und Plešivica; im Gmoss oberhalb Laibach Goritschach (1541) = Notranje Gorice; zu Goritz (1630) = Vnanje Gorice; Spanauia (1637) = ursprünglich bei Ljubljana von Prule bis Dolgi graben, später die westliche Seite gegen Dolgi graben; Dragomisl (1490) = Dragomer; Memolach (1496) = Mole bei Log; Ne kaltzich (1496) = Na Kalcih, ein Teil von Lesno brdo; Swarzenekh (1750) = Selo bei Črni vrh; Leutenberg (1750) = Suša, ein Teil von Brezovica bei Jeterbenk; na Vercho (1671) = Vrhovci bei Vič; Wischnitze (1750) = Dolnice bei Št. Vid (bei Ljubljana); Breschenitz (1589), Grossenegg (1756) = Peržanj bei Št. Vid; Guttach (1699) = Hutne, ein Teil von Zleb bei Jeterbenk.

Mihajlo Dinić

O VITEZU PALMANU

Odavno je već poznato da je Dušan imao u svojoj službi jedan odred nemačkih najamnika kojima je zapovedao vitez Palman. K. Jireček prikupio je sve ranije poznate vesti o njemu. »Njegova otadžbina, po svoj prilici, bila je u istočnim Alpima«, kaže Jireček, svakako na osnovu toga što je Palman pratio poslaništvo austriskog hercega Otona, koje je 12 aprila 1336 godine na putu za Srbiju prošlo kroz Dubrovnik.¹ Nekoliko dokumenata iz Dubrovačkog državnog arhiva, izmaklih pažnji K. Jirečeka, potvrđuju njegovu hipotezu i daju nam preciznije podatke o poreklu viteza Palmana i nekih njegovih saradnika. Među njima nalazimo prvo Ditriha iz Beča (Detregius de Vienna) i Rafa iz Štajra (Rafus de Stayro), što nas upućuje gde treba tražiti mesta ostalih Dušanovih najamnika koji se u pomenutim dokumentima navode. Kraftin iz Valtinberga (Craftinus de Valtinberch) bio je nesumnjivo iz Lipniškog grada pri Radovljici (Waldenberch).² Fridrih iz Ortenburga (comes Federicus de Ortinburgo) iz korušskog grada toga imena. Sam vitez Palman bio je iz Letinberga (Letinberch), mesta koje na žalost nismo mogli identifikovati sa sredstvima koja nam u Beogradu stoje na raspoloženju. Zanimljivo je da se među najamnicima nalazio i Gregor Paulič (Gregorus Paulig), svakako slovenačkog porekla. I on je verovatno bio iz Lipniškog grada, pošto se navodi ispred Kraftina.

Po titulama koje se pomenutim najamnicima daju vidi se da su pripadali vlasteoskom redu. Sam Palman bio je miles, isto tako i Ditrih iz Beča, a Fridrih iz Ortenburga označen je kao comes. Za Dubrovčane je uostalom Palman bio nobilis vir dominus Palmannus, a i Filip Meziđer tvrdi da je kod Dušana bilo mnogo nemačke vlastele u najamničkoj službi: erant multi ibi nobiles Teutonici et alii stipendiarii ipsius regis.³ Izgleda da se na ove Nemce misli i u 173 članu Dušanova Zakonika: Властѣле и властѣличикы кои гредоу оу дворѣ царства ми, или грѣкъ, или нѣмьць, или сръбинъ, или властѣлинь или инѣ кто любо, тере довѣде собомъ гоусара или тата, да се он-зи господарь казне како татъ и гоусарь.⁴

¹ K. Jireček, Istorija Srba II, 1952, 111 sl.

² Kos, Gradivo V, index.

³ Jireček, l.c.

⁴ Izd. St. Novaković 135, 250. Jireček, Istorija Srba II, 132.

Moglo bi se pomišljati i na nemačke rudare u Srbiji, u koliko je među njima bilo vlastele,⁵ ali oni se u srpskim spomenicima po pravilu nazivaju samo Sasima, pod kojim se imenom javljaju u Zakoniku. Ako se zaista misli na Nemce vlastelu-najamnike, onda bi iz stilizacije čl. 173 proizlazilo da ih je bilo i izvan samoga dvora: možda su istaknutiji od njih dobijali i posede od vladaoca.

Prilažemo ove dokumente sa našim napomenama u nadi, da će neko pozvaniji od nas, možda naš uvaženi jubilar ili ko od njegovih učenika, moći nešto više reći o mestima i o ličnostima pomenutim u njima.

I

Die eodem (2 septembar 1337). Ego quidem Palmannus, miles domini regis Rasie, confiteor quod me obligo Sauino de Bonda, nuncio et procuratori legitimo Demetrii de Mençio ad infrascripta per ipsum specialiter constitutum, super me et super omnia bona mea pactis et condicionibus infrascriptis, prout de procura plene constat, quodam publico instrumento scripto et roborato manu Pauli de Piro, auctoritate imperiali notarii, ab infrascripto notario viso et lecto in supradicto millesimo et indictione, die XXVIII mensis iulii, recipiente et stipulante nomine et vice ipsius Demetrii, de bona voluntate mea dedi et vendidi predicto Sauino recipienti nomine quo supra totum illud frumentum quod habeo in Drino ad rationem grossorum XII, quolibet stario ad mensuram Ragusii, Venetorum grossorum; tali vero pacto quod dictum frumentum debet venire Ragusium ad risicum et fortunam maris et gentium ipsius Demetrii. Et postquam in portu Ragusii fuerit, dictus Sauinus nomine quo supra tenetur mihi dare et solvere precium dicti frumenti in tanta quantitate quanta per me vel per meum nuncium sibi fuerit assignata. Et ego teneor sibi solvere pro naulo dicte quantitatis frumenti ad mensuram Ragusii ducatos IIII pro quolibet centenario etc. Et ego dictus Sauinus omnibus predictis consencio. Iudex Nicola de Mençio et Ellias Sauina testis.

Debita Notarie 2 (1334—1339) fol. 178.

II

Millesimo trecentesimo tricessimo septimo, indictione quinta, die VII intrante mensis septembris. Nos quidem Palmannus de Letinberch, miles domini regis Rasie, Gregorius Paulig et Craftinus de Valtinberch omnes simul et quilibet nostrum insolidum confitemur, quod super nos et super omnia bona nostra usque ad III menses proxime venturos se obligamus dare et solvere Nicole Jacobi de Surgo ypp. VIIIC de cruce. Et sit de presenti viaggio et si ultra dictum terminum etc. Et si in termino predistinto eidem Nicole vel suo procuratori hoc instrumentum habenti et in solutionem redenti totalliter non dederimus et solverimus debitum supradictum ab illo termino in antea nobis presentibus et absentibus, citatis et non citatis possit nos et quemlibet nostrum insolidum et omnia bona nostra ubique existencia Rasie, Slauonie et ubique locorum et terrarum auctoritate ipsa absque mandato curie et acceptione precepti tollere, capere, sequestrare et ipsa absque nostra licencia et presentatione

⁵ U Brskovu se pominje 1280 g. comes Vreibergerius. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi 36. Ali to je samo knez mesta Brskova. Nije ipak isključeno da su neki Sasi u Srbiji ušli vremenom u red vlastele.

allia facienda vendere, obligare, alienare et in se tenere. Et personas cuiuslibet nostrum carcerari tenendo se ad quemlibet nostrum insolidum vel ad unum de nobis quem primo voluerit in totum vel in partem etc. Renunciantes super predictis ad sui cautelam omni iure etc. Iudex Nicola de Mençio et Vrsus de Çrieua testis. *Precrtano; sa strane*: facta.

Debita Notarie 2 (1334—1339) fol. 178'.

III

Die eodem (7 IX 1337) nos predicti Palmannus, Gregorius et Craftinus confitemur quod similli obligatione sumus obligati dare et solvere Vrso de Çrieua ad eundem terminum cum illis exceptionibus et clausulis et renunciationibus que superius nominantur ypp. IIIC de cruce bone monete. Iudex Nicola de Mençio et Nicola Jacobi de Surgo testis. *Precrtano; sa strane*: facta.

Debita Notarie 2 (1334—1339) fol. 178'.

IV

Die eodem (7 IX 1337). Nos quidem comes Federicus de Ortinburgo, Palmannus de Letinberch, miles domini regis Rasie, Detergius de Vienna miles, Gregorius Paulig, Craftinus de Valtinberch, Rafus de Stayro, omnes simul et quilibet nostrum insolidum confitemur quod super nos et super omnia bona nostra infra dies VIII postquam in Drinum aplicuerimus ad Sanctum Sergium se obligamus dare et solvere Calende de Boçignolo ypp. VIIC LXXIII de cruce bone monete cum illis conditionibus, ordinibus, clausulis et renunciationibus que priori seu superiori carta continentur, hoc plus adito quod de omni dampno, expensis et interesse que pro dicto debito petendo vel exigendo in iudicio vel extra quomodocumque volumus quod stetur et credatur soli simplici verbo ipsius Calende absque iuramento vel allia probatione. Iudex Petrus de Poça et Sauinus de Bonda testis. *Precrtano; sa strane*: facta.

Debita Notarie 2 (1334—1339) fol. 178'.

V

Die eodem (24 juli 1338). Nicola Jacobi de Surgo ostendit III cartas notarii prima quarum sic incipit: in X. nomine amen anno nativitatibus eiusdem MIIICXXXV, indictione tertia, die septimo mensis junii. Ego Mathe Mathie de Brach de Cataro confiteor me debere dare Nicho de Surgoço de Ragusio ypp. mille IIIC Venetorum grossorum de presenti viaggio etc. prout in dicta carta notarii continetur; secunda autem carta sic incipit: in X. nomine amen anno domini MIIICXXXV, indictione tertia, die secundo intrante mensis setenbris Ragusii coram nobis subscriptis testibus: Ego quidem Merganus filius Juanii de Cataro confiteor quod super me et omnia bona mea usque ad III menses proxime venturos me obligo dare et solvere Nicole Jacobi de Surgo ypp. IIC. Et sit de presenti viaggio et si ultra dictum terminum etc. prout in dicta carta notarii continetur. Et tertia autem carta sic incipit: in X. nomine amen, anno domini MIIICXXXVII, indictione quinta, die septimo intrante mensis setenbris Ragusii coram vobis subscriptis testibus: Nos quidem Palmannus de Letinberch, milles domini regis Rasie, Gregorius Paulig et Craftinus de Valltinberch omnes simul et quilibet nostrum insolidum confi-

temur quod nos et super omnia bona nostra usque ad III menses proxime venturos se obligamus dare et solvere Nicole Jacobi de Surgo ypp. VIII^c de cruce. Et sit de presenti viagio et si ultra dictum terminum etc. prout in dicta carta notarii continetur; quas quidem tres cartas notarii supradictas cum pleno vigore et tota sua potestate dictus Nicola dedit, cessit et tradidit Nicole de Buchia de Cataro ut ipse Nicola de predictis cartis ratione et omnibus que continentur in eis in iudicio vel extra etc. dans et concedens dictus Nicola ipsi Nicole de Buchia plenam potestatem et auctoritatem de predictis cartis notarii et omnibus in eis contentis in eius animam quodlibet posse iurare et facere iuramenta. Et si dictus Nicola de Surgo ipsum Nicolam de predictis cartis et vigore earum iurare non permetteret nec ipse pro eo dictas cartas et vigore earum adfirmare non vellet, teneatur super se et omnia bona sua ipsi Nicole dare et solvere tantum quantum continetur in dictis cartis sine aliqua questione. Et ego dictus Nicola de Surgo omnibus predictis consencio. Iudex Marinus Mathie de Mencio et Vrsus de Creua testis. *Precrtano; sa strane:* facta.

Debita Notarie 2 (1334—1339) fol. 202'.

ÜBER DEN RITTER PALMANNUS DE LETINBERCH

Zusammenfassung

Der Verfasser veröffentlicht einige Akten aus dem Archiv von Dubrovnik, welche die Befehlshaber der deutschen Söldnertruppen des serbischen Kaisers Dušan (1331—1355) betreffen, und zwar den Dietrich von Wien, Rafus von Steyr, Kraftin von Waldenberch b. Radovljica (Oberkrain), Friedrich von Ortenburg (Oberkärnten) und ihren Anführer »Palmannus de Letinberch« (mit den in Beograd zur Verfügung stehenden Mitteln nicht sicher zu lokalisieren). Zwischen den Söldnern wird auch Gregorius Paulig (= Paulič, jedenfalls slowenischen Ursprungs) angeführt. Die erwähnten Befehlshaber gehörten dem Ritterstande an und stammten aus dem Ostalpengebiet, wobei aber für den Ritter Palmannus die Frage der Bestimmung der engeren Heimat noch offen bleiben muss.

Vladimir Mošin

POVELJE CARA DUŠANA I JOVANA PALEOLOGA PANTELEJMONOVOM MANASTIRU

Ruski manastir sv. Pantelejmona u Svetoj Gori, utemeljen krajem X. ili početkom XI. vijeka, očuvao je u svojoj arhivi veliku zbirku akata počevši od 1030. g. Srednjevjekovne njegove isprave imaju naročiti interes za povijest ruskog monaštva na Atosu i u vezi s tim za proučavanje rusko-bizantskih odnosa, a i za unutarnju historiju Bizanta i srednjevjekovne Srbije, pružajući važne podatke za tadašnje sudstvo, finansijski sistem, agrarne odnose i t. d. i napose za diplomatiku. Zato nauka već odavno posvećuje veliku pažnju ovom gradivu. God. 1873. izdao je svoja akta sam manastir pod naslovom »Akty russkago na Svjatom Afone monastirja sv. velikomučenika i celitelja Panteleimona, Kiev, 1873.« gdje je objavljeno 46 akata na grčkom jeziku, 15 srpskih srednjevjekovnih, 6 ruskih, 4 vlaške i moldavske isprave na slavenskom jeziku i 15 rumunjskih akata. Prije toga Šafarik, kome je manastir poslao fotografske snimke srpskih akata, izdao je te akte u XXIV knjizi Glasnika Srpskog uč. društva za 1868. god. Grčku hrisovulju cara Dušana s nepotpisanim konceptom istog akta izdali su kasnije A. Solovjev i V. Mošin u zbirci »Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936«, a kasnije pretrade hrisovulja cara Dušana i cara Andronika objavio je V. Mošin u Spomeniku Srpske akademije XCI, str. 257—260. Međutim, kako je staro izdanje iz 1873. god. odavno postalo velikom rijetkošću, a poréd toga je mnogo zastarjelo prema sadašnjem stanju nauke u pogledu svetogorskih akata, potpuna je sazrela potreba jednog novog izdanja Pantelejmonskih isprava. Poznato mi je, da je taj posao preuzeo na sebe poznati stručnjak prof. Paul Lemerle, autor odličnog izdanja akata svetogorskog manastira Kutlumuša i mnogih važnih istraživanja na području unutarne historije Bizanta. Taj razlog pobuđuje me, da se ponovo vratim na pitanje autentičnosti carskih Pantelejmonskih povelja, koje je pred rat postalo predmetom diskusije,¹ a koju je taj rat prekinuo na velikoj recenziji profesora Dölgera.

¹ V. Mošin, K voprosu o sostavlenii hrisovulov u južnih Slavjan i u Vizantii (Jubilejnjij sbornik rus. arheol. obšč. v Korol. Jugoslavii, Beograd 1936, 106—109); Spomenik Srp. akad. XCI, 1939, 219—260; Anastasijević, Bogoslovje XII, 1937, 332—335 i Byzantion XII, 625—638; St. Binon, Revue d'histoire ecclésiastique XXIV, fasc. 2, 1938, 311; Ostrogorski, Annales de

Kako se u pogledu hrisovulje cara Andronika II iz god. 1311. Dölger složio s mojim zaključkom o njenoj autentičnosti, možemo da se na nju više ne vraćamo, već da pređemo na kompleks od 6 vladalačkih isprava; četiri koje nose potpis cara Dušana, jedna bez potpisa s datumom iz njegova doba, i jedna povelja cara Jovana Paleologa. *Prema datumu koji je upisan u njihovu tekstu*, ove se isprave raspoređuju u sljedećem redu.

1. *Nepotpisani tekst grčke hrisovulje*, kojim se manastiru poklanjaju imanja bivših bizantskih posjednika Jovana Mazgide i Aleksija Paleologa. U tekstu je crnim mastilom (bez crvenog, kojim su se upisivali izvjesni elementi na ostavljena prazna mjesta u datumu) upisana godina 6855. Prvi je izdavač pantelejmonovih akata, prof. Ternovski, smatrao ovu ispravu za neodobreni projekt Dušanove grčke hrisovulje, koja joj je vrlo slična, ali sadrži manji broj poklonjenih imanja. Ovu hipotezu prihvatili smo Solovjev i ja u našem izdanju grčkih povelja srpskih vladara.

2. *Grčka povelja cara Stefana Dušana*, gdje se od posjeda, navedenih u prethodnom aktu poklanjaju samo imanja Aleksija Paleologa. Akt ima crveni grčki potpis cara, crvene riječi *λόγος* na tri prazna mjesta i uobičajene crvene riječi u datumu: mjesec, posljednje dvije brojke u godini i broj indikta. Posljednju brojku u godini prvi je izdavač pročitao kao *ε'*, t. j. brojku 5, čime se stvara neslaganje septembarske 6855. god. (sept. 1346.—august 1347.) s prvim indiktom. Isto smo čitanje prihvatili i mi u »Grčkim poveljama« i objasnili ovu griješku pretpostavkom, da je brojka *ε'* — 5 pogrešno upisana u tekst pod utiskom nepotpisanog projekta, gdje je riječ *πέμπτου* upisana slovima: mjesto nje trebalo bi da dođe 6, jer je poznato, da je Dušan bio u Svetoj Gori zimi septembarske 6856. (1347.—1348.) godine, čemu odgovara upisani prvi indikt. Međutim, kako sam isti znak, koji smo transkribirali sa *ε'*, pronašao i na fotografskom snimku Dušanove grčke povelje manastiru Esfigmenu od decembra iste godine i istog indikta, gdje ga je prvi izdavač esfigmenskih akata, V. Regel, razriješio sa riječi (*εκτοῦ*), to sam u Spomeniku XCI pokušao da protumačim pomenuti znak ne kao brojku, već kao nespreno skraćenu riječ *εκτοῦ*.

3. *Duplikat prethodnog akta*, također s crvenim potpisom cara Dušana i s drugim upisanim crvenim riječima, ali s datumom, u kojem je posljednji znak u broju godine napisan sasvim jasno — brojka *ε'*. Upozorivši na to, da je rukopis potpisa i drugih crvenih riječi ovdje identičan s rukopisom cijelog ostalog teksta, dok se u prethodnom aktu razlikuje, utvrdio sam, da je to prijepis — duplikat načinjen u manastiru.

4. *Srpska povelja cara Dušana od 12. juna 6857. (1349. g.)*, gdje se uz imanja poklonjena grčkom poveljom, poklanja i veći dio imanja navedenih u pomenutom nepotpisanom aktu iz god. 6855.

5. *Drugi primjerak srpske povelje sa istim datumom*, ali s većim povlasticama i s većim brojem poklonjenih imanja. Paleografska analiza

l'institut Kondakov, XI, 1940, 273—274; Fr. Dölger, Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei? Archiv für Urkundenforschung X, 1938, 393—414; Byzantinische Zeitschrift XL, 1940; 125—141.

potpisa uvjerila me je, da je to prerada prethodnog akta, načinjena u drugoj polovini XVI vijeka.

6. *Hrisovulja cara Jovana Paleologa od septembra 6864. (1353. g.), VII. indikta*, po sadržaju skoro potpuno jednaka nepotpisanom aktu iz 6855. god. Navodi sva imanja citirana u srpskoj originalnoj povelji iz god. 1349., izostavljajući samo ime imanja Kocaki.

Dok ja raspoređujem ove isprave u hronološkom redu prema datumima koji se nalaze u dotičnim aktima, Dölger ih raspoređuje drukčije. Po njegovu mišljenju, nesumnjivo originalna je samo hrisovulja Jovana Paleologa. Dušanova grčka povelja je falsifikat sastavljen prije 1353. g. radi pravdanja pred Paleologom manastirskih pretenzija na pomenuta imanja. Nepotpisani grčki akt s datumom 6855. g. je kancelarijski koncept Paleologove povelje, gdje je griješkom, pod utiskom donesenog falsifikovanog Dušanovog akta, unesena navedena godina. U pogledu srpskih akata Dölger ne proglašuje oba za falsifikate, ali bezuslovno tvrdeći, da jedan mora da bude falsifikat, drugi akt ostavlja pod sumnjom. Meni se čini, da hipoteza g. Dölgera neophodno traži da se oba srpska akta smatraju falsifikatom: ako je ma koja od srpskih povelja originalna, postaje nemoguća pretpostavka, da su monasi *p o s l i j e* nje sastavili grčku Dušanovu falsifikovanu povelju s manjim brojem imanja i povlastica, nego što su zaista dobili od Dušana 1349. g.

Što se tiče *D u š a n o v e* g r č k e p o v e l j e, Dölger tvrdi: 1. da su oba grčka primjerka potpisana od istog čovjeka, 2. da car nije mogao svojeručno upisivati riječi *λόγος* i brojke u datum, jer je to u Bizantu bio posao naročitih činovnika i 3. da je pogrešno moje tumačenje posljednjeg znaka u godini kao skraćenice riječi *επιτοῦ*. Pri tome on se ne osvrće na moju argumentaciju: 1. analizu materijala, pisma, jezika i oblika ove hrisovulje, 2. analizu sadržine akta, koja svjedoči, da bi bilo besmisleno falsifikovati ovaj grčki akt s manjim brojem poklonjenih imanja poslije bogatijeg srpskog akta i 3. kasnije svjedočanstvo bivšeg vlasnika poklonjenih imanja, Aleksija Paleologa, da je car Dušan zaista predao njegovo selo ruskom manastiru, t. j. da je morala postojati povelja analogna sačuvanoj grčkoj. Isto tako ne osvrće se na moju analizu formulara (odsustvo ekspozicije i nastale zbog toga nepravilnosti u konstrukciji rečenica u kojima dolazi riječ *λόγος*), što u vezi s paleografskim osobinama akta upućuje na pretpostavku o postojanju u ovom slučaju Empfängerstellung-a, ili u najmanju ruku Empfängerkonzept-a.

Što se tiče potpisa na originalu i na kopiji, Dölger samo ukratko napominje, da su oni toliko slični, da se moraju pripisati istom čovjeku. Naprotiv, ja sam ubijeđen, da je moja analiza nepobitno dokazala, da je potpis, kao i ostale crvene riječi na kopiji napisan istom rukom kao i cijeli tekst, dok je na originalu tekst pisan jednom rukom, a crvene riječi — drugom.² Isto tako ubijeđen sam, da su samo slabe reprodukcije

² Kao što je poznato, u Bizantu riječi *λόγος* i brojke u datumu nije upisivao car, nego zasebni činovnici, ali u Dušanim poveljima to je upisano istom rukom kao i potpis. Nepravilnosti u formularu, koje nalazimo u svim Dušanim grčkim poveljima pokazuju, da bizantski formular nije bio pot-

1. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩΤΩ ΠΙΣΤΗ
 ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΣΕΒΕΙ,
 ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ. +

2. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩΤΩ
 ΠΙΣΤΟΣ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΧΡΕΙΣ ΣΕΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

3. + ΓΕΦΑΝΕΝ
 ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ
 ΒΙΣΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

4. ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΤ ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩ
 ΣΙΧΔΟΣ, ΚΑΙ ΑΠΟΧΡΕΙΣ ΣΕΒΕΙΑΣ
 ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

5. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩ ΤΩ ΡΩ
 ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΒΙΣΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

6. ΤΩ ΚΥΡΩ
 ΓΕΦΑΝΕΝ
 ΕΝ ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ
 ΤΟ ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

7. + ΓΕΦΑΝΕΝ
 ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΤΟ ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

8. ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩ
 ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

9. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ
 ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

1. IVIR, jan. 1346
2. IVIR, april 1346
3. KSIROPOTAM, april 1346
4. FILOTEJ, april 1346
5. ESFIGMEN, april 1346
6. ESFIGMEN, dec. 1347
7. ZAVLANTIJA, novemb. 1348
8. DOHIAR, mart 1349
9. LIKUSADA, novemb. 1348
10. PANTELEIMON orig. dec. 1347
11. PANTELEIMON Kp. dec. 1347

σε τὸ κορβ

10. + ΓΕΦΑΝΕΝ
 ΕΝ ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ
 ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΤΟ ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ
 ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

11. + ΓΕΦΑΝΕΝ
 ΕΝ ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ
 ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
 ΤΟ ΚΡΑΤΩΡ ΣΕΒΕΙΑΣ
 ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

fotografija krive, da g. Dölger nije zapazio, da potpisi na oba primjerka grčke Dušanove povelje ne potiču od istog čovjeka, makar su i slični. Potpis na svakom falsifikatu mora da podražava potpisu na originalu, ali se ipak može razlikovati po cijelom nizu karakterističkih pojava. U nemogućnosti da ponavljam čitavu moju »grafološku« analizu, napomenut ću samo vrlo karakteristične oblike slova β . Na Dušanovim potpisima³ ovaj je znak uvijek pisan u dva poteza — vertikalno stablo i vijugaste linije u obliku arapske brojke 3; takvo je i na originalu panteleimonove povelje, dok je na prepisu β nacrtano u tipičnom grčkom »šnurastom« obliku — jednim potezom sa širokom petljom gore, a tako je pisano i na svim mjestima u tekstu ovog primjerka.⁴ Priloženi faksimili Dušanovih potpisa čine suvišnim duže dokazivanje originalnosti osnovnog primjerka njegove grčke povelje ruskom manastiru, bez obzira kako će se protumačiti spomenuto neslaganje hronoloških elemenata u datumu.

U pitanju posljednjeg znaka u broju godina, kao što sam već rekao, ja sam se ispočetka pridružio prvim izdavačima povelje, koji su ga smatrali za brojku ϵ' — 5, te sam tumačio neslaganje 6855. godine s I. indiktom kao slučajnu griješku, učinjenu pod sugestijom nepotpisanog projekta sa istim datumom. Međutim, kako je u Dušanovim drugim poveljama, po ugledu na bizantske hrisovulje, ova brojka upisana riječima, i pošto sam isti znak — široko ϵ s daleko otegnutim vijugastim jezikom i zavijenim cirkumfleksom — našao na istom mjestu u drugoj Dušanovoj povelji Esfigmenu od decembra I. indikta, gdje su ga izdavači razriješili kao ($\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$),⁵ došao sam na pretpostavku, da bi i pomenuti znak panteleimonove povelje mogao biti nesporna skraćenica za riječ $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$. Pri tome sam pokazao da je car Dušan slabo poznao grčku gramatiku: pisao je $\epsilon\rho\omicron\mu\alpha\nu\lambda\alpha\varsigma$ sa dva ρ , $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\rho$ sa omikron mjesto omega, čak i $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$ sa υ mjesto β na početku. Razumije se i ja nisam mogao da previdim činjenicu odsustva spiritusa i akcenta kod tobožnje skraćenice riječi $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$, na što upozorava Dölger, ali sam to tumačio kao griješku Srbina, koji je slabo vladao grčkom gramatikom.

Uostalom, bio sam prisiljen da tumačim navedeni znak kao skraćenicu za riječ $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$, samo zato, što sam ga našao i na esfigmenskoj Dušanovoj povelji i što drukčije nisam mogao protumačiti neslaganje

puno poznat srpskoj kancelariji. Treba voditi računa, da se ovdje ne radi o bizantskoj carskoj hrisovulji, već o povelji srpskog vladara, koja se ne može promatrati samo sa gledišta bizantskih pravilnika, iako se srpska kancelarija na njih ugledala.

³ Nažalost, dva od Dušanovih potpisa, Filotejevom manastiru i Likusadi, nemamo u fotografijama, već u rukopisnim kopijama izdavača. Ipak pored svih razlika koje su zbog toga nastale (drhtavost staračke ruke Uspenskog u filotejevom potpisu i izvjesna šablonizacija oblika u likusadskom potpisu) potpuno je jasno, da su i to kopije originalnih Dušanovih potpisa.

⁴ Na obje povelje Ivirskom manastiru početno je slovo u riječi $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$ napisano υ . Na ksiropotamskoj i na likusadskoj povelji Dušan se služi katkada i jednopoteznim oblikom sa dvije petlje — b , ali tamo gdje upotrebljava grčko β , uvijek ga piše u dva poteza.

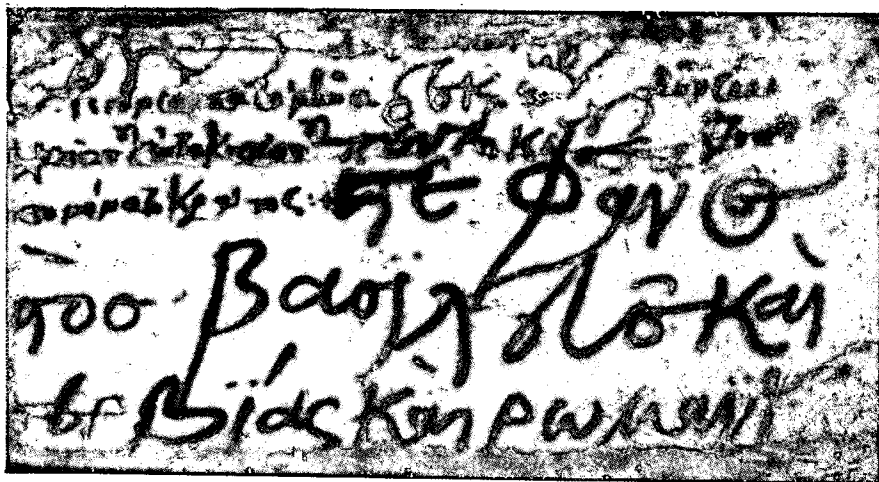
⁵ Actes d'Esphigménou, Nr. XIII, 30.

godine s indiktom u dvije nezavisne jedna od druge Dušanove povelje iz istog doba. Međutim sada priznajem neispravnost moje hipoteze i s lakim srcem vraćam se prvoj interpretaciji: da se u oba slučaja nalazi brojka ϵ' , jer neslaganje 6855. g. s prvim indiktom može da ima sasvim novo tumačenje. Mislim, da je ovdje godina navedena po martovskom datiranju, koje je u to doba postojalo u Rusiji i kod zapadnog susjeda, u Veneciji, i koje je vrijedilo u Srbiji prije njenog pretvaranja u Dušanovu srpsko-grčku imperiju, a susreće se i poslije toga.

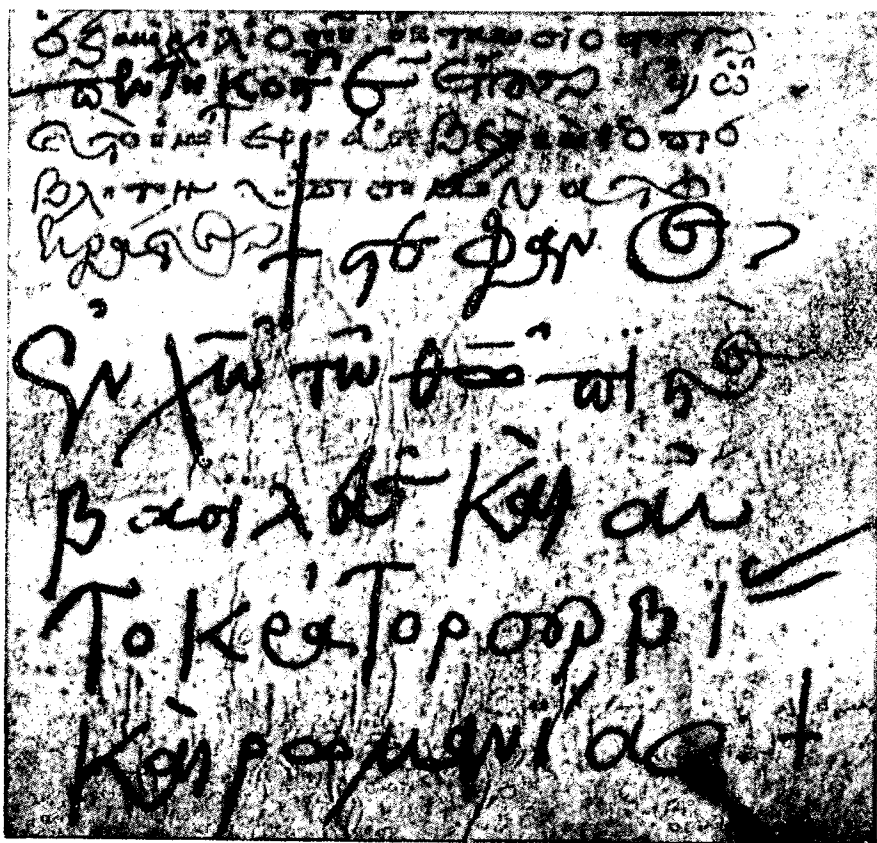
Pitanje martovskog datiranja u srpskim izvorima nije još bilo proučavano, iako apodiktično tvrđenje ruskih paleografa Sreznjevskog, Soboljevskog i Ščepkina u tom pogledu davaše mnogo povoda da se ovome pitanju posveti ozbiljna pažnja. Ovo je uvjerenje bilo zasnovano u prvom redu na zaključku, da u Rusiju martovsko datiranje nije moglo doći od drugdje nego sa slavenskog Balkana, odkuda su Rusi primili slavensko pismo sa književnošću, a bilo je konstatirano u djelima Konstantina Prezvitara iz početka X. vijeka, u bugarskom evanđelju XIV. vijeka i u prvim srpskim cetinjskim i mletačkim štampanim izdanjima. Ali je najznačajnije otkriće u tom pogledu učinio V. Petković, koji je 1922. g. konstatirao, da u freskama u Starom Nagoričinu iz početka XIV. vijeka ilustracije kalendara idu od marta do februara. Skrenuo je pažnju na martovski početak godine i Rešetar u svojoj raspravi o 12 petaka. Na mogućnost martovskog datiranja u bosansko-dubrovačkim ugovorima i u ispravi Odole iz Krajine upozorio je M. Kos u svojoj značajnoj raspravi o dubrovačko-srpskim ugovorima do sredine XIII. vijeka (Glas S. A. CXXIII, 1927, 47—48): ovdje dolazi annus incarnationis, uobičajeni u dubrovačkim latinskim ispravama iz prve polovice XIII. vijeka, dok je na martovsko datiranje u dalmatinskim gradovima još ranije skrenuo pažnju Šufflay.

Navedeni podaci pobudili su me, da analiziram pitanje martovskog datiranja u srpskim spomenicima; pregled zapisa i isprava, u kojima postojanje nekoliko elemenata u datumu dopušta da se odredi sistem datiranja, uvjerio me da se prije sredine XIV. vijeka Srbija uglavnom služila martovskim sistemom. U doba stvaranja srpsko-bizantinskog carstva Dušan je uveo u državnu kancelariju bizantsko septembarsko datiranje, ali se tradicionalno martovsko datiranje susreće i u to doba i kasnije u zapisima, a i u zvaničnim aktima (na pr. u Uroševoj povelji Dubrovniku od 10. januara 6964. god. ind. X.). Ovi zaključci (koji se sada, prošireni većim dokaznim gradivom, objavljuju u Istoriskom glasniku Ist. društva N. R. Srbije; prvi dio izašao 1951, 1—2, 19—57) objašnjavaju neslaganje godine s indiktom u Dušanovim poveljama Ruskom manastiru i Esfigmenu. Da je sam Dušan vodio računa o opravdanosti martovskog datiranja, nesumnjivo svjedoči srpski prijevod Vlastareve sintagme, izrađen po njegovoj želji neposredno poslije proglašenja carstva, gdje izričito stoji, da »prvi je mjesec onaj, koji Rimljani zovu mart... a prethodni je mjesec (februar) — posljednji«.

Ako je datum u Dušanovoj povelji Pantelejmonovom manastiru naveden po martovskom sistemu, onda se time riješava i problem nepot-

Dušanov potpis na esfigmenskoj povelji

Dušanova povelja Ruskom manastiru (original)

αρχιεπισκοπῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς πόλεως
βουλῆς καὶ τῆς διαλεξιμότητος τῶν
ροσφωτῶν. Ἐπεὶ οὖν οἱ ἀρχιεπίσκοποι καὶ
ἐπίσκοποι καὶ ἱερεὶς καὶ οἱ ἄλλοι τῆς
ἐκκλησίας τῆς πόλεως καὶ οἱ ἄλλοι
ὁκτακοσιοτῶν ὁμολογητῶν ἐστὶν
ὅτι ἐστὶν τὸ μυστήριον τοῦ εὐαγγελίου
ὅτι πρὸς τὴν πόλιν τὴν αὐτὴν
ἐστὶν ὁ εὐαγγελιστὴς
ἐν τῇ πόλει τῇ αὐτῇ
ἐστὶν βασιλεὺς
καὶ αὐτοκράτορ
ὁ ὁβιδο καὶ ὁ
ματῆς

Dušanova povelja Ruskom manastiru (kopija)

pisanog koncepta iz 6855. god. Ruski monasi (koji su se u Rusiji služili baš martovskim datiranjem) mogli su da stave ovu godinu u projekt u januaru 1348. g., kada je car boravio u njihovu manastiru, a kada je car odbio taj projekt zbog velikih pretenzija, monasi su odmah mogli napisati novi tekst, koji je dobio carev potpis sa istim datumom — tadašnjom martovskom godinom i tadašnjim prvim indiktom.

Dvijema srpskim poveljama s Dušanovim potpisima i istim datumom — 12. juna 6857. (1349.) g. Dölger posvećuje malo pažnje: upozorava da jedna od tih povelja svakako mora da bude lažna, a da su obje podozrive, pošto nijedan od oba primjerka ne govori o prethodnoj grčkoj. Kao što je naprijed rečeno, nemogućnost pretpostavke da bi poslije bogatije srpske povelje monasi sastavili lažan grčki predložak s manjim poklonima, prisilila me je na zaključak, da hipoteza Dölgera mora držati oba srpska primjerka za lažne. Stoga sam izvršio detaljnu analizu ovih akata (potpuno novu, jer ih nitko prije nije proučavao sa gledišta diplomatike i paleografije) i držim, da sam potpuno sigurno utvrdio autentičnost kraćeg akta i kasniji postanak dužeg (vjerovatno iz osmog decenija XIV. vijeka). Kako se Dölger ne upušta u ovo područje srpske diplomatike, mogao bih da se samo pozovem na odgovarajući dio moje studije u Spomeniku XCI, ali radi važnosti ove isprave u čitavom kompleksu neka ukratko rezimiram moju argumentaciju. Kraći je akt: 1. tipičan za originalne povelje po obliku i materijalu, 2. vjerodostojan sa gledišta paleografije, jer je pisan kancelarijskim brzopisom iz sredine XIV. vijeka, 3. u pogledu jezika predstavlja čistu srpsku recenziju, što upućuje na sastavljanje povelje u carskoj kancelariji, a ne u ruskom manastiru, 4. potpis na kratkoj povelji je analogan Dušanovim potpisima na njegovim nesumnjivo originalnim poveljama, napose na grčkim hrisovuljama Vatopedu i Lavri, 5. sačuvan je crveni gajtan od pečata, 6. isprava je bespriječna sa gledišta formulara i izrađena potpuno prema pravilima srpske kancelarije, sa svima osobinama, koje imaju Dušanova srpske carske povelje, 7. pravna sadržina povelje nema nikakvih protivriječnosti s podacima prethodnog grčkog akta, već predstavlja dopunu ranije grčke povelje iz 1348. god. Ako se uzme u obzir, da prije toga ruski manastir nije imao ni jedne srpske povelje, koja bi mu mogla poslužiti za sastavljanje ove isprave, mora se zaključiti da je isprava mogla biti izrađena samo u vladalačkoj kancelariji. Što se tiče dužeg akta, analizom sadržine utvrdio sam elemente pravne prirode — crkveno-pravne povlastice i nova imanja — koja su bila umetnuta u prerađeni tekst originalne povelje, a paleografskim upoređenjem sa drugim aktima tog doba pokazao sam vrijeme, kad je ta prerada bila izvršena. Ako se uzme u obzir, da sam pored snimka obiju povelja dao dva snimka tipičnih srpskih Dušanovih potpisa, a osim toga u bilješkama naveo arhivske signature svih snimaka hilendarskih akata, koji se čuvaju u arhivu SAN, a dolaze u obzir za upoređenje s pantelejmonskim ispravama, tako da svaki stručnjak lahko može provjeriti tačnost mojih navoda, vjerujem da bi se potpunija analiza teško dala izvršiti.

Pitanje vlastoručnosti potpisa na srpskim poveljama nije još bilo detaljno obrađivano. Dok su na grčkim poveljama Dušanovi potpisi ne-

[Handwritten signature]

KR. UROŠ I. DUBROVNIKU 1254

† Г҃ѢѦ П҃Ѧ І҃Ѣ Ж҃Е НІКѢЛЪ СР҃ПѢСІЕН:

KR. DRAGUTIN
HILANDARU

† A C P L I U M T E K P I I U M C H A P I E K I E I S Z M †

KR. MILUTIN
MILANDARSKOM PIRQU
1313 - 1316.

† $\hat{S}_F^{\hat{a}} \hat{P}_H^{\hat{a}} K_{\hat{a}}^{\hat{a}} \hat{S}_b^{\hat{a}} \hat{C}_{KL}^{\hat{a}} \hat{H}_{\hat{a}}^{\hat{a}} \hat{Z}_{M_b}^{\hat{a}}$

KR. STEFAN DEČANSKI
HILANDARU 9. jula 1327

СНД БА БА БННГАДБНННН

KR DUŠAN HILANDARU, 28. marta 1345
"pisa i podpisa kraljevstvo mi
carskim običnim znameniem."

† G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z †

KR. DUŠAN HILANDARU
1. januara 1345.
poveljenjem gospodina svetoga
kralja logotet Hrs preruči
pisat u slavnom gradu u Skoplju.

† СѢБѢ РИПР СБѢ НГРѢМЪ †
ИЗПАДЫ СТРАНАМЪ †

CARDUȘAN PANTELEIMONU
12 jula 1349

СѢ БѢ БѢГѢИ И БѢГѢИ

CAR DUŠAN HILANDARU
2 maja 1355

„poveljenjem gospodina cara
Ajung logotet zapisa na
ovči polji.“

sumnjivo vlastoručni, nije to tako očividno u pogledu srpskih povelja. Kao što je upozorio Stanojević (Glas S. A. CVI, 24) pored povelje, na kojoj stoji »siju milost zapisa igumen hilendarski Arsenie na Svrčine, a sam gospodin kralj potpisa« (Hil. II, br. 26), postoji takva na kojoj stoji »Cocan preruči i potpisa i zapečati« (Mon. serb. 109), a i takva gdje stoji »sije izvestnoe i zlatopečatnoe slovo carstva mi zapisa se i utvrdi se rukoj u logoteta Gjurga« (Hil. II, br. 48). S druge strane postoje i takve formule, iz kojih se ne može sa sigurnošću razabrati, da li se u njima govori o vlastoručnom vladalačkom potpisu, ili samo o »znameniju« koje se pravilo u kancelariji. Tako je na povelji hilendarskom pirgu od 1. januara 6853. god. zabilježeno ispred potpisa: »zapisa že se sije zlatopečatnoe slovo kraljevstva mi obrazom i znamenijem kraljevstva mi v leto« i t. d., a iza potpisa: »povelenijem gospodina svetago kralja logofet Hrs preruči pisat' u slavnom gradu u Skopi« (Hil. II, br. 34). Baš ovaj potpis po svom kaligrafskom obliku stvara utisak da nije vlastoručan. Međutim prvi od navedenih citata očividno svjedoči, da je u pojedinim slučajevima Dušan sam potpisivao povelje. Ali bez obzira na to, da li je kralj potpisivao vlastoručno, ili je njegov potpis crtan u kancelariji, važno je, da je svaki vladalac imao svoj zaseban tip potpisa — »znamenije« sa zasebnim načinom vezivanja slova i skraćivanja riječi. Takav zasebni tip nalazimo i na Dušanovim originalnim poveljama, dok kasnije kopije i falsifikati ili imaju sasvim drugi tip, ili podražavaju originalnim poveljama, ali čine paleografske griješke. Baš takvo neuspjelo podražavanje imamo na dužem pantelejmonskom aktu, dok je potpis na kraćem aktu baš tipičan za potpise na originalnim poveljama. Napose u pogledu ovog potpisa na kratkom aktu mislim, da je vlastoručan, jer je, kao što i potpis na povelji Lavri, izrađen nekaligrafski, već slobodnijim potezima. Vrlo je vjerovatno da se kod vlastoručnih potpisa javlja veća sloboda prema kalupu kancelarijskog »znamenija«. U tom pogledu zanimljiva je Dušanova povelja Zografu, gdje se potpis znatno razlikuje od šabloniziranih potpisa. Zbog toga trebao bi da izazove sumnju, ali kako sadržina povelje nije podzriva, moglo bi se nagađati da je u ovom slučaju car Dušan stavio potpis sasvim slobodno, ne misleći na uobičajeni tip.

Hrisovulja Jovana Paleologa iz 1353. g. vezana je s nepotpisanim konceptom iz 6855. g. Ovaj je posljednji u pogledu sadržine istovjetan s Paleologovom hrisovuljom, s jednom razlikom, što Paleologova povelja tačnije naznačuje položaj crkve u Voimiju — *εις τὸν Σόμνηρον* i izostavlja ime gazdinstva *πέραν τοῦ Πάναρος τὸ Κοτζάνιν*. Dölger, koji smatra nepotpisani akt za kancelarijski koncept Paleologove hrisovulje s pogrešno upisanim datumom, misli da je izostavljanje pomena o imanju Kocaki nastalo zbog toga, što je kancelarija ustanovila, da je ovo imanje dvije godine ranije bilo poklonjeno Ivirskom manastiru. Ja sam smatrao taj akt nepotpisanim projektom Dušanove grčke hrisovulje i pretpostavljao, da je isti poslužio konceptom za Paleologovu hrisovulju, nakon što je Dušan svojom poveljom od juna 1349. poklonio manastiru ona imanja, koja je ranije izostavio u grčkom aktu. Mislio sam da je na osnovu tog prvog koncepta manastir sastavio novi projekt hrisovulje, koji je bio

podnesen Paleologu i potpisan od njega, a izostavljanje imena Kocaki smatrao sam za griješku prepisivača, pošto u dotičnoj rečenici Paleologa hrisovulja izostavlja s a m o i m e imanja, dok je riječ gazdinstvo — *ξενυηλατεῖον* — ostala. Ispravnost moje pretpostavke sasvim očividno izlazi iz upoređenja tekstova, koje moram navesti paralelno:

*δωρεῖται ἡ βασιλεῖα μου τὸ ... χωρίον...
Δράγοσταν... πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰρη-
μένην μονήν . ἀλλὰ δὴ καὶ ξενυηλα-
τεῖον ἕτερον πέραν τοῦ Πάνακος τὸ Κοτ-
ζάνιν . περὶ τὴν Βαῖμην μονὸδριον...
τοῦ ἁγίου Γεωργίου . ἔτι τε ἐντὸς τῆς...
πόλεως Σεργῶν ἀνθρώπων...*

*δωρεῖται ἡ βασιλεῖα μου τὸ ... χωρίον...
Δράγοσταν... πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰρη-
μένην μονήν . ἀλλὰ δὴ καὶ ξενυηλα-
τεῖον
περὶ τὴν Βαῖμην μονὸδριον...
τοῦ ἁγίου Γεωργίου . ἔτι τε ἐντὸς τῆς...
πόλεως Σεργῶν ἀνθρώπων...*

Kao što se vidi, oba su teksta doslovce identična osim izostavljenih riječi *πέραν τοῦ Πάνακος τὸ Κοτζάνιν*, koje se očividno odnose na prethodni izraz *ξενυηλατεῖον*, a nisu apozicija za monidrij u Voimiju. (Treba primjetiti, da kapelica valjda ne bi bila ni označena kao majur — *ξενυηλατεῖον*). Što se pak tiče opravdane primjedbe, da bi moja interpretacija zahtjevala veznik *ὡσαύτως*, *ἀλλὰ δὴ* i t. d. ispred podatka o Voimijskoj kapelici, stvar se objašnjava sasvim jednostavno. Podatak o Voimijskom monidriju u konceptu upisan je na ivici (vidi fotosnimak u Spomeniku S. A. XCI, str. 234), te je baš u takvom obliku bio jednostavno prenesen u tekst Paleologove povelje. Baš je ta operacija bila uzrokom, da su prilikom unašanja u tekst ovog podatka sa ivice nepažnjom prepisivača izostavljene posljednje riječi prethodnog stavka o imanju Kocaki.

Što se tiče nepotpisanog koncepta s datumom 6855. g., nikako ne mogu vjerovati, da bi to mogao da bude bizantski kancelarijski koncept, sastavljen na podlozi tobože-lažne Dušanove hrisovulje. 1. Kancelarija u takvom slučaju ne bi ostavila u tekstu griješke protiv bizantskog formulara: unijela bi ekspoziciju, promijenila bi genitivnu konstrukciju rečenice s prvim *λόγος* u akusativnu i stavila bi *κράτος* na svoje mjesto, na početku posljednjeg retka; 2. ne bi uručila monasima neodobreni koncept, ne izbrisavši podatka o Kocakiju, jer bi inače sama pružila monasima priliku, da kasnije potpišu crvenom tintom ovaj koncept i na njegovu osnovu traže sporni posjed od Ivirskog manastira; 3. za hrisovulju 6862. godine ne bi upisala 6855. Zato ostajem kod moje hipoteze, da je to bio manastirski *Empfänger*-koncept za Dušanovu grčku povelju. Takvi su poznati u zapadnoj diplomaciji i nema razloga misliti, da nisu mogli postojati u Bizantu. Mislim i sada, da nije neumjesna moja hipoteza, na koju me je nagnao datum upisan crnom tintom. Nagadam, da one bizantske povelje, koje imaju cijeli datum upisan crnom tintom, mogu predstavljati takve *Empfänger*-koncepte. Ako je takav projekt bio prihvaćen i prema njemu sastavljena povelja, koncept bi ostao u kancelariji; ako je bilo odbijen — vraćao se podnosiocu. U izuzetnim slučajevima moglo se desiti, da vladalac potpiše sam koncept i u takvom slučaju originalan vladalački potpis mogao je da se nađe pored cijelog crnog datuma. Baš takve slučajeve nalazimo na obje

Dušanove povelje Ivirskom manastiru. Vjerojatno su monasi donijeli u Dušanovu kancelariju svoj grčki koncept, ali srpska kancelarija nije smatrala za potrebno, a možda u to vrijeme još nije bila ni sposobna, da izradi hrisovulju bizantskog tipa, već ga je u donesenom obliku podnijela caru na potpis. Ksiropotamska povelja, koja je svakako sastavljena prema drugoj ivirskoj, već nije upisala unaprijed cijeli datum, ali Dušan i ovdje nije popunio datum crvenim riječima, te je na takav način u ksiropotamskoj povelji ostalo prazno mjesto za dvije posljednje brojke u datumu.

Pravi Empfängerstellung po mom mišljenju predstavlja Paleologova hrisovulja ruskom manastiru. Naveo sam više argumenata, koji pobijaju tvrdnju Dölgera, da je ta povelja »kanzleigerechtes, orthographisch und grammatisch einwandfreies Chrysobull«: 1. nije pisana na pergameni već na papiru, 2. ima gotovo kvadratni oblik, 3. prepisana je sa svima griješkama u formularu, bez ekspozicije i s nepravilnom konstrukcijom rečenice u kojoj je prvi crveni *λόγος* upisan u akuzativu pored genetivnog oblika *χρυσοβούλλον*, 4. riječ *κράτος* dolazi u sredini retka, dok bi trebala stajati na početku. Slažem se, da svaki od ovih argumenata posebice (osim trećeg) ne odlučuje u pitanju provenijencije akta iz kancelarije ili iz manastira, ali mislim da svi zajedno poriču mogućnost njegovog postanka u carskoj kancelariji. Istina je da je kancelarija često prepisivala arenge iz prethodnih akata, pa i čitava akta careva-suvladara, ali mora se naglasiti, da je prepisivala bez izmjene samo pravilno sastavljene tekstove, dok ih je ispravljala, ako je postojala griješka u konstrukciji. Tako se na pr. desilo kod povelje Mihaila IX. iz 1300. g. koja je sastavljena prema istovremenoj povelji Andronika II. Mihailova je povelja ispravila pogrešnu genetivnu konstrukciju s prvim *λόγος* stavljenim u akuzativu (vidi Chil. I, Nr. 16 i 17).

Posljednji moj argument, da su riječi *λόγος* po svoj prilici upisane istom rukom kao i potpis (isp. ovu riječ sa svršetkom riječi *Παλαιολόγος*) po mišljenju Dölgera ne igra ulogu za prosuđivanje pitanja, da li je akt sastavljen u kancelariji. Ja se s tim ne slažem, kao što se ne slažem i s pretpostavkom, da potpuna sličnost duktusa u riječima *λόγος* i *Παλαιολόγος* dolazi ne od iste ruke, već od tipa pisma. Ako pak *λόγος* nije ovdje upisan od nadležnog bizantskog činovnika, već od samog cara, to bi naročito svjedočilo, da je povelja izdana u takvim prilikama, kada uz cara nije bilo njegove kancelarije. Ne slažem se ni z bezuslovnim tvrđenjem, da car ni u kom slučaju nije mogao da prekrši običaje svoje kancelarije. Što se tiče pitanja »Weshalb sollten gerade die Mönche von Panteleimon, die zum mindesten vorwiegend Russen waren, über einen Mönch verfügt haben, der fähig gewesen wäre, einen so tadellosen griechischen Chrysobulltekst anzufertigen, wie er vorliegt«, Dölger tu očividno pada u kontradikciju sa svojim tvrđenjem, da je Paleologova povelja izrađena prema Dušanovoj tobože-lažnoj grčkoj povelji, koja je bila izrađena u Panteleimonovom manastiru. A da je među kaluđerima ruskog manastira bilo takvih, koji su odlično poznavali grčki jezik, znamo po primjeru starca Isaije, druga i savjetnika cara Dušana, prijatelja svetogorskog prote Teofana i budućeg patrijarha Filoteja,

tadanjeg podvižnika i književnika u Atanasijevoj Lavri: taj starac Isaija, koji je poznat kao prevodilac na slavenski jezik djela sv. Dionisija Areopagita i koji je vršio ulogu diplomatskog predstavnika srpskih vladara u vezama s bizantskim dvorom, a kasnije bio član grčkog sudskog tribunala u Seru, u dotično vrijeme bio je iguman ruskog manastira. Bilo je u Panteleimonovoj arhivi i grčkih akata, prema kojima bi se mogla sastaviti nova hrisovulja, napose hrisovulja cara Andronika II. Razumije se, monasi nisu znali unaprijed da će car potpisati njihov tekst, već su ga donijeli kao Empfängerkonzept s time, da ga carska kancelarija prepiše, ali neke nepoznate okolnosti, koje su se za vrijeme građanskog rata mogle dešavati svakog časa, bile su uzrok da je car potpisao sam koncept. »Lakoma kancelarija« mogla je da tome ne prisustvuje. Na kraju niko ne može dokazati, da su monasi izbjegli da plate obične takse: možda su čak platili i mnogo više, kako se to katkada dešava prilikom dobivanja dokumenata »kratkim putem«.

I posljednje pitanje. Godine 1375. bivši posjednik pomenutih poklonjenih imanja, Aleksije Paleolog, izdao je manastiru akt, u kome pristaje da ta imanja ostanu manastiru, pošto ih je u doba srpske vlasti Dušan predao monasima, a isto je potvrdio i car Jovan Paleolog. Tim povodom akt kaže da su kaluđeri, došavši k caru *καὶ ποιήσαντες χρυσόβουλλα εἰς τὰ μετόχια αὐτῶν, ἐποίησαν καὶ εἰς τοῦτο*. Dölger misli da izraz *ἐποίησαν* ne znači ovdje, da su monasi s a m i izradili povelju, nego da je tu glagol *ποιεῖν* upotrijebljen u smislu »dobivati« čemu on nalazi paralelu u jednom epigramu Ane Paleologine. Ja se na to tumačenje nisam osvrnuo, ostavši kod bukvalne interpretacije teksta, imajući pri tome u vidu, da je na navedenom mjestu upotrebljen aktivni oblik, dok bi za tumačenje Dölgera mnogo bolje odgovarao medij (vidi na pr. Xenoph.-Anab. V, 3, 5 i druge primjere na koje upozorava Pape-ov grčko-njemačni rječnik kod glagola *ποιέω-ποιέομαι* u značenju »sich machen lassen«). Moram pri tome naglasiti, da me na bukvalnu interpretaciju navodi ne taj filološki razlog (jer bi glagol *ἐποίησαν* potpuno odgovarao i Dölgerovoj interpretaciji sa pretpostavkom, da su monasi donjeli caru Empfängerkonzept, prema kome bi bila izrađena carska isprava), već pomenute nepravilnosti u obliku i u formularu Paleologove hrisovulje, koje po mom shvaćanju ne bi mogle da se pojave u tekstu izrađenom u kancelariji.

Na kraju mislim, da bi se u općem pitanju mogućnosti postojanja Empfängerausstellung-a u Bizantu naša stanovišta mogla izmiriti na bazi dvostruko podvučenog ograničenja »u izvanrednim prilikama«. Moram naglasiti da i ranije nisam dopuštao takvu mogućnost »u redovnim prilikama«, ali sam u mome prvom članku dopustio neopreznu pretpostavku, da su se takvi izuzetni slučajevi možda mogli i češće dešavati. U Spomeniku XCI ovu sam izuzetnost naglasio mnogo jače, a to činim i sada, ali ipak dopuštam mogućnost, da su u izuzetnim slučajevima, kao na pr. za vrijeme građanskog rata, naročite okolnosti mogle pobuditi cara da potpiše donesen Empfängerkonzept, ne čekajući da ga kancelarija prepiše.

LES DIPLÔMES DU TZAR DOUCHAN ET DE L'EMPEREUR
JEAN PALÉOLOGUE
DÉLIVRÉS AU MONASTÈRE DU ST. PANTÉLÉIMON

Résumé

Dans cet article je voudrais revoir la controverse concernant le problème d'un groupe de six diplômes du monastère russe au Mont Athos. Tandis que M. Fr. Dölger ne tient comme original que le seul chrysobulle de Paléologue, considérant comme suspect un diplôme serbe de Douchan, je considère comme originaux deux actes de Douchan — un chrysobulle en grec et l'autre en serbe —, et quant au diplôme de Paléologue au formulaire irrégulier, je le tiens pour le produit d'«*Empfängerausstellung*». La revision de l'argumentation et surtout l'examen des signatures grecques et serbes de Douchan me persuada que mes conclusions relatives à l'authenticité et à la chronologie de ces actes avaient été correctes.

Quant au problème de la discordance entre l'année 6855 et l'indiction 1-ère dans le diplôme grec de Douchan, je révoque l'interprétation du signe qui se trouve à la place du dernier chiffre dans l'année comme abréviation du mot *ἐντοὶ* (cfr. la même interprétation du signe analogue dans le chrysobulle d'Esphigm. XIII, 30) et je retourne à l'interprétation habituelle tenant ce signe pour le chiffre ε' — 5. Je pense que nous avons ici la datation de mars que j'ai trouvée dans les monuments serbes jusqu'au milieu du XIV-e siècle. A cette époque de la conquête de Byzance et de l'établissement de l'empire serbo-grec Douchan fit introduire le système de datation byzantine (d'après le septembre), mais la datation traditionnelle de mars ne cesse pas à s'employer dans les inscriptions, dans les sources littéraires et parfois dans les diplômes des tzars et des despotes.

Quant à la question d'«*Empfängerausstellung*» dans la diplomatie byzantine, je pense que nos points de vue pourraient se reconcilier sur la base d'une restriction fortement marquée: «*dans les circonstances extraordinaires*».

Sergij Vilfan

ZGODOVINA NEPOSREDNIH DAVKOV IN AREST- NEGA POSTOPKA V SREDNJEVEŠKI LJUBLJANI

(Ob Henrikovem privilegiju iz leta 1320*)

Henrikov privilegij. Najstarejši ohranjeni privilegij mesta Ljubljane (1; 2:1) je izdal leta 1320 naslednik Majnharda Goriško-Tirolskega, Henrik (1295—1335), ki je kot zastavni upnik izvrševal »provizorično deželno gospodstvo« na Kranjskem (22: 429, 430 ss.).¹ V bistvu je ta privilegij prav tako temeljni mestni privilegij kot njegov — verjetno starejši — vrstnik, kostanjeviški privilegij, izdan domnevno pred letom 1307 (28:2).² Po obsegu in številu norm je kostanjeviški privilegij bogatejši in je znan tudi zato, ker je po njem postala Kostanjevica matično mesto nekaterim drugim dolenskim mestom. Znanstveni pomen ljubljanskega privilegija je drugje: Njegova določila moremo zaradi številnejših virov, s katerimi razpolaga Ljubljana, podrobneje analizirati in jih zato bolje razložiti, obenem pa tudi zasledovati njihov razvoj v predpisih in v praksi. Taki širši obdelavi tega privilegija je namenjen ta sestavek, ki v zvezi s prvim členom obravnava zgodovino neposrednih davkov, v zvezi z drugim členom pa arestni postopek v srednjeveški Ljubljani.

Otonov privilegij. Potem ko so leta 1335 po Henrikovi smrti postali Habsburžani neposredni gospodarji na Kranjskem, je član te dinastije Oton v listini z dne 4. julija 1336 (1; 2) skoraj dobesedno ponovil Henrikov privilegij. Očitno si je mesto hotelo s to

* Citati so navedeni v oklepaju, pri čemer se številka nanaša na seznam ob koncu razprave. Številka za dvopičjem pomeni praviloma stran. Več citatov loči podpičje.

¹ Slabi objavi (50: 236; 26: 13); dobra objava (27: 15), a z napako v interpunkciji (prim. 64: 39 s). Zwittrov popravek interpunkcije in s tem njegovo razlago prvega člena Henrikovega privilegija potrjuje tudi Otonova listina iz leta 1336 ter Valvasorjev regest (58: XI, 704).

² Komatar (28) se pri datiranju kostanjeviškega privilegija sklicuje na dejstvo, da Henrik v ohranjeni poznejši potrditveni listini nima naslova »kralj Češke, ki ga je nosil od leta 1307 dalje. Vendar velja ta dokaz le s pridržki, ki jih navaja Komatar, in s pripombo, da imamo podatke tudi o nekaterih poznejših listinah, v katerih Henrik tega naslova nima (n. pr. 1311 december 13, 1315 v zbirki 11).

potrditvijo zagotoviti veljavnost svojih svoboščin tudi pod novimi neposrednimi vladarji. Ker pozna Otonova potrditev le Henrikov privilegij, lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da je bila Henrikova listina dotlej edini ali vsaj edini tedaj znani ljubljanski privilegij. Starejši objavi (50 : 237; 26 : 13 s.) sta polni napak, Komatar (27 : 16) pa trdi, da vsebuje Otonova listina podobna določila kot Henrikova ter je ne objavlja. Listina pa je vendar vsebinsko važna v dveh pogledih: prvič po svojem načinu pisave potrjuje Zwittrovo interpunkcijo Henrikovega privilegija proti Komatarjevi, drugič pa — kakor bomo videli — prispeva k pojasnitvi nejasne vsebine drugega člena Henrikovega privilegija.

Poznejše potrditve. V potrditvi ljubljanskih mestnih pravic z dne 1. novembra 1370 (2 : 3) se brata Albrecht in Leopold Habsburška med drugim izrecno sklicujeta na Henrikov privilegij, teksta Otonove listine pa v insertu ne upoštevata. Kot moremo posneti iz poznejše Ernestove listine, je vojvoda Viljem okrog leta 1400 (vsekakor pred letom 1411) izdal potrditev Albrehtovega in Leopoldovega privilegija, ki nam pa v Mestnem arhivu ni ohranjena. Vojvoda Ernest Železni je dne 6. julija 1418 potrdil ljubljanske mestne pravice ter pri tem izrecno omenja listini iz leta 1320 in 1370, ki ju pa ne inserira (2 : 4'). Friderikova potrditev mestnih pravic iz leta 1442 (8; 2 : 5), Maksimilijanova (2 : 7' ss.) in Ferdinandova (2 : 89, 97) potrditev svoboščin so še manj določne. Slednjič inserira Henrikovo listino in takoj nato Otonovo nadvojvoda Karel v potrditvi mestnih privilegijev iz leta 1566, s čimer postaneta listini sestavina ljubljanske privilegijske knjige. — Potrditve, spremembe in dopolnitve, ki so jih posamezna poznejša določila prinesla v zvezi z davčnim členom, bomo navedli pri obravnavanju tega člena.

I. Neposredni davki

1. *Prvi člen Henrikovega privilegija* določa: Načeloma je vsak hišni lastnik v mestu dolžan plačevati davke ter prispevati k drugim mestnim bremenom v prid mestnemu gospodu in mestu. Tudi če kdo (mišljene so zlasti privilegirane osebe) kupi v mestu hišo, bremeni praviloma davčna obveznost še naprej na nepremičnini kot realno breme. Če je kdo s posebnim privilegijem oproščen mestnega davka, pa ta oprostitve ne velja tudi za druga mestna bremena: straženje, popravljanje obzidja, jarkov in mostov.

Podobno kot v veliki večini tedanjih privilegijskih aktov tu nimamo opravka z zaokroženo zakonodajno obdelavo določene pravne snovi, marveč le z normo, ki ureja trenutno aktualno vprašanje in ki predpostavlja poznavanje v bistvu običajnopravnega sistema. Za boljše razumevanje same norme, kakor tudi za poznavanje sistema, moramo torej pritegniti v razlago še druge vire, ki govore o davčnem pravu srednjeveške Ljubljane.

2. *Pregled virov davčnega prava Ljubljane v srednjem veku.*³ Kratka navedba teh virov naj nam omogoči pregled snovi in nam prihrani ponavljanje pri sistematični obravnavi:

A) Med 1257 in 1269 (nedat., 55 : II 214; KALj : fasc. 82, št. 55; prim. 64 : 41). Vojvoda Ulrik daruje gornjegrajskemu samostanu hišo, zemljišče ter kopaljšče v Ljubljani ter ga oprašča »a iure vectigali, a muta, a thelonio, a vigiliis murorum«.

B) 1262 februar 23, Ljubljana (55 II : 235 št. 298). Vojvoda Ulrik daruje samostanu Bistra podložnika in zemljišče v Ljubljani z oprostitvijo »ab omni iudiciaria seu exactoria potestate, videlicet quod nec vicedominus nec iudex neque exactor, cum eorum suffraganeis predictos fratres... steure vel ullius exaccionis nomine debeat molestare...«.

C) 1307 junij 13, Ljubljana (64 : 68; 3 : 559). Reverz Ljubljane o poravnavi z Nemškim viteškim redom, po kateri ta red in njegovi bratje niso zavezani mestu »weder mit wache, noch mit huete, noch mit vestenunge...«. Pač pa ostanejo ljudje reda, ki bivajo izven redovne hiše na Novem trgu, v dosedanjem položaju.

ČI.) 1320 julij 31. Prvi člen Henrikovega privilegija, glej zgoraj. —

ČII.) 1336 julij 4. Prvi člen Otonovega privilegija, glej zgoraj.

D) 1344 april 26, Dunaj (8 : prim. 64 : 41). Vojvoda Albreht oprašča hišo na Starem trgu, ki jo je z daritvijo pridobil kostanjeviški samostan »von aller stewart, losung oder vordrung wie di gnant ist...«.

E) 1346 december 15 (34 : III, št. 1434; prim. 64 : 41). Vojvoda Albreht potrjuje, da je hiša, last otrok Alberta Šentpetrskega v Ljubljani pri Sv. Nikolaju oproščena dolžnosti »mit vnserr stat ze Laibach... stewart«, ker je bila tudi prej oproščena.

F) 1360 februar 20, Gradec (8 ; 64 : 70). Vojvoda Rudolf rešuje pritožbo ljubljanskih meščanov (proti someščanom v več kot 28 hišah, ki nočejo prispevati k mestnim bremenom, čeprav so le trije oproščeni) in naroča deželnemu glavarju, naj meščane, ki nočejo plačevati davkov, prisili, da bodo »dienen vns vnd der stat mit stewern vnd mit andern sachen«. Tisti, ki so davkov oproščeni, pa so vendar dolžni stražiti in opravljati javna dela.

G) 1367 maj 20, Dunaj (2 : 2'; prim. 64 : 41). Vojvoda Albreht naroča kranjskemu deželnemu glavarju, naj ukrene, da bodo vsi hišni lastniki v Ljubljani in njenem pomirju prispevali k mestnim bremenom (leiden vnd dulden), razen če so tega pismeno oproščeni.

H) 1383 februar 16, Neuburg (2 : 14). Vojvoda Leopold prepoveduje vmešavanje deželnega glavarja v ljubljanske volitve, vendar naj ljubljanski meščani izpolnjujejo svoje obveznosti do vojvodove žene Viride Milanske in njenega očeta za plačilo jutrne in zaženila. Prim. listino 1365 april 26, Dunaj (34 : IV., reg. št. 670).

³ Pri sestavi tega pregleda sem med drugim uporabljal kronološki repertorij srednjeveških listin za Ljubljano, ki ga je sestavil arhivar O t o r e p e c Bož o za Mestni arhiv v Ljubljani.

⁴ Ker avtor objave ni razpolagal z originalom listine, se je pri objavi vrnilo nekaj nebitvenih napak: v. 3 prav veriehaen (nam. veriehen); v. 4 paideu (nam. paider); v. 6 muet (nam. muot); v. 10 haus (nam. hause); alle die ansprach (nam. alle ansprach); v. 11 seu? (nam. sei); v. 13 herm (nam. hern); v. 21 huote (nam. huete); v. 22 furwaz (nam. fur waz), smisel je »odslej naprej« (fürbass) in ne za kaj (für was); ir (nam. iz); v. 27 Hainreiches (nam. Heinriches); v. 30 ebbeaer (! — nam. erbeaer).

I) 1385 april 29, Št. Vid na Koroškem (2 : 4; prim. 64 : 42). Vojvoda Leopold naroča, naj se vsem prebivalcem hiš v mestnem pomirju, ki nočejo prispevati k plačilu davkov, prepove užitek mestne gmajne ter »die vnnd allen andernn gewerff...«.

J) 1390 januar 14, Dunaj (8, doslej neznana). Vojvoda Albreht določa v dopisu kranjskemu vicedomu, kdo je v Ljubljani dolžan prispevati k davku, ki ga mora mesto sedaj plačati: Vsi tisti, ki prebivajo v mestnem pomirju in so že prej (vormals) prispevali k davkom.⁵

K) 1410 avgust 20, Dunaj (8, doslej neznana). Vojvoda Leopold posvedočuje razsodbo v sporu med komturjem Nemškega viteškega reda in ljubljanskimi meščani: Komendski ljudje, ki imajo v Ljubljani meščanske pravice in obrt ter užitek gmajne (?), naj odslej naprej prispevajo obenem z meščani k davkom in siceršnjim bremenom, vendar brez škode za njihove dajatve Nemškemu viteškemu redu.⁶

L) 1416 april 20, Bozen (1; 2: 4). Nadvojvoda Ernest naroča deželnemu glavarju na Kranjskem, naj ukrene vse potrebno, da bodo plemiči, ki imajo v Ljubljani hiše, te hiše naselili, dogradili in spravili v red, da bi deželni knez od teh hiš dobival, kar mu gre (dienst), mesto pa prav tako svoje pravice (recht); nadalje naj ti plemiči vzdržujejo na ustreznih krajih obzidje. Če tega ne bi takoj storili, imajo ljubljanski meščani pravico, da se teh hiš polaste (zu underwinden), zgradbe podro v prid vladarju in obzidje popravijo.⁷

M) Eod. d., isti: Od splošne delovne obveznosti okoliških prebivalcev pri utrjevanju mesta so izvzeti le ljudje Nemškega viteškega reda, ker komtur popravlja svoj del obzidja.

N) 1423 (13; 3 : 511—521). Empfang- und Ausgab-Register: Obračun kranjskega vicedoma za leto 1421/22: prejem v Ljubljani razen mitnine na Bregu in zakupnine za mestno mitnico še od mestnega sodišča 72 funtov denaričev in »von der gewondlichen statstewr 72 lb den. ist in von gnaden gehengt (!) zu dem paw...«.

O) 1446 (13; 3 : 544/5). Seznam davkov ob poroki nadvojvodinje Katarine: Od skupnega zneska 46.632 gld odpade na Kranjsko 9008 gld, od tega na mesta 2660 gld (gl. str. 431). Prim. Chmel, Materialien zur österr. Gesch. I, str. 66

⁵ Vmb die stewr die vns vnser burger daselbs (scil. ze Laybach) gebn sullent mainen wir daz darinn alle die, di in dem purgfrid daselbs gesezzen sein vnd die vormals in soliches stewern mit in geliten haben yetzunt in diser stewr auch mit leiden. Dauon emphelhen wir dir ernstleich vnd wellen, daz du von vnsern wegen ernstleich mit in schaffest, daz si den obgenanten vnsern burgern darinn gehorsam sein, welich aber des wider sein wolten daz du die dartzu haltest...

⁶ Ker listina zaradi delno poškodovanega teksta doslej ni bila prebrana, naj na tem mestu dodam prepis njenega določila, ki se nanaša na neposredne davke, t. j. tistega mesta, ki je težko čitljivo. Težko čitljiva mesta so tiskana razprto, rekonstrukcija nečitljivega besedila pa stavljena v oklepaj. »Also habent vnser ret darumb... gesprochen: Von erst daz der obgenanten deutschen herrn leut die da burgerrecht daselbs cze Laybach vnd ir gewerb mit in da habent vnd auch derselben burger ho(ltz vnd waid niezen?) daz die (mit) denselbn vnsern burgern vnd der stat zu Laybach (nu) fürbass in stewr vnd in ander weg mitleyden sullen doch vnuergolten denselben deutschen herrn an iren gewöhnlichen diensten vnd zynnssen.

⁷ To določilo je razumeti tako, da se hiše podro in gradbeni material porabi za obzidje. (Nekoliko drugače 64: 42.)

(Dunajsko Novo mesto 1000, Gradec 1500, Maribor 100, Slovenjgradec 200, Št. Vid 500, Velikovec 500, Celovec 200).

P) 1450 maj 7, Dunajsko Novo mesto (1; prim. 64 : 37 s.). Cesar Friderik razsoja spor med mestom in Komendo Nemškega viteškega reda v Ljubljani ter določa med drugim glede davčne obveznosti: osebe, ki so naseljene na zemljiščih tega reda in se ukvarjajo s trgovino, morajo mestu plačevati davke, sodelovati pri obzidanju, stražiti obzidje in opravljati tlako; rokodelci pa so kot ostali rokodelci dolžni le, da po svoji zmožnosti plačujejo davke, niso pa dolžni pomagati pri graditvi obzidja, delati tlako in oddajati »Schatzsteuer«. Vsega tega so oproščeni v razmerju do mesta, komtur pa to od njih lahko zase zahteva. Trgovci in rokodelci na komendski zemlji so — izvzemši praviloma padarja — dolžni plačevati letni sold (Jahrschilling). Oni, ki so naseljeni na komendski zemlji v imenoma navedenih predmestjih in niso ne trgovci ne rokodelci, so oproščeni vseh bremen, zato pa plačuje komtur mestu letno 2 funta denaričev. Davek se pri njih sploh ne omenja. Letni sold pa naj plačujejo, da bodo imeli delež pri lesu in paši in uživali pri mitnini iste pravice kot ostali Ljubljanci.

R) 1461 oktober 21 (ali november 4 — »sreda po Lucani«), Graz (2 : 6'). Cesar Friderik naroča plemstvu in duhovščini, ki ima hiše v mestnem pomirju Ljubljane, naj plačuje davke od teh hiš, sodeluje pri straženju in sicer nosi mestna bremena, razen kdor je tega pismeno oproščen.

S) 1476 maj 31, Dunajsko novo mesto (2 : 7). Cesar Friderik naroča deželnemu glavarju in vicedomu na Kranjskem, naj posredujeta pri ljubljanskem škofu, ki naj vpliva na duhovščino, naj od svojih hiš v Ljubljani služi s straženjem, obzidavanjem in sicer (wacht, zirgkh vnd in annder weg), sama pa v istem smislu vplivata na plemstvo.

Š) Vicedomski urbar iz leta 1496 (10 : 54 a) navaja med dohodki vicedomskega urada, ki jih ta črpa iz Ljubljane: Od sodišča 72 funtov denaričev, mestnega davka letno 72 funtov denaričev, od mestne mitnine 105 mark soldov (= 140 funtov denaričev).

T) 1504 november 30, Hall im Inntal (8). Cesar Maksimilijan oprasča obe novozgrajeni stanovski hiši v Ljubljani davkov in dajatve »Wachtgelt« in drugih bremen, ki bi se utegnili naložiti tema hišama poleg drugih hiš v Ljubljani.

U) 1510 marec 21, Augsburg (8; 2 : 8', 9). Cesar Maksimilijan ukazuje hišnim lastnikom v Ljubljani — plemičem, duhovnikom ali meščanom, ki od novo pridobljenih hiš nočejo prispevati k mestnim bremenom, s čimer je mesto prikrajšano pri »stewern, robat, wacht« in sicer, naj prispevajo k tem bremenom, razen če so jih od nekdaj oproščeni.

V) 1511 avgust 1, Roveretto (12 : KALj fasc. 208, št. 2). Cesar Maksimilijan oprasča davčnih in drugih meščanskih obveznosti (wacht, robat vnd annder burgerlich mitleiden) hišo Ravbarjevega beneficija tako, da je kaplan teh bremen oproščen kakor druga duhovščina v Ljubljani. To oprostitev uživa ne glede na vsa povelja in podelitve, ki jih je cesar izdal ljubljanskim meščanom in ki bi jih ti utegnili uporabljati zoper predmetno oprostitev.

Z) 1513 avgust 4, Audenaarde (1; 2 : 57'). V Maksimilijanovem aktu o prepovedi uvoza nürnberskega blaga se kot davčna bremena meščanov navajajo »steuren, wacht vnd raisen«.

Ž) Izmed virov 16. stoletja naj v tej vrsti navedemo le še razsodbo v sporu med Ljubljano in komturjem Nemškega viteškega reda z dne 4. julija 1561 (1), ker ima glede davčnih predpisov zvezo z listino iz leta 1450. Po tej razsodbi so dolžni plačevati mestne davke oni naseljenci na komendski

zemlji, ki so za svojo osebo sprejeli meščanstvo in sploh oni, ki se ukvarjajo z meščanskimi opravili, t. j. točenjem vina, trgovino ali rokodelstvom. Vendar naj se obdavči le njihov posel, ne pa zemljišče in naj se rokodelci obdavčijo v skromnem obsegu. Kadar mesto izterjuje davke od onih prebivalcev, ki stanujejo na mestnem zemljišču, ter jim pečati in zapira hiše, naj komtur izvede enake ukrepe zoper tiste davčne zavezance mesta, ki bivajo na njegovih zemljiščih. Tudi tlake za utrjevanje mesta podložniki Nemškega viteškega reda načeloma niso popolnoma oproščeni, pač pa je omejena.

Ostale vire 16. stoletja in poznejše vire, ki jih uporabljamo za razlago srednjeveškega davka, bomo navajali sproti.

3. *Obvezne storitve meščanov* se v virih skoraj redoma navajajo poleg denarnega davka in so zlasti: straženje mesta kot obrambni in požarno varnostni ukrep, popravljanje obzidja, jarkov in mostov. Take storitve so imele večidel strateški pomen, a v glavnem defenziven za samo mesto. Aktivna udeležba mest v vojni se skriva za besedo »reisen« (52 : II 138; 33 : 166) v listini 1513 (Z)• in se omenja torej razmeroma pozno,⁸ čeprav jo pozna že 15. stoletje.

Nastanek meščanskih storitev moremo postaviti v čas, ko je skupni interes nastajajoče meščanske skupnosti zahteval sodelovanje pri obrambi in javnih delih, so torej tako stare kot mestno obzidje in mesto samo (prva omemba 1243).

Meščanske storitve se ločijo od podložniških (tlako v ožjem pomenu besede) v tem, da opravljajo meščanske storitve svobodne osebe in je pri njih večji poudarek na interesu skupnosti meščanov. Od davkov se razlikujejo predvsem po svoji nadenarni obliki, zvezo pa imajo z njimi po svoji sličnosti krajevnemu samoprispevku in po svoji tendenci pretvarjanja v denarne dajatve.

Delovne storitve mestu imajo tendenco, da se pretvarjajo v denarne, bodisi fakultativno, bodisi obligatorno. — To tendenco opazamo n. pr. glede dolžnosti straženja. Že v začetku 16. stoletja (T) se imenuje dajatev *stražarine* (wachtgeld), ki se omenja zopet leta 1521 (4 : 1521, fol. 22'), ko prijavlja mestni svet zoper neko zapuščino terjatev za 12 reparjev stražarine. Pravne narave te dajatve pa zaenkrat ne moremo točneje razložiti. — Leta 1524 je mestni svet sklenil, naj se dotedanji način osebnega straženja pa vrstnem redu hiš — ki se ob nedavnem požaru očitno ni obnesel — ukine in v zvezi s tem

⁸ Mesta so se vojnih pohodov v druge kraje udeleževala sprva s konjeniki ali pešci, pozneje redoma s pešci. Razen tega so bila kot komorno premoženje poleg prelatoval dolžna stavljati deželnemu knezu na razpolago gotovo število vprege. Svoje pešce so mesta postavljala v glavnem z najemniki, tako da te vojne obveznosti meščanov ne moremo brezizjemno šteti v isto vrsto s praviimi meščanskimi storitvami, posebno še, ker nastanek in razvoj te vrste vojne obveznosti kranjskih mest še ni pojasnjen. — Naborni sistem niha ob prehodu iz srednjega v novi vek v glavnem med tremi možnostmi: osebna udeležba obveznika, plačilo denarja za vzdrževanje določene čete za določen čas, ali pa plačilo določene vsote denarja vladarju, ki s tem denarjem razpolaga. Tako je davčni sistem te dobe, posredno pa tudi mestni davčni sistem tesno povezan s tedanjim vojaškim sistemom, tako da med vojno in davčno obveznostjo ne moremo vedno potegniti ostre ločnice.

imenoval odbor, ki naj razpiše stražni davek (wachststewer), s katerim se bodo najemali plačani stražarji (4 : 1524, fol. 94'). Verjetno so v tem času nastale službe »Scharwachter und Feuerrufer«, ki se pojavljajo že v prvih ohranjenih mestnih knjigah izdatkov (5), to je leta 1581. Zanimivo pa je, da se med dohodki mesta v računskih knjigah stražarina in stražni davek ne navajata, kar kaže, da sta vključena med dohodki po kaki drugi postavki oziroma da stražnega davka morda niti ni več bilo. Kot dohodek mesta se stražarina omenja šele v mestnih blagajniških urbarjih iz leta 1637, in sicer le pri nekaterih desetemu denariču podvrženih hišah (večinoma znotraj obzidja), medtem ko je prejšnja urbarja iz let 1620—1623 ne navajata. O stražnem davku pa nikjer ni več nikakih sledov. Stražarino so obvezanci plačevali vsaj še do druge polovice 18. stoletja (6 : I 8^l, 1777/78). — V zgodovini preтворbe osebne dolžnosti straženja v redno denarno dajatev je torej še marsikaj nejasnega. Tako ni jasno, kakšna dajatev je že v začetku 16. stoletja omenjena stražarina, ko je osebna dolžnost straženja ohranjena vsaj še do leta 1524; kakšna je razlika med stražarino in stražnim davkom, je prav tako nepojasnjeno; o nadaljnjem razvoju stražarine imamo le nekaj poznejših drobcev, kakšna pa je bila usoda leta 1524 uvedenega stražnega davka, pa sploh ne vemo. Eno je gotovo: da sta ti dve dajatvi ali vsaj ena izmed njiju kot denarni ekvivalent nadomestili prejšnjo osebno dolžnost straženja.

Daljši čas kot straženje je svojo prvotno delovno obliko obdržalo obvezno opravljanje utrdbenih in drugih javnih gradbenih del, ki so jih najkasneje v 16. stoletju tudi pri meščanih začeli nazivati kratkoma *tlako* (robot, listina U; prim. 5 *passim*). Da so ta dela še v 16. stoletju obdržala svojo naravno obliko fizičnega dela, spričujejo oklici meščanske tlake, o katerih govore računske knjige (5 : 1593 k. i. 53'), ki pa dokazujejo tudi, da so se obvezanci od mestne tlake odkupovali (5 : 1593 priloga), skratka, da so se obvezna gradbena dela lahko fakultativno nadomeščala z denarnimi dajatvami, pri čemer je gotovo prihajala na dan razlika med bogatejšimi in revnejšimi meščani.

4. *Srednjeveški davek v splošnem.* Neposredno obdavčenje kot eno izmed sredstev, s katerimi je deželni knez eksploatiral finančno moč svojih podanikov, se je pričelo pri nas uveljavljati nekako v 13. stoletju in se je usmerilo po dveh tirih: po prvem je deželni knez obdavčeval komorno premoženje — svoje domene, lastna mesta in trge, cerkveno imetje pod svojim odvetništvom in žide (prim. 36 : 298 s.). Po drugem tiru je skušal doseči plačilo davkov od drugih oseb, ki so imele na njegovem teritoriju premoženje in so mu bile iz tega razloga, ne pa kot uživalci njegovega osebnega premoženja, podrejene. Prav v zvezi s tem drugim načinom pridobivanja davkov je prišlo zlasti na Štajerskem, ki v razvoju prednjači, konec 12. in v 13. stoletju do določil, ki so prvotno prepovedovala tako obdavčenje sploh in na katera so se pozneje deželni stanovi opirali, tako da deželni knez brez njihove odobritve ni mogel razpisati davka na plemstvo (59 : 74 ss.). Odobravanje davkov je postalo eden izmed glavnih vzrokov za nastanek deželnih zborov, h katerim so v teku 15. stoletja pričeli pritegovati

tudi mesta in duhovščino, tako da so deželno knežja mesta dejansko prišla v dvojno davčno obveznost: kot del komornega imetja (stari redni in izredni mestni davek) in kot del stanov (novi redni mestni davek kot prispevek k deželnemu davku). Zavest, da more deželni knez obdavčevati mesta kot komorno imetje ne glede na pristanek stanov, pa je ostala živa še v 16. stoletju (9 : fasc. 216 ad 1543).

Ker je imel deželni knez pri obdavčevanju svojih mest večjo oblast kot pri obdavčevanju plemstva, velja v splošnem, da se je v deželno knežjih mestih redno obdavčenje najprej razvilo (n. pr. 40 : 37). Stari mestni davek se je v splošnem imenoval *Schatzsteuer*, v literaturi ponekod *Schatzungssteuer* (16 : 83; 38 : 241, 535; 40 : 37; 42 : 103). Bil je običajno globalno določen in so ga mestna oblastva repartirala na davčne obvezance. Merilo za ta davek je bilo praviloma premoženje ter dohodek od obrti in trgovine. Eden glavnih objektov tega davka je bila hišna posest (40 : 41; 44 : 162). Poudariti pa moramo, da se pravna narava tega davka krajevno razlikuje, tako da n. pr. Brunnerjeve definicije, ki velja za Dunaj,⁹ ne moremo brez nadaljnjega uporabljati za Ljubljano.

Ker imamo za Ljubljano prvo davčnopravno normo iz dobe goriško-tirolske vlade, in zlasti še, ker so tirolski grofje znani kot organizatorji davčnega sistema, naj navedemo tudi nekaj podatkov o starejših mestnih davkih na Tirolskem (42): Sam nastanek srednjeveških davkov je na Tirolskem prav tako kot drugje nejasen. Ko pa se v virih pojavi insbruški in bocenski davek, t. j. v prvi polovici 13. stoletja, je ta davek že ustaljena in izoblikovana oddaja deželnemu knezu. Tirolska pozna dve vrsti denarnega davka: podeželski in mestni. Že ob koncu 13. stoletja velja davek za realno breme.

Izmed mestnih davkov nam daje najboljšo sliko insbruški mestni davek. Ta se v prvih virih (1180—1272) pojavlja v omembah davčnih oprostitev in v zvezi z ureditvijo vprašanja, kdo te davke odmerja davčnim obvezancem. Leta 1287 se namesto davka na nepremičnine uvede premoženjski davek. Med leti 1288 in 1303 davčni predpis koleba in sestoji verjetno iz seštevka predpisov posameznih meščanov. Leta 1304 pa se je insbruški mestni davek (*Schatzsteuer*) fiksiral na 70 mark letno, plačljivih ob Martinovem. Obenem se zdi, da je postal kolektivna oddaja, ki se zbira od prebivalcev mesta in posestnikov nepremičnin v mestu, in ki jo upravljajo mestni organi. Pri tem postane ta mestni davek zopet realno breme. Leta 1372 ta dajatev kot deželno-knežji davek preneha in postane občinski davek, ki ga mesto uporablja za svoje lastne potrebe. — Podobno se je tudi v Boznu prejšnja kolekta spremenila v stalno letno dajatev v znesku 100 mark, ki je bila plačljiva ob Martinovem in ki jo je upravljalo mesto samo.

5. O pričetkih neposrednih davkov v Ljubljani imamo prvi podatek iz leta 1262 (B), ko se omenja *exactor*, *steure* in *exactoria potestas*. Ker se v španhajmskih listinah za druge — tudi podeželske kraje *exactores* in *steurae* omenjajo že prej (25: n. pr. št. 2292, 2506, 2619), iz česar

⁹ Na Dunaju sestoji *Schatzsteuer* iz zgradarine, obrtnega davka in davka na meščansko vinogradniško posest, skratka je premoženjski davek, ki se odmeri glede na davčno moč posameznega obvezanca (16: 83). — Prim. 53: 138 *Grafenschatz* = oddaja prebivalcev grofije grofu.

sklepamo, da je bila ta vrsta davka pod koroškimi vojvodi že nekaj časa precej splošna, je Ljubljana poznala davke gotovo že pred letom 1262. Terminus ante quem non bi utegnili biti leto 1243, ko se v prvi omembi Ljubljane kot mesta v sicer zelo obsežni oprostitvi od javnih bremen steure ne navajajo. — Vendar v španhajmski dobi še ne gre za avtonomno repartiran mestni davek, ker ga pobira od davčnih obvezancev neposredno vojvodov organ.

Otokarjevo obdavčenje leta 1268, znano za Štajersko (39 : I 4), na Kranjskem še ni moglo priti do veljave, saj je Otokar šele tega leta sklenil dedno pogodbo z Ulrikom Spanheimskim, ki je umrl leta 1269 (29 : 158), nakar je Otokar šele leta 1270 s težavo zavzel Ljubljano (64 : 19). Vendar poznamo tudi za Kranjsko podatke, ki kažejo, da je Otokar v kratki dobi svoje vlade v tej deželi (1270—1275) vendarle tudi tu izvajal neka obdavčenja. To izhaja iz odgovora oglejskega patriarha Rajmunda na Otokarjevo ponudbo zavezništva z dne 7./8. avgusta 1274 (63 : 9—18, št. 5). Patriarh se pritožuje, da Otokarjev glavar na Kranjskem in v Marki nadleguje oglejsko cerkev z nepravilnimi oddajami, v čemer smemo morda zazreti novo, izredno obdavčenje na Kranjskem, ki ga je bila nedvomno pasivno deležna tudi Ljubljana. Te dajatve so imele na Kranjskem le izreden značaj, zato jih Rudolf v deželnem miru iz leta 1276 ne omenja, medtem ko ukinja tiste posredne davke, ki jih je Otokar na novo uvedel (56 : 108). Splošen davek je Kranjska poznala tudi pod Rudolfom Habsburškim leta 1276/77 (39 : I 4).

6. *Ljubljanski redni neposredni davek.* — a) Prvi podatki. Medtem ko moremo za španhajmsko, Otokarjevo in Rudolfovo dobo samo ugotoviti, da je Ljubljana poznala nekake davke (ki jih pod koroškimi vojvodi izterjuje neposredno vojvodov organ), je Henrikov privilegij iz leta 1320 prvo znamenje, da je ljubljanski davek dokaj redna dajatev, odmerjena mestu v globalnem znesku, ki se repartira na davčne obvezance, torej prvo znamenje za obstoj rednega mestnega davka, imenovanega izrecno Stadtsteuer. Dejstvo, da je tedaj vladala v Ljubljani goriško-tirolska dinastija, znana kot organizator davčnega sistema, in dejstvo, da je Innsbruck malo prej zopet uvedel sistem globalnega predpisa, bi dalo slutiti, da so tirolske razmere do neke meje vplivale tudi na ljubljanski davek. Mensijeva trditev (39 : III 2), da Rationarium Styriae 1267 ne dokazuje mestnih davkov na Štajerskem, bi to domnevo potrjevalo, če ne bi isti avtor ugotovil po drugih virih mestni davek že za leto 1252 in če ne bi Rationarium Styriae (49 : 116) navajal za kraj Birkfeld redni letni davek 40 talentov, kar kaže, da je bil pavšalni davčni predpis že prej znan tudi na Štajerskem. Tudi Št. Vid na Koroškem pozna vsaj že leta 1308 (56 : 183) na 30 mark določen redni mestni davek, ki ga omenja privilegij Friderika Avstrijskega. Ljubljanski redni mestni davek je torej za dobo goriško-tirolskih grofov prvič dokazan, da bi ga pa Ljubljana že prej poznala, pa ne moremo z gotovostjo izključiti. — Dejstvo, da mesto plačuje globalno odmerjen davek, zaradi česar ima interes na čim večjem številu davčnih obvezancev, s precejšnjo verjetnostjo kaže, da se je davek že tedaj avtonomno repartiral.

b) **Višina.** Primerjava podatkov pod N in Š pokaže, da je redni mestni davek vsaj v razdobju od leta 1421 dalje znašal letno 72 funtov denaričev. (Leta 1423 je torej ta davek, računano na dunajski denarič, ustrezal 96 stabilnim ogrskim goldinarjem, leta 1472 le 52 ogrskim goldinarjem, leta 1510 pa 56 ogrskim goldinarjem ali 72 renskimi goldinarjem.) (16 : 25 ss.) Tudi če računamo s črnimi denariči, se številka bistveno ne dvigne. Pri tem je sredi 15. stoletja veljal miliarij železa okrog 13 beneških dukatov (ustreznih ogrskemu goldinarju),¹⁰ bala kož (pribl. 61 kg kož) 5,5–7 dukatov, pri čemer so ljubljanski trgovci sklepali posle tudi za več sto dukatov.¹¹ Izredni mestni davek je leta 1446 znašal 1600 gld. Če vse to upoštevamo, spoznamo, da redni mestni davek v znesku 72 funtov denaričev v 15. stoletju ni bil v nikakem sorazmerju z realno davčno močjo Ljubljane. Vse kaže, da se je morala ta vsota ustaliti vsaj v drugi polovici 14. stoletja, ko je dejansko ta znesek predstavljal večjo vrednost (n. pr. leta 1354 — 183 ogr. gld., leta 1371 — 173 ogr. gld., oboje računano na dunajske denariče; 16 : 24) in ko tudi davčna moč mesta še ni dosegla višine, ki jo je dosegla sredi 15. stoletja. Če primerjamo za 15. stoletje z ljubljanskim rednim mestnim davkom še kamniškega in kranjskega (41 : II 39, III 49; 32 : 42; 66 : 96) in predpostavljamo, da gre pri vseh treh za isto valuto, dobimo razmerje: Ljubljana 100 %, Kamnik 38,8 %, Kranj 22,2 %.

c) **R e m a n e n č n i d e n a r.** Že konec 15. stoletja je bil stari redni mestni davek 72 funtov denaričev mestna dajatev vicedomskemu uradu, ki jo je držala v veljavi le še tradicija. V teku 16. stoletja se pojavlja petrefakt te dajatve kot sestavina letne mestne dajatve, nazvane remanenčni denar (Remanenzgeld).

Remanenčni denar je opredelil najprej Mell (37) kot odmeno, ki jo plačujejo mesta za to, da smejo izvrševati sodno oblast in krvno sodstvo. To enostransko razlago je zavrnil Mensi (39: III/1, str. 9 ss.), ki ugotavlja, da je v štajerskih mestih, ki plačujejo redni mestni davek, remanenčni denar označba za ta davek in pojmovno različen od zakupnine za sodstvo. Prvotno je remanenčni denar le stari mestni davek, pozneje ponekod tudi seštevek davčnih in sodnih dajatev. V drugih mestih pa se označbi remanenca in sodni denar mešata, kar pa ne pomeni, da sta sinonimni. Stari redni mestni davek deželnemu knezu naj bi bil torej istoveten z remanenčnim denarjem, ne pa s sodnim denarjem. Mell je pozneje pristal na Mensijevo razlago.

Oba razlaga grešita v tem, da sicer mimogrede iščeta izvor besede remanenz (Mell: remanere = bestehen; Remanenz = Bestand, zakupnina; Mensi: dajatev quae remanet), ne pa njenega pomena v času, ko se začanja uporabljati za remanenčno dajatev. Pregled virov dokazuje, da moramo uvedbo izraza remanenčni denar iskati v prvi

¹⁰ Ogrski goldinar tehta povprečno 3,53 g zlata pri povprečni čistini 982‰ (18: 22), beneški dukat pa 3,56 g zlata (glej op. 19). V prometu sta veljala kot enakovredna.

¹¹ Podatki o cenah in količinah po gradivu tov. Otopreca B. o trgovanju Ljubljane z Reko iz Libri del cancelliere (Reški državni arhiv) v zvezi s knjigo Gigante S., Fiume nel Quattrocento, Reka 1915.

polovici 16. stoletja. Tedaj je imela beseda remanenz v naših krajih prav poseben, doslej menda neopažen pomen, ki ga Du Cange (18) ne navaja: označevala je deželno knežje dohodke, zlasti tiste, ki jih je pobiral vicedomski urad.¹² (Ta pomen bi se utegnil razložiti z Mellovo etimologijo besede.) V tem pomenu se je beseda prijela tudi mestnih dajatev vicedomskemu uradu in se v njih ohranila, ko je sicer že prišla iz rabe.

Kakšen je bil v glavnih potezah razvoj ljubljanskih dajatev vicedomskemu uradu, t. j. ljubljanske »remanence«?

Leto	Davek	Sodišče	Mestna mitnica ¹³	Skupaj
pred 1420	72 f. d.	72 f. d.	105 f. d.	249 f. d.
1496	72 f. d. ¹⁴	72 f. d.	105 mark soldov = 140 f. d. ¹⁵	284 f. d.
1518/19, 1527	72 f. d. ¹⁶	72 f. d.	140 f. d.	284 f. d.

Na nadaljnji razvoj bomo sklepali iz ekstrakta iz vicedomskega urbarja iz leta 1707 (6: I 8^l), ki nam pove naslednje postavke »remanenčnega denarja«: davek 90 goldinarjev, sodišče 90 goldinarjev, mestna mitnica 175 goldinarjev, razne manjše dajatve 37 goldinarjev 26 krajcarjev, skupno 392 goldinarjev 26 krajcarjev. Kako je do tega prišlo, bomo sklepali iz primerjave teh zneskov s postavkami remanenčnega denarja po ljubljanskih računskih knjigah (5). Konec 16. stoletja znaša remanenčni denar 299 goldinarjev 46 krajcarjev in 2 denariča. Ko prevzame na osnovi odločbe notranjeavstrijske dvorne komore z dne 18. novembra 1643 (2, dodatki) mesto Ljubljana dolžnost, da plačuje oni »remanenčni denar«, ki ga je doslej plačeval mestni sodnik, poskočijo v računskih knjigah izdatki, knjiženi pod postavko »rema-

¹² Nekaj zgledov: v obdavčenje naj se pritegne cesarska remanenca, razen dohodkov od soli in svetle železne rude; vicedomi in imetniki kronskega imetja naj napovedo cesarsko remanenco (12: 1509, april 30). Kastavci so cesarsko remanenco in dohodek (očiten pleonazem), ki ga je vojvoda Erik odkazal Düreru za plačilo pazinske posadke, izdali v druge namene (12: 1509 oktober 22). Slabi novci škoduje cesarjevi remanenci (30: 1510 fol. 88). Čete, ki se postavijo iz cesarjeve remanence, naj ostanejo skupaj z deželnimi četami (9: 211, 1512 april 21). Cesar naj za oborožitev iz svoje remanence prispeva sorazmerno z deželani (9: 211, nedat., ad 1515). Po Maksimilijanovi smrti napovedo kranjski stanovi v obdavčenje tudi deželnoknežjo remanenco na Kranjskem, razen naklad, mitnin, štiridesetin in rudnikov, ki so po insbruških libelih izvzeti (9: 87, 1519 april 12). Štajerska in Kranjska sta iz deželnoknežje remanence plačali 2000 goldinarjev za utrdbe v Furlaniji. Tudi Avstrija in Koroška naj iz deželnoknežje remanence in komornega imetja odredita mesečno po 1000 goldinarjev (9: 87 nedat. ad 1519).

¹³ Mitnice na Bregu, ki jo omenja obračun N, ne navajam, ker ni dajala stalnega zneska.

¹⁴ »Gewöndlich statsteur«. Posebej je mesto plačevalo 2 funta denaričev vicedomu.

¹⁵ Prejšnji znesek v funtih denaričih se je al pari spremenil v marke soldov (160 soldov) = 320 (črnih) denaričev; 105 mark = 33.600 denaričev = 140 funtov denaričev. (Prim. op. 25.)

¹⁶ Tu zvemo, da se je ta mestni davek plačeval o binkoštih, nato o božiču.

nenčnega denarja« leta 1646 za teh 90 gld, to je na 389 gld, 46 kr in 2 denariča. Ko se iz računskih knjig leta 1699 zopet jasneje izkaže postavka remanenčnega denarja, znaša ta v kranjski veljavi 465 gld, 6 kr in 2 denariča, kar že ustreza nemški veljavi remanenčnega denarja po ekstraktu iz leta 1707.

Predvsem naj razložimo skok od 72 funtov denaričev na 90 gld, oziroma pri mitnini od 140 funtov denaričev na 175 goldinarjev. To razmerje med funti denariči in novo uvedenimi goldinarji se je na Kranjskem uvedlo okrog leta 1515. Drugod so sicer jemali funt denaričev po valutnih reformah cesarja Maksimilijana iz let 1510/11 za 1 renski goldinar, na Kranjskem pa v tej dobi niso kurzirali avstrijski (beli) denariči, marveč tako imenovani črni denariči, v glavnem bavarski. Ker so bili ti nekoliko več vredni kot avstrijski, je dejansko 7 črnih veljalo 8 belih. Pri valorizaciji urbarialnih dajatev pa so zlasti deželno-knežji organi jemali razmerje 4 črni = 5 belih, kar je pomenilo nominalno in deloma tudi realno zviševanje urbarialnih dajatev.¹⁷ To zviševanje utegne imeti kako zvezo tudi s prvim slovenskim puntom, ko je šlo kmetom za staro »pravdo«.¹⁸ Ključ 4 : 5 se na Kranjskem uporablja vsaj med leti 1514 in 1541, čeprav to iz urbarjev ni vedno razvidno. Po tem ključu preračunavanja je prišel funt črnih denaričev na 1 gld 15 kr, torej 72 funtov denaričev na 90 gld ter je torej ustrezeni skok remanenčnega denarja zgolj posledica valutnih sprememb. Deželnoknežja remanenca, izterjana v Ljubljani je torej v goldinarjih znašala $90 + 90 + 175 = 355$ gld, in sicer je mesto plačevalo prvotno 265 gld, sodnik pa 90 gld. Od raznih dajatev, ki so v ekstraktu našteje, pa je plačevalo mesto 34 gld 46 kr, meščanski špital pa 2 gld 40 kr, s čimer pridemo na skupno plačilo mesta 389 gld 46 kr. Razvoj remanenčnega denarja je bil torej od začetka 16. stoletja dalje tale:

Doba	Mestni davek	Mestna mitnica	Mesto razno	Mestno sodišče	Mesto skupno	Mestni sodnik	Meščan. špital	Remanenčni denar skupno
zač. 16. stol.	72 f. d.	140 f. d.	—	—	212 f. d.	72 f. d.	—	284 f. d.
(v gld)	90 gld	175 gld	—	—	265 gld	90 gld	—	355 gld
konec 16. stol.	90 gld	175 gld	34,46 gld	—	299,46 gld	90 gld	?	389,46 gld
1646 dalje	90 gld	175 gld	34,46 gld	90 gld	389,46 gld	—	2,40	392,26 gld
od kon- ca 17. st. dalje	90 gld	175 gld	37,26 gld	90 gld	392,26 gld	—	—	392,26 gld

¹⁷ Podatki, ki jih na tem mestu in drugod navajam iz valutne zgodovine, zahtevajo podrobnejšega dokumentiranja, ki bi bilo v tej zvezi preobsežno in ki ga moram prihraniti za drugo priložnost.

¹⁸ Pomen besede pravda kot »Zins«, t. j. kot označbo za podložniške urbarialne dajatve, utemeljujem v spisu Od vinskega hrama do bajte, ki je pripravljen za SE.

Zadnji znani znesek remanenčnega denarja mesta Ljubljane je torej nastal s tem, da je nazadnje mesto prevzelo plačilo vseh postavk tega denarja, tudi onih dveh, ki sta ju prej plačevala mestni sodnik in meščanski špital.

Če se sedaj povrnemo na Mensijevo in Mellovo razlago, ugotovimo, da obsega ljubljanski remanenčni denar sodni denar, stari mestni davek in še marsikaj drugega. Kot remanenz se označuje tako plačilo mesta iz naslova starega davka in zakupa mestne mitnice, kakor tudi plačilo mestnega sodnika.¹⁹ V zvezi s pomenom remanenz, ki smo ga zgoraj ugotovili za začetek 16. stoletja, je to tudi povsem razumljivo. Stara analogija med kranjskimi in štajerskimi razmerami, pa tudi težave, ki so jih povzročali izrazi v virih Mellu in Mensiju, nam dajejo slutiti, da bo nekaj podobnega veljalo tudi za štajerski remanenčni denar, in da bi poznavanje ljubljanskega remanenčnega denarja obvarovalo Mella prvotnega enostranskega pojmovanja tega denarja kot sodne zakupnine, pa tudi prenačljene kapitulacije pred drugo ekstremno razlago finančnega strokovnjaka Mensija.

Ljubljanski remanenčni denar je mesto oddajalo vicedomskemu uradu do njegove odprave, nato pa novi bankalni oblasti. Ta denar, čigar pravna narava se je medtem že davno pozabila, je Ljubljana dajala vsaj do leta 1790. Točni podatki o njegovem prenehanju zaenkrat manjkajo (6: I 8^l 1755 februar 18, 1754 november 26, 1790 maj 7).

č) V listini iz leta 1450 se omenja kot redna dajatev poleg davkov še letni sold (jarschilling), ki ga plačujejo mestu vsi komendski podložniki (z eno izjemo) za uživanje meščanskih pravic pri gmajni in mitnici (64: 45); verjetno so ta sold plačevali vsaj prvotno tudi sami meščani. Za ugotovitev, kakšno zvezo ima ljubljanski jarschilling s starimi španhajmskimi jarschilingi (in foro Grifenberch... jarschilling intra et extra fori — 24: 249; 25: 652, 653), ki jih Werunsky (61: 370) enači z Jahressteuer, je še vprašanje. Vsekakor je imel leta 1450 ljubljanski letni sold le malo zveze z davki.

d) Židovski redni davek nam za Ljubljano podrobneje ni znan, pač pa vemo, da so židje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (med slednjimi nedvomno v prvi vrsti ljubljanski) dajali sredi 15. stoletja Frideriku na 4 leta skupno 6000 goldinarjev, letno pa 600 funtov denaričev, kar se v drugi zvezi označuje z glagolom steuern (17: 591; 61: 370 s.).

7. *Izredni davki v srednjeveški Ljubljani.* Podatkov, ki bi kazali na izredno obdavčenje Ljubljane v 14. stoletju, skoraj ni, čeprav je Ljubljana poznala izredni davek nedvomno že zelo zgodaj vsaj v znanih štirih fevdalnih primerih. Šele proti koncu 14. stoletja imamo znake za izredno obdavčenje. Listina iz leta 1390 (J) kaže na pobiranje nekega izrednega davka (ki ga mora mesto sedaj plačati). V zvezi z listino iz leta 1385, ki kaže na obstoj obrtnega davka in glede na dejstvo, da

¹⁹ V slednjem pomenu pozna remanenčni denar Krški urbar iz leta 1570 (10: I 46). Opozorilo Fr. Zwittra. Remanenčni denar pozna tudi Višnja gora (rač. knj. sedaj v MALj).

prihaja obrtni davek do veljave predvsem pri izrednih davkih (glej spodaj), moremo ta datum premakniti še toliko nazaj. — Vprašanje, ali gre pri dajatvah, prepuščenih leta 1365 Viridi Milanski in njenemu očetu (H) kot jutrna le za redne dajatve ali tudi za izreden davek, moramo pustiti odprto, ker je nam dostopni regest premalo izčrpen.

Izrčnejše podatke imamo samo glede izrednega davka leta 1446, iz katerih spoznamo znatno davčno moč Ljubljane, ki je presegala celo Gradec in Dunajsko Novo mesto (O).

Listina iz leta 1450 (P) razlikuje davek sploh od davka »Schatzsteuer«, pri čemer igra slednji le nekam podrejeno vlogo. Schatzsteuer je tu redni mestni davek, o katerem smo že ugotovili, da je bil za tedanje razmere že razmeroma nizek. Kaj pa je potem »steuer« sama? Da bi šlo za drug reden davek, je malo verjetno, o njem ni sledov. Vse kaže, da je davek, ki ni Schatzsteuer, izreden davek, ki je v tej dobi že dokaj pogost in visok ter na poti k ustalitvi v nov reden davek, tako da so pod besedo davek razumeli predvsem izredni davek.

8. *Novi ljubljanski redni davek* je nastal v Maksimilijanovi dobi kot naslednik prejšnjih izrednih davkov. Obravnavali ga bomo le toliko, da obeležimo prehod od srednjeveškega na novoveški davčni sistem. Do ustalitve tega davka ni prišlo morda v zvezi s kakimi večjimi vojnami proti Turkom, marveč v Maksimilijanovih vojnah s krščanskimi državami, ki so Maksimilijanove blagajne temeljito izčrpale. Kranjski stanovni še dolgo pozneje poudarjajo svoje finančne žrtve v ogrskih, bavarskih in beneških vojnah, izmed katerih so zlasti slednje močno izčrpale tudi finančno moč kranjske dežele.

Novo obdavčenje ni zajelo samo mest, ampak predvsem vse pripadnike deželnih stanov, ki so potem te davke kakor so vedeli in znali prevladali na svoje podložnike — ne redko tudi v svoj lastni prid. Temeljilo je v bistvu na napovedi dohodkov posamezne gosposke, sestojčih iz urbarialnih dajatev in storitev njenih podložnikov. Te dajatve in storitve so se prvotno napovedale v cenilni vrednosti, nakar je deželni zbor praviloma vsako leto sklepal, ali se kot davek pobere tretjina, polovica ali pa celotna ocenjena vrednost, pozneje pa mnogokratnik cenilne vrednosti. Kadar je bil n. pr. davek vse dežele odmerjen na celotno cenilno vrednost teh dajatev in storitev, se je temu reklo »Ganze Gült«, torej cela imenjska renta. »Gült« je pozneje pomenila tudi tisto imovinsko maso, ki daje ta donos, torej imenje kot tako (47: 16 ss.).

Štajerska mesta so tedaj, kadar je deželni zbor odmeril deželni davek, običajno sklepala posebej o svojem davku, pri čemer je praviloma veljalo, da štajerska mesta plačajo $\frac{1}{4}$ celotnega deželnega davčnega predpisa. Vendar ta obveznost štajerskih mest do prevzema $\frac{1}{4}$ predpisa ni bila nesporna (48; 38: 536, 537). Kranjci so sicer vedeli za to štajersko pravilo, a izrecno poudarjali, da je na Kranjskem drugače.

Na Kranjskem so namreč že ob uvedbi imenjskega davčnega sistema tudi mesta napovedala nek pavšalen znesek kot svoj dohodek. Ob odmeri davka v višini cele imenjske rente so morala mesta plačati

celotni napovedani znesek, sicer pa ustrezni količnik. Davčna napoved mest se je vpisala tudi v imenjsko knjigo. Kdaj so mesta napovedala svoje dohodke, ki jih poznamo po imenjski knjigi iz leta 1539 (11 a), sicer ni dokazano z neposrednimi viri, pač pa izhaja iz nekega poznejšega vira (9: fasc. 214, 1534 okt. 25), da se je to zgodilo leta 1504. Zdi se, da se ob novi napovedi imenj iz leta 1518 napoved kranjskih mest ni spremenila, pač pa se je pozneje iz posebnih razlogov znižala davčna napoved Kamnika.²⁰

Ljubljanska davčna napoved (naklada) je po imenjski knjigi iz leta 1539 znašala 1000 goldinarjev. Zanimiva je primerjava te napovedi z napovedjo drugih mest ter s starim rednim davkom in izrednim davkom iz leta 1446, pri čemer nam horizontalna primerjava odstotkov priča o razvoju davčne moči posameznega mesta:

	Stari redni mestni davek			Izredni davek leta 1446			Imenjska knjiga 1539 (1504)		
	znesek	% na ljubljanski znesek	znesek (ogr. gold.)	% na ljubljanski znesek	% od seštevka	znesek (ren. gold.)	% na ljubljanski znesek	% od seštevka	
Ljubljana	72 f. d.	100,0	1600	100,0	60,1	1000	100	41,24	
Kranj	24 m.	22,2	200	12,5	7,52	330	33	13,61	
Kostanjevica			60	3,75	2,25	20	2	0,82	
Novo mesto			300	18,7	11,25	500	50	20,62	
Kamnik	42 m.	38,8	500	31,25	18,88	(600) 160	16	6,60	
Radovljica						90	9	3,71	
Lož						20	2	0,82	
Višnja gora						125	12,5	5,15	
Metlika						50	5	2,06	
Krško						70	7	2,89	
Kočevje						60	6	2,48	

Večja sprememba v višini davčne napovedi mest se je izvedla sredi 16. stoletja, ko se je po pravilu, da se dohodki v gotovini (trockene gült) ocenijo pri davčni napovedi le na $\frac{2}{3}$, davčna napoved mest ustrezno znižala, tako da je Ljubljana prišla na $66\frac{2}{3}\%$ gld.

Medtem ko je bil davek na imenjsko rento v začetku 16. stoletja po svoji višini še nestalen in se je vsako leto sproti določal, se je v teku 16. stoletja postopoma dvigal in ustalil na višini poltretje imenjske

²⁰ Za gospodarsko zgodovino Kamnika v začetku 16. stoletja tvorita važen vir nedatirana pritožba kamniškega sodnika in sveta, vložena pred 8. oktobrom 1534 in odgovor kranjskih stanov na to pritožbo z dne 25. oktobra 1534 (9: 214). Iz teh spisov izhaja, da je bil Kamnik v začetku 16. stoletja gospodarsko močno mesto, ki je napovedalo 600 goldinarjev dohodka kot davčno osnovo. Na predlog kranjskih stanov in trgovcev iz drugih mest, pa je bila cesta, ki je prej obvezno vodila skozi Kamnik, preložena, kar je za mesto Kamnik pomenilo gospodarsko katastrofo. Zdi se, da je bila v zvezi s temi pritožbami prvotna davčna napoved Kamnika med leti 1534 in prvo ohranjeno imenjsko knjigo iz leta 1539 znižana na 160 goldinarjev. Ker Luschinu ti podatki niso bili znani, je propad Kamnika pomaknil čez 16. stoletje (32: 53).

rente (dritthalbe Gült). Tako se je novi redni mestni davek Ljubljane ustalil na višini 1666 $\frac{2}{3}$ gld, v kateri se nam še pozneje pojavlja v ljubljanskih računskih knjigah.

Da so stanovi na osnovi svojih starih privilegijev formalno imeli ta davek za izredno dajatev deželnemu knezu, na njegovi naravi rednega mestnega davka ničesar ne spremeni, ker se je dejansko pobiral in oddajal vsako leto, in to celo v znesku, ki se je že konec 16. stoletja fiksiral.

Tako je nastal v davčni zgodovini Ljubljane poleg starega mestnega davka še drugi petrefakt — novi mestni davek, ki kmalu tudi ni več ustrezal čedalje večji davčni moči mesta in čedalje večjim denarnim potrebam v zvezi s padajočo vrednostjo denarja. Pridruževali so se mu zopet nadaljnji izredni davki, ki so mu prav tako sledili po poti ustalitve in okamenitve. Ta razvoj pa sodi že izključno v davčno zgodovino novejših dob.

9. *Pravna narava starih davkov.* — Najstarejši viri navajajo hišni davek, ki ima značaj realnega bremena in se drži nepremičnine, čeprav jo pridobi oseba, ki uživa osebno davčno prostost. Res je sicer, da se ustrezne norme tičejo predvsem privilegiranih oseb, ki za kako drugačno mestno obdavčenje ne prihajajo v poštev in da torej iz molka virov o drugih davkih samo po sebi še ne izhaja, da bi stari mestni davek bil izključno davek na hišo. Toda dikcija virov, ki govorijo o starem mestnem davku, dokazuje vendarle, da se kot glavni predmet rednega obdavčenja šteje predvsem hiša. To ugotovitev nam potrjuje tudi razsodba iz leta 1450 (P) v zvezi z razsodbo iz leta 1561 (Ž). Križevniški obrtniki in kmetje so izrecno oproščeni starega mestnega davka (Schatzsteuer), medtem ko pri drugih (to je pri tedaj že pogostih izrednih) davkih plačujejo križevniški trgovci in obrtniki mestu davek na trgovino in obrt. Vse to kaže, da pri starem mestnem davku vsaj po njegovi ustalitvi obrt ni bila samostojen predmet obdavčenja. S tem si razlagamo tudi dejstvo, da leta 1307 med mestom in komendo glede davkov ni bilo sporov, pač pa se pojavijo spori, čim se pri izrednem in pozneje pri novem rednem obdavčenju upošteva v večji meri obrt. Za razlago (64: 44), da razpade ljubljanska Schatzsteuer na dva dela, od katerih nosi križevniški obrtnik in trgovec le obrtni davek, ni prave opore v virih. Če menimo, da je bil stari redni mestni davek praviloma davek na hišo, to še ne pomeni, da je bil pravi davek na donos zgradbe, ki ga ta doba še ne pozna (44). Morda velja tudi za Ljubljano, da se hiša prvotno obdavčuje kot reprezentant gospodarstva, ki ima v njej svoj sedež, vendar se davek v poznejšem razvoju verjetno prime hiše kot take ter ima prvenstveno značaj specialnega premoženjskega davka.

Ločitev hišnega in drugih davkov se izraziteje pokaže pri finančno občutnejših izrednih davkih. Da je pri teh poleg hiše obdavčena tudi obrt, je nedvomno. Pričetek obdavčevanja obrti smemo glede na pismo iz leta 1385 (I) staviti pred to leto. — Pri izrednih davkih imamo na ta način tri kategorije: zgradarino kot specialni premoženjski

davek v čisti obliki pri meščanih, ki niso trgovci ali obrtniki in pri osebah, ki so sicer za svojo osebo oproščene davka; davek na donos trgovine in obrti v čisti obliki zlasti pri onih, ki iz kakršnega koli razloga (n. pr. kot podložniki Nemškega viteškega reda) ne plačujejo zgradarine; združitev obeh davkov pri onih, ki so hišni lastniki in obenem trgovci ali obrtniki. Pri slednjih se verjetno obe vrsti davkov kombinirata v nekaj enotni premoženjski davek.

10. *Reparticija davkov, kategorije davčnih zavezancev in davčne oprostitve.* — a) Globalni davčni predpis mesta. Smisel Henrikovih določil o neposrednih davkih je v tem, naj čim več davčnih obvezancev sodeluje pri plačilu globalno določenega davčnega predpisa (prim. 64: 43). To ugotovitev podpira tudi analogija z drugimi kraji (Št. Vid, Innsbruck), kakor tudi dejstvo, da višino takih globalnih predpisov vsaj od konca 14. stoletja dalje lahko celo številčno določimo (redni davek 72 funtov denaričev in izredni davek iz leta 1446). Redni mestni davek se je v srednjem veku repartiral na davčne obvezance, v novem veku pa ga je plačevalo mesto kot celota iz mestnih dohodkov, medtem ko se je repartiral le novi davek.

V začetku 16. stoletja smatra mesto Ljubljana globalno obdavčenje za svoj privilegij. Ko je leta 1524 deželni upravitelj zahteval od mesta plačevanje davka na ognjišče v znesku 15 krajcarjev, je mestni svet to zahtevo ponovno zavrnil in ponudil globalni znesek 50 goldinarjev, češ da mesto noče biti izenačeno s kmeti (4: fol. 81, 88).

b) Kategorije davčnih zavezancev. Prav zaradi sistema globalne odmere davka mestu kot celoti, ki naj ta davek avtonomno repartira na svoje davčne zavezance, je največji poudarek srednjeveških listin v določitvi teh zavezancev.

Davčna dolžnost se prvotno praviloma drži meščanske hiše, zato so davčni obvezanci v prvi vrsti lastniki hiš, prvotno v mestu, nato v mestnem pomirju. Konec 14. stoletja, ko v zvezi z izrednimi davki prihaja do veljave več ali manj samostojen obrtni davek, se navajajo kot davčni obvezanci prebivalci mestnega pomirja, s čimer se obveznost razširi tudi v osebno pogledu.²¹

Izven območja redne mestne jurisdikcije, t. j. na križevniški imuniteti, veljajo kot kriterij za osebno davčno obveznost: sprejem meščanskih pravic, opravljanje meščanskih poslov in verjetno tudi udeležba pri uživanju mestnega majne. Skladno s tem se dele križevniški podložniki v tri skupine: Trgovci so v glavnem izenačeni z meščani ter plačujejo pridobnino in opravljajo storitve (ki v tem primeru verjetno niso vedno realno breme); prav tako skoraj gotovo ne plačujejo davkov od nepremičnin. Obrtniki plačujejo le davek na obrt, oproščeni pa so storitev. Križevniški kmetje nimajo nikakih obveznosti do mesta. Namesto teh daje komtur mestu pavšalen znesek, čigar pravna podlaga pa je nejasna.

²¹ Morda pa je ta teritorialna razširitev davčne obveznosti od mesta na pomirje le v netočni formulaciji starejših virov.

c) *Davčne oprostitve*. To vprašanje je ostro analiziral Zwitter (64: 41) takole: »Vse te določbe... vodi... enotno načelo: oprostitev od meščanskih obveznosti le tedaj in le v onem obsegu, v katerem se jo more podpreti s specialnimi oprostilnimi pismi.« Po teh ugotovitvah pozna Ljubljana tri vrste hišnih lastnikov: redne davčne zavezanke, poleg njih pa dve vrsti oproščenih lastnikov: prvi so oproščeni s privilegiji le od plačevanja davkov in zato dolžni izpolnjevati druge obveznosti, drugi pa so z oprostilnimi pismi oproščeni sploh vseh obveznosti do mesta.

Kot izhaja iz listine 1390 (J) in iz novejših virov, so se privilegiji o oprostitvi od starega rednega mestnega davka uporabljali tudi pri raznih vrstah novejših davkov. Tradicija o davčni oprostitvi patidenkov pa po Zwittrovih ugotovitvah (64: 31; 65) ni utemeljena.

Zanimiva je primerjava med Maksimilijanovima listinama iz leta 1510 in 1511 (U, V), ko prva striktno poudarja načelno davčno obveznost duhovščine do mesta, medtem ko iz druge izhaja, da je Maksimilijan večji del duhovščine vendarle oprostil meščanskih bremen, ki bremene na njihovih hišah.

11. *Davčna izvršba*. Medtem ko je vprašanje davčne izvršbe glede deželnih davkov povzročalo kranjskim stanovom v začetku 16. stoletja dokajšnje preglavice, se je to vprašanje glede ljubljanskih mestnih davkov reševalo že prej. Sankcije za neizpolnjevanje davčne obveznosti so tele: prepoved gmajne (1385), prepoved obrti (1385), zaplemba hiše (1416), medtem ko se šele v 16. stoletju (1561) omenja zapiranje in pečatenje meščanskih hiš. Te sankcije so po svoji naravi uporabne večinoma le proti meščanom. Le ena, drakonsko formulirana določba o zaplembi in podiranju hiše — je naperjena proti plemičem, a za daljšo dobo očitno ni mogla praktično obveljati. Vse ostale norme, ki govorijo o obveznosti nemeščanov, ne navajajo nikakih sankcij.

12. *Zaključki*. Ugotovitve o zgodovini neposrednih davkov v srednjeveški Ljubljani moremo strniti v naslednjih sklepih:

Potrebe nastajajoče meščanske skupnosti ustvarjajo že v njenih začetkih obveznost meščanskih storitev (straženje in javna dela), ki obdrže svojo delovno obliko do konca srednjega veka, ko se jim pridruži nadaljnja meščanska obveznost — udeležba pri vojnih pohodih. Ob prehodu v novi vek pa kažejo vse tri oblike meščanskih storitev tendenco obligatornega ali fakultativnega pretvarjanja v denarne dajatve.

Denarni neposredni davki se sicer pojavljajo že v španhajmski Ljubljani kot davki, ki jih pobira mestni gospod po lastnih organih. Medtem ko je pravna narava ljubljanskih dajatev v Otokarjevi in Rudolfovi dobi nejasna, se mestni davek (Stadtsteuer) prvič omenja v letu 1320 kot globalna dajatev mesta. Že v tem času je mestni davek očitno že redna dajatev, ki se najkasneje ob koncu 14. stoletja fiksira na stalni višini 72 funtov denaričev ter v tej višini (z valutnim skokom na 90 goldinarjev v prvi polovici 16. stoletja) preide v remanenčni denar, ki ga mesto oddaja vsaj še do konca 18. stoletja. Remanenčni denar pa ni zgolj ta davek, marveč ga tvorijo vse dajatve, ki

jih mesto, njegovi organi ali ustanove dajejo v vicedomski urad. Reden davek plačujejo tudi ljubljanski židje.

Poleg rednega mestnega davka se vsaj konec 14. stoletja pojavlja še izredni mestni davek, pri katerem kot kriterij za davčno obveznost ni več tako poudarjena le hišna lastnina, marveč tudi trgovina in obrt. Ker je stari mestni davek za razmere 15. stoletja nizek in ker je vladar v stalni denarni stiski, dobi izredni davek večji pomen od rednega.

V začetku 16. stoletja se dotedanje izredno obdavčenje pretvori in ustali v obliki davka na imenje, ki ga stanovi na vladarjevo zahtevo razpisujejo praviloma vsako leto v količniku imenjske rente. Tedaj preide izredno obdavčenje 15. stoletja tudi v Ljubljani v nov redni mestni davek, ki ga mesto plačuje deželnim stanovom. Davčna osnova je napovedani dohodek mesta (spčetka 1000, nato 666 $\frac{2}{3}$ gld), od katere se prvotno odmerja davek vsako leto sproti, v drugi polovici 16. stoletja pa se odmera ustali na 250 % osnove, torej na 1666 $\frac{2}{3}$ gld, s čimer postane mestni imenjski davek tudi glede na svojo višino stalen.²²

Ostane nam le še obravnavati vprašanje, ali vsebuje drugi člen Henrikovega privilegija sankcijo za neizpolnjevanje davčne dolžnosti ali ima morda kak drug pomen.

II. Arestni postopek

1. *Drugi člen Henrikovega privilegija.* Kot moremo sklepati iz Komatarjevega naslova k objavi Henrikovega privilegija, je menil, da drugi člen ne vsebuje sankcije za neizpolnjevanje prvega, marveč da je samostojen in se nanaša na denarne dolgove. Po novejšem mnenju (64: 40) pa naj bi bil drugi člen uzakonitev sankcije za neizvrševanje prvega. Sporno besedilo se glasi:

Wir tûn auch die genade vnsern purgern von Laybach, swer die sint, die in gelten sullen²³ vnd an laugen²⁴ sint vnd in nicht geltent, daz si die selben vnd ir gût verpieten²⁵ mügen in der

Našim ljubljanskim meščanom podeljujemo tudi tole milost: Če jim kdor koli kaj dolguje in dolg priznava, pa ga ne plača, smejo seči v mestu po dolžniku in njegovem blagu, dokler

²² Obravnavali smo le davek, ki gre deželnemu knezu. O davkih, ki bi jih razpisalo mesto za lastne potrebe, razen glede stražnega davka (1524, gl. spredaj) ni podatkov. Mensi (39: III 1, 3) meni, da je obstoj občinskih davkov sam po sebi umeven, medtem ko ugotavlja Brunner za Dunaj, da je pobiranje izrednih občinskih davkov moral predhodno dovoliti deželni knez (16: 95). Podobno Basel v 14. stoletju (57).

²³ Gelten = plačati, poravnati dolg (52 I: 904; 30: 59).

²⁴ An = ohne; laugen = leugnen = tajiti; an laugen... seyn = ne tajiti (52 I: 1454).

²⁵ Verpieten = prisilno seči po nekom ali nečem. Beseda pomeni tako poziv pred sodišče, zabrano sploh in pa »mit Beschlag belegen«. Kot samostalni pomeni aretacijo, verbieter pa tistega, ki izvaja pravni poseg po tujem blagu (33: 267). — V naši zvezi more ta izraz pomeniti le pravni poseg

stat vntz daz in vergolten²⁶ werd oder ne dobe plačila ali dokler zoper njega
ein recht von in dar vmb widerua- ne izrečejo sodbe v mestu Ljubljani.
re²⁷ in der stat ze Laybach.

Proti mnenju, da je ta člen le uzakonitev sankcije k prvemu členu, govore številni notranji razlogi: a) Začetek drugega člena kaže po svoji formulaciji na miselni prehod k novemu predmetu; b) govor je le o terjatvah meščanov, medtem ko je pri davku govor o vladarju in meščanih; c) pogoj postopka po drugem členu je dolžnikovo priznanje dolga, pogoj, ki se pri davčnih dolgovi gotovo ne bi stavljaj; č) če bi bili mišljeni davki, bi bila norma v zvezi s prvim členom naperjena predvsem zoper plemiče in ni nič kaj verjetno, da bi se zoper njih dovolil tudi poseg meščanov na osebo plemiča (dieselben ... verpieten); d) besede »recht wideruare« pomenijo sodni postopek, v katerem je upnik stranka, a je malo verjetno, da bi mesto izterjevalo davke v kompliciranem civilnem procesu, ki ga davčna izvršba tudi pozneje ne uporablja; e) sploh pa tu ne gre za končno izvršbo, marveč le za zavarovanje izvršbe preden pade sodba — in kakšen smisel naj ima to zavarovanje v davčnem postopku, ko je vendar obdavčena hiša v mestu, ki je davčni dolžnik ne more pred izvršbo ne skriti ne odnesti.

Pri razlagi tega člena Henrikovega privilegija doslej ni bil opažen vrinek v Otonovem privilegiju, ki veže izvršbo še na pogoj, da je bila pogodba sklenjena v mestu (ist daz die wandlung²⁸ vmb daz selbe gelt in der stat geschehen ist...). Iz tega sledi, da ne gre za davčne dolgove, marveč za pogodbene. Tako so to določilo tolmačili tudi še v 16. stoletju, ko so v podnaslovu, ki ga ima Henrikova listina v privilegijski knjigi, izrazili vsebino drugega člena z besedami »das ain burger sein glaubwiger alhie zw recht verbietten müge«. Ni sicer izključeno, da bi se mogla določila tega člena uporabljati tudi za davčne dolgove, vendar ti niso v prvi vrsti mišljeni in prav pri teh ta postopek tudi ne bi imel pravega praktičnega pomena.

Ta člen torej pomeni: Če kdor koli kaj dolguje ljubljanskemu meščanu in dolga ne taji (in če se je pogodba sklenila v mestu), tedaj se sme Ljubljančan-upnik zavarovati s tem, da prime dolžnika ali zaseže njegovo blago na območju mesta Ljubljane. Ta poseg preneha tedaj, ko je dolg plačan ali ko se dokonča redni civilni postopek pred ljubljanskim mestnim sodiščem, ki nato s svojo sodbo nudi upniku dokončni izvršilni naslov za poplačilo svoje terjatve.

na dolžnikovo osebo ali imovino, kar je v skladu tudi s siceršnjimi teksti, v katerih se ta beseda uporablja v virih za naše ozemlje (n. pr. deželni privilegij iz leta 1338, glej spodaj pod II/5, v katerem se ta pojem izrecno razlikuje od tožbe). V istem smislu prevaja to besedo tudi Zwitter 64: 40), ki pa siceršnji smisel tega določila tolmači drugače kot naš gornji prevod. Prim. tudi 30: 108/9.

²⁶ Vergelten = plačati (33: 269).

²⁷ Recht pomeni med drugim sodbo; wiederfahren pa »zuteil werden« (33: 165, 319). Zanimivi sta v tej zvezi besedici »von in« = von ihnen, iz česar izhaja, da izrekajo sodbe v civilnih zadevah ljubljanski meščani.

²⁸ Wandeln = m. dr. mutuari, mercari (52 II, 935); wandelunge = m. dr. kupoprodajna pogodba (33: 307).

2. *Sorodna določila drugih mestnih prav.* Mestne pravice Št. Vida na Koroškem (1308) določajo med drugim: Če pride nekdo od drugod v mesto, ki je meščanu kaj dolžan, tega sme meščan rubiti. Če meščan zasači tujca v mestu, mu mora ta odgovarjati v mestu in naj ne zavlačuje stvari drugam (56: 162). Izstavitelj ljubljanskega privilegija Henrik je za Innsbruck izdal dve sorodni določili. Prvo iz leta 1319 (eno leto starejše od ljubljanskega) mi je znano le po zelo površnem regestu (15: 46), iz katerega pa vendarle moremo sklepati, da gre za nekaj sorodnega. Innsbruške mestne pravice iz leta 1329 pa pravijo: kdor biva izven mesta Innsbrucka in je innsbruškim meščanom kaj dolžan, tega in njegovo imovino smejo prijeti po pravnem potu, ko pride v mesto, dokler se v tem mestu ne izda sodba v zadevi njihove terjatve. Izjema pa velja za ministeriale, ki so podsodni onemu sodišču, kamor po pravu spadajo. Podložniki ministerialov pa so izenačeni z ostalimi, ki bivajo izven mesta (56: 168). Vsebinska sorodnost tega določila s Henrikovo ljubljansko listino je očitna.

Podobno pravijo mestne pravice vojvoda Albrehta za Celovec (19) iz leta 1338: Če se sklene pravni posel v mestnem pomirju med »zunanjimi ljudmi« in meščani, tedaj ima meščan pravico, da sopogodbnika po pravu rubi, kadar pride ta v mesto in ga s to zastavo prisili, da pride pred mestnega sodnika.

Ta določila so iz istega časa kot ljubljanski privilegij in pripadajo sorodnim pravnim območjem. Obravnavajo očitno podobno snov kot drugi člen privilegija iz leta 1320, innsbruška norma pa se mestoma v dikciji ujema z ljubljansko, le da je jasnejša. Nobeno teh določil nima zveze z davki, marveč se vsa tičejo zahtevkov meščanov proti tujcem. In prav to je tisto, kar moramo tudi pri ljubljanskem privilegiju brati med vrsticami, da ga do kraja razumemo.

Če kombiniramo prvo ugotovitev — da gre za zavarovanje pogodbenih denarnih terjatev — z drugo ugotovitvijo — da so dolžniki osebe, ki pridejo od drugod v mesto, sledi, da vsebuje drugi člen Henrikovega privilegija določila o tako imenovanem arestnem postopku.

3. *Pravna narava arestnega postopka v splošnem.*²⁹ Arestni postopek je izvršilni postopek za zavarovanje bodoče izvršbe v poplačilo denarne terjatve, udomačen zlasti v srednjeveških mestnih pravih. V postopku se na enostranski predlog upnika takoj in brez predhodnega zaslišanja dolžnika prime njegova oseba ali imovina. Ta poseg na osebo in imovino se imenuje arest. Oblike aresta so lahko različne: v primeru pobega ali begosumnosti, arest proti tujcem (gostom), represalijski arest (ne prime se dolžnik, marveč oseba, ki je podsodna istemu sodišču kot on) in arest na zapuščino.

Arestni postopek je najbolj izoblikovan v italijanskem pravu, kjer teče ta postopek popolnoma ločeno od postopka v zvezi z glavnim po-

²⁹ O tem glej 53: 846, 847 op. 11; 23: 155 ss; 51: 673 ss; 45: 367 ss; 46: 499 ss; 54: 591 ss.

stopkom. Po nemškem arestnem postopku pa se končno odloča o arestu istočasno s sodbo v glavni stvari.

Vrste arestnega postopka so arest na osebo in na stvari, slednji obsega premičninski in nepremičninski arest.

4. *Arestni postopek v Ljubljani* je v tesni zvezi z vprašanjem podsočnosti za terjatve, ki nastajajo pri trgovskem poslovanju med meščani raznih mest in dežel ali med meščani in prebivalci na podeželju. Teritorialna pristojnost sodišča se v takih večinoma obligacijskih zadevah ravna po toženčevi osebni podsočnosti. Le v posameznih primerih so s posebno medmestno pogodbo določili pristojnost tudi drugače; tako je v začetku 16. stoletja veljala medmestna pogodba Ljubljana—Trst, po kateri se pri civilnih tožbah, katerih tožbeni zahtevek sloni na pismeni in z mestnim pečatom potrjeni pogodbi, ravna pristojnost po kraju sklenitve pogodbe (4: 1527 fol. 23; 14 a: 4 a 7). Načelo, da je meščan podsoden svojemu mestnemu sodišču kot toženec v civilnih pravicah, je v prid Ljubljančanom ponovno poudarjeno v raznih privilegijih (2: leta 1377, 1385, 1393, 1397, 1461, 1465), prav tako pa velja seveda tudi za njihove sopogodbenike. Če je bil n. pr. trgovec z Reke ljubljanskemu trgovcu kaj dolžan, ga je moral Ljubljančan tožiti na Reki in bil odvisen od nepristranosti tamkajšnjega sodišča. V še težjem položaju je bil, če je bil dolžnik doma v daljnem kraju. Arestni postopek pa je bil pripomoček, s katerim je ljubljanski upnik z arestom osebe ali blaga ne le zavaroval svojo terjatev, ampak po Henrikovem privilegiju celo dosegel podsočnost v Ljubljani.

Ljubljanski arestni postopek moremo torej pravno opredeliti kot sledi:

Postopek velja predvsem zoper tujce³⁰ (goste, med katere štejemo tudi kmete) in je mišljen torej predvsem kot tako imenovani arest proti tujcem (Fremdenarrest), ki spada v skupino prava tujcev (Gastrecht). Da bi arest veljal redoma tudi za dolžnike, ki so bili ljubljanski meščani, ni verjetno. Tudi zapuščinski in represalijski arest v Henrikovem privilegiju ni uzakonjen.

Ljubljanski arestni postopek obsega tako osebni arest, kakor tudi arest na stvari, pri čemer je misliti predvsem na premičnine, vendar tudi nepremičnine niso izrecno izključene.

Pogoji za uvedbo arestnega postopka so v privilegiju lepo razvidni:

a) obstajati mora denarni dolg (da bi moral biti ta dolg že dospel, se izrecno ne zahteva);

b) dolžnik dolga ne plača;

c) dolžnik dolg prizna; arest velja torej le za nesporne dolgove, s čimer hoče zakonodajalec preprečiti svojevoljnosti. Pogoji arestnega postopka so s tem za Ljubljano nekoliko postroženi;

č) dokončna odločba o arestu je pridržana rednemu sodnemu postopku, iz česar sledi, da mora upnik tedaj, ko uvede arestni postopek ali vsaj takoj nato vložiti redno civilno tožbo.

³⁰ Beseda tujec ali gost (Gast) pomeni po srednjeveški pravni terminologiji v prvi vrsti tistega, ki v določenem mestu ni doma, torej ne le pripadnika tuje države, marveč tudi osebo, ki stalno biva izven mesta (53: 690 op. 55).

Po Otonovem privilegiju je nadaljnji pogoj za uvedbo arestnega postopka, da je bila pogodba sklenjena v Ljubljani.

5. *Arestni postopek v privilegiju iz leta 1338.* Kmalu po Otonovem privilegiju za Ljubljano izda Albreht privilegij iz leta 1338 za Koroško in posebej za Kranjsko. Ta privilegij vsebuje določilo, ki je bilo doslej nepojasnjeno, a ki postane razumljivo, čim pri njegovi razlagi upoštevamo, da je tedaj v mestih veljal arestni postopek. Določilo se glasi: »Man sol ouch di leut ê vor gericht bechlagen, ê man si verpiete« (56: 176), kar pomeni, da je treba dolžnika najprej pred sodiščem tožiti, preden se zoper njega uvede izvršba. Ne zahteva se torej za izvršbo sodba, marveč samo tožba, iz česar sledi, da ne gre za pravo izvršbo, marveč za izvršbo za zavarovanje, ki jo pozna srednji vek v obliki arestnega postopka. Kot pogoj arestnega postopka se torej izrecno določa, da se mora pred uvedbo ali ob uvedbi arestnega postopka vložiti civilna tožba. Določilo je izdano očitno v interesu privilegiranih stanov in njihovih podložnikov, ki jim prevelika svoboda pri uvajanju arestnega postopka v mestih pač ni bila po volji. Prav zato je to določilo prišlo v deželne privilegije.

6. *Arestni postopek v poznejši praksi.* Arestni postopek se je v Ljubljani izvajal še v začetku novega veka, o čemer nam pričajo razna mesta v zapisnikih mestnega sveta. Najznačilnejši primer je zasežba Spazovih koč, ki so jih na predlog upnikov zapečatili (verpieten vnd verpetschiren) reškemu trgovcu v njegovih skladiščih na Bregu (4: 1524, 92', 1525, 112' in dalje). Za nas v tem primeru niso toliko važni izločitveni zahtevki, ki so se v tem postopku uveljavljali, kot dejstvo, da se je zasežba izvršila še pred pravnomočnostjo kakršne koli sodbe o terjatvah.

Čeprav represalijski arest ni bil predviden po Henrikovem privilegiju in nam tudi doslej ni znana kaka siceršnja ustrezna norma, pa se je dejansko tudi ta vrsta aresta uporabljala v Ljubljani. Leta 1552 je Janez K. Posch v Ljubljani predlagal, da mestno sodišče zahteva posredovanje tržaškega sodišča, ki naj dolžnika — tržaškega meščana napoti pred ljubljansko sodišče, ker bo sicer dal Posch prvega Tržačana, ki pride v Ljubljano, aretirati (aufhalten — 4: 1552 — fol. 165').

Toda Ljubljanci niso bili edini, ki so smeli izvajati arest, in tako so ga včasih občutili tudi na svoji koži. Privilegija iz let 1475 in 1491 (1; 2) naj bi njih in druge kranjske trgovce pred tem obvarovala, a njun uspeh je dvomljiv. Tako zvemo, da je Ljubljčan leta 1521 občutil celo represalijski arest, ko je zagrebški upnik proti zapuščini nekega ljubljanskega meščana izvajal personalni represalijski arest s tem, da je dal uradnega kuratorja nedoletnih dedičev, ki je po svojem oprasku prišel v Zagreb, vreči v zapor, dokler se ni s prisego zavezal, da bo zapuščinski dolg poravnal in postavil poroke (4: 1521, 3' in passim).

Arestni postopek proti tujcem je otrok svoje dobe. Nastal je kot posledica srednjeveškega pravnega partikularizma in se z njim vred umaknil novejšim vrstam izvršbe za zavarovanje.

Viri in literatura: A. Arhivi: 1. Mestni arhiv v Ljubljani, zbirka listin. — 2. Privilegijska knjiga (strani citirane po rokopisu iz 16. stoletja). — 3. Zbirka mikrofilmskih posnetkov (številke pomenijo negativ). — 4. Zapisniki mestnega sveta (številke pomenijo stran). — 5. Računske knjige (K. i. = Knjiga izdatkov, pril. = priloge). — 6. Registratura (številke pomenijo fascikle). — 7. Urbarji mestne blagajne. — 8. Osrednji državni arhiv Slovenije: Zbirka listin. — 9. Stanovski arhiv (citiran po fasciklih). — 10. Vicedomski arhiv (velja isto). — 11. Zbirka rokopisnih prepisov. — 11. a) Imenjska knjiga. — 12. Škofijski arhiv Ljubljana in Kapiteljski arhiv (KALj), zlasti akti škofa Ravbarja. — 13. Državni arhiv Dunaj. — 14. Arhiv Nemškega viteškega reda Dunaj. — 14. a) Biblioteca Civica, Trst (Arhiv).

B. Tiski, objave gradiva in literatura: 15. Bischoff F., Österr. Stadtrechte u. Privilegien, Wien 1857. — 16. Brunner O., Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrh., Wien, 1929. (Studien aus dem Archiv d. Stadt Wien, zv. 1/2.) — 17. Chmel J., Geschichte Kaiser Friedrichs IV., I. Hamburg 1840. — 18. Du Cange, Glossarium VII (R—S), Niort 1886. — 19. Gengler H. G. Ph., Deutsche Stadtrechte des Mittelalters, Nürnberg 1866 (gl. zlasti pod Klagenfurt). — 20. Geyer R., Zur österreichischen Münzpolitik 1524—1790. Numism. Zeitschr. 26 (66), 1933, Wien 1933. — 21. Globočnik A., Übersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain, Ljubljana 1893. — 22. Hauptmann L., Erläuterungen zum histor. Atlas f. d. österr. Alpenländer, I. Abt. 4. T., Krain, Wien 1929. — 23. Holtzendorff, Rechtslexikon, Leipzig 1880 I. — 24. Jaksch A., Die Anlegung eines landesfürstl. Urbar in Kärnten, Krain und der Mark 1267, MlōG XXIII. 1902. — 25. Isti, Monumenta historica ducatus Carinthiae, I—IV, 1896—1915. — 26. Klun V. F., Diplomatarium Carniolicum I., Ljubljana 1855 — Diplomatarium Labacense str. 13. — 27. Komatar F., Das städtische Archiv in Laibach, Jahresbericht der k. k. Staats-Oberrealschule in Laibach, 1903/4, Ljubljana 1904, str. 1 ss. — 28. Isti, Kostanjeviške mestne pravice, Jahresbericht des k. k. Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg 1910/11, Kranj 1911, str. 155. — 29. Kos M., Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933. — 30. Landts Handvest des löblichen Hörzogthumbs Crain, Ljubljana 1687. — 31. Leitner A., Uvod u studij poreznog prava, Zagreb 1939. — 32. Levec V.-Luschin A., Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus dem Jahre 1502/3, MMK 195. — 33. Lexer M., Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, 22. Auflage, Leipzig 1940. — 34. Lichnowsky, Geschichte des Hauses Habsburg, III. in IV. — 35. Lotz W., Finanzwissenschaft, II. nakl. Tübingen 1931, zlasti str. 32 (obsežna literatura o mestnih financah), 33, 254 s., 270, 293 ss., 364, 410, 425, 460, 470, 525. — 36. Luschin A., Handbuch der österr. Reichsgeschichte I. Band, 2. Aufl., Bamberg 1914. — 37. Mell A., Das Remanenzgeld der landesfürstl. Städte in Steiermark (Ztschr. d. hist. Ver. f. Steiermark, VIII. letnik 1910, 176—231). — 38. Isti, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungs-Geschichte Steiermarks, Graz 1929. — 39. Mensi F., Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Regierungsantritte Maria Theresias. Graz u. Wien, zv. I. 1910, zv. II. 1912, zv. III. 1921—22, 1936 (v Forsch. zur Verf. u. Verwaltungsgesch. der Steiermark, zv. VII, IX, X, XI). — 40. Isti, Finanzgeschichte v Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch, 2. nakl. II. Wien 1906, str. 36 ss. — 41. Milkowicz W., Beiträge zur Rechts- u. Verwaltungsgeschichte Krains, MMVK II. 1889, III. 1890. — 42. Myrbach F., Zur Steuergeschichte Tirols, Schanzov Finanz-Archiv XIX/1902, II. zv. str. 93 ss. (v zvezi s Koglerjevo razpravo v AÖG zv. 90, ki mi ni dostopna). — 43. Isti, Grundriss des Finanzrechts, München u. Leipzig 1916. — 44. Isti, Gebäudesteuer v Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch 2. nakl. II, Wien 1906, str. 162 ss. — 45. Planck J. W., Das deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter II., Braunschweig 1879, str. 367 ss. — 46. Planitz H., Studien zur Geschichte des deutschen Arrestprozesses, ZRG, germ. Abt. 34 (47), 1913, str. 499 ss. — 47. Polec J., Svobodniki na Kranjskem, GMS XVII, 1936. — 48. Popelka F., Geschichte der Stadt Graz, II. Band, Graz 1935. — 49. Rauch A., Rerum austriacarum scriptores, II. Vindobonae 1793. — 49. a) Rehm P., Ocena knjige pod 16 v ZRG, germ. Abt. 50 (1930), str. 484 ss. — 50. Richter F. X. J., Geschichte der Stadt Laibach... v Klunovem Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, zvez. 2 in 3, Ljubljana 1854,

str. 141 ss. z dodatkom na str. 233. — 51. Rosenberg L., Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechtes, Berlin 1929, str. 673 ss. — 52. Schmeller A., Bayerisches Wörterbuch, Stuttgart-Tübingen 1817—1837. — 53. Schröder R.-Künssberg E., Handbuch der deutschen Rechtsgeschichte, I. Teil, 6. Aufl. Leipzig 1922. — 54. Schultze A., Recenzija G. Kische, Der deutsche Arrestprozess in seiner geschichtlichen Entwicklung, Wien-Leipzig 1914 v ZRG 37 (50), str. 591 ss. — 55. Schumi, Urkunden und Regestenbuch des Herz. Krain, Ljubljana 1882—1887. — 56. Schwind-Dopsch A., Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-östrerr. Erblände im Mittelalter, Innsbruck 1895. — 57. Sohm R., Städtische Wirtschaft im 15. Jahrh., Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, XXXIV, Jena 1879, str. 253 ss. — 58. Valvasor J. W., Die Ehre des Herzogthums Krain. — 59. Vilfan S., Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine, GMDS XXV/XXVI 1944/5. — 60. Vrhovec J., Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886. — 61. Werunsky E., Österr. Reichs- u. Rechtsgeschichte, Wien 1894 in nasl. — 62. Wretschko, v ZRG, germ. Abt., 46 (1926), str. 431 ss., ocena dela: Stolz O., Beiträge zur Geschichte des Unterengadins aus Tiroler Archiven 53, Jahresbericht der hist. ant. Gesellschaft von Graubünden, Chur 1924 (ki mi ni dostopno). — 63. Zahn, Austro-Friulana. — 64. Zwitter F., Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929. — 65. Isti, Razvoj ljubljanskega teritorija, Geogr. vestnik V/VI, 1929/30, str. 143 ss. — 66. Žontar J., Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939.

GESCHICHTE DER DIREKTEN STEUERN UND DES ARREST- VERFAHRENS IM MITTELALTERLICHEN LJUBLJANA

(Heinrichs Privilegium vom Jahre 1320)

Zusammenfassung

Die rechtsgeschichtliche Erörterung des Privilegiums vom Jahre 1320 führt mit Berücksichtigung weiterer, meist mittelalterlicher Quellen und mit Hinweis auf diesbezügliche Normen anderer, verwandten rechtlichen Kreisen angehöriger Stadtrechte (insbesondere Innsbruck und Klagenfurt) zu folgenden Ergebnissen:

Ljubljana kennt ursprünglich die Belastung ihrer Bürger mit Leistungen in Arbeitsform (Wachen und öffentliche Arbeiten), denen sich später das Reisen als Heerfolgepflicht beigesellt. Alle diese Leistungen zeigen im 16. Jahrhundert die Tendenz zur obligaten oder fakultativen Umwandlung in Geldabgaben.

Eine direkte Steuer kennt die Stadt schon um die Mitte des 13. Jahrhunderts unter der Regierung der Spannheimer in der Form einer von der Steuerpflichtigen direkt an herzogliche Beamte entrichteten Steuer. Während wir über die rechtliche Natur der von Ottokar und Rudolf in Krain eingehobenen Abgaben nicht vollkommen im Klaren sind, sind uns die ersten Belege für eine städtische Steuer aus der Zeit der provisorischen Landesherrschaft der Görz-Tiroler Grafen (1320) erhalten. Es handelt sich hier — analog der damaligen Innsbrucker Schatzsteuer um eine global bestimmte städtische Abgabe an den Stadtherrn (zugleich auch Landesfürsten), die von der Stadt autonom repartiert wird und vorzüglich am Hauseigentume haftet. Diese ordentliche Steuer stabilisiert sich im Laufe des 14. Jahrhunderts auf der Höhe von 72 Pfund Pfennig und geht in diesem Betrage ins Remanenzgeld

über, um als Bestandteil dieser Abgabe an das Vizedomamt einen — durch besondere Währungsverhältnisse in Krain bedingten — Sprung auf 90 Gulden mitzumachen. Das Remanenzgeld, dessen Begriff und Entwicklung in Ljubljana wir genau verfolgen können, ist hier weder lediglich die alte Stadtsteuer, noch lediglich das Gerichtsgeld, sondern der Inbegriff aller städtischen Abgaben an das landesfürstliche Vizedomamt, was mit der für die Periode Kaiser Maximilians festgestellten Bedeutung des Ausdruckes Remanenz als landesfürstliche Einnahmen (siehe Anm. 20) im Einklange steht. Die Ansichten Mells und Mensis über das steierische Remanenzgeld treffen hier nicht zu und dürften wohl auch für die steierischen Verhältnisse als allzu einseitig bezeichnet werden, insbesondere da die ursprüngliche Bedeutung des Wortes Remanenz (von Mell und Mensi unbeachtet) nicht nur in Krain gebräuchlich war und auch die Verwandtschaft des öffentlichen Rechtes in Krain und Steiermark vermuten lässt, dass das Remanenzgeld in Steiermark nicht von jenem in Krain wesentlich verschieden gewesen sei.

Ausserordentliche Steuern in Ljubljana können wir spätestens zu Ende des 14. Jahrhunderts feststellen. Im Laufe des 15. Jahrhunderts übertreffen diese ausserordentlichen Steuern die alte Schatzsteuer bei weitem an Bedeutung. Unter Maximilian kommt auch in Krain die neue — theoretisch noch ausserordentliche, tatsächlich aber ordentliche — Gültensteuer auf, was die Entstehung einer zweiten, neuen, an die Stände geleisteten ordentlichen Stadtsteuer zur Folge hat. Die umstrittene Verpflichtung der steirischen Städte und Märkte zur Übernahme eines Viertels des Anschlages, wird für Krain ausdrücklich als unbestehend erklärt. Die Krainer landesfürstlichen Städte und Märkte deklarieren (zum ersten Male angeblich 1504) ihr Einkommen; diese Einlage wird ins Gültbuch eingetragen, worauf je nach dem die Stände eine Besteuerung der halben, ganzen und schliesslich dritthalben Gült vornehmen, jeder Stadt automatisch ihr Anteil abgemessen wird.

Die Darstellung des mittelalterlichen Steuerwesens in Ljubljana erstreckt sich unter anderm weiter auf Steuerrepartition, — Pflicht, — Befreiung und — Exekution.

Während der zweite Artikel des Privilegiums bisher als Sanktionsbestimmung zum Steuerartikel gedeutet wurde, erweist er sich bei genauerer Überprüfung als rechtliche Bestimmung über das Fremdenarrestverfahren, somit als zivilexekutionsrechtliche Norm. Die Voraussetzungen dieses Verfahrens sind aus diesem Artikel klar ersichtlich. In Verbindung hiemit lässt sich auch der Sinn des Artikels über Verbieten und Klagen in den Landesprivilegien für Kärnten und Krain von 1338 genau erklären.

Aleksander Jeločnik

DVE NAJDBI SREDNJEVEŠKIH NOVCEV

Po zadnji vojni je uspelo Numizmatičnemu kabinetu Narodnega muzeja rešiti sedem numizmatičnih najdb. Od teh je ena rimska, pet je srednjeveških, ena pa novoveška. Za kratko razdobje nekaj let, v katerih so bile vse najdbe pridobljene, izreden uspeh, ki ga je po eni strani treba pripisovati končno oživiljenemu interesu za numizmatiko s strani vodstva Narodnega muzeja, po drugi pa dobri sreči, ki pri odkrivanju najdb igra vedno odločilno vlogo. Kratek pregled najdb naj prikaže njih vsebino in pomembnost.

Najdba rimskih novcev iz Vanganela pri Kopru prinaša okrog 5000 bakrenih novcev iz dobe državljanskih vojn po odstopu cesarja Dioklecijana. Srednjeveška najdba iz Radeč pri Zidanem mostu vsebuje 130 graških in breških pfenigov iz konca 13. stoletja. Najdba oglejcev in beneških grošev iz Dolenje vasi pri Ribnici prinaša 209 novcev, najdba oglejcev in beneškega drobiža z Vrh Trebnjega pa 107 novcev. Obe najdbi sta iz začetka 14. stoletja. Iz Gaberja pri Velikih Laščah izvira najdba okrog 700 dunajskih, graških in bavarških pfenigov s tremi novci celjskih grofov iz druge polovice 15. stoletja. V začetek 16. stoletja sega najdba preko 6000 dunajskih, graških in južnonemških pfenigov iz Grabrovca pri Metliki. Končno še najdba 105 novcev Leopolda I. iz Čentibe pri Dolenji Lendavi, ki je bila zakopana leta 1702.

Po času in strukturi sta si najbolj sorodni najdbi iz Dolenje vasi in Vrh Trebnjega, zato ju kot prvi skupno objavljamo.

Dolenja vas pri Ribnici

Leta 1945 je posestnik Kromar Karel iz Dolenje vasi pri Ribnici naletel pri kopanju na dvorišču med hišo in gospodarskim poslopjem v globini 40 cm na pločevinast zabojček, poln novcev. Pet let kasneje je prinesla njegova nečakinja nekaj novcev iz te najdbe pokazat svojemu profesorju zgodovine na učiteljsiše. Profesor je o najdbi obvestil Narodni muzej. Takojšnji obisk numizmatika v Dolenji vasi je bil kljub petletni zakasnitvi še vedno uspešen. Posestnik Kromar je muzeju rade volje odstopil preostali del najdbe. Izrazil pa je obžalovanje, da ni prej vedel, kakšen pomen imajo novci, zato je dopustil, da so večino otroci raznesli in pogubili. Po njegovi sodbi

jih je bilo najmanj petkrat toliko kot v preostalem delu, ki šteje 209 novcev v skupni teži 242.08 g. Najdba je potemtakem prvotno vsebovala vsaj tisoč novcev. Novci so v splošnem odlično ohranjeni, čeprav so bili prevlečeni z zelenim volkom, ki ga je mal kemični poseg lepo odstranil.

Vsi novci v sledečem opisu so srebrni. Oglejci (Oglej, Trst, Gorica) so skledasti denarji s premerom 21—22 mm. Beneški novci so groši (grosso) z enakim premerom kot oglejci. Teža posameznih novcev je navedena v gramih. Številke v oglatih oklepajih pod tekočimi številkami naznačujejo skupno število novcev enega tipa. Pri vsakem novcu je citirana najbližja varianta po CNI.¹

OGLEJSKI PATRIARHI

Gregor di Montelongo

1251—1269

1—2. Av. • GREGORI' • • ELECTVS •

[4]

znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju stoječi prelat z dalmatiko, v obeh rokah drži na prsih s krogلامي okrašeno odprto knjigo. Med stopali pika.

Rv. • CIVITA ∞ A • • QVILEGIA •

znotraj bisernega kroga; v polju dva stoječa lika: desni z mitro v škofovskem oblačilu (sv. Mohor) daje patriarhski križ levemu (Gregor), ki je golov glav kot na Av. Oba držita v prosti roki knjigo. Med stopali svetnika pika.

T 1.00, 0.94; CNI 2 var. Tab. I, 1.

3. Av. • GREGORI' • • ELECTV ∞ •

kot prejšnji; brez pike.

Rv. CIVITA ∞ A QVILEGIA

kot zgoraj; ob levi nogi patriarha pika.

T 0.99; CNI 2 var.

4. Av. • GRÉGORI' • • ELECTVS

kot prejšnji.

¹ Corpus Nummorum Italicorum, Volume IV., Lombardia (zecche minori), Ulrico Hoepli, Milano, 1913 (za Mantovo in Brescia); Corpus Nummorum Italicorum, Volume VI., Veneto (zecche minori), Ulrico Hoepli, Milano 1922 (za Oglej, Trst, Gorico, Padova in Trento); Corpus Nummorum Italicorum, Volume VII., Veneto (Venezia — Parte I.), Ulrico Hoepli, Milano 1915 (za Benetke).

Rv. CIVITA∞A QVILEGIA

kot zgoraj, brez pike.

T 0.97; CNI 2 var.

5. **Av. •GRCGORI'• •ELECTV∞**

[5]

znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju stoječi lik prelata v dalmatiki in s čepico, z obema rokama drži na prsih knjigo s petimi okrasnimi okovi.

Rv. ✕ CIVITA∞AQVILEGIA

v dvojnem bisernem krogu; v polju lilija, iznad listov se na obeh straneh dviga stebelce s trilistnim cvetom.

T 1.06; CNI 9 var. (Tab. I, 2.)²

6—8. **Av. •GREGORI'• •ELECTV∞•**

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.

T 1.10, 0.98, 0.97; CNI 12 var.

9. **Av. •GREGORI'• ELECTVS**

kot prejšnji, knjiga je odprta.

Rv. ✕ CIVTIA∞AQVILEGIA

kot zgoraj.

T 1.00; CNI —.

10—16. **Av. •GREGO RIV'•PA•**

[8]

v dvojnem bisernem krogu; v polju sedeči patriarh z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo s petimi okrasnimi okovi.

Rv. •AQVI LEGIA•

znotraj bisernega kroga; v polju lilija kot zgoraj, samo s širšimi listi in obdana od štirih peterolistnih rozet.

T 1.10, 1.05, 1.03, 1.02 (2 ×), 0.98, 0.93; CNI 13.

17. **Av. •GREGO RIV'PA**

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.

T 1.01; CNI 13 var. Tab. I, 3.

² Številka posnetka v oklepaju se nanaša samo na tip upodobljenega novca, ne na varianto.

18. Av. GREGO RIV'•PA
[10] znotraj bisernega kroga; v polju patriarh kot prej.
Rv. ••AQVI• LEGIA••
znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju orel z
razprostrtimi krili z glavo obrnjeno na desno.
T 1.01, CNI 17 var.
19. Av. GREGO RIV'•PA•
kot prejšnji.
Rv. ••AQVI LEGIA••
kot zgoraj.
T 0.95, CNI 18.
- 20—23. Av. •GREGO RIV'•PA•
kot prejšnji.
Rv. Vse kot zgoraj.
T 1.08, 1.02 (2 ×), 1.01; CNI 20 var. Tab. I, 4.
24. Av. •GREGO• RIV'•PA•
kot prejšnji.
Rv. •AQVI LEGIA••
kot zgoraj.
T 0.94, CNI 20 var.
25. Av. •GREGO RIV'•PA•
kot prejšnji.
Rv. ••AQVIL EGIA••
kot zgoraj.
T 1.10; CNI 23.
26. Av. •GREGO• •RIV'•PA•
kot prejšnji.
Rv. ••AQVI LEGIA••
kot zgoraj.
T 1.00; CNI 25.

27. Av. •GREGO• RIV'•PA•

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.

T 0.98; CNI 25 var.

28—29. Av. GREGO RIV'•PA•

[3] znotraj dvojnega bisernega kroga; patriarh kot na prejšnjem.

Rv. •AQVI LEGIA

znotraj bisernega kroga; v polju med štirimi preluknjanimi šesterokrakimi zvezdami velik križ, katerega ramena so lahno usločena in se končujejo v dveh kroglicah; spodnje rame ima koničast podaljšek, v kotih križa štiri triperesne deteljice.

T 1.10, 1.04; CNI 34 var.

30. Av. •GREGO RIV'PA•

kot prejšnji.

Rv. •AQVI LEGIA•

kot zgoraj.

T 0.99; CNI 35 var. Tab. I, 5.

Rajmund della Torre

1273—1298

31—50. Av. (z desne) RAIMV IDV'PA

[24] znotraj bisernega kroga; v polju sedeči patriarh z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo.

Rv. AQV ILE GEN SIS

znotraj bisernega kroga; polje in legendo deli križ, v prvi in drugi četrtini križa ključ, v tretji in četrti stolp z zobčastim nadzidkom.

T 1.14, 1.11 (2 ×), 1.09 (2 ×), 1.08 (2 ×), 1.07, 1.06, 1.05, 1.04 (2 ×), 0.99 (2 ×), 0.96, 0.95 (2 ×), 0.90, 0.89, 0.84; CNI 1. Tab. I, 6.

51—53. Av. RAIIV IDV'PA

kot prejšnji.

- Rv. AQV ILE GEN SIS
kot zgoraj.
T 1.04, 1.01 (2 ×); CNI 1 var.
54. Av. RAIMV NDV'PA
kot prejšnji.
- Rv. AQV ILE GEN • SII
kot zgoraj.
T 1.09; CNI 1 var.
- 55—59. Av. RAIMV NDV'PA
[7] kot prejšnji.
- Rv. ✱ AQVILEGENSIS
v dvojnem bisernem krogu; v polju dvoje pre-
križanih, spodaj razcepljenih palic, ki se zgoraj
končujeta v dvoje lilij.
T 1.17, 1.12, 1.10, 1.09, 1.07; CNI 5. Tab. I, 7.
60. Av. Vse kot prej.
- Rv. + AQVILEGENSIS
kot zgoraj.
T 1.14; CNI 5 var.
61. Av. RAIMV NDV'PA •
kot prejšnji.
- Rv. Vse kot zgoraj.
T 1.15; CNI 6 var.
- 62—63. Av. × RAIMO × NDV'PA ×
[3] znotraj bisernega kroga; v polju sedeča Madona
z nimbom, v levi roki drži na levem kolenu dete
s križnim nimbom.
- Rv. × AQVILE × × GEN SIS ×
znotraj bisernega kroga; v polju orel z razpetimi
krili, glavo ima obrnjeno na levo, rep se končuje
v lilijo.
T 1.19, 1.03; CNI 7 var. Tab. I, 8.
64. Av. Vse kot prej.

Rv. **AQVILE × × GENESIS ×**

T 1.07; CNI 7 var.

65—73. Av. • **RAIMO NDV'PA •**

[12]

znotraj bisernega kroga; v polju sedeči patriarh z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo s petimi okrasnimi okovi.

Rv. • **AQVILE GENESIS •**

znotraj bisernega kroga; v polju stolp z zobčastim nadzidkom.

T 1.21, 1.09, 1.08, 1.01, 0.98 (3 ×), 0.97, 0.95; CNI 10. Tab. I, 9.

74—75. Av. **RAIMO NDV'PA**

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.

T 1.05, 0.87; CNI 11.

76. Av. • **RAIMO NDV'PA •**

kot prejšnji.

Rv. **AQVILE GENESIS**

kot zgoraj.

T 0.87; CNI 10 var.

Peter Gerra

1299—1301

77—88. Av. ✥ **PETRVS • PATRA**

[31]

znotraj bisernega kroga; v polju na prestolu sedeči patriarh v plašču in z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo okrašeno z rozeto v sredi in štirimi okovi v oghih.

Rv. ✥ ✥ **AQVILE ✥ GENESIS ✥**

znotraj bisernega kroga; v polju orel z razprostrtimi krili, glavo obrača na levo, na prsih nosi grb v obliki ščita, nazobčan v pet delov.

T 1.16, 1.10 (2 ×), 1.08, 1.06, 1.05 (2 ×), 1.04, 1.02, 1.01, 0.99, 0.87; CNI 1 var. Tab. I, 10.

89—107. Av. ✱ PETRVS • PATRA

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.

T 1.17, 1.13, 1.12, 1.10 (2 ×), 1.09, 1.08 (2 ×), 1.07 (2 ×), 1.06, 1.04, 1.02, 1.01, 1.00, 0.98, 0.97, 0.93 (2 ×); CNI 1 var.

Ottobonus de' Razzi

1302—1315

108—130. Av. ★ OTOBO IVS • PA •

[35]

znotraj bisernega kroga; v polju na prestolu sedeči patriarh v plašču in z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo, na kateri je peterokraka zvezda.

Rv. • A QVILE GENSI S

znotraj bisernega kroga; v polju tridelni grb srčaste oblike, v gornjem delu grba doprsje orla z razpetimi krili, v spodnjem na levi troje vodoravnih trakov, na desni diagonalni trak s tremi glavicami.

T 1.20, 1.16, 1.12, 1.11 (2 ×), 1.10, 1.09, 1.08 (2 ×), 1.07, 1.06 (3 ×), 1.05, 1.04 (4 ×), 1.03, 1.02, 1.01, 1.00, 0.98; CNI 5.

131—140. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. + A QVILE GENSI S

kot zgoraj.

T 1.18, 1.12, 1.08, 1.06, 1.05 (2 ×), 1.04, 1.03, 0.96, 0.92; CNI 6 var. Tab. I, 11.

141—142. Av. Vse kot prej.

Rv. ★ A QVILE GENSI S

kot zgoraj.

T 1.04, 0.97; CNI 5 var.

TRŽAŠKI ŠKOFJE
Sedisvakanca (Občina?)

1234

143—144. Av. ✱ CIVITA ∞ TERGE ∞ TVM

- [2] v dvojnem bisernem krogu; v polju pročelje stavbe s tremi stolpi in tremi vrati, srednji stolp nosi kupolo, stranska dva pa zobčaste nadzidke.

Rv. • SANTVS IVSTVS •

znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju stoječi svetnik z nimbom, v desnici drži palmovo vejico, v levici na prsih z okovjem okrašeno knjigo, na obeh straneh zvoniku podoben stolp, nad desnim šesterokraka zvezda.

T 1.07, 0.95; CNI 1. Tab. I, 12.

Ulrik de Portis

1234—1254

145. Av. VOLRI CV ∞ EP

- [3] znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju sedeči škof z mitro, v desnici drži škofovsko palico, v dvignjeni levici knjigo, okovano s petimi okrasnimi okovi.

Rv. ✱ CIVITA ∞ TCRGE ∞ TVM

v dvojnem bisernem krogu; v polju bandero, okrašeno ob straneh z resami, nosilni drog se na vrhu končuje v lilijast podaljšek, na vsaki strani šesterokraka zvezda.

T 1.10; CNI 15 var. Tab. II, 13.

146—147. Av. ✱ • VOLRI CVSE P •

kot prejšnji.

Rv. ✱ • CIVITA ∞ TERGE ∞ TVM •

kot zgoraj.

T 1.04, 1.03; CNI 17 var.

Arlongus de' Visgoni

1260—1282

148. Av. •ARLON• GVS•E•P•
 [1] znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju sedeči škof z mitro, v desnici drži škofovsko palico, v dvignjeni levici knjigo, okrašeno s petimi okovi.
 Rv. ✱ CIVITA ∞ TERGE ∞ TVM •
 v dvojnem bisernem krogu; v polju velikonočno jagnje z nimbom stopajoče levo, glava obrnjena desno, upognjena desna prednja noga drži križ.
 0.87; CNI 10. Tab. II, 15.
149. Av. ARLON GV ∞ •EP
 [12] kot prejšnji; knjiga je odprta.
 Rv. ✱ CIVITA ∞ TERGE ∞ TVM
 v dvojnem bisernem krogu; v polju proti desni obrnjen golob z razpetimi krili, v kljunu drži oljčno vejico.
 T 0.85; CNI 9 var.
- 150—159. Av. •ARLON GV ∞ •EP•
 kot prejšnji.
 Rv. Vse kot zgoraj.
 T 1.06, 1.04 (2 ×), 1.03 (2 ×), 0.97 (2 ×), 0.95, 0.91, 0.87; CNI 10. Tab. II, 15.
160. Av. •ARLON GV ∞ EP•
 kot prejšnji.
 Rv. Vse kot zgoraj.
 T 1.16; CNI 11.
- 161—166. Av. •ARLON GV ∞ •EP•
 [19] znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju škof kot na prejšnjih, knjiga je zaprta.
 Rv. ✱ CIVITA ∞ TERGE ∞ TVM
 v dvojnem bisernem krogu; v polju luna z navzgor obrnjenimi krajci, med krajci šesterokraka zvezda.
 T 1.07, 1.02, 1.00, 0.99, 0.96, 0.92; CNI 21. Tab. II, 17.

167—169. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj; med krajcem in zvezdo pika.
T 1.05, 1.03, 1.01; CNI 21 var.

170—174. Av. • ARLON • GV∞ • EP •

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj; brez pike.
T 1.07, 0.99, 0.92 (2 ×), 0.91; CNI 24.

175. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj; med krajcem in zvezdo pika.
T 1.06; CNI 24 var.

176. Av. • ARLON • •GV∞ • EP •

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj; brez pike.
T 1.03; CNI 24 var.

177. Av. • ARLON • GV∞ • EP •

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj; s piko.
T 1.05; CNI 21 var.

178—179. Av. ARLON GV∞ • EP •

kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.
T 1.16, 0.85; CNI 28 var.

180—181. Av. ° ARLONGVS : EPISCOPIS :

[2]

v dvojnem bisernem krogu; v polju doprsje svetega Justa s križnim nimbom, ki sega nad notranji krog; desnica blagoslavlja, levica drži na prsih zvitek.

Rv. (z leve spodaj) ° CIVITAS : TERGESTV °

v dvojnem bisernem krogu; v polju trinadstropni tempelj, katerega osnova stoji na vnanjem krogu in seka notranjega, na vrhu templja okrogla kupola, nad njo križ.

T 1.11, 1.05; CNI 36. Tab. II, 18.

GORIŠKI GROFJE

Albert II.

1271—1304

182. Av. ✱ **ALBERTVS** ✱ **COMES**

[3]

v dvojnem bisernem krogu; v polju na levo se vzpenjajoči lev, pod levom pika.

Rv. ✱ **GORICIE** ✱ **DELVONSE** :

v dvojnem bisernem krogu; v polju roža s šestimi cvetnimi listi.

T 0.95; CNI 12 var. (Tab. II, 19.)

183. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. ✱ **GORICIE** ✱ **DELVONSE**

kot zgoraj.

T 0.99; CNI 12 var.

184. Av. Vse kot prejšnji; brez pike pod levom.

Rv. ✱ **GORICIE** ✱ **DELVONS** :

kot zgoraj.

T 0.93; CNI 12 var.

KOSTANJEVICA

Přemysl Otakar II.

1270—1276

185. Av. **OTH ΛCΛΘ**

[1]

znotraj črtkanega kroga; v polju velik križ, katerega spodnji krak se končuje v podstavek; gornji krak nadomešča orlel z razpetimi krili, glavo obrača na desno; v kotih spodnjega dela križa po ena lilijasta palica.

Rv. + **LANDESTROSTLANDEO**

v dvojnem bisernem krogu; v polju križ s štirimi lilijastimi palicami v kotih.

T 0.89. Premer 20/21. Tab. II, 21.

BENETKE

Iacopo Tiepolo

1229—1249

186. Av. •IA•TEV•PL'∴ SMVENETI

[1]

Bradati sv. Marko z nimbom stoji na desni obrnjen naprej, v levici drži knjigo, z desnico podaja zastavo bradatemu dožu, ki stoji na levi obrnjen naprej; vzdolž droga D||V||X||; dož je ogrnjen v plašč obšit z dragulji, v levici drži zvitek, z desnico opira prapor, katerega zastava s križem plapola na levo.

Rv. Kristus s križnim nimbom, sedeč na prestolu, na levo koleno naslanja knjigo, okrašeno s petimi biseri; ob straneh glave IC XC; pod levim komolcem pika.

T 1.89; CNI 10 var.

Ranieri Zeno

1253—1268

187. Av. •RA•GENO• •S•M•VENETI D||V||X||

[2]

Na desni stoječi sv. Marko podaja zastavo na levi stoječemu dožu.

Rv. Kristus na prestolu IC XC

T 2.16; CNI 1.

188. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Kot zgoraj; med stopali krožec.

T 1.97; CNI 24.

Lorenzo Tiepolo

1268—1275

189. Av. •LA•TEVPL'• •S•M•VENETI• D||V||X||

[2]

Na desni stoječi sv. Marko podaja zastavo na levi stoječemu dožu.

Rv. Kristus na prestolu IC XC; poleg desne noge trikotna pika.

T 2.11; CNI 6.

190. Av. •LA•TEVPL'• •S•M•VENETI D||V||X||
kot prejšnji.

Rv. Vse kot zgoraj.
T 2.13; CNI 6 var.

Iacopo Contarini
1275—1280

191. Av. •IA•9TARIN •S•M•VENETI D||V||X||
[1] Na desni stoječi sv. Marko podaja zastavo na levi
stoječemu dožu.

Rv. Kristus na prestolu $\overline{IC} \overline{XC}$; poleg desne noge pika.
T 2.06; CNI 5.

Giovanni Dandolo
1280—1289

192. Av. •IO•DANDVL' •S•M•VENETI D||V||X||
[1] Na desni stoječi sv. Marko podaja zastavo na levi
stoječemu dožu.

Rv. Kristus na prestolu $\overline{IC} \overline{XC}$; poleg desne noge krožec.
T 2.13; CNI 23 var.

Pietro Gradenigo
1289—1311

193. Av. PE•GRADONICO• •S•M•VENETI D||V||X||
[17] Na desni stoječi sv. Marko podaja zastavo na levi
stoječemu dožu.

Rv. Kristus na prestolu $\overline{IC} \overline{XC}$
T 2.04; CNI 4 var.

194—197. Av. •PE•GRADONICO• •S•M•VENETI• D||V||X||
kot prejšnji.

Rv. Kot zgoraj; ob desni nogi pika.
T 2.17 (2 ×), 2.16, 2.14; CNI 7 var.

198—199. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Kot zgoraj, pod levim komolcem krožec.

T 2.17, 2.15; CNI 10. Tab. II, 22.

200—202. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Kot zgoraj; poleg desne noge krožec.

T 2.18, 2.15, 1.09; CNI 12.

203—209. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. Kot zgoraj; pod levim komolcem tri pike v obliki z vrhom navzdol obrnjene piramide.

T 2.19, 2.18, 2.17, 2.16, 2.15, 2.14 (2 ×); CNI 14 var.

* * *

V najdbi prevladujejo oglejci s 185 denarji, kar znaša 88.51 % celotnega števila novcev. Benetke so zastopane z 24 groši, kar znaša številčno 11.48 %. Ker pa ima beneški groš težo dveh denarjev, se v absolutnem merilu zviša odstotek Benetk na 23 % celotne mase. Od vseh oglejcev odpade na

Oglej	142 novca	(68.8 %)
Trst	39 novcev	(18.66 %)
Gorico	3 novci	(1.43 %)
Kostanjevico	1 novce	(0.47 %)

Za datacijo pridejo kot najmlajši v poštev novci patriarha Ottobonusa (1302—1315). Ottobonus je zastopan s 35 novci, njegov prednik Peter Gerra, ki je vladikoval samo dobro leto (od 30. septembra 1299 do 10. februarja 1301) pa z 31 novci. Da je bila najdba zakopana po smrti Ottobonusa, bi moralo biti število njegovih novcev sorazmerno večje. Poleg tega je Ottobonus koval dva tipa novcev, enega z grbom brez orla in enega z grbom, ki ima tudi orla v zgornjem delu. Naša najdba prinaša izključno novce z orlom v grbu, iz česar sklepamo, da je bil novce z enostavnim grbom kovan, oziroma dan v obtok po zakupu najdbe. V tem smislu je tudi treba kronološko obrniti vrstni red obeh tipov v CNI. Dalje nas silijo k zgodnejši dataciji tudi beneški groši. Kot zadnji dož je zastopan Pietro Gradenigo (1289—1311) z relativno visokim številom novcev (17). Njegova naslednika Marino Zorzi (1311 do 1312) in Giovanni Soranzo (1312—1328), katerega prva tri leta vladanja tudi še padejo v življenjsko dobo patriarha Ottobonusa, nista več zastopana. Vsi navedeni razlogi nas silijo, da postavimo zakop novcev v drugo polovico prvega desetletja 14. stoletja z doljno mejo (terminus ante quem) leta 1310.

Najdba nam nudi še na več mestih oporišča za kronološka razmotrivanja, ki bi utegnila vrstni red emisij v CNI na enem ali drugem

mestu predrugačiti. Vendar se v vprašanja kronologije na tem mestu ne moremo spuščati, ker nam manjka večina literature, ki zadevna vprašanja obravnava, poleg tega bi pa pretresanje specialnih vprašanj v zvezi z najdbo že prekoračevalo okvir in namen našega poročila. Isto velja za metrološke probleme, ki jih utegne najdba sprožiti. V naslednji razpredelnici podajamo snov, ki utegne dobro služiti kasnejšim metrološkim razmotrivanjem. Upoštevane so samo večje skupine novcev. Teže posameznih novcev so navedene zgoraj pri opisu.

	Število novcev	Skupna teža	Povprečna teža
Oglej	142	147.98	1.04
Gregor di Montelongo . . .	30	30.46	1.015
Rajmund della Torre . . .	45	47.89	1.064
Peter Gerra	31	32.51	1.048
Ottobonus de Razzi	35	37.11	1.06
Trst	39	39.23	1.006
Arlongus	34	34.03	1.00
Benetke	24	51.08	2.128
Pietro Gradenigo	17	36.59	2.15

Najdba nam kot celota podaja jasno sliko obtoka denarja na Kranjskem v začetku 14. stoletja. Primerjava z najdbo v Lanišču,³ ki je bila zakopana kakih 25 let prej, nam pokaže povsem podobno strukturo obeh. V tej kot v oni prevladujejo oglejci, le s to razliko, da je bil v Lanišču najden en sam beneški groš, v Dolenji vasi pa 24, ob sicer skoraj enakem skupnem številu novcev. V 25 letih se je razmerje med oglejci in beneškimi groši močno spremenilo slednjim v prid, kar priča o znatnem porastu gospodarskega vpliva Benetk.

Kakor je najdba kot celota važna, vendar v ožje numizmatičnem smislu ne prinaša novosti razen velikega števila malih novih variant. Eno samo, pa tem pomembnejšo izjemo predstavlja dragoceni novček Přemysla Otakarja II. iz kovnice v Kostanjevici. Novček je bil doslej poznan le v enem, še neobjavljenem primerku, ki ga hrani dunajski Numizmatični kabinet, a mu najdišče ni znano. Tem dragocenejši je naš primerek, ker se pojavlja v sklopu domače, lokalne najdbe.

Kov Otakarjevega novca je oglejski, skladaste oblike, robovi so privihani. Odrezek zanj je bil rezan četverokotno in potem za silo zaokrožen, kar kaže na vkoreninjene tradicije kovanja po breškem kovu. Tudi sicer pogrešamo na njem tiste ličnosti, ki je značilna za sočasne oglejske novce. Zadnja stran je izdelana zelo površno, kot je bilo pri breškem kovu običajno. Ponovitev krajevnega imena v legendi LANDĖ nima pravega smisla. Nastala je zaradi nerazumevanja naziva DĖNAR, kakor bi se tudi morala legenda v drugem delu

³ Luschin-Ebengreuth A., Der Münzfund von Lanische, Numismatische Zeitschrift 3. Band, Jahrgang 1871, Wien.

glasiti. Pečat za novce je brez dvoma rezal pečatorezec iz ene ali druge kovnice, ki je še kovala po breškem kovu.

Otakarjev novce v podobi ni izviren in posnema denar patriarha Gregorja di Montelongo (1251—1269), CNI št. 29. Tudi svoje prve novce je Kostanjevica kovala po oglejskem vzorcu. Kostanjeviški novci vojvode Bernarda posnemajo denarje patriarha Volfgerja (1204—1218). Kovanje oglejcev pa ni trajalo dolgo. V sosednji Hrvatski, Slavoniji in Ogrski je bil namreč takrat močno priljubljen breški novce, zato je tudi Kostanjevica iz trgovskih ozirov začela kovati po breškem kovu. Z vpadom Mongolov na Ogrsko (1240/41) je eksport breških novcev na Ogrsko skoraj povsem prenehal. Nekoliko dlje se je breški novce obdržal v sosednji Hrvatski in Slavoniji. Kovanje breških novcev se kmalu ni več izplačalo, zato Kostanjevica okoli l. 1260 zopet povzame oglejski kov (Luschin, Friesacher Pfennige št. 165).⁴

Da je Kostanjevica kovala tudi za vlade Přemysla Otakarja II., potrjuje tudi znana stiška listina, ki jo hrani Osrednji državni arhiv v Ljubljani. Listina je datirana z 24. XI. 1270. V njej prepušča kralj Otakar kostanjeviškemu samostanu v dar desetino dohodkov gradu in mesta Kostanjevice, vključno kovnega dobička »in decimis, censibus officiis et monetis«. Listina je bila znana tudi Luschinu, zato je tem rajše dodelil znane brakteate iz najdbe v Starem gradu pri Kostanjevici kostanjeviški kovnici v dobo 1260—1276. Za tako dodelitev govori več razlogov, vendar trdnih dokazov za to nikakor še nimamo. Naš novce pa je bil zanesljivo kovan v Kostanjevici za Přemysla Otakarja II. in lepo izpolnjuje vrzel, ki je doslej obstajala v vrsti novcev kostanjeviške kovnice.

Vrh Trebnje

Spomladi l. 1932. je posestnik Auguštinčič Franc z Vrha Trebnjega našel pri kopanju v gozdu droben srebrnik. Iskal je dalje in nabral skupno 140 novcev. Novci so bili komaj 15 cm pod zemljo. Ležali so prosto raztreseni v zemlji, ki je bila na tistem mestu rahlejša kot drugod. Bili so torej zakopani, ne izgubljeni. Prvotno so morali počivati v mošnjičku, ki pa je kmalu preperel, tako da so ostali samo novci. Najdišče se nahaja v gozdu kakih dvesto metrov pod vasjo Vrh Trebnje nad Trebnjem. Šele l. 1948 je prinesel Auguštinčičev znanec najdbo v muzej in jo tam prodal. Med tem se je 33 novcev že izgubilo. Najditelj jih je razdal raznim znancem. Kakor sam pravi, so bili vsi manjkajoči novci večji, torej denarji, katerih je bilo prvotno potemtakem še enkrat toliko kot v preostalem delu najdbe.

V sledečem opisu so novci št. 1—32 denarji, vsi ostali pa piccoli.

⁴ Luschin-Ebengreuth A.: Friesacher Pfennige §§89—91, Numismatische Zeitschrift, N. F. 16. Band, Wien 1923. Egon Baumgartner: Die Blütezeit der Friesacher Pfennige, Numismatische Zeitschrift, 73. Band, Wien 1949. Josip Klemenč: Breški denarji na Hrvatskem, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, letnik 20., Ljubljana 1939.

GORIŠKI GROFJE

Albert II.

1271—1304

1. Av. ✥ ALBERTVS ✥ COMES
[22] v dvojnem bisernem krogu; v polju na levo vzpenjajoči se lev.
Rv. ✥ GORICIE ✥ DELVON≈ :
v dvojnem bisernem krogu; v polju roža s šestimi cvetnimi listi.
T 0.99; CNI 8.
2. Av. ✥ ALBERTVS ✥ COMES
kot prejšnji.
✥ GORICIE ✥ DELVON≈
kot zgoraj.
T 0.90; CNI 10 var.
- 3—4. Av. ✥ ALBERTVS ✥ COMES :
kot prejšnji; nad levom pika.
Rv. ✥ GORICIE ✥ DELVON≈ :
kot zgoraj.
T 1.05, 0.99; CNI 9 var.
5. Av. Vse kot prejšnji; brez pike.
Rv. ✥ GORICIE : DELVON≈E
kot zgoraj.
T 1.02; CNI 11 var.
- 6—7. Av. ✥ ALBERTVS ✥ COMES
kot prejšnji; pod levom pika.
Rv. ✥ GORICIE ✥ DELVON≈E
kot zgoraj.
T 1.02, 0.87; CNI 10 var.
- 8—16. Av. Vse kot prejšnji; brez pike.
Rv. Vse kot zgoraj.
T 1.04, 1.02, 1.00 (2 ×), 0.99, 0.97, 0.96, 0.93, 0.70;
CNI 10 var.

17—22. Av. ✱ ALBERTVS ✱ COMES :

kot prejšnji.

Rv. ✱ GORICIE ✱ DELVON≡E :

kot zgoraj.

T 1.04, 1.03, 0.99 (2 ×), 0.96, 0.95; CNI 11 var.
Tab. II, 19.

Albert III.

1304—1327

23. Av. ✱ ALBERTV' • COMES : GORICIE :

[1] v dvojnem bisernem krogu; v polju dvodelni grb
z gorškim levom in oglejskimi trakovi.

Rv. ✱ DE ✱ ✱ LV ✱ ✱ ON ✱ ✱ ZE ✱

v dvojnem bisernem krogu; v polju velik križ, ki
seka prvi krog in legendo, v prvem in četrtem kotu
križa lunin krajec, v drugem in tretjem šestero-
kraka zvezda.

T 0.88; CNI 4. Tab. II, 20.

OGLEJSKI PATRIARHI

Gregor di Montelongo

1251—1269

24. Av. • GRCGORI' • • ELECTV ∞

[1] znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju stoječi
lik prelata v dalmatiki in s čepico, z obema rokama
drži na prsih knjigo s petimi okrasnimi okovi.

Rv. ✱ CIVITA ∞ AQVILEGIA

v dvojnem bisernem krogu; v polju lilija, iznad
listov se na obeh straneh dviga stebelce s trilistnim
cvetom.

T 1.15; CNI 8 var. Tab. I, 2.

Rajmund della Torre

1273—1298

25. Av. (z desne) **RAIMV NDV'PA**
[1] znotraj bisernega kroga; v polju sedeči patriarh z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo.
- Rv. **AQV ILE GEN SIS**
znotraj bisernega kroga; polje in legendo deli križ, v prvi in drugi četrtini križa ključ, v tretji in četrti stolp z zobčastim nadzidkom.
T 1.01; CNI 1. (Tab. I, 6.)
- 26—27. Av. **RAIMV NDV'PA**
[2] kot prejšnji.
- Rv. ✠ **AQVILEGENSIS**
v dvojnem bisernem krogu; v polju dvoje pre-križanih, spodaj razcepljenih palic, ki se zgoraj končujeta v dvoje lilij.
T 1.12, 1.08; CNI 5. (Tab. I, 7.)
28. Av. **RAIMO NDV'PA**•
[1] kot prejšnji; knjiga je okovana s petimi okrasnimi okovi.
- Rv. • **AQVILE GENSIS**•
znotraj bisernega kroga; v polju stolp z zobčastim nadzidkom.
T 0.86; CNI 13 (Tab. I, 9.)

Peter Gerra

1299—1301

29. Av. ✠ **PETRVS • PATRA**
[1] znotraj bisernega kroga; v polju na prestolu sedeči patriarh v plašču in z mitro, v desnici drži križ, v levici knjigo, okrašeno z rozeto v sredi in štirimi okovi v oglah.
- Rv. ✠ ✠ **AQVILE ✠ GENSIS ✠**
znotraj bisernega kroga; v polju oriel z razprostrtimi krili, glavo obrača na levo, na prsih nosi grb v obliki ščita, nazobčan v pet delov.
T 0.99; CNI 1 var. (Tab. I, 10.)

TRŽASKI ŠKOFJE

Arlongus de' Visgoni

1260—1282

30. Av. ARLON GV∞•EP•

[1] znotraj dvojnega bisernega kroga; v polju sedeči škof z mitro, v desnici drži škofovsko palico, v dvignjeni levici odprto knjigo.

Rv. ✕ CIVITA∞TERGE∞TVM

v dvojnem bisernem krogu; v polju proti desni obrnjen golob z razpetimi krili, v kljunu drži oljno vejico.

T 1.00; CNI 9. (Tab. II, 15.)

31. Av. •AIRLON GVS•EP•

[1] kot prejšnji; knjiga je zaprta in okovana s petimi okrasnimi okovi.

Rv. ✕ CIVITA∞TERGE∞TVM

v dvojnem bisernem krogu; v polju cvet z osmimi listi.

T 1.03; CNI 18 var. Tab. II, 16.

32. Av. •ARLON GV∞•EP•

[1] kot prejšnji.

Rv. ✕ CIVITA∞TERGE∞TVM

v dvojnem bisernem krogu; v polju luna z navzgor obrnjenimi kraji, med kraji peterokraka zvezda.

T 0.94; CNI 21 var. (Tab. II, 17.)

BENETKE

Orio Malipiero

1178—1192

33—35. Av. ✕ AVRIO DVX

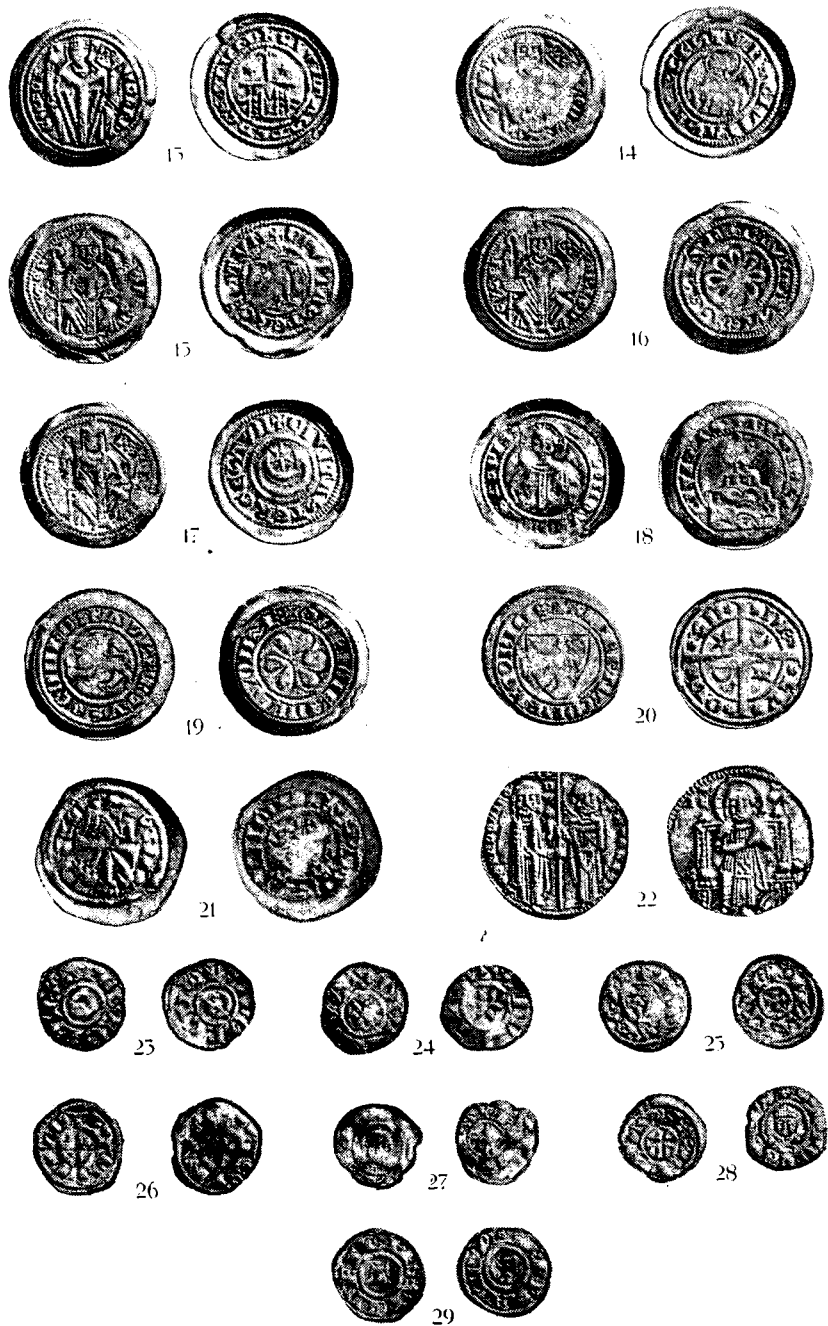
[3] v dvojnem gladkem krogu; v polju križ.

Rv. ✕ ∞MARCV∞

v dvojnem gladkem krogu; v polju križ.

T 0.24, 0.22, 0.13; CNI 47.

36. Av. ✕ LATEDVX
 [12] v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
 v sredi.
 Rv. ✕ ∞ MARCV ∞
 v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
 v sredi.
 T 0.25; CNI 25 var.
37. Av. ✕ • LA • TEDVX •
 kot prejšnji.
 Rv. ✕ ∞ MARCV ∞
 kot zgoraj.
 T 0.23; CNI 26 var.
38. Av. ✕ LA • TE • DVX
 kot prejšnji.
 Rv. ✕ • ∞ • MARCV ∞ •
 kot zgoraj.
 T 0.25; CNI 29.
- 39—44. Av. ✕ • LA • TE • DVX •
 kot prejšnji.
 Rv. Vse kot zgoraj.
 T 0.26, 0.24 (3 ×), 0.22, 0.20; CNI 32.
45. Av. ✕ • L • ATE • DVX •
 kot prejšnji.
 Rv. Vse kot zgoraj.
 T 0.23; CNI 32 var.
46. Av. ✕ • LA • TE • DVX •
 kot prejšnji.
 Rv. ✕ • ∞ MARCV ∞ •
 kot zgoraj.
 T 0.24; CNI 32 var.

47. Av. Vse kot prejšnji.

Rv. ✱ • ∞ • MARCV ∞ •

kot zgoraj.

T 0.30; CNI 33 var.

Iacopo Contarini

1275—1280

48. Av. ✱ IA9T • DVX •

[1]

v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
v sredi.

Rv. ✱ • ∞ • MARCV ∞ •

v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
v sredi.

T 0.25; CNI 17 var.

Giovanni Dandolo

1280—1289

49—54. Av. ✱ • IO • DA • DVX •

[14]

v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
v sredi.

Rv. ✱ • ∞ • MARCV ∞ •

v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
v sredi.

T 0.37, 0.27, 0.24, 0.23, 0.22, 0.18; CNI 41.

55—56. Av. ✱ • IO • DA • DVX •

kot prejšnji.

Rv. ✱ • ∞ • MARCV ∞ •

kot zgoraj.

T 0.26, 0.24; CNI 42.

57—62. Av. ✱ • IO • DA • DVX •

kot prejšnji.

Rv. ✱ • ∞ • MARCV ∞ •

kot zgoraj.

T 0.33, 0.27, 0.26, 0.22 (2 ×), 0.17; CNI 44.

Pietro Gradenigo

1289—1311

63. Av. ✱ • P E • G R A • D V X •
 [16] v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
 v sredi.
 Rv. ✱ • ∞ • M A R C V ∞ •
 v dvojnem gladkem krogu; v polju križ s piko
 v sredi.
 T 0.29; CNI 23.
- 64—71. Av. ✱ • P E • G R A • D V † •
 kot prejšnji.
 Rv. ✱ • ∞ • M A R C V ∞ •
 kot zgoraj.
 T 0.34, 0.28, 0.27, 0.26, 0.25, 0.23, 0.20 (2 ×); CNI 26.
- 72—78. Av. ✱ • P E • G R A • D V † •
 kot prejšnji.
 Rv. ✱ • ∞ • M A R C V ∞ •
 kot zgoraj.
 T 0.32, 0.30, 0.29 (2 ×), 0.28, 0.27, 0.25; CNI 27.
 Tab. II, 23.
- 79—83. Beneški piccoli, zaradi slabe ohranjenosti поближе ne-
 [5] določljivi.
 T 0.31, 0.28, 0.25, 0.24, 0.15.

PADOVA

R e p u b l i k a

1271—1328

84. Av. ✱ C I V I T A • S •
 [9] v dvojnem bisernem krogu; v polju šesterokraka
 zvezda.
 Rv. ✱ • D E P A D V A •
 v dvojnem bisernem krogu; v polju šesterokraka
 zvezda.
 T 0.16; CNI 1 var.

85—90. Av. ✕ •CIVITAS•

kot prejšnji.

Rv. ✕ •DE PADVA

kot zgoraj.

T 0.24 (2 ×), 0.20, 0.18, 0.17, 0.14; CNI 3.

91. Av. ✕ •CIVITAS•

kot prejšnji.

Rv. ✕ •DE PADVA

kot zgoraj.

T 0.24; CNI 3 var. Tab. II, 24.

92. Av. ✕ √CIVITAS√

kot prejšnji.

Rv. ✕ √DE PADVA√

kot zgoraj.

T 0.25; CNI 4.

MANTOVA

Anonimni škofje

1150—1256

93—94. Av. ✕ •EPISCOP'•

[9]

v dvojnem bisernem krogu; v polju I nad V in pika
v sredi.

Rv. ✕ •MANTVE•

v dvojnem bisernem krogu; v srednjem križ.

T 0.29, 0.17; CNI 11 var.

95—100. Av. ✕ •EPISCOP'•

kot prejšnji; na levi klin.

Rv. ✕ MANTVE

kot zgoraj.

T 0.23, 0.22, 0.20, 0.18 (2 ×), 0.15; CNI 12 var.

101. Av. ✠ • EPISCOP' •
kot prejšnji; na obeh straneh klin.

Rv. ✠ • MANTVE
kot zgoraj.
T 0.22; CNI 14 var. Tab. II, 25.

VERONA

Friderik II.

1218—1250

102—103. Av. F † IO I † IO

[2] znotraj črtkanega kroga; v polju križ, ki seka
legendo, na levem kraju križa konica, znotraj
legende gladek krog.

Rv. [VE] RO N A

znotraj črtkanega kroga; v polju križ, ki seka
legendo, znotraj legende gladek krog.
T 0.31, 0.20; CNI 5. Tab. II, 26.

BRESCIA

Občina

1254?—1337?

104. Av. ✠PATOR

[1] v dvojnem bisernem krogu; v polju poldoprse
svetnika.

Rv. ✠ BRI † ∞ IA

v dvojnem bisernem krogu; v polju križ.
T 0.16; CNI 40 var. Tab. II, 27.

105. Rv. ✠ † BRISIA †

[1] v dvojnem bisernem krogu; v polju križ.

Rv. ✠ S • APOLONIVS

v dvojnem bisernem krogu; v polju doprsje z mitro.
T 0.32; CNI 44. Tab. II, 28.

TRIDENTSKI ŠKOFJE

1235—1255

106. Rv. EPS • TRIDEN :

[2] v dvojnem črtkanem krogu; v polju srednjega T.

Rv. ✕ IMPATOR

v dvojnem črtkanem krogu; v polju srednjega križ.
T 0.30; CNI 18. Tab. II, 29.

107. Av. EPS • TRIDEN •

v dvojnem črtkanem krogu; v polju srednjega †.

Rv. IMPATOR •

kot zgoraj.

T 0.27; CNI 20 var.

* * *

Tudi v najdbi z Vrh Trebnjega prevladujejo oglejci z 32 denarji, čeprav je piccolijev več kot še enkrat toliko, 75 po številu. Ker je pa veljalo 12 piccolijev en denar, predstavljajo vsi piccoli skupaj vrednost šestih denarjev.⁵ Nekdanji lastnik denarja očitno ni bil ravno imovit, ker se mu je zdelo važno skriti tudi malovredni drobiž.

Delež goriških denarjev je v tej najdbi povsem drug kot v najdbi iz Dolenje vasi. Dočim odpadejo tam od 184 oglejcev samo trije na Gorico, goriški novci v naši najdbi absolutno prevladujejo s 23 denarji od skupnih 32. Na Oglej odpade samo šest, na Trst pa trije denarji. Bolj kot za Kranjsko je verjetno to razmerje za ožje goriško področje, zato domnevamo, da so novci naše najdbe prišli z malo kupčijo naravnost z Goriškega in bili takoj zakopani.

Kakor pri prejšnji najdbi, podajamo tudi tu razpredelnico tež in njih povprečij, ki utegne prispevati svoj delež k reševanju metroloških vprašanj.

	Število novcev	Skupna teža	Povprečna teža
Gorica	23	22.39	0.937
Oglej	6	6.21	1.035
Benetke	51	12.80	0.25
Lorenzo Tiepolo	12	2.70	0.225
Giovanni Dandolo	14	3.49	0.249
Pietro Gradenigo	16	4.32	0.27
Padova	9	1.83	0.203
Mantova	9	1.84	0.204

⁵ C. D'O. Fontana: Illustrazione d'una Serie di monete dei Vescovi di Trieste, Trieste 1832, str. 37.

Vprašanje datiranja najdbe nas postavlja pred težavne probleme. Vzrok temu je med drugim tudi maloštevilnost najdbe in pa heterogenost materiala, ki ga prinaša. Kot so bili v prejšnji najdbi iz Dolenje vasi vodilni novci oglejski denarji, ki so nam najdbo tudi datirali, moramo tudi pri naši najdbi iskati osnovne opore za datacijo pri vodilnih novcih, tu goriških denarjih.

Od vseh goriških denarjev, po številu 23, jih pripada 22 Albertu II. (1271—1304). Preostane še en goriški denar (št. opisa 23), ki ga CNI dodeljuje na osnovi Schweitzerjeve razprave⁶ grofu Albertu IV. (1338 do 1374). Če bi novce pripadal Albertu IV., bi morali najdbo datirati po l. 1340. Kako pa pri tem razložiti popoln izostanek novcev Henrika II. (1304—1323)?

Oglejski novci nam ne nudijo nikake opore za kasnejšo datacijo. Kot najmlajši v najdbi je patriarh Peter Gerra (1299—1301) zastopan z enim samim novcem. Novci njegovih naslednikov nikakor niso redki, zato bi v primeru datacije po l. 1340 upravičeno pričakovali enega ali drugega predstavnika kasnejših patriarhov.

V najdbi so številčno močno zastopane tudi Benetke s 43 piccoliji. Najmlajši beneški novci so novci Pietra Gradeniga (1289—1311). Njegov prednik, dož Giovanni Dandolo (1280—1289), je zastopan s 14 novci, dočim ima Pietro Gradenigo, ki je vladal polnih 22 let (1289—1311), samo dva novca, več. To bi govorilo v prilog postavitve zakopa novcev še v čas njegove vlade, v prvo desetletje 14. stoletja. Za ta čas govori povsem skladno ves ostali material najdbe, izvemši naš goriški denar št. 23. — v primeru, da ga dodelimo Albertu IV.

Novce sam je sicer dobro ohranjen, vendar že toliko obrabljen, da upravičeno sklepamo, da je moral krožiti že nekaj let. Najdbo bi morali datirati potem v čas po l. 1340. Ob taki dataciji pa nastane presenetljiva vrzel skoraj 40 let med najmlajšim novcem in vsemi ostalimi. Izpolniti bi jo mogli le z močno prisiljeno hipotezo. Denar naj bi počival skrbno čuvan v hranilniku od l. 1305 nedotaknjen blizu štirideset let, nakar naj bi nezaupni lastnik primaknil malemu zakladu še en novčič (naš novce št. 23) in ga izročil zemlji v čuvanje. Taka razlaga pa bi bila povsem skonstruirana in zato neverjetna.

Mnogo naravneje je, da se odločimo za dodelitev novca grofu Albertu III. (1304—1327). Alberta III. zgodovina malo omenja. Živel je sicer politiki bolj odmaknjeno življenje kakor njegov brat Henrik II. (1304—1323), vendar sta formalno vladala skupno kot goriška grofa. Zato nikakor ni izključeno, da bi Albert III. ne koval. Nasprotno, celo verjetno je, da je koval prav takoj po l. 1304, še preden je dokončno stopil v ospredje njegov politično aktivnejši brat. Temu naziranju v prilog govori tudi naša najdba, katere zakop postavljamo zato v drugo polovico prvega desetletja 14. stoletja z dolnjo mejo v l. 1310.

⁶ F. Schweitzer: *Abrégé de l'histoire des comtes de Gorice et Série de leurs monnaies*, Trieste 1851.

Pri obeh najdbah nas je poizkus datiranja na osnovi numizmatičnega materiala samega vedel v sredino prvega desetletja 14. stoletja. Kot skrajno dolnjo mejo smo postavili l. 1310. Popolna skladnost datacije obeh najdb nam naravnost vsiljuje domnevo, da je do zakopa obeh najdb vedel isti zunanji vzrok. Zgodovina nam to domnevo s svoje strani podpre. Ko je namreč l. 1306 brez potomstva umrl češki kralj Vaclav III., se je za njegovo nasledstvo vnel boj med nemškim kraljem, Habsburžanom Albrehtom in koroškim vojvodo Henrikom, grofom goriško-tirolskim. Vojna za češko krono se je odigrala pretežno na slovenski zemlji in je bila končana v prvi fazi l. 1308 z mirom v Znojmu, v katerem je bil Henrik priznan za češkega kralja.⁷

Z vso verjetnostjo sklepamo, da sta bili naši najdbi zakopani v neposredni zvezi s temi dogodki in zato določeneje datiramo zakop obeh najdb v leta 1306—1308.

TWO FINDS OF MIDDLE AGES COINS⁸

Resumé

Of late years seven finds have been secured by the Numismatic cabinet of the National Museum; thereof we publish here two finds of Middle Ages coins. The first is from Dolenja vas near Ribnica in Lower Carniola and consists of 24 Venetian grossi and 185 Aquileian coins (Agleiers). Of the latter pieces 142 fall to Aquileia, 39 to Trieste, 3 to Gorica and 1 to Kostanjevica. The starting-point for dating is given by the coins of Pietro Grade-nigo (1289—1311) and, above all, the coins of the patriarch Ottobonus (1302—1315). Of two types coined by Ottobonus our find only comprises the coins with the armorial eagle. Hence it follows that this coin type represents the first emission and that the second type with coat-of-arms without eagle was coined after our find had been hid in the ground, and, therefore, we date the find from the second half of the first decennium of the 14th century. Our dating is made more certain by the numerical proportion (35 : 31) of coins of Ottobonus to the coins of his predecessor Pietro Gerra who reigned but a good year.

The composition of our find is similar to the find of Lanišče,⁹ which had been hid in the ground some 25 years before. »Agleiers« are prevailing in both finds, but their proportion to Venetian grossi had been, in a quarter of a century, conspicuously shifted to the advantage of Venice (Lanišče 1 grosso, Ribnica 24 grossi).

An extraordinary constituent of this found is a coin of Přemysl Otakar II from the mint of Kostanjevica (description No. 185). Up to the present the

⁷ Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1933, st. 163 sl.

⁸ In the description the coins are quoted according to CNI. Figures in square brackets give the total of coins of one type. The figure in brackets means that the image does not represent the described variant as usual, but only the type of the coin. Metrological tables show in the first column the number, in the second the total weight and in the third the average weight of coins.

coin has only been known in one specimen held in the custody of the Numismatic cabinet of Vienna. It has not been published yet. The coin of Otokar imitates the minting of Aquileia and is dish-shaped. The cut is more quadrangular than round. It was stamped very superficially, especially on the reverse, that reminds of minting traditions of »Friesacher Schlag«. As well as the first coins of Kostanjevica, the Otokar coin, too, imitates the contemporaneous coin of the patriarch Gregorius di Montelongo. The coin of Otokar proves that Kostanjevica was minting in the years 1270—1276 too.

The find from Vrh Trebnje near Trebnje in Lower Carniola comprises in addition to 75 piccoli of North Italian cities 32 Agleiers of which 23 fall to Gorica, 6 to Aquileia and 3 to Trieste. Thence we may conclude that these coins had been brought to this place from the territory of Gorica, shortly before they were hid in the ground. Dating of this find also leads to the second half of the first decennium of the XIVth century. This dating is acknowledged by the Gorician coins of Albert II (1271—1304) and, especially, by the coins of P. Gradenigo (1289—1311). There is every appearance of this dating in the numerical proportion between the coins of P. Gradenigo and those of his predecessor Giovanni Dandolo (1280—1289), it is 16 : 14. Only the coin No. 23 would be apparently embarrassing if, according to CNI, assigned to Albert IV (1338—1374). But as the whole remaining material is in conformity, this coin must evidently be assigned to Albert III (1304—1327). Albert III formally reigned together with his brother Henry II and probably minted his own coins immediately after 1304 before his politically more active brother came to the front.

On the grounds of numismatic material we date both finds from the same time. Thence we conclude that the coins had been hid for the same reason, i. e. the contests for the Bohemian Crown between Albrecht of Habsburg and the duke of Carinthia Henry after the death of Vaclav III (1306). The combats prevailingly took place in the Slovene country and were terminated in the first phase by the peace of Znojmo (1308). Most probably both finds had been hid in the ground in connection with those events and so we may, with adequate correctness, date them from the years 1306—1308.

GOSPODARSKA IN SOCIALNA STRUKTURA GORNJEGRAJSKE POSESTI PO URBARJU LETA 1426

Prvi urbarji za posest benediktinskega samostana v Gornjem gradu, ki jih poznamo, so nastali v začetku 15. stoletja. Najstarejši od njih je odlomek splošnega urbarja, verjetno iz leta 1420, kjer je bila popisana posest od urada Ljubno dalje. V celoti se je ohranil urbar leta 1421. Temu urbarju je po I. Orožnu in A. Mellu, z izjemo nekaterih imen podložnikov, povsem enak urbar leta 1426.¹ Ta urbar se je pozneje izpopolnjeval do leta 1441.² Iz poznejše dobe imamo nato še vrsto urbarjev gornjegrajskega zemljiškega gospostva.³ Rokopisi vseh teh urbarjev, ki so po obliki poimenski urbarji, se hranijo v Deželnem arhivu v Gradcu.

Doslej je bil objavljen samo urbar leta 1426, ki pa je bil kot vir v literaturi še malo izkoriščen.⁴ A. Stegenšek, ki ga je v naši literaturi prvi uporabljal, je iz njega črpal predvsem podatke za zgodovino naselitve, za razvoj prebivalstva in za zgodovino cerkva oziroma za cerkveno zgodovino gornjegrajskega ozemlja.⁵ Izvor hišnih in rodbinskih imen, oziroma njihovo zvezo z ledinskimi imeni, je za okolico Solčave in Luč na podlagi urbarja prikazal Fr. Mišič.⁶ Za nekatere kon-

¹ I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant II. Das Benediktiner-Stift Oberburg, Maribor 1876*, str. 215; A. Mell, *Die mittelalterlichen Urbare und urbarialen Aufzeichnungen in Steiermark als Quellen steierischer Wirtschaftsgeschichte. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 25 (1893), str. 34; M. Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo I. Urbarji salzburške nadškofije*, Ljubljana 1939, str. XV.

² To dokazujejo naknadni vpisi, ki segajo do tega leta. Prim. A. Stegenšek, *O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja*. ČZN 7 (1910), str. 24.

³ Prim. Verzeichniss den aus dem Archive des ehemaligen Stiftes Oberburg an das steiermärkischen Landesarchive abgetretenen Handschriften. ŠKALj. Tu se navajajo urbarji za leta 1472, 1476, 1498/9, 1500, 1550, 1602 in 1615. Vsekakor pa so bili še urbarji iz kasnejše dobe. Tako se je v ŠKALj ohranil urbar urada Poreber za leto 1668.

⁴ I. Orožen, o. c., str. 222—322. Točnost objavljenega teksta z originalom je na mojo prošnjo preveril tov. rav. Janez Kramar, za kar se mu tudi na tem mestu najtopleje zahvaljujem.

⁵ A. Stegenšek, *Cerkveni spomeniki lavantinske škofije I. Dekanija gornjegrajska, Maribor 1905*, str. 1 sl.; isti, *O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja*, str. 1 sl.

⁶ Fr. Mišič, *O ledinskih in hišnih imenih okoli Solčave*. ČZN 33 (1938), str. 191—201; isti, *Ledinska in hišna imena okoli Luč*. ČZN 35 (1940), str. 40—49.

kretne podatke v zvezi z obravnavo trga Ljubno, je uporabljal urbar tudi Fr. Baš.⁷ Ni pa še nihče črpal urbar za prikaz takratnega gospodarskega in socialnega stanja gornjegrajskega ozemlja, za kar nam ta vrsta virov po svojem značaju nudi največ podatkov. To naj bi bila naloga te razprave.

Teritorialni in kolonizacijski razvoj gornjegrajske posesti; uprava. — Jedro zemljiške posesti gornjegrajskega samostana, gornjegrajsko ozemlje,⁸ je staro naselitveno področje; obljudeno je bilo že v najstarejši dobi človeštva. Tudi v poznejših dobah prazgodovine in pa v rimskih časih je bila pokrajina naseljena, o čemer pričajo arheološki ostanki.⁹

Slovenci so se v te predele naselili verjetno že takoj ali pa kmalu potem, ko so izpričani v okolišu nekdanje rimske škofije v Celeji (okoli leta 580). Iz Celjske kotline je šel nato močnejši kolonizacijski tok v zgornjo Savinjsko dolino, ki je naselil ne le ravnino ob Savinji, ampak tudi obrobje hribov ter ustvaril v prostoru »Rečica—Ljubno večje, okoli Luč in Solčave pa že primeroma zgodaj dvoje manjših naselbinskih središč«. Slabši tok je sledil Dreti, kjer je bilo okoli Gornjega grada in Nove Štifte staro naselbinsko jedro.¹⁰

Več kakor pol tisočletja po prihodu Slovencev nam pisani viri nato nič ne govore o teh krajih. V toku tega časa — prehoda iz rodovno-plemenske skupnosti v fevdalizem — se je toč razvilo veliko zemljiško gospodstvo s središčem v Gornjem gradu, ki sta ga takratni njegov lastnik, plemič Dye bald de Chagere, in njegova žena Truta leta 1140 z vsemi ministeriali in podložniki podarila oglejski cerkvi z željo, da dobi večji del tega posestva tedaj ustanovljeni benediktinski samostan v Gornjem gradu.¹¹ Chagerjevo posestvo je bilo zelo veliko in nerazkosano.¹²

Seveda je bilo gornjegrajsko posestvo tedaj še redko poseljeno: na samostanski zemlji je bilo vsega kakih 500 podložnikov, skupaj z ženami in otroki; na posestvih, ki so ostala oglejski cerkvi, pa je bilo brez ministerialov morda okoli 100 podložnikov vseh skupaj.¹³ Prvotno

⁷ Fr. Baš, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. ČZN 33 (1938), str. 1 sl., 65 sl., 129 sl.

⁸ Pod tem razumem področje zgornje Savinjske in Zadrecške doline, kakor ga je označil Fr. Baš, o. c., str. 2, op. 4.

⁹ Prim. za paleolit razprave S. Brodarja o Potočki zijalki in F. L. Zottz, Altsteinzeitkunde des Südostalpenländer, Archiv f. G. u. T. XXIX (1944), Weimar, str. 1 sl. Za poznejša obdobja in rimsko dobo A. Muchar, Geschichte des Herzogthums Steiermark I, Graz 1844, str. 205 sl.; F. Pichler, Text zur archäologischen Karte von Steiermark, Graz 1888, str. 11, 20, 28, 30 itd.; A. Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 26; W. Schmid, Südsteiermark im Altertum v F. Hausmann, Südsteiermark, ein Gedenkbuch, Graz 1925, str. 1 sl.; Poročilo Muzejskega društva v Mariboru, ČZN 26 (1931), str. 143.

¹⁰ M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1933, str. 29, 39 sl.

¹¹ I. Orožen, o. c., str. 4—5; Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV (1911), str. 94—5.

¹² A. Stegenšek, o. c., str. 6.

¹³ I. Orožen, o. c., str. 4; Fr. Kos, o. c., str. 94; A. Stegenšek, o. c., str. 22.

kolonizacijsko področje je bilo potemtakem sorazmerno majhno. Na splošno lahko rečemo, da je bila poseljena stara kulturna zemlja, predvsem v ravninskem svetu in na obronkih hribov. Pozneje pa je šla kolonizacija v višji, gorati svet in je mlajše kolonizacijsko področje obsegalo predvsem ozemlje v uradih Tirovsek, Luče, Ljubenska gora in Solčava. Ni naš namen podrobno prikazati razvoj te kolonizacije, ki se je vršila pod vodstvom samostancev na škodo oglejskega gozda. Dovolj je, če poudarimo, da je bila zelo obsežna in da se je do časa našega urbarja v glavnem že izvršila ter se pozneje površina na novo pridobljene zemlje pa tudi število celih kmetij ni bistveno povečala. Obsežnost te, v pretežni meri notranje kolonizacije, nazorno prikaže primerjava števila kmetij ob času ustanovitve samostana in številom, kakor ga izkazuje urbar leta 1426 na prvotnem ozemlju gornjegrajske gosposčine. Tedaj je bilo na tem prostoru 745 kmetij, dočim jih moremo za sredo 12. stoletja računati na okoli 150.¹⁴ Zajela je skoraj vso razpoložljivo zemljo in je pozneje nastalo le sorazmerno malo novih kmetij;¹⁵ oblika naselij pa je bila samotna kmetija oziroma v manjši meri zaselek ali raztresena vas, kar je ob geografski oblikovitosti gornjegrajskega ozemlja razumljivo.

To področje se v virih že od srede 13. stoletja dalje označuje kot posebno okrožje oziroma pokrajina (*districtus, provincia*)¹⁶ in je v njem imel vso sodno oblast samostan.¹⁷

Poleg tega jedra svojega zemljiškega gospostva si je samostan pridobil še zelo veliko posest na ozemlju nekdanje Štajerske in tudi Kranjske v bližini Gornjegrajskega ter manjšo v Furlaniji.¹⁸ Po letu 1426 pa se posest gornjegrajskega samostana ni več bistveno povečala, ker je njegovo zemljiško gospostvo pripadlo novoustanovljeni ljubljanski škofiji (1461), samostan sam pa je bil leta 1473 ukinjen.¹⁹ Leta 1788 je prišlo posestvo v državno upravo po zamenjavi Stične za združeno gosposčino Gornji grad, Rudnek in Vrbovec, kjer je bilo do leta 1811.²⁰

Gornjegrajsko zemljiško gospostvo je bilo v času našega urbarja, podobno kakor vsa druga plemiška in cerkvena posestva, razdeljeno

¹⁴ Tako obsežna kolonizacija ni nič izjemnega. Na ozemlju frajzinškega škofa v Selški in Poljanski dolini je v času od 1160 do 1291 naraslo število kmetij po istem vrstnem redu, kakor sledi: 77 : 293 oziroma 77 : 517%. Glej P. Blažnik, *Kolonizacija Selške doline*, Ljubljana 1928, str. 16 in *Kolonizacija Poljanske doline*, GMS 19 (1938), str. 21. Kolonizacijski razvoj na gornjegrajskem področju lepo prikazuje tudi nastajanje cerkva in njihovi patroni. Glej A. Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, str. 173.

¹⁵ Prim. za okolico Luč Fr. Mišič, *Ledinska imena*, str. 40 sl.

¹⁶ A. Stegenšek, *O najstarejši zgodovini*, str. 5 sl.

¹⁷ I. Orožen, o. c., str. 56 sl., 310.

¹⁸ Na tej, pozneje pridobljeni posesti, je nastalo sedem uradov, od katerih je pet imelo kmetije predvsem v kamniškem, braslovškem in šoštanjskem okolišu ter na Kozjanskem, ostala dva pa sta bila eden na Tolminskem in drugi v Furlanski nižini blizu Vidma.

¹⁹ I. Orožen, str. 197 sl.; J. Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, str. 41 sl.

²⁰ Fr. Baš, o. c., str. 1.

na urade, 13 po številu: Tirovsek, Posavinje, Zadretje, Ljubenska gora, Luče, Solčava, Braslovče, Volog, Lemberg, Šentilj, Poreber, Kojca na Tolminskem in Arteca v Furlaniji. Na čelu vsakega urada je bil oficial — oskrbnik, ki je poleg gospodarskih funkcij opravljal še sodne, seveda le za »causae minores«.²¹ Za svoje delo so oficiali imeli določene pravice: dobivali so zemljo v najem, prejeli dohodke od urbarialnih dohodkov²² ter določene dajatve od kmetov.²³ Za zemljo, ki so jo imeli v najemu, so morali plačevati odškodnino v denarju ali naturalijah.²⁴ Nižji uradnik na gornjegrajskem posestvu je bil preco — birič, ki je imel gospodarske in sodne funkcije.²⁵ V vaseh pa so bili gospodarsko-upravni organi gornjegrajskega samostana župani, ki jih naš urbar na celem zemljiškem gospostvu izkazuje samo 17; za svoje delo so dobivali plačilo v obliki tako imenovanih »župnic«.²⁶ Za pobiranje desetine so skrbeli posebni uradniki — decimatores, ki se omenjajo v vseh uradih razen v Solčavi, Lembergu, Porebri in v obeh furlanskih. V nekaterih uradih so pobirali poleg desetine tudi primščino ali pa so od nje dobivali dohodke.²⁷ Kako so bili decimatorji plačani za svoje delo, urbar ne daje nobenih podatkov.

Pozneje, ko je bila lastnik gornjegrajskega zemljiškega gospostva ljubljanska škofija, se je upravna razdelitev nekoliko spremenila. Leta 1668 ni bilo več uradov Kojca in Arteca. Kojca je bila priključena uradu Poreber, urad Arteca pa se ne omenja, verjetno zato, ker ni bil več v sklopu gornjegrajskega gospostva.²⁸ V začetku 19. stoletja pa je obsegalo gospostvo samo devet uradov. Od starih uradov, ki so imeli v glavnem isti obseg, kakor v srednjem veku, jih je ostalo samo osem: Tirovsek, Posavinje, Zadretje, Ljubno (prej Ljubenska gora), Luče, Solčava, Braslovče in Šentilj. Ostalih uradov ni več; posest se je torej precej zmanjšala. Na novo se javlja sedaj urad v Gornjem gradu, kamor je spadal trg Gornji grad, Zakot in Rore (skupina kmetij severno oziroma severovzhodno od Gornjega grada).²⁹

²¹ I. Orožen, o. c., str. 310.

²² Ibidem, str. 296.

²³ N. pr. dajatev v denarju v Posavinju in Vologu (Ambtmans Recht) in tlako pri oranju po dva dni jeseni in spomladi na celim gospostvu. Ta plužna tlaka se je imenovala »aratrum«. Glej I. Orožen, str. 250, 296, 310. O plužni tlaki oficialom na salzburških posestvih prim. M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, str. 60 sl.

²⁴ I. Orožen, o. c., str. 287, 291, 292, 295, 301, 304.

²⁵ Ibidem, str. 310.

²⁶ N. pr. župan v Vologu je imel tri njive, od katerih je plačeval dajatev v denarju (str. 294), župan Tomaž v uradu Šentilj je dajal od njive dajatev v vinu (str. 300), župan v uradu Lemberg pa je imel mlin in je zanj plačeval denarno dajatev.

²⁷ I. Orožen, str. 223, 249, 264, 274, 282, 292, 296.

²⁸ ŠkAlj., urbar za urad Poreber leta 1668.

²⁹ ŠkAlj., Historische Gutsbeschreibung der Kais. Königl. Religions Fonds Herrschaft Oberburg im Jahre 1802 (o tem opisu glej Fr. Baš, o. c., str. 1 sl.); C. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark III, Gratz 1822, str. 46 sl.

Gospodarstvo in kmetov položaj. Samostan najbrž že od svojega začetka ni imel pridvornega gospodarstva, temveč je zemljo oddajal kmetom v zakup pod določenimi pogoji. To je imelo za podložnike ugodne posledice glede na obliko zakupov. Pravno moremo na ozemlju gornjegrajskega gospostva razlikovati dvoje vrst zakupov: časovno omejeni in dedni zakup.³⁰ Položaj podložnika, ki je imel kmetijo v časovno omejenem zakupu, je bil mnogo slabši od položaja onega z dednim zakupom.

Primeri časovno omejenih zakupov so bili na gornjegrajski posesti razmeroma maloštevilni. Od skupnega števila 981 v urbarju navedenih kmetij je imelo tako obliko zakupa okoli 11 % podložnikov. Skoraj vsi podložniki z začasnim zakupom se v urbarju imenujejo »coloni conuentualium«. Bili so nastanjeni na novinah, s krčenjem gozda pridobljenih kmetijah, in so plačevali dajatve predvsem v denarju. Običajno so bile dajatve v denarju zelo visoke in tak podložnik ni plačeval nič drugega. Malo je bilo takih, ki so dajali poleg censusa v denarju še male dajatve, zelo redki pa so bili oni, ki so odraštovali v naturalijah.³¹ Ta oblika zakupa je veljala vsaj za dobo obeh zakoncev.³² Oblike »svoobodnega« zakupa (Freistift) v urbarju nisem zasledil.

Ogromno večino kmetij na gornjegrajskem zemljiškem gospostvu (okoli 89 %) so imeli podložniki v dednem zakupu. Obe obliki dednega zakupa, po kupnem in po grajskem pravu, sta bili močno razširjeni, čeprav je bil bolj pogost zakup po kupnem pravu.³³ Kupnina je bila zelo visoka in je znašala blizu cele vrednosti kmetije,³⁴ primščina pa je bila sorazmerno majhna.³⁵ Podložniki s to obliko zakupa so morali dajati vse dajatve (velike in male) ter služnosti. V veliki meri so bile dajatve še naturalne, čeprav so bile deloma že spremenjene v denarne. Podložniki s tem zakupom so morali deloma še delati tlako^{35a} ali pa so dajali denarno odškodnino zanjo.³⁶ Posestnik take kmetije je le-to lahko prodal, vendar je moral dobiti za to dovoljenje zemljiškega gosпода in mu od izkupička dati kupni novец. Podložniki, ki so imeli zakup po grajskem pravu, so plačevali samo manjšo dajatev v denarju

³⁰ Prim. W. Fresacher, Das Kaufrecht bei der Herrschaft Bayerhofen im 17. Jahrhundert. Archiv f. v. G. u. T. 24/5 (1936), str. 119 sl.; isti, Das Bauertum in Kleinkirchheim und St. Oswald in vergangenen Zeiten, Carinthia I 129 (1939), str. 57 sl.; J. Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja. ZZR 13 (1936/7), str. 135 sl.

³¹ I. Orožen, o. c., str. 233, 238—240.

³² Glej opazko pri kolonih v uradu Poreber, kjer sedi na hubi vdova.

³³ V urbarju se navaja nekaj primerov takega zakupa, ki so si ga podložniki pridobili v letu nastanka urbarja, tako str. 237, 283, 322.

³⁴ I. Orožen, o. c., str. 282: Podložnik Janes wraby je dobil kmetijo po kupnem pravu za 31 mark in 100 denarjev. Cene kmetijam pa so se tedaj sukale okoli 34—50 mark; glej o. c., str. 155, 157, 168.

³⁵ Če je naše mišljenje, da so pobirali primščino decimatorji, pravilno, potem je bila višina primščine pol marke oziroma marko ali prašiča, kar znese povprečno 1½ do 3 odstotke vrednosti kmetije.

^{35a} I. Orožen, o. c., str. 310.

³⁶ I. Orožen, o. c., str. 230, 236, 240, 243.

in male dajatve, niso pa imeli nikakih drugih služnosti. Primeri takih zakupov so bili, tako sodimo, predvsem v uradih Ljubenska gora, Luče in Solčava.³⁷ Pri zakupu po grajskem pravu je podložnik imel pravico do prodaje kmetije proti neznatni pristojbini. Primere prodaje urbar večkrat nakazuje, vendar se iz samega teksta ne more presoditi, ali gre za posestnika z grajskim ali posestnika s kupnim pravom.³⁸

Točnejšo sliko o agrarnih odnosih tega časa, kakor tudi nadaljnjega razvoja bi dobili, če bi primerjali urbarje poznejših dob, toda ti nam sedaj niso dostopni. V začetku 19. stoletja pa so bila že vsa kmečka posestva z redkimi izjemami lastninska.³⁹

Gospodarska enota, ki jo je imel podložnik, je bila kmetija in se v urbarju navaja kot huba ali mansus, vendar so se v času urbarja prej cele kmetije že začele deliti. Ko je namreč bila v glavnem poseljena že vsa zemlja, ki je tudi na področju gozda nudila možnost naselitve, in se je prebivalstvo pomnožilo, je začelo primanjkovati zemlje. Zato je sledila drobitev celih kmetij na polovične, tretjinske in celo četrtsinske. Naš urbar navaja 32 polovičnih kmetij, zelo redke pa so bile manjše kmetije.⁴⁰ Da je bil proces delitve kmetij šele na začetni stopnji, nam dokazuje dejstvo, da se na gornjegrajskem zemljiškem gospostvu javljajo sorazmerno številni primeri obdelovanja v »tovarišiji«, t. j. da sta imela po dva podložnika kmetijo v obdelovanju ter od nje odraštovala dajatve ali še skupaj ali pa že vsak od svojega dela.⁴¹ V »tovarišiji« so obdelovali po urbarju povsem tuji ljudje, pa tudi najožji sorodniki, kakor n. pr. Martin Brumnick in njegov sin v Gomilskem v Braslovškem uradu⁴² ali n. pr. Jantschecz Wirtacznik in njegov brat Martin v Dobravi v Zadretju.⁴³ Iz tega bi

³⁷ Nedvomno je imel po tem pravu v zakupu kmetijo duhovnik v Lešju in od nje dajal majhno denarno dajatev 40 oglejskih denarjev (o. c., str. 287): isto velja tudi za kmetije, ki so jih imeli oskrbniki. Ker je velika večina podložnikov v uradu Solčava dajala še manjše denarne dajatve, sodimo, da je bila tod razširjena oblika zakupa po grajskem pravu. K razširitvi te oblike zakupa je morda precej vplivala kolonizacija.

³⁸ N. pr. I. Orožen, o. c., str. 280, kjer je pod navedbo podložnika Vlricha Tschelygogya opomba: »Item vbi fuit olim vlreich tenet Andre sekalcz et seruit tantum sicut prius«; glej še str. 282, 309. Še več jih srečamo v urbarju za urad Poreber leta 1668.

³⁹ »Die Unterthanen besitzen ihre Gründe weder in Erbpacht weder Zinn noch für ledigliche Dienste, sondern alle Gründe gehören dem Unterthanen Eigenthümlich...« Historische Gutsbeschreibung, IX, toč. 10. ŠkALj

⁴⁰ V uradu Posavinje je imel Hansa belicznik iz Volovenj tretjinsko kmetijo (»habet tertiam partem in prefato manso«); I. Orožen, o. c., str. 241. V Ljubenski gori pa se omenja četrtsinska kmetija (»Item von ainem viertail«), ki je plačevala manj kakor četrtno censa, na splošno veljavnega za celo kmetijo; ibidem, str. 268.

⁴¹ Po uradih so primeri obdelovanja v »tovarišiji« razdeljeni takole: v uradu Tirovsek, Ljubenska gora, Braslovče in Lemberg po en primer; v uradih Posavinje, Luče, Solčava in Poreber po dva; v uradu Zadretje trije, v ostalih uradih pa nič. Glej I. Orožen, o. c., str. 260, 269, 284, 297, 304, primere skupnega plačevanja; str. 257 že ločenega.

⁴² I. Orožen, o. c., str. 288.

⁴³ Ibidem, str. 257.

lahko sklepali, da se je delitev kmetij običajno začela s skupnim obdelovanjem najbližjih sorodnikov, očeta in sina oziroma bratov na isti kmetiji. Dokaz, da se je delitev kmetij začela v najožjih sorodstvenih vezeh, bi bilo tudi to, da sta zgoraj omenjena brata plačevala vsak po 40 graških denarjev kot census in male dajatve v piščancu in desetih jajcih ločeno, skupno pa dajala 50 oglejskih denarjev.

Kmetije, ki se je že delila, samostan ni več združil, čeprav je na njej sedel en sam podložnik. Kjer imamo v urbarju tak primer, se vedno navaja, da drži podložnik tudi drugo polovico, z besedami: »Et tenet aliam partem eciam.«⁴⁴

V naslednjih stoletjih pa se je tudi na gornjegrajski posesti vršila delitev kmetij v velikem obsegu. Vendar nam je pri tem ločiti dvoje področij. V goratem svetu, kjer so bile samotne kmetije in raztresena naselja, se je mnogo bolj ohranilo staro stanje.⁴⁵ Nasprotno pa se je na ozemlju tistih uradov, ki so obsegali ravninski svet in kjer je bila naselbinska oblika vas, vršil ta proces v mnogo večjem obsegu. To nam pokaže primerjava za urad Poreber, kjer je bilo 1426. leta 65 celih kmetij in prav toliko podložnikov, a okoli 250 let pozneje je bilo tam 123 podložnikov, celih kmetij pa le še 29; vse ostale pa so bile manjše (računano brez kmetij nekdanjega urada Kozica, ki je bil tedaj že priključen uradu Poreber). Podrobnejšo posestno sliko tega urada daje naslednja tabela.⁴⁶

Kakor na drugih zemljiških gospostvih so se tudi na gornjegrajski posesti javljale opustele kmetije. Imamo jih v vseh uradih in jih je bilo vseh skupaj 58 ali 5,91 % ter so se omenjale kakor »ain öd« v nemščini in »mansus desolatus« v latinščini.⁴⁷ Dvakrat pa se je pusta kmetija označevala tudi s slovenskim izrazom »apostata« in »pastota«.⁴⁸

⁴⁴ Ibidem, str. 261, 276.

⁴⁵ Prim. za področje uradov Solčava in Luče Fr. Mišič, O ledinskih imenih, str. 151; isti, Ledinska imena, str. 40 sl.

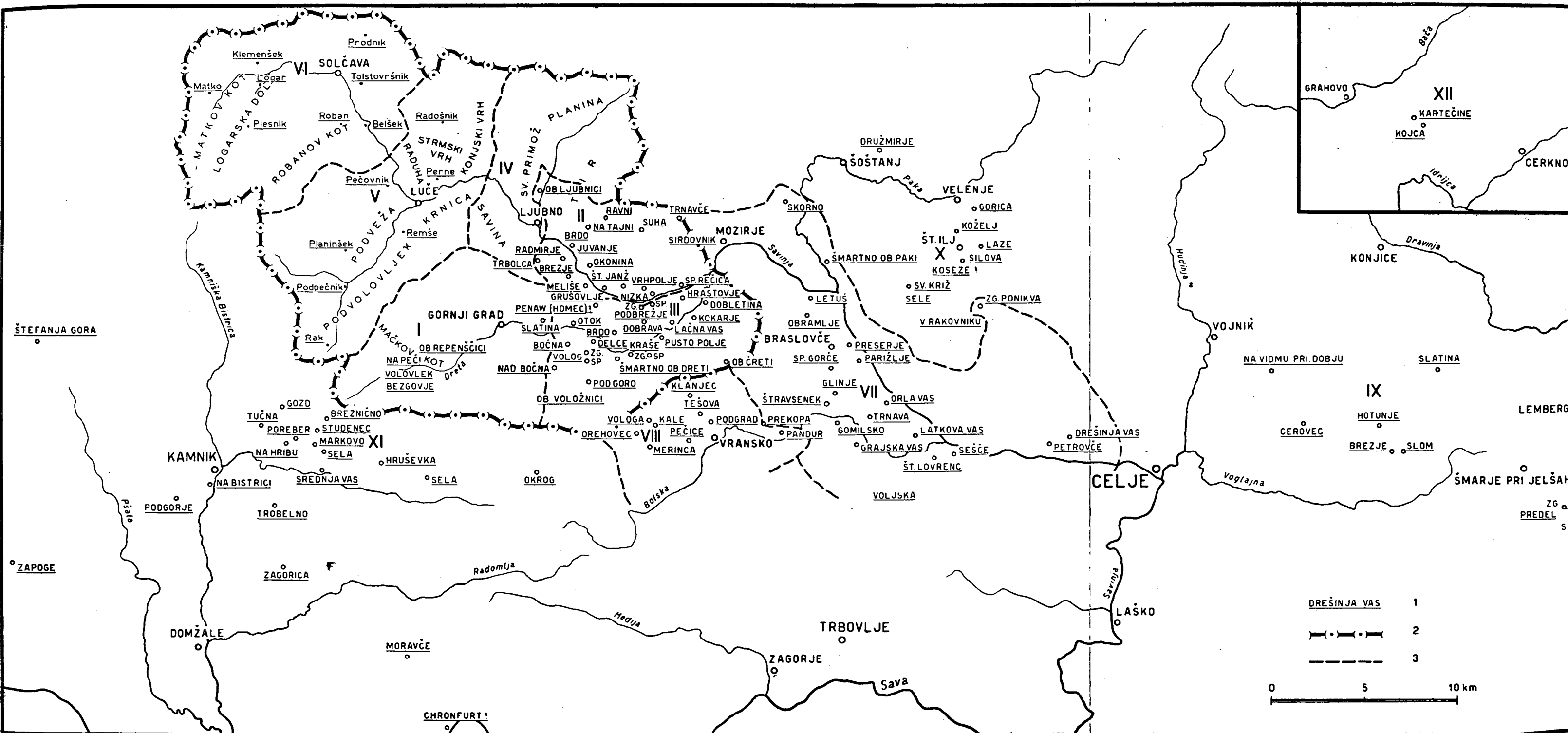
⁴⁶ Tabela je narejena po že omenjenem urbarju za urad Poreber. Število naselij se ujema s starim, vendar se namesto podložnikov v Studencu, Trobelnem in Chronfurtu navajajo kmetije v Bukovici, pri Brezovici in Žerjavcih. Toda velikost posesti se skoraj povsem sklada. Po starem urbarju je bilo v vseh treh starih naseljih 10 celih kmetij, v novih treh pa je zemlje za 8% hube. Ker se Chronfurt starega urbarja po številu celih kmetij povsem ujema z Žerjavcami, ki jih pozna urbar leta 1688, obstoji možnost, da je bila to ista naselbina. Žal nisem mogel zasledovati konkretnen proces drobljenja kmetij na celem zemljiškem gospostvu, ker mi viri niso dostopni.

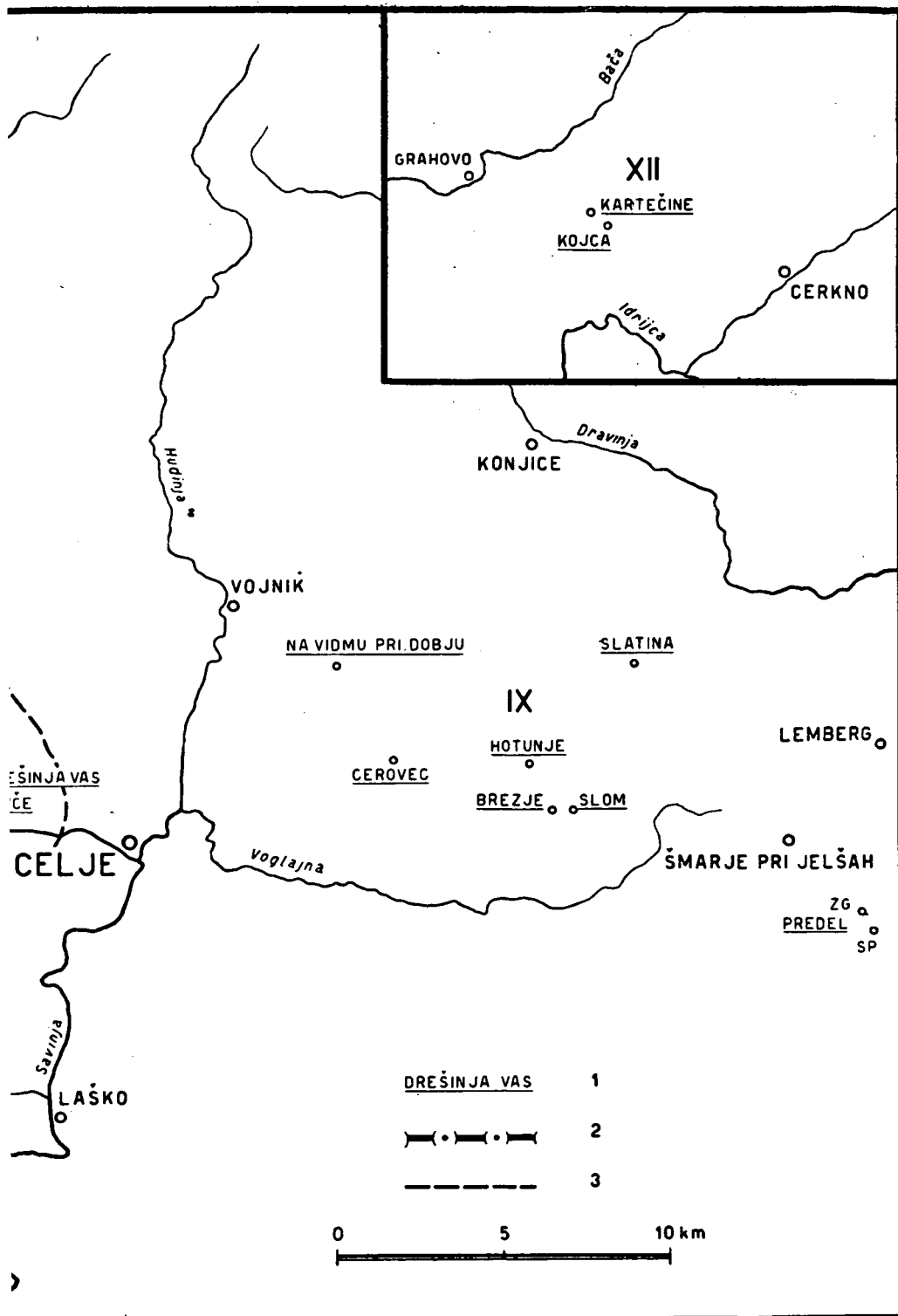
⁴⁷ Po uradih so bile puste kmetije razdeljene, kakor sledi: Tirovsek jih ima 8, Posavinje 4, Zadretje 7, Ljubenska gora 8, Luče 7, Solčava 2, Braslovče 2, Volog 2, Lemberg 4, Šentilj 8, Poreber 2, Kojca 1 in Arteca 3.

⁴⁸ Beseda se je uporabljala predvsem na ozemlju svetne oblasti nekdanjega oglejskega patriarhata in njemu bližnjih področjih. Glej M. Kos, Pustota, Slavistična revija 3 (1950), str. 397 sl.; prim. isti, Urbarji Slovenskega Primorja, Ljubljana 1948, str. 28. Izven omenjenega območja se je beseda kot določen agrarni termin doslej pojavila le v našem urbarju. Sem se je verjetno prenesla pod vplivom oglejskega patriarhata, s katerim je bilo gornjegrajsko zemljiško gospostvo po svojem nastanku in v cerkvenem pogledu tesno povezano. Zelo verjetno pa je vplivalo na to razširitev tudi dejstvo, da je imel samostan nekaj posesti v Furlaniji.

Naselbina	Število pod- ložnikov		Velikost kmetij											
			stare	nove										
	staro	novi	cele	cele	3/4	2/3	1/2	1/3	1/4	1/6	1/8	1/10	kajža	
Poreber	5	7	5	5	3	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Na hribu	3	5	3	3	2	—	—	2 (na eni polovični dva)	—	—	—	—	—	1
Gozd	4	7	4	4	—	—	1	4	—	—	—	1	—	—
Breznično	3	4	3	3	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Sele	3	7	3	3	2	—	—	5 (po 1426. letu 3 nove 1/2 kmetije)	—	—	—	—	—	—
Srednja vas	1	3	1	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1
Markovo	4	7	4	4	1	—	—	6	—	—	—	—	—	—
Bukovica	—	4	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Sele	1 (kolon)	2	1	1	2 (kmetija pridobljena po 1426)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Okrog	3	5	3	3	1	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Moravče	3	6	3	3	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Pri Brezovici	—	4	—	—	—	—	—	(eden ima 1/4 in 1/8)	—	3	—	2	—	—
Tučna	2 (kolona)	4	2	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Bistrica	2	3	2	2	1	1	—	—	—	2	—	—	—	—
Zagorica	2	5	2	2	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—
Zapoge	3 in 1 p.	4	4	4	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Žerjavce (Žirovše?)	—	8	—	—	6	—	—	(eden ima samo polje)	—	—	—	—	—	1
Hruševka	3 (koloni)	1	3	1	1	—	—	(Torej dve izgubljeni ali pa sta opusteli)	—	—	—	—	—	—
Podgorje	1 (kolon)	2	1	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Na Dobravi	1	3	1	1	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—
Štefanja gora	10	21	10 ¹	4	4	—	—	9	—	6	—	—	—	1
Kozica	5	7	5	5	5	—	—	(kaj ima en podložnik ni navedeno)	—	—	—	—	—	1
Kartečine	3	3	3	3	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—

¹ En podložnik ima 1 celo in 1/4 kmetijo.

Število opustelih kmetij je bilo na gornjegrajskem zemljiškem gospodstvu sorazmerno majhno. Na drugih posestvih so se na splošno javljale v precej večjem številu in celo že mnogo prej.⁴⁹ Če primerjamo število opustelih kmetij na našem gospodstvu s posestjo frajzinškega škofa v Selški in Poljanski dolini, pridemo do zaključka, da je mnogo manj kmetij opustelo v goratih predelih, kjer se je kolonizacija vršila bolj pazljivo.⁵⁰

Vzroki, zaradi katerih so kmetije opustele, so bili lahko zelo različni. V dobi zunanje in notranje kolonizacije, ki jo je redno pospeševal zemljiški gospod, da bi povečal število podložnikov in poselil vso za naselitev ugodno zemljo ter tako pomnožil svoje dohodke, se je mnogokrat krčila in naselila zemlja, ki se je kasneje izkazala za neplodno. Zemlja se je izčrpala in kmetija je opustela — postala pusta.⁵¹ Mnogokrat je bil vzrok za opustelost tudi neugoden geografski položaj, zlasti še, če se k temu pridružijo slabe klimatske prilike. Ko so v drugi polovici 14. stoletja divjale preko naših krajev kužne bolezni, zlasti kuga, so pomorile mnogo prebivalstva in so izumrle cele rodbine. Često so bili vzrok za opustelost kmetij medsebojni spopadi plemičev in vojna sploh. Vse to lahko navedemo tudi kot vzrok opustelosti naših kmetij.

Le redke od navedenih pustot so ostale neposeljene, oziroma jih samostan ni oddal v najem.⁵² Gornjegrajski samostanci so — kakor drugi zemljiški gospodje — težili, da bi tudi od teh pustih kmetij dobili čim več dohodkov. Zato so na njih naseljevali nove podložnike⁵³ in dajali pustote v celoti⁵⁴ ali vsaj delno⁵⁵ kmetom v zakup poleg kmetije, ki jo je vsak posameznik že imel. Od pustih kmetij so podložniki plačevali predvsem v denarju. Največ je dajal Malecz v uradu Kojca, in sicer 1 marko 80 denarjev graške veljave. Najmanj pa je odrahtoval

⁴⁹ Prim. n. pr. salzburško posest sevniškega in brežiškega urada, kjer je bilo leta 1322, torej že celih sto let prej 56,24 % pustih kmetij (sevniški 32,12 %, brežiški pa 70,64 %). Na posestvih istega gospoda pri Ptujju je bilo isto leto 14,95 %, a leta 1495 že 33,58 % pustot (M. K o s, Urbarji salzburške nadškofije, str. 65, 67). Prim. tudi F. r. K o v a č i č, Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptujju, ČZN 10 (1913), str. 59 sl.; urbarje za Stari Trg pri Slovenjem Gradcu, kjer je bilo leta 1452 opustelih kmetij za 20,30 % (ŠkALj.; B. G r a f e n a u e r, Boj za staro pravdo, op. 424); M. K o s, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 22 sl.

⁵⁰ Približno enako sliko o razmerju opustelih kmetij, kakor na gornjegrajskem zemljiškem gospodstvu, dobimo za frajzinška posestva v Selški in Poljanski dolini. V prvi je od 1291 do 1500 opustelo 6,23 %, a je v istem času nastalo na novo 4,88 % kmetij od skupnega števila (P. B l a z n i k, Selška, str. 30 sl.). V Poljanski dolini pa je urbar leta 1318 izkazoval 4,80 % pustot. Do leta 1500 je njihovo število naraslo, čeprav je marsikatera pusta kmetija povsem izginila, že na 9,78 % celotnega števila kmetij, ki se je ves ta čas večalo z novo nastajajočimi hubami.

⁵¹ M. K o s, Urbarji salzburške nadškofije, str. 64 sl.

⁵² I. O r o ž e n, o. c., str. 302: Vdova Schaffer plačuje 12 denarjev »de vno orto qui ortus pertinet ad vnum mansum desolatum quem dominus retinet pro feno.

⁵³ N. pr. ibidem, str. 256, 262, 269.

⁵⁴ Ibidem, str. 223, 255, 256, 295.

⁵⁵ Glej opombo 52.

Mositsch v uradu Luče: 13 denarjev graške veljave ter ovco, piščanca in pet jajc kot malo dajatev. Nekateri podložniki so plačevali od pustih kmetij tudi v naturalijah; v takih primerih so bile dajatve enake kakor dajatve za ostale kmetije.⁵⁶ Poedine puste kmetije so imeli tudi oskrbniki.⁵⁷

Poleg običajnih kmetij so bile v uradu Tirovsek tudi tako imenovane švajge (swaiga).⁵⁸ Kot švajge označuje urbar tiste kmetije, ki so bile po navadi na gornji meji žita in so se v glavnem ukvarjale z živinorejo.⁵⁹ Švajge — planinske kmetije so nastajale v 12.—15. stoletju, potem ko so bile doline že gosto naseljene. Ustanavljale so se na novo ali pa so se že obstoječe kmetije spremenile v planinske. Ustanavljal jih je tudi zemljiški gospod.

Čeprav je bila na planinskih kmetijah glavna panoga gospodarstva živinoreja, so vendar gojili tudi žito, kar je bilo potrebno za lastno uporabo. Dajatve v žitu se na planinskih kmetijah ne javljajo pogosto. Po našem urbarju je plačevala poleg sira v žitu samo ena kmetija v Mačkovem kotu.⁶⁰ Na Gornjegrajskem so se planinske kmetije delile v dvojne: prvič v planinske kmetije, ki so gojile govedo in odrahtovale po 300 kosov⁶¹ kravjega sira (Herrenkäse, caseos vacinos) kot census, drugič v kmetije, ki so gojile večji del ali izključno samo ovce ter dajale isto količino ovčjega sira (Nunnenkäse). Izmed navedenih kmetij je plačevalo 16 podložnikov v kravjem, ostali pa v ovčjem siru. Tiste planinske kmetije, ki so plačevale kravji sir, se v urbarju večkrat navajajo kot »Swaiga vaccaria«,⁶² one druge pa kot »Swaiga ouina«. Tudi po dajatvah sta se ti dve vrsti planinskih kmetij razlikovali. Goveje so plačevale 300 kosov sira, 2 piščanca in 20 jajc; pet izmed njih pa je odrahtovalo še po idrijo⁶⁴ surovega masla, česar ovčje pla-

⁵⁶ I. Orožen, o. c., str. 294, 298, 304; izjema je pustota v Zg. Predelu, ki plača le polovico sicer uveljavljenih dajatev.

⁵⁷ N. pr. oskrbniki v uradu Braslovče, Volog in Poreber.

⁵⁸ Po urbarju je izkazanih 27 švajg, a v sumarni navedbi jih urbar navaja 30.

⁵⁹ Prim. A. Dopsch, Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Wien-Leipzig 1910, str. LXXIII; A. Gstirner, Die Schwaighöfe im ehemaligen Herzogtume Steiermark, Zeitschrift d. H. V. f. Steiermark 31 (1937), str. 1 sl.; B. Jordan, Planine v Karavankah, GV 17 (1945), str. 61 sl.

⁶⁰ I. Orožen, o. c., str. 228.

⁶¹ Kos sira, v katerem so plačevale planinske kmetije, je bil različno velik po vrsti sira. Kos kravjega sira je tehtal 2—3 funte, t. j. okoli 1—1½ kg in je veljal 3 denarje. Kos ovčjega sira je bil po teži za polovico lažji, stal pa je prav toliko. Glej A. Gstirner, o. c., str. 33 sl.

⁶² I. Orožen, o. c., str. 222, 224.

⁶³ Ibidem, str. 223, 225.

⁶⁴ Idrija je bila polovico urne. Ker je v tem času merila urna na Štajerskem 13,72 — 26,24 l je torej idrija držala 6,86 — 13,12 l. Glej R. Baravalle, Zur Geschichte der steierischen Masse I, Zeitschrift d. H. V. f. Steiermark 29 (1935), str. 81 sl. I. Orožen, o. c., str. 220 navaja, da je idrija surovega masla tehtala 10 funtov (5,6 kg), kar bi približno ustrezalo nižji meri v litrih izražene idrije.

ninske kmetije, razen v enem primeru, ne dajejo. Ovčje planinske kmetije pa so dajale poleg 300 kosov ovčjega sira še ovco, jagnje in druge male dajatve v isti odmeri kakor goveje.. Tudi tu plačuje Nicla pobresnik idrijo surovega masla, a prejkone zato, ker je poleg ovac gojil še nekoliko krav.

Planinske kmetije so se po letu 1500 v urbarjih vedno redkeje omenjale, bodisi da so se opuščale, bodisi da so se naturalne dajatve spremenile v denarne. Že v našem urbarju zasledimo primere, kjer je planinska kmetija lahko plačevala v denarju.⁶⁵

Druge, manjše gospodarske enote oziroma objekti, ki se v urbarju omenjajo poleg kmetij, so bile še mlini, valjalnice sukna, žage, dvorci, hiše oziroma zemljišče, katerega urbar označuje z »area«, njive, vrtovi, travniki in vinogradi.

Mlinov izkazuje gornjegrajski urbar 22.⁶⁶ Postavljati jih je smel samo samostan⁶⁷ in posestniki so mu morali plačevati dajatev v denarju v vrednosti od 15 do 135 graških denarjev. Le izjemoma so se poleg manjše vsote denarja dajali še ali ovca ali piščanec ali jajca. Kot izjemen primer sta imela mlin ob Voložnici v Zadretju dva mlinarja skupaj in sta vsak plačevala po 30 graških denarjev.

Valjalnice, v katerih so valjali domače sukno, so bile po ena v Volovleku, Strmškem vrhu in dve v Gornjem gradu. To nam, poleg dajatev v blagu, ki se javljajo v Šmiklavžu in Mačkovem kotu, kaže, da je bilo tkanje sukna v Savinjski in Zadreški dolini že v srednjem veku precej razvito. Ta domača obrt se je nato obdržala do začetka našega stoletja.⁶⁸ Pri valjanju sukna so morda že tedaj uporabljali vodno silo, kajti »Stampher« v Volovleku je imel valjalnico in mlin. Zanje so plačevali samo v denarju.

Žage, ki so bile v poznejšem obdobju zelo številne na Savinji in Dreti,⁶⁹ so bile še redke: omenjata se samo v uradu Tirovsek in v Gornjem gradu.

Dvorec (curia) se omenja v urbarju samo na dveh mestih: v Gornjem gradu in v Podgradu. Prvega je imel neki Conrad in je zanj plačeval 2 marki denarjev. Onega v Podgradu pa je imel v zakupu in najemu oskrbnik za tri marke denarjev. Pozneje je dobil še pusto kmetijo v istem kraju. Prej je imel samostan v svoji lasti še več dvorcev, a jih je prodal.⁷⁰ Sodimo, da je moral imeti samostan poseben dvorec tudi v Gornjem gradu, središču svojega zemljiškega gospostva,

⁶⁵ I. Orožen, o. c., str. 226, 227.

⁶⁶ Po uradih so bili mlini razporejeni takole: Tirovsek 2, Posavinje 6, Zadretje 4, Ljubenska gora 3, Luče 2, Lemberg 1 in v Gornjem gradu 1.

⁶⁷ A. Stegenšek, O najstarejši zgodovini Gornjegrajskega, str. 4.

⁶⁸ Prim. F. Kotnik, O valjanju domačega sukna. Slovenski etnograf 2 (1949), str. 14 sl.

⁶⁹ F. Baš, o. c., str. 7.

⁷⁰ Primer za to je dvorec v Bočni, ki ga je leta 1368 kupil od samostana Perlein iz Gornjega grada (I. Orožen, o. c., str. 140).

ker se v urbarju omenja straža, kateri je dajal svoje dajatve podložnik Zwetecz am poseg (Požešnik na Požegi v uradu Tirovsek).⁷¹

Hiše (domus, haws) so bile samostojne posestne enote in jih srečamo predvsem v tržiščih Gornji grad, Ljubno in Rečica. K njim je lahko spadalo tudi malo zemlje in so tam, kjer so bile na vasi, po svojem bistvu zelo blizu kajž.⁷² Za hiše so posestniki plačevali samostanu od 8 do 80 denarjev.

Od manjših zemljišč, ki jih razlikuje urbar, je »area« zemljišče, ki je bilo nezazidano ali pa je na njem stala kaka hiša, dvorec ali pristava.⁷³ Bila so samo v že zgoraj omenjenih tržiščih. V Gornjem gradu so plačevali po 8 do 24 denarjev od enega, v Ljubnem po 12 in v Rečici po 22 denarjev.

Zelo pogosto se v urbarju omenjajo njive (ager). Podložnik ali kdorkoli jih je imel v najemu, je moral plačevati denarne dajatve, le enkrat se zanj omenja med. Od drugih zemljišč so imetniki za vrtove (orto, garten) plačevali od 5 do 23½ denarjev, za travnike (prato, wisen) pa po 16 do 40 denarjev.

Vinogradi se zelo pogosto omenjajo v uradu Lemberg, kjer so podložniki v vasi Brezje plačevali gornine, in v uradu Šentilj; tod je večje število podložnih kmetov v vinu celo plačevalo census, oziroma od posameznih vinogradov različno visoke dajatve v denarju ali v naturalijah. Poleg teh vinogradov je bil na gornjegrajskem posestvu tedaj samo še vinograd v Drešinji vasi, urad Braslovče. Pozneje se je do leta 1601 površina vinogradov znatno povečala in jih srečamo »pri Radmirju, na Brdu in na Homcu, v neposredni bližini Ljubnega v Juvanjah, Karnici, Kogelcah in Grmcah ter v okolici Rečice v Vimposlah, Št. Janžu, na Poljanah, v Okonini ter na Karučniku«.⁷⁴ Danes na te vinograde spominjajo le še ledinska imena in tod in tam se nahajajoči vinograd.

Na podlagi podložniških dajatev in služnosti dobimo vpogled v gospodarsko stanje tega ozemlja v začetku 15. stoletja, spoznamo s čem in v koliki meri podložniki plačujejo dajatve svojemu zemljiškemu gospodu, vidimo pa tudi iz skupne vsote zemljiških dajatev in desetine, kakšen je bil njegov dohodek od gospostva. Da bi bila slika bolj reliefna, sem podložniške dajatve zbral v tabele za vsak urad posebej. Posebnosti, ki jih vanje nisem mogel vključiti, sem navedel kot opombe ob posameznih uradih.

⁷¹ I. Orožen, o. c., str. 230: »Zwetecz am poseg seruit census custodi sed cum ceteris Juribus ad curiam.«

⁷² N. pr. na Konjskem vrhu. I. Orožen, o. c., str. 283; prim. M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 23.

⁷³ Prim. M. Kos, Urbarji salzburske nadškofije, str. 47.

⁷⁴ F. Baš, o. c., str. 3.

Urad Tirovsek

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica v modjih in men- surah - I	Rž v modjih in men- surah	Oves v modjih in men- surah	Surovo maslo v idrijah - II	Sir (censualni)	Po 300 kosov - III - sir od kvaže (krajci in ovčje)	Ovce	Jagnjeta	Pisčanci	Jajca	Število v oglejski veljavi - IV	Census v grški veljavi - IV
Kmetije v Štangrobu in Smiklavžu	(2) 21	— —	— 2	— 2	1	—	4H 1N	8	7	30	300	2 130	9 30
Sv. Nikolaj	6	—	—	—	—	—	1H	2	2	12	120	— 110	2 80
Kmetije ob Sv. Nikolaju	4	—	—	—	—	—	2N	3	3	8	80	— 90	— 100
Bezgovje	9	—	—	—	4	—	3H 4N	4	5	14	140	1 90	— 120
Volovlek	(2) 9*	— —	1 —	3 —	—	120	1H 1N	4 1	4	8	80	1 110	5 80
Na peči	(1) 4	— —	— —	— —	1	—	3H	1	1	8	80	— 50	— 60
Kmetije ob Repanščici	(2) 7**	— —	1 4	2 —	—	120	1N	5	5	10	100	— 80	— 140
Kmetije v Mačkovem kotu ²	(1) 48	— —	9 4	14 2	—	560	4H 2N	19	15	64	580	71/2 50	12 59

Številke v oklepajih pomenijo opustele kmetije.
¹ Jansko droben am Guph (Strnad) plačuje od šč ene pustote 3 ulne blaga.
² Jansek an der Fremderhuben plačuje še tri ulne blaga.
^{*} V Volovleku je bil mlin in valjalnica za blago.
^{**} Od teh sedmih en mlin.

Naselbina oziroma podložniki		Hube	Pšenica v modijih in men- surah — I	Rž v modijih in men- surah	Oves v modijih in men- surah	Surovo maslo v idrijah in men- surah	Sir (censualni)	Po 500 kosov — III — od švaje (kravje in ovčje)	Ovce	Jagnjeta	Pisčanci	Jafca	Stewart v oglejski veljavi - IV	Census v graški veljavi - IV
Slatina	2	—	—	2	2	—	—	—	—	—	4	—	—	—
Koloni	20	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	20	—	38 130
Skupaj izkazanih	(8) 130	—	—	16 —	22 7	6 —	800 —	4800 3300	46	42	160	1500	15 150	70 159
V urbarju navedenih	—	—	—	16 —	23 7	6 —	820 —	6300 3700	46	43	156	1440	15 150	71 7

I Vse dajatve v žitu so se odrajkovale v večji meri modiju (modius) in v manjši menzuri (mensura). V našem urbarju je prišlo osem menzur na modij. Ker je modij na Štajerskem tedaj meril 157,6—180 l, je menzura merila 19,7—22,5 l (Clef R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse. Zeitschrift d. H. V. f. St. 29, 1935, str. 31 sl.). Le v uradih Sentilj in Lemberg so uporabljali druge mere. Sentiljska mensura je bila večja in jih je šlo 6 na modij (»Dat mensuras Sancti Egidii. 6 mensuras pro vno modio computandor. I. Orožen, o. c., str. 303). V Lembergu pa so uporabljali žalsko mero (Saxenfelder maz«), kjer pa je šlo tudi osem menzur na modij.

II Glej opombo 64.

III Glej opombo 61.

IV Na ozemlju gornjegrajskega zemljiškega gospostva so uporabljali predvsem denar graške in oglejske, le izjemoma tudi dunajske veljave. V graškem denarju so podložniki plačevali samo census, razen v uradih Solčava in Porčber ter deloma v uradu Braslovče, kjer so ga plačevali v stari oglejski veljavi, in v uradu Arteca ter Kojca, kjer je bila v rabi že nova oglejska vrednost. V oglejskih solidih pa so podložniki, z zgoraj navedenimi izjemami, plačevali samo davek za zavetništvo (»stewr«, glej str. 304). Medsebojno razmerje teh vrst denarja je bilo naslednje: 1 oglejski solidus je bil enak 1 1/4 graškega denarja; torej oglejska marka = 160 solidov = 240 graških denarjev, oglejski funt = 240 solidov = 360 graških denarjev in obratno graška marka = 160 graških denarjev = 106 2/3 oglejskih solidov, graški funt = 240 graških denarjev = 160 oglejskih solidov. Dunajski denar je bil po vrednosti enak graškemu. Iz pozneje, do leta 1441, vpisanih pripomb v urbarju se vidi, da se je dunajski denar vedno bolj širil, zlasti izven jedra gornjegrajske posesti. Nova oglejska vrednost pa je bila v razmerju s staro taka, da so podložniki v uradu Kojca pri 7 markah in 16 solidih nove veljave plačevali marko in 48 solidov več, kakor po stari vrednosti.

V Blago, platno in sukro so merili v laških in gornjegrajskih ulnah; laška je bila enaka dvema gornjegrajskima.

Urad Posavinje

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Sir (cen- sualni)	Prasički (pro- porco v veljavni)	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	Med v librah	Stevr.	Census
Meliše ¹	7	2 4	4 4	— 5	15	1 × 20 d.	—	1 × prooue carnium 5 d.	7	80	2	—	4 100
Brezje	3	—	3	2	30	2 × 20 d.	—	2 × 8 d.	4	40	—	—	40
Trbolca ²	3	—	2	2	23	1 × 20 d.	2	3	6	40	—	—	1 60
Radmire ^{2a}	(1) 19*	7 4	³⁴ / ₇₄ vel vinas lineipanni	—	74	2 × 20 d. 2 × ³⁵⁰ / ₂ d. 1 × ²³ / ₂ d. 1 × ³⁴ / ₂ d. 1 × 67 d. 1 × pro porco	— et	3 × 4 d. 1 × 43 d.	22	180	—	2 90	9 100
Koloni ³	(1) 12	2 —	2 2	—	16	1 × 20 d.	1 × prooue 20 d.	1	9	80	1	2 70	6 39
Suha	3	1	1 2	—	16	1 × 20 d.	1	1	6	20	3 ^a	—	120 120
Trebež	5	—	—	—	—	—	—	—	3	10	3 ^a	—	5 150 40
Dobrava	2	—	—	—	—	—	—	—	4	40	3 ^a	1	— —
Koloni ⁴	6**	—	3	2 4	8	—	1	3½	6	60	3 ^a	—	2 130

¹ Ena kmetija obdelovana v »stovarišiji«.
² Paul trbelssek plača 20 denarjev »pro labore«.
^{2a} Jakob plača od dveh polj 28 denarjev.
³ Lorenz im ternaocz plača libro medu od mlina (vračunano).
^{3a} Dajatev v denarju namesto tlake in za žito vračunana pri censusu.
⁴ Golinczen od polja 50 denarjev. Janes Wolkatsch plača od mlina 78 denarjev.

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Sir (cen- sualni)	Prasčki (pro porco v graski veljavni)	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	Med v librah	Stewer	Census
Ob potoku Ljubenca ⁵	5	—	3 2	1 7	31	1 × 20 d. 1 × 24 d.	2 1 × 20 d.	2½	9	73	3 ^a	—	1 140 40
Volovnje ⁶	1	—	3	3	12	1 × 12 d.	1	½	2	15	3 ^a	—	—
Zgornje Ljubno ⁷	6	—	—	—	—	—	—	—	3	20	3 ^a	—	1 130
Na Brdu ⁸	3	—	—	—	—	—	1 2 × 20 d.	—	5	50	3 ^a	—	— 140
Juvanje	2	4	4 4	4	—	—	—	—	3	—	3 ^a	—	1 70 —
Koloni	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3 115
Ob potoku Juvanica	1	—	—	—	—	—	1	—	2	20	—	—	— 30
Na Tajni	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 90
Na Ravni ⁹	11***	1 2	1 6	— 4	8	1 × 20 d. 1 × 10 d.	5	1 1 × 20 d. 1 × 5 d.	20	200	—	3 90	5 120
Okonina	11	4 —	8 vel dat 1 mr. 10 d.	—	23	1 × 67 d. 1 × 20 d.	—	2 × 8 d.	10	80	—	—	7 140 120
Koloni	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3 —
Grušovlje	5	5	5	—	75	5 × 20 d.	—	5 × 5 d.	10	100	—	—	— 50

Šentjanž ¹⁰	3 4	10 —	46 —	$1 \times 33\frac{1}{2}$ d. 1×20 d. $2 \times$	et	1×5 d. 2×36 d.	11	90	—	134	20		
				$1 \times$	et	1×30 d.							
Varpolje ¹¹	7 4	7 —	120 —	8 × 20 d.	—	8 × 5 d.	17	160	—	120	20		
Niska	—	—	—	—	—	—	2	20	—	30	40		
Sp. Rečica	11 —	22 —	165 —	11 × 20 d.	—	11 × 5 d.	22	220	—	110	—		
Sirdovnik	2 4	2 5	30 2	2×20 d. 1×80 d.	—	2×5 d.	8 in 2 kopuna	60	—	90	110		
Koloni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 30		
Konec urada navedeni podložniki	(2) 6	—	—	—	—	—	4	40	—	—	5 40		
Skupaj izkazanih ¹²	(4) 167	48 2	110 4	10 5	692	8 9½	15 in 80 d.	9½ in 1 mr. 82½ d. 2 kopuna	195	1698	3	20 54	91 51
V urbarju navedenih	52 2	77 6	10 4	676	—	16	10	190	1589	2	20 54	89 98	

¹⁰ Nicla weber plača 40 denarjev »pro labore«.

¹¹ Tretjino te kmetije ima Hansa belicznik.

¹² Penker plača od travnika 40 denarjev.

¹³ Marko zablazen plača še od travnika 40 denarjev.

¹⁴ Nicla za lasecen plača od dveh mlinov 80 denarjev. Martin Breclz plača 40 denarjev »pro labore«.

¹⁵ Juri Moztnik plača za polje 20 denarjev.

¹⁶ Andre Weber pravi tako od polja 60 denarjev.

¹⁷ V Radmirju sta še dva mlina.

¹⁸ Je še mlin, ki ni prištet.

¹⁹ Tod sta še dva mlina.

I Libra = funt = 0,56 kg. Na splošno se je med meril v idrijah (glej R. Baravalle; Zur Geschichte des Grazer Masses. Zeitschrift d. H. V. f. St. 27, 1931, str. 65); gornjegrajsko področje pa je uporabljalo to mero za surovo maslo (glej opombo 64).

²⁰ V končno vsoto cenusa so vračunani tudi dohodki od sarea v Rečici (2 marki 76 denarjev) in Ljubnem (3 marke in 48 denarjev).

Urad Zadretje

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Prastiki	Ovce	Jagnjeta	Stir (censalni)	Pisanci	Jajca	Stewre	Census
Otok	7	7	7	—	7 × 20 d.	—	7 × 5 d.	105	14	140	—	—
Ponaw (Homec?)	7	—	2	2	1 × 80 d. 5 × 20 d.	—	—	—	—	—	—	—
Na Bregu	4	3	—	—	1 × 10 d.	—	—	—	—	—	—	—
Zgornje Pobrežje	12*	12	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Spodnje Pobrežje	8	8	11	—	8 × 20 d.	—	8 × 5 d.	105	16	160	1	—
Hrastovje	2	2	2	—	2 × 20 d.	—	2 × 5 d.	30	4	40	30	—
Doblatina	3	2	2	—	2 × 20 d.	—	2 × 5 d.	—	5	45	—	—
Kokarje	7	3	3	—	2 × 30 d. 1 × 20 d. 1 × 10 d.	—	1 × 5 d.	—	10	70	80	1
Podložniki na pobočju Črete . . .	(3) 6	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1
Brdo	(2) 4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Lačna vas	5	4	4	—	2 × 20 d.	—	4 × 5 d.	60	9	80	90	—
Pusto polje	2	—	1	1	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	15	2	20	60	—
Spodnje Kraše	6	—	6	6	6 × 20 d.	—	6 × 5 d.	90	12	120	1	—

Zgornje Kraše	3	—	2	2	—	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	30	5	40	156	114
Dobrova	4	1	1	—	—	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	15	5	40	100	120
Brdo	(1) 7	—	2	—	—	2 × 20 d.	—	2 × 5 d.	30	7	40	140	120
Brezje	3	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	60	—
Šmartin ob Dreti	1	—	1	1	—	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	15	2	20	—	—
Spodnji Volog	6**	—	2	2	—	3 × 20 d.	—	3 × 5 d.	45	7	60	130	20
Zgornji Volog	7***	—	5	5	—	6 × 20 d.	—	6 × 5 d.	75	12	100	1	25
Podgoro	2	—	2	2	—	2 × 20 d.	—	2 × 5 d.	30	4	40	—	—
Kmetije ob Voložnici ¹	19	1 4	5 5	2 7	—	—	12	6	155	26	200	6 10	4 22
Delce	5	—	6	6	—	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	15	6	20	70	80
Bočna	(1) 17	—	1	1	—	1 × 20 d.	—	1 × 5 d.	15	17	20	1 100	6 67
Nad Bočno	7	—	5	5	—	—	3	1	20	5	20	1 40	2 100
Koloni	13****	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12 131
Skupaj izkazanih	(7) 170	43 1	82 4	28 5	—	8 mr. 120 d.	15	7 2 mr. 10 d.	1045	215	1605	24 132	43 118
V urbarju navedenih	—	42	79	26	—	—	15	7	1025	217	1565	24 130	43 87

¹ Od mlina, ki ni vštet, plačata Michel in Paul vsak po 30 denarjev. Michel am guph plača od njive 12 denarjev.

* V Zgornjem Pobrežju je še mlin, ki ga ima Juri prepadnikih müller in plačuje zanj 135 denarjev.

** Od tega en mlin.

*** Poleg tega še mlin.

**** Od tega en mlin.

Urad Ljubenska gora*

Naselbine oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Pršiči	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	»Stevr«	Census
Savina	(3) 22*	— —	— —	— —	— —	21	—	39	173	5 110	5 115
Sv. Primož†	(2) 23**	— —	— —	— —	— —	27	—	42	252	9 90	8 7
Planina	(2) 24	— —	— —	— —	— —	27	—	44	234	10 60	7 140
Tir	(1) 36***	— —	— —	— —	— —	40	—	62	298	11 —	12 136
Skupaj izkazanih	(8) 105	— —	— —	— —	— —	115	—	187	957	36 100	34 78
V urbarju navedenih . .	— —	— —	— —	— —	— —	115	—	182	962	36 100	34 142

* Kmetije sem združil po nekdanjih občinah.

† Marquard am perg ima še eno četrtinsko kmetijo, ki ni všteta v število navedenih (**).

* Od tega en mlin.

*** Od tega trije mlini.

Urad Luče*

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Práški	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	Števir	Census
Krnica ¹	23	—	—	—	—	23	—	46	260	15	4
		—	—	—						150	74½
Podvolovlek	(1)	—	—	—	—	16	—	31	198	6	1
	19	—	—	—						40	150
Podveža	21*	—	—	—	—	19	—	36	166	9	5
		—	—	—						110	17
Radoha ²	(1)	—	—	—	—	28	—	54	295	12	8
	29	—	—	—						130	140
Strmski vrh	4**	—	—	—	—	4	—	8	50	2	2
		—	—	—						70	63
Konjski vrh ³	(5)	—	—	—	—	19	—	34	135	8	8
	22***	—	3	2						30	79
Skupaj izkazanih	(7)	—	—	—	—	109	—	209	1104	53	29
	123	—	3	2						30	45½
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	111	—	209	1104	53	29
	—	—	3	2						30	38½

* Kmetije sem združil po nekdanjih občinah.

¹ Podložnik Martin Losseker ima še vrt in plačuje zanj 15 denarjev.

² Michel am Guph daje od krave in prašička 60 denarjev.

³ Zupanski dvorec je plačeval marko denarjev (je vštet v končno število kmetij). Marko meznar plačuje od neke posesti 54 denarjev (je vštet v končno število kmetij).

* V Podveži je bil še mlin, od katerega je lastnik plačeval zanj 70 denarjev.

** Na Strmškem vrhu je bila še valjalnica blaga in odrajtovala 60 denarjev.

*** Tod je bil še mlin in je zanj posestnik dajal 19 denarjev.

Urad Solčava

Naselbina oziroma podložniki	Hube		»Stewre v oglejski veljavi	Census v oglejski veljavi
Vse kmetije v tem uradu so samotne, zato sem jih štel skupaj . . .	(2) 50	Vsi podložniki plačujejo »pro ho- nore« od 2 do 7 oglejskih solidov, kar znes 1 marko 67 solidov	21 10	15 40
Skupaj izkazanih . . .	(2) 50*	Spremenjeno v graško veljavo	58 75	
V urbarju navedenih . .	— —		57 59	

* Michel Belschak je imel še mlin, ki ni vračunan v vsoto kmetij, in je zanj plačeval 10 solidov.

Urad Braslovče*

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Kaša	Lan v »pon- dih« — I	Piščanci	Jajca	Census
Sv. Križ	1	—	—	—	—	1	1	20	— 120
Petrovče	1	—	—	—	—	1	1	10	— 60
Šešice	1	—	—	—	—	2	2	20	1 50
Šentlovrenc	5	—	—	—	—	8	8	80	4 35
Voljsko (potok) . . .	1	—	—	—	—	2	2	20	1 140
Latkova vas pri Preboldu	3	—	—	—	—	3	6	60	2 140
Orla vas	2	—	—	—	—	3	6	60	2 40
Pri gradu Štrauseneck	1	—	—	—	—	2	2	20	1 80

* Census, ki se je deloma plačeval v oglejski vrednosti, sem v tabeli spremenil v graško veljavo.

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Kaša	Lan v spon- dihc — I	Piščanci	Jajca	Census
Trnava	2	—	—	—	—	4	4	40	$\frac{3}{30}$
Gomilsko	6	—	—	—	—	11	16	120	$\frac{7}{20}$
Grajska vas	3	—	—	—	—	—	—	—	$\frac{3}{1\frac{1}{2}}$
Preserje	3	—	—	—	—	2	4	20	$\frac{2}{40}$
Parižlje ¹	4	—	—	—	—	4	8	70	$\frac{3}{30}$
Spodnje Gorče	2	—	—	—	—	4	4	40	$\frac{1}{110}$
Gline pri Gomilskem	1	—	—	—	—	—	—	—	$\frac{—}{80}$
Letuš	(1) 5	—	—	—	—	5	6	60	$\frac{4}{140}$
Obramlje	1	—	—	—	—	2	2	20	$\frac{1}{—}$
Gorica	1	—	—	—	—	1	2	20	$\frac{—}{80}$
Zgornja Ponikva . .	2	—	—	—	—	2	3	30	$\frac{1}{140}$
Prekopa	1	—	—	—	—	—	—	—	$\frac{—}{80}$
Rakovlje	12	—	—	—	—	22	23	220	$\frac{9}{40}$
Obramlje (koloni) . .	2	—	—	—	—	—	—	—	$\frac{1}{60}$
Drešina vas (koloni) ²	(1) 3	—	—	—	—	—	—	—	$\frac{2}{80}$
Skupaj izkazanih . .	(2) 63	3	3	—	2	79	100	930	$\frac{57}{156\frac{1}{2}}$
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	76	98	920	$\frac{60}{116\frac{1}{2}}$

¹ Jakob zu parislach plača od treh polj 30 denarjev.

² Janczec an der Pok daje od vinograda marko oglejske veljave.

I »Pondus« je bila utežna mera enaka približno funtu in se je uporabljala za merjenje lanenih vlaken (A. Mell, Beiträge zur Geschichte des Unterthanswesens in Steiermark. Mitt. d. H. V. f. St. 41 (1893), str. 167.

Urad Volog

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	Sir	Kruh	Stewr	Census
Volog ¹	(1) 9	9 —	5 5	— —	18 × 20 s.	9	9	180	81	9	3 20	— 84
Kale	7	3 —	1 7	— —	6 × 20 s.	3	10	140	27	4	1 135	2 105
Kljanc	3	— —	— —	— —	—	—	2	40	—	—	— 90	2 90
Pandur	1	— —	— —	— —	—	—	1	—	—	—	— 120	— 75
Orehovec	(1) 2	— —	— —	— —	—	—	1	20	—	—	— 80	1 20
Prekopa (koloni) .	1	— —	— —	— —	—	—	—	—	—	—	— —	— 80
Teševa (koloni) .	5	— —	— —	— —	—	—	—	—	—	—	— —	7 40
Pečica (koloni) .	1	— —	— —	— —	—	—	—	—	—	—	— —	1 —
Merince (koloni) .	2	— —	— —	— —	—	—	—	—	—	—	— —	2 60
Podgrad	1*	— —	— —	— —	—	—	—	—	—	—	— 6	3 —
Skupaj izkazanih .	(2) 31	12 —	7 4	— —	24 × 20 s. = 3 marke; ogl. oz. 4 1/2 gr. všeto v census	12	23	380	108	13	6 125	25 154 15 s.*
V urbarju navedenih	—	12 —	7 4	— —	—	12	—	—	108	13	6 125	— —

¹ Martin Suppan daje od treh polj še 60 denarjev dunajske veljave; Thomas Suppan pa od gmajne 24 denarjev graške veljave.

* To je dvorec v Podgradu in ni vštet v število kmetij. Imetnik dvorca služi še 15 solidov za polje v Cepljah.

Urad Lemberg*

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž		Sopi lanenih vlakn - 1	Piščanci	Jajca	»Stowr«	Census
Brezje	7	1 3	1 3	— —	55 idrij gornine	11	7	110	— —	36
Hotunje	1	— 1	— 1	— —		1	1	10	— —	5
Slom	4*	— 4	— 4	— —		4	4	40	— —	52
Zgornji Predel . .	(2) 4	1 1	1 1	— —		6½	4	65	— —	39
Spodnji Predel . .	(1) 3	— 5	— 5	— —		5½	3	35	— —	18
Slatina	4	1 —	1 —	— —		5	4	50	— —	30
Cerovec	(1) 4	— 6	— 6	— —		4	3	50	— —	84
Na Vidnem	4	— —	— —	— —		—	—	—	— —	1 90
Skupaj izkazanih	(4) 31	5 4	5 4	— —		35	26	360	— —	5 32
V urbarju navedenih	—	5 5	5 5	— —		34	27	360	— —	5 32

* Vse dajatve v žitu so se odrahtovale v mensurah kot so bile v veljavi v Zalcu (Saxen-feldermaaz) in katerih je šlo osem na modij.

* Suppan Cherna je imel poleg kmetije še mlin in zanj plačeval 40 denarjev. Ni vštet v zgoraj navedene štiri hube.

I Enota, v kateri so podložniki odrahtovali lan, je bil »zehling« ali »zehel«. »Zehling« ali »zehel« je tvorilo 10 šopov ali povesmov lanu, vsak povesem pa je obstajal iz pretrtih lanenih vlaken in je bil tako velik, kolikor se jih je moglo z obema rokama povleči skozi greben, s katerim so se vlakna čistila in ravnala obenem (prim. A. Mell, Beiträge, str. 167 sl.). Velikost dajatve je v uradu bila 1—2 »zehlinga«.

Urad Šentilj

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž		Vino v urnah - I	Piščanci	Jajca	»Stewer«	Census
Koseze ¹	5	—	—	—	} Vsi skupaj so pla- čevali eno četrtino manj kot 10 urn vina gornine	11	—	—	—	—
V Rakovniku	3	—	—	—		18	—	—	—	—
Koželj ²	—	—	—	—		2	—	—	—	—
Koloni ³	(8) 21	— —	— 6	1 1	2 ½ urni gornine	8	52	255	—	10 87
Skupaj izkazanih	(8) 29	— —	— 6	1 1		39	52	255	—	10 87
V urbarju navedenih		— —	— 6	1 1		—	52	225	—	10 87

¹ Od travnika daje Jantschcz am Cuph urno vina.

² Mathe po koslem in Thomas Suppan dajeta vsak od enega polja po urno vina.

³ Juri Faber ima še dva polja in plačuje 25 denarjev, 3 piščance in 15 jajc. — Vdova po podložniku Schaffer je imela poleg kmetije še vrt in dajala zanj 12 denarjev.

I Pisec urbarja je po vsej verjetnosti uporabil ta termin za »Eimer«, ki je v 14. stoletju že prevladal na Štajerskem (R. Baravalle, Zur Geschichte des steirischen Masse, str. 84). Zato nam je urno šteti kot redember (isti, Zur Geschichte des Grazer Masse, str. 66). Ker urbar ne razlikuje urno pri dajatvah gornine od urne pri obračunavanju podložniških dajatev (censusu), sodimo, da se je uporabljala v obeh primerih po obsegu enaka mera.

Urad Poreber

Naselbina oziroma podložniki	Habe	Pšenica	Oves	Rž	Prasiči	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	Števir v oglejski veljavi	Census v oglejski veljavi
Poreber . . .	(1) 5	5	5	5 × 1 mod. ali 18 s.	5 × 20 s.	5 × 27 s.	5 × 12 s.	10	100	1 60	—
Na Hribu . . .	3	3	3	3 × 1 mod. ali 18 s.	3 × 20 s.	3 × 27 s.	3 × 12 s.	6	60	1	—
Gozd . . .	4	3	3	3 × 1 mod. ali 18 s.	3 × 20 s.	3 × 27 s.	3 × 12 s.	8	80	2 20	1
Studenec . . .	3	1	1	1 × 1 mod. ali 18 s.	1 × 20 s.	1 × 27 s.	1 × 12 s.	6	60	1 40	120
Markovo . . .	4	4	4	4 × 1 mod. ali 18 s.	4 × 20 s.	4 × 27 s.	4 × 12 s.	8	80	1 60	—
Breznično (Za- brezovje).	3	3	3	3 × 1 mod. ali 18 s.	3 × 20 s.	3 × 27 s.	3 × 12 s.	6	60	— 150	—
Sela . . .	3	1 4	3	3 mod. ali 42 s. 1 × 18 s. 2 × 12 s.	3 × 20 s.	3 × 27 s.	3 × 12 s.	6	60	— 100	—
Okrog . . .	3	—	—	10 mr. 82 s.				6	60	1 40	2 140
Pri Morav- čah . . .	5	—	—	—	—	—	—	6	60	— 110	2 110
Na Dobravi	1	—	—	—	—	—	—	2	20	— 40	— 80
Zagorica . .	2	—	—	—	—	—	—	4	40	1 40	2
Na Bistrici .	2	—	—	—	—	—	—	4	40	1 —	1 20
Trobelno . .	1	—	—	—	—	—	—	2	20	— 30	— 130
Štefanja gora . . .	10	—	—	10 krat za ovce in platno po 12 do 120 s.				10	200	— —	14 50
Chronfurt (na Savi?)	6	—	—	—	—	—	—	5	100	— —	6 4
Zapoge (koloni)	(1) 4	—	—	—	—	—	—	—	—	— —	4
Podgorje (koloni)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	— —	1 80
Tučna (koloni)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	— —	3 80
Srednja vas (koloni)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	— —	1 90

* Vse dajatve v denarju so se plačevale v oglejski vrednoti in v urbarju preračunale na dunajsko vrednost (113 mark 98 denarjev), ki je bila enaka graški veljavi.

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Pšenica	Oves	Rž	Prasiči	Ovce	Jagnjeta	Piščanci	Jajca	»Stewre v oglejski veljavi	Census v oglejski veljavi
Hruševka (koloni)	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5 140
Sele (koloni)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 120
Skupaj izkazanih	(2) 65	20 4	22 —	—	—	—	—	89 1040	1040	13 50	61 86
V urbarju navedenih	—	20 4	20 4	—	—	—	—	91 1040	—	—	75 119

Urad Kojca*

Naselbina oziroma podložniki	Hube	»Stewre	Census v novi oglejski veljavi
Kojca	(1) 5	—	4 96
Kartečina	3	—	2 80
Skupaj izkazanih	(1) 8	—	7 16
V urbarju navedenih	—	—	7 16

* Podložniki so plačevali v novi oglejski vrednosti, ki je bila taka, da so pri teh 7 markah in 16 solidih plačevali 1 marko 48 solidov več kakor v starih.

Urad Arteca

Naselbina oziroma podložniki	Hube	Kozliček	Prasiček	Pogača	Sir	Luč (sveče?)	Skleda soli	»Stewre	Census v oglejski veljavi
Arteca	4	3	3	3	3	3	3	—	2 147
Gösicz	(3) 5	2	2	2	2	2	2	—	2 104
Skupaj izkazanih	(3) 9	5	5	5	5	5	5	—	5 91
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	—	—	—	5 91

Tabele dajatev po posameznih uradih kažejo na mnogovrstnost podložniških obveznosti. Ni urada, ki bi imel enotne dajatve, še manj moremo primerjati in najti enakost dajatev pri dveh uradih. Dajatve na gornjegrajskem zemljiškem gospodstvu se razlikujejo po višini in še mnogo bolj po materialni vsebini. Vzrok temu najdemo izključno v raznovrstnosti proizvodnje, ki temelji na različni geomorfološki obliki tal gornjegrajskega predela. V glavnem tabele pokažejo — poleg višine dajatev in njih raznolikosti — prvič, da so bile v nekaterih uradih delno ali pa že povsem v veljavi denarne dajatve, in drugič, da so bile v drugih uradih dajatve še naturalne, vendar se je tudi tod kazala tendenca zemljiškega gospoda, da jih spremeni v denarne.⁷⁵ Preobrat iz naturalnega v denarno gospodarstvo je bil v tem času šele delno izvršen. Ta proces, ki se je v primeri z drugimi zemljiškimi gospodstvi precej zakasnil,⁷⁶ se tod tudi ni nikdar završil in so podložniki dajali v istem razmerju denarne in naturalne dajatve tudi v kasnejših stoletjih.⁷⁷ (Naturalne dajatve so bile popolnoma spremenjene v denarne šele konec 18. stoletja pod vplivom terezijanskih in jožefinskih agrarnih reform.⁷⁸) Zavrla ga je kriza zemljiškega gospodstva od srede 15. stoletja dalje, v kateri so se zemljiški gospodje vračali nazaj na naturalne dajatve in pridvorno gospodarstvo. Ker so pri gornjegrajski gosposčini to preprečevale boljše oblike zakupov (glej zgoraj str. 477), je ostalo razmerje med naturalnimi in denarnimi dajatvami v glavnem isto, kakor je bilo v času nastanka našega urbarja. Zato se obdobje krize pri gornjegrajskih podložnikih ni odražalo tako močno, čeprav se je seveda tudi njihov položaj poslabšal kakor splošno povsod drugje.

Gornjegrajski podložnik je svojemu gospodu dajal census in tako imenovane male dajatve, opravljal sorazmerno zelo malo tlake, oziroma namesto nje plačeval v denarju, odraštoval še posebno dajatev, ki se v urbarju označuje kot »stewr«, in desetino.

Najvažnejša podložniška dajatev je bila census, ki so ga plačevali v naturalijah ali denarju. Višina se je ravnala po velikosti in donosnosti kmetije. Poleg tega so podložniki odraštovali še male dajatve, ki so obstajale v dajatvah jajc, piščancev, lanu, blagu, kruhu in podobno.

Glede na to dajatev zemljiškemu gospodu moremo na gornjegrajskem zemljiškem gospodstvu razlikovati troje področij: področje, kjer so prevladovale denarne dajatve, področje s prevlado dajatev v živini in končno področje, ki je plačevalo deloma v žitu in živini, deloma samo v žitu.

⁷⁵ To se kaže v mešanih postavkah in v postavkah, ki povedo, koliko naj podložnik za to ali ono naturalno dajatev plača v denarju. Poleg v tabelah razvidnih primerov glej I. Orožen, o. c., str. 226, 227, 259, 291, 304.

⁷⁶ Glej B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, str. 33 in literaturo, navedeno pod opombama 49 in 50.

⁷⁷ Prim. »Casten Raittung« za čas od 24. aprila 1633 do 31. julija 1634; »Casten Raittung« za čas od 1. avgusta 1634 do 31. julija 1635; Zinss getraidt Ausstandt biss Ende 1680; Urbarium des Ampts Poreber 1668; Historische Gutsbeschreibung 1802; vse v ŠkALj.

⁷⁸ F. Baš, o. c., str. 3.

V denarju so plačevali census podložniki v uradih Ljubenska gora in Luče, ki pa so poleg tega dajali še male dajatve v naturalijah: ovce, piščance in jajca. Podobno je bilo tudi v uradu Braslovče, le pri malih dajatvah je lan nadomestil ovco. V uradu Lemberg pa se je census plačeval v denarju in žitu: pšenici in ovsu. Izključno v denarju so plačevali podložniki v solčavskem uradu. Poleg censusa so dajali vsi še tako imenovano dajatev »pro homore« v znesku od 2—7 oglejskih solidov. Ta dajatev bo verjetno nadomestilo za male dajatve, ki so jih plačevali zgoraj imenovani uradi. Tudi podložniki obeh uradov v Furlaniji so plačevali v denarju, kar je povsem razumljivo. Prevoz iz obeh uradov bi bil dražji od vrednosti dajatev. Torej vidimo, da se je prehod na denarne dajatve v večji meri izvršil na področju mlajše kolonizacije v goratem svetu, dočim so v bolj ravninskem svetu podložniki plačevali predvsem v naturalijah. V ostalih uradih se javljajo le posamezni kraji ali celo samo podložniki, ki so plačevali v denarju, tako n. pr. v uradu Volog podložniki v Kljancu, Orehovcu in Pandurju, v uradu Poreber pa kmetje v Okrogu, Moravčah, Na Dobravi, Zagorici, Bistrici, Trobelnem, Štefanji gori in Chronfurtu. Male dajatve so tukaj bile piščanci in jajca.

Dajatve v živini in v siru so prevladovala v uradu Tirovsek. Manj pogoste so bile v žitu, in še to v rži in ovsu, nikdar pa ne v pšenici. Seveda so posamezni podložniki tega urada plačevali census v celoti ali delno v denarju. Tudi v uradih Ljubenska gora in Luče, kot že omenjeno, je bila ovca redna dajatev vsakega podložnika.

Raznovrstne so bile dajatve v uradih Posavinje in Zadretje. Tod so plačevali podložniki census v žitu: pšenici in rži ter ovsu in v živini, vendar so dajali po večini namesto nje ekvivalentno vrednost v denarju: za prašiče, ovce in jagnjeta. Večkrat se tudi v teh dveh uradih javlja census v denarju. Male dajatve so slične z drugimi uradi, na novo se javljata še sir in med.

Glavna dajatev v blagu je bilo žito, ki so ga dajale predvsem vasi v ravninah. Ta dajatev je bila po uradih različno velika: znašala je od po en modij pšenice, ovsa in rži (namesto nje tudi že v denarju po 18 oglejskih solidov) v uradu Poreber do po 2 mensuri pšenice in ovsa v uradu Lemberg, kjer je ena kmetija plačevala samo polovico dajatev, ker je bila pusta (seruit nisi medium). To je obenem tudi edini primer polovične dajatve v celem gornjegrajskem gospostvu.

Največje dajatve so bile v ovsu, za katerega so na gornjegrajski posesti ugodni pogoji. V vseh uradih, kjer so žitne dajatve primarne, t. j. v Posavinju, Zadretju, Lembergu in Poreber, je oves na prvem mestu. Izjema je le urad Volog; tu so podložniki plačevali več pšenice (1 modij) kakor ovsa (5 mensur). V uradu Posavinje pa so plačevali podložniki v Radmirju namesto ovsa za vsak modij po dve ulni lane-nega platna.

Nekoliko manj kakor v ovsu, so podložniki plačevali v pšenici. Razlika med skupno vsoto pšenice in ovsa pri censusu gre na račun večje vrednosti pšenice. Pravo razmerje med pridelkom obeh vrst žita

dobimo, če primerjamo dajatve pri desetini (340 modijev ovsa in 270 modijev pšenice).

Rž se je na gornjegrajski posesti gojila v nekoliko manjši meri in se tudi redkeje omenja kot dajatev. V rži so plačevali podložniki v uradih Tirovsek, Posavinje, Zadretje, v uradu Poreber pa so dajali za vsak modij rži že 18 oglejskih solidov.

Proso se kot dajatev v urbarju omenja samo enkrat (2 mensuri) v vasi Rakovlje v uradu Braslovče. Redno se je proso pobiralo pri desetini, kjer se navaja tudi ajda. Tudi kruh in pogača se kot dajatvi omenjata le po enkrat: kruh v uradu Volog, pogača v uradu Arteca.

Pogosteje se javljata kot dajatev vino in lan. V vinu so plačevali census mnogi podložniki v uradu Šentilj, kot gornina pa se je dajalo v istem uradu in v Brezju pri Slomu v uradu Lemberg. Lan nastopa v uradih Braslovče in Lemberg.

Velike so bile v našem urbarju dajatve v živini ali namesto njih v denarju ter mlečnih izdelkih. Po dajatvah sodeč je bila živinoreja zelo razvita v uradih Tirovsek, Posavinje, Zadretje, Ljubenska gora in Luče. Vendar ne smemo misliti, da se drugje, kakor n. pr. v uradih, ki so plačevali census v denarju, ni gojila živina. Dajatve v živini se javljajo predvsem v predelih, kjer prevladujejo samotne kmetije. V glavnem se je redila drobnica in govedo, manj prašiči.

Drobnico (poleg ovc se omenjajo tudi koze oziroma kozličji) so tedaj mnogo bolj gojili kakor danes. Kakšno je bilo razmerje med posamezno vrsto živinoreje, nam pokažejo številke, ki jih je za leto 1542 zbral I. Orožen za urad Tirovsek in jih primerjal s stanjem leta 1910.

	konj	krav	volov	bikov	telet	drobnice	prašičev
1542	27	298	152	7	336	2769	244
1910	22	212	148	16	277	969	309

Tabela pokaže poleg razmerja med vrstami tudi nazadovanje drobnice in porast prašičev ob približno istem stanju v drugih vrstah živinoreje. Porast prašičev je zvezan z dejstvom, da so ovce, ki so poleg drugega dajale tudi zabelo, nadomestili z njimi in da so prašiče začeli gojiti tudi na planinskih kmetijah, kjer jih prej niso. Upadanje ovčereje pa je povezano na drugi strani z razvojem kapitalizma in propadanjem domače suknarske obrti, ki je bila na gornjegrajskem precej razširjena. Po štetju leta 1857 je bilo v celem gornjegrajskem okraju še 4641 ovac, torej niti še enkrat več, kakor jih je imel 400 let prej sam urad Tirovsek.⁷⁹ Upadanje števila ovac v teh predelih se je nato nadaljevalo vse do današnjih dni.⁸⁰

Ovca in jagnje se velikokrat pojavljata kot dajatev v našem urbarju, zlasti v zgoraj navedenih uradih. Vsak podložnik je odrajtoval po 1 ovco (Ljubenska gora, Luče) ali jagnje (Volog) ali oboje skupaj (Tirovsek) ali pa je že plačeval v denarju za ovco 12 do 40½ graških

⁷⁹ F. Kotnik, o. c., str. 10.

⁸⁰ B. Jordan, o. c., str. 97.

denarjev, za jagnje 5 do 20 denarjev iste veljave. Po dve ovci so plačevali redki kmetje.⁸¹

Prašiči se v naturi kot dajatev, razen v uradu Arteca, niso dajali. Dajatev v naturi v tem uradu je v zvezi s pojedino, za katero so morali podložniki poskrbeti, ko je tja prišel oskrbnik ali morda kdo drugi od samostana. Namesto njih so dajali podložniki, kjer se je pač dajala ta vrsta dajatev, 10 do 67 graških denarjev za prašiča.

V piščancih so plačevali male dajatve podložniki vseh uradov razen v Solčavi, Kojci in Arteca. V prvih dveh so bile že vse dajatve preračunane v denar, v zadnjem pa se piščanci niso dajali. Povsod se število giblje od 1 do 4 kosov. Dvakrat se v urbarju omenja tudi kopun (chopawner, kehawpawner) v uradu Posavinje in Braslovče.

Jajca so bila dajatev v vseh tistih uradih, kakor piščanci, le v uradu Šentilj plačujejo v jajcih samo koloni. Število jajc kot dajatev se giblje od 6 do 40 kosov, redna pa je 10 do 20 kosov. V nekaj primerih se omenja tudi med,⁸² dalje blago, ki ga dajeta podložnika v uradu Tirovsek; namesto platna pa so (skupaj z ovco) po 12 denarjev plačevali podložni kmetje v Štefanji gori pri Cerkljah.

Podložniki gornjegrajskega zemljiškega gospostva so plačevali census tudi v siru. V uradu Tirovsek je del podložnikov, kakor smo že videli, plačeval po 300 kosov sira. Poleg teh pa so v siru plačevali še drugi podložniki istega urada, in sicer v Volovleku, ob Repenščici in v Mačkovem kotu. Višina dajatve je bila od 30 do 70 kosov. V urbarju se imenuje ta vrsta sira »caseos censuales«. Nekajkrat se pojavlja kot dajatev tudi surovo maslo.

V uradih Posavinje in Zadretje, kjer so bile dajatve najbolj različne, se je sir štel v male dajatve. Torej je sir služil za dvojne vrste dajatev. Urbar ta sir, ki se ga je plačevalo po 15 kosov, navaja kot »caseos paruos«, torej mali sir, iz česar bi se dalo sklepati, da so plačevali v ovčjem siru.⁸³ Vsega skupaj so dajali gornjegrajski podložniki leta 1426 po vsotni navedbi v urbarju 12.629 kosov sira. Vse te dajatve kažejo, da je bil sir v tem času izredno pomembno živilo in da je bila živinoreja važna postavka v gospodarstvu gornjegrajskega podložnika.

Podložniki, razen kolonov, z izjemo onih pri Radmirju, na prvotnem samostanskem posestvu, t. j. na nekdanjem Chagerjevem zemljiškem gospostvu, ter podložniki v uradu Volog in Poreber, z izjemo podložnikov na Štefanji gori in Chronfurt, so plačevali »stewr«. To je bila po vsej verjetnosti dajatev, ki jo je samostan naložil podložnim kmetom zaradi plačevanja zavetništva, ki so ga v tem času imeli nad samostanom celjski grofje. Morda sega njen začetek v leto 1352, ko se je gornjegrajski opat obvezal celjskemu grofu Frideriku, da bo njemu in naslednikom plačeval vsako leto 50 mark oglejskih denarjev za od-

⁸¹ I. Orožen, o. c., str. 266.

⁸² V uradu Posavinje plačuje v medu Crise iz Meliš 2 libre (okoli 1 kg) medu in Lorencz Im ternawcz, ki daje libro medu za mlin.

⁸³ V uradu Posavinje je izkazanih 692 kosov, vsotna navedba v urbarju pa je 676 kosov. V Zadretju je izkazanih 1045, vsotna navedba pa je 1025 kosov. Podložniki v Vologu in Kaleh v uradu Volog so plačevali 108 kosov tega sira.

stopljeno sodno oblast in zavetništvo, ki jo je imel v gornjegrajskem področju na njihovih posestvih.⁸⁴ Nad gornjegrajskimi posestvi na Tolminskem in morda tudi v Furlaniji pa je imela zavetništvo oglejska cerkev. Ko je namreč leta 1335 dal samostan vasi Kojco in Kartečino ter kmetije v furlanskem Buttriju v zakup — za kar je moral imeti patriarhovo privolitev — si je oglejska cerkev pridržala odvetništvo nad tolminsko gornjegrajsko posestvijo. Samostan je bil zato dolžan plačevati »za vsako od osmih kmetij v Kojci in Kartečinah na leto po en sir ali šest denarjev, po osem denarjev za služnost o sv. Juriju in Mihelu ter ob istih terminih za pojezdno vino po 12 denarjev.«^{85a} Višina te dajatve je bila zelo različna, odvisna pač od velikosti posestva in kakovosti tal. Najmanj sta dajala »stewre«, ki se je plačevala v oglejskih solidih. Jurij in Jarney iz Šentjanža, urad Posavinje, in sicer 8 solidov, največ pa Michel in Rogacz v uradu Luče v znesku poldruge marke oglejske veljava. »Stewri« se ni samostan nikdar odrekel, četudi podložnik ni nič drugega plačeval,⁸⁵ oziroma je samostan podložnikove dajatve odstopil drugim v uživanje (n. pr. raznim cerkvam, bolnišnici in straži).⁸⁶ Za zavetništvo so posamezni podložniki plačevali tudi po enega piščanca (pullum pro advocacia).

Tlake, zlasti ročne, na gornjegrajskem zemljiškem gospodstvu ni bilo veliko, ker samostan ni obdržal skoraj nič zemlje za obdelovanje v lastni režiji. Ročno tlako dejansko delajo samo podložniki šestih kmetij v uradu Posavinje, ki so bili dolžni obdelovati šest vinogradov. V ta namen je moral vsak napraviti po štiri dni tlake in vožnje v Pilštajn ali Planino.⁸⁷ Redki so bili tudi tisti podložniki, ki so dajali samostanu namesto tlake že odškodnino v denarju.⁸⁸

Pridržal pa si je samostan zaradi svojih potreb večjo vozno tlako. Na koncu urbarja sta pozneje pripisani dve poglavji z naslovi »Hie sind vermerkeht welhe gen walhen vmb öl vnd vmb Speczerey zu der vasten gen sullen« in »Welhe vmb Salcz gent«, kjer je bila ta tlaka popisana.⁸⁹ Vozno tlako so morali po našem urbarju opravljati ne le podložniki, ampak tudi decimatorji (v Lučah in Brezju pri Ljubnem), oskrbniki (v Lučah in Ljubnem) in celo župnik v Ljubnem, zaradi desetine, ki jo je imel v zakupu (»ex parte decime, quam tenet«). Po enega konja za to vožnjo pa so morali, poleg nekaterih podložnikov, prispevati decimatorji v Radmirju, Vinski gori pri Šentjanžu, Pobrežju

⁸⁴ I. Orožen, o. c., str. 131 sl.

^{84a} M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 24.

⁸⁵ *Ibidem*, str. 240: »Herman seruit solum stewr«; poleg tega daje samo še dva piščanca in 20 jajc.

⁸⁶ »Wolf vnderm puhel (Završnik) seruit censum ad sanctum Vrbanum. Sed cum stewra ad Curiam.« *Ibidem*, str. 255; poleg tega še str. 237, 241, 259, 265. »Andre Chulm (v uradu Zadretje) ... dat censum ad infirmariam, cum ceteris Juribus seruit ad Curiam«, *ibidem*, str. 252. »Zwetecz am poseg (Požešnik v uradu Tirovsek) seruit censum custodi sed cum ceteris Juribus ad curiam«, *ibidem*, str. 230.

⁸⁷ *Ibidem*, str. 250.

⁸⁸ Glej op. št. 36.

⁸⁹ I. Orožen, o. c., str. 320 sl.

Desetina

Uradi	Decimator	Pšenica	Rž	Oves	Prinščina v markah	Lan v kosih (pectus) - I	Piščanci	Kozlički	Platno v ulnah	Prašiči	Proso	Fizol	Ajda
Tirovsek	Decimator ob Repanščici .	12	12	12	½	(40)	40	? ¹	—	—	—	—	—
	Decimator Reberšak . . .	4	4	8	½	16	16	?	—	—	—	—	—
Posa- vinje	Decimator v Radmirju . .	16	17	17	1 ali prašiča	36	38	?	74	—	—	—	—
	Decimator v Ljubnem . .	16	17	17	isto	36	36	?	74	—	—	—	—
Zadretje	Decimator v Bočni . . .	15	17	17	1	? ¹	?	—	—	1	?	?	—
	Decimator v Otoku . . .	15	17	17	1	?	50	?	—	1	—	—	?
	Decimator v Pobrežju . .	16	12	12	1 ali prašiča	—	50	?	—	—	—	—	—
Ljubno	Decimator v Planini ^{1a} . .	22	21	42	isto	43	63	53	—	—	—	—	—
Luče	Decimator v Lučah . . .	20	20	60	1	?	80	80	—	—	—	—	—
Braslovče	Decimator v Braslovčah .	34	34	32	1 ali prašiča	—	—	—	—	—	?	?	—
	Decimator v Planini . . .	50	50	50	—	—	100	—	—	—	—	—	—
Volog	Decimator v Vranskem ²	20	20	12	isto	52	52	?	—	—	—	—	—
Lem- berg	V uradu Lem- berg ga ni . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sentlj	Decimator Bernhart . . .	6	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Decimator Peter	6	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Decimator v Dobravi . .	12	12	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Decimator v Šoštanj ³ . .	6	11	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Decimator v Stari vasi ⁴ .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sol- čava	V uradu Solčava ga ni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Po- reber	V uradu Poreber ga ni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kojca in Arteca	V uradu Kojca ga ni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	V uradu Arteca ga ni	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skupno		270	277	340	4	223	523	133	148	2	—	—	—
izkazano . . .		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

in Bočni ter oskrbniki v uradu Tirovsek, Posavinje in Zadretje. Od vozne tlake so se lahko odkupili za določeno vsoto denarja (poldrugo marko graških denarjev) ali s tovorom soli (sām, okoli 120 kg). Za to določbo se gotovo skriva tovorjenje soli, ki so ga ti vršili tudi za svoj račun.

Za vožnjo v Pilštajn, Dednjo vas pri Pišecah v brežiškem okraju, Šentjurij ob Taboru in v Vransko so dajali podložnike trije uradi: Solčava štiri vožnje, Luče in Ljubenska gora pa po deset voženj ali od vsake za vsakega konja po 120 denarjev graške veljave.

Poleg zgoraj opisanih dajatev in služnosti pa je samostan dobival od podložnikov še desetino, ki so jo pobirali decimatorji. Pri desetini se pojavljajo kot predmeti odrajtovanja v glavnem isti pridelki kakor pri censusu. Desetina se je jemala v pšenici, rži, ovsu, prosu, ajdi, fižolu, vinu, prašičih, piščancih, kopunih, lanu in platnu. Poleg tega so desetinarji pobirali še kozliče, ki jih je zemljiški gospod zahteval v času več (edos ad placitum), in pa primščino. Samostan je dajal desetino deloma v zakup raznim svetnim in duhovnim osebam. Po seznamu, ki je v urbarju naveden na koncu urada Braslovče, je samostan od tega dobival 79 mark in 135 denarjev graške veljave. Poleg tega je imel samostan po urbarski vsotni navedbi 175 mark in 144 graških denarjev dohodkov od desetine inkorporiranih cerkva v Solčavi, Rečici, Mozirju, Škalah, Braslovčah, Šentpavlu pri Prevaljah, Trbovljah, Vranskem, Pilštajnu, Planini, Bistrici ob Sotli (prej Sv. Peter pod Svetimi gorami), Podsredi, Gorjanah pri Podsredi? (Landsperg), Hočah, Sv. Heleni pri Mariboru, Šmartinu pri Hajdini, Sentvidu pri Ptuj, Šetarovi pri Šentlenartu v Slovenskih goricah in v Majšperku.

Kako velika je bila množina v desetini zbranih samostanskih dohodkov, vidimo iz tabele na strani 506.

Skupne dohodke, ki jih je imel samostan od zemljiškega gospostva in desetine, nam kaže sledeča razpredelnica, ki je narejena po uradih. Zaradi večje točnosti so v njej navedene množine dajatev po posameznih postavkah, kakor jih urbar omenja, pa tudi po vsotnih navedbah, ki jih ima urbar konec vsakega urada. Netočnosti, ki se pri tem pokažejo, gredo deloma na račun napak v urbarju, deloma pa na rovaš nejasnosti in nepopolnosti podatkov v urbarju, katere se niso dale dognati. Tam, kjer v urbarju ni vsotnih navedb, se je upoštevala vsota izkazanih dajatev.

Opombe k razpredelnici na str. 506

¹ Vprašaj pomeni, da število ni navedeno.

^{2a} Summa prius fuit mod. 100. Sed aliqui mansus ab eadem sunt distributi, scilicet: Schuka et Saeznik ideo pro nunc tantum 82 (6½). I. Orožen, o. c., str. 274.

² Decimator in Franczk olim 70, pro nunc servit 52 mod. Ibidem, str. 296.

³ Dat mensuras Sancti Egidii. 6 mensuras pro vno modio computando. Ibidem, str. 303.

⁴ Decima in Alten welen habet Hanus Wermburger pro tempore vite sue, eo decedente serviet Monasterio. Ibidem, str. 303.

I Ta desetina od lanu, to je od lanenih vlaken, se v urbarju navaja kot »petias (oziroma pecias) lini«. »Petia« (»pecia«) pomeni kos, del in bo verjetno enaka šopu, katerih deset je tvorilo »zehel«.

Urad	Hube	Pše-nica	Rz	Oves	Šir od švajc	Šir (censu-alni)	Surovo maslo	Ovce	Jag-njela	Pi-ščanci	Jaica	Lan	Platno	Vino	Med kruh	Kasa Kozlički Pragiški	Štepan-ovl. vel.	Census
Izkazanih	(8) 130	—	16	22	8100	800	6	46	42	160	1500	—	6 uin blaga	—	—	—	15	70
V urbarju navedenih	—	—	—	7	10000	820	6	46	43	156	1440	—	6 uin blaga	—	—	—	15	71
Izkazanih	(4) 167	48	10	76	—	692	—	15	9 1/2	185 + 2 kopuna	1698	—	—	—	3 lb medu	—	20	91
V urbarju navedenih	—	52	10	77	—	676	—	16	10	190	1589	—	—	—	2 lb medu	—	20	89
Izkazanih	(7) 170	43	28	82	—	1045	—	15	7	215	1605	—	—	—	—	—	24	43
V urbarju navedenih	—	42	26	79	—	1025	—	15	7	217	1565	—	—	—	—	—	24	43
Izkazanih	(8) 105	—	—	—	—	—	—	115	—	187	957	—	—	—	—	—	36	34
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	—	—	115	—	182	962	—	—	—	—	—	36	34
Izkazanih	(7) 123	—	2	3	—	—	—	109	—	209	1104	—	—	—	—	—	53	29
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	—	—	111	—	209	1104	—	—	—	—	—	53	29
Izkazanih	(2) 50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	15
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57 mr	75 d
Izkazanih	(2) 63	—	—	—	—	—	—	—	—	100	930	79 pondov	—	—	—	—	—	57
V urbarju navedenih	—	—	—	—	—	—	—	—	—	98	920	76 pondov	—	—	—	—	—	60
Izkazanih	(2) 31	12	—	7	—	108	—	12	23	380	—	—	—	—	13 kosov kruha	—	6	25
V urbarju navedenih	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13 kosov kruha	—	125 + 15 ogli. sol.	154
Izkazanih	—	12	—	7	—	108	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V urbarju navedenih	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Izkazanih	(4)	5	5	—	—	—	26	360	35 zehel	—	53 ldrj gornine	—	—	3	32
V urbarju navedenih	31	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lemberg		5	5	—	—	—	27	360	34 zehel	—	—	—	—	3	32
Izkazanih	(8)	—	1	—	—	—	52	255	—	—	39 urn cen- sualnega 12 1/2 urn gornine	—	—	10	87
V urbarju navedenih	29	—	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sentilj		—	1	—	—	—	52	225	—	—	—	—	—	10	87
Izkazanih	(2)	20	—	22	—	—	89	1040	—	—	—	—	—	13 61 80	86
V urbarju navedenih	65	4	—	—	—	—	—	—	—	—	v graški veljavl skupaj	—	—	74 mr 119 sol. 112 mr 44 d.	—
Poreber		20	—	20	—	—	91	1040	—	—	—	—	—	75 mr 119 sol. 113 mr 98 d.	—
Izkazanih	(1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v graški veljavl skupaj	—	—	7	16
V urbarju navedenih	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10 mr 104 d	—
Kofca		—	—	—	—	—	—	—	—	—	v graški veljavl	—	—	7	16
Izkazanih	(3)	—	—	—	5	—	—	—	—	—	5 pogac	—	—	5	91
V urbarju navedenih	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5 prasič. 5 laci 5 skl. sol	—	—	all 8 mr 56 1/2 d	—
Arteca		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	91
Izkazanih		270	277	340	—	—	523	—	223	petas	148 uln platna	—	—	133	V denariju 255 mr 119 d
Destetna		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 prasiča	—
Izkazanih	(58)	399	333	553	8100	2645	6	300	70 1/2	1256 9829 523	79 pondov 35 zehel 223 petas	5 uln blaga + 48 uln platna	65 1/4 ldrj 39 urn	3 lb medu 13 kos. kruha 5 pogac	1045 mr 106 1/2 d*
Po vsotnih na- vedbah konec vsakega urada		402	331	555	10000	2629	6	303	72	1245 523	76 pondov 34 zehel	6 uln blaga + 6 uln blaga	—	2 lb medu 13 kos. kruha	1046 mr 146 1/2 d
Konec urbarja navedenih		342	277	528	9000	2679	6	302	77	1241	9463	—	—	—	1091 mr 100 d

* Vse dajatve v denariju so preračunane v graško veljavo.

Če preračunamo desetino in urbarialne dajatve, ki so se dajale v naturalijah, v denarno vrednost na podlagi v urbarju naznačenih cen,⁹⁰ dobimo približno reluirano vsoto 525 mark graških denarjev. Celokupni dohodek gornjegrajskega samostana od urbarialnih dajatev in desetine, izražen v denarju, bi torej znašal okoli 1600 mark graških denarjev.⁹¹

Na podlagi vsega zgoraj navedenega moremo zaključiti, da je bil gospodarski položaj samostana in gornjegrajskega zemljiškega gospostva v tem času kar ugoden. Samostan je dobival dohodke od vseh zemljišč svojega gospostva, kajti opustelost kmetij in njihova delitev, tako značilen pojav v času denarnega gospodarstva, čeprav ne izključno povezan z njim, se javlja na posestvu v sorazmerno majhni meri. O uveljavljanju denarnega gospodarstva, o razvoju obrti in trgovine na gornjegrajskem področju, pa nam poleg dajatev v denarju priča tudi pojav treh trgov: Gornji grad, Rečica in Ljubno. Najstarejši je bil Gornji grad, ki se je pod imenom Rore javil že sredi 14. stoletja. Poleg njega pa se le nekoliko kasneje v listinskem gradivu omenja trg Rečica. V času po nastanku našega urbarja se je razvilo kot trg tudi Ljubno, ki mu je gornjegrajski opat Gašper leta 1459 izdal sejemsko določbo in ga določil skupaj z Gornjim gradom kot tržišče za gornjegrajske podložnike. Izven sejmov v Gornjem gradu in Ljubnem je bila vsaka trgovina in kupčija podložnikov pod kaznijo prepovedana.⁹²

Isto ugotovitev, kakor za gospodarski položaj gornjegrajskega samostana in posesti, moremo postaviti tudi za podložnike. Po višini dajatev, ki so jih odrajševali, se položaj podložnikov sicer ni bistveno razlikoval od podložnikov na drugih zemljiških gospostvih, čeprav je bilo število dajatev manjše.⁹³ Posmrtnina se n. pr. na gornjegrajskem zemljiškem gospostvu sploh ni plačevala. Osnovna razlika, ki pa je za ocenjevanje položaja gornjegrajskih podložnikov najvažnejša, je bila ta, da so imeli kmetije v ogromni meri v zakupu v obliki dednih zakupov, kar tedaj na splošno še ni bilo uveljavljeno.⁹⁴ V tem je tudi vzrok, da je bila tlaka, oziroma denarna dajatev namesto nje, na gor-

⁹⁰ Modij rži je po urbarju veljal 18 solidov ali 27 denarjev, modij ovsa 19 denarjev; za pšenico sem pri preračunavanju vzel vrednost rži, za ovco povprečno vrednost 20 denarjev, za jagnje povprečno vrednost 7 denarjev, za kos sira 3 denarje. Za vse ostale dajatve, od katerih so piščanci in jajca imeli neznatno ceno, pa sem vzel vsoto 70 mark graške veljave

⁹¹ To je približno povprečje vseh treh zaključnih postavk v razpredelnici dohodkov.

⁹² F. Baš, Doneski, str. 65 sl.; isti, O Rečici kot trgu, ČZN 35 (1940), str. 66 sl.

⁹³ Prim. P. Blaznik, Selška, str. 62 sl.; isti, Poljanska, str. 32; M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, str. 54 sl.

⁹⁴ Prim. B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, str. 32, kjer ugotavlja, da je bila pretežna večina zemljišč na Slovenskem oddana do srede 18. stoletja po začasnem zakupu; M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, str. 48; isti, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 37.

njegrajski gosposčini sorazmerno manjša v primeri z drugimi zemljiškimi gospostvi⁹⁵ ali pa je podložniki sploh ne dajejo.

V času krize zemljiškega gospostva in naslednjih stoletjih pa so se dajatve gornjegrajskih podložnikov znatno povečale. Delno sliko o tem dobimo, če pogledamo urbar za urad Poreber leta 1668. Podložniki tega urada so takrat kot census plačevali dva do petkrat večjo vsoto denarja in dvakrat večje količine žita. Čeprav gre del višje navedene vsote na račun dajatev v denarju za rž, prašiče, ovce in jagnjeta, ki so se v urbarju leta 1426 navajale še posebej, in na račun manjše vrednosti denarja, pomeni to ogromno povečanje dajatev. Žitno dajatev, ki je bila že tako dvakrat večja od prejšnje, so morali podložniki odrajtovati v meri zemljiškega gospoda (»castenschaff«, katerih dva sta merila tri celjske, ki so bili tedaj sicer v veljavi⁹⁶) in deloma celo s kupom, dočim so bile prej mere zravnane. Poleg »stevre«, ki je bila povečana v enaki meri kakor census, in malih dajatev v isti izmeri, so morali podložniki dajati še odškodnino za tlako, ki je v urbarju leta 1426 ne srečamo (torej je tedaj zemljiški gospod ni izterjeval), dajatve v pšenici in ovsu oskrbniku ter davke deželnemu knezu: davek na hišo (Haussgulden, po velikosti kmetije od 15 krajcarjev do enega goldinarja) in novo doklado (Neue Anlaag, po velikosti kmetije od 11 do 45 krajcarjev).

Prebivalstvo. Poleg gospodarskega stanja na sploh in položaja podložnikov posebej, nam urbar daje tudi več ali manj točne podatke o številu prebivalstva, dalje kakšna je bila oblika naselij, o narodnosti prebivalcev in njihovih prilikah itd.

Če tudi mi uporabimo količnik, ki ga je za Poljansko dolino na Gorenjskem izračunal P. Blaznik,⁹⁷ in vzamemo za patriarhovo posest v gornjegrajskem področju okroglo 400 prebivalcev ter prištejemo 30 samostancev,^{97a} dobimo za gornjegrajsko, t. j. za nekdanje Chagerjevo posestvo, okoli 7000 prebivalcev.⁹⁸ Po A. Stegenšku pa naj bi prebivalo tod v času našega urbarja okoli 4900 ljudi;⁹⁹ toda pri svojem preračunavanju se je zmotil, ker pravilno bi bilo 3900. Zdi se mi, da smo najbližje resničnemu številu prebivalstva nekako sredi med obema zgoraj navedenima postavkama. Število okoli 7000 prebivalcev je previsoko, a pravičen rezultat po Stegenšku prenizek. Dejanskemu številu takratnega prebivalstva, tako mislim, bi se najbolj približali, če vza-

⁹⁵ P. Blaznik, Selška, str. 67 sl.; isti, Poljanska, str. 36 sl.; M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, str. 60.

⁹⁶ Ker je celjski škaf tedaj meril 20—26,24 l, je prvi držal 30—39,36 l; prim. R. Baravalle, Zur Geschichte des steirischen Masse, str. 58.

⁹⁷ P. Blaznik, Poljanska, str. 57.

^{97a} A. Stegenšek, o. c., str. 24.

⁹⁸ Na tem področju je bilo 745 kmetij in mlinov oziroma valjalnic blaga. Od tega sem odštel 36 pustih kmetij in prištel 144 domcev v Gornjem gradu, Rečici in Ljubnem ter tako dobil 853 enot, ki so prišle v poštev pri računu.

⁹⁹ A. Stegenšek je pri pregledu razvoja števila prebivalstva prišel do zaključka, da je imel okraj leta 1140 okrog 800, leta 1268 okrog 2150, leta 1440 okrog 4900, 1826. leta 8642, 1890. leta 14.091 in 1910. leta 14.617 prebivalcev. A. Stegenšek, o. c., str. 22 sl.; F. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936, str. 11.

memo količnik 5,4 ljudi na hišo, kakor ga je za leto 1822 izračunal sam Stegenšek.¹⁰⁰ Po tem računu bi zneslo število prebivalcev okoli 5100. Prebivalstvo se je torej v 300 letih od 1140 do 1426 pomnožilo za šestkrat. To bi povsem ustrezalo tudi razmerju 150 : 745 povečanega števila kmetij v tem času, pa tudi rezultatu, ki ga je pomotoma dobil A. Stegenšek.

Večina prebivalstva je bila kmečkega stanu in njihov socialni položaj tedaj tako izenačen, da so tvorili enoten socialni razred podložnikov. Morda bi tiste podložnike, ki so morali še opravljati tlako, označili za socialno najnižji sloj. Podložniki na gornjegrajskem zemljiškem gospostvu so bili v času nastanka urbarja ž neznatnimi izjemami (glej str. 478) še vsi celogruntarji. Če izvajamo primere, ko so imeli podložniki poleg svoje še eno pusto kmetijo, sta imela po dve hubi samo Michel Syter v uradu Braslovče in Vlrich von Blagotin v uradu Sentilj.¹⁰¹ (Poleg njiju je imel dve kmetiji še oficial v uradu Sentilj.¹⁰²)

Kajžarjev urbar izrecno ne omenja, vendar je bil nedvomno kajžar podložnik Peter v Lučah, ki je imel poleg hiše samo še dve njivi.¹⁰³ Mednje moremo prišteti tudi tiste mlinarje in valjavce sukna ter žagarje, ki se javljajo kot samostojni urbarialni obvezanci. Nekaj mlinov in valjarno sukna na Strmškem vrhu pa so imeli podložniki poleg svojih kmetij. Če vse to upoštevamo, moramo število kajžarjev oceniti na največ okoli 20, kar je pri skupnem številu 981 podložnikov izredno malo. Kajžarstvo je bilo torej na gornjegrajskem zemljiškem gospostvu še v prvi četrtini 15. stoletja, kakor mnogokje na Slovenskem, šele v začetnem stadiju razvoja.

Glavni obliki naselij na našem ozemlju sta bili, kakor smo že videli, samotna kmetija v hribovitem in gorskem svetu ter strnjena naselja. Od strjenih naselij prevladujejo zaselki in le v dolinah se pojavljajo prave vasi.

Nekmečko prebivalstvo je bilo predvsem v Gornjem gradu, Rečici in Ljubnem. Zemlja, na kateri so nastale te tri tržne naselbine, je bila samostanska last. Samostan je bil njihov trški gospod in tržani so mu morali plačevati različno velike denarne dajatve, bodisi od »area«, njiv, mlinov in celo celih kmetij. Večino prebivalcev v vseh treh krajih so tvorili obrtniki in z vsakim od njih je imel samostan različno pogodbo. Tako je n. pr. Mawerer plačeval za vse, kar je imel, letno 90 denarjev graške veljave, ali pod klavzulo »sed post mortem suam pleno iure pertinebit ad Monasterio Obernburg«. Gregorius czymerman pa je imel kmetijo »ad dies uite sue gratis, habet literam«. ¹⁰⁴ To ugodnost je najbrž dobil za kakšno uslugo, ki jo je storil samostanu, morda pa je skrbel za samostanske stavbe. V vseh teh krajih je prebivalo okoli

¹⁰⁰ A. Stegenšek, o. c., str. 24, op. 1.

¹⁰¹ I. Orožen, o. c., str. 288 in 301.

¹⁰² Ibidem, str. 301.

¹⁰³ Ibidem, str. 283.

¹⁰⁴ Ibidem, str. 313 in 314.

700 ljudi. Največ jih je bilo v Gornjem gradu, središču zemljiškega gospostva, kjer so poleg tržanov prebivali še člani straže in samostanski hlapci. Tod so v samostanu živeli tudi menihi z opatom na čelu, ki so skupaj z oskrbniki in drugimi uradniki zemljiškega gospoda tvorili vrhno družbeno plast na tem ozemlju.

Podložniki in prebivalci v trgih so bili razen redkih izjem slovenske narodnosti; samostanci in verjetno tudi oskrbniki pa so bili po večini Nemci. O tem nam pričajo krajevna in ledinska imena ter v neki meri tudi imena in priimki podložnikov, ki so se začeli že v precejšnji meri pojavljati.¹⁰⁵

TABLEAU ÉCONOMIQUE ET SOCIAL DU DOMAINE DE GORNJI GRAD D'APRÈS LE TERRIER DE 1426

Résumé

En prenant pour base le terrier de 1426 (Archives provinciales à Graz), l'auteur analyse la situation économique et sociale de la seigneurie de Gornji grad.

Les terres du couvent de Gornji grad embrassaient toute la région du cours supérieur de la Savinja et celle de la Dreta; en outre, le couvent possédait des propriétés importantes du côté de Kamnik en Carniole et de Lemberk en Styrie, et quelques propriétés plus petites en Frioul. Dans l'économie, c'était l'agriculture qui représentait la branche dominante; l'élevage aussi n'y était pas négligé. Ce dernier avait évidemment plus d'importance dans les régions de fermes isolées et de hameaux situées plus haut et colonisées plus récemment. Sur les terres dispersées en Styrie, la viticulture aussi était importante. Les champs étaient semés surtout de froment et d'avoine, puis de seigle, de mil, de blé sarrasin, de haricots et de lin. Le menu bétail, en premier lieu les moutons qu'on élevait dans une bien plus grande mesure qu'aujourd'hui, puis les bovins et, dans une moindre mesure, les porcs, représentaient les espèces les plus importantes de l'élevage.

Sous l'influence de la transition de l'économie naturelle en celle monétaire, à Gornji grad aussi les redevances se réglaient de plus en plus en argent. Cette évolution cependant ne fut pas accomplie et les sujets continuaient à s'acquitter d'une partie de leurs redevances en nature même dans les siècles qui suivirent. Cette transition s'effectua dans une plus grande mesure dans les zones de colonisation plus récente, c'est-à-dire dans les régions de montagne, tandis que dans les plaines, les sujets payaient surtout en nature. Les redevances en nature ne furent entièrement remplacées par des paiements en argent que vers la fin du XVIIIe siècle sous l'influence des réformes de Marie-Thérèse et de Joseph II.

L'unité usuelle d'exploitation agricole fut le manse. Le procès du morcellement n'était, à l'époque de l'établissement du terrier, qu'à ses débuts.

¹⁰⁵ Prim. A. Stegenšek, o. c., str. 23; Fr. Mišič, O ledinskih imenih, str. 191 sl.; isti, Ledinska imena, str. 40 sl.

Le terrier ne mentionne que 32 demi-manses, et les tiers et quarts de manse étaient encore rares. Peu nombreux étaient aussi les cottages (20 approximativement). Le domaine avait aussi relativement peu de tenures inoccupées. Les activités artisanales sur les propriétés de la seigneurie sont attestées par des moulins assez nombreux, ainsi que par des scieries et des drapiers que le couvent avait le privilège d'établir. Le fait que l'établissement de l'économie monétaire et le développement de l'artisanat influençaient favorablement le commerce, est démontré par trois bourgades surgies sur le territoire de la seigneurie : Gornji grad, Rečica et Ljubno. Les sujets du couvent ne pouvaient vendre leurs produits que sur les marchés de ces bourgades.

Le sujet était fermier des terres qu'il exploitait (il n'y avait presque pas de réserve seigneuriale). La formule la plus répandue était celle de tenure héréditaire. Les tenures précaires ne représentaient que 11 % du chiffre total. La forme la moins avantageuse de tenure dite « libre » (Freistift) n'y paraît point. Au cours de l'évolution ultérieure, accomplie jusqu'au début du XIXe siècle, toutes les fermes à quelques exceptions près sont devenues la propriété des paysans qui les exploitaient.

A base d'un tableau analytique des redevances (cens, menues redevances, redevances de garde — Vogtrechte — « stewr » etc.) resp. des revenus du couvent (dîme, revenus des églises incorporées), ainsi que de la forme de la propriété de terre, l'auteur constate que la situation économique du couvent était assez bonne, et celle des sujets aussi. Si l'on convertit toutes les redevances en nature dans leur valeur monétaire, on arrive à la conclusion que le couvent disposait d'un revenu annuel de 1600 marcs de deniers en monnaie de Gratz. Quant au montant des redevances, la situation du sujet n'était pas essentiellement différente de celle des sujets des autres seigneuries ; quant aux corvées, resp. aux payments qui les en rachetaient, leur situation était même plus avantageuse.

En conclusion, l'auteur s'occupe brièvement de la structure sociale de la population et du nombre des habitants. La seigneurie, dans son ensemble, comptait en 1426 5100 habitants dont le nombre était de six fois plus élevé qu'en 1140, date de la fondation du couvent. La plupart des habitants étaient des paysans. Dans les trois bourgades, il y avait environ 700 bourgeois. Les bourgades appartenaient au couvent. La couche sociale supérieure était représentée par les religieux avec leur abbé, les régisseurs et les autres employés de la seigneurie. Les sujets et les habitants des bourgades étaient, à peu d'exceptions près, de nationalité slovène. Les religieux et probablement aussi les régisseurs et les employés, étaient pour la plupart des Allemands.

VERIGE, TESNAC U BOKI KOTORSKOJ

Raznovrsni istoriski spomenici Boke Kotorske uvek su privlačili pažnju istoričara. Ovaj naš kraj je upravo istoriski mozaik, koji je pravljen sukcesivno od najstarijih vremena do danas. U Boki, istina, nema arheoloških mesta kao što je Solin, — iako nije isključena mogućnost da Risan i Budva ne stupe u red većih arheoloških nalazišta — ali se na svakom koraku susrećemo sa raznovrsnim objektima iz prošlosti od kojih mnogi još čekaju da im se odredi istoriski značaj, jer ga, bez sumnje, imaju.

Kao svugde gde je etničko previranje bilo veliko, i ovde naročitu vrstu istoriskih spomenika predstavlja toponomastika. Ona, u nedostatku drugih izvora, baca kad veću kad manju svetlost na daleku prošlost, naročito na etnički sastav ove oblasti. Dovoljno je napomenuti: Risan, Acruvium — Kotor, Muo, Prčanj, Stoliv, Tivat, a da ne spominjemo bezbroj lokaliteta, pa da se uverimo o bogatstvu istoriskotoponomastičkog rudnika, koji predstavlja Boka Kotorska. Mi ćemo se ovde ograničiti samo na jedan toponim, koji ćemo pokušati da objasnimo. Ako i ne uspemo, bićemo zadovoljni ako ovim skrenemo pažnju drugim istraživačima, naročito lingvistima, da i oni o tome kažu svoju reč. Radi se o toponimu »Verige«.

Verige su morski tesnac u Boki Kotorskoj, koji spaja Tivatski Zaliv sa Risanskim i Kotorskim. Na najužem mestu širok je oko 300 m, a prostire se u dužini od oko dva kilometra. Po narodnom predanju naziv potiče od lanaca kojima se zatvarao ovaj tesnac da se spreči prodiranje neprijateljskih brodova iz spoljnog u unutrašnji zaliv Boke Kotorske. Ovo predanje Vuk donosi u svom Rječniku pod »verige«.

U antičkim izvorima nema pomena o ovom tesnacu, odnosno njegovu nazivu, a ni pisci ranijeg Srednjeg veka Konst. Porfirogenit i Pop Dukljanin, koji inače donose podataka o Boki Kotorskoj, ne govore ništa o njemu. Iz pisanih istoriskih spomenika XIII i XIV stoleća takođe ništa ne znamo o ovom tesnacu. Statut kotorski, koji uglavnome potiče iz XIV stoleća, ima odredaba o prevozu putnika preko ovog tesnaca, ali pri tome ne spominje Verige. Ni u pogl. 111 Statuta, gde je data dosta opširna topografija poluostrva Vrmca, koje se svojim severozapadnim vrhom završava u Verigama, ne spominje ovaj tesnac, iako bi se to upravo u ovom poglavlju moglo očekivati. Isto tako ni u

pogl. 413 Statuta iz 1355 god., gde se nabrajaju krajevi Boke, koje je car Dušan poklonio Kotoru, nema govora o Verigama, dok se navodi Bijela, koja je deo primorja između Veriga i drugog tesnaca Kumbura.

Koliko je dosada poznato, izgleda da naziv za ovaj tesnac donose notarske knjige kotorske u XV stoleću u latinskom obliku »Catenae« i u srpsko-hrvatskom »Verige«.¹ Na ovom mestu treba skrenuti pažnju da se prevod romanskih toponima na slovenski, i obrnuto, javlja kao na celoj našoj jadranskoj obali tako i u Boki. Pop Dukljanin spominje Traiectus, koji se u XIII stoleću, istina u falsifikovanim poveljama, naziva Prevlaka.² P. Skok misli da je i Dobrota, selo severno od Kotora, prevod romanskog naziva Plagenti, lat. particip od placere »svidati se«.³

Karakteristično je da u pisanim srednjovekovnim spomenicima koji govore o opsadi i zauzeću Kotora 1378 g.⁴ nema pomena o lancima u Verigama, iako se docnije u predanju ističe da je Ludvik, kralj ugarsko-hrvatski, pod čijim je protektoratom bio Kotor, dao načiniti lance da se zatvore Verige. U mletačkim izvorima, izgleda, da kao lokalitet prvi put spominje »Cadene« M. Sanudo 1502 god.⁵ Od drugih mletačkih izveštaja nekima je poznat ovaj lokalitet, dok ga drugi opet ne navode. Narčito upada u oči izveštaj Đustinijanija, providura i sindika mletačkog za Dalmaciju i Albaniju (1553 god.), koji o Verigama uopšte ne govori, iako inače opisuje Boku dosta detaljno.⁶ Prvi, dosada poznati, podatak o lancima u Verigama potiče od poznatog hrvatskog istoričara Ivana Lučića (1604—1679), a po njemu od Andrije Zmajevića (1624—1694), Peraštanina, nadbiskupa barskog. Lučić govoreći o stanju u Jadranskom Moru posle Turinskog mira 1381 god. i o merama koje je kralj Ludvik preduzeo da suzbije eventualne napadaje Mlečana na dalmatinske gradove, kaže doslovno ovo: »Tunc ad excludendum Venetae classi appulsum iussu regio pluribus in locis, ubi situs permittebat, Cathenae institute fuerunt, quarum usus quamvis in desuetudinem

¹ G. 1458 spominje se u notarskim knjigama kotorskim: »terrenum positum in contrada Cathenarum sive Verige«, ili »petiumculum vinee vocatum Dragomir... quod situatum est prope Verige sive Cathenas«, itd., I. Stjepčević, Verige, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske 3, Kotor 1936, 4—6. — Nije poznato kako se ovaj tesnac zvao prvobitno. U selu Lepetanima, koje se nalazi na južnoj obali Veriga, spominje se u notarskim knjigama lokalitet: contrata de Angusse, ponta Angosce; ovaj se lokalitet danas naziva Anguše i Vanguše. V. Tomanović misli da je ovaj naziv izveden od tal. angoscia, lat. angustiae, tesnac. Južnoslovenski filolog 19, Beograd 1951—2, 248. Prema ovome, po našem mišljenju, verovatno je da su Verige nekad nazivane opštom rečju »Angustiae«.

² Fr. Rački, Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina, Rad JAZU I, 130—131.

³ P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran, Pomorska biblioteka Jadranske straže, Split 1934, 201.

⁴ F. Šišić, Kako se Kotor predao Veneciji 1378, Vjesnik Dubrovačkog učenog društva sv. Vlaho 1, Dubrovnik 1929, 44—49.

⁵ I. Kukuljević-Sakcinski, Rapporti della Repubblica Veneta coi Slavi Meridionali. Brani tratti dei diarii manoscritti di Marino Sanudo 1496—1533, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku 6, Zagreb 1863, 229.

⁶ S. Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 8, Commissiones et relationes Venetae 2, Zagreb 1877, 232.

abierit adhuc tamen loca nomen cathenarum retinent, ut in sinu Risonico nunc Colfo Catarensi dicto, Sibenicensi, aliisque in locis, quos superfluum esset recensere.«⁷ Zmajević je ovaj Lučićev navod bukvalno preveo: »Tada za nedat u mnoga pristaniscta ugliézati po zapouiedi kraglieuoi u pristanisctieh u koieh biesce podobno ucinisce se Uerige, premda potom toga nedarxasce se. A miesta gdie bisce i danascgni dan su Uerige recene, u Uratlu Kotora, naulastito Scibenika i u druga miesta, kako Lucio pisce.«⁸

Poznato je da su gradovi na Jadranu i Sredozemlju zatvarali svoje luke lancima. Mlečani su u IX stoleću Canal Grande zatvarali lancem.⁹ Zadarska luka je za vreme IV krstaškog rata, a i docnije, bila zatvorena lancima.¹⁰ U dubrovačkim knjigama reformacija spominje se 1373 god. gradska luka »intra catenam«. I docnije se u dubrovačkim arhivskim spomenicima često spominje »cathena portus«.¹¹ Lancima su se zatvarale trogirski i šibenska luka. Na italijanskoj obali grad Brindizi je takođe imao na ulazu u luku lance.¹² Slike luka Marseja i Rodosa predstavljene su sa lancima na ulazu.¹³ Običaj da se luke zatvaraju lancima bio je dakle poznat u celoj sredozemnoj oblasti. U pogledu ovih luka treba naglasiti dve okolnosti: 1. da su ulazi u luku bili dosta uzani, najviše nekoliko desetina metara, pa ih je zaista bilo lako zatvoriti; 2. prema istoriskim podacima o ratnim operacijama lanci nisu predstavljali neko naročito jako odbranbeno sredstvo, pa stoga izgleda mnogo verovatnije da su oni na ulazu luke postojali više iz drugih razloga nego iz odbranbenih.

Uzimajući u obzir ove istoriske činjenice nameće se na prvom mestu pitanje koje je postavio Stjepčević izričući sumnju da li se tesnac zatvarao lancima ili je to plod mašte koja je po nazivu stvorila lance.¹⁴ Iako se — kao što ćemo dalje izložiti — ne slažemo sa Stjepčevićevim tumačenjem samog naziva, ipak je sumnja opravdana i umerena. Treba, naime, imati u vidu, kao što Stjepčević tačno primećuje, da je

⁷ J. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelodami 1666, 247.

⁸ A. Zmajević, *Darxava sveta slavna i kreposna carkovnoga Lietopisa*, u Perastu 1675, str. 1329—30. Rukopis u Arheološkom muzeju u Splitu, prepis u Istoriskom institutu SAN u Beogradu.

⁹ Pietro Tribuno (888—912) nel nono anno del suo dogado, per difendere la città dalle repentine incursioni degli Ungheri, fece fabricare dal rivo di Castello fino alla chiesa di santa Maria Zobenigo una muraglia, al termine della quale una gross catena attraversava il Canal Grande ed era fermata alla chiesa di San Gregorio. Dandolo Chr. p. 941. — Po P. Molmenti, *Storia di Venezia nella vita privata 1*, Bergamo 1905, 47.

¹⁰ »I osvojiše luku silom [krstaši 1202 g.]. I prekinuše lanac koji je bio veoma jak i dobro građen.« P. Skok, *Tri stare hronike o Zadru*. Zagreb 1951, 93. — V. Brunelli, *Storia della città di Zara 1*, Venezia 1913, 368. — H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig 1*, Gotha 1905, 289.

¹¹ Solovjev-Peterković, *Dubrovački zakoni i uredbe*, Zbornik za IJK, treće od. 6 SAN, Beograd 1956, 98, 225.

¹² J. Lucius, nav. d., 240—247.

¹³ P. Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Leipzig 1930, 243, 266.

¹⁴ Stjepčević, nav. d., 4.

tesnac Verige širok na najužem mestu oko 300 m. Stoga je vrlo malo verovatno, da je mogao postojati jedan lanac ili više njih a da ne bi ostalo na obalama traga bilo kakvih zidanih naprava koje bi držale tako veliki teret. Isto tako treba napomenuti da su južna i severna obala ovog tesnaca pripale jednom gospodaru, Mlečanima, tek 1682 god., a da su pre toga vrlo retko bile pod istom vlašću. Stoga je nemoguće pod takvim političkim prilikama zamisliti lance koji bi zatvarali tesnac. Dalje je značajna činjenica da u izvorima o opsedanju i zauzimanju Kotora 1378 god. nema pomena o lancima u Verigama, dok su operacije oko zauzimanja Kotora dosta detaljno prikazane. Ako je, na osnovu predanja, kralj Ludvik tek posle Turinskoga mira 1381 god., utvrdio Verige lancima, to bi, bez sumnje, neki od mletačkih izvestilaca spomenuo a to, kao što smo spomenuli, nije učinjeno. Ali, kako je istoriski pouzdano da je u drugoj polovini XVII stoleća, odnosno za života Lučića i Zmajevića postojalo predanje da je Verige utvrdio lancima kralj Ludvik, nameće se pitanje kako je došlo do tog predanja kad se ono ne može posvedočiti istoriskim izvorima a i sama priroda tesnaca govori protiv toga.

Pri rešavanju ovog pitanja treba imati u vidu da je od tobožnjeg postavljanja lanaca 1381 god. do prvog dosada poznatog pomena samog naziva 1458 god., prošlo svega 77 godina. Kako dokaza o stvarnom postojanju lanaca uopšte nema a predanje se vezuje za godinu 1381 kad je Ludvik naredio da se dalmatinske luke utvrde lancima zbog zaštite od eventualnog napada sa strane Mlečana, ta nas činjenica upućuje na mogućnost da se ipak u Ludvikovoj akciji potraži ako ne rešenje a ono bar jedna od opravdanih pretpostavki. God. 1437 u jednoj notarskoj knjizi kotorskoj govori se o straži koju su držali stanovnici nekih sela iz okoline Veriga »ad custodiam Culphi Cathari«.¹⁵ Treba naglasiti da se ni na ovom mestu ne spominju Verige, a ni lanci nego samo ladjice (barche). Iako severna strana Veriga u ovo doba nije pripadala Opštini kotorskoj, ipak je najverovatnije da je straža bila postavljena u Verigama, jer je na tom uzanom prostoru bilo najlakše kontrolisati lađe koje su prolazile kroz tesnac. U istoj notarskoj knjizi navodi se da je straža držana od vremena »quo Catarini per se regebant« a to je, kao što Stjepčević misli, od smrti kralja Tvrtka 1391 g. Međutim, ovaj izraz »quo Catarini per se regebant« može, po našem mišljenju, da ima i šire vremensko značenje. Ona, naime, poglavlja Katorskog statuta koja su izglasana posle 1370 god., odnosno posle perioda Nemanjića označena su kao »Partes captae tempore Catharinorum«; čak se u uvodu pred tim poglavljima kaže da potiču iz vremena »quo civitas Cathari per ipsius nobiles regebatur«. Prvo od ovih poglavlja potiče iz god. 1383, dakle, iz vremena dok je Kotor bio još pod vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva.¹⁶ Ova činjenica svakako znači, da se u Kotoru i pre nego što je napisan pomenuti podatak iz 1437 god. smatralo da je celo doba od 1370—1420 god., odnosno doba između

¹⁵ Stjepčević, nav. d., 4—5.

¹⁶ Statuta et leges Civitatis Catari, Venetiis 1616, 277—312.

srpskog i mletačkog perioda bilo doba kotorske samostalnosti ili kao vreme »quo Catarini per se regebant«. Kad se ima u vidu ovakvo tumačenje kotorske samostalnosti, onda se sasvim opravdano može pretpostaviti da je straža u Verigama držana i pre Tvrtkove smrti 1391 god., odnosno da je mogla postojati i 1381 god., kad je Ludvik naredio utvrđivanje dalmatinskih luka. Naravno da još uvek ostaje nerešeno pitanje otkud naziv Verige.

Od narodnog predanja prvi je otstupio Stjepčević, odlični poznavalac istorije Boke Kotorske. On misli da naziv Verige — Catenae potiče od prezimena vlasteoske porodice Cathene, koja se u Kotoru javlja u prvoj polovini XIV stoleća. Stjepčević navodi podatke iz Kotorškog arhiva da je ova porodica imala vinograde u Stolivu i Kostanjici, selima južno i severno od Veriga, i stoga misli da je tesnac dobio ime po prezimenu ove porodice.¹⁷ Nama se čini da je vrlo malo verovatno da su Verige dobile ime na ovaj način, jer, bez sumnje, porodica Cathene nije bila jedina koja je imala imanja u pomenutim selima. Ali naročito treba skrenuti pažnju da se ime Cathena, po Jirečku, javlja u srednjovekovnim dalmatinskim gradovima kao deminutiv od ženskog imena Catharina. Od značaja je takođe da se ova porodica, čija se jedna grana u XIV stoleću preselila u Dubrovnik, u srpskim spomenicima naziva Katunčić a ne Verige.¹⁸ Prema ovome Stjepčevićovo tumačenje naziva Verige nije ubedljivo u tolikoj meri da bi isključivalo neko drugo tumačenje.

Da se odgovori na pitanje kako je došlo do naziva Verige, treba, pored odbrambene funkcije lanaca na ulazu u luku imati u vidu i njihovu drugu ulogu, možda u praktičnom životu preču od one prve. Du Cange između drugih značenja naziva Catena navodi i ovo: »Est Catena portus ad quam e navibus portum intrantibus census perciebatur.« I u probnoj svesci rečnika srednjovekovnog latinskog jezika, koju je izdala Jugoslavenska akademija objašnjen je ovaj naziv ovako: »Nije isključeno da catena i nije bio upravo lanac nego je mogao značiti svaku pregradu odnosno oznaku, koja je bila nameštena da se označe granice luke, što je bilo važno ne samo iz obrambenih, nego i iz fiskalnih razloga, radi ubiranja lučkih pristojba. Tako se dešava da cathena dobiva smisao portus — luka.« Da su lanci na ulazu u luku služili i u fiskalne svrhe, kao i da je pojam catena značio i sam ulaz u luku, ima primera u celoj jadranskoj i sredozemnoj oblasti. Po dubrovačkim zakonima strogo se pazilo da li će lađa istovariti teret »intra catenam«, što je očito u vezi sa naplaćivanjem lučkih dažbina.¹⁹ Mlečani su plaćali Ravenjanima utvrđenu izvoznu carinu »pro datio catenae Civitatis Ravenae«. Isto tako je grad Piza imao pravo da drži svoje činovnike u gradovima Akonu, Tiru i Jopi »ad catenam«, na gradskim kapijama i bazarima da njihovim trgovcima ne bi niko na-

¹⁷ Stjepčević, nav. d., 6.

¹⁸ C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschriften Bečke akad. n., fil.-ist. r. 49, Beč 1903, 2, 29; 3, 15.

¹⁹ Solovjev-Peterković, nav. d., 92, 225.

platio izvoznu i uvoznu carinu i druge dažbine od kojih su bili oslobođeni. Specijalni sud u Akonu koji je rešavao o carinskim sporovima zvao se »curia catenae«.²⁰

Lako je iz ovih primera uočiti da je catena značila i ulaz u luku, koji se zatvarao lancima ne samo zbog odbrane nego i zbog naplaćivanja lučkih dažbina. Kao što je poznato, i Verige u Boki Kotorskoj predstavljaju ulaz u kotorsku luku. Da je na tom mestu postojala straža utvrdili smo pomenutim podatkom iz 1437 god. Ali iz samog tog podatka ne može se odrediti uloga straže, iako je opravdana pretpostavka da seljaci iz okoline Veriga nisu svojim malim barkama predstavljali odbranbenu snagu. Međutim, drugi podatak iz 1431 god. tačno ukazuje u čemu se sastojala služba straže. Pomenute godine bila je neka lađa zadržana ispred Đurića (sela na sevenoj obali Veriga), jer je vlasti nisu pustile u Kotor bojeći se da ne nosi zarazu.²¹ Na barkama na kojima su seljaci iz okoline Veriga držali stražu imala je, dakle, Kotorska opština svoje činovnike koji su vršili pregled lađa na prolazu kroz Verige. Ti su činovnici očito vršili istu službu koja je u drugim gradovima vršena »ad catenam portus«. Tesnac Verige kao najuže mesto u Boki Kotorskoj služio je istoj svrsi koju je u drugim gradovima imao ulaz u luku. A kako su Kotoranima kao pomorcima bile dobro poznate jadranske i sredozemne luke, to su naziv Catena preneli i na ulaz u svoju luku. Prenošnje toponima u celoj sredozemnoj oblasti poznata je pojava od najstarijih vremena. Kada se to desilo u ovom konkretnom slučaju, ne možemo za sada utvrditi, ali nije isključena mogućnost da su Kotorani kad su pod vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva stupili u bližu vezu sa dalmatinskim gradovima, taj naziv tom prilikom preneli. Ovakva je pretpostavka opravdana, jer su Lučić, a po njemu i Zmajević vezali ovaj naziv za Ludvika. Karakteristično je svakako da je Lučić znao da u njegovo doba lanci nisu postojali u Verigama. Najverovatnije je, da je govoreći o opštem naređenju Ludvikovom da se dalmatinske luke utvrde lancima, a poznavajući tesnac Verige samo po imenu, pretpostavio da je i ovaj tesnac u Ludvikovo doba bio zatvoren lancima. Zmajevićev ugled u Boki pored Lučićeva naučnoga autoriteta, čija je istorija devet godina posle prvog izdanja u Amsterdamu 1666 god. bila poznata u Boki, bez sumnje su najviše doprineli da se ovo predanje u Boki održalo do danas i da je uneto ne samo u popularne nego i u neke naučne publikacije.²²

²⁰ A. Schaub, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge*, München-Berlin, 1906, 170, 172, 193, 200—201, 214, 275.

²¹ O pomorstvu Boke, podaci Državnog arhiva u Kotoru. Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor 1952, 64.

²² Österreichische Monarchie in Wort und Bild, Dalmatien, Wien 1892, 30. — A. Schmalix, *Die Bocche di Cattaro und Umgebung*, München-Brixen 1906, 71. — Maude M. Holbach, nem. prevod od M. Seifert, *Dalmatien das Land wo Ost und West sich begegnen*, Wien-Leipzig 1909, 184. — Narodna enciklopedija (Boka Kotorska), Hrvatska enciklopedija (Boka Kotorska), *Enciclopedia Italiana* (Cattaro).

»VERIGE« (CHAINS)

Résumé

The author explains the denomination of the straits Verige — Catene of Boka Kotorska (Bocche di Cattaro). According to the popular tradition these straits were secured with chains, but there exists no mention thereof in historical sources, and natural features, too, are contradictory; the straits are about 300 m wide, and one cannot imagine how such wide straits could have been secured with chains. The author thinks the Slav denomination »Verige« (Lat. Catenae) had been taken over by sailors of Kotor from other Adriatic and Mediterranean places where port entrances were secured with chains not only for defensive purposes, but also by fiscal reasons as port dues were payed at entrance. There exist historical proofs that in the first half of the XVth century at »Verige«, entrance to the port, passing vessels were controlled by a watch guard. Thus »Verige« exercised the same function as the »Catenae portus« in many Adriatic and Mediterranean ports. Gradually denomination »catenae« had lost its primary signification and assumed a new one, i. e. port entrance. Consequently there is a question of transferring of a geographical name, no rare instance in Mediterranean.

The popular tradition about securing the straits comes from the Croatian historian Ivan Lučić; in his work »De regno Dalmatiae et Croatiae, libri VI, Amstelodami 1666, p. 247« he relates that after the peace of ex Torino (1381) Lewis, the king of Hungary and Croatia, gave a command to secure with chains all ports of Dalmatia in order to prevent a possible attack of Venetians. As Lučić did not know the natural features of the straits, he, to all appearance, concluded from the name that »Verige«, too, were secured with chains by order of Lewis. In his still unpublished Chronicle Andrija Zmajević, archbishop of Bar, born at Perast, a well known small town in the environs of »Verige«, agreed with the opinion of Lučić. On the authority of these historians, especially of Lučić, the mentioned popular tradition has been admitted by some scientific and popular publications, above all encyclopediae, and sustained up to the present time.

LUDOVİK KOZJAKAR U DUBROVNIKU

Posle pada Bosne (1463) turske provale u Sloveniju postale su naročito teške i opasne. Hrvatske zemlje nisu pretstavljale za Turke gotovo nikakvu branu, i oni su se sa svojih pohoda uvek vraćali s plenom i robljem.¹

Ovi turski pohodi, posebno onaj iz 1475 g., poslužili su Josipu Jurčiču kao istoriski okvir za njegovu prvu veliku pripovetku »Jurij Kózjak, slovenski janičar«, koju je 1864 g. objavila »Družba sv. Mohorja«, a koja je piscu donela veliki uspeh i vezala ga za književni svet.² Iako je Jurčičeva fabula izmišljena, isto kao i glavni nosioci radnje, uklopljena je u stvarne istoriske događaje, posebno u XI i daljim poglavljima, gde su zbivanja tesno povezana s turskom provalom 1475 g., pokoljom u Muljavi i pljačkom manastira Stične.³ Tu se kao organizator otpora Turcima navodi »Jurij Šenk, glavar koroške dežele« (Georg Schenck). Prema pripoveci, njemu je trebalo da pritekne u pomoć Peter Kózjak, jedno od glavnih lica radnje, sa svojim ljudima. Ali, on je negativna ličnost, boji se smrti i ne želi da se zalaže za otadžbinu, pa pisac time objašnjava što Šenku ide u pomoć Petrov rođak, u ovom slučaju istoriska ličnost koja je zbilja uzela učesća u borbi — Ludovik Kózjak: »Ludovik Kozjak, Petrov sorodnik, prevzame torej namesto njega povelje nad kozjaškimi in stiškimi hlapci.«⁴ Ovde nas ne interesuju tok radnje i zaplet već iz istorije poznate činjenice kroz koje je Jurčič protkao radnju svoje pripovetke. Posle prvog manjeg uspeha, u većem sukobu s turskom vojskom, koju je predvodio Ahmet paša, bili su zarobljeni i Šenk, i »kranjski plemenitaš Ludovik Kózjak« i čitav niz istaknutih ritera. Turci ih nisu pobili, već ostavili u životu da bi za njih dobili otkupninu: »Koroški glavar Šenk, kranjski plemenitaš Ludovik Kózjak in mnogo drugih imenitnih vitezov je bilo

¹ Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, L XXIV, zv. 1—4, Ljubljana 1943, str. 8—9.

² Josip Jurčič, Zbrano delo I, Ljubljana 1946, Jurij Kozjak, slovenski janičar. Povest iz petnajstega stoletja domače zgodovine; uredil Mirko Rupel, str. 97—194, opombe 301—308.

³ Str. 153—160 i. d.

⁴ Str. 154.

ujetih, ker jih Turki niso hoteli umoriti, češ, da dobódo veliko odkupnine zanje.«⁵

Istoriske podatke o ovim događajima Josip Jurčič je našao kod Valvasora.⁶ Pretresajući, uz ostale izvore, i ove Valvasorove vesti, Stanko Jug je već utvrdio tok pojedinih događaja i njihovo istorisko mesto.⁷ Na osnovu građe koju pruža Državni arhiv u Dubrovniku, ja bih ovde samo hteo da iznesem nekoliko podataka o otkupljivanju ritera koje su Turci zarobili u borbama 1475 g., koje je među Slovencima popularisao Jurčič svojim delom.

U akciji za njihovo otkupljivanje susrećemo se u Dubrovniku sa samim Ludovikom Kozjakarom (Kozjakom), tobožnjim rođakom izmišljenih junaka Jurčičeve pripovetke. On se tamo pominje kao »magnificus et strenuus miles dominus Ludovicus Chosiachar partium Alemanie de Naidich«.⁸ Uz porodično ime, koje mu je dao zamak Kozjak uzdignut na strmom i kamenitom bregu između Ljubljane i Novog mesta.⁹ Ovde nalazimo i titulu »de Naidich«, što znači da je u to vreme on bio gospodar zamka »Neydeckh« (slov. Mirna), koji je vlastelinska porodica Najdek izgubila već u prvoj polovini XV veka.¹⁰ Gospodar Kozjaka i Najdeka, Ludovik, bio je poslednji pretstavnik porodice Kozjakar. Valvasoru nisu poznati njegovi naslednici.¹¹

Navodeći listu od deset zarobljenika koji su se prvi oslobodili turskog ropstva posle sukoba u avgustu 1475 g., Valvasor stavlja Ludovika Kozjakara na drugo mesto, odmah posle Georga Šenka. Tu su i sume njihove otkupnine: za Šenka 4000, za Kozjakara 2000 dukata. Visoka otkupnina plaćena je i za sledeću dvojicu: za Georga von Himmelberg 2000 i za Vilhelma Gala 1000 dukata, dok se otkupnina za ostalu šestoricu kretala između 100 i 500 dukata.¹² Prva četvorica mogla su da se otkupe samo grupno isplatom celokupne sume od 9000 dukata, koja smrću jednoga od njih nije mogla da se smanji.¹³

Valvasor ne daje detalje o akciji za njihovo oslobodenje. Moglo bi se samo pretpostaviti da se upravo na njih odnosi jedna odluka dubrovačkog Veća umoljenih (Senata), uneta u zapisnik pod datumom 17 januar 1476 g., o prevoženju preko Omble grupe zarobljenika koje je turski sklav dopratio sa sultanovim pismom dubrovačkoj vladi: »... de

⁵ Str. 155.

⁶ Str. 303: u vezi sa pripremama ispisao je Die Ehre des Herzogthums Crain von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, Laibach-Nürnberg 1689, Buch II, str. 181, 191, 199, 243; IV, str. 537; VIII, str. 700; XI, str. 363, 420; XV, str. 375—376.

⁷ St. Jug, nav. d., str. 18—19.

⁸ Državni arhiv u Dubrovniku. Diversa notarie LXIII, f. 94'.

⁹ »Das Schloß Kosieck, welches man sonst rechter Kosiack, und auf Crainerisch Kosjak schreibt, liegt in Unter-Crain in der Temeniz, sechs Meilwegs von der Hauptstadt Laybach und zwo Meile von der Stadt Rudolphswerth, auf einem ziemlich-hohen gar spitzigem und steinigtem Berge.« Valvasor, XI, str. 314.

¹⁰ Valvasor, XI, str. 396—398.

¹¹ Valvasor, XI, str. 315.

¹² Valvasor, XV, str. 375.

¹³ Valvasor, XV, str. 376.

dando parizium hiñc ad flumen expensis communis nostri Ludovico Xachara et Petrizio et sociis captivis Turchorum et hoc secundum tenorem litterarum imperatoris scriptarum regimini nostro.¹⁴ Donošenje odluke podudara se s vremenom njihovog oslobođanja.¹⁵ Odnosi se na grupu zarobljenika o čijem se sprovođenju brine sam sultan, što svedoči da se radilo o istaknutim feudalcima za koje je plaćena visoka otkupnina. U daljem tekstu zapisnika oni se navode kao »captivi Theutonici«.¹⁶ Pogrešno ispisano Ludovikovo prezime i nepoznato ime drugog zarobljenika mogli bi se objasniti pogrešnim čitanjem teksta sultanovog pisma u dubrovačkoj kancelariji, što nije nimalo nemoguće, pogotovo ako je pismo bilo napisano turski ili grčki, ili greškama pisara sultanove kancelarije. Ako imena u sultanovom pismu nije bilo, Dubrovčani su ih upisali onako kako su razumeli izgovor turskog sklava koji je izvestio vladu o njihovom dolasku. Kada je sklav prebacio zarobljenike na dubrovačku teritoriju, oni su bili slobodni. Jer, on se uskoro vraćao na Portu s 15 dukata dubrovačkog poklona i vladinim pismom sultanu.¹⁷ Za pretpostavku da se u ovoj grupi nalazio Ludovik Kozjakar govorila bi donekle i činjenica što je on, nešto docnije, dolazio u Dubrovnik i, uz pomoć Dubrovčana, radio na oslobođenju ostalih kranjskih ritera koji su ostali u turskom ropstvu, ma da je Dubrovnik i inače bio vrlo podesan kanal mnogih akcija za oslobođenje roblja ne samo iz Dalmacije, već i iz Istre, Furlanske i slovenačkih zemalja.¹⁸

Valvasor navodi da su drugi kranjski zarobljenici bili odvedeni u Carigrad, dok su samo dvojica: Sigmund von Polheim i Heinrich von Prüeschencken, ostala u Bosni.¹⁹ U Dubrovniku su sačuvane vesti o oslobođanju ove dvojice. One su prilično fragmentarne, vezane uglavnom za momente kada je bila potrebna intervencija dubrovačke vlade.

Verovatno na pismenu poruku Ludovika Kozjakara odlučilo je 18 marta 1477 g. dubrovačko Veće umoljenih da se sastavi pismo sultanu »pro facto illorum Theutonicorum«.²⁰ Turski sklav s kojim su Dubrovčani u avgustu pregovarali o uklanjanju carina koje su od kraja 1476 g. Turci počeli da naplaćuju najpre na Ledenicima iznad Dubrovnika a onda pred samim gradskim zidinama, tražio je od dubrovačke vlade da nekoga pošalje Ludoviku Kozjakaru. Veće umoljenih prihvatilo je 26 avgusta njegov predlog, a šest dana docnije, opet na njegovu molbu, zaključilo da se piše sultanu »pro facto Ludovici Chosiacar«.²¹

¹⁴ Državni arhiv u Dubrovniku, Acta Consilii Rogatorum XXII, f. 261 (cit. Cons. Rog.).

¹⁵ Valvasor kaže da je Kozjakar oslobođen već 1476 godine. XI, str. 315.

¹⁶ Cons. Rog. XXII, f. 261'.

¹⁷ Isto, f. 261, 261'.

¹⁸ Poznate su nam intervencije »de Instinopoli«... »de Mugla«... »de Tergesto«... »de Humago« itd. Div. not. LV, 176', 191'; LVI, 195; LXI, 73; Cons. Rog. XXIII, 184, 274, 274'.

¹⁹ Valvasor, XV, str. 375.

²⁰ Cons. minus XX, f. 151'.

²¹ Cons. Rog. XXIII, f. 158. 160.

Iz jednog pisma samog Ludovika Kozjakara od 22 septembra 1477 g. saznajemo da je on već poduze boravio u Kotoru i preduzimao mere za spasavanje zarobljenika. Jednom je dolazio i na Lokrum, ostrvce pred Dubrovnikom. Po savetu dubrovačkog vlastelina Pava Pucića, s kojim je održavao prepisku, dao je njegovom nećaku Nikši Puciću 400 dukata za oslobađanje zarobljenih ritera i 20 dukata za lične troškove, a ovaj mu je obećao da će za 12 dana obaviti posao. Ali, posredovanje je ostalo bez rezultata kakve je očekivao Kozjakar. Turci su tražili mnogo više no što je Nikša imao, ma da je turski sklav Kadar mnogo štošta obećavao u Dubrovniku njegovom stricu Pavu. Na poruke iz Dubrovnika da oslobodi ritere Nikša je odgovarao stricu da bi nešto i mogao učiniti kad bi imao sa sobom potreban novac. Ludovik Kozjakar, nestrpljiv i nezadovoljan što je već imao oko 300 dukata troškova, pogotovo kad su mu stigle vesti da su njegovi riteri odvedeni u Carigrad da se tamo prodaju kao roblje, tražio je od Pava Pucića da mu se bez odlaganja vrati njegovih 400 dukata, pretio da će se žaliti na njih dubrovačkoj vladi i poručivao da bez odlaganja napušta Kotor.^{21a}

Međutim, u pregovorima s Turcima postignuto je ipak nešto. Prilikom odvođenja zarobljenih ritera u Carigrad zadržana su dvojica u Bosni, upravo ona dvojica koju navodi Valvasor. 11 oktobra 1477 g. nalazio se u Dubrovniku Mihailo »dijak« kao poslanik dubrovačkog krajišnika — hercegovačkog sandžak-bega Sulejmana. Veće umoljenih mu je tada obećalo da će knez i Malo veće, ukoliko sačeka, posredovati u razgovorima između njega i Ludovika Kozjakara.²² Možda je tada Ludovik Kozjakar dolazio lično u Dubrovnik. Za to bi govorila senatska odluka od 17 oktobra da se pusti na slobodu zatvoreni Turčin koji je pobjegao od Kozjakara.²³ Najverovatnije je da se tu radilo o nekom turskom vojniku zarobljenom u Kranjskoj, koga je Kozjakar doveo da ga iskoristi pri oslobađanju svojih ritera, kao što se u sličnim slučajevima i inače činilo.

Ne znamo šta je sve posle toga Ludovik Kozjakar preduzimao da oslobodi svoja dva ritera. Tek, čitava se stvar prilično oteгла, po svojoj prilici dok nije nabavljen novac da se isplati visoka otkupnina koju su tražili Turci. Dok se novac ne nabavi, garantovali su za njegovu isplatu turskom sklavu braća Nikola i Benedikt Gundulić. Kada je Kozjakar nabavio novac, uzeo je stvar u svoje ruke dubrovački vlastelin Marin Gundulić, želeći svakako da i svoje rođake oslobodi neprijatne obaveze prema Turcima. Znamo da je on tek 18 maja 1478 g. sklopio pred notarom u Kotoru pismeni ugovor s Ludovikom Kozjakarom i obavezao se da će osloboditi ritere: dominum Sigismundum de

^{21a} Div. not. LXI, 1—1' a tergo.

²² »Prima pars est de dando libertatem domino rectori et eius minori consilio respondendi Michaylo diacho ambassiatori Sulimanbeghi crainsnichi et, si ipse Michailus erit contentus de expectando, dominus rector cum minori consilio debeant promittere sibi de se intromittendo causa aptandi negotium inter ipsum et dominum Ludovicum Cosiacar faciendo omnia cum securitate domini nostri.« Cons. Rog. XXIII, f. 167'.

²³ Isto, f. 169'.

Pollam (Polheim) et dominum Henricum alio nomine Marinum de Allemania (Heinrich Prüeschencken) primivši od Kozjakara za njihov otkup 2200 dukata, od kojih 1500 ugarskih i 700 mletačkih. Da će Marin Gundulić izvršiti uzete obaveze, jemčili su Kozjakaru dva kotorska vlastelina Jakov i Ilija de Zaguro.²⁴

Na traženje Marina Gundulića rešilo je 23 maja 1478 g. dubrovačko Veće umoljenih da se turski sklav pismeno izvesti o obavezi koju je sada uzeo na sebe Marin Gundulić da isplati 2200 dukata kad se ta dva zarobljenika dovedu u Dubrovnik, a Nikola i Benedikt Gundulić oslobode datih obaveza.²⁵ Pismo verovatno nije odmah poslato, pa je i 1 juna doneta odluka da to pismo sastave »provisores terre«.²⁶

Po zarobljenike trebalo je da u Foču krene Nikolin Gundulić. Pre no što je krenuo, dobio je od Marina Gundulića samo jedan deo sume (900 dukata) i za nju je morao da nađe u Dubrovniku jemce. Šestorica vlastele, Mihailo Kalić, Ivan Kabužić, Mihailo Prokulović, Nikolin Sorokočević, Frano Bobaljević i Nikola Gundulić jemčili su 14 juna u dubrovačkom notarijatu da će Nikolin Gundulić dovesti zarobljenike u Dubrovnik i predati ih Marinu Gunduliću do 10 jula. U protivnom slučaju jemci bi isplatili Marinu sumu od 900 dukata (trojica po 200, trojica po sto dukata) uz 10 % globe.²⁷

Međutim, zarobljenici u predviđenom roku nisu dovedeni u Dubrovnik, verovatno krivicom turskog sklava, jer je 8 jula Veće umoljenih raspravljalo o njegovom pismu.²⁸ Stigli su tek 24 jula u pratnji sklava Eleza i još jednog Turčina.²⁹ Ali je tada iskrslalo novo pitanje. Od 2200 dukata primio je Marin Gundulić od Ludovika Kozjakara u Kotoru 1500 u ugarskim dukatima, čija je vrednost bila manja od mletačkog dukata za dve turske akče.³⁰ Elez je tražio da se isplati ta razlika koja je za 1500 ugarskih dukata iznosila 60 dukata. Veće umoljenih moralo je da odmah o tome raspravlja i donese odluku da se ta razlika traži od Kozjakara, a ukoliko on odbije da je plati, da se za nju zaduže Nikola i Benedikt Gundulić, koji su prvi garantovali sklavu da će mu biti isplaćeno 2200 dukata.³¹

²⁴ Vidi Div. not. LXIII, f. 94'.

²⁵ »... de scribendo unam litteram ad instantiam ser Marini Ju. de Gondola sclauo Turcho qui habet in manibus illos duos Theutonicos, Sigismundum et Marinum, quod unus attinens ser Nicolai Ma. de Gondola et ser Benedicti, eius fratris, vz ser Marinus Ju. de Gondola promittit et se obligat dare in contatis duc. 2200 pro dictis Sigismundo et Marino, si dicti Sigismundus et Marinus traducuntur Ragusium et liberabuntur et etiam si dicti ser Nicolaus et ser Benedictus liberabuntur ab omni promissione et fideiussione quam fecerunt pro dictis Sigismundo et Marino.« Cons. Rog. XXIII, f. 241.

²⁶ Isto, f. 244'.

²⁷ Div. not. LXIII, f. 80.

²⁸ Cons. Rog. XXIII, f. 259.

²⁹ Veće umoljenih je obojici istog dana izglasalo poklon od 12 dukata. Cons. Rog. XXIII, f. 265.

³⁰ Vidi Gliša Elezović, Turski spomenici, I, Beograd 1940, str. 167—8, 187—9, 191, 192, 996.

³¹ Cons. Rog. XXIII, f. 265'.

Istog dana, 24 jula, obavezao se Ludovik Kozjakar pred dubrovačkim notarom i svedocima u franjevačkom manastiru na ostrvcu Daksi pred Gružom da će isplatiti razliku vrednosti između ugarskih i mletačkih dukata i potvrdio da su zarobljeni Sigismund i Henrich sada oslobođeni, a Marin Gundulić rešen svih obaveza pošto je dao 2200 dukata da se isplate u Foči. Tim je poništena notarska isprava registrovana u Kotoru 18 maja.³²

Kozjakar je sa oslobođenim riterima mogao sada da napusti dubrovačku teritoriju. Želeo je još da, posredovanjem dubrovačke vlade, učini nešto i za oslobođenje ostalih zarobljenika, onih koji su se nalazili u Carigradu. Međutim, dubrovački većnici, koji su imali dosta glavobolje i dok su ova dvojica bila oslobođena, doneli su u Senatu 11 avgusta 1478 g. odluku da se odbije Kozjakarova molba.³³ O tim zarobljenicima Valvasor zna da su ostali u Turskoj i tamo završili život.³⁴

Prilozi

I

Die XXIII octobris 1477

Infrascripte littere missive registrate fuerunt ad instantiam ser Pauli Ni. de Poza, quia prétendit ipsas facere ad suum interesse, que littere sunt vere littere ad eum scripte per dominum Ludouicum Chosiachar, quia sunt de illamet manu de qua sunt littere per ipsum dominum Ludovicum scripte magnificis domino rectori et consilio Ragusii, que sunt huius tenoris, videlicet:

Iesus. Misser Paulo magnifico. Io si o rezuetto una vostra lettera da mi molto ben intesa. Vi meraverati del mio scriver digando ch'io credo tignati li mei danari, el nepote vostro che non venga, et che non haveti altro che affanno et danno, et che dei mei ducati 400 che diedi, che gli diedi per simonia et che me dara uno conto. Ad questa parte vi daro risposta. Vero e che diedi ducati 400 per vostro ordine a Nichxa che possando haver li mie prexoni gli dovesse dispensar, et non possando haverli, non butasse via gli mie danari ne scrusiarli. Et diedili ducati 20 oltra quelli per sue spexe et che in termine de zorni 12 dovesse retornar. Se in termine de zorni 12 non espediva el facto mio, doveva tornar indriedo et non star li, che l'suo star de li non val tre zeriexe. Avisandovi che intendo che a nissun modo del mundo di ducati 400 me delibero non vo perder niente ni ch'el de ne spenda soldo per sue spexe, perche gli die ducati 20 che spendesse, et compidi quelli, doveva tornar indriedo et non star a solazo cum li mei danari. Primamente mi lamentaro a quella comunita, et quando quella non mi fara satisfar, io si o ben el modo d'esser molto bene satisfacto. Si che per questo non staro de andar al mio viazo. Mi so che li mei prexoni sono menati a Constantinopoli et ivi ivi (!) si vol vender fenochi.

Ancora mi scriveti ch'el non ha manchato per doy et che Nichxa era venuto fin a Cerinza et che per amor de Aias slauo a scansato via. Ma si l'era

³² Div. not. LXIII, f. 94'.

³³ »... respondendi domino Ludovico Chosiachar et sociis pro captivis qui sunt in Constantinopoli se excusando.« Cons. Rog. XXIII, f. 271.

³⁴ Valvasor, XV, str. 375.

venuto fin ad Cerniza, como non era llo piu seguro a vegnir ad Ragusi che andar ad altro luogo. Qui non bisogna schase, qui accade altro.

Apresso me scriveti haver parlato cum Cadar slano et ch'el vi a promesso molte cose, et ch'el e a Ragusi et che haveti scritto a Nicolo che veda d'aver li prexoni, e lluy risponde che se li danari fosse li, che se faria qualche cosa. E vi respondo che non bisogna scriver a Nicolo d'aver prexoni, e digo ch'el vegna e daga i mie danari over me li manda. E s'el vol star de li, stia como et quanto ge piaxe. Li mei prexoni vano a Constantinopoli e me se vol dar ad intender e monstrar la luna in pozo.

Et me scriveti che l'e vero che cognosco Nicolo per voy et che ho facto senza de voy achordio a Cataro e alla Croma. A mi non mi bisogna scriver questo che mai non ho facto nisun achordio senza consiglio vostro et non ho facto ordine nessuno senza vostro consiglio. Che dio volesse che ne fosse dizuno.

Si che, misser Paulo caro, non bisogna piar qui alguna scusa de mandar per voi li denari de li. Me ne guardaro molto bene e si ve prego che fadi che habi li mie ducati 400, perche onino mi parto e vignero de li et non mi determino aspettar uno zorno piu, perche vedo haver perso tempo et spexe per far el vostro consiglio piu de ducati 300, si ch'el mi basta.

Altro non mi achade. La sustancia haveti inteso el tenor mio, si che como vi piace fate. A di 22 septembris 1477 in Catharo.

Ludovichus Chosechar, suprascriptus

Magnifico et generoso domino Paulo
de Poza tanquam fratri ipsius.

(*Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa notariae LXI, 1—1' a tergo*)

II

Die VI iunii 1478

Ser Michael de Calich et ser Iohannes Mar. de Caboga et ser Michael de Proculo et ser Nicolinus Ors. de Sorgo et ser Franc. de Babalio et ser Nicola Mat. de Georgio super se se et eorum bona precibus ser Nicolini Marini de Gondola ibi presentis et rogantis fideiusserunt et promiserunt ser Marino Iunii de Gondola ibi presenti et stipulanti quod dictus ser Nicolinus de Gondola ad tardius hinc ad viginti dies proxime futuros conducat vel conduci faciat Ragusium Sigismundum et Marinum Teuthonicos captivos in Choza in manibus Turchorum et eos dabit et consignabit ipsi ser Marino. Aliquoque, si eos non conducat vel conduci faciat et consignabit Ragusii dicto ser Marino Iunii de Gondola, ut dictum est, tunc ipsi plegii tanquam principales debitores dabunt et solvent et ex nunc prout ex tunc in tali casu se et omnia eorum bona principales debitores et solutores obligant dare etolvere ipsi ser Marino Iunii de Gondola ad omnem eius voluntatem quantitatem denariorum inferius expressam, videlicet ser Michael de Calich ducatos auri ducentos, ser Iohannes Mar. de Caboga ducatos auri ducentos, ser Michael de Proculo ducatos auri centum, ser Nicolinus Ors. de Sorgo ducatos auri ducentos, ser Franciscus de Babalio ducatos auri centum, ser Nicola Mat. de Georgio ducatos auri centum sub pena 10 pro cento. Renuntiando etc. Hec autem etc. Iudex et testis ut supra.

Die 24 iulii 1478 cassum de voluntate ser Marini Iu. de Gondola.

(*Div. not. LXIII, 80*)

III

Die XXIII Iulii 1478

In conventu fratrum minorum insule Dachxe districtus Ragusii.

Magnificus et strenuus miles dominus Ludovicus Chosiachar partium Alemanie de Naidich, qui sub die XVIII mensis maii proxime preteriti dedit, solvit et numeravit nobili viro ser Marino Iunii de Gondola de Ragusio ducatos auri duo millia et ducentos, videlicet ducatos mille quingentos hungaros et ducatos septingentos venetos, cum quibus convenit et promisit ipse ser Marinus prefato domino Ludovico redimere et exigere dominum Sigismundum Pollam et dominum Henricum alio nomine Marinum de Allemania, qui per Turcos captivi detinebantur, prout de his plenius constare dixerunt publico instrumento obligatorio facto sub dicta die XVIII mensis maii in cancellaria comunis Cathari, ad quod relatio habeatur, sponte et ex certa scientia ac animo deliberato omni modo, via, iure et forma quibus melius et validius potuit in presentia et cum consensu et expressa voluntate dictorum duorum Sigismundi et Henrici sive Marini libertati restitutorum et ibi presentium, confessus fuit ipsum ser Marinum re vera fecisse solvi et numerari in Choza dictos ducatos auri duo millia ducentos pro liberatione dictorum duorum Sigismundi et Henrici sive Marini, et eosdem duos Sigismundum et Henricum sive Marinum redemptos et recuperatos ac liberati restitutos fuisse et esse e captivitate et fedissima ac horribilissima servitute a manibus Turcorum. Et ideo ipse magnificus dominus Ludovicus vigore presentis instrumenti et confessionis cassavit et annullavit ac cassum, irritum et annullatum nulliusque valoris esse voluit dictum instrumentum factum dicta de causa die XVIII mensis maii proxime preteriti, dans plenariam libertatem et auctoritatem cancellario comunis Cathari cum sibi hoc instrumentum exhibitum fuerit, cassandi et annullandi dictum obligatorium instrumentum, faciens proinde dicto ser Marino de Gondola presenti et acceptanti tanquam principali et ser Iacobo de Zaguro de Catharo presenti et pro se et pro ser Helya de Zaguro, eius fratre, plegiis pro dicto ser Marino acceptanti finem, remissionem, quietationem, absolutionem et liberationem cum pacto solemne de ulterius non petendo pro dictis ducatis duobus millibus ducentis et eos ac eorum quemlibet et bona eorum et cuiuslibet eorum liberans et absolvens per omnem modum liberatorium et per quamlibet viam absolutoriam pro dictis ducatis duobus millibus ducentis. Et etiam se obligans ad solutionem lazi pro dictis ducatis mille quingentibus hungaris. Renuntiantes. Hec autem carta etc. Testes dominus Nicolaus de Palmota et ser Stephanus de Lucharis et ser Nicolaus Damiani de Georgio et ser Nicolinus Marini de Gondola, omnes de Ragusio.

(*Div. not. LXIII, 94'*)

LUDVIK KOZJAKAR À DUBROVNIK

Résumé

A base de documents conservés dans les archives de Dubrovnik (Raguse), l'auteur élucide quelques épisodes des incursions des Turcs en Slovénie au cours des années 1470—1480, épisodes qui ont servi de fond historique au conte « Jurij Kozjak, slovenski janičar » (Jurij Kozjak, janissaire slovène) de Josip Jurčič. Il s'agit du rachat d'une dizaine de nobles, faits prisonniers par les Turcs lors des combats de 1475. Un d'eux fut Ludvik Kozjakar, seigneur de Kozjak et de Mirna en Basse-Carniole.

Il paraît que le premier groupe de prisonniers, dont Kozjakar (Ludovicus Xachara), fût racheté au sultan par l'intermédiaire de Dubrovnik en janvier 1476. Le Conseil de la république de Dubrovnik, sollicité par Ludvik Kozjakar qui fit dans ce but le voyage de Kotor et de Dubrovnik, intercédâ, après le mois de mars 1477, de nouveau auprès du sultan en faveur des prisonniers encore détenus, et en premier lieu en faveur de Sigismund Polheim et de Heinrich Pruescheneken retenus en Bosnie, tandis que les autres prisonniers furent conduits à Constantinople. L'intervention du Conseil de la république et de quelques notables de Dubrovnik eut pour résultat le rachat et la libération des deux nobles en 1478. Les autorités de Dubrovnik refusèrent cependant de s'employer en faveur des autres prisonniers de ce groupe, reculant devant le tracas que leur avaient causé les deux premiers.

L'auteur publie en appendice trois documents tirés des archives de Dubrovnik, ayant trait à cette affaire.

IDRIJSKI DELAVEC V 16. STOLETJU

Rudnik živega srebra v Idriji prištevamo med največje rudniške obrate v dobi zgodnjega kapitalizma. Prve zanesljive podatke o njem imamo že iz leta 1493. To leto (25. septembra) je podelil svet desetih v Benetkah neki nemški družbi podjetnikov, ki je idrijski rudnik odkrila in izčrpavala, posebne carinske ugodnosti za prodajo idrijskega živega srebra v Benetkah. Svet si je pridržal samo desetino in je zahteval, da pošljejo vse pridobljeno živo srebro v Benetke.¹ Za idrijsko živo srebro pa so se zanimali tudi čedadski rudarji. Že avgusta tega leta se omenja neki Virgilij Formentin, ki je opazil v Idriji živo srebro.² 23. novembra istega leta pa je prosil Leonardo de Manzano čedadski občinski svet za dovoljenje za izkopavanje dveh rogov v Idriji.³ Tako sta se še isto leto znašli v Idriji dve rudarski družbi, nemška in čedadka. Med obema družbama je že naslednje leto prišlo do sporov zaradi jamskih pravic, zato je čedadski občinski svet prosil za posredovanje svet desetih v Benetkah, pod čigar oblast je takrat verjetno spadala tudi Idrija.⁴ O čedadski družbi od takrat ne čujemo več, pač pa je znano, da je bil v idrijskem rudniku v prvih letih 16. stoletja poleg nemškega kapitala močno zastopan tudi benečanski trgovski kapital. Kajti, ko je cesar Maksimilijan leta 1509 iztrgal idrijski rudnik Benečanom iz rok,⁵ je imel benečanski trgovski kapital pri idrijskem rudniku že polovico deležev.⁶ Nekaj mesecev nato je isti cesar daroval v vojni pridobljene benečanske deleže svojim svetovalcem in uradnikom, zlasti pa plemstvu, ki mu je v vojni proti Benečanom nudilo izdatno podporo. Ob tej priliki so prejeli idrijske deleže tudi najuglednejši kranjski svetni in cerkveni plemiči (ljubljski

¹ H. Blank, *Der Villacher Bürger Wilhelm Neumann als Kaufmann und Gewerke in Idria, Sonderabdruck aus »700 Jahre Stadt Villach«, 1941, str. 118.*

² M. Arko, *Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 1—2.*

³ M. Arko, *ibidem, str. 2.*

⁴ M. Arko, *ibidem, str. 3.*

⁵ Originalna listina od 22. junija 1509 v Osrednjem drž. arhivu Slovenije v Ljubljani, Idrijski rudokop, škatla.

⁶ Vseh deležev pri idrijskem rudniku je bilo 144 (Jakob Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, 2. Anlage, München und Leipzig, 1925, str. 352).*

škof Krištof, kranjski deželni glavar Janž pl. Auersperg, brata Gašper in Sigmund pl. Lamberg, kranjski vicedom Jurij pl. Egkh ter kranjski upravitelj Pavel Rasp).⁷ Nova družba podjetnikov se je s staro družbo, ki je še naprej obdržala vse svoje dežele, združila v eno družbo, da ne bi škodovala prvi s samostojno prodajo živega srebra.⁸ Ta družba se je imenovala Ahacijeva družba⁹ ter je bila od vseh podjetniških družb, ki so se kasneje še pojavile na idrijskih tleh, po kapitalu najmočnejša in produkcijsko najaktivnejša. Posedovala je najizdatnejše rudne jame v Idriji, njeni člani pa so imeli pri rudniku največ deležev.¹⁰ Leta 1516 je cesar Maksimilijan ponudil tej družbi v nakup svoj kneževski kop v Idriji z vsemi pritiklinami vred za ceno 32.000 goldinarjev,¹¹ a ga družba ni hotela kupiti.¹² Pač pa je nekaj let kasneje del tega kopa kupila nova podjetniška družba (ortenburški grof, grof Auersperg, Sigmund pl. Lamberg itd.),¹³ ki jo že leta 1520 srečamo v Idriji kot družbo sv. Katarine.¹⁴ To leto je namreč prišlo do spora med Ahacijevo in Katarinino družbo zaradi skupne prodaje živega srebra. Leta 1522 je tudi avstrijski nadvojvoda Ferdinand začel kopati lastne jame v Idriji.¹⁵ Zaradi pomanjkanja potrebnega kapitala pa je ta svoj kneževski kop v Idriji že naslednje leto prodal novi podjetniški družbi, ki se je odslej imenovala »die herren gewerkhen von fürstenpaw«.¹⁶ Tudi ta družba se je morala odpovedati vsaki konkurenci pri prodaji živega srebra v korist ostalih dveh družb.¹⁷ Vsaka družba je imela pri rudniku svojega upravitelja, ki je bil obenem član družbe.¹⁸ Rudne jame družbe sv. Ahacija je leta 1526 upravljal Leonhardt Ruep,¹⁹ medtem ko o upraviteljih ostalih družb nimamo poročil. Pravice rudarskih družb je ščutil rudarski sodnik. Za prvega rudarskega sodnika je bil 1509 imenovan beljaški meščan in idrijski podjetnik Viljem Neumann.²⁰ Rudarski sodnik je tudi vpisoval v sodno knjigo deleže podjetnikov, ki so se z dedovanjem in nakupovanjem sčasoma razdelili v veliko manjših deležev, razsojal je spore med družbami in rudarji ter je pazil na kneževske pravice in koristi pri rudniku.²¹

⁷ Prepis darovnice z dne 22. II. 1510 se nahaja v rudniškem arhivu v Idriji. Še en prepis te listine se nahaja v Drž. arhivu na Dunaju, vendar ni v celoti ohranjen (Blank, ibidem, str. 119).

⁸ Blank, ibidem, str. 119.

⁹ J. Strieder, ibidem, str. 292.

¹⁰ Dva člana Ahacijeve družbe, Viljem Neumann, beljaški meščan in idrijski trgovec z živim srebrom, ter njegov trgovski družabnik Janž Phlūgel iz Salzburga sta imela $\frac{1}{6}$ vseh idrijskih deležev (Blank, str. 134).

¹¹ Prepis listine ODAS, Idrijski rudokop, škatla.

¹² Arko, str. 6.

¹³ Arko, str. 6.

¹⁴ Prepis listine v ODAS, Idrijski rudokop, škatla.

¹⁵ Istočasen prepis listine z dne 27. IX. 1522 se nahaja v ODAS, Stanovski arhiv, fasc. 281.

¹⁶ J. Strieder, ibidem, str. 293.

¹⁷ J. Strieder, ibidem, str. 293.

¹⁸ Arko, str. 92.

¹⁹ Bergwerksakten Idria (kratica: BAI), 1526.

²⁰ Glej listino z dne 22. VI. 1509 v ODAS.

²¹ Arko, str. 92.

Močno razcepljeni idrijski rudniški obrat je bil velika ovira za razvoj rudnika. Šele ko so se sredi štiridesetih let 16. stoletja združile vse tri družbe v en obrat, so prenehali spori med posameznimi družbami zaradi lastninskih pravic pri rudniku.²²

Idrijski podjetniki, ki so bili doma iz Kranjske, Koroške, Tirolske, Salzburške, Štajerske in iz Avstrije pod Anizo, so izbrali izmed sebe štiri zastopnike in enega generalnega upravitelja, ki so rudnik vodili in upravljali.²³ Kranjske podjetnike v rudniku je zastopal kranjski deželni glavar in idrijski podjetnik Jakob pl. Lamberg iz Kamna, koroške Barbara Neumannova, vdova že omenjenega beljaškega meščana in idrijskega podjetnika ter trgovca z idrijskim živim srebrom Viljema Neumanna, vse ostale podjetnike pa sta zastopala Krištof Phlūgel, sin idrijskega podjetnika in trgovca z živim srebrom Janža Phlūgla iz Salzburga ter idrijski podjetnik Krištof Kronnegger. Idrijski pooblaščenici so zastopali podjetnike pri sklepanju trgovskih pogodb za živo srebro ter so se s podjetniki sestajali v raznih mestih, posebno v Beljaku, kadar je bilo treba razdeliti dobiček, ki jim je pripadal na njihove deleže.²⁴ V privatnih rokah je ostal idrijski obrat do leta 1575. Z nakupom vseh idrijskih deležev je to leto postal deželni knez rudniški gospod v Idriji.²⁵ Od tega časa pa do danes je ostal rudnik v državnih rokah.

V 16. stoletju se je živo srebro pridobivalo v večji množini samo v Idriji na Kranjskem in v Almadenu v Španiji.²⁶ Njegov glavni potrošnik je bila sprva Levanta, od srede 16. stoletja dalje pa tudi španske kolonije Amerike, ki so uporabljale živo srebro za amalgamiranje zlata in srebra. Ker je bila kupčija z živim srebrom v 16. stoletju zelo dobičkanosna, je bilo zanimanje tedanjega trgovskega sveta za idrijski produkt zelo veliko. Največje augsburške trgovske družbe kot Hochstätterji, Baumgartnerji, Herwarti in Haug-Langenauerji so s posredovanjem deželnega kneza sklepale z idrijskimi podjetniki pogodbe za monopolistično prodajo živega srebra.²⁷ Na ta način se je že v 16. stoletju razvil v Idriji rudniški obrat z močnim delavskim slojem, kakor ga v tistem času ne najdemo enakega na domačih tleh.

O idrijskem delavstvu, ki se ob koncu srednjega in v začetku novega veka pojavlja kot nova socialna plast na naših tleh, je bilo doslej v literaturi le malo pisanega. Še največ se je bavil s tem vprašanjem Peter Hitzinger,²⁸ ki pa ne posega v globlje probleme idrijskega

²² Po letu 1526 se Katarinina družba v Idriji nič več ne omenja (20. VI. 1526), podjetniki kneževskega kopa pa se v spisih zadnjikrat omenjajo leta 1533 (BAI, 8. V. 1533).

²³ BAI, 6. V. 1553.

²⁴ BAI, 25. III. 1564.

²⁵ BAI, 21. IV. 1575.

²⁶ J. Strieder (Herausgegeben von Heinz Friedrich Deininger), *Das reiche Augsburg*, München, 1938, str. 26.

²⁷ J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapit. Organisationsformen*, str. 292—352.

²⁸ Peter Hitzinger, *Das Quecksilberbergwerk Idria, von seinem Beginn bis zum Gegenwart*, Laibach 1860, str. 18—19 in 27—28.

delavstva v dobi zgodnjega kapitalizma. Zato je namen pričujoče razprave, s pomočjo arhivskega gradiva, ki nam je v zadnjem času za zgodovino Idrije bolj dostopno kakor kdajkoli (prepise idrijskih arhivalij iz Državnega arhiva na Dunaju hrani Osrednji državni arhiv v Ljubljani), čim temeljiteje prikazati socialni in gospodarski položaj idrijskega delavstva v 16. stoletju. S tem pa bo izpolnjena tudi široka vrzel, ki je bila v tem oziru že dolgo zapažena v naši historiografiji.

Pionir rudarstva v Idriji je bil nemški podjetnik in njegov rudar. Kakor ni bilo države v Evropi, ki ne bi v 15. in 16. stoletju klicala nemškega rudarja v svoje dežele na delo,²⁹ tako je tudi rudar iz Schwaza in drugih nemških rudnikov prvi zastavil svoj kramp in lopato v bogata ležišča živega srebra v Idriji. Naselil se je na idrijskih tleh ter je ustanovil novo naselbino, ki jo je za razliko od starejše slovenske Idrije³⁰ imenoval Nemška Idrija.³¹ Od tolminskih konsortov, ki so imeli svojo zemljiško posest na idrijskih tleh, je vzel v najem hiše, kajže, vrtove, travnike in njive ter jim je od njih plačeval letni činž.³² Leto za letom so prihajali v Idrijo novi rudarji iz tujine, stalen prirastek v delavstvu pa je rudniku dajala predvsem domača zemlja. Številna kmečka naselja, ki so od 14. stoletja dalje nastajala na velikih gozdnih krčevinah v bližnji in daljni okolici Idrije,³³ so neprestano dajala novih delovnih moči idrijskemu rudniku.

Slovenski delavec v Idriji se v virih pojavlja šele sredi 16. stoletja. Med osmimi pogodbenimi kopači »mrtvaškega kopa« v Idriji, ki so 26. julija 1555 izstavili dolžno pismo Wolfu Engelbrechtu Auerspergu za posojeni denar in žito, je bil vsaj eden slovenskega rodu, Jurij Jarc po imenu.³⁴ Vendar pa slovenski delavec v idrijskem rudniku v tem času ni več osamljen pojav. Stari delavci niso več zmogli najtežjih del v rudniku. Posebno je primanjkovalo delavcev za črpanje vode iz rudnih jam, ki so s kopanjem v globino postajale vedno globlje in je vanje vedno pogostejše vdiral voda, ki je jamo zalila in rudo potopila. Ker so bili v takšnem primeru vsi stroški kopanja zaman, so bili podjetniki prisiljeni, da so za črpanje vode najeli stalne delavce.³⁵ Stari delavci so se tega dela izogibali, ker je bilo zelo naporno in zdravju škodljivo. Zato so podjetniki najemali za to delo zdrave in krepke delavce iz vrst slovenskega kmečkega prebivalstva.³⁶ Mladi kmečki sinovi iz okolice Idrije, za katere domača zemlja ni imela dovolj kruha, so to službo v rudniku radi sprejeli.

²⁹ J. Strieder, Studien..., str. 44.

³⁰ V listini iz 1. VIII. 1347 se omenja v Idriji že patriarhov grad in kmetško naselje v njegovem okolišu. M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, II. zvezek, Urbarji Slovenskega Primorja, Lj. 1948, str. 18.

³¹ Hitzinger, ibidem, str. 18.

³² BAI, akt z dne 20. VI. 1526.

³³ M. Kos, ibidem, str. 18.

³⁴ Inventar Wolfa Engelbrechta Auersperga z dne 23. VIII. 1558, Zapuščinski inventarji, Lit. A, 102, fol. 7—8, ODAS.

³⁵ BAI, 14. III. 1561.

³⁶ BAI, 14. III. 1561.

Z vedno večjim odtokom delovne sile iz kmetij v rudnik pa je začelo primanjkovati delovnih moči na kmečkih gruntih. Posebno občutno se je pokazalo pomanjkanje delavcev na kmetijah v poletnih mesecih, ko je bilo delo na polju v največjem razmahu. Ker pa je moralo biti delo na polju pravočasno opravljeno, so kmečki sinovi, ki so delali v rudniku, začasno izostali od dela v rudniku, da so pomagali pri delu na polju, po opravljenem delu pa so se zopet vračali v rudnik na delo.³⁷

Začasno odsotne delavce za črpanje vode iz jam so morali nadomestiti ostali delavci, ali pa so morali podjetniki najeti nove delavce, pri čemer so imeli veliko stroškov. Ko je deželni knez leta 1561 zahteval od idrijskih podjetnikov, da mu od prodanega živega srebra odrajujejo vsak 4. cent za »wechsel«³⁸ namesto 8. centa, kot je bilo od leta 1539 v veljavi, so idrijski podjetniki poleg drugega navedli v opravičilo tudi to, da morajo namesto začasno odsotnih slovenskih kmečkih delavcev (windische pauernknecht) poklicati na delo v rudnik gostače in sosedo (innwonner vnd nachparrn), kar jim nanese veliko stroškov.³⁹

Takšni pojavi izostajanja od dela s strani idrijskega delavstva kmečkega stanu so se ponavljali skozi vse 16. stoletje in tudi deželni knez kot rudniški gospod je bil glede tega brez moči.⁴⁰ V idrijskem rudarskem redu iz leta 1580 je z določbo o sodni pristojnosti začasno odsotnih delavcev samo potrdil že obstoječo navado izostajanja idrijskega delavstva kmečkega stanu od dela v rudniku.⁴¹ Kakor podjetniki, pa je bil tudi deželni knez prisiljen popuščati delavcem glede delavnih izostankov, ker je v rudniku primanjkovalo tujih delavcev. V 16. stoletju tuji delavci niso radi prihajali v idrijski rudnik na delo. Če so pa že prišli, niso ostali za dolgo časa.⁴² Vzrok temu so bile zaostale in pomanjkljive tehnične naprave v rudniku, strupen zrak v jamah, ki je delavca tako uničil, da se je tresel po vsem telesu, zlasti pa manjša mezda kot v drugih rudnikih, plačevanje z živežem namesto v denarju ter slaba in neredna preskrba delavstva z živili. In če je delavec izvedel o nevzdržnih razmerah v idrijskem rudniku, ni hotel priti v rudnik na delo.⁴³

Zaradi pomanjkanja tujih delavcev v idrijskem rudniku je število slovenskega delavstva v rudniku nenehno raslo. V 70. letih 16. stoletja je slovenski sloj idrijskega delavstva že tako porastel, da so bili podjetniki prisiljeni imenovati za rudniškega sodnika osebo, ki ni bila

³⁷ BAI, 14. III. 1561.

³⁸ »Wechsel« je nastal iz predkupne pravice deželnega kneza na rudniške produkte ter ima svoj izvor v deželnoknežjem rudniškem regalu. Ta pravica je bila izpremenjena v denarno dajatev, ki je znašala v Idriji 11¼ % vrednosti prodanega produkta (Blank, str. 123).

³⁹ BAI, 14. III. 1561.

⁴⁰ 28. člen idrijskega rudarskega reda iz 6. aprila 1580. En prepis se nahaja v ODAS, drugi pa v Rudniškem arhivu v Idriji.

⁴¹ Idrijski rudarski red, čl. 28.

⁴² ... das die fremden arbeiter nit zuezihen noch alda bleiben ... (BAI, 17. IX. 1561, podobno v spisu z dne 14. III. 1561).

⁴³ BAI, s. d. (1561).

izvežbana samo v rudarskih zadevah, ampak je bila večša tudi slovenskega jezika. Na to mesto je bil leta 1569 postavljen Mihael Stecher, po rodu Idriččan, ki je bil v rudniku že petnajst let pogodbeni kopač.⁴⁴ Verjetno je to prvi primer v zgodovini idrijskega rudnika, da je delavec postal tudi rudniški sodnik. Tudi deželnoknežja komisija, ki je leta 1579⁴⁵ vodila preiskavo proti upornim idrijskim rudarjem, se je morala pri svojem delu posluževati slovenskega jezika. Pritožbo, ki so jo idrijski rudarji izročili deželnemu knezu proti svojemu upravitelju, je zbranemu idrijskemu kolektivu dala prečitati v nemškem in slovenskem jeziku. In da bi pri sodnih razpravah pisar rudniškega sodnika v redu opravljaj svoj posel, je deželnoknežja komisija naslednje leto predlagala, da se ta služba poveri idrijskemu učitelju, ki pa bi moral biti večš slovenskega jezika.⁴⁶

Ko je bil delavec kmečkega stanu sprejet v idrijskem rudniku na delo, ni bil več podložen svojemu zemljiškemu gospodu, ampak je užival iste svoboščine in pravice kot ostali kameralni podložniki.⁴⁷ V primeru kakega prestopka, ki ni bil zločin, je bil odgovoren rudniškemu sodniku in ne več sodišču svojega zemljiškega gospoda. Tudi v primeru, da je zapustil delo v rudniku za osem do štirinajst dni, da je pomagal očetu pri delu na polju, ni bil ta čas podložen zemljiškemu gospodu, pod čigar oblast je spadala očetova kmetija, ampak je bil za vse prestopke še vedno odgovoren rudniškemu sodniku. Šele če je takšen delavec delo v rudniku popolnoma odpovedal, rudniški sodnik ni imel več oblasti nad njim.⁴⁸

Kot kameralni podložnik je bil idrijski delavec osebno svoboden. Če v rudniku ni hotel več ostati in se je namenil drugam na delo, je smel to storiti, toda z vednostjo upravitelja, ki je moral delavcu ob taki priliki izstaviti posebno potrdilo, da je bil iz rudnika brez kazni odpuščen.⁴⁹ Enako ni smel idrijski upravitelj sprejeti na delo delavca iz drugega rudnika, ki se ne bi mogel izkazati s takšnim potrdilom od svojega prejšnjega delodajalca.⁵⁰ Ta predpis je bil v veljavi v vseh nemških rudnikih že od začetka 16. stoletja dalje, imel pa je namen varovati podjetnike pred delavci, ki so ščuvali ostalo delavstvo na upor proti njim.⁵¹ Tudi idrijski delavec je moral potem, ko je bil sprejet na delo, deželnemu knezu priseči, da bo ne samo poslušen in zvest svojemu upravitelju in rudniškemu sodniku ter da bo pospeševal vedno in povsod kameralno korist, ampak tudi, da ne bo proti deželnemu knezu in rudniški oblasti snoval nobenega upora in da ne bo nikogar nagovarjal k temu dejanju, niti se ne bo dal sam k temu nagovoriti. Če bi pa izvedel, da se takšno dejanje v rudniku pripravlja,

⁴⁴ BAI, 22. XI. 1569.

⁴⁵ BAI, 15. VII. 1579.

⁴⁶ BAI, 18. II. 1580.

⁴⁷ 27. člen idrijskega rudarskega reda.

⁴⁸ 28. člen idrijskega rudarskega reda.

⁴⁹ 7. člen idrijskega rudarskega reda.

⁵⁰ 3. člen idrijskega rudarskega reda.

⁵¹ J. Strieder, Studien ..., str. 44—45.

je moral v prisegi obljubiti, da bo to takoj naznanil upravitelju odnosno rudniškemu sodniku ali notranjeavstrijski kameri, ki bo krivce z zasluženno kaznijo kaznovala.⁵²

Število idrijskega delavstva je bilo v 16. stoletju odvisno od prodaje živega srebra na svetovnih tržiščih tedanje dobe, kakor tudi od globine jam v rudniku. Čim globlje so morali podjetniki kopati v notranjost rudnika, tem več so potrebovali črpalcev vode, delavcev pri vretenih v spodnjih jaških rudnika, delavcev pri pihalnikih za dovajanje zraka v globino jam itd. Za časa Hochstätterjeve trgovske pogodbe za živo srebro (1525–1528) je število delavstva pri rudniku hitro naraščalo. Leta 1527 je bilo pri rudniku 94 delavcev, leta 1528 112, leta 1529 135, leta 1530 140, leta 1531 165, leta 1532 pa že 180 delavcev.⁵³ Po Hochstätterjevem finančnem polomu leta 1528 in še nekaj let za tem, ko podjetniki niso mogli skleniti nobene večje pogodbe za živo srebro, pa so podjetniki delavce zelo odpuščali. Leta 1535 je bilo iz rudnika odpuščenih 60 delavcev, tako da je bilo naslednje leto samo še 63 delavcev v rudniku.⁵⁴ Tolikšno število delavstva pa je bilo v tem času skoraj neizogibno potrebno samo za vzdrževanje in ohranjanje jam in naprav v rudniku. Ko pa se je v petdesetih letih 16. stoletja trgovski interes za idrijsko živo srebro zopet povečal, je tudi število delavstva poraslo. Leta 1575 je bilo v idrijskem rudniku zopet 150 delavcev na delu.⁵⁵ Vendar pa se to število v naslednjih letih ni povečalo, ampak rajši zmanjšalo, ker se prodaja idrijskega živega srebra ni več mogla dvigniti na prejšnjo višino. Leta 1586 je bilo v idrijskem rudniku zaposlenih zopet samo 135 delavcev.⁵⁶

Delo v rudniku se je razlikovalo po vrsti dela, katerega je kdo v rudniku opravljal in po času, ko se je to delo opravljal. Pozimi, ko je bil zrak v jamah še svež, so delavci rudo kopali in jo spravljali iz jam, poleti pa so to rudo žgali v živo srebro. Kopači (heuer) so rudo v jamah kopali, vozači (truchenläufer) pa so rudo dovažali do jaškov, skozi katere so jo delavci s pomočjo vreten (an den hasplen) potegovali do glavnega jaška, ki je bil speljan na površino zemlje. Skozi ta jašek (gapschacht) so rudo dvigali s pomočjo vitla, ki so ga gonili konji. Posodo z rudo so zunaj jam izpraznjevali posebni delavci (stürzerji) ter jo prazno zopet spuščali v jame. Po isti poti so črpalci vode (wasserheber) črpali vodo iz jam. To delo so opravljali predvsem v poletnem času, da se je pozimi mogla ruda nemoteno kopati.⁵⁷ V posebno nujnih primerih so morali opravljati to delo podnevi in ponoči brez prestanka in v popolni temi, ker bi se zaradi gorljivih plinov, ki so bili posebno poleti v rudniku zelo razširjeni, zrak v jamah vnel in bi delavci v njih

⁵² 207. člen Ferdinandovega rudniškega reda iz leta 1553. Prepis tega reda iz leta 1609 se nahaja v Rudniškem arhivu v Idriji. Isti tekst se nahaja v 59. členu idrijskega rudarskega reda.

⁵³ BAI, 1536.

⁵⁴ BAI, 1536.

⁵⁵ BAI, 21. VI. 1575.

⁵⁶ BAI, 19. IV. 1586.

⁵⁷ BAI, 14. III. 1561.

živi zgoreli. Svež zrak so delavcem dovajali s površja zemlje s pomočjo mehov, ki so jih gonili posebni delavci (focherji).⁵⁸ Sredi 16. stoletja so potrebovali podjetniki za vzdrževanje jam okrog 40 delavcev, ob koncu stoletja pa so morali v ta namen število delavstva še povečati. Leta 1586 so za to delo potrebovali že 64 delavcev.⁵⁹ To je nanesele podjetnikom nemalo stroškov, vendar pa so bili gluhi za vse nasvete delavcev in deželno knežjih komisarjev, da bi z novimi jaški in napravami hitreje črpali vodo iz jam in bi se stroški za vzdrževanje jam temeljito zmanjšali.⁶⁰

Delo v jamah pa je bilo tudi v zimskem času za delavca zelo naporno in nevarno. Na nekaterih mestih v globini jam delavec ni vzdržal več kot štirinajst dni pri istem delu. Premestiti so ga morali k lažjemu delu zunaj jame, vendar pa je marsikateri že čutil posledice zastrupitve z živim srebrom. Iz čeljusti so mu izpadali zobje, ali pa si jih je moral sam izpuliti zaradi bolečin. Takšen delavec se je navadno začel tresti tudi po vsem telesu ter so ga morali v jame spuščati ali dvigati iz njih kar v posodah za rudo. Že leta 1561 so se podjetniki pritoževali, da imajo same slabe in bolehnne delavce, ki jih v drugih rudnikih ne sprejmejo na delo. Ker pa en zdrav delavec napravi toliko kot dva ali trije tresoči in bolehni, pravijo podjetniki v nekem spisu na deželnega kneza, nimajo od njih nobene koristi, ampak jim morajo plačevati celo mezdo ter prehranjevati kot zdrave delavce...⁶¹

Idrijski delavci so opravljali svoje delo za tedensko mezdo, veliko rude pa so nakopali in nažgali v živo srebro tudi s pogodbenim delom (auf lechenschaft).

Mezdni delavec je v idrijskem rudniku opravljal delo osem ur dnevno, bodisi v jami ali izven nje.⁶² Če pa je moral delati v jamah v posebno težkih pogojih, so mu podjetniki delovni čas tudi skrajšali. Tako so n. pr. črpalce vode v poletnem času zaradi slabega zraka v jamah izmenjavali pred potekom običajnega »šihta«.⁶³ Sobotni popoldnevi in nedelje so bili dela prosti dnevi in tudi na nekatere praznike v letu je delo v rudniku počivalo.⁶⁴ Če pa sta na en teden padla dva praznika, je bil eden plačan kot delovni dan, na drugega pa je moral delavec delati po običajnem redu.⁶⁵ Na ta način idrijski delavec ni bil prizadet na zaslužku zaradi preobilice praznikov, ki jih je cerkveni koledar v tistem času predpisoval.

Mezda idrijskega delavca se je razlikovala po odgovornosti dela, kakor tudi po vrsti dela, ki ga je kdo opravljal. Prav tako so izučeni delavci več zaslužili kot navadni delavci. Leta 1536⁶⁶ je zaslužil višji

⁵⁸ BAI, 14. III. 1561.

⁵⁹ BAI, 19. VI. 1586.

⁶⁰ BAI, 17. IX. 1564.

⁶¹ BAI, 14. III. 1561.

⁶² 10. člen idrijskega rudarskega reda.

⁶³ BAI, 14. III. 1561.

⁶⁴ 10. člen idrijskega rudarskega reda.

⁶⁵ 11. člen idrijskega rudarskega reda.

⁶⁶ BAI, 1536.

nadzornik rudnika (hutman) 3 renške goldinarje tedensko, nižji nadzornik 1 ren. goldinar 30 krajcarjev, kopači po 51 krajcarjev 2 pfeniga, navadni delavci (knechte), h katerim so se prištevali tudi delavci pri vretenu (hasplerji), vozači in čistilci rude (seüberer) po 45 krajcarjev 2 pfeniga, črpalci vode po 1 gld., nadzornik pri vitlu (gapelmeister) 1 gld. 30 krajc., hlevar 1 gld., gonjači konj pri vitlu 1 gld. 6 krajc., delavci, ki so izpirali rudo (wäscherji), 47 krajc. 2 pfeniga in delavci za pridobivanje cinobra (zinoberleute) po 1 gld. tedensko. Dobavitelj lesa (holzmeister) s svojimi pomočniki ni prejemal tedenske mezde, pač pa je sekal in dovažal les za žgalnice in jame na akord (geding).⁶⁷ In če mimogrede omenimo še upravitelja rudnika s 300 ren. gold. letne plače in brezplačnim živežem iz rudniške trgovine,⁶⁸ rudniškega sodnika s 100 gld. letne plače in rudniškega knjigovodjo s 132 gld. letne plače (poleg njega je deželni knez za časa podjetnikov vzdrževal še svojega knjigovodjo pri rudniku s 100 gld. letne plače),⁶⁹ smo našli vse osebe, ki je bilo v 16. stoletju zaposleno v idrijskem rudniku.

Svoj zaslužek je idrijski delavec prejemal v živežu in drugih potrebsčinah (Phenwert), ostanek pa v denarju (Freygeld). Tak način plačevanja delavcev, ki ga s tujo besedo imenujemo »trucksistem«, je bil v nemških rudnikih v veljavi že sredi 15. stoletja, v 16. stoletju pa je postal splošen pojav.⁷⁰ Nastal pa je predvsem iz nujnosti razmer, ki jih je narekoval takratni čas. V prvem času so bili rudniki navadno zelo oddaljeni od vsake naselbine, zlasti pa od krajev, ki bi mogli nuditi delavcu živež in druge potrebščine v zadostni količini. Zato je bilo rudniškim podjetnikom dovoljeno, da so preskrbovali svoje delavce z žitom, mastjo, mesom, sirom, vinom in drugimi potrebščinami.⁷¹

Takšno preskrbo delavstva so uvedli tudi idrijski podjetniki. Ker v idrijski dolini »vino in žito ne raste«, kakor so se idrijski podjetniki v svojih pismih na deželnega kneza večkrat izražali, v Idriji pa ni bilo nobenega tedenskega sejma, kjer bi mogli delavci kupiti živež, in je bilo sicer tu le malo živeža na razpolago, je bilo treba prinesiti za idrijske delavce in ostale pripadnike rudnika (perkhwerchsverwandten) ves živež preko hribovja iz oddaljenih mest in trgov. Za Idrijo so bili najbližji trgi v Škofji Loki, Kranju in v Ljubljani. Ti kraji pa so bili tri do šest milj oddaljeni od Idrije, vrhu tega pa še v tako slabi prometni povezavi z Idrijo, da je idrijski delavec zamudil po več dni, preden si je mogel priskrbeti iz teh krajev potrebni živež. Ker pa zaradi majhnega tedenskega zaslužka idrijski delavec ni mogel živeža nabaviti naenkrat za vse leto ter je zaradi pogostega izostajanja od dela rudniški obrat trpel ali pa se je celo dogajalo, da je ostajal idrijski rudar po cele dneve in tedne brez vsakdanjega

⁶⁷ BAI, 21. VI. 1575.

⁶⁸ BAI, 18. II. 1580.

⁶⁹ BAI, 21. VI. 1575.

⁷⁰ A. Z y c h a, Zur neuesten Literatur über die Wirtschafts- und Rechtsgeschichte des deutschen Bergbaues. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, V. zv., 1907, str. 256.

⁷¹ J. Strieder, Das reiche Augsburg, str. 153.

živeža, in to zlasti pozimi, ko zaradi snega in neprehtnih poti ni mogel nihče v Idrijo ali iz nje, so idrijski podjetniki naročili svojim uslužbencem v Idriji, da v Loki, Kranju in drugih trgih in mestih ter pri kranjski deželi kupijo žito za prehrano idrijskega delavstva.⁷²

Idrijski podjetniki sprva niso smeli kupovati žita na deželi in tudi v mestih na tedenskih sejmih ga niso smeli nakupovati. Najprej so ga smeli kupiti meščani in šele od teh so ga idrijski podjetniki lahko kupili, seveda po znatno višji ceni. Ker je bilo na ta način idrijskim podjetnikom prepovedano vsako prekupčevanje (*fürkhauff*), podjetniki pa so imeli na podlagi rudarskega reda pravico svobodno kupovati na trgih,⁷³ so idrijski podjetniki leta 1528 prosili deželnega kneza, da v procvit rudnika in v pospeševanje kameralnega imetja ukaže deželnemu glavarju, vicedomu, oskrbnikom, uradnikom, sodnikom, županom i. dr. v kranjski deželi, da za potrebe in prehrano idrijskega delavstva in za oskrbo podjetnikov ter njihovih uslužbencev dovolijo neovirano in brez vsakega ugovora nakupovati in rudniku dovažati ves živež, kjerkoli ga morejo dobiti, »na deželi ali v mestih, na tedenskih sejmih ali vmes za svoj denar«.⁷⁴

Cesar je verjetno takoj izdal ukaz, da smejo podjetniki živež za idrijski rudnik prosto nakupovati, vendar pa se prizadeta mesta niso hotela ravnati po njem ter so se še nekaj let za tem idrijski podjetniki pritoževali, da njihovi delavci ne smejo nakupovati živeža na trgih kot v Loki, Kranju in drugih krajih, kakor tudi ne na podeželju (*auf den gay*).⁷⁵ Dvorna kamera je takoj ukazala loškemu oskrbniku, da s takšnim početjem preneha, obljubila pa je tudi, da bodo obnovljeni prejšnji ukazi glede prostega nakupa živil za idrijski rudnik, ter se ne bo treba glede tega nič več pritoževati niti podjetnikom niti delavcem.⁷⁶ Tudi idrijski delavci so deželnoknežjo komisijo v Idriji 4. maja 1536 obvestili o tej pomanjkljivosti; pritožili pa so se tudi, da ne dobivajo mezde v gotovini, ampak morajo vse življenjske potrebščine jemati od upravitelja »*auf die räsch*«, medtem ko bi jih bolje in ceneje kupili z denarjem. Poleg tega pa upravitelj delavce nastavlja in odstavlja po svoji volji brez vednosti sodišča.⁷⁷

Kakor v drugih rudnikih so tudi idrijski podjetniki odnosno njihov upravitelj izkoriščali rudniško trgovino za svojo obogatitev. Živež in druge potrebščine, ki so jih delavcem oddajali iz rudniške trgovine, pa so delavcem tako drago zaračunavali, da ob obračunu zaslužka delavci niso prejeli nobenega denarja (*freygeld*), ampak so ostali še dolžni.⁷⁸

»*Freygeld*«, katerega je delavec zaslužil pri rudniku, se je ugotovil na podlagi računov, ki so jih delavci predlagali svojim podjetnikom

⁷² BAI, 1528.

⁷³ BAI, 1528.

⁷⁴ BAI, 1528.

⁷⁵ BAI, 4. V. 1536.

⁷⁶ BAI, 23. VII. 1536.

⁷⁷ BAI, 4. V. 1536.

⁷⁸ BAI, 6. V. 1553, enako v spisu z dne 25. III. 1564.

ob določenih rokih.⁷⁹ Pri idrijskem rudniku so podjetniki obračunavali delavski zaslužek sedemkrat na leto. In če podjetnik ob tem roku delavcu ni plačal zaslužka, ga je smel delavec tožiti na njegov delež.⁸⁰ Dokler je delavec prejemal zaslužek pri podjetniku, v čigar jami ali delu jame je delal, mu je bil zaslužek v redu izplačan.⁸¹ Ko pa so podjetniki vse stroške pri rudniku prepustili v poravnavo upravitelju in je ta delavce v njihovem imenu izplačeval,⁸² je izplačilo mezde delavcem vedno pogostejše odlagal ali pa ga delavcu sploh ni izplačal. Pritožbe zaradi zaostanka izplačila delavske mezde najdemo že v spisih iz let 1530 in 1531,⁸³ posebno pogoste pa so bile sredi 16. stoletja.

Da bi napravila red v izplačevanju delavstva, sta deželnoknežja komisarja pri idrijskem rudniku, vrhovni rudarski mojster Jurij Singer in Wolfgang 'Walchen leta 1553 idrijskim zastopnikom naročila, da natančno vodijo računske knjige, knjigovodja pa naj vsakemu delavcu pove podjetnika, kateremu pripada. Podjetnika, ki pa ne bi svojih stroškov plačal in bi s plačilom odlašal, naj delavec nič več ne prosi, ampak naj ga preko rudniškega sodnika toži za zaslužek.⁸⁴ Ker pa so se pritožbe zaradi zaostankov izplačila mezde in dragega živeža še nadaljevale, je cesar Ferdinand leta 1557 odločil, da morajo od tega časa dalje idrijski podjetniki obračunavati z delavci štirikrat na leto in 14 dni po predložitvi računov račune likvidirati, ugotovljeni zaslužek pa plačati v roku enega meseca. Delavcu pa je dovolil, da je podjetnika, ki je s plačilom odlašal, smel tožiti na njegov delež. Istočasno je cesar idrijskim podjetnikom dovolil, da smejo imeti trgovino z živežem in ostalimi potrebščinami, vendar pa da delavcev ne silijo k sprejemanju živeža namesto denarja. Opozoril pa je tudi, da morajo rudniški sodnik in njegovi zapriseženci živež in drugo prej oceniti preden ga oddajo delavcem, cena temu blagu pa mora biti ista kot je v dotičnem kraju in času v veljavi. Prav tako morajo podjetniki oddajati pravično mero in vago. Če pa posamezni podjetniki ali trgovci hočejo delavcem na račun zaslužka kaj prodati, jim cesar tudi to dovoli, vendar pa ne sme biti živež zaračunan po previsoki ceni, plačilo za živež pa smejo zahtevati šele ob izplačevanju zaslužka.⁸⁵

Kljub vmešavanju rudniške oblasti v zadevi izplačevanja delavstva in rudniške trgovine pa so podjetniki še nadalje ostajali delavcu dolžni. Ob koncu 60. let 16. stoletja so dolgovali delavstvu približno 10.000 ren. gld. na zaslužku.⁸⁶ Če so pa idrijski podjetniki gotovino za izplačilo delavstva nakazali, je opolnomočenci podjetnikov niso hoteli delavcem izplačati, ampak so jim še naprej vsiljevali živež in ostale življenjske potrebščine, ki so jim jih prekomerno zaračunavali, zana-

⁷⁹ A. Z y c h a, ibidem, str. 258.

⁸⁰ 95. člen Ferdinandovega rudarskega reda iz leta 1553. Prepis iz leta 1609 se nahaja v Rudniškem arhivu v Idriji.

⁸¹ BAI, 6. V. 1553.

⁸² BAI, 6. V. 1553.

⁸³ H i t z i n g e r, str. 18.

⁸⁴ BAI, 6. V. 1553.

⁸⁵ BAI, 14. VIII. 1557.

⁸⁶ BAI, s. d. (verjetno iz leta 1561).

šajoč se, da jim ne more nihče ugovarjati.⁸⁷ Rudniški sodnik, ki je imel dolžnost, da vse takšne nezdrave pojave v rudniški trgovini ugotovi in prepreči, pa se iz strahu pred izgubo službe ni upal nastopiti proti podjetnikom odnosno njihovemu upravitelju.⁸⁸

O priliki prodaje idrijskega rudnika deželnemu knezu leta 1575 so delavci upravičeno pričakovali, da bodo v tem pogledu zanje nastopili boljši časi. Kranjski vicedom je deželnemu knezu sporočil, da so se idrijski delavci zelo razveselili, da je postal deželni knez njihov rudniški gospod. Prosili so ga, naj mu v njihovem imenu sporoči, da nočejo nobenega drugega rudniškega gospoda razen njega.⁸⁹ Vendar pa so se kmalu bridko razočarali. Idrijski upravitelj Urban Ainkhürn, sin idrijskega podjetnika in upravitelja Gašperja Ainkhürna,⁹⁰ ki je že od leta 1549 upravljal idrijski rudnik, je tudi pod deželnim knezom izkoriščal rudniško trgovino za svoj dobiček. Leta 1579 je prišlo do javnega nastopa vsega idrijskega delavstva proti izkoriščevalskim metodam njihovega upravitelja. Ne oziraje se na stroge predpise proti upiranju rudniški oblasti je ves idrijski delavski kolektiv s pomočjo idrijskega učitelja Matevža Ebendorfferja sestavil obsežno pritožbo proti svojemu upravitelju ter jo v posebni deputaciji idrijskih rudarjev izročil na kneževskem dvoru.⁹¹ Preiskava je ugotovila, da že petnajst let idrijski rudarji niso prejeli nobenega pfeniga v gotovini, ves zaslužek pa jim je bil odrajtán v življenjskih potrebščinah, kot v vinu, žitu, olju, masti, suknu, usnju, čevljih in drugem, ne da bi se to blago pred oddajo sploh ocenilo. In če so hoteli delavci potrebščine za svoje žene in otroke kupiti drugod, so morali blago, nabavljeno v rudniški trgovini, prodati, da so dobili potrebni denar. Blago, kateremu niso vedeli prave cene, so morali pod ceno prodajati, poleg tega pa so bili še na škodi zaradi prave mere in vage. In ko so deželnoknežji komisarji pregledovali knjigovodske račune, so ugotovili, da je upravitelj dajal delavcem olje in loj za razsvetljavo jam na drobno namesto na debelo in po višji ceni kot bi smel, ter po laški namesto po nemški teži, kakor se je kupovalo vsak dan pri različnih kramarjih po vaseh. Ugotovljeno je bilo seveda tudi, da je imel rudniški upravitelj pri vseh stvareh, ki jih je delavcu oddajal iz rudniške trgovine, znaten dobiček.⁹²

Da bi takšne nepravilnosti v rudniški trgovini za vedno preprečil, je prevzel deželni knez leta 1580 rudniško trgovino v svoje lastne roke.⁹³ Rudniško trgovino je izročil plačanemu trgovcu (Pfemwert-

⁸⁷ (... wo sy die gmainen gwerckhen ihr pargelt auf die ablonnung geben, das dieselben gwalttrager inen den arbeitern dafür allerlai prouannndt ires gefallens eindringen, vnnd alle notdurften, die zum perckhwerch gehörn zum höchsten anschlagen vnnd verraiten vnnd verlassen...) BAI, s. d., ca. 1561.

⁸⁸ BAI, 27. IV. 1564.

⁸⁹ BAI, 6. VI. 1575.

⁹⁰ BAI, 7. VII. 1565.

⁹¹ BAI, s. d. (začetek leta 1579).

⁹² BAI, 15. VII. 1579.

⁹³ Vicedomski arhiv, fasc. I, 50, akt iz 9. IV. 1580, ODAS.

handler), ki je z založbo deželnega kneza nabavil vse potrebščine za delavce in rudnik ter jih oddajal po ceni, ki sto jo določila idrijski upravitelj in rudniški sodnik.⁹⁴ Kljub vsem tem ukrepom pa je tudi rudniški trgovec izkoriščal rudniško trgovino za svoj dobiček. Tako je n. pr. Janž Ebmer, ki je bil prvi rudniški trgovec v Idriji (od 9. IV. 1580 do začetka leta 1585),⁹⁵ oddajal delavcem iz trgovine neočiščeno, snetljivo in od mrčesa objedeno žito, iz katerega se je namlelo le malo moke. Namesto špehatih prašičev je razdeljeval mršave, in to po isti ceni kot za najboljše blago. Z delavci je obračunaval samo enkrat ali dvakrat v času svoje službe, tako da delavci niso vedeli, koliko lahko prejmejo blaga iz rudniške trgovine na račun svoje mezde, odnosno koliko imajo zaslužka v denarju.⁹⁶ Spričo tega so že leta 1583 idrijski delavci deželnemu knezu predlagali, da bi jim vso mezdo izplačal v denarju, z živežem bi se pa sami preskrbovali. Dvorna kamera je delavcem na ta predlog odgovorila, da bi bilo deželnemu knezu to zelo ustrezno, vendar pa iz izkušenj iz drugih rudnikov vedo, da se delavci ne morejo sami preskrbovati ter jim tega ne morejo dovoliti.⁹⁷

Na račun svoje mezde je idrijski delavec v 80. letih 16. stoletja prejemal pol halma (1 halm je $\frac{1}{4}$ ljubljanskega stara) do enega halma žita tedensko.⁹⁸ Žito, katerega je idrijski rudnik v tem času potreboval do 2000 starov na leto,⁹⁹ je upravitelj kupil pri idrijskih podjetnikih in kranjskih deželanih, največ pa ga je nakupil na ljubljanskem trgu.¹⁰⁰ V Ljubljani so žito naložili na čolne ter ga po vodi pripeljali do Vrhnike, kjer so ga prevzeli tovarniki iz logaškega in vrhniškega urada ter ga tovorili v Idrijo.¹⁰¹ Za tovorjenje žita in živega srebra so idrijski tovarniki imeli pravico preskrbovati se iz rudniške trgovine.¹⁰² Ker je cena žitu v tem času zelo narasla in je halm žita idrijski upravitelj zaračunaval po 45 do 50 krajcarjev in še čez,¹⁰³ je zaslužek idrijskega delavca, ki se je od leta 1536 le malenkostno zvišal (od leta 1575 dalje so prejemali navadni delavci 52 krajcarjev tedensko, kopači pa po 1 gld., medtem ko so vsi drugi delavci ostali pri prvotnem zaslužku),¹⁰⁴ komaj zadostoval za vsakdanji kruh. Na ta način je idrijskemu delavcu primanjkovalo na zaslužku za meso in tudi riž, olje, mast, sir i. dr. mu je upravitelj le redko delil, češ da mu njegov zaslužek ne zadostuje niti za žito. Pri vsem tem pa je te stvari veliko dražje zaračunaval kot je bilo dovoljeno. Za funt riža, ki je bil kupljen

⁹⁴ Vicedomski arhiv, fasc. I 50, instrukcija za rudniškega trgovca z dne 4. V. 1585, ODAS.

⁹⁵ Po smrti J. Ebmerja je bil nekaj časa upravitelj rudniške trgovine Urban Hladnik, katerega je 25. V. 1585 zamenjal Janž Drumlitz iz Ljubljane.

⁹⁶ BAI, 19. IV. 1586.

⁹⁷ BAI, 9. VII. 1583.

⁹⁸ BAI, 1579.

⁹⁹ BAI, 15. VII. 1579.

¹⁰⁰ BAI, 1579, 19. IV. 1586, 6. IX. 1590.

¹⁰¹ BAI, 1579, VA, fasc. I 50, 19. VIII. 1587.

¹⁰² Vicedomski arhiv, fasc. I 50, akt z dne 19. VIII. 1587.

¹⁰³ BAI, 1579.

¹⁰⁴ BAI, 23. VI. 1575.

po dva petaka (en petak = $1\frac{1}{2}$ krajcarja), je delavec plačeval 6 krajcarjev. Olje, ki se je dobilo po 5 krajcarjev za funt, je upravitelj delavcem zaračunaval po 10 krajcarjev, vino pa vedno po 3 do 4 krajcarje dražje kot ostali gostilničarji, ki pa tudi niso delali z izgrubo. Kmečki sir, ki se je dobil po 3 krajcarje za funt, je upravitelj prodajal po 6 krajcarjev. Razumljivo, da so delavci po njem le malo posegali. Tako n. pr. je v prvih treh letih deželno knežje oblasti v rudniku upravitelj oddal delavcem komaj 30 centov sira iz rudniške trgovine. Iz Planine na Štajerskem je dal upravitelj pripeljati bob (ponnen), katerega je oddajal delavcu po 1 gld. za halm. Kar se pa tiče ostalih življenjskih potrebščin, predvsem obleke in obutve, si jih delavec v tem času skoraj ni mogel nabaviti. Od leta 1575 do 1578 je upravitelj oddal delavcem samo 100 parov čevljev, en par pa je zaračunal 25 do 30 krajcarjev.¹⁰⁵

Ker je moral biti delavec preskrbljen tudi z zgoraj naštetim živem in potrebščinami, se je v rudniški trgovini zadolžil, dolgov pa večinoma ni mogel nikoli plačati. Že o priliki prodaje rudnika deželnemu knezu se je ugotovilo, da so imeli idrijski delavci v rudniški trgovini 1800 ren. gld. dolga. Del dolga so jim odpustili podjetniki, ostalo pa jim je izbrisal deželni knez, odnosno jim je dal podporo v žitu.¹⁰⁶

Posebno globoko so zabredli idrijski delavci v dolgove pod deželnim knezom. Zaradi neprestane dražitve žita (leta 1586 je znašal halm mešanega žita 1 gld.,¹⁰⁷ leta 1590 pa celo 1 gld. 30 krajcarjev¹⁰⁸) so delavci samo za časa Ebmerjeve rudniške trgovine ostali 6000 ren. gld. dolžni.¹⁰⁹ Da bi ne delali več dolgov, so idrijski delavci prosili deželnega kneza, da bi se jim zvišala tedenska mezda za 10 krajcarjev. Kakor vedno, jim je bila tudi sedaj ta prošnja odbita, češ da imajo idrijski rudarji prednost pred rudarji drugih visokih rudnikov, ki morajo zaradi oddaljenosti od doma po 14 dni ostajati v rudniku, medtem ko morejo idrijski vsakega pol šihta (poyss) oditi domov in se prehranjevati skupaj s svojimi družinami, preostali čas po šihtu pa morejo s kakšnim drugim delom še kaj zaslužiti.¹¹⁰ Da pa ne bi delali več dolgov, so deželno knežji komisarji leta 1590 določili, da smejo dobiti iz rudniške trgovine bolehn in delanezmožni delavci po pol halma žita tedensko, zdravi in močni delavci pa po $\frac{3}{4}$ halma, oni, ki so delali v jamah, pa po cel halm.¹¹¹

Poleg mezdnih delavcev so kopali in žgali rudo v idrijskem rudniku tudi pogodbeni kopači (lehenheuer). Izčrpavanje rudniških jam s pogodbenim delom (auf lechenschaft) se je uveljavilo v rudnikih

¹⁰⁵ BAI, 1579.

¹⁰⁶ BAI, 6. V. 1575.

¹⁰⁷ BAI, 19. IV. 1586.

¹⁰⁸ BAI, 6. X. 1590.

¹⁰⁹ BAI, 19. IV. 1586.

¹¹⁰ BAI, 7. I. 1587.

¹¹¹ BAI, 6. X. 1590.

ob koncu 15. stoletja, ko je postal družbeni obrat splošen pojav. Pogodbeni kopači so iskali v rudnikih rudo in ko so jo našli, so jim podjetniki, odnosno deželni knez, prepustili dotični del rudniškega prostora ali jame v najem (auf lechenschaft), nakopano rudo pa so bili po pogodbi dolžni oddati podjetnikom po določeni ceni. Ta način oddajanja rude, odnosno njenega produkta, se je imenoval »losung«.¹¹² Pogodbenim kopačem so bile oddane v najem navadno najizdatnejše rudne jame, medtem ko se je odkopavanje manj bogatih jam opravljalo na akord ali z mezdnim delom.¹¹³

V idrijskih spisih se pogodbeni kopači pojavljajo že leta 1525, ni pa izključeno, da so bili že preje na delu. Leta 1525 so pogodbeni kopači skupaj z ostalimi delavci nažgali 524 tovorov (1 tovor = 3 cente) živega srebra.¹¹⁴ Od tega časa dalje skoraj ni minilo leto, da ne bi pogodbeni kopači oddali podjetnikom po več sto tolov živega srebra, ki so ga nakopali in nažgali v idrijskem rudniku. V 16. stoletju so pogodbeni kopači izkopali dva najvažnejša kopa v idrijskem rudniku, »mrtvaški kop« (Totten Tieff)¹¹⁵ in »novi kop« (Neue Tieff), ki sta dala največ živega srebra.¹¹⁶

V idrijskem rudniku so bili pogodbeni kopači združeni v posebne družbe (lechenschaft geselschaft). Vsaki družbi, katerih je bilo pri rudniku dvoje ali več, je pripadalo osem ali več kopačev in delavcev. Včasih je bilo več takih družb na delu, če je bilo treba opraviti delo v določenem roku. Vsaka družba pogodbenih kopačev je sklenila s podjetniki, odnosno z deželnim knezom, posebno pogodbo (spannzettl) o prepustitvi dela v rudniku v »lechenschaft« in obe stranki sta se obvezali, da se bosta strogo držali določil te pogodbe.¹¹⁷ Zgodilo pa se je, da so podjetniki domenjeno odkupnino za živo srebro znižali, če se je ugotovilo, da so pogodbeni kopači pri takšni pogodbi preveč zaslužili,¹¹⁸ in tudi deželni knez si je lastil pravico v tem primeru odpovedati pogodbo,¹¹⁹ medtem ko so se morali pogodbeni kopači strogo držati določil pogodbe, če je bila pogodba za nje dobra ali slaba.¹²⁰

Pri iskanju in kopanju rude so pogodbeni kopači delali nove jaške in rove, da je v jame prihajal svež zrak, že odkopane »zechen« pa so z lesom podpirali, da se niso zasuli. Skratka, vse delo v jamah, ki so ga morali podjetniki, odnosno deželni knez, pri »herrn arbeit« opraviti z lastnimi stroški, preden so mogli kopati rudo, so pogodbeni kopači napravili na svoj račun. Pozimi nakopano rudo so spravili na površino

¹¹² A. Z y c h a, str. 251.

¹¹³ A. Z y c h a, str. 213.

¹¹⁴ BAI, 1536.

¹¹⁵ Leta 1532 je ta odkop zasula zemlja in je v njem več rudarjev našlo smrt; odtod tudi pridevek »mrtvaški kop« (M. A r k o, str. 82).

¹¹⁶ Glej tudi knjigovodske račune iz let 1561—1565. (Idrijski rudokop, škatla.) ODAS.

¹¹⁷ 8. člen idrijskega rudarskega reda.

¹¹⁸ BAI, 6. V. 1553.

¹¹⁹ Vicedomski arhiv, fasc. I 50, akt od 6. II. 1582.

¹²⁰ 8. člen idrijskega rudarskega reda.

in jo poleti žgali v živo srebro. Živo srebro so nato povezano v kože in spravljeno v sodčke oddajali podjetnikom po določeni ceni.¹²¹

Cena oddanemu živemu srebru je bila odvisna od stroškov kopanja rude v jami. Čim globlje so postajale jame v rudniku, tem večji so bili stroški takega kopanja. Leta 1561 so dobili pogodbeni kopači »mrtvaškega kopa« 7 ren. gld. za cent oddanega živega srebra,¹²² leta 1564/65 11 gld.,¹²³ leta 1594, ko je bilo treba kopati v isti jami že 120 klafter globoko, da se je prišlo do rude, pa je znašala odkupna cena za cent živega srebra že 22 gld. Samo priprave za delo in stroški kopanja v jami, preden bi se na kraj odkopa prišlo, so bili preračunani na 4000 gld.¹²⁴

Od podjetnikov, odnosno deželnega kneza, so dobili pogodbeni kopači brezplačno samo les za podpiranje jam in orodje za delo.¹²⁵ Vse ostale stroške pri delu so morali nositi sami. Samo za uporabo vitla so pogodbeni kopači odraštovali podjetnikom po 2 gld. dnevno¹²⁶ in tudi za žganje živega srebra, za prevoz rude do žgalnic in odvoz živega srebra iz njih, za kože, vezanje kože in za sodčke za živo srebro so morali plačevati podjetnikom odškodnino, ki je bila marsikdaj pretirana. Leta 1553 se je ugotovilo, da je rudniški sodnik za te stroške zaračunaval 3 in pol gld. pri centu živega srebra, medtem ko so računске knjige pokazale, da znašajo ti stroški samo 1 gld. 42 kr. 1½ pf. Istočasno so podjetniki oškodovali pogodbene kopače tudi pri oddaji desetine od pridobljenega živega srebra. Desetino (fron), katero so morali pogodbeni kopači oddajati od živega srebra deželnemu knezu, so morali najprej oddati podjetnikom v rudi, od živosrebrnega produkta pa je še deželni knez vzel svoj delež. In ko so deželnoknežji komisarji, ki so ugotovili to zlorabo, vprašali rudniškega sodnika, če je bilo to zagrešeno s kraljevim dovoljenjem, ta ni vedel odgovoriti...¹²⁷

Da bi čimprej prišli do iskane rude in bi v kratkem času čim več nakopali, so pogodbeni kopači delali po enajst in več ur dnevno.¹²⁸ Pri delu zunaj jame so jim pomagale tudi žene in otroci.¹²⁹ Pri vsem tem pa je bil uspeh njihovega dela odvisen predvsem od sreče. Najpogosteje so potrošili veliko denarja, preden so sploh naleteli na žilo, ki jim je poplačala stroške in trud.¹³⁰ Primerilo se je tudi, da je v jamo, kjer so kopali, vdrlo voda in je jamo zalila, še preden so toliko nakopali, da bi krili vse stroške. Tako je n. pr. 16. IX. 1552 v »novi kop« vdrlo toliko vode, da so morali pogodbeni kopači prenehati z delom. Ker pa se je bilo bati, da bodo glede tega ugovarjali, sta zastopnika podjet-

¹²¹ BAI, 7. VII. 1565.

¹²² BAI, s. d. (1561).

¹²³ Memoria des Perckhwerch Idria betreffent, sd. (Idrijski rudokop, škatla.)

¹²⁴ BAI, s. d. (1594).

¹²⁵ BAI, 6. V. 1553 in (febr.) 1592.

¹²⁶ BAI, 6. V. 1553.

¹²⁷ BAI, 6. V. 1553.

¹²⁸ BAI, 7. VII. 1565.

¹²⁹ BAI, 7. VII. 1565.

¹³⁰ BAI, 7. VII. 1565.

nikov, Barbara Neumannova in Krištof Kronnegger, idrijskemu upravitelju naročila, naj se na to ne ozira, ampak naj jim pove, da je treba zavarovati koristi in potrebe rudnika in da tudi njihovi družbi ne bo to v škodo.¹³¹

Pri vsem tem pa so podjetniki za oddano živo srebro ostajali pogodbenim kopačem še dolžni. Tako so jim n. pr. leta 1553 dolgovali 7000 gld. Zaostanek izplačila za oddano živo srebro je pogodbene kopače težko prizadel. Medtem ko so mezdni delavci na račun svoje mezde prejemali živež in druge potrebščine iz rudniške trgovine ter so zaradi dragega živeža imeli le malo »freygeld«, so bili pogodbeni kopači, ki so se morali sami vzdrževati, popolnoma odvisni od denarja, ki so ga prejeli za oddano živo srebro. Zaradi zaostankov izplačila pa se pogodbeni kopači niso upali niti pritožiti, kajti če bi to storili, bi jim podjetniki ne dali nobenega dela več »auf lechenschaftt«.¹³²

Pogodbeni kopači se niso mogli vzdrževati z lastnimi sredstvi. Založbo v denarju in živežu so prejemali od imovitih kranjskih podjetnikov in deželanov, od idrijskega upravitelja ter loških in ljubljanskih meščanov.¹³³

O založnikih idrijskih pogodbenih kopačev nam je le malo znana. Predvsem nam primanjkujejo viri o ljubljanskih in loških meščanih, ki so bili založniki idrijskih pogodbenih kopačev. Morda je bil med njimi tudi ljubljanski meščan in idrijski podjetnik Marko Stettner, ki je posojal denar za idrijski rudnik tudi deželnemu knezu.¹³⁴ Nekaj več vemo o kranjskem plemstvu kot založniku idrijskih pogodbenih kopačev. Tako nam je znano, da je leta 1552 kranjski deželni glavar in idrijski podjetnik Jakob pl. Lamberg iz Kamna posojal žito idrijskim pogodbenim kopačem.¹³⁵ Pogodbeni kopači so se ga večkrat spominjali, ker jim je posojal denar in živež pred vsemi drugimi podjetniki.¹³⁶ Od ostalega kranjskega plemstva so kot založniki pogodbenih kopačev znani še Auerspergi. Kakor je bilo že omenjeno, je 26. VII. 1555 osem pogodbenih kopačev iz »mrtvaškega kopa« v Idriji, po imenu Melhior Wayrer, Jurij Jarc, Janž Ebner, Jurij Hladnik, Stefan Jurman, Jurij Gagel, Jurij Tauferer in Miha Ebmerin, izstavilo dolžno pismo Wolfu Engelbrechtu Auerspergu za 2000 ren. gld. posojenega denarja ter 200 starov pšenice ljubljanske mere, vsak star računajoč po 24 bacov (reparjev) v skupnem znesku 2320 ren. gld. Omenjeni kopači pa so bili dolžni še istemu plemiču 29 »mess« pšenice po 1 gld. 36 kr. v znesku 46 ren. gld. 24 kr., 80 starov rži po 1 gld. 10 kr. v znesku 93 ren. gld. 20 kr., 81 »mess« pšenice po 2 tolarja v znesku 189 ren. gld., 80 starov mešanega žita po 28 bacov v znesku 149 gld. 20 kr., 6 starov

¹³¹ Stanovski arhiv, fasc. 283.

¹³² BAI, 6. V. 1553.

¹³³ (... vnnnd wir haben auch in gueter erkundigung das ehrlich herrn lanndleut auch burger zu Laybach vnnnd Lack den lehenheyern ein ansehnlich gelt furgestrekht...) BAI, 6. V. 1553.

¹³⁴ BAI, 25. IX. 1589.

¹³⁵ Stanovski arhiv, fasc. 283, 19. IX. 1552.

¹³⁶ BAI, 7. VII. 1565.

pšenice po dva tolarja in še en cent 55 funtov svinjskega mesa po 4 kr. za funt, kar znese 10 gld. 20 kr. Celokupni dolg v žitu in mesu je torej znašal 488 ren. gld. 24 kr.¹³⁷

Najpogostejše pa je pogodbenim kopačem posojal upravitelj rudnika. Idrijski upravitelj Urban Ainkhürn, ki je 37 let upravljal idrijski rudnik,¹³⁸ je pogodbenim kopačem posojal denar, iz rudniške trgovine pa jim je dajal na upanje živež in druge potrebščine. Leta 1565 so bili pogodbeni kopači dolžni idrijskemu upravitelju in idrijskemu mesarju za okrog 9000 ren. gld. vrednosti.¹³⁹

Živež in druge potrebščine iz rudniške trgovine je idrijski upravitelj zaračunaval pogodbenim kopačem prav tako drago kot meznim delavcem, če ne celo dražje. Kar pa jim je gotovine posodil, je od nje takoj zaračunal 10 % obresti. In če so se pogodbeni kopači glede ode-rških obresti pritoževali, jih je zavrnil, češ da si mora denar sam izposojati, od njega pa takoj plačati obresti za dve leti, medtem ko prejme od njih samo enoletne obresti. Seveda je bil takšen izgovor očitna laž. Da bi pa v rudniški trgovini pogodbeni kopači čim več potrošili, je idrijski upravitelj pogodbenim kopačem delo na vse načine oviral in zavlačeval. Delo, ki bi ga lahko opravili v enem letu, je z raznimi zaprekami zavlačeval na več let. Tako je n. pr. preprečeval dobavljanje lesa za žgalnice, da pogodbeni kopači niso mogli pravočasno žgati rude. Rudo pa, ki so jo napeljali k žgalnicam in je zaradi upraviteljevih ovir niso mogli takoj žgati, so odnašali nepoštene ljudje v gozdove, kjer so jo nekontrolirano žgali in s tem povzročali škodo pogodbenim kopačem in deželnemu knezu.

Rudniški upravitelj pa je oškodoval pogodbene kopače tudi pri tehtanju živega srebra. Pri vsakem tovoru živega srebra (1 tovor = 3 cente) je pogodbenim kopačem natehtal 20 funtov živega srebra premalo. Ko pa so pogodbeni kopači živo srebro oddali, ga je še enkrat pretehtal ter pravo mero in vago odrajtal deželnemu knezu, višek pa je zaračunal sebi v dobro. Celo upravitelj sam je ob neki priliki leta 1579 priznal, da je v času od leta 1575 do 1578 od 1635 tovorov živega srebra, oddanega »auf losung« deželnemu knezu, pritehtal 60 centov 30 funtov živega srebra, kar je zneslo nad 1800 gld., cent živega srebra računajoč po tedaj veljavni ceni. Enako se je idrijski upravitelj branil oddajati delo na pogodbo v krajih, kjer bi imeli pogodbeni kopači večji »losung« kot običajno. Tako je n. pr. ruda, ki so jo dvigali iz jam, padala v potok, ki je tekel mimo njih. Ta potok so želeli pogodbeni kopači izpirati s pogodbenim delom. Ker bi pa ta ruda, ki se je veliko let nabirala v potoku, dala bogatejši »losung« kot ruda v jamah, jim ni dovolil potoka izpirati, ker se je zbal, da bi pri tem poslu imeli nekaj dobička, ki bi jim ga moral izplačati v gotovini. Ko pa je leta 1578 zaradi obilnega dežja naraslo vodovje v Idriji, je

¹³⁷ Zapuščinski inventarji, Lit. A 1—2, inventar Wolfa Engelbrehta Auer-sperga z dne 23. VIII. 1558, fol. 7—8, ODAS.

¹³⁸ V upraviteljski službi je bil Urban Ainkhürn od leta 1549 do 1586. (Glej BAI, 6. XI. 1579 in 24. VII. 1586.)

¹³⁹ BAI, 7. VII. 1565.

vso rudo odneslo, tako da je imel deželni knez več tisoč goldinarjev škode in izgube.¹⁴⁰

Založnik pogodbenih kopačev je bil tudi sin Urbana Ainkhürna, Jurij po imenu, ki je bil gospodar lebeške in planinske graščine ter zakupnik logaške graščine.¹⁴¹ Kot založnik pogodbenih kopačev se je pogajal z deželnim knezom tudi glede višine odkupnine za živo srebro.¹⁴² Leta 1594 mu je deželni knez prepustil v najem »mrtvaški kop« proti odkupnini 22 ren. gld. za cent živega srebra.¹⁴³

Po letu 1580 je deželni knez oddajal v pogodbeno delo tudi zunaj jame ležeče kope »waschwercha«, katerega so prej v poletnem času izpirali samo mezdni delavci. Ker pa je bila takrat delavska mezda premajhna za preživljanje in so delavci zašli v dolgove, jim je bilo tudi to delo prepuščeno v »lehenschafft«. V družbi, ki je prevzela takšno delo v najem, so bili poleg močnih in zdravih delavcev tudi tresoči, onemogli in stari delavci ter žene in otroci.¹⁴⁴ Slednji so s svojim zaslužkom pripomogli k lažjemu preživljanju številnih rudarskih družin, posebno pa je bilo dovoljeno delati pri rudniku ženam in otrokom pri delu poškodovanih, bolnih in oslabeledih delavcev, ki so v času bolezni ali delanezmožnosti ostali brez vsake podpore in zaslužka.¹⁴⁵

Za delo nesposobne idrijske rudarje ni bilo vse 16. stoletje skoraj nič poskrbljeno. Če se je delavec pri delu poškodoval ali pa je postal drugače za delo nesposoben in ni imel nikogar, ki bi ga mogel s svojim delom vzdrževati, je trpel največjo bedo in lakoto. Šele v 80. letih 16. stoletja je dal deželni knez pobudo, da bi se za stare in za delo nesposobne delavce poskrbelo kot v ostalih rudnikih. 22. XII. 1579 je sporočil vrhovnemu rudarskemu mojstru Janžu Hubmayerju in kranjskemu vicedomu Nikolaju Bonhomu iz Volčjega potoka, da se v Idriji z drugimi posvetujeta, kje bi se v Idriji postavil špital, koliko dohodkov bi se mu dodelilo in ali ne bi del dohodkov za vzdrževanje tega špitala vzeli od drugih deželnoknežjih rudnikov, ki nakazanega denarja v celoti niso porabili.¹⁴⁶

Komisija pa ni mogla tega vprašanja ugodno rešiti. V Idriji je primanjkovala predvsem dovolj velika stavba za takšno ustanovo in tudi primernege zemljišča ni bilo mogoče najti za njo. Najbolj pa so se deželnoknežji komisarji zbali stroškov, ki bi jih imel deželni knez s preskrbo takšnega špitala. In ker sta bila mimo tega še mnjenja, da takšen špital ne bi dajal nobenega tolažilnega zavetja idrijskim rudarjem, sta predlagala, da se delanezmožnim idrijskim delavcem dodeli poseben tedenski deputat v višini štirih do šestih šilingov. Priporočila sta pa tudi, da bi vsakokratni upravitelj pri delu poškodovane in bolne delavce podprl s potrebnimi zdravili ter bi jih vzel v svojo posebno

¹⁴⁰ BAI, 1579.

¹⁴¹ Idrijski rudokop, škatla, 27. XI. 1592.

¹⁴² BAI, pred 5. XII. 1592.

¹⁴³ BAI, 5. XII. 1594.

¹⁴⁴ BAI, 18. II. 1580.

¹⁴⁵ BAI, 23. IX. 1590.

¹⁴⁶ BAI, 22. XII. 1579.

zaščito.¹⁴⁷ Od leta 1583 dalje so idrijski delavci prejeli po pol gol-dinarja podpore tedensko.¹⁴⁸ Ker pa je bila v tem času in v naslednjih letih velika druginja v deželi ter so takšni delavci kljub podpori trpeli veliko lakoto, je idrijski upravitelj Gregor Komar predlagal, da bi se za delo nesposobni idrijski rudarji kot kameralni podložniki namestili po raznih samostanih v vseh treh notranjeavstrijskih deželah, kjer bi bili preskrbljeni vsaj s hrano.¹⁴⁹ Vendar pa je tudi sedaj ostalo pri starem. Zato sta nekaj mesecev nato deželnoknežja komisarja Jurij Ainkhiörn in J. Hubmayer svetovala, da bi se žene in otroci delane-zmožnih idrijskih delavcev zaposlili pri lažjem delu izven jame, da bi vsaj toliko zaslužili kot navadni delavci. Priporočila sta pa tudi, da bi se tudi v Idriji po zgledu drugih rudnikov ustanovila bratovska sklad-nica (bruderlad oder püxen), iz katere bi mogli dobiti podporo oni delavci, ki bi bili najbolj potrebni.¹⁵⁰ Kdaj je bila bratovska skladnica ustanovljena, nimamo podatkov, vendar pa je leta 1671 že obstajala.¹⁵¹ Odlok o sprejemanju za delo nesposobnih idrijskih rudarjev v dvorni špital v Ljubljani pa je izdala šele Marija Terezija leta 1747.¹⁵²

L'OUVRIER DE IDRIJA AU 16^E SIÈCLE

R é s u m é

La mine de mercure à Idrija est une des plus grandes entreprises minières dans la première période du capitalisme. Au 16e siècle déjà il y existe une couche importante d'ouvriers portant tous les traits caractéristiques du prolétariat de l'époque moderne. Les premiers mineurs se recrutaient de Schwaz et d'autres mines allemandes. Après, c'étaient surtout les paysans slovènes des environs de Idrija qui affluaient à la mine. En 1569 déjà les entrepreneurs de la mine de Idrija furent contraints de nommer juge de mine le mineur contractuel Mihael Stecher, originaire de Idrija, à cause de sa connaissance de la langue slovène.

L'ouvrier slovène d'origine paysanne travaillant dans la mine jouissait des mêmes libertés et des mêmes droits que le reste des ouvriers. Sujet à la Chambre des domaines, il répondait de toutes les transgressions qui n'étaient pas des crimes au juge de mine. Il jouissait de la liberté personnelle et avait le droit de quitter le travail dans la mine et d'aller s'embaucher

¹⁴⁷ BAI, 18. II. 1580.

¹⁴⁸ BAI, 9. VII. 1583.

¹⁴⁹ BAI, 12. VIII. 1590.

¹⁵⁰ BAI, 6. XI. 1590.

¹⁵¹ H. S r b i k, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold bis Maria Theresia, Wien u. Leipzig, 1907, str. 116.

¹⁵² Rudniški arhiv v Idriji, 12. III. 1747, fasc. za leto 1746—1747. S tem se tudi popravlja trditev J. S t e s k e v delu: Das k. k. Hofspitalsstiftung in Idria, MHVK 1857, in za njim P. H i t z i n g e r j a, str. 28, da je avstrijski nadvojvoda Ferdinand 8. III. 1553 ustanovil dvorni špital v Ljubljani za delanezmožne idrijske rudarje.

ailleurs, mais avec l'approbation de l'administrateur de l'entreprise qui, de son côté, devait lui délivrer un certificat de bonne conduite attestant qu'il n'était pas licencié en guise de punition.

Le nombre des ouvriers de Idrija au 16e siècle était variable. Au temps du contrat de Hochstätter, il s'élevait à 180 ouvriers. Après la débâcle financière de cette société cependant il baissa considérablement (à 63 ouvriers). Dans la seconde moitié du 16e siècle, le nombre des ouvriers s'éleva de nouveau sans surpasser toutefois le nombre de 150.

L'ouvrier de Idrija travaillait pour un salaire qu'il touchait par semaine. Mais il pouvait gagner aussi son pain en s'embauchant contractuellement dans la mine. L'*ouvrier salarié* travaillait 8 heures par jour et on travaillait cinq jours et demi par semaine. En 1536, le gain d'un mineur était de 51 kr. 2 pf., tandis que les ouvriers ordinaires qui, dans la mine, formaient la majorité, gagnaient 45 kr. 2 pf. par semaine. L'ouvrier salarié recevait son gain en nature, surtout en blé (Phenwert), et le reste en argent (Freygeld). Les entrepreneurs, mais surtout leur administrateur, fixaient les prix des denrées et d'autres articles de première nécessité plus haut qu'ils ne devaient. Dans la seconde moitié du 16e siècle, les prix des denrées montaient continuellement tandis que les gains des ouvriers restaient presque les mêmes. Par conséquent, le jour de payement, les ouvriers ne touchaient point d'argent, au contraire, ils restaient les débiteurs de l'entreprise. Cela arrivait surtout dans les années après 1570 et fut la cause du soulèvement de toute la communauté des mineurs de Idrija en 1579.

Les *mineurs contractuels* à Idrija étaient associés en groupes à qui les entrepreneurs, resp. le souverain, cédaient à bail une partie déterminée de la mine ou bien un puits destinés à être exploités. Par le contrat, le groupe était obligé de vendre le minerai extrait de ce puits aux entrepreneurs, resp. au souverain, aux prix convenus. Les mineurs contractuels étaient en outre obligés d'extraire et de griller le mercure à leurs propres frais et à leur propre risque. De même ils devaient se procurer les vivres eux-mêmes. L'argent et les vivres leur furent prêtés par des entrepreneurs plus riches de la Carniole, des bourgeois de Ljubljana ou de Loka, ou par l'administrateur de Idrija. Ce dernier entravait le travail des mineurs, pour augmenter leurs dépenses dans les magasins de la mine. Les femmes et les enfants des mineurs eux aussi leur prêtaient la main au travail. Surtout les femmes et les enfants de ceux des ouvriers devenus, d'une manière ou d'autre, incapables de travailler, étaient forcés de s'embaucher dans la mine.

Vers la fin du 16e siècle, il y avait à Idrija déjà une trentaine d'ouvriers incapables de travailler. Il n'existait cependant pour ainsi dire aucune mesure d'assistance sociale. Il est vrai qu'en 1579, le souverain donna l'initiative pour la fondation d'un hospice à Idrija, mais le projet ne fut pas réalisé. Depuis 1583, les mineurs recevaient, au temps de leur invalidité, un demi florin à titre de secours. Ce qui d'ailleurs ne suffisait même pas à nourrir une personne seule et d'autant moins toute une famille. En 1590, les commissaires impériaux recommandèrent la fondation d'une caisse de secours pour les mineurs de Idrija. Elle aurait dû aider les ouvriers les plus nécessiteux. A ce qu'il paraît, à cette époque-là, cette caisse ne fut pas encore fondée. Le décret ordonnant l'accueil des mineurs de Idrija incapables de travailler dans l'hospice de Ljubljana ne fut émis que par Marie Thérèse en 1747.

Jorjo Tadić

O DRUŠTVENOJ STRUKTURI DALMACIJE I DUBROVNIKA U VREME RENESANSE

1

Do 1420 godine Venecija je bila uspela da zaposedne skoro sve gradove i ostrva na dalmatinskoj obali, osim Dubrovačke Republike. Time je završena stoletna borba Mlečana za naše Primorje, a prekinuto je i jedno značajno poglavlje dalmatinske istorije; najednom je zaustavljen onaj prirodni proces kojim se dotada razvijao sav ekonomski, društveni, politički i kulturni život dalmatinskih gradova. Za poslednja četiri veka, naime, ovi su se gradovi bili uvećali i izgradili, proširili su svoje teritorije, organizovali upravu i formirali svoje autonomne opštine (komune). Istovremeno umnožili su i razvili zanate, podigli kopnenu i pomorsku trgovinu i znatno uvećali zemljišne posede. Uporedo s tim opštim ekonomskim napretkom izvršena je u tim gradovima i društvena diferencijacija, dok su svu političku vlast bili prigrabili plemići. Postojali su, dakle, svi preduslovi da se i u Dalmaciji uskoro formiraju mali slobodni ili poluslobodni gradovi-republike, kao i u mnogim drugim zemljama Evrope.

To su, međutim, sprečili Mlečani. Njihova vlast zadala je težak udarac gradskoj privredi Dalmacije, naročito njenoj pomorskoj trgovini. Odmah 1422 god. odredila je mletačka vlada da se na svu robu koja se iz Dalmacije izvozi u bilo koju luku plaća carina kao da se izvozi u Veneciju. Na taj način dalmatinski izvoz podlegao je dvema carinama, onoj mletačkoj i onoj koja se plaćala u luci opredeljenja. Na protest dalmatinskih gradova ova je odluka povučena, ali time nisu prestale i sve druge forme ometanja pomorske trgovine. God. 1425 određeno je da se sve živežne namirnice, koje Dalmatinci izvoze na sever od južnog rta Istre, moraju dovoziti jedino u Veneciju. Posle toga je mletačka vlada i na druge načine sprečavala jači razvitak dalmatinske trgovine: ometala je trgovinu između samih dalmatinskih gradova, nije dozvoljavala da se slobodno uvozi železo i železna roba, tražila je da se tkanine dovoze samo iz Venecije (1430—1433), da se kidaju veze sa Hrvatskim Primorjem, Apulijom i Markama, da se velika spoljna trgovina rezerviše samo za mletačke brodove i da se

celokupan izvoz Dalmacije svrati u Veneciju, a sav uvoz u Dalmaciju poveže takođe sa ovom lukom.¹

Posle ovih zabrana i smetnji preostajalo je Dalmatincima da saobraćaju i trguju jedino još uz svoju obalu i sa Venecijom, a vrlo retko i sa Apulijom i Markama u Italiji, kao i sa mletačkim posjedima na zapadnoj obali Grčke. Dalmatinsko pomorstvo, dakle, živelo je od trgovine ograničene na zatvoreno područje i na malu obalnu plovidbu. To je bilo od ogromne štete po ekonomski razvitak Dalmacije, pogotovu što se baš tada, tokom XV veka, znatno razvijala pomorska trgovina na Sredozemnom Moru, u koju su bili uvučeni mnogi mediteranski gradovi, a od naših samo Dubrovnik.

Za to isto vreme mnogo je stradala i kopnena trgovina Dalmacije. Već od ranije ona je nailazila na smetnje zbog toga što je zaleđe Dalmacije bilo raznih hrvatskih, bosanskih i hercegovačkih feudalaca; kasnije su tu i turski pljačkaški upadi i osvajanja izazivali haos i sprečavali normalnu trgovinu s tim oblastima. Slabljenju ove trgovine mnogo su doprineli i sami Mlečani, koji su pomenutim merama ograničavali i sputavali pomorsku trgovinu Dalmacije. Trgovci iz unutrašnjosti su, zbog toga, radije poslovali preko Dubrovnika, koji je stajao u trgovačkim vezama sa svim mediteranskim zemljama, tako da su se balkanske sirovine iz njega najlakše izvozile na svetska tržišta. Zato je sa Balkana vrlo malo izvoženo preko dalmatinskih luka, čiji je najvažniji i skoro jedini artikl za unutrašnjost bila morska so.² To je, međutim, bilo malo da trgovini Dalmacije da jači zamah i da od dalmatinskih gradova napravi posrednike u velikoj trgovini između balkanskih zemalja i Mediterana.

U dalmatinskim gradovima slabo su se razvijali zanati u toku XV i XVI veka. Njihova proizvodnja ograničavala se, uglavnom, na podmirivanje lokalnih potreba samog gradskog područja. Nešto jači su bili zidarski i kamenarski zanati u nekim mestima (na Korčuli i Braču, u Šibeniku i Splitu), a u Korčuli još i brodograditeljski. Od 18 bratovština u Splitu krajem XV veka, samo je jedna (pomoraca) bila i zanatlijska, a ne samo versko-humanitarna organizacija, kao što su bile sve ostale.³ I broj zanatlija u dalmatinskim gradovima nije bio veliki. Izveštaji mletačkih pretstavnika iz prve polovine XVI veka skoro ih i ne spominju kao neku jaču društvenu skupinu.

Najvažniji izvor prihoda za sve plemstvo i deo pučana bili su zemljišni posedi. Oni su ležali u neposrednoj blizini gradova ili na ostrvima ispred njih; jedino su Kotorani imali deo svojih poseda i u nekim daljim selima kotorskog zaliva. Do druge polovine XV veka svi su gradovi, bez ozbiljnijih zapreka, na miru uživali ove svoje posede. Otada, međutim, učestale su turske provale i pljačkaški pohodi u pravcu dalmatinske obale koji traju više od 60 godina. Za to vreme

¹ O svemu tome piše i Grga Novak, Split u Marulićevo doba, u »Zborniku Marka Marulića (1450—1950)«, Zagreb 1950, str. 83—92.

² Grga Novak, Qvaternus izvoza iz Splita 1475—1476 g., Starohrvatska prosvjeta, N. S. II, 1—2, Zagreb-Knin 1928, 96.

³ Grga Novak, Split u Marulićevo doba, 110.

posedi izvan gradova bili su izloženi stalnim pustošenjima, sela su uništavana, a njihovo stanovništvo odvođeno je u ropstvo ili je bežalo na ostrva i preko mora. Savremeni mletački predstavnici stalno javljaju o popaljenim i napuštenim naseljima, o korovom obraslim poljima, zakrčenim potocima i porušenim kulama stražarnicama. Opšta slika kopnene Dalmacije davala je utisak velike pustoši i krajnje bede. Sve je to, naravno, smanjivalo prihode zemljoposjednika, a neke od njih i potpuno upropašćavalo.

Ovakve privredne prilike morale su izazvati krajnju oskudicu, čak i bedu, u svim dalmatinskim gradovima. Za upoznavanje njihovih ekonomskih i društvenih odnosa važni su kao izvori brojni izveštaji mletačkih predstavnika koje je vlada povremeno slala u Dalmaciju. Među njima je naročito značajan i interesantan izveštaj Đ. B. Đustinijanija iz 1553 god.,⁴ jer ono što iznosi o Dalmaciji svog vremena može se sa puno sigurnosti preneti i na ranije doba, koje nas ovde posebno interesuje.

U Zadru je, prema Đustinijanijevom izveštaju, bilo 17 plemićkih rodova, za koje kaže da nisu bogati; samo su tri porodice imale 400 do 700 dukata godišnjeg prihoda, dok su ostale životarile sa 100—300 dukata, a mnoge od njih bile su »veoma siromašne«. Trgovina Zadra sa zaleđem bila je slaba, a celokupna godišnja razmena uvezene i izvezene robe iznosila je 13—14.000 dukata. Od 60 plemićkih kuća u Šibeniku »malo ih je bogatih, a mnogo siromašnih«. U gradu je bilo samo 15 trgovaca; trgovina sa unutrašnjošću bila je dosta živa i godišnja razmena iznosila je više od 50.000 dukata. Neki pučani bili su jako imućni, ali to je bio izuzetak, jer je većina stanovništva siromašna. U Trogiru je bilo 10 plemićkih porodica, od kojih samo tri nisu bile »veoma siromašne«. Trgovina Trogira je slaba, a njegovi stanovnici ostali su sada i bez prihoda vinove loze i smokava koji su nekada iznosili 15.000 dukata. U Splitu je bilo 16 plemićkih kuća koje su »najvećim delom bile siromašne«, tako da najbogatije među njima nisu imale više od 200 dukata godišnjeg prihoda. Ni među građanskim porodicama niko nije imao više od 200 dukata, tako da su i one »bile većinom siromašne«. Celokupna trgovina Splita iznosila je 24—25.000 dukata godišnje. Ni na Braču nema plemića čiji prihodi prelaze 200 dukata, dok su seljaci i građani siromašni, čak »i veoma siromašni«. U Korčuli je bilo dvadesetak plemićkih porodica sa najvećim prihodom od 300 dukata godišnje, i to, uglavnom, od vinograda. Zanati su bili lepo razvijeni, osobito kamenarski i brodograditeljski, a i pomorstvo, ribarstvo i trgovina davali su znatne prihode, tako da su u Korčuli »svi dobro prolazili«. U Kotoru »među plemićima je krajnje siromaštvo«, jer su bili izgubili velike posede u Grblju; »isto tako su i pučani većinom siromašni«. Inače, u Kotoru se tada obavljala dosta živa trgovina s Turskom, koja je nekim porodicama donosila znatne prihode.

⁴ Š. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II, Zagreb 1877, 190—271.

Privredne prilike u Dalmaciji nisu bile onako rdave samo polovinom XVI veka, nego i ranije. Do toga je došlo u toku prvog stoleća vladanja Venecije, i to — skoro isključivo — kao posledica njene slabe uprave i neprijateljske ekonomske politike. Pre konačnog dolaska Mlečana u Dalmaciju naši su se gradovi privredno normalno razvijali i napredovali, i nije bilo razloga da se taj put prekida, tim pre što je jedan naš grad u njihovoj sredini, ali pod svojom autonomnom upravom, dostigao baš tada svoj najviši ekonomski uspon. To je bio Dubrovnik, koji je nastavljao da se razvija onim istim putem kojim su već otpre zajednički išli svi naši primorski gradovi.

2

Celokupna privreda Dubrovnika u XV veku pokazuje veliki napredak. Sve privredne grane tada doživljuju naglo jačanje i razgranjavanje; pored toga uvedeni su i mnogi novi načini poslovanja. To je bilo od ogromnog značaja za ekonomski život Dubrovnika, kao i za njegov docniji razvitak, naročito za njegovu ulogu u privredi naših i stranih zemalja. Neke grane dubrovačke privrede razvijale su se i dalje, pa su u XVI veku dostigle najviši uspon. Druge, naprotiv, nikad više nisu dostigle jačinu i značaj koje su imale u XV veku. Slobodno se može kazati da je privreda Dubrovnika, kao celina, bila najjača poslednje četvrti XV i u prvoj polovini XVI veka.

Od kraja XIII veka, na osnovu bogate arhivske građe, možemo u svim pojedinostima pratiti celokupni privredni razvitak Dubrovnika. Naročito su bili značajni zanati, kopnena i pomorska trgovina, a od kraja XIV veka i prihodi od zemljišnih poseda.

U Dubrovniku su postojale sve vrste srednjovekovnih zanata, pa i neki sitni i specijalni. Njima se u XV veku bavio veliki broj zanatlija, skoro isključivo sve naši ljudi. Zanatlije su bile okupljene u svojim bratovštinama, koje nisu imale samo versko-karitativna obeležja, nego i strukovno-staleška, kao pravi esnafi (cehovi). Najbrojniji među njima bili su drvodelci, zidari, kamenari, kožari, kovači, zlatari, cipelari, krojači i brodograditelji. Zasebno mesto i po svom broju i po značaju u dubrovačkom ekonomskom životu zauzimale su one brojne zanatlije koje su bile zaposlene u tkačkim radionicama ili u onima koje su imale veze sa tkanjem. Isprva su to bile obične zanatlijske radionice, a od dvadesetih godina XV veka među njima ima pravih manufaktura. Krajem XV i u XVI veku tkačka radinost u Dubrovniku znatno je popustila, tako da tkački i sa njima povezani drugi zanati nikada više nisu dostigli raniji obim i značaj. U vreme svog procvata dubrovački zanati proizvodili su ne samo za pokriće velikih potreba samih Dubrovčana, nego mnogi od njih i za izvoz. Dubrovnik je, prema tome, u XV i XVI veku predstavljao veoma živ i vrlo značajan zanatlijski centar, jedan od najvećih, ako ne i najveći, u našim zemljama. Polovinom XVI veka u Dubrovniku je bilo 18 zanatlijskih bratovština (esnafa),

a prema mojoj proceni oko dve trećine gradskog stanovništva Dubrovnika pripadalo je zanatlijskim porodicama.

Od kraja XIV veka stalno je napredovala kopnena trgovina Dubrovnika i po svom obimu i po intenzitetu. Eksploatacija već pre toga pronađenih rudnika u Srbiji i Bosni tada je znatno pojačana i proširena, tako da su neki od tih rudnika ubrajani u red najvećih majdana srebra i olova u Evropi. U njima su Dubrovčani bili glavni zakupci carina, često i vlasnici rudnika, a najveći deo izvezenih ruda išao je posredstvom dubrovačkih trgovaca na svetska tržišta. U svim tim ekonomskim centrima Balkanskog Poluostrva stalno je bilo mnogo dubrovačkih trgovaca, zanatlija i drugih poslovnih ljudi, a iz Srbije i Bosne, skoro u neprekidnom lancu, stalno su se kretale prema Dubrovniku karavane natovarene rudama i drugim balkanskim sirovinama, dok su se iz Dubrovnika, opet, prenosile sve vrste zapadnjačke robe. Ova veoma živa kopnena trgovina nije prekinuta ni turskim osvajanjima i pljačkaškim pohodima po našim zemljama. Dubrovački poslovni ljudi, u takvim prilikama, samo bi ustuknuli pred neposrednom turskom opasnošću, da posle toga, nekada čak iste godine, nastave da još u većem broju idu, trguju i žive po Srbiji i Bosni. A kada su Turci zavladali celim Balkanskim Poluostrvom, Dubrovčani su privučeni živom željom za velikim zaradama još više prelazili u Tursku. Istina, oni tada većinom napuštaju ranija rudarska središta i prelaze u nove ekonomske i administrativne centre balkanske Turske, mada se u prvo vreme i dalje bave izvozom ruda.⁵ Istovremeno, Dubrovčani su i glavni uvoznici u Tursku sve zapadnoevropske robe, naročito tkanina. Teško je utvrditi količinu i vrednost tog njihovog uvoza, ali sa dosta verovatnosti mogu kazati da je u prvoj polovini XVI veka vrednost uvezene robe dostizala sumu od 150.000 dubrovačkih dukata. Toliko isto, otprilike, iznosila je vrednost robe koju su Dubrovčani izvozili iz Turske. Zarada od trgovine Dubrovčana, najpre sa našim srednjovekovnim državama, zatim sa Turskom, mora da je bila velika, jer su mnogi između njih baš na tome stekli velika bogatstva. Mislim da su baš srpski, a docnije i bosanski rudnici, najpre omogućili Dubrovčanima da u svojim rukama nagomilaju velike sume gotovog novca, koje su zatim ulagali i u druge poslove i preduzeća.

Među najvažnije grane dubrovačke privrede spadali su i pomorstvo i pomorska trgovina. Ova vrlo stara zanimanja Dubrovčana naročito su se razvila i ojačala tokom XV veka, kao posledica razvijenije privrede i kulture onoga dela Evrope koji je predstavljao severnu granicu Mediterana i čiji je ekonomski uspon izazvao oživljavanje saobraćaja i trgovine na Sredozemnom Moru. Tada se balkanske rude i sirovine mnogo traže u svetu i zato se ti artikli u velikim količinama pojavljuju na stranim, često vrlo udaljenim tržištima. Konačno, kopnena trgovina bila je već donela Dubrovčanima, u to vreme, velika novčana sredstva

⁵ Dubrovački trgovac Živan Pripčinović dobio je u Dubrovniku od meseca maja do kraja avgusta 1477 god. iz bosanskih rudnika preko 200.000 kg. srebra. Pogl. u Dubrovačkom arhivu: Trgovačka knjiga Ž. Pripčinovića.

koja su mogli da ulažu i u pomorstvo. Zahvaljujući svim ovim okolnostima Dubrovnik je uskoro došao u red prvih pomorskih država sveta.

Bogata arhivska građa omogućava da se iz godine u godinu prati razvitak i stalno jačanje dubrovačkog pomorstva i pomorske trgovine od kraja XIV do druge polovine XVI veka. Dok su se ranije Dubrovčani skoro isključivo bavili malom obalnom plovidbom, tj. po Jadranskom i Jonskom Moru, dotle u toku XV veka njihovi brodovi povezuju međusobno sve obale Mediterana, a krajem istoga stoleća počinju da odlaze do Engleske. Ovaj razvitak pomorske trgovine Dubrovnika ide uporedo sa jačanjem njegovog pomorstva. Do prvih decenija XV veka dubrovački brodovi prosečno ne prelaze nosivost od 80 tona; docnije, međutim, Dubrovčani stalno grade brodove sa većom nosivošću. Pored toga naglo se povećava i broj njihovih plovnih objekata kojima su raspolagali. Krajem XV veka Dubrovnik je imao brodova od 300 tona nosivosti, a odmah zatim on počinje da izgrađuje čitave serije još većih brodova. Četrdesetih godina XVI veka Dubrovčani su imali veoma jaku trgovačku mornaricu, koja je — prema mojoj proceni — brojala oko 180 brodova sa ukupnom nosivošću od 30.000 tona, otprilike.⁶ Vrednost ove mornarice iznosila je oko 200.000 dukata, njena čitava godišnja zarada oko 180.000 dukata, a 100.000 dukata, otprilike, primala je brodska posada na ime plata i drugih zarada.

Istovremeno i na isti način jačala je i pomorska trgovina Dubrovnika u XV i u prvoj polovini XVI veka. Dubrovčani su tada bili preuzeli glavni deo posredničke trgovine između naših zemalja i Zapada, a i u međunarodnoj trgovini na Mediteranu bili su postali veoma važan faktor. U svim većim lukama mediteranskog bazena bilo je poslovnih ljudi iz Dubrovnika koji su održavali trgovačke veze ne samo sa Dubrovnikom i Balkanom, nego i sa mnogim zemljama Evrope, Prednje Azije i Severne Afrike. Pomorska trgovina Dubrovnika onoga vremena bila je po obimu nešto manja od njihove kopnene, balkanske trgovine, ali po vrednosti razmene bila je znatno veća.

Vrlo unosan izvor prihoda predstavljali su za Dubrovčane zemljišni posedi, koji su naročito povećani otkad je Dubrovnik dobio Primorje (1399) i Konavle (1419, 1426). Time su se naročito koristile sve vlasteoske porodice i jedna grupa bogatijih građana, jer je njima poklonjena sva zemlja u tim oblastima bez ikakvih obaveza prema državi. Za razliku od dalmatinskih gradova dubrovački zemljišni posedi ostali su pošteđeni od Turaka kroz XV i XVI vek.

3

Privreda Dalmacije u XV i XVI veku daleko je zaostajala za dubrovačkom. Ranije, do početka XV veka, ova razlika skoro nije ni postojala, jer je Dubrovnik tek od kraja XIV veka, a naročito posle učvršćenja Mletaka u Dalmaciji, definitivno izbio na prvo mesto među

⁶ Pogl. J. Tadić, Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku. »Istoriski časopis«, organ Istoriskog instituta SAN, Beograd 1948, 54—104.

svim našim primorskim gradovima. Za to vreme on je potpuno izgradio i svoju društvenu fizionomiju.

Dubrovačka vlastela (nobiles) pominju se prvi put u jednoj ispravi iz 1023 god. Nema, međutim, podataka o njihovoj ulozi u društvenom životu toga vremena. Kroz XII vek članovi njihovih porodica upravljaju Dubrovnikom u zajednici sa gradskim knezom, predstavnikom strane zaštitne vlasti. Njihov uticaj u gradu stalno je jačao, što je dolazilo kao posledica njihovog ekonomskog snaženja. U prvim decenijama mletačkoga gospodstva Dubrovnikom, dakle do polovine XIII veka, pokušavali su mletački predstavnici da oslabe uticaj vlastele u gradskoj upravi. Ali, vlastela su se oduprla i, zahvaljujući svojoj snazi, uspela su da pobeđu. Tako su polovinom XIII veka u Dubrovniku funkcionisala tri veća, u kojima su predstavnici bogatijih i uglednijih porodica, u zajednici s mletačkim predstavnikom, upravljali dubrovačkom gradskom opštinom. Tridesetih godina XIV veka oni su bili toliko jaki da su 1332 god. doneli odluku da se izvrši popisivanje svih članova Velikog vijeća i da niko između njih, niti njegov ded ili otac, ne sme da bude trgovac na malo. Deset godina kasnije (1342) odlučili su da se takvi brišu iz spiska članova Velikog vijeća, tj. iz redova vlastele. A 1348 god. zaključeno je da svaki vlastelin s navršenom 18 godinom ima pravo i obavezu da uđe u Veliko vijeće.

Ovim odlukama bio je završen jedan dugi društveni i politički proces, kojim su dubrovačka vlastela uspela da sebi osiguraju pravo da sa knezovima Dubrovnika upravljaju svim poslovima svoje komune. Time su se dubrovačka vlastela izdvojila od ostalih Dubrovčana i zatvorila u svoj uski klasni krug. A kada je mirom u Zadru 1358 god. Venecija izgubila našu obalu, vlastela su u Dubrovniku prigrabila svu vlast u svoje ruke. Ugarski kraljevi, njihovi novi zaštitnici, priznali su punu autonomiju Dubrovnika i ostavili su njegovu vlastelu da slobodno vlada svojom državom. Takvo stanje ostalo je i docnije u toku nekoliko stoleća, sve do propasti Dubrovačke Republike 1808 god.

Isprva, međutim, i narod (populus) vršio je uticaj na upravu i zakonodavstvo Dubrovnika preko svojih skupština. Ali, već tokom XIV veka ovi zborovi naroda imali su samo formalno značenje, tako da je skoro sasvim nestalo političkog uticaja naroda (puka). A od tog uticaja i od opasnosti da vlast podele sa drugima vlastela su se branila jačanjem svojih pozicija u vijećima i zatvaranjem u krug svoje klase, odnosno, još jačim odvajanjem od ostalih stanovnika Dubrovnika. To je za vlastelu bilo potrebno u vreme kada su mnogi članovi ranije manje imućnih i nedovoljno uglednih porodica ekonomski ojačali, zahvaljujući razvijenoj privredi svoga grada početkom XIV veka. Trebalo se plašiti da bi oni obogaćeni i društveno izdvojeni mogli lako da uđu i u krug vlastele. To su im vlastela sprečila pomenutim odlukama, ali ovo, naravno, nije moglo da zadrži dalji proces društvenog raslojavanja u Dubrovniku. U redovima naroda (puka) počeli su da se ističu bogati i ugledniji pojedinci, kao i čitave porodice, tako da se iz pučkih redova u drugoj polovini XIV veka formirao jedan zaseban društveni

sloj, neka vrsta međuklase, koju otada zvanični dokumenti počinju nazivati građanima (*cives*). To su bili poslovni ljudi, ponajviše imućniji trgovci, koji su se u početku bavili i manjim poslovima, ali su kasnije vodili samo veliku trgovinu, stičući sve veće kapitale. Zanatima se nisu bavili, a kasnije nisu ni smeli, ako su hteli da ostanu članovi jedne zasebne bratovštine, osnovane polovinom XIV veka. Ova se bratovština docnije povezala sa crkvom i kultom sv. Antuna Opata, pa se nazvala antuninskom, a njeni članovi antuninima. Ovi bogati građani imali su dosta i zemljišnih poseda, iako je njihova glavna privredna uloga bila u stvaranju velikih trgovačkih, zanatlijskih i manufakturnih preduzeća, u ulaganju velikih sredstava u brodove i u davanju novca na zajam. Po svojoj privrednoj delatnosti i svom bogatstvu bili su ravni vlasteli, inače u svemu su potsećali na bogatu buržoaziju zapadnoevropskih gradova. Jedino nisu imali nikakvog uticaja na vođenje gradske uprave. U tome su ih sprečavala vlastela, koja su zbog svog specifičnog karaktera bili takođe ekonomski znatan faktor. Zato su antunini stalno ostali na granici između vlastele i pučana, ekonomski i društveno približavajući se vlasteli, a politički širokim slojevima. Ova podvojenost u redovima gradskog stanovništva ometala je formiranje jedne kompaktne i snažne građanske klase u Dubrovniku koja bi mogla da se suprostavi vlasteli, neobično moćnoj zbog njenog specijalnog karaktera privilegovanog reda, koja je bila ne samo glavni posednik i feudalac, nego i glavni nosilac celokupne privrede Dubrovnika, naročito spoljne trgovine i pomorstva. Imajući pritom i svu političku vlast, vlastela su mogla da koriste svaku priliku da zaštite svoje interese. Prema tome, dubrovačka vlastela su imala u izvesnoj meri obeležja i trgovačke buržoazije i feudalaca: bili su glavni nosilac privrednog života Dubrovnika, kao što je bila i građanska klasa na Zapadu, a istovremeno su držali skoro sav zemljišni posed i svu političku vlast, kao pravi feudalc. Otuda su dubrovačka vlastela imala specijalni karakter, sličan patricijatu Venecije i nekih drugih gradova, što je bilo od velikog značaja za celokupan razvitak Dubrovnika.

Pored vlastele i građana (antunina), dubrovačko stanovništvo sačinjavali su i pučani (*populus*). Njima su pripadali manji trgovci, sve zanatlije, pomorci, ribari, radnici, posluga i sl., a činili su oko dve trećine gradskog stanovništva. Kada je u drugoj polovini XV veka uspostavljena jača trgovina između Dubrovnika i Turske, članovi dubrovačkih trgovačkih naseobina po balkanskim zemljama rekrutovali su se najviše iz redova pučana i seljaka. Vlastela i antunini tada su već bili prestali da idu u unutrašnjost Balkana; radije su ostajali da posluju kod kuće ili su odlazili u Italiju. Pošto su se i ovi novi nosioci dubrovačke kopnene trgovine obogatili, počeli su i oni da se društveno ističu i izdvajaju od ostalih pučana. Uskoro je formirana nova bratovština, u kojoj su bili svi trgovci sa Turskom (1531), a koja je stajala pod zaštitom sv. Lazara. Tako je došlo do ponovnog diferenciranja među dubrovačkim pučanima, što je još više oslabilo njihove redove. Članovi ove nove bratovštine, t. zv. lazarini, bili su već u XVI veku

drugostepeni sloj građanske klase; tu svoju društvenu poziciju oni su kasnije još jače utvrdili i zadržali je do propasti Republike. Ova dva sloja dubrovačkih građana živela su društveno odvojeno i krvno se nisu mešala, ali su oba, kao jedna celina, bili odvojeni od široke mase dubrovačkog stanovništva. Ova podvojenost slabila je pozicije i građana i puka prema vlasteli, koja su tako mogla da se bez većih poteškoća održe na vlasti, čak i docnije, kada su već bila ekonomski znatno oslabila.

U Dubrovniku je, dakle, u vreme Renesanse, bila završena društvena podela, kao i u svim važnijim gradovima Italije i drugih zapadnoevropskih zemalja. Istina, dubrovačka feudalna i građanska klasa imale su izvesne specijalne karakteristike, ali, u osnovi, one su bile slične odgovarajućim klasama na Zapadu.

4

Sasvim su drukčiji bili društveni odnosi u dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću. Bez jače zanatske radinosti, bez ikakve manufakture, bez razvijene trgovine, pomorstva i većih novčanih i uopšte privrednih poslova, Dalmacija nije mogla da ima preduslove za formiranje građanske klase. Ali, tu se ni plemići nisu bavili gradskom privredom, trgovinom i pomorstvom, smatrajući u nekim gradovima takve poslove za nečasne i nespojive sa dostojanstvom i društvenim položajem pravog aristokrate.⁷ Izgleda da je do takvog shvatanja dovela nemogućnost da se preduzmu znatniji poslovi i dođe do unosnije zarade. Zato su, sasvim prirodno, siromaštvo, pa i prava beda, vladali u njihovim redovima, tim pre što su njihovi zemljišni posedi bili svedeni na najmanju meru i stalno izloženi pljački i napadima Turaka. Tako su dalmatinski plemići ostajali bez sredstava i bez mogućnosti da očuvaju raniji politički značaj i da učvrste svoje društvene pozicije. Venecija je prividno ostavila autonomiju dalmatinskim gradovima, priznala staro uređenje i zakone i zadržala plemiće u gradskim većima. Ali tim istim plemićima oduzela je pravo da samostalno vode gradske komune, da sami odlučuju o životnim potrebama svoje klase i svojih gradova i da stvarno budu neki politički faktor kao što su ranije bili. Sve je to, uglavnom, bilo prešlo na mletačke pretstavnike (knezove) koji su stajali na čelu dalmatinskih gradova, odnosno na vladu u Veneciji. Za to vreme Mlečani više puta zaštićuju pučane u gradovima od samovolje plemića, jer time, a i na druge načine, nastoje da spreče plemiće da učvrste svoju vlast u dalmatinskim komunama. Pod mletačkom vlašću, dakle, plemstvo u Dalmaciji ostalo je i bez vlasti i bez znatnijih zemljišnih prihoda, a nije imalo ni drugih materijalnih izvora. Ono je time gubilo attribute feudalne klase, a nije bilo steklo one osobine građana koje su imala dubrovačka vlastela. Zato dalmatinski

⁷ Pogl. izveštaj zadarskoga kneza iz 1528 god. u Š. Ljubića, *Commissiones et relationes venetae* II, 45.

plemići u većini, baš u vreme Renesanse, predstavljaju ljude osirotele, bez vlasti, bez jačeg političkog uticaja i bez većeg društvenog značaja. Oni su, osim toga, u svojim gradovima bili malobrojni i skoro bez veze sa plemićima iz drugih delova Dalmacije.

Ni iz redova pučana nije se bila izdvojila neka skupina ljudi koji bi, po svojoj ekonomskoj snazi, načinu poslovanja i ulozi u privrednom životu svojih gradova mogli da predstavljaju građansku klasu Dalmacije. Mletački izveštaji XVI veka ukazuju na veoma mali broj trgovaca i uopšte privrednika u Dalmaciji, a celokupno poslovanje i tog malog broja bilo je slabo i nedovoljno da oživi i ojača privredu svoje oblasti. Zato se i moglo desiti da u dalmatinskim gradovima nije dospela da se izgradi građanska klasa, mada je ranije proces društvenog razvitka krenuo i tu sasvim normalno, kao i u susednom Dubrovniku.

Izvestan izuzetak u tom pogledu predstavljala je opština Hvar, tj. ostrva Hvar i Vis, bogata vinom, uljem, smokvama i ribom. U sredini Hvara pruža se veliko i vrlo dobro obrađeno polje koje je davalo, a i danas daje, velike količine izvrnog vina; odlična vina davalo je od starine i ostrvo Vis. Naokolo Hvara i oko Visa, već od vrlo starih vremena, mnogo se lovila riba, naročito sardele. Kada je mletačka kaznena ekspedicija 1512 god. došla da uguši ustanak naroda, u samom selu Vrboski na Hvaru uništila je 8—10.000 buradi usoljene ribe i velike količine riba i dr.⁸ Hvaranin Vinko Pribojević, u svom govoru »O poreklu i događajima Slovena«, koji je održao u Hvaru 1525, ističe veliko poljoprivredno bogatstvo ostrva i opširno objašnjava zašto i kako Hvarani love velike količine ribe, zbog čega »dolaze mnogi trgovci iz raznih strana sveta da kupuju ribu«.⁹ Isti Pribojević navodi da su Hvarani u njegovo vreme imali i dosta trgovačkih brodova, istina manje nosivosti, koji su održavali trgovački saobraćaj po Jadranskom i Sredozemnom Moru, a u prvom redu prenosili su proizvode samoga Hvara.¹⁰ U oceni ekonomskih prilika na Hvaru sa Pribojevićem se slažu i mletački predstavnici u svojim znavničnim izveštajima vladi. Za Hvar je naročito iscrpan i značajan izveštaj Đ. B. Đustinijana iz 1553 god. Prema njemu ostrvo Hvar je tada imalo 7100 stanovnika sa 38 plemićkih rodova.¹¹ Zemljoradnja i ribarstvo bili su neobično dobro razvijeni, a trgovina je donosila mnogo novaca i plemićima i pučanima; vrednost robnog prometa iznosila je godišnje do 70.000 dukata, od čega je otpadalo na vino i ribu oko 30.000 dukata. Sve je to predstavljalo veliku vrednost, pogotovu kada se prihodi Hvarana uporede sa prihodima drugih dalmatinskih gradova. Ali, i po Đustinijanovom saopštenju bilo je dosta hvarskih plemića i sa malim prihodima; samo jedna porodica primala je godišnje 1500 dukata, četiri-pet porodica, među

⁸ Dnevnik Marina Sanuda u »Arkivu za povj. jugoslavensku«, VI (1863), str. 378.

⁹ Grga Novak, Vinko Pribojević: O podrijetlu i zgodama Slavena. Zagreb 1951, 199—200.

¹⁰ Isto, 200—201, 211—214.

¹¹ Zadar je tada imao 6536 stanovnika, Šibenik 8220, Split 3073, Brač 2700, Korčula grad 2500, Kotor 4000.

njima i Hektorovići, primali su do 500 dukata, a svi ostali ispod 200 dukata. U redovima pučana, međutim, bilo je oko 15 porodica sa godišnjim prihodom od 200 dukata, dok su ostali bili »više siromašni nego bogati«.

Ovakve dosta povoljne ekonomske prilike na Hvaru uticale su na društvene odnose i uopšte na politički i kulturni život njegovih stanovnika. Ekonomski dosta jaki, pučani nisu dozvoljavali da samo plemići rešavaju u veću hvarske komune, pa su — svesni svoje snage — stalno nastojali da poprave svoj društveni položaj i da dođu do izvesnog političkog uticaja. Sukobi između pučana i plemića, koji su se nizali kroz čitav XV vek, dostigli su kulminaciju u poznatom ustanku 1510—1514 god. Zahtevi pučana išli su za ograničenjem političkog uticaja plemića i za ravnopravnošću sa njima, što je, ustvari, bilo od značaja samo za bogatije i uglednije pučane. Ovi su, izgleda, i pokrenuli seljake, koji su kao koloni obrađivali tuđu zemlju, a koji od eventualne pobede nisu mogli da očekuju neko poboljšanje svoga položaja. Čak ni vođa samog ustanka, izgleda, nije bio seljak nego imućan pućanin. Zato ceo ustanak više potseća na pokrete gradskog stanovništva, naravno u specijalnim uslovima kakvi su tada postojali na Hvaru, nego na seljačke bune onoga vremena.

Na drugoj strani, opet, veće bogatstvo davalo je snage hvarskom plemstvu da se odlučnije suprotstavlja pućanima, da jače ističe društvene razlike i da sa više tobožnjega prava zahteva za sebe specijalne privilegije. Na Hvaru su, dakle, posebni ekonomski odnosi, nešto drukčiji nego u ostaloj Dalmaciji, stvorili uslove u kojima su se mogle izraziti izgraditi dve vodeće klase. Zato je prirodno što su i sukobi između njih bili oštiji, iako savremeni mletački izveštaji mnogo pomijnu mržnju između pućana i plemića i u drugim krajevima Dalmacije. Međutim, samo na Hvaru pućani su s oružjem u ruci ušli u borbu za svoju ravnopravnost i skoro četiri godine uspevali da budu gospodari toga ostrva. A ni docnije, pošto je buna vrlo krvavo ugušena, hvarski pućani nisu prestali da istupaju protiv odluka i postupaka plemića, da se tuže na njih i da svojim držanjem stvaraju utisak kod Mlećana kako su borbeni, nepopustljivi i svesni svojih prava.

U vreme Renesanse Hvar se izdvajao među dalmatinskim komunama i kulturnim radom svojih stanovnika. Ta se razlika naročito zapaža u delima hvarskih književnika, koja svojim literarnim motivima, načinom obrade, čak i jezikom, odudaraju od dela drugih dalmatinskih pesnika. Dovoljno je samo uporediti dela Hvarana sa delima Marka Marulića, pa da se oseti sva razlika, mada je, na primer, Hektorović mnogo cenio Marulića i po svojim nazorima bio mu blizak. Još veća je razlika između lirike Hanibala Lucića i bilo kojeg njegovog savremenika iz ostale Dalmacije. Jer, dok hvarski književnici svojim delima najavljuju jedno novo doba, dotle Marulić, najčuveniji Dalmatinac svoga vremena, znači završetak jedne, istina sjajne i značajne, epohe u kulturnoj istoriji našeg Primorja. Živeći u vreme Renesanse u društvenim i ekonomskim prilikama koje su bile bliske stanju u

Dubrovniku, Hvarani su ovo doba obeležili delima koja više potsećaju na književno stvaranje Dubrovčana nego Dalmatinaca. Tako je društveno-ekonomska struktura Dubrovnika i Dalmacije, a napose Hvara, mada u osnovi slična, sa svojim specifičnim osobinama stvarala posebne uslove i izazivala različite posledice u pojedinim primorskim oblastima, što je bilo od velikog značaja za njihov politički i kulturni razvitak.

LA STRUCTURE SOCIALE DE LA DALMATIE ET DE DUBROVNIK AU TEMPS DE LA RENAISSANCE

R é s u m é

1

Après que Venise eut occupé en 1420 presque toutes les villes et les îles de la côte dalmate sauf la République de Dubrovnik (Raguse), l'évolution naturelle de la vie économique, sociale, politique et culturelle dans les villes dalmates fut brusquement interrompue. Avant cette date, elles croissaient et évoluaient, leurs territoires s'élargissaient, elles organisaient et formaient des communes autonomes. Simultanément, les activités artisanales s'y développaient, le commerce maritime et continental prenait de l'essor, les propriétés foncières s'agrandissaient, et la différenciation sociale s'y accomplissait elle aussi. Tout le pouvoir politique était entre les mains de l'aristocratie.

La suprématie de Venise porta un coup très dur à la vie économique des villes, et surtout à leur commerce maritime. Par toutes sortes de tarifs de douane, d'interdictions, de restrictions et de prescriptions, Venise empêchait le libre commerce des Dalmates avec tout État ou province étrangers, sauf avec les territoires appartenant à Venise, et s'efforçait de diriger tout le commerce étranger de la Dalmatie sur Venise. Vers la même époque (au cours du XVe et XVIe siècles), le commerce continental déclinait à cause d'incursions et de pillages des Turcs. Les propriétés foncières des Dalmates, et en premier lieu celles de l'aristocratie, en souffraient des graves dégâts. Les artisans dans les villes dalmates aussi en subissaient la répercussion, ne travaillant plus que pour le territoire limité des villes.

Cette situation économique avait pour conséquence un appauvrissement extrême qui allait, dans certains lieux, jusqu'à l'indigence véritable. La plus atteinte en fut l'aristocratie. Les rapports des représentants vénitiens en Dalmatie dans la première moitié du XVIe siècle se font l'écho de cet état alarmant.

2

La ville de Dubrovnik cependant atteignait dans ce temps-là l'apogée de son évolution économique. Mais elle était indépendante et libre, et continuait, bien que voisine immédiate des autres villes dalmates, à se développer comme s'étaient développées auparavant toutes les autres villes du littoral.

En ce temps, Dubrovnik possédait une activité artisanale très diverse, et les artisans y étaient nombreux. Parmi les métiers, le plus important fut la fabrication des textiles. Depuis 1420, Dubrovnik possédait même quelques

véritables manufactures textiles. Le nombre des habitants s'élevait en ce temps à 6000 de 7000, dont deux tiers appartenaient à des familles d'artisans. La République de Dubrovnik tout entière avait à la fin du XVe siècle 20.000 — 25.000 d'habitants.

Le commerce continental de Dubrovnik avec les pays balkaniques prit au XVe siècle un grand essor grâce à l'exploitation plus intense des anciennes, et à la découverte de nouvelles mines d'argent et de plomb en Serbie et en Bosnie. Les incursions des Turcs même n'étaient pas en mesure d'interrompre ce commerce définitivement ou pour une période plus longue. Les marchands de Dubrovnik furent dorénavant presque les seuls à servir d'intermédiaire entre les Balkans et l'Europe occidentale.

Vers la fin du XVe et dans la première moitié du XVIe siècle, la mer et le commerce maritime représentaient la ressource la plus importante de la vie économique de Dubrovnik. En ce temps, Dubrovnik possédait une flotte d'environ 180 bâtiments marchands dont les revenus annuels s'élevaient à 180.000 ducats approximativement. Les équipages touchaient en salaires et en bénéfices divers quelque 100.000 ducats par an. Les marchands de Dubrovnik faisaient des affaires avec tous les pays méditerranéens et, depuis la fin du XVe siècle, aussi avec l'Angleterre.

Une source de revenus importante représentait, pour les nobles et les bourgeois enrichis, aussi la propriété foncière accrue en 1399, 1419 et 1426 lors des extensions territoriales successives de la République de Dubrovnik.

3

Parallèlement avec l'évolution économique de Dubrovnik s'accomplissait la différenciation sociale de ses habitants. En 1023 déjà, on mentionne pour la première fois les nobles (nobiles) qui, avec le comte de la ville, représentant de la puissance étrangère protectrice, administraient au XIIe siècle la ville. Le XIIIe siècle voit l'institution de trois conseils de ville dont les décisions dépendent naturellement aussi des représentants de l'aristocratie. Dans les années 1332—1348, ils réussirent à s'emparer de toute l'influence politique à Dubrovnik, ce qui s'accroît encore après 1358 quand Dubrovnik obtint sa pleine autonomie.

Depuis le milieu du XIVe siècle, un groupe de familles enrichies se dégage de la masse des habitants. Leurs représentants ne tardèrent pas à former la classe de ceux qu'on est convenu d'appeler citadins de Dubrovnik (cives). Ceux-ci, à la longue, arrivaient à ne s'occuper que de commerce en gros, de transports maritimes et d'affaires financières, activités qui avaient été jusqu'alors le domaine de l'aristocratie de Dubrovnik. Ainsi, ces « cives » étaient les égaux des nobles par leurs activités économiques et par leurs biens, mais ils n'avaient aucun pouvoir politique. L'aristocratie le gardait jalousement et put le conserver grâce à sa forte position économique. Ainsi les citadins, par leur position sociale et par leur importance politique, étaient proches de la masse du peuple, tandis qu'ils se rapprochaient de l'aristocratie par leur puissance financière et par le rôle qu'ils tenaient dans la vie économique de la ville. D'autre part, les nobles détenaient tout le pouvoir politique et possédaient presque toute la propriété foncière ; ils avaient en outre en mains la vie commerciale, maritime et financière : ils représentaient donc dans une certaine mesure et l'aristocratie féodale et la bourgeoisie commerciale.

Outre les nobles et les citadins, il y avait à Dubrovnik le peuple (populus), et dans les environs, des paysans. De leurs rangs sortirent au XVe

et au XVIe siècles de nombreux marchands et marins qui se séparèrent de la masse populaire et formèrent une classe de citadins de second degré (cives). Cette désunion dans les rangs des bourgeois et leur isolation des masses populaires affaiblissaient les positions des uns et des autres envers l'aristocratie qui, de ce fait, put se maintenir au pouvoir même après le déclin de sa puissance économique.

4

La situation dans les autres villes dalmates était tout à fait différente. Au temps de la domination vénitienne, la mauvaise situation économique empêcha une différenciation plus prononcée entre les classes sociales. La classe citadine n'y apparut point et les nobles venaient de perdre leur pouvoir politique antérieur, ainsi que la plupart de leurs propriétés foncières et de leurs autres biens.

Figure d'exception fait dans une certaine mesure la commune de l'île Hvar où, grâce à sa viticulture, à sa pêche et à son commerce maritime prospérants, il y avait des nobles et des gens du peuple aux revenus considérables. Le peuple conscient de sa puissance économique y essayait sans cesse d'obtenir des droits égaux à ceux de l'aristocratie. Rebuté et exaspéré par l'arrogance des nobles, le peuple s'insurgea en 1510 et put se rendre maître de l'île. Il conserva le pouvoir presque 4 ans jusqu'en 1514 quand les Vénitiens jugeaient que le moment était venu de réprimer l'insurrection, ce qu'ils firent brutalement et en versant beaucoup de sang. Ce ne fut cependant pas suffisant pour calmer définitivement le peuple.

Par sa vie culturelle aussi, Hvar diffère beaucoup des autres communes dalmates. Au temps de la Renaissance, sa production littéraire en langue serbo-croate surpassait celle des autres villes de la Dalmatie. Par leurs sujets, leur forme et leur langue, les œuvres littéraires créées à Hvar ressemblent plus aux œuvres des poètes de Dubrovnik qu'à celles provenant des villes dominées par les Vénitiens, ce qui n'est pas surprenant vu que la structure économique et sociale des deux villes avait beaucoup de points communs.

Josip Žontar

KRANJSKI SODNI RED ZA DEŽELSKA SODIŠČA IZ LETA 1535

V gospodarsko in družbeno močno razgibani dobi zgodnjega kapitalizma, ki je obsegala konec 15. in celo 16. stoletje, so doslej slovenske dežele kratkotrajni gospodarski razcvet. Privilegirani razredi so se morali braniti proti novim silam, ki so skušale podkopati njihov vladajoči položaj. Gospodarske in družbene spremembe so povzročile, da se je začel umikati tudi starejši pravni red, ki je bil produkt družbeno-gospodarskih odnosov na prejšnji stopnji razvoja.¹ novemu, ki je uveljavljal bolj in bolj tuja pravna načela v nasprotju k starejšim domačim običajem. Vse to kaže delo za kodifikacijo obstoječega prava, zlasti kazenskega prava in kazenskega postopka pod imenom »policijskih redov«² in zlasti še »sodnih redov za deželska sodišča«.³

Prve začetke in poskuse kodifikacije sodnih redov najdemo v zadnjih desetletjih 15. stoletja, najbrž najprej na Štajerskem. Nato je sledila Tirolska, ki je prejela leta 1499 kriminalni sodni red z delnim rimsko-pravnim vplivom.⁴ Pomemben je za slovenske dežele, ker je dobila Ljubljana 20. avgusta 1514 »malefični red«, ki se skoraj docela krije po vsebini z omenjenim tirolskim sodnim redom.⁵ V teku 16. stoletja so bili kodificirani sodni redi za vse ostale alpske dežele, začenši z Dolnjo Avstrijo. Tu so dali pobudo za kodifikacijo deželni stanovi, ki so želeli zavreti prodiranje rimskega prava. Prizadevanje stanov pa je bilo uspešno šele, ko je dovolil Maksimilijan I. v gentskem libelu 4. marca 1509, da izdelajo zastopniki dolnjeavstrijskih stanov in vla-

¹ J. Štampihar, *Civilno pravo I*, Ljubljana 1951, 4.

² O policijskih redih kot virih naše gospodarske in socialne zgodovine pripravljam posebno študijo.

³ H. Baltl, *Die Kärntner Landgerichtsordnung von 1577*, Carinthia I, 139 (1949), 331 sl.

⁴ Jos. Rapp, *Über das vaterländische Statutenwesen II. Periode. Sammlungen des Gewohnheitsrechtes o. statutarische Gesetzgebung unter Mitwirkung der Landesstände, Beiträge zur Geschichte, Statistik, Naturkunde und Kunst von Tirol und Vorarlberg*, Bd. 5. Innsbruck 1829, 131 sl.

⁵ E. W. Wahlberg, *Die Maximilianischen Halsgerichtsordnungen, Gesammelte kleinere Schriften und Bruchstücke*, II. Bd. Wien 1877, 86—114.

darjevi odposlanci osnutek deželskosodnega reda na podlagi »pravnih napotil«. To dovoljenje je obnovil vladar v augsburškem libelu dne 10. aprila 1510. Rezultat posvetovanj je bil osnutek 32 členov, ki ga je z nekaterimi izpremembami potrdil in proglasil vladar 21. avgusta 1514, to je en dan po razglasitvi ljubljanskega »malefičnega reda«.⁶

Kako je potekala pod vplivom nasprotujočih si sil fevdalcev-zemljiških gospodov, meščanskih naselbin in deželnega kneza kodifikacija, je pojasnil Fr. Byloff⁷ za štajerski sodni red z dne 24. dec. 1574 in H. Baltl⁸ za koroškega z dne 1. julija 1577. Medtem ko je Koroška vztrajno odklanjala uporabo malefičnega sodnega reda Karla V. (Constitutio criminalis Carolina)⁹ iz leta 1532, je temeljil štajerski sodni red v glavnem na tem zakonu. O deželsko-sodnem redu za Kranjsko s pridruženimi gospodstvi Slovensko Marko, Metliko, Istro in Krasom z dne 18. februarja 1535 je bilo že doslej znano, da se deloma ujemajo njegova določila z dolnjeavstrijskim sodnim redom iz leta 1514 oziroma z novim osnutkom za isto deželo, ki je stopil v veljavo leta 1540. Niso pa bile znane okoliščine, v katerih je prišlo do kodifikacije kranjskega sodnega reda, kako je ta potekala in kako je nastal dodatek k sodnemu redu leta 1563. Obstajala so tudi nepravilna mnenja, da je bil kranjski sodni red v veljavi samo do leta 1574, ko naj bi ga bil izpodrinil štajerski sodni red.¹⁰ S spisom, ki ga posvečam jubilarantu, želim prikazati nastanek in bistvo tega partikularnega pravnega vira, ki stoji na prehodu dveh dob.

1

Temeljna pravila o srednjeveškem sodstvu, t. j. načela sodnega postopka in razdelitev sodne pristojnosti na Kranjskem, so bila dana v dveh listinah, ki so jih potrdili vladarji v teku 14. stoletja: leta 1338 višjemu in nižjemu plemstvu na Kranjskem ter leta 1365 plemstvu v Slovenski Marki in Istri. Od tedaj dalje so uživali te svoboščine po

⁶ J. Strnad t, Materialien zur Geschichte der Entwicklung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens in den alten Vierteln des Landes ob der Enns bis zum Untergange der Patrimonialgerichtsbarkeit, Archiv für österr. Geschichte, 97. Bd., 1909, 188—193; B. Seuffert, Drei Register aus den Jahren 1478—1519, Innsbruck 1934, 382—386; E. Helbling, Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer von Beginn der Neuzeit bis zur Theresiana, Wien 1947, 2 sl. (Ta rokopis habilitacijskega dela, ki se nahaja v Mestnem arhivu na Dunaju, sem mogel uporabljati po ljubeznivosti dr. K. Geyerja, ravnatelja omenjenega arhiva, za kar se mu zahvaljujem tudi na tem mestu.)

⁷ Fr. Byloff, Die Land- und peinliche Gerichtsordnung Erzherzog Karls II. für Steiermark vom 24. Dezember 1574, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark VI, 5. Graz 1907.

⁸ H. Baltl, Die Kärntner Landgerichtsordnung von 1577, Carinthia I, 139 (1949), 331—339.

⁹ Cl. v. Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, Berlin 1941, 273 sl.

¹⁰ E. Helbling, o. d., 15, po H. Hoegel, Geschichte des österr. Strafrechtes I, 1904, 35 brez utemeljitve. Dimitz, Geschichte Krains II. T. Laibach 1875, 295 napačno, da je sodni red veljal tudi za Gornjo Avstrijo.

starem običaju ter se jih posluževali. Bile so osnova tako imenovanih deželni ročinov, ki so jih dali vedno znova potrjevati po vladarjih. Ročini razlikujejo sodstvo za privilegirane in nepriviligirane stanovce. Za prve je obstajalo posebno plemiško sodišče, tako imenovano ograjno sodišče, ki je bilo pristojno zlasti za pravde o stanovskih zemljiščih. V deželnih ročinih pa so bili uzakonjeni tudi temelji deželskega in patrimonialnega sodstva.¹¹

V nasprotju h Koroški so dobili zemljiški gospodje na Kranjskem obsežno sodno oblast nad svojimi podložniki ne le v civilnih sporih v ožjem smislu, marveč tudi v manjših kazenskih stvareh. V pristojnost deželskih sodišč so spadala le huje kazniva dejanja, ki jih listine naštevajo: umor, posilstvo, velika tatvina, razbojništvo, ponarejanje in nasilen napad na hišo. Tudi uboj je štel med hujše delikte. Zanj pa so se razvili posebni pravni običaji. Tu je bila možna poravnava z globo, ki jo je morala spremljati sprava s sorodniki ubitega. Po deželnem običaju je moral storilec poleg tega plačati še določen denarni znesek zemljiškemu gospodu, ki je izgubil z nasilno smrtjo svojega podložnika delovno silo.

V vseh primerih navedenih hujših deliktov je moral zahtevati deželski sodnik, da mu izroči fevdalec, na čigar zemljišču je bil hudodelec naseljen, omenjenega storilca kaznivega dejanja. Zemljiški gospod je bil načelno dolžan predati hudodelca, vendar brez njegovega premičnega premoženja. On sam ni odgovarjal za kazniva dejanja podložnikov, ki so spadala v stvarno pristojnost deželskih sodišč. Zato tudi ni smel izreči deželski sodnik kakšne kazni nad podložnikom, ki bi oškodovala interese njegovega zemljiškega gospoda. Tudi ni bilo deželskemu sodniku dovoljeno seči po hudodelčevem premičnem premoženju, ki se je nahajalo na fevdalčevi hubi. Nekaj posebnega je veljalo v primerih žalitev, tepežev, telesnih poškodb, tudi ranitev, ki pa niso imele za posledico smrti, ki so se pripetili na trgih in sejmi ob cerkvenih prošenjih. Šlo je pri tem za lažje kazenske stvari. Vendar je smel deželski sodnik storilce takoj prijeti oziroma zasledovati, toda le toliko časa, da so prišli na zemljo svojega zemljiškega gospoda. Potem pa je prešla sodna oblast v vseh omenjenih kaznivih dejanjih na fevdalca, ki mu je pripadal storilec.

Podrobnih študij o ustroju srednjeveškega sodstva in uprave na Kranjskem še nimamo. Vendar moremo trditi, da so obstajale kot na Štajerskem tudi na Kranjskem v kmetskem podeželju tri glavne oblike nižje kazensko-sodne oblasti:

1. sodstvo zemljiškega gospoda nad hišo podložnika. Ta pravica je segala teritorialno do »strešnega kapu«. Zemljiški gospod je sodil manjša kazniva dejanja, ki so bila storjena v podložnikovi hiši;

¹¹ V l. L e v e c, Die krainischen Landhandfesten, Mitteilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung XIX, 1898, 256—264, 296—300; S. V i l f a n, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine, GMS XXV—XXVI, 1944—45, 78 sl.; Landshandvest des löbl. Hertzogthums Crain, 1598, f. 2—9; J. P o l e c, Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav VI, 1928, 116—140.

2. sodstvo obgrajja. V tem primeru je bil fevdalec upravičen soditi omenjena kazniva dejanja na določenem ozemlju, navadno okoli svojega gradu (dvorca) brez ozira na to, kateremu zemljiškemu gospodu so pripadali nepriviligirani prebivalci omenjenega teritorija. Šlo je za pristojnost po kraju storitve dejanja. Izvzeta pa so bila kazniva dejanja, ki so se pripetila v hišah tujih podložnikov in ki so jih smeli soditi samo njihovi fevdalci (gl. pod t. 1);

3. imunitetno sodstvo. To obliko kazenskega sodstva so si lastila oziroma so pridobila na podlagi posebnih privilegijev zlasti cerkvena zemljiška gospostva. Obseg imunitete je potrebno ugotoviti za vsak primer posebej. Presegal pa je meje običajnega nižjega kazenskega sodstva le, ako je prejelo zemljiško gospostvo tudi krvno, t. j. deželsko sodstvo.¹²

Za nadaljnji razvoj sodstva je bilo ne le s pravno-, marveč tudi z gospodarsko zgodovinskega stališča zelo pomembno dejstvo, da je pripadala Habsburžanom na Kranjskem, predvsem iz celjsko-ortenburške dediščine, nad ena tretjina površine dežele. Razen šestih so bila vsa deželska sodišča na Kranjskem v rokah vladarja oziroma njegovih organov. Ob koncu 15. in v teku 16. stoletja pa so terjale težnje Habsburžanov voditi svetovno politiko in zavrniti napade Turkov na Srednjo Evropo vedno večja finančna sredstva. V denarni stiski, ki je postajala vedno hujša, so se obračali za posojila predvsem do južnonemških trgovskih hiš in družb (n. pr. Baumgartner, Bimmel, Fugger, Haug, Herwart, Hochstetter, Langenauer, Manlich, Mayr).¹³ Dali so jim monopolni položaj v trgovini z različnimi kovinami (živim srebrom, bakrom), začimbami, žitom in drugim blagom. Habsburžani so iskali denarja na posodo tudi pri plemstvu in meščanstvu na Kranjskem. Zastavljali so jim ali dali v oskrbo razne deželnoknežje domene in urade (odslej tako imenovane zastavljene gosposke) z deželskim sodstvom in drugimi regalnimi pravicami vred.¹⁴ V podrobnem orisu dobe zgodnjega kapitalizma nameravam prikazati razmah napredne gospodarske miselnosti, ki se kaže pri teh zemljiških gospodih in imetnikih deželskih sodišč v kapitalizaciji zemljiških gospostev, ustanavljanju trgovskih in rudarskih družb ter podobno, ki se ne udejevujejo le v alpskih deželah marveč tudi na Hrvaškem (Gvozdansko, Samobor). Gre za zastopnike plemstva (n. pr. Auersperg, Dietrichstein, Egk, Kacijanar, Lamberg, Rauber) in meščanstva (n. pr.

¹² Za Štajersko sedaj prim. H. Baltl, Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter, Archiv f. österr. Geschichte, 118. Bd., Wien 1951, zlasti 106 sl.

¹³ J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, München 1925, 292—363, 458 sl., 463 sl., 514 sl. Nadaljnja dokazila o delovanju južnonemških trgovcev v slovenskih deželah prinese moja študija iz zgodovine zgodnjega kapitalizma.

¹⁴ Seznam zastavljenih gosposk gl. pri J. Polcu, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav XIII, 1937, 145, op. 44.

Frankovič, Khisl, Lustaller, Neumann, Praunsperger, Stettner, Weillhammer).¹⁵

Za tako dobo bi bilo torej preuranjeno misliti, da je pomenila nek preobrat v sodstvu, da so prenehala biti sodišča vir dohodkov za imetnike sodnih pravic ali celo, da je bilo odpravljeno izkoriščanje strank od strani sodnikov.¹⁶ S pridobitvijo deželskega sodstva je bilo združeno tudi izvrševanje gospodarske policije. Tako so mogli imetniki deželskega sodstva prepovedovati kmetским podložnikom, da bi prodajali drobnico, zlasti koštrune, izven okoliša deželskega sodišča, celo da bi jih prinašali svojim zemljiškim gospodom. Silili so jih, da prodajajo živino in pridelke po nizki ceni njim samim ter jim s tem omogočijo dobičkanosno trgovino.¹⁷ Tako so znali na »oderuški« način izkoristiti tudi sodne in upravne pravice.

S tem se pojasni ostra borba, ki so jo pričeli kranjski deželni stanovni v začetku 16. stoletja proti imetnikom deželskih sodišč in deželno-knežjim oskrbnikom, ki je imela izrazito gospodarsko ozadje, dala pa je centralnim državnim organom vladarja povod, da so sprožili vprašanje kodifikacije sodnega reda za deželska sodišča na Kranjskem. Stanovski zbor je naročil svojim odposlancem, da predložijo vprašanje kršitev pravosodnih pravic deželanov na skupnih sestankih deželnih stanov v Augsburgu leta 1510 in v Innsbrucku leta 1518. V svojih pritožbah so trdili, da kaznujejo deželski sodniki, imetniki in oskrbniki kameralnih gospodk njihove kmetске podložnike za majhna in neznatna kazniva dejanja z globami, čeprav ne spadajo zadeve pred deželska sodišča, samo da bi si »polnili mošnje« iz koristoljubja. Na prošnjo kranjskih stanov je dal Maksimilijan I. v Innsbrucku leta 1518 sledečo izjavo o razmejitvi pristojnosti patrimonialnih in deželskih sodišč: Deželskim sodiščem naj pripada sodstvo v »malefičnih« zadevah. Telesno ali smrtno kazen naj odmerijo po krivdi storilca in naj ne izpreminjajo teh kazni v globe za »svoje mošnje«. Vobče naj streme deželski sodniki pri izrekanju kazni, da zastraše hudodelce s kaznimi, ne pa da iščejo pri tem lastnih materialnih koristi. Za »civilna« dejanja, ki jih je zagrešil kmečki podložnik, pa gre sodna oblast načelno gospodu, ki mu kmet pripada. Ako se je pa pripetilo lažje kaznivo dejanje na tujem zemljišču, naj zasliši in sodi v primeru zasačenja omenjenega podložnika tamošnji zemljiški gospod.

Ker se deželska sodišča na Kranjskem niso držala vladarjevih predpisov, so ponovili stanovi svoje pritožbe na skupnem sestanku v Augsburgu leta 1525/26 in v Linzu leta 1530. Pri tem so poudarili njihovi odposlanci, da kršijo deželski sodniki določila kranjskega deželnega ročina iz leta 1338, ker zahtevajo plačilo glob od zemljiških gospodov ali iz premoženja hudodelčeve žene in otrok. Kranjski zastop-

¹⁵ Podrobna dokazila o delovanju plemstva in meščanstva bodo v moji študiji iz zgodovine zgodnjega kapitalizma.

¹⁶ Tako je menil M. Dolenc, O »krvavem penazu« in sorodnih dajatvah, GMS XX, 1939, 280.

¹⁷ Ok. 13. februarja 1535, fasc. 1, odd. Avstr. akti: Kranjska, Drž. arh. Dunaj.

niki so prosili vladarja za izstavitev novih privilegijev, ki bi utrdili veljavo deželnih ročinov.¹⁸ Ohranjen je ukaz, k ga je poslal Ferdinand I. deželnemu vicedomu in vsem svojim oskrbnikom ter deželskim sodnikom na pritožbo kranjskih odposlancev v Augsburgu leta 1526. Prepovedal jim je nastopati izven rednega kazenskega postopka proti kmetom ali podložnikom (tako imenovanim »revnim ljudem«) z rubežem, prepovedjo ali pridržanjem njihovega blaga, ker bi s tem kršili svoboščine kranjskega plemstva, ki jih želi vladar varovati.¹⁹

Ker so postali zlobni in naklepni uboži zelo pogosti v vseh alpskih deželah, so posvetili del razpravljanja tudi temu vprašanju že na zboru stanovskih zastopnikov v Innsbrucku leta 1518. Opozorili so na samovoljo, ki je vladala pri spravah in poravnava ubojev.²⁰

Uboji so bili povečini posledica prepirov (žalitev). Po storjenem uboju je navadno uspelo hudodelcu pobegniti in najti zavetje in zaščito, zlasti na kraju, ki je veljal za azil.^{20a} Na tožbo sorodnikov ubitega ali na lastno pobudo je izvršil deželski sodnik mrliški ogled trupla ubitega. Zelo zgodaj se je razvil pravni običaj, ki je imel namen ugotoviti identiteto ubitega in dejstvo, da je podlegel umorjeni poškodbam (ranitvam), ki mu jih je zadal storilec. O priliki ogleda je terjal deželski sodnik ali njegov organ tako imenovani krvavi denar, o katerem razpravljam v 3. poglavju. Šele po izvršenem ogledu je bilo dovoljeno pokopati mrliča.

Pobegli storilec je skušal navadno doseči čimprej spravo. Ako so jo sklepane prizadete osebe, t. j. storilec in najožji sorodniki ubitega neposredno, morda po posredovanju sorodnikov ali z izrekom razsodnikov, ki sta jih naprosili obe stranki, govorimo o zasebni spravi. V obračnavani dobi pa je izpodrivala omenjeno obliko uradna sprava, pri kateri je bistveno sodelovalo deželsko sodišče, navadno na prošnjo ene izmed strank, povečini storilca ali njegovih sorodnikov, ki so se bali maščevanja oškodovancev. Oblast pa je mogla poskrbeti za spravo tudi na lastno pobudo v zaščito javne varnosti in miru, vendar ni mogoče reči, da si je že tedaj lastila oblast monopolno pravico za sklepanje poravnave. Sodišče je pospeševalo spravo iz fiskalnih ozirov, ker je bila pri tem dana deželskemu sodniku priložnost oziroma možnost zahtevati sodne dajatve od ubijalca.

Kakor hitro je obstajal sodni postopek proti pobeglemu hudodelcu, je bilo storilcu zelo otežkočeno priti pred sodišče in stopiti s sorodniki ubitega v stik. Zato je obstajala pravna ustanova tako imenovane varnosti za neoviran prost prihod in odhod (*salvus conductus*).

¹⁸ Landshandvest..., 1598, f. 40/40', 64'; H. Zeibig, Der Ausschuss-Landtag der gesammten österr. Erblände zu Innsbruck 1518, Archiv f. Kunde österr. Gesch. XIII, 1854, 239; A. Dimitz, o. d., II, 57; M. Mayr, Der Generallandtag der österr. Erbländer zu Augsburg (Dez. 1525 bis März 1526), Zs. des Ferdinandeums f. Tirol u. Vorarlberg III F., 38, Heft, 1894, 82; V. L. Levec, o. d., 273, fasc. 86, 92 a, 94, Stanovski arhiv, ODAS Lj.

¹⁹ 1526, 8. marca, Augsburg, fasc. Stare listine II, št. 26, Stanovski arhiv, ODAS Lj.

²⁰ H. Zeibig, o. d., 239, 295.

^{20a} Prim. 17. junij 1482, fasc. II, št. 18, Mestni arhiv Lj.

To pravico je skušal dobiti ubijalec od deželskega sodišča. Navadno so sodelovali pri izstavitvi te »varnosti« sorodniki ubitega ter stavili načelne pogoje za pravna pogajanja (vražda, prošnja za odpuščanje in pravna prisega).²¹

Kranjski deželni stanovi so trdili v svoji pritožbi na zboru v Innsbrucku, da dovoljujejo ponekod deželska sodišča ubijalcu varnost za neoviran prost prihod in odhod brez pristanka sorodnikov ubitega, drugod sklepajo zopet sorodniki ubitega spravo z ubijalcem brez vednosti sodišča. Zato so predlagali stanovski zastopniki, naj ne bo odslej dovoljeno pomilostiti ubijalcev v primerih zlobnih in naklepnih usmritev pred potekom enega leta.

Le v primeru, ako se je pripetil uboj v dopustnem silobranu, naj bi bilo dovoljeno postopati milostno ter skleniti poravnavo in spravo. Vladoarjevi komisarji so imeli pomisleke glede silobrana ter predlagali, da mora ubijalec silobran verjetno izkazati, ker bi se sicer vsakdo izgovarjal s tem. Za uboje v silobranu naj bi veljal polletni rok. Za ta čas naj bi prejel storilec »salvus conductus«. Medtem bi se mogel pogoditi s sorodniki ubitega, vendar le s posredovanjem sodišča, da ne bi stavili sorodniki pretežkih pogojev. Innsbruški libel z dne 24. maja leta 1518 je prevzel oboje predloge v določbah o uboju, ki so pomembne, ker jih najdemo zopet v sodnem redu za kranjska deželska sodišča pa tudi v osnutku policijskega reda za avstrijske dežele, o katerem so razpravljali na generalnem stanovskem zboru v Augsburgu leta 1525/26.²² Na sestanku v Linzu leta 1530 so trdili zastopniki kranjskih stanov, da ni kmalu najti dežele, kjer bi bilo toliko zlobnih, naklepnih ubojev kot na Kranjskem. Do tega je prišlo, ker dovolijo deželski sodniki tudi za take uboje odkup kriminalne kazni za denar. Zelo težak očitek pa je bil, da sklepajo deželski sodniki poravnave in pomiloste za denar tudi v primerih velikih tatvin, ki veljajo za nečastna dejanja. »Zato je v deželi toliko tatov, ki kradejo skupaj z deželskimi sodniki.«²³

Ker se razmere nikakor niso popravile, so pooblastili februarja leta 1534 kranjski deželni stanovi Jurija pl. Lamberga s Črnelega, da predloži vladi in komori na Dunaju in Ferdinandu I. v Pragi spomenico o vseh kršitvah starih svoboščin kranjskih deželanov, ki jih morajo prestati od oskrbnikov deželnoknežjih gospodov, od imetnikov zastavljenih kameralnih posestev ter deželskih sodnikov.²⁴ Ponovili so stare pritožbe o nepravilnem postopku deželskih sodišč, ki posegajo za neznatne zadeve na zemljišča deželanov in kaznujejo njihove pod-

²¹ R. His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters I. T.*, Leipzig 1920, 296—336.

²² M. Mayr, o. d., 15; rkp. z napisom »Pollicey« v fasc. 394, Stanov. arh., ODAS Lj.

²³ Prim. fasc. 94 (1530, f. 22/22'), Stanovski arh., ODAS Lj.

²⁴ Prim. spise: 14. februarja, 9. marca, 13. aprila 1534, 13. februarja 1535 s prilogo brez datuma v fasc. 1, odd. Avstr. akti: Kranjska, Drž. arh. Dunaj; 22. oktobra 1534 in 13. marca 1535 v fasc. Stare listine II, Stanovski arhiv, ODAS Lj.

ložnike pretežno z globami. Kranjski stanovi so poudarili nadalje, da je z zastavljanjem deželnoknežjih gospodk na Kranjskem ogroženo tudi njihovo plemiško, ograjno sodišče. Po deželnih ročinah je bilo to sodišče pristojno za spore proti plemstvu, ki so se tikali lastnine stanovskih zemljišč. V pravdah med deželani in imetniki zastavljenih gospodk pa poslednji niso hoteli prihajati pred ograjno sodišče ter niso hoteli priznati njegovih sodb. Zato so želeli vedeti deželni stanovi, kako bi opravljali izvršbo proti imetniku zastavljene gosposke, ki ni imel razen nje lastnih nepremičnin v deželi. Stavili so predlog, naj bi se izvedla izvršba tako, da ne bi bila oškodovana zemljišča deželnega kneza, marveč le posojilo, ki ga je dal imetnik zastavljene gosposke vladarju. Vlada na Dunaju se ni strinjala s predlogi kranjskih stanov ter je tolmačila določbe kranjskega ročina o ograjnem sodišču tako, da veljajo le za deželane, ne pa za organe vladarja in njihove pravne naslednike: imetnike zastavljenih deželnoknežjih gospodk. Predlagala je vladarju, da predpiše za Kranjsko isto, kar je veljalo že na Koroškem in Štajerskem.²⁵ Deželan naj toži imetnika zastavljene gosposke pri vicedomu kot prvi redni instanci v deželi. Vicedom pa naj pritegne v važnejših zadevah deželnega glavarja ali dež. upravitelja. Pod predsedstvom dež. glavarja (dež. upravitelja) naj razsodijo spor deželni svetniki skupno z vicedomom. Imetnik zastavljene gosposke pa mora tožiti deželana pri dež. glavarju, ki pritegne vicedoma. Pod vodstvom dež. glavarja naj reši spor na enak način vicedom z dež. svetniki vred. V obeh primerih pa je obstajala možnost apelacije do vladarja ali njegove spodnjeavstrijske vlade.

Kranjski stanovi se niso zadovoljili s predlogom vlade, ki ga je bil potrdil Ferdinand I. iz Prage. Jeseni istega leta (12. oktobra 1534) so se ponovno obrnili do vladarja. Napeli so vse sile, da dokažejo, da mora ostati ograjno sodišče pristojno v sporih o lastnini stanovskih zemljišč tudi, ako je ena izmed strank v pravdi imetnik zastavljene gosposke. Po mnenju deželanov pride pristojnost vicedoma v poštev le v sporih o tekočih poslih upravljanja in oskrbnitva, n. pr. o pridržanju tujih podložnikov, rubežih, sporih zaradi meja, host, gozdov, ribolova, lova, paše, poljšjih jam, cest, potov in stez, jezov ter škode, ki so jo povzročile tekoče vode. Ako pa teče pravda med imetnikom zastavljene gosposke oziroma deželskim sodnikom ter deželanom zaradi urbarja in zemljišč, se mora po mnenju stanov deželan sklicevati na svoje redno sodišče, t. j. ograjno sodišče, ki odloča o »svobodni lastnini«. Bila bi groba kršitev deželnih svoboščin, ako bi odvzeli deželanu s sodnim izrekom pred sodiščem dež. glavarja in vicedoma stanovsko zemljišče. Kranjski stanovi so hoteli omehčati vladarja z zatrjevanjem, da je v bistvu ograjno sodišče isto sodišče kot ono, ki ga sestavljata dež. glavar in vicedom. Pravi sodnik je vedno le vladar, ki ga predstavlja v deželi vsakokratni dež. glavar. Toda v tako važnem

²⁵ F. Rechbach, *Observationes ad Stylum curiae Graecensis...* Gratz 1680, 54, 74, 109 sl.

vprašanju niso hoteli popustiti centralni državni organi samoupravnim težnjam kranjskih deželanov.

Tretja pritožba proti imetnikom zastavljenih gospok in deželskim sodnikom se je opirala na trditev, da si ti neupravičeno lastne pravice lova, ribolova in užitka gozdov na zemljiških gospostvih deželanov. Gre za zanimivo epizodo v dolgotrajni borbi med dvema stališčema: fevdalcev in dež. kneza. Stanovi so se sklicevali na starodavne deželne običaje, po katerih ima vsak deželan na Kranjskem pravico brez posebnega dovoljenja postavljati na svojih zemljiških hišice (pode) za ptičji lov in loviti ptice na razne načine. Ako je zasipala voda del svoje struge ter je nastala na deželanovi zemlji mlaka, kjer so se držale divje race, je po zatrjevanju kranjskih stanov pripadal lov na nje zemljiškemu gospodu, ki ga je mogel dati v zakup. Podobne pravice so si lastili deželani glede ribolova. Po deželnem običaju je smel zemljiški gospod ribariti v tekoči vodi, ki je tekla ob meji njegove zemlje in ni bila plovna, tako daleč, kakor je segalo njegovo zemljišče. Po zatrjevanju deželnih stanov je imel zemljiški gospod pravico loviti ribe za lastno potrebo tudi v najbližji tekoči vodi (potoku), čeprav njegov svet ni segal do take vode.

Nasproti starim običajem moremo ugotoviti od 15. stoletja dalje stremljenje deželnega kneza, da bi razširil regalne pravice. Deželno-knežji oskrbniki in imetniki zastavljenih gospok so uveljavili vladarjev regal. Deželani naj bi smeli loviti ptice, uporabljati mlake in ribariti v tekočih vodah le z njihovim dovoljenjem, za kar bi morali plačati visoke pristojbine. V svojem odgovoru vladar ni hotel priznati in na splošno odobriti partikularni pravni običaj, ki je veljal na Kranjskem. Podobne, deloma še večje svoboščine deželanov in plemstva glede lova in ribolova se omenjajo tudi na Koroškem, Štajerskem in Goriškem, vendar še manjka primerna študija o zgodovini lova in ribolova v slovenskih deželah.²⁶ Odločba Ferdinanda I. od 18. februarja 1535, ki sta jo razglasila deželni upravitelj in vicedom na Kranjskem, je stala na stališču, da nimajo vsa gospostva na Kranjskem enakih pravic glede lova in ribolova. Fevdalci, ki so doslej nemoteno ribarili in lovili ptice, smejo to storiti še naprej po starem običaju. Ako pa nastanejo glede teh pravic spori, naj jih odloči sodišče.²⁷ Drugače pa je odločil vladar glede pravice do »žirnine«, ki so si jo lastili zlasti imetniki zastavljenih gospok. Ako je obrodil v hostah in gozdovih zemljiških

²⁶ H. Wagner, Ein Beitrag zur Kärntner Fischereigeschichte, Carinthia I, 139, 1949, 360 in op. 3; H. Baltl, o. d., Carinthia I, 139, 1949, 353 sl.; R. Bachofen-Echt in W. Hoffer, Jagdgeschichte Steiermarks, I. Bd. Materialien zur Geschichte des steirischen Jagdrechtes u. der Jagdverfassung, Graz 1927, v registru pod Vogeltennen, Vogelpüchl, Fischerei, Fischweid; R. M. Cossar, Un privilegio goriziano di caccia del 1548, Trieste 1947; C. Morelli, Istoria della contea di Gorizia, Gorizia 1855, I, 132, IV, 55; P. v. Radics, Geschichte der Jagd in Krain u. Fr. A. v. Steinberg, Laibach 1910, nima o obravnavanem predmetu ničesar; B. Teply, Odsevi gospodarskih in socialnih razmer v stoletju pred marčno revolucijo v našem slovstvu, Nova obzorja V, 1952, 312.

²⁷ Prim. listino 15. marca 1535 v fasc. Stare listine II, Stan. arh., ODAS Lj.

gospodov žir ali želod, so silili podložnike deželanov, da morajo njim plačati dačo za krmljenje svinj v gozdovih, češ da gre za regalno pravico, čeprav je pripadala deželanu zemlja, na kateri je stal gozd. V tem pogledu je ukazal vladar, da ne sme nihče prikrajšati deželanov v užitku njihove gozdne posesti.

2

Ker je prejela spodnjeavstrijska vlada več podobnih pritožb o nerednostih pri deželskih sodiščih, je predlagala vladarju Ferdinandu I., naj zastavi s potrebno reformo deželsko-sodnega postopka pri Kranjski, ki doslej še ni imela sodnega reda za nje, kajti malefični red z dne 20. avgusta 1514 je veljal samo za Ljubljano.²⁸ Osnutek »knjige o deželskem sodišču in reda za malefična sodišča« naj bi sestavila komisija, ki bi jo tvorilo nekaj zastopnikov vlade in dva kranjska deželana. Za podlago pri svojem zakonodajnem delu naj bi vzela komisija sodni red za avstrijske dežele v obliki, kakor ga je potrdil Maksimilijan I. dne 21. avgusta 1514 za Dolnjo Avstrijo. Komisija naj bi pregledala omenjeni sodni red, črtala oziroma izpremenila posamezne člene v njem ter dodala po potrebi nove predpise, ozirajoč se pri tem na prilike, običaje in pravo na Kranjskem.

Ferdinand I. je odobril predloge dunajske vlade, zvišal pa je število članov komisije s Kranjske na štiri, od teh naj bi bila dva deželana, ki vršita deželsko sodstvo, dva pa, ki ga nimata. Kranjski stanovi so izbrali na deželnem zboru maja 1534 sledeče delegate: Jurija pl. Lamberga, Erazma pl. Obratschana, Krištofa pl. Gallenberga in Franca pl. Rainerja. Obenem so jim dali obvezna navodila, da morajo skrbno paziti, da obdrže deželani vse svoje stare svoboščine, ki so zapisane v deželnih ročinih ter se morajo braniti vseh novotarij.²⁹ Iz spisov ni razvidno, da bi bili izdelali kranjski stanovi sami kakšne predloge ali celo osnutek za bodoči sodni red.³⁰ Jasno pa je izkazano sodelovanje stanov kot zastopnikov dežele pri kodifikaciji kazenskega prava in postopka na Kranjskem.³¹

Komisija, ki se je sešla pozno jeseni leta 1534, je končala svoja posvetovanja v začetku februarja 1535. Izdelani osnutek je predložila vlada Ferdinandu I., ki ga je odobril in proglasil s posebnim mandatom dne 18. februarja 1535.

²⁸ M. Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Lj. 1935, 237, trdi pomotoma, da je malefični red za Ljubljano v najtesnejši zvezi z redom za kranjska deželska sodišča iz leta 1535. Enako je popraviti M. Dolenc, Ljubljanska rokopisna zbirka pravnih obrazcev in predpisov iz tridesetletne vojne, Kronika II, 1935, da je imela Kranjska malefični red z dne 20. avgusta 1514.

²⁹ Prim. spise: okrog 24. maja in 22. oktobra 1534 v fasc. 214, Stanovski arhiv, ODAS Lj.

³⁰ Vl. Levec, o. d., 277.

³¹ S. Vilfan, o. d., 80 sl., točno opredeli sodelovanje dež. stanov pri zakonodaji.

Sodni red za Kranjsko obsega: 1. uvod, ki začenja z motivi za sestavitve sodnega reda, t. j. z znanimi pritožbami o nerednostih v deželskem sodstvu in kršitvah deželni svoboščin; 2. splošna načela o izvrševanju deželskega sodstva ter določitev pristojnosti kranjskih deželskih sodišč; 3. določbe sodnega reda, najprej kazenskopravne (čl. 1—21), nato kazenskoprocesne (izvzemši čl. 44 in 49). Ako primerjamo besedilo sodnega reda za Dolnjo Avstrijo z dne 21. avgusta 1514 (prvi stolpec razpredelnice) z onim za Kranjsko (drugi stolpec),³² dobimo sledečo sliko:

§ d. a.	Čl. kranj. s. r.	§ d. a.	Čl. kranj. s. r.	§ d. a.	Čl. kranj. s. r.
30	= 1	47	= 18 (neznatno razširjen)	15	= 34
—	2 (bog. priseganje in prekljnjanje)	—	19 (pomoč storilcu po kaznivem dejanju)	16	= 35
31,32	= 3 (neznatno razširjen)	48	= 20 (z dodatkom)	17	= 36
33	= 4	49	= 21	18	= 37
34	= 5	1,6	= 22 (močno predelan)	21	= 38
35	= 6	2	= 23	22	= 39
36	= 7	3	= 24	23	= 40 (z dodatkom)
37	= 8	7	= 25 (z velikim dodatkom)	24	= 41
38	= 9	8	= 26	25,26	= 42 (močno predelan)
39	= 10	9	= 27 (z dodatkom)	27	= 43
40	= 11 (neznatno razširjen)	4	= 28	28	= 44 (z dodatkom)
41	= 12	10	= 29	—	45 (krvavi denar)
42	= 13	11	= 30	—	46 (sodni zapisi in listine)
43	= 14	12	= 31	—	47 (pristojnost za svob., koseze in ključarje)
44	= 15	13	= 32	5	= 48 (predelan)
45	= 16	14	= 33	55	= 49 (predelan)
46	= 17			56	= 50

Deželska sodišča na Kranjskem so bila načeloma pristojna za vse neplemiče, torej predvsem za kmečke podložnike. Stanovski zastopniki so zahtevali dostavek, da to velja enako za koseze in svobodnike (Freisassen), ki uživajo svoja zemljišča in hube v svobodni lastni, pa niso plemiške osebe, dalje tudi za cerkvene in bratovščinske ključarje, ki jim je dež. glavar kot najvišji odvetnik redna instanca.^{32a} Šlo je za ostanke nekdanjega sloja kosezov karantanske kneževine, ki so obdržali vsaj deloma nek poseben položaj med fevdalci in kmečkimi podložniki, kajti sodni red je izrecno izvil one koseze,

³² A. Hye, Beitrag zur österr. Strafrechts-Geschichte, Zs. für österr. Rechtsgelehrsamkeit, Wien, Jg. 1844, 1. Bd., 372—468 (tekst dolnjeavstrijskega sodnega reda na str. 374 sl.), Land-Gerichts-Ordnung dess loeblichen Hoertzogthumbs Crain vnd der angeraichten Herrschafften Windischen March, Moetting, Ysterreich vnd Karrst. Laybach 1685; H. Hoegel, Geschichte des österr. Strafrechtes I, 1904, 39—41, II, 1905, 91—93.

^{32a} Prim. 27. julija 1547, Vic. a. I, 101, ODAS Lj. (»aniezo will man die Kirchenpröbst in den Städten auch zu der Landeshauptmannschaft ziehen«).

ki so bili že vključeni v kakšno zemljiško gospostvo ter so izgubili s tem svoje stanovske svoboščine.³³

Razdobje zgodnjega kapitalizma pa je prineslo — kakor bom drugod podrobno prikazal — novo, močno diferenciacijo družbe. Od 15. stoletja dalje je nastajal v podeželju na eni strani polproletariat kočarjev, dninarjev, rudarjev, fužinarskih delavcev itd., na drugi pa se je pojavljala tanka plast, zlasti v trgovini obogatelih kmetov. Nova doba pa ni prizanesla tudi privilegiranim razredom. Nekateri manjši zemljiški gospodje niso bili kos izpremenjenim gospodarskim razmeram ter so morali v denarnih stiskah odprodajati graščinsko zemljo. Kot kupci so se pojavili poleg meščanskih trgovcev premožni kmečki gospodarji, ki jih je nakup te »svobodne zemlje« dvignil nad množico ostalega podeželskega prebivalstva tako, da so smatrali zastopniki kranjskih stanov kot potrebno pribiti, da so »svobodniki«³⁴ kljub temu v hujših kazenskih stvareh podsodni deželskim sodiščem in ne enakopravni plemstvu.

Kranjske člane komisije je posebno zanimala stvarna pristojnost deželskih sodišč. Niso se zadovoljili s predpisi dolnjeavstrijskega sodnega reda, ki taksativno našteva hudodelstva, potem pa pusti v § 48 analogiji odprta vrata. Zato so dodali v ustrezajočem čl. 25, da more biti pristojno deželsko sodišče le za hudodelstva, ki se kaznujejo s smrtjo ali s hujšimi kaznimi, ki so izrecno naštete. V uvod k sodnemu redu pa so stavili še določbo, da ne spadajo na Kranjskem (v nasprotju h Koroški)³⁵ pred deželska sodišča žalitve, obdolžitve kaznivih dejanj, zaušnice in podobno, telesne poškodbe brez krvi, pa tudi krvave ranitve, v kolikor ne tvorijo dejanskega stanu »malefičnega« hudodelstva. M. Dolenc³⁶ je upravičeno poudaril velik pomen teh določb za razmah nižjesodnih instanc na Kranjskem.

Kazniva dejanja, ki so spadala izključno v pristojnost deželskih sodišč, so bila:³⁷

1. Pri političnih deliktih je zanimivo, da je dostavil kranjski sodni red usmrtitev in izdajo vladarja ter kot posledico nedavnih kmečkih uporov organiziranje upora zoper gosposko (čl. 3, 7).

2. Glede usmrtitvenih deliktov (umor, uboj, samomor) ni bistvenih izprememb v razmerju do dolnjeavstrijskega s. r. (čl. 4, 6, 10).

3. Enako velja za telesne poškodbe (čl. 5, 18) in 4. za delikte zoper spolno moralo, zakonsko zvezo in rodbino (čl. 12, 17).

³³ Problem kosezov je pojasnil B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država Karantanskih Slovencev (Dela razreda za zgodov. in družbene vede SAZU v Lj., inštituta za zgodovino, sekcije za občno in narodno zgodovino 1), Lj. 1952, v registru pod kosezi.

³⁴ O problemu svobodnikov prim. J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, GMS XVII, 1936, 5—142, zlasti 47, 124.

³⁵ H. Baltl, Die Kärntner Landgerichtsordnung von 1577, Carinthia I, 139, 1949, 348, op. 42.

³⁶ M. Dolenc, Ljubljanska rokopisna zbirka..., Kronika II, 1935, 81.

³⁷ Prim. W. Wahlberg, Gesammelte kleinere Schriften u. Bruchstücke II, Wien 1877, 86—114; Hoegel, o. d., I, 34 sl.

5. Kazniva dejanja proti premoženju (rop, večja tatvina, izsiljevanje, utaja najdenega predmeta) se ne razlikujejo bistveno od onih v predlogi (čl. 15, 8, 44).

6. Ponarejanje in prenareja (čl. 11). Tu so dodali v zvezi z razpravljanjem o policijskem redu še ponarejanje mer, uteži, tehtnic in trgovskega blaga.

7. Požig in zažig sta v obeh sodnih redih enako opredeljena (čl. 9).

8. Isto velja za čaranje (čl. 14), krivo prisego in krivo pričevanje (čl. 13).

9. Na novo pa so uvrstili na podlagi zahtev insbruškega zbora stanovskih zastopnikov delikt bogokletnega priseganja in preklinjanja (čl. 2).³⁸

Glede splošnih načel kazenskega prava zasluži omeniti, da je upošteval kranjski sodni red med činitelji prištevnosti tudi hudo bolezen pri samomoru, ki ga v takem primeru ni štel za »malefično« hudodelstvo (čl. 6).³⁹ Pri uboju je obravnaval silobran, ki izključuje protipravnost (čl. 25). Silobran je bil dopusten, ako je šlo za protipraven napad na življenje, telo ali premoženje neke osebe ali njenih bližnjih sorodnikov. Kot primere silobrana je navedel: pravico ubiti nočnega tatu, ako ga ni bilo mogoče prijeti, enako tatu, ki so ga zasačili podnevi, ako se je uprl aretaciji. Izmed oblik sokrivde je na novo uvrstil sodni red pomoč storilcu po storjenem kaznivem dejanju (čl. 19, 49). Kaznivost je ugasnila s pomilostitvijo, ki je bila možna po kranjskem sodnem redu ob enakih tehtnih razlogih, ki jih je določal že dolnjeavstrijski sodni red (čl. 29, 30, 31, 33).⁴⁰ Le glede pomilostitve ubijalcev se je izpremenilo stališče. Kranjski sodni red je poudaril načela, ki so bila sprejeta na insbruškem in augsburškem zboru, ponovil pa je določbo kranjskega ročina iz leta 1338, da gre deželskemu sodniku ob uboju samo globa v znesku 60 fenigov. Odslej naj bi bil le vladar upravičen pomilostiti hudodelca v primeru naklepne uboja, pa tudi brez pristanka sorodnikov ubitega.⁴¹

Glede predpisov o kazenskem postopku so odklonili kranjski zastopniki široke pravice, ki jih je dajal dolnjeavstrijski sodni red deželskemu sodniku v primeru očitno dokazljivega malefičnega dejanja, t. j. pravico, da takoj zgrabi stalno naseljenega hudodelca na fevdalčevih tleh, ne da bi bil prej dolžan zaprositi fevdalca, da mu ga izroči ali dovoli opraviti sodne funkcije na fevdalčevih zemljiščih. Šele po zgrabitvi je bil v Dolnji Avstriji deželski sodnik dolžan obvestiti pristojnega zemljiškega gospoda. Kranjski sodni red je načelno močno omejil delovanje deželskega sodnika. Moral je najprej zahtevati od gospoda, da mu izroči hudodelca, in sicer stalno

³⁸ W. Wahlberg, o. d., 101.

³⁹ W. Wahlberg, o. d., 94, netočno, ker dolnjeavstrijski sodni red iz leta 1514 še ni upošteval hude bolezni, pač pa reformirani iz leta 1540.

⁴⁰ W. Wahlberg, o. d., 123, vendar ni jasno izraženo, da se ujemata glede razlogov pomilostitve dolnjeavstrijski in kranjski sodni red.

⁴¹ H. Hoegel, o. d., II, 35, trdi napačno, da le s pristankom sorodnikov.

naseljeno osebo brez njenega premožnega premoženja, osebo pa, ki se je klatila brez stalnega bivališča na fevdalčevi zemlji, pa z vso njeno premožno imovino. Ako pa je bival fevdalec daleč proč od kraja, kjer se je pripetilo hudodelstvo in ni imel fevdalec v smislu sodnega reda predpisanega oskrbnika (župana) v bližini ter se je bilo bati, da bo hudodelec med tem pobegnil, je smel deželski sodnik neutegoma zgrabit storičca. Zlasti naj bi veljalo to, ako je zasačil deželski sodnik storičca pri dejanju na fevdalčevi zemlji, vendar izven strešnega kapu, oziroma ako ga je zasledoval z biriči takoj po dejanju in ga dohitel na fevdalčevih tleh. Če pa je šlo za postopek na podlagi *indicijev*, je moral deželski sodnik najprej sporočiti pristojnemu zemljiškemu gospodu zadostne domneve, sum in znake, iz katerih bi bilo možno razvideti, da je obdolžitev utemeljena. Le v takem primeru je bil fevdalec ali njegov upravni organ dolžan izročiti obdolženca deželskemu sodniku.

V postopku na podlagi *indicijev* je imela uporaba torture bistven pomen. Kranjski sodni red je priporočal sodniku, naj skuša najprej na drug način ugotoviti resnico. Prednost naj imajo razbremenilni dokazi, zlasti je potrebno raziskati dejanski stan in izvršiti poizvedbe na kraju dejanja. Šele, ako obdolženec ni mogel dokazati svoje nedolžnosti, naj bi smel uporabiti deželski sodnik torturo, vendar se mora ozirati na starost, telesno konstitucijo hudodelca in stopnjo hudodelstva. Ako je več storičcev, naj začne z mučenjem onega, od katerega bi utegnil najlažje izvedeti resnico. Vsa ostala določila o kazenskem procesu so enaka kot v dolnjeavstrijskem sodnem redu, le da deželski sodnik na Kranjskem ni bil vezan na 6 oseb kot minimum članov sodnega zbora.

Kranjski stanovi so dosegli s kodifikacijo sodnega reda iz leta 1535, da so ostale njihove deželne svoboščine neokrnjene. Zato niso hiteli, ko je ukazal vladar leta 1544, naj se posvetujejo o reformi deželskega sodstva na podlagi *Constitutio criminalis Carolina*⁴² iz leta 1532. Gotovo je bila tudi težnja stanov zadržati prodiranje in uporabljanje rimskega prava v pravosodju na Kranjskem. O problemu *receptije* rimskega prava na Slovenskem bi bila potrebna posebna študija. Le mimogrede naj omenim, da se kaže prodiranje rimskega prava v uvažanju sodnega postopka ob zaprtih durih v nasprotju k starejšemu javnemu postopku po starih pravnih običajih. Novi način se omenja v ljubljanskem malefičnem redu iz leta 1514 in v pravicah, ki jih je podelil Maksimilijan I. leta 1518 glede sodnega postopka koroškim mestom in trgom.⁴³

Kmalu nato se je pojavila v krogih vladarjevih svetovalcev zamisel skupnega deželskosodnega reda za vse spodnjeavstrijske dežele, toda zaradi pomanjkanja finančnih sredstev za plačevanje sodnih organov je bila odložena.⁴⁴ Leta 1562 je naročila vlada ponovno stanovom, naj

⁴² H. Baltl, o. d., 337.

⁴³ H. Baltl, o. d., 335 sl.

⁴⁴ H. Baltl, o. d., 339 sl.

razpravljajo o pomanjkljivostih deželno-sodnega reda.⁴⁵ Naslednje leto pa so predlagali kranjski deželni stanovi sami reformo čl. 22 sodnega reda iz leta 1535.⁴⁶ Odstopili so od načela, da ne sme imetnik deželskega sodišča seči na zemljišče fevdalca, kjer se je nahajal hudo-delec, preden ni zaprosil za dovoljenje dotičnega zemljiškega gospoda. Trdili so, da zlorablajo zlasti ubijalci te določbe s tem, da se skrijejo najprej na zemljišču nekega fevdalca. Preden pa je dospela odobritev, ki jo je zaprosil deželski sodnik od dotičnega zemljiškega gospoda, je pobegnil ubijalec na zemljišče drugega fevdalca. Ker se je to ponavljalo, so se naveličala deželska sodišča kazenskega pregona tudi, da bi se izognila stroškom. Zato so dovolili stanovi, da sme odslej vsak imetnik deželskega sodišča, ki je izvedel za očitno dokazljivo »malefično« dejanje, takoj in brez obvestila zemljiškega gospoda zgrabiti hudodelca na fevdalčevi zemlji ter ga odpeljati. Šele potem naj bi bil dolžan sporočiti pristojnemu fevdalcu ter ga povabiti k zaslišanju hudodelca. S tem so se povrnili kranjski stanovi na obliko § 1 dolnjeavstrijskega sodnega reda.

Kranjski deželni stanovi so opozorili pri tej priliki ponovno na veliko število naklepnih ubojev. Prosili so, naj vladar ukaže imetnikom deželskih sodišč, da iztrebijo ubijalce v svojih okoliših ter jih ne izpuste za denar ali drugo premoženje. Ker so se zanašali naklepni ubijalci tudi na pomilostitev po vladarju, so ga prosili stanovi, naj to stori le izjemoma ter se ne ozira na izjavo o odpuščanju kaznivega dejanja, ki jo je dobil ubijalec od revnih sorodnikov ubitega za denar. Ferdinand I. je odobril reformo čl. 22 sodnega reda ter jo proglasil 4. septembra 1563 s posebnim mandatom, ki so ga uvrstili kranjski stanovi med deželne svoboščine.⁴⁷ Odslej ni prišlo do novih izprememb v sodnem redu. Še vedno pa so znali izkoristiti sodno oblast gospodje in imetniki deželskih sodišč, — kakor izvemo iz razprav na stanovskem deželnem zboru leta 1609 — ker so odpuščali hudodelcem kriminalno kazen za denar v korist svojih »mošenj« in jih niso kaznovali v smislu kranjskega sodnega reda po njihovi krivdi.⁴⁸ O veljavnosti kranjskega sodnega reda pričajo njegovi zapisi v raznih uradnih zbirkah pravnih predpisov 17. stoletja in dejstvo, da je izšel ta sodni red leta 1685 tudi v tisku.⁴⁹ Dokončno je prenehal veljati kranjski sodni red leta 1768, ko je bila izdana *Constitutio criminalis Theresiana*.

⁴⁵ H. Baltl, o. d., 345.

⁴⁶ 26. julija 1563, v fasc. 217, Stan. arh., ODAS Lj.

⁴⁷ 4. septembra 1563, Landshandvest, f. 84/84'; Fr. Klun, *Diplomatarium Carniolicum*, Priloga MHK X, 73 sl., št. 105; Fr. Komatar, *Das städtische Archiv in Laibach*, Jahresber. d. Oberrealschule Laibach 1903/4, 40.

⁴⁸ Prim rkp. 49 (I, 2 d), Stanovski arhiv, ODAS Lj. in M. Dolenc, *Ljubljanska rokopisna zbirka...* (t. j. Laybasserjeva), *Kronika II*, 1935, 105; tiskano izdajo prim pod op. 32.

⁴⁹ 16. februarja 1609, Vic. a. I, 155; Landtags- u. Großen Ausschuß Protocol no. 9, fol. 92 (27. maja 1609), ODAS Lj.

Posebno pozornost vzbuja čl. 45 sodnega reda za kranjska deželna sodišča iz leta 1535. »Kjer se pripetijo uboji, ni dovoljeno dvigniti mrtvece in jih pokopati brez vednosti in ogleda deželskih sodnikov. Deželskemu sodniku gre odslej za »krvavi denar« le 1 funt in 1 fenig v belem (t. j. dunajskem ali graškem) novcu zato, da bi opravili deželski sodniki ta ogled tem boljše, ogledali poškodbe in rane v prisotnosti »dobrih ljudi«, s tem pridobili indicije, temeljito izkustvo ter mogli postopati tem hitreje in temeljiteje proti storilcem v smislu sodnega reda.«⁵⁰ Podobnega določila ni bilo v dolnjeavstrijskem sodnem redu, pač pa je veljal na Kranjskem močno ukoreninjen partikularen pravni običaj, na katerega so se morali ozirati pri kodifikaciji. Dajatev, ki so jo omejili na 1 funt in 1 fenig, je šla deželskemu sodniku ob ogledu storjenega hudodelstva (uboja). Zato ni bilo dovoljeno pokopati mrliča, preden ni bil izvršen uradni ogled. Enak pravni običaj in isti znesek krvavega denarja so poznali še na Štajerskem in Koroškem. Člen 113 štajerskega sodnega reda za deželna sodišča iz leta 1574 ga omenja ne le v primeru, da najdejo v sodnem okolišu ubitega človeka ali mrtveca vobče, marveč tudi v primeru samomora, ki je veljal (izvzemši izvršenega v stanju duševne zmedenosti) za hudodelstvo.⁵¹ Predpisal pa je štajerski sodni red, da mora opraviti deželsko sodišče ogled v treh dneh, sicer je upravičen zemljiški gospod kraja, kjer je bil mrtvec najden, sam odrediti njegov pokop. Podobno pozna zapis koroškega deželnega prava iz 16. stoletja dolžnost plačati ob nasilni smrti človeka deželskemu sodniku 1 funt fenigov, sodnemu slugu pa 2 feniga, preden so dvignili mrtveca s tal.⁵² Koroški sodni red, ki je bil sestavljen šele 1577, pa je smatral omenjeni pravni običaj za neprimeren, ker niso dovoljevala deželna sodišča »dvigniti« mrliča, preden bi bil plačan krvavi denar.⁵³

O globoki zakoreninjenosti dajatev krvavega denarja na Štajerskem in Koroškem ne le v kmetskem podeželju, marveč tudi v meščanskih naselbinah, pričajo zapisi pravnih napotil zlasti s severne Štajerske od 16. do 18. stoletja: za trg St. Ruprecht ob Rabi, iz 16. stoletja,⁵⁴ trg Gleisdorf severno odtod, iz 17. stoletja,⁵⁵ Feistritz ob reki Ilz, iz 18. stoletja,⁵⁶ Passail, iz leta 1662,⁵⁷ Strallek pri Vorau,⁵⁸ iz leta 1573,

⁵⁰ Prim. tiskano izdajo iz leta 1685 pod op. 32.

⁵¹ Fr. Byloff, o. d., 75.

⁵² »Vier Seulen im Landtsrechten«, prim. H. Baltl, o. d., Carinthia I, 139, 1949, 354, op. 61.

⁵³ Archiv f. österr. Geschichte, 118. Bd., 1951, 88.

⁵⁴ F. Bischoff-Schönbach, Steirische und kärnthische Taidinge (Österreichische Weistümer VI), Wien 1881, 207.

⁵⁵ Prav tam, 216.

⁵⁶ A. Mell-E. v. Müller, Steirische Taidinge. Nachträge (Österr. Weistümer X), Wien 1913, 167.

⁵⁷ Österr. Weistümer VI, 173.

⁵⁸ Prav tam, 152.

⁵⁹ Prav tam, 158.

Gschaid pri Kapfenbergu,⁵⁹ iz leta 1570, Spital na Semmeringu, iz 16. stoletja,⁶⁰ Prein-Reichenau severno odtod, ki leži tesno na štajerski meji, vendar danes že v Dolnji Avstriji, iz 16. stoletja,⁶¹ Čače pri Beljaku,⁶² iz dobe 1565—1581. Povsod je šla deželskemu sodniku v primeru uboja⁶³ in samomora kot deželskosodska pristojbina ob ogledu mrliča 1 funt (ponekod namesto tega že 1 goldinar) in 1 fenig. Zadnjega so nazivali »krvavi fenig«. Preden ni bila poravnana pristojbina, se ni smel nihče dotakniti mrliča. V trgu St. Ruprecht je prejel pristojbino sodnik iz premoženja ubitega, kar kaže, da je bil prvotni namen krvavega denarja že pozabljen. Ako premoženje ubitega ni bilo zadostno, so morali tu dopolniti potrebno najbližji sorodniki ubitega. Če pa teh ni bilo, je plačala znesek meščanska blagajna. V Čačah je bil v rabi zanimiv običaj, da so položili krvavi denar na mrtveca samega, od koder ga je prevzel sodni organ.

Člen 119 štajerskega deželnega prava, ki je bilo zapisano morda v drugi polovici 14., ako ne šele v 15. stoletju, in ki je verjetno veljalo tudi na Kranjskem, jasno izraža, da »vzame 1 funt in 1 fenig le oni, ki ima pravico krvnega sodstva. Ako ga ni vzel upravičeno, tudi ne sme soditi o človeški krvi.«⁶⁴ Zato se omenja večkrat krvavi denar tudi v sporih za meje deželsko sodnih teritorijev in za pravico krvnega sodstva. Potek meje med deželskima sodiščema Svibno in Mokronog je bil sporen pri cerkvi sv. Martina na Kalu južno od Kladja.⁶⁵ Ko je poslal leta 1478 kmečki podložnik, ki je ubil kmeta na proščenju na Kalu, krvavi denar oskrbniku v Mokronogu in ne v Svibno, je nastala pravda med obema deželsko-sodnima gosposkama zaradi interesa, ki sta ga imeli na pobiranju omenjene dajatve, ki jo je torej plačal ubijalec deželskemu sodniku.⁶⁶ Podoben primer se je pripetil v okolišu kranjskega deželskega sodišča, kjer je vršilo na podlagi vladarjeve podelitve v 15. stoletju mesto Kranj deželsko sodno oblast. Preddvorska graščina, ki je bila v okolišu kranjskega deželskega sodišča, je imela samo pravico obgradja. Ko pa je sprejela graščakinja leta 1691 od kmečkega podložnika-ubijalca krvavi denar, so jo tožili kranjski meščani zaradi nasilja in umaknili tožbo šele, ko je vrnila tožena stranka krvavi denar ter dala pismeno izjavo zase in za svoje pravne naslednike, da ne bodo nikdar več sprejeli omenjene dajatve, ki jim ne pritiče, in s tem posegli v deželsko sodstvo, ki ga preddvorska graščina ni upravičena vršiti.⁶⁷ Ako je prejel zemljiški

⁵⁹ Prav tam, 55.

⁶¹ Prav tam, 68.

⁶² Prav tam, 428.

⁶³ Razen v Prein-Reichenau, kjer je veljal za samomor znesek 1 funt in 1 fenig, za uboj pa v Dolnji Avstriji običajni znesek 32 funtov fenigov.

⁶⁴ F. B i s c h o f f, *Steiermärkisches Landrecht des Mittelalters*, Graz 1875, 65, 127.

⁶⁵ L. H a u p t m a n n, *Erläuterungen z. histor. Atlas d. österr. Alpenländer I*, 4, Wien 1929, 477.

⁶⁶ Rkp. B 53, f. 427', Drž. arh. Dunaj, Chmel, *Monumenta Habsburgica II*, 900, št. 1210.

⁶⁷ Rkp. knjiga obrazcev Maksim. Leop. Raspa, župnika v Kamniku, str. 57 sl., Škof. arh. Lj.

gospod naknadno tudi pravico krvnega sodstva, je prišlo do izpremembe v dajatvi krvavega denarja. Gornjegrajski samostan je moral oddajati za svoje podložnike krvavi denar deželskemu sodniku v Mozirju. Ko pa je prejela ljubljanska škofija, ki ji je bila inkorporirana gornjegrajska opatija, leta 1470 tudi deželsko sodstvo za Goričane, so morali pošiljati podložniki omenjenega samostana v primerih uboja krvavi denar v Goričane.⁶⁸ Do posebno mučnih prizorov je moralo priti ob pobiranju krvavega denarja, ako je bila sporna deželsko-sodna oblast glede nekega kraja. Ko se je pripetil leta 1494 uboj na Okroglem, je poslal loški oskrbnik svojega zastopnika, da opravi ogled mrtveca in odredi njegov pokop. Toda Kranjčani, ki so se tedaj pravdali s freisinsškimi škofi zaradi krvnega sodstva na Okroglem, so preprečili izvrševanje deželsko-sodne oblasti protistranki s tem, da so dali prepeljati mrliča z Okroglega v Kranj, kjer so ga morali kmetje stražiti eno noč na rotovžu.⁶⁹

Glavni namen, ki ga je imela dajatev krvavega denarja v tej dobi, nam odkrivajo nekateri viri. Pravno napotilo za St. Dionisen pri Brucku ob Muri iz 15. stoletja opozarja ubijalca, naj se varuje pred »tožbenim krikom« (clamor), ki bi sprožil kazenski postopek proti storilcu in prisilil sodnika, da bi posegel in dal zgrabiti ubijalca. Zato naj pošlje ubijalec čimprej sodniku krvavi denar in prejme s tem od njega v a r n o s t, vendar ne pred maščevanjem sorodnikov ubitega.⁷⁰ V tem še odseva starejše naziranje, da je zasledovanje ubijalca bolj zasebna zadeva oškodovančevega rodu. Enako je predpisoval člen 208 štajerskega deželnega prava, naj da ubijalec krvavi denar deželskemu sodniku.⁷¹ Vse to vzbuja vtis, da so skušali krog z e m l j i š k i h g o s p o d o v preprečiti kriminalno kaznovanje ubijalca, celo uvedbo kazenske tožbe, olajšati sklepanje sprave ter pripomoči sodniku do globe in sorodnikom ubitega do krvnine (vražde).⁷² Po sklenjeni spravi in poravnavi je nato deželsko sodišče razglasilo pomirjenje javno, n. pr. na tedenskem sejmu.⁷³

Nasproti omenjenemu stremljenju se je skušalo uveljaviti stališče d r ž a v n e oblasti, ki je smatrala uboj za hudodelstvo, ki se mora v interesu splošnosti strogo kaznovati, in sicer s k r i m i n a l n o k a z n i j o. Zato je objavil Maksimilijan I. tik pred svojo smrtjo leta 1519 ukaz, da ne smejo deželski sodniki na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem sprejemati več krvavega denarja, češ da se mnogi zanašajo nanj in izvrše uboje, ki bi jih sicer ne storili, ako bi ne bilo tega

⁶⁸ Österr. Weistümer VI, 405, X, 278; Archiv f. österr. Geschichte, 118. Bd., 1951, 41 sl.

⁶⁹ Prim. fasc. 37, n° 201, fol. 27', H. L. H. in Öst., Okrožni arh. v Münchenu.

⁷⁰ Österr. Weistümer VI, 318.

⁷¹ F. Bischoff, o. d., 160.

⁷² H. Hirsch, Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter, Prag 1922, 36 sl.

⁷³ N. pr. fasc. 37, n° 201, f. 13 (uboj v Šmartnem pri Kranju), H. L. H. in Öst., Okrožni arhiv v Münchenu.

slabega običaja, zaradi katerega se godi toliko zla.⁷⁴ Prav v ta čas pade primer uboja v Križah pri Tržiču, t. j. v okolihu kranjskega deželskega sodišča, ki je zabeležen v kranjski sodni knjigi. Gregor Golc je poslal krvavi denar kranjskemu mestnemu sodniku, ki je vršil tudi funkcije deželskega sodnika. S tem dejanjem se je izkazal kot ubijalec. Dobil je sicer azil pri cerkveni oblasti, toda kranjsko sodišče mu je odreklo, najbrž v zvezi s prepovedjo vladarja, tako imenovani »salvus conductus« ter ga pozvalo, naj zapusti okoliš kranjskega deželskega sodišča.⁷⁵ Maksimilijanov ukaz ni bil učinkovit, ker vladar ni imel lastnih organov, ki bi izvajali prepoved. Deželski sodniki so se držali starega pravnega običaja še naprej.

V starejši dobi od 12. do 14. stoletja pa je imel »krvavi denar« mnogo širši pomen. Ko je potrdil cesar Henrik VI. leta 1193 oglejskemu patriarhu furlansko vojvodino, mu je dal med regalnimi pravicami tudi višjo sodno oblast. Pri tem navaja listina dva najvažnejša primera hudodelstev, ki sta spadala pred višje sodišče patriarha: tatvino kot hudodelstvo proti premoženju in napade proti telesni integriteti (= udarce, ranitve in uboj), ki jih združuje pod skupnim nazivom »sanguinolentus denarius«.⁷⁶ Enako je navedel koroški vojvoda Ulrik kot deželni knez leta 1265 v potrditvi svoboščin freisinske posesti v Slovenski Marki, da si je pridržal sodstvo v primerih treh najtežjih hudodelstev: tatvine, posilstva (raptus) ter uboja z ranitvami vred. Zadnjo skupino je označil kot »plutiger phenninch«.⁷⁷ Tudi v pravnem napotilu za samostan Göss pri Leobnu, ki je bilo zapisano sicer šele v 15. stoletju, pa je gotovo starejše, navajajo, da pripada deželskim sodnikom sodstvo v primerih omenjenih treh najtežjih hudodelstev: tatvini, posilstvu in »pluetigen phening«.⁷⁸ V vseh obravnavanih listinah stoji izraz »krvavi denar« namesto označbe one skupine kaznivih dejanj, pri katerih je obstajal običaj pobirati to denarno dajatev. To pa more biti le skupina hudodelstev in prekrškov zoper telesno integriteto. Iz vsega sledi, da so jemali v starejši dobi krvavi denar v primerih kaznivih dejanj proti telesni integriteti vobče in ne samo pri uboju, marveč zlasti tudi pri ranitvah.

V teku 12. in 13. stoletja pa je prišlo do važnih izprememb v ustroju sodstva. Višje sodstvo se je razvilo v krvno sodstvo, nastala je

⁷⁴ B. Seuffert, o. d., 258 in op. 101/2 (tudi deželsko sodišče Stari grad-Kamnik).

⁷⁵ 1519, 15. novembra, rkp. Gerichtspuech des ersamen vnd weysen Anthoen Strugkel, Statrichter zw Khraynburg, str. 291, Škof. arh. Lj. S tem odpade dvom M. Dolence, O »krvavem penazu« in sorodnih dajativah, GMS XX, 1939, 281, kako je mogel pripadati krvavi denar mestnemu sodniku v Kranju.

⁷⁶ Fr. Kos, Gradiivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV, 413, št. 824 (1193, 10. januarja), V, 48, št. 71 (med 15. majem in 24. junijem 1204), V, 81, št. 143 (1209, okoli 13. januarja).

⁷⁷ 1265, 14. junija, Fr. Schumi, Urkunden- u. Regestenbuch des Herzogthums Krain II, 269 sl., št. 346.

⁷⁸ Österr. Weistümer VI, 306.

cela vrsta nižjih imunitetnih, patrimonialnih in deželskih sodišč.⁷⁹ Razmejitev med lažje in težje kaznivimi dejanji, ki naj bi pripadala posameznim sodiščem, ni potekala povsod enako. To ne velja le glede razvoja deželskih sodišč na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, marveč tudi glede nižjih sodišč zemljiških gospodstev. Ponekod je uspelo nižjemu sodniku, da je premaknil mejo svojega delovanja navzgor ter pritegnil zlasti ranitve v svojo pristojnost. V tem primeru je ostal višjemu sodniku le uboj (oziroma umor). Drugod pa so ostale višjemu sodniku še vse krvave ranitve. Zelo zanimivo je premotriti s tega vidika cerkvena zemljiška gospodstva, ki so si ponekod želela pomagati s ponarejenimi listinami, da bi povečala pristojnost svojih sodnih organov. Vse to se kaže v določilih listin o krvavem denarju.⁸⁰

Če povzamem vse ugotovitve, morem trditi, da je bil krvavi denar v starejši fazi razvoja sodna globa,⁸¹ ki je zapadla predvsem v primeru krvave ranitve in se razširila na vse telesne poškodbe v ubojem vred. Kolik je bil ta znesek v najstarejši dobi, ni mogoče ugotoviti. V 14. stoletju je znašal na Kranjskem v primeru uboja 60 fenigov, kar ustreza 1 funtu fenigov.⁸² Ko pa je prešlo zlasti na Kranjskem in Štajerskem sodstvo glede ranitev bolj in bolj na nižja sodišča, se je omejila dajatev vedno bolj na primere uboja in samomora ter postala končno nekaka deželsko-sodna pristojbina za ogled mrtvecev, katere znesek je ostal skoraj neizpremenjen skozi stoletja: 1 funt in 1 fenig.

Pravni običaj krvavega denarja je prejel na ozemlju Kranjske, Štajerske in Koroške svojo posebno, značilno obliko, če ga primerjamo

⁷⁹ O tem problemu prim. H. Hirsch, o. d., 13—49, 50—68, 109 sl.; H. Baltl, Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks, Archiv für österr. Gesch., 118. Bd., 46 sl.

⁸⁰ Za samostan Sekovo (prim. Fontes rer. Aust. II, Abt. 1, 175; J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, 519, II, 82 sl.); proštijo v Dobrli vesi (prim. Kos, Gradivo IV, 434 sl., št. 858), posest bamberskih škofov v dolini Labodnice (prim. Österr. Weistümer VI, 525), posest šentpavelskega samostana med Savo in Krko (prim. Kos, Gradivo V, 84, št. 152), samostan Zičo pri Konjicah (prim. F. Bischoff, o. d., 128), salzbursko posest v trgih Althofen, Guttaring in Hüttenberg (prim. Österr. Weistümer VI, 508), samostan St. Lambrecht pri Murau (prim. Österr. Weistümer VI, 223), fevdi krških škofov na Štajerskem, zl. v Savinjski dolini (prim. Notizenblatt d. Akad. d. Wiss. Wien II, 1852, 310).

⁸¹ V virih omenjena kot »judicialis emenda« (Zahn, o. d., II, 82), »emenda pro tali delicto« scil. effusio sanguinis (Schumi, o. d., II, 269 sl.), »nummus pro emenda sanguinis quod vulgo vocatur pluetiger phenninch« (Zahn, o. d., II, 405). Prim. H. Hirsch, o. d., 52 sl.; H. Baltl, o. d., 87 sl., je sodil napačno, da pri uboju v silobranu in samomoru ni bila možna globa. Samomor je veljal načelno za hudodelstvo. Dokazani silobran pa ni imel po tedanjem pravnem mišljenju za posledico nekaznivosti, marveč je dajal po sodnem redu pravico do pomilostitve po preteku pol leta in po doseženi spravi; prim. Hoegel, o. d., 80. Šele mnogo pozneje moremo smatrati krvavi denar za tipično dajatev sodnemu organu ob izvrševanju svojih funkcij, kot to na splošno trdita M. Dolenc, o. d., 273, in H. Baltl o. d., 41.

⁸² Prim. Landshandvest..., f. 2' (1338). Pri M. Dolencu, o. d., 280, je popraviti: 5 mark ogl. prejme gospod ubitega podložnika. Tudi je prav tam, 279, napačno tolmačenje listine ročina, ki jo je že Vl. Levec, o. d., 258, docela pojasnil.

s sorodnimi ustanovami v sodstvu na Salzburškem in Tirolskem, kjer je obstajal zelo dolgo poseben postopek v primeru uboja,⁸³ pa tudi pri južnih in severnih Slovanih, zlasti pri Čehih in Poljaki. Tudi tam so opravljali v srednjem veku sodni organi v primeru nasilne smrti mrliški ogled. Samo oni so bili upravičeni dvigniti mrtveca s tal ter odrezati samomorilca.⁸⁴ Imeli so pravico vzeti obleko ubitega s seboj ter jo uporabiti kot dokazilo pri sodišču. To pravico sodnih organov so imenovali na Poljskem »k r w a w n e«. Kazimir Veliki je želel izkoreniniti ta stari običaj in ga je prepovedal v čl. 106 svojih statutov ter predpisal, naj se zadovoljijo sodni organi z denarno dajatvijo enega groša.⁸⁵ O usodi krvavega denarja v Furlaniji, ki je prišel že ob koncu 12. stoletja deloma v roke patriarhovih odvetnikov, pa bi bila potrebna specialna študija.⁸⁶

CARNIOLIAN COURT-ORDER OF THE COUNTY-COURTS OF THE YEAR 1535

At the early time of capitalism (in the 16th century) which was an economically and socially greatly agitated period, it came to the codification of the criminal law and the criminal procedure in the Slovenian Alpine countries. Mr. Fr. Byloff and Mr. H. Baltl had explained how the codification of the court-order went on in Styria (in 1574) and in Carinthia (in 1577) under the influence of the contradictory forces of the lords of the manor, the town and borough settlements and the sovereign, whereas the author of this article showed the formation and the character of the court-order of Carniola in 1535.

He described the part of the county-courts in Carniola and the effort of the Country States in the defence of their privileges of the lower criminal jurisdiction, of the fishing and hunting rights and against the disorder in the exercising of the high jurisdiction. He had also to emphasize the importance of the pawned demesnes of the sovereign in Carniola.

The codification of the court-order in Carniola was stimulated by the government and carried out with the cooperation of the representatives of the

⁸³ Fr. Kolb, *Das alte Bahrrecht in Tirol* (Das gerichtliches Verfahren bei Totschlag im Landgericht Steinach), *Tiroler Heimat, Jahrbuch für Geschichte und Volkskunde*, hrsgb. v. H. Wopfner u. Fr. Huter, Bd. XIII—XIV, 1949/50, 7—64. Poznam samo recenzijo knjige v *Zeitschrift d. Savignystiftung f. Rechtsgeschichte*, 69. Bd., germ. Abt., 1952, 500—502.

⁸⁴ R. Rauscher, *Usmrcení člověka v českém právu zemském*. Knihovna právnické fakulty university Komenského v Bratislavě, sv. 18, 1927, 34 sl.; J. Markov, *Přípravné řízení procesní v českém právu zemském XIII.—XVII. stol.*, Knihovna právnické fakulty un. Kom. v Bratislavě, sv. 30, 1930, 3 sl., zl. 20—22.

⁸⁵ O. Balzer, *Statuty Kazimierza Wielkiego*, *Studia nad historią prawa polskiego* XIX, Poznań 1947, 526.

⁸⁶ Kos, *Gradivo* V, 29, št. 36.

Country States. The court-order of Lower Austria from the year 1514 formed the basis for this codification. On an index (page 576) the author shows the likeness of the regulations at both laws.

In the systematical survey of the county court-order (page 576—80) the author is discussing the personal and real competence of the country-courts in Carniola, he gives a survey of the most important crimes and the general principles of the criminal law and criminal procedure, he touches the problem of the reception of the Roman law and the validity of the court-order in Carniola until the proclamation of the *Constitutio Criminalis Theresiana* (1768).

In the last paragraph (page 581—6) the author discusses the matter of »*denarius sanguinis*«. He finds its original signification (from 12th till 14th century) in the penitence-fine (*emenda*) in the case of wounding, then also in the case of all crimes against the integrity of the human body. Later in the 15th till 18th century it became a characteristic duty given to the county judge in Carniola, Styria and Carinthia in the case of a violent death (manslaughter, suicide) at the inquest on the dead body.

Mirko Rupel

NAMESTITEV FELICIJANA TRUBARJA V LJUBLJANI

Primož Trubar je poslal svojega drugega sina Felicijana septembra 1580 v domovino s tremi enako se glasečimi pismi in s tremi izvodi pravkar natisnjene *Formule concordiae*, da bi jo štajerski, koroški in kranjski teologi ter šolniki pregledali in čimprej podpisali. Poveril je to nalogo mlademu Felicijanu, ki je tedaj kot štipendist končaval študij v knežjem zavodu v Tübingenu, ker je ta želel videti Dunaj, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Oče mu ni hotel odbiti prošnje, »damit er auch etwas in der welt sehe vnd erfahre, vnd nicht im stipendio zu Tübingen erfaule«. V omenjenih pismih je Primož mimogrede dodal, da je Felicijan pripravljen sprejeti na Slovenskem pridigarsko službo (*Drugi Trubarjev zbornik*, Ljubljana 1952, 70 in 91).

Kranjskim veljakom je Felicijan prišel kot nalašč, ker so s slovenskimi pridigarji, zlasti v Ljubljani, bili v zadregi. Zato so na posvetu deželnega odbora v Ljubljani dne 6. oktobra sklenili, naj superintendent Krištof Spindler izjavi, ali kaže Felicijana sprejeti v službo; za poskušnjo naj bi pridigal naslednji četrtek in čez osem dni ali pa naslednjo nedeljo (*Drugi Trubarjev zbornik*, 91–92).

Dne 15. in 16. oktobra je Felicijan imel dve nemški pridigi ter skušnjo dobro prebil. Dne 17. oktobra so mu nakazali za trud in stroške 50 goldinarjev (gl. nalog blagajniku 17. oktobra 1580 v ODAS, stanovski arhiv, fasc. 288) in hkrati naročili Spindlerju, naj se z njim pogodi zaradi namestitve: dokler se ne bi poročil, mu nudijo 100 kron (= 200 goldinarjev) letne plače (priloga št. 1). V tem pismenem naročilu Spindlerju je poudarjeno, da potrebujejo deželni stanovi predikanta, ki bi poleg latinskega znal tudi nemški in slovenski jezik. Iz tega bi lahko sklepali, da je Felicijan znal slovenski. Zakaj pa je, kakor se bere v istem aktu, dvakrat zavrstjo pridigal samo v nemškem jeziku? Pomanjkanje pridigarske prakse v tem jeziku? Premajhno znanje ali celo neznanje slovenščine? Felicijan se je rodil v Kemptenu 1555 ali 1556 (Kidrič, RDHV I, 253) in je le kot otrok tri leta prebil na Slovenskem, ko je oče kot superintendent deloval v Ljubljani od 1562 do 1565; drugače je živel v tujini in se tam tudi izšolal. Razumljivo je tedaj, da je le slabo znal slovenski. Vsekakor pa je upal, da si bo

pridobil znanje slovenščine, kakor je terjala njegova služba; vendar si še 1585. leta ni upal slovenski pridigati (MMK XVII, 114). — Slovenski abecednik s Felicijanovim posvetilom (Abecedarium oli tablica, iz katere se vsaki more lahko inu v kratkim brati inu pisati navučiti, v Tbingi 1566), ki je bil pred kratkim odkrit (gl. Ljubljanski dnevnik 4. aprila 1953), si za zdaj ne morem drugače razlagati, kakor da mu ga je sestavil oče, saj je po Kidričevem podatku bilo Felicijanu leta 1566 še le deset let.

Felicijan je bil s pogoji, ki mu jih je sporočil Spindler, zadovoljen, povedal pa je, da potrebuje za namestitev še privoljenja württemberskega vojvode in očeta Primoža. Zato sta 19. oktobra šla dva dopisa na Nemško, eden na Primoža (gl. Drugi Trubarjev zbornik, 92), drugi na Ludvika Württemberskega (priloga št. 2). V prvem sporočajo deželni stanovi očetu, da je Felicijan 13. in 16. oktobra imel v Ljubljani dve nemški pridigi in da so poslušalci bili prav zadovoljni; zato da so se po pastoru Krištofu Spindlerju pogajali z njim, da bi postal stanovski pridigar. Pristal da je, le dovoljenje da mora še dobiti od württemberskega vojvode kot le-tega »alumnus« in pristanek svojega očeta. Prosijo tedaj Primoža Trubarja, da bi podprl njih prošnjo pri vojvodi (= pril. št. 2); tudi oče, upajo, bo rad pristal. — Dopis württemberskemu vojvodi razkriva, koliko je bilo kranjskim deželnim stanovom do tega, da bi pridobili Felicijana; v njem so poudarjene zasluge Krištofa in Ludvika Württemberskega za kranjsko cerkev (vzdrževanje kranjskih študentov, pošiljanje učenih in sposobnih pridigarjev, podpora slovenskemu tisku) kakor tudi Felicijanove odlike (izvrstnost pridig, znanje jezikov, izkušnost in preudarnost).

Felicijan se je kmalu, pač še v oktobru, vrnil v Derendingen in Tübingen — seveda brez podpisov kranjskih, štajerskih in koroških pridigarjev, ker *Formule concordiae* v Notranji Avstriji niso sprejeli tako, kakor sta pričakovala Andreae in stari Trubar (Rupel, Drugi Trubarjev zbornik, 65 sl.). Ko je vojvoda Ludvik 28. novembra dal Felicijanu dovoljenje, da sme stopiti v službo kranjskih deželnih stanov (Dimitz, *Geschichte Krains III*, 148), se je ta dal ordinirati na sv. Tomaža dan, t. j. 21. decembra, v tübinski župni cerkvi. Tedaj ga ni več zdržalo. Kazalo je, da ljubljanskega krznarja Maršala, ki se je imel kakor večkrat oglasiti pri Trubarjevih in s katerim bi bil lahko popotoval, ne bo; zato mu je oče dovolil oditi s študentom, namenjenim v Celovec. Napisal mu je 3. januarja pismo za kranjske deželne stanove (= priloga št. 3) ter ga malce v skrbah odpravil na dolgo pot.

Trubarjevo pismo z dne 3. januarja je v marsikaterem pogledu zanimivo. Predvsem veje iz njega topla očetovska ljubezen. Potem je pismo nov dokaz, kako je Trubar pomagal slovenskim študentom in skrbel zanje. Naposled pa je v svoji zgovornosti nanizal o sebi vrsto drobnih podatkov, ki osvetljujejo njegovo življenje ter bodo dobrodošli njegovemu biografu.

Stari reformator je srečen, da bo sin »v njegovi ljubi domovini čisto pridigal Kristusov evangelij«; na prižnici naj bi učil in ne ukazoval. Kranjskim veljakom priporoča, naj pazijo, da ne bi zašel v

lahkomiselno družbo, da ne bi popival in lenuharil. Vsak dan naj po eno uro razlaga v šoli dialektiko in retoriko. Dobro bi bilo, ko bi hrano dobival pri magistru Spindlerju, a stanovanje naj mu preskrbé na Novem trgu pri dobrih ljudeh, da se ga ne bi lotila vročica (»fieber«), ki vlada v Ljubljani. Izročé naj mu del knjig, ki so bile nekoč njegova (Primoževa) last. V mislih ima knjige, ki jih je 1565, ko je moral iz domovine, zapustil v Ljubljani ter jih kasneje z dopisom 19. marca 1569 daroval kranjski deželi in cerkvi (prim. Elze, Trubers Briefe, 476). Vsekakor je bil oče zelo skrben za sina, če pomislimo, da ta ni bil več tako mlad.

Druga Trubarjeva skrb je veljala Janezu Weidingerju. Ta Ljubljančan je študiral v Heidelbergu in prišel o božiču k Trubarju s prošnjo, da bi mu priskrbel podporo kranjskih deželnih stanov, zakaj v heidelberškem kolegiju je imel samo hrano (»proth vnd suppen«), obleko in knjige si je moral sam kupovati, mati pa ga ni mogla vzdrževati. Trubar mu je dal nekaj denarja in se lepo zavzel pri kranjskih veljakihi zanj, češ da ima dobra spričevala in da bo postal dober pridigar. S to prošnjo je Trubar uspel, zakaj Weidinger je pozneje res dobil podporo in štipendijo (gl. niže), magistriral 1584 v Tübingenu ter postal okrožni pridigar v Žalcu (Elze Th., Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain, Tübingen 1877, 74).

V osebnem delu pisma izvemo, da je na Württemberskem mir, zdravje in dobra letina. Mimogrede poroča Trubar, da mu je umrla žena. Če sprejememo Kidričevo ugotovitve o Trubarjevih ženah (ZUZ II, 6), je to bila druga žena Anastazija, zakaj tretja, Agnes, ga je preživela. Z Agnezo bi se bil torej poročil po letu 1581. Potem se pohvali, da mu spet vino diši in da ga žolč ne muči več tako hudo kakor prejšnja leta. Seveda ne pozabi poglobitnega svojega prizadevanja, slovenskega tiska: zdaj da je v delu novi testament, da pa tiskanje počasi napreduje in da so prišli do četrtega evangelista Janeza.

S tem zgovornim priporočilnim pismom je Felicijan prišel v Ljubljano konec januarja ali v začetku februarja (prezentirano je bilo 3. II. 1581). Kranjski deželni stanovi so Primožu kmalu odgovorili, zakaj odgovor, ki so ga podpisali deželni upravitelj in odborniki, nosi datum 9. februarja (priloga št. 4). Zahvaljujejo se mu, da je dovolil sinu sprejeti službo in da se je tudi pri vojvodi zavzel za stvar. Prepričani so, da bo Felicijan hodil po očetovih stopinjah. Zaradi Weidingerja sporočajo, da so temu naklonili letno podporo, ki jo je imel pok. Blaž Budina (umrl 1578, gl. Elze, Die Universität Tübingen, 72), za zdaj pa pošiljajo Trubarju 20 goldinarjev, naj jih izroči Weidingerju. Württemberskemu vojvodi pa bodo po sklepu deželnega odbora poslali 5 ali 6 tovorov dobrega sladkega vina, pač v zahvalo, ker je pomagal njih cerkvi, zlasti pa, ker jim je prepustil za pridigarja Felicijana Trubarja.

Tako se je začela kariera Trubarjevega sinu v Ljubljani. Dne 3. marca, ko je superintendentu Spindlerju umrla hčerka, je prvič imel nagrobni govor. V ljubljanski protestantski matriki stoji namreč pod letnico 1581 vpis z Dalmatinovo roko: »Den 3 Martij ist Catharina herren Christophen Spindlers Predicanten Tochterlein in Gott ver-

schiden vnnd zu S. Peter in der Kirch begraben worden. Die Leychpredig hat M. Felicianus Truber gethan.« Pripis s Schweigerjevo roko pa pravi: »war alhie sein erste leichpredig.« (Ostanki protest. matrike v ODAS, fing. str. 68).

Enajst let kasneje (1592) je Felicijan postal superintendent slovenske in zatem (1594) tudi nemške cerkve. Vodil ju je, dokler ju niso konec stoletja nasiloma zatrli. Posebnih slovstvenih ambicij ni imel, vendar je poskrbel za izdajo ali ponatis treh odličnih slovenskih knjig ter s tem pokazal, da se je, čeprav spočetka niti dobro slovenski ni znal, dal pritegniti v slovensko kulturno območje. —

Še to. Tu v 3. prilogi objavljeno Trubarjevo pismo je Dimitz omenil že 1875 (Geschichte Krains III, 149), dasi samo po protokolu deželnega zbora, v katerega 3. knjigi je na str. 172 zapisano: »Herrn Primusen Trubers Pfarrherrn zu Derendingen Schreiben per Commendation seines Suns...« Da Dimitz pisma ni imel v rokah, kaže tudi njegov napačni datum 8. II. 1581, posnet po zapisniku deželnega odbora s tega dne. Vsekakor je bila Dimitzova navedba migljaj, da pismo obstoji, in vendar ga Theodor Elze v svoji drugače tako skrbni zbirki »Trubers Briefe« iz leta 1897 nima. Podobno je Elze prezrl še več Trubarjevih dopisov, tako da pogrešamo danes v njegovi zbirki vsaj deset pisem Primoža Trubarja. To so:

Pismo 20. VII. 1551 (objavil Loesche, Beiträge zur bayer. Kirchengeschichte XXVI, 19), 10. X. 1557 (obj. Rupel, SR III, 149), 1. VIII. 1565 (obj. isti, SR IV, 111), 20. XII. 1579 (obj. isti, Drugi Trubarjev zbornik, 79), list iz 1580 (obj. isti, prav tam, 89), pismo 1. IX. 1580 (obj. isti, prav tam, 90), 3. I. 1581 (obj. isti, tu, str. 593), 21. V. 1582 (obj. isti, Drugi Trubarjev zbornik, 109), 16. XI. 1582 (obj. isti, prav tam, 108), 24. V. 1583 (obj. Šmid, MMK 1904, 119).

Za oblikovanje končne literarne in kulturne podobe naše reformacije bo potemtakem treba še iskati doma in na tujem celo tako važnega gradiva, kakor so Trubarjeva pisma.

Priloga št. 1

Naročilo Krištofu Spindlerju 17. oktobra 1580

Ratschlag an m. Christophorum Spindler per m. Foelicianum Truberum. 17. Octobris 1580.

Von einer ersamen landschafft dises fürstenthumbs Crain wegen herren m. Christophoro Spindler, wolernennter ainer ersamen landschafft christlichen kkirchen alhie pastoren vnd superintendenten, anzuzeigen. Nachdem ain e. l. zu erhaltung vnd erweiterung der rainen Leere des heyiligen euangelij aines predicanten, so neben der lateinischen auch teütscher vnd windischer sprachen khindig, bedürfftig, daß er mit m. Feliciano Trubero (als welchen man aus seinem am nechstuerschinen pfintzttag vnd sonntag gethanen zweyen teütschen predigen für tauglich vnd qualificirt befundt) alsbald fleissige handlung pflegen: ob er sich herein in diser ainer ersamen landtschafft dienste zum predigamt begeben, vnd als lang er vnbeheiratet verbleibt, mit ainhundert cronen jährlicher besoldung bestöllen lassen wollte.

Vnd was disfals in ainem vnd anderm sein verrichtung sein wirdet, dessen vnuerlengt die anwesenden herrn vnd landtleüt zu weitem handlung schrifftlich beschehen solle. Actum Laybach im werenden hoftheding den 17. Octobris anno & c. im 80ten.

Koncept v ODAS, stanovski arhiv, fasc. 288.

Priloga št. 2

*Deželni glavar, upravitelj in odborniki kranjski vojvodi Ludviku
19. oktobra 1580*

Dem durchleüchtigen, hochgebornen fürsten vnd herrn, herrn Ludwigen, hertzogen zu Wiertemberg vnd Teckh, grafen zu Mümplegart & c., vnnserm genedigen herrn.

Durchleüchtiger, hochgeborner fürst, genediger herr. Eüer fürstlichen gnaden sein vnnserer gehorsame dienst mit sonnderen fleiß jeder zeit ganz wol bereit. Der augspurgischen confessions verwonte stännde diser ainer ersamen landtschafft sein entschlossen vnd albereit im werckh gewest, nachdem sy zu erhalt: vnd erwaiterung diser wolangefangnen vnd wachssenden crainerischen kirchen aines predicanten, so neben der lateinischen auch teütscher vnd windischer sprachen erfahren vnd khündig seye, bedürfftig, Euer Ftl. Gn. vmb dergleichen tauglichen ainen gehorsamlich anzulangen. Vnder dessen sich zweiffels frey aus sonderer schickhung Gottes begeben, das herr Primus Trueber, pfarrherr zu Derendingen, seinen sun m. Foelicianum, E. Ftl. Gn. alumnum vnd stipendiaten, mit der gedruckhten formula concordiae zu dises landts Crain theologen, predicanten, kirschendiener vnd schuelmeister, so der augspurgischen confession zugethan sein, subscription herein geschickht. Der hatt den 13. vnd 16. diß in vnnser christlichen kirchen alhie zwei teütscher predigen gethan, jn denselben sich dermassen erzeigt vnd verhalten, daß alle zuhörer, fürnemblich aber die stännde ainer ersamen landtschafft, vnnserer glaubens genossen, seer wol zufriden gewest vnd jne zu diser crainerischen kirchen seiner sonderer erfarenhait vnd der sprachen halben für ganz tauglich vnd qualificirt erachtet. Derohalben auch verursacht worden, mit jme m. Foeliciano Trubero durch vnsern pastorem alhie, m. Christophorum Spindler, handlung pflegen zu lassen, dass er sich zum predig ambt bey diser vnser kirchen gebrauchen lassen wollte. Darüber er sich ganz vernünfftiglich dahin erklärt, ob er gleichwol nit vngenaigt wäre, diser landtschafft vnd dero kirchen (als wölcher obgedachter sein vatter, herr Primus Trueber, vermittelt gottlicher genaden vnd seines heyligen geists ain anfänger vnd erheber gewest) vor andern zudienen, daß jme doch als E. Fl. Gn. verpundnen vnd stipendiaten one derselben vorgehende genedige erlaubnus nit gebüren noch gezymen wolle, sich alhie oder annderßwo zuuerobligiern.

Weil dann E. Fl. Gn. als ain hochberüembter christlicher fürst, liebhaber vnd eyfferiger befürderer der rainen leer deß heyligen euangelij nit weniger als dero in gott ruender herrn vatter, herczog Christoph & c. hochloblicher vnd säligen gedächtnus, sich alle zeit gegen diser ainer ersamen landtschafft auff dero vnderthenige bitt mit vnderhaltung etlicher crainerischen studiosen in derselben stipendio zu Tübingen, dann auch eruolgung gelehrter vnd tauglicher prediger, dem windischen druckh vnd sonst in annder vil weeg aller fürstlichen milde vnd gnaden erweisen haben — so lanngt an E. F. Gn. von diser ainer ersamen landtschafft wegen vnnser gehorsam vnd hochfleissig bitt, die geruchen vnnß zu fortpflanzung vnd erhaltung diser craine-

rischen kkirchen obgemelten m. Foelicianum Truberum zum kkirchen diener gnediglich eruolgen zulassen. Dardurch wirdet gottes ehr vnd sein heyliges wort befürdert. Vnd solches vmb E. F. Gn. in vnderthenigkhait zuuerdienen, sich dise ain ersame landtschafft vnd wir auffs hochst befleissen. Denen wir vnnß vmb genedige erhörung zu gn. gehorsamlichen beuelhen thuen. Datum Laybach den 19 tag Octobris anno & c. im achtzigsten.

E. Fl. Gn.

gehorsame

Weickhard freyh. zum Aursperg & c., landshaubtman in Crain,

Christoph freyh. zum Aursperg, landsverweser,

vnd N. einer ersamen landtschafft verordente daselbst.

Koncept v ODAS, stanovski arhiv, fasc. 288.

Priloga št. 3

*Primož Trubar deželnemu glavarju, upravitelju in odbornikom kranjskim
3. januarja 1581*

Den wolgebornen, edlen, gestrengen vnd ernuesten herren landshauptman, landsuerweser vnd verordneten im fürstenthumb Crein & c., meinen gnädigen gebüetenden vnd günstigen herren. — Laybach.

Wolgeboren, edl, gestreng, ehernuest, genadig vnd günstig herren. Von gott durch Christum wünsch ich euch gnad, fried vnd alles guets mit erbiebung meinen vnterthanigen trewen diensten zuuor. Vnd nachdem der almechtig dermassen verordent, das main jungster sun durch ewren berueff auch neben anderen bei euch in meinen lieben vatterland das euangelium Christi rein predigen sol, bin ich gantz wol zufriden. Christus der herr gebe jme vnd allen warhafftigen prediger vnd zuhorer seinen geist vnd khrafft darzu, amen. Vnsere theologen haben jn vnterricht, wie er sich auff dem predigen stuel sol verhalten, namblich, das er lehre vnd nicht gebiete & c. Verhoff, er werde jnen, auch dem m. Christophoro Spindler folgen, dem ich jme insonderhait wil beuolhen haben.

Vnd seitmals er von vnseren fürsten gnadige erlaubnus euch zu dienen erlangt vnd an s. Thomas tag jn der pfarkirchen zu Tübingen jn bei sein vil volcks ordinirt worden vnd dieweil der Andre Marschal, kürschner von Laibach, bis her nicht khumen vnd ein bekhanten gefärten, ein studenten, bis gen Claggenfurt hat, hab jn nicht lenger auffhalten wöllen. Gott vmb Christi willen wölle jn vnd vns alle beleiten vnd prauchen zu seiner ehr vnd glori vnd zur wolfart seiner kirchen.

Vnd hiemit E. gn. vnd her. wil jn treulich beuelhen, das sie guet achtung auff jn haben, das er sich jn leichtfertige gesellschaft, gasterai, müessiggang nicht begeben, sonder vleissig studiere. Er sol jn der schuel dialecticam vnd rethoricam alle tag ein stund lesen. Ich siehe geren, das er seinen tisch beim herren Spindler habe; allein das jr jme ein gesundte herberg am neuen markh bei gueten leuten mit einer stuben vnd khamer verordnet, das er dem fieber, welche khrangkheit bei euch zu Laibach regirt, entgehe, vnd das jme ein teil meiner gewestnen büecheren zugestellt werde.

Ein adolescens studiosus Labacensis, genant Johannes Weidinger, ist dise feyrtag von Haydlperg zu mir khumen vnd guete testimonia vom rectore seines studierens vnd lebens mit sich gebracht vnd souil abgenumea, er werde jn wenig jaren ein gueten prediger jn Crain geben. Der hat mich gebeten, E. gn vnd her. jn zubeuelhen, das sie jme ein subsidium suis studijs verord-

nete. Er hat zu Haydlperg jn einen collegio proth vnd suppen, nichts darzu; kleider, büecher mueß er selbst vberkhumen vnd sein muetter varmag jme nicht zuhelffen & c. Derhalben E. gn. vnd her. wöllen an disem adolescente auch die höchste gott gefellige almosen mit kleiner hülfße beweisen; die wirdet Christus reichlich belohnen, dieweil Christi reich allein durch das predigambt wirdet erhalten vnd erweitert. Darumb last euch disen jungen studenten jn gnaden beuolhen sein. Ich hab jme wenig geld dargeliehen vnd geschengkht nach meinem vermügen.

Wie sonst alle sachen jn disen landen gestehen. Gott lob, wir haben frid, gesundte lufft, gotsalige obrigkheit, zimlich khoren vnd gar gueten wein das jar vberkhumen. Vnd vmb mich, gott hat mein trewe hausfrawe zu sich erfodert. Vnd ich mag den vein widerumb wol dulden. Die bilis plagt mich nimer so hafftig alls zuuor etlich jar naeinander. Man druckht mir das new testament, aber langsam; man druckht den vierten euangelisten Johannem. Von disem allen. khan mein sun gueten bericht geben. Vnd hiemit Christi gnad mit vns allen vnd thue E. gn vnd her. auch der gantzen E. L. mich vnd meinen sun vnterthaniglich vnd treulich beuelhen. Derendingen am 3. Janu-
arij anno & c. 81.

E. gn. vnd herr. & c.

gehorsamer vnd trewer caplan

Primus Truber
der eltest.

Izvirnik s pečatom; razen naslova vse s Trubarjevo roko. ODAS, stanovski arhiv, fasc. 288.

Priloga št. 4

Deželni upravitelj in odborniki kranjski Trubarju 9. februarja 1581

An herrn Primusen Trueber, pfarrhern zu Derendingen.

Erwirdiger, hochgelerter herr, besonder lieber freündt. Vnser freündtlich vnd ganz willige dienst zuuor. Wir haben eüer schreiben vom dato Derendingen den tritten tag Januarij nächsthin dise tag von eurem suhn m. Foeliciano Trueber empfangen vnd seines jnnhaltts verstanden. Das jr nun nit allein eüren vätterlichen consensum hierein gegeben, sonder auch bey dem durchleuchtigen, hochgebornen fürsten vnd hern, hern Ludwigen hertzogen zu Würtemberg befürdert, das obgedachter euer suhn diser ainersamen landtschafft zu ainem kürchen diener vergunt worden, dessen bedannckhen wir vnnß ganz freündtlichen. Sein auch zweiffels frey, er werde sich in lehr vnd wandl deren vns von jme zuekhommen gueten zeugnuß vnd berhumen nach gemäs verhallten, in eüere fueßtapffen treten vnd der kürchen mit gleichem lob vnd auffnemen beuorstellen, den wir auch jeder zeit in allen gueten beuelch hallten wöllen.

Was den Johannem Waidinger belanngt, den jr vnnß seines woluerhaltens vnd fleissigen studierens halben so hoch vmb ain hilff zu prosecution seiner studien recomendirt, ist jme weilandt des Blasij Budinae gewেষten stipendiaten zu Tübingen jerlich subsidium (doch auff wolgefallen vnd so lang er sich fleissig verhallt, das er sich auch khünfftig bey diser landtschafft vor andern in kürchen oder schueldiensten gebrauchen lassen wolle vnd deshalben gegen diser landtschafft obligire) bewilligt, an jetzo aber zwanzig gulden rheinisch verehrt, die jr von Andre Marschalln, buergern vnd kürssner alhie, zuempfahren vnd jme Waidinger zuzufürdern habt.

Es ist im jetzigen ausschuß beschlossen, das anfang hochgedachtem hertzogen .zu Württemberg fünff oder sechs saum guetes süesses tranckhs verehrt vnd zugeschickht, wölches mit ehister gelegenhait volzogen werden solle.

Vnd wünschen euch von gött dem allmechtigen (in dessen schutz wir vnnß alle beuelhen thuen) gesund vnd lannges leben. Datum Laybach den 9 tag Februarij anno & c. im 81.

Landtsverweser vnd landtsverweser [!]
vnd N. verordenten

Konzept v ODAS, stanovski arhiv, fasc. 288.

LA NOMINATION DE FELICIJAN TRUBAR À LJUBLJANA

Résumé

L'auteur publie les lettres échangées en 1580/81 entre Primož Trubar, chef de file spirituel des protestants slovènes et auteur des premiers textes imprimés slovènes au XVIe siècle, et les États provinciaux de Carniole. Cette correspondance que l'auteur commente dans son introduction, avait pour sujet la nomination de Felicijan Trubar, fils de Primož, à la charge de prédicateur à Ljubljana. L'auteur attire l'attention du lecteur sur les directives pour la vie de Felicijan à Ljubljana, et sur les renseignements touchant la vie privée de Primož Trubar (mort de sa deuxième femme, son état de santé). Dans sa lettre, Primož Trubar demanda aux États provinciaux une bourse pour Janez Weidinger de Ljubljana, en ce temps étudiant à Heidelberg, et plus tard prédicateur en Slovénie, qui lui fut accordée. Ainsi, ces documents apportent des lumières sur la nomination de Felicijan Trubar, dernier surintendant de l'Église protestante slovène (après 1592) et allemande (après 1594) en Carniole. Ces lettres prouvent aussi qu'au temps de sa nomination, Felicijan Trubar ne connaissait pas encore parfaitement la langue slovène. En conclusion, l'auteur cite toutes les lettres de Trubar découvertes et publiées depuis la publication de l'ouvrage de Elze « Trubers Briefe », et indique la possibilité de découvertes nouvelles.

Grga Novak

HEREZA AGOSTINA CAPOGROSSA, »PROTESTANTA«, SPLIĆANINA

Val reformatorskih ideja, koji je iz njemačkih zemalja zapljusnuo i Sloveniju, Međumurje, Hrvatsku i Istru, odrazio se dalje na jug, gde je, stvorivši pojedine neznatne pristalice u Dalmaciji u XVI. stoljeću, podigao krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća veliku figuru Rabljanina Markantuna de Dominisa, nadbiskupa splitskog.¹

Naređenja protiv širenja reformatorskih ideja, izdata za cijelu mletačku republiku sredinom XVI. vijeka, bila su proglašena i u Splitu, što je dalo povoda splitskom piscu Juliju Bajamonti (r. 1744, u. 1800), da je iz toga izveo, kao da je već 1568. g. postojala sumnja, da u Splitu ima pristalica protestantizma.^{1a} Ovi dokumenti, međutim, nipošto nisu dovoljni, da se iz samih njih za Split išta izvede, osim jedino to, da je mletačka vlada dostavila i splitskom rektoru ova svoja opća naređenja. Koliko su reformatorske ideje bile u XVI. stoljeću zahvatile Dalmaciju, nije još moguće tačnije ustanoviti. Mi znamo jedino za one pristalice ovih ideja, koji su se jače istaknuli i zbog toga došli pod »Svetu Inkviziciju«. Iz onoga što nalazimo u mletačkom državnom arhivu u odjelenju »Sv. Inkvizicije« (Sant'Uffizio) doznajemo da je pristalica reforme bilo u skoro svim većim mjestima Dalmacije. Na žalost ima u tim spisima jedna velika praznina; mi nalazimo istraga o reformatorskoj herezi od god. 1548. do 1583., a onda opet od 1618. dalje, što znači: ili da su spisi istraga od 1583.—1618. g. iz spomenutog arhiva nestali, ili da u ovo doba nije bilo nijednog procesa, nijednog dakle inkriminiranog slučaja, u kom bi »Sv. Inkvizicija« trebala djelovati, ili opet, da je država koja je nekako u to doba bila u napetim odnosajima s rimskom kurijom, pustila pojedine pristalice reformacije u miru.

Od Dalmatinaca nalazimo optužene kao protestante: Ivana iz Hvara (1584. g.),² Basili Mihovila iz Korčule (1565. g.),³ fra Ivana iz

¹ Ljubić Š., O Markantunu Dominisu, Rabljaninu, Rad JAZU 10, str. 60 ss., 127 ss. Pored ove rasprave v. za Dominisa i Starine II, 1870, str. 1—260.

^{1a} Bajamonti G., Memoria della citta di Spalatro in Dalmazia, rukop. splitskom Arheološkom muzeju, S. VII. 28.

² Archivio di Stato u Veneciji, Santo Uffizio (= ASVSU), Busta 4.

³ ASVSU, B. 20.

Kotora (1564. g.),⁴ Dujma Alberta iz Kotora (1559. g.),⁵ Cizza (Čica) Alberta iz Raba (1558. g.),⁶ Petris Hristofora iz Osora,⁷ Duža Draža, Draža Jakoba i Draža Filipa iz Cresa,⁸ Petris Ivana Jurja iz Cresa (1550. g.),⁹ Nikolić Ivana iz Korčule,¹⁰ Radocca fra Franja iz Cresa,¹¹ Nakolića Ivana iz Korčule,¹² Regola Franju iz Šibenika (1553. g.),¹³ Regola Ivana iz Šibenika (1568. g.),¹⁴ Capuana Alviza iz Šibenika (1580. g.),¹⁵ Nikolu Zattinio iz Krka (1569. g.),¹⁶ Hipolita Craja iz Krka (1567. g.),¹⁷ Nikolu Angarića iz Krka (1559. g.),¹⁸ Teodora Andriana iz Krka (1567. g.),¹⁹ Petra Rabljanina iz Raba (1568. g.),²⁰ Radalas Pravla iz Cresa (1573. g.),²¹ Solemi Petra iz Kotora (1583. g.).²² Osim ovih za koje su označena i mjesta odakle su, ima ih nekoliko za koje je za-bilježeno samo da su Dalmatinci, ali nije označeno i mjesto iz kojega su bili. Takovi su: Vittorino Ivan (1569. g.),²³ Satolici Bonifacije (1558. g.),²⁴ Citutta Nat. Aurel (1562. g.),²⁵ Stenz Mihovil,²⁶ fra Ivan Krst. Rover (1552. g.).²⁷

U XVII. stoljeću nalazimo, osim Markantuna de Dominisa, još dvo-jicu, protiv kojih je »Sv. Inkvizicija« vodila proces, naime popa Ferti Alberta sa Brača (1619. g.)²⁸ i Capogrossa Agostina iz Splita (1619. g.).²⁹

Mi ćemo u drugoj prilici da se pozabavimo sa gore spomenutim procesima i nastojati da iz njih odredimo prave granice i način prodi-ranja reformatorskih ideja u Dalmaciju. U ovom prilogu govorit ćemo samo o herezi Agostina Capogrossa i procesu »Sv. Inkvizicije« protiv njega.

Sve do svoga odlaska u Englesku, 1616. g., nije se ni Markantun de Dominis jače istaknuo kao pristalica reformatorskih ideja, on je svoje nazore vrlo prikriveno ispoljavao samo u intimnim razgovorima, u

⁴ ASVSU, B. 15.

⁵ ASVSU, B. 15.

⁶ ASVSU, B. 4.

⁷ ASVSU, B. 25.

⁸ ASVSU, B. 41.

⁹ ASVSU, B. 117.

¹⁰ ASVSU, B. 110.

¹¹ ASVSU, B. 11 i 25.

¹² ASVU, B. 11.

¹³ ASVSU, B. 47.

¹⁴ ASVSU, B. 9.

¹⁵ ASVSU, B. 15 i 21.

¹⁶ ASVSU, B. 15.

¹⁷ ASVSU, B. 14.

¹⁸ ASVSU, B. 25.

¹⁹ ASVSU, B. 33.

²⁰ ASVSU, B. 51.

²¹ ASVSU, B. 26.

²² ASVSU, B. 14.

²³ ASVSU, B. 26.

²⁴ ASVSU, B. 14.

²⁵ ASVSU, B. 18.

²⁶ ASVSU, B. 110.

²⁷ ASVSU, B. 10.

²⁸ ASVSU, B. 73.

²⁹ ASVSU, B. 73.

prvom redu sa splitskim trgovcem Ivanom Capogrosso, čija porodica bijaše nedavno primljena među vlastelu, i njegovim mlađim bratom Agostinom. Između njih je bila stvorena i rodbinska veza time što je Dominisov nećak uzeo za ženu jednu sestru braće Capogrosso.

Do odlaska Markantunova puštala je mletačka vlast slobodoumne ljude u Splitu na miru. Ali kad je sada Markantun onako jako istupio protiv Rima, počeo vlada da pazi na »luterane« u Splitu. Međutim, proces »Sv. Inkvizicije« protiv Agostina Capogrossa pokazuje sasvim jasno da Markantun nije u Splitu ni tražio da postigne, ni postigao išta u propagandi reformacije među malim ljudima.

U pismu Generalnom Inkvizitoru u Veneciji od 22. XII. 1618. g. optuživao je kardinal Millini Agostina Capogrossa: 1. da ne vjeruje ni papi, ni nadbiskupima, već samo Markantunu de Dominis, 2. da tvrdi kako Markantun de Dominis zna više nego cijeli Rim, 3. da vjeruje, da slika de Dominisa čini čudesa i da on tu sliku nosi uvijek uza se, 4. da tvrdi da jedanput kad je padala tuča, u onom dijelu kuće u koji bijaše metnuo de Dominisovu sliku, nije ona učinila štete, 5. da Capogrosso čeka jedan sanduk djela de Dominisovih, 6. da govori da ne ide na misu, jer da ga popovi zaglušuju i da mu dosađuju, 7. da to govori javno i čak u vijećima.³⁰ Na osnovu toga pisma započe Sv. Ufficij u Veneciji, 8. I. 1619. g. istragu protiv Agostina Capogrossa.

Prvi svjedok, liječnik Ivan Krstitelj Struggioli iz Venecije, pre-slušan 10. I., iskazao je kako se na povratku iz Erdelja, Ugarske i Bosne zaustavio u Splitu. Tu je bio dva puta na ručku u kući Capogrossa zajedno sa splitskim liječnikom, padovanskim plemićem Jakovom Alessi. Tom prilikom posvadio se Jakov Alessi sa Agostinom zbog bivšeg splitskog nadbiskupa de Dominisa. Agostin je de Dominisa branio, a liječnik ga je napadao. Za vrijeme te prepirke izvadio je Agostin jednu nadbiskupovu sliku, koju uvijek sobom nosi i pokazao je gostima.³¹ »Capogrosso je kazao — iskazivaše dalje Struggioli — da je tu sliku nosio, jer je volio spomenutog nadbiskupa i da je njegov bijeg bio u stvari progon od strane Svete Stolice, zbog njegova ponašanja za vrijeme interdikta... Prvi puta, kad smo bili kod njega na ručku reče, da ono što je nadbiskup učinio, bijaše dobro učinjeno i da je njegovo učenje ispravno, premda ga ne može braniti, jer nije u to upućen i nezna to braniti... On je kazao da ne vjeruje ni papama ni biskupima ni nadbiskupima, nego samo nadbiskupu De Dominisu.«³²

»Spomenuti Capogrosso ne ide nikada na misu... Šta više sadašnji splitski nadbiskup trpi mnogo od ovakovih ljudi, jer, osim spomenutog Capogrossa, ima i drugih, koji žive kao on, ali ih ja ne poznajem. On ima mnogo rođaka, i kazao je da svi rođaci nose sličnu sliku na prsima.«³³

Kad su Struggiolia inkvizitori upitali, da li je Capogrosso hvaleći naučanje nadbiskupa De Dominisa kazao, da više zna on sam, nego

³⁰ Contra Augustinum Capogrossum da Spalato q. Jacobi: ASVSU, B. 73.

³¹ ASVSU, B. 4, fol. 2, str. 3.

³² ASVSU, B. 4, fol. 2, str. 4.

³³ ASVSU, B. 4, fol. 3, str. 5.

cijeli Rim, odgovorio je svjedok, da je to Capogrosso stalno govorio. »Mi smo ga upitali, t. j. ja i drugi spomenuti liječnik, zbog čega ne ide na misu, a on nam je odgovorio, da ne ide zbog toga, jer vjeruje malo... Svi (Splićani) kažu, da je heretik, kad vjeruje nadbiskupu, koji je izbačen iz crkve.«³⁴

Drugi svjedok, trgovac svilom, Bartolomej Beni, saslušan 15. I., nije mogao da izjavi ništa znatnije o Capogrosso, a ni da potvrdi tvrdnje Struggiolijeve.³⁵ 22. I. bješe ispitan kao svjedok Mlečanin, trgovac vunom, Ivan de Benedictis (Zuane Benedetti). On izjavi: »Capogrosso je — prilikom spomenutog ručka — izvadio jednu sliku bivšeg nadbiskupa... Čini mi se da je Capogrosso kazao, da je nadbiskup, koji bješe pobegao, svetac.« Na upit inkvizitora, da li Capogrosso ide na misu, odgovori, da kažu, da ne ide skoro nikada, ali da ga je on vidio dvaput.³⁶

Od svih se ovih odijelio svojom izjavom splitski trgovac Poleni, preslušan 14. II. Živuci u Splitu mogao je bolje upoznati Capogrossa, pa je njegova izjava mogla jače djelovati. Poleni je izjavio, kako mu je poznato da je Agostinov brat Ivan imao De Dominisovih knjiga. Kad su ga inkvizitori upitali, da li je čuo od Agostina, da De Dominis zna više nego papa i cio Rim, odgovorio je Poleni: »On je čovjek, koji govori toliko toga i koji odviše brblja... Sjećam se dobro da mi je među ostalim stvarima, govoreći o ispovjedi, rekao da je ludost pripovijedati svoje poslove popovima i fratrима... On je to rekao i samim popovima, a i drugih stvari protiv naše svete vjere, ali ja ih se ne sjećam... Kažu da je on rđav kršćanin i svi ga u onom gradu drže za luterana.«³⁷

Dok iskaz apotekara, Hvaranina Cerića (19. II.), nije dao nikakova rezultata, sadrži iskaz splitskog kanonika Natalisa Arigomiusa (21. III) više interesantnih podataka: »Ja poznam nekog Agostina Capogrossa, koji govori rđavo o papi, tvrdeći da je papa najgori čovjek na svijetu i da papa nema prava da daje jubilarne oprostе. Capogrosso je rekao tekstualno ovo: I ako papa šalje privilegije i jubilarne oprostе on to smije da radi upravo onako, kako to smijem ja da radim... Ja sam nagovarao nekoliko puta Agostina da se ispovjedi, a on mi je odgovorio, da će se ispovjediti ženi, a ne nama (popovima i fratrима)... Drži se da je rđav kršćanin, jer ne ide nikada na misu ni u crkvu i ljubi (svakog čovjeka) i sve staleže, osim popova i fratara, koje mrzi i govori o njima s visine.«³⁸ I mletački patricij Livije Sanudo izjavi (28. II.), da je čuo kako Agostin hvali De Dominisa i da je izjavio o ispovjedi da je ludost govoriti svoje poslove popovima i fratrима. Kanonik i nadpop splitske katedrale, Stjepan Deodonat, međutim nije

³⁴ ASVSU, B. 4, fol. 3, str. 6.

³⁵ ASVSU, B. 4, fol. 4 i 5.

³⁶ ASVSU, B. 4, fol. 5, 6, str. 9, 10, 11.

³⁷ ASVSU, B. 4, fol. 6, str. 11; fol. 7, str. 13, 14.

³⁸ ASVSU, B. 4, fol. 8, str. 15; fol. 9, str. 16.

mogao da potvrdi konkretne optužbe protiv Agostina (14. III.), već samo opće o njegovoj protivnosti protiv popova i fratara.³⁹

Ovim je bilo dovršeno ispitivanje svjedoka, na osnovu čega zaključio sv. tribunal 11. IV. 1619., da se pozove Agostin Capogrosso da dođe u ured »Sv. Inkvizicije« u Veneciji, da odgovara zbog vjere i da se opravda od hereze (ad respondendum de fide ac se exculpandum ab heresi et heresis suspitione).⁴⁰ Na osnovu Agostinove molbe zbog njegove bolesti, riješi sv. tribunal da mu se odgodi poziv sve do kraja septembra iste godine.⁴¹ Ali, kako mu je u to vrijeme umro brat, imao je Agostin u Veneciji posla da uredi neke porodične prilike, koje su uslijed te smrti nastale i on dođe u Veneciju još 20. VIII. Na njegovu molbu, ostavi mu Sv. Uficij vrijeme, da sredi svoje poslove u gradu, pa dođe u zatvor Sv. Uficija tek 3. X. Iz te tamnice bješe on izveden pred Sv. Uficij, da bude ispitan, tek 29. X.⁴²

U međuvremenu, od 12. do 18. IX., po naređenju Sv. Uficija splitski nadbiskup Sforza-Ponzoni poveo je istragu protiv Agostina Capogrossa i u Splitu.⁴³ Međutim, velika većina svjedoka (Bracacci iz Parme, Ivan Pace, Mihovil Tisičić, Ivan Barić, Jerolim Buoluceus, Pavao Cindro, Nikola Gaudencije, Paula, žena Scipiona Bragacija, Bianka, žena Jakova Alessia, Juraj de Caris, Petar Cipci) iskazala je da ništa ne znaju o Agostinovoj herezi, samo je četvoro splitskih kanonika potvrđivalo pojedine točke podignute optužbe (Petar Gaudencije, Rinaldo Rinaldini, Dioklecijan Cipci, Andrija Regius), dok se fra Franjo Perica direktno suprostavio optužbi o nepohađanju mise i preziranju ispovjedi. Samo što se tiče ispovjedi pokazala je istraga neki novi momenat: Prema iskazu Braccaccia Agostino je govorio: »Ovi bi popovi htjeli, da se je ispovijedim, samo da otpustim svoju ženu (la mia donna), ali se varaju, ako misle, da ću se ja ispovijediti.« Utoliko je interesantnija izjava nadbiskupa Sforze Ponzonija u popratnom pismu (29. IX. 1619. g.) Sv. Uficiju: »Iz procesa ćete vidjeti rdavo raspoloženje ovog čovjeka, tako da ga mogu nazvati kugom ovog grada (peste di questa città) i kolikogod on bude duže od njega udaljen, toliko će veća biti Vaša zasluga za ove duše.«⁴⁴ Ta izjava, izgleda, opravdava Agostinovu molbu Sv. Uficiju da vođenje procesa u Splitu povjeri nekom drugome, a ne nadbiskupu, s kime on bijaše zavađen. Ali je ovaj korak bio kasnije učinjen, jer je bilo u to vrijeme preslušavanje svjedoka u Splitu već završeno.

Izveden pred Sv. Uficij na saslušanje (29. X. in 5. XI.) Agostin je uglavnom poricao opravdanost sviju tačaka protiv njega podignute

³⁹ ASVSU, ibid.

⁴⁰ ASVSU, B. 4, fol. 10, fol. 14.

⁴¹ ASVSU, B. 4, fol. 24; tu je priložena originalna punomoć Calcaneu da zastupa Capogrossa, kao i liječnička svjedočba od 11. V. 1619, potvrđena od nadbiskupa.

⁴² ASVSU, B. 4, fol. 32 i 33.

⁴³ Contra Augustinum Caputgrossu nobilem et mercatorem Spalaten. q. Jacobi — Processus formatus in civitate Spalati de commissione etc. Inquisitoris Venetiarum. ASVSU, B. 4, dodatak fol. 1, 2.

⁴⁴ Ibid.

optužbe, a ukoliko je priznao istinitost iskaza svjedoka, dao je događajima bitno drukčije obrazloženje. Tako je na pr., upitan o nadbiskupovoj slici odgovorio: »Jest, ja sam imao njegovu sliku na papiru. Tu sam sliku predao današnjem nadbiskupu. Ja sam sliku pokazivao onima, koji su me molili, da im tu sliku pokažem, jer su bili znatiželjni da vide kako je bio odjeven.« U pogledu ispovjedi: »Istina je, da se od više vremena zbog raznih obzira ne ispovijedam, tome može da bude već 10 godina a razlozi su: neprijateljstvo, a i to, što držim u kući jednu ženu s kojom imam djece.« »Ovoga se puta sjećam, da sam u razgovoru sa nekim svećenicima, šaleći se, dok su me oni poticali da se ispovijedim, njima odvratio: Što hoćete, da ja ostavim svoju ženu, da mi je onda uzmete vi. To sam rekao u šali, a ne da se rugam ispovjedi.« Kad ga upitaše, je li branio nauku De Dominisa, on reče, da se ne sjeća da je ikada branio njegovu nauku. »Moguće je da sam, eda koga naljutim, a i to rugajući se u razgovorima, rekao koju riječ, ali se pobliže ne sjećam. Sada se upravo sjećam, da sam jedanput u jednom razgovoru. u prisustvu splitskog liječnika, Jakova Alessi, koji je bio pijan i govorio o nadbiskupu De Dominisu, rekao mnogo toga da ga naljutim.« Razgovor za spomenutim ručkom sa splitskim liječnikom prikaza on sasvim u drugom svjetlu. On reče, da je taj liječnik govorio da je njegov pokojni brat njega (Agostina) mrzio i da je bio prijatelj De Dominisa. »Ja se ne sjećam, što sam mu tada rekao, samo znam, da je on nastavio i toliko govorio, da sam se ja naljutio i čak ga potjerao iz kuće.«⁴⁵ Poslije ovog saslušanja dade sud »Sv. Inkvizicije« Agostinu rok od 15 dana da se obrani, na što on uze sebi za advokate Ivana de Rubeis, senatora Ivana Paulusa i Jakoba Pamphilusa. S njihovom pomoću sastavi iscrpljivu obranu, u kojoj ističaše svoje zasluge u dijelenju milostinje, podupiranju bratovština, u širenju katoličke vjere time što je pomagao da se neki Židovi pokrste. On je isticao, kako uvijek, kad je zdrav, ide na misu, govorio je o svojoj prilježnici, koju da ne smije ostaviti zbog djece, o svom odnosu sa De Dominisom, pa o tome, kako su nekoji, koji su protiv njega svjedočili, njegovi lični neprijatelji.⁴⁶ Svjedoci koje je naveo, a koje je preslušavao Sv. Uficioj do kraja marta 1620. g., (Lazar Burgoforte, Marko Niger, Petar Tartaglia, Ivan a Cruce, Ivan Čupin, Scipio Bragacius, Matija Urmanus i Stjepan Celsi), potvrdili su neke navode njegove obrane, a uz to i da su bila dva poglavita svjedoka protiv Agostina njegovi lični neprijatelji (splitski kanonik Natalis Arigoni osobito zato, što mu je rekao Capogrosso u lice, da drži jednu prilježnicu i da ju je on natruhlio [ingrauidata], i nagovarao ga da je ostavi i da ne sablažnuje grad; trgovac Poleni zbog trgovačkih sporova).⁴⁷

Dok je Sv. Uficioj ispitivao posljednje svjedoke, koje je Capogrosso u svoju obranu predložio, 8. IV. 1620. g., usred parnice, Agostin Capo-

⁴⁵ ASVSU, B. 4, fol. 33—37.

⁴⁶ Pro D. Augustino Caputgrossi ad defens. ASVSU, B. 4.

⁴⁷ Pro D. Aug. Caputgrossi ad def., l. c., B. 4.

grosso umre. Parnica bješe njegovom smrću prekinuta i Sv. Uficij nije izrekao svoga suda, pa nam nikako nije poznato, što su članovi »Svete Inkvizicije« o svemu tome mislili. Istina se daje naslutiti ponešto iz upita, koje su oni upravljali na svjedoke i samog Capogrossa, koje su stvari oni smatrali kažnjivim, ali ne možemo doznati, da li je tu postojala, po njihovom naziranju, krivica, na osnovi koje bi Agostin Capogrosso trebao biti osuđen.

Nije naša stvar, da ispitujemo, da li se Capogrosso stvarno ogriješio o vjeru nego samo to, da li se iz procesa protiv Capogrossa mogu da izvedu zaključci obzirom na širenje reformacije u Dalmaciji.

Iz procesa Capogrossa vidi se očito da su ga optužili njegovi neprijatelji, u prvom redu sam novi splitski nadbiskup Sforza Ponzoni i svećenici Nadal Arigoni i Stjepan Deodonato. Prema iskazu svjedoka može se sigurno zaključiti, da je Agostin bio sklon refomatorskim idejama, da je tom svom osjećanju dao izraza time što je u ono protiv-reformatorsko doba govorio posprdno o svećenicima i ispovjedi, što je — premda je neko vrijeme bio neprijatelj Markantuna De Dominis — ne samo u velike cijenio Markantuna, nego to svoje poštovanje prema njemu i pred drugima ispoljavao, noseći na prsima njegovu sliku i pokazivajući je. Agostin nije bio otvoreni protestant, on nije ni htio da to bude, ali je protestantski osjećao. Njegovo naziranje o papi, oprostima i ispovjedi potpuno je u duhu reformacije. To što je on kasnije pred sudom sve poricao ne znači ništa, jer se on morao braniti, znajući što bi ga čekalo kad bi priznao. Svjedoci, koje je on predložio, nisu porekli ono glavno, oni su ponajviše istakli njegova spoljašna djela, dijeljenje milostinje, pohađanje mise, svađu sa popovima.

Agostin bijaše brbljav čovjek i lako je istrčavao. U Dalmaciji se nije u to vrijeme niko bojao progona zbog slobodne misli i govora, jer je Republika, usljed svađe sa papama Klementom VIII. i Pavlom V. to puštala. Tako je i on neoprezno postupio, ne sluteći da bi mogao zbog toga biti pozvan na odgovornost. Ima u iskazu nekih svjedoka izvjesne žučljivosti, ta se opaža i u popratnom pismu nadbiskupa Sforze Ponzonija, ali, uza sve to, jasno se vidi njegovo naziranje, koje je nastalo pod uticajem reformatorskih ideja, u prvom redu pod uticajem De Dominisa. Iz iskaza svjedoka vidi se i to da je u Splitu bilo još takovih koji su stajali pod uticajem De Dominisa. Kao takove spominju svjedoci Agostinove rođake.

Svjedok Petar Poleni iskaza da u Splitu Agostina drže za »luteran«. Petar Poleni bijaše kivan na Agostina, i njegov iskaz ne bi nam mogao biti mjerodavan, kad ne bi mnogi drugi svjedoci suglasno iskazivali riječi Agostinove koje potvrđuju Polenijev navod.

Proces protiv Agostina Capogrossa pokazuje nam: 1. da je Agostin Capogrosso bio po svojim nazorima, koje je često ispoljavao, pristalica reformatorskih ideja; 2. da je osim Agostina bio pristalica tih ideja i u jačoj mjeri nego on, njegov brat Ivan; 3. da je bilo u Splitu mnogo njih, koji su bili ovim idejama taknuti; 4. da je ličnost Markantuna De Dominisa znala i bez široke agitacije da privuče ljude slobodoumnim, reformatorskim idejama.

HERESY OF AGOSTINO CAPOGROSSO, THE »PROTESTANT« OF SPLIT

Résumé

Within limits of judicial inquiries of the Republic of Venice about adherents of reformational ideas and acts of accusation in the Archives of Sant'Uffizio, concerning Dalmatians of the 16th (notes 2—27) and 17th centuries (nn. 28—29), the author describes in some particulars the course of the proceeding in the action at law against Agostino Capogrosso, accused, in the years 1618—1620, as a friend of the former archibishop of Split Marcantonio de Dominis who went over to England and became a Protestant convert. Agostino Capogrosso was charged with disrespect of mass, confession and indulgences as well as of turning into ridicule the pope and priests. The inquiry had been instituted by Cardinal Millini already December 22, 1618, but in consequence of contradictory evidences it drew out until the spring of 1620 when it was stopped, since, meanwhile, Capogrosso died.

Viktor Novak

UČEŠĆE DUBROVAČKE FLOTE U ŠPANSKOJ NEPOBEDIVOJ ARMADI

Posle osvojenja Portugala (1580) Filip II Španski bio je nesumnjivo na vrhuncu svojih talasokratskih ostvarenja. Međutim ovi osvajački uspesi nisu ga do kraja zadovoljili. On je težio za još većim i prostranijim osvajanjima u kojima bi rimskoj crkvi povratio otpadnute zemlje a sebi osigurao punu vlast na Atlantiku. Zato je pre svega morao da ukloni takmaka koji je mogao da ugrozi njegove postignute uspehe. Bila je to protestantska Engleska kraljice Jelisavete koja je već tada jasno pokazala da je svesna opasnosti od zavojevačkih nastojanja Španije od kojih je želela da oslobodi svoju zemlju. Nisu bila bez značenja priznanja i počasti koje je kraljica ukazivala smelim podvizima moreplovca Sir Waltera Raleigh-a i neustrašivog pirata Sir Francisa Drake-a. Njena flota je već tada pokazivala očigledne znakove snajenja i jačanja ekonomske moći zemlje koja se definitivno otepilela od Rima. Sama pak Jelisaveta počela je da ukazuje holandskim protestantima nemalu pomoć u njihovoj težnji za nezavisnošću od Rima kao i »katoličkog kralja«. Sve je to ubrzavalo zrenje Filipovih odluka da invazijom Engleske reši odjednom dva problema, verski i talasokratski. Filip II imao je na svojoj strani moćnog saveznika, rimskog papu Siksta V, koji mu je još decembra 1585 uputio bulu za njegov krstaški pohod sa obećanjem velikih materijalnih pomoći potrebnih za opremu flote i invazionih trupa.¹ Događaji u Engleskoj još su više potsticali Filipa II na izvršenje planova u čijim pripremama je učestvovao velik deo tadašnje katoličke Evrope, naročito mediteranskih naroda. Marija Stuart je jednim tajnim aktom, upućenim iz zatvora 20 maja 1586 prenela na Filipa II, tada najkatoličnijeg vladara svoja nasledna kraljevska prava kao na zaštitnika katoličke crkve kojoj je ona pripadala. Smrtna presuda kraljici Mariji, koju je izrekao parlamenat i izvršenje te presude (8 februara 1587) dalo je zamaha Filipovim invazionim pripremama koje su bile uistinu veoma široko zasnovane i ostvarene, mada ne i u potpunosti predviđenih planova. Da bi se s jedne strane razjedinile odbranbene snage Engleske, a s druge da bi se

¹ Ludwig v. Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration*. X Band, Freiburg im Breisgau, 1926⁷, 308.

psihološki zainteresovao sav katolički svet protiv odmetnice Jelisavete. Siksto V je dozvolio da se objavi jedan njegov manifest početkom 1588 u Anversu. Ovaj manifest bio je delo kardinala Allen-a, koji je bio u Filipovoj službi protiv svoga naroda. U manifestu se ponovilo papino izopštenje Jelisavete kao i njeno detroniziranje, a narod je bio razrešen vernosti prema svojoj kraljici.² Ali kad je narod bio obavešten o Filipovim namerama i o pretećoj invaziji ostao je jedinstven da se brani i da se agresoru suprotstavi bez obzira na versko opredeljenje.

U Španiji se crkva založila svim svojim sredstvima da pomogne Filipov pothvat. Po svim se crkvama propovedao krstaški pohod na Englesku i vršile se najraznovrsnija molepstviya. Posle Uskrsa su se svakodnevno služile mise za srećan ishod Armade koju je već tada Filip prozvao *La Invicible Armada*, Nepobediva Armada. U samom Madridu je naredeno da se u 40 crkva vrše četrdesetčasovna molepstviya kojima je prisustvovao i sam kralj klečeći i moleći boga za pomoć. U čitavoj Španiji se tada jurišalo na nebo, kako to kaže L. Pastor, da ono izdejstvuje srećan ishod toj ogromnoj Armadi.³ Nju je trebalo u Holandiji da dočeka vojvoda Parma sa svim invazionim trupama koje su imale posle nameravanog uništenja engleske flote da okupiraju Englesku.

Komandant Nepobedive armade bio je Medina Sidonia koji je, na kraju, posle raznih Filipovih oklevanja isplovio iz La Coruñe 22 jula 1588 god., pozdravljen od masa naroda sa pravim verskim zanosom. Jedan od engleskih istoričara tog zbivanja kaže da su ove poliglotske snage sačinjavali Španci, Portugizani, Italijani i Flamanci.⁴ Međutim, među brodovljem Nepobedive armade nalazili su se u velikom broju i Dubrovčani sa svojom flotnom zastavom, ljudstvom, naoružanjem i komandantima, kako će se to videti iz jednog vrlo važnog svedočanstva.

Ovu Nepobedivu armadu sačinjavalo je oko 130 teških ratnih brodova, sa znatnim brojem topova i drugog oružja, a na brodovlju je bilo oko 30.000 ljudi, među njima oko 8000 pomoraca, 2000 veslača i 19.000 vojnika.⁵

Međutim ova ogromna invazionna ekspedicija Filipa II doživela je neočekivani slom, daleko pre nego što je uopšte mogla da pomisli na iskrcavanje. Pre svega Medina Sidonia nije bio dorasao novim protivničkim komandantima, kao što su bili Sir Francis Drake (koji je svojim neobično smeonim podvigom još godinu dana ranije zašao u luku Cadiz i uspeo da uništi deo brodovlja određenog za invaziju i tako »opržio bradu španskom kralju« kako se on time ponosio),⁶ lord Howard Effingham, vrhovni komandant, Sir Martin Frobisher, Sir John Hawkins i drugi. Od važnosti je takođe bila i suprotnost tipa dva

² L. v. Pastor, n. d., X, 314.

³ L. v. Pastor, n. d., 315.

⁴ James A. Williamson, *The Age of Drake*. London 1946², 315.

⁵ Ludwig Pfandl, *Philip II. Gemälde eines Lebens und einer Zeit*. München 1938, 449.

⁶ George Macaulay Trevelyan, *History of England*. London 1945³, 353.

sistema i dva karaktera flota koje su se našle jedna prema drugoj. Dok su Armadu sačinjavali teški i veliki ratni brodovi, engleska je flota bila mnogo pokretljivija i spremljena za borbe izdaleka.⁷ Pored toga na jednoj strani su bili ujedinjeni Englezi, koji su branili napadnutu otadžbinu, a na drugoj razni narodi u plaćeničkoj službi osvajača Filipa II — bez ikakvih svojih nacionalnih aspiracija.

Katastrofa koja je snašla Nepobedivu armadu kod Calaisa, 27/28 jula i Gravelinesa, 29 jula i njeno docnije potpuno rasulo koje ju je snašlo od nevremena pri uzmicanju oko Škotske i Irske bila je neočekivani i strahoviti udarac španskoj pomorskoj velesili. Septembra je moglo da se okupi u španskim lukama od čitave Armade tek nekih pedesetak brodova, preostalih iza ovog strahovitog poraza. Dakako da Parma nije uopšte imao prilike da bude učesnik nameravane invazije. Milionske molitve Španaca i evropskih katolika nisu osvojile nebo. Za uzvrat im je protestantkinja Jelisaveta na iskovanim novcima odgovorila biblijskim motom: *Afflabit deus et dissipati sunt*. I uistinu, ova julska pobjeda obeležila je zalaz jedne velesile, a uspon druge. Kao što se Filip morao da odrekne planova da osvoji Englesku tako je i Rim mogao da se uveri da je zauvek propao plan ponovog vraćanja Engleske katolicizmu, kako je to uostalom morao na prizna i kardinal Allen,⁸ kome je bila namenjena uloga rekatoliciziranja Engleske.

Od jugoslovenskih istoričara bio je prvi G. Gelcich koji je utvrdio da su i dubrovački brodovi učestvovali u Nepobedivoj armadi, a s njima i njihovi dubrovački komandanti, među kojima i članovi porodice Tuhelj.⁹ Eskadru Petra Ivelje, koji je kasnije bio veliki admiral Španije sačinjavalo je 12 brodova, a te je Filip II nazvao »apostolima«.¹⁰ Ali, ni Gelcich kao ni Jorjo Tadić nisu mogli da iz materijala koji pruža Državni arhiv u Dubrovniku rekonstruišu pun broj brodova koji su pripadali Dubrovčanima. Gelcich još zna za brod kojim je zapovedao Luka Kinković, a pripadao je Dubrovčaninu Vici Petrovu, čija se posada junački ponela u Nepobedivoj armadi. Brod je oštećen i pri opravci kod otoka Maelina bio je zapaljen i potpuno uništen.¹¹ Isto tako je dragocen Gelcichov podatak o brodu kojim je komandovao Iveljin sestrčić Stevan Olisti-Tasovčić i koji je uspeo da sa zapaljenog broda prebaci na drugu lađu momčad i svu artiljeriju, čime je zadivio celu Armadu i pri povratku u Španiju bio mnogo slavljen.¹²

⁷ L. Pfandl, n. d., 448.

⁸ G. M. Trevelyan, n. d., 354—355.

⁹ G. Gelcich, *I conti di Tuhelj*. Ragusa 1890.

¹⁰ Jorjo Tadić, *Španija i Dubrovnik u XVI stoleću*. Beograd 1932, 120. V. A. Bačić, *Dubrovački brodovi u doba procvata dubrovačkog pomorstva u XVI vijeku*. Zagreb 1940, 36. G. Gelcich, n. d., 84. Gelcich navodi i imena tih 12 brodova kao i njihove komandante. Među njima su pored starog Ivelje, oca Petrova, još Stjepan Boščina, Marin Radulović, Matej Letjela, Marko Jerinić, Pavle Dešinović, Stjepan Burešić, Fran Bakaljaus, dva Marnare, čija imena nesumnjivo govore o njihovu slovenskom poreklu.

¹¹ G. Gelcich, n. d., 88—89. J. Tadić, n. d., 121.

¹² Isto.

Od engleskih istoričara Charles Oman zna da su u Nepobedivoj armadi »mnogi od ovih brodova bili pravljeni u Dubrovniku, i čuveni su u engleskim narodnim pesmama pod imenom «argoza» (argusa, Ragusa, Dubrovnik).¹³ Lovett Edwards takode zna za 12 brodova »Don Pietra d'Iveglia, Ohmućević-Grgurić«, tako isto i za jednu tradiciju koja se očuvala na škotskom otočiću Feru koje govori o brodolomu nekog španskog broda sa dubrovačkom posadom. Osobitost ove vesti i predanja kao da pojačavaju motivi na tamošnjem vezivu koje je mnogo slično onome iz dubrovačkih Konavala.¹⁴

Sve ove podatke o učestvovanju dubrovačkih brodova i pomoraca u Nepobedivoj armadi dopunja u znatnoj meri jedan dubrovački spis koji se nalazi u rukopisnom odeljenju londonskog British Museum-a. Spis nosi naslov *Dominio, sito e costumi della Repubblica di Ragusa*, a povezan je unutar Miscellanea jednog osobito voluminoznog kodeksa (M. B. Add. 14, 008) sa naslovom na povezu *Papeles de Dominios de Italia Manuscritos* u kome je sadržana velika i raznovrsna prepiska između Venecije i španskih ambasadora u prvoj polovini XVII stoleća. Rukopis koji je od važnosti za dubrovačku istoriju je samo fragmenat, početak nekog nesumnjivo daleko većeg spisa i nalazi se na fol. 997ro do 1002ro, tj. svega 6 i pol folija. Izgleda da je to jedan nedovršen prepis spisa koji je imao da posluži španskom ambasadoru za informaciju o Dubrovniku i njegovim zaslugama za pojedine narode, a napose za Španiju. Pisac toga spisa je prožet iskrenim dubrovačkim i slovenskim osećanjem što pokazuje nekoliko značajnih momenata — o čemu će biti reči na drugome mestu.¹⁵

Pisac na jednom mestu (fol. 997vo) govori o snazi dubrovačke ratne i trgovačke flote, koja iznosi oko 100 brodova, i pomoću kojih ona naročito pomaže španskog kralja, a na drugome, ukazuje na podatke, da je Dubrovnik pomogao sa svojom flotom Filipa II pri osvajanju Portugala sa 40, a Nepobedivu armadu sa 33 velika broda (fol. 1000vo).

Donosimo oba ova podatka doslovno.

»Gl'isolani, et alcuni di terra ferma sono molto dediti alla marinaresca, onde sono ariuati à mettere in mare da cento vasseli d'alto bordo, e da guerra, e da caricho, e con essi sono penetrati sino al Nouo Mondo. Ne è marauiglia che possin buttare in mare tanta quantità di legni sino à mille e doicento carra mentre nello stato loro, trouano e quantità di legniami per fabricar nauì, e gente praticha per guidarli per tutta l'Europa. D'ordinario con la maggior parte di queste seruono la corona di Spagna, tanto nell'Adriatico, quanto nel Mediteraneo ò douunque gl' è comandato...« (Fol. 997vo).

»Ella (tj. Dubrovnik) sempre hà hauuto buona corrispondenza con tutti li potentati particolarmente con l'augustissima corona di Spagna,

¹³ Ч. Оман, *Кратка историја Енглеске од најстаријих времена до краја Светскога Рата*. Лондон 1920, 60.

¹⁴ Lovett Edwards, *Наши поморци и пропаст Велике Армаде*. »XX Век« (Београд), 1938, бр. I, 41—42.

¹⁵ Iz jedne beleške na fol. I^{ro} vidi se da je British Museum nabavio ova voluminozna Miscellanea 1843. »Purchased of G. Rood, 11 March 1843.«

e casa d'Austria, da cui sempre hà riceuuto molte gratie, e di protezione e di soccorsi. Ciò mostrano gl' amplissimi priuilegii concessili dagli antichi rè di Napoli, e poi confermati dalla gloriosissima memoria di Carlo quinto (che di loro con parziale affetto teneua sollecita protezione) e da tutti gl' altri suoi successori nella monarchia cattolica con aggiungere che ogni uolta che uenissero ad esser sospesi questi priuilegii per li Ragusei non s'intendessero sospesi; eglino per meritarsi qualche gratie non hanno risparmiato, nè spese, ne la uita medesima come lo dimostrano tante migliaia di persone perite, e nelle 40 naui alla conquista di Portugallo, e 33 nell'armata nauale, e gran quantità di esse nel lacrimuol naufraggio nella speditione tanto formidabile contro Elisabetta Regina d'Inglittera, e sempre con dar ai Capi de squadre li principali titoli di generali, ammiranti e gouernatori, e simili anche à nostri tempi; onde hanno uisto generose prodezze fatte per loro seruitio, come di passar per mezzo d'armate nemiche senza offesa per portar à tempo gl'aiuti necessarij.» (Fol. 1000ro i 1000vo.)

Oba ova pasusa nepoznatog dubrovačkog pisca potvrđuju u svom opštem izlaganju utvrđenu činjenicu da je dubrovačka ratna i trgovačka flota bila veoma snažna i da je ustvari tada, u XVI in početkom XVII stoleća bila na vrhuncu svojih najviših dostignuća. O tome dovoljno ubedljivo govore proučavanja Jorja Tadića,¹⁶ a tako isto i V. A. Bačić, koji je tome pitanju posvetio čitavu knjigu.¹⁷

Veoma važan podatak našeg dubrovačkog pisca o 100 velikih trgovačkih i ratnih brodova potvrđuju i Bačićeva istraživanja drugih izvora na osnovu kojih je s pravom zaključio o približno sličnom broju. On kaže: »Snaga je dubrovačke mornarice, u tom periodu njenog najvećeg sjaja, bila u velikim jedrenjačama, karakama, navama i galeonima, pored toga i u odgovarajućoj floti manjih brodova, koja je sarađivala sa flotom preko morskih brodova... Jačinu dubrovačke flote većih jedrenjača ne možemo točno odrediti i ona se stalno mijenjala. Ali ju možemo ocijeniti na 50—70 velikih brodova i na nekih 30 do 40 srednjih i manjih, karavela, marcilijana i sličnih jedrenjača, pored sitnih obalskih jedrilica.«¹⁸ Jedan dokumenat, objavljen štampom 1728, kaže da je u španskoj službi od 1584 do 1654 bilo za ratne i ostale potrebe ukupno 174 broda, dakako raznovrsne veličine.¹⁹

Prema tome dubrovačkom piscu možemo da poklonimo punu pažnju njegovom tačnom obaveštenju koje je on znao iz prve ruke kad govori pre svega o snazi dubrovačke flote u to doba, a onda dosledno i o njenom sastavu unutar španske flote kojoj su tako Dubrovčani pomagali do njene veličine koju je ona dosegla sa osvojenjem

¹⁶ J. Tadić, u n. d. — pokazuje da je tokom čitavog XVI stoleća u raznim akcijama dubrovačkog brodarstva u odnosu prema Španiji oživotvoren izvanredan porast snage dubrovačke flote, trgovačke i ratne, koja je na Mediteranu uživala velik ugled, ništa manji od onog same Venecije.

¹⁷ V. A. Bačić, n. d., daje značajne ocene dubrovačkog brodogradnje i brodogradnje stranih pisaca koji te brodove vrstaju među prve na svetu (27—32).

¹⁸ V. A. Bačić, n. d., 39.

¹⁹ V. A. Bačić, n. d., 79—80.

Portugala. Tako, dakle, sasvim je moguće da je kod osvajanja Portugala učestvovalo 40 brodova. To se uostalom može kontrolisati i jednom drugom dubrovačkom veću koju nalazimo u izveštaju dubrovačkog poslanika Frana Gundulića, koji je napuljskom namesniku 1581, dakle samo godinu dana posle osvajanja Portugala, rekao da je u osvajачkoj španskoj floti bilo i 35 dubrovačkih brodova.²⁰ Ovo jednako važi i za drugi značajan podatak našeg anonima u vezi sa učestvovanjem 33 dubrovačka broda u Nepobedivoj armadi koji su nesumnjivo i svojom veličinom i naoružanošću, pa i junaštvom i mornara a tako isto i boraca morali da ostave trajan spomen i kod Engleza a tako isto i kod Španaca. Ništa rećitije to je potvrđuje nego engleski pomorski i brodski termin *Argose*, *Argosies*, koji je bio nadaleko poznat o čemu govori i pisac XVII stoleća Ricaut.²¹

Svakako iznenađuje činjenica da o tom veoma važnom događaju i za Dubrovnik, kao i njegove trgovce i vlasnike brodova, koji je i za njih bio težak udarac, nema u dubrovačkim dokumentima spomena. Tadić takođe kuša da nađe tom zagonetnom pojavu rešenje kad pretpostavlja da je to verovatno stoga što se radilo o dalekom ratu pa vlada nije obraćala na to veliku pažnju. Međutim, odmah zatim navodi Tadić vrlo dragocen podatak iz koga se vidi da se vlada Republike ipak zabavila tim pitanjem dve godine kasnije kad je engleska kraljica protestovala kod sultana što su njegovi podanici uzeli učešća u pot-hvatu protiv sultanovog prijatelja. »Ali se engleska kraljica Jelisaveta, preko svog poslanika u Carigradu, potuži Turcima, prijavivši Dubrovčane da svojim lađama pomažu Španiju. To je isto kazao u Carigradu i engleski poslanik dubrovačkome. Tada je vlada, 2 oktobra 1590, pisala Nikoli Goce, trgovcu u Londonu, da u ime Dubrovnika kaže kraljici kako su dubrovačke lađe silom uzete u špansku armadu, jer su se trgovačkim poslom našle u Španiji.«²² Tadić sasvim opravdano ističe da to niukom slučaju ne bi smelo da važi za one brodove Petra

²⁰ J. Tadić, n. d., 118, b. 1.

²¹ V. A. Bačić, n. d., 24—25. *Encyclopedia Britannica* (1949) s. v. *Argosy* (v. 2, 336) daje sledeće obaveštenje: »The term originally for a carrack or merchant ship from Ragusa and other Adriatic ports, now used poetically of any vessel carrying rich merchandise. In English writings of the 16th century the seaport named is variously spelt Ragusa, Aragouse or Aragosa, and ships coming thence were named Ragusyes, Arguzes and Argosies; the last form surviving and passing into literature. The incorrect derivation from Jason's ship, the «Argo» is of modern origin.«

Već je u Shakespearovo doba bila ova vrsta brodova dobro poznata, te o njima zna i ovaj najveći engleski dramatičar. Među prvim stihovima njegovog »Mletačkog trgovca« nalaze se sjajni stihovi kojima se opisuju Antonijske galije, koje on označava kao *argosies*.

»There, where your *argosies* with portly sail,
Like signoirs and rich burghers on the flood...«

O ovome kao i napomenima živih trgovačkih odnosa između Dubrovnika i Engleske vidi članak J. Torbarine, *Argosy ili šta engleski rečnik duuguje Dubrovniku*. (»Nova Evropa«, Zagreb, 1933, 223—224.)

²² J. Tadić, n. d., 120.

Ivelje, onih 12 apostola, koji su sigurno svojevoljno stupili u Filipovu Nepobedivu armadu.

Upravo žaljenje engleske kraljice na Dubrovčane kod svoga saveznika u Carigradu sadrži u sebi dva dragocena momenta. Pre svega, dubrovačka flota ostavila je nesumnjivo upečatljiv utisak jednog znatnog ratnog sastava koji je upadno bio velik, koji je morao da zada engleskim pomorcima dosta teškog posla. Zatim, dubrovačka vlada je zacelo bila vrlo dobro obavještena o učestvovanju njenih državljana u takvoj ogromnoj ekspediciji, jer su se sigurno mnogi novi brodovi gradili i u dubrovačkim gradilištima a stariji opravljali i podesili za takvu znamenitu ekspediciju kakve ranije nije znalo ratno pomorstvo. Ali, strah od zapleta sa Turcima, ako eventualno ekspedicija ne uspe, vladu je primorao da sve te pripreme prebaci na takozvani privatni sektor ostavljajući svojim pomorcima svu odgovornost za uspehe ili neuspehe. Da je diplomatski iskusna Republika pravo postupila pokazala je kasnija engleska intervencija i dubrovačko izvinjavanje pred silom koja je bila u porastu, a sa kojom je inače održavala prisne trgovačke veze.

Jedva može biti sumnje da dubrovačka vlada ne bi znala da su njeni građani bili u tolikoj meri, i kao brodovlasnici, brodograditelji, mornari i vojnici angažovani u Filipovoj akciji. Katolički Dubrovnik mogao je da u ovakvom krstaškom pohodu vidi veliko vrelo prihoda, ne samo u vreme priprema zapošljavanjem svojih brodovlasnika i brodograditelja, nego i sa političkim koristima posle eventualnog uspeha tada najmoćnijeg vladara u Evropi. Jer jedva je koga bilo tada u Dubrovniku koji je mogao da sumnja u uspeh ovakve velike akcije na koju se Filip još od 1585 vrlo živo i svestrano spremao angažujući sve potrebno za takvu nesumnjivo tešku ratnu operaciju. Prema tome dubrovačka vlada je zacelo dobro znala za savezničke odnose između engleske kraljice i sultana, pa je stvar odobrila svojim građanima tihom i nezvaničnom saglasnošću ne poveravajući je svojim odlukama koje bi ušle u zapisnike njenih Veća.

Tako je moglo da se dogodi da je čitava četvrtina brodovlja Nepobedive armade, i to onog većeg i boljeg dela, pripadalo upravo Dubrovčanima, našavši se u službi moćnog »Katoličkog kralja« kako anonimni pisac naziva Filipa II, spomenuvši na jednom trećem mestu opet kako oni »seruirono il Rè cattolico con gran quantità de nauì«. ²³ Uostalom, o ovome veoma sugestivno kazuje već spomenuti spisak od 178 brodova, raznovrsne tonaže, koji su bili u službi španskih vladara od 1584 do 1654. ²⁴

²³ Fol. 1000ro.

²⁴ V. A. Bačić, n.d., 79—80. Tu su brodovi razvrstani po veličini i lukama pripadnosti. Ima ih od 900 do 1300 kara (kola, tako se merila veličina broda), 700 do 850 kara, 500 do 650, 400 do 650 kara, 250 do 360 kara. Dakako toliko brodova nije mogao da ima Dubrovnik u određeno vreme u XVI ili XVII stoleća od jednom u službi Španije, već svakako tokom čitavog ovog vremenskog raspona.

Tako nam podaci, sadržani u obaveštenjima našeg anonimnog pisca, nesumnjivo Dubrovčanina, sačuvani među bogatim rukopisnim fondovima londonskog British Museum-a postaju jedna potvrda više o visokom usponu dubrovačkog brodarstva u stoleću njegovog najvećeg procvata. Punu sigurnost u podatke ovog Dubrovčanina možda će jednog dana dati arhivalija španskih arhiva, koja sigurno i za naše krajeve, naročito za Dubrovnik moraju da obiluju svakovrsnom gradom.

THE PARTICIPATION OF THE RAGUSAN FLEET IN THE SPANISH »INVINCIBLE ARMADA«

Resume

The Yugoslav historiography has touched on the question of the participation of the Ragusan fleet with its able seamen in the Spanish Invincible Armada — »La Invicibile Armada« — as Philip II named his fleet drawn from different nations, which he sent in 1588 to conquer England (T. Gelcich, J. Tadić, V. A. Bačić).

The documents now at the disposal in the Ragusan Archives, that shed light upon this question, are very scanty. From these one can not establish with what fleet the Ragusans participated in this invasion, which proved a failure, of England and her Queen Elizabeth, who was equally hateful to the popish Rome and the capital of the »Catholic Majesty«.

The author is able to give a more precise answer to this question, after having come across a Ragusan manuscript *Dominio, sito e costumi della Repubblica di Ragusa* in the British Museum in London (M. B. Add. 14, 008). The Anonymus writer, a Ragusan and Slav without any doubt, lays stress among other matters, on the merits of Ragusa for the invasion projects of the Spanish King, especially at the conquest of Portugal (1580) and in the catastrophe of the Invincible Armada (1588). This writer tells that forty big ships assisted in the conquest of Portugal, and thirty three excellently built and well equipped with armaments vessels in the Invincible Armada. Accordingly, in a fleet consisting of 130 ships, as the Invincible Armada did, one fourth was Ragusan. This fact is another proof that this type of excellent construction of the Ragusan ships left traces in the English literature and naval terminology — Argosy. The analysis of the data given by this anonymous writer indicates that he is reliable as a writer.

Ludovik Modest Golia

RAZVOJ CESTNEGA OMREŽJA NA KRANJSKEM IN PRIMORSKEM V 16. IN 17. STOLETJU

Akademik Milko Kos je z objavo karte srednjeveških poti na Slovenskem v svoji Zgodovini Slovencev¹ nakazal sintetično podobo dotodanjih raziskovanj nekdanje cestne mreže. Za stari vek smo že pred tem imeli ugotovitve Premersteina in Rutarja, ki sta opisala glavne tire rimskih cest na Kranjskem.² Za najstarejšo, t. j. predrimsko dobo pa doslej prehistoriki še niso dokončno ugotovili smeri, po katerih se je tedaj odvijal promet.

Za novejšo dobo imamo o cestah več razprav. J. Ivanič³ se je omejil samo na opis in funkcijo glavnih cest za časa Karla VI. in še za te ni izčrpal vsega bogatega arhivskega gradiva. Zelo površno in brez slehernih arhivskih preiskav se je lotil podobnega dela W. Kröhn,⁴ medtem ko je A. Schlesinger obravnavala prometne žile v 16. stoletju sicer mnogo prizadevnejše kakor Kröhn, toda za naše kraje njene preiskave ne nudijo novih osvetlitev, ker je svoje delo zgradila samo na splošnem avstrijskem vidiku.⁵ V zadnjem času je izšla dobra, čeprav teritorialno zelo omejena podoba prometnih zvez na prelomu srednjega in novega veka v razpravi A. Melika: Prometni položaj Raščice v Trubarjevi dobi.⁶ Po vsem tem ostaja torej razvoj cestnega omrežja na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju še odprto vprašanje. Ta prispevek

¹ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933, str. 203: Oris glavnih prometnih potov na Slovenskem v srednjem veku. Karta je plod raziskovanj članice njegovega seminarja prof. Minke Mesarjeve, ki mi je posodila tudi svojo rokopisno razpravo, za kar se ji tudi na tem mestu zahvaljujem.

² A. Premenstein-S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain. Wien 1899.

³ Dr. Josef Ivanič, Das Strassenwesen in Krain im 18. Jahrhundert. Carniola I. 1908.

⁴ Walter Kröhn, Beiträge zur Verkehrsgeschichte von Krain unter besonderer Berücksichtigung der Zugänge, Königsberg 1911.

⁵ Dr. Anna Schlesinger, Die Verkehrs- und Handelswege der österreichischen Alpenländer im 16. Jahrhundert, Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien, Bd. 59, 1916.

⁶ Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952.

naj služi samo kot doprinos k osvetlitvi gospodarske in prometne zgodovine teh stoletij.

S širjenjem gospodarskih in kulturnih stikov med kraji in deželami se je razvijala tudi mreža prometnih žil. Njen razvoj se nujno opira na dva faktorja. Prvi, stalni, obsega geografsko konfiguracijo tal, ki narekuje sama po sebi smer poti po najugodnejših predelih, 'po dolini rek in preko prelazov. Njene značilnosti postanejo izrazite predvsem v goratih krajih, kjer je gibanje utesnjeno. Nestalen in spremenljiv pa je drugi faktor, ki izraža trenutne gospodarske in strateške potrebe.⁷ Dežela, kjer lahko nazorno dokažemo upravičenost prvega faktorja, je prav Kranjska s Primorsko. Doline rek vežejo med seboj prelazi,⁸ ki so se sčasoma razvili v organizirane prehode, sprva seveda samo za pešce, pozneje pa tudi za tovorniški in končno za vozni promet.

Z nastopom 16. stoletja se pri nas spremeni struktura gospodarske dejavnosti in se razmahne trgovina, ki jo pospešujejo na novo odprta pota v prekomorski svet. Zato se promet usmeri proti zahodu in doseže ustaljenost, ko si v začetku tega stoletja Habsburžani dokončno utrdijo svoje postojanke v Trstu. Vprašanje dobrih cest iz notranjosti države postane za novi avstrijski emporij aktualno. Dotedanje tovorniške poti ne morejo več zmagovati naraščajočega prometa in je zato treba misliti na gradnjo novih ali pa vsaj na temeljito popravilo starih cest.

S tem v zvezi se pojavi pravno vprašanje, kdo je dolžan graditi nove ceste in oskrbovati stare. Že od najstarejših časov so bila pota in ceste vladarski regal⁹ in so bile zato teoretično neodvisno ozemlje med posameznimi gospostvi. To je veljalo predvsem za ceste z živahnim prometom ali strateškim pomenom (*viae regiae*), in je o deliktih, izvršenih na teh cestah, razsojalo celo krvno sodišče.¹⁰ Izvajali so ga od najstarejših časov sem v vladarjevem imenu njegovi ministeriali, ki so si s propadanjem vladarjeve oblasti pridobivali moč in ugled ter sčasoma tudi lastništvo cest. Vzdrževali so jih z dohodki ob cesti postavljenih mitnic in z delovno silo svojih podložnikov. V teku razvoja pa so postale mitnice samo še stalen vir dohodkov za njihove lastnike, zasebnike ali pa državo.¹¹ Cest ni nihče več redno popravljal, tako da se je široki tir nekdanjih rimskih cest,¹² kjer so tekla večinoma tudi srednjeveška pota, namerno ali tudi nenamerno vedno bolj ožil. Robove cest je zaraščalo grmovje in se je na ta način manjšalo cestišče, ki bi prišlo v poštev za popravila. Kljub temu se cestna zakonadaja ni dvig-

⁷ A. Schlesinger, o. c., str. 14—22.

⁸ W. Kröhn, o. c., str. 47/8, tabela.

⁹ *Constitutio de regalibus* Friderika I. 1158: *Regalia sunt viae publice, flumina navigabilia et ex quibus fiunt navigabilia*. Cit. pri R. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1898³, str. 393.

¹⁰ R. Schröder, o. c., str. 585.

¹¹ Mitniških pristojbin ni bil redoma nihče oproščen, razen tistih, ki so bili v posesti v ta namen izdanega privilegija. C. F. A. Guariend-Raab, *Codex Austriacus, Pars I*. Wien 1704 (cit. CA I.), odlok Ferdinanda I. 17. oktobra 1534, ki ga je ponovil nadvojvoda Maksimilijan II. 18. oktobra 1575.

¹² A. Grénier, *Manuel d'archéologie Gallo-Romaine*, Paris 1934, VI/2, str. 365 ss.

nila iznad občasnih ukazov o popravilu in narejanju cest. Šele v drugi polovici 17. stoletja najdemo izčrpnjša pravna določila o cestah in še ta bolj zasebne veljave (*Tractatus de iuribus incorporabilibus*).¹³ Te norme, ki sicer niso bile pravno sankcionirane, so vendar dajale glavne smernice tedanjemu cestnemu pravu. V njih beremo: »Vse uporabljane ceste in pota je treba še naprej vzdrževati. V primeru, da jih je odplavila voda, mora najbližji sosed odstopiti del svojega zemljišča za napravo nove ceste. Tudi tam, kjer imajo nekateri kraji izhod samo po vodnih potih in imajo prebivalci namen narediti pot tudi po kopnem pa ni na razpolago javnega zemljišča, je v te namene dovoljena razlastitev primerne terena.« Toda te odločbe so prišle tako pozno, da so sicer lahko služile velikopoteznim načrtom Karla VI., za ureditev pravnih cestnih odnosov v obeh omenjenih stoletjih pa so nastopile prekasno.

Proti uničevanju cest si je avstrijska vlada pomagala na več načinov. Za velikopoteznejše načrte, da bi vzela upravo cest enostavno v svoje roke, ni bilo niti denarja niti volje, zato je z zgolj upravnimi sredstvi skušala spraviti cestišča vsaj v prvotno širino. Iz varnostnih razlogov je ukazala odstraniti grmovje in posekati drevje po 12 klafter na vsako stran.¹⁴ To dolžnost je naložila mitnicam in obcestnim soseskam. Edina sankcija za neizvršeno naročilo je bila grožnja, da bodo opravili to delo pristojni vicedomski uradi s svojimi ljudmi na stroške prizadete stranke. Drugi način vzdrževanja cest pa je bil popolnoma kampanjski. Kadar je bil potreben kak večji prevoz ali je bilo v načrtu kako vladarsko potovanje, so poslali na ceste vso razpoložljivo delovno silo, da bi jih čimprej kolikor toliko uredili. V ta namen so napotili na določeni cestni odsek svojega odposlanca in ga pooblastili z mobilizacijskimi pravicami. Ta je smel zahtevati delovno silo pri obcestnih gospodstvih, gradbeni material pa je pobral večinoma na mestu samem.¹⁵ Tudi kolikor toliko načrtno vzdrževanje cest, ki so ga hoteli uvesti s pomočjo mitniških uradov, saj so bile mitnice postavljene ob cestah prav v ta namen, se ni obneslo.¹⁶ Državna uprava namreč nikakor ni mogla zahtevati od svojih mitničarjev, ki so bili tako rekoč le njeni uslužbenci, da bi popravljali ceste, če je pa sama porabila pretežni del mitniških dohodkov za druge potrebe. Primerjanje dohodkov posameznih kameralnih mitnic na Kranjem in Primorskem v letih 1564 do 1570 pokaže, da je doseglo skupno letno povprečje prejemkov vseh mitnic 22.241 goldinarjev. Od tega so pobrali za uslužbenske plače 1426 gold., za razne uradne izdatke 176 gold., za popravilo mitniških

¹³ CA I., *Tractatus de iuribus incorporabilibus*, Tit. 16, §§ 5, 6, izdan dne 13. marca 1679.

¹⁴ Državni arhiv Slovenije, Stanovski arhiv (cit. Stan. arh.) 527, 1558, maj 27 in avgust 8. (Arhivalije, ki sem jih uporabljal za ta sestavek, sem črpal večinoma v Državnem arhivu Slovenije. Zato bom v naslednjem izpuščal navajanje nahajališča arhivalij, ki se nahajajo v tem arhivu, ker bi še moral neprestano ponavljati.) CA I., 1559, maj 18.

¹⁵ Cf. Vicedomski arhiv — Vic. arh. 137 ex 1578, julij 10, Ljubljana in 138 ex 1660, julij 15, julij 24.

¹⁶ Cf. CA I., *Strassen Besserung*, 1954, marec 12.

zgradb in cest pa samo 21 goldinarjev. Ves ostali denar pa je pobrala vicedomska blagajna.¹⁷ Seveda s takim gospodarjenjem cest ni bilo mogoče vzdrževati v redu. Zato najbrž ni pretirano istodobno poročilo, da je potovanje po tedanjih cestah nevarno za življenje ljudi in živali.¹⁸ Tako nam postane tudi razumljivo, da so se tovarniki in trgovci izogibali javnih cest ne le zato, da bi si prihranili mitniške pristojbine, marveč še bolj iz razloga, da bi si utrli nova in zložnejša pota. Kljub slabim cestam pa je obstajala obveznost cest (Strassenzwang), tako da so vsakomur, ki so ga zalotili izven določene javne ceste, zaplenili blago in mu naložili še denarno in zaporno kazen.¹⁹

Nemogoče je razporediti ceste na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju v kameralne, stanovske in zasebne, če se opiramo le na mitnice, ki so stale ob njih. V teh časih oskrbovane in organizirane poti so imele na različnih odsekih mitnice tako pomešane med seboj, da ne moremo govoriti povsod o izključnem lastništvu vsega cestnega tira. Na drugi strani pa imamo določene cestne odseke, ki so jih posamezne oblasti morale vzdrževati in popravljati. Najbolje so oskrbovali svoje odseke deželni stanovi, manj skrbno kameralni uradi, skoraj popolnoma pa so bili zapuščeni zasebni cestni odseki, kot n. pr. cestni del pri Senožečah, ki ga je imela na skrbi senožeška graščina.²⁰ Stroške za popravilo cestišča so krili, kakor sem že omenil, mitniški dohodki, obcestni tlačani pa so morali sodelovati z ročno in vozno tlako. Za popravilo mostov je bil pristojen vicedomski urad, vendar se je hotel večkrat otresti tudi te dolžnosti. Mostov v tistih časih še niso imeli kaj prida. Na nekaterih prehodih so vozili brodovi, ponekod pa so morali vodo kar prebresti. Iz podatkov razberemo, da je na težjih prehodih utočilo vsako leto nekaj ljudi in konj.²¹

Če izvezamo popravila oziroma napravo novega cestišča na tržaški, ljubeljski in predilski cesti, ne najdemo iz srede 16. stoletja v zapiskih nobenega sledu o večjih delih na cestah. Vsak mitničar je pač popravljajl svoj odsek, kolikor je terjala nuja, sicer se pa za cestišče ni dosti menil. Zaradi tega so ceste na Kranjskem in Primorskem propadale, tako da je bilo treba končno le misliti na načrtno popravljanje. Ob teh delih najdemo v zapiskih skozi obe stoletji imena cestnih gradbenikov kot: Gašper Zlatinšek, Jurij Markovič, Lenart Merherič-Fabijanič, Abondio di Donino in druge.

Ob prelomu 16. in 17. stoletja se je torej v vsej resnosti pokazala potreba za izboljšanje cest. Za cestnega komisarja oziroma za glavnega inženirja pri teh delih je bil imenovan ljubljanski stavbenik Abondio di Donino.²² V načrtu so bila predvsem manjša popravila, ki jih je bilo treba izvršiti takoj; za večja popravila, kot mostove in nasipe, so pa

¹⁷ Vic. arh. 81, Pregled dohodkov mitnic na področju Ljubljanskega dohodninskega urada v letih 1564—1570.

¹⁸ L. c., Cf., Poročilo z dne 11. februarja 1564.

¹⁹ Cf. CA I., Razne izdaje cestnega patenta od 1589 do 1692.

²⁰ Vic. arh. 138, 1691, junij 12, Ljubljana in Vic. arh. 87, 1644, januar 22, Gradec.

²¹ Vic. arh. 138, 1666, januar 4., Gradec.

²² Stan. arh. 527, 1596, september 4., Ljubljana.

zahtevali predhodne proračune, na podlagi katerih so potem po finančnih možnostih izdelali načrte. Toda ta delovna organizacija ni trajala dolgo. Zadevo so ponovno vzeli resno v roke šele sredi 17. stoletja kranjski deželni stanovi, ki so postavili svojega cestnega komisarja Lenarta Merheriča-Fabijaniča. Ta je imel na skrbi kranjske ceste skozi petnajst let.²³ Deželni stanovi so vložili v ta dela skoraj 5000 goldinarjev, medtem ko vicedomski oziroma višji dohodninski urad v Ljubljani, ki je imel na skrbi mitnice in njihove dohodke ter z njimi v zvezi tudi vzdrževanje cestnega omrežja, ni prispeval ničesar. Zato je začelo deželnim stanovom to stanje presedati in so sklenili, naj odslej v enako dolgem razdobju popravlja ceste kameralna uprava na svoje stroške. V primeru pa, da te obveznosti ne bi hotela prevzeti, bi deželni stanovi od tedaj dalje popravljali samo še odseke, kjer so stale stanovske mitnice.²⁴ Na ta način bi bil promet zelo otežkočen, ker so bili prehodni le tisti cestni odseki, ki so jih oskrbovali deželni stanovi, kakor je priznal celo vicedom.²⁵

Ta odločnost je prisilila kranjskega vicedoma, da je oskrbel načrt o nadaljnjem popravljanju cest. V njem je predvsem ločil med splošno važnimi in nevažnimi cestami. Med prve je štel graško cesto (Vransko—Ljubljana) in tržaško (Ljubljana—Trst), medtem ko je gorenjsko in dolenjsko prepustil usodi. Na gorenjski cesti je imelo skrbeti za mostova pri Medvodah in Kranju mesto Kranj, sicer pa ni imel nihče na tej cesti nikakih obveznosti in bi jo moral oskrbovati vicedom popolnoma na svoj račun. Zato jo je že vnaprej vrgel iz svojega načrta. Dolenjska cesta pa je bila po njegovem mnenju potrebna samo zasebnikom za prevažanje oziroma tovorjenje njihovih lastnih pridelkov. Zato naj jo popravlja tisti, ki jo uporablja.²⁶ Za ceste, ki jih je nameraval vzeti v svojo upravo, je zahteval pomoč pri deželnih stanovih v ročni in vozni tlaki, sam pa se je namenil prispevati k stroškom letno samo 400 goldinarjev, kar je bilo seveda veliko premalo.²⁷ Zato je tudi ta načrt padel v vodo. Večja popravila so se izvrševala samo še pri občasnih vladarskih potovanjih, ko so cestišča na hitrico uredili, da so bila prehodna za cesarske kočije.²⁸ Ljudje so spričo tega postali brezbrizni in zato resnih pritožb zaradi slabih cest sploh ne zasledimo več.²⁹

V drugi polovici 17. stoletja se je vprašanje popravljanja cest nekoliko premaknilo z mrtve točke. Dvorna pisarna je izdajala razne mitniške rede,³⁰ ki sicer niso zadevali neposredno cestnih razmer v Kranjski ali Primorski, a so vsebovali splošne odredbe, ki so se nanašale tudi na

²³ L. c., Izvleček iz stroškov za popravilo cest 1637—1652.

²⁴ Vic. arh. 138, 1653, junij 9., Gradec.

²⁵ L. c., 1691, junij 12., Ljubljana.

²⁶ L. c., 1658, avgust 20., Ljubljana.

²⁷ L. c., 1653, julij 8., Ljubljana.

²⁸ L. c., 1660, julij 15., Ljubljana.

²⁹ Vic. arh. 137, 1664, maj 6., Ljubljana.

³⁰ Cf. CA I., Mautordnung z dne 16. decembra 1665; Petroneller Mauth-Vectigal, 30. januarja 1666; Trassikirchner klein Mauth-Vectigal z dne 12. novembra 1666; Holtz-Satz und Ordnung z dne 24. marca 1668; Stockenauer Colomani Mauth-Vectigal z dne 15. marca 1669.

mitničarje kot oskrbnike cestišč. Tako so začeli groziti mitničarjem z odvzemom mitnic, če ne bodo imeli v svojem okolišu oskrbovanih cest, ker so, kakor so pravilno poudarjali, mitniški dohodki v prvi vrsti namenjeni za popravila. Koristnost teh odlokov se je kmalu pokazala tudi na Kranjskem. Graška vlada je izdala strog ukaz za takojšnje popravilo cest.³¹ Ko pa so deželni stanovi uvideli, da od vicedoma oziroma kameralne uprave kljub tej ostri naredbi ni pričakovati nobene pomoči, so spomladi leta 1684 na svojo roko postavili za cestnega komisarja že preizkušenega inženirja Lenarta Merheriča-Fabijaniča.³² Ta je izdelal načrt, po katerem naj bi manjša popravila izvršili mitničarji sami, za večja naj bi dala sredstva kameralna uprava, nadzorstvo nad delom pa naj bi imeli deželni stanovi.³³ Toda tudi s tem projektom ni bilo nič. Kameralne mitnice so še naprej odvajale svoje dohodke v kameralno blagajno, iz katere pa zlepa niso našli več poti. Od vsega, kar so sklenili, so izvajali samo še pritisk na tlačane, ki so morali opravljati cestno tlako.³⁴ Tudi predlog, da naj bi se kameralne mitnice spremenile v zakupne³⁵ in bi tako lažje pritisnili nanje, kakor so prakticirali drugod, ni dosegel svojega namena.³⁶ Na zelo prometnih cestnih odsekih so ponekod stalnim koristnikom obljubljali popust pri mitnini, če bi se sami lotili popraviljanja ceste.³⁷ V naših krajih pa o tem ne zasledimo ničesar. Tako se je približal čas Karla VI., ki je velikopotezno začel novo dobo v vprašanju izgraditve cestnega omrežja.

Toliko o splošnih odredbah za vzdrževanje cest, ki so bile namenjene za avstrijske pokrajine in s tem posredno tudi za naše kraje, v nadaljnjem pa bomo — v drugem delu te razprave — razpravljali o posameznih cestnih sistemih na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju.

LAYING OUT OF STREETS IN CARNIOLA AND LITTORAL IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Résumé

Introductorily the author gives a survey of the former writings dealing with the laying out of streets in Carniola and Littoral up to the 17th cent., and, drawing the attention to the changed situation from the 16th cent. forward, associating the need of Trieste for connection with the hinterland, he deals, in this first part of his discussion, with laying out of streets in the

³¹ Vic. arh. 138, 1668, december 7., Gradec.

³² Stan. arh. 527, 1684, april 17., Ljubljana.

³³ L. c., 1690, september 28., Gradec.

³⁴ L. c., 1693, oktober 17., Ljubljana.

³⁵ Vic. arh. 138, 1691.

³⁶ CA I., Weg Reparation zu Himberg z dne 19. decembra 1695.

³⁷ CA I., Resolutio z dne 11. decembra 1696 je obljubila trem trgovcem iz Češkega Rudogorja (Eisenerza) popust po 15 krajcarjev na vsak cent železa, če bodo popravljali tamkajšnjo cesto.

16th and 17th centuries. The streets were at all times a regality, but little care was taken of them and, therefore, they were in bad condition. Customs for the purpose of road-building and repairing were expended otherwise. It was not till the 17th cent. that general legal norms appeared, regulating the proceedings of expropriation for road-building and repairing, but it was not till the 18th cent. that these norms obtained legal validity. The care of public road surveying offices was limited to regulations about bush- and wood-clearing in close proximity to the road-bed and repairing of roads — in case of rulers' travels — all this work was done in the way of compulsory labour of the neighbouring people. Methodical maintaining in condition by customs officials was not possible as all customs were delivered to the Vidame's cash office.

Roads did not depend as units on cameral-boards, baronial offices or manorial estates, but each road was divided in several sections pertaining to various owners. Best administered sections were the baronial ones, worse those of cameral boards, and worst the sections depending on manorial estates. There existed few bridges, ferries were prevailing. In the 16th century appreciable road-works were not done on the roads except the roads of Trieste, Ljubelj and Predil.

The first systematic plan for roads amelioration was conceived about 1600. The master-builder of Ljubljana Abondio di Donino was charged with the execution, but the plan was not realized. To remedy this inconvenience, in the middle of the 17th century, the estates of Carniola themselves took up the repairing of roads, but for carelessness of the Vidame, from whom they required to provide payment for repairing of cameral sections, after half a decade the road-work came completely to a standstill. A repeated effort, in 1684, by order of the Court thancery of Vienna and following the roads- and customs-regulations of the Government of Graz, brought no better results. All remained unchanged as the Vidame intended to do the work by compulsory labour of subjects and was not willing to sacrifice the customs. The things changed with the reign of Charles VI, in the first half of the 18th century.

Franjo Baš

IZ ZGODOVINE HIŠE V KROPI

(Prispevek za podobo delavskih stanovanjskih razmer
v zgodnji kapitalistični dobi)

Železarsko naselje, zgodovinski trg Kropa leži v tesnem dolinskem kotu ob potoku Kroparici ali Preprovki pod jugovzhodno Jelovico. Iz potoškega kota strmo se dvigajoča pobočja Jelovice in visoka (530 m) ter senčna lega niso dovolile razvoja poljskih ali travniških kultur. Tako je Kropa od svojega nastanka v poznem srednjem veku, ko se je železarstvo z rojstvom kovačnic na vodni pogon preselilo od ležišč železne rude k vodi z zadostnim padcem,¹ do danes ostala izrazito železarsko naselje brez vidnega kmetijskega značaja. 31. decembra 1947² je bilo od 476,10 ha skupne kroparske površine 9,10 ha obdelovalne zemlje in sadovnjakov, 50 ha travnikov in pašnikov, 385 ha gozdov in 32 ha nerodovitnih zemljišč; istočasno je od 698 prebivalcev živelo od industrije 444, gozdarstva 11, obrti 4, trgovine 11, gostinstva 1, prometa 4, javne administracije 57 in od kmetijstva 11 ljudi, ostalih pa je bilo 96. Današnja Kropa je tako manj kmetijska kot je bila Ljubljana

¹ J. Gašperšič, Zadrugar, I. Kropa 1953/54, str. 157.

² Za te in za vrsto podatkov zlasti o kroparskem izročilu se moram posebej zahvaliti kroparskim rojakom, ki so mi jih posredovali, v prvi vrsti umetniku kovaču Jožetu Bertonclju, ki je zapisal kakih 50 kroparskih dogodivščin z gradivom, ki razsvetljuje življenjske razmere v zgodovinski Kropi. Razen tega se moram zahvaliti za ustna sporočila in za posredovanja, da sem dobil pogled prav v vse, kar sem želel, J. Bertonclju, J. Gašperšiču, Fr. Hafnerju, J. Lazarju ter ravnateljstvu »Plamena« in Šole za umetno kovinarstvo, enako pa tudi lastnikom hiš, ki so mi dovolili, da sem jih pregledal. Fotografiranje v Kropi je omogočil ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS E. Turnher in predsednik okrajnega sodišča v Radovljici J. Fister pregled franciscejskih zemljiških knjig. Navedbe iz kroparskega izročila sledijo v celoti pod 2., ker sem uporabljal samo tiste, ki sem jih dognal ne samo iz ust enega, temveč mnogih. Fotografije je izdelal J. Šmuc iz Moderne galerije v Ljubljani, risbe M. Gašperšič in J. Lazar, načrt Kroke pa M. Bohinec. — Arhivalije rudarskega urada in obeh fužin, ki jih je imel v Kropi K. Pibovec in jih je uporabljal A. Müllner, so v letih 1919—1920 propadle; ker mi gradivo v avstrijskih arhivih ni bilo dosegljivo, sem bil navezan predvsem na slovstvo, ki temelji na arhivalijah, in razen tega na predmetne vire, torej na hiše same, tako da je poročilo metodičen poizkus muzejske oziroma spomeniške študije.

leta 1921, to je pred združitvijo s predmestji, ko je štela brez Viča, Šiške in Most po Fr. Zwitteru (GV V. + VI., 1929—30, str. 181) 1353 ali 2,54 % poljedelskih prebivalcev.

M. Kos je v vrsti študij obravnaval krajevno zgodovino in z njo obdeloval zlasti vprašanja o kolonizaciji, sestavi prebivalstva in gospodarskih nalogah posameznega kraja. V smislu Kosovih krajevno-zgodovinskih študij mu čestitam k jubileju njegovega šestdesetega rojstnega dneva s prispevkom iz kulturne zgodovine Kroepe, to je železarskega kraja, ki je bil v veliki meri cilj priseljevanja kmečkega prebivalstva iz domovine Kosovih pradedov iz Selc in zlasti s severnih pobočij nad Selcami.

Prvo upodobitev Kroepe imamo od J. V. Valvasorja iz druge polovice XVII. stoletja. Bakrorez³ Valvasorjevega ilustratorja Trošta kaže v glavnem Zgornjo Kropo v neposredni bližini župnijske cerkve. Po Troštovi sliki je bila Kropa v Valvasorjevi dobi obstajala na levem bregu Kroparice iz stanovanjskih stavb, razen v najvišjem predelu, kjer se je končala nad današnjim vigencom* »vice« v skupini železarskih obratov. Nestanovanjski in popolnoma železarsko-obratni značaj pa kaže slika za Zgornjo Kropo na desnem bregu Kroparice, kjer vidimo ob raki ali vodni strugi pod današnjim Pétračem (hišna št. 12) 4 vigence. Mlin je bil, kot se zdi, v hiši nad današnjo krajevno gostilno (št. 26) na mestu, kjer je danes tako imenovani srednji mlin; manjše stavbe v bližini vigencev pa bodo lesene pritikline, kjer so shranjevali za fužine in vigence potrebno oglje, rudo, surovo ali staro železo. Za časa Valvasorja bi bil tako v Zgornji Kropi stanovanjski predel na levem bregu Kroparice pod župnijsko cerkvijo, železarski pa nad današnjimi »vicami« in na desnem bregu Kroparice od šole za umetno kovinarstvo (Klinar, h. št. 9) navzgor približno do današnjega srednjega mlina. Za Spodnjo Kropo istodobna slika manjka; pri dejstvu pa, da je imela Kropa od konca XV. do konca XIX. stoletja dvoje življenjskih živcev, zgornjo fužino za Zgornjo in spodnjo⁴ za Spodnjo Kropo ter pri podobni izobliki doline, bo težko misliti na kake bistvene razlike. (Priloga I, sl. 1.)

Stanovanjski predel Zgornje Kroepe na Troštovem bakrorezu je obstajal predvsem iz eno- in dvonadstropnih največ zidanih stavb, kar je za naše tedanje razmere zelo napredno. Arhitektonsko središče fasadnega pogleda vsega stanovanjskega predela je bila graščinska Macolova hiša (današnja šola) iz 1620,⁵ ki je imela iz podolžnega podstrešja na cesto troje oken v strehi in na slabo vidni strehi nad severno stransko steno še eno okno. Pri sosednji spodnji hiši je prvo nadstropje

³ Valvasor, Ehre... I., III. knj., XVIII. pogl., 386 ss. — Rupel M., Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, str. 69.

* Vigenc je prtilično poslopje z vodnim kolesom za sapo in z več ješami. to je sestavi ognjev in nakoval, kjer je kovalo približno 20 kovačev.

⁴ Müllerner A., Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien. Wien in Leipzig 1909, str. 268.

⁵ Zadrugar I. Kropa 1933/34, str. 4.

s tremi fasadnimi okni iz lesa. Pri prihodnji nižji hiši vidimo namesto podstrešnega požarnega zidu zaprto podstrešje in pri prihodnji leseno drugo nadstropje. Enonadstropna druga hiša od spodaj ima okno v požarnem zidu in tretja od spodaj s hodnikom v drugem nadstropju je brez vsakega okna.

Gospodarskih poslopij, razen železarskih prituklin, na Troštovi sliki Kroke ne vidimo, kar je pri železarskem značaju kraja in njemu podrejenem kmetijstvu razumljivo. V pritličjih stanovanjskih stavb so kleti, ki so služile v polpretekli dobi za trgovske in obrtne poslovalnice, v preteklosti pa za pritukline železarskih obratov. V dokaz tega služi izročilo o namenu kleti² v sedanji Petračevi hiši, izpred katere so odhajali tovorniki z železnimi žebli v Selško dolino in dalje čez Baško sedlo v Furlanijo. Nadalje izročilo, da je pekarna v fovšaritnici (št. 28) pred tem služila za shrambo³ starega železa in železnih izdelkov ter precejšnja sorodnost teh kleti z merami shrambe⁴ za les, surovo železo in žeblje iz 1694 pri nekdanji spodnji fužini. Njen zidan pritlični prostor za shranjevanje surovega železa je meril 4×7 m in imel 32 m^3 prostornine ter je bil kot tak že zelo prostoren; leseni višji prostori pa so bili shrambe za les, kakor je to do danes v Kropi, ko je drvarnica večinoma na podstrešju. Nad kletmi v hišah so stanovali po vzoru meščanskih hiš in podeželskih gradičev posestniki železaren, zlasti pa trgovci z železnimi izdelki in njihovi vodilni nameščenci, kar kaže razporeditev prostorov v prvih nadstropjih nekdanje Potočnikove (št. 58), Ažmanove (»Loden« št. 6) ali Klinarjeve hiše ter kroparsko izročilo o nalogah⁵ prvih nadstropij teh hiš v preteklosti. Da so prebivali železarski podjetniki v Kropi sami, Valvasor še posebej omenja.⁷

Prebivalci

V zvezi s podjetniškimi stanovanji v Kropi se pojavi vprašanje, kje in kako je stanoval kroparski železar, oziroma kroparski kovač v preteklosti. Na Troštovi sliki Kroke pač vidimo višje dele hiš s stanovanji železarskih podjetnikov, pogrešamo pa stanovanjske stavbe za kovače in druge železarske delavce. Krivda za to ne more pasti na kulturnozgodovinsko pomanjkljivost Troštove slike, kjer pri hišah popolnoma manjkajo dimniki, pada višina stavb z dvigajočim se terenom ali imamo samo generalizirano izobliko zemeljske površine in s tem tudi lege kraja, ki pa bi mogla vsaj nakazati delavska železarska bivališča. Predtrga, kjer bi podobno našim mestom s kovači v predmestju prebivali železarji, Kropa nikdar ni imela. Da bi prebivali kovači v oddaljenih hribovskih vaseh, bi bilo zelo težko verjetno zaradi delovnega časa, predvsem pa glede na pravni položaj železarjev nemogoče. Železarji so živeli v upravopolitičnih enotah Kroke in

² Müllner A., l. c., slika 109.

³ Valvasor, n. n. m.; prim. Rupel M., l. c., str. 69.

⁴ Müllner A., l. c., str. 248. — Fotokopija izvirne prošnje za rudarski red pri tov. J. Gašperšiču v Kropi.

Kamne gorice pod lastnim rudarskim sodnikom,⁸ ki ne bi mogel poslovati v delokrogu sosednje škofjeloške ali radovljiške gosposčine, kamor so spadale okoliške hribovske vasi. Tako tudi vemo, da so rudarji na Jelovici pred 1547 postavili 20 malih hiš,⁹ od katerih je radovljiška gosposčina terjala tlako. Iz upravnih in sodnijskih razlogov, predvsem pa iz dejstva, da imamo ohranjene do danes v Kotlu, to je najvišjem delu Kroke, hiše, ki so bile domovanja rudarjev (Tineto Jurij št. 47), kmeta (Štanglov France, št. 42) in podjetniških hlapcev (Dražgošar, št. 46), moramo predpostavljati, da je bila Kropa od nastanka naselje železarjev.

Za leto 1769 vemo, da je Kropa izdelala najmanj 2150 starih centov žebeljev.¹⁰ Pri tej proizvodnji je sodelovalo 21 livarjev in fužinarjev, 136 žebelarjev, 108 rudarjev, 130 oglarjev in drvarjev ter 11 voznikov in tesarjev, skupaj 406 železarjev. Ker so delali v fužinah, fužinicah (cajnarcah) in vigencih mož, žena in otroci od 11.—13. leta starosti navzgor, moremo računati za vsakega železarskega delavca še po dva do tri rodbinske člane, tako da bi štela Kropa 1769 kakih 800—1200 delavskih prebivalcev. Pred 1547 je imela Kropa vsaj 150 železarjev¹¹ ali okoli 300—450 delavskih prebivalcev, kar je dobra polovica manj kot 200 let pozneje in kar govori za razvojno rast kraja, ki je dosegel svoj višek v XVIII. stoletju. 1782 je bilo v Kropi 30 železarskih podjetnikov¹² in od 1230¹³ do okoli 1400 prebivalcev,¹⁴ tako da je prišlo na enega podjetnika od 7—8 delavcev ali z njihovimi rodbinskimi člani od 20 do 25 prebivalcev. Poleg železarjev je treba upoštevati še drugo prebivalstvo, ki ga poznamo iz časa francoske okupacije,¹⁵ kot 2 mesarja, 1 krčmarja, 3 mlinarje, 7 čevljarjev, 4 tesarje, 1 mizarja, 2 podkovska kovača, 1 ključavničarja, 1 krojača, 1 izdelovalca kovaških mehov, 1 ranocelnika, 1 učitelja, 1 cerkovnika, skupno (brez duhovnika) 26 poklicev. Pri visoki umrljivosti v tej dobi računamo za vsako od teh obrtniških rodbin po 4 člane in dobimo 106 ljudi. Nadalje smo imeli še 2 kmeta, župnijo in kakih 5 trgovskih rodbin, ki niso bili železarski podjetniki, s skupno 40 rodbinskimi člani, tako da je k železarskemu življu Kroke prišteti še okoli 150 predvsem obrtniških in trgovskih prebivalcev.

Za rešitev našega vprašanja, kje je stanoval kroparski železar, moramo ugotoviti najprej, kdo je bil posestnik železarskih obratov in stanovanjskih hiš, ter nato, kaj govorijo kroparske hiše o nekdanjih stanovanjskih razmerah.

⁸ Müllner A., l. c., str. 281 ss.

¹⁰ Müllner A., l. c., str. 178. — Po istem viru (str. 730) je mogla 1674 Kropa izdelati žebeljev za 800, Železniki za 800, Bohinj za 700, Kamna gorica za 500 in Krka za 300 tovorov; tovor = 112 kg.

¹¹ Müllner A., l. c., str. 284.

¹² Müllner A., l. c., str. 294.

¹³ Kronika Plamena v Kropi do leta 1940. (Jesenice) 1944, str. 3.

¹⁴ Müllner A., l. c., str. 298.

¹⁵ Zadrugar I. 1933, str. 83.

Na prvo vprašanje dobimo odgovor v zemljiški knjigi iz 1831¹⁶ in v protokolu stavbnih parcel iz 1827,¹⁷ ki ga dopolnimo z osebnimi podatki iz matičnih knjig 1826—1842. Obe kroparski fužini sta imeli 1831 skupaj 61 lastnikov; od teh so imeli v obratni enoti 48 dni za vsako fužino 2 po 5, 3 po 4, 9 po 3, 9 po 2, 32 po 1 in 6 po 0 delovnih dni svojih; na pritiklinah je imelo stavbo za rudo 7 po 4, 10 po 3, 17 po dva, 17 po 1 in 10 nobenega objekta; tako je bilo 6 fužinarjev lastnikov samo pritiklin, 10 pa jih je bilo brez stavbe za železno rudo, a v posesti delovnega časa v fužini. Podobno je bilo s skladiščnimi poslopji za oglje in surovo železo ter z nakladišči za rudo.

1827 je bilo v Kropi pri 160 stavbnih parcelah — če izločimo železarske obrate, ki so bili deloma tudi stanovanja malega človeka — 80 hišnih posestnikov. Velikost hiš, ki jih protokol stavbnih parcel navaja po površini, je bila zelo različna; od 6 kvadratnih sežnjev, torej približno 23 m² (Ažman Jakob, Drol Štefan), 7 (Potočnik Franc), 9 (Bodomač Blaž) in 10 (Potočnik Jernej) pa do 230 kvadratnih sežnjev (z gospodarskim poslopjem in dvoriščem) pri Jalenu Janezu. So pa to skrajnosti, ki ne morejo pokazati povprečne podobe stanovanjske hiše, ki jo najdemo v stari šoli z zazidano površino 52 kvadratnih sežnjev ali skoraj 200 m². Podobnih hiš je imelo 22 fužinarskih rodbin točno 30, ki so bile po svojem še ohranjenem gradbenem sestavu tudi stanovanjske hiše kroparskih železarjev. Od teh hišnih posestnikov in istočasnih fužinarjev so posedovali več kot eno hišo: Pesjak Helena dve (z 52 in 54 kvadratnih sežnjev površine), Solar Luka dve (z 42 in 108), Balant Matevž dve (s 50 in 58), Zupan Jože dve manjši (s 33 in 40), Solar Franc pa tri (s 64, 50 in 64 kvadratnimi sežnji talne ploskve). Vsi drugi fužinarski hišni posestniki so posedovali po eno samo večjo stanovanjsko hišo in poleg te še kako majhno, kot n. pr. Potočnik Franc, ki je imel poleg hiše s 55 še drugo s 7 kvadratnimi sežnji talne površine. Manjše stanovanjske hiše, kakor bomo videli n. pr. Žolčkovo, je imelo 9 posestnikov fužin. Če upoštevamo še cerkev kot solastnico fužin, je imelo 1827 32 fužinarskih kroparskih podjetnikov v svoji posesti 41 hiš s stanovanji železarjev; 29 fužinarjev pa je stanovalo v najetih stanovanjih, ker niso bili niti hišni niti zemljiški posestniki, temveč samo železarji s solastništvom fužin. Poleg fužinarjev je bilo 1827 še 12 posestnikov večjih stanovanjskih hiš: Dežman s 185, Drol s 95, Knez z 61, Kralj s 66, Blažič z 52, Klínar s 70, Košmelj s 56, Magušar s 47, Naglič

¹⁶ Schmelz und Hammerwerk Unter-Kropp bestehend in einem Stukofen und einem Wallosch-Hammer geteilt in 48 ideale Teile, nämlich in 8 Reihenwochen, jede zu 6 Arbeitstage gerechnet. Dazu gehören ferner 38 Kohlbaren, 17 Erzhiitten, 11 Erzplätze und 7 Roheisen-Hütten. Iz 1831. — Schmelz und Hammerwerk Ober-Kropp bestehend in einem Stukofen und einem Wallosch-Hammer geteilt in 48 ideale Theile, nemlich in 8 Reihenwochen, jede zu 6 Arbeitstagen gerechnet. Dazu gehören ferner 50 Kohlbaren, 16 Erzhiitten, 6 Roheisenhiitten und 10 Erzplätze. Iz 1831. Okrajno sodišče v Radovljici.

¹⁷ Protocoll der Bau Parcellen der Gemeinde Kropp. Iz 1827. Osrednji državni arhiv Slovenije. — Dejstvo, da navaja protokol vse kroparske posestnike za kmete, razlagam iz izdelave protokola v Celovcu, kjer je uradnik delal po geodetskem gradivu, ne da bi poznal krajevne razmere.

s 54, Smolej z 81 in Petrač s 43 in 86 kvadratnimi sežnji hišne površine. S temi hišami je združena posest vigencev (Naglič), trgovine z železom in žebelj (Klinar), oglišč (Blažič) ali tovarništvo (Dežman). Iz tega ugotovimo, da je polovica fužinarjev z drugimi železarskimi podjetniki imela v posesti približno 45 večjih hiš, ostalih približno 45 pa je bilo manjših. Na vprašanje o stanovanjskih možnostih večjih in manjših hiš more dati odgovor njihov sestav in njihova notranja izoblika.

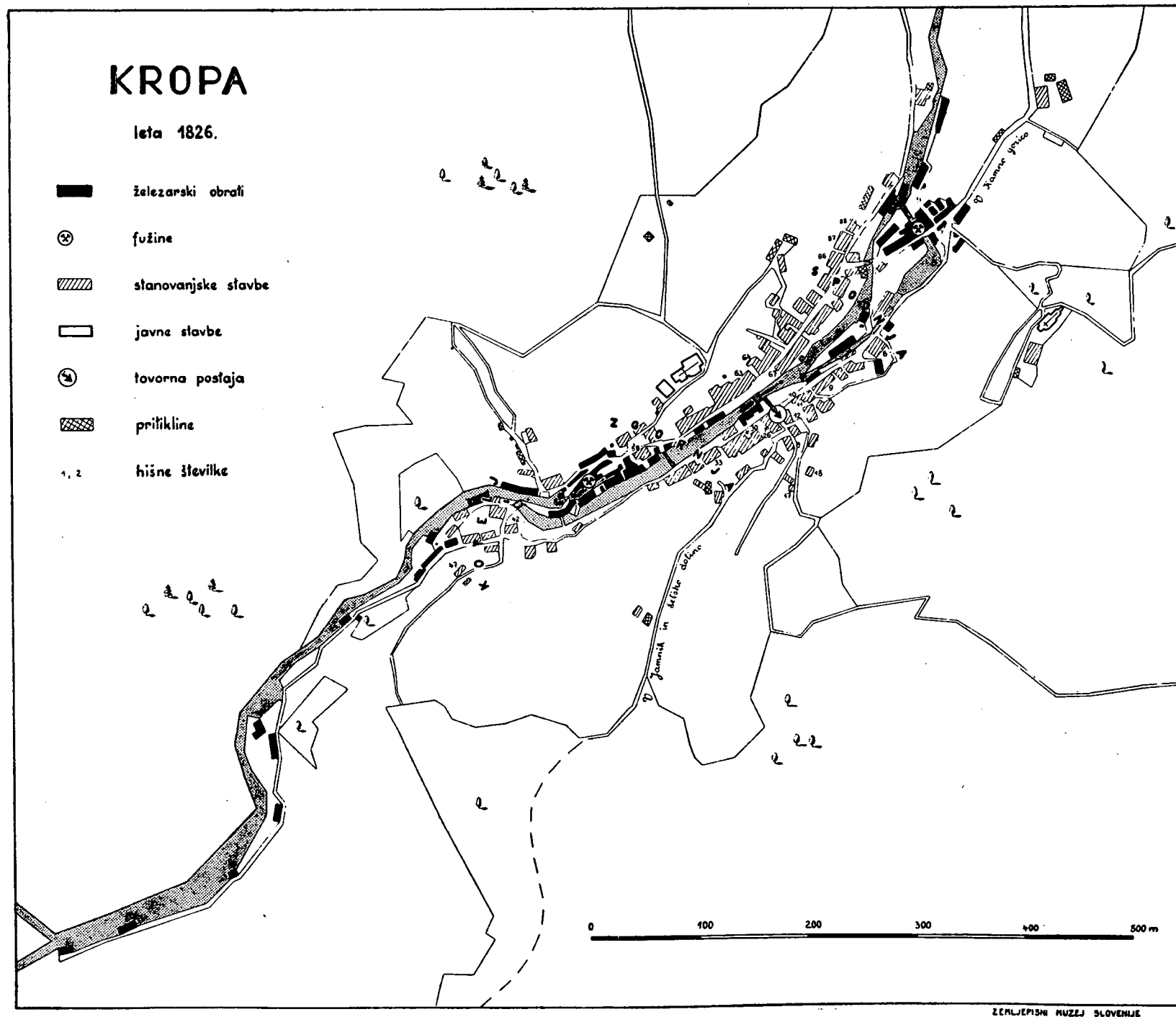
Stanovanjski temelj Kroepe je mogla biti zaradi izoblike doline in padca Kroparice dolina med gornjimi železarnami (cajnaricami) nad Kottlom in spodnjo fužino (sl. 1). Ker je bilo v večjem obsegu nemogoče zazidavati strma pobočja nad potokom, so se morale dvigati hiše v višino, in tako je bila Kropa s svojo zazidano površino nasičena najkasneje v drugi polovici XVIII. stoletja, ko je pri prvem številčenju domov 1770 štela 88 hišnih števil,¹⁸ medtem ko jih ima danes (1952) 94. V teh hišah je stanovalo kroparsko prebivalstvo, ki je štelo¹⁹ 1720 1030, 1750 1100, 1790 1230 (po Müllnerju, str. 298, 1794 okoli 1400), 1805 (po Müllnerju, str. 315) nad 1000, po uradnem šteju 1817 1133, 1820 1150, 1850 1240 (status animarum), po ljudskem štetju 1869 1119, 1880 1110, 1890 892, 1900 780, 1910 892, 1910 704, 1921 631, 1931 578 in 1947 698 prebivalcev.

Pri vsem pomanjkanju statistične sistematike v gornjih številčnih podatkih moremo iz njih ugotoviti, da je štela Kropa nad 1000 prebivalcev od začetka XVIII. pa do konca XIX. stoletja, to je do propada ročnega železarstva, ko je ugasnila v Kropi 1880 gornja in 1897 spodnja fužina. Vzporedno s tem nazadovanjem in propadanjem kroparskega železarstva ter s težavami pri njegovem prehodu v združni tovarniški obrat je stavbeni razvoj Kroepe v zadnjih dveh rodovih popolnoma zastal, tako da ljudje niso pomnili, kdaj je bila pozidana zadnja kroparska hiša, ko je 1934 J. Blaznik dvignil svojo hišo št. 21 za eno nadstropje.²⁰ Po gibanju prebivalstva in tudi po izobliki kroparskih hiš, kjer skoraj manjka vsak stavbeni pečat iz XIX. stoletja, je bila Kropa stavbeno nasičena najpozneje ob koncu XVIII. stoletja ter se je z izjemo tovarne »Plamen« ohranila taka do danes v zunanosti, precej pa tudi v notranjosti stanovanjskih stavb. Po tem in po Troštovi sliki Zgornje Kroepe izvirajo stavbeni temelji sedanje Kroepe v največji meri že iz začetnega nastajanja Kroepe kot železarskega naselja ob vodi, ki je primerna za železarske obrate in ki leži izven kmetijske obdelovalne zemlje. Ko je srednjeveška urbarizacija sicer redko zasedla vso zemljo, ki je bila na vzhodu od Jelovice le v manjši meri za kmetijstvo prikladna in je organizirala v fevdalnih gosposčinah; je bilo novoveško nastajanje Kroepe na račun kmetijskih površin ob Kroparici navzdol nemogoče. Tako je železarstvo ostalo omejeno na strma in visoka gozdna ozemlja, kjer pa niso mogla nastati trajna naselja. Ko je bil dolinski kot ob Kroparici nasičen z okroglo 80—90 hišami in poleg teh

¹⁸ Zadrugar III. Kropa 1940, str. 143.

¹⁹ Kronika Plamena, str. 3.

²⁰ Zadrugar I. Kropa 1933/34, str. 100.

Sl. 1. Kropa. — Lega posameznih vrst stavb

z železarskimi obrati, se število stanovanjskih hiš ni moglo zaradi izoblike ozemlja povečati, temveč so se posamezne hiše razvijale v višino. V nekdanji izobliki je ohranil večino hiš gospodarski zastoj od druge polovice XIX. stoletja, ki je zmanjšal v dveh rodovih število prebivalstva za polovico.

Lega in notranja razporeditev prostorov posameznih hiš kažeta, zlasti če jih vključimo v tloris sedanje Kroke in opazujemo po njihovih arhitektonskih lastnostih v razdelitvi fasadnih ploskev, izobliki oken-skih okvirjev in medsebojni povezanosti v enotni cestni podobi, da korenini stavbena podoba stanovanjske Kroke najpozneje v prvi polovi-
vici XVII. stoletja, torej še v času pred Valvasorjem. V posameznih stavbenih delih pa bodo nekatere hiše starejše. Novejšega datuma iz XVIII. in XIX. stoletja so pritlične in slabše zidane hiše na pobočjih, n. pr. Pogrošar (št. 18, iz 1858), Potovka (št. 17) ali v Kotlu Dražgošar (št. 46) ali Tinetov Juri (št. 47), ki imajo po svoji historični obrtniški in težaški naseljenosti značaj predtrga, ki leži iz zemljepisnih razlogov nad krajem in ne pred njim. Tloris sedanje in zgodovinske Kroke se razločuje dejansko samo v obrežju Kroparice, kjer manjkajo železarski obrati in kjer nadomešča zgodovinsko spodnjo fužino tovarna »Plamen«; tudi Korito (ali Gosposka ulica), ki je dobila sedanjo podobo šele po požaru 1900, je ohranilo nekdanji tloris. Tlorisna podoba se-danje stanovanjske Kroke pa je starejša od tlorisne podobe preminulih železarskih obratov, ki so našli svoje dokončno mesto po katastrofalni poplavi Kroparice 1739,²¹ kar razlaga razlike v njihovi legi pri Valva-sorju in v franciscejskem katastru. Pri ustaljenosti v tlorisu stanovanj-skega predela Kroke in pri ustaljenosti vrste stavb v njem, moremo število kroparskih stanovanjskih stavb na podlagi njenega prebival-stva vsaj od začetka XVIII. stoletja dalje računati s povprečno 80—90; pri tem ne upoštevamo železarskih obratov, ki jih navaja franciscejski protokol stavbenih parcel iz 1827 zlasti kot gospodarska poslopja.

Statistično bi v XVIII. in XIX. stoletju stanovalo v eni kroparski hiši 10—14 ljudi. Po prvi svetovni vojni je živelo povprečno po 10 ljudi v eni hiši v Novem Sadu, po 11 v Splitu in po 14 v Ptujju in po 8 v Kranju; v zgodovinski Kropi je tako živelo v eni hiši skoraj toliko ljudi kot v predvojnem Ptujju in daleko več kot v Kranju po prvi svetovni vojni. Posredni račun iz preteklosti potrjuje kroparsko izro-čilo o stanovanjskih doživetjih. J. Bertoncelj pravi, da sta v njegovi mladosti v začetku XIX. stoletja spala v eni postelji samo oče in mati, otroci pa po tleh; predalniki za otroke so se uvedli šele pred prvo svetovno vojno in z njimi tudi spalne vreče z bukovim listjem, ki se je menjavalo v jeseni, kakor je bila že prej navada za postelje staršev. Janez Ažman, tesar iz Kroke št. 67, pripoveduje, da je v njihovi hiši ob koncu XIX. stoletja bilo 7 peči, se pravi 7 sob, ki so se kurile in kjer je stanovala po ena rodbina. Marsikje in marsikdaj je bilo pozimi za pečjo (sl. 2) 10—15 otrok; zaradi pomanjkanja prostora za vse člane

²¹ Müller A., l. c., str. 286.

Sl. 2. Štangl (h. št. 67). — Peč v mali podjetniški hiši

rodbine jih je spalo veliko na podstrešju ter so imele pozimi prostor za pečjo zagotovljen edino noseče in doječe žene. Obsežno pišeta po kroparskem izročilu o stanovanjih železarjev A. Müllner²² in R. Andrejka.²³ Po pripovedovanju K. Pibrovca na prehodu XIX. v XX. stoletje so v XIX. stoletju v sobi s pečjo, torej v hiši ali hišterni prebivale včasih tudi 2 do 3 železarske rodbine. Stanovanjska enota ni bila soba, temveč miza v enem kotu in je posamezna rodbina v sobi sestavljala svoje omizje ali tako imenovani kruh. Trije kruhi na eni ali pri eni peči je pomenilo toliko kot tri rodbine pri treh mizah v eni sobi ali tri rodbine uporabljajo eno krušno peč ali tri rodbine se pozimi grejejo pri eni peči. Tako prebivanje v sobah, ki so bile manjše od povprečnih polpreteklih meščanskih sob — saj je bila razširitev kroparske hiše v vodoravni smeri zaradi tesne doline navadno nemogoča —, ker je železarska soba v obsegu 5×5 m že nadpovprečna, je bilo mogoče samo, ker so železarske rodbine spale večinoma v tako imenovanih kamrah (sl. 4). To so z deskami ob požarnih stenah ali pa nad kapom oddeljeni prostori na podstrešju, v velikosti približno od 4×3 do 4×5 m, da je mogla v njih spati na tleh na bukovem listju ena ali dve vrsti ljudi. Kamra v Kropi in v Kamni gorici je prvenstveno spalnica pod streho in šele v drugi vrsti sosednja soba dnevni sobi, kakor je to navada na slovenskem in vzhodno-alpskem podeželju.

²² Müllner A., l. c., str. 319.

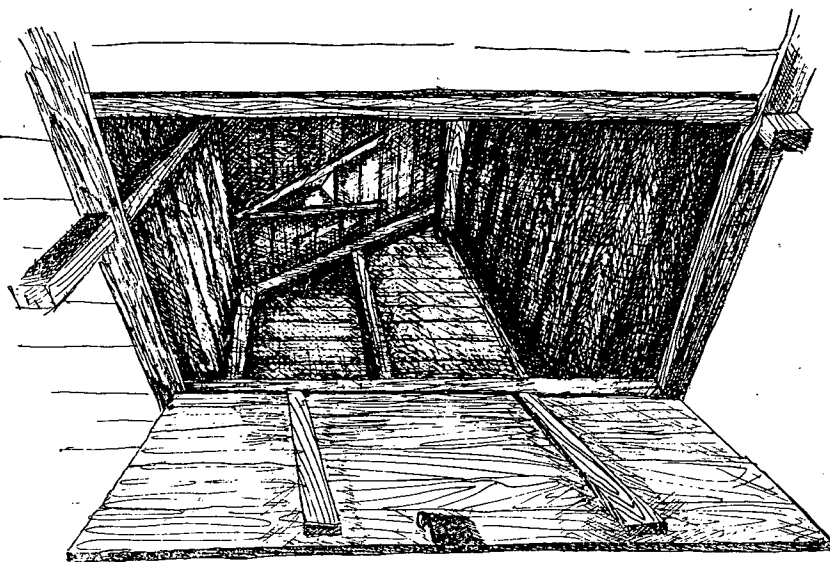
²³ Andrejka R., Kropa in Kamna gorica, Ljubljana 1924, str. 16 ss.

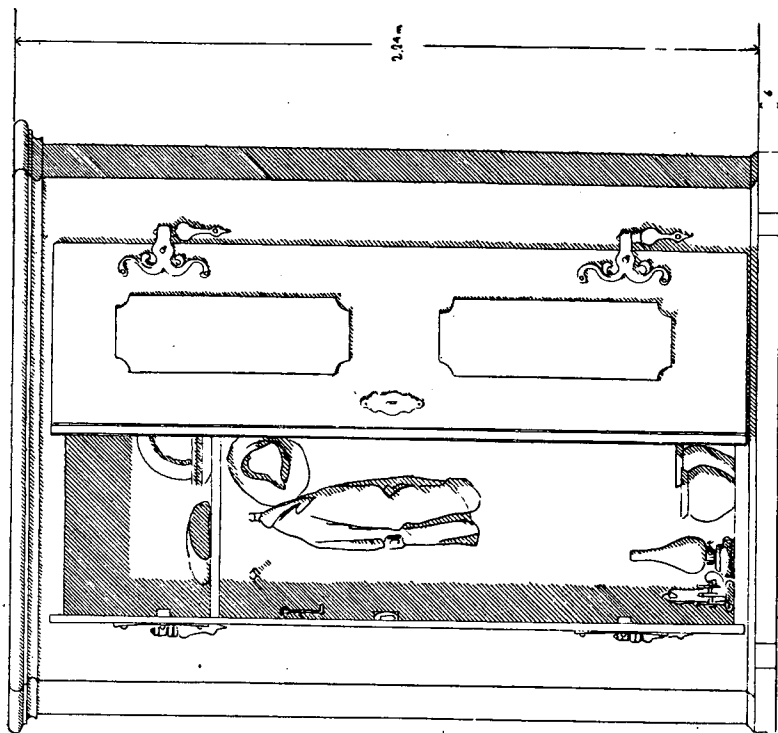
Sl. 3. Pogrošar (h. št. 18). — Veža v prečni osi obrtniške hiše z mestojo levo in desno spredaj in s stejami za levo mestojo zadaj (prim. sl. 11)

Hiše

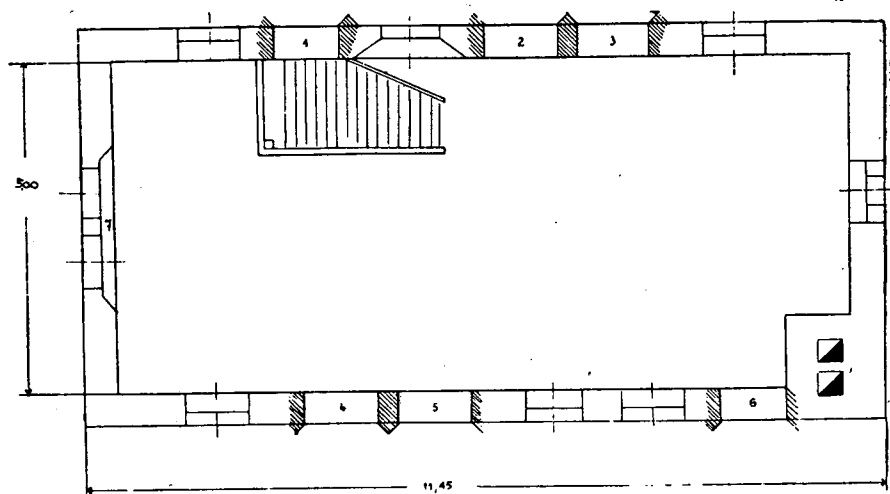
Kroparsko izročilo o železarskih stanovanjih potrjuje gradnja starejših kroparskih hiš in namen, ki so mu služili njihovi posamezni predeli. Ažmanova trgovska hiša Loden (št. 6) je razdeljena v osi vhodnih vrat z vežo v dva dela, kjer so bili trgovski poslovni prostori. Levo in desno iz veže vodijo po ene stopnice v prvo nadstropje; desne stopnice za gospodarja, da se je nemoteno gibal iz poslovnih prostorov v svoje zaključeno stanovanje v prvem nadstropju, leve stopnice pa so uporabljali uslužbenci in stanovanjski najemniki. Uslužbenci so prebivali v prvem nadstropju nasproti gospodarja, najemniki pa v drugem. Drugo nadstropje je ohranilo do danes v osrednjem prostoru, v veži (sl. 6), 6 tako imenovanih mestej, to so kaminaste, vendar podolžne pravokotne niše (prim. sl. 3), skozi katere se kuri v glinaste krušne peči v šestih sobah. Podstrešje (sl. 7) je podobno kot pritličje in prvo nadstropje razdeljeno v dve polovici. V eni so kamre, torej leseno obite spalnice za najemnike drugega nadstropja in uslužbence levega prvega nadstropja — kjer je tudi četvero mestej —, v drugi pa sušilnica za perilo in podobno. Pritličje trgovske hiše je v celoti služilo trgovini in bilo z vežo vhod v hišo; v prvem nadstropju levo so bila stanovanja uslužbencev, desno stanovanja gospodarja, eden in drugi s stamostojnimi stopnicami po vzoru renesančnih gradov; drugo nadstropje pa je bilo obenem s kamrami na podstrešju stanovanjski

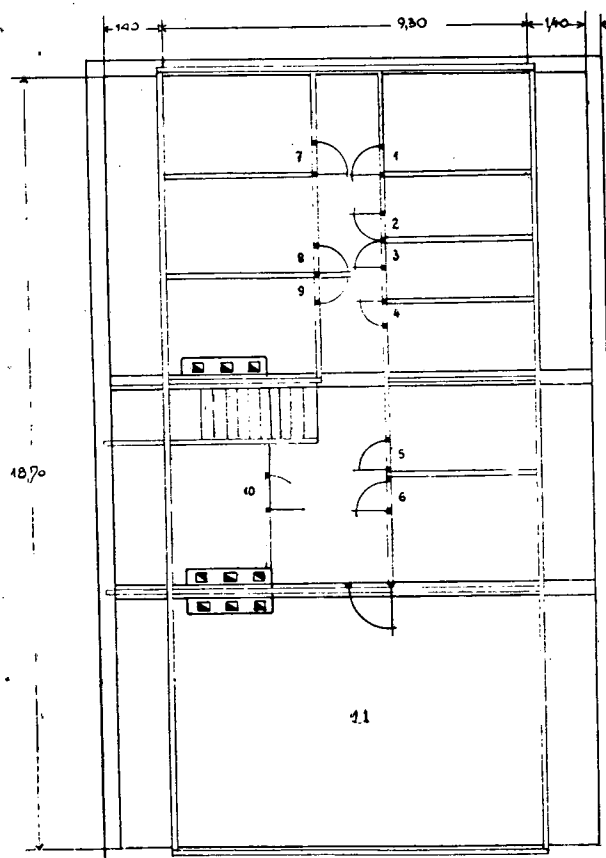
Sl. 4. Loden (h. št. 6). — Kamra na podstrešju, primer. zgodovinske železarske spalnice.

Sl. 5. Bevc (h. št. 83). — Omara, primer dekorativne opreme podjetniškega in obrtniškega stanovanja; pri črni kuhinji v veži tudi shranilo za kruh, jedilno posodo in hišni pribor.

Sl. 6. Loden (h. št. 6). — Veža v prečni osi stavbe z mestjami (1—6) in dohodom z brega (7). Prim. sl. 4

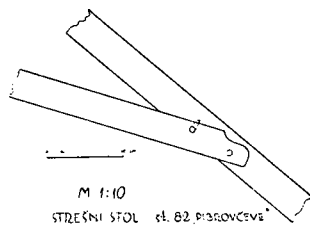
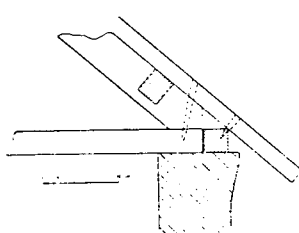
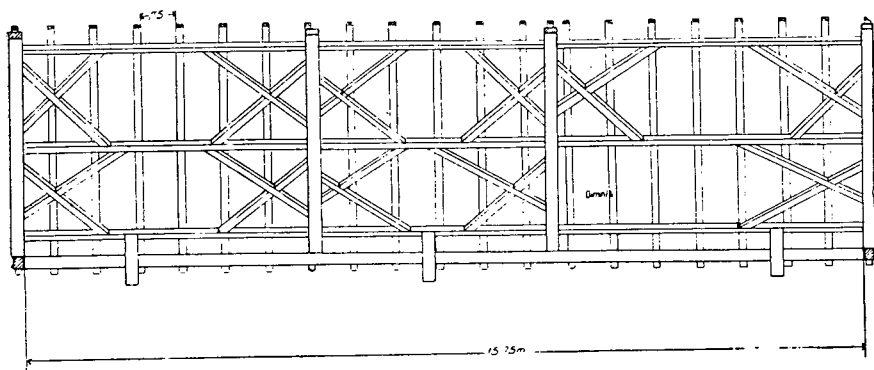
Sl. 7. Loden (h. št. 6). — Podstrešje s kamrami (10) ter s sušilnico za perilo in drvarnico (11)

prostor za najemnike, ki so imeli bistveni dohod od zadaj in ne od spodaj iz veže.

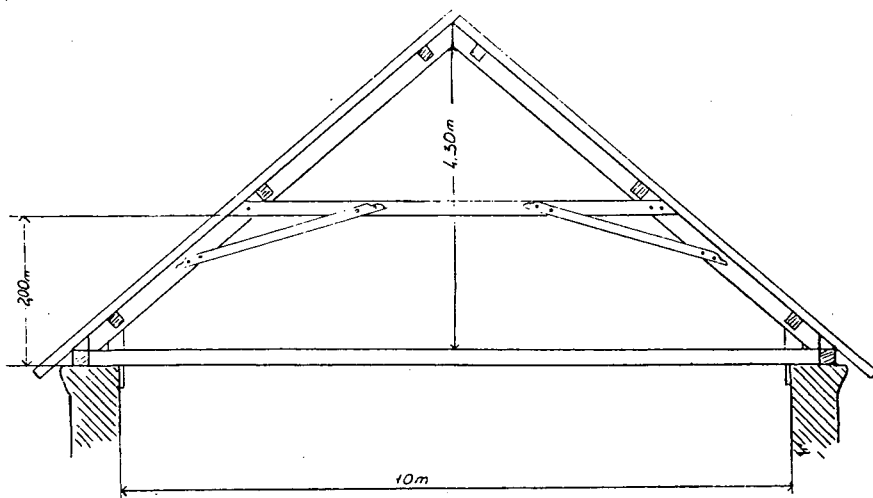
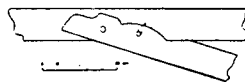
Potočnikova fužinarska in uradniška hiša (št. 58), kjer so stanovali zadnji ravnatelji zgornjih in spodnjih fužin ter pred njimi večji lastniki fužin sami, ima v pribrežju kleti in hleve. Nad temi so dnevne sobe s kuhinjo, zgoraj nad njimi spalnice in na podstrešju dve kamri za hišne uslužbenke. Jasna postaja historična razlika v stanovanjski ravni podjetnika ali gospodarja ter uslužbenca ali najemnika: gospodar ima kuhinjo, najemnik krušno peč, ki jo kuri iz veže; gospodar ima spalnico v sestavu stanovanja, najemnik ali uslužbenec pa uporablja za spalnico deloma stanovanjsko sobo s krušno pečjo, deloma pa kamro na podstrešju, kakor ga pač k temu sili številčnost njegove rodbine.

Posamezno je po zgledu baročne pristave nadomestila stanovanja za uslužbence pod skupno streho s podjetnikom samostojna kajža ali bajta pri Ažmanu in Magušarju (št. 16, 20). To je pritiklinska stanovanjska hišica poleg podjetnikove hiše v bregu, tako da je imela podjetnikova hiša vhod s trške ceste, bajta pa z brega, kar smo videli za najemnike tudi v Lodnu. Pibrovčeva hiša (št. 82) nima kamer, zato pa ima bajto in Petračeva hiša (št. 12), ki se je skoraj neizpremenjena ohranila iz Valvasorjevih časov do danes, je brez kamer in brez kajže. Strešni stol podjetniške Pibrovčeve hiše (sl. 8) je v svojem konservativnem škarničastem sestavu (Sparrendach) brez nosilnih križev, leži na podolžnih zidnih stenah, je poleg tega ustaljen na požarnih zidovih in ima v izrazito železarskem kraju za vezi šperavcev in prečnikov samo lesene klince; ker ne kaže nobenih znakov o kakih starejših kamrah, bi mogli soditi, da je bajta starejši pojav kot iz polpretekle dobe in da bi mogla nastati po zgledu uslužbenskih hiš na grajskih pristavah. Pač pa je podstrešje svojstveno zavarovano proti ognju, in to prav v smislu nekdanjega stanovanjskega podstrešja s kamrami: tla so iz opeke in stopnice se končajo pri vstopu na podstrešje z obokom, to je dvignjeno zidano kapo, ki jo zapirajo železna vrata, podobno kakor so tudi okna zapirale železne oknice.^{23a} Železna vrata v oboku stopnic na podstrešju so se — podobno oknicam v spodnjih hišnih prostorih — v primeru ognja zaprle in s tem se je za nekaj časa zavrl prestop ognja iz enega prostora v drugega. Poleg sušilnice je na podstrešju Pibrovčeve in Petračeve hiše (sl. 9) tudi drvarnica. Kleti v Petračevi hiši (sl. 10) z vhodom na cesto so tlakane z mačjimi glavami; nad vrati ene kleti sta v zidu dva zračnika, na železnih vratih druge kleti je luknjičasta zračna rozeta in klet je z gornjimi gospodarjevimi prostori zvezana s kamnitimi stopnicami, kar jim daje značaj shrambe in poslovnih prostorov. Vhod v stanovanjski del Petračeve hiše je od strani z brega v prvo nadstropje po pločniku iz hrastovih klad, ki so obrobene s kamni prav v duhu visokega baroka. S stranskim vhodom z nabrežja je dosegel gospodar neodvisnost svojega stanovanja od poslovnih prostorov in najemnikov, podobno kakor je bilo to doseženo

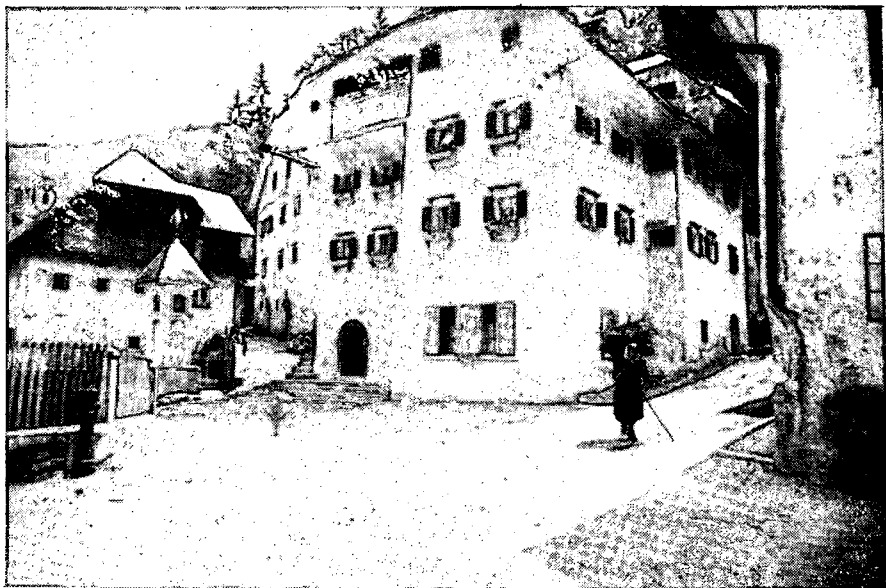
^{23a} Prim. požarne oknice na Petračevi hiši v študiji S. Smoleja: Proizvodnja železa in jekla — naš kruh. Prostovoljno industrijsko gasilsko društvo železarne Jesenice 1882—1892. Jesenice julija 1952, str. 43.

M 1:10
STREŠNI STOL št. 82 PIBROVČEVA

Sl. 8. Pibrovec (h. št. 82). — Strešni stol

Sl. 9. Petrač (h. št. 12), za znamenjem Tramuška (h. št. 10 + 11). — Prva večja podjetniška, druga dvoposestniška hiša manjših podjetnikov: obe iz časa pred sredo XVII. stoletja. Skripec nad podstrešno ograjo je vlačilec za kurivo v drvarnico na podstrešju

s kajžo pri Pibrovcu in z dvodelnostjo hiše, z dvojnimi stopnicami ter vhodom za najemnike z brega v Lodnu. Petračeva hiša je primer podjetniške stanovanjske hiše brez stanovanj uslužbencev ali najemnikov in tudi brez bajte in istočasno najbolj ostro nasprotje do najemniških bivališč uslužbencev s skupnim kuriščem v veži in dejansko skupnimi spalnimi kamrami na podstrešju.

V majhni meri so mogle služiti za stanovanje železarjev obrtniške hiše. Sedanjo Pogrošarjevo hišo (št. 18) je postavil 1858 tesar, kar kaže obrtniški znak nad vhodnimi vrati. Razdeljena je podobno kot Loden s prečno vežo v dva dela. V levem srednjem in zadnjem delu veže je kuhinja (sl. 3, 11), ki sestoji najprej iz mesteje za kurjavo peči v hiši na levo od veže; od mesteje dalje do steje, to je ognjišče in pod njegovim kuriščem pečica, oboje pod obokom na dveh kamnitih baročnih stebričih; za stojami v zadnjem zidu hiše pa je sušilnica za sadje, ki je bilo do polpretekle dobe vsakdanja kroparska jed,² zlasti proti žeji. Desno v veži je druga mesteja s pečjo v desni sobi, ki je dames kuhinja, in nad njo na podstrešju zopet soba z obokano steno na dveh stebrih in dvema oknom v steni na breg. Na levi od veže je hiša z vhodom pred levo mestejo in iz hiše naprej proti bregu kamrica; zgoraj nad hišo in kamrico je dvojce podsrešnih sob, tako da pravega podstrešja hiša dejansko nima, prav tako pa tudi ne spalnih kamer. Natančnejši pregled Pogrošarjeve hiše je pokazal, da sestoji iz dveh delov: iz sta-

Sl. 10. Petrač (h. št. 12). — Vrata v kleti (spodaj) in vhod v stanovanje po stopnicah (levo); na oknih požarne oknice

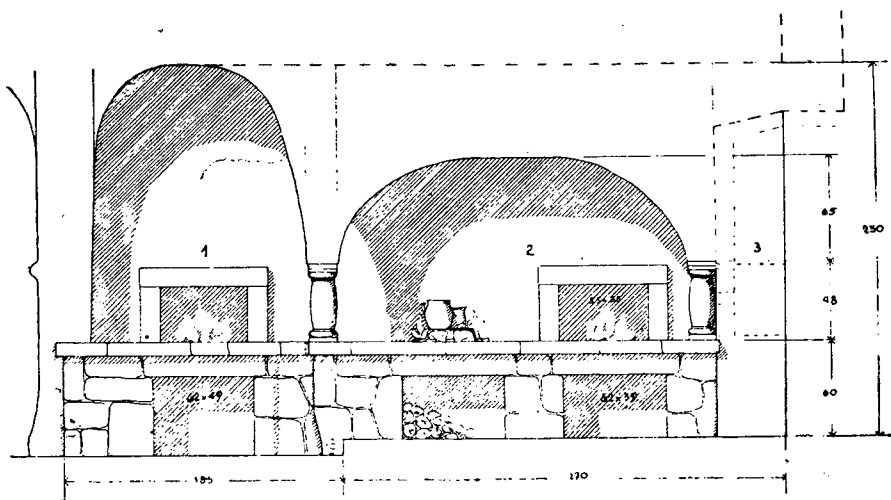
rejšega desnega in mlajšega levega, ki je iz 1858. Veža sama je starejša in leva mestaja v veži je nastala obenem z razširitvijo hiše in postavitvijo krušne peči 1858; ognjišče z obekom in sušilnica za sadje ter desna mestaja so starejši in kot taki sestavni deli prvotne desne hiše. V steji, to je za naše razmere zelo dekorativnem ognjišču mediteranskega tipa, moremo kulturnozgodovinsko videti prednika današnje krušne peči, ki je bila splošna do konca XIX. stoletja, ko jo je začel izpodrivati štedilnik. Po razdelitvi prostorov in vežnih dimenzijah bi mogli podobno stejo domnevati tudi pri Petraču, Potočniku in v Lodnu. Podstrešne sobe pri Pogrošarju kažejo v sredi XIX. stoletja za Kropo napredno stanovanjsko raven, ki je še obdržala vežo za skupno kuhinjo in kurišče z mestejo.

Samo za stanovanje domačim je služila hiša malega človeka, kakor sta bila rudar ali oglar. Primer prvotno rudarske in pozneje oglarske hiše imamo v Kotlu pri Jerici ali pri Tinetovem Jurju (št. 47), ki je tudi primer za prehodno hišo od drvarske ki trški, kakršna je Pogrošarjeva po 1858. Pritlično zidano hišo na bregu deli kolenasta veža v dva neenaka dela. V manjšem levem je kovačnica in v desnem hiša, h kateri je bila pozneje vodoravno postavljena kamrica v izročilu na podstrešne spalne kamre. Novejši štedilnik je v kolenu veže in njemu nasproti v kotu veže staro ognjišče z napo in dimnikom iz 1828. Tlak v veži je iz škrljavcev, v hiši pa iz spahnjenih desk in je s tem enak stropu. Zadnji, kuhinjski del veže ima v zidano kuhinjsko omaro in

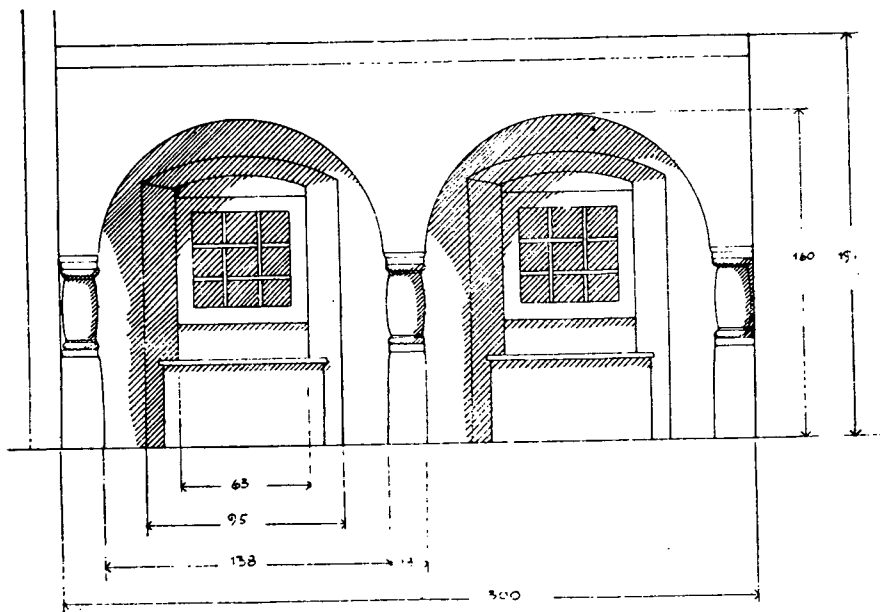
poleg nje je na steni sklednik ter na sklednikom piskernik. Mesteja za krušno peč iz veže, ognjišče in štedilnik nam z nastankom hiše v začetku XIX. stoletja kaže napredno hišo malega človeka brez stanovanjskih najemnikov in hišo človeka, ki ni bil kovač. Njena značilnost je ognjišče, ki daje veži značaj kuhinje, česar z mestejo samo nima. Lesena kamrica pa je primer razširjanja hiše v vodoravni smeri skoraj z isto stavbeno tehniko in z istim ciljem, ki ga je dosegel podjetnik v zidani hiši s kamro na podstrešju, da pridobi ali razširi stanovanjski prostor. Izrazito pridobitnemu namenu je služilo prvo nadstropje prvotno kmečke hiše pri Stanglovem Francetu (št. 42). V pribrežju in pritličju zidana hiša je v prvem nadstropju lesena; pritlični zidovi se nadaljujejo v prvem nadstropju z deskami, tako da njeno leseno nadstropje predmetno ponazoruje lesene gornje dele hiš, kakor smo jih videli na Valvasorjevi sliki Zgornje Kroepe. Obenem pa ustvarjajo stene iz desk primitivna, današnjim barakam ustrezajoča bivališča v štirih kamrah, nad katerimi je še dvojne kamer pod streho. Proti tem bivališčem je pomenilo stanovanje v sobi zidane hiše in s spalno kamro na podstrešju podobni dvig stanovanjske ravni kakor je Pogrošarjeva hiša proti mestjski sobi s podstrešno kamro. Ker stene iz obitih in ne spahnjenih desk ne morejo varovati stanovanja pred atmosferilijami, kar je opravljal pri drugih kamrah škrljasta ali škodljasta streha, je Kropar že najmanj pred enim rodom nehal stanovati v teh prostorih in so jih zadnji naseljevali v začetku XX. stoletja cigani. Danes se rabijo kot gospodarska poslopja. Kulturnozgodovinsko je prvo leseno nadstropje pri Stanglovem Tinetu primer, kako so nastajali stanovanjski prostori v času, ko je Kropa rasla, ki bi bil podoben današnjim naseljem barak; s tem tudi tolmači gornje lesene dele stavb in podstrešja z okni na Troštovi sliki Kroepe, ki predstavljajo okna spalnih kamer.

Težko je govoriti o najemniških stanovanjskih prostorih pri Tramuški (št. 10 + 11, sl. 9 za znamenjem). Pri tej je že Andrejka²⁴ opozoril, da ima dva lastnika: prvega z vhodom s ceste, drugega z vhodom z brega; prvi lastnik skrbi za streho na spodnjo cestno stran, drugi za gornjo streho na breg. Spodnja polovica hiše je v celoti zidana, gornja zidana in lesena. Leseni del gornje hiše je iz tesanih brun ali kakor pravijo v Kropi, iz klad, torej iz časa stavbene tehnike, ki pri nas preneha s koncem XVIII. stoletja in ima vezno okno, ki preneha pri nas najkasneje v istem času. Na stropu gornje hiše je letnica 1622. Dva lastnika na eni stavbi ali prostoru sta v zgodovinski Kropi pogosta in navadna. Po franciscejskem protokolu kroparskih stavbenih parcel jih je bilo dvajset večlastniških. Rovi za kopanje železne rude so bili marsikje v posesti več oseb, podobno fužine, vigenci ali ješe, tako da je posamezni posestnik svojega dela kopal ali koval v času,¹⁶ ki mu je v sorazmerju z drugimi posestniki pripadal. Podobno vemo, da so bila stanovanja, kjer so še v sredi XIX. stoletja stanovale v eni sobi tudi po 2—3 rodbine, ki so po določenem redu porabljale peč in skrbele za razsvetljavo.² Dvolastništvo Tramuške je tako zadnji ostanek zelo

²⁴ Andrejka R., l.c., str. 12: Tramuška je Janova hiša.

A

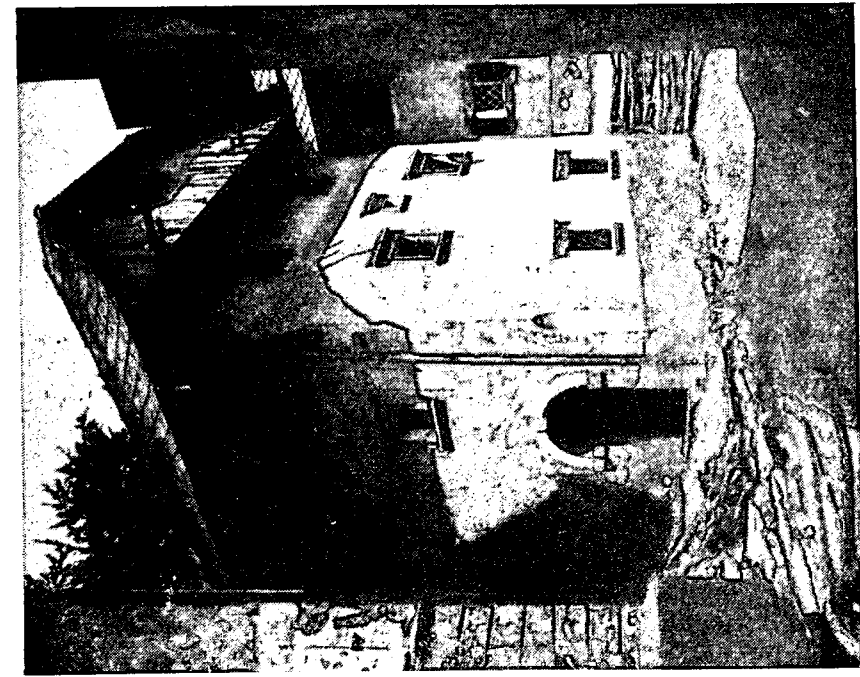

B

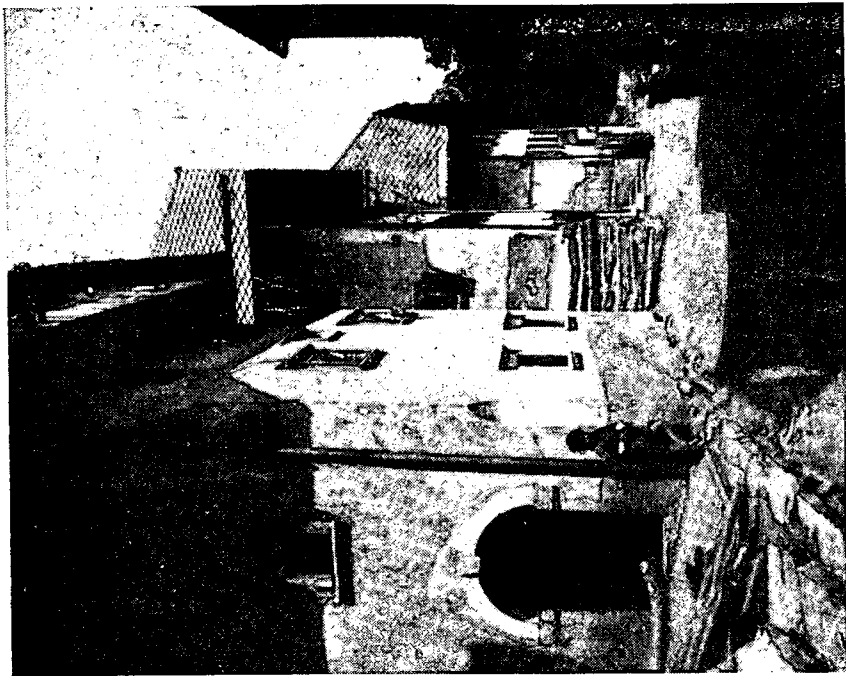
Sl. 11. Pogrošar (h. št. 18). — A. Mesteja (1), steje (2) in sušilnica za sadje (3) v veži (prim. sl. 3). B. Arkadni okni na breg v podstrešni sobi

navadnega kroparskega solastništva iz dobe ročnega železarstva, ki ga je končal liberalizem. Stavbena raznoličnost spodnje in zgornje Tramuške govori za dvojni nastanek in za površinski razvoj, ki je obe začetni stavbi strnil v eno večjo. O tem govori tudi kroparsko izročilo,² ko poroča, da je bila spodnja hiša prvotno hlev, gornja pa stanovanje in se je vmes kot zveza naselila prva kroparska trafika, tako da ima spodnja hiša danes vhod od strani s padajočega brega. Izročilo² poroča nadalje, da je prvotni hlev v današnji spodnji hiši stal na stebrih, da je bil torej bolj staja kot hlev. Današnja spodnja hiša ima v pribrežju kleti za shrambe, ki so zvezane s stanovanjskimi prostori nad njimi s stopnicami, tako da je stavbeni značaj spodnje hiše popolnoma isti kot sosednje Petračeve, ki jo pozna v sedanji izobliki že Valvasor. Poudariti je treba pri tem prav tako, da je letnica 1622 na stropu gornje hiše v prostoru, ki ni ob spodnji, temveč prav nad spodnjo hišo, kar pomeni, da je bila Tramuška 1622 že stavbena enota kakor je danes. Pomemben je njen gornji leseni del, ki je v Kropi redek kot priča o nastajanju kroparskih stavb na tesarski način, ki je bil sicer navaden samo na našem podeželju pri kmečkih stavbah. Če upoštevamo ta dejstva in nadalje, da so vprav s prostora med Tramuško in Petračevo hišo odhajali tovorniki² z železnimi izdelki v Selško dolino in čez Baško sedlo v Benečijo, imamo pravico vprašati: Ali ni v krajevnem izročilu ohranjen spomin na počivališče tovorniške živine v spodnji zidani in v leseni gornji Tramuški, ki je bila v kroparskem izročilu prvotno bivališče pastirjev, pa počivališče tovornikov? Saj vemo zopet iz kroparskega izročila,² da je redil v Kropi kravo samo podjetnik ter priseljeni rudar ali oglar, ki mu jo je oskrbovala žena. V drugem rodu ali ko je oglar postal kovač, pa je ta gojil le kozo, ki je živela v prilesniku ali kozjaku ob hiši, ne pa v hlevu v sestavu hiše same.

Konstruktivno nekoliko sorodna Tramuški je Žolčkova hiša (št. 86, sl. 12). Obrnjena s požarnim zidom na cesto (Pril. II, sl. 14) ima vhod v klet na podolžni strani hiše s pobočja in nad tem tudi vhod v prvo nadstropje nad kletjo. Prvo nadstropje ima v osrednji osi vežo, ki jo deli novejši zid od kuhinje, tako da je tu že izvedena oddelitev kuhinje od veže, ki je bila pri Tinetovemu Jurju samo še nakazana. Na cestni strani nad kletjo je spalnica, na levi podbrežni strani pa klet, medtem ko je v spodnji kleti drvarnica, kar je za Kropo, kjer prevladuje drvarnica na podstrešju, tudi nov pojav. Nad zidanim prvim nadstropjem je leseno drugo z osrednjo vežo in kamro ob vsaki požarni steni. Obe kamri ste iz navzven izbočenih in le znotraj otesanih brun ali klad; okence je izžagano v kvadratu ene kladne višine, drugo pa iz dveh tretjin višine ene klade. Iz veže vodi ob podolžni prednji steni lesen hodnik na breg in nad cesto, tako da z lesenim drugim nadstropjem in hodnikom pred njim Žolčkova hiša dobro nalikuje gornjemu delu Tramuške (št. 11). V leseni veži je z izjemo kurišča leseno ognjišče iste oblike kot pri Tinetovemu Jurju, ki se je do nedavna še rabilo. Mimo ognjišča je dohod na podstrešje z dvema kamrama in brez vrha. Gornja Tramuška in gornja Žolčkova hiša izražata v svojih lesenih delih domač alpski način tesarskega stavbarstva. Po dataciji Tramuške s 1622 in po

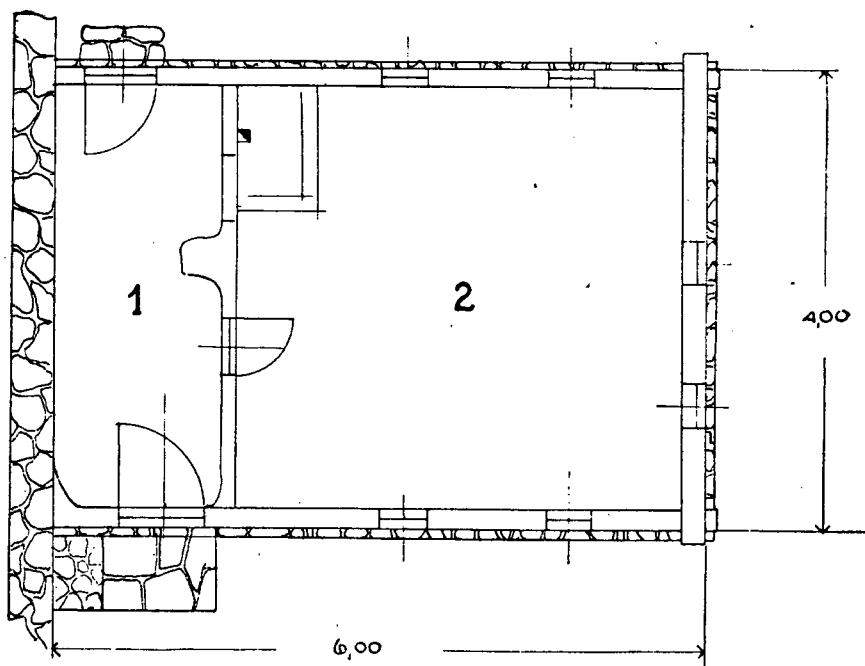

Sl. 12. Žolček (h. št. 86). — Hiša malega podjetnika z zidanim prtljajem in prvim nadstropjem ter lesenim drugim nadstropjem in podstrešjem (prim. sl. 14)

Sl. 13. Spodnja Kropa. — Kolonizacijske hiše s prečno orientacijo na cesto in kapom na mejo hišne parcele

lesenih delih kroparskih stavb na Valvasorjevi sliki je gotovo, da je pri porajanju Kroepe sicer prevladovalo zidarsko renesančno stavbarstvo, da pa se je rabil tudi še domači avtohtoni način tesarskega stavbarstva. Pri tem sta Tramuška in Žolčkova hiša s svojimi lesenimi deli primer kmečkega stanovanjskega prostora, ki se je uporabil pri Žolčku za stanovanjske najemnike, tako da imamo pri Žolčku kamri v drugem nadstropju izdelani po vzoru kmečkega stanovanjskega prostora z močnim brunastim oklepom, kamri na podstrešju pa kot povprečni železarski spalnici v podjetniških hišah. Tramuška in Žolčkova hiša

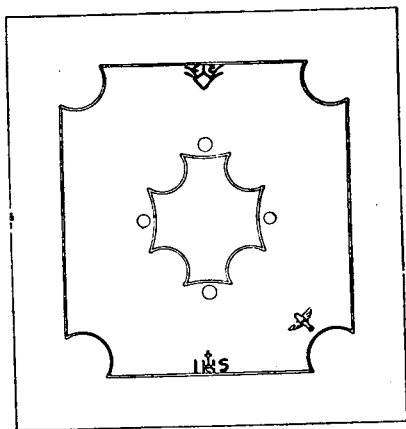

Sl. 15. Potovka (h. št.17). — Dvoprostorna hiša malega človeka z vežo (1) in kuhinjo (2) s spalnico

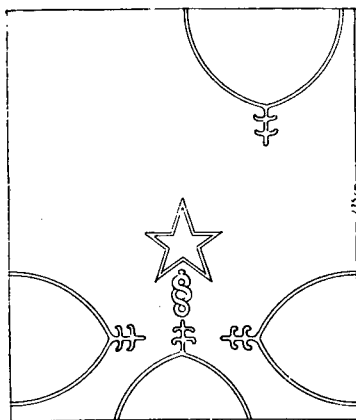
sta bili last malega samostojnega podjetnika; v Tramuški sta oba stanovalca istočasno tudi hišna posestnika, v Žolčkovi pa ima gospodar, mali podjetnik, tudi najemnike v drugem nadstropju, ki uporabljajo za spalnice kamri pod streho. S številom svojih kamer je malopodjetniška Žolčkova hiša enaka velepodjetniški Potočnikovi, obe z dvema.

Za primer hiše, ki po svoji prostornosti ni bila sposobna za stanovanje najemnikov in gospodarja, navajamo Potovko (št. 17). Dvocelčna stavba (sl. 15) sestoji iz veže in hišterne ter ima v veži mestejo za glinasto peč v spalnici. Po nastanku bo iz začetka druge polovice XIX. stoletja in kaže primer, kako se je mali kroparski človek nekovač stanovanjsko osamosvojil iz najemniške stanovanjske hiše, obenem pa tudi primer prvotne stavbe, iz katere se je razvila n. pr. Pogrošarjeva.

Po tem pregledu povprečnih kroparskih hiš, jih je mogoče z ozirom na njihove stanovanjske namene razdeliti v: 1. Gosposke hiše s stanovanji samo za večje podjetniške rodbine (Klinar, Petrač); 2. gosposke hiše s stanovanji za večje podjetniške rodbine in za hišne uslužbence v kamrah (Potočnik, Nat) ali v bajtah (Pibrovec, Magušar); 3. hiše večjih podjetnikov s stanovanji podjetniških rodbin v prvem ter najemnikov železarjev v drugem nadstropju z mestejami ter s kamrami

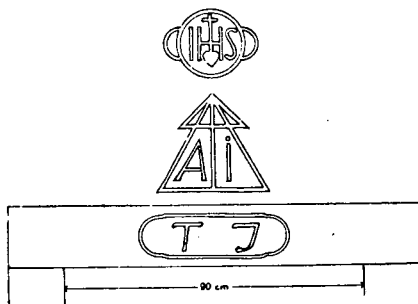

1

2

Sl. 16. Pogrošar (h. št. 18). — Stensko okrasje obrtniške hiše; veža (1), hiša (2) in nad vhodom v vežo (3)

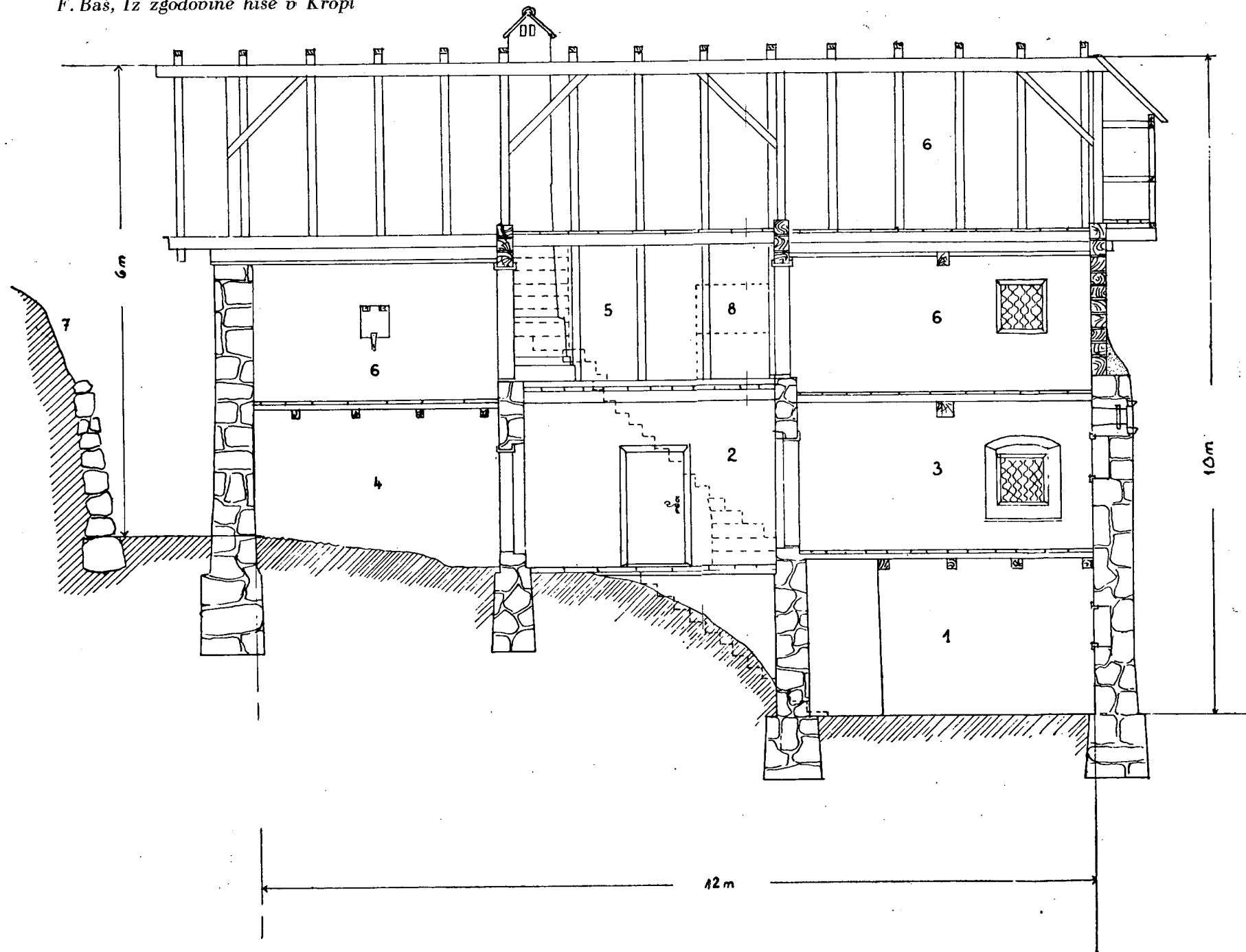
3

na podstrešju; 4. hiše malih podjetnikov z enim ali dvema najemnikom (Žolček z 2 ognjiščema in 2 kamrama, Pesjak, št. 87, z 2 mestejama); 5. hiše obrtnikov in malih ljudi nekovačev brez stanovanjskih najemnikov (Pogrošar, Tinetov Juri, Potovka). Najmanj številne so hiše prve, druge in pete vrste in najštevilnejše tretje in četrte vrste. Prve in zadnje so brez podstrešnih kamer in brez mestej, zato pa imajo jasno razvito kuhinjsko ognjišče in določen prostor, ki služi predvsem kuhinji, četudi je še prostorna enota z vežo. Pogrošar, Žolček ali Tinetov Juri so obenem z gosposkimi hišami (Loden, Potočnik, Pibrovec)

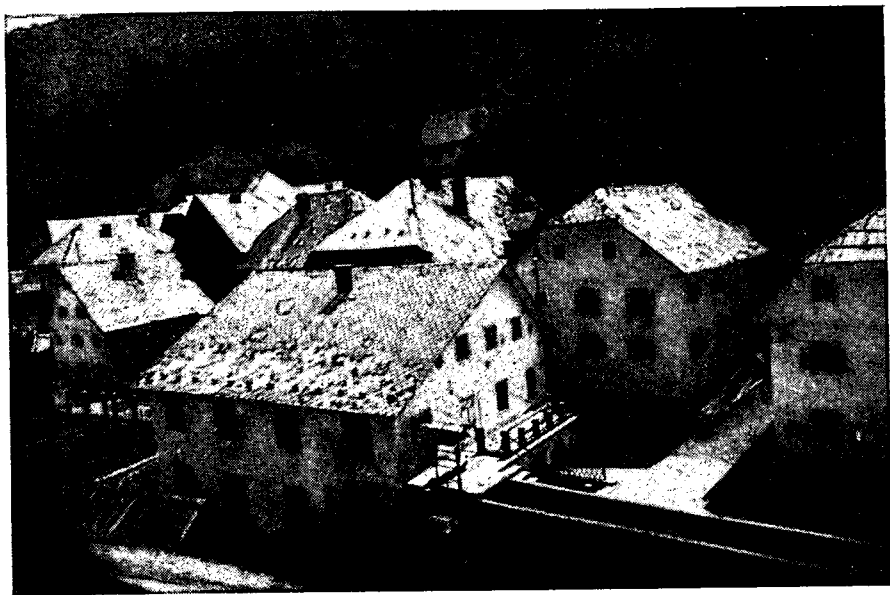
primeri, kjer je ognjišče razvito za trajni kuhinjski obrat, medtem ko so druge mesteje dejansko samo kurišča za krušno peč. Hiše večjih železarskih podjetnikov, obrtnikov in malih ljudi so tako brez prostorov za stanovanja najemnikov ter so opremljena z ognjišči za trajni kuhinjski obrat v rodbini. Obratno so bile hiše večjih in manjših železarskih podjetnikov s kamrami v veliki meri stanovanjski prostori za železarje in imajo za stanovanjske najemnike razvite mesteje kot kurišča za glinasto krušno peč, ne pa tudi prostorov za kuhinjo. Kuhinjo nadomešča veža, iz katere se kuri, podobno renesančnim ali baročnim ogrevalnim pečem, dve, tri do šest mestej v peč, ki je v stanovanjski sobi. Pri vseh razvojnih kulturnih stopnjah moremo v Vzhodnih Alpah imenovati kot izjemo primere, kjer ni kuhinja zvezana samo z eno rodbino. V Kropi, prav tako pa tudi v sosednjih železarskih Železnikih in precej manj v Kamni gorici pa vidimo, da je bila veža, ki nadomešča kuhinjo v stanovanjskih predelih hiš, vezana na vrsto rodbin, od katerih ni imela vedno vsaka svoje mesteje, temveč jo je uporabljalo tudi več rodbin, ki so imele s tem eno samo krušno peč.

Iz ustaljenosti v topografski izobliki Kroke in v njenih tlorisnih prvinah izhaja tudi ustaljenost ali konservativnost v notranjosti kroparskih hiš. Veža deli hišo, ki je obrnjena s podolžnim kapom na cesto kot os med vstopom s ceste in z brega ali pa kot os med stanovanjskim prostorom na cesto in shrambenim prostorom pod bregom pri hišah s požarnim zidom na cesto v dva dela: v enega stanovanjskega in drugega shrambenega. Razčlenitev prostorov po posameznih namenih v hiši, v malo hišo ali kamro, nadalje v kuhinjo, čum nato in klet, je novejšega izvora, tako da najdemo njene sestavne prvine v veži, hiši ali hišterni in v shrambi, ki je deloma v zvezi s stanovanjskim prostorom, deloma pa s podstrešjem. Podobno kot s shrambo je tudi s spalnicami, ki so deloma v hiši s pečjo, predvsem pa v podstrešnih kamrah; podstrešje je razčlenjeno poleg spalnih kamer v shrambe z drvarnico in sušilnico ter ima nad kamrami še vrh, ki ustreza drugače našemu petru ali pekram. Najbolj izražena razlika med železarsko kroparsko in drugo našo meščansko ali kmečko hišo v preteklosti je v kuhinji, ki je kroparsko najemniško stanovanje ni poznalo in jo je nadomeščala veža. To in pa nerazčlenjeni stanovanjski prostori so kulturnozgodovinski dokaz, da izhaja kroparska hiša še iz kulturnih srednjeveških temeljev, ki niso poznali posebnih stanovanjskih sestavin za posamezne izraze rodbinskega življenja, kakor je n. pr. zakonska spalnica ali ločitev delavnice in dnevne sobe od kuhinje. Tlorisne prvine kroparskega naselja in malo razčlenjena notranjost kroparske hiše govorijo za njeno kulturnozgodovinsko bližino s preходом srednjega v novi vek, torej z dobo, ko je Kropa nastala.

Za prvotnost lege in temeljev Kroke govori tudi vrsta kroparskih hiš. Fovšaritnica (št. 28) v Zgornji Kropi ima na kamnitih okenskih okvirih v kleti gotško posnete robове. Natova hiša (št. 81) v Spodnji Kropi ima gotško posnete robове na podbojih vrat iz veže na dvorišče in podobno najdemo ajdovo zrno na sicer okroglem podbojnem loku

Sl. 14. Žolček (h. št. 86). — Podolžni prerez hiše malega podjetnika z drvarnico (1), gospodarjevo kuhinjo (2) in stanovanjem (3), kletjo (4), vežo (5), kamrami (6) in ognjiščem najemnikov (8) ter z opornim zidom v bregu (7)

Sl. 17. Zgornja Kropa. — Kolonizacijske hiše s prečno orientacijo na cesto vzhodno od srednjega mlina (spredaj v sredi)

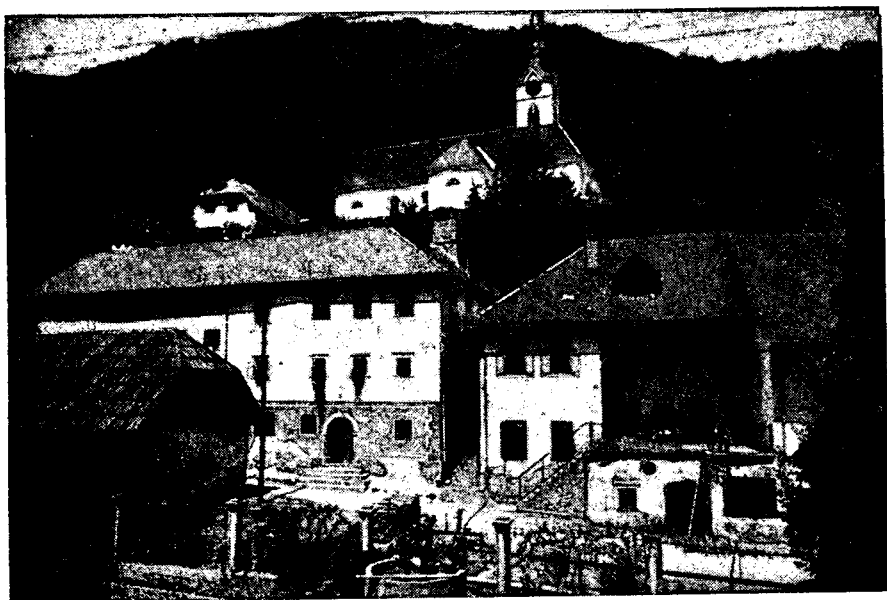
pri levih vratih in pri vhodu v klet v veži Pirčeve hiše (št. 63). Od Fovšaritnice navzgor začne četvero hiš (št. 30, 31, 32, 33), ki so obrnjene na cesto s požarnim zidom (sl. 17), tako da pada kap dveh teh sosednih in vzporednih hiš na mejo med obema hišama, ki je tudi dohod, oziroma dovoz v hišo. Pod Natom v Spodnji Kropi so hiše št. 86, 87 in 88 podobno orientirane s požarnim zidom na cesto in s kapom na dohod ali dovoz med dvema vzporednima hišama (sl. 15). V manjši meri vidimo to tudi nad Glavnim trgom pri Pirčevi hiši, kjer pada stranski kap, ki nadomešča požarni zid, na mejo hiš št. 63 in 64 (sl. 18). Ta medsebojna vzporednost hiš ob meji obeh in njihova — prav tako pa tudi parcele, kjer hiša stoji — prečna pravokotna orientacija na cesto izhaja iz srednjeveške urbanizacije in kolonizacije, ki sta jo v mestih in deloma tudi trgih šele renesansa in barok nadomestila s kapom in fasado hiše na cesto in pri tem izoblikovala strnjeno zazidano fronto trga, ceste ali ulice. V cestni orientaciji hiš št. 63 in 65 nad srednjim mostom, št. 30, 31, 32 in 33 v Zgornji Kropi ter št. 86, 87 in 88 v Spodnji Kropi vidimo ohranjene krajevne topografske prvine. Če dodamo k tem še datirano šolo iz 1620, Tramuško iz 1622 in Petračevo pri Valvasorju ter zelo konservativno zidno tehniko v temeljih Bevčeve (št. 83), Klinarjeve in Ažmanove hiše (Loden), smo upravičeni postaviti trditev, da je tloris današnje stanovanjske Kroke z izjemo Kotla prvoten; iz prvotnosti v topografski legi pa moremo tudi ugotavljati prvotnost v notranjem sestavu posameznih stanovanjskih hiš, ki odraža historične stanovanjske razmere z namenom posameznih hišnih delov.

Stanovanjski najemnik in hišni posestnik

Topografsko in stanovanjsko izročilo Kroepe razumemo iz dejstva, da je nastala in živel a do konca XIX. stoletja s precej ustaljeno tehniko vodnega in ročnega kovaštva, ki je na koncu vodila v konservativnost in nazadovanje, dokler je ni končalo strojno kovaštvo, ko je nasledila tovarna »Plamen« nekdanji fužini. V fužinarski Kropi je kroparski — in podobno tudi kamnogoriški ali železniški — kovač koval, kuhal in jedel — razen ob nedeljah in na praznik — v kovačnici, v fužini ali v vigencu, kjer so kovali skupaj mož, žena in otroci nad 12—13 let starosti. V vigencih, manj v fužinicah ali cajnericah so kovači volili vsako leto auferja, starešino²⁵ vigenca, ki je za časa zajtrka in kosila delo ustavil. V vigencu so kuhali²⁵ na nastavku iz opeke in ilovice na ješi — vsaka rodbina za sebe — vsi ki so pri eni ješi kovali. Zajtrk in kosilo so uživali v vigencu, večerjo pa so nosili domov. Čas za zajtrk in kosilo se je imenoval »med jedjo« ter je trajal od 8.—9. in od 13.—14. ure. Ta čas so uporabili moški, da so nanosili železa, namerili oglje in popravili orodje; ženske pa so skočile domov, da so pospravile stanovanje in nesle hrano otrokom in starim, ki so bili doma.² Čas pred zajtrkom je bil prva, med zajtrkom in kosilom druga in po kosilu tretja jed. Prva jed je začenjala v torek, sredo in petek ob petih in je tretja na te dni trajala do sedmih zvečer. V ponedeljek, četrtek in soboto pa je začela prva jed ob štirih in je tretja končala ob treh ali ob štirih popoldne. O hrani pravi kroparski pregovor,² da so jedli kovači in železarji sploh zjutraj en (koruzni) žganec, opoldne malo žgancev in zvečer po ene žgance. Ker se to nanaša na mlajšo koruzno hrano, moremo starejšo gledati v drugih običajnih jedilih:² ješprenj, fižolov močnik ali fižolovec, kaša za večerjo, žonta, to so oprazena kuhana jetra, ki se polijejo na žgance, in kuhani hladni vampi. Popolnoma pa manjka v kroparskem izročilu mast, kakor da bi jo deloma nadomeščalo mleko, ki so ga nosile v Kropo Jamničanke v vedrih (po 20—25 l) ter kozje in v manjši meri ovčje meso, ki se je uživalo ob nedeljah in ob četrtnih, to je na dan,² ko so se izdelani žebli predali založniškemu odjemalcu. Kruh je bil v skrinji pod ključem in se je rezal samo po možnosti,² ker se je kupoval pri peku, ki je bil v sestavu fužine, in pekel doma predvsem pri obrtnikih, rudarjih, oglarjih in pri imovitejših ljudeh. Kuhalo se je v glinastih loncih ljubenskih lončarjev ter jedlo ali na mizicah v vigencu ali pa na kolenih.² Uživanje kuhane hrane s kolen, ki se ga kroparsko izročilo še spominja, je zelo zgodnji način uživanja hrane, iz katerega se je preko deščice na kolenih in nadaljnje nasaditve nog v desko razvila današnja miza.²⁶ Težava je bila ob nedeljah in praznikih s kuho, kjer je eno mesto uporabljalo več rodbin, nadalje ob vetrovnem vremenu, ko so vigenci zaradi nevarnosti ognja ugasnili, ali pa

²⁵ Zadrugar II. Kropa 1934/35, str. 18 ss.

²⁶ Ker mi je R. Meringerjeva študija o inventarju bosenske hiše (Sitzungsberichte dunajske akademije znanosti, fil.-hist. razred. Bd. CXLIV) nedosegljiva, prim. Murko M., Das Grab als Tisch. Wörter und Sachen. II. 1910, str. 122.

Sl. 18. Zgornja Kropa. — Kolonizacijski hiši nad srednjim mostom z delno ohranjenima kapoma na mejo parcel, ki je bila obenem tudi pot k cerkvi in k stari šoli

pozimi, ko je led ustavil v kovačnicah delo in s tem tudi kuho. Kuha v kovačnici je bila tako pglavitni vzrok, ki je omogočal, da je shajalo železarsko stanovanje brez prave kuhinje.

Uporaba veže za skupno kuhinjo več rodbin in prav taka uporaba mesteje je nadalje v zvezi z zelo navadnim kroparskim solastništvom, kakor smo ga spoznali n. pr. pri Tramuški ter v skupnih posestih parcel, vigencev, oglišč, rudnih rogov ali skladišč za železno rudo. K temu dodajamo še določene dneve, ki jih je posedoval v fužinah posamezni podjetnik in kovač, kakor jih je zabeležila tudi franciscejska zemljiška knjiga Kroke 1831. Nadalje poštere,²⁷ to so bili posestniki posamezne ješe s 5—6 nakovali ali pa tudi samo posameznih nakoval, ki so kovali sami ali pa z najetimi kovači in ki so morali, ker niso imeli deležev na fužinah, kupovati železnega volka od fužinarjev. Poleg teh posestnih razmerij je bila vrsta najemništva od oglišč za kuhanje oglja do ješ, nakoval in železnih skladišč, kjer je najemnik delal proti pogojeni najemnini za sebe. Podjetništvo v Kropi zato ne predstavlja nekega enotnega stanu, temveč zelo različne stopnje posesti, premoženja in najemništva ter delavnosti od kovača s posestjo določenih delovnih dni v fužini, ali pošterja pa do gospoda, ki je lastnik hiše in večjega števila dni v železarskem obratu in ki izvažal žeblje v Reko, Trst in Italijo. Številni so primeri, ko mali kovaški podjetnik ni imel

²⁷ Müllner A., l. c., str. 288, 310.

lastne hiše in je stanoval kot najemnik, obratno od trgovcev z žebli, ki so imeli kakor n. pr. Loden po izročilu na stanovanju istočasno v celoti 92 (v 12 hišternah in 10 kamrah) ljudi.² O podobni prenaseljenosti v zvezi s številnostjo članov posameznih večjih podjetniških rodbin govori poročilo,²⁸ da je 1894 stanovalo naenkrat v Pesjakovi, Pibrovčevi in Balantovi hiši 72 otrok.

Med temi skrajnimi primeri imamo do danes ohranjeno povprečno zasedbo posameznih hiš v številu sob z mestejami in pečmi ter podstrešnih kamer. Tako vidimo v Malevševi hiši (št. 4) 6 hištern in 5 kamer, to je povprečni stanovanjski prostor za 6 rodbin; v Krenovi pri Šmarnici (št. 8) za 5 rodbin (5 hiš in 7 kamer); v Hanzovi (št. 21) za 3 (3 + 5); v Sušterčkovi (št. 26) za 5 (5 + 4); v Obliznekovi (št. 19) za 4 (4 + 3) ali v Bogalovi v Kotlu z najmanj 6 (6 + 11) stanovanjskimi najemniki, ki jih po mestejah s pečjo moremo računati za rodbine. Pri 1200 prebivalcih bi po ugotovljenem notranjem sestavu kroparskih hiš in pri številčnem razmerju med posameznimi petimi vrstami teh mogli postaviti shemo, ki kaže približno 15 hiš prve, druge in pete vrste, 35 hiš četrte in nadaljnjih 35 hiš tretje vrste; obe cerkvi in obe fužini smo kot stanovanjske hiše izločili. Po tej shemi bi v zgodovinski Kropi stanovalo v vseh hišah prve, druge in pete vrste 75—100, četrte okoli 350 in tretje vrste nad 800 ljudi.

Za lestvo socialnih položajev je značilen na koncu XVIII. stoletja Boštjan Bertoncelj,²⁹ ki je začel kot pastir, postal hlapec in zatem dninar v jelovškem gozdu, prevzel od fužinarja v najem oglišče, se osamosvojil v pravega samostojnega oglarja, se preselil kot hišni posestnik v Kropo, postal trgovec z žebli v Trst in posestnik delovnih dni v fužini, propadel in končal kot oglar. Iz Bertoncljevega primera se pokaže v hišnem posestniku temelj za trgovca in železarskega podjetnika in s tem za večjega pridobitnika; v delovni sili, ki jo zaposluje in ki stanuje v njegovi hiši, pa proletariat. Oblika zaposlenosti proletariata je bilo ali neposredno ročno delo ali pa najemništvo pri podjetniku, — izvozniku žebeljev v Furlanijo in na gornji Jadran ali pa pri kovaču, ki je svoje in tuje žeblje razpečaval po sejmi na Gorenjskem in Koroškem —, ki je bil navadno tudi založnik. Z obema je bilo zvezano stanovanje v podjetnikovi hiši in pa negotovost gospodarskega obstoja.

Rudar je kopal rudo in oglar kuhal oglje na Jelovici, odkoder so jo nosile žene »romarice«² v Kropo v vrečah po približno 30 dm³ vsebine. Pozimi pa je ostal brez zaslužka podobno kovaču, ko je Kroparica zamrznila in je zato delo v fužinah ali vigencih prenehalo. Oboleli ali ostareli železar je mogel najti preskrbo predvsem kot pestunja otrok, ker je bila oskrbnišnica s celotno 8—10 mesti redno prenapolnjena. Izkupiček proletarca za rudo, oglje, železo ali žeblje je redko zadoštoval, da se prebrodi čas brez zaslužka, zlasti še, kadar je nastopil zastoj v trgovini z železnimi izdelki. Zato je bilo beračenje prepogosto

²⁸ Müller A., l. c., str. 315.

²⁹ Müller A., l. c., str. 297.

združeno s kroparskim proletariatom in je zavzelo množične oblike v sedemdesetih in osemdesetih letih XIX. stoletja, ko je strojna železna industrija Vzhodnih Alp ubila ročno kroparsko (in kamnogoriško) železarstvo. Domače ime za beračenje je bilo podati se »na rajžo« ali »na vandro«.² Daleko bolj kot posamično je bilo navadno beračenje v skupinah,² moški in ženske vsaki za sebe. Berači in beračice so morali biti pevci ali pevke, ker jim je bilo drugače nemogoče priti v skupine, ki so šle kot koledniki v kraje, kjer je bilo proščenje, sejmi, ženitovanja, obiskale v predpustu s petjem k praznikom širše okoliše ali razveseljevale kmečka naselja za časa kolin. Enkratno koledovanje »na vandri« je v predpustnem času trajalo tudi 14 dni.

Nizka stanovanjska, delovna in prehrabena raven kroparskega proletariata je morala vplivati na umrljivost. V začetku XIX. stoletja³⁰ je bil v Kropi vsak 17. otrok mrtvoroden, v prvem mesecu je umrlo 15 % rojenih in v prvem letu življenja 32 % ter je povprečna starost Kroparja dosegla 18 let in 10 mesecev; pri Petraču n. pr. je dorastlo v zadnjem rodu od 11 rojenih otrok dvoje, pri Bertonclju od 8 troje. Pri tej življenjski ravni je bilo mogoče, da je v Kropi XVIII. in XIX. stoletja v manj hišah kot jih ima Kropa danes, a v bistveno enakih prostorih živelo skoraj enkrat večje število prebivalcev od današnjih. Nizko življenjsko raven kovača kaže nadalje pomanjkanje vsakega inventarja s kulturnozgodovinsko dokumentarnostjo, ki ga hrani Kropa samo v podjetniških in obrtniških hišah z dekorativnimi skrinjami, z eno podjetniško in s samo dvema obrtniškima omarama (sl. 5). Kovaški inventar je obstajal v glavnem iz vedra za vodo, loncev za kuho in skrinje, redkeje omare, ki je bila nameščena v veži poleg drv pred mestejo, kjer so bili shranjeni morda fižol, kruh in zdravilna zelišča; praznična obleka pa je visela v hiši za mizo. Vse to in posebej pomanjkanje vsakega kulturnozgodovinskega hišnega inventarja kaže, da je živel kroparski proletarijat v gospodarski negotovosti ter da se je te svoje gospodarske negotovosti zavedal z miselnostjo, da ni v Kropi za stalno ter da bo iz Kroke odšel na drugo mesto, ki bo stalno. Stalno kroparsko usmerjen je bil samo hišni posestnik in priseljenec iz kmečkih hribov v prvem rodu, ko je imel pred očmi, kako bo postal iz dninarja, dekle ali krščence,² hlapca ter rudarja kovač. Gospodarska negotovost je rodila miselnost o prehodnosti kroparskega življenja zlasti pri ljudeh, ki niso bili hišni posestniki, in s tem tudi pomanjkanje smotrnosti v izobliki stanovanjske kulture; zato tudi najdemo dekorativno izobliko stanovanjskih prostorov samo pri obrtnikih in hišnih posestnikih (sl. 16), medtem ko je najemnik gojil predvsem cvetlice na oknih.²

Nizka življenjska raven je bila zvezana deloma s splošnimi razmerami časa, ki jih v kmečkih naseljih predstavlja stanovanjska kultura dimnice, in poleg tega iz posebnih razmer v železarskih krajih na Gorenjskem. Sicer še manjka zgodovina kroparskega, kamnogoriškega, železniškega, bohinskega in jeseniškega ali tržiškega železarstva s

³⁰ Zadrugar I. 1933, str. 83.

posebnim ozirom na malega železarja; vendar izgleda, da je bil položaj gorenjskega železarja različen od n.pr. štajerskega,³¹ ki je imel po cehovskem vzoru enotno urejeno razmerje do svojega delodajalca. V primeri z zgodnjo enotno organizacijo štajerskih železarskih delodajalcev od XVII. stoletja dalje, je bilo na Gorenjskem odločilno razmerje posameznega železarja do posameznega podjetnika, ki je v velikem bilo enako razmerju hlapca do gospodarja ali pomočnika do mojstra. V začetku XIX. stoletja je bilo v obeh kroparskih fužinah 96 deležev,³² ki jih je po Müllnerju posedovalo 59 in po franciscejski zemljiški knjigi 1831 61, torej približno enako oseb. Manjši del od teh je sestavljal gospoda, to je fužinarja in trgovca z žebli, ki je gospodarsko odločal, ko je dajal delavcu v najem oglišča, rudna ležišča, prodajal pošterjem železo za kovanje, najemal strokovne delavce za fužine ter istočasno kupoval od kovačev v vigencih žeblje ali od oglarjev z Jelovice oglje. Poleg tega je veliki založnik tudi odločal s svojim kreditom, kdo bo fužinarski mesar, pek ipd., tako da je kroparski železar pri njem kupoval svoje potrebščine. Na ta način je bilo mogoče, da je utemeljevalo 1883 100 kroparskih kovačev prošnjo za ustanovitev lastnega strokovnega društva z navedbo,³³ da je prekupčevalski podjetnik imel od izdelkov enega kovača na teden 3 goldinarje čistega dobička, ali pa da je bila samo dobra četrtnina³⁴ kroparskih hiš v posesti malega človeka, ostale pa železarskega podjetnika; k temu moramo šteti tudi samostojnega kovača, ki je delal za sejme in prodajal žeblje po sejmi na Gorenjskem in Koroškem do Beljaka.²

Pri tem so bili podjetniki brez teoretičnega znanja za vodstvo železarn. Zaradi tega in zaradi empirične manipulacije v fužinah je temeljil fužinski obrat na izvežbanem in sposobnem delavcu³⁵ livarju, kurjaču, basovcu, kovaču, podajaču in vodarju, ki so bili zelo iskani in za katere so bili podjetniki pogosto v skrbeh, da se ne izselijo zlasti na Koroško. Podjetniki so zato podvzeli vse, da ohranijo strokovne delavce v fužinah, obenem pa tudi v vigencih, saj je na obojih temeljila trgovina z žebli. Po uradnem poročilu iz konca XVIII. stoletja³⁶ so podjetniki smotrno navajali železarje k nakupovanju dragocenosti, k pijančevanju ter jih z nepotrebnimi posojili spravljali v suženjsko odvisnost. Zadolžen železar pa je bil primoran delati za svoj dolg pri upniku, kakor vidimo iz primerov³⁷ J. Ferjana 1780 in K. Gašperina 1781. Podjetniški upnik Globočnik je dosegel poravnavo z dolžnikom Ferjanom, da je moral sam, nato žena in otroci k njemu na delo in dolg z delom poravnati; za kovača Gašperina, ki je odšel v Tržič, pa je izdal rudarski sodnik povelje, da se pripelje s silo nazaj v Kropo in

³¹ Prim. P i r c h e g g e r H., Das steierische Eisenwesen von 1564 bis 1625. Graz 1939, str. 103 ss.

³² Zadrugar I. Kropa 1933/34, str. 65.

³³ Zadrugar II. Kropa 1934/35, str. 13. — O delovnih razmerah v tem času opozarjam na študijo R. Kyovskega v Kroniki 1953.

³⁴ Zadrugar I. Kropa 1933/34, str. 59.

³⁵ Zadrugar I. Kropa 1933/34, str. 82.

³⁶ Müllner A., l. c., str. 318.

³⁷ Müllner A., l. c., str. 313 ss.

odsluži svoj dolg z delom. Pri zagotovitvi delovne sile je bilo važno sredstvo podjetnika stanovanje.

Ta značilni zgodnjekapitalistični položaj kroparskih železarjev je zaostril razredna nasprotja med kovači in podjetniki. Da pa je pri tem ostalo kovaštvo trajni cilj dotoka zlasti hribovskih okoličanov iz območja vasi Jamnik in Dražgoše, je povzročila svoboda pred vojaško službo, ki so je bili deležni kovači, rudarji in oglarji. Najboljši kmečki sinovi so odhajali v Kropo in delali tudi samo za hrano, samo da bi bili varni pred rekrutacijo,³⁸ pri čemer ni manjkalo poizkusov, da bi zlasti rudarje zaradi njihovega kmečkega značaja spravili k vojakom. Doseljenci iz hribov nad Selško dolino v Kropo so se naseljevali v najvišjem delu trga, v Kotlu, kjer so živeli rudarji in oglarji tako dolgo, da so se dvignili med kovače, ki so se preselili v stanovanjske hiše pravega trga. Obenem z doseljevanjem iz hribovja nad Selško dolino pa je odhajal kovač iz Kroepe »ob vodi«³⁹ v Kranj in dalje v Ljubljano ali pa v Tržič in na Jesenice in dalje na Koroško. V trajnem priseljevanju in odseljevanju so mogli posamezni podjetniki držati gospodarski monopol v Kropi, ko so razpolagali s stanovanji in najemali proti železarjem starejšega rodu priseljence. Delovne pogodbe so se sklepale po Štefanovem, stanovanja pa so se menjavala od Jurjevega in ob trijakih v prvih dneh maja.

Ko je razpolagal z največjim delom kroparskih stanovanjskih prostorov, je železarski podjetnik⁴⁰ vsestransko zaključil svoj vpliv na železarja in ga držal v podobni odvisnosti, kakor jo poznamo n. pr. iz razmerja med mojstri in pomočniki v mestnih obrtih⁴⁰ še za časa prvih štrajkov v sedemdesetih letih preteklega stoletja, ko zahtevajo pomočniki med drugim stanovanje izven mojstrskih hiš, za vsakega pomočnika posebno posteljo, kurljiva prenočišča in higienska stanovanja sploh. Hišna posest je bila tako člen v verigi zemljiške in fužinarske posesti, s katero so železarski podjetniki odločali v kroparskem železarstvu in držali kroparskega kovača v svoji odvisnosti. S stanovanjem v podjetniški hiši je prišel kovač v še večjo osebno odvisnost od podjetnika, kakor je bil n. pr. dolg, ker je s stanovanjem dobil podjetnik tudi vpogled v kovačevo osebno življenje, kjer je bilo kaznovano n. pr. kartanje s palico ali je organizacija nepokorščine mogla pripeljati kovača v vojaško suknjo.

Življenje in delo kroparskega kovača z ženo in polodraslimi otroki v kovačnici je vodilo do kuhe živil pri nakevalu in tako povzročilo zastoj v razvoju kuhinje kot sestavnega dela kovaškega stanovanja. Negotovost v gospodarskem obstoju je vzdrževala razpoloženje za preseljevanje iz Kroepe; s tem je bila omejena zavest o stalnosti predvsem na hišno posest, s katero je železarski podjetnik zaključil gospodarski vpliv na kovača in železarja kot stanovanjskega najemnika ter ga razširil tudi z razvidom na njegovo osebno življenje.

³⁸ Müller A., l. c., str. 261.

³⁹ Müller A., l. c., str. 319.

⁴⁰ Fabius (= Franjo Baš), Koledar Cankarjeve družbe za navadno leto 1937, str. 59.

Kropa je bila med našimi zgodovinskimi železarskimi naselji (Kamna gorica, Železniki, Stara Fužina, Dvor, Prevalje itd.) najmanj agrarna. Zaradi tega so se mogle vprav v Kropi najvišje razviti delavske stanovanjske razmere, ki označujejo naš zgodnji kapitalizem. Ker so se stavbe iz prehoda XVIII. v XIX. stoletje v Kropi ohranile do danes v precejšnji meri — obratno od Jesenic, Prevalj ali Dvora —, se je z njimi ohranila tudi podoba stanovanjskih delavskih razmer, ki ni značilna samo krajevno za Kropo, temveč ima tudi splošni pomen, predvsem za naša železarska naselja v zgodnji kapitalistični dobi.

AUS DER GESCHICHTE DES WOHNHAUSES IN KROPA

(Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwohnungen
im Zeitalter des Frühkapitalismus)

Zusammenfassung

Kropa in Oberkrain ist eine Eisenwerksiedlung, die durch die Wasserschmieden am Ende des Mittelalters entstand und ihre Grabenbauanlage bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts ausbildete. Nach Grundrissen der Wohnbaublöcke, die nach dem Verfall der Hammerwerke und Schmiedehütten am Übergange des XIX. ins XX. Jahrhundert für die heutige Kropa kennzeichnend sind, ist Kropa eine Angersiedlung, wobei in der Vergangenheit die Stellung der Anger die beiden Hammerwerke (Bl. 1) einnahmen, und trägt mit giebelseitig zur Strasse gestellten Wohnhäusern, parallelen Traufseiten und Eingängen an diesen, deutliche Merkmale einer planmässigen mittelalterlich aufgefassten Besiedelung (Bl. 13, 17, 18).

Bautechnisch überwiegt der Stein und durch ihn die Entstehung der Siedlung im Wege der fortschrittlichen Renaissancebauweise, die auch ältere Dachstühle beeinflusste, während die bodenständige Holzbautechnik (Bl. 12, 14) ganz im Hintergrunde blieb und nur in den oberen Bauteilen, nie aber im Erdgeschoße angewendet wurde.

Auf die Frage wo und wie der Kropaer Eisenarbeiter, in erster Reihe der Schmied im XVIII. und XIX. Jahrhundert wohnte, führen die Einwohnerzahlen, die Baustatistik, die Grundrisse der Ortschaft und der Wohnhäuser, die Querschnitte durch Wohnbauten, dann die Aufgaben, welche einzelne Teile der Wohnhäuser zu erfüllen hatten und die Ortsüberlieferung zu folgenden Antworten: Der engen Talschlusses wegen, in dem Kropa liegt, hat sich das Kropaer Wohnhaus in die Höhe entwickelt, mit Ausnahme des hochgelegenen Ortsteiles Kotel, wo Einwanderer aus der Gebirgsbauernumgebung siedelten. Im Erdgeschoße sind Keller (Bl. 10), ursprünglich Vorratsräume für Nägel und andere Eisenerzeugnisse und in der Zeit nach Eingehen der Hammerwerke und Schmiedehütten Geschäftsräume. Im ersten Stocke waren Wohnungen der Hauseigentümer und Gewerken, in den oberen Stockwerken aber an die Eisenarbeiterfamilien vermietete Zimmer. Die Laube in der Querachse eines solchen Stockwerkes war gemeinsame Heizstätte (Bl. 6, 14) für die Einheizöffnungen in den Backofen (Bl. 2), mit dem die Eisenarbeiterfamilien in ihren Einzimmerwohnungen verfügten, während als Schlafraum die sogenannten

Kammern (Bl. 4, 7) am Dachboden dienten. Da die Schmiede ihre Mahlzeiten in den Hammerwerken und Schmiedehütten, wo auch die Familien den ganzen Tag beschäftigt waren, vorbereiteten, kochten und mit Ausnahme des Abendbrotes auch einnahmen, entstanden in den Schmiedewohnungen keine Küchen, sondern in jedem Stockwerke mit Mietern eine gemeinsame Heizstätte mit Einheizöffnungen in die Backöfen. Die Küche hat sich in der Laube mit den Wohnungen der Gewerken, Handwerker und Hilfsarbeiter mit bauerlicher Überlieferung unter dem Einflusse des mediterranen Kamins (Bl. 3, 11) und nicht des einheimischen Rauchstubenhauses entwickelt.

Da der Schmied mit seiner Familie den ganzen Tag im Hammerwerk oder in der Schmiedehütte und die Nacht in der Schlafkammer am Dachboden verbrachte, konnte er seine Wohnung nicht dekorativ ausstatten, was nur beim Gewerken oder Handwerker durch Truhen und Kästen (Bl. 5) und Wand- oder Deckenverzierung (Bl. 16) geschah.

Sozialgeschichtlich wird das Wohnhaus in Kropa ins vornehme Gewerkenhaus oder Herrenhaus (Bl. 9), Gewerkenhaus (Bl. 12), Handwerkerhaus (Bl. 2) und ins Hilfsarbeiterhaus (Bl. 15) gegliedert; die Gewerkenhäuser waren Miethäuser für Eisenarbeiter und Schmiede.

Die Ursprünglichkeit im Grundrisse des Wohnraumes von Kropa, in den Grundrissen, Querschnitten und in den Bestandteilen einzelner Wohnhäuser erlaubt bei der dauernd gleichen Betriebstechnik der Kropaer Eisenwerke vom XV. bis zum XIX. Jahrhundert die Annahme, dass die Wohnverhältnisse des XVIII. und XIX. Jahrhunderts auch der Zeit als Kropa entstand, das ist dem XV. bis XVII. Jahrhundert, entsprechen,

Ignacij Voje

KAJŽARSTVO V LOGAŠKEM GOSPOSTVU

Nastanek kajžarstva in s tem v zvezi njegovi problemi so se v slovenski historiografiji le v manjši meri proučavali in se jim šele v zadnjem času posveča večja pozornost. Največ se je s temi problemi ukvarjal Pavle Blaznik v svojih delih »Kolonizacija Selške doline« in »Kolonizacija Poljanske doline«. Potrebno bi bilo sistematično obdelati za vse slovensko ozemlje nastanek kajžarstva, kar bi bilo za proučevanje razvoja strukture vaškega prebivalstva silno važno.

Pri obdelavi kajžarstva v logaškem gospostvu sem uporabljal sledeče vire: tri urbarje vicedomskega urada za deželnoknežjo posest na Kranjskem iz let 1496, 1515 in 1527,¹ kjer se omenja poleg druge deželnoknežje posesti tudi logaško gospostvo, in to v istem obsegu kot v četrtem uporabljenem urbarju za logaško gospostvo iz leta 1718.² Kot pripomoček sta mi služila, predvsem za lokalizacijo krajev, terezijanski kataster iz leta 1750³ in franciscejski kataster iz leta 1825.

Na podlagi zgoraj navedenih virov bom skušal prispevati nekaj doneskov k topografiji tega, doslej še neobdelanega ozemlja, predvsem pa dodati nov drobec k proučevanju nastanka in razvoja kajžarstva na Slovenskem.

Ozemlje logaškega gospostva se je konec 15. stoletja nahajalo v sklopu deželnoknežje posesti na Kranjskem, ki je bila takrat še zelo obsežna. V naslednjih stoletjih se je ta posest vedno bolj krčila. V začetku 17. stoletja logaškega gospostva že ne najdemo več v posesti deželnega kneza.⁴ Leta 1716 pa je logaško gospostvo postalo last plemiške rodbine Cobenzl. Ob tej priliki je bil 21. januarja 1718 napisan na podlagi starejših urbarjev nov urbar.⁵

¹ Vicedomski akti, fasc. I, 54 a, v ODAS-u, Ljubljana. Urbar iz leta 1515 ni ohranjen v celoti. Manjkata županiji Zažar in »Clenburg«, dočim je od županije Schulter ohranjen samo manjši del.

² Urbar iz leta 1718 za logaško gospostvo se nahaja v rokopisni zbirki ODAS-a.

³ Bekantnuss Tabellen Inner Krain No 121, in Rektificirani dominikalni akti No 73, 81 in 121 — vse v ODAS-u.

⁴ V vicedomskem urbarju 1636 se županije logaškega gospostva ne omenjajo več. — Urbar se nahaja v ODAS-u v rokopisni zbirki.

⁵ Urbarju iz leta 1718 je dodan popis, kdo je prevzel logaško gospostvo ter kdaj in kako je bil urbar napisan.

Logaško gospodstvo je bilo razdeljeno na več županij, ki se navajajo v urbarju v nekem stalnem zaporedju. Sicer se ta vrstni red v posameznih urbarjih nekoliko menja, ostane pa bistveno le isti. Obdržal bom vrstni red županij, kot ga najdemo v urbarju leta 1496; tu se namreč uporabljajo starejši nazivi za posamezne županije in kraje kakor v drugih mlajših urbarjih. Podal bom lokalizacijo posameznih županij in krajev, kolikor mi je to moglo uspeti pri uporabi arhivalnega gradiva. Lokalizacija nekaterih županij in naselij ni problematična, pri drugih pa je lokalizacija bolj zapletena in nam urbarji sami ne dajo zadovoljive rešitve. Poseči moramo po drugih pripomočkih kakor so: navajanje županij v istem zaporedju, enako število hub, osebna imena kmetov, ledinska imena pri posameznih parcelah, katastrske mape. Logaško gospodstvo je obsegalo sledeče županije:

Supp S a s e r — Žazar.

Supp Sch u l t e r. — V vseh treh vicedomskih urbarjih sta tej županiji pripadala zaselka Pernthall in Newstrassen. Urbar 1527 pa najde za nemško ime Pernthall tudi slovenski izraz Namedweinberde. Torej je v županijo Schalter prištevati zaselek Medvedje Brdo in Ceste, odnosno V Cestah.⁶ V urbarju 1718 se ponekod poleg hub omenja tudi ime tistega zaselka, kjer ta huba leži. Na podlagi tega lahko ugotovimo, da sta spadala pod županijo Schalter zaselka Mizendol in Planina. Še več pa nam povedo rektificirani dominikalni akti,⁷ ki prištevajo k županiji Schalter kraje Godovič. Zaplano in Jelovce. »Schalter Supp oder Grosse Supp«, kot je zapisano v urbarju 1718, nam pove, da omenjena županija obsega zelo velik teritorij, ne predstavlja pa nekega določenega kraja. Geografska karta nam pokaže, da se je to razsežno in hribovito področje raztezalo od Zaplane do Godoviča v zelo širokem pasu.

Supp C l e n b u r g (K l e i n b e r g).⁸ — Mnenja sem, da gre tudi tu za nek večji kompleks, ki je dobil skupen naziv za območje, kjer so bili raztreseni zaselki in samotne kmetije. Ugotovil sem s pomočjo terezijanskega in franciscejskega katastra, da županija »Clenburg — Kleinberg« ne predstavlja nič drugega kot vas Rovte s širokim hribovitim področjem, posejanim z manjšimi zaselki, predvsem pa s samotnimi kmetijami. Teritorij županije »Clenburg« je mejno področje logaškega gospodstva, ki meji na hlevnovrško županijo loškega gospodstva. V potrditev te ugotovitve nam služita sledeči ledinski imeni: neka gozdna parcela ima ledinsko ime »per Loškem konfine«, neka druga parcela pa leži »pod Hlevnim verhom«.⁹ Pri proučevanju

⁶ Omenjena zaselka najdemo na avstrijski geografski karti 1 : 75.000 — Adelsberg.

⁷ Rektificirani dominikalni akti za Postojnsko kresijo — logaško gospodstvo št. 121 — v ODAS-u. V prilogi je opis, kateri kraji spadata pod posamezno županijo.

⁸ V vicedomskih urbarjih najdemo naziv županije kot »Clenburg«, v urbarju iz leta 1718 pa kot »Kleinberg«.

⁹ Bekanntnuss Tabellen — Inner Krain, N° 121.

lokalizacije sem prišel še do sledečih ugotovitev. K vrhniški podružnici sv. Mihaela v Rovtah sta pripadala dva kajžarja (Kirchen Kayschler genante), Johan Widmayr in Jacob Widmayr.¹⁰ Podružnica sv. Mihaela v Rovtah pa je spadala v »Supp Kleinberg«.¹¹ Tu si lahko pomagamo tudi z urbarjem iz leta 1718, kjer se na koncu županije »Kleinberg« pod naslovom Vogteyer tudi omenjata Hansche Widmayer der Ältere in Hansche Widmayer der Jüngere. Zgornje ugotovitve lahko podkrepimo še s primerjavo osebnih in ledinskih imen med Bekantnuss Tabellen za županijo »Kleinberg« (N° 121), urbarjem 1718 in katastrsko mapo ter protokoli franciscejskega katastra za katastrsko občino Rovte. V Bekantnuss Tabellah in katastrski mapi sem ugotovil sledeča ledinska imena, ki so si enaka: Verhe — Verh,¹² Na Pustotah — Postotash, Smrekovez — Na Smrekovci, Na Gredische ali samo Gredische — Na Gradischi, Vouze hrib — Vuchie Jame, kmet Krischey¹³ — per Krischey, Kogouschekh — pri Kogoushek, Treuen — pri Treuen, Slabe — Slabetove njive, Kogouschek — Kogovschkov hrib. Tudi če primerjamo osebna imena med protokoli k francisc. katastrskim mapam — Rovte in urbarjem 1718 ter Bekantnuss Tabellami, najdemo povsod Moderrane, Kryscheye, Slabete, Istenitsche, Kogouschke, Treune. Po zgoraj navedenih ugotovitvah predstavlja »Supp Clenburg — Kleinberg« široko območje Rovt, ki obsega ozemlje med županijo Schulter in loško hlevnovrško županijo.

Supp Kathederlitz — Hotedržica. V to županijo je bila vključena še vas Rawnikh — Ravnik, ki se pa v urbarju 1718 ne omenja posebej.

Supp In der Oberrn Lohatsch — Gorenji Logatec. V urbarju 1496 se imenuje kot Oberndorf, v ostalih urbarjih pa in der Oberrn Lohatsch. Na podlagi primerjav imen posestnikov in števila hub lahko ugotovimo, da sta Gorenji Logatec in Gorenja vas spadala pod eno županijo. Županija pa je dobila naziv po enem ali pa po drugem kraju.

Supp Preskawas (Breskawas) — točnejša lokalizacija na podlagi imena je nekoliko otežkočena, ker se omenja samo v treh vice-domskih urbarjih, dočim v urbarju iz leta 1718 te županije ne najdemo več. Pač pa v tem urbarju opazimo, da se Dolenji Logatec poveča za prav toliko hub, kolikor jih je štela županija Preskawas. Smatram, da bi to bila Blekova vas (Fleckdorf), ki se pozneje vedno omenja v zvezi z Dolenjim Logatcem.¹⁴

¹⁰ Rektif. dominikalni akti — Postojnska kresija, fasc. 81.

¹¹ Rektif. dominikalni akti — Postojnska kresija, fasc. 73, priloga k št. 4, v kateri se navajajo podružnice župnije na Vrhnikih »Filial Kirchen S. Michaelis in Gereuth, Kleinberger Supp«.

¹² Prvo ime se nahaja v Bekant. Tab., drugo pa v katastrski mapi.

¹³ Imena posestnikov hub, ki se omenjajo i v urbarju 1718 i v Bekantnuss Tabellah, N° 121.

¹⁴ Rektificirani dominikalni akti N° 121 — priloga iz 15. julija 1752, kjer se naštevajo županije s pripadajočimi vasm.

Supp Unter Lohatsch — Dolenji Logatec. Le v urbarju 1496 se imenuje »suppan Vrabiz«. V županiji najdemo župana z imenom Laure Vrbitz in se je verjetno županija imenovala po njem. Primerjava osebnih imen in števila hub pa nas uveri, da je to pravzaprav Dolenji Logatec.

Supp Oberlaybach — Stara Vrhnika. V urbarju 1718 ima označbo »Supp Alt Ober Laybach«; število hub se popolnoma ujema.

Supp Niderdorf — Vrhnika. Ta županija je v vseh treh vicedomskih urbarjih uvrščena za županijo »Oberlaybach«. Da ta županija leži v neposredni bližini Stare Vrhlike, nam dokazuje podatek iz urbarja 1496, da Petter Kwbler služi od travnika, ki leži »an der Tewnic«. Tojnica se pa pri Vrhniki izliva v Ljubljano. Ker v urbarju iz leta 1718 županije »Niderdorf« ne najdemo, pač pa se tam omenja »Supp Neu ober Laybach«, in ker se tudi število hub precej ujema ($5\frac{1}{4} : 7\frac{3}{4}$), lahko Niderdorf smatramo za Vrhniko, ki se je v razliko od višje ležeče Stare Vrhlike imenovala Dolenja vas.

Urbar iz leta 1718 obsega še tri županije, ki jih v vicedomskih urbarjih ne najdemo.

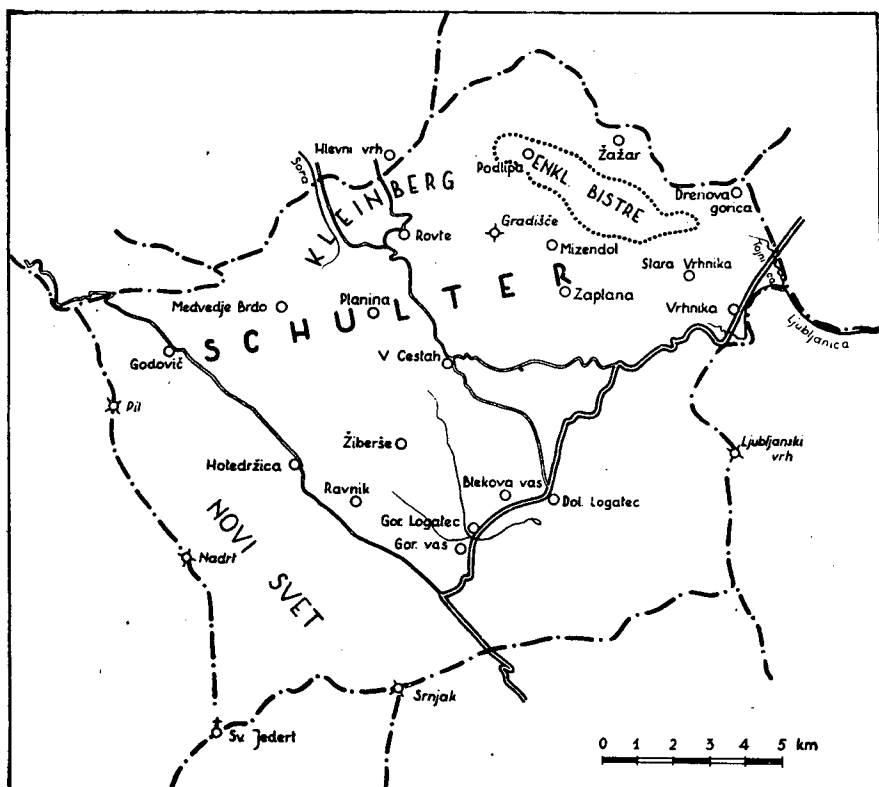
Supp Sibersche — Žiberše. Da so to Hotenjske Žiberše, je razvidno iz tega, ker se Žiberše navajajo takoj za županijo Hotedržico. Da Žiberše ne ležijo daleč od Hotedržice, dokazuje tudi to, da Mathia Khamenschekh, ki ima v županiji Žiberše pol hube, »weiter dient von $\frac{1}{4}$ hieben in Hotederschizer Supp«.

Supp Sellessnigh — Drenova gorica.¹⁵

Neue Weltt — Novi Svet.

Županije, ki se omenjajo v vseh urbarjih, so področja starejše kolonizacije, dočim pa smatram, da županiji Žiberše in Drenova gorica ter Novi Svet predstavljata področja mlajše kolonizacije. V tem primeru štejem obdobje starejše kolonizacije do 16. stoletja, mlajše pa od 16. stoletja dalje. Tej ugotovitvi bi ustrezala posestna struktura posameznih županijs. Pri županijskih starejše kolonizacije ostane skupno število hub precej konstantno ter opazimo le malenkostne razlike v pozitivnem ali negativnem smislu. V urbarju 1496 naletimo tudi na puste kmetije (öd), ki jih pa ni veliko (več pustih kmetijskih naletimo samo v županijskih Schulten in »Clenburg«). Ta opustelost pa je morala biti samo začasna, ker ostane skupno število hub v poznejših urbarjih isto. Opazimo pa, da se hube zelo drobijo, in to celo do $\frac{1}{8}$ hube. Temu drobljenju lahko sledimo že od urbarja 1496 dalje. Geografska karta nam pokaže, da je logaško gospodstvo gričevnat z gozdom porasel kraški svet, ki ni bil ugoden za povečanje števila hub v županijskih starejše kolonizacije, pač pa je novo kultivirani svet delo kajzarjev. Pri županijskih, ki jim lahko sledimo šele od 1718 naprej, pa je iz posestne strukture razvidno, da gre za področje mlajše kolonizacije. Županija Žiberše bi nastala konec 16. in v začetku 17. stoletja, in sicer v hribovitem svetu med županijskimi Schulten, Hotedržico in Gorenjim

¹⁵ Rektificirani dominikalni akti No 121 navajajo tudi slovenski naziv županije.

Logaško gospodstvo s kraji, ki so omenjeni v urbarjih. (Meja je vzeta iz »Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer«, Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften in Wien, I. Abteilung: Die Landgerichtskarte Bl. 31 — Laibach, in Bl. 35 — Adelsberg.) — Risal Marjan Voje, študent tehnike

Logatcem. Županija obsega sicer $11\frac{3}{4}$ hub, ki pa so v veliki večini le četrtinske. Žiberše so še danes raztresena hribovska vas.¹⁶ Pogojev za nastanek kajžarstva ni bilo. Mnogo bolj jasno pa se da ugotoviti pri »Supp Sellessnigh« in »Neue Weldt«, da sta to področji novejši kolonizacije. »Supp Sellessnigh« predstavlja docela kajžarsko naselbino. Omenja se 32 kajžarjev. Ponekod so »kajžarske vasi« nastale čisto na novo, na manj ugodnem, mokrotnem, bolj odmaknjenem zemljišču.¹⁷ Novi Svet pa nima toliko značaja kajžarske naselbine, temveč je to področje novo nastajajočih rovtov. Od 23 posestnikov je sicer pri osmih omenjeno, da posedujejo »Käuschen«, je pa iz dajatev razvidno, da plačujejo prav toliko kot ostali, ki imajo rovt. Dajatev,

¹⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 401.

¹⁷ S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950, str. 33.

ki se plačuje od rovtov in od kajž v Novem Svetu, je namreč višja od dajatve za kajžo v drugih županijah in nižja od dajatve za $\frac{1}{4}$ hubo. Plačujejo samo »steuer« v višini 1 gl 50 kr, razen nekaterih, ki plačujejo »steuer« 45 kr. Kdaj je rovt posestnik pridobil, ali kdaj si je postavil kajžo, nam pove letnica ali pa oznaka »neuen Gereüth« ali »ein neü aufgerichten Heüsel«.¹⁸ Na tem področju mlajše kolonizacije urbar ne omenja nobenih hub, niti ne pozna pravih »Untersassov«. Posestna struktura je rovtarska, ki se pa stalno povečuje.

Kajžarstvo se je začelo širiti na Slovenskem v 15. stoletju,¹⁹ to je v razdobju, ko je v prehodu iz tako imenovanega srednjega v novi vek prišlo v zemljiškem in kmečkem gospodarstvu do krize ter se je našemu kmetu v gospodarskem in socialnem oziru obrnilo na slabše.²⁰ V tem času pride na vasi do izenačenja stanovskega prava; kmetski prebivalci se ločijo le še po gospodarski moči in pravicah,²¹ izoblikuje se enoten podložniški stan. Zaradi novih gospodarskih možnosti kot so promet, udejstvovanje v obrti, fužinarstvo in podobno, se pojavi na vasi nov socialni sloj — kajžarji, ki jih lahko štejemo med najnižji socialni sloj na vasi.

V navedenih urbarjih najdemo kajžarje vedno le pod skupnim imenom »Untersass«. Navedeni pa niso po posameznih naselbinah, temveč le skupno na koncu vsake županije. Ugotovimo pa lahko tri vrste kajžarjev: največ je onih, ki so »Untersassi« in tudi plačujejo od »Untersassa«, so pa tudi »Untersassi«, ki služijo od Hofstatta, ali oni, ki imajo »Haysel« odnosno »Käyschen«. Kakšna bi bila razlika med temi tremi vrstami, bom skušal ugotoviti v drugi zvezi.

»Untersassi« ali kajžarji se v zelo močnem številu pojavijo v logaškem gospodstvu že konec 15. stoletja. Njihov postanek lahko postavimo vsaj nekako v sredo 15. stoletja. Pogoji za nastanek so morali biti zelo ugodni, ker lahko ugotovimo, da se je kajžarstvo zelo močno razvijalo, doseglo pa je svoj višek v 18. stoletju. Ni pa bilo kajžarstvo v vsem logaškem gospodstvu enakomerno razvito. So županije, kjer kajžarstvo stalno narašča, ponekod lahko ugotovimo, da propade, ali se pa sploh ne pojavi.

Razvoj kajžarstva po posameznih županijah in razmerje do števila hub naj predloži priložena tabela; v tej tabeli prištevam k hubam celo, tričetrtinsko, polovično, četrtinsko in osminsko hubo ter skušam dobiti razmerje med blokom gruntarjev na eni in blokom kajžarjev na drugi strani.

¹⁸ Primer: Micha Petroutschitsch dient von einem Neuen in 1700-ten Jahr aufgerichten Heüsel... — ali: Marco Poscheneu dient zu Steuer von einem Neuen Gereüth so in 1685 einkhomben...

¹⁹ M. K o s, Srednjeveški urbarji za Slovenijo — Urbarji salzburske nadškofije, Ljubljana 1939, str. 48.

²⁰ B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 30.

²¹ Ibid., str. 25.

Županija	1496		1515		1527		1718	
	huba	kajža	h.	k.	h.	k.	h.	k.
Žažar	6 ¹ / ₂ (1) ²²	0		23	6 ⁷ / ₈	2	7	2
Schulter	40 ³ / ₈ (1 ⁵ / ₈)	7			44	0	44 ¹ / ₈	17 + 5 ²³
Rovte	12 ³ / ₈ (3 ¹ / ₄)	0			11 ¹ / ₄	3	12 ¹ / ₈	2
Hotedržica	14 ¹ / ₂ (1 ¹ / ₂)	1	14 ¹ / ₂	2	14 ¹ / ₂	1	14	11 (1) + 1
Gor. Logatec	15	8	15	8	15	7	13	27 + 6
Preskawas	10 (1)	0	9 ¹ / ₂	0	8 ¹ / ₂	0		
Dol. Logatec	17 ³ / ₄	20 (1)	17 ³ / ₄	18	16 ³ / ₄	18	26	49 + 5
Stara Vrhnika	9 ³ / ₈	14	9 ³ / ₄	18	9 ¹ / ₄	18	9 ¹ / ₂	23 + 1
Vrhnika	5 ¹ / ₂	17	5	24	5 ¹ / ₄	27	7 ³ / ₄ (1 ¹ / ₄)	112 + 3
Drenova gorica								32
Žiberše							11 ³ / ₄	
Novi Svet							15	8 ²⁵

Z vidika nastanka in razvoja kajžarstva lahko ugotovimo v logaškem gospodstvu tri različna področja:

1. Prvo področje zajame tiste županijske, kjer se pojavi močna kajžarska naselbina že konec 15. stoletja. V nekaterih županijskih lahko sledimo stalnemu porastu kajžarjev od urbarja do urbarja, ponekod pa ostane število konstantno in se močno poveča šele v 18. stoletju. V nekaterih od teh županijskih število kajžarjev močno preseže število hub. Sem lahko prištevamo sledeče županijske: Vrhnika, Stara Vrhnika, Gor. Logatec in Dolenji Logatec.

2. V to področje bi uvrstili one županijske, kjer so kajžarji ali rovtarji edini posestniki. To sta županija »Sellessnigkh« in Novi Svet.

3. V tretjo skupino pa lahko prištevamo županijske, kjer so bili pogoji za nastanek in razvoj kajžarstva zelo slabi ali jih pa sploh ni bilo. V nekaterih od teh županijskih se kajžarji v nekoliko večjem številu pojavijo šele v 18. stoletju. Medtem, ko županiji Žažar in Rovte ne predstavljata ugodne lege za razvoj kajžarstva niti v 18. stoletju, pa se v županijskih Hotedržica in Schulter šele tedaj pojavijo kajžarji v večjem številu. V županiji Schulter najdemo v urbarju 1496 omenjenih sicer sedem kajžarjev, toda v urbarju iz leta 1527 najdemo opazko: »Untersass ist kainer mer.« Urbar torej samo beleži propad kajžarjev, ne pove pa nam o vzrokih njihovega propada. Ta propad pa je moral biti samo začasen, ker najdemo leta 1718 17 + 5 kajžarjev. Seveda pa je to število z ozirom na razsežno županijo in v razmerju z velikim številom hub še vedno nizko.

Kje je torej iskati vzroke, da se na eni strani pojavi kajžarstvo v logaškem gospodstvu tako zgodaj in v tako velikem številu, na drugi strani pa zakaj se pojavi samo v območju nekaterih županijskih, druge

²² Številka v oklepaju pomeni, koliko hub je od spredaj menjenega števila pustih (öd).

²³ Urbar iz leta 1515 ni popoln. Manjkata župniji Žažar in Rovte, dočim je ohranjen samo del županijske Schulter.

²⁴ Druga številka pomeni kajžo, ki se nahaja na zemljišču hube.

²⁵ Novi Svet ima 23 posestnikov; 15 jih ima značaj rovt, pri osmih se pa omenja, da imajo »Häysel«.

pa takega razvoja ni. Županije, ki so našete v prvi skupini, ležijo ob zelo važni srednjeveški cesti, ki je vezala ljubljansko kotlino s Trstom.²⁶ Županije Gorenji in Dolenji Logatec, »Preskawas«, Stara Vrhnika ter Vrhnika dajejo posebno dajatev za tovorjenje vina iz Trsta do Vrhlike, od tu pa prevzamejo tovor »Schiffmani«.²⁷ Velik promet, predvsem tovorništvo, ki se je vršilo po cesti, ob kateri so ležale omenjene županije, je bilo glavni vzrok velikega pojava kajžarstva. V manjši meri so pri porastu kajžarstva prispevale propadle ali razdrobljene hube. Pri Gorenjem Logatcu pade število hub v 18. stoletju od 15 na 13 hub, število kajžarjev pa poskoči od 7 na 27 + 6.

Da je pa mlajša kolonizacija dala tudi močan delež pri porastu števila kajžarjev, smo videli v županijah, ki sem jih naštel v drugi skupini.

Kako pa naj si razlagamo, da se v županijah, ki sem jih omenil v tretji skupini, kajžarstvo slabo ali pa skoraj nič ne razvije. To so kraji, ki so še danes precēj odmaknjeni od večjih prometnih poti in predstavljajo raztresene zaselke in samotne kmetije. Na tem področju tudi ne najdemo cerkvenega središča ali fužin, kar bi pripomoglo k večjemu porastu kajžarjev. Kolikor se pa v nekaterih županijah pojavijo kajžarji v večjem številu šele v 18. stoletju, je verjetno vzrok temu razdelitev skupnih gozdov in pašnikov, ki so jih bili deležni do neke mere tudi kajžarji.²⁸ Mnenja pa sem, da se je verjetno precej odvišnega prebivalstva s tega področja, ki na borni kraški zemlji ni našlo pogojev za gospodarsko osamosvojitve, podalo raje v bližnjo Idrijo. V idrijskem rudniku pa so dobili zaposlitev kot rudarji. Seveda bi nam zanesljiv odgovor na to dal študij osebnih imen, in sicer v kakšni meri se osebna imena, ki jih nahajamo v logaškem gospostvu, najdejo tudi med idrijskimi rudarji.

Kako velika je morala biti kajžarska posest, nam urbarji direktno ne povedo. Kajžarji so našeti samo po imenih. Posest je morala biti zelo majhna, ker se kajžarji v virih imenujejo oni prebivalci podeželja, ki so naseljeni na svetu, ki je last soseske.²⁹ V vicedomskem urbarju iz leta 1527 v županiji Stara Vrhnika pa najdemo med »Untersassie« take, ki plačujejo od »hofstatta«. Med 18 kajžami se omenjajo 4 hofstatti.³⁰ Kaj bi v tem primeru predstavljali ti hofstatti, nam urbar ne pove. A. Dopsch ugotavlja hofstatte že v 13. stoletju, ki se pojavijo na podeželju in plačujejo samo v denarju ter dožene, da hofstatt odgovarja $\frac{1}{4}$ hube.³¹ Ta ugotovitev bi za omenjeni vicedomski urbar iz 15. stoletja ne držala, ker bi se drugače hofstatt v urbarju prišteval med hube. Sicer nam prav vicedomski urbarji naštevajo celo vrsto hofstattov v mestu Ljubljani in Kranju, kateri predstavljajo neko določeno posest

²⁶ A. Melik, Slovenija I/2, Ljubljana 1935, str. 503.

²⁷ Dajatev za tovorjenje vina je navedena v urbarju 1527.

²⁸ P. Blaznik, Kolonizacija Poljanske doline, Ljubljana 1938, str. 57.

²⁹ M. Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, stran 223.

³⁰ Hofstatti: »Des Jerne Wolff wittib dient von 1 hofstatt«, »Jerne Prewaltschnikh dient von 1 hf.«, dalje še Petter Desella in Simon Fidler.

³¹ A. Dopsch, Die landesfürst. Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Wien und Leipzig 1910, str. LXVIII.

v mestu.³² Hofstatt bi v urbarju 1527 predstavljal posest, ki ni daleč od kajže, saj se omenja med ostalimi »Untersassi«. Ugotovimo tudi lahko, da se Petter Desella, ki ima v letu 1527 hofstatt, omenja tudi v urbarju, iz leta 1515, kjer pa ni omenjeno, da bi služil od hofstatt. Tudi dajatev za hofstatt je enaka kot ona za »Untersass«. Naj na tem mestu navedem še neko sodobno listino, kjer se tudi hofstatt istoveti s kajžo. Je to kupna pogodba izdana v St. Martinu pri Kranju 17. novembra 1674, kjer »Gregor Schörawnigkh Sübmacher zu Straschiss« prodaja svojo kajžo ali hofstatt skupaj s pripadajočim vrtom in drugimi pritiklinami Matjažu Schülerju. (»... in Dorf Straschiss liegend und unter die filial Khürchen St. Bartolmey daselbst gehörig: hofstatt oder khaischen daselbst...«)³³ Mnenja sem, da bi hofstatt pomenil slično kot hiša (domus, sedimen domi, sedimen), ki ni po svojem bistvu daleč od kajž, če se omenja v vaseh.³⁴ Mnogo več kot vicedomski urbarji nam glede kajžarske posesti pove urbar iz leta 1718. Velikost kajžarske posesti ni ostala vedno ista, pač pa se je večala. Kajžarji so večali svoje zemljišče z dokupovanjem, na rovtarski način ali kako drugače. Poleg »Untersassa« se pri mnogih kajžarjih naštevajo parcele, s katerimi je povečaval svojo borno kajžarsko posest. Na več mestih je označena tudi letnica, kdaj je bila parcela na kajžarja pripisana, kupljena ali kako drugače pridobljena. Velikokrat se tudi omenja ledinsko ime, kjer parcela leži. V kajžarski posesti, ki jo je kajžar postopoma priključeval svoji kajži, katera je ležala na gmajni, prevladujejo rovti, vrtovi in travniki. Njive se omenjajo v manjši meri. Število parcel, s katerimi je kajžar povečeval svojo posest, je bila zelo različna. Eni so imeli samo kakšen vrt ali travnik, drugi pa celo vrsto rovtov, travnikov, vrtov in njiv. Iz nekega podatka je razvidno, da so se, seveda v manjši meri, še v 18. stoletju posluževali kajžarji tudi krčenja s požiganjem za širjenje svoje posesti.³⁵ Kajžarska posest ni mogla biti združena v enem kosu okrog kajže. Samo enkrat naletimo v županiji Schullter pri Pettru Waidtu, da si je 1677. leta pridobil »einem garten neben seinem untersass«. Kajžarji, katerih jedro posesti je ležalo na gmajni, so to posest le v manjši meri širili z novimi parcelami na račun gmajne, posebno če se je število kajžarjev večalo. Zato takih parcel, s katerimi je kajžar povečal svojo posest in ki so nastale »in der gemain«, ne najdemo veliko. Iz ledinskih imen je razvidno, da je bila kajžarska posest zelo razbita.³⁶ Celó v sosednji županiji je lahko

³² J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 37.

³³ Khaufbrief, St. Martin pri Kranju, v ODAS-u, brez registr.

³⁴ M. Kos, Urbarji za Slovensko Primorje, Ljubljana 1946, str. 25.

³⁵ Urbar iz leta 1718, županija Stara Vrhnika: »Martin Remez... mehr seindt Ihme zu dem zugezünten garten oder gereüth an 1705 zugeschrieben worden.«

³⁶ Kako velika je bila kajžarska posest in kje so posamezne parcele ležale, lahko vidimo iz sledečega primera: kajžar Stephan Turkh iz županije Dolenji Logatec »... weiter dient von nachfolgenden wissmätlen und garten so in Anno 1711-ten einkhomben, als von einem garten Sa Loka — Mehr von einem garten Sa Vado — Item von einem garten Sa Maklencam — Ferrer von 1 garten U Planim Dollo — Mehr von einem wissen v Lomo — Weiter

imel kakšen rovt.³⁷ Nekatere kajžarske parcele ležijo tudi med hubami.³⁸

Kajžar je mogel imeti ne samo eno kajžo, temveč tudi več. To zasledimo že v vicedomskih urbarjih. Po več kajž imajo nekateri kajžarji v urbarju 1527. Medtem ko imajo v županiji Stara Vrhnika izmed 18 kajž samo štirje »Untersassi« po dve kajži, pa imajo leta 1527 prav tako izmed 18 kajž trije po dve kajži. Achaz Schelesnikh pa poleg svoje še 4 kajže. Tudi v urbarju 1718 plačujejo nekateri od dveh kajž, kot n. pr. Paull Zempire v županiji Dolenji Logatec »dient von 2 Untersass« ali pa kot Jury Istenitsch v županiji Stara Vrhnika »dient von 1 Untersass... item dient von einer Käyschen«. V urbarju 1718 pa najdemo tudi $\frac{1}{2}$ »Untersasse«; da gre v resnici za polovico manjšo posest, je razvidno tudi iz dajatve. Če se omenja »Untersass«, potem bi z ozirom na to, da se v virih omenja tudi $\frac{1}{2}$ Untersass«, bila to kajžarska posest, ki poleg koče obsega še nek določen kos zemljišča; bila bi lahko cela, dvojna ali pa samo polovična. Seveda bi potem »Käyschen« predstavljala samo kočo brez zemlje.

Med »Untersassi« pa lahko najdemo tudi posestnike hub in to že v vicedomskih urbarjih. To lahko ugotovimo na podlagi primerjav osebnih imen. Janes Sekyra iz županije Dolenji Logatec ima 1496 $\frac{1}{2}$ hube, poleg tega se omenja še med kajžarji. Ali v županiji Vrhnika imata Machor Schuester $\frac{1}{4}$ in Jury Schuriza $\frac{1}{4}$ hube, najdemo pa tudi njuni imeni med »Untersassi«. Podobne primere najdemo tudi v drugih županijah. Ta kajža se je kot vse druge nahajala na posesti gmajne. Čeprav se pri nekaterih kajžah omenja ime posestnika hube, ni verjetno, da bi se s kajžo ukvarjal sam, ker za to ne bi imel gospodarske osnove, pač pa je imel gruntar v tej kajži nastanjenega svojega dni-narja ali tovarnika. Seveda se je lahko v kajži naselil tudi kakšen član rodbine, če se je ta preveč razširila. V županiji Dolenji Logatec ima leta 1496 kajžo »der alt Seuer«, verjetno oče Severjev, ki jih najdemo med posestniki hub. Zaradi starosti je verjetno prepustil svojo posest sinu, sam pa se je umaknil v kajžo.

Niso pa bile kajže vedno le na skupni posesti »gmajne«, temveč je lahko tudi posestnik hube postavil na svoji zemlji kajžo, za katero pa je moral plačevati prav toliko kot »Untersassi«. Običajno najdemo, da ima gruntar v sklopu svojega posestva enega kajžarja, včasih pa naletimo na dva ali celo tri kajžarje. Hansche Jurina v županiji Gorenji Logatec (urbar 1718) ima tri kajžarje, seveda pa njegova posest obsega dve hubi. Ali pa Jury Jelouschekh v županiji Vrhnika (urbar 1718) ima poleg ene hube še dva kajžarja. Naj navedemo primer iz županije Gorenji Logatec (urbar 1718), kjer Jury Gostitscha služi od ene hube »weiter dient von des Michael Reuitsch untersass«. Kajžar,

von ein Wissflökh daselbst — Item von einer Wissen Pod Sonznem hribam — Ferrer von einem Wissmäthl V Stermeze — Weiter von 1 Wissmäthl v Meuem Kounike — Dan von 1 Gärtl Vdreslouze.« (Urbar 1718.)

³⁷ Andre Skherb de Jüngere ima poleg 2 rovtov v županiji Vrhnika »dan von des Andre Shurza gereuth in Alt ober Laybach«. (Urbar 1718.)

³⁸ Hansche Shuriza v županiji Vrhnika služi »zugleich von einem agkher Planinza genant, so zu des Meuez ein viertl hueben gehörig«. (Urbar 1718.)

ki se omenja na posestvu hube, je verjetno služil pri gruntarju za dninarja, zato pa si je za svoje prebivanje lahko postavil kajžo. Razlikujemo torej lahko kajžarje na srenjskem zemljišču ter kajžarje na hubah.

Za svojo posest je moral kajžar plačevati neko določeno dajatev. Te dajatve so bile prvotno zelo majhne. Kajžar je plačeval soseski dogovorjeno vsoto za uporabo, gosposki, kateri je pripadal, ki se imenuje v pogledu na posredne podložnike (»Untersassen«) »Vogtobrigkeit«, pa je plačeval »Vogtey«, in sicer v pomenu priznavalnine.³⁹ Kajžar ni imel pravzaprav imetja, od katerega bi plačeval, zato je plačeval le za osebno odvisnost in to iz osebnega podložništva izvira-joče služnosti in posebne dajatve za varstvo (vogtey). V urbarjih 1496, 1515 in 1527 plačujejo kajžarji 12 schilingov ter se dvakrat omenja, da je to »vogtey«. Drugih dajatev ne zasledimo. Kot posledica kmečkih uporov je bilo plačevanje posebne dajatve »pungtelt«. Zato v urbarju 1527 plačujejo tudi kajžarji enako kot gruntarji »pungtelt« v znesku dveh krajcarjev. Ta dajatev se je plačevala po osebi in ne od števila kajž, ki jih je posamezni kajžar imel. Achaz Schelesnikh, ki je imel 5 kajž, je samo pri eni plačal 2 kr. Kajžarji so razen redkih izjem plačevali to puntarsko dajatev. Nasprotno so pa bili te dajatve oproščeni tisti gruntarji, ki so imeli opombo »ist khain punter gewesen«. V urbarju iz leta 1718 pa kajžarji ne plačujejo več 12 šilingov, temveč imajo enake dajatve kot gruntarji, seveda v veliko manjšem iznosu. Poleg tega je plačeval kajžar tudi od vsakega novo pridobljenega kosa zemljišča posebej. Naj za primerjavo navedem, koliko se je plačevalo od 1, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ in $\frac{1}{4}$ hube in koliko je dajala kajža:

	1 huba	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	kajža
Steuer	9 gl. 26 kr. 2 d.	7 gl. 21 kr. 4 d.	4 gl. 59 kr.	2 gl. 52 kr. 1 d.	46 kr. 2 d.
Huebgelt	1 gl.	45 kr.	30 kr.	15 kr.	
Neuanlag	45 kr.	33 kr. 3 d.	22 kr. 2 d.	11 kr. 1 d.	15 kr.
Robbotgelt	4 gl.	3 gl.	2 gl.	1 gl.	40 kr.

Ob teh zgornjih ugotovitvah, do katerih smo prišli v zvezi s proučevanjem kajžarske posesti in dajatev za to posest, pa se pojavijo novi problemi. Zastavimo si lahko vprašanje, koliko časa je kajžar v odvetniškem razmerju in plačuje od posesti le »vogtey«, kdaj pa postane kajžar lastnik svojega zemljišča (mislim namreč v smislu pojmovanja lastništva pred zemljiško odvezo)? Da je verjetno prišlo do nekih sprememb v lastništvu, nas uverijo dajatve, katere plačuje kajžar v 18. stoletju, ki pa nimajo značaja »vogteya«. Seveda bi prešel preko okvira pričujoče razprave, če bi hotel dati odgovor na to vprašanje, kajti moj namen je bil prikazati le vzroke za nastanek in razvoj kajžarstva in značilnosti kajžarskega elementa v sklenjenem teritoriju logaškega gospodstva. Z razširitvijo celotnega kajžarskega problema na vse slovensko ozemlje in pritegnitvijo drugih virov pa bi verjetno našli ugodne rezultate za zgoraj omenjeni problem.

³⁹ M. Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, str. 223.

Poljedelski obrat je bil premajhen za preživljanje kajžarjev. S čim so se ti kajžarji ukvarjali, ko smo dognali, da se njih število od leta do leta celo povečuje, vsaj v nekaterih predelih? Ugotovili smo, da so ravno najmočnejše kajžarske naselbine ležale ob poti Ljubljana—Trst. Da so se kajžarji udeleževali v tovarništvu, o tem skoraj ni dvoma. Na žalost nam kakih točnejših podatkov viri ne nudijo. Ker je malo verjetno, da bi kajžar lahko imel svojo tovarno živino in z njo tovoril, se mi zdi bolj verjetno, da je kajžar služil kot dninar pri tistih gruntarjih, ki so sami tovorili, ali pa jim je pomagal tovoriti z njihovimi konji. Kot sem že omenil, se je tovarno blago preložilo na Vrhniki na čolne, kjer so »Schiffmani« ta tovor prepeljali potem do Ljubljane. Da so ta čolnarski posel opravljali prav kajžarji, je razvidno iz Bekantnuss Tabell (No. 121), kjer prav v županiji Vrhnika najdemo med kajžarji omenjenih veliko število »schiffmanov«, »gross schiffmanov« in »klain schiffmanov«. S čim se je lahko še kajžar ukvarjal razen s sodelovanjem pri tovarništvu, pa nam povedo priimki po obrti. Seveda pa moramo biti pri tem zelo previdni, ker najdemo tudi med gruntarji obrtniške priimke in je mogoče, da se je samo član rodbine izselil v kajžo, ohranil stari priimek, obrti pa ni izvrševal. Med kajžarji v logaškem gospodstvu najdemo sledeče obrtniške priimke: Schneider, Züerman, Müllner, Schmid, Schuester, Maurer, Pader, Kramer, Weber. Največkrat se v eni županiji ponavljajo »Schmidi« ter »Schusterji«, pa tudi »Schneiderji« so pogosti. V županiji »Niderdorf« leta 1496 je kar 5 »Schmidov«, 3 »Schusterji« in 2 »Schneiderja«. Ob veliki tovarni poti Trst—Ljubljana, kjer je bilo tovarništvo zelo živahno, so kovači, čevljarji in krojači imeli gotovo vedno polne roke dela. V urbarju 1718 pa ne zasledimo nobenega obrtniškega priimka. Medtem, ko imajo gruntarji v 15. in 16. stoletju že vsi priimke, pa imajo nekateri kajžarji samo ime.

Dotakniti se je treba še enega vprašanja, od kod je pritekal kajžarski element in koliko je bil ta element stalen? Skušal si bom najti odgovor predvsem s primerjavo priimkov s posestniki hub na eni strani ter primerjavo kajžarskih priimkov med posameznimi urbarji na drugi strani. Del kajžarjev predstavlja višek onega prebivalstva županije ali vasi, ki ni mogel ostati na hubi, zato si je na srenjski zemlji postavil svojo kočo ter se začel ukvarjati z obrtjo, tovarništvom ali dninarstvom. Po priimkih lahko ugotovimo, da so precejšen del kajžarjev domačini, pa bodisi iz iste ali iz sosednje županije. Marsikdo je svoj prejšnji priimek izgubil, dobil je ime po obrti, katero je izvrševal. Je pa mnogo priimkov, predvsem pri županijah, kjer se kajžarstvo zelo močno razvije, ki ne dokazujejo, da gre za domačine. To bi bili pa oni, ki so se priselili iz drugih območij, kjer pogojev za nastanek kajžarstva ni bilo, obilo pa jih je nudila prometna tovarna pot. Posebno v županiji Vrhnika naletimo leta 1718 na mnogo tujih priimkov. Priimka Khraschaez in Furlanitsch bi dala slutiti, da je to priseljen element. Tudi če primerjamo med seboj priimke kajžarjev v posameznih urbarjih, lahko ugotovimo, da so se kajžarji menjavali v mnogo

večji meri kot posestniki hub. Zelo malo istih priimkov lahko sledimo skozi vrsto let. Kajžarji so predstavljali ono plast prebivalstva, ki je bila zelo nestalna, kajti odvisna je bila od vsakokratnih gospodarskih pogojev, ki so ji nudili zaslužek in s tem njen življenjski obstanek. Kajžarji so bili veliko manj navezani na grudo kot gruntarji ter jih zato lahko po pravici imenujemo kmetijski polproletariat.

COTTERS IN THE MANORIAL ESTATE OF LOGATEC

Résumé

Relying on three Vidame urbaria from the years 1496, 1515 and 1527, the urbarium of the manorial estate of Logatec from 1718, the Theresian land-register from 1750 and Franciscan land-register from 1825, the author deals with the origins and development of cotters' husbandry on the territory of the manorial estate of Logatec. Introductorily he gives some contributions to the topography of this territory which comprises the following communities: Žažar, Schuler, Rovte, Hotedržica, Gorenji Logatec, Preskavas, Dolenji Logatec, Stara Vrhnika, Vrhnika, Žiberše, Drenova gorica and Novi Svet. Referring to the possessory structure of the communities, the author states that the older colonization, going down to the 16th century, must be distinguished from the younger one after the 16th century. In communities of the younger colonization settling of cotters and fresh land peasants is prevailing. In the urbaria the cotter is denominated as »Untersass« (sub-tenant). In urbaria cotters appear in a great number already at the end of the 15th century and reach their peak in the 18th century. Cotters maintain themselves differently in different districts and one is obliged to note differences: 1. cotters' settlement appears already at the end of the 15th century and keeps on developing: Vrhnika, Stara Vrhnika, Gorenji Logatec, Dolenji Logatec; 2. districts where cotters or fresh land peasants are the sole owners: Drenova Gorica, Novi Svet; 3. districts with greatly disadvantageous or no conditions of settling: Žažar, Rovte, Hotedržica, Schuler. Cotters' husbandry took rise and could develop in the communities of the first group because they were situated along the important Middle Ages road connecting the basin of Ljubljana with Trieste. As cotters are characterized country inhabitants settled on the ground which is property of a rural-parish. At the beginning, such property is of very limited size, but, later on, the cotter increases it by acquisition, clearance and alike. The property of cotters is greatly scattered, lots are set between hides of ground or even in the neighbouring rural-parish. The cotter may own more cots, but half-cotters (»Untersassen«) are mentioned too. »Kayschen« (cot) means but a hut without ground. »Hofstatt« (home-stead) too is counted by sources among cots. According to Vidame urbaria the cotter pays »Vogtey« showing an amount of 12 Schillings; in the urbarium from 1718 the cotters' duties are equal to those of freeholders, though in a lesser amount. Ownership of a cotter's ground is a particular question. Cotters occupy themselves with conveying goods by means of beasts of burden, as jobbing men and craftsmen, which is proved by evidence of surnames referring to craft. A considerable part of cotters consists of natives, both from the same and from the neighbouring rural-parish. Foreign origin is proved too.

Jože Šorn

ZAČETKI SUKNARNE KRANJSKIH DEŽELNIH STANOV

(Odlomek iz našega zgodnjega kapitalizma)

Prvi obrat tekstilne manufakture na Kranjskem sploh,¹ ki je bil ustanovljen prav v Ljubljani, naši historiografiji ni povsem neznan zgodnjekapitalistični obrat. Vendar pa je zelo slabo raziskan; to še posebej velja za njegove začetke in okoliščine, v katerih je nastal — docela neobdelan pa je položaj prvih delavcev v njem. Zato se pričujoči članek loteva predvsem teh problemov.

Časovno prvo vest o naši suknarni je objavil A(ugust) D(imitz) v *Blätter aus Krain*, IX, 1865, str. 36. Iz tega članka zvemo samo to, da je leta 1762 že obstajala Ruard-Desselbrunnerjeva suknarna na Selu. 11 let pozneje je sam zgolj ponovil to vest v svoji *Geschichte Krains*.... IV, Ljubljana 1876, na str. 178. Pod črto se sklicuje na podatke, ki jih je tudi v celoti prepisal iz navedenega časopisa. Mnogo bolj nazaj, nekam v dobo cesarja Karla VI., potisne datum postanka suknarne članek v Leipziškem merkantilnem adresarju iz leta 1804. Novo je tudi to, da pisec določeno pravi, da so jo ustanovili kranjski deželni stanovi z dovolitvijo cesarja Karla VI. (glej pravzaprav poročilo P. v. Radicsa v *Argo*, II, 1895, stlp. 76—78). Franz Martin Mayerjevemu članku *Zur Geschichte der österr. Handelspolitik unter Kaiser Karl VI.* (MIOG, XVIII, 1897, str. 129 sl.) je na str. 137 sl. priključen nek potopis iz leta 1728, ki omenja Ljubljano in suknarno. Vsebuje precej novosti, ki do tedaj — namreč do leta 1897 — v literaturi niso bile znane. Peti in šesti podatek, ki pa pomenita korak nazaj v primeri z dosedanjimi vestmi, sta Alfons Müllnerjeva podatka, peti v *Die Zukunft der Stadt Laibach*, *Argo*, VI, 1889, stlp. 34 — šesti istotam, stlp. 40, v članku *Tuch- und Seidenzeug Fabriken in Laibach*; omenja šele Desselbrunnerja konec 18. stoletja. V tem drugem prispevku čitamo tudi o nameri

¹ SSA, fasc. 537. 9. julija 1720 pišejo stanovi cesarju, da razen Reigersfeld-Mühlbacherjevega poskusa (sc. 1719) ne vedo za nobeno prošnjo, ki bi se nanašala na dovoljenje za utemeljitev suknarne. — V ekstraktu iz poročila notranjeavstrijske komerc. gl. komisije z dne 28. marca 1725 je citirana izjava kranjskih stanov, da do tedaj, ko so sami ustanovili suknarno, na Kranjskem sploh ni bilo podobnega obrata.

Franca Henrika Reigersfelda in Antona Mühlbacherja, ki da sta že leta 1717 — kar je napačno odnosno prezgodaj — hotela zgraditi suknarno. Müllner se potem še dvakrat vrne k istemu predmetu; leta 1901 v Argo, IX, stlp. 108, le mimogrede v članku Das Eisen in Krain, osem let pozneje pa ta podatek dobesedno spet prepíše na str. 426 svoje knjige Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien (Wien und Leipzig, 1909). Tam in tu je prvi citirani datum leto 1747, čeprav navaja, da je pred tem bila suknarna stanovska. Pri tem je treba pripomniti, da je Müllner v arhivu imel v rokah najmanj vse akte v fasc. 537 in 537 a (njegova pisava na njih in Diarij!), ni jih pa izkoristil oziroma izčrpal za kak samostojni članek v zgodovinskih revijah. Od novejših zgodovinarjev se prvi loteva spet važne teme Rudolf Andrejka (Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika slovenskih mest, I, 1934, str. 58), ki pa ne prinaša nobenih novosti (kajti sklicuje se na Müllnerja), kolikor jih pa ima, so deloma netočne. Kot literaturo navaja »Novice« z dne 24. aprila 1850, št. 17, str. 71 (Od fabrik v Ljubljani in okoli Ljubljane); tu objavljeni članek ne predstavlja posebne vrednosti z ozirom na začetke suknarne. Prvi zgodovinar, ki res točno navaja ustanovno leto obrata, namreč leto 1724 (čeprav se je proizvodnja pričela eno leto pozneje), je Josip Žontar, ki pa se seveda z ozirom na glavno temo (Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 225) le mimogrede zaustavi pri tem. V opombi navaja, da je vest dobil pri R. Andrejki (op. cit.), kar je pa nemogoče, ker pričanja Andrejka konkretno šele z Weitenhüllerjem leta 1747. Podatek izvira vsekakor iz arhiva ali pa iz druge roke, pa je citiranje pomotoma izpadlo. Potem je tu Vladislav Fabjančič, čigar podatki so deloma zelo točni in zanesljivi ter novi in najzgodnejši z ozirom na vsa do sedaj navedena dela (Knjiga hiš, V, Kapucinsko predmestje, str. 391; Ljubljanski sodniki in župani, III, str. 656 — oba rokopisa v MALj). Končno se z dvema stavkoma zaustavim pri suknarni tudi jaz v Donesku h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713 v Zgod. časopisu, IV, 1950, str. 179.

Največ podatkov o podjetju se nahaja v Osrednjem državnem arhivu Slovenije (ODAS) v Ljubljani, in sicer v starejšem stanovskem arhivu (SSA), vicedomskem arhivu (VA), Reigersfeldovem arhivu (RA), Dolskem arhivu (DA) in arhivu kamere in reprezentance (KR). Mestni arhiv ljubljanski (MALj) pa vsebuje o njem le nekaj nebistvenih podatkov.

Za stran oskrbe graničarjev Primorske (ali tudi Senjske) in Ogulinske granice (mišljeno je le Ogulinsko glavarstvo), prvovrstnega bremena za kranjske deželne stanove, so bile nekolikokrat dogovorjene in zapisane podrobnosti o dovozu pšenice, gotovine, sukna. V smislu državnega zapisa ali registra iz leta 1712 je vzdrževanje primorskih graničarjev stalo Kranjce letno 44.052 gld senjske ali granične veljave (= 37.444 gld 12 kr nemške veljave). Za polovico te vsote so bili stanovni dolžni nakupiti pšenico, iz druge polovice pa je šlo pol za plače graničarjev, pol pa za dobavo sukna (3375 vatlov). — Ogulinsko glavarstvo, ki je bilo manjše, je terjalo letno le 12.930 gld n. v. Tem voja-

kom sicer pšenica ni postavno pripadala, vendar so jo že dolgo naročali na stanovske stroške v gospodstvu Poljane, vsako leto v višini 1500 gld. Polovica znatnega ostanka je — kot zgoraj — spet odpadla na plače in na neizbežno sukno (1501 vatel + 404 vatlje, ki so jih dodajali koroški stanovi).²

Vnemar moramo pustiti vse ostalo in takoj posvetiti vso pozornost prav temu graničarskemu suknu, ki ga je vsako leto bilo treba pripeljati po morju ali po kopnem k potrošniku (okoli 5500 vatlov). Naj nas ne moti, če je bila potreba zdaj večja zdaj manjša, gre le za povprečno količino blaga in za povprečno vsoto stroškov s tem blagom (okoli 15.000 gld). Seveda je treba pripomniti, da se je z leti izvoz v granice povečal in je število vatlov nekajkrat preseglo pravkar omenjeno količino. Toda začetna zmogljivost obrata je morala biti najmanj tolikšna, kolikršna je bila osnovna potreba trga.

Kdo je proizvajal in dobavljal graničarsko sukno?

Dolga desetletja so se tu močno uveljavljali proizvajalci iz Cenede, malega industrijskega mesta na Beneškem v predelu Il Trevigiano (odtod za isto sukno tudi ime cenedsko sukno). Približno v začetku 18. stoletja so jih pričeli spodrivati koroški stanovi s svojo suknarno, zgrajeno najbrž v Celovcu. Italijansko volno so jim preko Trsta dobavljali Peter Anton Codelli, Matevž Šegala, Franc Anton Mühlbacher in drugi Kranjci. To podjetje je po osemnajstletnem delu bilo prisiljeno zaradi notranjih pomanjkljivosti in zunanje konkurence prenehati s proizvodnjo (okoli leta 1719) — in to spet v korist Cenedcev.³

Merkantilizem,⁴ koroški zgled, težnja nekaterih ljubljanskih kapitalistov zavoljo pridobitve tovrstne manufakturne koncesije (n. pr.

² RA, fasc. XX, Deželna ustava Kranjske. Ves fascikel posvečen gospodarskim (še posebej finančnim) zadevam dežele. — RA, fasc. XVIII, Kranjske stanovske zadeve. Več specifikacij, nanašajočih se na granice.

F. r. V a n i č e k, *Spezialgeschichte der Militärgrenze*, I, Wien 1875, str. 110 sl., str. 197—202. — R u d o l f B i č a n i ć, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)*, Zagreb 1951, str. 142 sl. (»... Pored toga veliku mogućnost za razvoj tekstilne vunene industrije pružala je naročito vojska«). Na tej in sledečih straneh navaja pet razlogov za nerazvoj tekstilne manufakture. Ker je knjiga namenjena drugim problemom, se avtor ne bavi z graničarji in njihovo potrebo po suknu. — A u g u s t D i m i t z, *Geschichte Krains...*, III, Laibach 1875, str. 66.

³ O Cenedi in cenedskem suknu je polno drobnih podatkov v vseh aktih v SSA, fasc. 537. — Za koroško suknarno glej ustno izjavo Serbenskega (proces) v SSA, fasc. 537 a — in bežne omembe nekaterih aktov v SSA, fasc. 53, 557, 557 a; za dobavitelje SSA, fasc. 391.

H e r m a n n H e i n r i c h, *Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten*, II/1, Klagenfurt 1853, str. 385—386, navaja na Koroškem kot prvo šele suknarno Nizozemca Thysa v terezijanskem času — prav tako ne pozna suknarne koroških stanov B r a u m ü l l e r H e r m a n n v knjigi *Geschichte Kärntens*, Celovec 1949, str. 301—315 in isti pisec v članku *Die kulturelle Entwicklung Klagenfurts* (Klagenfurt. Ein Überblick von der Urzeit bis zur Gegenwart, Celovec 1950. Zlasti str. 126: »... die Tuchweberein und Walke-reien, wie sie zuerst Johann von Thys errichtete...«).

⁴ Merkantilistična gesla, ki na njih naletimo kot baročni uvod k raznim tu navedenim aktom, moremo reducirati na sledeče točke: 1. se obdrži denar doma, da ne odteka v Benetke; 2. se s tem poveča domača proizvodnja; 3. se zaposle domači ljudje, ki so brez dela in pohajkujejo; 4. se poveča donos

Jakob Schellenburg, znani Franc Reigersfeld z družabnikom Francem Antonom Mühlbacherjem), predvsem pa namera stanov samih, da kolikor mogoče zmanjšajo tudi izdatke za granice (v tem je skrito pravo bistvo njihove težnje po dobičku) — to v smislu nekajkratnega pritiska od zgoraj zaradi varčevanja vsled slabega gospodarjenja kranjskih stanov⁵ — vse te okoliščine so odločilno vplivale na stanove, da so, zlasti po namigu z najvišjega mesta, zaprosili po daljšem kolebanju za privatni privilegij za postavitev suknarne. Ta jim je bil priznan za 100 dukatov dne 27. septembra 1724.⁶ Kot v koroškem je tudi v našem primeru bil podeljen stanovu kot kolektivu.

Prvi prostori obrata so se nahajali v kapucinskem predmestju, v srednjeveliki hiši na vogalu današnje Titove ceste št. 16 in Dalmatinove ul. št. 2. Bila je privatna stavba Franca Žige Khapusa, ki so jo stanovi vzeli v najem za letnih 100 gld za čas od 29. septembra 1725 do 29. septembra 1731.⁷ V primeri z ostalimi ljubljanskimi stavbami ta pri diskalceatih niti ni bila prav znatna, taka namreč, da bi se vidno razločevala od ostalih predmestnih hiš, niti ni imela te ugodnosti, da bi ležala ob tekoči vodi; imela je pač skromen vrt, ki bi mogel biti primeren za sušenje bodisi volne bodisi sukna, ali pa za morebitne dozidave. Če rečemo, da je s tem že bil dan okvir obsega njene proizvodnje, mislimo v isti sapi tudi poudariti, da ne vemo, katere stopnje celotnega proizvodnega procesa je združevala pod isto streho, dalje koliko statev je bilo v pogonu, koliko delavcev je delalo in kje so bili vsaj nekateri nastanjeni, končno in ne nazadnje niti ne

mitnin; 5. bo sukno ceneje; 6. bo dežela lažje plačevala davke. — Baje je letno odšlo iz dežele okrog 150.000 gld samo za sukno; za to gl. Schellenburgovo prošnjo, SSA, fasc. 537.

Konkretno je torej merkantilistična politika Avstrije v področju zgor-njega Jadrana bila usmerjena proti beneški republiki.

⁵ Leta 1717 je bil osnovan tako imenovani ekonomski statut s šestletnim rokom; v smislu tega statuta je bilo treba raziskati (delala komisija treh) celotno gospodarsko delo stanov, kajti dolgovi so zelo narasli in gospodarjenje je bilo slabo. Da se proračun nekoliko uravnovesi, so sledile redukcije v stanovski upravi, iz proračunskih postavk so črtali nekatere rubrike itd. — RA, fasc. XX, Deželna ustava Kranjske (ovoj S, nro. 7: alle Akten, so bezug auf das statutum economicum de Ao 1717 haben).

⁶ Originalnega privilegija še nisem našel, vendar je točen datum naveden v drugih aktih, n. pr. copia E, Wegen der dem Högzogthumb Crain allern. Verstatteten Tuchfabrique (RA, fasc. XIX, Kranjske stanovske zadeve), kjer piše: »... nach inhalt des unter heutigen dato für dieselbe ausgefertigten offenen Diplomatis...«; kopija ima datum Dunaj, 27. septembra 1724; dalje je nekemu pismu kranjskih stanov tajnemu svetu (Ljubljana, 9. septembra 1727) priložen Extract aus dem, von Kay. May. dieser Landschaft in Crain concedirten Tuch- Fabrics-Privilegio de dato Wien den 24. Sept. 1724. — itd. Glede takse 100 dukatov gl. Lüfergelts-Ausgaben für 1724 (RA, fasc. I, Cameralia).

⁷ V sami pogodbi, sklenjeni 27. avgusta 1725 (SSA, fasc. 537 in DA, škatla 43, ovoj 1725 Landsicherheit...) je bil najem res sklenjen za tri leta. To je zavedlo Fabjanciča (Knjiga hiš, V, Kapucinsko predmestje, str. 391 in Ljubljanski sodniki in župani, III, str. 656, rokopisa v MALj) k trditvi, da po tem pogodbi niso podaljšali. Tudi v drugih ozirih izredno važni Extract... De Anno 1725 bis November 1734 (RA, fasc. XIX, Kranjske stanovske zadeve, ovoj Landschaftliche Tuchfabrik in Jahre 1735) pa ima med izdatki navedeno najemnino do 29. septembra 1731.

vemo še povsem zanesljivo, koliki delež je pripadal založništvu, čeprav vemo, da je suknarna imela faktorje (množina!). Žal o »zgornji tovarni« ne vemo zanesljivo kaj več kot to, da so v njej v času, ko je že deloval novi obrat v ljubljanski okolici, volno česali, sukali, predli, da so se tu torej tako rekoč nahajali stranski prostori obrata; zlasti pride beseda stranski do izraza zato, ker bomo na prav iste stopnje v proizvodjalnem procesu naleteli tudi v novem obratu.

Kljub vsemu so prvi vatli graničarskega sukna že bili izgotovljeni sredi decembra 1725. Ker je skoraj vsa količina izdelanega blaga odšla v granice za oskrbo tamkajšnjih posadk in je le zelo malo število kosov bilo namenjenih privatnim strankam, je torej kazno, da je obrat imel značaj vojnodobnega podjetja. Naraščajoče potrebe tržišča so narekovala povečanje obrata samega. Večja zgradba in povečana proizvodnja pa pomenita težnjo po združitvi vseh ali skoraj vseh stopenj proizvodnje med istimi zidovi, zato je v zvezi s tem povečano nadzorstvo nad delom in delavci, slednjič se more celo nuditi stanovanje enemu ali več mojstrom, da se s tem čim bolj pri-
tegnejo na obrat.⁸

Do tega odločilnega koraka je prišlo v poznem poletju leta 1726.⁹

Tedaj so namreč stanovi pričeli preurejati mlin na Selu ob Ljubljani (stal je tam, kjer se je do nedavna nahajal karmeličanski samostan), ki so ga kupili od pekovskega ceha, v večjo in tehnično naprednejšo (tekoča voda!) suknarno. — Podjetje je s tem prešlo v drugo stopnjo razvoja.¹⁰

Od sosesk, podložnih deželnemu glavarstvu, sta dve morali pripeljati les iz gozda Štanga, ostalih sedemnajst (Sostro, Zadvor, Dobrunje, Bizovik, obe Hrušici, Štepanja vas, Podmolnik, Podlipoglav itd. — vsega skupaj 124 hub in 16 hofštafov) pa, ki so sicer bile dodeljene z ročno tlako mestu Ljubljana, je moralo pomagati s tlako pri gradnji odnosno prezidavi.¹¹

Po raznih znakih sodeč je moglo delo v »spodnji tovarni« (sodobniki so za razliko od zgornje predmestne to imenovali spodnjo) steči nekako v zgodnji pomladi leta 1727. Dokler so delali samo zgoraj, je proizvodnja v prvem letu — od 17. decembra 1725 do 31. avgusta 1726 —

⁸ Leta 1731 je znani tovarnar svilenih izdelkov Pierre Toussaint Tabouret naravnost izjavil, da mora imeti delavnico in delavce skupaj v eni hiši, da jih bo mogel nadzorovati (MALj, Star. reg. I, fasc. 97).

⁹ Extract... De Anno 1725 bis November 1734 (RA, fasc. XIX kot zgoraj). — Mlin kupljen 12. avgusta 1726 za 3.200 gld.

¹⁰ Prim. tako imenovano Valvasorjevo Ljubljano iz ok. 1660 (fotokopija v MALj) ali pa sliko 37 v France Steletovi razpravi Valvasorjeva Ljubljana, GMS, IX, 1928, str. 70 sl. — ter tločrt Ljubljane na Florjančičevi karti Kranjske iz leta 1744 za obrat v kapucinskem predmestju. Za obrat na Selu prim. karto iz leta 1737, Plan und Profil... zwischen der Landschaftlichen Tuch Fabrique und S. Stefani Kirchen... verfertigten Canal..., v posebni mapi kart v ODAS-u (fotokopije v MALj) ter tri Josef Viserjeve perorisbe iz leta 1762 (faksimili v MALj).

¹¹ Arbeitsamte z dne 7. septembra odnosno 12. septembra 1726, SSA, fasc. 537. Vse te soseske so se nahajale v glavnem pod Golovcem tja do Pogleda.

bila dokaj skromna: vsega skupaj samo 101 kos sukna ali 2727 vatlov. V obeh objektih skupaj pa so se v drugem letu — od 1. septembra 1726 do 31. avgusta 1727 — že povzpeli na 549 kosov ali 14.823 vatlov.⁹ Z drugimi besedami se to pravi, da je Kranjska že v drugem letu sama in v celoti oblekla svoje oskrbovance. Še več! Neizbežno je bilo treba najti nova tržišča za višek proizvodov; prva ponudba je odšla v Celovec, namenjena je bila koroškim stanovom oduosno njihovim graničarjem. Sosedje so jo ugodno sprejeli, toda ne še takoj. Vmes je bilo treba izbojevati še težak boj, ki ga tu imenujemo boj za ceno. Ta borba pomeni po ustanovitvi suknarne in po razširitvi na Selu torej tretji važni dogodek za razvoj »tovarne«. Dokler je bilo samo eno tržišče, ki jim zanesljivo ni moglo uiti iz rok in so mu ceno mogli diktirati več ali manj po svojih vidikih, ni bilo komplikacij; čim pa so prestopili ta sorazmerno ozki obroč, so zadeli na odpor, ki bi skoraj zrušil podjetje, zgrajeno s prav znatnimi stroški, s tolikimi kot jih v predračunih niso predvidevali.

Boj za ceno se v kratkem kaže takole:

Ko je bil prvi trg napolnjen, so proizvajalci zahtevali od najvišjih oblasti prepoved uvoza cenedskega sukna, da bi na ta način sebi zagotovili nadaljnji razvoj. V tem so uspeli (15. maja 1727; odredbe so se ponovile še večkrat), toda zadeli so Korošce, ker so ti že pred dospeljem ponudbe z dne 18. marca 1727 sklenili dobavno pogodbo s cenedskimi trgovci glede sukna. Celovec se je odredbam o prepovedi uvoza tujega sukna upiral, še več, poslužil se je celo spletk: nenadoma so se namreč graničarji, ki so bili v oskrbi koroških stanov, pričeli spodtikati — in to upravičeno — zdaj ob krajši kranjski vatel¹² zdaj ob previsoko ceno.¹³ Z njimi so potegnili tudi nekateri njihovi vojaški starešine tam, v Gradcu in na Dunaju. Obvezno braneč svoje siromašne graničarje so zahtevali znižanje cene za 50 % in še več. — Predstavljajoč si nevarnost, ki se je skrivala za tem odporom, so se stanovi poslužili grožnje — opustiti obrat. Z več strani so prileteli očitki, da je to odiranje in goljufanje graničarjev. V resnici pa so goljufali graničarje najmanj vsi trije notranjeavstrijski stanovi; ti različni načini so se skrivali pod gesli »Gräniz-Erspahrung«, razlika v ceni, korist od obeh

¹² Kranjski vatel je meril 78,5 cm; prim. papirnati vzorec v SSA, fasc. 537. — Cenedski trgovci so prodajali svoje sukno po meri, ki se je imenovala braccio (tudi bracio, nem. Brazzen, Brätschen). 4110 bracci je merilo 3523 kranjskih vatlov (Ellen), 1 braccio torej približno 0,857 vatla ali približno 67,2745 cm (braccio je bil potemtakem približno za $\frac{1}{7}$ krajši od kranjskega vatla). RA, fasc. XX, Deželna ustava Kranjske (specifikacija z naslovom Gräniz Tücher). — Korespondenca glede cene SSA, fasc. 537. — Vzorčki sukna v DA, škatla 43, ovoj 1725 Landsicherheit, prav tako v KR, Comercien Comission, Lit T, No 2.

¹³ Pred pričetkom obratovanja kranjske suknarne so cenedski trgovci prodajali braccio svojega sukna po 29 grošev, nazadnje po 28 grošev (= 1 gld 24 kr n. v.); avtomatično preračunana na večji vatel je znašala kupna cena 1 gld 38 kr. Senjskemu graničarju so ga preprodajali po 3 gld senj. v. ali 9 sedemnajstic n. v. (= 2 gld 33 kr n. v.), graničarju v glavarstvu pa po 3 gld n. v. — RA, fasc. XX, Deželna ustava Kranjske (specifikacija z naslovom Gräniz Tücher).

granic in slično in so predstavljali redno postavko med stanovskimi prejemki, kot to izpričujejo vsakoletni proračuni.¹⁴

Grožnja, ki se je pozneje še ponovila, ni samo znak začetne notranje šibkosti obrata ter bojazni za trg in dobiček, temveč v nekem smislu tudi prikriti odpor proti administrativnemu urejanju odnosno določanju cene ter ukrepom ljudi, ki so bili daleč od poznavanja osnovnih gospodarskih problemov.

Zaključek boja je bil ta, da so se morali Korošci in Kranjci na pritisk od zgoraj na kompromisen način pobotati (8. aprila 1728 izdelan osnutek pogodbe), potem ko so drugi popustili v ceni, in to na 28 grošev za vatel, prvi pa se obvezali, da prekličejo trgovsko pogodbo s Cenedo in v bodoče naročajo sukno v Ljubljani.

Posledice so še sledeče: deloma zaradi bojazni za trg, deloma zaradi resnično večje proizvodnje je naslednja ponudba odšla poleti leta 1727 v Gradec zavoljo oskrbovanja štajerskih graničarjev. Na znižanje boj ni vplival takoj in z vso ostrino, pač pa se je poostriilo nadzorstvo nad delovno disciplino. Toda o tem več na drugem mestu.

Sedaj gre za to, da ugotovimo stroške in dobiček tako pri suknarni sploh kot za posamezni vatel posebej.

V stanovskih blagajniških knjigah je suknarna bila uvrščena samo v rubriko Redni izdatki. Ker je v rubriki Redni prejemki ali pa v rubriki Izredni prejemki sploh ni, pomeni, da ni donášala odnosno odvajala blagajni nobenega dobička. To pa zato ne, ker je — kot že vemo — izkupiček od prodanega sukna knjižila stanovska blagajna pod drugimi gesli. Redni izdatki zanjo v desetletju 1725—1735 (proračunsko leto se je pričenjalo s 1. majem in končavalo s 30. aprilom naslednjega koledarskega leta) so znašali 259.004 gld 53 kr 2 pf.¹⁵

¹⁴ Več specifikacij v SSA, fasc. 537 in v RA, fasc. XX, Deželna ustava Kranjske.

Za lažje tolmačenje dodajam sledeči ključ:

3 gld senj. veljave	= 2 gld 33 kr nem. veljave
1 gld nem. veljave	= 60 kr
1 kr	= 4 pf
3 kr	= 1 groš
3 kr ali 1 groš	= 5 soldov
7 kr (sedmica)	= 12 soldov
17 kr (sedemnajstica)	= 30 soldov

Vaniček (op. cit., str. 104) naglašja, da so Primorsko granico financirali kranjski stanovi v svoji deželni valuti. Potemtakem neka posebna senjska ali granična valuta sploh nikdar ni obstajala, ampak je to samo druga beseda za kranjsko veljavo, razširjeno na granico. — Žontar (op. cit., str. 155—156) navaja, da je sorazmerje med kranjsko in uradno ali nemško veljavo leta 1590 znašalo nekako 11 % v škodo kranjske veljave. Za kranjsko veljavo prim. še Vladimir Murko, Denar, Ljubljana 1. septembra 1943, str. 75 — in članek Stanika Bunca, Imena za denar na Slovenskem, Slovenski jezik, III, 1—2, 1940, str. 56—67 (vsi trije z bibliografijo). RA, fasc. XXIV, Orientalische Compagnie, ovoj B No. 6 (Auskunft von Münzwesen in Litorali Austriaco); RA, fasc. I, Cameralia (izdatni podatki, tiskane menjalne tabele, predlogi, razgovori, refleksije itd.). — Dokler ne bo valutno vprašanje zadovoljivo raziskano, bo težko ugotavljati življenjski standard posameznih razredov.

¹⁵ RA, fasc. XVIII, Kranjske stanovske zadeve; Summarischer Extract...

Nek drug za suknarno posebej izdelani Izvleček za čas od 17. septembra 1725 do 30. novembra 1734° pa pravi, da so izdatki v tem obdobju znašali 262.094 gld 36 kr 3 pf. — Razlika med prvo in drugo vsoto znaša torej 3089 gld 43 kr 1 pf, kar je odločno preveč z ozirom na zelo malo razliko v času, ki nam ostane, če pokrijemo knjige z Izvlečkom. — Zelo bi zgrešili, če bi takoj pomislili na netočno računanje računskega uradnika (Raitt-officier) ali na neke druge tehnične pomanjkljivosti; bistvo je marveč drugje: v skrajno slabi ali že skoraj anarhični upravi v suknarni odnosno v stanovskem knjigovodstvu.

Izvleček je zelo zgovoren. Izkupiček za prodano sukno je v istem razdobju znašal 184.902 gld 16 kr 1 pf — primanjkljaj torej 77.192 gld 20 kr 2 pf. Če od primanjkljaja odštejemo zalogo sukna, volne, barv in najemnino nekega mlina, še vedno preostane čista izguba 4289 gld 16 kr 2 pf.⁹ Iz tega nedvoumno sledi, da se suknarna ni mogla vzdrževati sama. Ta manufaktura je bila vsaj v prvem desetletju globoko pasivna in to nam je še eno merilo več za ugotavljanje splošnega položaja delavcev v njej.

Najpozneje poleti 1727 so stroški v suknarni za proizvodnjo 1 vatla graničnega sukna znašali 1 gld 21 kr 3 pf. Vemo že, da je prodajna cena za Primorsko granico znašala 3 gld senj. v. ali 2 gld 33 kr n. v. za vatel, za Ogulinsko glavarstvo pa 3 gld n. v. Dejansko se dobiček ni skrival zgolj v stroških za izdelavo sukna (čeprav se je seveda nahajal tudi tu), pač pa predvsem v ogromni umetno ustvarjeni^{15a} razliki med proizvodjalnimi stroški in prodajno ceno. Prodajna cena bi torej presegala proizvodjalne stroške za 1 gld 11 kr 1 pf ali za 87,16 % (osnova za računanje odstotkov so seveda proizvodjalni stroški) za Primorsko granico, odnosno za 1 gld 38 kr 1 pf ali za 120,19 % za Ogulinsko glavarstvo. Če upoštevamo specifikacijo, navedeno v op. 13, da so stanovi namreč sukno takoj ob prevzemu v tovarni že zaračunali (in to avtomatično) vatel po 98 kr (= 1 gld 38 kr), potem pade dobiček na 55 kr pri vatlu (67,28 % proizvodjalnih stroškov) v Senjski granici, odnosno na 1 gld 22 kr pri vatlu (100,3 % proizv. stroškov) v Ogulinskem glavarstvu. To je bil tudi dejansko čisti dobiček pri suknu, ki ga je glavna blagajna vnesla v svoje knjige prejemkov v rubriko

^{15a} Umetno zato, ker ni odraz zakona o ponudbi in povpraševanju. Koroški stanovi so namreč samovoljno določili prodajno ceno za vatel na 3 gld najmanj že 9. avgusta 1678 in najmanj od takrat dalje obdržali to ceno skozi ves čas. Ta datum je datum sklenitve kontrakta med koroškimi stanovi in celotno Hrvatsko granico, kjer pa višina prodajne cene ni določena. To se pravi, da so jo Korošci v resnici določili samovoljno, da bi imeli čim večjo korist pri preprodajanju (kranjski stanovi so se ravnali po koroškem primeru in določili isto ceno). — SSA, fasc. 537; V a n i č e k, op. cit., str. 110 sl.

Isti pisec piše v cit. delu na str. 197—198, da so se graničarji že leta 1719 pričeli upirati iz nezadovoljstva zaradi oderuškega načina prikrajševanja plače. Leta 1726 se je zato izvršila generalna vizitacija, ki naj bi zaslišala graničarje. — Ker so bili glavni krivci Korošci in ker so si hoteli olajšati položaj, so zahtevali pod pritiskom graničarjev znižanje cene blaga, čemur se je ljubljanska suknarna oziroma njeno vodstvo seveda upiralo — vendar je moralo popustiti.

»Korist pri Primorski (Ogulinski) granici«. Toda to še ni vse! Razlika med proizvodnimi stroški (1 gld 21 kr 3 pf) in ceno pri prevzemu v suknarni (1 gld 38 kr) je znašala 16 kr 1 pf (19,9 %). Kam so vnašali ta denar, pa ni sledi; mogoče so ga porabili za kritje prevoznih in drugih stroškov, mogoče pa tudi ne. Namreč dobiček ni kasirala suknarna, pač pa glavna blagajna; prav tako je vobče vse stroške (za suknarno in granice) plačevala ista blagajna. Z drugimi besedami se pravi, da so tudi izdatki za prevoz bili kriti iz istega skupnega vira. Ker posebne rubrike za vnašanje 19,9 odstotne razlike v stanovskih proračunskih knjigah ni in tudi ni verjetno, da bi prav samo z njo poravnali prevozne in ostale stroške, ostane usoda te razlike do nadaljnjega nejasna. Če bi seveda obrat vodil sam svoje blagajniške knjige in bi v vsakem oziru bil avtonomen, za kritje deficita pa n. pr. najemal posojila v glavni blagajni ali vsaj od tam dobival potrebne subvencije, potem bi ne bilo nepreglednosti in anarhije. Zato tolikokrat naletimo na glasove, naj se obrat v finančnem in knjigovodskem oziru loči od stanovske kase.¹⁴

Uprava obrata je bila takale:

Neposredno je suknarni načeloval nekaj obratovodja, ki so ga imenovali inspektor. Najodgovornejša in najsamostojnejša instanca so bili stanovski odborniki in njihov predsednik. Nad njimi je bil stanovski zbor, kadar je ta zasedal in se seveda zanimal za »tovarno«. Izključena je misel, da bi zasedanje bilo istočasno nekaj občni zbor delničarjev, kajti če smo trdili, da so lastnik obrata bili stanovi, nismo hoteli reči nič drugega kot to, da so za obrat potrebne vsote deželani črpali ne iz svojega žepa, pač pa iz stanovske blagajne (general-Einnember ambt). Z drugimi besedami so bili dohodki in izdatki obrata le sestavni del celotnega deželnega proračuna, le ena med mnogimi postavkami celoletnega stanovskega denarnega prometa. Njemu oziroma ustrežajočemu uradu je načeloval glavni blagajnik (general-Einnember), ki je bil torej istočasno tudi glavni blagajnik manufakture.

Vsakokratni deželni glavar je bil višji ravnatelj (Ober Director) obrata. Nad njim ni bilo nobene višje ustanove. V neposredne posle se ni prav izdatno vmešaval, vsekakor pa precej več kot stanovski zbor.

Potemtakem ni dvoma, da je tradicionalna fevdalna hierarhija veljala tudi pri novem kapitalističnem zaredku in da nekega ločenega odnosno samostojnega vodstva, nad katerim bi stanovi imeli samo postavim nekako nadzorstvo ali pa vlogo glavnega prejemnika, ni bilo.¹⁶

Odkod neizučena in izučena delovna sila v suknarni?

Državnim oblastem v vsej Evropi je že dokaj časa ustvarjal problem zaposlitve množice brezposelnih velike težave. Ugašajoči fevdalizem jih nikakor ni mogel več zaposliti, porajajoča se industrija pa je

¹⁶ Sestavljeno iz raznih drobnih podatkov vseh do sedaj uporabljenih virov.

po drugi strani bila še premalo razvita, da bi mogla posrkati večji del te armade. Ta kriza je prizadela tudi Kranjsko.¹⁷

Pred seboj imamo pet načrtov (projecten), ki vsak na svoj način rešujejo vprašanje brezposelnih. Trije so kranjskega porekla, četrti je koroško, peti pa štajersko delo. Kranjski trije so bili spisani v glavnem od leta 1719 do 1723.¹⁸ V pravem baročno pobožnem navdušenju in brez globljega gospodarskega znanja takole razmišljajo njihovi pisci (skupne misli vseh treh načrtov):

a) Zavodi za siromake so koristni in nujno potrebni. — Ti zavodi imajo različne nazive; najčestši so: ubožnica, sirotišnica, vzgojevalnica, prisilna delavnica, redkeje delavnice (Werkhäuser, laboratoria), vsem pa je smisel isti — smatra naj se jih za šolo za manufakturo in urejevanje odnosno strahovanje (eine Disciplin) pohajkovanja.

V tem oziru so misli naših piscev popolnoma enake uradnemu mnenju v Avstriji in vseevropskim nazorom in se niti v oznakah ne ločijo od njih.

b) Potrebne denarje za zgraditev in vzdrževanje naj zbere vsa dežela bodisi v obliki miloščin, periodičnih plačil, podaritev vsot v višini pol ali enega odstotka vsega premoženja, zapuščenega v oporoki, bodisi z organiziranjem posojilnic odnosno zastavljalnic (takrat so te bile znane z imenom montes pietatis), odkoder bi dobivali znatne obresti, dalje z uporabo znatnih kapitalov Schellenburga, Jurija Dolničarja Thalberga itd.

¹⁷ Literatura o tem je zelo obilna. Prim. samo n.pr. Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, I/2, 6. izdaja, München und Leipzig 1924, str. 785 sl.; Josef Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, II. Bd., Die Neuzeit (München und Berlin 1929), str. 148 sl.; za Avstrijo še posebej Uhlirz Karl und Mathilde, *Handbuch der Geschichte Österreichs...*, I, Wien 1927, str. 295—304; August Fingerjev članek *Zwangsarbeits- und Besserungsanstalten* v *Mischler-Ulbrichovem Österr. Staatswörterbuch*, II/2, Wien 1897, str. 1620 sl. — Vsa ta dela imajo izdatno bibliografijo. — Za Hrvatsko deloma R. Bičanić (op. cit., str. 285 sl.). — Za Kranjsko v letu 1767 navaja 3000—4000 beračev A. Dimitz (op. cit., IV, str. 178); za vzrok nastajanja te bede gl. deloma tudi moj *Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713 v Zgod. časopisu*, IV, 1950, str. 169—183. Za Jihlavo gl. Sombart (op. cit., I/2, str. 792): 1719 je štel mesto 6246 prebivalcev, od tega 386 prosjakov. — Zbirko odredb proti beračenju, pohajkovanju, za ustanavljanje ubožnic itd. vsebuje *Codex austriacus* (*Sammlung österr. Gesetze und Ordnungen*, III, IV, Leipzig 1748); za čas Karla VI. do leta 1724 pars III, str. 755, 797, 872, 933, 1001 — pars IV, str. 138, 140, 142, 144, 148, 152, 153, 154, 158, 167, 176, 177, 189, 193, 195, 223.

¹⁸ Našim načrtom se pozna duh odredb, nanizanih v opombi 17, zato ni dvoma, da so avtorji — sicer neznani — predhodno imeli v rokah te odredbe. Prvi je nastal najbrž v Loki morda 1719, drugi v Ljubljani okoli 1722, tretji zelo verjetno v Ljubljani 1723 (Prvi ima naslov *Proicet auf was weiss: vnd Manier... eine armen anstalt einzuführen seye*; drugi *Nota Was zu kunftiger beyhilf dises Armen-Haus... vor mitl... können herbey geschafft werden*; tretji *Ware Himmels Strassen...*). Vse skupaj v DA, škafila 43, ovoj 1725 *Landsicherheit*. Koroški se nahaja prav tam, štajerski *Vnvorgreiflicher Project*. Wie dahir zu Grätz (sc. v Carlauu, 1719) ein Arbeith Hauss Nuzlich einzurichten... pa v SSA, fasc. 537 ter v RA, fasc. III, *Commercialia*.

Značilno je dejstvo, da je država pri organiziranju teh zavodov sodelovala v malenkostni meri (finančna kriza!), toliko večje breme naj bi pa nosili privatniki, in to tako »vsa dežela« kakor posamezni lastniki velikih kapitalov odnosno njihovi dediči. Ta način pa ni bil ravno posrečen, saj vemo, da je »dežela« bila brez denarja, dediči pa ne preveč razpoloženi trošiti denar na ta način.

c) Vso to množico brezposelnih se deli v prave siromake, to so oni, ki si nikakor ne morejo služiti kruha sami; to so prvič siromaki v domači oskrbi (Haus-Arme), drugič oni, ki so oslabei zaradi bolezni ali starosti, tretjič za ročno delo nedorasle zapuščene sirote. — Invalidov sem ne štejejo, ker morejo delati z eno roko ali nogo, celo slepci morejo poganjati samotežna kolesa. — Druga skupina so navidezni siromaki; to so pa vsi tisti, ki bi sicer mogli delati, pa nočejo. Za te naletimo na izraze postopači, pohajkovalci, malopridna sodrga, brezbožna pohajkujoča drhal.

d) Pravi siromaki bi bili v teh zavodih bolje preskrbljeni in bi uživali miloščine, navidezne pa bi prisilili k dostojnemu delu. Roparje, morilce, požigalce bi duhovniki prevzgojili v bogaboječe ljudi in jih privadili različnim delom, trdovratneže bi prevzgojili s stradanjem, prenašanjem težkih kamnov in podobnimi metodami. — V teh zavodih bi se po nizki ceni moglo izdelovati vse in koristno prodati, izkupiček pa porabiti za vzdrževanje in povečanje zgradbe. — Uboge sirote bi spočetka poučevali o krščanskem nauku in drugih dobrih navadah, polagoma pa bi jih po njihovih zmožnostih prisilili k dostojnemu delu; kasneje bi jih prepustili drugim strankam kot vajence za isto delo. — Z ubožnico v Ljubljani bi se mogli okoristiti stanovi na ta način, da bi ji podelili privilegije.

Torej so se le oči obračale k stanovu, odnosno k njihovi blagajni in s tem namigavanjem na nekakšno privilegirano manufakturo so upali napeljati vodstvo dežele k odločilnemu koraku.

Na kratko naj omenim še ostala dva načrta. Koroški v uvodu predvideva najprej generalno vizitacijo in za njo še posamezne vizitacije dežele ter preganjanje beračev celo s pomočjo vojaščine, zatem pa preide v bistvu v isti kolovoz kot kranjski načrti. Štajerski je kljub istim baročnim prijemom v primeru z ostalimi še najstvarnejši in zdi se, da ga je pisal gospodarsko dokaj razgledan človek. Operira z vsotami osnovnega kapitala, številom delavcev, višino produkcije itd.

Splošni položaj in mišljenje večine je vplivalo celo na tako razgledanega človeka in gospodarstvenika, kot je bil Franc Reigersfeld, da ima popolnoma slične nazore o koristnosti teh zavodov in o edinem odnosno najboljšem načinu reševanja bede na pravkar opisani način.¹⁹

¹⁹ RA, fasc. XXVI, Politica, ovoj G 2. — Poleg samega problema brezposelnosti se je seveda nahajal še ta, da niso vsi ti ljudje bili sposobni za vsako delo. Tako je n. pr. v Avstriji nad Anizo bilo preko 18.000 prosjakov, toda komaj 1500 naj bi se jih razumelo na predenje (RA, fasc. XXIV, Oriental. Compagnie, ovoj 10, Lit. A: Relation ..., str. 19).

Ljubljana je pričela z moderno manufakturo, toda zanjo se stanovi niso takoj odločili, kajti od novembra 1722, ko so na jesenskem zasedanju obravnavali cesarjev predlog glede vpeljave manufaktur (takrat so bili še mišljenja, da tako »introduciranje« ne zavisi od njih), pa do pridobitve privilegija v septembru 1724 so morali preiti važen in značilen razvoj; vprašanje, ali ubožnica ali moderni obrat, so rešili z dvojnimi odgovorom. To se pravi, da so se še celo nekaj mesecev pred privilegijem ogrevali za postavitev i ubožnice i suknarne. Za prvo bi se poslužili Schellenburgovih 80.000 gld, Lambergovega kapitala, zbirk miloščin itd. in bi v njej delali tudi odslovljeni vojaki-invalidi.²⁰

V prošnjah za pridobitev privilegija kažejo tako Schellenburg kot družabnika Reigersfeld-Mühlbacher mnogo modernega kapitalističnega duha: nikjer niti od daleč omembe nekih ubožnic, roparjev, invalidov — povsod same stvarne navedbe in potrebe izkušenih kapitalistov. Potemtakem pomeni stanovsko nihanje korak nazaj v primeri s pravkar navedenimi trgovci, finančniki, gospodarstveniki (ti so bili od samega začetka pristaši moderne manufakture). Čeprav se je Schellenburg priporočal že leta 1714, družabnika pa leta 1719.²¹

Na vprašanje, kaj je odvrnilo fevdalce od te dvojne rešitve, ni težko odgovoriti: niso namreč dobili na razpolago omenjenih vsot (po katerih so se še mnogi ozirali) in tako jim ni ostalo drugega kot to, da misel na ubožnico opustijo in se omejijo na to, da iz svojih denarnih virov postavijo s a m 6 suknarno.

Dobiti neizučeno delovno silo torej ni bil problem; povsem druga pa je stvar glede izučenih (kvalificiranih) delavcev. Teh dežela ni imela, ali pa vsaj ne v zadostni meri. Odkod so prišli v suknarno?

Iz leta 1725 sta nam znana samo domačin inspektor Ivan Anton Kunčnik (Kundtschnikh), sprejet v službo 2. septembra 1725 — in pa Ivan Mihael Stroman (Stromar, Stromayr), stiskalec in obrezovalec sukna, ki se kot uslužbenec javlja že 6. avgusta 1725.

²⁰ Prva korespondenca med Gradcem in Ljubljano, ki se nanaša na manufakture, datira iz leta 1720 (28. maja iz Gradca, 28. junija isto, 9. julija iz Ljubljane na Dunaj in v Gradec); SSA, fasc. 537. — Zaprto pismo na Dunaj z dne 18. novembra 1722, ko so na zasedanju obravnavali finančne zadeve za leto 1723, še ne omenja namere stanov. Važna v tem pismu je trditev, da vpeljava manufaktur ne bo možna toliko časa, dokler ne bo vzpostavljeno svobodno trgovanje in dokler ne bodo odpravljeni cehi; SSA, fasc. 28. — Šele konec leta 1723 ali začetek 1724 prinese večjo jasnost: suknarno bi postavili zato, da bi oskrbovali graničarje in tolikšno, da bi krila njihove potrebe, sirotišnico pa zato, da bi siromaki delali gratis, za delo sposobni pa bi bili preskrbljeni z delom. — Na to trditev se nanašata dve pismi, obe v DA, škatla 43, brez datuma.

²¹ Gl. njihove prošnje v SSA, fasc. 537, Regersfeld-Mühlbacherjevo še v VA, fasc. I/93; vse brez datuma. — Gl. tudi V. Fabjančič, Knjiga hiš, V, Kapucinsko predmestje, str. 391.

Zanimivo in važno je vedeti, da bi oni proizvajali predvsem za civilno prebivalstvo, dočim so stanovi prvenstveno imeli v mislih graničarje. Ves čas lastništva (Frideriku Weittenhüllerju so suknarno prodali šele 1747) niso posvečali »civilnemu« trgu prav znatno pažnjo.

1726: Tkalski mojster Ivan Jurij Solničko (Solnitschko, Solnizkho) je bil sprejet 7. junija, plača pa mu je pričela teči že 1. maja. — Nedvoumen dokaz, da je bilo mojstrov malo in da so jih skušali navezati na obrat s takimi ugodnostmi kot je ta (plačevanje za čas, ko še ni delal). — Ni znano, kaj in koliko časa je delal tu Ivan Leichenensko. Ker se pojavi istočasno in v zvezi s Solničkom, je bil morda tudi on tkalec. — Friderik Greibner je bil nekaj časa menda barvar.

1727: Iz regimenta Gvida Stahrenberga je bil 21. aprila odpuščen in poslan iz Linza v Ljubljano tkalec Caharija Fibich. — Za barvarja so sprejeli 15. maja Ivana Mihaela Pavla Serbenskega (Serbenski, Serwenskhly, Zerwenzkhly); rojen je bil v Amsterdamu, pozneje je delal tudi še v Vicenzi in v Benetkah, od koder je prišel v Ljubljano, ko je zvedel, da obratuje tu suknarna. Poročen. — Niti on niti njegov naslednik Lembke nista smela postati meščana. — 4. julija je bil vključen v delo Franc Steer (Stehr), suknostrižec. Opravljal je tudi stranska dela v suknarni in bil za to posebej plačan. — Okoli oktobra je dobil delo tkalec Jožef Prüz (Bric?) iz Farracha (koroško ali štajersko naselje?).

1728: V pozni pomladi je Serbenskijeva žena pripeljala iz Benetk mojstra Antonia, ki je kmalu umrl v Ljubljani, dalje njegovega pomočnika tkalca Andreja Guerro in Ivana Englmayrja (klicali so ga tudi Ferdinand odn. italijansko Nanne). Ta je bil rojen nekje v Porenju, nato pa je 11 let živel v Benetkah. Kot 15 let in pol star dečko je prišel v Ljubljano in kot hlapček brezplačno delal pri Serbenskijevih, ki sta bila sicer brez otrok. Barvarju je celo pomagal v suknarni; tu je moral izpirati sukno, tam ga je zopet ožemal, pa tudi pri kotlih ga ni manjkalo. — Poleg tkalskega mojstra Solnička se 6. avgusta pojavi še drugi tkalski mojster Anton Vid Hirsch. — Približno od julija je kot pomočnik barvarja bil zaposlen Jakob Ilvar; nazadnje je nekaj časa delal v valjavnici. — V začetku oktobra je prišel k obratu tkalec Ludvik Neüman, doma iz Jihlave (Iglau, Moravsko). — Iz Jihlave je bil po rodu tudi Ignacij Neüman, prav tako tkalec; skoraj gotovo Ludvikov sorodnik. Delati je pričel okoli 10. decembra. — Njegov bratranec je bil zaposlen kot valjavec; pomočnika je ta imel v osebi nekega Bavarca (Payrlender). — Nekaj dni za Ignacijem je prišel še tretji jihlavski tkalec Ferdinand Kunst.

1729: Kmalu po 1. marcu je prispel četrti Jihlavčan Filip Pitner, seveda tkalec. — V tem času se pojavlja tkalec Filip Steininger. — V podatkih, ki se nanašajo na mesec maj, čitamo ime nekega Ivana Jurija Trepečerja (Trepetschär), tkalca ali tkalskega mojstra. — Njegov pomočnik odnosno tkalec je bil Janž Millner (Müllner). — Volno je česal neki Hafner, namakalec sukna pa je bil doma iz Kaple (Gapl); česalec volne Andrej Muhič je bil domačin. — Poleti (najbrž tega leta) je trikrat prišel v Ljubljano celovski barvar Ivan Jurij Kreiterer. Vendar po vsej verjetnosti ni ostal v Ljubljani. — Mojster Serbenski je poleg Ilvarja imel še pomočnike v osebi nekega Italijana Francesca in Jerneja Jakšiča (Jagkhschitz). — Proti koncu septembra je nastopil službo dninar (Tagwerker) Matija Kocjančič, po rodu

Tržačan. Najprej je pet tednov krtačil volno, potem pa je sedem tednov pomagal barvarju Lembkeju. Opuščen je bil proti koncu leta. — Iz tega in iz drugih primerov jasno sledi, da so neizučene delavce uporabljali za raznovrstna dela. — Kot mojster-suknostrizec je bil tu zaposlen od samega začetka do 31. marca 1733, ko je bil odslovljen zaradi slabega dela, Matija Mühr (Müer); bil je tudi stiskalec sukna. Izučil je šest (po drugih vesteh celo deset) vajencev, vsekakor domačinov; prejemal je trojno plačo: za striženje, za stiskanje in učenje. Doma je bil z Dunaja, poročen. — Njegovemu pomočniku je bilo ime Franc. — Od vseh šestih vajencev sta ostala pri obratu le Blaže in Gregor, ki sta v času vajeniške dobe bila plačevana. Dva druga vajenca sta odšla k vojakom (najbrž prostovoljno, ker so »fabrikanti« bili oproščeni služenja vojske). — Novi barvar se nam predstavi v osebi Ivana Lembkeja (Lemski) iz Nemčije (aus Teutschlant); v službi je bil samo od 1. novembra 1729 do 30. septembra 1730. Hranil se je pri Müllerju, pozneje pri Steiningerju. Izučil je dva vajenca. Njegov pomočnik se je pisal Friderik Khraidtner, hlapec (der Knecht) po imenu ni znan.

1730: 9. januarja je bil poklican neki barvar iz Dubrovnika. Zakaj je bil poklican prav on in koliko časa se je zadrževal tu, ni znano. — 14. maja je prejel nagrado tkalec Kristijan Schafler (Schäuf-ler), ker je izučil več domačinov (Landtkinder), zanesljivo pa vsaj dva, zaradi česar so ga sovražili i mojstri i pomočniki. — Znana sta še Nemec Adam Haugg, suknostrizec, poročen, in Franc Mazner, odbiralec volne. — Ni znano, kakšno delo je opravljal neki Poljak. — Haugkh Barbara, predica, je bila verjetno Adamova hčerka (eine teutsche Jungfrau) in se je pozneje poročila s Kristijanom Schaflerjem.²²

Torej nam je znanih kakih petdeset delavcev in delavk. Prav gotovo je obrat zaposloval precej več ljudi, vendar pa konkretnih podatkov o njih nimam.

Opaziti je, da mladina izpod 17 let starosti v tem času v samem obratu ni bila zaposlena. V ostalem pa iz tega seznama vseh poimensko znanih in neznanih delavcev sledi, da je v obdobju, ki ga obravnavamo, izučena delovna sila dotekala predvsem iz dežel severno od Kranjske. Potopisec iz leta 1728 (prim. literaturo v uvodu) trdi, da so delavci (die Fabrikanten) in tkalski mojstri prišli največini iz Češke, Reichenberga, Braunaua. Te vesti sicer ne moremo preveriti, vendar nas potrjuje v tem, da je znaten del delavcev prišel v glavnem iz navedene smeri in iz krajev z veliko suknarsko tradicijo.

Pravni položaj izučenih in neizučeni delavcev je določala 7. točka privilegija. Izločiti moramo misel, da obstoji v našem primeru neka novost glede pravne podrejenosti delavstva. Tačas še ni bilo generalnih pravil, zakonov ali odredb, ki bi imele veljavo po vsej državi in ki bi urejale niz problemov, ki so nastali s trenutkom, ko je delavec stopil v službo in s tem v odvisnost od delodajalca

²² Podatki so zbrani iz zasliševalnih zapisnikov, pogodb, dekretov in slično — vse v SSA, fasc. 537. Za Schaflerja in Barbaro gl. Kristijanovo prošnjo v DA, škatla 43, ovoj 1725 Landsicherheit (Prosi deželnega glavarja, naj mu dovoli poroko).

(mišljen je tu delovni čas, zavarovanje proti nezgodam, odškodnine, pokojnine itd.) — vendar so obstajale neke splošne navade; to moremo slutiti iz sledečih primerov: v jeseni 1733 se je ponesrečil pri »spodnji tovarni« neki Matija Fakin; padarju, ki ga je zdravil, je dal izplačati glavni blagajnik denarno odškodnino; Marjeta Mühr je po moževi smrti prejela neko vsoto denarja za delo, ki ga je ta opravil še za življenja odn. ki ga je moral ponoviti, ker je prvič delal malomarno.

Kaj torej določa znamenita 7. točka privilegija o delavcih?

V ljubljanski suknarni zaposleni manufakturisti (splošna označba za delavce v manufakturah) in uslužbenci (bediente) so bili kot vsi ostali stanovski uslužbenci (bediente) v personalnih zadevah podrejeni zgolj kranjskemu deželnemu glavarstvu in v obratu zaposlenim ni smel nihče niti najmanj, pa naj je bila pretveza kakršna koli že, kratiti pravice v personalnih zadevah brez znanja deželnega glavarja. V ostalem pa in kar je zadevalo njihovo službo in delo, so bili podrejeni stanovom ali vsakokratnim odbornikom enako kot vsi ostali stanovski uslužbenci (bediente).²³

Stanovski uslužbenci so n. pr. bili sli, apotekarji, tiskarnar, trobentači, računarji in pisarji v knjigovodstvu itd., v suknarni pa bi to mogel biti inspektor, morda faktorji in drugi. Zelo verjetno pa točka 7. sploh ni veljala za one, ki so delali po domovih.

Na izboljšanje uprave, proizvodnje in delovne discipline, ki so bile spocetka bolj slabe, niso vplivali samo notranja potreba po redu in preglednosti, primeri iz zunanjega sveta in izkušnje, ki jih je sčasoma pridobilo vodstvo zaradi kritike kupcev in gospodarsko izkušenih ljudi, pač pa tudi borba za ceno in predvsem ter v največji meri njej sledeči procesi proti nekaterim delavcem.²⁴

V drugi polovici marca 1729 so se nenadoma znašli v zaporu na Gradu vsi štirje Jihlavčani in tkalec iz Farracha. Zasliševanje se je vršilo dne 29. marca v deželni pisarni. Prvi so prišli na vrsto Moravani.

Ignacij Neuman je bil zaprt zato, ker je zbasal v žarečo peč srajco, da se je vnela; s tem bi mogel povzročiti požar. Do tega dejanja je prišlo takole: s svojim tovarišem (Camarath) Filipom Pitnerjem je zamenjal srajco; videč, da je dobljena srajca še mnogo slabša od njegove, je razsrjen storil opisano dejanje.

Pitnerja so obtožili, da je neko nedeljo po kosilu v prisotnosti dveh delavcev z mečem razrezal kos sukna, ležečega na postelji — »po neprevidnosti«, kot ni pozabil sam dodati in v kar ni moč verjeti.

²³ Nedatirani osnutek ali pa prepis privilegija ima naslov Puncta der Tuch Fabrique Priuilegy in vsebuje sedem točk: zlasti važni sta četrta (suknarna je dolžna oskrbovati tudi koroške stanove z graničnim blagom) in sedma (pravni položaj delavcev); SSA, fasc. 537. — Enake določbe že vsebuje tudi nedatirani stanovski memorial za cesarja, sestavljen tik pred 27. septembrom 1724, istotam.

²⁴ Zasliševalni zapisniki zbrani v posebnem ovoj, SSA, fasc. 537. Nosijo naslov Constitutum... Besedo proces uporabljamo zato, ker ne gre za zasliševanja v ožjem smislu besede, ampak za postopek, ki je bil zvezan z aretacijami delavcev, zaporom, prisegami, maltretiranjem in celo izgonom.

Kunstov primer je bil še hujši kot Pitnerjev. Nekoč je namreč razbil podnožnik pri statvah in to sam od sebe, ne pa na prigovarjanje drugih. Obdolžili so ga tudi, da je vrgel prah v ljudi, ki so prenašali statve iz suknarne v Codellijevo hišico. Ni se mogel »spomniti«, če je to res storil.

Ludvik Neuman je pomočniku valjavca, Bavarcu, grozil z masakriranjem, čeprav ba je ni vedel, kaj ta izraz pomeni. Nekoč pozneje pa je s Poljakom igral v tovarniški sobi (najbrž kako hazardno igro — med delom?).

Prenosu statev je nasprotoval — pač v misli, da mu jih hočejo vzeti in da bo s tem ostal brez zaslužka — tudi Jožef Prüz, peti zaslišanec.

Kaj vidimo? Najprej se nam zdi, kot da bi ti prestopki mogli biti izraz nekih medsebojno dogovorjenih korakov — zlasti med Jihlavčani — in to brez ozira na zanikanje pred zasliševalci. Kajti za te prestopke bi v nekem smislu mogli uporabiti današnji izraz sabotaža (zlasti Pitner), rušenje delovne discipline (Ludvik Neuman), da, celo razbijanje strojev (Kunst). Čeprav se pojavlja luddizem tak, kot ga s tem imenom poznamo, znatno kasneje, s tem seveda še ni rečeno, da sličnih pojavov ni bilo že pred tem časom. Toda sodni spisi pričajo, da nimamo opravka z dogovorjenim, načrtnim razbijanjem statev, pač pa z osamljenim primerom. Vsekakor je upravičena domneva, da se vsaj za nekaterimi teh dejanj skriva bolj ali manj razvita razredna zavest, zlasti še, če pomislimo, da so ti tujci prišli iz dežel s precej razvito industrijo in s številnim delavstvom.

Najmanj vsi Moravani so bili pred prihodom v Ljubljano cehovski pomočniki (Burschen); zavedali so se svojega težkega položaja in so le neradi odnose s strahom delali z domačini, ker so ti vedeli, kaj so bili tkalci prej in bi jih zato mogli ovaditi v mestu cehovskim ljudem; zunaj obrata pa so jim ti ljudje pretili s kaznijo. Odpor cehov do moderne industrije oziroma do nekdanjih pripadnikov bratovščin, ki so pozneje delali v necehovskih podjetjih, se ni odražal samo v fizičnem nasilju, pač pa tudi v sabotažnih dejanjih v veri, da se s tem najuspešneje pobija »umazana« konkurenca. Vedeli so, da jih bo ta jutri ali pojutrišnjem popolnoma uničila in da bodo morda sami nekoč še postali delavci v teh obratih — da bodo izgubili samostojnost. V našem primeru in v obravnavanem času ni moč zanesljivo ugotoviti bivših cehovskih mojstrov in pa pomočnikov, razen teh tujih:

Kljub sorazmerno obsežnim zapisnikom pa niti posredno niti neposredno ni mogoče razbrati, da so moravski tkalci opisana dejanja vršili v sporazumu s cehi ali s katerim koli zunanjim sovražnikom podjetja.

Po zaslišanju, ki je bilo opravljeno v enem dnevu, je ta petorica delavcev (die Mitfabrikanten) prisegla, da bo v bodoče zvesta in poslušna stanovom in da jim ne bo povzročala škode. Kaznovana ni bila, in to je dovolj, da se ponovno prepričamo, kako dragoceno delovno silo vobče so izučeni delavci predstavljali in da so lastniki naravnost bili prisiljeni zaradi njenega pomanjkanja potrpežljivo spregledati napake. Če bi jih bilo v izobilju, bi stanovom ne bilo potrebno tekati

za njimi, ker bi se pač sami ponujali. Imenovani tkalci bi v tem primeru bili kaj hitro na cesti.

Drugi proces se je pričel in končal dne 13. maja 1729 na Gradu. Šlo je za tatvino volne v suknarni. Tega dejanja je bil obtožen 62 let stari vdovec Andrej Muhič, doma iz Spodnjih Gorij pri Bledu. Oče mu je bil iz armade odpuščen vojak, ki je nazadnje stanoval v Spodnjih Gorjah. Andrej sam je bil česalec volne v suknarni. Pred tem je delal trinajst let pri nekem celovškem barvarju. Zaradi velike stiske in stradanja in ker se je nameraval v kratkem poročiti z žensko brez stalne zaposlitve (predenje, pranje itd.), povrhu pa še skrbeti za svojega pastorka, je bil prisiljen krasti volno v suknarni. Za samo dejanje se je pa odločil šele v postu, ko je bil brez dela. — Po vsej verjetnosti je bil odpuščen iz službe; odškodnine ni plačal.

Tretji in največji proces v obdobju, naznačenem v naslovu, se je pričel dne 9. decembra 1729 in je v presledkih trajal eno leto. Zasliševanja so bila večinoma na Gradu, enkrat samkrat v poslopju na Selu.

Glavna ost je bila naperjena proti barvarju Ivanu Serbenskemu, češ da je namenoma uničil en kotel izmed treh, v katerih so barvali sukno, in to tako, da je vanj vrgel on ali pa kdo njegovih ljudi kos loja. Poneveril je tudi barve. Zaslišani so bili s tem v zvezi sledeči ljudje: Andrej Rožanc, rojen v Cerknici, barvarjev kočijaž; za njim barvarjeva služkinja Helenka Galobskna, mladenka nekako osemnajstih let, doma od Sv. Neže na Dolenjskem; novi barvar Ivan Mihael Lembke in njegova pomočnika Jernej Jakšič in Matija Kocjančič, po rodu Tržičan; pomočnik starega barvarja Jakob iz moravskega Hustopeča (Auspitz); neki steklarski pomočnik, pastorek barvarice. Steklarskega pomočnika so zaprli v mestni stolp, pomočnika Jakoba pa v frančiškanski stolp, od koder je v noči med 21. in 22. januarjem 1730 pobegnil. Prav zaradi tega se zdi, da je glavni storilec bil on, to vsekakor na prigovarjanje mojstra. — Najmlajši zasliševanec poleg Helenke je bil Nanne. Da bi iz njega izsilili razna priznanja, so ga batinali. Vsega skupaj je prejel 39 močnih udarcev. Dalje se je na Gradu nahajal Serbenski, ki je bil odstavljen in zaprt pod pretvezo, da je brez dovoljenja stanovskega predsednika odšel na romanje na Koroško. Ko se je dne 9. nov. 1729 vrnil, je bil aretiran. V nedeljo po sv. Martinu pa je bil kotel uničen. V zaporu se je nahajal 22 mesecev (prav toliko tudi Nanne), nakar je bil 5. oktobra 1732 izpuščen in izgnan iz dežele z vsemi svojimi (žena, verjetno Nanne in steklarski pomočnik itd.).

Spet se vprašamo po vzroku sabotaže in spet nam pridejo na misel celovski ljudje odnosno ljubljanski barvarji. Primer je toliko težji, ker je Serbenski precej potoval po Evropi in je torej moral prav dobro poznati razmere v industrijskih središčih; po drugi strani pa so ga stanovi dolžili nediscipline: po cele tedne je namreč izostajal z dela, menda barval v suknarni na njene stroške blago za privatne stranke, syoje štiri konje, dva kozla in kokoši je dal krmiti s plevami, ki so jih sicer uporabljali za barvanje in so bile last suknarne — on pa je mrzil stanove zato, ker mu niso redno po dogovoru izplačevali mezdo. Pred-

sednik in odborniki bi ga zelo radi odpustili že prej — pa spet niso imeli zamene. Po aretaciji ga je zamenjal Lembke, ki so ga stanovi bolj cenili. Stari barvar se je še v času zaposlenosti odločil zapustiti Ljubljano in odpotovati na Reko, najbrž pa še prej uničiti najmanj en kotel — menim, da na lastno pobudo. Spet se namreč opiramo na zasliševalne spise, kjer niti med vrsticami ne najdemo sledi k cehom ali tudi k sicer drugemu sovražniku suknarne. Pri njem je težko govoriti o razredni zavesti. Imel je namreč tako svojevrsten položaj, da je bil zaradi njega vzvišen nad delavci. Pač pa bi tudi on mogel v krajih, kjer je bil, preden je prišel v Ljubljano, opazovati razbijanje strojev ali slišati o tem pojavu odnosno gibanju.

Procesi proti delavcem v splošnem niso neka nepričakovana novost, kajti kakor moremo po eni strani povsod in v vsakem času opaziti, kako lastnik proizvodnih sredstev ostro nastopa proti kršilcem delovne discipline in uničevalcem njegove imovine, tako po drugi strani zasledimo za temi procesi odpor delavcev do izkoriščanja, ki so mu izpostavljeni in njihovo bolj ali manj jasno razredno zavest. Pomembno je v našem primeru to, da so ti dogodki, vzeti skupaj (razširitev obrata, borba za ceno), zlasti pa procesi, *iz z v a l i n i z r e f o r m*, po katerih je prav ob zaključku dobe, ki jo obravnavamo, položaj bil sledeči:

Takoj po končanem boju za ceno^{24a} je inspektor bil primoran predložiti račune za ves čas od nastopa službe do prejetja dekreta (torej do 11. maja 1728). Treba je namreč bilo napraviti konec anarhiji v upravi, zlasti v finančnem poslovanju in dobiti točne izdatke za zidanje zgradbe na Selu, za stroje, za surovine. Menda se do tedaj ni nikdar povsem zanesljivo ugotovilo, koliko kosov sukna je bilo v nekem določenem času izgotovljenih, da, še več, niti se niso mogli matematično natančno prepričati, po čem naj se zaračuna vatel sukna privatnikom. Kunčnik je namreč zelo potratno ravnal s surovinami, zlasti z volno, barvar Serbenski pa enako z barvami. Vse pomanjkljivosti (neoprana volna, predebelo tkanje itd.) so šle na račun inspektorja, ki svoji nalogi ni bil kos. Moremo celo trditi, da je to bilo njegovo prvo službovanje v suknarski stroki; šele tu si je polagoma pridobival potrebno izkušnost, šele tu se je učil. Zato so vsi očitki, da je tudi on sokrivec slabega napredovanja obrata, popolnoma upravičeni. No, pozneje (leta 1734) ga je zamenjal izkušenejši tkalski mojster ali capo maestro Antonio Bastanzi.¹⁶

Preurejanje in urejanje je nadalje zadelo tudi tkalce in tkalske mojstre. Vemo že, da sta tedaj bila samo dva mojstra, in to Solničko in Hirsch. Njima je bilo podrejenih po pet tkalcev (morda pa samo po štirje, ker ni zanesljivo ugotovljeno, če sta dva tkalca takrat — poleti leta 1728 — še ali že delala), ki jih pa nista prav vestno in natančno

^{24a} Med borbo je bilo večkrat slišati glasove, da proizvaja ljubljanska suknarna slabo in drago blago; »toda zaradi merkantilizma« naj obratuje še naprej, samo stanovi naj popustijo v ceni. Spričo te nevarnosti je jasno, da se je vodstvo obrata moralo resno lotitiboljšav tako uprave kot proizvodnje. V ta namen je pač pritisnilo na delavce z grožnjo zmanjšanja odnosno odtegnitve od mezde.

nadzorovala. Proizvodnja in kakovost sukna sta trpeli še s tem, da sta često česalce in druge delavce odtegovala od njim določenega dela. Strogo jima je bilo zabičano v zaprtem dekretu, ki sta ga prejela dne 6. avgusta 1728, da v bodoče ne smeta več izpuščati numeracijo in imena mojstrov pri vsakem kosu. To seveda pomeni, da se je nadzorstvo poostrilo in da je vsak osebno odgovarjal za svoj izdelek.

Še več! Od nastopa službe do 30. novembra 1729 sta oba mojstra prejemale letno plačo po 200 gld in po 20 gld za stanovanje. Uprava se je pomujala, da jima je uredila stanovanje v suknarni (s tem je dodatek odpadel in na ta način sta bila primorana, da sta se stalno zadrževala — tako rekoč 24 ur zdržema — v suknarni), višek pa je bil dosežen s tem, da so ju od 1. decembra 1730 dalje plačevali na akord, se pravi od vsakega izdelanega kosa. To je sicer bila pobuda za povečanje storilnosti; toda istočasno znak za netočno delo, kar pa so hoteli odpraviti s še strožjo kontrolo. — Sploh so začeli akordno delo bolj in bolj upeljavati. Valjavcu, ki je prvo leto prejel 120 gld letne plače, so jo pozneje ukinili in ga pričeli plačevati od kosa. Na akord so dalje bili plačani odbiralci volne, predice, tkalci, suknostrizci, stiskalci, dočim se je moral barvar Lembke (tudi Lemski) ob nastopu službe 1. marca 1730 obvezati, da bo letno pobarval 1400 kosov sukna, in to pri stalni letni plači 500 gld (Serbenski pa je še prejemal letno 800 gld brez gornje določitve števila kosov!). Žal ne vemo, kaj bi se zgodilo, če toliko kosov sploh ne bi bilo izdelanih, odnosno če bi bilo število prekoračeno. Vsekakor za barvarja zelo ponesrečena rešitev. Lastnik proizvodnih sredstev je šel še korak dalje: da bi bil v bodoče varen pred morebitnimi sabotажami tudi novega barvarja, so mu četrtno prve plače (na pristanek Lembkeja samega) odtrgali kot jamstvo za izpolnjevanje njegovih dolžnosti glede takojšnjega javljanja vsake škode, nastale pri barvanju, ali pa primanjkljaj pri blagu. Vsoto bi mu ob preteku pogodbe vrnili; ker pa je mojster delal samo 1 leto in 11 mesecev, ne vemo za usodo odtrgane četrtnine plače.^{9 16}

Te reforme spodaj so logično izsilile tudi spremembe navzgor in posegle v samo finančno upravo suknarne v glavni blagajni, odkoder pa so sicer že mnogo prej prihajali glasovi o nujnosti vodenja točnega pregleda nad prejemi in izdatki obrata, ker sicer da bo v doglednem času vse zagrnila anarhija. V tem smislu so tudi bili storjeni potrebni koraki, toda šele po letu 1730. Prevladovalo je mnenje, naj se ustanovi, potem ko bo obrat še bolj dovršen, ločena blagajna. O vsem tem pa je bilo govora šele po nevarni krizi, ki je spet spravila v ospredje osnovno vprašanje — naj se suknarna opusti ali vodi še naprej? Vprašanje je bilo tako pereče, da so o njem sklepali celo na zborovanju stanov (dne 10. septembra 1729) in že določili komisijo treh članov, ki naj bi raziskala stanje obrata.²⁵

²⁵ SSA, fasc. 537. Komisija treh imenovana dne 22. novembra 1729 (grof Strassoldo, Wolf Herbert grof Lamberg, Sigmund Jožef de Copinis), torej tik pred tretjim procesom. Kot že vemo, je do nadaljnjega ostala suknarna v stanovskih rokah. Morda niso takoj našli kupca?

Logična posledica je torej bila, da se je režim v suknarni poostril. 13. aprila 1730 — že po prvih zaslišanjih — je bil podpisan pravilnik oziroma notranji red za samo suknarno. Po teh določbah sta bila oba tkalska mojstra dolžna, da sta že zjutraj navsezgodaj bila prva na mestu in da sta z v o n o m dala običajni znak za začetek dela. V vseh prostorih so morali pričeti z delom ob 5. uri zjutraj, končati pa — spet na glas zvona — ob 8. uri zvečer; od 11. do 12. ure je bil odmor za kosilo, od 4. do pol 5. ure pa odmor za malico. Potemtakem je trajal delovni dan trinajst ur in pol. — Ob nedeljah niso delali. — Dokler se ni zdanilo ali ko je že padel mrak, so delali pri lojenih svečah. Mojstra nista smela zvečer zapustiti obratnih prostorov, dokler ni bilo vse zavarovano in vsi prostori zaklenjeni. —

Kazni: na mesto slehernega tkalca (ein jeder tuch Knap), ki po danem znaku zvonca ni bil na svojem mestu pri statvah, je delal nekdo onih, ki so bili pri kotlu (sc. delavci v barvarni); ta je moral delati toliko časa, da je bil izdelan celotni kos sukna. Če ni bilo nobenega drugega pomočnika in so statve stale prazne, je zločinec (Verbröcher; namreč pomočnik, čigar statve niso bile v pogonu) moral plačati kazen 45 kr, če je bil Nemec (ein Teutscher, torej ne doma iz Kranjske); doma izučeni tkalec je moral jahati osla.²⁶ Po 20 kr za vsak dan so odtrgali od mezde tudi česalcu, če je izostal od dela ali je volno slabo obdelal. Kdor koli iz tovarne, ki je prišel na delo pijan, oziroma je med delovnim časom odšel po vino, pričenjal pretep ali kadil tobak v tovarni (razumeti je seveda delovne prostore), je bil kaznovan s tem, da je ves dan sedel na oslu. Mojstra sta bila dolžna natanko in brez skrivanja poročati o vsem, sicer bi v obratnem primeru bila sama kaznovana. — Po letu 1730 se je sistem odtrgovanja plače kot kazen za malomarno delo še razširil.²⁷

Sicer pa je celodnevni delovni čas veljal kot pravilo povsod in v vseh različnih poklicih. Delavci in delavke v svilarski industriji na Goriškem in Gradiščanskem so delali od zore do mraka (brez točne navedbe ur), zidarji na Dunaju in v Ljubljani so poleti delali od 5. ure zjutraj do 7. ure zvečer; vmes so imeli dve uri odmora. Efektivnega dela je bilo torej 12 ur. V zimskem času — od sv. Mihaela do sv. Jožefa — so delali od 6. ure zjutraj do 6. ure zvečer; ker je bilo tudi tedaj dve uri odmora, je bilo efektivnega dela 10 ur.²⁸

Kako so sicer živeli in delali delavci?

Najsamostojneje se je vedel barvar Serbenski. Razmeroma visoka plača in pa dejstvo, da mu je po pogodbi pripadalo stanovanje v »spodnji tovarni«, mu je omogočilo, da si je na Selu ustvaril okoli

²⁶ Josip Mal, Roka pravice..., Slovenski Poročevalec št. 64—65 z dne 15.—16. marca 1952 s sliko.

²⁷ SSA, fasc. 537 a. Zvonec je bil v rabi menda v vsej Evropi še zelo dolgo časa. Za Anglijo sto let pozneje gl. Friedrich Engels, Položaj delavskega razreda v Angliji, v Ljubljani 1948, str. 215.

²⁸ RA, fasc. XII, Družinske in druge beležke. Spis v obliki knjige, str. 24. Za svilarske delavce RA, knjiga »Copia Lettere Dal 1732 sin'al 1737«, str. 39 sl. — Za primerjavo z 19. stoletjem prim. še Karl Marx, Kapital, I/1, Zagreb 1947, poglavje 8: Delovni dan (str. 183—251). Dalje literatura v op. 17.

stanovanja nekako malo farmo; Helenka mu je hranila in nadzorovala kokoši in golobe (imela je stanovanje v suknarni), dva kozla in štiri konje je moral paziti Jernej Jakšič in jih hraniti namesto sena s plevami, in to dvakrat do trikrat dnevno. Jernej je tudi odnašal drva za kurjavo, v ostalem stanovsko last. Ker si je barvar omislil celo mal vinotoč (postranski zaslužek), so mu 6. februarja 1728 prepovedali rediti v obratu vse te živali in prodajati vino. Izogibati se je moral plesa in družbe (verjetno so tu mišljene »družabne prireditve« v vinotoču) in brez dovoljenja v bodoče ni smel izostajati preko noči iz stanovanja. S precejšnjo verjetnostjo moremo domnevati, da je imel poleg tega še ali privatno barvarno v mestu (kjer je imel drugo stanovanje) ali pa je na skrivaj barval v »tovarni«, kajti s tem v zvezi je poneverba barv (česar je bil tudi obdolžen) in pa prepoved privatnega barvanja. Ker je bil baje neredno plačevan in ker je vedel za težave obrata ter nasprotstva in spore zaradi suknarne, je iz nezadovoljstva marno širil naprej gostilniške vesti, da so stanovi dolžni mestu več tisoč goldinarjev (baje 400.000 gld) in da bo zato mesto morda prevzelo suknarno. Ker stanovi dolgo niso imeli nadomestila zanj, so morali tolerirati njegovo obnašanje in izjemni položaj.²⁹

Drugi, ki mu je vodstvo prepovedalo točenje vina, je bil pa inšpektor Kunčnik. Kot barvarju so tudi njemu grozili v nasprotnem primeru z odpustom. — Sicer je pa pijančevanje takrat vobče bilo precej vsakdanja stvar, ne samo v primeru naših delavcev še posebej. Ferdinand Kunst je podnožnik razbil v pijanosti, pijan je bil tudi ono nedeljo, ko so neki drugi delavci prenašali statve in je v njih vrgel pest prahu. Andrej Muhič je pijan kradel volno. Popivali so pomočniki (Burschen),³⁰ zlasti ob nedeljah in praznikih, popival je Jakob, pomočnik starega barvarja, popival je Mühr, popivali so domala vsi in se znatno zadolžili. Ni pa to bila samo navada; spričo napornega in dolgega dela, spričo slabega gmotnega položaja in nizke mezde se pač ni čuditi, če se je nekaterih delavcev lotevalo nezadovoljstvo — in so našli izhod iz morečega položaja na ta način.

Mnogo bolj važno je vprašanje, kdo bi se mogel v primeru brezposelnosti preživeti s poljedelstvom ali na kak drug način. Brez dvoma nihče onih, ki so prišli v Ljubljano iz izvenkranjskih dežel, ni posedoval niti koščka zemlje niti bi se ne mogel preživljati z delom v sličnem obratu v mestu, ker ga pač ni bilo; taki bi se morali zopet preseliti. To so že bili tipični mezdni delavci in izključno navezani na statve odnosno orodje, ki so z njim delali. Tkalci, ki so prej bili cehovski pomočniki, niso prišli v Ljubljano na poziv stanov, pač pa so se na svojem popotovanju po naključju oglasili tudi v Ljubljani in tu ostali. — Drugače je z domačini: morda je imel Muhič ali pa njegov

²⁹ SSA, fasc. 537; zasliševalni spisi, deloma pogodba z dne 15. maja 1727, prepovedni dekret z dne 8. februarja 1728 (torej tik pred zaključkom boja za ceno).

³⁰ Nekateri pomočniki (morda pa vsi?) so po starem običaju še vedno nosili kratke meče.

oče malo posestvo v Gorjah, tudi Rožanc in Helenka bi se mogla vrniti domov, prvi v Cerknico, druga na Dolenjsko. Prav tako bi tisti šele nastajajoči mezdni delavci, ki so se kot vajenci učili v suknarni in ki so vsi bili domačini, v skrajnem primeru še mogli prijeti za plug in motiko — če so seveda prišli z dežele.

Stanovanje v suknarni so razen Serbenskega in za njim novega barvarja Lembkeja imeli najmanj vsi tkalci. Ignacij Neüman je zažgal srajco v sobi, kjer so tkalci delali in spali. Pozimi so bile sobe kurjene. Mühr z ženo je imel tu dom, verjetno posebno sobico; njegov pomočnik Franc in vajenec Gregor pa sta dozdevno spala v delovnih prostorih. Barvarjevi pomočniki so prebivali v sobici, ki se je nahajala med vežo in barvarno in so torej bili nekaka predstraža h kotlom; vstop v ta del obrata je bil nepoklicanim prepovedan, ker so se za kotle in surovine vedno zelo bali.

Kolikor sobic ni bilo dovolj, so jih dozidali, čeprav so jih kot stranske odnosno manj važne prostore gradili zelo počasi. V nadstropju nad obratnimi prostori, kjer so spali mojstri, so nameravali urediti tudi malo kuhinjo; do uresničitve je prišlo po letu 1730.

S tem je prvo obdobje razvoja obrata in delavskega vprašanja v njem na podlagi ljubljanskih virov zaključeno. Nekaj let pozneje, zlasti v zimi leta 1737—1738 so se znova in še z večjo silo dvignile tožbe in pritožbe delavstva proti odtegotvanju mezd, pomanjkanju dela in redukcijam.

LES DÉBUTS DE LA DRAPERIE DES ÉTATS PROVINCIAUX DE CARNIOLE

Résumé

L'auteur passe en revue tous les ouvrages publiés relatifs à la plus ancienne manufacture en Carniole au XVIIIe siècle, et indique les lieux où se trouvent les documents concernant son sujet. Ensuite, il développe sa thèse selon laquelle la fondation de la draperie était due à l'obligation incombant aux États provinciaux de fournir approximativement 550 aunes de drap par an aux régiments-frontière. Le privilège pour la fondation de cette draperie fut obtenu en 1724. La première manufacture commença la fabrication en 1725 dans l'ancien « faubourg des capucins » (au nord de la ville de Ljubljana). Étant insuffisante, elle fut complétée en 1726 par une nouvelle manufacture installée dans l'ancien moulin à Selo sur la Ljubljana (à l'est de la ville) qui commença à travailler en 1727. Dans la deuxième année de son existence déjà (du 1er septembre 1726 au 31 août 1727), la production, grâce à cet élargissement, s'éleva à 15.000 aunes approximativement. La production de cette manufacture étant de trois fois supérieure aux besoins des régiments-frontière, les États provinciaux furent contraints de chercher d'autres débouchés. Ils obtinrent le 15 mai 1727 l'interdiction de l'importation de draps étrangers en Carinthie; cette interdiction cependant ne fut appliquée qu'après l'accord

conclu avec les États provinciaux de Carinthie le 8 avril 1728, portant sur la réduction des prix des draps fabriqués en Carniole.

Dans la première période de son existence, la comptabilité de la draperie n'était pas séparée de la comptabilité générale des États provinciaux, ce qui ne permet pas de se rendre exactement compte de sa situation financière. Ce qui est évident cependant, c'est que, dans la première dizaine d'années (jusqu'à 1735), l'entreprise marqua un passif considérable qui exigea des subventions assez élevées du Trésor provincial.

L'entreprise fut dirigée par un « Inspector » (sorte de gérant) aux ordres du Comité des États, resp. de son président. Les décisions sur ses finances furent dans les mains de la Diète provinciale, tandis que le gouverneur provincial en exercice fut son « Ober Director » (directeur général). Les États provinciaux embauchaient la main-d'œuvre non spécialisée parmi les indigents et les vagabonds, ce qui était en accord avec les plans de cette époque concernant la suppression de la mendicité et du vagabondage. Les ouvriers qualifiés cependant se recrutèrent surtout des provinces du Nord (en premier lieu de la Bohême, de Liberec (Reichenberg) et de Braunau, mais on cite aussi des ouvriers provenant de la Carinthie, de la Haute et de la Basse Autriche, de la Moravie et de la Pologne), mais aussi de l'Ouest (Trieste, Venise, Raguse) et, naturellement, du pays même, ce qui résulte de la statistique détaillée de tous les ouvriers, connus jusqu'à 1730, établie par l'auteur.

Ensuite, l'auteur rapporte deux procès intentés en 1729 aux ouvriers accusés de sabotage et d'appropriation illicite du matériel appartenant à l'entreprise. Ces procès reflètent sans doute dans une certaine mesure des conflits entre les classes. Ces faits eurent pour conséquence l'introduction d'un règlement plus sévère sur la discipline de travail dans la fabrique (depuis 1728, responsabilité personnelle des contremaîtres pour chaque pièce de drap fabriquée; depuis 1730, salaire à forfait, temps de travail fixé à 13,5 heures par jour, amende fixée pour tout retard) et la réorganisation de la comptabilité (en 1730, séparation de la comptabilité de l'entreprise et de la comptabilité des États provinciaux), ce qui signifie le début d'une nouvelle époque dans l'histoire de l'entreprise.

En conclusion, l'auteur indique les possibilités de petits bénéfices des ouvriers (débit de vin, exploitation du jardin par l'élite des ouvriers, travaux agricoles chez les propriétaires du pays au temps du chômage) et remarque que la plupart des ouvriers étaient logés dans les bâtiments de la draperie.

Dr. Janko Polec

UVEDBA OBČIN NA KRANJSKEM L. 1849/1850

Sto let že krajevna ali upravna (politična) občina v svojih različnih razvojnih stopnjah kot osnovna upravna edinica zelo močno vpliva na upravno in politično življenje tudi slovenskega naroda. Občina je ena maloštevilnih javnopravnih ustanov, ki je, globoko zakoreninjena, kljubovala v svojih osnovah vsem viharjem svetovnega dogajanja, vsem premembam državnih oblik zadnjih sto let. Postala je ustanova, če ne svetovnega, pa vsaj evropskega značaja.

Vendar zgodovina njene uvedbe v našem ozemlju doslej še ni bila pisana, prav tako ne, kakor podrobno za niti eno drugih neslovenskih dežel, s katerimi smo bili tačas v skupnem državnem sklopu.

Pričujoči že dolgo zamišljeni,¹ na podlagi doslej neraziskanih arhivalnih virov zasnovani prispevek k temu predmetu pravne zgodovine skuša prikazati uvedbo občin le za ožje ozemlje bivše kranjske dežele, ker razmere doslej niso dopustile preučevanja v zunanjih arhivih za ostalo slovensko ozemlje.

I

1. Zamisel upravne občine se pri nas razmeroma zgodaj pojavlja. Po sestavu raztresenega podložništva, ki smo ga imeli na Kranjskem, so pripadali podložniki istega naselja navadno različnim zemljiškim gospodstvom, po nekaterih vaseh skoraj vsaka kmetija drugi gosposki. To stanje je bilo seveda velika zapreka boljši upravi, ki jo je hotela uvesti država prosvetljenega absolutizma. Pojavil in podrobno razpravljal se je takrat v krogu Kranjske kmetijske družbe načrt koncentracije ali zložitve gosposk, ki se je pa pokazal kot tačas neizvedljiv. Sočasno je pisal »neimenovani domoljub« (»ungenannter Patriot«) v vlogi² z dne 4. maja 1768 Kmetijski družbi, da bi bilo »po zgledu drugih dobro urejenih dežel« za uvedbo dobre uprave in za izboljšanje kmetijstva potrebno, »postaviti v vsaki vasi in v vsaki občini vaškega ali

¹ J. Polec, Kraljestvo Ilirija (1925), str. 192.

² Spisi Kranjske kmetijske družbe, sedaj v Osred. drž. arhivu Slovenije (ODAS) v Ljubljani.

občinskega predstojnika, nadzornika, načelnika, župana (»Suppan«) ali kakor naj se ga že imenuje«. Vsaka zemljiška gosposka, pravi pisec, postavlja za svoje po raznih vaseh raztresene podložnike večkrat daleč oddaljene »župane«. Ti od različnih gospodk postavljeni župani na svojih sestankih ne kažejo dobrega razumevanja za skupne potrebe. Kdo skrbi sedaj za vaško policijo, kako se obdeluje polje, zboljšujejo travniki in pašniki, uredi skupni posek lesa, vzreja živina, sadijo drevesa, zabrani škoda poplav, uvedejo koristne obrti, kako se dobro vzgaja mladina, zabrani, da se ne priklatijo hudobni ljudje, se prepreči nevarnost ognja ali pogasé nastali požari?

Glede pristojnosti teh vaških predstojnikov meni, naj ti v vseh vso občino zadevajočih stvareh, ki ne spadajo v pristojnost deželnega glavarstva, brez ozira, so li podložniki podrejeni eni ali več gospodkam, izvedejo po za to izdanem generalnem navodilu poizvedbe in po dognanih okoliščinah ukrenejo najprimernejše. V spornih zadevah bi napotili podložnike zakoniti gospodki, soseske pa justičnemu oddelku deželnega glavarstva. Te predstojnike naj bi volila, kakor je že ponekod običajno, občina sama ali pa vsaj predlagala političnemu oddelku deželnega glavarstva sposobne kandidate, ki bi jih potem imenovalo po zaslišanju okrožnega glavarja.

Dobroto take ureditve izpričuje že sedaj Notranjska in sosednji grofiji Goriška in Gradišanska. (Tako so bile te pokrajine že takas zgled za ureditev občinske uprave!) Še bolj bi se pokazala korist v teku časa, ko bi v vseh stvareh, ki se tičejo poljedelstva in splošne blaginje, odločeval in odrejal neposredno občinski predstojnik, pozneje pa občina. Nesporazumljenja, ki vladajo med podložniki, pripadajočimi različnim zemljiškim gospodkam, bi prenehala, dobro bi se posvetovali o skupni koristi in izvrševali skupne sklepe brez zmotnjav.

Za uresničenje te pobude pa vsa uredba države, njena ustava, še ni bila pripravljena, kmetško zemljiško podložništvo še ni bilo dovolj zrahljano, razmere še niso dozorele. Šele dobrih 40 let nato je moč zavojevalca strla stari državni sestav in v korenitih upravnih prenosovah uresničila zamisel neimenovanega prosvetljenca v popolnejši obliki.

2. Hoteča odpraviti fevdalni sestav in iz njega izhajajoče zemljiške gosposke in kmetško podložništvo, je morala namreč francoska vlada leta 1810 izpolniti s temi preuredbami v upravnem sistemu naših dežel nastalo vrzel in ustvariti v ilirskih pokrajinah, torej tudi na Kranjskem, občino kot prvostopno upravno oblast. Naslonila jo je iz davčnoupravnih razlogov na že obstoječe, na naravnih krajevnih mejah konskripcijskih (popisnih) občin temelječe jožefinske katastrske občine, pri katerih je izvršila le nekatere majhne spremembe.^{2a} Več teh katastrskih občin je združila v najnižjo upravno enoto komune ali mērije. Tako je francoska uprava glede razmejitve občin postavila

^{2a} J. Polec, Kraljestvo Ilirija, str. 158, 159 in M. Wutte, Die Bildung der Gemeinden in Kärnten, Carinthia I, 113 Jg., 1923, str. 18 sl.

zgled neposredno zatem avstrijski restavraciji in prav tako še novi upravno-politični preuredbi leta 1849. Šele v Jugoslaviji so opustili načelo, da obsega upravna občina celotne katastrske občine.³

3. Da ne povzroči velikih zmed v maticah (matrikah) direktnih davkov in v davčni upravi, je podredila zatem avstrijska restavracija novo nastalim okrajem cele nedeljene francosko-ilirske komune, ki naj se odslej imenujejo glavne občine. Ta izraz je imel v poznejši občinski organizaciji še neko vlogo. V te glavne občine je bilo po povedanem združenih več katastrskih občin, imenovanih sedaj podobčine.⁴

Ker je bilo potreba okrajem, ki so nastali po novi organizaciji avstrijske restavracije in so prevzeli gosposkino upravo, pomožnih organov, so postavili kot take po vzorcu nekaterih avstrijskih dežel občinske načelnike (Gemeinderichter), ki jih je naše ljudstvo s tujim imenom »rihtarje« nazivalo. Za vsako glavno občino naj bi posloval nevoljeni, od zgoraj postavljeni višji občinski načelnik (Oberrichter); v vsaki podobčini, ali če so te majhne, za več skupaj pa temu podrejeni načelnik (Richter). Razen tega ima vsaka občina še po dva odbornika, ki zastopata občino z načelnikom v občinskih zadevah. Po teh funkcionarjih imajo tudi glavne občine in podobčine v predmarčni dobi upravno-politični pomen. Natančneje pa njihov delokrog ni bil določen, čeprav je leta 1843 sestavil gubernij navodila (instrukcijo) za »rihtarje«.⁵ O kakšni samoupravi ali samostojnosti teh občin kot upravnih teles ne more biti še govora. Sicer pa zgodovina teh občin ni še podrobneje raziskana.

4. Z mislijo ustvaritve moderne upravne občine so se deloma pod vplivom znanosti (n. pr. Rotteck) že v predmarčni dobi ukvarjali prosvetljenejši liberalni politični krogi.

Značilen za to mišljenje je prvi, in to uspeli poskus moderne občinske uredbe z voljenimi predstavniki, ki ga je napravil že leta 1845 na svojo pest in brez odobritve od zgoraj daroviti, tedaj komaj 37-letni tržaški cesarski namestnik Franc grof Stadion prav za naše Primorje.⁶

Že v kromeriškem osnutku ustave leta 1849 je potem § 131 določal, da mora bodoči občinski zakon zajamčiti vsaki občini kot neodstopne

³ Občinski zak. z dne 14. III. 1933 določa (§ 2) le: »Občine so po prostoru, na katerega se razteza njihova oblast, neprekinjene — naravne in gospodarske edinice... Meje vsake občine morajo biti oznamene v naravi vidno s primernimi znaki.« — Zakon o občinskih ljudskih odborih (1952) pa določa (čl. 7): »Občina je teritorialna in gospodarska celota, ki jo sestavlja eno ali več naselij.« — Prim. tudi: Uvod h »Krajevnomu imeniku LRS«, 1952, zlasti str. 4.

⁴ J. Polec, Kraljestvo Ilirija, str. 158, 159.

⁵ Prav tam, str. 103, 163, 169, 187 in M. Wutte, l. c., str. 26—31.

⁶ Jos. Redlich, Das Wesen der österr. Kommunalverfassung (1910), str. 16. — (Hvaležna naloga bi bila, ta poskus zasledovati v tržaškem državnem arhivu, ugotoviti Stadionove ideje in njih poreklo, pa tudi ostale njegove prenosne na Primorskem, n. pr. za ljudsko šolstvo). — Prim. tudi Wurzbach, Biogr. Lexikon, 37. Bd., str. 2—4.

pravice: a) volitev njenih predstojnikov in zastopnikov; b) sprejem novih članov v občinsko zvezo; c) samostojno upravo njenih zadev; d) priobčevanje uspeha njenega gospodarstva in praviloma e) javnost razprav njenih zastopnikov.

Oktroirana marčna ustava je v § 33 popolnoma sprejela te »neodstopne pravice« kot »temeljne pravice občine«. Glede natančnejših določil napotuje ustava kakor kromeriški osnutek na občinski zakon.

5. Osnutek občinskega zakona je bil tačas, ko je izšla (4. marca 1849) ustava, že objavljen in razposlan v izjave. Za njegov postanek se arhivni viri doslej niso našli. Verjetno jih tudi ni bilo mnogo. Časovne razmere pač niso dopuščale dolgih posvetovanj in razprav. Velja pa grof Stadion vsaj kot idejni oče tega zakona, njegov uradnik, tedaj še zelo mladi Henrik grof Clam-Martinic⁷ pa kot koncipient zlasti znamenitega načela, ki stoji na čelu zakona: »Svobodna občina je temelj svobodne države.«⁸ V naši deželi so se seznanili z osnutkom najprej iz uradne »Laibacher Zeitung«, ki ga priobčuje 4. januarja 1849.

6. Ko je ob istem času, v začetku leta 1849, odredil pravosodni minister dr. Aleksander Bach za vse dežele komisarje, ki naj bi na licu mesta izvršili potrebna predдела za preosnovo vsega pravosodja in zlasti našli primerno razdelitev sodnih okolišev, je notranji minister grof Stadion imel za nujno potrebno, da se izvrše sočasno in skladno z delovanjem teh sodnih komisij tudi predдела za upravno razdelitev dežel in za uvedbo občinskega ustroja. Zato je z okrožnico z dne 8. februarja 1849 (št. 728 M. J.) naložil vsem deželnim predstojnikom,⁹ da nemudoma sestavijo odbor (»komité«) izkušenih, v deželi znanih upravnih uradnikov, ki že poznajo duha novih uredb in začno takoj z izvedbo teh predđel na podlagi poslanega jim osnutka občinskega zakona in nameravane uredbe upravnih oblasti. Prehajajoč na načela občinske ureditve, kaže Stadion na to, da namerava v vseh deželah, ki so že katastrsko izmerjene, postaviti katastrsko ali davčno občino za krajevno občino. Le tako je po njegovih mislih mogoče doseči, da ima vsaka občina svoje zaključeno ozemlje. To je neobhodno potrebno tudi za napravo zemljiških knjig na podlagi nove občinske ureditve, kakor tudi za davčni predpis.

7. Iz osnutka je pa tudi razvidno, da namerava Stadion poleg krajevnih ustanoviti že takrat tudi občine višjih upravnih edinic: okrajne in okrožne, ki so po osnutku potem tudi uzakonjene, pa niso nikdar oživele.

Poleg teh navaja osnutek kot vmesni organ med krajevno in okrajno občino še okolišno občino, ki jo imenuje v izvirniku »Gaugemeinde« (§§ 142—159).¹⁰ Ta občina se potem ni uzakonila.

⁷ Ottův Slovník naučný (1892), V. zv., str. 427.

⁸ Josef Redlich, Das österr. Staats- und Reichsproblem I (1920), str. 373 sl.

⁹ ODAS, gubern. prez. spisi št. 410/1849.

¹⁰ »Gau« pomenja v germanski upravi večji upravni okoliš, večje okrožje, pokrajino. Tukaj je mišljen manjši okraj. Cigale sloveni: »Gau = oblast, okraj, okrajna«; Janežič-Bartel: okrog. Cigaletovih izrazov ne moremo rabiti,

Okolišno občino označuje § 142 osnutka kot družbo več v bližnji medsebojni zvezi stoječih krajevnih občin, ki tvorijo skupno zaključeno ozemlje in katerih interesi so osredotočeni v enem glavnem, v ozemlju okoliša ležečem kraju. V naslednjih paragrafi (do § 159) je potem določen še delokrog in organizacija te vrste občin.

Glede okolišnih občin nalaga okrožnica še posebno navedenemu komiteju, da na podlagi krajevnih razmer označi na karti njihove meje in jih še posebej pregledno sestavi z navedbo površine in približnega števila prebivalcev. Tudi naj se navede, kateri kraj naj se določi kot glavni. To bo kakšno mesto ali trg ali večkrat tudi sedež prejšnjega gosposkega urada. Da se bo pri tem treba ozirati na oddaljenost posameznih krajev in sploh na krajevne razmere, se razume. Treba je tudi vedeti število prebivalcev teh okolišev, ker se po tem ravna (po osnutku) število poslancev v okrožno skupščino (§ 177 osn.).

8. Odrejeni odbor¹¹ se je sestel 21. februarja 1849. Prisostvoval mu je tudi gubernijski svetnik Friderik vitez Kreizberg, eden najsposobnejših kranjskih upravnih uradnikov predmarčne dobe. Po Kreizbergovem sporočilu¹² se je sklenilo na tem sestanku, da se zaslisijo glede nameravane upravne preosnove najprej okrožni glavarji in pošlje gubernij šele potem ministrstvu svoje mnenje. Kreizberg pa meni, da je gubernij dolžan takoj sporočiti svoje tehtne pomisleke o marsikaterih točkah poslanih osnutkov. Ob naglem (»rapidnem«) toku tedanjih dogodkov je imel Kreizberg vsako odlaganje za škodljivo. Zato je poslal po guberniju na ministra Stadiona osebno naslovljeno svojo izjavo z dne 28. februarja, sklicujoč se na svoje poznavanje dežele, dolgoletne skušnje ter na znano pripravljenost ministra, uvaževati take predločbe.

Kreizbergovo pismo je izredno zanimivo ne le po takratni pomembnosti povedanih zamisli, marveč tudi po prostodušnem priznanju izvrstnosti francoske uprave v ilirskih pokrajinah s strani tako odličnega strokovnjaka, ki jo je imel še sam priliko natančno poznati.

Tukaj uvodoma poudarja, da je dal Napoleon leta 1811 ilirskim pokrajinam vzorno uredbo in je le obžalovati, da jo je avstrijska vlada potem popolnoma odpravila. Sicer tudi leta 1813 in 1814 ni manjkalo glasov za delno ohranitev francoske uredbe, ki je še sedaj v dobrem spominu. Toda ti glasovi so se pojavljali le bolj plašno, da se ne bi osumili tačas zelo preganjanega frankofilstva.

Kreizberg, ki je bil 1813 prideljen armadnemu civilnemu komisarju baronu Marenziju, je prišel najprej v beljaško okrožje, potem na

ker pomenjajo danes druge edinice. — Ob rabi oznake »okrog« danes »Gaugemeinde« ne moremo imenovati »okrožno« občino, ker znači sedaj ta »Kreisdgemeinde«. Na predlog prof. R. Kolariča, ki se mu za to najlepše zahvaljujem, sem se odločil za izraz »okoliš«, ki po današnjem pojmovanju označuje ozemeljsko redno večjo edinico kakor je občina in manjšo od okraja. — O nazivu »občina« pa prim. moj članek: »Župan' in 'občina' v novejšem slovenskem izrazoslovju«, Zgodovinski časopis, V (1951), str. 222—234

¹¹ Sestava tega odbora in njegovi sklepi nam doslej podrobno še niso znani, ker spisov politične organizacijske komisije še ni bilo mogoče najti.

¹² ODAŠ, gubern. prez. spisi št. 543/1849.

Kranjsko, kjer je bil nastavljen kot okrožni komisar. Tako je imel priliko primerjati francosko upravo, ki jo je še našel v naših deželah, z avstrijsko. Ta primera je bila skoraj vseskozi v prilog francoski.

Poslani ministrski osnutki za novo organizacijo mu vzbujajo mladostne spomine na še posebej odlično francosko upravno-politično in občinsko organizacijo, katere izvrstnost je šele v zrelejših letih prav doumel.

Francozi so našli ilirske dežele v istem upravnem sistemu, kakor je ostalo celovško okrožje in Štajersko še do 1849. Po svoji uredbi so postavili v vsakem prejšnjih okrožij kot državnega uradnika le po enega političnoupravnega predstojnika (intendanta ali subdéléguéja) in enega tajnika (secrétaire). Za ostale uradne izdatke (frais de bureau), katerim so prištevali tudi plače za manipulacijsko osebje, je prejemal intendant pavšal. V podeželju so ustvarili iz posameznih mest ali iz več združenih katastrskih občin mērije ali komune, ki jih je razmejila francoska vlada sama, hoče reči: brez sodelovanja prebivalstva.

Ljubljansko okrožje je štel poleg ljubljanske mērije s takrat le 9885 prebivalci 47 mērij s 1263—4393 prebivalci; le v kranjski mērji jih je bilo 7351. — Novomeško okrožje je obsegalo 57 mērij s povprečnim številom 1893—3413 prebivalcev; postojnsko pa 20 mērij z 2748 do 6844 dušami.

Za načelnike teh mērij je postavljala vlada sama izmed uglednih občanov mēre, ki so bili za upravno stroko, od katere je bila sodna in davčna strogo ločena, osebno odgovorni. V pomoč jim je bil pristav (adjunkt). Oba sta bila imenovana za dobo petih let. Plače nista prejela. Pač pa sta imela častne pravice: uradno oblačilo, častne znake, častno stražo in pozdrav. Kreizberg poudarja, da so mēri v Iliriji uživali velik ugled.

Mēr je nastavil tajnika, plačanega od komune. Municipalni (občinski) svet pa je postavil še dogovorno z mērom občinskega blagajnika (receveurja) in druge nameščence, kakor: policijskega komisarja, tehnično osebje itd.

Mēri so bili tako brezplačni državni uradniki in hkrati občinski predstojniki. Kot taki so imeli skupaj z municipalnim svetom naravni, kot državni uradniki s pristavi pa od države preneseni delokrog. V obeh pogledih so ta delokrog urejevala natančna in izvrstna navodila.

Novi osnutki upravne ureditve spominjajo Kreizberga v marsičem francoske uredbe, pa jo deloma prekašajo. V nekaterih drugih točkah, v katerih se razlikujejo od francoskega sestava, pa bi bile zaželenе spremembe, približajoče jih bolj francoski organizaciji, ki se je v ilirskih pokrajinah že praktično obnesla.

Namesto da se postavi na čelo velikega dosedanjega okrožja, kakor po francoski uredbi, le en višji upravni uradnik, se sedaj pri nas po osnutku razdeli dežela v okraje s povprečno 50.000 prebivalci. Na čelu teh stoječi okrajni glavar naj bi bil kot državni uslužbenec sam odgovoren za upravno službo v okraju. V tem pogledu prekaša osnutek francosko ureditev. Tej se je po pravici očitalo, da zanemarja skoraj

popolnoma zasebne in krajevne zadeve ter se peča izključno z vladnimi posli, ki jim je komaj kos. Zamišljeni okrajni glavarji naj oskrbujejo oboje. To pa je mogoče le v malih zaokroženih okrajih, tembolj ker bo po francosko uredbi obljubljeni, pa ne izvedeni, a sedaj predvideni reprezentativni sistem v krajevnih občinah, v okoliših, okrajih in okrožjih poslovanje silno pomnožil. Razen tega — pripominja zanimivo Kreizberg — je važno vedeti, da je francoska vlada leta 1809 nastopila z velikanskim ugledom, ki je bil naravna posledica sijaja, ki je takrat obdajal zmagoslavnega Napoleona. Ta sijaj je nepremagljivo vplival na vse sloje prebivalstva njegove razsežne vladavine. Zato se je tudi njegovim odposlancem brezpogojno uklanjalo, zlasti ker jim je stala ob strani močna vojaška sila in izvrstno, čeprav ne številno orožništvo. V čisto drugačnem položaju pa je avstrijska vlada. Na predvečer novih upravnih uredb so avstrijske armade zaposlene izven državnih meij in se mora vlada posluževati većinoma istega uradništva, ki ga je protivladni tisk vlačil v blato. Le dobremu in zdravemu čutu poštenega ljudstva se je zahvaliti, da je še po letu 1848 mogoče ohraniti državni stroj z istim uradništvom v še primernem teku. Zategadelj bi bila izvedba nove organizacije z maloštevilnim višjim uradništvom po francoskem sistemu nemogoča, pač pa je po predvideni nastavitvi večjega števila okrajnih glavarjev izvedljiva, toda le, če se načrt občinske uredbe primerno spremeni.

Kreizberg se obrača zlasti proti volilnosti občinskega zastopa, posebno da bi voljeni občinski predstojnik izvrševal posle prenesenega delokroga in kaznovalno pravico v krajevni policiji. Kaj je pričakovati od voljenih občinskih predstojnikov zlasti glede poslovanja v prenesenem delokrogu, je točno povedal članek v »Österr. Courier« dne 21. februarja, št. 44. Tam povedano velja natančno tudi za kranjske razmere. Člankar izhaja vseskozi s praktičnega stališča in mu govori iz srca. V mnogih občinah se volitve morda sploh ne bodo mogle vršiti ali pa se bodo (tudi v mestih) kaj nesrečno izvršile. Najbolj miroljubni in najboljši ljudje bodo izostali; kričači in spletkarji bodo voljeni za občinske predstojnike. Za oskrbo države po takih od občanov slučajno izvoljenih organih ne bo mogel nositi odgovornosti noben okrajni glavar, noben okrožni načelnik, ne guverner in ne minister. Zato bi bil tak način upravljanja res proti ustavi, ker je odgovornost ministra nemajhen državni osnovni zakon. Take predaleč idoče občinske samouprave ljudstvo samo niti ne želi. To hoče le mir, red, varnost in povratek v vsakem pogledu zadovoljivega stanja, oživiljenje prometa in kredita ter jamstvo lastnine že sodobnikom.

§ 126 osnutka določa, da more vlada občinskim predstojnikom namenjeni preneseni delokrog popolnoma ali delno poveriti svojim uradnikom. Kmalu pa se bo prepričala, da se bo moralo zgoditi to povsod, ponekod tudi v mestih.

Po Kreizbergovem mnenju bi se moglo vsem tem neprilikam izogniti s posrečenim prilikovanjem francoskemu občinskemu sistemu. Vsaka krajevna občina, ki se bo praviloma krila s katastrsko — kajti več teh se bo prostovoljno le prav zelo redko združilo — imej sicer

naravni delokrog, vendar naj se ta omeji le na gospodarske zadeve. Odvzame naj se torej krajevni občini po osnutku namenjeni ji delokrog glede podelitve obrti (§ 84), policijskega poslovanja (§ 85) in kaznovalne pravice (§ 122). Ta delokrog in pa od države preneseni (§§ 126 do 141) naj se poveri predstojniku okoliša (Gauvorsteher). Tega naj imenuje državna uprava sama iz srede občanov kakor nekdanje francoske mēre z istimi častnimi pravicami in če le mogoče, z istim nazivom »mêre«, ki je še v vseh bivših ilirskih pokrajinah dobro znan in zelo ugleden. Prideli naj se mu v obliki prejšnjega municipalnega sveta prosto voljeni okolišni odbor (Gauausschuss). Za prejšnje ilirsko ozemlje naj se vzame za podlago razdelitve na okoliše prav francoska razdelitev na mērije, ki jim je ustrezala v teh pokrajinah še obstoječa razdelitev na glavne občine. Za samostojno opravljanje prenesenega delokroga po predstojniku okoliša ali mērije in za poslovanje odborov naj se primerno priredé navodila, ki so veljala za to v ilirskih pokrajinah.

Ako oživé tako na Kranjskem nekdanje mērije, v ljubljanskem okrožju 47, v novomeškem 57, v postojnskem 20, skupaj v celi deželi 124, jih bo približno po 13 pod enim okrajnim glavarjem. Ta bo s pomočnikom mogel opravljati vladine posle po mērih, zlasti ker bo še vedno najti poštenih in sposobnih mož, ki bodo pripravljeni sprejeti od vlade državni posel, za čegar opravljanje bi si mogli najeti od okoliša plačanega tajnika. V bivših ilirskih pokrajinah bi bilo možno izvesti tako organizacijo naglo in brez posebnih ovir, ker je pa že preizkušena, tudi v celovškem okrožju in na Štajerskem.

Seveda, če se misli (§ 177) na okoliše z 10.000—20.000 prebivalci, ni verjeti, da se najdejo možje, ki bi opravljali brezplačno službo za tako obsežno upravno edinico. Treba bi bilo zopet plačanih predstojnikov, ne glede na to, da ob velikih okoliših okraji s 50.000 prebivalci ne bi imeli več smisla.

Francozi s tolikimi skušnjami z revolucijami in konstitucijami imajo od vlade i m e n o v a n e g a mēra. Že izza prvega časa revolucije so ga ohranili ves čas svojega pestrega državnega življenja. Tudi v najnovejšem času, ko se je francoska država zopet vrnila k republiški državni obliki zelo svobodnega značaja, je ohranila mēra kot imenovanega državnega uradnika. Skušeni Francozi imajo za to svoje razloge; neobhodno bi bilo potrebno uvesti to načelo tudi v avstrijski zakonodaji. Ni zahteva ljudstva, da se avstrijska ustava na stroške svoje kakovosti piše z izvirnimi črkami, kakor je to zahteval glas v državnem zboru.

Slednjič se izreka Kreizberg pripravljen, da priredi na zahtevo osnutek po razloženih načelih v najkrajšem času.¹³

9. Kreizbergovo pismo je poslal deželni guverner Leopold grof Welsersheimb ministru Stadionu s spremnim poročilom (dne 2. marca 1849). Ker ga je pisec prosil za hitro odpravo pisma, še ne

¹³ Kreizbergovo pismo je poslal gubernij v izvirniku (9. III. 1849) ministru. Zato v prez. spisu št. 543 ex 1849 ni bilo ohranjeno. Izvirnik v spisih notr. min. na Dunaju je deloma ožgan. Prepis je vložen sedaj spisu št. 543 (praes. 1849 v ODAS).

more podati obširnejšega in utemeljenega mnenja o primernosti v pismu izrečenih pomislekov. Na prvi pogled pa more reči, da ni neutemeljeno in je uvaževanja vredno njegovo naziranje, da bo izvedba zamišljenega občinskega ustroja naletela v ilirskem guberniju na bistvene in ne lahko odpravljlive težave in je primernejša tukaj že preizkušena francoska mérijska uredba. Lastna opazovanja in mnenja mnogih uvidenih poznavalcev razmer utemeljujejo prepričanje, da prebivalstvo Kranjske in Koroške še daleko ni zrelo za občinski ustroj, sloneč na široki samostojni osnovi, ki ne obsega le notranjih, zgolj gospodarskih, marveč tudi upravne zadeve. Prebivalstvo nima še politične izobrazbe; ni še vsestransko sposobnih oseb za razne občinske organe, zlasti ne za službo občinam poverjenega političnega in ostalega upravnega delokroga. Zlasti podeželske občine nikakor niso sposobne, da bi samostojno, brez neposrednega in zapovedujočega vplivanja izvršilne državne oblasti prevzele in primerno opravljale eksekutivno službo. Še v mestnih občinah se more večkrat prepričati, kako nepovoljno se po takrat mnogo enostavnejšem načinu opravljajo zdravstvene, obrtne, policijske zadeve, skrbstvo za ubožce itd. Še slabše je to v podeželju. Znano je, kako težko je najti primernih srenjskih predstojnikov in odbornikov; kako težko jih je pregovoriti za sprejem te funkcije in kolikim neprilikom so izpostavljeni, če vestno izvršujejo svojo dolžnost. Dokaz za to so najnovejše volitve za zaupnike pri vojaških nabornih komisijah; v nekaterih krajih ni bilo najti za to pripravljenih mož, ker se niso hoteli izpostavljati navzkrižju med svojo vestjo in koristjo sosedov.

Obsežnejše svoje mnenje pa obeta guverner, brž ko prispejo zahtevana mnenja okrožnih glavarjev.¹⁴

10. Kreizberg je le predobro slutil, da je treba z opombami k osnutku pohiteti. Ko se mu je Stadion zahvalil (11. marca) z omembo, da bo njegove opombe porabil, ko pride do izvajanja razdelitve v okraje in okrožja, je odločitev glede občinskega zakona že padla.

Ministrski svet je predložil vladarju s spremnim poročilom¹⁵ dne 15. marca občinski zakon v podpis.

Jedrovito navaja poročilo glavna načela zakona in daje tako tudi glavne smernice za njegovo uvedbo. Uvodoma označuje organizacijo občinskega ustroja »kot prvo in najnujnejšo nalogo pri velikem delu nove ustrojbe državnih razmer. Državna ustava temelji na organizaciji občinskega ustroja kot na svoji podlagi. Prav tako je popolno presnovno državnega sestava mogoče izvesti le na podlagi na novo osnovane občine, ker je po tem sestavu neobhodno potrebno, da se oni del

¹⁴ ODAS, gubern. prez. spisi št. 543/1849 in št. 1339 M. I. v arhivu notr. min. na Dunaju.

¹⁵ »Allerunterthänigster Vortrag des treuehorsamsten Ministerrates betreffend die Erlassung eines provisorischen Gemeindegesetzes.« — Priobčen v »Wiener Zeitung«, 20. III. 1849; v: Jos. Redlich, Das Wesen der österr. Kommunalverfassung, str. 74 sl. in v zbirki: »Allerunterthänigste Vorträge zu den im Reichsgesetzblatte 1849—1851 erschienenen Gesetzen und Verordnungen.« — Izvirnik v arhivu notr. min. na Dunaju, št. 2106, praes. K 11 in genere, je po požaru 15. 7. 1927 precej okrnjen.

izvršilne oblasti, ki je z življenjem v občini v naravni zvezi, poveri občinskemu organom.

Splošni glas ne zahteva nobene preosnove bolj nujno in bolj silno nego občinsko uredbo in glasno priča o globoko in splošno občuteni potrebi. Tej zadostiti ima ministrski svet za svojo dolžnost in predlaga v izvršitev v IV. oddelku državne ustave občinam zajamčenih temeljnih pravic občinski zakon.

Ministrski svet označuje predloženi osnutek provizoričnega in ne definitivnega zakona. (Zato se tudi ta zakon »provizorični občinski zakon« imenuje.) Ob nenadnem prehodu od prejšnjih, stoletja obstoječih uredb k docela novi ureditvi manjka namreč vladi skušnja, ki bi edina omogočila zadostiti v enaki meri vsem potrebam; vsem stopnjam izobrazbe in razvoja avstrijskih narodov. Le praktična provizorična izvedba more dati tako skušnjo in seznaniti s temi potrebami. Predloženi osnutek ima dovolj razvojne možnosti, da se, postavljen v življenje narodov, sam iz sebe razvija in napreduje, da izloči to, kar se ni obneslo in sprejme ono, kar se pokaže kot zaželeno in potrebno. Potem bo šele mogoče izreči zanesljivo pravilno sodbo o zakonu. Zatem bo stvar deželnih zastopstev — že takrat se je torej to predvidevalo — da oziraje se na posebne razmere posameznih delov dežele, na potrebe, ki se pojavijo, zakon preuredi.

Ministrstvo je vodilo predvsem prepričanje, da občinska zveza je in mora biti naravna, da mora biti povsod, kjer se je razvila po naravnih ali pa po pozitivnih razmerah, skupnih interesih, po skupnem življenju in delovanju, zakonito priznana in v svojem obstoju zajamčena. Krajevna občina, kakor dejansko obstaja, ima že po svojem obstoju dobro pravico, zahtevati svoj individualni obstanek; občina je pravna oseba, ki je upravičena zahtevati priznanje in zajamčenje svojega nadaljnjega obstoja.¹⁶ Zato določa zakon dejansko obstoječe krajevno občestvo (katastrske občine tu ne omenja) kot najnižjo stopnjo v občinskem ustroju. Ne izključuje pa združenja več takih občin, če so po svoji legi in naravnih razmerah ozko med seboj zvezane ali niso v stanu ločene nositi večja bremena, ki bi jih povzročila njihova samostojnost.

Razdelitev v okraje in okrožja temelji sicer na pozitivni odredbi, ki pa ima vendar svojo podlago v posebnih razmerah dežele, ki zahtevajo vselej glavni ozir pri razdelitvi. Vključitev občin v okraje povzroči sčasoma naravno tudi neko povezavo interesov med njimi in jih tako poveže v trajnejšo skupnost. Zategadelj je treba po mnenju ministrstva tudi okraje in okrožja pojmovati kot občine višje stopnje in jim nakazati mesto v občinskem zakonu. Le dežele kot občine še višje stopnje ne kaže urediti v občinskem zakonu, kakor se je to zgodilo, čeprav le v nekaj določilih, na koncu osnutka. Iz prav obrazlo-

¹⁶ Podobno, pa še bolj živo poudarja potrebo naravne podlage občine Bachovo poročilo vladarju k organizacijskemu predlogu političnih upravnih oblastev na Češkem z dne 31. VII. 1849, drž. zak. (dopolnilni zv.) 1849, št. 352. — Gl. tudi § 2 jsl. obč. zak. od 14. III. 1933, cit. v op. 3 tega spisa.

ženega vidika je razumljivo, da govori zakon o občini, kakor jo sedaj pojmuje, dosledno o k r a j e v n i občini.^{16a}

A v t o n o m i j o, samoupravo občin, v vsem, kar se tiče njenih interesov in ne posega v tuje področje, proglašča ministrstvo za v r h o v n o v o d i l o pri organizaciji občin. Je to naravna pravica občine, ki ne sme biti samovoljno omejena. Tudi ne sme občina višjega reda potegniti kaj v svoj delokrog, kar mora biti prepuščeno v samoodločbo nižji občini. Predloženi zakon jamči občinam v vseh njihovih notranjih zadevah popolno samoupravo v vsem, kar občino samo zadeva v upravi njene imovine, postavitvi občinskih organov, v izvrševanju le krajeвне policije. Iz narave občine izhaja pa tudi dolžnost, varovati stalne interese trajne občine napram vsakokratnim občanom.

Občina je moralna oseba, obsega sedanje in prihodnje rodove in je kot taka neumrljiva.

Iz vrhovnega načela samouprave pa tudi sledi: Kakor je vsaka občina poklicana, da razpolaga z vsem, kar spada v njen delokrog, so v občinskih zadevah le tisti upravičeni odločati, ki jih resnični interesi vežejo na občino. Da naj odloča vseskozi le z večino občanov določeni krog mož, ki po svoji skušnji, znanju in poštenosti uživajo zaupanje svojih soobčanov, je utemeljeno v opazovanju, da so množice le preveč podvržene trenutnemu razburjenju in neštetim vplivom, ki se jim v splošnih zborih ni mogoče ogniti ter se dajo le težko voditi. Utemeljeno pa je tudi v dosledni izvedbi ustavnega reprezentativnega sistema. V občinsko predstavništvo so pa poklicani le občani, ki jih vežejo na občino tvorni interesi, in to v razmerju, v katerem prispevajo k izdatkom občine in uživajo njene dobröte. V tem je temeljna misel volivnih razredov.

11. Vladar je podpisal zakon že 17. marca. Prejšnji osnutek se je le malo spremenil. Glavna razlika je ta, da zakon okolišne občine (Gaugemeinde) ne pozna več. Zato je izpuščen ves I. oddelek Drugega dela osnutka (§§ 142—162) in so temu primerno prilagode ni § 165 (149 zak.) in 177 (§ 161 zak.). — Izpuščen je tudi zelo kritizirani § 84 osnutka, ki stavlja podeljevanje obrtnih pravic v pristojnost občinskega odbora. — Upošteva je z več strani izraženo bojazen, da po zamisli zakonodajalca z majhnimi katastrskimi občinami skladajoče se krajevne občine ne bodo zmogle naloženih bremen, vstavlja zakon novo določilo §-a 4, po katerem se posamezne občine, ki nimajo sredstev, da bi zadostile naloženim jim dolžnostim, smejo združiti z drugimi v eno krajevno občino. — Dopolnjen je § 119 osn., ki kratko navaja »izvrševanje krajevne policije«; v zakonu pa so navedene vrste te policije.

12. Ministrstvo pošilja potem (28. marca 1849) ilirskemu guberniju prvih 400 izvodov še v obliki dotlej navadnega odprtega patenta¹⁷ izda-

^{16a} Prim. o tem nazivu »krajevna občina«: Carl Brockhausen, Vereinigung u. Trennung von Gemeinden. Beiträge zur Abgrenzung des Gemeindebegriffes (Wien 1893), str. 21—23.

¹⁷ Priobčen pa je bil zakon naknadno, kakor po naredbi 2.IV. 1849 vsi med 2. decembrom 1848 in 30. septembrom 1849 izdani zakoni v dopolnilnem zvezku drž. zak. 1849, pod št. 170.

nega provizoričnega občinskega zakona z ukazom, da ga takoj razglasi in z dostavkom, da izvršilna navodila slede. Dotlej pa naj se poslani izvodi razdele med vsa politična oblastva, ker je potrebno, da se pred izvedbo s tem važnim zakonom najnatančneje seznanijo.¹⁸

Gubernij tega naloga ni takoj izvedel, marveč ministrstvo opozoril na neobhodno potrebo slovenskega prevoda, ki naj bi se razglasil zaradi lažje razlage vzporedno z nemškim besedilom, in vprašal, če bo ministrstvo samo preskrbelo ta prevod, kakor se je to zgodilo v zadnjem času z drugimi zakoni.¹⁹ Šele na pritrdilen odgovor ministrstva (dne 5. aprila) je gubernij razposlal patente okrožnim uradom v daljno razdelitev s pristavkom, da bo nemško-slovensko besedilo sledilo.²⁰

13. Medtem je pa ministrstvo (2. aprila) izdalo izvršilna navodila in razlago (§§ 1—26) občinskega zakona.

Za ustvarjanje občin, ki prihaja v pričujočem spisu edino v poštev, so merodajna navodila k §§ 1—6 zakona.

V teh se postavljajo skladno z zakonom tale načela: Kot krajevna občina veljaj praviloma kot samostojna celota razmejena katastrska ali davčna občina. Zakon postavlja to načelo zato: 1. ker dobi občina s tem zaključeno, natančno razmejičeno ozemlje; 2. ker se s tem ohrani dejanski obstoj in uveljavi pravica vsake dejansko obstoječe občine, da se prizna in zajamči njeno stanje.²¹

Fakultativna združitev več katastrskih občin (§ 3) v eno krajevno se izvrši le na zahtevo katastrskih občin samih. Taki zahtevi se nikakor ne sme nasprotovati. Zlasti majhnim občinam se naj predložijo prednosti take združitve. Tam, kjer katastrske občine nimajo sredstev, da zadostijo po zakonu naloženim jim dolžnostim, je združitev po § 4. imperativna. To so glavna načela zakona za tvorbo občin. Nikjer pa niso v zakonu določeni postopek in organi, ki ga imajo izvršiti. V tem pogledu daje izvršilna naredba točna navodila, izrečno določajoča, da ima le okrožni glavar pravico sestaviti občino. Prepuščeno je njegovemu izprevidu in odgovornosti, da postopa pri tem, seveda v okviru zakona, na podlagi svojih lastnih izkušenj ali pa, da o tem prej zasliši na primeren način občinske predstojnike svojega okrožja.

Če se zdi združitev več katastrskih občin zaželena, se je treba pri tem ozirati ne le na obseg, število prebivalstva, zemljepisno lego in dušnopastirsko razdelitev dotičnih občin, marveč tudi na morebitne posebne razmere in simpatije posameznih občin, ki delajo združitev izvedljivo in zaželeno. Sicer pa je gledati tudi na nasprotujoče si želje in prilike takih občin, ki ne dopuščajo njihovo združitev. Ko bi bila zaželena združitev katastrskih občin različnih okrajev ali okrožij, se

¹⁸ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—8, št. 6874/1849.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam, št. 7410/1849.

²¹ To načelo se je tačas z mnogih strani grajalo, češ da so bile kat. občine svojčas stvorjene le v namene razmerjanja, pri čemer je bil merodajen le geometričen lik. (Gl. Lud. Gumpłowicz, Das österr. Staatsrecht (1907³, str. 215⁹).

ne sme opustiti predhodno pritrdilo prizadetih občin in predpostavljene ga jim okrožnega glavarja.

Vselej, ko se občine o tem zaslišijo, se morajo njihove izjave, potem mnenja okrajnega komisariata z utemeljitvijo vred zapisati v zapisnik in sestaviti seznam teh občin. Seznam se mora predložiti z zapisnikom o željah občin vred okrožnemu glavarju v odločitev. Po tej odločitvi se sestavi imenik novo osnovanih krajevnih občin, ga razporedi pri okrožnem glavarstvu v javni vpogled in po okrajnih komisariatih razglasi občinam, hkrati pa določi štiritedenski rok, v katerem morejo tako občine, ki žele združitev z drugimi, kakor tudi temu ugovarjajoče naznaniti svoje zahteve. O teh prošnjah naj okrožni glavar razpravlja z občinskimi predstojniki in odborniki prizadetih občin. Pri tem bo našel primeren povod, da predvsem majhnim občinam, kažoč na njihove iz naravnega in prenesenega delokroga izvirajoče dolžnosti, predloži koristi, ki jim nastanejo po združitvi. Po potrebi naj tudi pokaže nujnost take združitve in jih opozori na imperativno združitev po § 4.

Potem ko so imeniki občin na ta način urejeni, naj se objavijo. Na njihovi podlagi se zatem napravijo daljnji v občinskem zakonu odrejeni koraki: sestava volilnega imenika, tvorba volilnih razredov, razpis volitev ter zaprisega občinskega predstojništva. V izvršitev teh poslov naj okrožni glavar razdeli okrožje v razdelke in za vsakega odredi okrožnega komisarja ali državnega uradnika okraja in jim poveri izvedbo zakona. Deželnemu poglavarju se posebno nalaga, da posveti izvedbi občinskega zakona kot temelju državnih razmer vso svojo pozornost in dejavnost. Izda naj po sporočenih navodilih primerno in obsežno instrukcijo okrožnim glavarjem, jim jasno pokaže pot pri izvedbi zakona, težja mesta pojasni z vzgledi in komentarji, sestavi potrebne obrazce in sploh vse odredi, kar je potrebno za popolno razumevanje zakona in dosego smotrnega, enakega postopka pri njegovi izvedbi. Naroči naj okrožnim glavarjem, da se potrudijo za naglo in pravilno izvršitev in skrbno izbiro v to določenih uradnikov.²²

14. V potrdilu prejema te naredbe²³ pristavlja Welsersheimb (7. aprila) opozorilo na težkoče, na katere bo naletela izvedba zakona zaradi zelo nizke kulturne stopnje večjega dela podeželskega prebivalstva, njegovih neznatnih finančnih sredstev, njegove popolne politične neizobraženosti in že doslej opazovanega odklanjanja občinskih funkcij. Zato se bo občinska uredba ob vsej prizadevnosti in trudu mogla le polagoma z mnogo prizanesljivosti glede časa in popolnosti izvesti. V zadnjem času prispela poročila o opažanjih predstojnikov okrajnih komisariatov in na deželi izpostavljenih preiskovalnih komisarjev to bojazen le potrjujejo.

15. Na te opazke se je ministrstvo — podpisan je sicer državni tajnik dr. Pipitz, duh pa je Stadionov — nemudoma odzvalo (11. apr.).²⁴

²² ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 7330/1849.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam, št. 8159/1849.

Ministrstvo si nikakor ne prikriva težav, katerih glavna je nizka izobrazba kranjskega ljudstva. Toda samostojni položaj občin, ki jim ga odkazuje novi zakon, je nujna posledica novega državnega sestava in je z državno ustavo ter drugimi državnimi uredbami v organični zvezi. Zategadelj je naloga oblasti, z vso dejavnostjo in preudarnostjo uvesti svobodno občinsko življenje in vzbuditi zanj v ljudstvu dojemljivost in razumevanje. Zato priporoča, da se najprej uradniki poglobijo v zakon, uporabi vsako sredstvo za ljudski pouk, da se olajša izvedba zakona in odstrani zmotne predstave in morda na njih temelječe odklanjanje, priporoča poljudno razlago v ljudskih časnikih, usten pouk po uradnikih, dušebrižnikih in drugih možeh, ki imajo zaupanje pri ljudstvu. Če se posreči uvidevnejše može seznaniti z duhom in dobromiselnimi nameni tega zakona, je s tem vladnim organom zagotovljena velika pomoč pri izvedbi te pomembne uredbe. Pričakuje od uvidevnosti in čuta dolžnosti uradništva, da ne klone ob prvih težavah. Sploh bo izvedba občinskega zakona pravo preizkuševalo za zmožnost ali nezmožnost z njegovo izvedbo poverjenega uradništva. Le prevečkrat je izkusil, da je upornost in topost posameznih občin posledica tega, da uradniki nimajo ali volje ali sposobnosti, pridobiti zaupanje občin in vplivati za namene vlade in koristi upravljanцев. Zato predvsem taki uradniki, ki najmanj poznavajo ljudstvo in ga najmanj razumejo, to vedno najbolj glasno slikajo kot surovo in nevedno.

16. Iz tenorja spisov ljubljanskega gubernija se čuti, da je le nejevoljno in z vidnim nezaupanjem v končni uspeh pripravljaval od ministrstva mu s tako živim poudarkom priporočeno izvedbo občinskega zakona. Zadevne spise so v začetku obravnavali razni gubernialni svetniki kot referenti: baron Flödnig, Brandstätter, baron Spiegelfeld, ki mu je bil končno poverjen referat. Najbolj energični in najposobnejši vitez Kreizberg je odšel na večmesečni dopust. Ministrstvo je moralo (4. maja 1849) zopet priganjati zaukazano predložitev instrukcije podrejenim političnim oblastvom. Če še ni mogoče zakona razglasiti, ker še ni slovenskega prevoda, to ne sme ovirati začetka predel, nasprotno, poželjno je, da se ta dela opravijo pred razglasitvijo, da se more po tej takoj začeti z izvedbo.²⁵

17. Komaj je bil ta pogon v Ljubljani, je bila za 8. maja sklicana seja komiteja, ki ga je že sredi aprila zasnoval guverner za posvetovanje o najbolj smotrnem načinu izvedbe občinskega zakona. Udeležili so se ga poleg guvernerja njegov namestnik dvorni svetnik Andrej grof Hohenwart, okrožni glavar ljubljanski baron Mac Neven ter prej imenovani gubernijski svetniki.

Okrajna komisarja Janez Pajk v Kranju in Ivan Perko na Vrhniki sta bila kot veččaka že 14. aprila povabljena k referentu baronu Spiegelfeldu, da povesta svoje mnenje.²⁶

²⁵ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 9490/1849.

²⁶ Prav tam.

Pri posvetovanju komiteja se je sklenilo na Hohenwartov predlog, opustiti po poročevalcu sestavljeni pouk občinam; priobčijo pa naj se v nemškem in slovenskem časopisju gubernialnega območja primerni članki, ki so že naročeni.

Komité je na tej seji sprejel tudi po Spiegelfeldu sestavljeno instrukcijo brez bistvenih sprememb, vendar do končne redakcije takrat zaradi nenadne obolenosti poročevalca, ki se ni mogel več vrniti v službo, ni prišlo.

18. Že na koncu svojega gori navedenega poročila z dne 7. aprila omenja Welsersheimb bežno v zadnjem času došla mu opažanja nekaterih uradnih obveščevalcev glede nemožnosti izvedbe občinskega zakona. Zahteval je namreč (20. marca) od okrožnih glavarjev in od predsedstev apelacijskega in deželnega sodišča, da sporoče svoja in svojih organov, ki prihajajo z ljudstvom v dotiko, opazovanja o sposobnosti dosedanjih občin in njenih organov glede politične, socialne in umstvene izobrazbe in o razpoloženju glede občinske uredbe.²⁷

Ta opažanja so prav zanimiva za naše razmere pred sto leti, za mišljenje našega ljudstva in še bolj našega takratnega uradništva. Zato jih navajamo, ne da bi mogli z njimi vedno soglašati, posebno ne glede lastnosti našega ljudstva.

Prvi je poročal (24. marca) postojnski okrožni glavar Jožef Košakar (Koschaker).²⁸ Občinski zakon mu z ozirom na velike naloge vzbuja sicer dvom, če jim bodo občine povsod kos, vendar je treba sedaj po uzakonitvi vse storiti, da se doseže kar je pač mogoče. Vsekakor hoče kazati na zapreke, ki se bodo pokazale po stanju ljudske izobrazbe in zaradi krajevnih razmer. Čeprav so »Kranjci« nadarjeni, je vendar več vzrokov, da ljudska izobrazba ne napreduje. Prvi vzrok je stalna revščina, povzročena po navadno mnogo premajhni zemljiški posesti. Zato občine ne morejo vzdrževati šol, ne starši svojih otrok pošiljati v oddaljenejša kraja. Če se pa v posameznih primerih izjemno to zgodi, se tako izšolani običajno ne vrnejo v domače kraje. V postojnskem, notranjskem okrožju je povprečno ena trivialka za 5000 prebivalcev in ena glavna šola za 50.000. Od 68 krajev z dušnim pastirjem jih ima le 19 šolo. Zato je razumljivo, kako redko se v dveh tretjinah okrožja najdejo pismeni ljudje. V vseh uradnih spisih je opaziti, da se celo srenjski predstojniki in odborniki znajo le podkrižati. Pri dopisih je mogoče računati glede razumevanja le na višje rihtarje glavnih občin, pa še ti so zelo omejenih sposobnosti. Precej ovira napredek pomanjkanje večjih krajev v okrožju, ki drugod močno vplivajo na širjenje izobrazbe svoje okolice. Tudi je ovira večje izomike, da občine radi svojega uboštva in odročne lege niso v medsebojnem stiku. V takih okoliščinah se pač ne more pričakovati, da bi politična, socialna in umska izobrazba podeželskega ljudstva segla preko ničle. Če se pa dvignejo posamezniki nad splošno raven, to ne odloča, kajti prav na te maloštevilne se more redko računati, tudi ne za mesta predstojnikov.

Glede upravljanja občinske imovine ni pričakovati posebnih ovir. Razen nekaj srenjskih zemljišč (skupnih pašnikov) vaše občine nimajo skoro druge imovine. V večjih krajih, ki imajo tako imovino, se pa tudi laže najdejo možje, ki jim bo mogoče izročiti upravo.

²⁷ ODAS, gubern. prez. akti, št. 695/1849.

²⁸ Arhiv notr. min. na Dunaju, št. 3500 MI/1849.

Najteže bo dobiti v podeželskih občinah župane, ki imajo za posle eksekutivne službe in prenesenega delokroga potrebne lastnosti. Za to ne zadostuje pismenost in priporočljiva zunanost, treba je izvežbanosti, poznavanje predpisov, kar pa zahteva posebno predizobrazbo.

Pričakovati je, da se občine v veliki meri poslužijo v § 4. predvidene združitve. Vendar take preveč razširjene združitve seveda niso v smislu občinskega zakona. Mišljenja v sosednih občinah so večkrat različna; pogosto so med seboj sprte. V teh primerih ni misliti, da bi pri koncentraciji dobila vsaka občina v občinskem predstojništvu svojega zastopnika. Nastale bi neprimilike pri izvrševanju policijske uprave in prenesenega delokroga, ko bi se občina raztezala na preveliko ozemlje.

Kar se tiče razporeditve prebivalstva, se more to v bistvu uganiti. Na sedanji kulturni stopnji ima kmet le tvarni dobiček pred očmi. Največji mogoči dobiček ob najmanjši dejavnosti mu je vodilo za njegovo mnenje. Oprostitev od vseh urbarialnih in desetinskih dajatev mu pač prija, manj pa mu ugaja, če ga občinski zakon pritegne k raznim, mogoče velikim osebnim storitvam in denarnim prispevkom, katerih doslej ni bilo treba in o katerih obsegu še ni mogoča presoja. Zato ni pričakovati, da se bo čutila prevelika ugodljivost.

Neki okrajni komisar mu je sporočil, da nameravajo njegovi okrajani prositi za oprostitev po občinskem zakonu naloženih jim dolžnosti, drugi zopet izjavljajo, da ne želijo, da jih vladajo kmetje. Prebivalstvo se že tako brani izvolitve za volilne može pri državnoborskih volitvah, sodelovanja pri sestavi konskripcijskih list, v nabornih komisijah in posebno v teh, ker se boje, nakopavati si sovraštva.

Podobno poroča novomeški okrožni glavar Anton pl. Laufenstein^{28a} (referent okrožni komisar Boštjan Sarnitz, 26. aprila). Osnutek občinskega zakona je še premalo znan, zato so glasovi o njem še redki. Sem in tja se čuje, da je primeren le za mestne občine in se bodo pri njegovi izvedbi pokazale velike, mogoče nepremostljive težave. Take organizacije si ljudstvo niti ne želi, ker samo uvidi, da nima niti umstvene sposobnosti niti sredstev za bremena, združena z občinsko upravo. Okrožni urad pritrjuje načelu, da je svobodna občina temelj svobodne države. To je popolna resnica samo tam, kjer je ljudska omika na višji stopnji kakor v naših podeželskih občinah, ki ne poznajo ustavnih oblik in uredb, ne pojmiyo njihovega namena, ki nimajo nobenega ali prav malo smisla za politično življenje, jim manjka spoštovanja do zakonov in tisti smisel za splošnost, ki zapostavlja vsak poseben interes onemu skupnosti. Kmetško ljudstvo v okrožju se peča večinoma s poljedelstvom in vinogradništvom ter brez socialne izobrazbe ne pozna drugih interesov kakor osebni gmotni interes. Nasprotno je vsaki novotariji, čije stvarne koristi se še ne morejo pregledati, in se torej sploh ne ali le z nejevoljo loti dejavnosti za višje namene, ki je neredko združena z žrtvami.

Čeprav bi se v tem pogledu mogoče moglo z nadziranjem, vodstvom in poukom doseči primerno občinsko upravo in neko politično smer, bo vendar zelo težko najti občinske odbore in župane, kakor jih predvideva občinski zakon. Razen v dolenjskih mestecih in v Ribnici je najti v okrožju le malo učenih, uvidevnejših in razumnejših mož. Občinski zakon zahteva od občine posle, ki v vsakem pogledu presegajo njihove moči. Predpostavlja duševni

^{28a} Laufenstein je bil leta 1848 poslanec proviz. deželnega zbora (za Novo mesto) in dunajskega državnega zbora ter član ustavnega odbora. Gl.: SBL I, 619 in Jos. Apih, Slovenci in leto 1848, str. 160, pos. str. 162, potem str. 255 sl.

razvoj, stopnjo umstvene in socialne izobrazbe, ki jo je mogoče pričakovati pač šele v daljnji prihodnosti.

Če se pa tudi posreči odpraviti te zunanje ovire, so dosti večje zapreke še v izvrševanju prenesenega delokroga, v pobiranju davkov in s tem zvezanem nadziranju in zaračunavanju. Povzročilo bo to velike stroške, ki jih male dolenjske občine ne bodo mogle zmagovati. Te občine nimajo imovine. Treba jih bo združevati. Vsekakor pa je neizogibno, da vlada zaenkrat odvzame občinam preneseni delokrog in ga upravlja tako dolgo po uradnikih, da se sedanje razmere spremene in se z napredovanjem splošne ljudske omike ustvarijo predpogoji za uspešno organizacijo svobodne občinske uprave.²⁹

Tudi predsednik deželnega sodišča Karl Pettenege je poslal (27. aprila 1849) izjave nekaterih svojih svetnikov, zlasti eksponiranih preiskovalnih komisarjev. Od teh je najobširnejša izjava svetnika Jožefa viteza Scheuchenstuela, ki je bil pravosodni organizator. Je to izjava zelo konservativnega moža, velikonemško nastrojenega v smislu takratne dobe,³⁰ glede francoske uprave v očitnem nasprotju s Kreizbergom. Videti je iz nje, da se je tačas o tej upravi razpravljalo v širših krogih. Kajti s spominom, da so že Francozi uvedli svobodno občino, začenja svoje mnenje. Toda prebivalci tega takrat niso dobrodejno občutili. V dolgih vojnah so bili imovinsko izčrpani, trgovina in obrt je stala. Ljudsko nejevolje je petlačila vojaška sila in vojaško organizirano številno orožništvo. Po odhodu Francozov se je mogla avstrijska uprava brez ugovora zopet uvesti in nikdar se ni čula želja po uvedbi ilirske občinske uprave. Tudi sedaj žele svobodnejšo upravo menda le srednji sloji; ljudstvo te želje nima. Večkrat je čul v uradnih poslih na kmetih, če je kmetom razlagal novo stanje, reči razumnejše: kdo bo pa naš gospod, mi potrebujemo vsak gospoda.

Kranjsko preživlja poljedelstvo, nekaj tudi prevoznništvo, potem trgovina z deželnimi pridelki in nekaj rudarstvo v Idriji. Kmetje trgujejo v Trstu, Ribničani s svojo robo, Poljanci s platnom, tja gre tudi les iz kokrške doline in iz notranjskih gozdov. Toda večina dobička ostane na potu in v rokah prekupčevalcev. Po tej kmečki trgovini trpi poljedelstvo, živinoreja, pa tudi nrvnost. Ljudje se navajajo tihotapstva, ki ga pospešujeta dve bližnji meji. Tudi je zemlja v velikem delu dežele močno obremenjena. Zato prevladuje povsod tvorni interes. Ta se kaže tudi v zadnjem času pri volitvah. Kandidatje skušajo le tēj želji ustreči. »Za cesarja in vero« se je razlegalo geslo od Triglava do Kolpe in Bregane. Pa vendar se je navzlic primernemu uradnemu pouku majhnemu številu razkola željnih volilcev na mnogih krajih posrečilo, preprečiti frankobrodске volitve. Znali so ljudstvu govoriti: »zakaj naj potrebujemo cesarja, zadostuje, da plačamo davke« itd. — Ko je dal cesar Ferdinand leta 1848 ustavo, se je ljudstvo radovalo razlage, da se hoče cesar posvetovati o deželnih stvareh. Izreklo je svoje želje glede olajšave podložniških dajatev, pocenitve soli in tudi tobaka, želelo je strogo kaznovanje hudodelcev; dalje pa ni seglo njihovo politično zanimanje. Sam je slišal v Zalogu pri Moravčah in v Moravčah zabavljati kmete o počasnosti državnega zbora, čigar razpust so želeli, ker se je že tako dolgo posvetoval o zemljiški odvezi. Pri večini kmetov presega odprava podložništva njihove najdrznejše

²⁹ Arhiv notr. min. na Dunaju, št. 3500/1849. — Izjava ljubljanskega okrožnega glavarja Mac Nevena je v spisih politične organizacijske komisije, ki jih doslej ni bilo najti.

³⁰ Scheuchenstuel sam je bil 1849 izvoljen v Kamniku za poslanca v frankobrodski drž. zbor, Kreizberg pa za njegovega namestnika. Od 100 volivcev je volilo le 16. Volitve pa nista sprejela. (»Novice« 1849, str. 41.) — J. A. pi h, Slovenci in leto 1848, str. 282.

sanje. Ob premembi prestola in zasedbi Dunaja so kmetje vedno znova spraševali, če bodo graščinske pravice odpravljene. Organizacija sodišč je ostala pri ljudstvu brez odmeva. Le zaradi manjših kolekov se je izreklo za poddržavljenje privatnih okrajev. Sicer so se zanimali ljudje le za lokalizacijo okrajev, ki je donosna. Ne glede na neredke izjeme je ljudstvo vobče surovo, vdano vinu in pretepaštvu; razum mu je bolj razvit kakor srce. Avtoriteto spoštuje Kranjec le toliko, kolikor je z dostojanstvom združena notranja vrednost človeka. Domačinu bo le težko dovolil oblast nad seboj in se bo ob enakih razmerah podredil prej tujcu nego domačinu. Dejstvo pa je, da je dober uradnik pri nas še vedno spoštovan; njegova pisarna je polna ljudstva, ki ga sprašuje za svet tudi v zasebnih zadevah. Prebivalstvo ljubljanskega okrožja je navadno zaradi svojih večjih posestev in njihove manjše obremenitve, po pogostejših stikih z glavnim mestom ter zaradi gorate lege svojih domačij samostojnejše, bistrega razuma, bolj poučeno, pa tudi prevzetno. Prebivalci novomeškega in postojnskega okrožja so zaradi razkosavanja zemljišč; slabega donosa svoje včasih kar gole zemlje, zadolženosti svojih posestev obubožani in močno izpostavljeni tlačenju po špekulantih, pokorni in semtertjta tudi prihuljeni, dajo se pa tudi laže s prišepetavanjem zlorabljeni.

Razen mest nobena občina nima imovine. V splošnem je ljudstvo nepismeno. Pismouki pa so navadno preobremenjeni, da bi mogli prevzeti še občinske posle. Prepad med občinami in okrajnimi glavarji bo velik, imeli bodo mnogo posla, da združijo občine.

Deželnosodni svetnik Karel Coppini, nekaj časa preiskovalni komisar v Škofji Loki, izhaja v svoji izjavi od tamošnjih razmer. Ločani se pečajo z železarstvom, trgovino z lesom in platnom, v glavnem pa s poljedelstvom in živinorejo. Zato so njihovi interesi le pridobitni. Ustavne vladine oblike ne poznajo in se je tudi ne želijo. Izobrazba je le verska, politične vzgoje ni nobene. Razprave državnega zbora so jih le zanimale, kolikor so se tikale odprave podložništva. Razpust državnega zbora so vzprejeli tako ravnodušno kakor razglasitev ustave. Njihova edina želja je le, da čim manj prispevajo za državne in deželne potrebščine. Zato so dostopni rovarjenju samo tedaj, če se jih mami z obljubo tvarnih koristi.

Pri tem stanju se občinska uredba še leta ne bo mogla praktično izvesti. Občine same uvidevajo, da nimajo primerne sposobnosti za samoupravo. Župan in odbori bi ne imeli dovolj zaupanja in ugleda, da bi jim ljudstvo brez potrebne eksekutive sledilo. Ni sposobnih in tudi ne za sedanjí, k silovitostim nagnjeni čas za to dosti pogumnih mož.

Občine nimajo imovine; vsi izdatki bi se morali kriti z davki. V občinskem zakonu predvidene posle bi morali opravljati vladni komisarji, ker ljudstvo na teh nima interesa. Treba bi bilo vsekakor uvesti orožništvo, da bi pripomoglo zakonu do veljave. V podkrepitev te zahteve navaja izgrede, ki so se vršili 5. marca 1849 v Škofji Loki ob priliki žrebanja vojaških novincev, ko so fantje izvršili napad na loški grad.³¹

Svetnik deželnega sodišča Ludvik pl. Azula poroča za cerkniški okraj (4. aprila), da po njegovih opazovanjih tamošnje ljudstvo nima niti politične niti socialne izobrazbe, da so le redki ljudje pismeni, so na nizki stopnji omike, se za ustavo in z njo zvezane dobrine komaj zanimajo, nimajo drugega pred očmi kakor svoje gmotne interese; zato sovražijo vse, kar te ovira. Zategadelj je glede občinskega zakona prepričan, da se bodo pokazale velike težave, če zadenejo s tem občane večja bremena.

³¹ Prim. tudi »Novice« 7. III. 1849, list 10, str. 42 (»Novičar iz Ljubljane«).

Podobno, čeprav nekaj bolj pozitivno optimistično je mnenje svetovalca Janeza pl. Schiwizhoffna. Poziva se na skušnje, ki si jih je pridobil za svojega desetletnega delovanja v Podgradu. Hvali naše ljudstvo, da je darovito in za vsako, tudi politično in socialno izobrazbo sposobno, toda sedaj še nezrelo, nepismeno, da nima pojma o ustavni svobodi, samostojni upravi in o političnosocialnem življenju.

Kazati hoče le na glavne težkoče, ki se bodo pokazale: Najmanj občin ima svojo občinsko imovino (patrimonium communitatis). Zato se bodo morali vsi izdatki za občinske ustanove kriti z davki in bodo te brez direktnega vpliva gosposke zelo pomanjkljive. Le v najmanj občinah bo dobiti sposobnih občinskih funkcionarjev. Zato v § 83 obč. zak. predvideni občinski uradnik ne bo le brez nadzorstva, ampak bo opravljal dejansko sam vse občinske posle, ki jih bo, slabo plačan, obračal v svoj prid.

Res je sicer potrebno po načelih ustave uvesti občine; toda še leta bodo hudi boji, dokler se okrepijo. Zato se mu vidi zelo potrebno, da posle izročnega delokroga opravlja vlada obvezno po svojih uradnikih (§ 126, odst. 2).

Kakor povzema iz časopisov, bi štela okrajna glavarstva na Kranjskem po 40.000 prebivalcev. Pri množici občin in njihovi oddaljenosti je nemogoče, da bi mogla glavarstva vse nadzirati. Zato bo treba postaviti komisarje za vse za upravo nesposobne občine.

Z ozirom na javni red in mir ter na množee se zločine poudarja tudi Schiwizhoffen potrebo orožništva, kakor je bilo v francoskem medvladju.

Zadnji obveščevalec tribunálni svetnik Karl baron Codelli izhaja s stališča, da bodo odločevali v občini le oni, ki bodo imeli aktivno in pasivno volilno pravico. To bodo izobraženejši ljudje, obrtniki in podobni. Reči se mora, da so ti, kakor kažejo dogodki zadnjega leta, trezni, vladarju in državi vdani možje. Toda malim obrtnikom in kmetom manjka redno politična in umstvena izobrazba, zanimajo se malo ali prav nič za državne in občinske posle, drže se starih navad in običajev, vsaka novost jim vzbuja nezaupanje, kakor so pokazali nemiri, ki so nastali ponekod ob poslovanju novo uvedenih nabornih komisij. Sebičnost in samoljubje sta prevladujoči strasti teh slojev prebivalstva; strašijo se vsake žrtve za splošno dobro; praviloma jih more samo sila k temu nagniti. Preteklo leto (1848) so kmetje pokazali nekaj zanimanja za državne zadeve, dokler se je razpravljalo o odpravi podložništva; sedaj pa so zopet povsem ravnodušni in ne kažejo nobenega nagnjenja za upravo občin. Nič dobrega se ne more pričakovati od nagle sprostitve malih mestnih in kmetskih občin, ki so bile doslej pod strogim varuštvom; treba bi jim bilo dati le postopoma pravice občinske uprave.

19. Ta opažanja je grof Welsershaimb priložil svojemu z boleznijo poročevalca utemeljevanemu opravičilu z dne 9. maja³² na že prej omenjeni pogon (z dne 4. maja) za predložitev instrukcije. Povod so mu, da kazaje nanje, vnovič poudarja nezrelost ljudstva za tako preosnovno in iz te izvirajoče zapreke, ki jih pa še stopnjujejo tedanje neugodne časovne prilike: usodne ogrske razmere, negotovost v Italiji in grozilni oblaki v Nemčiji, ki vzbujajo nehote neizbežno zaskrbljenost, nezaupnost, zastrašenje in odklanjanje negotovih novotarij. Predvideno reševanje vprašanja urbarialne odveze, ki bo več ali manj povod razburjanja prizadetih, ne bo pospeševalo dojemljivosti kmeta za novosti. Tudi pomanjkanje tvarnih sredstev bo slabo vplivalo na ugodljivost občine in na delo upravnih organov. Ker je kmetško prebi-

³² ODAS, gubern. prez. spisi, št. 1007/1849.

valstvo dostopno za novosti le, če spozna v njih svoj gmotni dobiček, bi vsekakor vplivalo na njegovo razpoloženje, ko bi se mu moglo že vnaprej zagotoviti ali vsaj verjetno ohljuditi take prednosti. Sploh meni, da bi naslednji ukrepi skupno ali vsaj posamezni v največ primerih na kmetih omogočili ali vsaj bistveno olajšali izvedbo novega zakona: a) združitev več katastrskih občin v eno krajevno po zgledu bivših mērij ali obstoječih glavnih občin; b) postavitve državnih uradnikov za izvrševanje poslov prenesenega delokroga; c) priznanje dosedanjih prejemkov od pobiranja davkov za kritje občinskih potreb; d) ustanovitev orožništva, ker od občanov ali le občini podrejenih uslužbencev ni nikoli pričakovati za policijske namene potrebnega energičnega, zanesljivega in nepristranskega delovanja.

Ceprav se je čutil dolžnega, da sporoči ministrstvu iz zanesljivih obvestil razvidne ovire, bo vendar s svojim uradništvom vse storil, da jih odstrani.

20. Welsersheimbova izvajanja so ministra grofa Stadiona močno razdražila. Že z datumom 14. maja je poslal guvernerju dolg, živahen odgovor načelne važnosti, znamenit tudi zato, ker ni le pisan v Stadionovem smislu po njegovem koncipientu, marveč vsebuje tudi daljši od Stadiona samega lastnoročno pisan vrinek, ki nam odpira zanimive vpogleda v njegovo mišljenje.³³

Po uvodnih besedah, da se zaveda težav, s katerimi se bo treba boriti pri izvedbi zakona, nadaljuje Stadion sam, »da more na podlagi izkušenj, ki si jih je pridobil pred nekaj leti na P r i m o r s k e m in obvestil, ki jih je prejel iz drugih, po večjem delu slovanskih pokrajin, izreči prepričanje, da bodo vse težkoče premagane in se bo zakon uveljavil, če so oblasti in vladni organi, ki jim je poverjena uvedba, kos svoji nalogi in jim je, po dolžnosti, resno na tem, da se zakon izvede. Trditve, da je ljudstvo surovo, nezaupno napram novotarijam, so se pokazale, splošno postavljene, kot fraze. Izkušnja uči, da so to redno gesla udobne povprečnosti, ki skuša s tem olepšati svojo lastno majhno sposobnost. Prva in najbistvenejša dolžnost političnih oblastev, posebno v sedanjosti, ko je treba vso upravo na novo urediti, je, da ustrojne zakone natančno in živo preučujejo in si postavijo nalogo, kako bi morebitne težkoče premagali, kako bi se zakon pojasnil primerno doumljivosti občin, kako bi se jim moglo vzbuditi za to zanimanje.

Ce uradnik, če oblastvo misli, da je že svojo dolžnost storilo, izražajoče dvome in pomisleke, če višja oblastva nadleguje z vprašanji, je to samo dokaz, da ne razume zahtev časa, da se ne more dvigniti nad običajno, žalostno starokopitnostjo prejšnje dobe. Prav to je bila zlonosna zmeta preteklosti, da je bilo največ uradnikov napačnega mišljenja, da je njihov poklic malenkostno preresetavati višje odredbe ter izražati pomisleke; le malo jih je spoznalo svojo dolžnost, razumno

³³ Arhiv notr. min. na Dunaju, št. 2500 MI/1849; sicer tudi ODAS, gubern. spisi, št. 1143/1849.

in prizadevno izvesti višje odredbe. Ne more tajiti, da ga je začudilo, ko je iz predloženih poročil povzel, da najdejo zaslišani uradniki le težave in so mu namesto instrukcije, ki jo največ pokrajin že ima, poslali same dvome in pomisleke. Zato prosi guvernerja, da z vso energijo vpliva, da si uradniki postavijo za nalogo izvedbo, ne pa grajo zakona in z njegovo izvedbo poveri može, ki po svoji umstveni sposobnosti, kakor tudi po dokazani spretnosti občevanja s kmetom zaslu-žijo polno zaupanje.

Po teh Stadionovih izvajanjih nadaljuje odredba, ni strahu, da bi se ne dobilo v občinah za vodstvo po zakonu določenih poslov sposobnih mož. Če se namreč zakon pravilno pojmuje, če se opusti misel, da morajo biti občinski organi popolni uradi ali oblasti z nekim javnim značajem, ko so vendar samo navadni organi za občinsko upravo, če se posebno opusti misel, da se z ustvarjanjem velikih glavnih občin neprimerno razširi in poveča okrožje, v katerem naj ti organi delujejo, se bo prepričalo, da so občinskim organom dodeljeni posli zelo enostavni in nikakor ne zahtevajo, kakor meni postojnski okrožni glavar, poslovno izvedenost in poznavanje zakonov. Isto velja glede stroškov. Če se ne postavlja večjih zahtev kakor zakon, če se omeji na postavke, ki so utemeljene v zakonu, se bodo v splošnem izdatki po novi organizaciji omejili na tako izmero, da jih bo večina občin zmogla. Tudi v tem pogledu se ne sme izhajati iz vidika, da je treba urediti urade po doslejšnjem merilu urejenega oblastva z zapori, pisarnami itd.

Tako glede obsega delokroga kakor glede zmogljivosti stroškov pa bi priporočana združitev več občin v veliko glavno občino po vzorcu francoskih *mêrij* v največ primerih izvedbo prej otežila kakor pa olajšala. Kajti čim večje je okrožje dejavnosti občinskih organov, tem več posla imajo, tem težavneje je izvrševanje določenega jim delokroga. Mnogi v ta delokrog spadajoči posli, n. pr. vršenje krajevnih in tujske policije, največ poslov prenesenega delokroga so v večjem območju kar neizvedljivi. Potrebni bi bili v podobčinah pomožni organi, značaj krajevnih občin bi se zabrisal in oni organi, ki naj bi postali najnižji členi v stopnjah občinskega organizma, bi bili postavljeni na drugo mesto. Po tej novi razčlembi bi nastali novi in pomnoženi izdatki; zaželeni smoter bi bil torej dvakrat zgrešen. Zato je nepogojno proti tvorbi glavnih občin (*mêrij*), ki načelno ne ustrezajo zakonu. Zategadelj naj se ravna pri organizaciji po jasnih in nedvomljivih določilih zakona (§§ 1—5), po katerih ima dejansko obstoječa občina pravico, da tvori krajevno občino; združitev več krajev naj se pa odredi samo takrat, pa samo takrat, kadar občine to same zahtevajo ali kjer je združitev potrebna, ker občine nimajo zadostnih sredstev za izpolnjevanje svojih nalog in jih tudi ne morejo najti.

Redna ločitev poslov naravnega in prenesenega delokroga pa zato nikakor ni na mestu, ker sta oba med seboj tako ozko povezana, da je njihova združitev v isti roki zaželeno tako v interesu občine kakor tudi splošnosti; nasploh je celo neogibno potrebna. Glede načelnega vprašanja odškodnine občin pa je treba domenka s finančno upravo.

Slednjič poziva minister guvernerja nujno, da posveti žal že dolgo zavlavevanemu poslu izvedbe občinskega zakona s svojim uradništvom popolno in napeto dejavnost, predvsem pa mu predloži brez odloga instrukcijo.

II

1. Po tej lekciji so dokončno prenehala iz Ljubljane izmikanja in opozorila na težkoče. Gubernij je pričel izvajati zakon. Namesto bolnega referenta je dvorni svetnik grof Hohenwart v smislu sklepa komiteja z dne 8. maja dokončno uredil in deloma izpopolnil instrukcijo okrožnim glavarjem, ki je bila potem tiskana z datumom 25. maja leta 1849. Po kratkem uvodu je instrukcija razdeljena na sedem razdelkov: 1. razglasitev; 2. tvorba občine; 3. sestava volilnih razredov; 4. razpis volitev; 5. volitev občinskega odbora; 6. volitev občinskega predstojništva; 7. zaprisega občinskega predstojništva in dodatek.

Instrukcija ne vsebuje novosti. Naslanja se po večini dobesedno na že omenjena navodila v ministrski naredbi z dne 2. aprila. So pa tudi povzeti celi odstavki ministrskih razlag in priporočil iz dopisov ljubljanskemu guberniju z dne 11. aprila in 14. maja, katerih vsebino že poznamo. V smislu navodil (z 2. aprila) so pridejani za pripravljalne in izvedbene posle obrazci (A—R) seznamov in zapisnikov s praktičnimi primeri.

Glede vsebine instrukcije bi bilo le še dodati, da odreja izredno razglasitev zakona. Okrožni glavar naj naroči posebej izbranim možem svojega zaupanja, da občinskim predstojnikom in razen tega še nekaterim bolj razgledanim možem razlože bistveno vsebino zakona, namen občin, da jih pouče o samoupravi občinam priznanega naravnega in prenesenega delokroga, kakor o njihovih dolžnostih in jih kolikor mogoče prepričajo, da so svobodne občine temelj vse nadaljnje izgradnje države ter da zahteva tvorba občin v njihovem in državnem interesu njihovo popolno sodelovanje. O razglasitvi zakona naj se sestavi zapisnik, ki ga podpišejo vsi navzoči in okrajni predstojnik.³⁴

Instrukcijo je poslal gubernij okrožnim uradom s spremnim pismom z dne 26. maja iz peresa grofa Hohenwarta brez novih misli; vanj prenaša sestavljalec tudi tukaj večkrat dobesedno zlasti pojasnila in pouk Stadionove note z dne 14. maja.

Kasneje so izšli še trije (tiskani) dodatki k instrukciji, in sicer z dne 9. junija 1849, v katerem se instrukcija dopolnjuje glede naprave volilnih imenikov in sestave volilnih razredov; od 24. jun. 1849 glede splošne publikacije zakona in opustitve sestave prevelikih občin, ki ne ustrezajo namenu zakona, in slednjič z dne 31. julija 1849 glede zaprisege občinskih funkcionarjev.³⁵

2. Toda tudi še sedaj po preteku več kakor dveh mesecev, odkar je izšel provizorični občinski zakon, ga ni bilo mogoče razglasiti. Sloven-

³⁴ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 9490/1849.

³⁵ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 11.635, 12.783 in 13636/1849.

skega prevoda, ki ga je ministrstvo obljubilo že 5. aprila,³⁶ navzlic vsem pogonom še ni bilo. Urgira ga postojnski okrožni glavar, češ da ni bil noben prevod tako potreben kakor ta. Tudi novomeški okrožni glavar ne more začeti dela brez tega. Celo koroški deželni šef baron Schloissnigg vpraša za slovenski prevod in prosi za 500 izvodov, brž ko izide.³⁷

Šele z dopisom 16. maja prosi ministrstvo ljubljanski gubernij, da preskrbi slovenski prevod občinskega zakona, potem patenta z dne 4. marca o zemljiški odvezi, lovskega patenta z dne 7. marca in o državnem zakoniku, ker uredniški urad državnega zakonika še ni popolnoma sestavljen in so prejšnji prevajalci v slovenščino drugod zaposleni. Gubernij je poveril prevod svojemu uradnemu prevajalcu Francu Malavašiču³⁸ in ga poslal ministrstvu 17. junija.³⁹ Komaj 19. avgusta je prispel potem dvojezični občinski patent v Ljubljano in bil končno 23. avgusta razposlan.⁴⁰ Ali ovire še niso bile končane! Ministrstvo je poslalo premalo izvodov (1060 za 931 kat. občin). Gubernij naroči še 4000 izvodov in poroča ministrstvu, da bo to zategnilo delo zopet za nekaj tednov. Uradniki so pripravljeni, a treba, da bo tudi ljudstvo, če naj bo publikacija učinkovita.^{40a}

3. Sočasno, ko so prispeli v Ljubljano dvojezični patenti, je prevzel občinski referat gubernijski svetnik vitez Kreizberg, ki prosi takoj za razbremenitev, da se more posvetiti le organizaciji občin. Poslal je takoj okrožnim glavarstvom (5. septembra) okrožnico z določenimi roki za izvršitev posameznih faz izvedbe. Sedaj po prispetku prevoda naj se (po šestih mesecih!) razglasi občinski zakon na odrejeni način do dne 20. septembra. Do istega dne naj okrožni urad razpoloži na splošni vpogled gotovo že davno sestavljeni (?) seznam vseh novih občin, ga pošlje tudi vsem okrajnim komisariatom in določi rok za reklamacije z 18. oktobrom. Te naj se rešijo najkasneje v 14 dneh. S 1. novembrom se mora začeti že s sestavo volilnih upravičencev. Volilni imeniki morajo biti gotovi do 10. novembra. Po šestih tednih, za konec decembra, naj se odredijo volitve. V tem času ali, v začetku januarja 1850, bodi že ves posel opravljen.

Bodri uradnike, spominjajoč jih izreka ministra, da je izvedba občinskega zakona preizkuševalo za njihovo sposobnost. Instrukcija določa, naj okrožni glavar razdeli okrožje v razdelke; v vsakega naj odredi okrožnega komisarja ali deželnoknežje uradnike. Okrožna glavarja v Ljubljani in Novem mestu sta že izjavila, da poverita vodje okrajnih komisariatov s tem poslom; tudi postojnskemu ne bo pre-

³⁶ Prav tam, št. 7410.

³⁷ Prav tam, št. 11.942, 12.021, 12.223, 13.003, 13.614, 17.665. — O Schloissniggu gl.: J. A. Pih, Slovenci in leto 1848, str. 291.

³⁸ Prav tam, št. 10.428/1849. — Glede slov. prevoda prim. moj članek »Županec in »občina« v novejšem slovenskem izrazoslovju«, Zgodov. Časopis, V. zv. (1951), str. 222–234; popravljam pa s tem zmoto, da bi bil obč. zakon na Dunaju preveden.

³⁹ Prav tam, št. 12.292/1849.

⁴⁰ Prav tam, št. 16.407/1849.

^{40a} Prav tam, št. 16.906, 17.146 in 17.354/1849.

ostalo kaj drugega. Guberniju je vseč, če se okrajni komisar v glavnem peča z občinsko uredbo. Ali fizično nemogoče je, da izvrši to sam. Potrebno je, da se v manjših okrajih posvetita dva, v večjih trije uradniki temu poslu. Okrožni glavar mora od tedna do tedna poročati o stanju organizacije.

Nasproti ministrstvu Kreizberg ni bil tako optimističen. V sočasnem obvestilu o tej okrožnici sporoča ministru, da bo uredba mogoče izvršena do konca januarja, če ne nastanejo kake objektivne ali subjektivne ovire. Uvaževati je treba, da je na Kranjskem skupno 931 katastrskih občin, razporejenih v 35 okrajih, ki se bodo po večini vse izoblikovale v samostojne krajevne občine. Če se lotijo v vsakem okraju, česar pa ni upati, trije uradniki občinskih poslov, pripade vsakemu deset občin. Naprava volilnega imenika za eno občino zahteva en dan, volitev in zapisnega pa tudi vsaj po en dan. Pri tem se ne upoštevajo niti vse mogoče ovire in reklamacije in večkrat potrebna potovanja v občine.⁴¹

4. Okrožni glavar ljubljanski, Ludvik Mac Neven, se je takoj (7. septembra) na gubernijsko okrožnico oglasil. Do 20. septembra ne more zakona razglasiti in sestaviti seznama občin; predpisanih rokov sploh ne bo mogel držati. Tvorba občin mora izhajati iz ljudstva; vsak občinski zastopnik mora izraziti želje občine, ki jih je treba zapisati. Tudi morajo okrajni komisarji zbrati podatke o številu prebivalstva, površini, župnijski razdelitvi, imovinskih razmerah. Šele na taki podlagi more okrožni glavar izreči svoje mnenje o tvorbi občin. Sicer se je zakon razglasil že v okrajih Kranj, Tržič, Radovljica, Kranjska gora, Brdo, Zalog, Smlednik in tudi v ljubljanski okolici; Loka in Mekinje prosita za odlog zaradi pomanjkanja uradništva. V vsakem okraju ni mogoče zaposlovati več uradnikov z občinsko organizacijo, kajti v Loki in Smledniku je sploh le po en konceptni uradnik; v Kranjski gori, Mekinjah, Tržiču in na Brdu sta po dva; le v Ljubljani, Radovljici, Kranju in Zalogu pri Moravčah jih je več. Več uradnikov bo zaposlenih šele pri sestavi volilnih imenikov in pri volitvah; sicer bo po potrebi pomagal okrožni glavar in okrožni komisar.⁴²

V novomeškem okrožju je došel zadnji razglasni spis 18. septembra, razen iz razsežnega kočevskega okraja.⁴³ Le v postojnskem okrožju je bil seznam občin 20. septembra že končan.

5. Najprej se je zaznalo za število novih občin v posameznih okrožjih, ko so na zahtevo ministrstva predložila v septembru začasne seznime občin v primerjavi z župnijami, iz katerih je bilo razvidno za vsako občino, če se sklada z župnijo ali ne, ali obsega ena krajevna občina več župnij, ali pa pripada ena župnija ali dušnopastirska postaja več krajevnim občinam.⁴⁴ Pokazala se je seveda večinoma velika neskladnost med enimi in drugimi edinicami v vseh treh okrožjih. Obseg občine se ravna, kakor prav sodi postojnski okrožni glavar, po

⁴¹ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 17.479/1849.

⁴² ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 17.874/1849.

⁴³ Prav tam, št. 20.552/1849.

⁴⁴ Prav tam, št. 17.949/1849.

katastrskih občinah, ki so se svoj čas določile po geografskih vidikih; meje župnij pa so se razvile brez pravila, historično iz različnih razlogov, večkrat z ozirom na dotacijo. V novomeškem okrožju spadajo mnoge katastrske občine tudi k župnijam drugih okrajev in okrožij in so celo posamezni kraji v katastrskih občinah okrožja, ki spadajo k dvema različnima župnijama.

6. V postojnskem okrožju je bilo po teh seznamih stvorjenih iz 218 katastrskih občin 55 krajevnih, torej povprečno iz 4 katastrskih ena krajevna občina;⁴⁵ v novomeškem okrožju iz 364 katastrskih občin 111 krajevnih, torej iz $3\frac{1}{8}$ kat. ena krajevna občina in v ljubljanskem okrožju iz 349 katastrskih 92 krajevnih občin ali iz $3\frac{1}{2}$ katastrskih ena krajevna občina.⁴⁶ Skupaj je bilo torej po prvi razdelitvi še pod okrožno upravo na Kranjskem iz 931 katastrskih občin stvorjenih 258 krajevnih. Načelo zakona in navodil, da tvori praviloma vsaka katastrska občina krajevno, torej ni bilo nikakor izvedeno.

7. Gubernij je mogel 29. oktobra 1849 sporočiti ministrstvu, da so občine sestavljene v vseh treh okrožjih, reklamacijsko postopanje — reklamacije so bile zelo redke — deloma končano. Daljnji štadij: sestava volilnih imenikov, volilnih razredov, volitve itd. potrebuje še nekaj tednov.

Vendar je nastal velik presledek. Z naredbo ministrstva (3. okt.) bi morala biti deželna organizacija končana do 1. januarja 1850. V zadnjih tednih leta 1849 in v prvih naslednjega leta naj bi prenehali poslovati odpravljeni okrožni uradi in okrajni komisariati, začeti pa novo razmejena in organizirana okrajna glavarstva. Odpravljene oblasti naj bi konec leta predajale, nove pa prevzemale posle. Politične oblasti, zlasti nižje, je čakalo prav ob prehodu leta toliko posla, da ne bi bile v stanju, posvečati sočasno občinski organizaciji pažnjo, ki so jo zahtevali ti prevažni posli. Iz teh razlogov je osrednja vlada z naredbo od 29. oktobra 1849, št. 22.719 Ml.⁴⁷ odredila, naj se takoj pa do vzpostavitve novih oblasti, preneha z vsemi posli uvedbe občinske ureditve. Okrožni uradi in politične oblasti naj zato prekinejo uradne posle, ki so jim bili poverjeni z naredbo z dne 2. aprila 1849, pri tisti točki, do katere so prispeli; dotične spise naj pa kakor druge izroče okrajnim glavarstvom. Ena prvih in najvažnejših nalog teh bo, da začasno prekinjene posle povzamejo in v neprestani delavnosti z uvedbo občinske uprave polože temelj nove državne izgraditve.

8. Okrožno glavarstvo v Postojni je še po uveljavljanju te naredbe (3. novembra) poslalo izkaz končno sestavljenih notranjskih občin, »da se vidi rezultat dela«. Pristavlja še, da so skoraj vseskozi sestavljene s pristankom udeležениh.⁴⁸

⁴⁵ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, 18.894/1849.

⁴⁶ Prav tam, št. 19.675/1849.

⁴⁷ Prav tam, št. 21.008/1849. — Naredba je priobčena tudi v drž. zak. (dopolnilni zv. 1849), št. 440.

⁴⁸ ODAS, gubern. spisi, fasc. 1—18, št. 21.481/1849.

Le škoda, da nimamo poročil od ostalih dveh okrožnih uradov, ki bi omogočila primerjavo teh občin z onimi, ki so jih sestavila pozneje dokončno okrajna glavarstva.

9. Ko so začela okrajna glavarstva v začetku leta 1850 poslovati, je notranji minister dr. Aleksander Bach z naredbo z dne 4. februarja 1850 odredil, da bodi njihova prva in najbistvenejša naloga tvorba krajevnih občin.

Zelo važno je uvodoma postavljeno navodilo, da so na pripravljalna dela prejšnjih političnih oblastev, to je okrožnih glavarstev in okrajnih komisariatov le toliko vezana, kolikor to dopušča kakovost in smotrnost teh del. Tako se more razložiti, da se n. pr. od okrožnega urada v Postojni sestavljene notranjske občine ne skladajo z onimi, ki so jih sestavila na tem območju za tem poslujoča okrajna glavarstva.

Navodila v tej naredbi glede tvorbe samostojne občine se zlasti s pozivom na besedilo §§ 1—4 obč. zak. skladajo tudi v svojih nagibih z onimi, ki jih je podal Stadion v večkrat navedeni naredbi z dne 2. aprila 1849 in nasl. Še bolj pa opominjajo k največji previdnosti, da okrajna glavarstva »ne zapadejo v napake prejšnjih političnih oblastev«. Kar postavlja zakon kot izjemo, ne sme nikakor postati pravilo. Če se občina pojmi tako, kakor jo namerava postaviti zakon, se mora roditi prepričanje, da bo občina v splošnem zadostila svoji namembi, čim enotneje bo stvorjena. V tistem razmerju, kakor raste obsežnost občine, raste tudi težkoča njene notranje uprave in vršenja krajeвне policije. Samo takrat tedaj, če so res dani pogoji §-a 4, je imperativna združitev na mestu. Če pa ima občina zadostna sredstva in možnost samostojne uprave, naj se ne ozira na to, da po svojem za volitev upravičenem prebivalstvu ne bo volila v dveh ali treh volilnih razredih. Na drugi strani pa se mora ugoditi želji občin po združitvi, če to zahtevajo določno in na nedvoumen način. Toda vedno se mora brez izjeme držati načela, da se more le cele katastrske občine sklopiti in se nikdar ne smejo razkosati. Prav tako se ne smejo združevati različnim sodnim okrajem pripadajoče katastrske občine. Isto odločujočo moč, ki jo je imel po prejšnjih navodilih glede tvorbe občine okrožni glavar, jo ima po novih okrajni glavar.

V primeru prošenj za združitev ali pritožb proti odrejeni združitvi, ki se pojavijo po razpoložitvi seznamov občin, naj razpravlja o tem s predstojniki katastrskih občin in odloča s pridržkom pritožbe na deželno politično oblastvo. Pri teh razpravah — in to navodilo je za tvorbo tudi naših občin zelo važno — pa veljaj smernica, da je izvršiti tvorbo občin na podlagi in v soglasju z željami in zahtevami občin, da se mora torej, če ne nasprotuje temu nepogojna potreba, tako želji po združitvi kakor po samostojnosti ustreči. Vsekakor je bolje, pravijo navodila, da se v posameznih primerih manjše, pa na svojo samostojnost ljubosumne, res življenja premalo zmožne občine v krajšem ali daljšem času prepričajo o nemožnosti svojega samostojnega obstanka, kakor pa da se zaradi boječega postopanja oblasti z združitvijo po sili že vnaprej ustvari upornost proti uredbi občine in se tako postavi v nevarnost njen uspešni razvoj. Ako pa izvira mržnja

proti neobhodno potrebni združitvi samo iz naziranja, ki najbolj vzbuja ljubosumnost občin — in to velja zlasti za naše dežele — namreč kot bi bila ena združenih občin glavna, druga pa le stranska podobčina, jih je treba poučiti, da zakon nikjer ne pozna te razlike, marveč zahteva le nastanjenost župana in občinskih svetovalcev v občinskem območju, pa naj imajo v tem ali onem kraju občinskega okoliša svoje stalno bivališče.

10. V zvezi s to naredbo je izdalo ministrstvo še zelo obširen pouk občinam s poljudno razlago občinskega zakona, ki so ga dobile naše občine v slovenskem prevodu.⁴⁹ Z naredbo notranjega ministrstva z dne 6. aprila 1850, drž. zak. št. 127, je bila končno odpravljena še zadnja ovira za konstituiranje občin. Določen je bil cenzus, od katerega je bila po §§ 8, 23 in 28, odst. 1, odvisna volilna pravica občanov, enotno za vse občine z 1 goldinarjem konv. v. Z datumom 12. aprila pa je dalo ministrstvo še natančno instrukcijo za sestavo volilnih imenikov in volilnih razredov.⁵⁰

11. Dobro tri mesece po zopetnem začetku dela za uredbo občin, dne 2. junija 1850, je moglo ljubljansko namestništvo sporočiti ministrstvu, da so občine na Kranjskem povsod sestavljene.⁵¹ 21. junija pa more poročati, da so volilne priprave v malih glavarstvih: radovljiškem, vipavskem in tudi v črnomaljskem končane; v večjih: ljubljanskem in postojnskem, še bolj zaostale; v srednjevelikih: kamniškem, kranjskem in novomeškem, pa si prizadevajo slediti.

Z vidnim zadovoljstvom je potem 26. junija 1850 sporočilo namestništvo ministrstvu, da so v mali občini Leše (s 405 prebivalci) v radovljiškem okraju kot v prvi svobodni občini na Kranjskem 24. junija izvolili občinski zastop in župana s slovesno zaprisego v cerkvi ob prisotnosti okrajnega glavarja Janeza Pajka. Namestništvo je temu izreklo posebno priznanje in zahvalo ter objavilo to zgodovinsko vest v uradni »Laibacher Zeitung« (26. junija 1850, št. 144, str. 652).⁵² Volitev v Vipavi je bila zatem že 6. julija; druge občine tega okraja so takoj nato sledile. V novomeškem glavarstvu so začeli voliti 16. julija in v radovljiškem so bili konec julija volilni imeniki razpoloženi že v 13 občinah.⁵³

Do 20. avgusta so bile na Kranjskem končane volitve v 52,⁵⁴ do poročila 2. septembra 1850 pa že v 174 občinah. Le v neprimerno velikem trebanjskem okraju so volitve še zelo zaostale; volilni imeniki so bili v začetku septembra še komaj razpoloženi.

12. Razen v treh okrajih so potekle volitve brez posebnih zadržkov. Toda posebno splošno v kamniškem, potem tudi v črnomaljskem in v enem delu novomeškega okraja so se poleg majhne volilne udeležbe pojavile hujše upornosti.

⁴⁹ ODAS, Spisi namestn., fasc. 7—2, št. 2264 in fasc. 7—1, št. 2756/1850.

⁵⁰ Prav tam, št. 5894/1850.

⁵¹ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 9655/1850.

⁵² ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 9798/1850.

⁵³ Prav tam, št. 9655/1850.

⁵⁴ Prav tam, št. 9655/1850.

Da bi se namreč slovesnost zaprisege povzdignila in bi se vplivalo na versko zavest ljudstva, je odredilo notranje ministrstvo z naredbo 6. maja 1849, naj se v občinah, kjer se nahaja kaka cerkev, poda takoj po končani volitvi volilni komisar s celotnim občinskim odborom v cerkev, kjer bi naj pred dušnim pastirjem prisegel župan in občinski svetovalci predpisano prisego. Nenavadni kraj zaprisege je vzbudil razna ugibanja, razlaganja te odredbe in skrajno nezaupnost kmetškega ljudstva. Primera z necerkveno zaprisego državnih uradnikov in prič daje ljudstvu misliti. Tudi je sicer neneobičajno besedilo prisežnega obrazca, da obljubijo izpolnjevanje ne le po občinskih, marveč tudi po drugih zakonih in odredbah naloženih jim dolžnosti, rodil sum, da obljubijo s to prisego tudi za svoje občane plačevanje odškodnine za zemljiško odvezo, ki je tačas kmete posebno razburjala, in pa zlasti izpolnjevanje možne zopetne uvedbe kmetске podložnosti, katere so se ob pojavih splošne politične reakcije bali.

V kamniškem okraju so 26. julija volile občine: Mengeš, Trzin in Loka, Šmarca in Homec, Domžale, Dragomelj in Depala vas; 29. julija so bile volitve v Kaplji vasi, Križu, Mlaki in Podgorju. Na ta volišča so volivci prišli, pa so se šele po pouku in prigovarjanju volilnih komisarjev odločili za volitve. V Podgorju je volilo od 72 volivcev le 36. Na Vranšici je prišel le prejšnji »rihtar«, izjavljajoč, da se ljudje še ne morejo odločiti za volitve; potrebujejo še pouka. V Mengšu, Loki, Homcu, na Križu in Mlaki občinskega predstojništva (župana in svetovalcev) hkrati z občinskim odborom niso mogli izvoliti, ker več izvoljenih odbornikov ni bilo navzočih, zakon pa zahteva polnoštevilno udeležbo. Ko je bila odrejena posebna volitev občinskega predstojništva, je došlo v Mengšu od 12 občinskih odbornikov le 9, v Loki pa sploh nihče; na Homcu pa je prišel le župan in izjavil, da ne more priseči, ker se boji proti njemu izrečenih nevarnih groženj.

V Klancu, Nasovčah, Mostah, Suhadolah in Lahovčah se volitve sploh niso mogle izvršiti. V Klancu je prišlo kakih 40 volivcev, ki so izjavili, da so s tedanjim zelo starim in onemoglim »rihtarjem« zadovoljni in ne potrebujejo drugega. Že vedo, za kaj gre, da jih obvežejo v plačilo tretjine odškodnine za zemljiško odvezo. Tudi nočejo izvrševati prenesenega delokroga. Tega opravljajo doslej uradniki; če naj ga pa oni vodijo, so uradniki odveč. Komisar je sicer večino prepričal, da so njihovi pomisleki neutemeljeni; toda tudi ti so se bali drugih in niso hoteli voliti. V Nasovčah in Suhadolah iz istih razlogov niso volili. V Mostah so sicer najprej volili, potem pa po prejemu nekega pisma iz Ljubljane volitev prekinili. V Lahovčah vobče nihče ni prišel na volišče, niti »rihtar« ne. V Zalogu je od 85 volivcev došlo 22. Volili so le štirje, med njimi župnik iz Cerkelj. Ostali volivci so najprej izjavili, da jih hočejo ujeti, da bi pooblastili občinske odbornike pristati na plačilo odškodnine za zemljiško odvezo in povratek podložnosti. V cerkvi jih hočejo zapriseči, da bi prisega bolj držala. Po pouku komisarja so sicer izjavili, da sedaj stvar razumejo, vendar ne bodo volili, tudi če se jih pokliče po imenu, ker se boje drugih.

V Nevljah in Mekinjah so se volitve sicer v redu izvršile. Po pouku in pomirjenju je bilo občinsko predstojništvo v cerkvi zapriseženo, vendar se prisrge niso udeležili ne odborniki ne njihovi namestniki, čeprav so bili povabljeni. Najbolj v redu so potekle volitve v Vodicah.

Ti pojavi upornosti v vsem gorenjskem delu kamniškega okraja so vzbudili v vladnih krogih večjo vznemirjenost. Kamniški okrajni glavar Karol

pl. Plavich poroča namestništvu, da je ljudstvo zelo razburjeno, ker noče plačati odškodnine za zemljiško odvezo. Predlaga, da se pošlje v okraj pol stotnije vojske, češ če vidi ljudstvo resne ukrepe in močno vlado, se bo razburjeno, silovitostim naklonjeno ljudsko nagnjenje v kali zadušilo. To velja zlasti za »že iz prejšnjih časov proslule, demoralizirane, k silovitim izgredom nagnjene« občine: Podgorje, Križ, Moste, Klanec, Homec, Loko in Trzin. V časopisju naj se priobči priloženi govor župnika Arka v Vodicah in objavijo za zgled že drugod izvršene volitve. Prebivalstvo je bilo v začetku zavzeto za napravo občin. Prvih 12 volitev izvršilo se je tudi v redu; naenkrat pa je nastal preokret, ki je najbrž plod zunanje agitacije. Obvesti naj se državno pravdnštvo, iz Ljubljane pošlje preiskovalna komisija, ki naj dožene vzrok gibanja. Do nadaljnjega naj se pa z volitvami v okraju preneha.⁵⁵

Gustav grof Chorinsky, ki je ob reorganizaciji uprave v začetku leta 1850 kot kranjski cesarski namestnik sledil ilirskemu guvernerju grofu Welsersheimbu, se s temi predlogi ostrejših ukrepov ni skladal. Predvsem je proti uporabi vojaške sile, ker se dobrote svobodne občine nikakor ne smejo uvajati s silo, bi vojaška asistenca mogla vzbuditi videz nameravane nasilne izvedbe volitev ter se je bati, da povzroči še nadaljnja trenja. Okrajni glavar naj začasno prekine volitve in zaprisege le v upornih občinah in njihovi najbližji okolici ter skuša zlepa z osebnim poukom na licu mesta ljudstvo poučiti in pomiriti. Opozori naj volivce, da bi moral po § 65 obč. zak. postaviti občini komisarja, ko bi se tudi drugič razpisane volitve ne hoteli udeležiti. Rokopis odgovora vodiškega župnika je poslal v priobčilo »Novicam« in »Ljubljanskemu časniku«. ⁵⁶ Sam namestnik grof Chorinsky pa je izdal tudi slovenski in nemški tiskan oklic z dne 8. avgusta. Živo prepričuje o neupravičenosti nezaupljivosti in sumničenja, kaže na radovoljno udeležbo pri volitvah v drugih krajih dežele in širom države ter na neogibne zakonite posledice neudeležbe pri volitvah za občine.⁵⁷

Preiskovalna komisija deželnega sodišča je prišla v Kamnik 12. avgusta, vendar proti nikomur ni bilo zadosti razlogov za postopanje zaradi ščuvanja prebivalstva.

Celo sam cesarski namestnik je prispel 13. avgusta v kamniški okraj in se razgovarjal z ljudmi v upornih občinah. Pojasnjeval je ljudem posebno, da zaprisega v cerkvi po zakonu ni neobhodno potrebna, marveč je le slovesnost, odrejena zato, da se zaprisega posveti ustrezno verskemu čutu prebivalstva in omogoči celi občini, ki navadno nima za važnost opravičila primernejšega prostora kakor je cerkev, da prisostvuje za svoje interese tako važnemu opraviču. More se pa priseči tudi najstarejšemu občinskemu odborniku, kakor to določa § 61 obč. zakona.⁵⁸

Uporni pojavi v kamniškem okraju so se razmeroma naglo plegli. Že v svojem poročilu, v katerem sporoča namestništvo ministru dogodke v kamniškem okraju, pripominja, da se gibanje ne širi, marveč v upornih občinah samih ponehuje.⁵⁹ Kamniško glavarstvo pa že 21. avgusta samo sporoča na-

⁵⁵ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 13.065/1850.

⁵⁶ »Novice« 14. avgusta 1850, str. 137, priobčujejo pod zaglavjem: »Zakaj v nekaterih krajih nočejo županov voliti« poleg Ambroževega razlaganja nesmiselnosti upora proti občinskim volitvam in zaprisegi, kratko pripombo uredništva, ki zlasti žigosa, da tudi žene strahujejo može, naj ne volijo. — Razen tega objavljajo še Arkov nagovor pred in po zaprisegi. — Prim. tudi »Ljubljanski časnik« 9. avgusta 1850, št. 38.

⁵⁷ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 11.667/1850.

⁵⁸ Prav tam, št. 12.063/1850.

⁵⁹ Prav tam, št. 11.609/1850.

mestništvu, da so sodna preiskava, oklic in razgovori namestnika napravili tolikšen vtis, da je prebivalstvo začelo razmišljati in se je deloma tudi prepričalo o svoji zmoti, tako da so se mogle izvršiti volitve že v 32 občinah, med njimi tudi v najbolj upornih: Homec, Podgorje, Križ, Nasovče, Klanec in Loka. Le v tudi upornih občinah: Moste, Suhadole, Vranšica in Lahovče bodo volitve šele čez en teden, ker je hotel prej napraviti red v najupornejših. Največja ovira je bila zaprisega v cerkvi. Pozneje je v kamniškem okraju odklonilo prisego še občinsko predstojništvo v Kotredežu, češ da se čujejo iz sosedne Štajerske glasovi o obnovitvi podložništva in desetin. Šele ko je te občinske može povabil okrajni glavar na takratni sedež sodnega okraja v Zalog pri Moravčah, je zlomil odpor z grožnjo, da postavi občini komisarja.⁶⁰

Ministrstvo je na sporočilo o kamniškem dogodku izreklo svoje začudenje, češ da poročila iz drugih kronovin soglašajo, da potekajo volitve v vseh občinah v največjem redu in ob najživahnejši udeležbi ljudstva,⁶¹ vendar omenja že Chorinsky v svojem poročilu vesti dunajskih in graških časopisov o podobnih dogodkih na Sp. Štajerskem.⁶² Tudi novomeški okr. glavar Mordax poroča, da se je odpor iz kozjanskega okraja prenesel v sosedni kostanjeviški.⁶³ V Čatežu ob Savi se je volitev (23. avgusta) izvršila brez ovir. Dva dni nato je mogel v cerkvi priseči le župan. Med prisego so pa iz množice stopili štirje moške iz Krške vasi in zagrozili, da strgajo župniku in županu obleko s telesa, če se zaprisega nadaljuje. — V Veliki Dolini so volili v redu. Po maši naj bi bila zaprisega. Moški, ki so prišli v gručah, so preprečili prisego obeh svetovalcev. Popoldne se je ponovni poskus prisega izjalovil. Izvoljena svetovalca sta se zbala. Zaman je bilo pojasnjevanje volilnega komisarja. Ljudje se niso dali prepričati, da bi prisega ne imela za posledico obnovitev podložništva. Tudi župnik je prosil za odložitev prisega, boječ se oskrumbe cerkve, kjer se je vsa množica župljanov izrekala proti zaprisegi.⁶⁴

Precejšen odpor je bil tudi v Beli krajini. Po poročilih okrajnega glavarja Derbiča⁶⁵ so odklonila zaprisego občinska predstojništva v Adlešičih, Gribljah, v Preloki, Tribučah in Podzemlju, in sicer v Adlešičih zato, ker se ni ugodilo njihovi zahtevi po razdružitvi od pravoslavne katastrske občine Bojanci. 26., 27. in 28. avgusta so volili v Semiču, Kotu, Vinjem vrhu, Črešnjecju, Sodjem vrhu, Strekljencju in Pribišju. Volilna udeležba je bila precejšnja; vendar so v vseh teh občinah ugovarjali proti odreditvi prisega. Župan in svetovalci v Pribišju so bili pripravljeni priseči. Ko so ostali po maši v cerkvi, so drugi zagnali pred cerkvijo »komaj kanibalom znani hrup« in grozili županu. Okrajni glavar je stopil dvakrat k cerkvenim vratom in jih miril, ne da bi se za to zmenili, marveč so vdrtli v cerkev in porinili župana iz nje. — V Semiču se je po maši pred prisego odstranilo občinsko predstojništvo z ostalimi navzočimi — bilo jih je kakih 200 — z velikim hrupom iz cerkve. — Tudi v drugih 30 občinah črnomaljskega okraja so se mogle izvršiti volitve le z velikim trudom po primernem pouku s strani duhovščine; v 13 občinah so odklonili podpis oziroma podkrižanje prisežnega zapisnika. Ljudstvo vidi, poroča glavar, v vsakem ukrepu oblasti oživitve fevdalnih bremen.

⁶⁰ Prav tam, št. 12.369/1850.

⁶¹ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 11.906/1850.

⁶² Prav tam, št. 11.667/1850; glej tudi »Laibacher Zeitung« 5. IX. 1850 o izgredih pri občinski volitvi v Libeličah, okr. Pliberk na Koroškem.

⁶³ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 12.235/1850.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Prav tam, št. 12.103/1850 in 12.300/1850.

Tudi v trebanjskem okraju ni bilo brez odpora. Glavar poroča, da je nameravano pobiranje davkov po občinah baje temu vzrok. V občini Šmarjeti se 11. oktobra ponovno ni mogla izvršiti volitev občinskega predstojništva, ker je večina občinskih odbornikov prosila za odgoditev, dokler se ne vrne nameravano odposlanstvo z Dunaja in ne prinese vest, da je volitve res odredila dunajska vlada in nimajo nobene zveze z zopetno uvedbo podložništva⁶⁶

Po teh pojavih v občinah štirih okrajev, deloma v različnih predelih dežele, je jasno, da je bilo razumevanje za novo občinsko uredbo, kaj šele kakšno navdušenje med ljudstvom zelo majhno.

13. Slednjič more uradna »Laibacher Zeitung« dne 25. oktobra 1850 (št. 246) v daljši notici sporočiti, da so volitve v vseh občinah na Kranjskem, razen v eni, končane. Skupaj je bilo pri tej sestavi stvojenih 497 občin nasproti 258, ki so jih sestavila okrožna glavarstva pol leta prej. Tako okrožni kakor okrajni glavarji so pa v svojih poročilih trdili, da so se ravnali po ljudski volji!^{66a}

14. Zanimivo je, da nazivajo glavarstva župane kmetских občin v svojih namestništvu poslanih seznamih tudi v nemščini različno, n. pr. iz Kamnika, Postojne in Kočevja »Richter«, le v mestih in trgih »Bürgermeister«; Trebnje jih imenuje vseskozi z zadnjim nazivom, Črnomelj pa »Vorsteher«.⁶⁷

III

1. Minister Bach je že septembra 1850 odredil napravo šematizma vseh občin v državi in zahteval za to potrebne podatke.⁶⁸

Glavarstvo v Trebnjem poroča pa še 30. decembra 1850 in enako v Kočevju še 5. februarja 1851, da ni še čas za tak seznam, ker se hoče več manjših občin združiti.⁶⁹

Glasovi takratnega časa že pričajo, da se je spoznanje, da mnoge nastalih majhnih občin ne morejo ustrezati svojim nalogam, ob začetku njihovega dela razširilo še jasneje kakor ob njihovem sestavljanju.

Važen glas iz javnosti v tej smeri je bil članek: »Mein Vaterland ist mein Altar. — Aus Innerkrain. — Gemeindeangelegenheiten« v takratnem zagrebškem dnevniku »Südslavische Zeitung« od 14. junija 1851, signiran z »M. V.«. Pod navedeno črkovno značko se skriva gotovo Miroslav Vilhar. Na to ne kažejo le začetnice imena in priimka ter označba pokrajine izvira dopisa, marveč dokazuje prav nedvomno s polnim imenom podpisani poziv z dne 18. avgusta 1849 »Zgornjim Pivčanom« v »Novicah« 1849, str. 148, ob priliki, ko so ga namenili soobčani za »višjega skrbnika«, to je za župana, ter dopis v

⁶⁶ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 13.713 in 13.778/1850

^{66a} O sestavi občin na Koroškem gl. M. Wutte, l. c., str. 33.

⁶⁷ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 13.578/1850, št. 1158/1851, št. 498/1851 in »Laibacher Zeitung«, 1850, 24. VIII., 5. IX. in 1. X. — Glede naziva »Bürgermeister« in »župan« prim. moj članek, Zgodov. časopis, V (1951, str. 225) in v istem smislu tudi min. naredbo od 12. II. 1850 (ODAS, spisi namestn., fasc. 7—1, št. 2756).

⁶⁸ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—3, št. 12.865/1850.

⁶⁹ Prav tam, št. 498/1851 in št. 1158/1851.

»Laibacher Zeitung« z dne 15. novembra 1850, št. 237, str. 1050, pod naslovom »Briefe vom Karste«, podpisan z isto značko in vsebino.

V obeh prispevkih, zlasti v noviškem, razvija Vilhar prav iste misli kakor v zagrebškem listu, le da velja tu poziv vladi, tam pa njegovim soobčanom. Po daljšem izvajanju o škodljivosti majhnih občin se obrača dopisnik na politično oblast. Tedanje premajhne občine na Kranjskem niso le same sebi na poti, marveč povzročajo tudi državi velike stroške in počasno poslovanje. Prosi tedaj namestništvo, da uradoma poseže vmes in uporabi § 4 občinskega zakona. Morda bi bilo še bolj umestno, če v vsakem glavarstvu po dva zaupnika poizvesta želje malih občin in jih poučita o prednostih večjih edinic. Vsekakor mora pobuda izhajati od zgoraj, ker je spodaj velika obupanost in bojazen, da se ne bi utegnila taka želja imeti za predrznost.

2. Živahnemu članku se je namestništvo kaj naglo odzvalo. Poslalo ga je v prepisu z opazko, da vsebuje marsikaj pomisleka vrednega, vsem desetim okrajnim glavarstvom na Kranjskem. O napaki mnogoštevilnosti majhnih občin se čujejo opetovane tožbe in želja po njihovi smotrni preobrazbi nikakor ni osamljena. Zato poziva vsa glavarstva, naj se na podlagi svojih izkušenj in opazovanj izza obstoja občin izjavijo v obsežnem poročilu o njihovi življenjski zmožnosti in sposobnosti za izvrševanje po občinskem zakonu naloženega jim delokroga. Pri tem naj tudi natanko preudarijo, koliko je združenje tolikih majhnih v večje krajevne občine primerno že takoj in tudi od ljudstva že zaželeno.

3. Podrobna poročila vseh glavarstev so v marsičem zelo zanimiva in važna. Omogočajo delno vpoglede v sicer zastrto občinsko organizacijsko delo glavarstev in njihove nagibe, ko takratni spisi glavarstev žal niso več ohranjeni. Odkrivajo pa tudi prve vtise o delovanju občin, kažejo napake, ki se delno vlečejo naprej še stoletje, pričajo pa tudi o izkušeni sposobnosti, preudarnosti in resnobi tedanjih starih uradnikov, s katero so se lotevali rešitve organizacijskih upravnih vprašanj. Nič manj pa niso ta poročila važna za poznavanje naših takratnih kulturnih razmer.

a) Po poročilu črnomaljskega okrajnega glavarja Jožefa Derbiča (13. julija 1851)⁷⁰ je štel tamošnje glavarstvo z 32.583 prebivalci 47 krajevnih občin, tako da šteje občina povprečno 700 duš. Posamezne občine imajo komaj po 300 prebivalcev. Že to število občanov kaže na nemoč opravljanja občinskih poslov. Če se uvaža še uboštvo in kulturno stanje ljudstva, je jasno, da so bili izvoljeni za župane moške, ki po svoji izobrazbi in drugih razmerah niso sposobni ter da občine ob svojem uboštvu ne morejo izpolnjevati svojih dolžnosti. Take občine tudi poslovanje glavarstva močno otežkočajo. Nekatere že to uvidevajo in spoznavajo, da so si naložile nepotrebna bremena, ker bi mogel iste posle, ki jih opravlja sedaj več županov za več sosednih majhnih občin, izvrševati brez težav en župan. Nekatere bi bile že sedaj pripravljene k združitvi. Po njegovem mnenju bi kmetske občine ne smele šteti manj kakor 2000 duš. Ker pa ima vsaka katastrska občina pravico do samostojne krajevne občine, se je sestava občin že izvršila, so občinski predstojniki

⁷⁰ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

izvoljeni za tri leta in so prisegli, bi bilo umestno, da se ne dira predčasno v pridobljene pravice in občine ne sili k združitvi, marveč jim pusti to na prosto. Po združitvah naj bi volili predstojništvo združene občine le dotedanji župani in svetovalci združenih občin in bi ne bilo treba nove prisege, ki se je je glavar po prejšnjih izkušnjah očitno bal.

b) V kamniškem okraju se je ob sestavi občin daleko največji del davčnih občin izrekel za samostojnost. Le v glavni občini Sv. Helena (takrat brdskega, potem ljubljanskega sodnega okraja) in v vodiški glavni občini so se izjavili za večje edinice, v zadnji za združitev dotedanjih 7 podobčin. Največ se jih je odločilo za samostojnost, češ da jih bodo šele izkušnje učile, ali je združitev ali samostojnost za občinske interese boljša in se jim je zdelo, da bo po pravilnem spoznanju združitev lažja kakor pa razdružitev. Najbolj so jih pa nagnile k ohranitvi samostojnosti v okraju pogosti spori med sosednimi srenjami zaradi pašnih pravic, in je naravno, da se take občine niso hotele združiti. V smislu zakona in navodil glavarstvo željam občin ni moglo nasprotovati. Zato je med 73 sestavljenimi občinami 49 takih, ki so bile doslej samostojne podobčine (kat. občine), 18 takih, od katerih vsaka je sestavljena iz dveh, 4 iz treh in po 2 iz sedmih podobčin.

Po enem letu — pravi prvotno poročilo okrajnega glavarja pl. Pavicha (z dne 20. aprila 1850) ob predložitvi seznama novih občin namestništvu — bo lastna izkušnja in lastno spoznanje občine naučilo, katere so bolje sestavljene, in po tem se bodo gotovo naravno ravnale morebitne njihove zahteve po zakonitem potu.⁷¹

Po letu in pol (3. septembra 1851) je poročal sedaj isti glavar,⁷² da podaja Vilharjev članek tako verno in resnično sliko življenjske nezmožnosti majhnih občin, da nima dosti pristaviti.

Službeni obhod po polovici občin ga je povsod prepričal, da niti občinski odbori niti župani ne izpolnjujejo zakonitih dolžnosti, toda ne iz upornosti, marveč iz nesposobnosti. Največji del občinskih odbornikov in županov ne zna ne brati ne pisati;⁷³ v več krajih sploh ni pismenega človeka. Življenjska nezmožnost v umstvenem pogledu leži na dlani. More se predstavljati, kako se vrši krajevna policija. Pa tudi v tvarnem pogledu je življenjska nezmožnost očitna. Taka občina bi morala za vršenje občinskih poslov nastaviti uradnika, ki bi stal najmanj 200 gl. letno. Za kritje teh stroškov bi bila potrebna po glavarjevem računu, ki ga v poročilu izvede, redno 15 do 20 %, pri mnogih občinah 25, 30, celo 50 %-na naklada za direktne davke. Tako visoka naklada bi pa pri mnogih občinah ogrožala celo plačevanje državnih davščin. Zato se je, spoznavajoč nujno potrebo združitve majhnih občin, že ob svojem obhodu trudil, s poukom doseči prostovoljno združitev krajevnih občin. Toda, čeprav vse občine tako potrebo uvidijo in iskreno žele, še ni prišlo do prostovoljne združitve, ker si občine zaradi svoje neokretnosti ne znajo pomagati in primerno ureditev žele in pričakujejo od državne uprave. Zato naj vlada odredi novo sestavo občin po načelu materialne življenjske zmožnosti, to je po takem znesku letne davčne obveze, da bi bila za vršenje občinskih poslov potrebna le 5 %, največ 10 %-na naklada na direktne davke. Po tem naj bi vsaka krajevna občina morala plačevati letno najmanj 4000 gld. direktnih davkov. S tega vidika, po svojih opažanjih in po nasvetu nekaterih županov, s katerimi se je priložnostno razgovarjal, predlaga v kamniškem okraju

⁷¹ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 6554/1850.

⁷² Prav tam, št. 8357/1851.

⁷³ Še ob mojem poslovanju v tem sicer naprednejšem okraju pred 50 leti so bili nekateri župani majhnih hribovskih občin nepismeni.

namesto dotedanjih 73 novih 14 občin in prilaga tudi njihov seznam. Predlagane nove združene občine kamniškega okraja v takratnem obsegu bi bile: Kaplja vas, Šmartno, Mengeš, Mekinje, Kamnik, Vodice, Dob, Dol, Lukovica, Št. Ožbolt, Kandrše, Zagorje, Moravče, Vače.

c) Poročilo kočevskega glavarja Janeza Schiwiza pl. Schiwizhoffna (21. julija 1851)⁷⁴ je preudarjeno, samostojno zamišljeno, izhajajoče bolj iz iz splošnih, načelnih vidikov. Pravi, da so gotovo res nedostatki, ki jih predmetni članek niti pretirano ne riše. Iz časopisja je razvidno, da tožijo o njih tudi v drugih kronovinah. Res je, da velik del županov ne zna ne brati ne pisati in so okrajna glavarstva zaradi velike oddaljenosti navezana le na pismeno občevanje z občinami. Zato ni čudno, da si morajo občine šele iskati razlagalcev dopisov v uradih ali pa za denar. Vse važnejše, če naj bo opravljeno, mora izvršiti glavarstvo samo: napravo volilnih in porotniških imenikov, popis prebivalstva, sestavo proračuna itd. Ko bi se hotelo prepričati, kako upravljajo občine posamezne upravne panoge, bi se pokazala kaj žalostna slika.

Nikakor pa se v nasprotju z večino svojih tovarišev ne sklada s člankom, da bi bilo iskati vzrok v tedanji sestavi občin s premajhnim obsegom.

Nova sestava občin temelji na zgodovinskem razvoju in na sili razmer. Pri prvem, gotovo le dejanskem nastanku srenj so sodelovale kakovost zemlje, istovrstnost pridobitka, simpatije in iz tega izvirajoča potreba. Dokler so bile te občine omejene na svoj naravni, gospodarski delokrog, je bila njihova razmejitev ustrezna razmeram in ni bilo nikoli slišati želja po spremembi. Pri napravi stabilnega katastra je veljalo načelo, da bodi gospodarska srenja tudi katastrska občina. Toliko se more torej reči, da je katastrska občina enota, ki je nastala iz dejanske potrebe in ima od nekdaj samostojno upravo svojih gospodarskih interesov. Po novi sestavi občin na podlagi katastrskih je razmejitev ostala praviloma ista. Ko je pred letom dni vodil sestavo občin, mu je bila smernica njihova prosta volja. Namenoma je opustil predstavitve na katerokoli stran, da bi ne izvajal moralčnega pritiska. Želja po združitvi, ki jo ljudstvo vobče nima, se je pojavila in izpolnila le tam, kjer so se bali velikih izdatkov in upali, da se jim z združitvijoogneje.

Glavni vzrok neprilik in zadreg občin je v nesposobnosti župana. Tega vzroka pa ni mogoče odpraviti, kakor meni člankar, z združitvijo občin.

Zmotna je misel, da bi bilo v veliki občini lažje dobiti primerne župana. To je treba preskusiti praktično. Okraj kočevski n. pr. ima 53 novo sestavljenih občin. Ko bi se to število znižalo n. pr. na število 28 župnij, bi bilo potreba 28 županov. Dobro poznavajoč osebnostne razmere v okraju, mora reči, da bi našel v celem okraju komaj 3 do 4 za vodstvo velike občine sposobne može. Zmotna je predstava, da bi se v velikih občinah prihranilo na potninah in izgubi časa občinskih predstojnikov, potujočih k oddaljenim oblastem. Vsak poznavalec občinskega življenja ve, da pota, ki jih ima župan v občini, več kot dvajsetkrat presegajo ona zunaj občine. Župan majhne občine, obsegajoče morda le en kraj, opravi notranja pota tako rekoč mimo grede; v veliki občini bi bil pa skoraj dnevno na poti v en ali drugi oddaljeni kraj svoje občine in bi ji s tem povzročil neprimerno večje stroške. Isto velja za občinske odbornike, ki bi se morali iz oddaljenih krajev sestajati na občinske seje na sedežu občine.

Po mnenju kočevskega glavarja bi se našla odpomoč v delitvi naravnega, gospodarskega in oblastnega, prenesenega delokroga. Prvega bi bilo prepustiti katastrski občini, drugega naj bi izvrševala združba občin v obsegu

⁷⁴ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

sodnega ali davčnega okraja. Okrajna združba občin bi postavila posebnega uradnika, ki bi ga politična oblast potrdila. Tak okraj bi ga tudi plačeval in jamčil za njegovo uradno poslovanje, kakor prej zasebne gosposke. Nadzorstvo izvrševanja prenesenega delokroga bi bilo tako bistveno olajšano, vendar bi morala biti oblast nadzorovanemu organu bližja kakor prej okrožni urad okrajnim oblastvom.

d) Kranjski okrajni glavar Tomaž Pauker začenja svoje poročilo (24. julija 1851) s pripombo, da je prav nameraval sporočiti namestništvu, da z malimi občinami ni mogoče poslovati, ko je prejel poziv za poročilo o tem predmetu. Že ob sestavljanju novih krajevnih občin se je s svojimi komisarji zelo trudil sestaviti velike občine. Primoran pa se je vdal željam občin. Tako je nastalo v kranjskem okraju iz 118 katastrskih občin s skupnim prebivalstvom 56.764 duš 37 krajevnih občin, ki pa skoraj vse le životarijo. Med župani mnogi ne znajo ne brati ne pisati in prav mnogo jih je, o katerih se je mislilo, da znajo oboje, pa vendar ne znajo. Kako knjigo brati ali kaj pisanega za silo in večji del komaj ali napačno razumeti, se pravi toliko, kakor ne znati brati. S pisanjem gre seveda še slabše. S takimi župani uradovati je težava, ki se ne dá odpraviti, in je vedno večja ovira, posebno ker so se ti ljudje, nekateri v začetku vneti, sami naveličali, spoznavajoč množico poslov in na nje stavljenih zahtev, hkrati pa tudi svojo nesposobnost. Neprilika je tudi, da so ti župani največji del gostilničarji in opravljajo svoje posle s strankami večinoma pri pijači. Na drugi strani tudi župani nimajo primerne avtoritete in so večkrat ne samo predmet zabavljanja in zmerjanja, marveč tudi osvete. Kranjska za ustavno življenje še daleko ni zrela. Potreba bo še mnogo let trudapolnega prizadevanja oblasti in stalnega pouka občin, preden se bo uredilo občinsko življenje. Mnogo bi k temu pripomogla združitev občin. Prepričal se je na več krajih, da, izvzemši nekatere častihlepne župane, ki bi izgubili svoja dostojanstva, ljudstvo splošno zelo želi velikih občin, in sicer po možnosti po župnijah. Posli so v majhni občini isti kakor v veliki. Tisti, ki jih opravlja, malo čuti, če je 200 ali 600 občanov, toda k istim izdatkom jih lažje prispeva 600 kakor pa 200. Kjer za kritje izdatkov občinska naklada 10 % komaj ali sploh ne zadošča, tam občina ni življenja zmožna in bo v prihodnje še manj, če se občinski izdatki še zvišajo in posebno, če prevzamejo občine še posle prenesenega delokroga. Zategadelj je tudi po njegovem prepričanju združitev občin potrebna, bodisi da se združijo vse katastrske občine ene župnije ali pa sestavijo po zgledu francoskih merij. Zato je sestavil, oziraje se na fare, podroben načrt nove sestave z navedbo sedanjih krajevnih občin obsega in števila duš. Po tem načrtu bi iz tedanjih 37 občin nastalo le 16, in sicer: Kranj, Naklo, Tržič, Križe, Preddivor, Senčur, Cerklje, Smlednik, Dorfarji, Škofja Loka, Poljane, Trata, Osilnica, Selce, Železniki in Zali log. Največja občina Kranj bi imela po tem predlogu 9523 prebivalcev, najmanjša Zali log, pa 1644.

Ta razdelitev bi po glavarjevi izjavi mogla stopiti v veljavo že s 1. novembrom 1851. Hkrati je poudaril tudi potrebo, da župane ne volijo odborniki, ampak jih imenuje vlada. Samo njej je mogoče postaviti sposobne župane in izbrati može, ki se odlikujejo po svoji inteligenci in zavzemajo po svoji večji zemljiški posesti položaj, da morejo imeti neodvisni od vsakega soobčana ne le voljo, marveč tudi moč, izvršiti svoje odredbe.⁷⁵

e) V istem smislu se glasi tudi poročilo okrajnega glavarja ljubljanske okolice Tomaža Glančnika (16. avgusta 1851).⁷⁶ — Glavarstvo šteje

⁷⁵ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

⁷⁶ Prav tam.

50.263 prebivalcev in 41 krajevnih občin. Od 41 županov jih zna le 10 dobro brati in pisati ter torej ustrezajo svoji nalogi. Od ostalih 31 županov 7 ne zna ne brati ne pisati; 24 jih je pa v pisanju tako slabih, da morejo komaj svoje ime podpisati in ne morejo napisati pravičnega in razumljivega dopisa. Te majhne občine pa nimajo sredstev za nastavitve potrebnega uradnika. Navzlic temu se je izreklo po izvršenih poizvedbah le 7 občin za večje enote: Vrhnika, Borovnica, Polhov gradec, Šentvid, Šmarje, Grosuplje in Želimlje, vseh drugih 34 pa proti. Po želji občin bi se tedaj združitev ne mogla doseči. Treba bo zato kategorične odredbe vlade. Prav tako bi se moralo hkrati odrediti, da župane imenuje vlada. Le tako je mogoče doseči, da bodo načelovali občinam sposobni ljudje, sicer bi se zaradi omejene uvidevnosti volivcev dogodilo kakor pri prvi volitvi, da so izvolili večidel može, ki imajo za to malo ali nobenih lastnosti.

Sestavil je poročilu priloženi seznam 13 novih, iz 41 dotedanjih sestavljenih združenih občin z navedbo dosedanjih krajevnih občin, iz katerih so nove sestavljene, površine in števila prebivalstva, župnije, šolskega okoliša, okrajnega sodišča in oddaljenosti od glavarstva in sodišča. Pri tem se je oziral na to, da so se, če mogoče, cele župnije vključile v eno krajevno občino in da nobena nova občina ne šteje manj kakor 2000 duš. Po tem predlogu bi bile v ljubljanski okolici te-le nove združene občine: Vrhnika, Borovnica, Rovte, Horjul, Polhov gradec, Studenec-Ig, Šmarje, Dobrunje, Spodnja Šiška, Črnuče in Šentvid.

Če bo vlada imenovala župane novih združenih občin, se bo kmetsko prebivalstvo, kakor je poizvedel, tem odredbam brez ugovora podredilo. Ako se naj pa župani še naprej volijo, mora prostodušno priznati, da je boljše, če ostane pri starem, ker je v ljubljanskem okraju le prav malo za župane sposobnih mož in ker morejo možje, ki niso sposobni upravljati majhne občine, gospodariti tem manj v velikih.

Če se vlada odloči za predlagano novo sestavo in imenovanje županov, naj se s tem nastali stroški ne nalagajo posameznim občinam, marveč jih krije s splošno naklado na direktne državne davke. Tako kritje občinskih upravnih bremen je manj občutno in daje manj povoda za nezadovoljnost.

f) Novomeško okrajno glavarstvo je štel leta 1851 51.225 prebivalcev, od katerih odpade na prejšnji okraj Novo mesto z novo od kočevskega okraja pripojeno občino Črmošnjice 25.101, na okraj Kostanjevica 10.488 in na okraj Krško 15.636 prebivalcev. V tem okrožju je bilo sestavljenih leta 1850 skupaj le 32 krajevnih občin, in sicer v sodnem okraju novomeškem 23, v kostanjeviškem 5 in v krškem 4. Za združitev obstoječih občin v zadnjih dveh okrajih, kjer so nastale že tako, iz tudi v poročilu novomeškega glavarja Mordaxa (4. avgusta 1851)⁷⁷ nepojasnjenih razlogov, nenavadno maloštevilne in velike občine, ni bilo povoda. Za združitev občin v novomeškem okraju pa se je glavar Mordax, kakor poroča, trudil zaman že ob zadnji sestavi leta 1850. Po njegovem mnenju bi bilo v tem okraju zmanjšati oziroma združiti obstoječih 23 občin v teh-le 9: 1. Bršlin z občinama Prečna in Daljnji vrh; 2. Mirna peč s Šentjurjem; 3. Šentpeter z Belo cerkvijo; 4. Šmihel s Smolenjo in Stransko vasjo; 5. Stopiče z Mehovim; 6. Brusnica z Orehovico; 7. Poljane, Stara žaga, Črmošnjice in Štale; 8. Toplice z Dobnim dolom, Gorenjim Poljem in Jurkovasjo; 9. novomeška občina bi ostala po načrtu v starem obsegu.

Nasprotovanje združitvam ima svoj izvor poglavitno v zmotnem mnenju, da je potem ena iz več združenih občin glavna, druge pa le stranske. Nove imperativne združitve bi bilo izvršiti šele po preteku prve triletno volilne

⁷⁷ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

dobe. Medtem bodo izkušnje ustvarile ugodnejše razpoloženje za združitve. Vendar bo pa pomanjkanje inteligence in slabo imovinsko stanje naroda še dolgo oviralo razvoj, ki ga hoče doseči občinski zakon. Tudi v velikih krajevnih občinah, kakor so v krškem okraju s 3000 do 5000 prebivalci, nastajajo nepremagljive težave za kritje le na najnujnejše potrebe skrčenih občinskih izdatkov. Seveda se morejo te težkoče zadostno razložiti tudi iz visoke obdavčenosti, ki izhaja iz ene tretjine doklade k zemljarini in hišnemu davku, dohodnine, iz precejšnjih deželnih davščin in slednjič iz 5 % naklade za zemljiško-odvezni zaklad.

g) Postojnski glavar baron Ludovik Mac Neven, prejšnji okrožni glavar ljubljanski, je bil med tistimi, ki od združitve občin niso pričakovali vsega leka za slabotno občinsko upravo. V postojnskem okraju⁷⁸ je po novi sestavi 108 krajevnih občin, katerih daleko večji del se omejuje na obseg katastrskih občin. Pri sestavi jim je pustil glavar v smislu zakona in izvršilnih naredb prosto voljo in samoodločbo, čeprav ni opustil prikazati jim relativne prednosti združitve in je celo poskusil jih za to zavzeti. Toda pojasnila v ministrski okrožnici z dne 12. februarja 1850 glede poslov prenesenega delokroga, pravi Mac Neven malo hudobno, da novi posli sploh ne bodo ali bodo le neznatno presejali one bivših »rihtarjev« in se tudi upravni izdatki ne bodo zvišali, so vodili kmetско zdravo pamet k odločitvi za samostojnost katastrskih občin. Ob sestavljanju občin je slišal ljudsko mnenje, da bo v združeni občini izvajala ena občina, navadno tista, ki bo dala župana, morečo nadoblast nad drugimi; da v taki občini, ki bo naravno imela tudi večji ozemski obseg, župan ne bo mogel biti povsod in bo pota in zamudo časa v oddaljenejši predele občine zaračunaval. Skoraj splošno se je izražala bojazen, da se bo v razsežnih občinah dolžnost za konkurenčne prispevke nerazmerno v vseh pogledih povečala in postala v oddaljenejših občinah veliko bolj občutna. Kajti v katastrskih občinah mnoge resnične ali tudi le na relativnih nazorih sloneče potrebe velikih občin popolnoma odpadejo ali se krijejo na manj občuten način, pogosto s prostovoljnimi prispevki v denarju ali blagu. Glavni nagib, ki je vodil ljudi k odločitvi za majhne občine, je večkrat izražena bojazen, da bi odločalo v upravi gospodarski občini lastnega premoženja občinsko predstojništvo združene upravne občine.

Pri teh razmerah ni moglo biti drugače, kakor da so v okraju nastale skoraj le majhne krajevne občine. Vendar poročevalec tega ne obžaluje, kajti občine so dobro predvidevale. Ne more sicer tajiti, da od glavarstva oddaljene občine posle prenesenega delokroga sploh ne ali slabo opravljajo, ker ni sposobnih županov in sredstev. Živo pa mora oporekati, da bi slab zgled teh majhnih občin odvrčal imovitejši in večje občine od boljšega izpolnjevanja dolžnosti. Tu in tam je odvisno le od županov, če občinam odrejeni delokrog ne oživi. Po njegovem mnenju izvira v članku priobčeni klic po združitvi zgolj iz želje, ustvariti večjo glavnico naklad za plačilo občinskih uradnikov in pa pomnožitev županovega sijaja (!). Opravljanje zakonitih dolžnosti v združenih občinah z izvoljenim županom na čelu ne bo za las boljše kakor je sedaj v majhnih. Po njegovem mišljenju se v takih občinah pod pogoji prov. občinskega zakona v obče ne bo doseglo nič boljšega kakor tisto »črvivo, sebično, podkupljivo« občinsko upravo, ki je vladala v ilirskih pokrajinah do leta 1809, v drugih starih avstrijskih deželah pa do leta 1848 v vseh mestnih in trških občinah, in ki je izmozgavala občane in jim jemala vse spoštovanje in neobhodno potrebno zaupanje do vlade.

⁷⁸ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357 (poročilo od 28. avgusta 1851).

Ko bi se s strogo resnobo in kaznimi zahtevalo od njegovih občin popolno izpolnjevanje po občinskem zakonu naloženih jim dolžnosti, bi po poročevalčevem mnenju gotovo blizu 100 od 108 občin same predlagale združitve, ne da bi pa bile s tem v resnici zadovoljne.

Res je torej, da občine tega okraja želijo svojo samostojnost, vendar na drugi strani po večini niso življenja zmožne. Zato je edina pot za rešitev tega nasprotstva, da se pusti katastrska občina kot enotna podlaga občin, združi pa primerno število teh občin v obsegu davčnega, oziroma okraja nekolegialnega sodišča za opravljanje prenesenega delokroga in jim postavi po § 126 prov. obč. zak. od vlade imenovani in plačani župan na sedežu davčnega okraja. Predlog se torej sklada s podobno zamislijo kočevskega glavarja.

h) V Radovljici je bil ob sestavi občin glavar Janez Pajk, ki ga je ljudstvo po vsem Gorenjskem zaradi njegove strogosti in svojskega mišljenja, ki ga je pokazal na čelu komisariata v Kranju, glavarstva v Radovljici in Ljubljani, ohranilo v spominu dlje, kakor katerega koli drugega pred ali pomarčnega uradnika. Tudi njegovo mestoma ironično in sarkastično poročilo (16. julija 1851) se precej razlikuje od drugih. V njegovem okraju so majhne in velike občine: Predtrg z 276, Leše s 405, Radovljica s 664 prebivalci; na drugi strani Bled z 2439 in Bohinjska Srednja vas z 2470. V vseh teh občinah, majhnih in velikih, se pojavljajo težave v izvrševanju naravnega in prenesenega delokroga. Župan v Predtrgu je nepismen, župan v sosedni Radovljici, kakor večina tamkajšnjih meščanov, pismen, pa zato nima manj težav v izvrševanju svojih poslov. Prvi si da čitati zakone po drugih, prihaja po pouk k uradom, ima s sosedno občino skupnega pisarja, pregleda svojo občino lahko osebno in posega neposredno v vse posle, ne da bi mu bilo treba zanemarjati svoje zadeve. Občinski odbor se posvetuje o svojem lastnem stanju in ne prihaja v nasprotje s tujimi interesi, kakor se to dogaja v velikih občinah. Tudi upravni stroški so tukaj zelo majhni. Drugače je v veliki občini. Občinski odbor mora tukaj večkrat odločevati o nasprotujočih si interesih, n. pr. o pravicah na ta ali oni občinski imovinski del, na paše, gozdove, planine, o njihovih mejah in uživanju, pri čemer se zapleta v velike spore. V občini Jesenice so nastali n. pr. v odboru veliki prepiri zaradi velike planine, katero trije v občini združeni kraji vsak zase zahtevajo. Podobni in še večji spori so tudi v drugih velikih občinah. V takih občinah so tudi posli posebno, prenesenega delokroga tolikšni, da more župan ali te ali pa svoje zasebne posle zanemarjati in postati pravi občinski uradnik. Res je sicer: čim več združenih občin, tem več občinske zaloge, tem več davkoplačevalcev, tem manjša davčna kvota posameznika. Kaj pa, ko bi bilo tudi resnično: Čim večja občina, tem težja njena uprava, tem več moči je za to potrebno, tem težji pregled, tem večji upravni izdatki, čim manjša občina, čim manjši stroški?

Potem ironizira skrb člankarja, da se državni zakoni v majhnih občinah ne čitajo in prihaja do zaključka, da je pravilno samo v ministrski naredbi z dne 12. februarja izraženo načelo, da se v naprej ne more določiti ne za velike ne za majhne občine. Poročevalec daje praviloma prednost malim pred velikimi občinami. Male se morejo same voditi, velike ne. Sam nima povoda pritoževati se o stanju malih občin. Več napak opaza v velikih kakor v majhnih. Res pa je, da trpi sedanja občinska ustava na različnih napakah.

Trdi se, da je temelj svobodne države svobodna občina. Ali niti mala niti velika občina ni svobodna. S prenesenim delokrogom je naloženo občini toliko bremen, da v primerih z drugimi državnimi ustanovami pojem svobode občine kar uničujejo.

Zato bi predlagal neke spremembe občinskega zakona: 1. preneseni delokrog (kot skupek pravic in dolžnosti) bi večji del odpravil in pustil občinam le pripuščeni delokrog (samo kot skupek pravic) in priznal občinam popolno pravico izvrševanja dosedanjega prenesenega delokroga po občinskih organih, ne da bi imele tudi dolžnost te pravice izvrševati. Kot moralčne osebnosti naj bi bile izravnane s fizično osebo vsakega posameznega državljana in imele nasproti državi po primernih zakonih z malimi spremembami iste dolžnosti. 2. Vsi upravni organi od zgoraj do spodaj naj bodo, kar po občinskem zakonu niso, brez izjeme člani vlade. Toda nedosledno ne zahteva niti, da bi bil župan od vlade imenovan. Nasprotno predlaga, kar se čuje zelo moderno, da more občina občinski odbor in tudi predstojništvo odpoklicati pred pretekom volilne dobe, čim se pokaže, da ne uživajo več njenega zaupanja. Prav tako naj imajo občine pravico se združevati, pa tudi se zopet razdružiti. Pravi, naravno interes posameznih majhnih občin bo najbolj pravilno in gotovo našel pravo naravno merilo za tvorbo manjših ali večjih občin. Če se občina prepriča, da je bila 1850. izvršena izvolitev zmotna — in kako lahko se je to zgodilo — zakaj bi ne mogla te zmote popraviti leta 1851 ali 1852. Pravični vladi ne more biti vseeno, ali so predstojniki občine le navidezni ali resnični izraz volje občine.

i) Trebanjski okrajni glavar Bernard Vesel je podal (25. julija 1851) zelo poučno kulturnopolitično sliko svojega okraja.⁷⁹ Kakor je svobodna občina temelj ustavne države, je pa stanje umstvene izobrazbe ljudstva po njegovem mnenju naravno merilo za svobodnejšo ali bolj omejeno občinsko organizacijo.

Kdor pozna kranjsko deželo ne le po statističnih prikazih, marveč iz lastne izkušnje, je moral vedeti, da bo izvedba občinskega zakona naletela na marsikatero nepremagljive težkoče in bodo njegovi uspehi vlado razočarali. Poročevalec se je od prvega početka pa do konca popolnoma posvetil pripravam za občinsko organizacijo in je imel dovolj prilike slišati razne izjave. Neredko je čul od prejšnjih občinskih in drugih pametnih mož na svojo razlago občinskega zakona, da je dotedanja občinska organizacija popolnoma ustrezala njihovim potrebam in je novi zakon prikrojen le za mesta, da kmet plačuje davke tudi zato, da ga državni uradniki neposredno upravljajo, in nima niti časa niti sposobnosti prevzeti upravo občin. Zato je razumljivo, da je bil velik del občin pri novi sestavi popolnoma pasiven in da največje prizadevanje in lahko umljivo razlaganje ni bilo v stanu, vzbuditi živahnjega zanimanja. Več kakor to, da so občine opustile v začetku opažan odpor proti novi sestavi in se je posrečilo odstraniti nezaupanje v namene vlade, ni bilo moč doseči. Zato je bilo zelo težko, določiti obseg občin, ko ni bilo mogoče dobiti v tem pogledu odločujočo izjavo ali celo doseči predhodni sporazum z občinami. Mnoge občine so vprašanje združitve popolnoma brezbrizno prepustile izprevidu glavarstva,⁸⁰ druge občine zopet niso hotele o kaki združitvi, čeprav je bila po vseh okoliščinah na mestu, nič slišati in so trdovratno vztrajale pri svojem sklepu. Tako so postale v bivših okrajih Višnja gora in Stična skoraj vse katastrske občine z 200 do 300 prebivalci samostojne krajevne občine.

Neredko se je dogajalo, da je moral volilni komisar, če je hotel omogočiti volitev, iskati volilce od hiše do hiše in jih s prošnjami ter prigovarjanjem

⁷⁹ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

⁸⁰ Zdi se, da se je to dogajalo v trebanjskem sodnem okraju, kjer so le velike občine.

spravljati na volišče. Drugod so volilci sicer prišli v večjem številu na volišče, pa čez kratek čas zopet odšli. Ni jih bilo pripraviti, da ostanejo do volitve, tako da je bila volilna udeležba večkrat zelo majhna.

Razpoloženju ob pripravah občinske organizacije so bili primerni tudi njeni uspehi v prvem letu obstoja. V 61 občinah tega okraja, ki so nastale iz 132 katastrskih občin, je bilo po prikazovanju glavarja komaj 5 s takimi občinskimi organi, ki so bili sposobni za delno izpolnjevanje zakonitih dolžnosti. Pa še ti občinski predstojniki so bili aktivni državni uradniki, ki so mogli svojo funkcijo po zakonu vsak čas odložiti. Večina drugih občin pa nima voljenih organov, ki bi mogli po svoji sposobnosti le pojmovati po zakonu naložene jim dolžnosti. Le malokateri so pisмени, so večinoma kmetovalci ali pa mnogi po poslih odsotni, ki nimajo časa za občinsko upravo. V okraju je cela vrsta občin, ki doslej ni pokazala niti sledu življenjske zmožnosti, ker njihovim organom sicer ne manjka dobre volje, pač pa vsaka sposobnost.

Poročilo poudarja, da podaja po opisanih razmerah Vilharjev članek za trebanjski okraj povsem resnično podobo neprilik občinske ureditve. Vendar pa sama, sicer potrebna združitev majhnih občin ne bo še odpravila tega stanja. Za tamošnjo ljudsko izobrazbo in pomanjkanje sposobnih mož temelji prov. občinski zakon na preveč svobodni, široki podlagi. Iz tega se lahko razvidi, da imajo politične oblasti z občinami ne le nepremostljive težave, marveč v mnogih panogah sploh ne morejo izvrševati upravnih poslov, ker jim manjka predvidevana podlaga v dobri občinski upravi.

Zato predlaga glavar, da se nujno izvrši uradoma potrebna združitev majhnih občin in ta preosnova popolnoma prepusti izprevidu politične oblasti, prilagodi občinski zakon vsaj za kmetско podeželje stanju ljudske izobrazbe in omeji občinski delokrog naravnim, resničnim potrebam podeželskega prebivalstva primerno.

j) Zadnje je poročilo vipavskega glavarja Viktorja barona Schmidburga, ki je najmanj pesimistično.⁸¹ V tem majhnem okraju s 26.686 prebivalci je nastalo 25 krajevnih občin, tako da je pretežna večina zelo majhnega obsega. Samoodločbo občin je moral glavar po zakonu spoštovati. Kjer ni bila dokazana življenjska nezmožnost občine, se ni mogla nikjer izvršiti združitev proti željam prebivalstva. Posebnost v tem okraju je, da so prav osobite cerkvene razmere odločilno vplivale na sestavo občin. Matična župnija Vipava je obsegala tačas 13 odvisnih kaplanij. Te so upravljali eksponirani kurati, ki so bili samostojni dušebrižniki in so jih plačevala občine. Po njihovih okoliših so se tvorile tudi po želji prebivalstva samostojne občine. Iz enakih vidikov je iz dveh glavnih občin bivšega idrijskega okraja nastalo osem krajevnih. Le vipavske občine Lože, Podraga in Lome so se, ne da bi imele samostojnega duhovnika, vsaka zase ločile kot samostojne občine od svoje dosedanje občinske zveze. Pri prvih dveh je bilo zaman vse prigovarjanje, čeprav so jih združevale skupne gmajnske pravice. Pri morebitnih združitvah bi bilo občine Lože združiti z Gočami, s katerimi imajo skupno dušno pastirstvo in morajo šolo v Gočah vzdrževati tudi Lože. Lome (z 218 dušami) bi bilo združiti s Črnim vrhom. V idrijskem okolišu se namerava občina Ledine združiti z občino Žiri; Vojsko in Čekovnik pa s Spodnjo Idrijo, tako da bi v idrijskem sodnem okraju ostale le občine: Idrija, Spodnja Idrija, Žiri, Dole, Črni vrh in Godovič.

Občine se po svojih močeh trudijo, da čimbolj spolnjujejo svoje dolžnosti. Dobre volje ne manjka. Pričakovati je, da bodeta ta in pa čas odpravila

⁸¹ ODAS, spisi namestn., fasc. 7—2, št. 8357/1851.

sem in tja pojavljajoče se napake. Čudno se glasi, pa je res, pravi glavar, da nekatere občine kažejo večjo prizadevnost in vnemo pri izvrševanju prenesenega nego domačega delokroga. So to prav občine, ki so jih nečimrnost in zasebni interesi zapeljali, da so se odtrgale od prejšnje matične občine.

Ta glas se vsekakor čuje bistveno drugače kakor poročila vseh drugih glavarstev. Mogoče so učinkovali v teh krajih še vplivi južnih komun, kakor so se občine tukaj še imenovala.

4. Vsa ta sicer pomembna retrospektivna poročila vseh okrajnih glavarstev kranjskih pa niso imela prav nobenega vpliva na daljnji razvoj naših občin. Položili so jih le skupaj v vladni arhiv. Kajti ministristvo za notranje zadeve je z odlokom z dne 13. novembra 1851 odredilo: Da se ne poseže v sklepe, ki bi jih vladar storil po odrejenih posvetovanjih glede revizije ustave, in njihove izvedbe ne otežkoči, naj se ustavijo vse take organične preosnovne odredbe, nanašajoče se na predmete, ki so se označili kot naloge revizijskih posvetovanj.⁸² Z odredbo z dne 25. nov. 1951 se je še posebej izreklo, da tvorijo tak predmet posebno še preosnove občin.⁸³ Ta odredba naj se pa ne razglasi.

S tem se je usoda občine še tesneje kakor že po naravi stvari sami zvezala z razvojem ustavnega vprašanja.

5. Omenjena posvetovanja o reviziji marčne ustave so privedla do njene ukinitve s tako imenovanim decembrskim patentom (31. decembra 1851). Naravno je to vplivalo na obstoj načelno važnih občinskih pravic, ki jih je ustava zajamčila v § 33.

Vlada je sočasno določila in razglasila s kabinetnim pismom z dne 31. decembra 1851⁸⁴ za »najvažnejše in najnujnejše panoge organske zakonodaje« vrsto (36) »Načel za organične uredbe v avstrijskih kronovinah«, od katerih se točke 7—16 nanašajo na občine.

Točka 7. potrjuje dotedanje načelo, da se smatrajo za krajevne občine dejansko obstoječe občine, pri nas torej katastrske, ne izključivši združitev tam, kjer je potrebna ali utemeljeno zaželeno po potrebah in interesih. Po točki 8. se je treba ozirati na razloček med mestnimi in kmetскими občinami. Po točki 10. si vlada pridržuje, občinske predstojnike kmetских občin potrjevati ali pod okolnostmi tudi imenovati. Točka 11. občinam še dopušča volitev občinskih predstojnikov in odbornikov po volilnih redih z zakonitimi pridržki. Točka 12: Nazivi občinskih predstojnikov in odbornikov naj se določijo po prej obstoječih v deželi navadnih običajih. Točka 13. postavlja načelo, naj se delokrog občine omejuje vobče le na občinske zadeve z obvezo, da sodelujejo z državno oblastjo v določenih javnih zadevah. Tudi v stvareh lastnega delokroga pa morajo občine določene sklepe predložiti državni oblasti v presojo in potrditev. Točka 14. določa, naj se odpravi javnost razprav občinskega zastopa, izvzemši slovesnosti, ne da bi se zabranjeval občanom vpogled v zadeve, ki jih zanimajo. Slednjič naj

⁸² ODAS, tajni prezid. namestn. spisi, št. 130/1851.

⁸³ Prav tam, št. 133/1851.

⁸⁴ Drž. zak. 1852, št. 4.

po točki 16. vsaka dežela po svojih razmerah sestavi primerne rede za mestne in podeželske občine.

V vladnem poročilu⁸⁵ k tem načelom, zanimivem tudi za vtise o prvih uspehih občinske uredbe, pravi poročevalec popolnoma v skladu z glasovi kranjskih upravnikov, da se ne more nihče, ki je imel priliko opazovati novo občinsko življenje, obraniti vtisa, da so bila pričakovanja uspehov obč. zakona previsoko postavljena in so morala zato ostati neizpolnjena. Skušnja uči, da ne more veljati isti zakon za vse kronovine. V območju občine je moč navad in običajev ter kulturna stopnja občanov največje pomembnosti. Pri tvorbi zakona se je izhajalo bolj iz vidika, da so občine in občani v splošnem dosegli povsod ono stopnjo politične zrelosti in izobrazbe, da morejo politično-policijski delokrog vršiti. Skušnja pa je učila le prepogosto prav nasprotno.

Okrajna glavarstva nimajo zadostnega pregleda nad občinami. Določba § 153, po kateri mora župan o vseh dogodkih v občini, ki so za državno oblast zanimiva, poročati okrajni gosposki, ne zadostuje. Župan poroča le, kar sam hoče. Dela le za občino, ne za državo. Župane je treba potrditi ali celo imenovati, da se nikdar več ne ponovi, da bi se postavili občinski zastopi, kakor se je za revolucije zgodilo, proti državi. Taka odredba je še tembolj primerna, ker se ne sme prezreti, da v čisto monarhični državi načelo »tako imenovane avtonomije nima mest«. Občino je pravzaprav in izključno smatrati le kot ustrezeni organ za določeno omejeno vrsto javne dejavnosti, ki se mora stalno razvijati v skladu z državno oblastjo in nikakor ne kot sredstvo za pospeševanje samolastnosti ali celo državi nevarnih stremljenj.

To je pač bistveno drugačen glas, kakor se je glasil v prejšnji ustavni dobi komaj pred dvema letoma!

6. Načelom organske naredbe so v absolutistični dobi v glavnih točkah koj nato sledile primerne odredbe.

Najprvo se je že s cesarjevim sklepom z dne 7. januarja 1852 v smislu točke 14. imenovanih »načel« odpravila javnost razprav občinskih zastopov.⁸⁶

Potem je na vprašanja nekaterih namestnikov ministrstvo dne 5. maja 1853 odredilo, da se z ozirom na pričakovani novi občinski red po preteku volilne dobe nimajo vršiti nove volitve občinskega predstojništva in odbora. Namestništvo je okrajnim glavarstvom še dalje ukazalo, naj te odločbe ne razglase, pač pa poskrbe, da ostanejo dotdanji odborniki in predstojniki do nove občinske ureditve na svojih mestih. Za primer kakšnega ugovora naj se jim pa pojasni, da ne sprejemajo s tem nove izvolitve za novo volilno dobo, marveč le začasno nadaljevanje vsprejete občinske funkcije, ki ga ima vlada za potrebno in se ne more odklanjati.⁸⁷

⁸⁵ Arhiv notr. min. na Dunaju, Bachova ostalina.

⁸⁶ ODAS, namestn. spisi, fasc. 7—2, št. 548/1852.

⁸⁷ ODAS, namestn. spisi, fasc. 7—2, št. 5021/1853.

Z ukazom notranjega ministrstva z dne 23. febr. 1854 (Dež. vladni list za Kranjsko 1854, V., št. 67, str. 283) je bil slednjič objavljen cesarjev sklep z dne 19. februarja 1854, da naj po občinskem zakonu z dne 17. marca 1849 izvoljeni občinski zastopi nadaljujejo svoje zakonito delovanje do novega občinskega zakona in občinskih redov.

7. Tako je Bachov absolutizem spodnesel tla važnim načelom Stacionove napredne občinske uredbe.

Provizorično stanje, ki je nastalo z objavljenjem načel organične uredbe leta 1851 in po teh nato razglašenimi ministrskimi odredbami, je trajalo desetletje. Temu naj bi napravil konec po dolгих posvetovanjih sestavljeni občinski red z dne 24. aprila 1859, ki »se tako po svojih načelih kakor po razvrstitvi in oblikovanju tvarine razlikuje od idej in načel zakona iz leta 1849«. Novi zakon pa se ni nikdar uveljavil. Že leta 1860 so v svitu nastopajoče nove ustavne dobe izšle nove določbe (min. naredbe z dne 26. novembra 1860, drž. zak. št. 261, in z dne 29. marca 1861, drž. zak. št. 38), ki so se povrnila na zakon iz leta 1849.

Za ozko zvezo med občinsko uredbo in ustavo je zopet značilno, da je med prvimi zakoni, ki so se stvorili na podlagi ustave iz leta 1861 na temelju načel občinskega zakona iz leta 1849 zasnovani okvirni občinski zakon iz leta 1862 in na njem zgrajeni deželni občinski redi, ki so veljali do konca našega državnega življenja v sklopu avstrijskih dežel. Tako »so tvorile iz omiselja revolucijskega leta 1848 porojene ideje in načela« — z delnim desetletnim presledkom — »trajni in neomajni temelj naše občinske uredbe in uprave«. ⁸⁸ Tudi po občinskem zakonu z dne 14. marca 1933 se v stari Jugoslaviji na tem ni mnogo spremenilo. Novi zakon o občinskih ljudskih odborih leta 1952 je ta načela novemu času primerno dalje razvil; zakon o okrajnih ljudskih odborih je pa uresničil in razvil leta 1848 le zasnovano, pa dotlej neuresničeno idejo »občin višje vrste«.

Kako pa so ostale leta 1849/50 na podlagi občinskega zakona iz leta 1849 sestavljene občine v svoji sestavi podlaga poznejšemu občinskemu ustroju, kako so se stremljenja po združitvi tačas sestavljenih majhnih občin na Kranjskem vedno bolj stopnjevala, zlasti pri poskusih združitve leta 1870 in v prvih osemdesetih letih po prizadevanjih kranjskega deželnega predsednika Andreja Winklerja in se uresničila v predaprilski in sedanji Jugoslaviji, mora ostati predmet poznejših raziskav.

⁸⁸ Prim.: zlasti Jos. Redlich, *Das Wesen der österr. Kommunalverfassung*, str. 19 sl. in L. Gumpłowicz, *Österr. Staatsrecht* (1907), str. 217; Mayrhofer-Pace, *Handbuch für den polit. Verwaltungsdienst*, II. Bd. (1896), str. 432 sl.

DIE EINFÜHRUNG DES GEMEINDEWESENS IN KRAIN 1849/50

Zusammenfassung

Der Wunsch nach Bildung von Verwaltungsgemeinden regte sich in Krain nachweisbar schon in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Das in Krain herrschende System der verstreuten Untertanengründe war ein grosses Hemmnis einer besseren Verwaltung. Im Kreise der Landwirtschaftsgesellschaft in Krain wurde der Plan einer Konzentration der Grundherrschaften erwogen, der sich als undurchführbar erwies. Nun stellte ein »ungenannter Patriot« im Jahre 1768 den Antrag, »zur Einführung der guten Polizei, dann zur Verbesserung der Landwirtschaft in jedem Dorf und in jeder [Agrar]-gemeinde einen Dorf- oder Gemeindevorsteher, Aufseher, Obmann, Richter, Supan oder wie man ihn nennen wollte, aufzustellen«. Die Zeit und die staatlichen Verhältnisse waren jedoch für die Durchführung dieses Planes noch nicht reif.

Erst die Auflockerung des Untertanenverbandes und der revolutionäre Umbau der Verwaltung in den Illyrischen Provinzen durch die Machthaber Napoleons schuf die hierfür nötigen Grundlagen. Krain wurde in 124 Kommunen (Mairien) als Verwaltungseinheiten 1. Instanz eingeteilt. Ungeteilte josefinische Steuergemeinden bildeten ihre Grundlage. Nach der Wiederkehr der österreichischen Herrschaft wurde die französische Gemeindeeinteilung in Krain aufrechterhalten. Die Kommunen wurden als Hauptgemeinden, die diesen einverleibten Steuergemeinden zu Untergemeinden erklärt. Gleichwie in einigen österreichischen Ländern wurden auch in Krain von der Behörde ernannte Gemeinderichter eingeführt. An die Spitze der Hauptgemeinden wurden Oberrichter gestellt, denen Unterrichter in jeder Steuergemeinde untergeordnet waren. Sie bildeten Hilfsorgane der Bezirksobrigkeiten. Jede Untergemeinde wählte ausserdem zu ihrer Vertretung zwei Ausschüsse. Das Gemeinderichteramt entbehrte bis zu dessen Ersetzung durch das provisorische Gemeindegesetz vom Jahre 1849 einer genaueren Festsetzung seines Wirkungskreises. Dieser war nur von untergeordneter polizeilicher Natur.

Ähnlich wie die französische Verwaltung in den Illyrischen Provinzen wurde auch die österreichische nach der Aufhebung des Untertanenverbandes und der Grundobrigkeiten (1848) und bei der Aufstellung eines demokratischeren Verwaltungssystems in allen österreichischen Ländern vor die Notwendigkeit gestellt, zur Bildung von Verwaltungsgemeinden zu schreiten.

Der in den ersten Tagen des Jahres 1849 in Krain bekannt gewordene Entwurf einer prov. Gemeindeordnung stiess bei der heimischen Bürokratie auf Widerstand, in allen übrigen Bevölkerungsschichten auf Gleichgültigkeit. Dem im Auftrag des Ministeriums vom Landeschef zur Vornahme von Vorarbeiten und Begutachtung der neuen Verwaltungsorganisation eingesetzten Comité der erfahrensten Gubernialbeamten gehörte auch Gubernialrat Friedrich Ritter von Kreizberg an. Im Bestreben der Gesetzwerdung des Entwurfes zuvorzukommen, übermittelte Kreizberg, der hellste und erfahrenste Kopf im Gubernialgremium, in einem persönlichen Schreiben vom 25. Feber dem Minister Grafen Stadion seine Bemerkungen zum Entwurfe des Gemeindegesetzes.

Unter Berufung auf die Erfahrung, die er schon als ganz junger Beamte im Jahre 1813 im Gefolge des Oberlandeskommissärs Freih. v. Marenzi und später als Verwaltungsbeamte im Lande zu machen Gelegenheit hatte, hob er hervor, die französische Regierung habe den Illyrischen Provinzen »eine in vielfacher Beziehung musterhafte Einrichtung gegeben, von der sehr zu bedauern ist, dass sie die österreichische Regierung nach ihrer Wiederkehr

abgeschafft hatte«. »Insbesonders vorzüglich« sei die von Kreizberg nun ausführlich dargestellte französische Gemeindeorganisation gewesen, deren Wiedereinführung und sogar Aufnahme der hiezu erlassenen genauen Geschäftsinstruktionen Schreiber nun in Vorschlag bringt. Besonders redet er dem nicht gewählten, von der Regierung ernannten illyrischen Maire das Wort.

Während Stadion dem Proponenten in dem Dankschreiben von 9. III. 1849 noch die Möglichkeit der Benutzung der gemachten Bemerkungen bei Einführung der Bezirks- und Kreisgemeinden in Aussicht stellt, brachten ihn die schon nach Verlautbarung des prov. Gemeindegesetzes vom Landesgouverneur Grafen Welsersheimb vorgelegten, in den Hauptpunkten übereinstimmenden, im Hinblick auf die angebliche kulturelle und politische Unreife der Bevölkerung durchaus ablehnenden Gutachten der drei Kreishauptleute und von 4 zeitweise als Untersuchungskommissäre auf dem Lande exponierten Landräte der Justizstelle, denen sich der Gouverneur vorbehaltlos angeschlossen hatte, sichtlich auf.

Das Antwortschreiben des Ministers vom 14. Mai 1849 will die vorgebrachten Bedenken nicht gelten lassen. In dem eigenhändig geschriebenen Einschub in das Konzept der Antwortnote gibt Stadion seinem Unmut heftigen Ausdruck. Ohne die bei der Durchführung des Gesetzes auftauchenden Schwierigkeiten zu verkennen, »könne er doch auf Grundlage der von ihm vor ein paar Jahren im Küstenlande gemachten Erfahrungen und der ihm zukommenden Notizen aus anderen grossenteils slavischen Provinzen die Überzeugung aussprechen, dass alle Schwierigkeiten überwunden und das Gemeindegesetz zur Wahrheit werden, wenn die Behörden und Regierungsorgane, denen die Einführung übertragen wird, ihrer Aufgabe gewachsen sind und es ihnen, sowie es ihre Pflicht gebeut, ernst ist, das Gesetz durchzuführen. Die Behauptungen, das Volk sei roh, gegen Neuerungen misstrauisch, dafür nicht reif, haben sich, allgemein hingestellt, als Phrasen erwiesen; die Erfahrung hat gezeigt, dass sie in der Regel die Stichwörter der bequemen Mittelmässigkeit sind, die damit ihre eigene geringe Tüchtigkeit zu beschönigen sucht.«

An dem im prov. Gemeindegesetze v. 17. III. 1849 der faktisch bestehenden Gemeinde zuerkannten Rechte als selbständige Gemeinde konstituiert zu werden, dürfe nicht gerüttelt werden. Eine Vereinigung mehrerer Ortschaften zu einer Ortsgemeinde könne nach dem Gesetze nur dort verfügt werden, wo die betreffenden Gemeinden es selbst verlangen oder wo die Gemeinden die zur Erfüllung ihrer Obliegenheiten erforderlichen Mittel weder besitzen noch aufzubringen in der Lage sind.

Sowohl in Beziehung auf den von den Unterbehörden als zu gross erachteten Umfang des Wirkungskreises der Gemeinde als hinsichtlich der Sorge wegen Aufbringung der materiellen Mittel scheint dem Ministerium der Vorschlag der Zusammenlegung mehrerer Gemeinden zur Bildung grosser Hauptgemeinden (nach dem Muster der französischen Mairien) in den meisten Fällen eher geeignet, die Durchführung zu erschweren, als zu erleichtern.

Energisch dringt zum Schluss der Minister auf die endliche Inangriffnahme der Durchführung des Gemeindegesetzes und die unverweilte Herausgabe der vorlängst angeordneten Instruktion für die Kreishauptleute.

Diese wurde vom Gubernium nun endlich am 25. Mai erlassen. Sie schliesst sich oft wörtlich den vom Minister des Innern mit Erlass vom 2. April gegebenen sehr detaillierten Anleitungen zur Durchführung des Gemeindegesetzes und insbesondere auch den in der oben angeführten Note

vom 14. Mai erteilten Richtlinien bezüglich der Ablehnung der Bildung von grossen Gemeinden an.

Nach dieser Instruktion steht die Entscheidung über die Bildung und Konstituierung der Gemeinden unter Beobachtung der gesetzlichen Vorschriften und der Wünsche der Bevölkerung nur dem Kreishauptmann zu. Seinem Ermessen und seiner Verantwortung wird überlassen, auf Grundlage selbstgemachter Erfahrung vorzugeben oder vorläufig auf dem ihm geeignet scheinenden Wege unter Mitwirkung des Bezirkskommissariates die Gemeindevorsteher zu vernehmen.

Auch nach Erlassung dieser Instruktion machte die Bildung der Gemeinden in Krain sehr langsame Fortschritte. Nicht nur die in der Beamten-schaft noch immer vorherrschenden Zweifel in die Durchführbarkeit der im Gemeindegesetz vorgesehenen Aufgaben wirkten lähmend auf ihre Tätigkeit, sondern auch objektive Schwierigkeiten standen im Wege: die Erkrankung des Referenten, ungünstige Personalverhältnisse und hauptsächlich die grosse Verzögerung der slovenischen Übersetzung des Gemeindegesetzes, die erst Ende August zur Versendung gelangte. Gleichzeitig übernahm das Gemeindeferat der mehrere Monate beurlaubte Gubernialrat Ritter von Kreizberg, der es verstand, die Gemeindeeinführungsgeschäfte in raschen Schwung zu bringen.

Ende Oktober war das Landesgubernium bereits in der Lage, dem Ministerium die Bildung der Gemeinden in allen 3 Kreisen zu melden. Im Innerkrainer Kreise wurden aus 218 Katastral- 55 Ortsgemeinden, daher durchschnittlich 1 Orts- aus 4 Katastralgemeinden; im Unterkrainer Kreise aus 364 Katastral- 111 Ortsgemeinden (aus $3\frac{1}{3}$ Katastral- 1 Ortsgemeinde); im Oberkrainer Kreise aus 349 Katastral- 92 Ortsgemeinden (aus $3\frac{1}{2}$ Katastral- 1 Ortsgemeinde) gebildet. Aus den 931 in Krain bestandenen Ortsgemeinden entstanden daher auf Grund der von den Kreisämtern vorgenommenen Organisation 258 Ortsgemeinden. Der im provisorischen Gemeindegesetz aufgestellte Grundsatz, dass die als selbstständiges Ganze vermessene Katastralgemeinde in der Regel die Ortsgemeinde bilde, kam somit bei dieser Einteilung in Krain nicht zur Geltung.

Im Hinblick auf die starke Inanspruchnahme der politischen Behörden durch die Organisation der Verwaltungsbehörden mit 1. Jänner 1850 wurde mit der Min. V. 29. X. 1849 (RGBl 1849, Erg. Bd. No. 440) angeordnet, dass mit den Geschäften zur Einführung des Gemeindegesetzes sogleich bis zur Einsetzung der neuen Behörden innegehalten werde.

Die die Fortsetzung der sistierten Gemeindeeinführungsgeschäfte durch die Bezirkshauptmannschaften anordnende Min. V. v. 4. II. 1850 schliesst sich in ihren Anleitungen bezüglich der Bildung der Gemeinden vollkommen jenen v. 2. IV. 1849 an, stellt aber einleitend den wichtigen Grundsatz auf, die Bezirkshauptmannschaften seien an die von den früheren Kreisämtern und Bezirkskommissariaten durchgeführten vorbereitenden Schritte nur nach Massgabe ihrer Zweckmässigkeit und Qualität gebunden. Darin findet der Zahlenunterschied zwischen den von den Kreisämtern und den Bezirkshauptmannschaften gebildeten Ortsgemeinden (258 : 497) seine Erklärung. Und doch berufen sich diese wie auch jene auf die volle Respektierung des Willens der Gemeindeglieder! Die früher entscheidende Rolle der Kreishauptleute fiel nun den Bezirkshauptleuten zu.

Am 2. VI. 1850 konnte die krainische Statthalterei die vollzogene Bildung aller Gemeinden in Krain melden. Am 26. VI. konstituierte sich als erste die kleine Ortsgemeinde Leše in Oberkrain. Mit der Konstituierung der übrigen hatte es aber noch eine gute Weile. In einigen an Untersteiermark angren-

zenden Bezirken (namentlich Kamnik und Krško) und auch in Weisskrain entstand ein starker, die Konstituierung der Gemeinden hemmender Widerstand gegen die Beeidigung der Gemeindevorstände in der Kirche, weil die Bevölkerung dieser Gegenden beim allgemeinen Zug der politischen Reaktion in der so religiös feierlichen Eidesleistung auf Beobachtung der Gesetze auch die Verpflichtung der Gemeindeglieder zur befürchteten Zahlung der Entschädigung für die Grundlastenablösung und die Gefahr einer Wiedereinführung des Untertanenwesens witterte.

Die Frage: grosse oder kleine Gemeinden bewegte die Gemüter auch nach erfolgter Bildung der Gemeinden in Krain.

Der mit M. V. (Miroslav Vilhar) gezeichnete Artikel in der Zagreber »Südslavischen Zeitung« (14. VI. 1851): »Mein Vaterland ist mein Altar. Aus Innerkrain. Gemeindeangelegenheiten«, welcher die Schädlichkeit kleiner Gemeinden vor Augen führt und die Regierung auffordert, von Amtswegen eine Anregung zur Bildung grösserer Einheiten zu geben, hatte Erfolg. Mit Rücksicht auf manche im Artikel enthaltenen bemerkenswerten Anregungen und schon anderwärts vielfach geäusserten Wünsche der Bevölkerung stellte die Statthalterei allen 10 Bezirkshauptmannschaften im Lande den Artikel mit dem Auftrage zu, sich über die Lebensfähigkeit und die Eignung der bisherigen Gemeinden zur Erfüllung der ihnen zugewiesenen Aufgaben auszusprechen und gleichzeitig in eifrige Überlegung zu nehmen, ob und inwiefern eine Änderung in der Gemeindekonstituierung durch die Vereinigung der vielen kleinen in grössere Ortsgemeinden diesmal schon angedeutet und auch in den Wünschen der Bevölkerung gelegen wäre.

Die in der vorliegenden Abhandlung ausführlich wiedergegebenen sehr eingehenden Berichte aller Bezirkshauptmannschaften gewähren eine historisch interessante Rückschau in den Bildungsprozess der Ortsgemeinden und meist einen guten Einblick in die damaligen kulturellen und ökonomischen Verhältnisse auf dem Lande. Nur zwei Bezirkshauptleute sind vom damaligen Stand des Gemeindewesens befriedigt: Die Mehrzahl spricht sich für eine Zusammenlegung der Gemeinden aus. Einige legen schon den Entwurf einer neuen Gemeindeeinteilung ihrer Bezirke vor. Doch konnten die in diesen Berichten gegebenen Anregungen bei Eintritt eines neuen Regierungssystems nicht mehr berücksichtigt werden.

Nach der Sistierung der Verfassung durch das Dezemberdiplom 1851 wurden in den gleichzeitig erlassenen »Grundsätzen für organische Einrichtungen in den Kronländern des österr. Kaiserstaates« auch solche bezüglich der Organisierung des Gemeindewesens kundgemacht. Die Hauptgrundsätze der Gemeindefreiheit wurden zwar an der Hand dieser Bestimmungen aufgehoben, die im Jahre 1849/50 gebildeten Gemeinden blieben jedoch bestehen und bildeten nebst den nach zehnjähriger Unterbrechung wiedererstandenen Gemeindefreiheiten die Grundlage des Gemeindewesens nicht nur während der ganzen Zeit der österreichischen Herrschaft, sondern vielfach auch noch in Jugoslawien.

Metod Mikuž

ALI JE NARODNOOSVOBODILNA BORBA PREPREČILA PRIKLJUČITEV ŠTAJERSKE IN GORENJSKE K NEMŠKEMU RAJHU

Namen razprave je donesek k osvetlitvi enega od zelo zanimivih vprašanj naše najnovejše zgodovine: ali in koliko je NOB jugoslovan-skih narodov — in v okviru te razprave slovenskega še posebej — odločilno vplivala in preprečila uresničitev vseh načrtov, ki so si jih bodisi kot potrebne ali izvedljive na našem ozemlju zastavili okupatorji že leta 1941? K takemu vprašanju gotovo da spada tudi dejstvo, da je NOB slovenskega naroda v zelo tesni, čeprav na prvi pogled ne tako vidni zvezi z nameravano, a nikdar ne izvedeno popolno priključitvijo Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. V taki zvezi namreč, da je vplivala, da l. 1941 že povsem pripravljena, obljubljana in pričakovana priključitev le ni bila izvedena. Prikazati to vzročno zvezo, ki je priključitev preprečila, je osnovna misel te razprave. Razprava bo namreč prikazala, da je bil na začetku septembra 1941 Hitlerju že predložen popolnoma izdelani osnutek njegovega ukaza o priključitvi Spodnje Štajerske, Gorenjske in Koroške (Mežiška dolina—Dravograd) k nemškemu rajhu, notranji minister dr. Frick je k osnutku tega ukaza izdelal že tudi dopolnilno uredbo (osnutek je žal ohranjen samo za Spodnjo Štajersko), pa vendar Hitler ukaza ni podpisal. Točno in verjetno je, da Hitler ukaza ni podpisal tudi iz drugih vzrokov, vendar se dá iz dejstva, da je priključitev zelo blizu vselej takrat, ko NOB na Štajerskem kot na Gorenjskem iz kakršnega koli vzroka nekoliko začne pojemat, in iz važnega vira štabnih razgovorov nacističnih oku-patorjev z vso verjetnostjo sklepati, da je prav NOB — če že ne absoluten — pa vsaj eden od zelo važnih in upoštevanja vrednih vzrokov, da je priključitev izostala. Dejstvo je namreč, da je Osvobo-dilna fronta tako na Štajerskem kot na Gorenjskem vedno bolj, kot pravi njena IV. temeljna točka, spreminjala slovenski narodni značaj, s tem pa vedno bolj ustvarjala vse prej kot ugodne pogoje za priključitev obeh dežel k rajhu. Tako se v obeh deželah recimo že sep-tembra 1941 pokaže vse drugačna slika kot pa na primer aprila 1941, ko je mogel šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko v svojem prvem proglasu še samozavestno zapisati: »...Die alte Verbundenheit mit

Deutschland ist wieder hergestellt, in kurzer Zeit wird der Führer die Untersteiermark als einen wertvollen Bestandteil in das Grossdeutsche Reich eingliedern».¹

**I. Pregled in opredelitev nacionalsocialističnih okupacij
(»zopetnih združitev«, »priključitev« itd.) od 1938 do 1941 (do okupacije
Jugoslavije)**

Odstavek je potreben za boljše razumevanje II. dela razprave. Nacionalsocialistična ideologija in zato tudi njeno pravo (jus), aplikacija in utemeljevanje nacističnih okupacij in upravne razdelitve teh zasedenih ozemelj od 13. marca 1938² pa do 12. aprila 1941³ ne prizna in noče poznati okupacije v pravem pomenu besede in z njo zvezanih pravnih posledic v smislu znanih haaških konvencij, temveč si ustvari nov pojem — intervencija. S tem novim pojmom niti ne opravičuje, pač pa utemeljuje potrebnost in umestnost svojih imperialističnih osvajanj in protimednarodnopravnih posegov v usodo suverenih in svobodnih držav.⁴ Le načini in oblike izvedb teh intervencij, odnosno vzroki nacionalsocialistične ideologije, ki te intervencije zahtevajo, so in morejo biti različni. Kot vzrok za okupacijo Avstrije navaja na primer Hitler v svojem velikem govoru pred rajhstagom 20. februarja 1938 trditev, da k osnovnim interesom nemškega rajha spada tudi zaščita vseh tistih nemških sonarodnjakov (Volksgenossen), ki si niso v stanju z lastnimi silami obvarovati pravice do človečanske, politične in svetovnonazorske svobode.⁵ Težji oreh postane načrt okupacije ozemlja Sudetskih Nemcev, zato potrebnost intervencije na tem ozemlju podarja Hitler dvakrat. Prvič v govoru pred rajhstagom 12. septembra leta 1938, ko govori, da rajh ne more več trpeti nadaljnjega stiskanja in preganjanja treh in pol milijona Nemcev in opozarja tuje državnike, naj tega opozorila ne jemljejo kot prazno frazo.⁶ Drugič pa govori Hitler o tem na zborovanju NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) 26. septembra 1938, ko pravi, da svetovni nazor nem-

¹ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, št. 1 od 15. aprila 1941, citiram: VAZSt I, od 15. aprila 1941.

² Gesetz über die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reiche, Reichsgesetzblatt, Teil I, N. 38 od 14. marca 1938, citiram: RGBI I, 38 od 14. marca 1938.

³ Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens, Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire Nuremberg, Tom. XXVII (1948), str. 60—62, citiram: Procès, Tom. XXVII (1948), str. 60—62.

⁴ Prim. Dr. Dr. G. A. Walz, Völkerrechtsordnung und Nationalsozialismus (Untersuchungen zur Erneuerung des Völkerrechts), Zentralverlag der NSDAP, München 1942, kjer je na strani 112 rečeno: »Intervention dient, rechtlich gesehen, einerseits als Selbsthilfsmittel zur Verwirklichung der vom Partner verweigerten völkerrechtlichen Rechtsansprüche... anderseits der Geltendmachung von Schadenersatzansprüchen im Falle der verweigerten Erfüllung völkerrechtlich gewährleisteteter Pflichten«.

⁵ Archiv der Gegenwart, izd. Archiv der Gegenwart Gesellschaft, Dunaj, 1938, str. 3434, citiram: AdG 1938, 3434.

⁶ AdG 1938, 3719.

škega rajha zahteva obstanek in sigurnost nemškega naroda. Ker nemški rajh nima prav nobenega interesa podjarmljati druge narode, je zahteva po ozemlju Sudetskih Nemcev »zadnja moja teritorialna zahteva v Evropi«.⁷

Jasno je, da gre v vseh in nadaljnjih primerih za povsem navadno okupacijo, težko kršitev mednarodnega prava itd., za zgodovinarja pa je vsekakor zanimiv študij prav teh nacističnih osvajanj in vseh pravnih posledic, ki sledijo iz njih. Od 13. marca 1938, ko kot prva nacistična žrtev pade svobodna in samostojna Avstrija, pa do razkosa naše jugoslovanske domovine 12. aprila 1941, srečujemo veliko teh nacističnih intervencij. Vse te naj bi bile — kot že povedano — potrebne in seveda zato tudi opravičljive.

Časovno sicer kratko razdobje vseh teh intervencij delijo nacistični ideologi — z ozirom na nujnost in upravičenost — v dve fazi: na prvo od 13. marca 1938 do 27. septembra 1940 (ustanovitev osi Berlin-Rim-Tokio) in — od tega datuma dalje — na drugo fazo, ki pa je spričo izida druge svetovne vojne ostala — za nacionalsocialiste — nedovršena. Če se za prvo fazo trudi nacionalsocializem dokazovati upravičenost svojih intervencij z zaščito izven rajha živečega nemškega življa, s potrebnostjo »lebensrauma« in z upravičenostjo imperialističnega dvoboja s silami zapadnih demokracij, se upravičenost intervencij po 27. septembru 1940 — po mnenju že citiranega Walza — bistveno spremeni. Trojni pakt, katerega so potrdile Madžarska, Romunija, Bolgarija, Jugoslavija (pozneje Paveličeva NDH) in Slovaška, predstavlja po njegovem mnenju »den markantesten völkerrechtlichen Schritt auf dem Wege zur Verwirklichung der neuen Ordnung«.⁸ Trojni pakt namreč priznava vodstvo Nemčije in Italije pri ustvarjanju novega reda v Evropi in Afriki, Japonski pa v veleazijskem prostoru. »Mit seinen regional begrenzten Raumordnungsansprüchen (podčrtal jaz) erweist sich... als ein entscheidendes politisches Instrument im Kampf gegen den angelsächsischen universalistischen Raumimperialismus (podčrtal jaz), der letztlich zu den kriegesischen Auseinandersetzungen von 1939 geführt hat«.⁹

To je vsekakor zanimiva teorija o upravičenosti in pravni opravičenosti Trojnega pakta in vseh iz njega izvirajočih nadaljnjih fašističnih osvajanj in posledic teh osvajanj. Z legitimacijo Trojnega pakta v rokah je torej pravno in moralno pravilno odpraviti vsak francoski in angleški vpliv v interesnih sferah podpisnic Trojnega pakta, dana je možnost preseljevanja nemškega življa iz tujih dežel v rajh in končno dano dovoljenje in možnost »življenja in razvoja« tudi drugim narodom, ki živijo v prostoru, razdeljenem med tri velesile.

Če na tem mestu ne omenimo Posarja (Saargebiet), ki se s plebiscitom 1935 popolnoma priključi k rajhu in če sledimo delitvi priključitve raznih dežel in ozemelj, kot jo navaja nacionalsocialistični jurist

⁷ AdG 1938, 3734.

⁸ O. c., str. 141.

⁹ Ibid., str. 130.

dr. Walter Scheerbarth,¹⁰ vidimo, da tedanja državnopravna teorija loči dvoje vrst anektiranih ozemelj: Wiedervereinigte Gebiete, ki so popolnoma priključena (eingegliedert) k nemškemu rajhu in to z bolj ali manj izrecnim aktom državnega vodstva (s Hitlerjevim ukazom ali z zakonom) in Angegliederte Gebiete (»die nicht so völlig ins Reich aufgegangen sind«). K ozemljem prve vrste spada Avstrija, ozemlje Sudetskih Nemcev (Sudetenland), ozemlje Klajpede (Memelland), svobodno mesto Gdansk, priključeno vzhodno ozemlje (tako imenovani Poljski koridor) in končno po versajskem miru po Belgiji zasedene pokrajine Eupen, Malmédy in Moresnet. K ozemljem druge vrste pa spada Češkomoravski protektorat, poljski Generalgouvernement in končno Spodnja Štajerska, Koroška (Mežiška dolina), Gorenjska, Luksemburg, Alzacija in Lorena, o teh zadnjih pa — kot pravi Scheerbarth — »ist noch nicht endgültig entschieden und noch keine gesetzliche Regelung getroffen. Diese Gebiete sind staatsrechtlich formell und ausdrücklich noch nicht mit dem Deutschen Reich wiedervereinigt. Sie unterstehen einem Chef der Zivilverwaltung«.¹¹

Scheerbarth pozna torej le dvoje vrst anektiranih ozemelj, čeprav gre v resnici za trije, kajti aneksija češkomoravskega protektorata se bistveno loči od aneksije Spodnje Štajerske, Koroške (Mežiška dolina), Gorenjske, Luksemburga, Alzacije in Lorene. Gre torej za troje vrst okupiranih in anektiranih ozemelj (čeprav se na Spodnjem Štajerskem, Gorenjskem itd. aneksija de jure ni izvedla): za popolnoma anektirana ozemlja, za nepopolnoma anektirana ozemlja in za ozemlja civilnih uprav s šefom civilne uprave na čelu, h katerim spadata naši dve slovenski pokrajini, Luksemburg, Alzacija in Lorena.

Zdi se mi, da se prav v tej in taki delitvi jasno pokaže vsa nacional-socialistična okupacijska logika. So namreč ozemlja, ki jih nacisti smatrajo takoj s priključitvijo za popolnoma in brezpogojno nemška (Avstrija, ozemlje Sudetskih Nemcev itd.), so ozemlja, ki so po okupaciji na nek način sicer priključena (protektorat in generalgouvernement), ne bodo pa postala — vsaj ne v dogledni perspektivi — nemška, pač pa ostala v a z a l n a, podložna ozemlja nemškega rajha, in končno so ozemlja, do katerih imajo Nemci velike aspiracije (Spodnja Štajerska, Gorenjska, Luksemburg, Alzacija in Lorena) in jih zato hočejo na vsak način spraviti v prvo kategorijo, niso pa za to še godna in zato v teh ozemljih nacisti ustvarjajo posebno ustanovo, civilni komisariat, z nalogo, da te dežele pripravi godne za popolno priključitev.

Ni mi jasno, zakaj je zgornje Scheerbarthovo naštevande pomanjkljivo, kajti že na prvi pogled moremo opaziti, da nekatere vsekakor zasedene države z nemško civilno upravo (torej z istim okupacijskim režimom kot na primer naša Štajerska) kot na primer Norveška, Belgija in dr. v tem seznamu niso našteje kot tudi ne na primer Slovaška, ki je stopila »prostovoljno« pod nemško varstvo. Dejstvo je namreč, da je okupacija recimo Češke in Moravske enako nemoralna kot oku-

¹⁰ Staatsrecht (Die Bücher der Verwaltung I), Berlin 1943, str. 43, 47.

¹¹ O. c., str. 11.

pacija in vpostavitve okupacijskega režima na primer v Luksemburški ali Belgiji, čeprav nacionalsocialisti še takrat niso imeli izdelane pravne terminologije, kako naj bi poimenovali dežele in države, ki jih morda ne bi čisto ali samo delno priključili k rajhu.

Najtejmo sedaj vse okupirane države in dežele in nacionalsocialistične pravne posledice, ki so iz te okupacije sledile.

1. **Avstrija.** Vzrok okupacije te države je bil že povedan. 11. marca leta 1938 odstopi pod pritiskom domačih in nemških nacistov avstrijski kancler Schuschnigg, ob 20. uri 18 minut istega dne pokliče avstrijski minister, znani nacist dr. Seyss-Inquart za vzdrževanje miru in reda v Avstrijo nemško vojsko, 12. marca je ob pol dveh zjutraj objavljena nacionalsocialistična avstrijska vlada pod vodstvom Seyss-Inquarta in ta vlada, ko nemške čete že zasedajo Avstrijo, izda 13. marca ustavni zakon, ki v 1. členu pravi, da je Avstrija dežela nemškega rajha, v 2. členu določa za 10. april svobodni in tajni referendum vseh nad 20 let starih moških in ženskih Avstrijcev »über die Wiedervereinigung mit dem Deutschen Reich« in v 5. členu, da stopi ta ustavni zakon v veljavo z dnem objave.¹² Istega dne izda Hitler v Linzu zakon o zopetni združitvi Avstrije z rajhom, ki v 1. členu vsebuje že omenjeni avstrijski ustavni zakon, v 2. pa določa, da do sedaj veljavno pravo ostane še v veljavi, nemško državno pravo pa ujava v Avstrijo Hitler sam ali od njega pooblaščen rajhovski minister.¹³ 15. marca izide uredba k zakonu o priključitvi, ki določa, da je odgovorna oseba za izvedbo priključitve nemški notranji minister, ki more prenesti svoje posle tudi na nemškega opolnomočenca na Dunaju, kateremu more poveriti svoje posle tudi pooblaščenec za štiriletni plan,¹⁴ 15. marca pa določi Hitler prvič, kateri nemški zakoni začno veljati v Avstriji.¹⁵

Značilnost te prve priključitve je v tem, da se rajhovski zakoni le počasi uvajajo v sicer popolnoma priključeno Avstrijo in da je vključ priključitvi postavljen na Dunaju nemški opolnomočenec, ki ostane na tem mestu še celo po izidu tako imenovanega zakona o Vzhodni marki,¹⁶ tja do posebnega Hitlerjevega ukaza od 15. marca 1940 o prenehanju njegove službe in njegovega urada,¹⁷ torej šele po polnih dveh letih. To počasno uvajanje nemških zakonov v Avstrijo omenjam zato, da nam bo lažje razumeti poznejši izraz in izgovor, zakaj se zavlačuje priključitev Spodnje Štajerske, gesetzestechnische Gründe. Vendar pa bomo tudi videli, da ti vzroki zavlačevanja priključitve le niso bili odločilnega pomena.

2. **Ozemlje Sudetskih Nemcev (Sudetenland).** Tudi za zasedbo tega ozemlja so nam vzroki že znani. Vsekakor velika Hitlerjeva zmaga je znana Münchenska konferenca 29. septembra 1938 (Hitler, Mussolini,

¹² AdG 1938, 3471.

¹³ RGBI I, 38 od 13. marca 1938.

¹⁴ RGBI I, 45 od 16. marca 1938.

¹⁵ AdG 1938, 3477.

¹⁶ RGBI I, 74 od 19. aprila 1939.

¹⁷ RGBI I, 54 od 28. marca 1940.

Chamberlain in Daladier), ki v svojih sklepih zahteva, da mora ČSR začeti izpraznjevati to ozemlje že 1. oktobra in ga končati 10. oktobra. Istočasno in v štirih etapah začno to ozemlje zasedati nemške čete in ga zasedejo 10. oktobra.¹⁸ Ti sklepi so 30. septembra izročeni v ultimativni obliki vladi ČSR s pripombo, da je treba na nje odgovoriti do opoldne istega dne. Ker češkoslovaška vlada diktat sprejme, začno nemške čete Sudetsko ozemlje zasedati po načrtu.¹⁹

Priključitev tega ozemlja je šla nekoliko drugače kot priključitev Avstrije. Že 1. oktobra izda Hitler ukaz o upravi tega ozemlja,²⁰ kjer je v § 1. rečeno, da po končani vojaški zasedbi prevzame upravo nemški rajh, nadaljnji paragrafi pa določajo: na čelo te uprave bo državni komisar (Reichskommissar für die sudetendeutschen Gebiete) z vsemi upravnimi pravicami, vendar neposredno podrejen samemu Hitlerju. Doslej veljavno pravo na tem ozemlju ostane še naprej v veljavi, kolikor ne nasprotuje prevzemu ozemlja po nemškem rajhu. Odredbe komisarja, za katerega ukaz imenuje Henleina, prinaša »Verordnungsblatt für die sudetendeutschen Gebiete«, centrala za izvedbo priključitve pa je nemški notranji minister. Že 8. oktobra je zasedba končana²¹ in Hitler izda I. uredbo k svojemu ukazu o upravljanju tega ozemlja, v kateri je rečeno, da po 10. oktobru 1938 izdani nemški zakoni veljajo tudi za sudetsko ozemlje, razen če ni ozemlje izrecno izvzeto in nato navaja tiste državne zakone, ki naj takoj začno veljati po smislu.²² Šele 21. novembra 1938 izide potem zakon o zopetni združitvi (Wiedervereinigung) sudetskega ozemlja z rajhom, ki v 1. členu določa, da postane to ozemlje sestavni del rajha in končno ureja vprašanje nemškega državljanstva.²³

Kot pri Avstriji pride tudi pri tem ozemlju do dokončne združitve pozneje, iz povedanega pa je razvidno, da se je že začetni proces te priključitve razvijal drugače kot pri Avstriji. Ker gre v tem primeru za priključitev dela neke države, ki je bila odločno proti tej odcepitvi (Avstrija se priključi cela in na podlagi njenega ustavnega zakona), postavlja Hitler na tem ozemlju za komisarja znanega petokolonaša Henleina z izrednimi državnimi in političnimi pooblastili, ki končno dosti pozno privede ozemlje do zrelosti za priključitev. (Gau Sudetenland!)

3. Češkomoravski protektorat. Dogodki so se po priključitvi Sudetskega ozemlja v ČSR naglo razvijali. Pod pritiskom centrifugalnih narodnostnih zahtev Slovakov in karpatskih Ukrajincev izglasuje češkoslovaški parlament soglasno (proti glasujejo le komunisti) 19. novembra 1938 zakon o avtonomiji Slovaške in Podkarpatske Rusije,²⁴ ki z imenovanjem obeh pokrajinskih vlad še bolj na široko odpreta vrata

¹⁸ AdG 1938, 3745.

¹⁹ AdG 1938, 3748.

²⁰ RGBI I, od 1. oktobra 1938; Erlass pomeni tudi odlok, vendar se mi zdi prevajanje z ukazom bolj na mestu.

²¹ AdG 1938, 3756.

²² RGBI I, 160 od 8. oktobra 1938.

²³ RGBI I, 197 od 24. novembra 1938.

²⁴ AdG 1938, 3815.

hitlerjanski peti koloni in vedno jasnejše kažeta svoje separatistične tendence. (Z usodo Podkarpatske Rusije, ki se je 15. marca 1939 sicer oklicala za samostojno državo, 16. marca pa njena vlada že beži v Romunijo in deželo zasedejo Madžari, se na tem mestu ne mislim pečati.) 10. marca 1939 se odnosi med centralno vlado ČSR in pokrajinsko slovaško vlado tako zaostrijo, da tega dne centralna vlada odstavi Tisovo vlado, kar seveda izbije sodu dno. Proti ČSR se začena 11. in 12. marca dvojna gonja: nemški tisk se na široko razpiše o vedno pogostejših sprovciranih napadih na meji in na Češkem ter Moravskem, odstavljena Tisova vlada pa pošlje noto nemški vladi, katero predložita 13. marca Hitlerju osebno Tiso in Durčansky. 14. marca proglasi frakcija avtonomistov v slovaškem deželnem zboru neodvisnost slovaške države, obenem pa prosi Tiso Hitlerja za pomoč. Istega dne odpotujeta popoldne na Hitlerjev ukaz v Berlin predsednik republike ČSR Hacha in zunanji minister Chwalkovsky, zvečer istega dne začno v ČSR korakati oddelki VIII. nemškega armadnega zbora in Hitlerjeve osebne standarte in 15. marca je malo pred 4. uro zjutraj sklenjen med Hitlerjem in Hacho sporazum o varstvu nemškega rajha nad Česko in Moravsko.²⁵ Na podlagi tega sporazuma izda Hitler 16. marca v Pragi ukaz o nemškem protektoratu nad Česko in Moravsko. V 1. členu tega ukaza je rečeno, da spada od tega datuma dalje vse od nemških sil zasedeno ozemlje bivše ČSR »zum Gebiet des Grossdeutschen Reiches und treten als Protektorat Böhmen und Mähren unter dessen Schutz«. V ostalih členih urejuje ukaz najprej državljanstvo in določa, da Volksdeutsche v protektoratu postanejo takoj Reichsbürger, vsi ostali pa — razen Judov in ciganov — Staatsangehörige des Protektorats. Protektorat je avtonomen (ima svojo češkomoravsko vlado), člane vlade pa imenuje protektor. Ta (Reichsprotektor) uživa pravice suverena (Staatsoberhaupt), ima sedež v Pragi in kot Hitlerjev pooblaščenec (in pooblaščenec nemške vlade) izdaja politične in državne direktive. Protektorat ima svojega zastopnika pri nemški vladi (Gesandter). Nemška država ščiti protektorat s svojo vojsko, za red in mir pa more protektorat imeti tudi svoje lastne sile, vendar njihovo moč določi nemška vlada. Nemška vlada ima neposredno nadzorstvo nad prometom, pošto in telegrafom v protektoratu, ki hkrati postane carinsko ozemlje Nemčije. Zakonito plačilno sredstvo je rajhsmarka in do nadaljnjega krona. Dosedaj veljavno pravo na Češkem in Moravskem ostane v veljavi, kolikor ne nasprotuje smislu zaščite nemškega rajha, ki more izdajati tudi za protektorat veljavne predpise, če to zahtevajo skupne koristi. Te predpise izdaja notranji minister rajha v soglasju s pristojnimi ministri protektorata.²⁶

22. marca izide uredba k temu Hitlerjevemu ukazu, ki še posebej ureja protektoratov pravni položaj, ki postane edini Hitlerjev reprezentant (po strankini in upravni liniji) in reprezentant nemške vlade v protektoratu in je neposredno podrejen Hitlerju.²⁷

²⁵ AdG 1939, 3977—3988.

²⁶ RGBI I, 47 od 16. marca 1939.

²⁷ RGBI I, 52 od 22. marca 1939.

K vzroku nemške zasedbe protektorata, preganjanju Nemcev na Češkem in Moravskem — za kar je bilo dejansko dovolj le nekaj provokacij — se dodaja še eden, prošnja slovaške vlade, naj se proglašena samostojnost Slovaške zaščiti. Tudi ta intervencija naj po Hitlerjevih besedah v duhu Münchenskega sporazuma služi samo »miru v Evropi«. Po Scheerbarthovem mnenju postane protektorat »Inland« nemškega rajha, ki vkljub svoji avtonomiji ni samostojen in ne samostojna država.²⁸ Ali kot pravi Walz: »Protektorat ist eine staatsrechtliche, nicht eine völkerrechtliche Erscheinung«.²⁹ Skratka, to, kar imenujemo z normalnimi možgani okupacijo in uničenje samostojne in svobodne češkoslovaške države, je po nacistični državnopravni juridični znanosti »eine Neuschöpfung nationalsozialistischen Staatsdenkens«.³⁰

4. Slovaška. Kot rečeno, Slovaške nacisti ne štejejo ne k popolnoma ne k delno priključenim deželam. Reči pa moramo, da de jure dežela res ni niti okupirana niti ni podrejena rajhu, svobodna, samostojna in neodvisna pa tudi ne. Vemo že, da je avtonomistični del slovaškega pokrajinskega zbora 14. marca proglasil slovaško samostojnost in neodvisnost. Ta zakon v svojem 1. členu pravi, da se dežela Slovaška proglašaja za samostojno in neodvisno državo, v 2. členu, da ima do proglašenja ustave vso eksekutivno in administrativno oblast vlada, ki jo imenuje predsednik slovaškega parlamenta, v ostalih členih pa določa, da ostanejo še naprej v veljavi vsi zakoni bivše ČSR vendar s to spremembo, da odgovarjajo duhu samostojnosti slovaške države in da se vlada pooblašča, da more za prehodno razdobje storiti vse, da se »ohranijo in zavarujejo koristi slovaške države«.³¹ To je novi predsednik slovaške vlade Tiso tudi storil. Že 16. marca pošlje Hitlerju telegram, v katerem ga v »krepkem zaupanju« prosi, naj sprejme slovaško državo v svoje varstvo, kar je Hitler dan za tem v telegramu tudi obljubil.³² Zato je 23. marca podpisana (Ribbentrop, Tiso, Tuka, Durčansky) v Berlinu pogodba, ki pravi: 1. člen. Nemški rajh prevzame varstvo politične neodvisnosti slovaške države in nedotakljivosti njenega ozemlja; 2. člen. Da more nemški rajh to varstvo izvajati ima nemška vojska vsak čas pravico v pasu, ki ga obdaja na zapadu meja slovaške države, na vzhodu pa črta vzhodni obronki Malih Karpatov — Beli Karpati — Javornik, postaviti vojaške naprave in jih zasesti s potrebnimi silami. Slovaška vlada se zavezuje, da bo za to dala na razpolago potrebno ozemlje in da bodo vse pošiljke nemški vojski na tem ozemlju proste carine. Na tem ozemlju ima vse pravice nemška vrhovna komanda. Tudi vse nemške osebe, ki so na tem ozemlju zaposlene po privatnopravnih pogodbah, so podrejene nemški sodnosti; 3. člen. Slovaška vlada organizira svojo lastno vojsko v tesnem sodelovanju z nemško vrhovno komando; 4. člen. Odgovarjajoč medsebojnim zaščit-

²⁸ O. c., str. 47.

²⁹ O. c., str. 90.

³⁰ Scheerbarth, o. c., str. 48.

³¹ AdG 1939, 3983.

³² AdG 1939, 3986.

nim odnosom bo slovaška vlada vodila svojo zunanjo politiko v tesnem sodelovanju z nemško vlado.³³

Koliko je Slovaška še samostojna država, je jasno. Že 3. maja pride v Bratislavo nemška vojaška misija, ki začne takoj z razpravljanjem o vprašanjih, ki zadevajo 2. in 3. člen pogodbe.³⁴ Tudi prihod te vojaške misije na predvečer druge svetovne vojne jasno dokazuje, s kakšno državno samostojnostjo slovaške države imamo opraviti.

5. Ozemlje Klajpede (Memelland). Gre za ozemlje (2657 m² in okrog 150.000 prebivalcev, od katerih odpade na samo Klajpedo 42.000), ki po versajskem miru preide 10. januarja 1920 pod zaščito antantnih sil, po pariški konvenciji 8. maja 1924 pa ga zasede Litva, ki mu dá avtonomijo.³⁵ 15. marca 1939 izjavi voditelj Nemcev na tem ozemlju doktor Neumann na zasedanju poslancev stranke klajpedskih Nemcev, da se mora klajpedski deželni zbor sklicati do 25. marca in mora izdati zakon, ki gre klajpedskim Nemcem na podlagi pravice, tradicije in krvi.³⁶ Ta Neumannova izjava, podkrepjena z izjavami 85 % prebivalstva za priključitev ozemlja k rajhu, privede do razgovorov med Ribbentropom in litvanskim zunanjim ministrom Urbysom 20. marca v Berlinu. Ko se Urbys 21. marca vrne v Kovno, poroča ministrskemu svetu, da je Ribbentrop nasvetoval vrnitev klajpedskega ozemlja rajhu, kar bi znatno služilo »pomirjenju«. Če se bo to zgodilo na miren način, garantira Nemčija Litvi zaščito vseh njenih gospodarskih interesov v klajpedskem pristanišču. Še istega dne tajno zaseda litvanski sejm, ki se, naravno, ukloni diktatu. 22. marca pride v Berlin litvanska delegacija, ki je opolnomočena podpisati nemško-litvansko pogodbo, s katero se klajpedsko ozemlje vrača Nemčiji. (3. člen pogodbe obljublja Litvi svobodno zono v Klajpedi.)³⁷ 23. marca obišče Hitler na bojni ladji »Deutschland« Klajpedo, istočasno pa zasedejo ozemlje nemške sile, v pristanišče pa pripluje močna eskadra nemške vojne mornarice.³⁸ Na krovu »Deutschlanda« izda Hitler istega dne zakon o zopetni združitvi ozemlja z rajhom, s katerim postane klajpedsko ozemlje sestavni del rajha in se vključi v deželo Prusijo, provinco Prusijo in v rajhsgau Gumbinnen. Na ozemlju začne s 1. majem 1939 veljati celotno nemško državno in prusko deželno pravo.³⁹

Sodim, da je od vseh aneksij ta po svoji hitrosti najpopolnejša.

6. Zadnje Hitlerjevo osvajanje pred drugo svetovno vojno, ki v zvezi s tako imenovanim poljskim koridorjem tudi sproži svetovno vojno, je priključitev svobodnega mesta Gdanska. Mesto Gdansk s pokrajino dobi po versajski mirovni pogodbi Društvo narodov z obvezo, da ga spremeni v svobodno mesto. To svobodno mesto pa ostane vključeno v poljski carinski sistem, Poljska sme nadzorovati železnice in

³³ AdG 1939, 3995.

³⁴ AdG 1939, 4062.

³⁵ AdG 1939, 3997.

³⁶ AdG 1939, 3981.

³⁷ AdG 1939, 3996.

³⁸ AdG 1939, 3997.

³⁹ RGBl I, 54 od 23. marca 1939.

rečne poti preko gdanskega hodnika, nemško ozemlje (Prusijo) pa seka poljski koridor. Ker je Hitler doslej pridobil že marsikatero ozemlje, začne segati tudi po tem. Postopa spočetka dokaj previdno, kajti za Poljsko stojita Anglija in Francija, odnosno že vprašanje II. svetovne vojne in zelo nejasno je še, kaj je s Sovjetsko zvezo. Vprašanje Gdanska se zelo zaostri 13. junija 1939, ko Göbbels v Gdanku ostro napade Poljsko in zapadne velesile ter na koncu svojega govora pravi: »Prišel sem k vam, da vas podkrepim v vaši odločnosti... Nemčija je povsod, kjer so Nemci, torej tudi pri vas... Zato naj živi naš nemški Gdansk!«⁴⁰ Francoski zunanji minister Bonnet izjavi 1. julija nemškemu poslaniku v Parizu, da Francija in Anglija ne bosta dopustili, da se menja status quo v Gdanku in koridorju »pa naj bi se to zgodilo z nekim nasilnim dejanjem od zunaj ali z neko enostransko akcijo od znotraj«.⁴¹ 3. julija izjavi angleški premier Chamberlain v spodnjem domu, da v Gdansk prihaja vedno več nemških »turistov«, da se je v mestu osnoval nemški Heimwehr itd. 10. julija pravi Chamberlain na istem mestu, da hočejo Nemci »s skritimi metodami organizirane akcije« postaviti Poljsko in ostale sile pred dovršeno dejanje, toda, Anglija je Poljski garantirala, da bo ščitila njeno neodvisnost.⁴² Toda Nemci gredo svojo pot dalje. 24. julija izjavlja gaulajter Gdanska Forster: »Ali so v Londonu bolj pripravljeni poslati stotisoče mož na bojišče kot pa dati 400.000 Nemcem pravico, ki jim gre sama po sebi?... Naša nezlomljiva vera je, da bo Adolf Hitler tudi teh 400.000 sonarodnjakov, odtrganih od rajha, zopet pripeljal v matično zemljo in tako odpravil s sveta novo, z versajskim diktatom narejeno krivico«.⁴³ Nemci trdijo, da se provokacije (poboji Nemcev, ovire pri carinski inspekciji itd.) nadaljujejo. Ko pa Hitler avgusta s sklenitvijo trgovinske in ne-napadalne pogodbe s Sovjetsko zvezo doseže svojo veliko zmago (odstranjena je nevarnost eventualne vojne na dveh frontah!), postane zanj tudi jasna rešitev gdanskega vprašanja, s čemer pa je v tesni zvezi tudi začetek II. svetovne vojne. Istega dne, ko je podpisana omenjena nemško-sovjetska pogodba, izjavi nemški minister dr. Frank med drugim tole: Nemško mesto Gdansk ni nobeno svobodno mesto Gdansk, pa naj bo kot tako še tako zapisano v katalogih Društva narodov. To mesto bo svobodno šele tedaj, ko bo zopet prišlo k veliki svobodni skupnosti našega rajha.⁴⁴ Dan za tem je v Gdanku proglašena nova ustava, s katero postane gdanski gaulajter državni poglavar svobodnega mesta.⁴⁵ 31. avgusta stavi nemška vlada poljski vladi zadnje »miroljubne« predloge — Gdansk naj se takoj vrne rajhu, prebivalstvo koridorja naj samo odloči o svoji državni pripadnosti itd. — 1. septembra ob 5.45 Nemčija že napade Poljsko in ob desetih dopoldne istega dne Hitler pred rajhstagom proglasi, da je »Gdansk bil in je nemško mesto« in da je koridor bil in bo nemški.

⁴⁰ AdG 1939, 4105—4106.

⁴¹ AdG 1939, 4123.

⁴² AdG 1939, 4131.

⁴³ AdG 1939, 4148.

⁴⁴ AdG 1939, 4182.

Tako se je začela II. svetovna vojna in Nemčija priključi Gdansk. 1. septembra izda gaulajter Forster novo ustavo, ki v 3. členu določa, da svobodno mesto Gdansk postaja takoj sestavni del nemškega rajha⁴⁶ in istega dne izda Hitler zakon o zopetni združitvi Gdanska z nemškim rajhom, kjer začne veljati celotno nemško pravo s 1. januarjem 1940.⁴⁷ S Hitlerjevim ukazom, ki zadeva koridor (Ostgebiete Führererlass) pa to svobodno mesto 8. oktobra postane sestavni del gau-a Danzig-Westpreussen.⁴⁸

7. **Ostgebiet (deli bivšega poljskega koridorja).** To ozemlje urejuje že zgoraj omenjeni Hitlerjev ukaz od 8. oktobra. Zanimivo je, da ta ukaz izrecno ne govori ničesar o priključitvi tega ozemlja k rajhu, temveč bivši koridor enostavno razdeli med dva na novo osnovana gau-a Danzig-Westpreussen in Wartheland.

8. **Generalgouvernement.** Upravo poljskega ozemlja, ki je po pogodbi med Nemčijo in Sovjetsko zvezo od 28. septembra 1939⁴⁹ pripadlo Nemčiji, ureja Hitlerjev ukaz od 12. oktobra 1939. To ozemlje upravlja »Generalgouverneur für die besetzten polnischen Gebiete«, ki je neposredno podrejen Hitlerju. Za generalnega guvernerja imenuje Hitler s tem ukazom ministra Franka, za njegovega namestnika pa Seyss-Inquarta. Doslej veljavno poljsko pravo ostane, kolikor ne nasprotuje nemški upravi, novo pravo na tem ozemlju pa ustvarja ministrski svet za državno brambo, opolnomočenec za 4-letni plan in generalni guverner, ki se objavlja v »Verordnungsblatt für die besetzten polnischen Gebiete«. Stroške nemške uprave nosi zasedeno ozemlje.⁵⁰ Po Hitlerjevem ustnem ukazu od 15. avgusta 1940, ki pa ni bil nikjer objavljen, dobi to ozemlje naziv Generalgouvernement.⁵¹

Pri Gdanku, delih bivšega poljskega koridorja (Ostgebiet) in pri usodi Poljske srečamo prve primere priključevanja sredi vojne, kar je v nasprotju s haaškimi konvencijami.

Scheerbarth⁵² trdi, da je to ozemlje v še manjšem odnosu do rajha kot protektorat in da je nekak »Nebenland« nemškega rajha. Hitler da ga je, po besedah guvernerja Franka, ustanovil zato, »dem polnischen Volk eine Heimstätte zu sein«.

9. **Norveška.** Nadaljnji Hitlerjev vojni pohod je proti Norveški. Iz nemškega memoranduma norveški vladi od 9. aprila 1940 je razvidno, da je istega dne začela Nemčija z napadom na Norveško zato, da »zasede važne strateške točke na norveškem državnem ozemlju. Zato nemška vlada prevzema za čas vojne varstvo nad norveškim ozemljem in je odločena z vsemi sredstvi braniti mir na severu proti vsakemu

⁴⁵ AdG 1939, 4183.

⁴⁶ AdG 1939, 4201.

⁴⁷ RGBl I, 155 od 1. septembra 1939.

⁴⁸ RGBl I, 204 od 18. oktobra 1939.

⁴⁹ AdG 1939, 4254—4255.

⁵⁰ RGBl I, 210 od 24. oktobra 1939.

⁵¹ Scheerbarth, o. c., str. 48.

⁵² O. c., str. 48.

angleško francoskemu napadu». ⁵³ Ker se je norveška vlada temu »miroljubnemu« napadu uprla, morala pa se je čeprav z dokaj uspešno se upirajočo svojo vojsko vedno bolj umikati proti severu, nemške sile pa so zasedle kos za kosom norveške države, izda Hitler 24. aprila »Erlaß über die Regierungsbefugnisse in Norwegen«, ki v § 1 pravi, da je zasedeno norveško ozemlje podrejeno komisarju (Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete) s sedežem v Oslu, ki je čuvár interesov rajha in miru na civilnem področju in ima na tem področju vrhovno oblast. V nadaljnjih paragrafih določa Hitler, da se more komisar posluževati pri izvajanju svoje oblasti norveškega upravnega odbora (nekakšne Quislingove vlade) in norveških oblasti, da ostane doslej veljavno pravo v veljavi, kolikor je to združljivo z zasedbo, novo pravo pa ustvarja komisar in ga objavlja v »Verordnungsblatt für die besetzten norwegischen Gebiete«. Vrhovno vojaško oblast ima komandant nemških sil na Norveškem. On kot komisar se za izvedbo svojih odredb in ukazov moreta posluževati nemške policije. Za komisarja, ki je neposredno podrejen Hitlerju, je imenovan Terboven. Za izvedbo tega ukaza je odgovoren za civilno področje komisar in šef državne pisarne, za vojaško pa vrhovni komandant vojske. ⁵⁴

V čem je torej dejanska razlika med na primer okupirano Poljsko, ki je na nek način »priključena« in med okupirano Norveško, ki ni? »Pravno« bi se dalo naštetí več teh razlik, v resnici pa gre pri obeh za eno in isto okupacijo z vsem za to potrebnim okupacijskim aparatom.

10. **Danska.** Za Dansko velja isti memorandum nemške vlade kot za Norveško. Ker pa sta danski kralj in vlada takoj kapitulirala, je nemška armada brez boja zasedla vso Dansko že 9. aprila. Zadržanje kralja in vlade pojasni 10. aprila pred parlamentom ministrski predsednik Stauning z besedami, da je bilo to potrebno zato, da se »obvarujeta dežela in narod pred posledicami vojne«. ⁵⁵

Ali je Hitler tudi na Danskem postavil komisarja in vse okupacijske naprave, mi iz doslej dostopnih virov ni jasno. Mnenja sem, da gre prav pri Danski za eno od »najmilejših« okupacij vsaj na začetku. Očividno se omeji le na vojaško okupacijo in zanimivo je, da ne pride do spremembe niti v severnem Schleswigu, katerega so Nemci izgubili po versajski pogodbi.

11. **Belgija.** 10. maja — ko Hitler že tudi napade vse te dežele — pošlje nemška vlada Belgiji, Holandiji in Luksemburgu memorandum s sledečo vsebino: čim je politika angleške in francoske vlade — prenesti vojno na področja drugih držav in zlorabiti prebivalstvo teh dežel za svoje operativne in pomožne vojaške sile — po zaslugi budnosti nemške vlade na Norveškem v zadnji minuti propadla, se je ta pogubna anglofrancoska politika obrnila v drugo smer. Angleži so poslali svojo mornarico v Sredozemlje, ker hočejo spremeniti v vojno področje —

⁵³ AdG 1940, 4487.

⁵⁴ RGBI I, 74 od 26. aprila 1940.

⁵⁵ AdG 1940, 4490

Balkan. Vendar pa je nemška vlada mnenja, da vse te grupacije angleških sil okrog Balkana v bistvu pomenjajo le nekaj odvrnitveni manever velikega formata, ki naj bi Nemčijo zmedel tako, da bi ta začela koncentrirati vse svoje sile proti Balkanu, med tem pa bi Angleži udarili na Porurje. Sicer je Nemčija priznala Belgiji in Holandiji nedotakljivost njunega ozemlja, a pod pogojem, da obe v vojni med Nemčijo ter Anglijo in Francijo ostaneta nevtralni. Prav tega pa obe nista storili in nota navaja vsa dejanja obeh držav, s katerimi sta kršili svojo nevtralnost. Zato je nemška vlada sklenila »zavarovati nevtralnost obeh teh dveh dežel z vsemi vojaškimi sredstvi nemškega rajha«, naročila pa je s svojim vojaškim silam, naj v obe deželi ne prihajajo kot sovražnik belgijskega in holandskega ljudstva, ker nemška vlada takega razvoja dogodkov ni nikdar hotela niti želela. Če pa bodo nemške sile naletele na kakršen koli odpor, bo ta zlomljen z vsemi sredstvi.⁵⁶

Razvoj usode napadene Belgije je bil odvisen — kot pri vseh napadenih državah — od njenega zadržanja. Belgijski kralj in vlada, zaupajoč v angleško in francosko pomoč sicer sprva pozivata k odporu,⁵⁷ a že 28. maja pristane kralj na popolno kapitulacijo, vlada pa, ki odreče kralju vse pravice, zbeži najprej v Vichy, za tem pa v London.⁵⁸

20. maja proglasi, pozivajoč se na Hitlerjevo polnomočje, šef OKW von Brauchitsch nad zapadnim zasedenim ozemljem vojaško upravo in imenuje za šefa te uprave v Belgiji in Holandiji vojaškega komandanta, generala von Falkenhausena.⁵⁹ Zaradi začetnega odpora je torej Belgija vključena v kapitulacijo kaznovana. Ni mi pa jasno, ali je general Falkenhausen opravljal iste funkcije kot pozneje v Srbiji enaki vojaški komisar Schröder in po njegovi smrti general Dankelmann. 12. septembra 1940 določi Falkenhausen kot »Militärbefehlshaber in Belgien und in Nordfrankreich«, da se mora vsem, ki so bili preganjani (an Ehre oder Freiheit, Leib und Leben oder Gut und Geld oder an anderen Werten) škoda poravnati. Poravnava te škode vodi »ein Ausschuss unter dem Vorsitz von Dr. A. Borms als belgische unmittelbare Staatsbehörde in ehrenamtlicher Tätigkeit«.⁶⁰

Gre torej pri Belgiji za okupacijo dokaj hudih oblik in ostrih okupacijskih razmer. Nemcem se je pa kot pozneje v Srbiji tudi tod posrečilo dobiti belgijskega Nedića.

12. Eupen, Malmédy in Moresnet. To ozemlje, ki ga je po versajskem miru dobila Belgija, se takoj po zasedbi nemških sil združi z rajhom. Hitlerjev ukaz od 18. maja določa, da pokrajine postanejo del nemškega rajha, da se priključijo k Renski provinci, podrobnejše določbe o izpeljavi tega ukaza pa si — za kar je dosedaj redno pooblaščen notranjega ministra — pridrži Hitler sam.⁶¹

⁵⁶ AdG 1940, 4524—4529.

⁵⁷ AdG 1940, 4530.

⁵⁸ AdG 1940, 4553.

⁵⁹ AdG 1940, 4544.

⁶⁰ AdG 1940, 4695.

⁶¹ RGBI I, 87 od 20. aprila 1940.

13. **Holandija.** Njena armada kapitulira 14. maja, vlada in kraljica pa zbežita v London.⁶² 18. maja izda Hitler ukaz »über Ausübung der Regierungsbefugnisse« v Holandiji (slično kot za Norveško), v katerem za holandsko zasedeno ozemlje imenuje za komisarja Seyss-Inquarta (Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete) s sedežem v Haagu.⁶³ Kot že rečeno, je ta ukaz podoben ukazu za Norveško. Kot za Belgijo je tudi za Nizozemsko imenovan vojaški komandant von Falkenhausen,⁶⁴ ki to svojo oblast v Hitlerjevem imenu 29. maja izroči za civilno področje Seyss-Inquartu, za vojaško pa generalu Christian-senu.⁶⁵ Kot na Norveškem Terboven se more Seyss-Inquart tudi tod posluževati holandske kvistlinške vlade.⁶⁶

14. **Luksemburg.** Istočasno ko Hitler napada Belgijo in Holandijo in jima izroča memorandum, izroči noto tudi tej deželici z zagotovilom, da z okupacijo ne bo kršena njena teritorialna integriteta in politična neodvisnost »ne sedaj ne v bodoče«.⁶⁷ No, vojaških težav s to deželico — veliko vojvodino — Hitler res ni imel, vlada in velika vojvodinja pa sta zbežali. Ne dá se točno reči, kdaj je Hitler postavil šefa civilne uprave za to deželo (torej nova posebnost: mesto rajhskomisarja šef civilne uprave!), v nemškem uradnem listu tega ukaza ni. O tem imenovanju poroča tiskovni oddelek vlade in NSDAP dne 7. avgusta.⁶⁸ Šef civilne uprave Luksemburga je podrejen neposredno Hitlerju, dočim vojaška oblast ostane še v rokah komandanta. Za šefa civilne uprave imenuje Hitler Gustava Simona.

15. **Alzacija in Lorena.** Tudi ti dve jabolki razdora med Nemčijo in Francijo dobita šefa civilne uprave. In kot za Luksemburg izvemo tudi za ta imenovanja 7. avgusta iz istega vira. Za Lotaringijo imenuje Hitler Jožefa Bürkela, za Alzacijo pa Roberta Wagnerja.

Kot že rečeno, srečamo v teh treh slučajih prvič šefa civilne uprave (Chef der Zivilverwaltung), katerega bomo srečali tudi pri nas na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem. Po mnenju nacionalsocialističnih juristov gre v primerih te »civilne uprave« že za neko stopnjo priključitve, čeprav ta še ni dokončno in formalno izvedena. Ali kot pravi Scheerbarth: »Diese Gebiete sind staatsrechtlich formell und ausdrücklich noch nicht mit dem Deutschen Reich wiedervereinigt«.⁶⁹

Rekli smo že, da je namen ustanove civilne uprave pripraviti zasedeno ozemlje za godno, da se popolnoma priključi k rajhu. V čem vidijo nacionalsocialisti za priključitev potrebna svojstva teh dežel, ko bo civilna uprava dovršila svoje delo? Prebivalci Luksemburga govore n e m š k o in delno tudi prebivalci Alzacije in Lorene — to govori za

⁶² AdG 1940, 4536.

⁶³ RGBI I, 87 od 20. maja 1940.

⁶⁴ AdG 1940, 4544.

⁶⁵ AdG 1940, 4555.

⁶⁶ AdG 1940, 4590, 4796.

⁶⁷ AdG 1940, 4529.

⁶⁸ AdG 1940, 4650.

⁶⁹ O. c., str. 48.

priključitev! Ne eni ne drugi pa nimajo nemške nacionalne zavesti, zato pa je potrebna ustanova civilne uprave, katere osnovna naloga je prav v tem, da z vsemi okupacijskimi metodami tako preoblikuje okupiranim narodom nacionalno zavest, da postanejo godni za popolno priključitev k rajhu. Drugače si je ustanovo civilne uprave težko razlagati, ker nastati more vprašanje, zakaj se nacionalsocialisti tudi v primerih Luksemburga, Štajerske itd. niso rajši posluževali druge aneksijske oblike, oblike, ki smo jo srečali že pri Poljski in Češkomoravski?

Čeprav na Gorenjskem ne na Štajerskem slovenski človek ni govoril nemškega jezika, — da ga pa je deloma znal, je nekaj drugega — in je bil še manj nemško nacionalno zaveden, je vendar Hitler tudi za te dve naši deželi izbral obliko civilne uprave z namenom obe deželi čimprej priključiti k rajhu. Zato moremo razumeti vse nacionalsocialistične okupacijske metode na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem še iz dobe pred začetkom NOB (preseljevanje, vpisovanje v hajmatbund odnosno folksbund), s katerimi je nemški fašizem, preden se je začela NOB, upal napraviti deželi godni za priključitev.

16. Francija. Zadnja leta 1940 okupirana dežela je Francija. Zaradi pomanjkanja virov bo pregled njene dokaj zapletene »pravne« usode po okupaciji sicer pomanjkljiv, vendar menim, da za okvir te razprave zadosten. Že 17. junija pade Reynaudova vlada in novi predsednik vlade Petain se začne z Nemci pogajati za premirje.⁷⁰ Pogajanja res začne v znanem zgodovinskem vagonu v Compiègne, kjer šef OKW Keitel poudari, da je Francija poražena po junaškem odporu in da zato Nemčija svojemu tako junaškemu nasprotniku ne stavlja sramotnih pogojev premirja. Nemške zahteve hočejo le preprečiti zopetno vojno, si zagotoviti vso varnost za nadaljevanje vsiljene vojne z Anglijo, ustvariti hočejo pogoje novega miru, katerega bistvena vsebina je poravnava vseh krivic, ki so bile storjene nemškemu rajhu.⁷¹ 25. junija je objavljena pogodba o premirju med Francijo in Nemčijo, iz katere navajam samo za okvir te razprave važne točke: Francoska vlada preneha s sovražnostmi v Franciji, kolonijah, protektoratih in mandatih. Za varstvo interesov nemškega rajha se zasede določeni del francoskega ozemlja, na katerem izvršuje Nemčija vse pravice zasedbene oblasti, francoska vlada pa se obveže, da bo Nemčijo pri izvajanju te oblasti v vseh ozirih podpirala s pomočjo svoje uprave (vlade in upravnih oblasti). Zato naj francoska vlada takoj obvesti svoja upravna oblastva, naj gredo nemškemu komandantu na zasedenem ozemlju v vseh ozirih na roke in naj lojalno sodelujejo. Svoj sedež na nezasedenem ozemlju francoska vlada lahko poljubno izbira, če pa želi, se lahko preseli tudi v Pariz. V tem primeru ji bo nemška vlada nudila vsako potrebno olajšavo, da bo lahko izvrševala svoje posle nad zasedenim in nezasedenim ozemljem. Stroške zasedbe nosi Francija.⁷²

⁷⁰ AdG 1940, 4579.

⁷¹ AdG 1940, 4585.

⁷² AdG 1940, 4591—4594.

Približna črta od Pirenejev (vsa obala je nemška) — proti severu do Toursa — proti vzhodu na Loiro—Saono—Beçançon, loči Francijo v zasedeno in nezasedeno, čeprav sta seveda v bistvu zasedeni obe, ker tudi v nezasedeni Franciji zahteva Nemčija določen vojaški nadzor. »Pravno« izgleda vse to približno takole: dočim v nezasedeni Franciji lahko »nemoteno« vlada Petainova vlada (in pozneje republika), ima ta v zasedeni Franciji določene omejitve, ki jih postavlja nemški okupacijski general. Je torej tudi okupirana Francija »eine Neuschöpfung nationalsozialistisches Staatsdenkens«. ⁷³

V tem in za okvir naše razprave potrebnem pregledu nacističnih okupacij smo lahko opazili: 1. Dočim Hitler svoje predvojne okupacije opravičuje z zaščito preganjanih sonarodnjakov (Volksgenossen), opravičuje medvojne z odpravo krivic, ki jih je nemškemu narodu prinesel versajski mir, ali pa z nujnim tekmovanjem s svojimi imperialističnimi nasprotniki, da se čimprej povrne mir in konča vojna, ki sta jo Nemčiji vsilili Anglija in Francija. 2. Med popolnoma združenimi, priključenimi in ne še čisto priključenimi deželami k nemškemu rajhu ter med samo zasedenimi deželami obstoja neka »pravna razlika«, čeprav so vse okupirane in izgube svojo prejšnjo državno samostojnost, odnosno so nasilno iztrgane iz svoje prejšnje državne skupnosti. 3. Pri dosegu svojih okupacijskih ciljev se Hitler tako pred kot med vojno uspešno poslužuje pete kolone v deželah, katere hoče zasesti, njene voditelje pa po okupaciji postavlja na odgovorna mesta. 4. Med anektiranimi deželami ločimo tri vrste: pokrajine, ki so postale popolnoma nemške, pokrajine vazalnih narodov in končno pokrajine, ki so jih Nemci hoteli napraviti za nemške s pomočjo ustanove civilne uprave s šefom civilne uprave na čelu.

Kot so nacisti opravičevali, odnosno poskušali opravičevati vse te okupacije s stališča svojega »prava«, tako na primer že omenjeni Walz opravičuje okupacijo tudi z »ideološkega« stališča, ko med drugim pravi: »... Urvolk (Nemci) erscheint in diesem System (okupacije) als Träger und Kern eines regional begrenzten Grossraums... nicht durch ausbeuterische Unterdrücken, auch nicht durch nivellierende Assimilierung im Namen einer Universalidee, sondern durch rangsordnungsmässige positive Einbeziehung der kleineren, dem politischen Grosskampf nicht gewachsenen Völker, deren völkischen Eigenleben die positive Voraussetzung für ihre aktive Teilnahme an der umfassenden Ordnung ihres zugehörigen Grossraums darstellt... An Stelle einer imperialistischen Universalordnung die durch das Herrschafts- und Nutzniessungsmonopol einer einzigen Macht die übrigen Grossvölker auszuschalten versucht, tritt eine den völkischen Gegebenheiten Rechnung tragende organische Aufgliederung der politischen Welt nach völkerrechtlichen klaren Gesichtspunkten der ausgleichende Gerechtigkeit«. ⁷⁴

Zanimiva izvajanja so to, vendar jih zgodovina za enkrat še ni potrdila ne kot pravilna in ne kot možna.

⁷³ Scheerbarth, o. c. 48.

⁷⁴ O. c., 143.

II. Vprašanje priključitve Gorenjske in Štajerske

Med narodnoosvobodilno borbo in še po njej se je pri nas nekaj časa mislilo, da je Hitler obe deželi priključil *de jure et de facto*. Tudi prof. Šnuderl je še mnenja, da je Nemčija 1. oktobra 1942 anektirala Gorenjsko in Štajersko,⁷⁵ čeprav je pred njim že dr. Brolih v temeljito izdelanem referatu za mariborsko podružnico Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov leta 1945 dokazal, da do priključitve — *de jure* — ni prišlo.⁷⁶ Da je ta 1. oktober 1942 kot aneksijski datum vsaj za Gorenjsko mogel zavesti v zmoto, je do neke mere razumljivo, kajti na prvi pogled je res zapeljiv govor takratnega šefa civilne uprave za Gorenjsko Rainerja, katerega je imel 27. septembra 1942 v Kranju ob priliki velike parade nemških vojaških enot, ki so pravkar, to pot že drugič, v tako velikem obsegu končale »očiščevanje« Gorenjske. V tem govoru namreč Rainer med drugim pravi, da je v znak svojega zaupanja sklenil vse Gorenjce, ki so se prijavili za člane koroškega folksbunda (Kärntner Volksbund) in se izkazali v pretečenih mesecih kot pozitivni in državi zvesti, »z veljavo od 1. oktobra 1942 sprejeti v Volksbund in jim podeliti državljanstvo do preklica«. S tem dobe te milosti deležni Gorenjci (nikakor ne vsi!) iste pravice in dolžnosti kot ostali nemški državljani, zato pa so dolžni Hitlerju in rajhu zvestobo, poslušnost vsem državnim ustanovam, dolžni so se boriti zoper vsa sovražna stremeljenja, služiti vojsko in stopiti v delovno službo. In dalje pravi Rainer: »Po mesecih težke stiske ... stopate z današnjim dnem v sigurno pravno razmerje v okviru velikonemškega rajha ... Vaš obstanek je trdno povezan z usodo nemškega rajha.«⁷⁷

Da ne gre tu za priključitev v pravem pomenu besede, temveč le za podelitev »državljanstva do preklica« in še to samo tistim, ki so imeli »čast« biti sprejeti v folksbund, je jasno. Posledica te Rainerjeve velikodušnosti pa je potem njegova uredba od 6. oktobra 1942, s katero ukazuje v času od 12. do 31. oktobra 1942 na Gorenjskem nabor za moške letnike 1923 in 1924 in to za vojaško kot za delovno službo.⁷⁸ Tu sedaj — spričo znanih haaških konvencij — nastane vprašanje: kako se morejo klicati v vojsko ljudje okupirane dežele? In more nastati sklep, ki pa je seveda nepravilen, da je zaradi tega Hitler poprej to deželo priključil k rajhu. Že v prvem delu razprave smo spoznali pravno gledanje nacionalsocialističnih juristov in državnikov, ko nekaj, kar se pač ne dá spraviti v sklad z občeveljavnimi pravnimi normami, proglašajo enostavno za nacionalsocialistični *juridicni novum*. In eden od teh novumov je tudi ta, da Hitler nad deželo, ki nikakor še ni priključena k rajhu, enostavno raztegne veljavnost teh in teh rajhovskih zakonov. Isto se je zgodilo tudi

⁷⁵ Zgodovina ljudske oblasti (tiskano kot rokopis), Ljubljana 1950, str. 77.

⁷⁶ Kopija v arhivu muzeja v Mariboru, citiram: arhiv Maribor.

⁷⁷ Karawanken Bote od 30. septembra 1942, citiram: KB od 30. septembra 1942.

⁷⁸ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains, št. 21 od 24. oktobra 1942, citiram: VAZK 21, od 24. oktobra 1942.

s Spodnjo Štajersko in to celo brez vsakega večjega hrupa. Tam Uiberreither z uredbo od 24. marca 1942 (torej prej kot na Gorenjskem) ukaže najprej dolžnost vojaške in delovne službe, z uredbo od 26. marca pa ukaže v dnevih od 1. aprila do 1. maja 1942 za oboje nabor in sicer za moške letnike 1923 in 1924 nabor za vojsko, za iste ženske letnike pa nabor za delovno službo, z izjemo okrožja Brežice, kjer so bili že naseljeni Kočevarji.⁷⁹

Da je Rainer 1. oktobra 1942 anektiral Gorenjsko, se je zmotil tudi Vseslovanski odbor v Moskvi in seveda tudi Slovenski poročevalec.⁸⁰ Kot že rečeno je prvi opazil, da ne gre za priključitev, dr. Brolih, ko je v Mariboru odkril zelo dragocen vir za spoznavanje nemške okupacije, tako imenovane Stabsbesprechungen vodilnih okupatorskih osebnosti na Štajerskem, sicer pa je o tem že tudi dovolj jasno pisalo tedanje okupatorsko časopisje, kot Karawanken Bote, Marburger Zeitung in Štajerski gospodar.

Od vseh držav, ki jih je okupiral Hitler, ni pravzaprav nobeni določil tako krute usode (razen Poljski) kot prav Jugoslaviji. Dejstvo, da so morale biti vse priprave za veliko ofenzivo proti Sovjetski zvezi (načrt Barbarossa) končane do 15. maja 1941⁸¹ in dejstvo, da se je ljudska volja jugoslovanskih narodov 27. marca 1941 izrekla v velikih demonstracijah proti dva dni prej sklenjenemu paktu med Nemčijo in Jugoslavijo (zanimivo je, da je Hitler vsebino 27. marca 1941 popolnoma pravilno razumel!), je naravno Hitlerja spravilo v besnost. 27. marec je preprečil začetek ofenzive proti Sovjetski zvezi, ki je bila že določena za 15. maja! Zato Hitler že 27. marca pravi, da je Jugoslavija z ozirom na bodoče operacije Marita (napad na Grčijo) in Barbarossa postala nesigurna postavka, da je treba napad na Sovjetsko zvezo predstaviti za štiri tedne, v čim hitrejšem času pa izvesti vse priprave, da se Jugoslavija razbije kot država in vojaška sila.⁸² Priznati je treba, da je OKW v razdobju od 27. marca do 6. aprila opravila velikansko delo. Reorganizirala in preusmerila je dvoje ogromnih armad, od katerih je ena — XII. armada (generalfeldmaršal von List) — pripravljena za operacije proti Grčiji (proti Angležem v Grčiji!), sile nove, II. armade (generaloberst von Weichs) pa je bilo potrebno dobiti iz že formiranih korpusov, pripravljalajočih se za napad na Sovjetsko zvezo.⁸³

6. aprila začno udarjati na Jugoslavijo vse te velike sile, h katerim moramo prišteti še velike letalske enote (generala Löhre in Richthofena, a pod osebno komando samega Göringaa)⁸⁴ s posebno nalogo razdejeti najprej Beograd. Dalje moramo k tem nemškim silam prišteti še II. italijansko armado in njihove sile v Albaniji, dve madžarski armadi

⁷⁹ VAZSt 75, od 30. marca 1942.

⁸⁰ Glej Slovenski poročevalec 1. III, št. 41 od 24. oktobra 1942 in št. 42 od 4. novembra 1942.

⁸¹ Procès, Tom. XXV (1947), str. 48.

⁸² Procès, Tom. XXVIII (1948), str. 22—25.

⁸³ Procès, Tom. XXVIII (1948), str. 251—257.

⁸⁴ AdG 1941, 5005.

in eno bolgarsko.⁸⁵ Prav nič čudnega ni, da je pod takim udarcem in kot je bila slabo vodena, bivša jugoslovanska vojska kapitulirala že 18. aprila.⁸⁶

9. aprila so Nemci že v Mariboru, 10. v Zagrebu (11. Italijani v Ljubljani), 12. in 13. pa v Beogradu.⁸⁷ Že 12. aprila, torej teden dni pred kapitulacijo jugoslovanske vojske, je šef OKW Keitel izdal po Hitlerjevih navodilih že omenjene Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens,⁸⁸ s katerimi je usodna razdelitev in razkosanje Jugoslavije med Nemce, Italijane, Madžare in Bolgare v bistvu že dovršena. V okviru te razprave nas zanima usoda Slovenije.

Po teh Hitlerjevih direktivah pripade ozemlje bivše Štajerske (jugoslovanske), »podaljšano proti jugu z okrog 90 km širokim in 10 do 15 km dolgim pasom« pod Gau Steiermark, severni del Kranjske (z mejo na Savi na svojem najjužnejšem delu, a severno od Ljubljane) pod Gau Kärnten, Prekmurje v svojih historičnih mejah zasedejo Madžari, meja v Sloveniji med Nemčijo in Italijo pa bo določena naknadno.

Ne more biti dvoma, da je imel Hitler ob izdajanju teh direktiv že v glavi popolno priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske k rajhu (namreč Wiedervereinigung!), saj to ozemlje, kot smo videli v I. delu marsikje, že samo s temi začasnimi direktivami porazdeljuje med gau-e. V tem mnenju nas podkrepi tudi Hitler sam, ko v svojem govoru o zmagi nad Jugoslavijo pred rajhstagom 4. maja med drugim pravi, da »Nemčija nima razen skromne korekture svoje po svetovni vojni okrnjene meje nobenih posebnih teritorialnih interesov v teh pokrajinah«.⁸⁹ Da morejo te versajske korekture prihajati v poštev edino na Slovenskem, je jasno in to zlasti na Štajerskem (do Save) in po versajskem miru od bivše Koroške odtrganih občinah Dravograd, Mežica, Prevalje in Guštanj. (Manj torej v tem prvem momentu prihaja v poštev za takojšnjo priključitev Gorenjska!) Dokaz za to je tudi v uradnem naslovu obeh uradnih listov šefov civilnih uprav, ki se za okupirano Štajersko imenuje »Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark«, za Gorenjsko pa »V. u. A. d. Ch. d. Z. für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains« (Koroška v tej zvezi pomenja le po senžermenski pogodbi pod Jugoslavijo pripadlo občino Jezersko), ki dobi potem od 2. številke dalje podnaslov: Nicht gültig für den Bereich des politischen Kommissars in Unterdrauburg. Naslednji dokaz, da je imel Hitler na umu takojšnjo priključitev vsaj Spodnje Štajerske, je že omenjeni citat iz Uiberreitherjevega prvega proglasa, česar v 1. številki gorenjskega uradnega okupacijskega glasila ne moremo zaslediti. Za razumevanje vsega nadaljnjega poteka »borbe za priključitev« moramo torej imeti na umu, da se je v glavah nacističnih okupatorjev smatrala spočetka Spodnja

⁸⁵ Procès, Tom. XXVIII (1948), str. 253.

⁸⁶ AdG 1941, 4981.

⁸⁷ AdG 1941, 4971—4973.

⁸⁸ Procès, Tom. XXVII (1948), str. 60—62.

⁸⁹ AdG 1941, 5006.

Štajerska in Mežiška dolina že kot priključeno ozemlje (de facto), de jure pa še ni bila uradno izvedena, bo pa v najkrajšem času. A prav v tem so se zmotili. Kot smo že omenili v I. delu, izbere Hitler za obe deželi (Gorenjsko in Štajersko) tretjo obliko priključitve (kot za Luksemburg itd.) in imenuje za Spodnjo Štajersko za šefa civilne uprave samega štajerskega gaulajterja in Reichsstatthalterja dr. Uiberreitherja, za Gorenjsko pa le namestnika gaulajterja Koroške, Kutschero. Torej tudi to kaže na neko razlikovanje. Pri ustanovi civilnega komisariata v obeh naših deželah je treba vedeti še to, da je šef civilne uprave za svoje področje tudi vrhovni komandant, ki po potrebi kliče v deželo vojaške edinice, sicer pa se civilna komisariata — v našem primeru Spodnja Štajerska in Gorenjska — uvrščata v običajna nemška vojaška okrožja (Wehrkreis) in to v vojno okrožje Alpenland, odnosno Wehrkreis XVIII (Salzburg).

Kdaj je Hitler imenoval oba šefa civilne uprave, ni jasno. Uiberreither prevzame svoje posle že 14. aprila (torej še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske), Kutschera pa, ker je Gorenjska skraja ponekod zasedena od Italijanov, ki se le neradi umikajo, deset dni kasneje, 24. aprila. Oba sta imela v glavnem isto nalogo, ki jo je dal Hitler 26. aprila ob svojem prihodu v Maribor Überreitherju: »Machen Sie mir dieses Land deutsch, so deutsch, wie die übrige Steiermark«, ⁹⁰ kar je vodstvo štajerskega hajmatbunda razumelo zelo natančno, kot »absolute Wiedereingliederung aller gutgesinnten Untersteierer, nunmehr unter Beseitigung auch des letzten Unterschiedes — der Sprache«. ⁹¹ Zanimivo je, in to moramo poudariti že na tem mestu, da je prav v tej nalogi, ki pa je bila osnovna, odpovedala vsa moč in modrost nacistov in same ustanove civilne uprave. Da pa slovenska narodna zavest, ki je ravno preprečila te hitlerjanske nakane, ni niti zamrla, temveč je nasprotno in vkljub vsem pritiskom in okupacijskim sredstvom tudi rasla in prerasla v pravo revolucionarnost, pa je in ostane neizpodbitna zasluga Osvobodilne fronte in njenih prvih partizanskih edinic.

Prvi važni ukrep, ki naj bi pomagal k čimprejšnji popolni priključitvi, je ustanovitev štajerskega hajmatbunda (Steierischer Heimatbund) 10. maja 1941 in ustanovitev koroškega folksbunda (Kärntner Volksbund) 24. maja 1941. V Überreitherjevi uredbi — ustanovni listini prvega — je rečeno, da je to »velika organizacija, ki bo združevala vse na Spodnjem Štajerskem poklicno delujoče Spodnještajerce in sonarodnjake (Volksgenossen)«, član te organizacije pa more biti le tisti, ki se brez pridržka izpove za firerja in rajh. Za šefa te politične organizacije imenuje Überreither Franca Steindla. ⁹² Vsebinsko popolnoma ista je ustanovna listina koroškega folksbunda in kot prva poudarja tudi ta, da se NSDAP verjetno na teh ozemljih ne bo ustanavljala. Za

⁹⁰ Grazer Tagespost od 26. aprila 1941.

⁹¹ Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. November 1942. (Schriftenreihe des Steierischen Heimatbundes, Band No. I), izd. Bundesführung d. St. Heimatbundes, Maribor 1943, str. 1.

⁹² VAZSt 9 od 10. maja 1941.

voditelja te gorenjske organizacije pa imenuje Kutschera Viljema Schicka.⁹³ Za vpisovanje v hajmatbund se določi termin od 17. do 25. maja 1941, za folksbund pa nekaj dni kasneje. (Pripominjam, da je del dragocenega arhiva te organizacije danes dokončno izgubljen!)

Preden pregledamo uspehe tega povabila za vpis v obe organizaciji, moramo omeniti še drug nacistični ukrep, ki naj bi prav tako pripomogel k ponemčenju obeh dežel, — preseljevanje, odnosno izseljevanje. Da je to izseljevanje v najtesnejši zvezi s to priključevalno politiko, prizna 29. novembra 1941 tudi Steindl, ko pravi, da je bilo to »elementarni predpogoj za vsako nadaljnje politično delo«.⁹⁴ Kot je znano, je bila prva preseljena slovenska inteligenca, ali kot pravi Steindl v istem članku, vsi nepoklicani vsiljivci, Ljubljancani, Kranjci in Primorci (Tschitschen), ali kot pravi Überreither, »Fremdstämmiger«, to je vsi, ki niso Štajerci.⁹⁵

Za to izseljevalno akcijo so se Nemci že prej, še preden so deželo okupirali, dobro pripravili. Dva dni pred začetkom vpisovanja v hajmatbund se na Štajerskem začne zapiranje »nevarnih oseb« (»für welche das Material der Fahndungsliste des Reichssicherheitshauptamtes und der Gegnerkartei der Gestapo und SD zur Kunde gelegt wurden«).⁹⁶ Tako je bilo po tej že vnaprej pripravljeni kartoteki, ki je vsekakor odlično delo nemške pete kolone v Jugoslaviji, takoj v prvih dneh zaprtih okrog 300 oseb. Pri nadaljnjih akcijah je bilo, kot poroča Müller-Scholtes, zaprtih 1300 ljudi (130 duhovnikov, 24 advokatov, 26 zdravnikov, 139 učiteljev, 14 zdravnikov, 14 inženirjev, 13 direktorjev podjetij, 186 uradnikov in uradnic in 34 študentov). Okrog 500 od teh bo preseljenih, okrog 130 je bilo vpisanih v tiralice, za okrog 500 pa preiskava še ni končana, bodo pa gotovo izseljeni. Vsa njihova imovina je bila zaplenjena (pooblaščenca za utrditev nemštva na Spodnjem Štajerskem je bilo oddanih 21 nepremičnin ter okrog 700.000 din v gotovini in za 7 milijonov din v knjižicah). Istočasno pa je tudi gestapo zaprl okrog 1100 oseb. Protiakcij ni bilo, omeniti je treba le požig dveh tovornih avtomobilov, za kar je bilo zaprtih takoj čez 60 mladincev. Poročilo, ki je žal le eno izmed redkih ohranjenih, odnosno vsaj meni dostopnih (na tem mestu se zahvaljujem vestnemu mariborskemu arhivarju tov. Pišecu), pove dovolj zgovorno, kako so bili Nemci v tednu vpisovanja v hajmatbund tudi zelo temeljito aktivni, in ne smemo se čuditi, če je imelo prav to zapiranje le določen reklamni pomen in pa tudi pritisk za vpis v hajmatbund, saj so isti Nemci, ki so tako temeljito čistili, istočasno vrgli tudi parolo: če se vpišeš, ne boš izseljen! In objektivno moramo priznati še to, da je delo nemške pete kolone imelo v določenih slojih na Sp. Štajerskem tudi

⁹³ VAZK 9 od 28. maja 1941.

⁹⁴ Članek »Jasne politične fronte na Sp. Štajerskem«, Štajerski gospodar od 29. novembra 1941.

⁹⁵ Arhiv Maribor.

⁹⁶ Poročilo št. 7/41 od 30. maja 1941, dr. Müllerja-Scholtesa (Verbindungsmann des Reichsministers des Innern zum Chef der Zivilverwaltung in der Untersteiermark), arhiv Maribor.

svoje določene uspehe. Isti Müller-Scholtes poroča 30. maja, da se je od vseh okrog 553.000 Štajercev javilo za vpis v hajmatbund 323.807, in to brez okrožja Trbovlje, kjer termin za vpis v tem času še ni bil določen. Isto številko prinaša 7. junija tudi Štajerski gospodar in 7./8. junija Marburger Zeitung, iz katere je razvidno, da se je od teh prijavitelcev mnogo opredelilo že tudi za dvojne specifičnih organizacij hajmatbunda, in sicer 66.566 za Wehrmannschaft in 33.463 za Deutsche Jugend. Tako je število vseh štajerskih kandidatov za hajmatbund predstavljalo 95 % vsega prebivalstva (v hajmatbund si se mogel vpisati šele od 14. leta dalje).

Žal, tako podrobnih podatkov za Gorenjsko nimam, ker je, kot sem že dejal, del arhiva folksbunda izgubljen. Iz Karawanken Bote (1. št. od 5. julija 1941), po poročilu bundesfirerja Schicka, izvemo, da se je k vpisu prijavilo v pretežni večini vse, nekatere vasi (n. pr. Kovor, Jezersko, Moravče itd.) kar 100 %, Trzin pa n. pr. samo 84,5 %, vendar je skupni vpis na Gorenjskem po poročilu Marburger Zeitung celo večji kot na Štajerskem in znaša kar 97 %. Parola in delo pete kolone — če se vpišeš, ne boš preseljen! — je bila torej močna tudi tukaj.

Oglejmo si še natančneje ta drugi pripomoček za ponemčenje Gorenjske in Sp. Štajerske. Iz sejnega zapisnika izseljevalne komisije v Zagrebu, kjer so se 4. junija zbrali nemški poslanik pri NDH Kasche, vojni minister NDH Kvaternik, Überreither in drugi, je razvidno, da je izvedbo preseljevanja dovolil Hitler 25. maja, nemško zunanje ministrstvo pa 31. maja. Po načrtu naj bi se preseljevanje izvršilo v treh etapah. V prvi etapi (Nemci to nazivljejo Welle), ki se začne 5. julija — in ta se je na Sp. Štajerskem in Gorenjskem tudi začela in izvedla — se izseli 5000 Slovencev. Politični osumljenci in intelektualci se izselijo v Srbijo, katoliški duhovniki pa na Hrvaško, za kar more Hrvaška preseliti v Srbijo enako število pravoslavnih duhovnikov z družinami. V drugi etapi, od 10. do 30. avgusta — ta se ni izvedla — se izseli 25.000 oseb, ki so prišle po letu 1914 na Sp. Štajersko. Izselijo se na Hrvaško, za kar sme ta izseliti enako število Srbov v Srbijo, kolikor ni to število že obseženo v številu družinskih članov pravoslavne duhovščine iz prve etape. Tretja etapa se izvrši v času od 15. septembra do 31. oktobra. V tej se preseli okrog 65.000 Slovencev iz obmejnega pasu ob Savi na Sp. Štajerskem in okrog 80.000 kmetov iz obmejnega pasu na Gorenjskem.⁹⁷ (Pripominjam, da se je izselitev iz štajerskega Zassava zaradi naselitve Kočevarjev izvedla, z Gorenjske pa ne.)

Na eni strani torej pritisk, moč, propaganda in delo dveh posebej za ponemčenje ustanovljenih političnih organizacij, na drugi strani pa izseljevanje, dvojne močnih činiteljev, ki bi vsekakor mogla prinesiti povoljne uspehe in opraviti svoje delo na prebivalstvu, ki bi v obeh teh deželah še ostalo. Poglejmo sedaj po kronološkem redu delo obeh šefov civilnih uprav in na kratko tudi delo obeh političnih organizacij.

Spodnja Štajerska. 1. Okupacijska zakonodaja. V svoji prvi uredbi postavi Überreither 14. aprila 1941 vsem bivšim okrajnim

⁹⁷ Arhiv Vojnoistoriskega instituta JLA v Beogradu, škatla 41-R.

glavarstvom in občinam civilne komisarje in določi, kot je to določila že objava OKH⁹⁸ razmerje 1 din = 0,5 rajhsmarke.⁹⁹ 16. aprila imenuje likvidacijskega komisarja za vsa slovenska (in jugoslovanska) društva, organizacije in zveze, ki morajo takoj prenehati z delovanjem, 22. aprila pa ustanovi posebno upravo za zaplenjeno slovensko premoženje, Dienststelle des Beauftragten des Reichkommissars für die Festigung deutschen Volkstums in Marburg.¹⁰⁰ Funkcije tega pooblaščenca pa še posebej določi v uredbi od 6. maja.¹⁰¹ Važna je dalje uredba od 17. maja o prepovedi posesti orožja, municije in razstreliva,¹⁰² kajti prav po tej uredbi je bilo 30. julija obsojenih na smrt in ustreljenih prvih deset talcev na Sp. Štajerskem.¹⁰³

Po uredbi od 28. maja se raztegne prvi rajhovski zakon na Sp. Štajersko, namreč devizni zakon od 12. decembra 1938 in še nekateri drugi.¹⁰⁴ Kot že rečeno, je to pač novum nacionalsocialističnega pravnega pojmovanja, kateremu so potem sledile še neštete aplikacije in uvedbe rajhovskih zakonov. Po uredbi od 6. junija postanejo last Reichsgaues Steiermark zur Verfügung des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums in der Untersteiermark: električna centrala Fala, TPD, rudnik v Velenju in družba Kranjske deželne elektrarne,¹⁰⁵ 14. junija je izdana uredba o razlastitvi (to ni zaplemba) v korist skupnosti, za kar se določa odškodnina,¹⁰⁶ 18. junija pa Überreither izvede prvo upravno razdelitev Sp. Štajerske v deželna in mestna okrožja (Stadt- und Landkreise). Po tej razdelitvi so deželna okrožja (s pripadajočimi občinami): Maribor (okolica) z izpostavo v Slovenjgradcu, Ptuj, Celje, Trbovlje in Brežice. Mestno okrožje je Maribor, Ljutomer pa okrajno glavarstvo.¹⁰⁷ Že 23. maja je podpisana (izide pa šele 23. junija) tretja uredba o krepitvi nemštva na Sp. Štajerskem, 23. junija izide zanimiva uredba o sklepanju zakonov, po kateri se mora za veljavnost zakona dobiti pristanek samega šefa civilne uprave, če pa imata oba zaročenca stalno ali vsaj začasno člansko izkaznico hajmatbunda, pa izda to dovoljenje lahko župan, vendar le kot Uiberreitherjev pooblaščenec.¹⁰⁸

Prva uredba, ki da slutiti razvoj NOB na Sp. Štajerskem, je uredba o obvezni policijski prijavi bivališča,¹⁰⁹ uredba od 18. avgusta pa že določa: 1. Kdor se udeležuje oboroženega zbiranja (bewaffnete Zusammenrottung), bo po uredbi od 14. aprila (torej po I. splošni okupacijski Uiberreitherjevi uredbi) obsojen na smrt. Ista kazen zadene tistega, ki

⁹⁸ Marburger Zeitung od 9. aprila 1941.

⁹⁹ VAZSt 1, od 14. aprila 1941.

¹⁰⁰ VAZSt 5, od 24. aprila 1941.

¹⁰¹ VAZSt 8, od 6. maja 1941.

¹⁰² VAZSt 15, od 20. maja 1941.

¹⁰³ V gozdu Dobrava pri Brežicah.

¹⁰⁴ VAZSt 18, od 31. maja 1941.

¹⁰⁵ VAZSt 19, od 7. junija 1941.

¹⁰⁶ VAZSt 24, od 18. junija 1941.

¹⁰⁷ VAZSt 25, od 20. junija 1941.

¹⁰⁸ VAZSt 26, od 23. junija 1941.

¹⁰⁹ VAZSt 30, od 15. julija 1941.

članom teh skupin (Banden) nudi bivališče, jih preskrbuje z živili ali jih na kak drug način podpira. Premoženje upornikov (Aufrührer), njih pomagačev in družin se zapleni. Kdor ve za nastopanje teh skupin, pa tega takoj ne javi najbližji policijski postaji, se kaznuje z najtežjimi kaznimi. 2. Kdor ima vkljub prepovedi strelno orožje, municijo itd., se po uredbi od 17. maja kaznuje s smrtjo. Ista kazen zadene po uredbi od 14. aprila udeležence sabotaž itd. 3. Osebe, ki so po 6. aprilu zbežale iz Sp. Štajerske ali pa so bile izseljene, a se vrnejo brez dovoljenja, bodo strogo kaznovane in se v posebno težkih primerih lahko izreče tudi smrtna kazen. Ista kazen zadene tudi tistega, ki iz inozemstva brez potrebnih listin prestopi mejo. 4. Vsi voditelji obratov morajo vsak neopravičen izostanek delavcev takoj javiti najbližji policijski postaji.¹¹⁰

20. septembra izda Uiberreither novo uredbo o upravnih razdelitvi Sp. Štajerske. Po tej uredbi ostanejo v glavnem ista okrožja: mestno okrožje Maribor, deželno okrožje Maribor-okolica z izpostavo v Slovenjgradcu, Ptuj, Celje, Trbovlje, Brežice in okrajno glavarstvo Ljutomer, pri katerem pa že stoji pripomba: Das Gebiet der Bezirkshauptmannschaft Luttenberg wird nach der Eingliederung (podčrtal jaz) der Untersteiermark in den Reichsgau Steiermark mit dem Landkreis Radkersburg vereinigt.¹¹¹

Tako smo prišli do oktobra 1941, ko se mariborski in graški nacistični voditelji vsak čas nadejajo priključitve. Zato z nadaljnjim naštevanjem Uiberreitherjevih uredb prenehajmo.

2. Delo štajerskega hajmatbunda. Velik odziv za vpis v hajmatbund je nacistična propaganda spretno izrabila in ga oglašala vsemu svetu. Predvsem pa je poudarjala, kako je Spodnja Štajerska nemška. Toda od prijav do sprejema je bilo treba prehoditi še določeno pot. Osnovno, kar je treba pri tem vedeti, je, da nacisti seveda niso verjeli iskrenosti vseh teh številnih prijav. Dokaz nezaupanja nacistov je na primer tudi delavsko okrožje Trbovlje, kjer se šele po preselitvi brežiškega pasu upajo, in še takrat zelo na hitro, začeti nabirati prijave za hajmatbund. Bolj pa ko se začne razširjati Osvobodilna fronta — Slovenskega poročevalca (II. letnik, št. 6, od 28. junija 1941) ima Steindl že kmalu po izidu v svojih rokah¹¹² —, bolj postajajo nacisti previdni, po drugi strani pa je zopet res, da bolj ko postaja priključitev nemogoča, bolj jo prav nacisti hočejo izsiliti in zato moramo le pod tem vidikom razumeti razmeroma velik odstotek tistih, katerim je bila končno le izročena rdeča, pa tudi zelena legitimacija hajmatbunda.

Slovenci so se morali podvreči dvema rasnima preiskavama. Prvo je izvedel Umsiedlungsstab od 23. aprila do 25. maja in od 27. maja do 28. junija, drugo pa hajmatbund sam v lastni režiji od 5. junija do 15. septembra. (Žal, okraj Trbovlje v tem času še ne prihaja v poštev, razen Zasavja-Savestreifen, sicer bi tako imeli zelo zanimivo »rasno«

¹¹⁰ VAZSt 38, od 18. avgusta 1941.

¹¹¹ VAZSt 43, od 25. septembra 1941.

¹¹² To pove Steindl v svojem članku »Boljševizem pred uničenjem« v Štajerskem gospodarju od 6. junija 1942.

podobo vse naše Štajerske.) Nacistično rasno pojmovanje je delilo štajerske Slovence v štiri grupe: v I. grupo (rein nordisch und rein fälisch, erbsgesundheitleich und leistungsfähig, erstklassig), v II. (vorwiegend nordisch mit harmonischem Einschlage von dinarisch und westisch), v III. (wenig ausgeglichene Mischlinge) in v IV. grupo (unausgeglichene Mischlinge, rein ostisch, ostbaltisch etc.).

Rezultati prve preiskave pokažejo: I. grupa. Maribor okolica, desni breg 1 %, levi breg 0 %, mesto samo 0,5 % in Slivnica 0,2 %. Celje (mesto) 0,5 %, okolica 0,1 % pa tudi manj! Okrožje Ptuj 0 % in isto v vseh ostalih okrožjih. »Čiste« rase torej na Štajerskem ni!

II. grupa. Do 53 % v posameznih občinah, največ v okrožju Maribor okolica, v mestu pa le 38 %, okrožje Celje 52 %, drugod pa veliko manj, vendar Umsiedlungsstab pristavlja: Der Kreis Marburg stellt überhaupt den höchsten Satz an rassisch wertvollen Familien.

III. grupa. Maribor (mesto in okolica) 40—85 %, Celje 61—93 %, Ljutomer 57—79 %, Ptuj 68—93 %, Zasavje 39—79 %, Brežiški trikot 48—85 % in pas ob Sotli 43—65 %.

IV. grupa. Maribor 3—38 %, Celje 3—24 %, Ljutomer 6—11 %, Zasavje 8—47 %, Brežiški trikot 12—45 % in pas ob Sotli 30—47 % (pripomba štaba: v to grupo spadajo tovarniški delavci, viničarji, kočarji in je odstotek velik zlasti v oddaljenejših hribovitih krajih).¹¹³

Druga, samo v okviru hajmatbunda in za prijavljence v hajmatbund izvršena preiskava pa pokaže sledeče rezultate:

kraj (okrožje)	prijavljenci	I. grupa	II.	III.	IV.
Celje	115.451	48	17.286	85.615	12.502
Ljutomer	23.270	10	4.903	16.511	1.847
Maribor (okolica)	72.039	39	15.958	43.735	12.307
Maribor (mesto)	42.141	19	13.463	24.014	4.645
Ptuj	68.351	8	6.288	51.797	10.258

(za izselitev določeno Zasavje, Brežiški trikot in pas ob Sotli tej preiskavi ni bil podvržen). Tako dobimo skupno število:

Vseh prijavljencev za hajmatbund iz teh krajevnih enot je 321.252, od teh po rasni vrednosti v I. grupi 124, v II. 57.897, v III. 221.672 in v IV. grupi 41.559. Po končnem poročilu hajmatbunda od 14. oktobra 1941 je bilo od teh sprejetih v hajmatbund 207.503.¹¹⁴ Torej razmeroma veliko število.

Vkljub tem izidom preiskav se je zdel nacističnim voditeljem rezultat izredno dober in je bilo od vseh Štajercev »biološko nesprejemljivih« samo 2—3 %.¹¹⁵ Za zopetno »obujenje materinskega jezika« Spodnještajercev pokliče Uiberreither še preko 1200 učiteljev in uč-

¹¹³ Poročilo Einsatzstelle Südost des RUS-Hauptamtes SS beim Komandeur der Sipo und SD, Umsiedlungsstab, Referat II, arhiv Maribor.

¹¹⁴ Poročilo Štaj. Hajmatbunda (St/Schä. 1118), arhiv Maribor; Grazer Tagespost od 29. novembra 1941.

¹¹⁵ Štajerski gospodar od 8. avgusta 1941.

teljic iz Avstrije.¹¹⁶ Na velikem apelu hajmatbunda 10. avgusta Steindl ironično zavrača propagando tistih »Dunkelmänner«, ki so zbežali v Ljubljansko pokrajino in od tam vodijo propagando za borbo proti nemškemu rajhu in pravi: »Mi v to deželo nismo prišli, da bi tod vladali, temveč zato, da bi vas pripeljali v boljšo in lepšo bodočnost.«¹¹⁷ In čeprav sam nemški notranji minister dr. Frick, ki se v dneh 28. in 29. avgusta mudi na Sp. Štajerskem, prizna: »Ta lepa dežela, vaša Spodnja Štajerska, vsekakor zasluži, da postane nemška trdnjava, katere ne bo mogel nihče več odtrgati od nemškega rajha«,¹¹⁸ pa mora Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD za Sp. Štajersko dne 19. septembra 1941 izreči zaporo nad vsem pohorskim ozemljem,¹¹⁹ to se pravi pred nosom samega Maribora.

Spodnja Štajerska kljub zelo določenim ponemčevalnim Uiberreitherjevim odredbam, sprejemu v hajmatbund, izseljevanjem, načrtnem ponemčevanju in strahovitim represalijam proti vsakomur, ki je bil že samo osumljen sodelovanja z OF ali partizani, do jeseni 1941 ni postala »zrela« za priključitev. Tudi na Sp. Štajerskem se je OF posrečilo ne samo premagati prvi preplah in vidne uspehe hitlerjanske demagogije, temveč še več, dvigniti slovensko nacionalno zavest — čeprav ne masovno — do revolucionarne stopnje. Res je, ta revolucionarna zavest na Sp. Štajerskem sicer zaostaja za ono na Gorenjskem, vendar je kvalitativno in kvantitativno že tako velika, da preprečuje prav tisto, kar bi nacisti najbolj želeli. Kaj pa so ti želeli, se najbolje vidi iz Steindlovih besed, ko 5. septembra 1942 — torej eno leto in pol po okupaciji — pravi: Kaj še loči Sp. Štajerce od Nemcev? Ne loči jih ne kri, ne rasa (!), ne prostor, ne politično hotenje, temveč »samo še zapreka v narečju. Razbijte torej še to zadnjo zapreko in učite se ter rabite nemščino«!¹²⁰ In ker se prav to Nemcem ni posrečilo, obupajo nad enotnostjo in za priključitev sposobno Štajersko. Steindl v svojem velikem govoru v Mariboru 20. novembra 1942 pravi: »Na Spodnjem Štajerskem živi lahko samo dve vrsti ljudi: tisti, ki so z nami in se bojujejo za našo zmago, in tisti, ki so proti nam in proti rajhu, kar pa bodo prej ali slej plačali s svojim življenjem.«¹²¹ To je veliko priznanje obstoju Osvobodilne fronte na Štajerskem!

Gorenjska. 1. Okupatorska zakonodaja. Vsebinsko se ta ujema z ono na Sp. Štajerskem, zanimivo pa je, da so nekatere vsebinsko iste uredbe na Gorenjskem izdane včasih kasneje, včasih pa celo prej kot na Sp. Štajerskem. (N. pr. uredba o uvedbi drž. zakona o matičnih knjigah je na Gorenjskem izdana že 5. maja 1941,¹²² na

¹¹⁶ Uiberreitherjev intervju z dopisnikom Marburger Zeitung od 16. julija 1941.

¹¹⁷ Marburger Zeitung od 11. avgusta 1941.

¹¹⁸ Marburger Zeitung od 30. in 31. avgusta 1941.

¹¹⁹ Marburger Zeitung od 20. in 21. septembra 1941.

¹²⁰ Štajerski gospodar od 5. septembra 1942.

¹²¹ Štajerski gospodar od 21. novembra 1942.

¹²² VAZK 5, od 24. maja 1941.

Štajerskem pa šele 30. septembra 1941.)¹²³ Druga posebnost te gorenjske okupatorske zakonodaje pa je — z izjemo uredbe o obveznem policijskem prijavljanju bivališča¹²⁴ — da prav nikjer ne najdemo neke izrazite uredbe proti NOB kot smo jih (tri!) zasledili na Sp. Štajerskem, pa čeprav se je na Gorenjskem NOB že v svojem začetnem stadiju vsaj v Kamniškem okraju razvila do splošne vstaje in je za represalije obstajalo poleg sistema talcev celo izredno sodišče. To prikrivanje narodnoosvobodilnega gibanja v okupatorskih uradnih uredbah (ki jih prinaša uradni list) mi ni jasno. Trditi, da ga je Kutschera hotel skriti, se mi zdi nemogoče, kajti pred kom naj bi to prikrival? Ljudje so — saj so se ga udeleževali — zanj dobro vedeli, Hitler sam, in to osebno, pa je bil o vsem tem prav dobro obveščen sproti. Kakor koli že, v glavnem je Kutschera izdal na Gorenjskem za isto razdobje, kot smo to omenili za Sp. Štajersko, sledeče uredbe: 2. maja postavi vsem društvom, organizacijam in zvezam likvidacijskega komisarja,¹²⁵ 23. maja uvaja tudi na Gorenjsko devizno pravo,¹²⁶ 25. junija razpušča vse občinske uprave in imenuje komisarje,¹²⁷ 25. julija izvede, z učinkom od 1. avgusta dalje, upravno razdelitev Gorenjske, ki dobi tri deželna okrožja: Radovljico, Kranj (kamor spada tudi Jezersko) in Kamnik z Litijo. Okrožje vodi politični komisar, ki ima v svojem okrožju oblast, delegirano od šefa civilne uprave. Izrecno pa pravi uredba (4. člen), da je ozemlje političnega komisarja za Dravograd in Mežiško dolino pridržano posebni upravnim ureditvi.¹²⁸ 4. julija izda proglas o ponemčenju krajevnih imen,¹²⁹ 14. oktobra pa uredbo o »samoupravah« okrožij.¹³⁰

Če te uredbe primerjamo s spodnještajerskimi, opazimo, da manjka tudi ena od zelo značilnih (vsaj v uradnem listu je ni!), namreč uredba o utrjevanju nemštva. Zaradi občutnega pomanjkanja virov za okupacijo Gorenjske si nisem na jasnem, ali je ustanova za utrjevanje nemštva na Gorenjskem obstajala ali ne.

2. Delo koroškega folksbunda. Kot hajmatbund je tudi ta z vsemi propagandističnimi sredstvi izrabil začetne masovne prijave za folksbund. Kako je potekla rasna preiskava in kako se je izvedel dokončni sprejem v folksbund, mi zaradi pomanjkanja virov ni znano.

Ko nemški notranji minister dr. Frick 27. avgusta obišče Gorenjsko, izjavi Kutscheri: »Prepričan sem, da boste to deželo najboljše upravljali in da boste do potankosti izvedli od vodje zaupano vam nalogo.«¹³¹ Čeprav je bil ves politični, policijski, gestapovski, vojaški in še avstrijski učiteljski aparat na nogah, je šlo Kutscherovo delo dokaj slabo in ne smemo prezreti njegovega proglasa, ki ga dne 6. septembra 1941

¹²³ VAZSt 44, od 8. oktobra 1941.

¹²⁴ VAZK 21, od 12. avgusta 1941.

¹²⁵ VAZK 2, od 2. maja 1941.

¹²⁶ VAZK 8, od 28. maja 1941.

¹²⁷ VAZK 15, od 27. junija 1941.

¹²⁸ VAZK 19, od 1. avgusta 1941.

¹²⁹ VAZK 21, od 12. avgusta 1941.

¹³⁰ VAZK 25, od 15. oktobra 1941.

¹³¹ KB od 30. avgusta 1941.

prinaša Karawanken Bote: Nadaljujejo se morilski napadi na mirno prebivalstvo. Ti pa so mogoči samo zato, ker tolpe dobivajo pomoč pri prebivalstvu. Dognano je, da ti tolpe podpirajo s tem, da jih jemljejo pod streho, dajejo živila in jih obveščajo. »Zato sem primoran poseči po najstrožjih ukrepih, ki bodo vsemu prebivalstvu prizadejali neizrečeno gorje in zadeli tudi nedolžne.«

*

Potrebno je sedaj, da na kratko pregledamo razvoj NOB na Gorenjskem in na Štajerskem. Pri tem se oziram na ugotovitve v svoji razpravi v Vojnoistoriskem glasniku.¹³² Po 17. juliju 1941 imamo na Gorenjskem poleg masovne razširjenosti OF že sledeče partizanske edinice: Jeseniško, Kranjsko, Jelovško, Tržiško, Kamniško, Mengeško in Rašiško četo in dejstvo je, da se 22. julija 1941 začenja na Gorenjskem velik narodnoosvobodilni polet, ki po tem datumu zlasti v Kamniškem okraju preraste v pravo ljudsko vstajo. Nemci so na vse to takoj odgovorili z velikimi represalijami in so začetni masovni polet za nekaj časa in nekoliko zavrli, niso pa ga povsem uničili. Iz nemškega poročila, ki piše o stanju za razdobje od 17. do 23. avgusta, je razvidno, da — po vseh znakih sodeč — postajajo komunisti vedno bolj predrzni in da je policija proti njim brez moči, v poročilu za razdobje od 24. do 30. avgusta pa beremo, da ljudje prižigajo ustreljenim in za svarilo izpostavljenim ubitim talcem sveče in jih obsipajo s cvetjem. To nad vse jasno kaže, da odpor še zdavnaj ni bil zlomljen. A to je le prva faza odpora, in vendar je tudi ta imela velik pomen.

Tudi na Štajerskem opazimo že zelo zgodaj aktivnost prvih partizanskih edinic, in to predvsem na področju revirjev, v okolici Celja, na Pohorju in v Zgornji Savinjski dolini, priznati pa je treba, da se OF na Štajerskem ni posrečilo izgraditi tako masovne baze kot na Gorenjskem. Vendar pa so akcije prvih partizanskih enot tako mogočno odjeknile v štajerskem človeku, da se Nemcem ni posrečilo tega, kar so skraja mislili tako naglo doseči — ponemčenje.

Že na tem mestu je treba rešiti vprašanje, ali in koliko je NOB na Spodnjem Štajerskem in na Gorenjskem preprečila nemški pripomoček za ponemčenje obeh dežel, preseljevanje. Direktnih dokazov za to sicer ni. Za Spodnjo Štajersko je sicer jasno, da se je izvedla preselitev prve in zadnje etape.¹³³ na Gorenjskem pa samo selitev prve in še to le po večini iz obmejnega pasu.¹³⁴ Izgleda torej, da na Spodnjem Štajerskem ni bila po načrtu izvedena izselitev druge etape, na Gorenjskem pa je bila izvedena samo prva, in še ta samo delno. Ker druga etapa tako na Štajerskem kakor na Gorenjskem sovpada z razgibanostjo partizanskih akcij, na Gorenjskem pa tudi z razgibanostjo vsega

¹³² Izd. Vojno istoriski institut JLA, Beograd, avgust 1951, str. 93—97.

¹³³ Glej članek v Štajerskem gospodarju »Odkrita beseda« od 8. novembra 1941.

¹³⁴ Glej članek v KB »O skladnosti političnih in narodnih meja« od 16. avgusta 1941.

gorenjskega prebivalstva, se mi trditev, da je NOB kakor koli že vplivala na prestanek teh preseljevanj, ne zdi pretirana. To trditev potrjuje tudi izjava Kutscherovega naslednika Rainerja pred vojnim sodiščem v Ljubljani leta 1947.¹³⁵ Vendar, vsaj za gorenjsko izseljevanje, tudi ta izjava ne drži stoodstotno in je izostanek nadaljnega izseljevanja iz Gorenjske treba pogledati še pod vidikom, kot sem ga nakazal v oceni izdaje Slov. Poročevalca (1938—1941) v Zgodovinskem časopisu V, 1951, str. 414—5.

Preidimo sedaj k že omenjenemu važnemu viru za nemško okupacijo na Sp. Štajerskem, k tako imenovanim Stabsbesprechungen. Na enem od teh štabnih razgovorov dne 10. oktobra 1941 v Mariboru pravi dr. Wetz: »Hinsichtlich des Standes der Eingliederung ist zu sagen, dass der Führererlass gegenwärtig dem Führer vorliegt, dass das Reichsministerium für innere Angelegenheiten das Recht erhalten hat, Ausführungsbestimmungen zum Führererlass zu erlassen. Das Reichsrecht wird in der Untersteiermark mit der Eingliederung eingeführt. In Kärnten erfolgt die Einführung zu einem späteren Zeitpunkt.« To izjavo dopolni še predsednik štajerske vlade dr. Müller-Haccius: »Die Eingliederung erfolgt aller Voraussicht noch am 1. November 1941. Sollte sie verschoben werden, wird dies rechtzeitig bekannt werden. Der Akt der Eingliederung wird in feierlicher Weise vor sich gehen, und zwar werden Feierlichkeiten in der Untersteiermark sowie in Graz veranstaltet. Der Gauleiter beabsichtigt, bei der Eingliederung eine längere Rede zu halten, in welcher er auf die Aufbauarbeit in der Untersteiermark hinweisen wird. Zu diesen Zwecke ist ihm von allen Dienststellen bis längsten 25. Oktober 1941 ein höchstens eine Seite langer Bericht möglichst kurz gefasst, mit prägnanten Schlagworten, in dem insbesondere die Aufbauarbeit mittels Zahlen erläutert zum Ausdruck kommt, vorzulegen.«

Priključitev Spodnje Štajerske se je torej po teh besedah pričakovala 1. novembra 1941, za Gorenjsko pa nekoliko kasneje. Pripomniti pa je treba, da so na Štajerskem pričakovali priključitev že poprej. Že 10. septembra 1941 pošilja Überreither vsem komisarjem okrožij okrožnico,¹³⁶ iz katere je razvidno, da so pričakovali priključitev že 1. oktobra. Poleg tega termina pa prinaša ta okrožnica še drug dragocen vir, prepis osnutka izvršilne uredbe nemškega notranjega ministra k osnutku Hitlerjevega ukaza o priključitvi Sp. Štajerske, Koroške in Gorenjske. Ta osnutek uredbe notranjega ministra se glasi:

»Berlin... septembra 1941. Izvršilna uredba notranjega ministra rajha k ukazu firerja in drž. kanclerja o zopetni združitvi (Wiedervereinigung) osvobojenih ozemelj Sp. Štajerske, Koroške in Gorenjske z nemškim rajhom.

Na podlagi § 1, odst. 3, § 4 in 5, odst. 2 ukaza firerja in drž. kanclerja o zopetni združitvi osvobojenih ozemelj Sp. Štajerske, Koroške in

¹³⁵ Slovenski poročevalec (1938—1941), izd. Fr. Škerl, Ljubljana 1951,

¹³⁶ Arhiv Maribor.

Gorenjske z nemškim rajhom od ... septembra 1941 (Državni uradni list I, str. ...) določam:

1. V veljavi ostanejo sledeče uredbe in naredbe šefa civilne uprave za Sp. Štajersko: uredba o teritorialni razdelitvi Štajerske, o ustanovitvi drž. policijske uprave v Mariboru, o razdelitvi Sp. Štajerske v sodne okoliše, o denarnih in kreditnih ustanovah, vse tri uredbe o utrjevanju nemštva na Sp. Štajerskem, naredba o zaplembi premoženja pobeglih oseb, uredba o razlastitvi, o likvidacijskem komisarju za društva, organizacije in zveze, o ustanovitvi štajerskega hajmatbunda, o zaščiti znakov in simbolov štajerskega hajmatbunda, o ukinitvi prispevkov verskih družb in o ureditvi potrošniških družb.

2. Namesto političnih komisarjev se uvajajo deželni svetniki (Landräte), namesto šefa civilne uprave pa Reichsstatthalter in der Steiermark.

3. Dejanja proti v veljavi ostalim uredbam šefa civilne uprave kaznujejo kot upravne postopke deželni svetniki z globo do 150 RM ali z zaporom.

4. Kolikor je v državnih zakonih predvideno sodelovanje NSDAP, jo nadomesti štajerski hajmatbund.

5. Ozeimlje okrajnega glavarstva Ljutomer se spoji z okrožjem Radgono.«

Iz tega izvemo: 1. Da je bil Hitlerju nekako v začetku septembra leta 1941 predložen v podpis načrt ukaza o priključitvi Sp. Štajerske, Koroške in Gorenjske in da čeprav ga Hitler ni še podpisal (ker manjka datum!), je notranji minister že k temu osnutku predpisal osnutek izvršilne uredbe k priključitvenemu ukazu. To govori za to, da je bil Hitlerjev podpis samo še vprašanje časa in priključitev sklenjena stvar. 2. Da je notranji minister k osnutku ukaza, ki naj bi priključil vse od Nemcev zasedeno slovensko ozemlje, izdelal le osnutek izvršilne uredbe za priključitev Sp. Štajerske, kar potrjuje Wetzovo izjavo od 10. oktobra, da se bo priključitev Gorenjske in Mežiške doline izvedla nekoliko kasneje. 3. Zelo pade v oči, da naj bi po priključitvi ne ostale v veljavi vse Uiberreitherjeve okupacijske uredbe (torej od 14. aprila, 17. maja in 18. avgusta), od katerih sta zlasti dve izdani naravnost za uničenje NOB. Mislim, da to ni izostalo slučajno in nisem daleč od resnice, če zapišem, da so Nemci hoteli priključiti le »pomirjeno«, ali kot smo dejali v I. delu, za priključitev »godno«, deželo. In videli smo že, da je bila Gorenjska ves čas manj »pomirjena« kot Sp. Štajerska, zato naj bi bila tudi ta prva na vrsti za priključitev.

Osrednje vprašanje pa je: zakaj Hitler ukaza ni podpisal? Rekli smo že, da potovanje notranjega ministra konec avgusta po Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem sovпада v razmeroma najbolj »mirno« razdobje leta 1941 v obeh teh deželah. A že 19. septembra je nad Pohorjem zaradi vedno bolj naraslega partizanskega gibanja in uspešnih akcij proglašena zgora, in upam, da se ne motim, če trdim, da je prav ponovna ožvitev partizanskih akcij na Sp. Štajerskem le v nekakšni zvezi z Uiberreitherjevim pismom od 27. septembra 1941, v

katerem je rečeno: »... aus gesetzestechnischen Gründen ist nach einer mir am 26. September 1941 fermündlich übermittelten Nachricht des Reichsministers des Innern die für den 1. X. in Aussicht genommene Eingliederung der Untersteiermark verschoben worden. Die Eingliederung ist nunmehr für den 1. November zu erwarten.«¹³⁷

Zanimivi so ti zakonsko-tehnični vzroki in zakaj nastajajo, ko je že v osnutku izvršilne uredbe notranjega ministra tako jasno povedano, katere Uiberreitherjeve uredbe vse še ostanejo! Ne zanikavam možnosti tudi nacionalsocialističnega pikolovstva, pa vendar smo pri vseh deželah, ki jih je Hitler priključeval, videli, da je šlo vse gladko, ker se podjarmljena dežela ni upirala. Daleč pa sem od tega, da bi kakor koli poskušal pretiravati pomen NOB jugoslovanskih narodov, ker sem trdno uverjen, da je le v objektivni sliki in resničnosti tega silovitega gibanja vsa njegova velika in sekularna vrednost!

Iz štabnih razgovorov 29. oktobra 1941 v Mariboru izvemo, da priključitve tudi po 1. novembru ne bo, in zopet: »die Gründe liegen auf gesetzestechnischem Gebiet, insbesondere deshalb, weil die Eingliederung der Gebiete der beiden Zivilverwaltungen gemeinsam erfolgen soll (podčrtal jaz). Toda v noči od 7. na 8. oktober zasedejo združene partizanske sile na Štajerskem Šoštanj in postanejo v njem popolni gospodarji situacije. Ta vest je silno razburila zlasti varnostno policijo in gestapo, saj je to eden izmed prvih primerov osvobajanja dobro branjenega mesta sredi Hitlerjeve evropske trdnjave. V istem času, po koncentraciji Cankarjevega bataljona, ožive tudi vojaške akcije na Gorenjskem. Kot zelo važno je na istem štabnem sestanku poudarjeno, da je doslej na Štajerskem padlo že 17 Nemcev, trije pa so bili težko ranjeni, Nemci pa so doslej pobili že 66 moških in tri žene, dočim je bilo »na begu« ustreljenih 15 oseb.

Na prvem štabnem razgovoru 28. novembra 1941 v Gradcu (Einsatzstab se namreč 15. novembra preseli v Gradec) je rečeno: »Über die Eingliederung kann nichts neues gesagt werden... Es sind nun sicherlich alle örtliche Voraussetzungen für eine Eingliederung gegeben, sofern nicht andere massgebliche Gründe von Berlin aus gesehen dagegen stehen.«

Izgleda, da je Berlin res gledal na situacijo pametnejše in zrelejše kot pa Gradec, odnosno nacisti v Mariboru. Steindlu se je na primer zopet zvrtilo v glavi. Od 25. oktobra do 16. novembra je bilo po vsej Spodnji Štajerski 386 zborovanj (hajmatbundovskih) z udeležbo okrog 117.000 poslušalcev. Spričo tega Steindl zatrjuje, da je Sp. Štajerska zopet in sedaj dokončno postala sestavni del nemškega rajha, če tudi formalno še ni priključena. In končno, da »slovenski agitatorji na Sp. Štajerskem z našega gledišča niso več noben politični problem, temveč samo še zadeva varnostne policije«.¹³⁸ Tako pridemo do štabnih raz-

¹³⁷ Arhiv Maribor.

¹³⁸ Marburger Zeitung od 29. in 30. septembra 1941.

govorov 22. decembra v Gradcu, še prej pa se nekoliko vrnimo na Gorenjsko.

28. novembra 1941 imenuje Hitler za šefa civilne uprave za Gorenjsko in za koroškega gaulajterja dr. Rainerja, ki ob ustoličenju dne 2. decembra v Celovcu pravi, da bo skrbel, da bo tudi Gorenjska postala vseskozi del nemške države in s tem nemška dežela.¹³⁹ Ko Rainerja notranji minister Frick 17. decembra ustoličuje v Celovcu tudi za rajhstathalterja Koroške, pravi minister: Vaša osnovna naloga bo, da novo ozemlje Gorenjske vključite do kraja in napravite iz nje dragocen, enakovreden del naše dežele. »Pravna priključitev osvobojenih pokrajin k staremu koroškemu gau-u se bo morala posebno skrbno preizkusiti.« Upravna ureditev je z ustvaritvijo treh za življenje sposobnih okrožij nekako zaključena, zunanje izenačenje z rajhom pa je napredovalo že tako daleč, da se »lahko v kratkem izvede tudi formalna priključitev k rajhu«. Osnovno je: narodnostno včlanjenje dežele južno od Karavank (podčrtal jaz), in to je koncem koncev odločilno. Kajti brez ustvaritve trdnjave nemških ljudi v tej deželi in brez političnega uveljavljanja teh nemških ljudi se mora prej ali slej zrušiti vsaka, še tako lepa upravna stavba... Ko bo firer v kratkem (!) zopet združil z rajhom to po nemških četah ponovno osvobojeno ozemlje, bo s tem samo odpravljena krivica, ki je bila tej deželi storjena leta 1918 kot tudi vsemu nemškemu narodu.¹⁴⁰

To pot je torej tudi priključitev Gorenjske zelo blizu. In res, prav do decembra za nekaj časa prenehajo na Gorenjskem partizanske akcije. A že medtem, ko je Frick to govoril, so se na Gorenjskem zgodile važne stvari. Ko se Rainer že 18. decembra na svojem prvem uradnem obisku mudi v Kranju, v svojem govoru sicer pove, da mora Gorenjsko po Hitlerjevem naročilu narediti za srečno deželo, istočasno pa že tudi omenja velike likvidacije narodnih izdajalcev 1. decembra po Gorenjskem in popolno uničenje nemške bojne patrola 2. čete 181. policijskega regimenta, ko 12. decembra pade 48 mož, 7 pa je težko ranjenih. Rainer pravi: »Vse to sem javil firerju, ki mi je naročil, da moram skrbeti za najstrožjimi sredstvi za to, da se tako grozovita dejanja ne bodo več ponavljala.« Nato napoveduje »izredno ostre ukrepe« in da je prisiljen poklicati pojačanje v deželo.¹⁴¹ Končno je sredi decembra izbruhnila — kot Nemci sami priznavajo — bliskovita in dobro organizirana vstaja, ki privede celo do tega, da mora nemška žandarmerija izprazniti Kranjsko goro, Dovje, Zg. Gorje, Boh. Belo, Srednjo vas, Breznico, Begunje, Brezje in Podnart. To se pravi, na tem delu Gorenjske zraste, sicer kratkotrajno, a vendar le osvobojeno ozemlje.

Tako bomo sedaj lažje razumeli izjavo Müllerja-Hacciusa na štabnih razgovorih 22. decembra 1941 v Gradcu: »Im allgemeinen ist zu

¹³⁹ KB od 29. novembra 1941.

¹⁴⁰ KB od 3. decembra 1941.

¹⁴¹ KB od 20. decembra 1941.

sagen, dass durch die Einführung des neuen Reichsstatthalters zuerst der Eindruck verbunden war, dass in nächster Zeit die Eingliederung stattfinden könnte. Auf Grund der allerjüngsten Ereignisse in Oberkrain wird dies jedoch nicht möglich sein« (podčrtal jaz).

Mislilim, da je to dokaj zgovoren dokaz, zakaj ni prišlo do priključitve in da je vzrok prav narodnoosvobodilna borba.

O priključitvi je na nadaljnjih štabnih razgovorih govora samo še trikrat. Prvič 7. januarja 1942, ko je rečeno, da je ni pričakovati pred 1. junijem 1942, drugič 2. februarja 1942, ko je rečeno: »Der Stand der Eingliederung ist so, dass mit einer längeren Dauer der Tätigkeit des Chefs der Zivilverwaltung zu rechnen sein wird. Die Frage, wie weit eine besondere Rechtseinführung notwendig ist, muss überprüft werden. Jenseits der Grenze (tu misli Ljubljansko pokrajino) scheinen die Verhältnisse noch nicht so klar zu sein, wie bei uns und ist es notwendig, dass wir dem eine besondere zielklare Auffassung entgegenstellen. Es ist zu hoffen, dass noch im Laufe dieses Monats näheres erfahren werden kann, wie weit eine erweiterte Zivilrechtspflege in der Untersteiermark eingeführt werden kann.« Končno in zadnjič je govor o priključitvi še 23. februarja 1942, ko Müller-Haccius pravi: »Mindestens dieses Jahr, wahrscheinlich auch nächstes Jahr, wird der Chef der Zivilverwaltung seine Tätigkeit in der Untersteiermark ausüben. Vereinfachung in der Verwaltung wird durchgeführt, Weisungen kommen aus Berlin.«

Zanimivo bi bilo sedaj pregledati vso nadaljnjo okupatorsko zakonodajo in delovanje obeh političnih organizacij. Vse se je namreč trudilo, da bi obe deželi le postali nemški, a NOB je vedno bolj rasla, dokler ni prav ta dokončno spravila z dnevnega reda tudi vprašanja o priključitvi. NOB je tako na Štajerskem kot na Gorenjskem odločilno vplivala, da ni prišlo do priključitve. S tem je odločilno posegla preko nacionalnega okvira v račune in načrte Hitlerja samega in tako doprinesla tudi važen delež v borbi z nacionalsocialistično ideologijo in pravnim pojmovanjem svobodnosti in neodvisnosti države.

Kot je bilo že rečeno, spadata Spodnja Štajerska in Gorenjska pod nacistično okupacijo pod isti režim kot Luksemburg, Alzacija in Lorena. To se pravi: šefa civilne uprave za Gorenjsko in za Sp. Štajersko naj napravita vse, da bosta obe pokrajini godni za priključitev k rajhu. In nobenega dvoma ne more biti, da je prav NOB naših narodov in slovenskega še posebej, toliko vplivala na dokončno odločbo Berlina, da ne čas ne obe deželi še nista bili »godni« za priključitev.

DID THE PEOPLES STRUGGLE FOR LIBERTY PREVENT THE ANNEXATION OF STYRIA AND UPPER CARNIOLA TO THE GERMAN REICH?

Summary

The author tries to establish by arguments that the Slovene NOB (NOB = People's Struggle for Liberty), as a constituent part of the Yugoslav NOB, prevented, in the year 1941, the planned annexation to the German Reich of Upper Carniola and Lower Styria occupied by Germans.

The first part of the treatise includes a short survey of initial vicissitudes of all occupied countries from Austria to France. Whilst the Nazi jurisconsult Scheerbarth insists on the point that the Nazi occupation law differentiates only two kinds of occupied territories from one another (»Wiedervereinigte Gebiete« and »Angegliederte Gebiete«), the author thinks there is a question of one more, the third, kind of occupied territories, i. e. territories with so called civil administration headed by a civil chief. That is the case of the occupied Alsace, Luxembourg and both Slovene countries of Upper Carniola and Styria.

In consequence of this Nazi differentiation three kinds of annexed territories must be distinguished: 1. Reunited territories (»Wiedervereinigte Gebiete«); thereto belong Austria, Sudetenland, territory of Klajpeda (Memelland), the free City Gdansk, the former Polish Corridor (»Ostgebiet«) and Eupen, Malmédy and Moresnet. Here is a question of territories which, after the lost 1st World War, were still considered as German property by German imperialists who aimed at their annexation at the earliest opportunity. These territories were annexed to the German Reich as early as occupied. Their annexation was carried through by a law or by a special decree of Hitler. In these countries laws of the German Reich were gradually introduced, somewhere sooner elsewhere later. 2. Annexed territories (»Angegliederte Gebiete«). To this kind of annexed territories belong the Czechomorphavian Protectorate and Polish General Government, territories which could not be claimed as German nor could, promptly, be Germanized. The author thinks that this kind of occupied territories represents the type of a Nazi vassalage combined with all kinds of economic and intellectual exploitation in the case of Nazi victory. Such an exploitation was planned for all occupied territories. 3. The third kind is represented by countries with civil administration headed by a civil chief. Hereto belong Alsace, Lorraine, Luxembourg, Upper Carniola and Lower Styria. At all times the German imperialism was eagerly desirous of these countries, but they have never been conscientiously German though in some of these countries the German language prevailed. Whilst the countries mentioned sub 1. and 2. are dealt summarily with, i. e. as soon as occupied the country is united with the Reich or given a vassalage status and dependency, the territories of civil administration are treated in the following way: as these countries are not yet ready for the immediate union with the Reich, an intermediate state is necessary, i. e. the civil administration headed by a chief with unlimited powers of Hitler in order to make, as soon as possible, these territories ready for complete union. As all these countries were wanting in German national conscience, the fundamental task of all civil administrations and their chiefs consisted in »transforming« in the German trend with the least possible delay and by all means and methods of occupation.

In continuation the author summarily describes initial vicissitudes and Nazi legal situation of occupied territories (France included) giving single instances of Hitler's argumentation why the occupation (»Intervention«) was inevitable and how the Nazis in administration of occupied territories were supported by their fifth columns, the quisling governments.

In the second part the author raises the question whether and how the NOB had prevented the complete annexation of the Upper Carniola and Lower Styria occupied by the Nazis.

The situation is exposed as follows. The Slovene territory occupied by Germans is given two Civil administrations, one for Upper Carniola and the other for Lower Styria. In the beginning the Civil administration for Upper Carniola is headed by Kutschera, the deputy of the Carinthian Gauleiter, after him the Gauleiter Rainer himself enters upon the office, whilst the Civil administration in Lower Styria is headed by the Styrian Gauleiter Überreither. Both make use of the same methods of occupation: deportation of the Slovene people, in the first place intellectual classes as the most annoying impediment to Germanization. In both countries a special political organization is set up in order to denationalize the occupied Slovene people as soon as possible and force it to become German in habit and thoughts (in the occupied Upper Carniola this task falls to the »Kärntner Volksbund«, in Lower Styria to the »Steirischer Heimatbund«). When, in July 1941, the NOB starts its actions, both German Heads have recourse to most rigorous measures against anyone merely suspected of collaboration with the NOB (Emergency Courts, shooting of hostages, confiscation of property etc.).

Accordingly, both Heads of the German Administration make greatest endeavours in order to prepare, with the least possible delay, both countries for complete annexation. Successful beginning (numerous entering of the occupied inhabitants both Germanizing organizations), in consequence of activity of the German fifth column planned long before and for fear of deportation, is highly promising for both German Heads, but accurately then the NOB is starting, and that in circumstances and enterprises which incite, especially in Upper Carniola, a general rebellion already in the middle of July 1941. Both Heads become aware of the danger realizing that their plans might be thwarted by the NOB. Therefore, from the very first, terroristic acts, shooting of hostages and military actions against the first units of partisans in these countries are carried through with brutal cruelty and consequentialness. Therefore, in consequence of retaliation, outer activity of the NOB slackens, and, accordingly, both Heads consider this a favourable opportunity for annexation. In this way one can understand Hitler's scheme of the decree annexing the two Slovene countries to the Reich and the ministerial order of the German Minister of the Interior concerning this decree from the early part of September 1941.

There is the question: why did Hitler not sign the decree scheme already set up? The author thinks the answer to the question is strictly connected with recommencing actions of partisans in Upper Carniola and Lower Styria and increasing by October and November 1941 so as to constitute, in the middle of December 1941, even a Liberated Territory of Upper Carniola. By all those events the planned annexation, in 1941, is prevented. This fact is also proved by the declaration of Müller Haccius of December 22, 1941 as quoted by the author.

France Škerl

NACISTIČNE DEPORTACIJE SLOVENCEV V LETU 1941

Potem ko je nemška vojska v aprilski vojni strla jugoslovansko kraljevo vojsko in zasedla Slovenijo, so takoj za njo prišli nacisti in prevzeli oblast. Pokazali so takoj, da vidijo prvenstveno nalogo v ponemčenju zasedenega ozemlja. Ponemčenje je bilo zaukazano naravnost na najvišjem mestu, odredil ga je Hitler sam. Ko je tik pred vojnim plazom določil dr. Überreitherja za šefa civilne uprave na Sp. Štajerskem in mu določil naloge v zvezi s priključitvijo k Nemčiji, mu je zraven tudi naročil: »Napravite mi to deželo zopet nemško!«¹ S takim naročilom je ustregel tradicionalnim potujčevalnim težnjam Gradca in Celovca. S tem pa je tudi država na najvišjem mestu potrdila vse tisto delo, ki je bilo doslej v ta namen opravljeno, in z njim tudi koncepte, ki naj bi napovedani cilj uresničili.²

¹ Marburger Zeitung 29. aprila 1941, št. 96, članek »Der Dank des Führers an die SA«. Dve leti kasneje je Überreither Hitlerjevo naročilo razložil tako, da mu je Hitler naložil vso odgovornost »da se v tej prastari nemški deželi, čimprej je mogoče, odstranijo sledovi prehodne tuje vlade«. Letak v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (= PAM).

² S problematiko jugovzhodnega evropskega prostora, kolikor je treba pri tem razumeti predvsem podonavske in balkanske pokrajine, so se Nemci bavili že v dobi pred nacističnim režimom, še intenzivneje pa v dobi Hitlerjeve vlade. Na ozemlju Avstrije so študij jugovzhodnega prostora koncentrirali v »Jugovzhodnem nemškem institutu« (Südostdeutsches Institut) v Gradcu. Med najpomembnejšimi sodelavci tega instituta je bil dr. Helmut Carstanjen, ki ga je nacistični režim napravil tudi za šefa instituta. Carstanjen je že 1935 pod psevdonimom dr. Gerhard Werner napisal delo »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«, Stuttgart 1935. V njem je razložil, da je na temelju raziskovanj prišel do rezultata, da je treba na Štajerskem, kar se narodnostnih razmer tiče, razlikovati ne dve, temveč tri skupine: Nemce (t. j. one, ki govorijo nemško), Wende in Slovence (t. j. narodnozavedne Slovence). Tako Wendi kakor Slovenci uporabljajo pri občevalnem jeziku slovanske dialekte, vendar ta zveza ne sega priko jezikovnih skupnosti, kajti Wendi pripadajo po svojem zavestnem zadržanju nemškemu narodu, po čemer se ravno razlikujejo od Jugoslovancev, s katerimi se Slovenci čutijo eno (citirano Carstanjenovo delo, str. 161). Te teze so bile posebno važne v dobi neposrednih priprav za napad na Jugoslavijo v zadnjih letih pred vojno, ko je Gradec s pomočjo pripadnikov nemške narodne manjšine v Sloveniji zbiral podatke za svoje namene in izdeloval potrebne strokovne referate o položaju v slovenskih krajih. Poleg splošnih podatkov je bila v tem sklopu nadvse pomembna

Vojna v Jugoslaviji še ni bila niti definitivno končana, pa so se nacisti že vrgli na uresničevanje svojih načrtov, da bi zasedeno ozemlje čim prej ponemčili. Sredstev in oblik pri tem niso izbirali. Uporabili so vse, za kar so mislili, da jih bo pripeljalo do cilja. Najradikalnejši udarec je bilo nasilno trganje slovenskih ljudi z domače zemlje in njihovo preseljevanje na tuje. Nacisti so namreč mislili, da bodo njihovi ponemčevalni cilji mogli uspeli le, če bo uspel njihov deportacijski načrt.³ Ta koncept je na zunaj bil zelo enostaven in jasen. Na

narodnostna klasifikacija, ker so njene zvrsti po okupaciji igrale odločilno vlogo pri določanju slovenskih ljudi za deportacijo. Te teze je graški center razvijal naprej in na Carstanjenovih temeljnih zvrsteh še podrobneje določil razlike med prebivalci na Spodnjem Štajerskem. Gostinski obrati so bili n. pr. klasificirani kot nemški (d), Nemcem prijazni (dfr), slovenski (s), slovenski — a nemško čuteči (sdfr), slovenski — a slovensko usmerjeni (s, o) in slovenski — a protinemško usmerjeni (s, a). Označeno je bilo prav tako, ali jih obiskujejo slovenski ali nemški gostje. Pri industrijskih obratih je bila označena industrijska kapaciteta in nacionalna kvalifikacija osebja. Pri cerkvi so bile pojasnjene cerkvene ustanove, njeno osebje in klerikalne organizacije. Nameščenici slovenskega pokoljenja pri posameznih obratih so v Gradcu bili klasificirani s črkami A, B, C, D. Pri tem so bili nasprotniki označeni z A, nevarni nasprotniki z B, voditelji slovenskega gibanja s C, politično nesamostojni pa z D. Elaboratom so bili dodani seznam Nemcem sovražnih Slovencev in Jugoslovancev ter nemških zaupnikov. Za Nemcem sovražne so proglasili one Slovence, ki so bili narodno zavedni. Posebno grešno je bilo, če so bili člani slovenskih narodnoobrambnih društev, Sokola, Zveze Maistrovih borcev, če so bili komunisti, če so nastopali proti nemškim demonstracijam ali se kakorkoli antinacistično udeleževali. Slovenska imena so večkrat imela pripombe: »treba takoj zapreti«, »germanofob«, »treba takoj staviti pod nadzorstvo«... Med nemškimi zaupniki so bili pa naštet tudi ljudje, ki so bili za primer okupacije predvideni kot sodelavci zasedbenih oblasti. (Franjo Baš, Slovenski Nemci 1918—1945, str. 25 in 26. Cit. Baš. — Dr. Mirko Brolih, Pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave za Spodnje Štajersko, str. 22—24. Cit. Brolih. Več o obeh delih pod op. 3.)

Sistematičnost in velikopoteznost nemških priprav za zasedbo slovenskih dežel in ukrepov proti Slovincem so različni nemški funkcionarji večkrat priznali po zmagi, ko so mislili, da jim plena nihče več ne bo mogel odvzeti. Tak je bil n. pr. dr. Müller-Scholtes, zvezni organ med notranjim ministrom in šefom civilne uprave v Spodnji Štajerski, ki je v svojem dopisu notranjemu ministru No. I—7/41 z dne 30. maja 1941 napisal: »SD je mogel na Sp. Štajerskem gledati že na dolgo in temeljito predpripravo in je lahko ob oficialnem začetku prevzel že obstoječo mrežo sodelavcev.« O delu v tem smislu že pred vojno se je izjavil tudi sam gaulajter dr. Überreither, ko je na seji vseh šefov upravnega aparata 1942 rekel: »... za povratek Sp. Štajerske v domovino se je že dolgo časa delalo. Samo ob sebi je razumljivo, da so za izdelavo tega načrta bili pritegnjeni strokovnjaki, ki so nam bili na razpolago in da so, ko se je to leta 1941 zgodilo, bili izvršeni ne samo dalekosežni ukrepi, temveč da so ti ukrepi dobili tudi pristanek Führerja...« Tretje priznanje za sistematične priprave je izrekel dr. Müller-Haccius, vladni predsednik in stalni zastopnik šefa civilne uprave, ki je v »Marburger Zeitung« št. 100/101 z dne 10./11. aprila 1943 v članku »Zwei Jahre deutscher Verwaltung« napisal: »... ko je gaulajter in državni namestnik dr. Überreither nekaj dni po zaključku vojaških operacij dne 14. IV. 1941 prišel kot šef civilne uprave na Sp. Štajersko, ni bil načelno določen samo splošni politični načrt, temveč tudi načrt za delo uprave in za cilje, ki jih je bilo doseči...«

³ S problemom deportiranja slovenskih ljudi so se pri nas doslej bavili obširneje oni, ki so pripravljali in zbirali gradivo za Komisijo za ugotavljanje

eni strani so hoteli slovenski narod obglaviti s tem, da bi mu odvzeli njegovo duhovno in gospodarsko vodstvo, na drugi strani so pa z izselitvijo večjih kompaktnih območij hoteli razbiti strnjenost slovenskega narodnega ozemlja in ustvariti pravzaprav na nemškem ozemlju narodnostni otok, ki bi ga brezobzirni ponemčevalni aparat potem stisnil in v kratkem likvidiral.⁴

Deportacijski načrt so nacisti izvajali pod neposrednim vodstvom obeh šefov civilne uprave, dr. Überreitherja na Štajerskem in dr. Kutschere na Gorenjskem. Usodo Slovencev je brutalno surovo napovedal dr. Überreither takoj po prevzemu oblasti, ko je v nastopnem govoru rekel o prebivalstvu na Štajerskem:

Mi hočemo deželo tako privezati, da bo v njej prostora samo za Nemce in one Štajerce, ki so se z ramo ob rami z našimi sonarodnjaki borili zvesto in tovariško leta, desetletja in stoletja, ki so, krvno nam zelo sorodni, bili pripravljeni tudi v zadnjih desetletjih z vsemi vlakni svojega srca stremeti po priključitvi k Nemčiji. S temi hočemo delati. Vse drugo pa mora ven. O tem, moji sorojaki, nočem tudi javno ničesar prikrivati. — V tej deželi, v kateri bo meja potegnjena po Führerjevem ukazu, bodo v kratkem času samo ljudje, ki se bodo svobodno in z veseljem priznavali k Hitlerju in njegovi velikonemški državi. Mi bomo z ledenim hladom ukrenili vse ono, kar bo potrebno, da ne bo v tem razvoju nastopila nobena reakcija. Kajti, da je ta dežela, v katero je enkrat Führer poslal svojega pooblaščenca, nemška za vedno, o tem danes na svetu ne dvomi nihče več.⁵

zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. O tem delu pa je bilo objavljeno le malo. Prvi prispevek, ki se je bavil z deportiranjem Slovencev, je 26. aprila leta 1946 objavil »Vestnik« v Mariboru pod naslovom »O pripravah načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Spodnje Štajerske. Avtor prispevka se ni podpisal. Obširneje je o deportacijah spregovorila knjiga »Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda«, Beograd 1947, ki jo je izdala zvezna komisija za ugotavljanje zločinov. Slovenskemu problemu deportacij je posvetila zaključeno poglavje pod naslovom »Masovna deportacija slovenskog stanovništva«. Poglavje obsega na str. 116—123 tri strani besedila in štiri fotokopije. Tega problema so se dotaknili še avtorji nekaterih del, ki so ostala v rokopisu. Dr. Mirko Brolih je napisal dve taki deli: »Pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave za Sp. Štajersko« in »Dr. Sigfried Überreither«, Franjo Baš pa »Slovenski Nemci 1918—1945«. Vsa rokopisna dela se pa deportacijskega problema v glavnem le dotikajo, ker so se morala lotiti še vrste drugih problemov, tako da pravzaprav nobenega niso mogla obdelati v celotnem obsegu. Poleg tega ta dela niso imela niti namena podajati zaključene podobe posameznih problemov, temveč nuditi v prvi vrsti le potrebno dokumentacijo za »Komisijo za ugotavljanje zločinov...«. Zato je običajno večja vrednost teh del v priloženih dokumentih, manjša pa v kratkih in nedograjenih uvodnih razpravah. Rokopisna dela hrani PAM, Brolihova rokopisa ima tudi Institut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Baševga v prepisu pa tudi arhiv Muzeja narodne osvoboditve (= AMNO). Citati po Baševi razpravi so navedeni po prepisu v AMNO.

⁴ Alexander Dolezalek »Der Stand der Umsiedlung in der Untersteiermark«. PAM. V tem referatu je Dolezalek napisal: »Der Sinn der Umsiedlung war bekanntlich: Durch einen rein deutschen Grenzstreifen die Windischsteierische Wohnbevölkerung von Untersteier gegen Nationalslawische Einflüsse abzusichern und um in einem Schutze die Eindeutschung (und Wiedereindeutschung) sicher durchführen zu können...«

⁵ Marburger Zeitung 15. IV. 1941, št. 84.

Prve aretacije so na Štajerskem pravzaprav izvedli že pripadniki nemške manjšine, ki so v dneh interregna za nekaj ur prevzeli oblast in s svojo policijo aretirali nekaj slovenskih ljudi.⁶ Tako je bilo v Radgoni in okolici, kjer so bili prvi Slovenci aretirani že med 8. in 9. aprilom. Nacisti so jih odpeljali na hrvaško mejo do Varaždina in tam izpustili. Podobno so bili v Mariboru aretirani nekateri Slovenci med 10. in 11. aprilom. Aretirani so bili po iniciativi kulturbundovcev.⁷ Po prevzemu oblasti je pa varnostna policija stopila takoj v akcijo in 15. aprila 1941 izvedla prvo večjo akcijo na osnovi gradiva, ki so ga že prej pripravili v Gradcu. Segla je po osebah, o katerih so govorili sezname in kartoteke gestapa in SD-a. S prvim udarcem je aretirala okoli 300 oseb in jih oddala v zbirno taborišče.⁸ Nadaljnje akcije so sledile in kmalu prekoračile v predpripravih določeno število, ker so se policijske aretacije hitro spremenile v velikopotezne aretacije za izselitev »tujerodnih« elementov na območju zasedenega ozemlja. Te aretacije so prizadele vse kraje na Štajerskem in Gorenjskem, nekatere nekaj dni prej, druge kasneje. V splošnem so bili nacisti na Štajerskem hitrejši, na Gorenjskem pa počasnejši.

Pri izvajanju protislovenskih konceptov so nacisti kmalu postali zelo široki. Najprej so začeli po načrtih, ki so nastali v Gradcu. Po prihodu na slovensko ozemlje se je pa pokazalo, da je bilo treba nekatere načrte širše in konkretnije oblikovati. In tu je imel veliko besedo sam Überreither, ki mu je Hitler naložil odgovornost za ponemčenje Sp. Štajerske. Bil je iniciator take izselitvene akcije, kakor je bila potem izvedena na Štajerskem.⁹ Sam je določil smernice, po katerih naj bi odstranili slovanske elemente, »od katerih je pričakovati, da bi se mogli glede na osebnost, njihov prejšnji položaj ali politično udeleževanje upreti procesu regermanizacije in organizirati nova slovanska žarišča nemirov«. Tako je o njem pisal Himmer, ena od vodilnih oseb v Štajerski domovinski zvezi v Celju.¹⁰ Iz Himmerjevega dopisa je treba zaključiti, da je bil Überreither pravi avtor temeljnih smernic in nalog, ki jih je načelno dal preselitveni akciji državni vodja SS Himmler in podpisal 18. aprila 1941. Te »Smernice za izselitev tujerodnih elementov na območju Spodnje Štajerske« so nedvomno bistveno dopolnile graške priprave, ker bi sicer ne bile izdane. Kot take so postale izhodišče za celotno preselitveno akcijo, ki so jo nacisti razvili

⁶ Dopis dr. Müller-Scholtesa notranjemu ministru v Berlin, No. I-7/41 z dne 30. maja 1941 v PAM. Cit. Müller-Scholtes.

⁷ Iz mariborskega taborišča v izgnanstvo. Memoari neznanega avtorja z dne 3. X. 1941 v konvolutu z naslovom »Poročila Slovenske ljudske stranke o položaju Slovencev pod okupacijo zastopnikom v Londonu«. Osrednji državni arhiv Slovenije (= ODAS). Cit. Naslov memoarov in Poročila SLS v London. — Slovenski poročevalec, maj 1941, št. 1, str. 50, članek »Begunci iz ljutomerskega okraja«. Cit. SPor. Članek je opisal primer, kako so Nemci deportirali Slovence iz okolice Ljutomera na Hrvaško.

⁸ Brolih. — Iz mariborskega taborišča v izgnanstvo, Poročila SLS v London.

⁹ Dopis Štajerske domovinske zveze 3. IX. 1941 — Nr. 12/41 Uradu za utrjevanje nemštva v Mariboru. PAM.

¹⁰ Ibid.

na Štajerskem v naslednjih dneh. V »Smernicah« je bilo navedenih šest točk z naslednjo vsebino:

1. Takoj je izseliti vso slovensko inteligenco.

2. Takoj bodo izseljeni vsi Slovenci s svojimi rodbinami, ki so se priselili po letu 1914.

Pri teh, za izselitev določenih, je treba z izborom še ugotoviti, če niso med njimi rasno posebno dragoceni elementi, ki jih nočemo prepustiti tujemu narodu. Pri površnem izboru (Grob-Auslese) izbrane je nato preodkazati centrali za preseljence zaradi natančnega izbora (Fein-Auslese).

3. Iznati je tudi prebivalce savskega pasu, ki obsega nemško državno ozemlje jugozahodno od Save ter pas skoraj 20 km severovzhodno od Save. Tukaj je postopati, kakor je navedeno pod št. 2.

4. Iznati je tudi prebivalce tako imenovanega pasu ob Sotli.

5. Iznati je prebivalce vasi v celi Sp. Štajerski, ki očitno kažejo znake tuje krvi. Tudi te je podvreči površnemu izboru.

6. Ostalo prebivalstvo, to je večina, ostane sedaj v deželi. V smislu gaulajterjevega oklica naj to prebivalstvo pristopi kot znak notranje pripadnosti k Nemčiji v Štajersko domovinsko zvezo. Vsi pristopi k Štajerski domovinski zvezi so odvisni od natančne prebire v centralah za preseljence.

Ponavljam in poudarjam: skupine pod št. 1–5 bodo izgnane po veliki večini v večjem delu do 90 in več odstotkov. Izmed njih bo po površnem izboru, torej zgolj po pogledu, preodkazan majhen del rasno dobrih predhodni izbiri. Če ti prestanejo podrobno izbiro, bodo te osebe odnosno njihove rodbine kot rasno dragocene, nacionalno pa kot nezanesljive, preseljene v staro državo, kjer naj se ponemčijo.

Pod št. 6 naštetih del prebivalstva bo v celoti podvržen podrobni izbiri. Tukaj bo primer, da bo med njimi 90–95 odstotkov priznanih za Nemce odnosno popolnoma sposobnih za ponemčenje tako po svoji krvi kakor tudi politično, in odklonjen zgolj majhen del, ki bo nato izseljen, kakor tisti, ki so naštetih pod točkami 1–5.¹¹

Na temelju tako imenovanih Himmlerjevih »Smernic« je Überreither takoj izdal odredbo o popisu vseh prebivalcev, ki so po 1. januarju 1914 prišli na Sp. Štajersko.¹² Na njeni osnovi je Müller-Haccius v posebni okrožnici političnim komisarjem po okrajih naročil natančno izvajanje popisne odredbe; naj poskrbe, da bodo rubrike natančno in pravilno izpolnjene. Pri narodnostih je zahteval, da morajo natančno razlikovati: nemško, vindišarsko, slovensko, hrvaško, srbsko, primorsko

¹¹ »O pripravah načrta za nameravano priključitev in germanizacijo Sp. Štajerske«, Vestnik, Maribor 26. IV. 1946. Cit. Vestnik 26. IV. 1941. — Pisec članka v »Vestniku« je »Smernice«, ki jih je tam objavil, pripisal notranjemu ministru Himmlerju. Toda iz Himmlerjevega dopisa je dovolj jasno razvidno, da je avtor »Smernic« bil Überreither, Himmler jih je samo potrdil. Te Überreitherjeve ali recimo tako imenovane Himmlerjeve »Smernice« so idejno bile rezultat predvojnih priprav za ponemčenje slovenske zemlje. Kljub uporabi rasne teorije, ki je v »Smernicah« dovolj jasno izražena, je v njih lahko opaziti vidike in sugestije, ki jih je obdeloval »Jugovzhodni nemški institut« oziroma ljudje, ki so bili z njim povezani. Zlasti je treba opozoriti na dr. Helmuta Carstajena in na njegovo že citirano delo »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«. Njegove teze upoštevajo tudi »Smernice«, zlasti 1., 2. in 6. točka, ki potrjujejo s tem kontinuiteto ponemčevalnih tendenc iz predvojne dobe.

¹² Letaki v AMNO in PAM. Letaki nosijo datum 24. aprila 1941, oni iz Rožške Slatine celo 22. IV. 1941.

(Čiči!), židovsko in cigansko jezikovno pripadnost.¹³ Politični komisarji so naloženo dolžnost vzeli vestno v roke in sami pri tem najaktivneje sodelovali. Vsakdo za svoj okraj je izdal ukaz, da se morajo prijaviti vse osebe, ki so se naselile na Sp. Štajersko po 1. januarju 1914.¹⁴ Rezultate tega popisa so zasedbene oblasti uporabile pri izvajanju preselitvenih načrtov. Popisu se je odzvalo okoli 44.000 oseb, v Mariboru samem pa okoli 9000.¹⁵

Nekaj dni po zasedbi slovenske zemlje so nemški okupatorji organizirali za deportacijo slovenskega prebivalstva dva preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu pod vodstvom dveh Avstrijcev, Humitscha v Mariboru in dr. Glaserja na Bledu. Poleg preselitvenih štabov so objavili odredbe o ustanovitvi posebnega »Urada pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemške narodnosti« s sedežem v Mariboru in na Bledu. Naloga vsakega urada je bila zapleniti premoženje deportiranih Slovencev. Pri izvajanju teh ukrepov je bil Maribor nekoliko hitrejši kakor Bled. Poleg večje hitrosti je bil Überreither še posebno brezobziren.¹⁶ Urad za utrditev nemške narodnosti je Überreither ustanovil 22. aprila 1941 in mu prepustil upravo nad zaplenjenim premoženjem.¹⁷ Kasneje, 2. maja 1941, je izdal dopolnilno odredbo, s katero je dal Uradu za utrditev nemške narodnosti celo pravico, da je sam zaplenil in zasegel premoženje pripadnikov in juridičnih oseb prejšnje jugoslovanske države.¹⁸ — Nekoliko drugače je na zunaj postopal Kutschera na Gorenjskem: 24. aprila je izdal odredbo, po kateri je lahko zaplenil »vse premočilo in nepremično premoženje, ki je sovražno ljudstvu in državi«.¹⁹ To odredbo je dopolnil 8. maja 1941. Po njej je bilo določeno, da se bo za vsak primer posebej določilo, katero premoženje se more imeti za nevarno ljudstvu in državi (čl. 1), kdo izdaja odločbe o zaplenbi in kdo ima pravico odločati o nadaljnjem razpolaganju z zaplenjenim premoženjem (čl. 5).²⁰

Za izvedbo preselitvene akcije se je zdelo nemški okupatorski oblasti potrebno pritegniti tudi bivše jugoslovanske policaje in žandarje. Z izrednim ukazom z dne 8. maja 1941 je odredil šef redarstvene policije za »Alpenland« v soglasju s šefoma obeh civilnih uprav na Sp. Štajerskem in Kranjskem, da se sprejmejo nekdanji jugoslovanski žandarji in policaji slovenskega ali hrvaškega izvora v nemško redarstveno službo. Pogoji so bili: Prosilci so morali skupno s svojimi družinskimi člani biti rasno čisti in politično neomadeževani ter neobremenjeni. Pred vojno so morali biti nastavljeni na pridobljenem zasedenem ozemlju. Znanje nemščine je bilo zaželeno, toda ne pogoj.

¹³ Okrožnica šefa civilne uprave za Sp. Štajersko Rv/41. PAM.

¹⁴ Letaki v AMNO in PAM. — Marburger Zeitung 25. IV. 1941, št. 93.

¹⁵ Brolih, Dr. Sigfried Überreither. V rokopisu.

¹⁶ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für Steiermark, št. 3/18. IV. 1941. Cit. VAZSt.

¹⁷ VAZSt, št. 5/24. IV. 1941.

¹⁸ VAZSt, št. 8/6. V. 1941.

¹⁹ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains, št. 1/24. IV. 1941. Cit. VAZK.

²⁰ VAZK, št. 3/7. V. 1941.

V naprej so morali tudi privoliti, da bodo služili, če bo treba, tudi izven Sp. Štajerske in Kranjske. Važno in značilno pa je bilo, da so se o politični neomadeževanosti morali izraziti krajevni vodje Štajerske domovinske zveze in vodilni Nemci. V tretji točki je bilo še posebej rečeno, da je treba zaradi bližnjega preseljevanja ukazani sprejem kar najbolj pospešiti. Ti pogoji so bili posredni dokaz o značaju jugoslovanske žandarmerije in policije. Glede na to ni bilo nič čudnega, če so jih kasneje Nemci uporabljali za različne protislovenske namene in tudi za ovaduštvo.²¹

Ko so nacisti začeli izvajati preselitvene načrte, so pri njihovem izvajanju zopet sodelovali kulturbundovci. Sodelovali so z okupatorjevo policijo in žandarmerijo pri aretacijah onih Slovencev, ki so bili določeni za izselitev. Potrebni so bili deloma kot tolmači, deloma pa kot kažipoti do stanovanj, kjer so prebivali prizadeti Slovenci.²² Kulturbundovci so imeli veliko besedo tudi pri političnem ocenjevanju ljudi, ki naj bi jih zadela deportacija. Poskrbeli so, da so seznanili bili daljši, ker so sami imeli na tem interes, da bi lahko čim bolj obogateli s premoženjem, ki je bilo deportirancem zaplenjeno.²³

Med izdajanjem različnih odlokov so gestapovske enote že udarile po slovenskih ljudeh na vsem zasedenem ozemlju po v naprej pripravljenem načrtu. Pri tem pa je bil postopek tak, da so gestapovci oziroma varnostna služba določili, koga je bilo treba odpeljati, redarstvena policija pa je običajno imela nalogo, pobrati ljudi iz stanovanj in jih pripeljati v za to določene javne stavbe: vojašnice, jetnišnice, šole in podobno. Tam je aretirance predala SD-jevcem in s tem svoj posel opravila.²⁴ Prve udarce so v skladu s Himmlerjevimi »Smernicami« zavihтели po slovenski inteligenci. O tem je Slovenski poročevalec že v prvi številki 1941 prinesel nazorno poročilo pod naslovom »Divjanje narodno-socialističnih okupatorjev«:

Maribor. Že prve dni okupacije so nemški okupatorji s pomočjo domačih hitlerjevcev (Nemcev in nemčurjev) začeli z zapiranjem in preganjanjem Slovencev. V prvem tednu so v Mariboru in okolici zaprli okoli 3000 ljudi, intelektualcev, trgovcev in obrtnikov, delavcev in nameščencev. Med zaprtimi so pristaši vseh političnih smeri...

²¹ Posebno povelje poveljnika redarstvene policije za »Alpenland« M/III. c — Maribor 8. V. 1941. Prepis v AMNO. — SPor 1941, str. 271, op. 35.

²² Dopis komanderja SP in SD, B-Nr. IV B 1 — Maribor 17. VI. 1941. — Dopis političnega komisarja v Gornjem gradu Štajerski domovinski zvezi v Mozirju 19. VI. 1941. — Dopis žandarmerije v Mariboru, Nr. 281/41 — 15. VII. 1941. PAM.

²³ Überreither je kasneje, 13. avgusta 1941, določil celo vrstni red, po katerem je bilo določeno, kdo in po kakem redu more priti do zaplenjenega premoženja. In na prvem mestu so bili določeni »Volksdeutsche und solche Reichsdeutsche, die am 6. April in der Untersteiermark ansässig waren«. Dopis vodje Urada za utrditev nemštva 20. VIII. 1941. PAM.

²⁴ Povožno zaslišanje Helmuta Mascusa, ki je bil med vojno poveljnik redarstvene policije v Sp. Štajerski. Zaslišan je bilo protokolirano v kraju Vilvorde pri Bruslju v Belgiji 28. III. 1946. Original zapisnika v arhivu Komisije FLRJ za ugotavljanje zločinov..., prepis originala v PAM.

Celje. V Celju so zaprli okrog 300 Slovencev raznih slojev. Zlasti so se nemški hitlerjevski trgovci znašali nad konkurenti, slovenskimi trgovci. Zaprli so tudi duhovnike, učitelje in ugledne Slovence iz vse celjske okolice in Savinjske doline. Neštetim Slovincem so vdrl v stanovanja in jih oplenili.

Velenje. V Velenju in Šoštanju so že prve dni aretirali okoli 40 Slovencev in jih odpeljali v Slovenjgradec...

Ptuj. Divjanje hitlerjevcev in nemških okupatorjev se je začelo že prvi dan. Aretirali so uglednejše Slovence: učitelje, duhovnike, profesorje, trgovce, obrtnike itd. Aretirane Slovence so na najnesramnejši način sramotili...

Jesenice. Zaprtih je cela vrsta Slovencev: izobražencev in delavcev... V Begunjah, kjer zbirajo aretirane iz radovljiškega okraja, je že okoli 500 Slovencev. Nekatere so odpeljali v Celovec.

Trboveljski revirji. Prve dni so aretirali v Hrastniku 22, v Trbovljah 40 rudarjev, steklarjev in izobražencev. Pretekle dni pa so sledile nove aretacije...

Tako divjajo nemški imperialisti nad našim slovenskim ljudstvom. Zapirajo vse in preganjajo, kar je zavedno slovenskega. Doslej so zaprli nad 5000 Slovencev. Zapirajo 70-letne starčke, zapirajo mlade fante in dekleta, zapirajo matere z nepreskrbljenimi otroki.²⁵

Poročilo v Slovenskem poročevalcu je poleg krajev, kjer so gestapovci najbolj množično zapirali slovenske ljudi, dobro pokazalo strukturo oziroma še bolj vidik, po katerem so bili prizadeti aretirani. Edino število aretiranih je za čas do srede maja, ko je prva številka Slovenskega poročevalca izšla, bilo ocenjeno nekoliko previsoko, čeprav se natančno število ne da ugotoviti, vendar nam podatki, ki jih je Müller-Scholtes o aretacijah sporočil notranjemu ministru v Berlin 30. maja 1941, vsaj za Štajersko govore o manjšem številu. Po njem je do 30. maja 1941 bilo na vsem Štajerskem okoli 2700 gestapovskih aretacij. Če k njim dodamo še 60 aretiranih ljudi, ki so jih zaprli, češ da so bili sokrivi požiga in uničenja dveh avtomobilov v Mariboru, toda so jih kmalu izpustili, ter 102 kriminalna primera in 140 prosti-tutk, od katerih je ena tretjina bila še nemške narodnosti, moremo na vsem Štajerskem naštet do 30. maja okoli 5000 aretacij. Med priporniki na Štajerskem je do 30. maja po Müller-Scholtesu bilo 130 duhovnikov, 24 odvetnikov, 26 zdravnikov, 139 učiteljev, 14 sodnikov, 14 inženirjev, 13 ravnateljev tovarn, 186 uradnikov in uradnic ter 34 dijakov.²⁶ Med temi priporniki so bili tedaj šele »pravi« krivci; med njimi še ni bilo njihovih družin, oziroma so bili taki primeri še zelo redki; nastali so zaradi kakih posebnih okoliščin. Družine so načelno pobirali šele v trenutku, ko je deportacija postala neposredno aktualna.

Nekaj dni za Štajersko so nacisti začeli aretirati ljudi tudi na Gorenjskem. Njihov delež je nedvomno bil mnogo manjši kakor na Štajerskem. Pokrajina je bila ne samo manjša kakor Štajerska, temveč so se tudi Nemci na njeno zasedbo manj temeljito pripravili. Zapirali pa so po vseh gorenjskih okrajih, čeprav ne po vseh sočasno, temveč večkrat zdaj tu zdaj tam. Zapirati so prvenstveno začeli inteligente,

²⁵ SPor, maj 1941, št. 1, str. 46/47.

²⁶ Müller-Scholtes.

kar je bilo v splošnem tudi najlažje, za njimi pa še ostale kakor na Štajerskem. Žandarmerijsko okrožje v Radovljici je 4. maja 1941 prvič poročalo o aretaciji (1. V.) »Nemcem sovražnih« Slovencev v Radovljici, na Bledu in na Jesenicah. Tri dni nato je ponovno poročalo, da so žandarji v Radovljici in v Begunjah 7. V. zaprli 9 takih Slovencev.²⁷

Po aretaciji niso nacisti ljudi takoj izselili. Predhodno so jih koncentrirali v zbirnih taboriščih. Taka taborišča so na Štajerskem bila v Mariboru, Celju, Šmartnu pri Slovenjgradcu, Konjicah, Ptuj, Borlu in Rajhenburgu, na Gorenjskem pa v Šentvidu, Škofji Loki in Begunjah.²⁸ Nekatere aretirance so odvedli tudi v Celovec in Gradec, in to iz Gorenjske v Celovec, iz Štajerske pa v Gradec.²⁹

V zbirnih bazah so aretirance natrpali po popolnoma praznih sobah in v čezmernem številu. Gibanje so jim omejili do skrajnosti in za higieno se niso brigali. Nad aretiranci so uvedli režim šikan in poniževanj. Žrtve so mučili dopoldne in popoldne. Mučenja pa so bila fizična in psihična. Pri fizičnih so se jih gestapovci dejansko lotili in jih pretepali, pri psihičnih so pa najpogosteje izvajali strahovalne komedije z orožjem, kakor da jih bodo postrelili, toda v zadnjem hipu so se premislili. O tem režimu so že mnogi napisali spomine, toda v tisku je bilo le malo objavljeno. Vsi spisi se v splošni sliki med seboj ujemajo, tako da o resničnosti nacističnih brutalnosti ni mogoče dvomiti.³⁰ Najslabše pa so v splošnem ravnali z izobraženci. Lep primer za to nudi Maribor.

V Mariboru so za vso zbirno bazo, ki je bila v Meljski vojašnici, kuhali sredi mesta nasproti frančiškanske cerkve. Vojaško kuhinjo pa so jetnikom dovažali jetniki sami lastnoročno. Nacisti so v ta namen porabili predvsem izobražence, uradnike, profesorje, redovnike in duhovnike, ki so jih vpregli kot živino in z njimi vsak dan trikrat vozili kuhinjo v vojašnico in nazaj. Poleg tega so jih porabili za razna druga dela, na katera so jih vodili močno zastražene kot največje zločince. Na takih delih so morali lupiti krompir, umivati kotle, žagati in cepiti drva, ribati kasarne, pometati ulice, prodajati kot kolporterji nemške časopise itd. Delo, ki naj bi bilo dolžnost in čast slehernega človeka, so nacisti porabili kot sredstvo za sramotenje in poniževanje slovenskih ljudi.³¹

²⁷ Dopisi radovljiškega žandarmerijskega okrožja, 4. V., 7. V., 13. V., 21. V., 28. V., 4. VI. 1941. AMNO.

²⁸ Zločini Austrije..., 116.

²⁹ Cvetko Kristan, Skozi taborišče Begunje in Šentvid v pregnanstvo, Jeseniški kovinar 9. VI. 1951, št. 22. Cit. Cvetko Kristan. — Z Jesenic na Gorenjskem v izgnanstvo v Srbijo, memoari neznanega avtorja z dne 16. IX. 1941. Poročila SLS v London.

³⁰ Iz Trbovelj preko celjskih in mariborskih zaporov v Srbijo. — Pričevanje mariborskega zdravnika o izgonu na Hrvaško. — Spomini leta 1941 izgnane slovenske družine iz Maribora v Srbijo. — Iz mariborskega taborišča v izgnanstvo. — Z Jesenic na Gorenjskem v izgnanstvo v Srbijo. Poročila SLS v London. — Cvetko Kristan.

³¹ SPor, maj 1941, št. 1, str. 46—47. — Spomini leta 1941 izgnane slovenske družine iz Maribora v Srbijo. Poročila SLS v London. — A. Ž., V krempljih gestapovcev, Cerkevni zvon, Kragujevac 1945, št. 5, 6, 11, 12.

Med priporom in mučenjem so nacisti jetnike uradno po svojem postopku zaslišali in o zaslišanju sestavili primeren spis. Sočasno z aretacijami so v glavnem popisali tudi premoženje, ga zaplenili in izročili na razpolago pooblaščenцу državnega komisarja za utrditev nemštva. Na Štajerskem so po dopisu Müller-Scholtesa notranjemu ministru določili do 30. maja 1941 za 500 pripornikov, da jih bodo izselili, za več kot 130 pripornikov, da jih bo treba zapreti, za več kot 500 pripornikov pa preiskava do 30. maja 1941 še ni bila zaključena oziroma so že ugotovili, da jih bo treba izseliti brez preiskave. Zaplenili so 21 posestev in jih izročili pooblaščenцу državnega komisarja za utrditev nemštva. Denarja so zaplenili 700.000 din v gotovini, v hranilnih knjižicah pa 4 milijone din. Oboje so izročili komisarju za društva, organizacije in zveze pri šefu civilne uprave. Poleg posestev in denarja so zaplenili tudi pisarniško in stanovanjsko opremo.³² S takim sistemom so po 30. maju nadaljevali in do 12. novembra 1941 zaplenili 8 milijonov din, število političnokazenskih obravnav pa se je dvignilo na 4000.³³ Po istem sistemu so postopali tudi izven Štajerske.

V zbirnem taborišču so nacisti Slovence, preden so jih deportirali, preiskovali tudi »rasno« in politično. To delo sta opravljali dve komisiji: rasna in politično-gosodarska. Pred komisijo so ljudi klicali ločeno po poklicnih skupinah. Pri rasni komisiji so ugotavljali »raso« pripornikov in njihove prednike po očetovi in materini strani.

Po opravljenem pregledu pri rasni komisiji so pripornike poslali k politično-gospodarski komisiji. Ta se je zanimala za zapornikovo preteklost, politično naziranje, vero, javno udejstvovanje in gospodarski položaj. Podatke so zahtevali tudi za starše.³⁴

Take komisije pa niso delovale samo v taboriščih, temveč po vseh okupiranih krajih. S takimi popisi je okupatorska oblast dobila potrebno gradivo za presojo prebivalstva, koliko ga bo mogla vključiti v veliko nemško državo, koliko ga bo pa treba izločiti. Uporabila ga je pri določanju ljudi za preselitev ali proti preselitvi. Pri alternativni za ali proti preselitvi sta sočasno odločala dva kriterija. Rasni kriterij je razlikoval večjo ali manjšo čistost rase oziroma večjo ali manjšo količino »tuje« krvi. Politični kriterij je pa določal pet skupin: 1. aktivno prijateljska Nemcem, 2. prijateljska Nemcem, 3. indiferentna, 4. nasprotna Nemcem in 5. aktivno nasprotna Nemcem.³⁵ V obeh primerih so seveda pri prehodih iz ene skupine v drugo vse možnosti nestabilne konvencionalnosti. V obeh kriterijih so kategorije toliko jasno izražene, da v bistvu vključujejo ono klasifikacijo, ki jo je Helmut Carstanjen že 1933 podal v knjigi »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«,³⁶ v kateri je prebivalstvo razdelil v tri skupine: v Nemce,

³² Brolih. — Cvetko Kristan.

³³ Zapisnik štabnih razgovorov pri šefu civilne uprave v Mariboru 12. XI. 1941. PAM. Cit. Štabni razgovori.

³⁴ Cvetko Kristan. — Dopis komanderja SP in SD za Sp. Štajersko — Maribor 23. V. 1941. PAM.

³⁵ Izpoved Helmuta Glaserja v procesu proti nacističnim zločincem v Ljubljani, LdP 13. VII. 1947.

³⁶ Glej op. 26.

Wende (Windischer) in Slovence, le da so kategorije iz leta 1941 bile še natančnejše. Po vseh teh razvrstitvah je usoda deportacije mogla prvenstveno zadeti zavedne Slovence: po Glaserjevi razvrstitvi 3., 4. in 5. kategorijo, po Carstanjenovi pa tretjo, to je Slovence ali nacionalne Slovence, kakor jih je tudi označil. Zelo problematična je bila tretja kategorija, to je kategorija indiferentnih, ki je kasneje praktično najbolj spremenila nemške preselitvene načrte. Vseh teh kriterijev se je držal oni štab, ki je na osnovi popisnega gradiva razvrščal ljudi v posamezne skupine. Njegova naloga je bila, proučiti popisne podatke o narodnostni pripadnosti popisanih in izdati odločbo, kdo naj ostane doma, koga bo pa treba izseliti.³⁷ Pri političnem ocenjevanju ljudi, ki naj bi jih zadela deportacija, so imeli veliko besedo kulturbundovci. Ker so bili le-ti zainteresirani glede posestev izseljenih, so poskrbeli, da so ocene v obilnem številu šle v njihovo korist.³⁸

Problem prečiščenja prebivalstva na zasedenem ozemlju so nemški funkcionarji, ki so bili prežeti z nauki rasne ideologije, imeli za težak problem. Za težkega pa so ga imeli v kvalitetnem smislu, ker so se zavedali, da so bili zelo številni tisti tujerodni slovanski elementi, ki se ne bodo mogli »v nobenih okoliščinah podvreči ponemčevalnemu procesu«. Tega pa so imeli za *conditio sine qua non*. Očiščenje tujerodnih slovanskih elementov naj bi zanj ustvarilo le sigurne predpogoje. Tako vsaj je za Štajersko razlagal Müller-Scholtes notranjemu ministru v Berlinu 30. maja 1941. Tam je tudi rekel: »Če naj se regermanizacija sploh posreči in jugovzhod velikonemške države postane zanesljiv branik proti večno nemirnemu Balkanu, bi moral biti najprej razpoložljivi ljudski sestav rešen one substance, ki more po rasi in zadržanju sabotirati vsako ponemčevanje. Samo na tako očiščenih tleh bi se mogla naloga Štajerske domovinske zveze sploh posrečiti.«³⁹

Sredstvo za očiščenje od slovanskih elementov je bila njihova izselitev. Konkretna smernice zanjo je potrdil Himmler nekaj dni po

³⁷ Helmut Glaser, LdP 13. VII. 1947. Za politični kriterij pri izseljevanju Slovencev se je zanimala tudi italijanska obveščevalna služba in o njem zbrala svoje podatke, ki so jih kasneje dobili ad informandum v roke italijanski predstavniki v Ljubljanski pokrajini. Ta vir je poročal o šestih namesto o petih kategorijah, v katere so Nemci razdelili slovensko prebivalstvo: 1. prebivalstvo, ki je po izvoru čisto nemško, 2. prebivalstvo, ki je po izvoru delno nemško, 3. prebivalstvo, ki je po izvoru slovensko, toda izkazuje nemško čustvovanje, 4. slovensko prebivalstvo negotovega čustvovanja, 5. prebivalstvo, ki je sovražno Nemcem in 6. protinemški propagandisti. O italijanski kategorizaciji je seveda treba pripomniti, da je bila sad gledanja in ocenjevanja ljudi na drugi strani meje, rezultat bolj ali manj vestnih informacij ter zato naravno ne more imeti tiste vrednosti kakor nemška. Obe se razlikujeta predvsem po različnem izhodišču gledanja na posamezne sloje slovenskega prebivalstva. Nemški kriterij je meril predvsem čustven odnos do Nemcev, italijanski pa najprej narodnostno provenienco in nato šele čustvovanje. (Italijanski vir = *Notiziario informazioni* — Informativni vestnik XI. korpusa v Ljubljani z dne 7. VII. 1941, št. 14, arhiv Vojnoistoriskega instituta, škatla 21 C/1. Cit. Inf. v. 14/7. VII. 1941. Vestnike mi je dal na razpolago major Zdravko Klanjšček, za kar se mu toplo zahvaljujem.)

³⁸ Helmut Glaser, LdP 16. VII. 1947.

³⁹ Müller-Scholtes.

okupaciji (18. IV. 1941), z neposredno izvedbo pa se je v naslednjih tednih bavilo več konferenc.

Prva konferenca o tem vprašanju je bila 6. maja 1941 v Gradcu. Na njej je šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem, dr. Überreither, razložil splošni načrt deportacije 260.000 Slovencev. Načrt je takrat predvideval celokupno deportacijo v Srbijo.⁴⁰ Njegove izvedbe so se lotili takoj, kakor dokazuje akt nemškega poveljstva 610 v Smederevu z dne 15. V. 1941, s katerim je general von Schichting obvestil banakomisarja Stefanovića o nameravani preselitvi 260.000 Slovencev v Srbijo na ozemlje med Donavo in Kragujevcem. Poveljstvo je banu naročilo, naj poroča o naselitvenih, nastanitvenih in prehranitvenih možnostih.⁴¹ Šef nemškega vrhovnega poveljstva Keitel je v tej zvezi naročil šefu vojnih transportov pri Vojnem poveljstvu Srbije, da dá v smislu graške konference na razpolago prazne vlake za preselitev Slovencev.⁴² O tej izvedbi sta bila še dva sestanka v Beogradu, 21. in 25. maja, nato pa je v izvedbi preselitvenih načrtov prišlo do spremembe. Za naselitev Slovencev se je namesto Srbije oziroma poleg Srbije pojavila v načrtih preselitvenega štaba še ND Hrvatska, ki pa je v zameno želela izseliti iz Hrvatske enako število Srbov v Srbijo. Poleg tega se je začelo spreminjati tudi število Slovencev, ki naj bi jih izselili. Prvotno Überreitherjevo število 260.000 se je kmalu pokazalo kot previsoka zahteva in so ga zato močno znižali.

Kljub spremembi v naselitvenih krajih in kljub znižanju števila Slovencev, ki so jih nacisti hoteli izseliti z domače zemlje, so pa glavne smernice, ki jih je izdal Himmler 18. IV. 1941 in so urejale način odbiranja ljudi za izselitev, ostale v veljavi. Überreitherjev štab jih je izpopolnjeval le v podrobnostih in določil časovni red.

Sistem izseljevalnega načrta je na Štajerskem po Müller-Scholtesu predvideval štiri valove:

1. V prvem valu naj bi bila izgnana vsa slovenska inteligenca, ki jo je (do 30. V.!) že aretirala varnostna policija, in ona, ki je bila Nemcem sovražna, pa je varnostna policija sicer še ni zajela. K inteligenci so šteli razen akademikov (Akademiker) vse učitelje, boljše srednje uradnike in vse abituriente. Po Müller-Scholtesu je bil izgon teh ljudi nujen.

2. Drugi val naj bi obsegal ljudi, ki so po 1. I. 1914 prišli na Spodnje Štajersko. Akcija, ki so jo izvedli v ta namen, je dala številko 44.000. Pokazalo pa se je, da bi tak prijavni rezultat ne mogel služiti za osnovo, češ da se velik del teh ljudi ne more šteti med priseljence. Zato je Müller-Scholtes imel za nujno, da bi ljudi drugega vala podvrgli podrobnemu izboru, pri katerem bi bilo treba paziti na rasno vrednost in politično neomadeževanost. Iz drugega vala bi zaradi tega bilo treba brez obotavljanja izločiti razen nekaterih Nemcev še vse osebe, ki so

⁴⁰ Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, izd. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1947, str. 117. Cit. Zločini Austrije.

⁴¹ Faksimile akta v knjigi Zločini Austrije, 118.

⁴² Zločini Austrije, 117.

bile zaposlene v rudarstvu. Tem se iz gospodarskih razlogov niso mogli odpovedati. Treba je bilo število omejiti, ljudi pa zadržati za morebitna kasnejša preselitvena pogajanja z ND Hrvatsko, Italijo in Madžarsko. V ostalem je bilo po njegovem treba misliti na to, da bi na Spodnjem Štajerskem zadržali rasno visokovredne in politično nenevarne ljudi drugega vala, rasno neoporečne, toda politično ne čisto nenevarne pa bi bilo treba preseliti v staro Nemčijo. Za izselitev bi potem po drugem valu ostalo po vsej priliki 8—10.000 ljudi.

3. Tretji val bi obsegal vse prebivalstvo obsavskega in obsotelskega pasu. Prebivalstvo tega območja bi naj bilo izseljeno skoraj v celoti; ostali bi naj le Nemci, ki jih je pa bilo izredno majhno število. Zelo malo je bilo tudi »vindišarskega« prebivalstva. To bi ne bilo izseljeno, temveč le preseljeno v severni del Spodnje Štajerske. V obsavskem pasu so računali Nemci z dvema variantama: na razširjenem pasu bi bilo treba izseliti okoli 70.000 ljudi, na zoženem pa okoli 40.000. Na obsotelskem pasu so pa računali z izselitvijo 10—12.000 ljudi in enakim številom priselitev. Na obsotelskem pasu so namreč nameravali naseliti okoli 12.000 Kočevarjev, na izpraznjenem območju južno od Save pa Bukovinske Nemce, Južne Tirolce in kmete iz Severne Štajerske.

4. Četrti val bi obsegal ljudi, ki bi jih določili na podlagi podrobnega izbora v zvezi s sprejemom v Štajersko domovinsko zvezo. V ta val bi vključili one, ki bi ne hoteli vstopiti v Štajersko domovinsko zvezo ali pa bi jih organizacija sama odklonila. Ljudi tega vala bi izselili ali pa preselili v staro Nemčijo.⁴³

Od naštetih valov so bili prvi, drugi in tretji zamišljeni in formulirani dokaj konkretno. Četrti je bil pa formuliran tako rekoč samo načelno. Ni določal ne časa ne števila. S tem je bil že sam po sebi močno hipotetičen.

Iz Müller-Scholtesovega poročila je mogoče videti, da so nacisti poznali tri pojme pri premikanju prebivalstva: izselitev, preselitev in naselitev oziroma vrnitev (Aussiedlung, Umsiedlung, Ansiedlung oziroma Rücksiedlung). Pod izselitvijo so razumeli izgon prebivalstva na ozemlje izven Nemčije, pod preselitvijo presaditev prebivalstva v mejah Nemčije, pod naselitvijo oziroma vrnitvijo pa naselitev Nemcev iz inozemstva na ozemlju Nemčije.

Podobni vidiki o načinu in zaporednosti izseljevanja Slovencev, kakor so jih nacisti zamišljali za Spodnje Štajersko, so bili odločilni tudi za Gorenjsko. Temelje za način in vrstni red so položili že pred napadom na Jugoslavijo. V primeri s Štajersko, za katero je pomembna centrala bila v Gradcu, je Gorenjska bila »interesna sfera« Celovca. Tu je bila v zadnjih dneh pred vojno posebna konferenca, ki so se je udeležili Himmler, Kutschera, Helmut Glaser in razni drugi nacistični voditelji. Na konferenci je Himmler razložil načrt napada na Jugoslavijo, da bodo Nemci zasedli Gorenjsko in Mežiško dolino ter takoj začeli z izseljevanjem slovenskega življa. O tem načrtu je mogel dati Himmler odločilne smernice. On sam je namreč bil šef

⁴³ Müller-Scholtes.

centralnega nemškega urada za utrditev nemštva. Po njegovem konceptu je bilo treba iz Gorenjske izseliti okoli 100.000 ljudi. Praktično bi jih izselili v treh valovih.⁴⁴ V prvem valu bi selili vso inteligenco, ker je bila po Rainerjevi izjavi kot vodilni sloj najbolj napoti pomemčevalnim namenom v deželi.⁴⁵ V drugem valu bi izselili vse tiste, ki so se po letu 1919 priselili na Gorenjsko, za tretji val pa so bili določeni prebivalci 20 km širokega pasu med Šentvidom in Savo pri Litiji in vsi, ki bi bili spoznani za nezanesljive v severnem pasu in v Mežiški dolini.⁴⁶

Na osnovi teh temeljnih določil je potem v podrobnosti opravljal svoj posel štab za izseljevanje Slovencev, ki je imel sedež na Bledu, njegov šef pa je bil dr. Helmut Glaser. Pred izvedbo izselitve so svoj posel opravile še rasne in politične komisije. S sodelovanjem kulturbundovcev so za vsakega posameznika sestavili kartoteko, ki se je zbirala na Bledu. Na podlagi celokupnih podatkov o narodnosti, rasi in politični presoji vsakega posameznika je H. Glaser izrekel končno sodbo.⁴⁷

Preden se je splošno izseljevanje praktično začelo, se je 4. junija 1941 vršila konferenca v nemškem poslaništvu v Zagrebu, ki je razpravljala o njegovi praktični izvedbi. Po zapisniku, ki ga hrani arhiv Državne komisije za ugotavljanje zločinov..., so bili prisotni zastopniki oblasti NDH S. Kvaternik, minister vojske, dr. Lorković, državni sekretar ministrstva zunanjih del, dr. Dumandžić, minister za koordinacijo, zastopniki nemškega poslaništva in opolnomočeni nemški general v NDH Kasche, Glaise-Horstenau itd., za vojaško upravo v Srbiji dr. Benzler in Turner, šef civilne uprave v Spodnji Štajerski dr. Überreither z dr. Carstanjenom in vodjem preselitvenega štaba v Mariboru Humitschem itd. Na konferenco oziroma na izseljevalni postopek je Hitler sam privolil z brzojavko št. 344 z dne 25. maja 1941, na kar je tudi ministrstvo za zunanje zadeve privolilo v konferenco 31. maja 1941 z brzojavko št. 389.⁴⁸

Konferenca v Zagrebu je imela dva dela. V prvem delu, recimo na dopoldanski seji, so načelno določili faze, to je časovno zaporedje in številčni obseg treh izseljevalnih valov. Za to sejo je bil važen tudi sklep, da bi se večina izseljenih Slovencev naselila na Hrvaškem, ne pa v Srbiji, kakor so predvidevali na prejšnjih konferencah.⁴⁹ V zameno za Slovence bi NDH izselila ravno toliko Srbov v Srbijo. V drugem delu, to je na popoldanski seji, na kateri so bili od nacističnih zastopnikov navzoči samo nekateri, več pa je bilo ustaških zastopnikov, so razpravljali o tehnični izvedbi izseljevanja in o transportnih vprašanjih.

⁴⁴ Helmut Glaser, LdP 13. VII. 1947.

⁴⁵ Rainerjeva izpoved v procesu proti nacističnim zločincem v Ljubljani, LdP 12. VII. 1947.

⁴⁶ Helmut Glaser, LdP 13. VII. 1947.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Zapisnik o konferenci 4. VI. 1941 v nemškem poslaništvu v Zagrebu. Zapisnik hrani arhiv Državne komisije za ugotavljanje vojnih zločinov... Prepis zapisnika v AMNO.

⁴⁹ Ibid.

Rezultati obeh sej so v glavnem bili naslednji:

Prvi val

1. Prvi val, po številu 5000 Slovencev, se izseli iz Spodnje Štajerske do 5. julija 1941. Obsegal bo intelektualce in politično osumljene. Izseljen bo naravnost v Srbijo razen katoliških duhovnikov, ki se bodo izselili na Hrvaško. NDH bo v zameno izselila v Srbijo enako število pravoslavni duhovnikov skupno z njihovimi družinami. Vstopna postaja za prvo polovico ljudi bodo Rače, za drugo Rajhenburg, izstopna pa Arandjelovac v Srbiji. Transport se bo po možnosti začel 7. junija 1941 in bosta tedensko vozila po dva vlaka s po 300 ljudi do 1. julija. Od 1. julija do 5. julija 1941 bosta pa vozila po dva vlaka dnevno s po 300 ljudi. Višek bo vštet pri drugem valu. Transporti v Srbijo bodo vozili preko Zagreba, Slavonskega Broda, Sarajeva in Višegrada v Srbijo. Vožnja bo po vsej priliki trajala tri dni.

2. Med prvim in drugim valom se bo začelo transportiranje okoli 4000 slovenskih intelektualcev z Gorenjske. Vstopna postaja bo v Št. Vidu pri Ljubljani, izstopna pa v Arandjelovcu. Postopek isti kakor pri transportih iz Štajerske.

Drugi val

Drugi val bo obsegal 25.000 Slovencev, ki so se naselili na Štajerskem po letu 1914. Izseljeni bodo v polnem številu na Hrvaško v času od 10. julija do 30. avgusta 1941. Vlada NDH se bo pobrigala za prenočišče in oskrbo v Zagrebu. NDH bo v istem času izselila enako število Srbov v Srbijo. Transporti bodo šli deloma po železnici.

Tretji val

Tretji val bo obsegal 65.000 slovenskih kmetov iz obmejnih krajev Spodnje Štajerske in okoli 80.000 slovenskih kmetov iz južnih obmejnih krajev na Gorenjskem. Vstopna postaja na Štajerskem bo Rajhenburg, na Gorenjskem pa Št. Vid. Oboji bodo izseljeni v času od 15. septembra do 31. oktobra na Hrvaško. Sočasno bo NDH izselila enako število Srbov iz Srema. Kolikor bi med izseljenci iz Gorenjske bili še intelektualci ali politično sumljivi, bodo izseljeni naravnost v Srbijo razen katoliških duhovnikov, ki bodo v zameno za pravoslavne duhovnike izseljeni na Hrvaško.

Sočasno s tretjim valom bo NDH izselila v Srbijo 30.000 Srbov, ki niso pristojni v NDH. Te Srbe bo NDH izselila prav tako do 31. oktobra 1941.

Na konferenci 4. junija 1941 je bilo še določeno, da sme vsak izseljenec vzeti s seboj 50 kg prtljage in 500 din denarja;⁵⁰ vse drugo so pa Nemci zaplenili »za utrditev nemštva na slovenski zemlji«.

Če primerjamo razpravljanje zagrebške konference s prejšnjimi razpravljanji, to je s Himmlerjevimi smernicami, graško konferenco in Müller-Scholtesovim poročilom notranjemu ministru v Berlin, vidimo, da so bili v razporeditvi valov zagrebške konference vključeni narod-

⁵⁰ Ibid.

nostni, rasni in politični vidiki, ki so jih nacisti uporabljali pri presoji, kdo naj bo izseljen in kdo ne. Primerjava naštetih razpravljanj pa nam zraven še pokaže, da so število za izselitev določenih Slovencev že močno znižali. Medtem ko so v majskih razpravljanjih še računali z 260.000, so na zagrebški konferenci računali že samo s 179.000, z 81.000 manj. Od tega »deficitnega plusa« je odpadlo na Štajersko okoli $\frac{2}{3}$, na Gorenjsko pa $\frac{1}{3}$ ljudi.

Po zagrebški konferenci so nacisti začeli izseljevati slovenski živelj po določenem programu. Začeli so najprej na Štajerskem, in to v Mariboru, nato pa so prišli na vrsto še drugi kraji. S transportiranjem so začeli 6. junija 1941.⁵¹

Prvi transport iz Maribora pa niso odpeljali iz mariborske postaje niti iz Rač, kakor je bilo sklenjeno v Zagrebu, temveč so pripornike naložili na kamione in jih odpeljali v Slovensko Bistrico, kjer so jih v glavnem spravili v tovarne vagone in zvečer odpeljali naprej proti Zagrebu in dalje preko Slavonskega Broda, Sarajeva in Užica direktno v Srbijo.⁵² Za prvim transportom so po programu odhajali drugi. Spočetka so vlaki odhajali iz Slovenske Bistrice, ko pa je bil v Mariboru popravljen dravski most, so jih odvažali iz carinskega kolodvora v Melju.⁵³

Ko so deportacijski vlaki začeli odvažati Slovence iz Štajerske, so nacisti dovažali v Maribor tudi Slovence iz drugih zbirnih baz, celo iz Celja. Mariborsko zbirno taborišče je postalo »Auffangslager« za večji del štajerskih deportirancev.⁵⁴

Maribor je bil na Štajerskem zbirno taborišče za deportirance do konca julija 1941. V začetku avgusta pa se je preselitveni štab preselil v Rajhenburg. Ta je bil dotlej eno od taborišč za slovenske aretirance. od začetka avgusta 1941 dalje pa je postal zbirni center za nadaljnje deportacije slovenskih ljudi. V ta namen so nacisti najprej pregnali trapiste, nato pa samostan preuredili za svoje pisarne in stanovanja. Aretirance so spočetka imeli v gradu; ko pa je njihovo število znatno naraslo, so jih namestili v bližnjem gospodarskem poslopju.

Prvi transport slovenskih ljudi iz Rajhenburga so nacisti ekspedirali že konec junija 1941, toda ta transport je bil izjemen. Nacisti so ga organizirali samo zato, ker se je v Rajhenburgu nabralo zelo veliko aretirancev, ki jih gestapovci niso hoteli prepeljati v Maribor in od tam šele v Srbijo oziroma Hrvaško. Za transport iz Rajhenburga so

⁵¹ Iz mariborskega taborišča v izgnanstvo. Poročila SLS v London. — Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden. Seznam ima vložene liste, kjer so osebe navedene po abecednem redu za vsak transport in vsak transport je tudi datiran. PAM. Cit. Verzeichnis der ausgesiedelten...

⁵² Franjo Baš, ustni vir.

⁵³ Spomini leta 1941 izgnane slovenske družine iz Maribora v Srbijo. Poročila SLS v London.

⁵⁴ Iz Trbovelj preko celjskih in mariborskih zaporov v Srbijo. Poročila SLS v London.

bili odločilni izključno praktični transportni razlogi.⁵⁵ Nov moment pa je nastopil, ko se je preselitveni štab preselil v Rajhenburg. Postal je izhodišče za nadaljnje Transporte. Prvi je odpeljal 6. avgusta, za njim pa jih je do konca septembra odšlo še šest.⁵⁶

Deportiranje slovenskih ljudi je na Štajerskem potekalo torej iz dveh centrov: iz Maribora in Rajhenburga. Iz Maribora so odpeljali ljudi z naslednjimi transporti: 6. VI., 10. VI., 13. VI., 17. VI., 20. VI., 24. VI., 27. VI., 1. VII., 2. VII., 3. VII., 4. VII., 5. VII., 11. VII., 12. VII., 13. VII., 14. VII., 15. VII., 16. VII., 17. VII., 18. VII., 19. VII., 20. VII., 21. VII., 23. VII., 24. VII. in 26. VII. Skupno jih je bilo 26. Seznam izseljenih ima tudi list z datumom 27. julija, toda pri tem gre očitno za pomoto, ker bi pravilno moral vsekakor biti 27. junij. Zato govori dejstvo, da je list z datumom 27. julija večinoma vrinjen med junijske datume.⁵⁷ Iz Rajhenburga je odšel prvi transport 6. VII., naslednji pa 21. VIII., 22. VIII., 11. IX., 12. IX., 25. IX. in 27. IX. Skupno jih je bilo sedem.⁵⁸ Vseh transportov iz Maribora in Rajhenburga je bilo 33.

Preden so nacisti odpeljali ljudi iz zbirnega taborišča, so pobrali še družine pripornikov, kolikor so jih posamezniki imeli oziroma kolikor jih nacisti niso imeli že zaprtih. Te družine so pobrali z veliko naglico, ponekod ponoči, drugod podnevi, vedno pa so deportirancem dali na razpolago zelo malo časa, 1—2 uri. S seboj so smeli vzeti le malo obleke in perila. Prtljaga ni smela presegati 50 kg, denarja pa so smeli vzeti s seboj le po 500 din. Toda gestapovci so pobiranje ljudi izkoristili za ropanje, tako da so ljudem naročali, naj vzamejo kar največ denarja in dragocenosti ter hranilnih knjižic, kasneje so jim pa pobrali vse, to je celo tisto, kar jim je uradno bilo dovoljeno odnesti s seboj.⁵⁹

Zaradi deportacij in gestapovskih metod so ljudje živeli v ne-nehnem strahu in napetosti, ker nihče ni vedel, če ga bo zadela gestapovska roka. Živeli so s pripravljenimi kovčki, da bi ob morebitnem pozivu ne bili preveč zmedeni. Pri odhodu so morali podpisati izjavo, da svoje premoženje prepuščajo državi, po tem trenutku so bili prepuščeni svoji usodi. Če je kdo poskušal protestirati, je bil strogo kaznovan. Dopisovanje s sorodniki ni bilo dovoljeno.⁶⁰

Na Gorenjskem se je deportiranje z enakimi metodami začelo nekaj tednov kasneje. Zbirališče za izselitev določenih ljudi je bilo

⁵⁵ Taborišče v Rajhenburgu. Poročila SLS v London. — Organizacijsko tehnično prvi transport iz Rajhenburga ni mogel biti samostojen, ker bi ga sicer nemški sezname omenjali. Gotovo so ga priključili enemu mariborskih.

⁵⁶ Ergänzung und Richtigstellung der Listen der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen. Seznam izseljenih iz zbirne baze v Rajhenburgu PAM.

⁵⁷ Verzeichnis der ausgesiedelten... Za resničnost take pomote govori tudi spis »Taborišče v Rajhenburgu«, ki pravi, da je transport iz Rajhenburga 6. VIII. bil 27. po vrsti vseh transportov iz Štajerske. Če bi pomota s 27. julijem ne bila pomota, bi moral biti 28.

⁵⁸ Glej op. 56.

⁵⁹ Glej op. 53. — Zaradi ropanja gestapovcev se je zgodilo, da so izgnanci smeli večkrat obdržati samo po 200 din. To vsoto je italijanski vir, Inf. v. 14/7. VII. 1941, navedel celo kot normalno.

⁶⁰ Inf. v. 14/7. 7. 1941.

v škofijski gimnaziji v Šentvidu, medtem ko so Begunje postale kazensko taborišče za zbiranje talcev in zapiranje komunistov.⁶¹ Duhovnike so pa na Gorenjskem zbirali posebej v Škofji Loki.⁶² Z izselitvami so začeli na območju današnjega radovljiškega okraja. Zadnji dan junija so priporniki v Šentvidu, ki so bili doma iz radovljiškega območja, dobili nalog, naj bodo pripravljeni, ker se bodo drugega dne zgodaj zjutraj odpeljali domov po svoje družine, s katerimi vred bodo pregnani v Srbijo. 1. julija 1941 je okoli 50 omnibusov odpeljalo iz Šentvida na Gorenjsko, kmalu popoldne pa so se začeli vračati z družinami vred.⁶³ Po poročilu radovljiške okrožne žandarmerije so na radovljiškem območju izseljevali od 1. do 3. julija 1941. Izseljevali so oddelki zaščitne policije (Schutzpolizei); prizadetim ljudem so dali pri transportu 2–3 ure časa na razpolago. Seveda je nemški poročevalec zraven pohvalil zadržanje policajev kot neoporečno. Toda memoarji prizadetih ljudi so to »neoporečnost« pokazali v povsem drugi luči.⁶⁴ Drugo izseljevanje je na radovljiškem območju bilo 8. in 9. julija 1941.⁶⁵ V kranjskem okrožju so z deportacijami začeli 5. julija, po drugih krajih pa približno v istem času oziroma v naslednjih dneh.⁶⁶ Najprej so prepeljali prvi val. Za njim je prišel na vrsto drugi, ki so ga po programu prepeljali na Hrvaško. Začeli so ga natančno po programu, kakor nam dokazuje akt za to določenega zveznega oficirja pri nemškem generalu v Zagrebu z dne 9. julija 1941.⁶⁷

Po koncentraciji ljudi, ki so bili določeni za deportiranje, so deportirance spravili na šentviški postaji na vlak in odpeljali v Srbijo. Vlaki so v prvi polovici julija vozili skozi Ljubljano, ker še ni bilo direktne železniške zveze iz Šentvida v Laze. Skozi Ljubljano so vlaki vozili okoli polnoči. Ljubljancani so izrabili prevažanje in kratke postanke za demonstracije proti nemškemu in tudi italijanskemu fašizmu.⁶⁸ Natančno število transportnih vlakov iz Gorenjske ni znano. Za Gorenjsko namreč niso znani nikaki podrobni sezname deportirancev, kakor so jih Nemci izdelali za Štajersko.

Nacistično postopanje s slovenskimi ljudmi, zapiranje, mučenje in nato izseljevanje z domače zemlje je mučno vplivalo na psihološko razpoloženje aretiranih in nearetiranih. Psihološka potlačenost je bila splošna, pa čeprav je direktnih poročil o tem malo.⁶⁹ Na slabo razpoloženje so delno vplivale aretacije same, še bolj pa govorice, da bodo nacisti mnogo ljudi izselili. Nacisti so sicer te namene skrivali in niso

⁶¹ Cvetko Kristan.

⁶² Inf. v. 15/12. VII. 1941.

⁶³ Cvetko Kristan.

⁶⁴ Z Jesenic na Gorenjskem v izgnanstvo v Srbijo. Poročila SLS v London.

⁶⁵ Poročilo radovljiškega žandarmerijskega okrožja, 18. VII. 1941. AMNO.

⁶⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Del VI/1. Ljubljana 1952. Izd. Vojnogodovinski institut jugoslovanske ljudske armade, dokument št. 90.

⁶⁷ Faksimile v knjigi Zločini Austrije, 119/120.

⁶⁸ Inf. v. 15/12. VII. 1941. — SPor, 11. VII. 1941, št. 8, str. 86 in str. 283, op. 72.

⁶⁹ Glej op. 27.

radi videli, če so ljudje zanje zvedeli predčasno. Toda raznesle so se vkljub vsemu in ves trud proti njihovemu širjenju oziroma izsleditvi njihovih avtorjev je bil brezuspešen.⁷⁰

Proti nacističnim namenom so mnogi ljudje začeli sami iskati rešitve. Da bi se odtegnili aretaciji in izselitvi, so mnogi slovenski ljudje zapustili ozemlje, ki so ga zasedli Nemci in se umaknili v Ljubljano in Ljubljansko pokrajino, kjer je italijanski okupator spočetka preračunano ubral drugačno taktiko do zasedene pokrajine; kazal se je širokogrudnega in človekoljubnega ter dopuščal, da so mnogi Slovenci s Štajerske in Gorenjske našli zavetje v Ljubljani in Ljubljanski pokrajini. Toda to zavetje so poiskali predvsem ljudje, ki so na »italijanskem« ozemlju imeli bližnje in daljne sorodnike, ki so jih vzeli pod streho. Nemške oblasti takim ubežnikom niso delale večjih težav. Šef civilne uprave v Mariboru je podrejenim organom 30. aprila 1941 naročil, naj takih odhodov niti ne pospešujejo niti ne zavirajo, pazijo naj le, da oni, ki bi hoteli za trajno odpotovati, ne odnesejo s seboj ničesar razen ročne prtljage.⁷¹

Na Gorenjskem so pa mnogi ljudje ubrali drugo pot, da bi se odtegnili oblastnim ukrepom. Niso se umaknili iz dežele, temveč so se zatekli v gozdove in s tem svoje sile rezervirali za drugačne namene, kakor so nacisti pričakovali. V gozdove so se začeli umikati partijci in nepartijci, mnogi pa so se zopet poskrili na kak drug način. Partijci so se kot prvi začeli umikati v gozdove, ker so jih Nemci začeli iskati in zapirati. Iskati in zapirati so jih pa začeli zaradi ukrepa komanderja varnostne policije in varnostne službe, ki je 22. maja 1941 naročil podrejenim organom, naj bi ugotovili dejavnost Komunistične partije.⁷² Ker je nacistični režim že vedel, da bo kmalu izbruhnila vojna med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, je hotel vnaprej onemogočiti delo partijcev. Hotel jih je pravočasno poloviti in zapreti. Partijci ukrepa samega pač niso poznali, občutili pa so njegove posledice, ocenili pomen nemških korakov in izvajali konsekvence. Čisto naravno je bilo, da so se, kolikor je le bilo mogoče, aretaciji izmaknili in se takoj umaknili v ilegalo. Sočasno so pa nacisti že pobirali ljudi, ki so jih želeli izseliti v Srbijo in Hrvatsko. Zato so se tudi mnogi zavedni katoličani in nacionalisti aretaciji prav tako izmaknili in se umaknili v gore.⁷³ Seveda pri tem še ni šlo za nastanek partizanstva, temveč je umik v gore bil le umik v ilegalo. Njihovo število je pred 22. junijem, to je pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, bilo še neznatno. Po 22. juniju je pa začelo naraščati. Ker so nacisti prav v začetku julija začeli izseljevati v Srbijo in na Hrvatsko, je to dejstvo privedlo nove ljudi v gozdove, še več pa v individualna skrivališča, ker so se tako hoteli izogniti izselitvi. Nacistične oblasti so o ljudski prisotnosti vodile zelo natančno evidenco. Za radovljiško okrožno žandarmerijo je njen

⁷⁰ Z Jesenic na Gorenjskem v izgnanstvo v Srbijo. Poročila SLS v London.

⁷¹ Šef civilne uprave na Sp. Štajerskem Rv./41 — 30. IV. 1941. AMNO.

⁷² Akt v AMNO.

⁷³ Iv. Bertonec, memoari iz leta 1944. AMNO.

vodja Daxböck 19. avgusta poročal, da je do tedaj iz radovljiškega okrožja, predvsem z Jesenic in okolice, pobegnilo okoli 200 ljudi.⁷⁴ Od teh ljudi je odšel v partizane le manjši del, večji del se je umaknil ali v Ljubljano ali v individualna skrivališča. V vsakem primeru je pa število bilo odgovor na nacistične metode zapiranja in izseljevanja z domače zemlje.

Odgovor Gorenjske je bil za nacistične nepričakovan. Odgovorila pa je tako samo Gorenjska, medtem ko Štajerska ni pokazala takih primerov ali vsaj ne v taki meri. Razloge nam pojasni čas, v katerem se je na Gorenjskem začel pojavljati odpor. Na Štajerskem so namreč nacisti začeli z izseljevanjem že zelo zgodaj, ko Nemci še niso bili angažirani na vzhodni fronti, ko slovensko osvobodilno gibanje še ni oboroženega boja postavilo kot akcijsko geslo, temveč se je nanj šele pripravljalo, na Gorenjskem pa so deportacije padle že v čas vojne na vzhodni fronti in je doma Osvobodilna fronta že pozivala na oboroženi boj z okupatorji.⁷⁵ Poleg različne stopnje nemškega vpliva v prvi in drugi deželi je to dejstvo bistveno vplivalo na drugačen razvoj odpora proti nemškim deportacijskim namenom na Gorenjskem.

Izseljevanje Slovencev po programu zagrebške konference se je po programu le začelo, ne pa končalo. Že pri prvem valu niso dosegli predvidenega števila, pri drugem valu so dosegli komaj 40 % predvidenega števila, tretji val je pa sploh izostal.⁷⁶ Po dopisu delegacije NDH v Rajhenburgu, ki ga je 29. septembra 1941 poslala konzulatu NDH v Mariboru, je stanje slovenskih izseljencev konec septembra znašalo:

V prvem valu je bilo izseljenih:

iz Spodnje Štajerske	4470 v Srbijo
	217 duhovnikov na Hrvaško
iz Gorenjske	2250 v Srbijo
	180 duhovnikov na Hrvaško
skupno 7117 oseb namesto — 9000.	

Pri drugem valu so nastale že znatne spremembe, tako da je do 29. septembra 1941 namesto 25.000 oseb bilo izseljenih le 10.200.⁷⁷

Če številke prvega in drugega vala seštejemo, dobimo 17.317 deportirancev. Od tega je bilo preseljenih v Srbijo 6720 ljudi, na Hrvat-

⁷⁴ Poročilo radovljiškega žandarmerijskega okrožja, 19. VIII. 1941. AMNO.

⁷⁵ France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis 1951, str. 40, 41, 45 in 49.

⁷⁶ Dopis delegacije NDH v Rajhenburgu konzulatu NDH v Mariboru, br. 129 — 29. IX. 1941. Prepis akta v AMNO.

⁷⁷ Ibid. — S temi podatki se ne skladajo podatki, ki jih je navedel Lurker »SS-Standartenführer« na štabnih razgovorih v Mariboru 12. XI. 1941. Po njegovih podatkih, ki naj bi sicer veljali samo za Štajersko, je bilo v prvem valu izseljeno iz Sp. Štajerske 2000 oseb v Srbijo (po delegaciji NDH 4470!), pri drugem valu pa 14.000 na Hrvaško (podatkov delegacije NDH ni mogoče primerjati, ker jih ne diferencira po pokrajinah, temveč navaja le sumarično število 10.200, ki so pa itak šli na Hrvaško, ker je drugi val bil izseljen na Hrvaško). Štabni razgovori 12. XI. 1941.

sko pa 10.557. Zadnja številka se ne ujema natančno s podatki, ki jih je zbral dr. Draganović, funkcionar v NDH, in navedel sredi oktobra 1941, da je bilo na Hrvatsko preseljenih 10.343 Slovencev.⁷⁸ Razlika 254 ljudi, ki pravzaprav ni velika, je verjetno nastala med samim preseljevanjem ali neposredno po preselitvi. Ljudje iz razlike so se kako izmaknili iz rok preseljevalnih faktorjev ali pa so neposredno po preselitvi našli kako svojo lastno pot ali rešitev. Iz poročila o Draganovićevih podatkih ni mogoče spoznati, kako je on do teh podatkov prišel, ali so številke naknadno sporočili Nemci ali so nastale kot sad kake posebne evidence v NDH.

Dopis delegacije NDH je razloge za zmanjšanje drugega vala videl v narodnih, vojnogospodarskih, prometnotehničnih in še v »mnogih drugih« faktorjih. Za izselitev so bile predvidene mnoge osebe, pri katerih se je kasneje ugotovilo, da rasno niso pripadale Slovanom ali pa so bile zaposlene v vojnogospodarskih podjetjih, kjer jih ni bilo mogoče nadomestiti, ali so bili v prometni službi, v kateri so bile velike potrebe. »Nadalje je vplivalo tudi to, da je osebje, ki bi se moralo uporabiti za preselitveno akcijo, bilo treba uporabiti za važne varnostne naloge, ki so se v zadnjih dveh mesecih često pokazale« (podčrtal F. Š.).⁷⁹

Po tem poročilu so bili faktorji, ki so zavrli izseljevanje slovenskega življa, različni. Med njimi je bil nedvomno zelo važen razvoj osvobodilnega gibanja, zlasti na Gorenjskem, prav tako pa tudi na Hrvatskem. Ko so na Gorenjskem konec julija in začetek avgusta nastali prvi obsežni in večji upori slovenskega ljudstva, so se nacisti zavedali, da je odpor proti izseljevanju imel pri tem bistven delež.⁸⁰ Na zmanjšanje izselitev pri drugem valu, ki bi po sklepih zagrebške konference moral iti na Hrvatsko, pa ni vplivalo samo partizanstvo v Sloveniji, temveč prav tako in celo bolj razmah partizanstva na Hrvatskem. Na to dejstvo je pokazal Helmut Glaser, ko je na ljubljanskem procesu 1947 na vprašanje, zakaj niso za izselitev določenih Gorenjcev naselili na Hrvatskem, odgovoril: Zaradi tega, ker je bilo ozemlje, ki je bilo določeno za naselitev teh ljudi, po večini že zasedeno po partizanih.⁸¹

Kljub močnemu vplivu osvobodilnega gibanja pa moramo reči, da to ni bil edini razlog, ki je zavrl deportacije Slovencev na Gorenjskem. Ko je Himmler v Celovcu govoril o množičnem izseljevanju Slovencev, je za Gorenjsko še računal s sto tisoč ljudmi za izselitev. Kasneje so na zagrebški konferenci število Gorenjcev za izselitev znižali že na 80.000, ki pa tudi ni obstalo. Ko je Himmler obiskal Gorenjsko, je še

⁷⁸ Poročilo — napisal Josip Skalar, višji računski svetnik v pokoju, član pokrajinskega odbora Rdečega križa, v Ljubljani 15. oktobra 1941. Cit. Skalarjevo poročilo. Prepis poročila hrani F. Š.

⁷⁹ Dopis delegacije NDH.

⁸⁰ Reservpolizei-Bataillon 171 — Kamnik 17. IX. 1941. Cit. R. bat. 171. AMNO.

⁸¹ Helmut Glaser, LdP, 13. VII. 1947.

računal z obsežnim obmejnim pasom v jugovzhodnem delu Gorenjske, kjer naj bi se naselili nemški kmečki sinovi. Toda med tem je začela delovati rasna komisija in popisovati Slovence po svojih vidikih. Pregledane je označevala s številkami 1—4. Ako je komisija Slovenca označila s številko 1 ali 2, je pomenilo, da je bil rasno nezaželen človek, katerega kri se z nemško ni smela pomešati. Mešanje je bilo dovoljeno samo onemu, ki je dobil številko 3 ali 4. Toda rezultati rasnih pregledov na Gorenjskem so bili za Nemce katastrofalni. Okoli 85 % Gorenjcev je dobilo številko 1 ali 2 in so s tem postali rasno neprimerni ljudje za germanizacijo. Številko 3 ali 4 je dobilo samo okoli 15 % Gorenjcev.⁸² Ti rezultati so prevrnili vse nacistične teze o nemškem značaju Gorenjske in začeli vplivati tudi na nacistične izseljevalne načrte. Zaradi visokega količnika rasno neprimernih Gorenjcev za germanizacijo je prišlo do spora med Himmlerjem in Göringom. Medtem ko je Himmler zagovarjal radikalno stališče absolutnega očiščenja nemške rase na Gorenjskem, je Göring trdil, da bi 80—85 % izseljenih Gorenjcev povzročilo prevelik padec, ki bi dezorganiziral delovne sile na Gorenjskem, zaradi česar bi bilo treba naseliti na Gorenjskem delavce od drugod, ki bi bili rasno še manj čisti. Ta konflikt se je odigral pred 22. junijem 1941 neodločeno. Himmler in Göring sta se sporazumela toliko, da naj o tem odloči Hitler kot zadnja instanca.⁸³ Hitler je najprej odločil, da začasno deportacije ustavi, dokler ne bo o nadaljnjem procesu izrekel svoje sodbe.⁸⁴ Hitler pa je odločil o tem precej pozno. Šele 10. februarja 1942 je Himmler sporočil, da je Hitler odločil, naj se nemški kmetje naselijo na Gorenjskem šele po končani vojni.⁸⁵ Na Hitlerjevo odločitev je nedvomno vplival splošni svetovni položaj. Ko mu je bil spor med Himmlerjem in Göringom o Gorenjski predložen, je izbruhnila vojna s Sovjetsko zvezo. Ta je postala naravno važnejša kakor gorenjski problem, ki je moral vsaj začasno v ozadje. Ko pa je februarja 1942 rešitev gorenjskega problema prenesel na čas po vojni, je prav tako ravnal z vidika splošnega svetovnega položaja, ki Hitlerju še ni obetal nič absolutno dobrega. Gorenjci so zato ostali na svoji zemlji.

Na Štajerskem je razmerje razlogov, ki so vplivali na zmanjšanje izselitev, bilo nekoliko drugačno. Predvsem je treba opozoriti, da se je število izseljenih v prvem valu po ustaških podatkih zelo približalo številu, ki je bilo določeno v načrtu zagrebske konference, medtem ko je na Gorenjskem doseglo samo dobro polovico. Večje spremembe je doživel drugi val, ki je po istih podatkih dosegel komaj 40 %. Bistvena razlika »štajerskih« načrtov v primeri z »gorenjskimi« je bila, da z izjemo načrtov v obsavskem in obsotelskem pasu ter posebnega značaja prvega vala niso udarili po »avtohtonem« prebivalstvu. Drugi val je izrecno zadeval »import« iz Kranjske, medtem ko so »Wende« tako

⁸² Dr. Metod Mikuž, Ustanak u Sloveniji 1941 god., Vojnoistoriski glasnik, št. 4, avgust 1951, str. 90. Cit. Mikuž VIG.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ R. bat. 171/17. IX. 1941. AMNO.

⁸⁵ Mikuž VIG, 90

rekoč v celoti mislili pustiti nedotaknjene. Kolikor so še v teh mejah načrte o izselitvi okrnili, so bili krivi razlogi, na katere je opozarjal že Müller-Scholtes 30. maja 1941, nato pa jih je naštel tudi dopis delegacije NDH v Rajhenburgu: rasna vrednost, politična neomadeževanost in nepogrešljivost v gospodarskih obratih.

Ko so Nemci odgnali Slovence prvega vala iz Slovenije in jih preselili v veliki večini v Srbijo, so jih razmestili po krajih osrednje Srbije. Odlagali so jih vzdolž železnic, po katerih so jih preko Sarajeva in Višegrada pripeljali v Srbijo. Kontrola nad deportiranci je bila stroga v Sloveniji in delno na Hrvatskem, v Srbiji je pa že popustila. Glavni centri prve nastanitve so v Srbiji bili: Jagodina, Čuprija, Paračin, Varvarin, Djunis, Kruševac z okolico, Kragujevac, Kraljevo, Arandjelovac, Lazarevac, Gornji Milanovac, Čačak, Užiška Požega in okolica, Valjevo.⁸⁶ Iz teh centrov so se preseljenci v naslednjih tednih in mesecih razlezli po vsej Srbiji. Razšli so se v glavnem zaradi zaposlitve, pa bodisi da so jih oblasti nameščale na razna mesta ali pa so si sami iskali zaposlitve.

Ob prihodu v Srbijo je slovenske izgnance sprejelo srbsko ljudstvo z veliko bratsko ljubeznijo, ki je Slovence podprla nesebično in nabrala zanje velike denarne vsote in živežne potrebščine. Med oblastnimi organi je posebno finančni komisar Letica šel Slovencem na roke, medtem ko je komisar za begunce Popović nastopal proti njim ne samo odklonilno, temveč celo sovražno.⁸⁷

Pri drugem valu so Nemci deportirali slovenske ljudi na Hrvatsko. Oblasti NDH so jih razselile po Bosni in Slavoniji. V Bosni so jih večji del naselili v banjaluškem okrožju, manjšega pa v sarajevskem, medtem ko so jih v Slavoniji naselili predvsem v Podravini. Manjši centri so bili tudi v ostali Hrvatski. Glavnih centrov je bilo več kakor v Srbiji in njihova razprostranjenost je bila večja. V Bosni so bili taki centri: Kostajnica, Banja Luka, Kotor Varoš, Bos. Novi, Bos. Krupa, Sanski most, Bihač, Varcar Vakuf, Cazin, Bos. Gradiška, Drvar, Prijedor, Ključ, Dvor, Bos. Petrovac, Derventa, Teslić, Zavidovići, Žepče, Begov han, Brčko, Sarajevo, Ilidža, Stup, Rajlovac. V Slavoniji so bili Daruvar, Virovitica, Našice, Osijek, Vinkovci, Djakovo, Valpovo, Nova Gradiška. Poleg tega so bili še nekateri kraji v ožji Hrvatski, Križevci, Bjelovar, Grubišno polje, Virgin most, Topusko. Razen njih so bili še nekateri kraji, ki jih pa poročilo Slovenskega rdečega križa ni navedlo. V mnoge kraje v Podravini so slovenski preseljenci prišli preko nekaterih bosanskih centrov, od koder so jih oblasti NDH preselile zaradi razvoja partizanskih bojev.

Položaj preseljencev na Hrvatskem v splošnem ni bil ugoden. Ne glede na kakršen koli odnos oblasti do njih je bila njihova usoda polna neugodnosti. Stanovali so spočetka večinoma v skupnih taboriščih, ki so jih namestili v šolah, vojašnicah, dijaških konviktih in podobno. Kjer je oblast NDH izgnala pravoslavne ali Žide, so jih

⁸⁶ Prof. Živko Lovše in Bogo Stupčan, ustna vira.

⁸⁷ Z Jesenic na Gorenjskem v izgnanstvo v Srbijo. Poročila SLS v London.

porazdelili tudi po njihovih izpraznjenih stanovanjih. Ležali so na tleh in se hranili iz skupnih kuhinj, ki so jih delno podpirale oblasti, delno pa privatniki. Hrana je bila nezadostna, primanjkovalo je maščob in kruha, za otroke pa posebno mleka. V velikih skrbah so bili ljudje tudi zaradi obleke, ki je je prav tako primanjkovalo. Hudo breme je bila brezposelnost. Do srede oktobra je dobilo zaposlitev komaj 10 % preseljencev. Zanja se oblasti niso brigale, privatno iskanje je bilo pa otežkočeno, ker privatniki niso smeli svobodno potovati iz kraja v kraj.⁸⁸

Stike s slovenskimi preseljenci na Hrvaškem in mnogo skrbi zanje je imel v začetku Slovenski rdeči križ v Ljubljani. Po njegovem vplivu in delu so se v prvi polovici oktobra 1941 začeli močneje interesirati za usodo in življenje slovenskih deportirancev tudi nekateri faktorji NDH ob pomoči slovenskih priseljencev na Hrvaško iz starejše dobe. S poglavitnim dovoljenjem se je v Zagrebu ustanovil poseben odbor za slovenske pregnance. Poglavitnik je tudi dovolil slovenske preseljence sprejemati v državno službo, medtem ko so vprašanje državljanstva odložili. Odbor za pomoč je bil sestavljen iz zastopnikov številnih organizacij v NDH in nekaterih javnih delavcev. Ker je bil odbor sam zelo številen, so iz njega izbrali eksekutivo, ki so jo sestavljali dr. Krunoslav Draganović kot predsednik, Harazim (inspektor TPD pri podružnici v Zagrebu in bivši predsednik »Napredka« v Ljubljani), dr. Ogrizek kot blagajnik, Jakob Richter kot tajnik in zastopnik Rdečega križa NDH, ki naj bi pa bil določen kasneje. Eksekutivni odbor je videl prvo nalogo v organiziranju natančne evidence nad vsemi deportiranci, nato pa naj bi na tej osnovi razvil široko podporno akcijo. Vanjo pa naj bi bili vključeni tudi Slovenci v Ljubljanski pokrajini. Ljubljanski Rdeči križ je organiziral celo posebno stalno delegacijo pri Rdečem križu NDH, toda visoki komisariat v Ljubljani je to delegacijo ukinil oziroma je ni dovolil. Zagrebški odbor za pomoč slovenskim priseljencem je bil potem navezan samo na podporne možnosti v NDH.⁸⁹

Posebno poglavje je bila izselitev tretjega vala na Štajerskem v obsavskem in obsotelskem pasu. Na tem ozemlju se nacisti niso odločili iztrgati samo vrhnjih slojev, temveč izseliti celotno slovensko prebivalstvo in razbiti strnjeno slovensko narodno ozemlje. Pri prvih konceptih so si sicer zamislili mnogo večji ozir. daljši pas, ki je proti zahodu segal še v območje južne Gorenjske, toda po opustitvi prvega koncepta so ga zožili na pas ob Sotli in Savi, na njem pa vztrajali, ker so na njem hoteli naseliti Kočevarje.⁹⁰ Načrt si je zamislil graški obmejni urad na pobudo posavskih Nemcev, Hitler pa je zamisel odobril, ko je 26. aprila

⁸⁸ Poročilo o obisku slovenskih izseljencev v NDH. Poročilo obsega rezultate, ki so jih zbrali dr. Aleksić, Oberžan in Richter, ko so obiskali slovenske deportirance na območju NDH. Prepis poročila hrani F.Š.

⁸⁹ Skalarjevo poročilo.

⁹⁰ Glej op. 4. Kočevarje so prav zato sklenili naseliti ob Sotli, ne pa na Gorenjskem, kjer bi ozemlje bilo zanje primernejše.

1941 ob obisku v Mariboru sprejel predstavnike Kočevarjev in jim zagotovil, da bo njihova bodočnost zagotovljena v okviru Nemčije.⁹¹

Zagrebska konferenca je slovensko izselitev iz obsotelskega in obsavskega pasu predvidela v tretjem valu. Toda načrt te konference se v zamišljeni obliki sploh ni izvršil. Proti koncu septembra 1941 so nastopile namreč nepredvidene ovire. Vlada NDH je »iz važnih političnih razlogov odklonila sprejem Slovencev«. Selitev je menda nalletela na odpor pri hrvatskem prebivalstvu, ki je baje govorilo, da bo slovenske prišleke pobilo že na meji. Vlada NDH je težave takoj sporočila merodajnim nemškim faktorjem in zraven izjavila, da bi Slovence sprejela le na izrecno Führerjevo zahtevo.⁹²

Zaradi nenadnih težav v izselitvenem konceptu je med vodstvom kočevskih Nemcev nastalo nezadovoljstvo, ker so že mislili, da bo njihov odhod v Nemčijo propadel. Začele so se intervencije v Mariboru in Berlinu. Prizadeti so razlagali, da se preselitev Kočevarjev more izvesti brez težav le, če se akcija začne vsaj do 8. oktobra 1941. Po tem datumu bi klimatske razmere mogle zelo ovirati njeno izvedbo in sigurnost. Po njihovem je bilo treba vprašanje izselitvenega prostora popolnoma jasno rešiti do tega datuma. Vprašanje pa je bilo mogoče rešiti na dva načina, ali odločno pritisniti na vlado NDH ali pa za slovensko izselitev najti kako drugo ozemlje. Ker pa so težave bile velike, so faktorji v Mariboru bili pripravljeni preselitev premakniti na pomlad 1942, ker so premaknitev imeli za manjše zlo kakor pa nesrečo, da bi preselitev sploh izostala.⁹³ Dejansko so v Berlinu iskali novih možnosti za preselitev, samo da rešitve niso našli kar čez noč. 10. oktobra je Überreither na seji svojega štaba še poročal, da v Berlinu še niso nič odločili, kaj se bo zgodilo z ozemljem ob Savi in Sotli, da pa bo v najbližjem času padla končna odločitev.⁹⁴ V Berlinu so rešitev res kmalu našli. Namesto na Hrvaško so sklenili preseliti Slovence v Nemčijo in na Poljsko oziroma v Šlezijo. Zaradi spremembe naselitvenega prostora se je pa preselitev nekoliko zavlekla in to za nekaj tednov preko 8. oktobra, ki so ga v Mariboru imeli tako rekoč za zadnji možni termin v letu 1941.

Ko so v Berlinu določili nov naselitveni prostor za Slovence iz Posavja, so izvedbo prepustili deželnim faktorjem. Überreither je berlinski sklep oznanil prebivalstvu s posebnim razglasom z dne 20. oktobra 1941. V njem je natanko določil, iz katerih občin se bodo morali ljudje preseliti in kaj bodo mogli vzeti s seboj. V brežiškem okrožju je za preselitev določil naslednje občine: južno od Save Boštanj, Studenec, Bučka, Raka, Leskovec, Krško, Cerklje, Čatež in Velika dolina; severno od Save pa Dobova, Brežice, Kapele, Bizeljsko, Artiče, Sv. Peter

⁹¹ Gottscheer Zeitung, 1. V. 1941, št. 18. — Baš, 43.

⁹² Dopis Dr. Wo/Pu z dne 4. 10. 1941 državnemu komisarju za utrditev nemštva v Berlinu. PAM. Podoben primer se je zgodil v Našicah, kjer je hrv. delavstvo — neznano pa čigavi iniciativi — začelo štrajkati, ker so tam zaposlili nekaj slovenskih preseljencev. Skalarjevo poročilo.

⁹³ Glej op. 92.

⁹⁴ Štabni razgovori 10. X. 1941. PAM.

pod Sv. gorami, Globoko, Krško (del občine, ki je bil severno od Save). V trboveljskem okrožju je določil naslednje občine, ki so vse bile južno od Save: Radeče, Št. Janž, Dole in Polšnik. V razglasu je obljubljal, da bodo preseljenci obdržali svoje premoženje ali pa dobili odškodnino. Perilo, obleko, posteljnino in predmete za vsakdanjo uporabo bodo lahko vzeli s seboj, kolikor bodo dovoljevale prometne razmere. Denar in dragocenosti bodo obdržali. Za premoženje, ki bo ostalo v deželi, bo pa lastnik odškodovan, če se bo ravnal po navodilih pri preselitvi in v novem bivališču izpolnjeval svojo dolžnost. V razglasu je Überreither izrecno pripomnil, da bo v Nemčijo preseljeno samo prebivalstvo navedenih občin.⁹⁵

Ko je preselitev Slovencev v Posavju stopila v odločilni štadij, je Poveljstvo slovenskih partizanskih čet sklenilo preprečiti izvedbo nacističnih načrtov. V ta namen je naročilo Francu Rozmanu-Stanetu, ki je bil tedaj komandant prvega štajerskega bataljona, naj nalogo izvrši s tem, da bi odšel na Kozjansko in napadel nacistične eksekutorje in jih pregnal, zraven pa slovensko ljudstvo dvignil v upor. Stane je skušal nalogo izvršiti v dneh od 27. oktobra do 6. novembra 1941. Toda zaradi prevelikega snega je »brežiški pohod« zastal in se je Stane vrnil prej, preden je na cilj sploh prišel.⁹⁶ Sočasno z njim je pa Poveljstvo slovenskih partizanskih čet organiziralo še drug napad, napad na Bučko na Dolenjskem, na nemško-italijanski meji. V napad je pritegnilo partizane mokronoške čete, novomeške in krimske skupine. Udeležila sta se ga tudi dva člana Poveljstva, Miha Marinko in dr. A. Bebler-Primož. Njuna prisotnost je dokazovala, da je šlo za veliko stvar. Napad se je izvršil v noči od 2. na 3. november 1941. Njegov namen je bil: zmešati Nemce in razbremeniti Stanetov pohod ter s tem preprečiti nacistične načrte. Toda akcija ni uspela v pričakovani meri. Kriv je bil tudi tu prezgodnji sneg in zraven še premajhne izkušnje partizanske skupine.⁹⁷

Nacistov tako ni nihče resno motil v izvrševanju preselitvenih načrtov v obsavskem in obsotelskem pasu. S preseljevanjem so začeli takoj po objavi Überreitherjevega razglasa. Prva etapa je trajala od 24. oktobra do 17. novembra 1941, druga pa od 24. novembra do 16. decembra 1941.⁹⁸ Preseljevati so začeli najprej v brežiškem trikotu, iz katerega so v 12 dneh, to je od 24. oktobra do 5. novembra, izselili 12.000 ljudi in s tem v trikotu preselitev tako rekoč zaključili. Tako vsaj sledi iz pohvale, ki jo je v dnevnem povelju št. 52 z dne 27. novembra 1941 izrekel »Befehlshaber der Ordnungspolizei Alpenland« enotam, ki so bile pri tem zaposlene in prevažale ljudi kljub snegu in dežju dan za dnem pozno v noč. Poveljnik je izrekel še prepričanje, da bo z njihovo pomočjo mogoče izpolniti ostale naloge do določenega termina in s tem izvršiti povelje »des Reichsführers SS«.⁹⁹ Za brežiškim trikotom so nadaljevali s preseljevanjem ljudi v ostalih občinah. Pre-

⁹⁵ Lepak v AMNO.

⁹⁶ SPor 1941, str. 324—325, op. 228.

⁹⁷ SPor 1941, str. 317, op. 207.

⁹⁸ Poročila SLS v London.

⁹⁹ Akt v AMNO.

seljevanje je bilo prav tako ekspeditivno in opravljeno v kratkem času. Število preseljenih je do konca etape doseglo 24.000 ljudi.¹⁰⁰ Ko se je ta zaključila, je po kratkem odmoru prišla na vrsto druga etapa, v kateri so preseljevali ljudi v trboveljskem okrožju južno od Save. Preselili so iz Št. Janža 3000 ljudi, Polšnika 900, Sv. Jurija pod Kumom 800 ljudi, iz Rač 1400 in iz Dol skoraj vse, več sto ljudi je pa zraven pobegnilo še na italijansko ozemlje.¹⁰¹ Preseljevanje je potekalo tako ekspeditivno, da je na štabnih razgovorih 9. decembra 1941 izrekel poročevalec upanje, da bo preseljevanje 15. decembra zaključeno. Do tedaj pa je bilo preseljenih približno 34.000 ljudi.¹⁰² Druga etapa je bila s tem končana. Niso pa bili še preseljeni vsi, ki so jih nameravali. Po Carstanjenovem poročilu na štabnem razgovoru 5. januarja 1942 je ostalo še okoli 10.000 ljudi, ki naj bi jih preselili v tretji etapi.¹⁰³ Toda te etape ni bilo.

Končni rezultati preselitev v obsavskem in obsotelskem pasu so bili precej drugačni, kakor so si jih nacisti spočetka zamislili. V primeri s prvimi koncepti, so bile končne številke znatno nižje. In z njimi so se morali zadovoljiti.

V trboveljskem okrožju je preseljevanje potekalo brez zadržkov. Po nemškem poročilu so bili starejši ljudje zelo pobiti. Razpoloženje je bilo potlačeno, ker so se ljudje bali, da bodo vse izgubili. Njihovih nepremičnin, inventarja in živine ni nihče ocenil in zato niso vedeli nobene osnove za odškodnino, čeprav so jo nacisti obljubljali.¹⁰⁴ Zdi se, da so nacisti domače slepili na poseben način. Nekaj preseljencev so poslali na Saško, jim nekaj nudili, tako da so znancem v stare kraje mogli pisati, da se imajo dobro in da so bili dobro sprejeti. Taka pisma so potem vplivala na ljudi, da so na preselitev, ki jim je še grozila, gledali z manjšim strahom.¹⁰⁵ Pri vsem tem je pa seveda odprto vprašanje, koliko so taka pisma morali napisati prizadeti po diktatu. Naravno je tudi, da ostalih ljudi iz obsavskega pasa niso nacisti preselili na Saško, temveč v Šlezijo. Tam pa njihova usoda nikakor ni bila taka kakor so jo spočetka pričakovali. Nemci jim niso dali tistega, kar so jim doma obljubljali. Večinoma so jih poslali v taborišča in na hlapčevsko delo. Poleg tega jih niti na miru niso pustili. Razbijali so jim družine in posameznike iz taborišča pošiljali na vse strani, celo v Francijo. Iluzije in vera v Nemce, kolikor jih je še ostalo od nacistične demagoške propagande, so hitro izginile in preseljenci so se kmalu iztreznili.¹⁰⁶ Kmalu jih je krepko prišlo domotožje in hrepenenje po izgubljenih domovih. Tudi smrt je kosila vedno bolj med starejšimi in najmlajšimi. V prvi polovici 1943 se je pa zgodilo, da so

¹⁰⁰ Štabni razgovori 26. XI. 1941. PAM. ... »Bis zur vorigen Woche wurden 24.000 Personen umgesiedelt.« Ta prejšnji teden se je začel 17. XI. 1941.

¹⁰¹ Situacijsko poročilo iz trboveljskega okrožja, 22. XII. 1941. AMNO.

¹⁰² Štabni razgovori, 9. XII. 1941. PAM.

¹⁰³ Štabni razgovori, 5. I. 1942. PAM. — Poročila SLS v London.

¹⁰⁴ Situacijsko poročilo iz trboveljskega okrožja, 22. XII. 1941. AMNO.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Vladimir Fabjančič, ustni vir. — Poročila SLS v London.

preseljenci več mrtvih pripeljali domov in jih pokopali v domači zemlji. Zaradi takih pokopov so se pa čutili prizadete Kočevarji. Protestirali so celo v Berlin, da bi komisar za utrditev nemštva prepovedal pokopavati v Zasavju Slovence, ki bi umrli v izgnanstvu, češ da taki pogrebi izzivajo narodna čustva Nemcev.¹⁰⁷

Na izpraznjeni prostor ob Sotli in Savi so nacisti takoj začeli naseljevati svoje Nemce. Največji delež so pri tem imeli Kočevarji, ki so jih nacisti preselili na osnovi posebnega sporazuma z Italijo z dne 31. avgusta 1941 in 20. oktobra 1941. Kočevarjev samih je po tem sporazumu oziroma po objavah v »Službenem listu« za Ljubljansko pokrajino bilo okoli 12.000.¹⁰⁸ Na novem ozemlju so jih naselili po načelu, da ostanejo prebivalci ene kočevske vasi v novih bivališčih zopet skupaj v eni vasi in da bi tudi sosednje vasi bile po možnosti podobno nameščene z istim prebivalstvom, kakor je bilo na Kočevskem. V skladu s tem načelom so jih preseljevali po vodih njihovih oboroženih formacij, ki so ustrezale krajevnim skupinam Kulturbunda na Kočevskem. Poleg Kočevarjev so pa nacisti na obsavskem in obsotelskem pasu naselili še delce drugih nemških skupin, ki so se vrnili v Nemčijo: iz Bukovine 632 oseb, iz Besarabije 533, Dobrudže 413 in iz Južne Tirolske 511.¹⁰⁹ Vseh nemških naseljencev v Posavju je bilo okoli 14.000.¹¹⁰ Izven Posavja pa so bili optanti iz Kočevskega, Ljubljane, Južne Tirolske, Bukovine, Besarabije ter Dobrudže naseljeni posamič po vsej severni Sloveniji na posestvih izseljenih ali ustreljenih Slovencev, katerih rodbine so nacisti odpeljali v koncentracijska taborišča.¹¹¹

Po naselitvi Kočevarjev v Posavju problem Posavja še ni bil rešen. Nacisti so pri podrobnem študiranju spoznali vrsto problemov, ki so se pojavili prav po naselitvi Kočevarjev. Bili so narodnostnega in gospodarskega značaja. Ideja o razbitju strnjenega slovenskega zemlja se ni prav uresničila. Slovenci na Štajerskem niso postali otok, kakor so si nacisti bili želeli. Vplivi med posameznimi pokrajinami so mogli infiltrirati še naprej. Najbolj pa jih je iznenadilo spoznanje, da so Kočevarji na novem ozemlju kljub vsemu še bili manjšina, da čisto nemškega ozemlja pravzaprav ni bilo. Naselili so jih preveč ekstenzivno. V nacistih se je pojavil strah pred naraščanjem števila Slovencev, delno zaradi priseljevanja njihovih sorodnikov, delno pa zaradi njihove večje plodovitosti. Težave so se jim zdele še večje, ker se inozemski Nemci niso mogli vživeti v razmere na slovenski zemlji, ki je bila popolnoma drugačnega značaja kakor njihova prejšnja. Zaradi

¹⁰⁷ Dopisi Štajerske domovinske zveze v Brežicah pooblaščenцу državnega komisarja za utrditev nemštva v Mariboru z dne 19. VII. in 10. IX. 1943 ter dopis pooblaščenca urada za utrditev nemške narodnosti v Mariboru z dne 28. VII. 1943. PAM.

¹⁰⁸ Službeni list Ljubljanske pokrajine 1941 in 1942. — SPor 1941, str. 286, op. 82.

¹⁰⁹ Baš, 44.

¹¹⁰ To število je oktobra 1942 navedel v svojem referatu Alexander Dolezalek. PAM.

¹¹¹ Baš, 44.

nekonsolidiranosti narodnostnih razmer pokrajina potem tudi gospodarsko ni mogla uspevati. Pereče je postalo posebno vprašanje delovnih sil.¹¹²

Opisane izselitve in preselitve so bile v bistvu sad predvojnih priprav. Z eno besedo bi jih mogli imenovati množične preselitve in izselitve. Akutne so bile v prvih tednih in mesecih po nemški zasedbi slovenskih pokrajin. Toda nacisti so poznali še drugo obliko izseljevalnega zla, ki je bolj po kapljah kapljalo na slovenske ljudi. Tako zlo so bile posamične izselitve in preselitve, ki so bile aktualne bolj v naslednjih letih, kljub vsemu so pa znatno vplivale na celotno število pregnancev. Posebna oblika so bili odgoni v koncentracijska taborišča, ki je bila prav tako običajnejša v naslednjih letih, vendar so jo nacisti uporabljali tudi že v prvem letu svoje zasedbe. Do 12. novembra, ko je o tem poročal na štabnih razgovorih v Mariboru SS-Standartenführer Lurker, so samo na Štajerskem poslali 400 ljudi v koncentracijsko taborišče. Na Gorenjskem je za take ljudi bilo zbirališče v Begunjah, kjer so jih prav tako zbirali že v prvem letu okupacije. Iz njihovih vrst so jemali tudi talce. Celotno podobo te vrste preganjanj slovenskega naroda bi bilo pa treba pokazati v posebni razpravi.

NAZI DEPORTATION OF SLOVENES IN 1941

Summary

The Nazi thesis of expansion of German life-space included the Slovene territory too. In the intention of anti-Slovene plans the true national image of the Slovene territory was misrepresented. The Nazis aimed to establish their rule over the Slovene Nation and then denationalize the people. In order to realize this aim Germans already prepared themselves before the war; after the dismemberment of Yugoslavia and the occupation of the greater part of the Slovene territory they aimed at a quickest speed and thoroughness.

One of many means was the deportation of those Slovenes who could have resist the Germanization. Fundamental guidances were elaborated by Dr. Siegfried Überreither, chief of the German Civil Administration in the occupied Slovene Styria. On basis of these detailed guidances Nazis determined people, organized removal staffs, forbade the Slovenes to acquire property etc. Deportation started in Styria, afterward in Upper Carniola — here and there the same system. First, the people were imprisoned, brutally tortured, vexed and used for degrading labours. Meanwhile, the prisoners were examined by two commissions: a race commission judging by race moments and a commission considering political reasons.

Several conferences were occupied with the technical execution of deportations. The most important took place at Zagreb (NDH) June 4, 1941. The conference resolved to execute the deportation in four waves. The first

¹¹² Alexander Dolezalek, »Der Stand der Umsiedlung in der Untersteiermark«, PAM.

was for the intelligence, the second for those who had immigrated to the occupied territory after a certain term, the third for the compact Sava and Sotla territory, and, finally, the fourth wave was intended for those who were not willing to enter into the Nazi organizations or were declined by them. The amount of deportees had been fixed to 260.000, at Zagreb it was reduced to 179.000, but by cause of war impediments there were deported but 52.000, those who escaped themselves not included.

In effect, deportations were carried through in this way: before the main deportations themselves the Nazis captured families of the deportees, brought them to concentration camps and started with carrying them away. The first and the second wave were carried away in July and August 1941. The first wave was mainly carried to Serbia, the second to Croatia (NDH). In the first wave the planned number was nearly attained, but in the second the number did not reach the half of the plan. Several factors influenced the decrease of this number: 1. development of partisans in Upper Carniola, the number of deportees there fell at the lowest degree; 2. differences between Göring and Himmler about working power in Upper Carniola in case of general deportation; 3. general world situation not yet cleared up in 1941.

The deportation of the third wave was executed later on and in an other way. NDH opposed to the original plan and was not willing to receive Slovenes. For these Slovenes, later on, Nazis choose places in Germany, Silesia and Poland. These Slovenes were deported in October, November and December 1941. But the planned number was not attained, hardly a half of it. The number was filled up by the German minority of Kočevje (Gottschee) situated south of Ljubljana. This minority, at that time, numbered about 12.000. There were, among them, also some Germans from elsewhere.

The fourth deportation wave is a matter of no consideration. It did not come to execution. The world situation developed more and more against the Germans and the Slovenes have remained on their ground.

Melita Pivec-Stelè

OBNOVA ČITALNICE NARODNE IN UNIVERZITETNE KNJIŽNICE V LJUBLJANI

Nekaj statistike

Prav v začetku vojne, od junija do avgusta 1941, se je selila sedanja Narodna in univerzitetna knjižnica, takrat še Univerzitetna biblioteka, v svoje novo poslopje, kjer je našla, po dolgih letih utesnjevanja, zadosten in lep prostor. Drugi pogoji za uspešno delovanje so bili manj ugodni: kader nameščencev, že dolgo nezadosten, je štel, od ravnatelja dr. J. Šlebingerja do najmlajšega služitelja, 11 oseb; železne police za skladišča, naročene v inozemstvu, ki so bile ob izbruhu vojne že na Podrožčici, so se pomaknile nazaj v Beljak, Celovec, Salzburg in se niso nikoli vrnile; novo leseno pohištvo za čitalnico in druge sobe pa je bilo šele — narisano. Do pomladi 1943 je potem stopnjema prihajala nova oprema, tako za skladišča kakor za čitalnico in druge prostore, in jeseni 1943 so bile postavljene ročne knjižnice v čitalnici. Prav ko je bila knjižnica za silo urejena, pa je sledila katastrofa 29. I. 1944, gotovo najhujši udarec v zgodovini knjižnice.

Pri požaru, ki ga je povzročil padec nemškega letala v čitalnico, je zgorelo, kakor je bilo že povedano na drugem mestu (SPor 3. III. 1946 in 5. II. 1947), okoli 60.000 knjig. Ta izguba je bila sestavljena iz treh delov: ročnih knjižnic v pritličnem pasu čitalnice, knjig na galeriji čitalnice in končno knjižnic štirih seminarjev (romanističnega, germanističnega, klasičnega in primerjalnega), ki so nad čitalnično dvorano. Tukaj bomo govorili samo o nadomestitvi knjig v čitalnici sami, in sicer do zaključka obnove v ožjem smislu, t. j. do ponovne otvoritve čitalnice 8. februarja 1947. (Predhodno obnovo stavbe tu le omenjamo.)

Na galeriji so bile postavljene signaturne številke 42.801—59.000, a samo knjige 8° formata, vmesne knjige 4° in f° formata so bile v skladiščih in tako niso zgorele. Bili so tu slovenski in srbohrvatski obvezni primerki od 1925 do 1938, nakupi istih let, Gutmannsthalova knjižnica, ki je 1926 prišla v last biblioteke, in dar francoske vlade iz leta 1931/1932. V pritličnem pasu pa so bile postavljene v 64 omaricah

tako imenovane ročne knjižnice: enciklopedije, slovarji, priročne knjige posameznih strok, slovenske revije, slovenske knjižne zbirke in slovenska šolska izvestja. Signaturne številke tukaj niso bile zaporedne, temveč kakršne so knjige imele v skladiščih, odkoder so prišle.

Obnovitveno delo,¹ opravljeno do ponovne otvoritve čitalnice, se dá številčno najlažje ponazoriti za knjige na galeriji, ker imajo zaporedne številke. Signaturni katalog je pred požarom dosegel številko 70.260; po požaru pa je v njem zevala široka vrzel skoraj 17.000 števil, 42.801—59.000. Začeli smo torej s številko 42.801 in postavili na mesto pogorelih nove knjige samo 8° formata, vmesne — malo obsežne — partije 4° in f^o formata, ohranjene v skladiščih, smo pa iz starega kataloga prepisali. Nove 4° in f^o formate pa smo postavili od št. 70.260 dalje. Tako je delo teklo vzporedno in slika, ki nam jo kaže signaturni katalog, je sledeča:

Leto, mesec	8 ^o , št.	Prir.	4 ^o , f ^o , št.	Prir.	Skup. prir.	
1944, april—dec.	42.801—47.340	4539	70.261—II 71.250	989	5528	
1945, jan.—dec.	47.341—51.960	4619	II 71.251—II 72.210	959	5578	19.042
1946, jan.—dec.	51.961—57.510	5549	II 72.211—II 72.630	419	5968	
1947, jan.—april	57.511—59.000	1489	II 72.631—II 73.110	479	1968	

Pri tem je treba še upoštevati, da povedó te številke le število del, ne zvezkov, ker so poleg posameznih knjig seveda tudi zbirke, in tako presega število postavljenih knjig zdaleko teh 19.042 signaturnih števil.

Skoraj nemogoče pa je številčno označiti, koliko je bilo nadomeščeno v ročnih knjižnicah, ker ni zaporednih števil in ker je kartoteka ročnih knjižnic bila tudi uničena — rekonstruirali smo jo, pa seveda ne stoo odstotno kompletno. Vendar se lahko reče, da je bila do 8. II. 1947 nadomeščena polovica knjig v ročnih knjižnicah, pa bolj kvantitativno kot kvalitativno; slovenske revije in slovenske knjižne zbirke so večinoma že nadomeščene, a važna inozemska dela še čakajo na nadomestitev, ker knjižnica ni imela povsod take sreče kakor n. pr. z Ottůvim slovníkom, ki smo ga po prizadevanju našega rojaka dr. O. Berkopca prejeli iz Prage. Nekatere izgube bo zelo težko nadomestiti, n. pr. obe seriji Biographie universelle iz začetka 19. stoletja, Monumenta Germaniae Historica, realni leksikon Pauly-Wissowa, veliki slovar bratov Grimmov itd. Dela tega oddelka so ohranila svojo staro signaturo.

Za nadomestilo zgorelih knjig so služili, poleg bolj redkih rešenih knjig in nakupov ter poleg starega še nekatalogiziranega fonda in dublet, vsi stari in novi darovi, katere je knjižnica prejela: Vrhovnikova knjižnica, Podkrajškova knjižnica, darovi institucij, založb in posameznikov ter FZC (Federalni zbirni center), zbirka zaseženih knjižnic, številčno najmočnejši vir. Pregled teh ogromnih količin knjig je bilo silno zamudno delo. Seveda ne smemo pozabiti, da je ta velika

¹ Vse nastale probleme smo morali rešiti empirično, ker je ironija usode hotela, da je edina knjiga o teh vprašanjih, katero smo imeli — tudi zgorela.

vrzel izpolnjena le formalno, ne tudi stoodstotno vsebinsko. Signature zgorelih knjig so namreč dobile le deloma iste knjige, deloma pa nove, ki jih knjižnica do takrat ni imela.

Požar pa je uničil poleg knjig tudi vse kartoteke, ki so se nahajale v čitalnici: 1. signaturni katalog, št. 1—42.000; 2. čitalniško kartoteko (skrajšano kopijo matične kartoteke), 23 škatel po ca. 1140 listov; 3. stvarni katalog, 10 škatel po ca. 2100 listov; 4. kartoteko knjig ročnih knjižnic; 5. kartoteko izposojenih knjig; 6. kartoteko šolskih izvestij.

Najbolj občutna izguba je bilo uničenje dobre polovice signaturnega kataloga. Št. 40.000—42.000 so se dale še prepisati iz samo ožganega dela kataloga; št. 1—40.000 pa so štiri pomožne sile v večmesečnem delu izpisale iz matičnega kataloga v sobi za katalogizacijo, in sicer v obliki začasne listovne kartoteke, ker čaka ta del na rekatalogizacijo. Čitalniško kartoteko in stvarni katalog smo morali čisto na novo sestaviti — njuni ostanki so služili le za kontrolo. Nova čitalniška kartoteka je obsegala ob otvoritvi čitalnice št. 40.000—73.110. Kartoteka izposojenih knjig se je dala rekonstruirati po izposojevalnih listkih v skladiščih, prav tako smo rekonstruirali kartoteko ročnih knjižnic po listkih v skladiščih in — po spominu. Kartoteka šolskih izvestij se je morala popolnoma na novo sestavljati. Pokazala se je tu pogubnost dejstva, da so bile, zaradi pomanjkanja delovnih moči v preteklosti, vse kartoteke sestavljene le v enem izvodu in postavljene na enem kraju. Če bi se drug izvod hranil v drugem prostoru knjižnice, bi vsaj del tega ogromnega dela odpadel.

Kader, ki je bil za obnovitveno delo na razpolago, je obsegal v začetku 3 nameščence knjižnice, drugi so bili zaposleni pri rednem tekočem delu. Po naključju pa je knjižnica pridobila okoli 20 pomožnih sil, sicer bibliotekarsko nešolanih, pa večinoma s srednješolsko izobrazbo (učiteljske, gimnazijske, trgovske akademije), nekatere pa z visokošolsko. Ta ekipa je pod strokovnim vodstvom bibliotekarke pol-drugo leto, od začetka februarja 1944 do konca septembra 1945, vršila zaporedno sledeča dela: sušenje z vodo ali z bencinom prepojenih knjig; snaženje redkih nepoškodovanih knjig in obstrugovanje (z lesenimi klini) ožganih, pa še kolikor toliko porabnih rešenih knjig (oboje se je vršilo prve tedne, v februarju in marcu, v nezakurjenih prostorih, ker je bila tudi centralna kurjava poškodovana); ureditev ostankov požganih kartotek; pregled zgoraj omenjenih virov za nadomestilo zgorelih knjig in rekonstrukcijo vseh zgoraj omenjenih kartotek, t. j. pisanje signaturnega kataloga, tipkanje kartotečnih listov za matični katalog, čitalniško kartoteko in stvarni katalog, alfabeticiranje in inkorporiranje kartotečnih listov. Prav na novo se je začela kartoteka dublet, ki je knjižnica do takrat ni imela; do zaključka ožje obnove je obsegala ca. 15.000 listov. Po odhodu pomožnih sil so ta dela prešla na že nekoliko povečani kader rednih nameščencev.

Omembe vredne so še tri značilne stvari: da tisti, ki so nesrečo povzročili, ničesar, niso prispevali k stroškom za obnovo stavbe, opreme itd.; da ves čas okupacije v slovenskih časopisih nobena beseda

niti o požaru niti o obnovi ni smela iziti (pač pa je izšla kratka tozadevna notica v Deutsche Adria Zeitung v Trstu); da nimamo nobene slike o čitalnici pred požarom (razen delne v italijanskem članku o ljubljanski univerzi), pač pa imamo 20 uspeh posnetkov čitalnice po požaru, s tisto široko zevajočo luknjo v stropu in vsem drugim razdejanjem.

Kot srečo v nesreči pa lahko beležimo sledeča dejstva: da ni bilo človeških žrtev (razen ene, ki jo je plamen dosegel na hodniku), ker je bila čitalnica zaradi pomanjkanja kuriva že teden dni pred katastrofo zaprta in tudi v seminarjih nad čitalnico ni bilo nikogar (pri polnem obratovanju pa bi zgorelo 120—150 ljudi, ker je bila čitalnica vedno polna, zlasti takrat, ko je bila okupatorska oblast ukinila predavanja na univerzi); da letalo ni padlo v sobo za katalogizacijo in uničilo matičnega kataloga, v tem primeru namreč knjižnica sploh ne bi mogla vršiti svojega dela in bi postala tako za 10 let — skladišče; da niso bile prizadete najstarejše in najbolj dragocene knjige v skladiščih in rokopisi v rokopisnem oddelku, posebno najstarejši latinski iluminirani, ki jih je bil ob času svojega službovanja na Univerzitetni biblioteki obdelal dr. Milko Kos; in da je knjižnica prišla zaradi te svoje nesreče pri UNESCO v seznam 120 v vojni poškodovanih knjižnic in iz tega naslova prejela lepe darove, med njimi n. pr. Encyclopaedia Britannica, izd. 1947.

Za obnovo v ožjem smislu, ki jo je zaključila zopetna otvoritev čitalnice 8. II. 1947, je sledila jeseni 1947 še otvoritev nove časopisne čitalnice, pod glavno čitalnico, uvedba novih katalogizacijskih pravil z letom 1948 in, v vseh letih po osvoboditvi, znatno povečanje kadra nameščencev. Ta bo imel še dovolj dela, da celi rane, vsekane knjižnici 29. I. 1944, posebno glede na inozemske knjige, ki so še vedno težko dosegljive (najlaže še z zamenjavo). In končno morda ni odveč omeniti, da se Narodna in univerzitetna knjižnica zopet približuje stanju pred selitvijo v novo poslopje — namreč stiski za prostor.

LA RESTAURATION DE LA SALLE DE LECTURE DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE ET UNIVERSITAIRE DE LJUBLJANA

Résumé

Le 29 janvier 1944, un avion allemand tomba dans la grande salle de lecture de la Bibliothèque nationale et universitaire de Ljubljana. L'incendie qui s'en suivit détruisit dans la salle environ 50.000 volumes, par bonheur de date plutôt récente, et les fichiers par auteurs et réal qui s'y trouvaient. Le tableau inséré montre le remplacement successif des côtes détruites au cours du travail de restauration jusqu'au 8 février 1947, date de la réouverture de la salle de lecture. Parallèlement, le travail de restauration renouvela les catalogues détruits. Il va sans dire que le remplacement des ouvrages perdus n'est pas encore terminé et prendra encore assez de temps; dans quelques cas, il sera même impossible.

DISKUSIJA O VPRAŠANJIH METODE

France Stelè

UMETNOSTNA ZGODOVINA — ZGODOVINSKA STROKA

»Die Kunstgeschichte drohte durch ihre Verselbstständigung sich immer mehr der Geschichte zu entfremden, wie umgekehrt die Geschichtswissenschaft vielfach kein Verhältnis zu den Forschungsergebnissen ihrer Schwesterdisziplin zu gewinnen vermochte.«

*D. Frey, Kunstwissenschaftliche
Grundfragen, str. 36.*

Umetnostna zgodovina se je pri nas v zadnjem polstoletju dobro uveljavila. Domoznanski vedi je dala lepe doneske, poglobila je naše lastno spoznanje in nas obogatila z oživljanjem že pozabljenih in prezrtih umetnostno kulturnih in lepotnih vrednot. Uveljavila pa se je na prelomnici v razvoju te stroke po prvi svetovni vojni okrog leta 1920, ko so se drugod že močno oglašale težnje po reviziji dosedanjega sistema. J. Strzygowski,¹ H. Sedlmayr,² H. Swoboda,³ in težnje umetnostne vede v SSSR so priče tega stanja, ki pa pri nas takrat še ni našlo odmeva. Omajalo se je namreč prepričanje, ki si ga je umetnostna zgodovina na prehodu v novo stoletje s sistematičnim prizadevanjem po skoraj 150-letnem razvoju priborila, da je avtonomna, v kulturni zgodovini mogoče celo vodilna stroka.⁴ Zdelo se je predvsem, da si je ustvarila zanesljiv instrument raziskovanja v eksaktni metodi dunajske šole, v Morelli-Berenonovih osnovah izvedenstva, s konceptom neprekinjenega, od normativnih estetskih sistemov neodvisnega razvoja, z Rieglovim pojmom umetnostnega hotenja (Kunstwollen), z Wölffli-

¹ Krisis der Geisteswissenschaften (1923).

² Zu einer strengen Kunstwissenschaft, Kunstwissenschaftliche Forschungen I. (Berlin 1931), str. 7—32.

³ Neue Aufgaben der Kunstgeschichte, Brno 1935.

⁴ Pos. F. I. Šmit, Zakony istorii (1915); deloma: M. Dvořák, Kunstgeschichte als Geistesgeschichte (1924); Iz. Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti (Sistematika stila) 1926 in uvod v Zgodovino likovne umetnosti v Zahodni Evropi.

novimi osnovnimi pojmi in z Dvořákovovo tezo o umetnostni zgodovini kot zgodovini duha in zgodovini stila.

Po dveh potih je stopila takrat umetnostna zgodovina med nas: 1. preko univerze kot splošna zgodovina stila v enem, v tem smislu najdoslednejše realiziranih poskusov Iz. Cankarja, metodično oprta na njegov koncept stilskih kategorij; 2. preko Spomeniškega urada kot domoznansko usmerjeno, na metodo historičnega raziskovanja oprto prizadevanje.

V obeh smereh se je slovenska umetnostna zgodovina do druge svetovne vojne plodovito razvijala. Po osvoboditvi pa je bilo prvič tudi zanjo postavljeno vprašanje revizije dosedanjih vidikov in metod. Kakor drugod na Zahodu je bila tudi naša umetnostna zgodovina idealistično fundirana in skoraj ni poznala sedaj aktualnih metod in vidikov zgodovinskega materializma in dialektične znanstvene metode. V prvih letih po osvoboditvi glasno propagirani sovjetski vzori pa so tudi njo razočarali, ker se je pokazalo, da je sovjetska znanost še daleč od takega ideala umetnostne zgodovine in da ni uspela rešiti niti osnovnih vprašanj umetnostne vede o bistvu umetnosti, o njenih razvojnih zakonih in njeni družbeni funkciji. Predvsem se je pokazalo, da je enostransko uveljavljanje realističnega vidika za pravilno zgodovinsko oceno umetnostnih dogajanj v kulturnem razvoju človeštva preozko; edini po našem zadovoljivi in za bodoči razvoj umetnostne zgodovine uspeh obetajoči lastni sistem I. Šmita, prikrojen marksistični teoriji po oktobrski revoluciji iz prvotnega koncepta univerzalno pojmovane umetnostne zgodovine pa ni našel pravega razumevanja.⁵

V času splošne preorientacije jugoslovanske znanosti v duhu sodobnih znanstvenih teženj je kakor za mnoge druge duhovno- in družbeno-znanstvene stroke tudi za umetnostno zgodovino še vedno odprto vprašanje njene bodočnosti v krogu sodobno pojmovanih družbenih ved. Moj namen je pretresti to vprašanje s stališča splošnih teženj naše stroke in njenega razvoja, predvsem pa z ozirom na dejanske potrebe slovenske umetnostne zgodovine. Zavedati pa se moramo pri presojanju teh vprašanj vselej, da gre pri tem za dve znanstveni panogi, ki ju laiki in znanstveni teoretiki pogosto mešajo med seboj, za ožjo, pravo umetnostno zgodovino, pri kateri je poudarek nedvomno na zgodovini in za tako imenovano umetnostno vedo, kjer je poudarek na filozofiji o umetnosti, njenih kategorijah in njenih immanentnih razvojnih zakonih.

⁵ Prvi zasnutek, ki je izšel leta 1915 pod značilnim naslovom *Zakony istorii*, bi, če ne bi bil ostal nedovršen, predstavljal dotedaj največji pa tudi najbolj tvegani poskus zgodovine umetnosti po metodi stilistične analize. Pod vplivom splošne revizije znanstvenih metod po oktobrski revoluciji je izšlo to delo predelano in v celoto dopolnjeno leta 1919 pod naslovom *Iskusstvo — ego psihologija, ego stilistika, ego evoljucija*. Po večletnih diskusijah je izšel končno leta 1925 takratnemu razpoloženju sovjetske znanosti ustrezen zelo zgoščen tretji tekst z naslovom *Iskusstvo. Osnovnye problemy teorii i istorii*, ki predstavlja po našem enega najvrednejših poskusov te vrste, ker ga je napisal polnovreden umetnostni zgodovinar, ki se je poglobil v problematiko splošne umetnostne vede.

Preden odgovorimo na vprašanje, kaj imamo in kaj nam v tem pogledu še manjka, kaj se nam zdi prvo potrebno, kaj pomožno ali splošno kulturno življenjsko aktualno, odgovorimo še na nekaj osnovnih vprašanj o naši stroki, njenem razvoju in njenih težnjah na splošno.

1. Hepta poleis...

Kmalu bo minilo 200 let, odkar je izšla prva sodobna umetnostno zgodovinska knjiga J. J. Winckelmanna »Geschichte der Kunst des Altertums« (1764), ki ne temelji več na umetniških življenjepisih, ampak na umetnostnih spomenikih samih, na umetnostno ustvarjanje nanašajočih se pisanih virih in na stilu kot kriteriju umetnostnega primerjanja. Winckelmann je istočasno utemeljitelj klasične arheologije, kar že samo poudarja možnost neke tesnejše povezave teh dveh strok. Pa tudi sicer je še dolgo trajalo, da se je umetnostna zgodovina kot znanstvena stroka osamosvojila in so prav do konca 19. stoletja nastopali momenti, ko se je zdelo, da se njena samostojnost maje in bo tesneje ali rahleje povezana s kako drugo stroko. Pravo samostojnost si je priborila šele, ko si je z naslonom na eksaktno zgodovinsko metodo izdelala sama svojo metodo. V naslonu na obe najpomembnejši zgodovinsko metodološki šoli 19. stoletja, na École des chartes v Parizu in na Institut za avstrijsko zgodovinsko raziskavanje (Institut für österreichische Geschichtsforschung) na Dunaju sta se razvili dve glavni umetnostno zgodovinski šoli polpreteklosti, francoska in dunajska, ki sta vsaka v svojem smislu dali naši stroki solidne delovne podlage in opravičili njeno željo po samostojnosti. Vseeno pa opazamo ves ta čas vrsto značilnih kolebanj, posebno tam, kjer se je umetnostna zgodovina odtujila tej svoji dvojni osnovi, kar je končno po prvi svetovni vojni pokolebalo tudi dunajsko šolo samo. Sicer pa so jo z večjo ali manjšo upravičenostjo skušale podrediti sebi kot pomožno stroko predvsem tiste stroke, ki so z njo povezane po gradivu ali po metodah raziskavanja in obravnavanja, tako splošna zgodovina, kulturna zgodovina, estetika, pa celo filologija in naravoslovje, naj se to danes še tako nemogoče sliši.

Niso pa to edine stroke, ki so po gradivu ali metodi, načinu raziskavanja in obravnavanja svojega gradiva povezane z njo. Predvsem vsebujejo razne vrste arheologije in etnografije številen umetnostno zgodovinski material, ki ga v svojem okviru in po svojem načinu odkrivajo, obdelujejo in objavljajo in s tem neprestano množe materialno podlago umetnostne vede in seve tudi umetnostne zgodovine, ne da bi njih delo zaslužilo ime umetnostno zgodovinskega dela. Tako pridobljeni material pa pogosto bistveno vpliva na razširitev materialnega horizonta naše stroke in lahko močno vpliva tudi na naše poglede o zgodovinskem razvoju umetnosti.

Pri razmejitvi z etnografijo ni posebnih težav. Zanje je umetnostna zgodovina dobrodošla pomožna stroka. Tudi pri nas se je to sodelovanje tako glede metode kakor posebno glede znanstvenega

opredeljevanja gradiva zelo dobro izkazalo; o tem priča narodopisno delo St. Vurnika in Fr. Kosa.⁶ Poskusi kake točnejše razmejitve med ljudsko in višje kultivirano umetnostjo pa se nam zde celo kar jalovi in škodljivi za eno in drugo področje. Posebno narodopisni vidik lahko prav globoko zareže v telo zgodovinske umetnosti, pa tudi umetnostni zgodovini ne škoduje, če ne poudarja ali celo ne išče preveč kvalitetne razlike med eno in drugo, ker bi to zoževalo njeno osnovo podobno kakor jo zožuje preozkosrčno zapiranje meje proti umetni obrti. Že umetnostni zgodovini škoduje tako zoževanje njenega delovnega področja, tembolj pa splošni umetnostni vedi.

Bolj zapleteno se zdi včasih vprašanje razmejitve med umetnostno zgodovino in arheologijo. Tudi v Jugoslaviji se pojmi o tem še niso popolnoma razčistili. Eden izmed vzrokov je tudi zgodovinski, ker je arheologija kot znanstvena stroka starejša od umetnostne zgodovine; nudila ji je celo prve metodične načine in sta bili spočetka ozko navezani druga na drugo. Večkrat se postavlja tudi vprašanje časovne razmejitve med obema. Zdi se nam pa, da je razmejitev tako glede gradiva kakor glede časa mnogo lažja kakor se na prvi pogled zdi. Prvi in čisto jasni kriterij za predmete zgodovine umetnosti je nedvomno, da so u m e t n i n e. Umetnostna zgodovina se bavi torej samo s tistimi s človeško roko izdelanimi predmeti, ki pričajo o umetnostnem čutu v človeštvu in njegovem zgodovinskem razvoju. Področje arheologije pa je mnogo širje in obsega vse materialne priče tako imenovanih »mrtvih« zgodovinskih civilizacij in njihovega razvoja. Če so te priče razvoja civilizacije umetnine, so sevé tudi predmet umetnostno zgodovinskega raziskovanja; večina umetnostno zgodovinskih predmetov pa sploh ne vzbuja arheološkega zanimanja, ker pripada še živim kulturam. Tako ostajajo obema strokama skupni samo umetnostni predmeti arheološkega značaja, glede ostalega pa je razlikovanje lahko. Obe stroki se razlikujeta tudi po metodi obravnavanja. Metoda arheologije je predvsem deskriptivna in opredeljuje funkcijo svojih predmetov v življenju človekovem. Metoda umetnostne zgodovine pa je v glavnem formalno določujoča in sintetična z ozirom na razvoj likovnega mišljenja v človeški kulturi. Pri prvem raziskovanju gre za predmet in njegovo praktično funkcijo, pri drugem za formo predmeta in njegovo estetsko funkcijo. Značilna poteza arheološke metode je tudi, da svoje gradivo šele odkriva, največkrat celo z izkopavanjem, umetnosti spomeniki so pa v največjem delu še neposredno dostopni. Po vsem tem je torej naravno, da ne gre pravzaprav niti za vprašanje časovne razmejitve obeh področij, ampak kvečjemu samo za vprašanje časovne meje področja arheologije v zgodovini razvoja človeške kulture sploh, ki pa je lahko v različnih deželah različna.⁷

⁶ Ornamentika lesenih poslikanih stropov v cerkvah na Slovenskem. ZUZ XVII (1941), str. 2—105.

⁷ Vprašanje razmerja umetnostne zgodovine do arheologije je zadnji čas pri nas opredelil že J. Korošec v razpravi »Arheologija in nekatere njene naloge« v Zgodovinskem časopisu IV (1950), str. 8—10.

Najožja je pač povezava umetnostne zgodovine s splošno zgodovino. Njenih eksaktnih in kritičnih metod in njenih pomožnih strok se kar v celoti lahko poslužuje tudi umetnostna zgodovina, kadar se izkaže potreba po njih. Umetnine so pa po drugi strani končno tudi brez ozira na umetnostno zgodovinsko obravnavanje lahko v enem ali drugem oziru spomeniki splošno zgodovinskih dogajanj ter jih splošna zgodovina lahko raziskuje in v svoj sistem uvaja tudi po svojih vidikih in potrebah. Zdavnaj pa je že jasno, da je kljub temu, da je vsaka umetnina lahko v mnogih ozirih predmet splošno zgodovinskega raziskavanja, važna in celo osnovna razlika med njo in umetnostno zgodovino. Tietze je ta razmerja formuliral takole: »Umetnostna zgodovina spada v znanstveno skupino zgodovinskih ved, od katerih se razlikuje po nazornem, po estetski poti doznavnem značaju materiala; ona ne dobi svoje snovi že predelane v obliki pojmov, ampak mora sama estetske, predvsem na čustva naperjene vtise šele predelati tako, da postanejo sposobni racionalne obravnave. Svoje strogo zgodovinske naloge ne vrši s tem, da bi dogodke kar mogoče natančno preiskala in opisala, ampak s tem, da napravi iz množice dogodkov tak izbor, da se prikažejo razvojna dejstva kot konec vzročne vrste. Psihološko spoznanje temelja estetskega doživetja in zmožnosti pravilnega reagiranja na umetnostne vtise šele omogočuje umetnostnemu zgodovinarju pravo intuitivno razumevanje dogodkov v preteklosti. Brez tega najožjega stika z živim življenjem ostane preteklost tudi umetnostni zgodovini za vselej nedostopno, nemo pismo.«

Stvarno je razmerje obeh tako, da ju resno ni mogoče ločiti druge od druge; umetnostna zgodovina, če hoče biti realna, mora obvladati splošna in posebna zgodovinska dejstva, metode in pomožne stroke splošne zgodovine; splošni zgodovinar pa bo našel v umetnostnem gradivu, če mu bo pravilno predstavljeno po svoji lastni zgodovinski vsebini, dragocen material za svoje namene, predvsem pa važen pogled na problem zakonitosti zgodovinskega dogajanja sploh.

Bolj kakor splošna zgodovina pa bi mogla reklamirati zase umetnostno zgodovino posebna zgodovinska panoga, tako imenovana kulturna zgodovina, ki se že dolgo bori za samostojnost in ki je pred sto leti ob začetkih sodobne umetnostne zgodovine odigrala za njen razvoj izredno važno vlogo. Imeni Schnaase in Jakob Burckhardt odlično označujeta to stanje in še danes je marsikje težnja vključiti našo stroko kar v kulturno zgodovino. Ozka povezanost z njo je nedvomno opravičena, ker se s svojimi izsledki lepo izpopolnjujeta in je nedvomno, da je kulturna zgodovina prav od zveze z umetnostno zgodovino veliko pridobila materialno, razvojno načelno in metodološko. Nobenega dvoma ni, da sta si druga drugi dragoceni pomožni stroki in da ju najtesneje družijo splošno zgodovinsko važna problematika kulturno zgodovinske biologije.

Estetika in umetnostna zgodovina sta bili po materialu in zgodovini svojega razvoja do najnovejšega časa najožje povezani. Ker ima umetnostna zgodovina kakor vsaka znanost tudi svojo filozofijo, je že po tem skupnem, za obe širšem področju, povezanost nedvomno

dana. V starejših fazah naše stroke pa je veljala normativna, apriorna, spekulativno formulirana estetika kot skupnost za umetnost in njeno vrednotenje obveznih spekulativno dognanih pravil za izhodišče ne samo kvalitetne ocene umetnostnih pojavov, ampak tudi zgodovinskega vrednotenja. Ker je taka vezanost ovirala umetnostno zgodovino kot eksaktno zgodovinsko, zares objektivno znanost in preprečevala nepristransko zgodovinsko ocenitev spomenikov, je bilo dosledno, da se je umetnostna zgodovina konec 19. in v začetku 20. stoletja tej vezanosti končno odpovedala. Priznala pa je estetiki, vendar ne kot normativni, ampak kot emirični, zgodovinskim spremembam podvrženi vedi, ki ugotavlja estetsko pojmovanje posameznih dob, tisto vlogo in tisti pomen, ki ji dejansko tudi gre; estetika je namreč predvsem važna pomožna stroka umetnostne vede in umetnostno zgodovinske filozofije. V tem smislu jo tudi naš učni načrt upošteva.

Univerzalistična, predvsem na klasično filologijo oprta definicija filologije je v drugi polovici 19. stoletja pogosto načenjala vprašanje enote filologije in zgodovine, predvsem tudi arheologije kot umetnostne zgodovine antičnega razdobja. To je bilo razumljivo, dokler je bilo in kolikor je bilo mogoče zagovarjati Boneckhovo definicijo filologije, po kateri ta obsega »rekonstrukcijo vsega življenja narodov klasične davnine, vseh vrst njihovih omik in proizvodov v praktičnih in duhovnih smereh«. V antiki, kjer je zares mogoče govoriti o literarni in monumentalni, spomeniški filologiji ali filologiji in arheologiji oziroma umetnostni zgodovini, ti dve stroki dobro dopolnjujeta kot pomožni stroki druga drugo; je pa vseeno med njima velika razlika, podobno kot med umetnostno zgodovino in splošno zgodovino, ker filologija predmete, ki so obema skupni, pojmovno razlaga, arheologija pa jih zajema nazorno. Večkrat se poudarja tudi analogija med obema v tem smislu, da umetnostna zgodovina podobno obravnava svoje predmete kakor filologija jezikovne spomenike. Bistvena sorodnost obeh pa se opira na dejstvo, da na načelno enak način razlagata posamezni predmet, ki ima tudi izven umetnostno zgodovinsko najvažnejše razvojne vezave svoj poseben pomen. V okviru umetnostno zgodovinske vede obstaja kar cela velika skupina, kateri gre podobno kakor filologiji za kar mogoče jasno spoznanje individualnega predmeta, to je »muzealna« ali izvedenska obravnava našega materiala in njegovo opredeljevanje. Ta način se spreminja pogosto kar v filološko hermenevtiko.^{7a}

Ker je umetnost s svojimi uistvaritvami nazadnje neke vrste druga, v naravo postavljena nova narava, se ni čuditi, da so poskusili umetnost podrediti naravoslovski metodi in razlagi. C. B. Starck je 1873 izjavil: »Umetnost kot oresničenje (Darstellung) notranjega doživetja v čutni materiji je z njo vred nujno določena za naravoslovsko obravnavanje.« Umetnostna zgodovina druge polovice 19. stoletja se je pogosto skušala okoristiti z eksaktno naravoslovsko metodo v želji, da

^{7a} Pos. Morelli-Berensonova metoda. Prim. tudi M. J. Friedländer, *On Art and Connoisseurship*, Oxford 1942.

sama doseže tako metodo. Najbolj sta se obe stroki zblížali v Morelli-Lermolieffovi eksaktni metodi umetnostno določevalnega opazovanja. To izostreno opazovanje umetnostnih dejstev pa je bil tudi glavni dobiček tega sodelovanja za našo stroko; težnja pa se ni omejila samo na ozko polje opredeljevanja dejstev po konkretnih znakih, ampak so se prav kmalu za tem načela obravnavati vprašanja o biologiji umetnosti in umetnostnega razvoja; izkazalo pa se je, da umetnostna zgodovina nikdar ne bo mogla izdelati sistema, po katerem bi mogla na podlagi splošno znanih in ugotovljenih zakonov izračunati in napovedati bodoča dejstva, kakor je to med prvo vojno poskusil Rus Šmit v knjigi *Zakony istorii* in kakor jih more po naravnih zakonih določiti naravoslovje. Tietze ugotavlja nedvomno pravilno in realno, da more umetnostno zgodovinsko znanje za bodočnost z gotovostjo ugotoviti samo neprestano spremembo, kvečjemu še s to gotovostjo, da bo smer dane umetnosti nujno zamenjana z neko kakor koli njej nasprotno, ne da pa se napovedati niti kdaj bo nasprotno gibanje nastopilo, niti v kaki konkretni obliki se bo izrazilo.

Povezanost z geografijo je predvsem materialna, ker so umetnostno zgodovinska dejstva, spomeniki in umetnine, po svoje tudi zemljepisna dejstva, zemljepisno vezana po postanku, značaju in bivanju, pa tudi po skupinah, ki nujno silijo k poskusom tudi zemljepisno povezane umetnine opredeljevati v njih posebni zgodovinski in zemljepisni značilnosti. Čim bolj se poglobljamo v umetnostno kulturne tokove, ki se razvijajo v več plasteh preko zemlje, tem važnejši postaja za njih interpretaciji geografski moment, ki pogosto povprečno, v poljudno, najspodnejšo plast potapljaajoče se umetnostno gradivo dviga nad individualno in krajevno pomembnost do mednarodne pomembnosti in umetnostno vednostno do splošnega interesa. Na tej osnovi se začenja v zadnjem polstoletju razvijati kot pomožna umetnostno zgodovinska stroka umetnostna geografija, katere utemeljitev je poskusil 1936 Paul Pieper v knjigi *Kunstgeographie. Versuch einer Grundlegung*.

V novejšem času je posebno družbena veda (sociologija) začela posvečati veliko pažnjo tudi umetnostni zgodovini. Da se na stopnji socializacije družbenih razmerij ta interes pri nas posebno glasno pojavlja, je razumljivo, tem bolj, ker doslej v SSSR, ki si že četrto stoletja v tej smeri prizadeva, ni uspel. Sociološko zanimanje za umetnost in nje zgodovino je z več gledišč utemeljeno. Predvsem je umetnost važen instrument izmenjavanja misli in občevanja med ljudmi, torej izrazito sredstvo družbenega sožitja. Kakor nekdanj obča zgodovina duhovnih gibanj in kulturna zgodovina, si tudi sociološka znanost obeta od sodelovanja z umetnostno zgodovino, ki se opira na najkonkretnjše, najnazornejše priče duhovnega razvoja človeštva, rešitev mnogih osnovnih vprašanj družbene zgodovine, psihologije in estetike. Pristaši sociološke umetnostne zgodovine pa le preradi prezro dejstvo, da je sociološki koncept umetnostne zgodovine samo eden, čeprav celo eden najvažnejših aspektov na to dogajanje, da pa bi na njihova vprašanja mogla bolj in resnično odgovoriti samo splošna umetnostna veda,

ki je pomožna veda tako umetnostne zgodovine kakor filozofije in sociologije in ji umetnostna zgodovina more nuditi samo dragocen in celo nepogrešljiv material, ne pa dosti več.

Podobno kakor je nekdaj estetika mislila, da je odkrila normativne zakone umetnosti, se v zadnjem času včasih zdi, da bi mogla umetnostno zgodovino vzeti pod svoje okrilje zadnja desetletja uspešno razvijajoča se splošna umetnostna veda. Material, ki ga obdeluje, je vendar isti, vsak življenjski pojav pa je končno lahko predmet filozofskega razmotrivanja. Filozofsko poglobljena opredelitev pa se tukaj pogosto zdi važnejša od realne zgodovinske opredelitve. In vendar je in ostane razmerje obeh, umetnostne zgodovine in umetnostne vede, samo razmerje dveh vzajemno oplajajočih se pomožnih strok in se filozofija umetnosti ne more omejiti samo na gradivo, kakor ji ga opredeli zgodovina, zgodovina pa tudi ne samo na umetnostno filozofsko pridobljene vidike in ugotovitve. Kakor drugod, bo tudi tu jasna ločitev delovnih področjih obema v korist. Čeprav dopuščamo možnost, da na kaki razvojni stopnji tudi v zgodovini umetnosti prevlada filozofski interes, se nam na strani filozofije vendar zdi izključeno, da bi mogel kdaj prevladati zgodovinski interes, ki bo zanjo vselej poraben samo toliko, kolikor bo služil podkrepitevi filozofsko doseženih izsledkov.

2. Panta rei ...

Sedanje stanje umetnostne zgodovine pri nas in v svetu bomo prav razumeli in razlagali samo, če se zavemo, da znanost ni statična, da se razvija z vsem duhovnim razvojem in dobiva konkretne oblike ustrezno duhovnim potrebam vsakega časa, vsake družbene skupnosti. Tudi umetnosti ni mogoče, kakor se je včasih skušalo uveljaviti, izvzeti iz splošne norme kulturnega življenja, ker tudi ona ne ovlađuje, ampak samo zrcali razpoloženje svojega časa. Zato si tudi umetnostna zgodovina ne more lastiti kakega vodilnega položaja med drugimi družbeno in duhovno vednostnimi strokami, kar so skušali utemeljiti s tem, da je njeno gradivo najbolj nazorno in zato najbolj prikladno, da z njim ilustriramo splošne zakonitosti kulturnega razvoja (Šmit). Tudi znanost, če je življenjska, odgovarja predvsem na vprašanja, ki jih načrtno pa tudi instiktivno stavi vsakokratna družba. Tudi ona niha med jasno zastavljenimi cilji in tipanji v neznano, tudi ona je otrok svojega časa in okolja, pa vendar je kot otrok svoje sedanjosti tudi obremenjena s svojo preteklostjo. Vse to povzroča njene krize, zastanke pa ponovne zagone in revizije njenih programov. Umetnost je zelo občutljiva za razpoloženje svojega časa in čeprav je cilj zgodovine umetnosti predvsem objektivna ugotovitev dejstev, tudi dosedANJI njen razvoj jasno kaže, kako je bila pri stavljanju svojih bližnjih ciljev vselej odvisna od osnovnih duhovnih razpoloženj kakega časa.

Umetnostna zgodovina se je rodila obenem s klasicizmom sredi 18. stoletja v najožji zvezi s klasično arheologijo. Takrat je spoznala svoje pravo delovno gradivo, umetnino, in se zavedla za presojo umet-

uine najvažnejše značilnosti, stila, istočasno pa se je usodno povezala s klasično estetiko, ki je s svojimi normativnimi zahtevami stremela, da si podredi tudi zgodovinsko vrednotenje.

Tako je postala umetnostna zgodovina že od rojstva dvojnostno vezana in je do konca 19. stoletja omahovala med eksaktno znanstvenim in filozofsko spekulativnim polom prizadevanja, med umetnino kot individuom in med umetnostjo kot družbeno dejavnostjo.⁸ Osnovno spoznanje, da je kot zgodovinska veda vezana na konkretna dejstva, umetnine, in da je tu njeno pravo področje in trdno izhodišče, je odslej sicer njena osnovna, čeprav ne vselej izrecno priznana, ampak vsaj instinktivno določena konstanta, duhovno razpoloženje časa pa, v katerem se razvija, je pogosto zahtevalo odklon od te osnovne črte in stavilo na dnevni red posebna vprašanja umetnostne vede, ki se jim je morala kot živa družbenoslovna veda pokoriti tudi umetnostna zgodovina.

V osnovni črti je šlo za premaganje ekstremnih stališč, posebno normativno estetskega in filozofsko spekulativnega po formalno analitični in pozitivistični (Burckhardt, Wölfflin) in eksaktno zgodovinarsko raziskovalni metodi (dunajska šola);⁹ do začetka 20. stoletja je ta predmetu najbolj zvesta smer dosegla trajne uspehe in zanjo ni več prvovrstnih in drugovrstnih umetnostno zgodovinskih dob, kultur in spomenikov, temveč vse, če je pravilno umetnostno zgodovinsko opredeljeno, lahko služi kot gradivo h končni stavbi na konkretna dejstva oprte zgodovine umetnostnega ustvarjanja v človeški kulturi.

Razvoj tudi tu ni potekal enostavno, ampak je tudi sprejemal pobude od drugod in po svoje odgovarjal na vprašanja, ki jih je stavil čas, predvsem pa tudi sam razvoj sodobne umetnosti z vsemi njenimi peripetijami. Usmerjen v svoj glavni cilj eksaktno fundirane samostojno raziskujoče zgodovinske stroke pa se je vselej tudi okoristil s temi pobudami. Tako pri Wickhoffu ni mogoče prezreti vpliva impresionizma, ko formulira pojem kasnoantičnega iluzionizma, pri Dvořáku v njegovi duhovno znanstveni poglobitvi ne vpliva ekspresionizma. Pri tem so se pomembno čistili tudi osnovni pojmi in metodološki prijemi umetnostne zgodovine in se je pokazalo, da vsak premik stališča nujno zahteva tudi revizijo metode, ki postane sterilna, kadar skuša postati sama sebi namen. V razvoju dunajske šole pod Al. Rieglom in M. Dvořákom se je to posebno plodovito izkazalo.

Če umetnostna zgodovina že z ozirom na svojo osnovno konstanto izkazuje tako vidna kolebanja z ozirom na polarni dualizem, ki ji je od začetka dan, je razumljivo, da bodo kolebanja v drugi, osnovno

⁸ W. Passarge, *Die Philosophie der Kunstgeschichte in der Gegenwart*, Berlin 1930.

⁹ J. v. Schlosser, *Die Wiener Schule der Kunstgeschichte. Rückblick auf ein Säkulum deutscher Gelehrtenarbeit in Österreich*. Innsbruck 1934. — M. Dvořák, Alois Riegl, *Mitteil. der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* III, v., 4. zv. (1905), 253—275.

duhovno znanstveni, filozofsko spekulativni vrsti še večja in občutnejša. Pa tudi ta vrsta se je morala končno emancipirati od normativne estetike in se osredotočiti na splošno filozofijo umetnosti in njeno biologijo; to pa je v bistvu tako imenovana splošna umetnostna veda, ki se je uspešno razvijala med obema velikima vojnama in postala neobhodno oporišče po prvi vrsti utemeljene umetnostne zgodovine in umetnostne filozofije. Vprašanja osnovnih pojmov, stilske morfologije, zakonov umetnostne biologije, medsebojnih razmejitev in odnosov umetnostnih strok, psiholoških osnov umetnostnega ustvarjanja, razmerja umetnosti do svetovnega nazora in podobno, so bila z uspehom načeta in deloma že tudi zadovoljivo rešena. Tudi slovenska umetnostna zgodovina je s Cankarjevim Uvodom prispevala k tej problematiki; to je delo, ki vzdržuje svojo vrednost tudi ob filozofsko še globlje fundirani Lützelerjevi sistematiki osnovnih stilov.¹⁰

Na pol pota k temu razvoju je umetnostno zgodovino okrog 1920 zadela že omenjena zavest, da se nahaja na kritičnem razpotju in je potrebna splošna revizija njenih metod, načel in ciljev. J. Strzygowski, H. Sedlmayr, K. M. Swoboda in D. Frey¹¹ so dali izraz temu razpoloženju, potem ko sta že pred prvo svetovno vojno Al. Riegl in prvotni zastopnik eksaktne zgodovinske metode dunajske šole leta 1921 prezgodaj umrli M. Dvořák z uspehom nakazala pot, kako združiti obe smeri v korist poglobljeni umetnostno zgodovinski formulaciji problemov.

Splošni ton teh prizadevanj je bilo spoznanje, da umetnostna zgodovina ne more ostati pri formalni metodi in pri zgodovinsko kritičnem opredeljevanju svojega gradiva, ker se ji izmika umetnina kot umetniška kreacija in estetska danost (Strzygowski, Sedlmayr, Swoboda). Dosegla je sicer priznanja vredno, celo največjo možno točnost opredeljevanja svojega gradiva s tem, da ga datira, stilno določa, genetično razlaga njegovo obliko itd., čas pa zahteva od nje več, zato se mora razviti do take metode, da bo zajela umetnost v vsej njeni objektivni in osebnotni celoti (Strzygowski); okoristiti se mora z vsemi pridobitvami sorodnih področij in se iz »prve umetnostne vede«, kakor jo je pojmovala starejša dunajska šola, razviti v umetnostno vednostno utemeljeno kompleksno umetnostno zgodovino, ki naj ji postavi osnove »nova dunajska šola«; išče naj stike s splošno umetnostno vedo (D. Frey);¹² zave pa naj se tudi, da v življenju ni samoumetnine, ampak je tudi umetnina vsestransko vezana z življenjem ter vsi nešteti pogledi na njen problem, po katerih ga doslej rešujemo, ne zadenejo njenega osnovnega bistva.¹³

¹⁰ H. Lützeler, *Grundstile der Kunst*, Berlin 1934.

¹¹ D. Frey, *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*, Augsburg 1929.

¹² D. Frey, o. c. in *Kunstwissenschaftliche Grundfragen. Prolegomena zu einer Kunstphilosophie*, Dunaj 1946.

¹³ Chr. Töwe, *Die Formen der entwickelnden Kunstgeschichtsschreibung, zugleich ein Beitrag zur Deutung des Entwicklungsbegriffs*, Berlin 1939.

Tu pa se je odprla pot predvsem tudi v umetnostno sociologijo, ki ji je prve elemente formuliral Hausenstein.¹⁴ Prva formulacija se naslanja na Zapadu in v SSSR (Šmit, Friče),¹⁵ od koder so se predvsem pričakovali naprednejši izsledki, na Hausensteinà in na formalistično stilno opredeljujočo metodo, mimo katere tudi res ni pota k zanesljivim osnovam. Odmik od eksaktnih osnov na sociološko razlago pa je razumljivo povzročil mnogo težav, ker se ga niso lotevali z izjemo Šmita ljudje s polnim obvladanjem dotedanje umetnostnozgodovinske metode in gradiva, ampak apriorno razpoloženi kulturno razvojni teoretiki, tako da se je pokazala predvsem obupna neskladnost med obema poloma naše stroke, zgodovinskim in filozofskim, kar je priznala sama sovjetska umetnostna zgodovina, ki kljub načelni usmeritvi na historično materialistične pozicije marksistične dialektike še do danes ni našla vsaj enakovredne metode,¹⁶ ki jo Zapadu nudi splošna umetnostna veda med obema velikima vojnama. Razkol med filozofijo umetnosti in zgodovinsko resničnostjo ostaja na tej strani prav tako nepremoščen kakor v drugi polovici 19. stoletja.

Tako ostaja tudi na tej, danes posebno občutljivi strani, ki povzroča mogoče največji del sodobnih kriz, problem bodočnosti umetnostne zgodovine nerešen, čeprav je v okviru koncepta dialektičnega zgodovinskega materializma načelno že opredeljen.

Ko vidimo, da je vse v neprestanem teku, razvoju, iščemo končno tisto konstanto, kjer bi mogli tudi danes zasidrati vsaj našo, ozko-problemsko slovensko umetnostno zgodovino. Zdi se nam, da je za nas možen samo povratek k umetnostni zgodovini.

3. In zgodovina

Preteklost umetnostne zgodovine do njene kritične faze po l. 1920 nas prepričuje, da je najtrajnejše, čeprav le enostranske uspehe žela v tistih šolah in dobah svojega razvoja, ko ni pozabila, da je nazadnje le zgodovina in se tako ali drugače okoristila z eksaktno zgodovinsko metodo, njeno stvarno kritičnostjo in njenimi pomožnimi strokami in istočasno oblikovala za svoje posebne cilje lastne, prav tako kar se dá zanesljive pomožne vede. Kar tiče zgodovinsko stran njene problematike, je jasno, da njen deskriptivno pridobljeni material oživi in polno zgodovinsko vrednost zadobi šele, ko se okoristi z vsemi doganjanji splošne, narodne, kulturne, gospodarske, družbene, upravne in krajevnne zgodovine.

¹⁴ W. Hausenstein, *Die Kunst und die Gesellschaft. Versuch einer Soziologie der bildenen Kunst*.

¹⁵ F. I. Šmit, *Problemy metodologii iskusstvovedenija*, v *Problemy sociologii iskusstva* I. Leningrad 1926, str. 9—71. V. Friče, *Sociologija iskusstva*. Leningrad 1930.

¹⁶ I. I. Joffe, *uvod k razpravi Rusksij renesans v Učeniye zapiski* 1944. — L. Rempelj, *uvod h knjigi G. Wölfflin, Iskustvo Italii i Germanii epohi renesansa* (1934). — I. Maca, *uvod h knjigi M. Dvořák, Očerki po iskustvu srednevekovja* (1934).

Pri tem se je zgodovinarsko usmerjena umetnostna zgodovina tudi pred najnovejšimi revizionističnimi težnjami vselej zavedala, da je s tem izpolnila sicer velik in važen del svoje naloge, da pa bo njeno ob zgodovinarski oblikovano metodo treba poglobiti s pridobitvami umetnostne vede.

Če kljub temu še danes vzdržujemo načelo, da se umetnostna zgodovina tudi v bodoče ne sme odreči svoji družbi z zgodovinsko metodo, je treba, da si priključimo v spomin, kaj je v preteklosti za našo stroko pomenila ta povezava. Svoje dejansko sožitje je uveljavila od srede 19. stoletja naprej predvsem v École des chartes v Parizu in v Institutu za avstrijsko zgodovinsko raziskavanje na Dunaju. Iz tega sožitja sta se razvili dve glavni šoli, francoska in srednjeevropska, kjer so vodili Nemci, uspešno pa sodelovali z njo tudi Italijani in Zapadni Slovani. Tako metodološko kakor po rezultatih se je to sožitje izrazilo ustrezno osnovnim razlikam obeh znanstvenih smeri, francoske in nemške, dokaj različno; v »dunajski šoli« predvsem bolj sistematično metodološka in bolj strogo upoštevač zgodovinsko metodo, v francoski bolj ikono-grafska in kulturnozgodovinsko poglobljena. Od samega začetka se je v dunajski šoli poudarjal pomen umetnostnozgodovinskega opredeljevanja spomenikov, študij, kritika, zbiranje in izdajanje umetnostnozgodovinskih virov in podobno. Prave osnove te šole je postavila l. 1874 po velikem mojstru historične metode Th. v. Sickelu izvedena reforma Instituta, ki je v program vključila izrecno tudi umetnostno zgodovino. Pravi utemeljitelj dunajske šole pa je Sickelov učenec Fr. Wickhoff. Izhodišče njenih metodoloških prizadevanj je bila paleografija in tekstna kritika, ki jo je gojil Institut. Spočetka je šlo predvsem za ugotovitev tistih momentov v umetnini, na katere bi se ta umetnostna spomeniška kritika dejstev oprla. Umetnostni izvedenec mora izhajati od objektivnih kriterijev, ki naj nadomeste intuicijo, na katero so se doslej predvsem opirali. »Rokopis« umetnikov naj bi bil izhodišče takih metod. Posebno se je kar sama vsiljevala sorodnost umetniške risbe z rokopisom piščevim. Tako je dala izhodišče v veliki meri paleografija. Njej gre za ugotovitev grafične forme danega dokumenta, šole in časa nastanka. Tu se pojavljajo vprašanja originalnega, pristnega in nepristnega ter ponarejenega (verfälscht). Tu se je pridružil težnjam nastajajoče dunajske šole zanešenjak italijanski senator Morelli-Lermolieff, ki se je v Albertini sprijateljil z Wickhoffom in utemeljil svojo slovito izvedensko metodo ugotavljanja pristnosti in lastnoročnosti slikarskih umetnin, katero je dalje razvil še živeči B. Berenson.¹⁷ Kakor pri zgodovinski pomožni vedi so tudi tu v ospredju vprašanja rokopisa osebe, šol, časa, vprašanja pristnosti, ponarejenosti, vprašanja originala in kopije. Priznati je treba, da je ta metoda v določenem, čeprav zelo omejenem delokrogu galerijskega in muzejskega izvedenstva uspela in bila dognana do paleografsko kritični zanesljivosti enakopravne vrednosti. Žal je obsegla samo ozko področje umetnostnozgodovinske problematike in ni mogla zajeti umetnine v vsej formalni

¹⁷ B. Berenson, *Metodo e Attribuzioni*, Firenze 1947.

in vsebinsko celoti in je Berenson končno bil prisiljen popustiti umetnostni intuiciji, proti kateri se je kot dvomljivi sotrudnici izvedenstva v najgloblji osnovi boril.¹⁸

Tako opremljena zgodovinarska smer v umetnostni zgodovini je dala trajne rezultate in ustvarila naši stroki nenadomestljive podlage. Morelli-Berensonovo izvedenstvo, ki je najvažnejše oporišče kritičnega dela v umetnostnih »arhivih«, muzejih in galerijah, si je ustvarilo s sodelovanjem prirodnoslovnih in tehničnih strok nove še bolj zanesljive pomočke za ugotavljanje avtorstva, pristnosti in dokumentarnosti svojih objektov.¹⁹ Po zgledu zgodovinske znanosti pa je tudi ona spoznala enega svojih glavnih ciljev, ki naj ji brez spekulativne primesi ustvari soliden delovni temelj, v izdajah kritično ugotovljenih in komentiranih virov, kakor so pisani viri za umetnost, izdaje umetniških risb in podobnega, s procesom umetniškega snovanja intimno povezanega gradiva, izdajanje umetnostnih topografij, monografij, kritično dognanih biografij, muzejskih in galerijskih katalogov, sistematične izdaje spomenikov grafične in miniaturne umetnosti itd. v neštetih še možnih smereh. Tu se je nakopičilo danes že kar nepregledno kritično pretreseno in umetnostno zgodovinsko opredeljeno gradivo, ki olajšuje reševanje umetnostno zgodovinskih nalog v precejšnji meri tudi brez direktnega stika s spomeniki samimi.

Zgodovinarsko razpoloženje je narekovalo tej smeri tudi sistematično skrb za ohranjanje dokumentarnega, nepotvorjenega stanja spomenikov in situ, raztresenih brez strokovnega nadzorstva po vsem svetu. Zato ni naključje, da sta dva glavna zastopnika »dunajske šole«, A. Riegl in Maks Dvořák postala prava apostola sodobnega varstva spomenikov, uveljavljajoč na tem področju edino znanstveno opravljena načela nepotvorjenega ohranjanja zgodovinskih spomenikov po načelu »ohranjevati, ne obnavljati«.²⁰

Tudi dejansko je »dunajska šola« izpovedala svojo vero v važnost najožjega sotrudništva z zgodovino z najpomembnejšim dosedanjim poskusom umetnostno zgodovinske metode, ki ga je v naslonu na Bern-

¹⁸ B. Berenson, o.c., str. 53: »... il valore delle prove più prossime alla meccanicità è inversamente proporzionale alla grandezza dell'artista. Il senso della qualità è indubbiamente il requisito per eccellenza di chi voglia divenire intenditore.« — Str. 129: »Infatti un problema come quello che ho cercato di risolvere, non si può trattare solo per via di dialettica e di assaggi. Bisogna che sia sperimentato e vissuto, provato e sentito.« — Str. 143: »Ma, d'altronde, né l'archeologia né processi dialettici di sorta hanno forza quanto basti per arrivare a dirci se si tratti di un'opera autografa di chi a creato la composizione, o solo di una diligente versione della sua bottega. E solo deve soccorrerci l'esperienza intendendosi il senso di trovarsi in presenza d'una determinata personalità artistica; senso che solo proviene da una lunga, intima consuetudine con essa... Alla fine noi ci troviamo nuovamente costretti a rifugiarsi nel nostro „senso del Botticelli“.«

¹⁹ R. Mancina, L'esame scientifico delle opere d'arte ed il loro restauro, 1936 in 1944. — A. Burroughs, Art criticism from a laboratory, 1938.

²⁰ Al. Riegl, Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung, Dunaj 1903. — M. Dvořák, Katechismus der Denkmalpflege, Dunaj 1916.

heimovo zgodovinsko metodo uresničil H. Tietze.²¹ Če dodamo še, da je bil M. Dvořák po svoji osnovni znanstveni izobrazbi zgodovinar, se zdi, da smo najožjo zvezo obeh strok zadostno označili.

V nekrologu A. Rieglu je M. Dvořák cilj dunajske šole jasno opredelil: »Sollte jedoch die Kunstgeschichte aufhören, die Domäne der spekulativen Willkür zu sein, mussten einerseits die Denkmäler nach den Grundsätzen der modernen historischen Kritik untersucht und bestimmt werden, anderseits musste man lernen, die Entwicklungsprobleme der Kunst historisch zu behandeln.« Zagovornik revizije K. M. Swoboda priznava sicer, da so bile po tej poti obdelane zgodovinsko-filološko neumetnostne lastnosti umetnin, strinja pa se z zastopniki »nove dunajske šole«, da je treba izkoristiti sorodna prizadevanja drugih znanstvenih strok in razviti metodo, ki bo zajela končno z največjo možno znanstveno eksaktnostjo umetnino tudi v njenih posebnih estetskih kvalitetah.²³

To prizadevanje je formuliral eden vodilnih predstavnikov »nove dunajske šole«, kjer sta se končno združili Dvořákova in Strzygowskega smeri, ki sta bili spočetka ostro nasprotni, H. Sedlmayr, v razpravi *Zu einer strengen Kunstwissenschaft*.²⁴ Zastopniki nove smeri izhajajo iz prepričanja, da je bila revizija »prve umetnostne vede«, kakor oni imenujejo delo svojih prednikov, nujno potrebna; opravljeno je res ogromno delo umetnostno zgodovinskega opredeljevanja gradiva, ki nujno opravičuje željo, da se metoda izpopolni z upoštevanjem vseh za to porabnih pridobitev sodobne znanosti tako, da bo zajela umetnino tudi v njenem estetskem bistvu in ne samo v njenem materialnem videzu. Dopušča se celo misel, da je izgraditev sistema jasnih pojmov in metodoloških prijemov na tej stopnji celo važnejša od eksaktno zgodovinarskih prizadevanj, ki bi mogla začasno stopiti celo v ozadje pred umetnostno vedo, samo da se utre pot »drugi umetnostni vedi«. Temelj pa naj ostane tudi naprej največja možna znanstvena eksaktnost, ker se bomo samo tako izognili Karibdi neznanstvene spekulativnosti.

4. Pot slovenske umetnostne zgodovine

Slovenska umetnostna zgodovina se je rodila leta 1920, ko je bila na univerzi v Ljubljani ustanovljena stolica za umetnostno zgodovino. V njej je našla svoje metodološko in sistematično oporišče; v domoznanski smeri pa je njeno prizadevanje uspešno dopolnjeval nekoliko starejši, leta 1913 ustanovljeni Spomeniški urad. V sodelovanju obeh se razvija sedaj že troje desetletij ta stroka med nami. Postala je važen faktor našega kulturnega napredka in si je priborila ugled tudi v znanstvenem svetu. Slovenska umetnostna zgodovina kot znanstvena stroka

²¹ H. Tietze, *Die Methode der Kunstgeschichte*, Leipzig 1913.

²² *Mitteil. der k. k. Zentralkom. für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 3. v. IV (1905), str. 260.

²³ *Neue Aufgaben der Kunstgeschichte*, Dunaj 1935, str. 19–21.

²⁴ *Kunstwissenschaftliche Forschungen I*, Berlin 1931, str. 7–32.

se opira na načela in izročila »dunajske šole«. Vsi njeni dosedanji predstavniki so bili gojenci Instituta za avstrijsko zgodovinsko raziskavanje ali vsaj njegove umetnostno zgodovinske stolice. Po starostni vrsti so to Dernjač (1851—1920), J. Mantuani (1860—1933), Iz. Cankar (1886) in Fr. Stelè (1886). Zadnjima dvema je usoda naklonila izredno priliko, da začrtata slovenski umetnostni zgodovini prvi program. Iz dunajske šole je črpal mnogo pobud tudi V. Molè,²⁵ ki je v presledkih aktivno sodeloval na ljubljanski šoli;²⁶ Fr. Mesesnel (1894—1945) pa je bil gojenec praške šole. Značilno za tako usmerjeno slovensko umetnostno zgodovino je, da je v domoznanski, konzervatorski in muzeološki vrsti uveljavljala zgodovinsko metodološka načela dunajske šole, v metodološki in sistematski pa je celo bistveno dopolnila repertorij dunajske šole, ker je po Iz. Cankarju uresničila dva njena glavna deziderata, stilsko raziskovalno metodo s Sistematiko stila (Uvod v umevanje likovne umetnosti) in sistem zapadnoevropske umetnostne zgodovine dosledno prikazane kot zgodovina stila v Zgodovini zapadnoevropske umetnosti. Spomeniški urad pa se je po pobudi velikega mojstra spomeniškega varstva M. Dvořáka usmeril v raziskavanje srednjeveškega slikarstva in dosegel tudi v svetu priznane uspehe. Povezava z zgodovino v smislu dunajske šole je ostala; posebna važnost se je polagala na pomožne vede.

V zatišju, ki se je že pogosto pojavilo v naši kulturni zgodovini, je naša umetnostna zgodovina razvila svojo metodo in prizadevanje deloma celo po lastnem repertoriju; ker je bila osredotočena na ožjo, sebi najbližjo problematiko in osnovno sistematiko in metodologijo, je klic po reviziji v njej le slabo odmeval, saj še svojih posebnih nalog ni sproti zmagovala. Po osvobodilni borbi pa se je, kakor smo v uvodu ugotovili, želja po reviziji, tokrat načelni z ozirom na metodo zgodovinskega materializma in deloma tudi v smislu razširitve njenega doslej zapadnoevropskega obzorja, mnogo odločneje oglasila. Tako je prišel čas, da končno tudi mi premislimo, v katerem oziru bi bila revizija dosedanje smeri potrebna, pa tudi koristna.

Izven diskusije je vprašanje podreditve naše stroke kot zgodovine splošnim sodobnim načelom zgodovinske znanosti, ki so se pri nas po osvoboditvi uveljavila. Izven diskusije je tudi, da more biti prvi in glavni cilj naše stroke vzgoja strokovnih moči za umetnostno upravo in umetnostno zgodovinsko vzgojno področje. Predvsem je to široko polje spomeniškega varstva in umetnostnih zbirk, galerij, muzejev, kabinetov, kartotek in arhivov. V drugi vrsti je vzgoja kadrov za pouk umetnostne zgodovine na visokih, srednjih, umetniških in umetnoobrtnih šolah. V tretji končno pa vzgoja ustreznih moči za upravo in nadzorno službo v zvezi s prvima dvema. Čeprav je stopnja in kakovost znanja pri njih lahko zelo različna, je nedvomno vseeno,

²⁵ Umetnost. Njeno obličje in izraz, Ljubljana 1941.

²⁶ Fr. Stelè, Na razpotju prve generacije slovenske umetnostne zgodovine, ZUZ XIII (1936), 95—102. — O Molétovi vlogi v poljski umetnostni zgodovini glej A. Bochnak, Zarys dziejów polskiej historii sztuki, Krakow 1948, 37—38.

da vsi potrebujejo predvsem trdno, na eksaktno raziskovalno metodo oprto znanje, ki jim ga more dati samo historična šola.

Ostaja pa odprto drugo, recimo za vsakdanjo potrebo našega bujno razvitega umetnostno kulturnega življenja važnejše vprašanje, kje zasedati temelje naše umetnostne vzgoje in politike. Po sili razmer je namreč naša umetnostna zgodovina zavzela v javnem življenju položaj, ki bi si ga, če ne bi bila izredno kulturno aktivna, niti ne smela lastiti. Javnost si je namreč ustvarila mnenje, da je umetnostni zgodovinar že kar po sebi nekak arbiter v umetnostnih vprašanjih, kritik in vzgojitelj javnega mnenja. Odtod tudi še danes trajajoči žolčni odpor umetnikov proti umetnostni zgodovini kot dozdevni diktatoriki v umetnostnem življenju. Pozabljajo pa pri tem, da se v tej smeri umetnostni zgodovinarji nismo uveljavljali kot zgodovinarji, ampak samo kot ljudje, ki se tudi kot zgodovinarji nočejo ograditi od življenja, ki imajo do umetnosti globlje razmerje in ki jim kot ljudem sodobnosti tudi ni mogoče odrehati pravice, da izrazijo svoj nazor. Ta zadeva bi bila čisto enostavna in prav nič nenormalna, če bi Slovenci prav do najnovejšega časa ne bili pogrešali zadosti orientiranega stanu kritikov in umetnostnih poročevalcev, ki bi bili zmogni zadovoljivo vršiti ta posel. To so umetnostni zgodovinarji vsaj deloma nadomestili.

Druga težava je še danes v tem, da je med nami mnogo ljudi, ki čutijo potrebo po globlji umetnostni izobrazbi ali jih poklic celo sili, da si jo pridobijo, kakor vedo in znajo, zaenkrat pa ni možnosti, da bi šli ponjo v svet. Tako naj bi zopet umetnostni zgodovinar tem številnim ljudem ne posredoval samo zgodovinskega znanja, ampak tudi posebni, nezgodovinarski nauk o umetnosti, poglavja iz estetike, umetniške psihologije in umetnostne biologije in morfologije —, naloge torej, ki jih povprečni umetnostni zgodovinar ne potrebuje obvladati. Tu pa smo pri točki, kjer se izrazito kaže neizgrajenost in pomanjkljivost našega znanstvenega in vzgojnega repertorija. Mi namreč nimamo lastne splošne in specialne umetnostne vede, ki se v zunanjem svetu v zadnjih desetletjih uspešno razvija, katere najmanjši sektor samo pa služi tudi umetnostni zgodovini kot pomožna stroka. Ne rečem, da bi se filozofsko razpoložen umetnostni zgodovinar podobno Šmitu, P. Franklu, H. Lützelersu ne mogel razviti v zastopnike te stroke, vem pa, da je gotovo, da moramo v doglednem času razviti tudi to stroko, če nočemo, da bo naša umetnostna publicistika, kritika in politika šepala še naprej.

Po povedanem se nam zdi položaj umetnostne zgodovine v krogu naše znanosti dokaj jasen, jasne so tudi bližnje naloge, ki jih ima, od njih pa nujno zavisi tudi vprašanje njene najbolj ustrezne metode, ki more biti samo eksaktna ali spekulativna.

Spekulativna umetnostna zgodovina je aktualna v sistematično usmerjeni vrsti splošne umetnostne zgodovine, ki za naše ozke slovenske razmere prihaja v poštev predvsem kot pomožna vrsta, ker tudi ožje usmerjena umetnostna zgodovina izgubi sigurna tla, če ji manjka širokih pogledov splošnega značaja. Še bolj prihaja spekulativna vrsta v poštev pri splošni umetnostni vedi, ki jo bo treba, kakor smo poka-

zali, pri nas šele ustvariti, za nas pa ostane važen samo razmeroma majhen njen sektor.

Kakor vsako kulturno prizadevanje, če hoče biti življensko upravičeno, mora tudi umetnostna zgodovina služiti predvsem našemu zgodovinskemu in kulturnotvornemu samospoznanju, biti mora kratko domoznanska veda, ki ne bo toliko s filozofsko spekulacijo kolikor z eksaktnimi dognanji bogatila domačo znanost, tako da bo po njeni posebni metodi opredeljeni material poraben za ostale družbeno zgodovinske in sistematske vede in bodo mogle zanesljivo graditi na njem. Njena metoda mora biti sposobna, da stilsko, zgodovinsko in ikonografsko ugotovi o spomeniku vse, kar o njem eksaktna znanost lahko pove. Pri tem pa mora kot pomožne vede upoštevati splošno in narodno zgodovino, arheologijo in etnografijo, kolikor tudi te za svoje namene opredeljujejo umetnostne spomenike.

Če se namreč ozremo na njene dosedanje uspehe, moramo priznati, da je bila naša umetnostna zgodovina pogosto na uslugo raznim potrebam našega kulturnega življenja, ki so sicer lahko osebne zadeve njenih predstavnikov, ne pa nje same kot stroke z jasno očrtanim lastnim ciljem. Pri tem je pogosto trpel njen glavni cilj, umetnostno zgodovinsko opredeljevanje domačega spomeniškega gradiva, ki je za dolgo dobo še njena nedvomna prva naloga. Spredaj smo že podčrtali nekaj njenih vidnih uspehov, toda to je šele najmanjši del tega, kar se od nje pričakuje. Saj niti umetnostno zgodovinske topografije še nismo uresničili!

J. Strzygowski²⁷ je jasneje kakor Seldmayr s konceptom dveh umetnostnih ved razdelil posel idealno dognane umetnostne zgodovine na tri stopnje. Prva je opredelitev gradiva, spomeniška veda; druga je opredelitev bistva, sistematika, ki naj z besedami izrazi umetnostno predstavo; tretja pa je razvojna opredelitev, ki pomeni šele pravo, poglobljeno umetnostno zgodovinsko opredelitev po prvih dveh pripravljenega gradiva. Za prvo teh stopenj niti ni potrebno intimnejše razmerje do likovne umetnosti, ker se krije s kritično zgodovinsko in filološko metodo. Pri nas so zaenkrat dane samo omejene možnosti za tako kompleksno pojmovano splošno umetnostno zgodovino, posebno kolikor je ta domoznanski umetnostni zgodovini potrebna kot okvirna stroka. Ko pa gre za slovensko umetnostno zgodovino, ki je komaj načela šele prvo, materialno osnovno stopnjo kompleksno usmerjene znanosti, se nam zdi potrebno, da se za bližnjo bodočnost še bolj osredotoči na svoje prvenstveno, zgodovinsko področje in mu ostane zvesta v smislu dediščine dunajske šole. Tej nalogi pa bo kos samo v najožjem naslonu na splošno in narodno zgodovino in njene osnovne pomožne stroke.

Če bi se uresničilo to tesno sodelovanje, mislim, da bi bilo to najlepše zadoščenje tudi slavljenču, ki mu je v počastitev namenjen ta zbornik, saj sva oba sprejela znanstvene osnove v Institutu, kjer sta se zgodovinska metoda in umetnostna zgodovina idealno izpopolnjevali.

²⁷ Kunde, Wesen, Entwicklung, Dunaj 1922, str. 9—91

HISTOIRE DE L'ART — SCIENCE HISTORIQUE

Résumé

L'auteur constate que, après la première guerre mondiale, l'histoire de l'art comme tant d'autres sciences humaines subissait elle aussi une crise aiguë. L'histoire de l'art slovène qui n'était, en ce temps-là, qu'à ses débuts et qui se développait dans une ambiance abritée, n'en fut pas encore touchée. Après la deuxième guerre mondiale cependant, lorsque toutes les sciences en Yougoslavie prirent une orientation nouvelle conforme aux principes du matérialisme historique et de la méthode scientifique dialectique, l'histoire de l'art, étant une science essentiellement idéaliste, ne put plus échapper à cette crise.

Après avoir relevé les côtés positifs dans l'évolution de l'histoire de l'art en tant que domaine scientifique autonome, l'auteur arrive à la conclusion que le maximum de précision vers laquelle doit aspirer toute science digne de se nommer, ne fut atteint par l'histoire de l'art qu'aux moments où elle se rendait compte de n'être qu'une science historique, et se servait des méthodes exactes de la recherche historique enseignées dans les deux centres les plus importants d'études historiques de la deuxième moitié du XIXe siècle, l'École des Chartes à Paris et l'Institut für österreichische Geschichtsforschung à Vienne. Les collaborateurs de cet Institut, Fr. Wickhoff, Al. Riegl et M. Dvořák, y créèrent l'école dite « viennoise » qui représente le plus haut degré d'exactitude méthodique et d'émancipation de l'histoire de l'art en tant que branche autonome de science. L'école d'histoire de l'art de l'Université de Ljubljana fondée en 1920 s'est développée sur les bases jetées par cette école viennoise.

L'évolution générale de cette branche dans le monde entier exige elle aussi une révision de l'orientation valable jusqu'à ces derniers temps. Il est significatif qu'après la mort de Dvořák, l'école viennoise elle-même n'a pu éviter cette révision. L'art lui-même ne saurait dominer l'esprit et le sentiment de son temps, il ne peut que le réfléchir ; par conséquent son histoire non plus ne peut devenir une science centrale ainsi que certains l'ont voulu, mais est tenue de répondre, elle aussi, aux problèmes posés par son époque. Ayant compris que la méthode exacte, d'ailleurs digne de considération, ait perdu de vue l'œuvre d'art en tant que création artistique et donnée esthétique, on saura mesurer l'importance d'une révision de cette méthode. C'est pourquoi il est nécessaire que la « nouvelle école viennoise » profite de toutes les acquisitions des domaines voisins et devienne une histoire de l'art complexe, basée sur la science de l'art. Selon l'opinion de l'auteur cependant, cette histoire de l'art complexe perdrait beaucoup en rejetant l'exactitude historique déjà acquise. Quant au problème spécial de l'histoire de l'art slovène, l'auteur considère qu'elle non plus ne peut éviter les problèmes fondamentaux de l'histoire de l'art générale et de la science de l'art, et que toutefois sa tâche est plus limitée et plus concrète que celle de l'histoire de l'art systématique spéculative. Il faudrait qu'elle serve surtout à la connaissance du patrimoine historique et culturel slovène ; son apport à la science du pays natal ne consistera pas tant en œuvres de spéculation philosophique qu'en constatations exactes. C'est ainsi que le matériel déterminé par sa méthode particulière pourra servir de base solide aux autres sciences sociales, historiques et systématiques.

Rudolf Bićanić

EKONOMSKA POVIJEST MEDJU EKONOMSKIM I HISTORIJSKIM NAUKAMA

Pitanje mjesta ekonomske povijesti među ekonomskim i historijskim naukama veoma je kontroverzno.¹ Oko njega postoji čest spor među čistim historičarima s jedne strane i ekonomistima s druge strane. Ali i među samim historičarima ima velike razlike u gledanju na ekonomsku povijest i njezin predmet i sadržaj. A također i među ekonomistima postoje znatne razlike u shvaćanju zadataka, predmeta i opsega ekonomske povijesti. Možda je u tim sporovima razlog, da se ekonomska povijest relativno kasno osamostalila kao posebna nauka (ma da su se njome bavili povjesnici od Tukidida i ekonomisti od Smitha), a još kasnije je dobila svoje priznanje kao poseban predmet u sveučilišnoj nastavi.²

I

Kada kažemo, da ekonomske nauke pripadaju među historijske nauke, onda time mislimo reći, da one izučavaju ljudsku aktivnost u društvu, i tako podvlačimo razliku između prarodnih nauka, koje izučavaju odnose čovjeka prema prirodi, i društvenih nauka, koje se bave odnosima između ljudi u društvu.³

Po svom su predmetu ekonomske nauke omeđene napose time, što se one bave odnosima, koji nastajaju između ljudi u društvenom procesu materijalne reprodukcije, tj. u ekonomskoj bazi društvene egzistencije. U tome se slažu mnogi historičari. Ali čim se prijeđe na opseg tog predmeta i na metode, odmah se pojavljuju sve veće razlike.

¹ Nije namjera ovog napisa, da raspravlja pitanje ekonomske povijesti sa širokog stajališta filozofije povijesti, nego da izloži nekoliko konkretnih problema u vezi sa radom na ekonomskoj povijesti.

² Prva je katedra za ekonomsku povijest osnovana na Harvard sveučilištu (USA) za W. J. Ashleya 1892. godine. Kod nas ekonomska se povijest predaje samo na ekonomskim fakultetima. Na filozofskim fakultetima nije ona još dobila svoje građansko pravo.

³ O tome, zašto je politička ekonomija historijska nauka, vidi interesantna razmatranja profesora B. Nogaro: »La méthode de l'économie politique«, Paris 1950.

Dok se po jednim historičarima ekonomska povijest treba da ograniči samo na masovne pojave, koje predstavljaju kolektivno djelovanje (Lamprecht), drugi smatraju područjem ekonomske povijesti samo pojave, koja se mogu kvantitativno mjeriti (Clapham), a treći opet isključuju svako djelovanje na kratak rok i traže, da se ekonomska povijest bavi samo pojavama društvene dinamike na dug rok (Fourastié).⁴

Time se, naravno, suzuje ekonomska povijest na odviše ograničen opseg, i isključuju mnoge pojave ekonomske aktivnosti. Zato smatramo potrebnim ostati kod toga, da ekonomska povijest treba da proučava sve odnose između ljudi, koji nastaju u vezi s njihovom aktivnosti u procesu materijalne reprodukcije.

Tako iz ekonomske povijesti odmah isključujemo svu ljudsku djelatnost, koja se odnosi na društvenu nadgradnju, političku, pravnu, umjetničku, religioznu, itd., ukoliko one ne utječu na materijalnu proizvodnju. A ukoliko postoji obostran utjecaj, ekonomska povijest treba da ustanovi, do koje je mjere taj međusobni utjecaj vezan neposredno o materijalnu podlogu, te da prepusti dalje izučavanje tih pojava drugim historijskim naukama.

Priznajući relativnu samostalnost djelovanja ekonomike u društvenoj nadgradnji, ne možemo se složiti s time, da historiju dijelimo na političku i kulturnu, pa da — uz povijest državnih institucija, religije, prava, itd. — ekonomsku povijest smatramo jednim dijelom te povijesti, nazivajući je povijest materijalne kulture.

Kod ekonomske povijesti radi se o mnogo važnijoj stvari, tj. o izučavanju materijalne baze egzistencije društva. Ta materijalna baza igra u konačnoj liniji osnovnu ulogu i u određenju drugih pojava — kako to Engels kaže u poznatom pismu Kugelmannu.

To je temeljni kamen marksističke koncepcije povijesti. Ali to je tek temeljni kamen, od koga se — moramo priznati — nije pošlo mnogo dalje. Iza njega treba tek graditi čitavu zgradu povijesnog izučavanja. Upravo čitava daljnja težina povijesnog izučavanja polazi od toga, da se utvrdi, kako je duga ta konačna linija, koliko je ona jaka, kako intenzivno utječe na ekonomske pojave, i u koje vrijeme; da li jakost ekonomskog utjecaja opada ili se pojačava, da li se konačna linija produžuje ili skraćuje, jednom riječi, koliko je ona uopće konačna, tj. koliko se ne pojavljuju nove ekonomske snage, koje prevladavaju, mijenjaju ili uklanjaju djelovanje poznatih snaga. Ima proizvodnih snaga, koje djeluju na veoma duge rokove, a ima i takvih, kojih se efekat osjeća tek nakon dugog vremena. Ima ih, naprotiv, koje su veoma kratkog vijeka i trajanja, i izazivlju brz efekat.

Na primjer, krčenje šuma je ekonomska aktivnost, koja — kad je jednom izvršena — ima veoma dugoročno djelovanje na razvoj agrara. Unovčenje posječene šume u vrlo kratkom vremenu donosi vlasniku korist, koje je trebalo iščekivati bar jedno stoljeće.

⁴ Vidi J. Fourastié: »Histoire économique« (IXe congrès international des sciences historiques, Paris 1950, str. 220).

A što da kažemo o tako složenom procesu, kao što je dinamika moderne klasne borbe s cikličkim izmjenama relativno kratke revolucionarne i duže kontrarevolucionarne situacije. Ne samo da ta cikličnost nije izučena u mnogim zemljama, nego nije ni pokušano da se ispita u kakvoj je vezi s cikličnim pojavama ekonomske dinamike.⁵

A kada pomislimo, koliko je u društvu složeno djelovanje različitih proizvodnih snaga i koliko je u toj njihovoj složenosti rezultanta njihova djelovanja kompleksna, onda vidimo, kako je težak zadatak ekonomske povijesti, i onda kada stoji čvrsto na stajalištu, da ekonomsko zbivanje određuje u krajnoj liniji sve ostalo društveno zbivanje. Ima, zapravo, vrlo malo historijskih djela, koja nam daju određen odgovor o djelovanju ove povezanosti »u krajnjoj liniji« na način, kako to čine na pr. egzaktno nauke. Ali to je više pitanje metode nego principa. Kada bude sakupljeno dovoljno činjenica i taj kompleksni materijal prorađen, tako da bude moguće ustanoviti njihovu unutrašnju vezu, onda će vrlo vjerojatno biti moguće pomoću ekonomske povijesti veoma obogatiti naučnu spoznaju i sve više riješiti mnoga historijska pitanja, koja su ostala otvorena.

II

Poznate su borbe među građanskim ekonomistima koje su upravo kod ekonomske povijesti najjače došle do izražaja. Velika borba o metodi u polovici XIX. stoljeća između čiste klasične škole i starije historičke škole, koja joj je predbacivala da radi samo s logičkom (deduktivnom) metodom, tj. s teorijom bez historije (*geschichtslose Wirtschaftstheorie*), dovela je stariju historijsku školu do naglašavanja čisto deskriptivnih metoda u ekonomici, koje su se — držimo s pravom — nazvale historijske metode.

U daljoj razvojnoj liniji sličan se sukob produžuje krajem XIX. stoljeća u t. zv. malom sukobu o metodi u ekonomskim naukama, između subjektivističke škole (neoklasičke, osobito Mengera) i novije historijske škole (osobito Schmollera). Toj se školi s pravom predbacuje, da je ekonomsku povijest svela na deskriptivno obrađivanje historije pojedinih ekonomskih instituta, bez potrebnog teoretskog produbljavanja. Taj se prigovor u sličnom smislu može pripisati i institucionalnoj školi Amerikanca Veblena, koji također, kao i novohistoričari, obrađuje ekonomiku bez mnogo obaziranja na teoriju.

Tom se gledanju podliježe kadikad i kod nas; smatra se, da se može — čak i s gledišta historijskog materijalizma — zadovoljiti s time, da se ekonomskoj povijesti dade zadatak, da objašnjava bazu zbivanja u društvenoj nadgradnji na taj način, da se opišu fakta i pojave ekonomskog života. Zbog toga se kadikad smatra, da je ekonomska povijest suvišna i nepotrebna kao samostalna naučna disciplina.

⁵ O takvim pojavama u ruskoj povijesti vidi naše kritičke primjedbe u »Historijskom zborniku« (Zagreb 1950), god. III., str. 314.

Sukob ekonomista se na početku ovog vijeka nastavlja u sukobu između tzv. teoretičara (Sombart, Inama Sternegg, Bücher) i historičara (Dopsch, Pirenne), ili opet u sukobu između sistematičara i institucionalista.⁶ Ovi smatraju suvišnim šematiziranjem, kada se nastoji objasniti povijesna zbivanja pomoću ekonomske teorije. A prvi drže, da je potrebno produbljavanje i upućavanje ekonomskih pojava putem izučavanja teorije, bez koje je izučavanje ekonomike sklizanje po površini pojava.

U tom su osjetljivom sukobu i historičari i ekonomisti podložni obostranim kritikama. W. Sombart predbacuje H. Pirennu, da govori o fazama razvoja kapitalizma, a da nema jasan pojam o tome, što je kapitalizam. Clapham opet prigovara Sombartu, da nije historičar u pravom smislu, a niti ekonomist u pravom smislu. On odviše izolira, da bi bio dobar historičar, a odviše priča, da bi bio dobar ekonomist. Tako ga oba tabora napadaju.⁷

Sukob se produžuje i do današnjih dana, kada u poslijeratnoj građanskoj ekonomici dobiva lik razlike između sintetičara (Colin Clark, S. Kuznets) i empirista (Fabricant, Mitchell). Prvi polaze od fakata na naučnu konstrukciju, smatrajući da se neki društveni ekonomski odnos može shvatiti samo u sklopu cjeline ekonomskog zbivanja.⁸ Drugima je najjače oružje analiza prošlih ekonomskih pojava bez pokušaja pravljenja sinteze, koja bi obuhvatila čitavo ekonomsko zbivanje u nekom društvu.

Sukob logičke i historijske metode riješila je marksistička ekonomska nauka ističući da logička metoda ustvari nije ništa drugo nego historijska metoda, samo bez historijske prevlake i bez slučajnosti, koje smućuju⁹ (Engels).

Ali ipak je i kod marksističkih historičara sukob oko ekonomske povijesti bio vrlo jak. On se iskristalizirao u kontroverzi oko djelovanja ekonomskog faktora na društvenu nadgradnju. Dovoljno je spomenuti, za ranije vrijeme, sukob između monista i pluralista o značaju ekonomskog faktora u povijesti, zatim ekonomizam Bernsteina i oportunizam Cunowa (*»Die Geschichte hat immer Recht«*), pa onda mehanicistička shvatanja Buharina o razvoju proizvodnih snaga.

No najpoznatiji i najveći opseg imao je spor u Sovjetskom savezu, u vezi s padom škole M. N. Pokrovskega, optuženog zbog ekonomskog determinizma. A čini se, da niti njegovi kritičari Družinin, Tarle i drugi nisu još načistu, koliko smiju priznati ulogu objektivnog ekonomskog zbivanja. Staljinistička teleološka *»logificatio post festum«*

⁶ O sukobu vidi Sombart: *»Der moderne Kapitalismus«*, I, 1, 54.

⁷ Sir J. H. Clapham and the empirical reaction in economic history, *Journal of economic history*, 1951, broj 2, str. 148 ss.

⁸ Pour imaginer un rapport il faut concevoir un ensemble, Nogaro, op. cit., str. 66.

⁹ O logičkoj i historiskoj metodi vidi najnovije kod Krajgher: *»O politični ekonomiji v prehodnem razdobju«*, *Ekonomika revija*, 1, 1950.

čini iz povijesne nauke slugu političke taktike. Oportunističko opravdanje svakog političkog poteza time, da je bio opravdan u danim prilikama i u danom momentu, vrši pod imenom dijalektike vulgarnu apologetiku, koja onemogućuje svaki kritički naučni rad.

Da ti sporovi o ekonomskoj povijesti nisu dovršeni pokazuju nam česti napadaji na pisce ekonomske povijesti u SSSR, kao i konfesije, kojima se oni izlažu od vremena do vremena.

III

Ekonomska teorija, dakle, metodom apstrakcije iz historijskih zbivanja dobiva od slučajnosti očišćene generalizacije trajnih, identičnih, ponovljenih pravilnih uzročnih veza. Ona nam je potrebna da shvatimo ekonomske pojave. Ona je još u većoj mjeri potrebna da shvatimo vrlo složenu dijalektičku povezanost između zbivanja u ekonomskoj bazi društva i pojava u društvenoj nadgradnji.

Iz toga izvlačimo nužan zaključak, da ekonomski historičar mora biti ekonomist.

Ekonomska povijest po našem mišljenju nije historijska nauka u užem smislu; ona je ekonomska nauka, koja ispituje unutrašnje uzročne veze, tj. djelovanje ekonomskih zakona. Ona se ne iscrpljuje u političkoj ekonomiji, nauci koja traži upravo ekonomske zakone. Ona ima svoju posebnu egzistenciju u tome, što ispituje, kako se u stvarnosti manifestiraju ekonomski zakoni u složenom djelovanju manjih i većih slučajnosti. Između njih nije samo razlika u stupnju apstrakcije, nego i u drugim momentima, kao što je vremensko ograničenje, ispitivanja specifičnosti i slučajnosti, historijska sinteza, itd.

Historičar je učitelj ekonomista prije svega po pripremanju materijala, provjeravanju i sabiranju fakata. Bez historije nema teorije. Ali ekonomist ne analizira samo dokumente i historijsku građu, nego iz njih izvlači zaključke o konkretnim pojavama ekonomskih kategorija u ukupnosti svih suprotnosti historijskog zbivanja. A da to može postići treba da pozna i prati razvoj tih kategorija u materijalnom procesu reprodukcije u čitavom njihovom vlastitom razvojnom slijedu, a ne tek da ih dodaje kao ilustraciju i objašnjenje pojedinim događajima ili epohama u društvenoj nadgradnji.

A kako »bez historije nema teorije«, to ekonomski historičar ujedno pruža političkoj ekonomiji građu za ispitivanje novih ekonomskih zakonitosti i pojava novih ekonomskih zakona, na osnovu kojih se može steći sud o kvalitativnim promjenama u društvu.

Uzrečicu, da ekonomski historičar mora biti historičar, a da pri tome ne smije prestati biti ekonomist, mi bismo okrenuli, da on mora biti ekonomist, a da pri tome ne smije prestati biti historičar. Razlika je u akcentu, koji stavljamo na ekonomiju, na ekonomske metode i na ispitivanje ekonomskih zakonitosti.

IV

Ekonomska se povijest, na koncu, odlikuje po svojoj metodi. Ona ima mogućnost da postigne stupanj najegzaktnije društvene nauke. Upravo zato, što radi s odnosima, koji se tiču materijalnog proizvodnog procesa, dakle s materijalom relativno najlakše podložnom mjerenju, ona je kadra da se približi egzaktnim naukama.

Materijal, kojim ona raspolaže, je najsiroviji, najjednostavniji, i i zato najlakše mjeren. Lakše je kvantitativno odrediti, na pr., proizvodnju srebra u Peruu u XVI. stoljeću, nego odvagnuti mnogobrojne složene faktore objektivnog i subjektivnog karaktera, koje su opredijelile Filipa II. da se odluči na rat protiv Elizabete.

Ekonomska povijest, prema tome, može razviti metode istraživanja, kojima se služe ekonomske nauke. To nisu samo deskripcija i ustanovljenje kauzaliteta, nego i primjena zakona slučaja, zakona velikog broja i statističkih zakona uopće.

Ekonomska povijest nam ne mora dati samo odgovor na pitanje tko, što, kada, gdje, zbog čega, kome se što dogodilo. Građanska ekonomska povijest od nje traži odgovore na pitanja, koliko, kako veliko, kolik je dio cjeline zahvaćen, kako je dugo trajalo u kom dijelu, kako se često ponavljalo, koliko je reprezentativno za neko društvo, koliko intenzivno.

Marksistička ekonomska povijest postavlja svoja karakteristična pitanja, kao na pr. na kom stupnju razvoja proizvodnih snaga, koji proizvodni odnosi nastaju i mijenjaju se, kako i koliko, kako djeluju na pojedine klase društva, kako se mijenjaju klasni odnosi snaga, u kom omjeru se dijeli višak produkta među klasama i grupama unutar klasa, kakav je broj i položaj neposrednih producenata, koja klasa raste, a koja pada i koliko, po broju, po snazi i po koncentraciji sredstava za proizvodnju, itd.

Pri tome ne smijemo zaboraviti, da kvantitativno mjerenje može pasti u pogrešku, da mjereći same kvantitete previdi njihovo pre-raštavanje u drugi, novi kvalitet. Briga, da ne padne u tu pogrešku, ne smije dopustiti ekonomskom historičaru, da se dade na sklizak put mehaničke i formalne primjene metoda kvantitetnog mjerenja.

ECONOMIC HISTORY AND ITS PLACE AMONG ECONOMIC AND HISTORICAL SCIENCES

S u m m a r y

The place of economic history in social sciences is a very controversial one. It has caused many discussions between economists themselves, and between them and the historians.

Economic sciences belong to the historical sciences so far as they study activities in human society which provide the material basis of its existence.

But even when accepting the materialistic conception of history we still have to go a long way to determine how strong, how intensive, increasing or decreasing in time certain economic facts are influencing events.

After mentioning in short the main quarrels concerning the method between various historical and economic schools in the XIXth and XXth centuries the author comes to the conclusion that these quarrels have not yet exhausted themselves as the more recent happenings in Soviet Union show.

To him economic history is not a historical science in the narrower sense but an economic science examining the effects of economic laws. There is no theory without history. But the historian does not only, collect classify and analyse historical material. He in the first place tries to draw conclusions about actual changes in economic categories, thus giving material to the economic theory to formulate and verify new economic laws. The economic historian has to be an economist without ceasing to be a historian.

Economic history as it is able to measure quantitatively material economic processes has a chance to become the most exact historical science. It can develop research methods based not only on the law of causality but also on the law of random and other statistical laws.

But when applying quantitative measurement the economic historian must bear in mind that quantitative changes lead to changes in quality.

ZGODOVINSKI ČASOPIS

VI—VII, 1952—1953

Izdaja
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
v Ljubljani

Za izdajatelja
dr. Bogo Grafenauer

Založila
DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
v Ljubljani

Za založbo
Ciril Vidmar

Natisnila
TRIGLAVSKA TISKARNA
v Ljubljani

Obseg
51¼ tiskovnih pol

Naklada
1000 izvodov

Dotiskano v juniju 1953

ZGODOVINA NARODOV FLR JUGOSLAVIJE

I. DEL:

Od prazgodovine
do začetka XVI. stoletja

Prvi del priročnika „Zgodovina narodov FLR Jugoslavije“, ki ga pripravlja od l. 1949 dalje zvezna redakcijska komisija s sodelovanjem širokega kroga najvidnejših zgodovinarjev iz vseh naših republik, bo izšel letos jeseni v slovenščini v izdaji „Državne založbe Slovenije“. Prvi del bo obsegal okrog 800 strani besedila, 100 strani slik in 23 zgodovinskih zemljevidov. Knjiga, ki obravnava poleg gospodarske, družbene in politične zgodovine tudi pregled zgodovine književnosti in umetnosti, je delo 34 avtorjev in predstavlja prvi rezultat kolektivnega dela našega zgodovinopisja. Drugi del priročnika (do konca XVIII. stoletja) bo izšel predvidoma v teku prihodnjega leta, tretji (do leta 1918) pa v dveh do treh letih.

*

Zagotovite si pravočasno svoj izvod in naročite knjigo „Zgodovina narodov FLR Jugoslavije“ vnaprej na naslov

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

v Ljubljani, Mestni trg št. 26. Poštni predal 50

Kramljanje o nastanku Kosovega zbornika

Namen posvetiti profesorju Milku Kosu letnik Zgodovinskega časopisa ob koncu šestega desetletja njegovega življenja — torej z letnico 1952 — je bil sklenjen na odboru Zgodovinskega društva za Slovenijo pod predsedstvom Frana Zwitterja (seveda brez navzočnosti podpredsednika Milka Kosa) približno leto dni pred Kosovo šestdesetletnico. Tudi krog povablencev k sodelovanju je bil določen na podoben način, vsaj glede temeljnih stališč, koga povabiti iz tujine (tu so tedaj igrala svojo vlogo še različna politična zaostrovanja ob vprašanju meja). Zunaj Slovenije smo doma vabili pač Kosove dobre znance, ki so bili z njim povezani tudi po medievističnem usmerjenju svojih raziskav. V Sloveniji so šla vabila širše — na Kosove kolege s fakultete in SAZU, zlasti pa seveda na njegove učence, ki so se že uveljavljali na zgodovinskih področjih raziskovanja. Tujca sta bila le dva, šest povablencev se nam je odzvalo iz Beograda in pet iz Zagreba, trideset sodelavcev je bilo iz Slovenije (natanko polovica — 15 — Kosovih učencev v kakršnikoli obliki; sem štejem namreč tudi dva — Blaznika in Zwitterja — ki sta pri njem opravljala vsaj kak diplomski izpit in pod njegovim mentorstvom dosegla doktorat). Kolikor se spominjam, sta odrekla sodelovanje le dva povabljenca (eden iz Beograda, drugi iz Ljubljane; pri drugem smo bili zaradi tega bolj presenečeni, kot pri prvem).

Zborniki imajo znano nevarno lastnost, da se povabljenec radi ravnajo pač po težišču lastnega znanstvenega dela in da so spričo tega manj usmerjeni na skupno tematiko. Brez dvoma se to do neke mere kaže tudi pri Kosovem zborniku. A vendar gotovo manj, kot je to običajno. Za Kosove učence je razumljivo, da smo se skušali držati čim bolj „njegove“ tematike, vprašanj, ki so poglobljala njegova dotedanja raziskovanja ali uporabljala metodologijo (topografijo, urbarsko raziskovanje itd.), ki jo je prav on uvažal v naše zgodovinske pisje; vsaj pri Vasiliju Meliku in Ferdu Gestrinu sem sam dal misel, ali ne bi pripravila za objavo raziskav, ki sta jih oba začela še kot Kosova študenta v seminarju. Pa tudi drugi sodelavci so si skušali najti vprašanja, ki so nadaljevala Kosovo delo (npr. Dinić o vitezu Palmanu, Božić o turškem ujetniku Ludviku Kozjaku in še vrsta drugih).

Odziv je bil nenavadno širok in prav to je povzročilo tudi nekaj težav z objavo. Knjiga, ki je narasla na preko 800 strani, je pomenila tudi izjemen strošek. Redakcijsko delo se je zavleklo do novembra 1952, bilo pa ni samo v rokah glavnega urednika, ki je imel hkrati prav tedaj tudi skrb za izdajo prve knjige Zgodovine narodov Jugoslavije; tako ni bil ves čas dovolj pozoren na obseg zbornika — in šele ob lomljenju je postal razviden ves „presežek“ v tem pogledu. Seveda tedaj ni bilo mogoče več ničesar menjati in mogli smo le ugibati, kako se bo dalo vprašanje rešiti z navadno dveletno subvencijo brez bistvenega dviga cene za knjigo.

Ob obračunu v Državni založbi, ko smo po njenih odstotnih predpisih računali stroške in ceno, pa smo s strani ravnatelja Cirila Vidmarja doživeli resnično mecensko gesto. S kritjem pomembnega dela stroškov iz notranjih rezerv založbe smo mogli ohraniti le nebstveno povečano ceno dvojnega letnika časopisa (saj je založba res želela znižati na ta način obenem z višino dohodka tudi odstotno stopnjo svojega davčnega bremena, a za nas je bilo vendarle pomembno, da je ta denar naklonila prav Zgodovinskemu društvu za njegovo glasilu). Po mojem spominu je bila prav ta gesta temelj za dolgo zelo intenzivno sodelovanje zgodovinarjev pri različnih poljudnoznanstvenih podjetjih Državne založbe, pa tudi tega, da smo se zatem še več kot dvajset let — do 1974 — držali te založbe in šele nato, v drugih časih poučeni o drugačnih gospodarskih računih, prešli 1975 k samozaložbi glasila.

Ljubljana, december 1986

Ponatis izdaja uredništvo „Zgodovinskega časopisa“, glasila Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Pripravili so ga Vasilij Melik — glavni in odgovorni urednik, Janez Stergar — namestnik glavnega urednika in Majda Čuden — upravnica revije. Neizpremenjenemu posnetku prvotne izdaje sta dodana le spremna beseda in potiskan hrbet. V 730 izvodih je zbornik razmnožil Janez Pleško, Ljubljana.